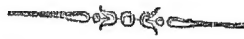

500020

कादम्बरी ।

पूर्वभागः ।

रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये स्थितौ प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे ।
अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः ॥ १ ॥

श्रेयःश्रीललनाविलासकुशलः पायादपायात्स वः
श्रीमन्नाभिनरेन्द्रसूनुर्मरैः संसेव्यमानान्तिकः ।
रेजे यस्य कचावली भुजशिरोदेशे लुठन्ती प्रभो-
र्लम्भा शैबलमञ्जरी भवसरित्पारं प्रयातुः किमु ॥
सर्वेऽन्ये जनतानिषेविततया मानाभिभूता भृशं
मन्यन्ते तृणवन्निलोकमखिलं दुर्वुद्धिवद्वाशयाः ।
कृतस्त्रैश्वर्यजुषापि येन मुधिया देवेन्द्रसेव्याङ्गिणा
नैवाकारि कदापि गर्वमलिनं चेतः स शान्तिः ध्रिये ॥
यत्कीर्तिर्धवलीचकार सहसा ब्रह्माण्डभाण्डोदरं
दाशार्होऽपि तदन्तरा निपतितः सद्यो न संलक्षितः ।
तेनाद्यापि निरीश्वरं जगदिदं जल्पन्ति सांख्यादयः
स श्रीनेमिजिनेश्वरो भवभृतां देयादमन्दां मुदम् ॥
मूर्ध्नि न्यस्तद्विजिह्वाधिपतिफणगणस्पष्टसंरम्भदम्भा-
द्धत्ते यः सप्तविश्वद्रुतपरममनोहारिसाम्राज्यलक्ष्मीम् ।
नम्रालुखर्गिमौलिप्रकरमणिलसत्कान्तिभिश्चित्रिताङ्घ्रिः
स श्रीपार्श्वधिराजो भवतु भवभिदे पार्श्वसंसेव्यमानः ॥
यद्वाचामधिकां विलासपदवीमीहेद् भृशं भारती
यत्सत्त्वैकपरम्परां कलयितुं सिंहोऽङ्कदम्भादियात् ।
यत्सौन्दर्यदिदक्षयेव समभदक्षणां सद्यः नरे-

जयन्ति बाणासुरमौलिलालिता दशास्यचूडामणिचक्रचुम्बिनः ।

सुरासुरावीशशिखान्तशायिनो भवच्छिदहयम्बकपादपांसवः ॥ २ ॥

तर्द्दक्षितानेकविनेयवर्गमुक्तालतामध्यमणिप्रकारः ।

श्रीवाचकेन्द्रः सकलादिचन्द्रो बभूव विश्वाद्भुतवाग्विलासः ॥

श्रीसूरचन्द्रः समभूतदीयशिष्याप्रणीन्यायविदां वरेण्यः ।

यत्तर्कयुक्त्या त्रिदिवं निपेवे तिरस्कृतश्चित्रशिखण्डिजोऽपि ॥

तदीयपादाम्बुजचञ्चरीको विराजतेऽद्धा हरिर्धासखाभः ।

श्रीवाचकः संप्रति भानुचन्द्रो ह्यकच्वरश्मापतिदत्तमानः ॥

श्रीशाहिचेतोऽब्जपङ्क्तिरुत्पलः श्रीसिद्धचन्द्रोऽस्ति मदीयशिष्यः ।

कादम्बरीवृत्तिरियं तदीयमनोमुदे तेन मया प्रतन्यते ॥

इह हि विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं प्रारिप्सितविप्रविधातफलकं हिरण्यगर्भनमस्का-
रात्मकं मङ्गलमाचरति—**रजोजुष इति** । अजाय स्वयंभुवे नम इत्यन्वयः । किंभूताय । प्रजानां
जन्मनि सृष्टिकाले रजोजुषे रजोगुणयुक्ताय । पुनः किंविशिष्टाय । प्रजानां स्थितौ स्थितिकाले सत्त्ववृ-
त्तये सत्त्वस्य वृत्तिर्यस्मिन् । सत्त्वगुणयुतायेत्यर्थः । पुनः किलक्षणाय । प्रजानां प्रलये विनाशकाले तमःस्पृशे
तमोगुणयुक्ताय । अग्नीपां च गुणानां लक्षणम् 'सत्त्वं लघु प्रकाशकं च, चलमवष्टम्भकं च रजः, गुर्वावरणं च
तमः' इति द्रष्टव्यम् । जन्मनि स्थितौ प्रलये चेति निमित्तसप्तमी वा । पुनः किंविशिष्टाय । सर्गस्थितिनाशहेतवे
प्रजानामित्यस्य सर्वत्रानुपङ्गः । तेन प्रजानां सर्गः स्थितिश्च नाशश्च तेषां हेतवे कारणीभूताय । पुनः
किलक्षणाय । त्रयीमयाय । त्रयी ब्रह्मविष्णुमहेशानाम् । वेदानां वा त्रयी । तन्मयाय तत्स्वरूपाय । पुनः
किंविशिष्टाय । त्रिगुणात्मने ब्रह्मविष्णुमहेशात्मकत्वेन तत्तद्गुणयोगात्रिगुणात्मकाय । सत्त्वरजस्तमोगुणस्वरू-
पायेत्यर्थः । तादृशाय पितामहाय नम इति प्राचीनव्याख्या । अत्र च व्याख्याने विधेः सृष्टिमात्रकर्तृत्वेन
केवलं रजोगुणस्यैव संबन्धात्रिगुणात्मकत्वमतिविरुद्धम् । किञ्च विधेस्तमोगुणवत्त्वे सत्त्वगुणवत्त्वे वा शिवत्वं
विष्णुत्वं च व्यपदिश्येत । एतेषां त्रयाणां गुणभेदादेव मूर्तिभेद इति पौराणिकाः । अपिच पूर्वार्धे जन्मस्थिति-
प्रलयकर्तृत्वस्य रजोजुषे सत्त्ववृत्तये तमःस्पृश इत्यनेन त्रिगुणात्मकत्वस्यापि चोक्तत्वेन पुनस्तत्तत्तार्थं सर्गस्थिति-
नाशहेतव इति त्रिगुणात्मन इति च पुनरुक्तं स्यादिति प्रकारान्तरेण व्याख्यास्यामः—अजाय कूटस्थ-
नित्याय परब्रह्मणे नम इत्यन्वयः । किंभूताय । प्रजानां सर्गस्थितिनाशहेतवे । प्रजानामित्यनित्यमात्रपदा-
र्थोपलक्षकम् । तेनानित्यपदार्थानां सर्गस्थितिनाशकारणायेत्यर्थः । अनित्यपदार्थानां सृष्टिस्थितिनाशहेतुत्वं च
श्रुतिसिद्धम् । 'जगत्कारणं ब्रह्म' इति श्रुतेः । पुनः किंभूताय । त्रयीमयाय । त्रयी वेदानां त्रयी तत्स्व-
रूपाय । 'वेद एव परं ब्रह्म' इत्युक्तत्वात् । यद्वा । त्रयी ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्रयी तत्स्वरूपाय । यथा मृद
जम्पत्रेऽपि घटे मृन्मय इति व्यवहारस्तथा ब्रह्माण्डस्याणामप्यपदकत्वेऽपि त्रयीमयत्वव्यवहारः समचित्तः ।

जयत्युपेन्द्रः स चकार दूरतो विभित्सया यः क्षणलब्धलक्ष्यया ।

दृशैव कोपारुणया रिपोरुरः स्वयं भयाद्विभ्रमिवास्तपाटलम् ॥ ३ ॥

नमामि भैत्सोश्चरणाम्बुजद्वयं सशेखरैर्मौखरिभिः कृतार्चनम् ।

समस्तसामन्तकिरीटवेदिकाविटङ्कपीठोलुठितारुणाङ्गुलि ॥ ४ ॥

अकारणाविष्कृतवैरदारुणादसज्जनात्कस्य भयं न जायते ।

विपं महाहेरिव यस्य दुर्वचः सुदुःसहं संनिहितं सदा मुखे ॥ ५ ॥

कटु कणन्तो मलदायकाः खलास्तुदन्यलं बन्धनशृङ्खला इव ।

मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥ ६ ॥

किंविशिष्टाः । दशास्येति । दशास्यो रावणस्तस्य चूडामणयः शिरोमणयस्तेषां चक्रं समूहं चुम्बन्ति स्पृशन्ती-
त्येवंशीलाः । पुनः किंविशिष्टाः । सुरेति । सुराश्चासुराश्च तेषामधीशाः स्वामिनस्तेषां शिखाधृडास्तासामन्तः
प्रान्तस्तत्र शेरत इत्येवंशीलाः । पुनः किंविशिष्टाः । भवच्छिदः । संसारविच्छेदिन इत्यर्थः । अत्र पूर्वविशेषण-
त्रयेण परमेश्वरचरणरजसः परमैश्वर्यं भवच्छिद इत्यनेन च संसारिणां संसारदुःखनिवारकलमुक्तमिति ॥ २ ॥

जयतीति । स उपेन्द्रो विष्णुर्गुप्तिहावतारी जयति सर्वात्कृष्टत्वेन वर्तते । स कः । यो नृसिंहो विभि-
त्सया भेतुमिच्छया दूरतो दूरादिव क्षणं लब्धं लक्ष्यमवलोकनैकाग्रत्वं यया अतएव कोपेन रोपेण अरुणया
आरक्तया दृशैव दृष्टयैव रिपोः शत्रोर्हिरण्यकशिपोः उरो वक्षःस्थलमखं हृदिरं तद्वत्पाटलकमारक्तं चकार ।
भयाद्विदारणभीत्या स्वयमेव भिन्नमिवेति कवेरुत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥

शशब्दुरोर्नमस्कारं कुर्वन्नाह—नमामीति । भत्सुरिति गुरोर्नाम । क्वचित्तु 'भर्त्सुः' इति पाठः । तस्य
चरणाम्बुजद्वयं पादकमलयुगलं नमामि नमस्करोमि । किंभूतम् । सशेखरैः समुकुटैर्मौखरिभिः क्षत्रियविशेषैः
कृतं विहितमर्चनं पूजनं यस्य तत्तथा । पुनः किंविशिष्टम् । समस्तेति । रामस्ताः समग्रा ये सामन्ता
विषयान्तरराजानस्तेषां किरीटानि कोटीराण्येव वेदिका परिष्कृता भूमिः । विस्तीर्णत्वात्तत्साम्यम् । तस्या
विटङ्को मध्य उन्नतप्रदेशः । विटङ्कशब्दस्य कपोतावाधारभूतकाष्ठवाचित्वेऽप्यत्र लक्षणयोन्नतत्वमात्रवान्वित्वम् ।
विटङ्क एव पीठं स्थलं तत्रोलुठिता घृष्टा अतएवादरुणा रक्ताः । तत्रत्यरक्तादिसंबन्धात्स्वभावेन चारुणा
अङ्गुलयः करशाखा यस्येति तत्तथा ॥ ४ ॥

अकारणेति । असज्जनात्खलात्कस्य साधोर्भयं रावणसं न जायते न भवति । अपितु सर्वस्यापि
भवतीत्यर्थः । कथंभूतादसज्जनात् । अकारणेत्यादि । अकारणमनिमित्तमेवाविष्कृतं प्रकृटीकृतं यद्वैरं
विरोधः तेन दारुणात् क्रूरान्निपुणात् । यस्य खलस्य सदा निरन्तरं मुख आनने संनिहितं निकटस्थं
दुर्वचो दुष्टवचनं सुदुःसहमन्यन्तोद्वेगजनकं भवति । यथा महाहेर्महोरगस्य विपं गरलं मुखे संनिहितं
परमसंतापकत्वाद्दुःसहमित्युपमा ॥ ५ ॥

सुभाषितं हारि विशलधो गलात्र दुर्जनस्यार्कस्फोरिवामृतम् ।
 तदेव धत्ते हृदयेन सज्जनो हरिर्महारत्नमिवातिनिर्मलम् ॥ ७ ॥
 स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।
 रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा वधूरिव ॥ ८ ॥
 हरन्ति कं नोज्ज्वलदीपकोपमैर्नवैः पदार्थैरुपपादिताः कथाः ।
 निरन्तरश्लेषधनाः सुजातयो महास्रजश्चम्पककुड्यालैरिव ॥ ९ ॥
 वभूव वात्स्यायनवंशसंभवो द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणीः सताम् ।
 अनेकगुप्तार्चितपादपङ्कजः कुवेरनामांश इव स्वयंभुवः ॥ १० ॥

सुभाषितमिति । सुभाषितं सुकाव्यादि हारि मनोहार्यपि दुर्जनस्य खलस्य गलात् कण्ठान्निगटना-
 दधो न विशति न गच्छति । हृदयस्थनलादिति भावः । कस्येव । अर्कस्फोरिपोः पीयमानममृतं यथा न हृदयं
 विशति पूर्वोक्तहेतोरेव । तदेव सुभाषितं सज्जनो गुणग्राहको हृदयेन स्वान्तेन धत्ते धारयति ।
 सहृदयत्वान्न कदाचिद्विस्मरतीति भावः । यथा हरिः विष्णुर्नारायणो हृदयेन वक्षःस्थलेनातिनिर्मलं स्व-
 महारत्नं कौस्तुभं दधाति ॥ ७ ॥

स्फुरदिति । अभिनवा कथा गद्यपद्यमयी रसेन शृङ्गारादिना कृत्वा जनस्य सहृदयजनस्य हृद्यन्तःकरणे
 कौतुकं कुतूहलमधिकं यस्मिंस्तत्कौतुकाधिकम् । कौतुकपूर्णमित्यर्थः । तादृशं रागं प्रीतिं करोति जन-
 यति । किंभूता । **स्फुरदिति ।** स्फुरच्चवत्कलो मधुरो य आलापः शब्दरचना तस्य विलासो माधुर्यं तेन
 कोमला मृद्वी । अन्यत्रापि कथायामालापदिकं भवत्येवेति ध्वनिः । पुनः किंविशिष्टा । शय्यामभ्युपागता
 प्राप्ता । 'शय्या तल्पे शब्दगुम्फे' इत्यनेकार्थः । यथाभिनवा नवोद्भा वधू रसेन प्रेम्णा स्वयमेव अर्था-
 न्नुत्तमजनस्य शय्यां पत्यङ्कमागता कौतुकमनुगमं च करोति । किंभूता वधूः । स्फुरत्प्रसर्पद्यः कलो मन्द
 आलापविलासो वचनव्यापारस्तेन कोमला सुन्दरा । 'कोमलं मृदु सुन्दरं' इति विश्वः ॥ ८ ॥

हरन्तीति । नवैः खलुजैव रचितैः पदार्थैः पदानां शब्दानामर्थैरभिधेयैः उपपादिता निर्मितारचिताः
 कथा गद्यपद्यादिप्रवन्धाः कं सहृदयं जनं न हरन्ति न वशीकुर्वन्ति । सर्वस्यापि मनोहारिण्यो भवन्तीति
 भावः । कीदृशैः पदार्थैः । उज्ज्वलदीपकोपमैरुज्ज्वलः प्रकटो दीपकोऽलंकारविशेष उपमा च येषु ते तथा
 तैः । 'शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः' इत्यमरः । कीदृशः कथाः । **निरन्तरेति ।** निरन्तरमव्यवधानं प्रतिपदं
 वा । उपमानोपमेययोरर्थताम्यरूपः शब्दसाम्यरूपो वा यः श्लेषस्तेन घना बहुलतराः । पुनः किंभूताः ।
सुजातय इति । सप्त जातिश्लेषविशेषो ग्राम । गद्या । सप्त जातिः स्वरूपं ग्रामं ता इव । यथा

उवास यस्य श्रुतिशान्तकल्मषे सदा पुरोडाशपवित्रिताधरे ।

सरस्वती सोमकषायितोदरे समस्तशास्त्रस्मृतिबन्धुरे मुखे ॥ ११ ॥

जगुर्गृहेऽभ्यस्तसमस्तवाङ्मयैः ससारिकैः पञ्जरवर्तिभिः शुक्रैः ।

निगृह्यमाणा वटवः पदे पदे यजुंषि सामानि च यस्य शङ्किताः ॥ १२ ॥

हिरण्यगर्भो भुवनाण्डकादिव क्षपाकरः क्षीरमहार्णवादिव ।

अभूत्सुपर्णो चित्तोदरादिव द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्ततः ॥ १३ ॥

विवृण्वतो यस्य विसारि वाङ्मयं दिने दिने शिष्यगणा नवा नवाः ।

उपःसु लग्नाः श्रवणेऽधिकां श्रियं प्रचक्रिरे चन्दनपल्लवा इव ॥ १४ ॥

V. Gopalabhar

तथा । पुनः कीदृशः । सताम् अग्रणीः साधूनामग्रेसरः । पुनः किंभूतः । अनेकेति । अनेकेऽसंख्या ये
गुप्ता गुप्तनामाङ्किता वैश्यशूद्रादयः । तदुक्तम्—‘शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु । गुप्तदासात्मकं
नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥’ इति । तैरर्चितं पादपङ्कजं चरणसरोजं यस्य स तथा । पुनः कीदृश इव । स्वयं-
भुवो ब्रह्मणोऽशोऽवतार एकादेशरूप इव । अतिर्वदिकत्वादिति भावः ॥ १० ॥

— उवासेति । यस्य कुबेरद्विजस्य मुख आनने सरस्वती वाग्देव्युवास । वसतिस्मेत्यर्थः । किंभूते मुखे ।
श्रुतीति । श्रुतिभिर्वेदाध्ययनैः शान्तमुपशमिनं कल्मषं पापं यस्य तत्तथा । परमपवित्र इत्यर्थः । पुनः कथं-
भूते । सदेति । सदा सर्वकालं पुरोडाशेनाग्निहोत्रे देवेभ्यो दत्तहविःशेषेण पवित्रितः पावनीकृतोऽधर ओष्ठो
यस्य तत्तथा तस्मिन् । पुनः किंविशिष्टः । सोमेति । सोमेन सोमयागे सोमसंज्ञकलतारसेन कषायितं किं-
चित्कटुकीभूतमुदरं मध्यभागो यस्य तत्तथा तस्मिन् । सोमस्य किञ्चित्कटुत्वादिति भावः । पुनः कीदृशे ।
समस्तेति । समस्तानि समग्राणि यानि शास्त्राणि व्यासादिप्रणीतसूत्ररूपाणि स्मृतयश्च मन्वादिप्रणीता धर्म-
निबन्धास्तैर्वन्धुरम् । मगोहरणित्यर्थः । तस्मिन् ॥ ११ ॥

जगुरिति । यस्य कुबेरविप्रस्य गृहे वटवः शिष्यभूता ब्रह्मचारिणः शङ्किताः सत्रासाः सन्तो [यजुंषि]
यजुर्वेदान् सामानि सामवेदांश्च जगुः । पठन्तिस्मेत्यर्थः । शङ्कितत्वे वीजमाह—किंभूता वटवः । निगृह्य-
माणा निग्रहो निर्भर्त्सनं तेन त्रास्यमानाः । कश्मिन् । पदे पदे शुद्धपाठकैः शुक्रैः कीरैः । कथंभूतैस्तेः । स-
सारिकैः सारिकाभिः गहवर्तिनार्वैः । अनेन गारिकाणां विद्यावत्त्वं सूचितम् । पुनः कथंभूतैः । पञ्जर-
भिरिति । पत्राणि लोहशलाकानिर्मितं पञ्चिगृहं तत्र वर्तिभिः । तन्निष्ठैरित्यर्थः । पुनः कीदृशैः । अभ्यस्तोत्तः ।
अभ्यस्तं जिह्वाग्रवर्ति गमस्तं समग्रं वाङ्मयं चतुर्दशविधात्मकं येषां ते तथा तैः । समस्तविद्यापारगतैरित्यर्थः ।
‘भवद्विरशुद्धं पठ्यते । वयं गुरुनिगृहे कथंभूता ताडनं कारयिष्यामः ।’ इदंश्च शुक्लचनमाकर्ण्य ते भीताः
सन्तः पठन्ति वटवः । यद्वृद्धं शुक्लमागम्येतादृशज्ञानमिति तस्यादिगोपवर्णनम् ॥ १२ ॥

हिरण्येति । ततः कुबेरादर्थपतिनामा पुत्रोऽभूत् । किंभूतः । द्विजन्मनां ब्राह्मणाणां पतिः श्रेष्ठः । कः

विधानसंपादितदानशोभितैः स्फुरन्महावीरसनाथमूर्तिभिः ।

मखैरसंख्यैरजयत्सुरालयं सुखेन यो यूपकरैर्गजैरिव ॥ १५ ॥

स चित्रभानुं तनयं महात्मनां सुतोत्तमानां श्रुतिशास्त्रशालिनाम् ।

अवाप मध्ये स्फटिकोर्पलोपमं क्रमेण कैलासमिव क्षमाभृताम् ॥ १६ ॥

महात्मनो यस्य सुदूरनिर्गताः कलङ्कमुक्तेन्दुकलामलत्विषः ।

द्विपन्मनः प्राविविशुः कृतान्तरा गुणा नृसिंहस्य नैस्याङ्कुरा इव ॥ १७ ॥

दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः ।

चकार यस्याध्वरधूमसंचयो मैलीमसः शुक्लतरं निजं यशः ॥ १८ ॥

उपःसु प्रातःसमयेषु विसारि विसरणशीलं वाङ्मयं चतुर्दशविधात्मकत्वं विवृण्वतः । अध्यापयत इत्य-
किभूताः शिष्याः । श्रवणे गुरोर्वचनाकर्णने लग्नाः सावधानाः । यद्वा । श्रवणे कर्णे लग्नाः । जगद्वि-
इत्यर्थः । क इव । यथा चन्दनवृक्षस्य मलयजतरोः पल्लवाः कियलयानि नवा नवाः प्रतिदिनमम्ल
श्रवणे कर्णे लग्नाः सन्तः शोभां कुर्वन्ति । रमण्या इति शेषः ॥ १४ ॥

विधानेति । योऽर्थपतिरसंख्यैरगण्यैर्मूर्तिभिः सुखेनाप्रयासेन सुरालयं स्वर्गमजयत् । आनकामेय
किभूतैर्मखैः । विधानेति । विधानेन विष्णुक्तमार्गेण संपादितं विहितं यद्दानं ब्राह्मणेभ्यः सर्गादिप्रा-
दनं तेन शोभितैः । विशिष्टदक्षिणैरित्यर्थः । पुनः किभूतैः । स्फुरदिति । स्फुरन्त उज्ज्वलन्तो ये महा-
श्रौतान्नयस्तैः सनाथा सहिता मूर्तिः स्वरूपं येषां ते तथा तैः । अग्नित्रयसहितैरित्यर्थः । 'होमाग्निस्तु
ज्वालो महावीरः प्रवर्गवत्' इति कोशः । पुनः किभूतैः । यूपकरैरिति । यूपा यज्ञे पशुबन्धनार्थं स-
विशेषास्त एव करा हस्ता येषां ते तथा तैः । कैरिव गजैरिति यज्ञगजयोः शब्दसाम्येनोपमा ।
भूतैर्गजैः । विधानेन मदोद्रेकार्थं गजादीनां दीयमानभक्ष्यविशेषेण । अत एव '...विधानपिण्डमेहसुति-
बाहुभिर्माधिराजम्' इति माघे । तेन संपादितं निष्पन्नं यद्दानं मदजलं तेन शोभितैः । पुनः पक्षे स-
शरा ये महावीरा योद्धारस्तैः सनाथमूर्तिभिः । अग्निप्रितैरित्यर्थः । पुनः पक्षे यूपवयवस्तम्भवत्करः
दण्डो येषां ते तथा तैः ॥ १५ ॥

स इति । सोऽर्थपतिः क्रमेण । वंशक्रमेणेत्यर्थः । महात्मनां जितेन्द्रियाणां श्रुतिशास्त्रशालिनां
शास्त्राध्यापकानां सुतोत्तमानां पुत्राणां मध्ये चित्रभानुसंज्ञकं पुत्रमवाप लेभे । किभूतम् । स्फटिका-
स्फटिकोपलः क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यः खच्छस्फटिकस्तद्गुपमा यस्य स तथा तम् । निष्कलङ्कमित्यर्थ-
भूतानां सुतोत्तमानाम् । क्षमाभृतां क्षान्तिमताम् । किभूतमिव । कैलासमिव । पक्षे क्षमाभृतां भूधराय
वरमित्यर्थः । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । पक्षे स्फटिकादमभिर्निर्मितं स्फटिकमयत्वाकैलासस्येति

लेभेति । यथासुते यस्य चित्रभानोर्गणाः । अपिशब्दाध्याहारेण पितुः समोऽपि द्विपन्मनः स

सरस्वतीपाणिसरोजसंपुटप्रमृष्टहोमश्रमशीकराम्भसः ।

यशोऽशुशुक्लीकृतसप्तविष्टपात्ततः सुतो वाण इति व्यजायत ॥ १९ ॥

द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौण्ड्यया महामनोमोहमलीमसान्धया ।

अलब्धवैदग्ध्यविलासमुग्धया धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥ २० ॥

आसीदशेषनरपतिशिरःसमभ्यर्चितशासनः पाकशासन इवापरः, चतुरुदधिमालामे-
खलाया भुवो भर्ता, प्रतापानुरागावनतसमस्तसामन्तचक्रः, चक्रवर्तिलक्षणोपेतः, चक्रभर-

लोके ललाटदेशेऽलकभङ्गतामलकाधूर्णकुन्तलास्तेषां भङ्गो रचनाविशेषस्तस्य भावस्तथा तां गतः प्राप्तः ।
एतेनाजस्रं कतुरासूहविधानेन धूमस्य दिगन्तव्यापित्वं सूचितमिति । पुनः किंविशिष्टः । त्रयीति । त्रयी
वैदग्ध्यं सैव बभूस्तस्याः कर्णं श्रोत्रे तमालपल्लवा इव तमालपल्लवः । श्यामत्वसाधर्म्यात्तमालकिसलयेनो-
पमानम् ॥ १८ ॥

सरस्वतीति । ततश्चित्रभानोर्वाण इति वाणाभिधानः सुतः पुत्रो व्यजायताभवत् । किंविशिष्टात्ततः ।
सरस्वतीति । सरस्वत्या भारत्या पाणिसरोजसंपुटेन हस्तकमलयुग्मेन स्वयमेव प्रमृष्टं प्रोक्षितं होमादि-
कर्मसंबन्धि श्रमस्य श्वेदस्य शीकराम्भः प्रस्वेदजलं यस्य स तथा तस्मात् । पुनः कथंभूतात् । यश इति ।
यशसः कीर्तिरंशवो दीप्तयस्तैः शुक्लीकृतानि शुभ्रीकृतानि सप्त रवितुल्यप्रमितानि विष्टपानि भुवनानि येन स
तथा तस्मात् । 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः ॥ १९ ॥

द्विजेनेति । द्वाणीं वाणः कथां चिक्रीरुरतितीक्ष्णबुद्धिरप्यहंकारं निराकुर्वन्नाह—तेनेति । तेन वाणेन
द्विजेनेयं कादम्बरीरूपा कथा धिया बुद्ध्या निबद्धा ग्रथिता । पूर्वं बुद्ध्यारूढीकृत्य पश्चाद्विस्मृतेति भावः ।
रामुद्रसमकादम्बरीकथोपबन्धने धियः सामर्थ्यं ज्ञात्वापि 'मन्दः कवियशःप्रार्थी' इत्यादिवद्विशो मान्द्यमे-
वारोपयति—अक्षतेति । अक्षतमच्छिन्नं कण्ठे गले कौण्ड्यं कुण्ठता यस्याः सा तथा तथा । कण्ठेऽपि कु-
ण्ठिता किमुत सभायामपीति भावः । पुनः कथंभूतया । महेति । महानुत्कृष्टो यो मनोमोहश्चित्तविकलता
तेन मलीमसा मल्लिना चासाबन्धा चेति तथा । पुनः कथंभूतया । अलब्धेति । अलब्धोऽप्राप्तो यो वैद-
ग्ध्यविलासश्चातुर्यलीला तेन मुग्धाप्रगल्भा तथा । एतादृश्यापि बुद्ध्या रचिता कथा । अतिद्वयीति विशेषण-
बलाद्बुद्धेरतितीक्ष्णत्वं फलितम् । द्वयीं बृहत्कथां वारावदस्तां चातिकान्तेत्यर्थः ॥ २० ॥

प्रसिद्धो वापि वर्ण्यः स्यान्महीपालोऽथवा । । दशरूपकेऽपि—
'प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रवभेदात्रैवापि तत्रिधा । प्रख्यातमितिहासादिरूपायं कविकल्पितम् । मिश्रं च संक-
रात्' इत्यादिरुक्तभेदानां काव्यनाटकचम्पूनां मध्ये 'गद्यपद्यमयी चम्पूर्द्धवा श्लेषवती च या । राजव-
र्णनसादीं स्यान्नगरीवर्णनं ततः ॥ तथा चामुकमन्यसिन्नं तु तत्रापु कुत्रचित् ॥' यथा—'शूलसंबन्धो

इव करकमलोपलक्ष्यमाणशङ्खचक्रलाञ्छनः, हर इव जितमन्मथः, गुह इवाप्रतिहतशक्तिः, कमलयोनिरिव विमानीकृतराजहंसमण्डलः, जलधिरिव लक्ष्मीप्रसूतिः, गङ्गाप्रवाह इव भगीरथपथप्रवृत्तः, रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदयः, मेरुरिव सैकलोपजीव्यमानपादच्छायः, दिग्गज इवानवरतप्रवृत्तदानार्द्राकृतकरः, कर्ता महाश्चर्याणाम्, आहर्ता क्रतूनाम्, आदर्शः सर्वशास्त्राणाम्, उत्पत्तिः कलानाम्, कुलभवनं गुणानाम्, आगमः काव्यामृतरसानाम्, उदयशैलो भिन्नमण्डलस्य, उत्पातकैतुरहितजनस्थ, प्रवर्त-

भौमस्तस्य यानि लक्षणानि सामुद्रिकशास्त्रप्रतिपादितानि तैरुपेतः सहितः । पुनस्तमेव विशेषयन्नाह—**चक्रधरेति** । करकमले हस्तपद्म उपलक्ष्यमाणं दृश्यमानं शङ्खचक्राकारं च रेखोपरैस्त्राखरूपां लाञ्छनं चिह्नं यस्य स तथा । क इव । चक्रधर इव विष्णुरिव । सोऽपि शङ्खचक्रायुधलाञ्छितकरः स्यादित्युपमानोपमेयभावः । **हर इवेति** । जितो निर्जितो मन्मथजनकदवान्मन्मथानीन्द्रियाणि येन स तथा । क इव । हर इव शंभुरिव सोऽपि जितमन्मथः स्यादित्युभयोः साम्यम् । **गुह इवेति** । अप्रतिहताकुण्ठिता शक्तिः सामर्थ्यं यस्येति स तथा । क इव । गुह इव कार्तिकेय इव । सोऽप्यप्रतिहतशक्तिः स्यादित्युभयोः साम्यम् । एतत्पक्षे शक्तिरस्त्रविशेषः । अतएव ‘पाण्डुरः शक्तिधरः’ इत्यमरः । **विगतेति** । विगतो मानो दर्पो यस्य तद्विमानं तथा कृतं राजहंसानां श्रेष्ठप्राणां मण्डलं वृन्दं येन स तथा । क इव । कमलयोनिरिव विधातेव । एतत्पक्षे विमानं देवयानं तत्स्वरूपीकृतं राजहंसानां पक्षिविशेषाणां मण्डलं येन स तथा । हंसाधिरुद्धत्वादिति भावः । ‘देवयानं विमानं स्यात्’ इत्यमरः । ‘राजहंसास्तु ते चबुचरैरर्णरतिलोहितैः’ इत्यमरः । **जलधीति** । लक्ष्मीः संपत्तिः शोभा वा । ‘लक्ष्मीद्वया च शोभायाम्’ इति हैमः । तस्याः प्रसूतिरुत्पत्तिस्थानं शोभाया वा । क इव । जलधिरिव समुद्र इव । सोऽपि लक्ष्म्या रमायाः शोभाया उत्पत्तिः स्थानं समुद्रमथनादेव तन्निर्गमात् । तथाच जगद्भिभूषितमिति शोभाजनकत्वमिति भावः । **गङ्गेति** । भगीरथस्य राज्ञः पन्थाः नितृणामुद्धारस्तत्र प्रवृत्तो लग्नः । क इव । गङ्गाप्रवाह इव सार्धुनीरय इव । सोऽपि भगीरथपथप्रवृत्तः स्यात्तदनुयायित्वादित्युभयोः साम्यम् । **रविरिति** । प्रतिदिवसं प्रलयहम् उपजायमान उत्पद्यमान उदयः संपत्तेरुदयो यस्य स तथा । क इव । रविरिव भानुरिव । सोऽपि निरन्तरमुदयादचलाज्जायमानोद्गमः स्यादित्युपमा । **मेरुरिति** । सकलैः समग्रैरर्थाल्लोकैरुपजीव्यमाना सेव्या पादच्छाया कान्तिर्यस्य स तथा । क इव । मेरुरिव स्वर्गादिरिव । स कथंभूतः । सकलैरर्थैर्देवैः । अन्येषां तत्र प्रवेशाभावात् । उपजीव्याः पादाः प्रत्यन्तपर्वतास्तेषां छायातपाभावो यस्य स तथा । ‘छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः’ इत्यमरः । **दिग्गज इति** । अनवरतं निरन्तरं प्रवृत्तं कृतं यद्दानं जलसहितं देयद्रव्यं तेनार्द्राकृतः स्तिमितः करो हस्तो यस्य स तथा । क इव । दिग्गज इव दिङ्माज इव । एतत्पक्षे निरन्तरप्रवृत्तं प्रचलितं यद्दानं मदः । ‘मदो दानं प्रवृत्तिश्च’ इति कोशः । तेन स्तिमितः करः लण्डादण्डो यस्य स तथैतत्पदम् । **कर्तेति** ।

यिता गोष्ठीबन्धानाम्, आश्रयो रसिकानाम्, प्रत्यादेशो धनुष्मतां, धौरेयः साहसिकानाम्, अग्रणीर्विदग्धानाम्, वैनतेय इव विनतानन्दजननः, वैन्य इव चापकोटिसमुत्सारितारौति-कुलाचलो राजा शूद्रको नाम ।

नास्त्रैव यो निर्भिन्नारातिहृदयो विरचितनारसिंहरूपाडम्बरम्, एकविक्रमाक्रान्तसकलभुवनतलो विक्रमत्रयार्थोसितं भुवनत्रयं च हंसति स्मेव वासुदेवम् । अतिचिरकाललग्नमतिक्रान्तकुनृपतिसहस्रसंपर्ककलङ्कमिव क्षालयन्ती यस्य कृपाणधाराजले चिरमुवास लक्ष्मीः । यश्च मनसि धर्मेण, कोपे यमेन, प्रसादे धनदेन, प्रतापे वह्निना, भुजे भुवा, दृशि श्रिया, वाचि सरस्वत्या, मुखे शशिना, बले मरुता, प्रज्ञायां सुरगुरुणा, रूपे मनसिजेन, तेजसि

शत्रुलोकस्योत्पातकेतुर्धूमकेतुः । प्रवर्तयितेति । गोष्ठीबन्धानां मधुरकथानां प्रवर्तयिता प्रवर्तकः । आश्रय इति । रसिकानां रसवेत्तुणामाश्रयः आश्रयस्थानम् । प्रत्यादेश इति । धनुष्मतां धनुर्धारिणां प्रत्यादेशो निराकर्ता । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इति कोशः । सर्वधनुर्धरोत्कृष्ट इत्यर्थः । धौरेय इति । साहसिकानां सत्त्ववतां मध्ये धौरेयो धुर्यः । अग्रणीरिति । विदग्धानां पण्डितानां मध्ये अग्रणीर्मुख्यः । वैनतेय इति । विनतेभ्यः कृतनतिभ्य आगन्दस्य प्रमोदस्य जननः कर्ता । क इव । वैनतेय इव सुपर्ण इव । रोऽपि विनतायाः स्वमातुः प्रमोदकृतस्यादित्युभायोः साम्यम् । वैन्य इवेति । चापो धनुस्तस्य कोटिरग्रभागस्तेन समुत्सारिता निराकृता अरातय एव शत्रव एव कुलाचलाः कुलपर्वताः क्षेत्रसीमावर्तिपर्वता येन स तथा । क इव । वैन्य इव पृथुराजेव । एतत्पक्षेऽरातयः कुलाचलाश्चेति द्वन्द्वः । शेषं पूर्ववत् । पृथुना पूर्वं पर्वताकीर्णा धरित्रीं विलोक्य धनुःकोट्या पर्वतानुत्सार्य भूः समीकृतेति पुराणम् ।

नास्त्रेति । यः शूद्रको वासुदेवं श्रीकृष्णं हसति स्मेव हास्यं चकारेव । कथंभूतः । नास्त्रैवाभिधानश्रवणमात्रेणैव निर्भिन्नानि द्वैधीकृतान्वरातीनां शत्रूणां हृदयानि वक्षोसि येन स तथा । कीदृशं वासुदेवम् । विरचितेति । विरचितो विहितो नारसिंहरूपलक्षण एवाडम्बर आटोपो येन स तथा तम् । एकेति । एकेताद्वितीयेन विक्रमेण पराक्रमेणाक्रान्तं व्याप्तं सकलं समग्रं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तथा । कथंभूतं वासुदेवम् । विक्रमेति । विक्रमः पादविक्षेपस्तस्य त्रयं त्रितयं तेनायासितं संप्राप्तखेदम् । 'आसितम्' इति पाठ आसितं स्थितम् । अत्रार्थः भावः—अस्य राज्ञो नामश्रवणादेव वक्षोविदारणं भवति । वासुदेवेन तु शत्रुवक्षोविदारणे नृसिंहावताराडम्बरं कृतम् । राज्ञा चैकेनैव विक्रमेण पराक्रमेण सर्वं जगदाक्रान्तम् । वासुदेवेन तु भुवनाक्रमणाय विक्रमत्रयं कृतमिति हास्ये हेतुः । अतीति । यस्य कृपाणधाराजले खड्गधारारूपे जले चिरं बहुकालं यावल्लक्ष्मीः पद्मोवास वसतिं न्यके । खड्गबलाल्लक्ष्मीः स्ववशीकृतेति भावः । किं कुर्वतीव । क्षालयन्तीव प्रमार्जयन्तीव । कम । अतीति । अतिचिरकालो भूयानतीतः कालः समयस्तेन लग्नं जातम् पुनः कीदृशम् । अतीति । अतिक्रान्ता व्यतीता ये कुनृपतयः कदर्यनरपतयस्तेषां सहस्रं तेन संपर्कः संबन्धस्तेन यः कलङ्कोऽभिज्ञानम् । अन्योऽपि पङ्कादिकं जलादिना क्षालयतीति ध्वनिः । यश्चेति । यः शूद्रको भगवतो

च मदकलकरिकुम्भपीठपाटनं विदधतो लग्नस्थूलमुक्ताफलानि दृढमुष्ट्यानिपीडनान्निष्कृत्य
 राजल्लबिन्दुदन्तुरेणैव कृपाणेनाकृष्यमाणा, सुभटोरः कपाटविधेटितकवचसहस्रान्धका
 ध्यवर्तिनी करिकरटगलितमदजलासारदुर्दिनास्त्रभिसारिकेव समरनिशासु समीपं स
 गाद्वाजलक्ष्मीः । यस्य च हृदिस्थितानपि भर्तृन्दिधक्षुरिव प्रतापानलो वियोगिनीना
 रिपुसुन्दरीणामन्तर्जनितर्दादो दिवानिशं जज्वाल । यस्मिंश्च राजनि जितजगति पालयति
 चित्रकर्मसु वर्णसंकराः, रतेषु केशप्रहाः, कान्येषु दृढबन्धाः, शास्त्रेषु चिन्ता, स्वप्रेषु वि

चन्द्रेण । तदनुकारित्वाज्जनाह्लादकत्वाच्च । वले सामर्थ्ये मरुता वायुना । अतिबलत्वात् । तथा प्रज्ञा
 तिभायां सुरगुरुणा वृहस्पतिना । निःप्रतिमप्रतिभावत्वात् । एवंरूपे सौन्दर्ये मनसिजेन कामेन । मा
 मानहरणात् । तेजसि प्रतापलक्षणे सवित्रा सूर्येण । शत्रूणां दुर्निरीक्ष्यत्वात् । किंविशिष्टस्य नारायणस्य
 वैति । सर्वे च ते देवाश्च सर्वदेवास्तत्त्वरूपः सर्वदेवमयः । अत्र 'प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु' इति
 आदिशब्दात्स्वरूपार्थेऽपि मयद्ग्रहस्तस्य । प्रकटितेति । प्रकटिता प्रकाशिता विश्वरूपा त्रिजगत्स्वरूपा
 कारो येन स तथा तस्य । अनेन राज्ञस्तत्साम्यं सूचितं भवतीति भावः । यस्य चेति । यस्य राज्ञः
 निशासु सङ्ग्रामरात्रिषु राजलक्ष्मीर्वैरिणुपक्षीरभिसारिकेव ध्वान्ते दत्तसंकेतेव समीपं संनिधिमगादागत
 सकृदित्येकवारम् । पुनर्न गतेति भावः । यस्य किं कुर्वतः । विदधत आचरतः । किम् । मदेति । मदे
 वारिणा कलं मनोज्ञं यत्करिकुम्भपीठं हस्तिशिरःपिण्डफलकं तस्य पाटनं विदारणम् । अर्थाद्वैरिणामि
 पुना राजलक्ष्मीं विशेषयन्नाह—आकृष्येति । आकृष्यमाणा समन्ताद्गृह्यमाणा । केन । कृपाणेन र
 इतः खड्गं विशिनष्टि—लग्नेति । लग्नानि संवद्धानि स्थूलानि स्थविष्ठानि गजसंघन्धीनि मुक्ताफलानि
 वानि यस्य स तथा तेन । दृढेति । दृढमुष्ट्या यन्निपीडनम् । अत्र दार्व्यामात्रविवक्षया न पुनर्द्वावनि
 तस्मान्निष्कृतं निर्गतं धारैव जलमिति रूपकं तस्य ये बिन्दवः पृषतः तैरेव दन्तुरेणोदग्रदश
 पमा । 'उदग्रदो दन्तुरः स्यात्' इति कोशः । सुभटोर इति । परस्य ये सुभटा योद्धारस्तेषां
 कपाटानि तेभ्यो विधेटितानि विभिन्नानि यानि कवचानि तनुत्राणि तेषां यत्सहस्रं तदेव नैत्यस
 दन्धकारस्तमिहं तन्मध्यवर्तिनी तदन्तःपातिनी । अथ समरनिशां विशेषयन्नाह—करीति । का
 जानां करटानि कपोलानि तेभ्यो गलितं च्युतं यन्मदजलं दानवारि तस्यासारो वेगवान्वर्षस्तेन दुर्दि
 तमो यासु तास्तथा तासु । यस्य चेति । यस्य पूर्वोक्तस्य राज्ञः प्रतापः कोशदण्डजं तेजस्तं
 बहिर्दिवानिशमहोरात्रं जज्वाल प्रदीप्तो बभूव । किं कर्तुमिच्छुरिव । भर्तृन् दिधक्षुरिव दग्धुमिन्
 किंविशिष्टान्भर्तृन् । हृदिस्थितानपि हृदयवर्तिनोऽपीत्यनेन दाहायोग्यत्वं सूचितम् । अथ पूर्वोक्तं प्र
 विशिनष्टि—अन्तरिति । अन्तर्मध्ये जनित उत्पादितो दाधो दग्धिर्येन स तथा । कासाम् । रिपु
 शत्रुवन्तिनाम् । कीदृशीनाम् । वियोगिनीनामपि वियुक्तानामपि । पूर्वमेव भर्तृव्यापादनात् । एतेन ह
 र्गतं शत्रुगणं यत्प्रतापो न सहत इति तत्प्रतापाधिक्यवर्णनेन राज्ञ आधिक्यवर्णनम् । पुनस्तदाधिक्यं
 ह—यस्मिंश्चेति । यस्मिन्राजनि जितजगति निर्जितविष्टपे महीं पृथ्वीं पालयति शासति सत्येतानि
 तेषु स्थलेष्वासन्वभूतुः । न प्रजानामित्यन्वयः । तान्येवाह—चित्रेत्यादि । चित्रकर्मस्वालेक्ष्यकि
 रक्तपीतादयस्तेषां संकराः परस्परसंघन्धाः । चित्रकर्मणि वर्णसंकरा इति या । यन्मदजलं दानवारि

चापेषु गुणच्छेदाः, गवाक्षेषु जालमार्गाः, शाश्वत्कृपाणकवचेषु कलङ्काः, रतिकलहेषु दूतप्रेषणानि, सार्यक्षेषु शून्यगृहा नै प्रजानामासन् । यस्य च परलोकाद्भयम्, अन्तःपुरिकाकुन्तलेषु भङ्गः, नूपुरेषु सुखरता, विवाहेषु कैरग्रहणम्, अनवरतमस्त्राग्निधूमेनाश्रुपातः, तुरङ्गेषु कशाभिघातः मकरध्वजे चापध्वनिर्भूत् ।

तस्य च राज्ञः कलिकालभयपुञ्जीभूतकृतयुगांनुकारिणी, त्रिभुवनप्रसवभूमिरिव विस्तीर्णा, भजन्मालवविलासिनीकुचतटास्फालनजर्जरितोर्मिमालया जलावर्गाहनागतजयकुञ्जरकुम्भ-

नान्यत्र । अपराधाभावात् । शास्त्रेष्विति । शास्त्रेषु सिद्धान्तेषु चिन्ता चिन्तनम् । नान्यत्र । समग्रवस्तुनः सद्भावात् । स्वप्नेष्विति । स्वप्नदशायां विप्रलम्भा विधोयाः । नान्यत्र । पुरुषायुषजीविलाज्जनस्येति भावः छत्रेष्विति । छत्रेष्वत्तपत्रेषु कनकदण्डाः सुवर्णयष्टयः । नान्यत्र कनकदण्डाः । दण्डेन सुवर्णग्रहणम् । स्वस्वमार्गानतिक्रमेण तासां प्रवर्तनात् । ध्वजेष्विति । ध्वजेषु पताकासु प्रकम्पाः प्रकर्षेण वेद्यनम् । नान्यत्र । भीतेरभावात् । गीतेष्विति । गीतेषु गानेषु रागा वसन्तादयः शास्त्रीयाः, देशीया धनाश्रीप्रभृतयस्तेषां विलसितानि चेष्टितानि । नान्यत्र रागाः क्रोधादयस्तेषां विलसितानि हननादिरूपाणि । तादृशागद्वेपाभावात् । करिष्विति । करिषु हस्तिषु मदो दानं तस्य विकारा विकृतयः । नान्यत्र मदोऽहंकारस्तस्य विकारास्तत्तद्विचेष्टितानि । मदो रागस्तस्य विकारा इति वा । सर्वदा गुरुवचनामृतात्यादमेदुरितमानसत्वात् । चापेष्विति । चापेषु धनुःपु गुणस्य ज्यारूपस्य छेदः वृट्ठनम् । नान्यत्र गुणस्य शौर्यादिविच्छेदः । सर्वदा सदाचारित्वात् । गवाक्षेष्विति । गवाक्षेषु वातायनेषु जालमार्गा वातागमनहेतवो जालिकाः । नान्यत्र कुवेणीस्थापनपन्थानः । सर्वदाभयदानप्रवृत्तत्वात् । शशीति । शशी चन्द्रः, कृपाणं खड्गम्, कवचः संनाहः, एतेषां द्वन्द्वः । एषु कलङ्काश्चिह्नानि । नान्यत्र कुलमालिन्यादिहेतवो व्यभिचारादिदोषाः । रतिकलहेष्विति । रतिकलहेषु कामकेलिषु मित्रहेषु दूतप्रेषणानि संचारकगमनानि । नान्यत्र । सर्वदा प्रवलविरोधिनाऽभावात् । सार्यक्षेष्विति । सारयः खेलन्यः, अक्षाः पाशकाः, तेषु शून्यगृहाः शून्यस्थानानि । नान्यत्रोद्भयसृष्टहाणि । राजदेयव्रत्यजनितपीडाभावात् । यस्य चेति । यस्य राज्ञः । अभूदिति क्रिययान्वितम् । कर्माभूतमाह—भयमिति । परलोकादेव जन्मान्तरादेव तत् । न तु शत्रुलोकात् । तथा यस्य राज्ञः । अन्तःपुरे भवा आन्तःपुरिकाः । भवार्थे ठक् । तासां नायिकानां कुन्तलेषु कैशेषु भङ्गो वक्रता । नान्यत्र । तथा नूपुरेषु हंसकेषु सुखरतानुरणनरूपा । न तु प्रजासु मौख्यं वाचालत्वम् । विवाहेष्विति । विवाहेषूपयामेषु करग्रहणं हस्तग्रहणम् । न तु प्रजासु करो राजदेयद्रव्यं तद्रहः । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं मस्त्राग्निधूमेन यज्ञाग्निधूमेनाश्रुपातो नेत्रजलच्युतिः । न तु शोकादिना । तुरङ्गतेति । तुरङ्गेष्वश्वेषु कशा चर्मदण्डस्तस्याभिघातः प्रहारः । नान्यत्र । मकर इति । मकरध्वजे कंदर्पे चापस्य धनुषो ध्वनिः । अन्यत्र न भयाभावात्तदारोपणमिति भावः ।

तस्येति । तस्य च राज्ञो राजधान्यासीदित्यन्वयः । तां विशेषयन्नाह—कलीति । कलिकालाद्यद्भयं त्रासस्तस्मात्पुञ्जीभूतं समुदायीभूतं यत्कृतयुगं सत्ययुगं तदनुकरोतीत्येवंशीला या सा । विस्तीर्णेति । विस्तीर्णा विपुला । केव । त्रिभुवनेति । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं तस्य प्रसवभूमिरुपपत्तिस्थलं

सिन्दूरसंध्यायमानसलिलयोन्मदकलहंसकुलकोलाहलमुखरीकृतकूलया वेत्रेवला परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत् ।

स तस्यार्मवजिताशेषभुवनमण्डलतयाविगतराज्यचिन्ताभारनिर्वृतः, द्वीपान्तरागतानेकभूमिपालमौलिमालालालितचरणयुगलो वलयमिव लीलया भुजेन भुवनभारमुद्रहन्, अमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्विरनेककुलक्रमागतैरसकृदालोचितनीतिशास्त्रनिर्मलमनोभिरलुब्धैः स्निग्धैः प्रयुद्धैश्चामात्यैः परिवृतः समानवयोविद्यालंकारैरनेकमूर्धाभिषिक्तपार्थिवकुलोद्गतैरखिलकलाकलापालोचनकठोरमतिभिरतिप्रगल्भैः कालविद्धिः प्रभावानुरक्तहृदयैरग्राम्योपहासकुशलैरिङ्गि-

तेषामास्फालनेनाघातेन जर्जरिताः क्षीणा ऊर्मिमालाः कल्लोलपङ्क्तयो यस्याः सा तथा तथा । अत्र कुचानामतिकाठिन्यं व्यङ्ग्यम् । जलेति । जलं पानीयं तस्यावगाहनमवलोडनं तदर्थमागताः समायाता जयकुजराः परदलदलनसमर्था हस्तिनस्तेषां कुम्भाः शिरःपिण्डाः तेषु शोभाकृद्यस्तिन्दूरं नागजं तेन संध्यायमानं संध्यावदारक्तं सलिलं जलं यस्याः सा तथा तथा । उन्मदेति । उन्मदानां प्रबलमदानां कलहंसानां कादम्बरानां यानि कुलानि तेषां यः कोलाहलोऽनभिव्यक्तध्वनिस्तेन मुखरीकृतं प्रतिध्वनियुक्तं कूलं सैकतं यस्याः सा तथा तथा । अत्र विस्तृतकमलखच्छपानीयादि व्यङ्ग्यम् । किमभिधाना राजधानीत्याशयेनाह—विदिशेति । विदिशेलभिधानं यस्याः सा तथा ।

स तस्यामिति । तस्यां नगर्यां स राजातिचिरं बहुकालं प्रथम आये वयस्यवस्थायां सुखं सातं यथा स्यात्तथोवास वासं चक इत्यन्वयः । अथ राजानं विशेषयन्नाह—विगतेति । विगतो दूरीभूतो यो राज्यचिन्ताभारस्तेन निर्वृतो निष्पन्नप्रयोजनः । तत्र हेतुमाह—अवजितेति । अवजितानि स्वायत्तीकृतान्यशेषाणि समग्रणि भुवनमण्डलानि येन तस्य भावस्तथा तथा । द्वीपेति । एकस्माद्वीपादन्ये द्वीपा द्वीपान्तराणि तेभ्य आगताः समायाता येऽनेके बहवो भूमिपाला राजानस्तेषां मौलयः किरीटानि शिरांसि वा तेषां मालाः स्रजः पङ्क्तयो वा ताभिलीलितं क्रीडितं चरणयुगलं पादयुगलं यस्य स तथा । किं कुर्वन् । उद्वहन्नुत्पादयन् (?) । किम् । भुवनभारं जगद्वीवधम् । केन । भुजेन वाहुना । किमिव । वलयमिव वाहुभूषणमिव । कया । लीलया क्रीडया । खल्पप्रयासेनेत्यर्थः । किंविशिष्टः सः । परीति । परिवृतः परिवेष्टितः । कैः । अमात्यैर्मन्त्रिभिः । ‘अमात्यः सचिवो मन्त्री धीसखः’ इति कोशः । किं कुर्वद्विस्तेर्मन्त्रिभिः । उपहसद्विरुपह्रासं कुर्वद्विः । कम् । अमरगुरुमपि वृहस्पतिमपि । कया । प्रज्ञया बुद्ध्या । अथ मन्त्रिणो विशिनष्टि—अनेकेति । अनेके च ते कुलक्रमागताश्चानेककुलक्रमागताः । कुलपारंपर्यागतैर्न त्वाधुनिकैरित्यर्थः । असकृदिति । असकृन्निरन्तरमालोचितं निदिध्यासितं यन्नीतिशास्त्रं नृपोचिताचारबोधको ग्रन्थस्तेन निर्मलानि खच्छानि मनांसि येषां ते तथा तैः । अलुब्धैरिति । अलुब्धैः अलोलुपैः स्निग्धैर्वत्सलैः । ‘स्निग्धस्तु वत्सलः’ इति कोशः । प्रयुद्धैः पण्डितैः । पुनः किं कुर्वाणो नृपतिः । राजपुत्रैर्न-

ताकारवेदिभिः काव्यनाटकाख्यानकाव्यार्थिकालेख्यव्याख्यानादिक्रियानिपुणैरतिकठिनपी-
वरस्कन्धोऽस्वाहुभिरसकृद्वदलितसमदरिपुगजघटापीठबन्धैः केसरिकिशोरकैरिव विक्रमैकर-
सैरपि विनयव्यवहारिभिरात्मनः प्रतिबिम्बैरिव राजपुत्रैः सह रममाणः प्रथमे वयसि सुखम-
तिचिरमुवास । तस्य चातिविजिगीपुतया महासत्त्वतया च तृणमिव लघुवृत्ति स्त्रैणमाकलयतः
प्रथमे वयसि वर्तमानस्योपि रूपवतोऽपि संतानार्थिभिरमात्यैरपेक्षितस्यापि सुरतसुखस्योपरि
द्वेष इवासीत्सत्यपि रूपविलासोपहसितरतिविभ्रमे लावण्यवति विनयवर्त्यैर्नवयवति हृदयहारि-
णि चावरोधजने । स कदाचिदनवरतदोलायमानरत्नवल्लयो घर्घरिकस्फालनप्रकम्पझणझणा-

लविद्धिः समयज्ञैः । अवसरज्ञैरिति यावत् । प्रभावेति । प्रभावो माहात्म्यं तेनानुरक्तान्यासक्तानि हृद-
यानि चेतांसि येषां ते तथा । अग्रामेति । अग्राम्यो नागरिको य उपहासो नर्मवचोविलासस्तत्र कुशलै-
श्चतुरैः । 'कुशलश्चतुरोऽभिज्ञः-' इति कोशः । इङ्गितेति । इङ्गितं चेष्टाविशेषः आकार आकृतिः तौ
विदन्तीत्येवंशीलास्ते तथा तैः । काव्येति । काव्यं निपुणकविकर्म, अवस्थानुकृतिनाटकम्, आख्यान-
कानि चूर्णकानि, आख्यायिका वासवदत्तादिः, आलेख्यानि चित्रकर्माणि, व्याख्यानान्वयधर्मेनिर्वचनानि, इ-
त्यादिका याः क्रियाः कार्याणि तेषु निपुणैर्दक्षैः । 'निष्णातो निपुणो दक्षः' इति कोशः । अतीति ।
अतिकठिना अतिकठोरा पीवराः पुष्टाः स्कन्धा बाहुशिरांस्युरवो विस्तीर्णा बाहवश्च येषां ते तथा तैः ।
असकृदिति । असकृन्निरन्तरमवदलिता मर्दिताः समदा मदयुक्ता या रिपुगजघटाः शत्रुद्विपक्षयस्ता
एव पीठवन्धाः स्थलविशेषा यैस्ते तथा तैः । केसरीति । केसरिणां सिंहानां किशोरकैरिव वालैरिव ।
अत्र किशोरशब्दोऽल्पवयसि सामान्येन प्रयुक्तः । 'किशरोऽल्पवया हयः' इति तु विशेषो ग्रन्थकृता ना-
श्रितः । विक्रमैरिति । विक्रम एव पराक्रम एवैकोऽद्वितीयो रसो येषां ते तथैवंविधैरपि । विनयेन प्रथमेण
व्यवहारो व्यवहरणं विद्यते येषां ते तथा तैः । एतेन शक्तौ सत्यामपि विनयाधिक्यं सूचितम् । अन्यवस्तु प्रागे-
वोक्तः । तस्य चेति । तस्य राज्ञः प्रथमे वयसि वर्तमानस्यापि । अत्र वृद्धत्वापेक्षया वयसः प्राथम्यं ज्ञेयम् ।
अन्यथाप्रेतनेनान्वयानुपपत्तिः । एवंविधेऽवरोधजने सत्यपि सुरतसुखस्योपरि मिथुवनसातस्योपरि द्वेष
इव मत्सर इवासीद्भूव । किं कुर्वतो राज्ञः । आकलयतः संभावयतः । किम् । स्त्रैणं स्त्रीसमूहम् । तदेव
विशिनष्टि—लघ्विति । लघु तुच्छा वृत्तिर्वर्तनं यस्य तत् । किमिव । तृणमिव यवसमिव । एतेन तासा-
मकिञ्चित्करत्वं सूचितम् । कया हेतुभूतया । अतीति । अतिशयेन विजितुमिच्छुर्विजिगीपुस्तस्य भावस्ताता
तया । तद्रसाक्षिप्तचेतस्कवेन कामोत्पत्तेरसंभवात् । पुनर्हेतुवन्तरं प्रतिपादयन्नाह—महेति । महासत्त्वम-
तिशायि धैर्यं तस्य भावस्ताता तया । प्रायशो महासत्त्वस्य सिंहवत्स्वरूप एव कामः स्यात् । किंविशिष्टस्य
राज्ञः । रूपवतोऽपि सौन्दर्यवतोऽपि । एतेन युवतिमनो(न ज)न्मादकत्वेऽपि तदभिलाषाभाव इति विभाव-
नोक्तिः । अत्रापिशब्दो विरोधात्कारण्योतनार्थः । एतादृशोऽपि विषयमुखोपरत इति विरोधः । पुनरेव
राजानं विशेषयन्नाह—संतानार्थिभिरिति । संतानमपत्यं तदेवार्थः प्रयोजनं विद्यते येषां ते तथा तैर-

एकदा तु नातिदूरोदिते नवनलिनदलसंपुटमिदि किञ्चिन्मुक्तापटलिभिर्भगवति सहस्रम-
रीचिमालिनि राजानमास्थानमण्डपगतमङ्गनाजनविरुद्धेन वामपार्श्ववलम्बिना कौक्षेयकेण
संनिहितविषधरेव चन्दनलता भीषणरमणीयाकृतिः, अविरलमलयजानुल्लेपनधवलितस्तनत-
टोन्मज्जदैरावतकुम्भमण्डलेव मन्दाकिनी, चूडामणिप्रतिबिम्बच्छलेन राजाज्ञेव मूर्तिमती रा-
जभिः शिरोभिरुह्यमाना, शरदिव कलहंसधवलाम्बरा, जामदग्न्यपरशुधारेव वशीकृतसकल-
राजमण्डला, विन्ध्यवनभूमिरिव वेत्रलतावती, राज्याधिदेवतेव विग्रहिणी प्रतीहारी समुपसृत्य

वासरमनैपीत् । एवं तथैव निशां त्रियामामपि । सुहृद्भिर्मित्रैरुपेतः संयुतः । कीदृशैः । आरब्धेति ।
आरब्धाः प्रारब्धा ये विविधक्रीडासु परिहासास्तेषु चतुरैर्दक्षैः अनैपीदगमयदिति संबन्धः ।

एकदेति । एकस्मिन्समये प्रतीहारी द्वारदेशे नियुक्ता स्त्री समुपसृत्य निकटदेशमागत्य राजानं सविन-
यमब्रवीदित्यन्वयः । विनयेन सहवर्तमानमवोचदित्यर्थः । सूर्यवर्णनाव्याज उक्तयवसरमाह—**भगवतीति ।**
श्रीसूर्यं सतीत्यर्थः । इतः सूर्यं विशेषयन्नाह—**सहस्रेति ।** सहस्रसंख्या ये मरीचयः किरणास्तैर्मालते शोभते
तान्धारयतीति वा यः स तथा तस्मिन् । **नेति ।** नातिदूरं खल्यकालीनमुदितमुद्गमनं यस्य स तथा तस्मिन् ।
नवेति । नवानि प्रत्यग्राणि यानि नलिनानि तेषां दलानि पत्राणि तेषां यः संपुटो मुकुलस्तं भिनत्तीति
स तथा तस्मिन् । **किञ्चिदिति ।** किञ्चिद्विषयमुक्तः परित्यक्तः पाटलिमा श्वेतरक्तत्वं येन स तथा तस्मिन् ।
दूरोदितेत्यारभ्य त्रिभिर्विशेषणैः प्रत्युषसमयो व्यज्यते । कीदृशं राजानम् । **आस्थानेति ।** आस्थान-
मण्डप उपवेशनस्थलं तत्र गतं प्राप्तम् । प्रतीहारीं विशेषयन्नाह—**भीषणेति ।** भीषणा भयानका रमणीया
मनोज्ञाकृतिराकारो यस्याः सा तथा । रमणीयत्वे दृष्टान्तमाह—**चन्दनलतेवेति ।** यथा चन्दनलता वस्तु-
स्वभावादेव रमणीया तथैयरमणीयार्थः । लताया भीषणत्वे हेतुमाह—**संनिहितेति ।** संनिहिताः पार्श्ववर्तिनो
विषधराः सर्पा यस्याः सा तथेत्यर्थः । अस्या भीषणत्व आगन्तुकहेतुमाह—**वामेति ।** वामपार्श्वे सव्यप्रदेशेऽव-
लम्बतेऽवतिष्ठत इत्येवञ्शीलेन कौक्षेयकेण खड्गेन । ‘तरवारिमण्डलाग्रः खड्गकौक्षेयकौ’ इति कोशः । खड्गं विशि-
नष्टि—**अङ्गनेति ।** अङ्गनाजनः प्रमदावर्गस्तस्य विरुद्धेन । त्रपोत्पादकेनेत्यर्थः । यथा चन्दनलताया निसर्गतो
रमणीयत्वेऽपि संनिहितविषधरत्वेन भीषणत्वं तथैतस्या अपि स्वभावतो बन्धुरत्वेऽपि वामपार्श्ववर्तिनिक्लिंश-
त्वेन भीषणत्वमित्यभिप्रायः । अथ प्रतीहारीं विशिनष्टि—**अविरलेति ।** अविरलं घनतरं यन्मलयजस्य चन्द-
नस्यानुल्लेपनमुद्वर्तनं तेन धवलितं शुश्रीकृतं स्तनतटं कुचतटं यस्याः सा तथा । तत्र दृष्टान्तमाह—**मन्दाकि-
नीव स्वधुनीव ।** इतो गङ्गां विशेषयन्नाह—**उन्मज्जदिति ।** उन्मज्जन्मलानं कुर्वन्त्य ऐरावतो हस्तिमल्लस्तस्य
कुम्भमण्डलं शिरःपिण्डचक्रवालं यस्यां सा तथा । चन्द्रशुभ्रकुम्भोपमानेन कुचतटस्य काटिन्यं व्यज्यते ।
कैव । **मूर्तीति ।** मूर्तिमती विग्रहवती राजाज्ञेव नृपशिष्टिरिव । ननु राजाज्ञा संनिहितराजशिरोभिरुह्य-
माना । भवेत् । इयं तु तथा न भवतीत्यत आह—**चूडेति ।** अर्थात्संनिहितराजमस्तकेषु चूडामणयः शिरो-
मणयस्तेषु यः प्रतिबिम्बः प्रतिच्छायस्तस्य छलं मिषं तेन । राजभिर्नृपैः शिरोभिरुह्यमाना बह-

क्षितितलनिहितजानुकरकर्मला सविनयमब्रवीत्—देव, द्वारस्थितासुरलोकमारोहतस्त्रिशङ्को-
रिव कुपितशतमखहुंकारनिपातिता राजलक्ष्मीर्दक्षिणापथादागता चाण्डालकन्यका पञ्जरस्थं
शुकमादाय देवं विज्ञापयति—‘सकलभुवनतलरत्नानामुदधिरिवैकभाजनं देवः । विहंगमश्चा-
यमाश्चर्यभूतो निखिलभुवनतलरत्नमिति कृत्वा देवपादमूलमादायागताहमिच्छामि देवदर्शन-
सुखमनुभवितुम्’ इति । एतदाकर्ण्य ‘देवः प्रमाणम्’ इत्युक्त्वा विरराम । उपजातकुतूहलस्तु
राजा समीपवर्तिनां राज्ञामालोक्य मुखानि ‘को दोषः प्रवेक्ष्यताम्’ इत्यादिदेश ।

अथ प्रतीहारी नरपतिकथनानन्तरमुत्थाय तां मातङ्गकुमारीं प्रावेशयत् । प्रविश्य च सा
नरपतिसहस्रमध्यवर्तिनमशनिभयपुञ्जितकुलशैलमध्यगतमिव कनकशिखरिणम्, अनेकरत्ना-

त्युत्प्रेक्षा । अपूर्वेति शेषः । अतएव विग्रहिणी शरीरिणी । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह—क्षितीति । क्षिति-
तले भूमितले निहितौ स्थापितौ जानू तलकीलौ, अथ च करौ तावेव कमले यथा सा तादृशी । सविनयं
विनयेन सहवर्तमानम् । किमब्रवीत्तत्राह—देवेति । हे देव हे स्वामिन्, द्वारे स्थिता चाण्डालानां दिवाकी-
र्त्तानां कन्यका कुमारी पञ्जरे पक्षिणामाश्रये स्थितं शुकं कीरमादाय गृहीत्वा देवं स्वामिनं विज्ञापयति ।
खरहस्यं निवेदयतीत्यर्थः । केव । सुरेति । सुराणां देवानां लोकं स्वर्गमारोहत आरोहणं कुर्वतस्त्रिशङ्को-
रयाज्यस्य राजलक्ष्मीरिव । तामेव विशेषयन्नाह—कुपितेति । त्रिशङ्कोरयाज्यस्य देवयागात्स्वर्गं वासो न
भवतीत्यतः कुपितः कुद्धो यः शतमख इन्द्रस्तस्य हुंकारः कोपध्वनिस्तेन निपातिताधःक्षिप्ता । कीदृशी
चाण्डालकन्यका । दक्षिणेति । दक्षिणापथादक्षिणमार्गादागता प्राप्ता । प्रतीहारी चाण्डालकन्यकायाः
सामान्यतो विज्ञापनाविषयमाह—सकलेति । चाण्डालकन्यकायास्त्वियं विज्ञापना । देवेति । हे देव, इति
कृत्वा तं शुकमादाय देवस्य राज्ञः पादमूलं चरणमूलमहमागता देवदर्शनसुखं महाराजस्यावलोकनसातमनुभ-
वितुमनुभवविषयीकर्तुमिच्छामि समीहे । इतिशब्दवाच्यमाह—सकलेति । सकलानि समग्राणि यानि भुवन-
तलानि तेषु यानि रत्नानि तेषामेकं भाजनमुत्कर्षस्थानम् । क इव । उदधिरिव समुद्र इव । यथोदधिः सर्वरत्ना-
नां भाजनं तथा देवो भवानपीत्यर्थः । अयं विहंगमः पक्षी शुक आश्चर्यभूत इत्यद्भुतप्रेक्षणविषयः । अतस्तादृ-
शोक्तविशेषलादेव निखिलानि यानि भुवनतलानि तेषां रत्नमुत्कृष्टम् । ‘जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधी-
यते’ इति । आदाय गृहीत्वा । देवः प्रमाणमिति । यदेवाथ राज्ञोऽनुशासनं तदेव मया विधेयमित्युक्त्वा
विरराम तूष्णीं बभूवेत्यन्वयः । प्रतीहार्युक्तं चाण्डालकन्यकाविज्ञापनावश्यकं सर्वं नृपेणाकर्ण्य राजमन्त्रि-
वैमरयं निराकुर्वन्प्रतीहारीं प्रतीत्यादिदेश । को दोषः प्रवेक्ष्यतामिति । स्पष्टम् । कीदृशो राजा । उपेति ।
उपजातमुत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य स तथा । किं कृत्वा । समीपवर्तिनां निकटस्थानां राज्ञां मन्त्रिणां च
मुखानि वदनान्यालोक्य । निरीक्ष्येत्यर्थः । तेषामपि तदिदृक्षेति ज्ञावेत्यर्थः ।

अरणकिरणजालकान्तरितावयवमिन्द्रायुधसहस्रसंछादिताष्टदिग्भागमिव जलधरदिवसम्, अवलम्बितस्थूलमुक्ताकलापस्य कनकशृङ्खलानियमितमणिदण्डिकाचतुष्टयस्य गगनसिन्धुफेनपटलपाण्डुरस्य नातिमहतो दुकूलवितानस्याधस्तादिन्दुकान्तपर्यङ्किकानिपणम्, उद्भूयमानसुवर्णदण्डचामरकलापम्, उन्मयूखमुखकान्तिविजयपराभवप्रणते शशिनीव स्फटिकपादपीठे विन्यस्तवामपादम्, इन्द्रनीलमणिकुट्टिमप्रभासंपर्कश्यामायमानैः प्रणतरिपुनिःश्वासमलिनीकृतैरिव चरणनखमयूखजालैरुपशोभमानम्, आसनोल्लसितपद्मरागकिरणपाटलीकृतेनाचिरमुदितमधुकैटभरुधिरारुणेन हरिमिवोरुयुगलेन विराजमानम्, अमृतफेनधवले गोरोचनालिखितहंसमिथुनसनाथपर्यन्ते चारुचामरवायुप्रनर्तितान्तर्देशे दुकूले वसानम्, अतिसुरभिचन्दना-

णानि तेषां यानि किरणजालकानि । जालान्येव जालकानि । स्वार्थे कप् । मरीचिमण्डलानि तैरन्तरिता आच्छादिता अवयवा अपघना यस्य स तम् । नीलपीतादिवर्णयोगात् । तत्रोपमानमाह—**इन्द्रेति** । इन्द्रायुधानां हरिकाम्बुकाणां यत्सहस्रं तेन संछादितास्तिरोहिता अष्टौ दिग्भागाः ककुभां प्रदेशा यस्मिंस्तथाभूतं जलधरदिवसमिव प्रावृद्धिमिव । पुनस्तमेव नृपं विशिनष्टि—**नातीति** । नातिमहतः स्थानोचितप्रमाणस्य दुकूलं शोभं तस्या वितानमुल्लोचः । 'उल्लोचो वितानं कदकोऽपि' इत्यभिधानचिन्तामणिः । तस्याधस्तात्तदधःप्रदेश इन्दुकान्तानां चन्द्रकान्तमणीनां या पर्यङ्किका मन्त्रिका तस्यां निपण्णगुपविष्टम् । अथ वितानं विशेषयन्नाह—**अवेति** । अवलम्बित आश्रितः स्थूलानां स्थविष्ठानां मुक्तानां रसोद्भवानां कलापो जालं येन स तथा । कस्य तस्य । **कनकेति** । कनकं सुवर्णं तस्य या शृङ्खला बन्धनरश्मयस्तैरिभ्यमिता निबद्धा मणिदण्डिका रत्नखचितायष्टयस्तासां चतुष्टयं यस्मिन्स तथा तस्य । **गगनेति** । गगनसिन्धोः स्वर्णवाः फेनो ढिण्डीरः । 'ढिण्डीरोऽधिक्कफः फेनः' इत्यभिधानचिन्तामणिः । तस्य पटलं समूहस्तद्रूपपाण्डुरं शुभ्रं तस्य । पुनर्नृपं विशिनष्टि—**उद्भूयेति** । उद्भूयमानो व्यज्यमानः सुवर्णस्य काञ्चनस्य दण्डोऽवलम्बनयष्टिर्येष्वेतादृशानि चामराणि प्रकीर्णकानि तेषां कलापः समूहो यस्य स तम् । **स्फटिकेति** । स्फटिकानां खच्छमणीनां यत्पादपीठं चरणस्थापनस्थलं तत्र विन्यस्तः स्थापितो वामपादः सव्यचरणो येन स तथा तम् । पादपीठं विशेषयन्नाह—**शशिनीति** । शशिनीव चन्द्रमसीव । अथ शशिनं विशेषयन्नाह—**उन्मयूखेति** । उद्भूय मयूखाः किरणा यस्मिन्नेतादृशं यन्मुखं तस्य या कान्तिर्दासित्यया यो विजयो जयस्तेन यः पराभवस्तिरस्कारस्तेन प्रणते पादसंलभे । पुनर्नृपं विशेषयन्नाह—**चरणेति** । चरणानां पादानां ये नखाः पुनर्भवास्तेषां मयूखाः किरणास्तेषां जालानि समूहास्तैरुपशोभमानं भासमानम् । मयूखजालं विशेषयन्नाह—**इन्द्रेति** । इन्द्रनीलमणीनामिन्द्रमणीनां या कुट्टिमप्रभा वद्भूमिका-न्तिस्तस्याः संपर्को मिश्रभावस्तेन श्यामायमानैः श्यामवदाचरमाणैः । कीदृशैरिव । **प्रणतेति** । प्रणता नता ये रिपवः शत्रवस्तेषां ये निःश्वासश्चेतनाः तैर्मलिनीकृतैर्मालिन्यं प्राप्तैरिव । पुनर्नृपं विशेषयन्नाह—**ऊरु इति** । ऊरु सक्थी तयोर्युगलं तेन विराजमानं शोभमानम् । ऊरुयुगलं विशिनष्टि—**आसनेति** । आसन उपवेशनस्थल उल्लसिता देदीप्यमाना ये पद्मरागा लोहितमणयस्तेषां ये किरणा मयूखास्तैः पाटलीकृतेन । श्वेत-

नुलेपनधवलितोरःस्थलम्, उपरिविन्यस्तकुङ्कुमस्थासकर्मन्तरान्तरानिपतितवालातपच्छेदमिव
 कैलासशिखरिणम्, अपरशशिशङ्कया नक्षत्रमालयेव हारलतया कृतमुखपरिवेषम्, अतिचप-
 लराज्यलक्ष्मीबन्धनिगडकटकशङ्कामुपजनयतेन्द्रमणिकेयूरयुग्मेन मलयजरसगन्धलुब्धेन
 भुजङ्गद्वयेनेव वेष्टितबाहुयुगलम्, ईर्षदालम्बिकर्णोत्पलम्, उन्नतघोणम्, उत्फुल्लपुण्डरीकनेत्रम्,
 अमलकलघौतपट्टायतमष्टमीचन्द्रशकलाकारमशेषभुवनराज्याभिषेकपूतमूर्णानाथं ललाटदे-
 शमुद्वहन्तम्, आमोविमालतीकुसुमशेखरमुपसि शिखरपर्यस्ततारकापुञ्जमिव पञ्चिमाचलम्,
 आभरणप्रभापिशङ्गिताङ्गतया लग्नहरहुताशमिव मकरध्वजम्, आसन्नवर्तिनीभिः सर्वतः

अतिसुरभि अतिसुगन्धि यच्चन्दनं मलयजं तस्यानुलेपनमङ्गरागस्तेन धवलितं शुभीकृतमुरःस्थलं वक्षःस्थलं
 यस्य स तथा तम् । उपरीति । उपरि । अर्थाद्वक्षसः । विन्यस्ता विहिताः कुङ्कुमस्य केसरस्य स्थासका हस्त-
 बिम्बा यस्य स तम् । 'स्थासकस्तु हस्तबिम्बम्' इति कोशः । कमिव । अन्तरेति । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये
 निपतिताः पर्यस्ता वालातपस्य नवीनालोकस्य छेदाः खण्डा यस्मिन्नेतादशं कैलासशिखरिणमिव रजताद्रिमिव ।
 पुनः प्रकारान्तरेण तमेव नृपं विशेषयन्नाह—अपरेति । अपरोऽन्यो यः शशी चन्द्रस्तस्य या शङ्का भ्रान्ति-
 स्तया नक्षत्राणि तारास्तासामाली (सां माला) श्रेणी तद्रूपयं हारलतया । 'हारो मुक्तातः प्रालम्बसकलापा-
 वली लता' इति कोशः । तेन कृतो विहितो मुखस्याननस्य परिवेषः परिधिर्यस्य स तम् । अनेन हारलताया
 अत्यन्तनैर्मल्यं मुखस्य च चन्द्रसाम्यं सूचितम् । 'परिधिः परिवेषश्च' इति कोशः । अतीति । अतिचपलाति-
 चञ्चला या राज्यलक्ष्मीराधिपत्यश्रीतस्या बन्धो नियमनं तत्र निगडोऽन्दुकस्तस्य यत्कटकं वलयं तस्य शङ्कामा-
 रेकामुपजनयता कुर्वता । एवंभूतेनेन्द्रमणियुक्तमिन्द्रनीलमणिखचितं यत्केयूरयुग्ममङ्गद्वन्द्वं तेन वेष्टितं
 परिक्षिप्तं बाहुयुगलं भुजाद्वितयं यस्य स तथा तम् । यद्यपि समस्तवेष्टितपदस्य बाहुपदान्वितस्य विभक्त्यन्तरबद्धे-
 नान्वयस्तथापि विशेषे क्वचित् 'मानेन जितेन्द्रियः' इत्यादौ तथा दृष्टत्वाददोषो द्रष्टव्यः । केनेव । मलयेति ।
 मलयजश्चन्दनसक्तो यो रसो द्रवस्तस्य गन्धे परिमले लुब्धेनासक्तेन भुजङ्गद्वयेनेव सर्गयुग्मेनेव । ईष-
 दिति । ईषत्किञ्चिदालम्बि लम्बमानं कर्णोत्पलं श्रवणपङ्कजं यस्य स तथा तम् । उन्नतेति । उन्नतोच्चा घोणा
 नासिका यस्य स तम् । उत्फुल्लेति । उत्फुल्लं विकसितं यत्पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वन्नेत्रे लोचने यस्य स तम् ।
 किं कुर्वन्तं नृपम् । ललाटदेशमलीकप्रदेशमुद्वहन्तं धारयन्तम् । अथवालीकं विशेषयन्नाह—अमलेति । अमलं
 निमलं यत्कलघौतं सुवर्णं तस्य यः पट्टस्तद्वदायतं विस्तीर्णम् । 'अयनम्' इति पाठे सुवर्णतिलकस्यानम् । 'अयनं
 सरणिमार्गः' इति कोशः । अष्टमीति । अष्टम्यां यच्चन्द्रशकलं तदर्धभागस्तद्वदाकार आकृतिर्यस्य तत्तथा ।
 उभयोः पक्षयोरष्टम्यामष्टावेव कला इत्यर्थचन्द्रः । अतोऽष्टमीग्रहणं युक्तमेवेति भावः । अशेषेति । अशेषाणि
 समग्राणि यानि भुवनानि तेषां राज्यमाधिपत्य तस्याभिषेको मङ्गलस्नानं तेन पूतं पवित्रम् । ऊर्णंति । ऊर्णा
 भ्रुवोर्[र]न्तरावर्तस्तेन सनार्थं सहितम् । 'ऊर्णा मेपादिलोमि स्यादावर्तस्त्व[त्तं] चा न्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः । स च

सेवार्थमागताभिरिव दिग्बधूभिर्वारविलासिनीभिः परिवृतम्, अमलमणिकुट्टिमसंक्रान्तसकलदेहप्रतिविम्बतया पतिप्रेम्णा वसुंधरया हृदयेनेवोद्यमानम्, अशेषजनभोग्यतामुपनीतयाप्यसाधारणया राजलक्ष्म्या समालिङ्गितदेहम्, अपरिमितपरिवारजनमप्यद्वितीयम्, अनन्तगजतुरगसाधनमपि खड्गमात्रसहायम्, एकदेशस्थितमपि व्याप्तभुवनमण्डलम्, आसने स्थितमपि धनुषि निपण्णम्, उत्सादितद्विषेदिन्धनमपि ज्वलत्प्रतापानलम्, आयतलोचनमपि सूक्ष्मदर्शनम्, महादोषमपि सकलगुणाधिष्ठानम्, कुपतिमपि कैलत्रवल्लभम्, अविरतप्रवृत्त-

र्यस्य स तम् । अत्राभरणदीप्तिहरनेत्रोद्भववह्नयो राजमकरध्वजयोश्चोपमानोपमेयभावो दर्शितः । आसन्नेति । आसन्नवर्तिनीभिर्निकटस्थायिनीभिः सर्वतो विश्वतः सेवार्थं सपर्यार्थमागताभिः प्राप्ताभिर्वारविलासिनीभिर्वाराजानाभिः । काभिरिव । व्यापकत्वाद्दिश एव बध्वः स्त्रियो दिग्बध्वस्ताभिरिव । अत्र दिग्बधूवारविलासिन्योः साम्यं सूचितम् । ताभिः परिवृतं परिवेष्टितम् । अमलेति । अमलाः स्वच्छा ये मणयश्चन्द्रकान्ताद्यास्तेषां कुट्टिमं वद्धभूतस्मिन्संक्रान्तं यत्सकलदेहप्रतिविम्बं समग्रशरीरप्रतिच्छाद्यस्तस्य भावस्तथा तथा । हेत्वर्थं तृतीया । पतिः स्वामी तस्य प्रेम प्रीतिस्तेन च वसुंधरया पृथिव्या हृदयेनेव स्वान्तेनेवोद्यमानं वहमानम् । अशेषेति । अशेषाः रामप्रा ये जना लोकास्तेषां भोग्यतां भोगयोग्यतामुपनीतया प्राप्तयापि । सर्वसाधारण्येत्यर्थः । असाधारणया च तथा चान्येषामेतादृशी राजलक्ष्मीनां स्तीत्यपकर्षात्कर्पाभ्यां साधारणासाधारणया च राजलक्ष्म्या समालिङ्गितमुपगृहीतं देहं शरीरं यस्य स तथा तम् । अत्र विरोधाभासोऽलंकारः । साधारणासाधारणयोर्विद्वद्धर्मत्वात् । तत्परिहारपक्षेऽसाधारणया । सर्वोत्कृष्टेत्यर्थः । अपरिमितेति । अपरिमितोऽसंख्येयः परिवारजनः परिच्छदजनो यस्य स तम् । एवं बहुजनत्वेऽप्यद्वितीयं न द्वितीयो जनो यस्येति विरोधः । तत्परिहारपक्षेऽद्वितीय इत्यस्य सर्वोत्कृष्टत्वमित्यर्थः । अनन्तेति । अनन्तान्यसंख्यानि गजा हस्तिनस्तुरगा अश्वास्तेषां साधनान्युपकरणानि सहाया यस्य । 'निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम्' इत्यमरः । एवं च बहुसहायवत्त्वेऽपि केवलं खड्गः खड्गमात्रं सहायो यस्येति विरोधः । तत्परिहारपक्षे खड्गमात्रसहायमित्यस्य युद्धे तदन्वानपेक्षत्वमित्यर्थः । एकदेशस्थितमिति । एकदेशः सभामण्डपादिः, जनपदो वा । तत्र स्थितमपि निपण्णमपि व्याप्तं समाक्रान्तं भुवनमण्डलं जगन्मण्डलं येनेति विरोधः । परिहारपक्षे व्याप्तं ख्यातं भुवनमण्डले यमिति विग्रहः (?) । विशेषेणाप्तं व्याप्तमिति वार्थः । 'व्याप्तं ख्याते समाक्रान्ते' इति विश्वः । आसने स्थितमिति । आसने भद्रासने स्थितमप्युपविष्टमपि धनुषि कार्मुके निपण्णं स्थितमिति विरोधः । परिहारपक्षे धनुःसंज्ञा तस्मिन्स्थितमित्यर्थः । नामश्रवणेन विपक्षाणां साक्षादागत इव इति भयोत्पत्तेः । 'धनुःसंज्ञा त्रियालद्रौ' इति विश्वः । उत्सादितेति । उत्सादितं व्यापादितं द्विपन्त एवेन्धनमेधो येन । एवंभूतमपि ज्वलत्प्रतापानलमिति विरोधः । परिहारपक्षे ज्वलदित्यस्य दीप्यदित्यर्थः । आयतेति । आयते विस्तीर्णं लोचने यस्यैवंभूतमपि सूक्ष्ममविपुलं दर्शनं लोचनं यस्येति विरोधः । परिहारपक्षे सूक्ष्ममध्यात्मविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्येत्यर्थः ।

दानमप्यमदम्, अत्यन्तशुद्धस्वभावमपि कृष्णचरितम्, अकरमपि हस्तस्थितं भुवनतलं
राजानमद्राक्षीत् ।

आलोक्य च सा दूरस्थितैव प्रचलितरत्नवलयेन रक्तकुवलयदलकोमलेन पाणिना जर्ज-
रितमुखभागां वेणुलतामादाय नरपतिप्रतिबोधनार्थं सकृत्सभाकुट्टिममाजघान, येन सक-
लमेव तैद्राजकमेकपदे वनकरियूथमिव तालशब्देन युगपदावलितवदनमवनिपालमुखाद्वा-
कृष्य चक्षुस्तदभिमुखमासीत् ।

अवनिपतिस्तु 'दूरादालोक्य' इत्यभिधाय प्रतीहार्या निर्दिश्यमानां तां वयःपरिणामशुभ्र-
शिरसा रक्तराजीवनेत्रापाङ्गेनानवरतकृतव्यायामतया यौवनापगमेऽप्यशिशिलशरीरसंघिना
सत्यपि मातङ्गत्वे नातिनृशंसाकृतिनानुगृहीतार्यवेपेण शुभ्रवाससा पुरुषेणाधिष्ठितपुरोभागाम्,

मित्यर्थः । 'दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिपु' इति विश्वः । अत्यन्तेति । अत्यन्तमतिशयेन शुद्धो निर्मलः
स्वभावः प्रकृतिर्यस्यैवंभूतमपि कृष्णं श्यामं चरितमाचारो यस्येति विरोधः । परिहारपक्षे कृष्णः केशवोऽर्जुनो वा
तद्वचरितं यस्येत्यर्थः । 'कृष्णस्तु केशवे । व्यासेऽर्जुने कोकिले च' इति विश्वः । अकरमिति । न विद्यते
करो हस्तो यस्यैवंभूतमपि हस्ते करे स्थितं भुवनतलं यस्येति विरोधः । तत्परिहारपक्षे न विद्यते करो दण्डो
यस्येति विग्रहः । 'वलिः करो भागधेयः' इति कोशः ।

आलोक्य चेति । राजानमालोक्य वीक्ष्य सा चाण्डालकन्यका सहस्रैव नृपसंनिधौ गमनमनभिज्ञत्वं
क्षणमिति दूरस्थितैव दविष्टप्रदेशस्थैव वेणुलतां वंशयष्टिमादाय गृहीत्वा । नरेति । नरपते राज्ञः प्रतिबोधनं
संमुखीकरणं तदर्थं सभाकुट्टिमं परिषद्भूमिं सकृदेकवारं पाणिना हस्तेनाजघान ताडयामास । अथ पाणि-
विशेषयन्नाह—प्रचलितमिति । प्रचलितं प्रकम्पितं रत्नवलये मणिखचितकङ्कणं यस्मात्स तथा तेन । रक्त-
मिति । रक्तं यत्कुवलयं कुवेलं तस्य दलानि पत्राणि तद्वत्कोमलेन सुकुमारेण । अनेन लक्षणोपेतत्वं श-
स्तस्य सूचितम् । वेणुयष्टिं विशेषयन्नाह—जर्जरितेति । जर्जरितो जर्जरीभूतो मुखभागेऽग्रभागो यस्याः सा
तथा ताम् । अग्रभागदलनाच्छब्दविशेषो जायत इति प्रसिद्धेः । येनेति । येन ध्वनिना सकलमेव तद्राजध्व-
राजसमूहहः । युगपदिति । युगपत्समकालमावलितं परावर्तितं वदनं मुखं येनैवंभूतं तदभिमुखं तस्याः
संमुखमासीदभवत् । किं कृत्वा । आकृष्याकर्षणं कृत्वा । कस्मात् । अवनिपालमुखाद्वाजवदनात् । किम् ।
चक्षुर्नेत्रम् । तत्रोपमानम् । किमिव । वनकरिणाभरणहस्तिनां यूथमिव समूहमिव । केन । तालशब्देन
तालो वाद्यविशेषस्तस्य शब्देन तदुत्थध्वनिना । एकपद एककालम् । एकप्रेणीभूतत्वमात्रे दृष्टान्तः ।

अवनीति । अवनिपती राजा तु तामनिमिषे निमेषोन्मेषवर्जिते लोचने यस्यैवंभूतो ददशैलन्वयः । क-
थंभूतां ताम् । निर्दिश्यमानां लोचनविषयीक्रियमाणाम् । कथा । प्रतीहार्या द्वाररक्षानियुक्तया । किं कृत्वा ।
अभिधाय कथयित्वा । किम् । दूरादालोक्येति दूरादेव प्रेक्षस्वेति । राज्ञ इति शेषः । इतथाण्डालकन्यकां वि-
शेषयन्नाह—अधीति । अधिष्ठित आश्रितः पुरोभागोऽग्रभागो यस्याः सा तथा ताम् । केन । पुरुषेण पुनरा ।

आकुलाकुलकाकपक्षधारिणा कनकशलाकानिर्मितमप्यन्तर्गतशुकप्रभाश्यामायमानं मरकतम-
यमिव पञ्जरमुद्रहता चाण्डालदारकेणानुगम्यमानाम्, असुरगृहीतामृतापहरणकृतकपटपटुवि-
लासिनीवेषस्य श्यामतया भगवतो हरेरिवानुकुर्वतीम्, संचारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपुत्रिकाम्,
गुल्फावलम्बिनीलकञ्चुकेनावच्छन्नशरीराम्, उपरिरक्तांशुकरचितावगुण्ठनाम्, नीलोत्पलस्य-
लीमिव निपतितसंध्यातपाम्, एककर्णावसक्तदन्तपत्रप्रभाधवलितकपोलमण्डलाम्, उद्यदिन्दु-
किरणच्छुरितमुखीमिव विभावरीम्, आकपिलगोरोचनारचिततिलकतृतीयलोचनामीशानर-
चितानुरचितकिरातवेषामिव भवानीम्, उरःस्थलनिवाससंक्रान्तनारायणदेहप्रभाश्यामैलिता-
मिव श्रियम्, कुपितहरहुताशनदह्यमानमदनधूममलिनीकृतामिव रतिम्, उन्मदहर्लिह्लोकैर्षण-

म्यमानामनुव्रज्यमानाम् । केन । चाण्डालदारकेणान्यजसुनुना । तमेव विशिनष्टि—आकुलेति । आकु-
लाकुल इतस्ततः संलभो यः काकपक्षः शिखा तां धत्त इत्येवंशीलस्तथा तेन । ‘सा बालानां काकपक्षः शिख-
ण्डकशिखाण्डकौ’ इति कोशः । किं कुर्वती तेन । उद्रहता धारयता । किम् पञ्जरं । पक्षिरक्षणस्थलम् । अध
पञ्जरं विशेषयन्नाह—**कनकेति** । कनकस्य सुवर्णस्य याः शलाका इषिकास्ताभिर्निर्मितं रचितम् । कनकस्य
पीतत्वाद्वहिः पीतमपि । तदन्तर्गतः शुकः कीरस्तस्य प्रभा कान्तिस्तया श्यामायमानं श्याममिव दृश्यमानम् ।
किमिव । मरकतमयमिव मरकतमश्मगर्भं तन्निष्पन्नमिव । किं कुर्वतीम् । अनुकुर्वतीम् सादृश्यमनुभव-
न्तीम् । कस्य । भगवत ऐश्वर्यवतो हरेरिव कृष्णस्येव । कया श्यामतया । कृष्णत्वेनेत्यर्थः । कीदृशस्य हरेः ।
असुरेति । असुरैर्द्वैतगृहीतं यदमृतं तस्य यदपहरणमपहृतिस्तत्र कृतो विहितो यः कपटेन कैतवेन पटुः
प्रकटो विलासिनी मोहिनी स्त्री तस्या वेष आकृतिर्येन स तथा तस्य । तदुक्तम्—‘हरिस्त्वामाराध्य प्रणतज-
नगौभाग्यजननी पुरा नारी भूत्वा पुररिपुमपि क्षोभमनयत्’ इति । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह—
संचारेति । संचारिणी संचरणशीलां जङ्गमप्राणिरूपामिन्द्रनीलमणिपुत्रिकामिवेन्द्रमणिपात्रालिकामिव । **गु-
ल्फेति** । गुल्फावलम्बि घुटिकावलम्बि यन्नीलकजुको हरित्कूर्पासकस्तेनावच्छन्नमान्छादितं शरीरं
देहो यस्याः सा तथा ताम् । **उपरीति** । उपर्यूर्ध्वप्रदेशे रक्तांशुकस्य लोहितवाससो रचितं कृतमवगुण्ठनं मु-
खाच्छादनं यया सा तथा ताम् । पुनः प्रकारान्तरेण तामेव विशिनष्टि—**नीलोत्पलेति** । निपतित उप-
रिप्राप्तः संध्यासंबन्धी सायंकालसक्त आतपो धर्मो यस्यामेतादृशीं नीलानामुत्पलानां कुवलयाणां स्थल्यकृ-
त्रिमा तामिव । ‘जानपद—’ इति ङीप् । **एकेति** । एकस्मिन्कर्णपर्यन्तेऽवसक्तं लग्नं यदन्तपत्रं कर्णाभरणवि-
शेषस्तस्य या प्रभा कान्तिस्तया धवलितं गुप्तीकृतं कपोलमण्डलं गल्लतपरप्रदेशो यस्याः सा तथा ताम् ।
अनेनावलोकनचातुरीविशेषः सूचितः । **उद्यदिन्द्रिति** । उद्यदुदयमासादयन्य इन्दुश्चन्द्रस्तस्य किरणैर्दीधि-
तिभिश्छुरितं ध्वान्तनिवृत्त्या सप्रकाशं मुखं यस्यास्तादृशीं विभावरीं रात्रिमिव । एतेन रात्रिनायकयोर्दन्त-
पत्रचन्द्रयोश्च साम्यं सूचितम् । **आकपिलेति** । आ ईपटकपिलं पीतरक्तं यद्गोरोचनं गोपितं तेन रचितं
निर्मितं यत्तिलकं पण्डं तदेव तृतीयं लोचनं यस्याः सा तथा ताम् । कामिव । ईशानेन महादेवेन रचितो

भयपलायितामिव कैालिन्दीम्, अतिबहलपिण्डालक्तकरसरागपल्लवितपादपङ्कजामचिरमृदित-
महिषासुररुधिररक्तचरणामिव कात्यायनीम्, आलोहिताङ्गुलिप्रभापाटलितनखमयूखाम्, अति-
कठिनमणिकुट्टिमस्पर्शमसहमानाम्, क्षितितले पल्लवभङ्गानिव निधाय संचरन्तीम्, आपिञ्जरे-
णोत्सर्पिणा नूपुरमणीनां प्रभाज्जालेन रञ्जितशरीरतया पावकेनेव भगवता रूप एव पक्षपातिना
प्रजापतिमप्रमाणीकुर्वता जातिसंशोधनार्थमालेङ्गितदेहाम्, अनङ्गवारणशिरोनक्षत्रमालायमा-
नेन रोमराजिलतालवालकेन रसनादाम्ना परिगंतजवनाम्, अतिस्थूलमुक्ताफलघटितेन शुचि-
ना हारेण गङ्गास्रोतसेव कालिन्दीशङ्कया कृतकण्ठप्रहाम्, शरदमिव विकसितपुण्डरीकलोच-

वह्निस्तेन दह्यमानो ज्वाल्यमानो यो मदनो जराभीरुस्तस्य धूमो दहनकेतुस्तेन मलिनीकृतां मालिन्यं प्राप्ताम् ।
पुनः कामिव । कालिन्दीमिति । कालिन्दी यमुना तामिव । यमुनां विशेषयन्नाह—उन्मदेति । उन्मदस्य
प्रबलगर्वस्य हलिनो वलभद्रस्य यद्वलं लाङ्गलं तेन यदाकर्षणमाकृष्टिस्तस्याद्यद्वयं साध्वसं तस्मात्पलायितां न-
ष्टाम् । अतीति । अतिबहलोऽतिप्रचुरो यः पिण्डालक्तकः पिण्डोक्तो यावकस्तस्य रसो द्रवस्तस्य रागो रक्ति-
मा तेन पल्लवितं संजातकिसलयं पादपङ्कजं यस्याः सा तथा ताम् । कामिव । अचिरंतेति । अचिरं तत्कालं मृ-
दितो मर्दितो यो महिषामुरो दैत्यस्तस्य यदुधिरमाग्नेयं तेनारक्तौ लोहितौ चरणौ पादौ यस्या एवंविधां कात्या-
यनीं दुर्गामिव । आलोहितेति । आलोहिता आरक्ता या अङ्गुलयः करशाखास्तासां प्रभा दीप्तिस्तया पाटलिताः
इवेतरक्तीकृता नखमयूखाः पुनर्भवदीप्तयो यस्याः सा तथा ताम् । यद्यपि नखानां स्वत एवाश्ण्यात्पाटल-
मस्त्येव, तथापि मिथोमिश्रीभाव एव पाटलत्वं बोध्यम् । चरणयोः पल्लववर्णनप्रयोजनमाह—अतीति ।
अतिकठिनमतिकर्कशं यन्मणिकुट्टिमं मणिवद्वभूस्तस्य स्पर्शं संश्लेषमसहमानामक्षममाणाम् । क्षितीति ।
क्षितितले धरणीतले पल्लवभङ्गानिव किसलयखण्डानिव निधाय स्थापयित्वा संचरन्तीं चलनं कुर्वतीमित्युद्रे-
क्षा । आलिङ्गित इति । आलिङ्गित आश्लिष्टो देहः शरीरं यस्याः सा तथा ताम् । केन । भगवता माहा-
त्म्यवता पावकेन वहिना । अथ पावकं विशेषयन्नाह—रूपे सौन्दर्य एव पक्षपातिनानुरक्तचित्तेन प्रजापतिं
ब्रह्माणमप्रमाणीकुर्वता । तदङ्गीकारादिति भावः । कया । आपिञ्जरेति । आपिञ्जरेण पीतरक्तेन । ‘पीत-
रक्तस्तु पिञ्जरः’ इत्यभिधानचिन्तामणिः । उत्सर्पिणा सर्वतः प्रसारिणा नूपुरस्य हंसकस्य मणयो रत्नानि
तेषां प्रभा त्विषस्तासां जालेन समूहेन रञ्जितं यन्छरीरं तस्य भावस्तथा हेतुभूतया । एतेन नूपुरमणि-
प्रभावहयोः परस्परमुपमानोपमेयभावः सूचितः । तदालिङ्गनप्रयोजनमाह—जातीति । विधात्रा चाण्डाल-
जात्याकान्ता सा निर्मिता । सा च सर्वथास्पृश्यैवाशुचिस्तात् । अशुचिर्वह्निना शुचिः स्यादिति तदालिङ्गने
प्रयोजनमिति भावः । रसनेति । रसना कटिमेखला सैव दाम बन्धनरज्जुस्तेन परिगंतं समन्ताद्वाप्तं जघनं
कथ्याः पुरोभागो यस्याः सा ताम् । ‘कथ्याः क्लीबे तु जघनं पुरः’ इत्यमरः । मेखलादाम विशेषयन्नाह—
अनङ्गेति । अनङ्ग एव वारणो गजस्तस्य शिरसि शोभार्थं नक्षत्रमालावदाचरमाणेन । रोमेति । रोमराजिरे-

नाम्, प्रावृषमिव घनकेशजालाम्, मलयमेखलामिव चन्दनपल्लवावतंताम्, नक्षत्रमाला-
मिव चित्रश्रवणाभरणभूषिताम्, श्रियमिव हस्तस्थितकमलशोभाम्, मूर्च्छामिव मनोहा-
रिणीम्, अरण्यभूमिमिव रूपसंपन्नाम्, दिव्ययोषितमिवाकुलीनाम्, निद्रामिव लोचनग्रा-
हिणीम्, अरण्यकमलिनीमिव मातङ्गकुलदूषिताम्, अमूर्तामिव स्पर्शवर्जिताम्, आलेख्य-
गतामिव दर्शनमात्रफलाम्, मधुमासकुसुमसमृद्धिमिवैवाजातिम्, अनङ्गकुसुमचापलेखामिव-
मुष्मिमाह्यसंध्याम्, यक्षाधिपलक्ष्मीमिवालम्बोद्भासिनीम्, अचिरोर्परूढयौवनाम्, अतिशय-
रूपाकृतिर्मैनिमिषलोचनो ददर्श ।

सा तथेति विग्रहः । पुनः कामिव । प्रावृषमिव वर्षाकालमिव । उभयोर्विशेषणसाम्यमाह—**घनेति** ।
घना निविडा ये केशास्तेषां जालानि यस्याम् । पक्षे घना एव केशजालानि यस्यामिति विग्रहः । **मलयेति** ।
मलयस्य पर्वतस्य मेखला मध्यभागस्तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—**चन्दनेति** । चन्दनस्य पल्लवाः किस-
ला(लया)नि तेषामवतंता यस्यां सा ताम् । पक्षे चन्दनपल्लवास्त एवावतंसः शोखरो यस्यामिति विग्रहः ।
नक्षत्रेति । नक्षत्राणामुद्भूतां माला पङ्क्तिस्तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—**चित्रेति** । चित्राणि विविधप्रका-
राणि ध्रुवणे कर्ण आभरणानि भूषणानि यस्याः सा ताम् । पक्षे चित्राध्रुवणवेव आभरणं ताभ्यां भूषितेति
विग्रहः । **श्रियमिति** । श्रीलक्ष्मीस्तामिव । उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—**हस्तेति** । हस्ते पाणौ स्थिता
कमलस्य पद्मस्य शोभा श्रीर्यस्याः सा ताम् । पक्षे हस्ते स्थितं यत्कमलं तेन शोभा यस्या इति विग्रहः । **मू-
र्च्छेति** । मूर्च्छा मोहस्तामिव । उभयोः साम्यमाह—**मनोहारिणीमिति** । सुन्दराकृतित्वेन मनोहरामित्य-
र्थः । पक्षे नटचेतनात्मकत्वेन मनोहारिणीमिति भावः । **अरण्येति** । अरण्यमटवी तस्य भूमिः क्षितिस्ता-
मिव । उभयोः सादृश्यमाह—**रूपेति** । रूपमाकृतिविशेषत्वेन संपन्नां सहिताम् । पक्षे रूपाः पञ्चवस्तैः संपन्नां
संगताम् । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पञ्चावाकारे सौन्दर्यं' इत्यनेकार्थः । **दिव्येति** । दिव्या देवसंवन्धिनी यो-
षितस्त्री तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—**अकुलीनामिति** । अकुलीनामकुलोत्पन्नाम् । 'कुलात्स्रः' । खस्येना-
देशः । पक्षे कौ पृथिव्यां लीनां स्थिताम् । **निद्रेति** । निद्रा प्रमीला तामिव । उभयोः सादृश्यं प्रदर्शयन्नाह—
लोचनेति । अत्यद्भुतरूपवशात्कामिजनानां लोचनग्राहिणीं नेत्राकर्षणीम् । पक्षे निमेषोन्मेषसहिते लोचने
ग्रहीतुं शीलमस्या इति । शीले णिनिः । नान्तत्वान्दीप । **अरण्येति** । अरण्यं वनं तस्य या कमलिनी तामिव ।
उभयोः सादृश्यमाह—**मातङ्गेति** । मातङ्गश्चाण्डालस्तस्य कुलमन्वयस्तेन दूषितां मलिनीकृताम् । पक्षे मातङ्ग-
कुलेन हस्तिरमुदायेन दूषिताम् । मर्दितामित्यर्थः । **अमूर्तेति** । अमूर्तयत्तावच्छिन्नपरिमाणशून्या बुद्धि-
स्तामिव । उभयोस्तुल्यत्वमाह—**स्पर्शेति** । स्पर्शः संश्लेषः शिष्टानां तेन वर्जितां रहिताम् । अकुलीनत्वादेव ।

जातविस्मयस्याभून्मनसि महीपतेः—‘अहो विधातुरस्थाने सौन्दर्यनिष्पादनप्रयत्नः । तथा हि । यदि नामेयमात्मरूपोपहसिताशेषरूपसंपदुत्पादिता, किमर्थमपगतस्पर्शसंभोगसुखे कृतं कुले जन्म । मन्ये च मातङ्गजातिस्पर्शदोषभयादस्पृश्यतेयमुत्पादिता प्रजापतिना, अन्यथा कथमियमक्लिष्टता लावण्यस्य । नहि करतलस्पर्शक्लेशितानामवयवानामीदृशी भवति कान्तिः । सर्वथा विगिर्धैविधातारमसदृशसंयोगकारिणम्, मनोहराकृतिरपि क्रूरजातितया येनेयमसुरश्रीरिव सततनिन्दितसुरता रमणीयाप्युद्वेजयति’ इति । एवमादि चिन्तयन्तमेव राजानमीषद्वगलितकर्णपल्लवावतंसा प्रगल्भवन्ति तेव कन्यका प्रणनाम । कृतप्रणामायां च तस्यां मणिकुट्टिमोपविष्टायां स पुरुषस्तं विहङ्गमं शुक्रमादाय पञ्जरगतमेव किंचिदुपसृत्य राज्ञे न्यवेदयत् ।

मिल्लर्थः । अतीति । अतिशयरूपोत्कृष्टाकृतिराकारो यस्याः सा तथा ताम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

मनसीति । मनसि जातो विस्मय आश्चर्यं यस्यैवंभूतस्य महीपते राज्ञः । एवमिल्लार्थाहार्यम् । अभूदित्यन्वयः । एवमित्यस्य विषयमाह—अहो इति । अहो इति वितर्कः । विधातुर्वर्द्धणोऽस्थानेऽपदे सौन्दर्यस्याद्भुतरूपस्य निष्पादनं निर्माणं तत्र प्रयत्नः परिश्रमः । तदेव दर्शयति—तथाहीति । नामेति कोमलामन्त्रणे । यदीयं चाण्डालकन्यकात्मनः स्वकीयस्य रूपेण सौन्दर्येणोपहसितोपहास्यास्पदीकृताशेषरूपसंपत्समप्रसौन्दर्यसमृद्धिर्यया सैवंविधोत्पादिता निर्मिता । किमर्थं किंप्रयोजनम् । अपगते दूरीभूते स्पर्शः संश्लेषः संभोगसुखं सुरतसातं ते च यस्मिन्नेवंभूते कुले जन्मोत्पत्तिः कृतं विहितम् । किमर्थमिति विमर्शं निश्चयमाह—मन्ये चेति । मन्ये जाने । अहमिति शेषः । प्रजापतिना ब्रह्मणास्पृशता स्पर्शमकुर्वतेयम् उत्पादिता निष्पादिता । अत्रार्थं हेतुमाह—मातङ्गेति । मातङ्गस्य जातिः यातिस्तस्याः स्पर्शः संश्लेषस्तज्जनितो यो दोषस्तस्माद्व्यङ्ग्यं भीतिस्तस्मादित्यर्थः । विपर्यये बाधकमाह—अन्यथेति । अन्यथा पूर्वोक्तविपर्यये । लावण्यस्य लवणिन्नः । कथमिति प्रश्ने । इयं प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणाक्लिष्टता कोमलत्वं स्यात् । अत्रार्थं हेतुमाह—नहीति । करतलस्पर्शक्लेशितानामवयवानां कुवादीनाम् ईदृशी एतादृशी कान्तिः सौकुमार्यं नहि भवति न स्यात् । सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण । विगिर्धगिति खेदातिशय आग्नेहितम् । विधातारं ब्रह्माणमसदृशोऽनुचितो यः संयोगः संबन्धस्तत्कारिणम् । येनासदृशसंयोगेनेयं चाण्डालकन्यका मनोहराकृतिरपि क्रूरजातितया चाण्डालजातितयासुराणां दैत्यानां श्रीलक्ष्मीस्तद्वदिव । सततमिति । सततं निरन्तरं निन्दितं गद्दितं सुरतं मैथुनं यस्यां सैवंविधा रमणीयापि संभोगयोग्याप्युद्वेजयति । वैचित्र्यमुत्पादयतीत्यर्थः । पक्षे सततं निन्दिता सुरता सुरसमूहो ययेति दैत्यलक्ष्म्या विशेषणम् । एवमिति । एवमादि पूर्वोक्तप्रकारेण । चिन्तयन्तं विमर्शं कुर्वाणमेव राजानं नृपं कन्यका चाण्डालकुमारी प्रणनाम प्रणाममकरोत् । केव । प्रगल्भवन्ति तेव संप्रत्यारूढयौवनत्वाद्प्रगल्भमपि प्रगल्भवन्ति तेव नमश्चकारेत्यर्थः । अत्र वीतशङ्कत्वं व्यङ्ग्यम् । प्रणेति प्रादुषसर्गयोगाण्णत्वम् । पुनः कीदृशी । ईपदिति । ईपदल्पमवगलितोऽधःप्रसृतः कर्णे

अब्रवीच्च—‘देव, विदितसकलशास्त्रार्थः, राजनीतिप्रयोगकुशलः, पुराणेतिहासकथालाप-
निपुणः, वेदिता गीतश्रुतीनां, काव्यनाटकाख्यायिकाख्यानकप्रभृतीनामपरिमितानां सुभा-
षितानामध्येता स्वयं च कर्ता, परिहासालापपेशलः, वीणावेणुमुरंजादीनामसमः श्रोता, नृत्त-
प्रयोगदर्शननिपुणः, चित्रकर्मणि प्रवीणः, द्यूतव्यापारे प्रगल्भः, प्रणयकलहकुपितकामिनीप्र-
सादनोपायचतुरः, गजतुरगपुरुषस्त्रीलक्षणाभिज्ञः, सकलभूतलरत्नभूतोऽयं वैशंपायनो नाम
शुकः सर्वरत्नानामुदधिरिव देवो भाजनमतिकृत्वैनमादायास्मत्स्वामिदुहिता देवपादमूलमा-
याता । तदयमौत्सीयः क्रियताम्’ इत्युक्त्वा नरपतेः पुरो निधाय पञ्जरमसावपससार ।

अब्रवीच्च । उवाचेत्यर्थः । देवेति संबोधनपदम् । ‘राजा भट्टारको देवः’ इति कोशः । हे राजन्, अयं
[वैशंपायनो नाम वैशंपायन इति नाम्ना प्रसिद्धः । नागेति कोमलामन्त्रणे । शुको वर्तते । कीदृक् । विदितो
ज्ञातः सकलशास्त्राणां धर्माध्यात्मयुक्तिशास्त्राणामर्थोऽभिधेयं येन स तथा । तेन वक्ष्यमाणेन न पौनरु-
क्त्यम् । इतः शुकं विशेषयन्नाह—**राजेति** । राजनीतेः कामन्दकीप्रतिपादितायाः प्रयोगः शिक्षा तत्र कुश-
लश्चतुरः । **पुराणेति** । पुराणं पञ्चलक्षणम्, इतिहासः पुरावृत्तम्, तेषां या कथा वार्ता तत्र य आलापस्त-
दर्थबोधकवाक्यरचना तत्र निपुणश्चतुरः । **वेदितेति** । गीतं गानम्, श्रुतयो द्वाविंशतिः । तदुक्तम्—
‘सप्त स्वरान्वयो ग्रामा मूर्च्छाश्चकोनविंशतिः । ताना एकोनपञ्चाशद्व्यधिका विंशतिः श्रुतिः’ इति । तासां
वेदिता ज्ञाता । **काव्येति** । दोषाभावे सति गुणालंकारवत्कविकर्म काव्यम्, नाटकमभिनयात्मकम्,
आख्यायिका वासवदत्तादि, आख्यानकमिदानीं तनराजवृत्तम्, एतत्प्रभृतीनां सामुद्रिकादीनां तथापरि-
मितानामसंख्यानां, सुभाषितानां शृङ्गारनीतिवैराग्यप्रतिपादकानां चाध्येता पाठकः । स्वयमात्मनैव कर्ता
निष्पादकश्च । अनेन तस्य सर्वकलासु नैपुण्यं सूचितम् । **परीति** । परिहासोऽन्येषां नर्मवचनैर्हसनं तस्य
य आलापा रसव्यञ्जकशब्दप्रयोगास्तत्र पेशलः कुशलः । **वीणेति** । वीणाशब्दसमभिव्याहारात्तत्तम्, तथैव
वेणुशब्देन सुपिरम्, मुरजशब्देनानन्दम्, आदिशब्दाद्वादनं कांस्यतालादि गृह्यते । एतेषामसमोऽद्वितीयः
श्रोताकर्णयिता । **नृत्तमिति** । नृतं ताललयाश्रितं तस्य प्रयोगः प्रारम्भो दर्शनमवलोकनं तत्र निपुणो-
ऽभिज्ञः । **चित्रेति** । चित्रकर्मण्यालेख्यकलायां प्रवीणः । कृतपरिश्रम इत्यर्थः । **द्यूतेति** । द्यूतं दुरोदरं तस्य
व्यापारो व्याहर्तिस्तत्र प्रगल्भः प्रतिभान्वितः । **प्रणयेति** । प्रणयेन खेहेन यः कलहः कलिस्तेन कुपिता
कोपं प्राप्ता या कामिनी स्त्री तस्याः प्रसादनं सान्त्वनं तत्र य उपायः प्रपञ्चस्तत्र चतुरोऽभिज्ञः । **गजेति** ।
गजा भद्रजातीयाः, तुरगाः शालिहोत्रोक्तदेवमणिप्रभृतयः, पुरुषा धीरोदात्तप्रभृतयः, स्त्रियः पद्मिनीप्रभृतयः,
तासां लक्षणानि सामुद्रिकोक्तानि तत्राभिज्ञः कुशलः । **सकलेति** । सकलं समग्रं यद्भूतलं अर्थाद्विरत-
क्षेत्रं तत्र रत्नभूतः । खजातावत्युत्कृष्ट इत्यर्थः । अयं च प्रत्यक्षेण दृश्यमानः संनिहितः । रत्नं च मुक्ता-
रत्नाश्रयत्वात् । राज्ञो रत्नाकरत्वमाह—**सर्वेति** । सर्वरत्नानां सर्वोत्कृष्टवस्तूनां भाजनमाश्रयः । क इव ।
उदधिरिव समग्र इव । यथोदधिः सर्वरत्नानां कौस्तभप्रभृतीनामाश्रयस्तथा भवानपीलयर्थः । एतत्प्रयोजन-

अपसृते च तस्मिन्स विहङ्गराजो राजाभिमुखो भूत्वोन्नम्य दक्षिणं चरणमतिर-
र्णस्वरसंस्कारया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुद्दिश्यार्याभिमां पपाठ—

‘स्तनयुगमश्रुत्वा तं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ।

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥ २१ ॥

राजा तु तामार्यां श्रुत्वा ‘संजातविस्मयः सहर्षमासन्नवर्तिनम्, अतिमहार्घहेमासनोप-
अमरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगम्, अतिवयसम्, अग्रजन्मानम्, अखिले मन्त्रिमण्ड-
धानममालयं कुमारपालितनामानमब्रवीत्—‘श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टतावर्णो-
ख्यरे च मधुरता । प्रथमं तावदिदमेव महदाश्चर्यम्, यदयमसंकीर्णवर्णप्रविभागामभिव्य-
त्रानुस्वारसंस्कारयोगां विशेषसंयुक्तां गिरमुदीरयति । तत्र पुनरपरमभिमतविषये तिर-

अपेति । तस्मिन्पुरुषेऽपसृते दूरीभूते सति स पूर्वाक्तो विहङ्गानां पक्षिणां राजा विहङ्गराजः ।
हःसखिभ्यष्ट्व’ । राजाभिमुखो नृपसंमुखो भूत्वा दक्षिणमपसव्यं चरणं पादमुन्नम्योर्ध्वाकृत्य । शु-
शब्दोच्चारणे तादृशोऽयं जातिस्वभावः । **अतीति ।** अतिसष्टा अतिव्यक्ता वर्णा अक्षराणि स्वरा-
दयस्तेषां संस्कारः परिपाको यस्यां सा तथा तथा । यद्यप्यन्यत्र शुकादीनामस्पष्टो वर्णस्तथाप्येत-
वर्ण इति विशेषः । एवंविधया गिरा वाण्या राजानमुद्दिश्य कृतो विहितो जयशब्दो येन स-
इमामग्रे वक्ष्यमाणामार्या पपाठापाठीत् । **स्तनेति ।** भवतस्तव रिपुस्त्रीणां दस्युवनितानां स्तन-
युगं व्रतमिव नियममिव चरत्यासेवते । तदेव विशिनष्टि—**अश्रिवति ।** अश्रुभिर्नयनसलिलैः स्नातं कृत-
समीपेति । समीपतरवर्ति संनिहितवर्ति । कस्य । हृदयशोकः स्वभर्तृविद्योगजनितं दुःखं तदेवामिव
विमुक्तस्त्वक्त आ समन्ताद्भारो येन तत्तथा । अन्योऽपि यो व्रतं चरति सोऽपि विमुक्ताहारः कृत-
समीपस्थायी च स्यात् ॥ २१ ॥

राजा तु नृपोऽपि तामार्यां गार्थां श्रुत्वाकर्ण्य संजातविस्मयः समुत्पन्नाश्चर्यः सहर्षं सप्रमोदं यथा-
सन्नवर्तिनं समीपवर्तिनम् । **कुमारेति ।** कुमारपालित इति नाम यस्यैवंभूतममालयं सचिवमब्रवीत्
अथामालयं विशेषयन्नाह—**अतीति ।** अतिमहार्घमतिबहुमूल्यं यद्धेमासनं सुवर्णासनं तत्रोपविष्टं ।
अशेषेति । अशेषाणि समग्राणि यानि नीतिशास्त्राणि लोककृत्यविवेकाविवेकप्रतिपादकानि तन्त्र-
पारगं रहस्यवेत्तारम् । कसिव । अमरगुरुमिव बृहस्पतिमिव । **अतीति ।** अत्यधिकं वयो दिव-
यस्य स तथा तम् । **अग्रेति ।** अग्रे प्रथमवर्णं जन्म यस्य स तम् । ब्राह्मणमित्यर्थः । **अखिलेति ।**
समग्रे मन्त्रिमण्डले धीसचिवसमुदाये प्रधानं मुख्यम् । **श्रुतेति ।** भवद्भिर्युष्माभिरस्य विहङ्गमस्य शुका-
कादयस्तेषामुच्चारणे वक्तव्यतायां स्पष्टताश्छिद्रता श्रुताकर्णिता । तथा खरे स्वरविषये मधुरता माधुर्यम्
पुनरर्थकः । **प्रथममिति ।** प्रथममादौ तावदित्यन्यव्यवच्छेदाद्यर्थः । इदमेव प्रत्यक्षगतमेव महदाश्च-

मनुजस्येव संस्कारवतो बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः । तथा हि । अनेन समुत्क्षिप्तदक्षिणचरणेनोच्चार्य
जयशब्दमियमार्या मामुद्दिश्य परिस्फुटाक्षरं गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च भयाहारमै-
थुननिद्रासंज्ञामात्रवेदिनो भवन्ति । इदं तु महच्चित्रम्' इत्युक्तवति भूभुजि कुमारपालितः किं-
चिस्मितवदनोऽर्वादीत्—'किमत्र चित्रम् । एते हि शुक्रसारिकाप्रभृतयो विहङ्गविशेषा यथा-
श्रुतां वाचमुच्चारयन्तीत्यधिगतमेव देवेन । तत्राप्यन्यजन्मोपात्तसंस्कारानुबन्धेन वा पुरुषप्रय-
त्नेन वा संस्कारातिशय उपजायत इति नातिचित्रम् । अन्यदेतेषामपि पुरा पुरुषाणामिवातिप-
रिस्फुटाभिधाना वागासीत् । अग्निशापार्स्वैस्फुटालापता शुक्रानामुपजाता, 'करिणां च जिह्वाप-
रिवृत्तिः' इति । एवमुच्चारयत्येव तस्मिन्नशिशिरकिरणमम्बरतलस्य मध्यमध्याखण्डमावेदयन्ना-

सहिताम् । तत्रेति । पुनरपरमधिकमभिमतविषय उपादेयेऽर्थे तिरश्चोऽपि पक्षिणोऽपि मनुजस्येव मनुष्यस्येव
संस्कारवत इति तत्तदर्थविषयानुभवजन्यः संस्कारस्तद्वतो बुद्धिपूर्वा प्रतिभाहेतुका प्रवृत्तिः प्रवर्तनं भवति ।
किमाश्चर्यमित्यर्थः । तदेवाद्भुतं दर्शयति—तथा हीति । अनेन शुकेन समुत्क्षिप्त ऊर्ध्वाकृतो दक्षि-
णचरणोऽपसव्यपादो येन स तथा तेन जयशब्दं जयजयारवमुच्चार्योदीर्येयमार्या पूर्वोक्ता मामुद्दिश्य परि-
स्फुटानि व्यक्तान्यक्षराणि यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । गीता गानविषयीकृता । किमित्यत आह—
प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन पक्षिणः पतत्रिणः, पशवो मृगाद्याः । भयेति । भयमनिष्टहेतुज्ञानम्, आहारः
क्षुधानिवृत्त्युपायः, मैथुनं व्यावायः, निद्रा बाह्येन्द्रियोपरमः, संज्ञा लोकव्यवहारजनकशब्दः, एतन्मात्रवेदिनो
भवन्ति एतन्मात्रमेव जानन्ति । नाधिकम् । इदं तु महच्चित्रं महदाश्चर्यम् । इत्युक्तवतीतिभाषित-
वति भूभुजि रात्रि सति कुमारपालितः किंचित्स्मितवदनः किंचिदीषत्स्मितं हास्यं तेन युक्तं वदनं
यस्य स तथावादीदन्नवीत् । सर्वथा संभाव्यमानाद्भुतदर्शनेनानर्थशङ्कां निराकुर्वन्नाह—किमत्रेति । किमत्र
चित्रमाश्चर्यम् । तत्रार्थं हेतुमाह—एते हीति । एते शुक्राः प्रसिद्धाः सारिकाः पीतपादा एतत्प्रभृतयो
विहङ्गविशेषा यथाश्रुतामर्थबोधशक्त्यां वाचं गिरमुच्चारयन्ति ब्रुवन्ति । देवेन स्वामिनेति पूर्वोक्तमधिगतमेव
ज्ञातमेव । एतेन स्वानुभवोऽपि सूचितः । अत्रापि कारणान्तरसाचिव्यं दर्शयन्नाह—तत्रापीति ।
तत्रापि पूर्ववक्तव्यतायामन्यजन्मनि पूर्वजन्मन्युपात्तो गृहीतो यः संस्कारः पूर्वोक्तलक्षणस्तस्यानुबन्धो-
च्छित्तिस्तेन वा पुरुषाणाम् । अर्थात्प्रेक्षावताम् । प्रयत्नेनोद्योगेन वा संस्कारेऽतिशयो दार्ढ्यमुपजायत
उत्पद्यते । ताभ्यां हेतुभ्यां वाग्व्यापारयुक्ता भवन्तीति भावः । इति अतो नातिचित्रम् । अत्रान्यदपि
कारणमस्तीत्याशयेनाह—अन्यदिति । अन्यदपि कारणान्तरमस्ति । तदेव दर्शयति—एतेषामिति ।
एतेषां शुक्रादीनां पुरा पूर्वं प्राचीनपुरुषाणामिवातिपरिस्फुटमतिविषदमभिधानं नाम यस्यामेवंविधा
वागासीत् । न पुनरर्थः । अग्निशापादस्फुटालापता शुक्रादीनामुपजातेति स्पष्टम् । अत्रार्थं प्रवादः ।

डिकाच्छेदप्रहतपटुपटहनादानुसारी मध्याह्नशङ्खध्वनिरुदतिष्ठत् । तमाकर्ण्य च समासन्न-
स्नानसमयो विसर्जितराजलोकः क्षितिपतिरास्थानमण्डपादुत्तस्थौ ।

अथ चलति महीपतावन्योन्यमतिरभससंचलनचालिताङ्गदपत्रभङ्गमकरकोटिपाटितौशु-
कपटानाम्, आक्षेपदोलायमानकण्ठदाम्नाम्, अंसस्थलोल्लासितकुङ्कुमपटवासधूलिपटलपिञ्जरी-
कृतदिशाम्, आलोलमालतीपुष्पशेखरोत्पतदलिकदम्बकानाम्, अर्धावलम्बिभिः कर्णोत्पलैश्चु-
म्ब्यमानगण्डस्थलानाम्, गमनप्रणामलालसानामहमहमिकया, वक्षःस्थलेऽङ्गोलितहारलता-
नाम्, उत्तिष्ठतामासीत्संभ्रमो महीपतीनाम् । इतश्चेतश्च निःपतन्तीनां स्कन्धावसक्तचामराणां
चामरग्राहिणीनां कमलमधुपानमँत्तजरत्नलहंसनादज्जर्जरितेन पदेपदे रणितमणीनां मणिनूपु-

दित्यन्वयः । किं कुर्वन् । आवेदयन्नापयन् । कम् । अम्बरतलस्य गगनतलस्य मध्यं मध्यप्रदेशमक्षिशिर-
किरणं श्रीसूर्यमध्यारूढं प्राप्तम् । अथ ध्वनिं विशेषयन्नाह—**नाडिकेति** । नाडिका घटिका तस्याश्छेदः प-
रिसमाप्तिस्तस्यां प्रहतस्ताडितो यः पटुर्महान्पटहो दुन्दुभितस्य नादो निनादस्तमनुसर्तुं शीलमस्येति स
तथा । **तमिति** तं ध्वनिमाकर्ण्य श्रुत्वा क्षितिपती राजास्थानमण्डपादुत्तस्थायुत्थितो बभूव । राजानं
विशिनष्टि—**समासन्नेनि** । समासजो निकटवर्ती स्नानसमय आलवनसमयो यस्य स तथा । **विसर्जित**
इति । विसर्जितो निवर्तितो राजलोकः सेवकजनो येन स तथा ।

अथेति । उत्थानानन्तरं महीपतौ राज्ञि चलति सत्युत्तिष्ठतामुत्थानं कुर्वतां महीपतीनां संभ्रमः संमर्दं
आसीदित्यन्वयः । अथ महीपतीन्विशेषयन्नाह—**अन्योन्येति** । अन्योन्यं परस्परमतिरभसेनातिवेगेन स-
ंचलनं गमनं तेन चालितानि स्वस्थानात्प्रच्यावितानि यान्यङ्गदपत्राणि तेषां भङ्गव्युत्पन्नं तस्य या मकरकोटि-
विक्रप्रदेशस्तेन पाटितानि छिन्नान्यंशुकानि गर्भसूत्रनिर्मितानि पटाः सूत्रनिर्मिता येषु ते तथा तेषाम् । **आ-**
क्षेपेति । आक्षेपः परस्परसंलग्नता तेन दोलायमानानि चञ्चलानि कण्ठदामानि निगरणवन्धनस्रजो येषां ते
तथा तेषाम् । **अंसेति** । अंसस्थलेभ्यो भुजशिरःस्थलेभ्य उल्लासितान्युच्छ्वसितानि यानि कुङ्कुमानि केसराणि
पटवासः पिष्टातश्च तयोर्धूलिपटलं परागसमूहस्तेन पिञ्जरीकृताः पीतरक्तीकृता दिशः ककुभो यैस्ते
तथा तेषाम् । **आलोलेति** । आलोलाश्चञ्चला ये मालतीपुष्पाणां जातीकुसुमानां शेखरा अवतंसास्तदुपरिष्ठा-
दुत्पतन्तो भ्रमन्तोऽल्यो भ्रमरास्तेषां कदम्बकानि समूहा येषां ते तथा तेषाम् । **अर्धेति** । अर्धावलम्बिभि-
रर्धभागलङ्घैः । एवंविधैः कर्णोत्पलैः श्रवणन्यस्तनलिनैश्चुम्ब्यमानमाश्लिष्यमाणं गण्डस्थलं कपोलात्परो भागो
येषां ते तथा तेषाम् । **गमन इति** । गमने व्रजने यो राज्ञः प्रणामो नमस्कारस्तत्र लालसानां कृतस्पृहा-
णाम् । कया । अहं शक्तोऽहं शक्त इत्यस्यामहमहमिका । मयूरव्यंसकदिल्लात्साधुः । तथा । **वक्ष इति** ।
वक्षःस्थले भुजान्तरे प्रेङ्खोलितास्तरलिता हारलता मुक्ताफलस्रजो येषां ते तथा तेषाम् । **ततश्चेति** । तदा

राणां निनादेन, वारविलासिनीजनस्य संचरतो जघनस्थलस्थलास्फालनरसितरत्नमालिकानां
 मणिमेखलानां मनोहारिणा झङ्कारेण, नूपुररवाकृष्टानां च धवलितास्थानमण्डपसोपानफल-
 कानां भवनदीर्घिकाकलहंसकानां कोलाहलेन, रसनारसितोत्सुकितानां च तारतरविराविणा-
 मुल्लिख्यमानैकांस्यक्रेङ्कारदीर्घेण गृहसारसानां कूजितेन, सरभसप्रचलितसामन्तशतचरणतला-
 मिहतस्य चास्थानमण्डपस्य निर्धोषगम्भीरेण कम्पयते वसुमतीम्, प्रतीहारिणां च पुरः ससं-
 भ्रमसमुत्सारितजनानां दण्डिनां समारब्धहेलमुच्चैरुच्चरतांमालोकयन्त्विति तारतरदीर्घेण भ-
 वनप्रासादकुञ्जेषु चरितं प्रतिच्छन्दतया दीर्घतामुपगतेनालोकशब्देन, राज्ञां च ससंभ्रमावर्जि-
 तमौलिलोलचूडामणीनां प्रणमताममलमलिशलाकादन्तुराभिः, किरीटकोटिभिरुल्लिख्यमानस्य
 मणिकुट्टिमस्य निःसंनेन, प्रणामपर्यस्तानामतिकठिनमणिकुट्टिमनिर्पतितरणरणायितानां च
 मणिकर्णपूराणां निनादेन, मङ्गलपाठकानां च पुरोयायिनां च जयजीवेति मधुरवचनानुया-

स्तेषां नादः शब्दस्तेन जर्जरितेन संभिन्नेन । पुनः केन । वारेति । वारविलासिनीनां वाराङ्गतानां संचरतो
 गच्छतो जनस्य लोकस्य जघनस्थलस्थलस्य कटिपुरोभागस्थलस्यास्फालनं ताडनं तेन रसिताः शब्दं कुर्वाणा
 रत्नमालिका मणिलज्जो यास्वेवंविधानां मणिमेखलानां रत्नखचितकाक्षीपादानां मनोहारिणा सुन्दरेण झङ्कारेण
 क्षणितिशब्देन । पुनः केन । नूपुरेति । नूपुराणां पूर्वोक्तानां रवः शब्दस्तेनाकृष्टानामाकर्षितानाम् । पुनः
 कीदृशानाम् । धवलितेति । धवलितानि शुभ्रीकृतान्यास्थानमण्डपस्य राज्ञ उपवेशनस्थलस्य सोपानमारोहणं
 तस्य फलकानि प्रसिद्धानि यैरेवंविधानां भवनदीर्घिका गृहवाप्यस्तासां कलहंसा एव कलहंसकाः । स्वार्थं
 कः । तेषां कोलाहलेन कलकलेन । पुनः केन । रसनेति । रसना कटिमेखला तस्या रसितं शब्दितं तत्रो-
 त्सुकिता उत्कण्ठितास्तेषाम् । चः समुच्चये । तारतरोऽत्यन्तोच्चैस्तरो विरावः शब्दो विद्यते येषामेवंविधानां
 गृहसारसानां भवनलक्ष्मणानां कूजितेन शब्दितेन । कीदृशेन । उल्लिख्यमानं वृष्यमाणं यत्कांस्यं विद्युत्प्रियं
 तस्य क्रेङ्कारोऽव्यक्तध्वनिस्तद्वदीर्घणायतेन । 'कूजितं स्याद्विहङ्गानाम्' इति कोशः । पुनः केन । सरभसेति ।
 सरभसं ससंभ्रमं प्रचलिता गन्तुं प्रवृत्ता ये सामन्ताः स्वदेशपर्यन्तवर्तिराज्ञानस्तेषां शतं तस्य चरणतलैः पा-
 दतलैरभिहतस्य ताडितस्यास्थानमण्डपस्य नृपोपवेशनस्थलस्य निर्धोषोऽव्यक्तध्वनिस्तेन गम्भीरेण पुष्टध्व-
 निना । तदुत्थशब्देनेत्यर्थः । किं कुर्वता । वसुमतीं पृथ्वीं कम्पयतेव क्षोभयतेव । पुनः केन । आलोकशब्दे-
 नालोक्यतामालोक्यतामित्येवंरूपेण । केषाम् । प्रतीहारिणां द्वारपालकानाम् । अथ प्रतीहारिणो विशेषय-
 नाह—पुर इति । पुरोऽग्रे ससंभ्रममुपलक्षितस्वरूपं समुत्सारिता दूरीकृता जना लोका येस्ते तथा तेषाम् ।
 दण्डो विद्यते येषां ते दण्डिनस्तेषाम् । किं कुर्वताम् । समारब्धहेलं प्रारब्धक्रीडं यथा स्यात्तथा । उच्चैरित्यर्थः ।
 उच्चरतां ब्रुवताम् । किम् । आलोकयन्तु पश्यन्त्विति यो तारतारः शिरःसमुद्भवः शब्दस्तेन दीर्घणायतेन ।
 पुनः कीदृशेन । दीर्घतां बहुलतामुपगतेन प्राप्तेन । कया । उच्चरितेति । उच्चरित उक्तो यः शब्दस्तस्य प्रति-
 च्छन्दस्तस्य भावस्तत्ता तथा । केपु । भवनानि सामान्यगृहाः प्रासादा देवभूपसद्मानि तेषां कुञ्जेषु लतान्तरि-

तेन पठतां दिग्गन्तव्यापिना कलकलेन प्रचलितजनचरणशतसंक्षोभाद्विहाय कुसुमप्रकरमु-
त्पततां च मधुलिहां हुंकृतेन, संक्षोभादतिस्वरितपदप्रवृत्तैरवनिपतिभिः केयूरकोटिताडितानां
कणितमुखररत्नदात्रां च मणिस्तम्भानां रणितेन सर्वतः क्षुभितमिव तदास्थानभवनमभवत् ।

अथ विसर्जितराजलोको 'विश्रम्यताम्' इति स्वयमेवाभिधाय तां चाण्डालकन्यकां, 'वै-
शम्पायनः प्रवेश्यतामभ्यन्तरम्, इति ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमादिश्य, कतिपयाप्तराजपुत्रपरि-
वृते नरपतिरभ्यन्तरं प्राविशत् । अपनीताभरणश्च दिवसकर इव विगलितकिरणजालः चन्द्र-
तारकासमूहश्चैन्य इव गगनाभोगः समुपाहृतसमुचितव्यायामोपकरणां व्यायामभूमिमया-
सीत् । स तस्यां च समानवयोभिः सह राजपुत्रैः कृतमधुरव्यायामः, श्रमवशादुन्मिषन्तीभिः

मणयो येषां ते तथा तेषाम् । पुनः केन । मणीति । मणिकर्णपूराणां रत्नकर्णाभरणानां निनादेन शब्देन । क-
र्णपूरं विशेषयन्नाह—प्रणामेति । प्रणामेन नमस्कारेण शिरोनमनात्पर्यस्तानां पतितानाम् । अतीति । अ-
तिक्रान्तिं यन्मणिकुट्टिमं तत्र निपतितेन पातेन रणरणायितानां संजातरणरणितिशब्दानाम् । पुनः केन । दिशां
ककुभामन्ता दिगन्तास्तान्वाभुवन्तीत्येवंशीलेन कलकलेन कोलाहलेन । केषाम् । पठताम् । कीर्तिपाठकानामि-
त्यर्थः । कीदृशानाम् । पुरोयायिनामग्रगामिनां मङ्गलपाठकानां बन्दिनां जयजीवजयजीवेति यन्मधुरं वचनं तद्-
नुलक्षीकृत्य यातेन प्रवृत्तेन । पुनः केन । मधुलिहां भ्रमराणां हुंकृतेन हुंकारशब्देन । किं कुर्वताम् । उत्पतता-
मुङ्गीनं कुर्वताम् । किं कृत्वा । विहाय त्यक्त्वा । किम् । कुसुमप्रकरं पुष्पसमूहम् । कस्मात् । प्रचलितेति ।
प्रचलिता ये जनास्तेषां चरणाः पादास्तेषां शतं तस्माद्यः संक्षोभः संप्रभस्तस्मात् । पुनः केन । मणिस्तम्भानां
रत्नस्थूणानां रणितेन रणत्कारेण । कीदृशेन । कणितेन शब्दितेन मुखराणि वाचालानि रत्नदानानि येषु ते तथा
तेषाम् । केयूरेति । केयूराणामङ्गदानां कोटयोऽप्रभागास्तैस्ताडितानामाहतानामिति स्तम्भविशेषणम् । कैः ।
अवनिपतिभिः नृपतिभिः । कीदृशैः । संक्षोभश्चित्तवैक्लव्यं तस्मादतिस्वरितपदमतिवेगवत्तरचरणं यथा स्या-
त्तथा प्रवृत्तैः प्रचलितैः । अन्यवस्तु प्रागेवोक्तः ।

अथेति अथेत्यानन्तर्ये । नरपती राजा कतिपयैः कियद्विरासैः शिष्टैः राजपुत्रैरुपसूनुभिः परिवृतः सहि-
तो विसर्जितो विमृष्टो राजलोकः परिच्छदलोको येन स तथा । राज्ञो विशेषणम् । विश्रम्यतां विश्रामं गृह्यता-
मिति सर्वान्स्वयमेवात्मनैवाभिधायोक्त्या तां चाण्डालकन्यकां वैशम्पायनश्च शुक्रोऽभ्यन्तरं मध्यं प्रवेश्यतां प्रवे-
शं कार्यतामिति ताम्बूलस्य नागवल्ग्याः करङ्कः स्थगी तां वहतीत्येवंशीला सा तथा तामादिद्याज्ञां दृष्ट्वाभ्य-
न्तरम् । अर्थाद्गृहस्य । प्राविशत्प्रवेशं चकार । तदनन्तरं स राजा व्यायामः श्रमस्तत्करणयोग्यां भूमिं वसुंधरा-
मयासीदगच्छत् । इतो राजानं विशेषयन्नाह—अपेति । अपनीतानि दूरीकृतान्याभरणानि भूषणानि येन स
तथा । क इव । दिवसकर इव सूर्य इव । कीदृशः । विगलितानि स्रस्तानि किरणजालानि दीधितिवृन्दानि
यस्य स तथा । तत एवैतयोः साम्यम् । पुनः क इव । गगनाभोग इव घनाश्रयविस्तार इव । कीदृशः ।

कपोलयोरीपर्वदलितसिन्दुवारकुसुममञ्जरी विभ्रमाभिरुरसि निर्दयश्रैमच्छिन्नहारविगलित-
मुक्ताफलप्रकारानुकारिणीभिर्ललाटपट्टकेऽष्टमीचन्द्रशकलतलेलसदमृतविन्दुविडम्बिनीभिः
खेदजलकणिकासंततिभिरलंकृत्यमाणमूर्तिः, इतस्ततः स्नानोपकरणसंपादनसत्त्वेन पुरः
प्रधावता पैरिजनेन तत्कालं विरलजनेऽपि राजकुले समुत्सारणाधिकारमुचितं समाच-
रद्भिर्दण्डिभिरुपदिश्यमानमार्गः, विततसितवितानाम्, अनेकचारणगणनिर्वध्यमानमण्ड-
लाम्, गन्धोदकपूर्णकनकमयजलद्रोणीसनाथमध्याम्, उपस्थापितस्फाटिकस्नानपीठाम्,
एकान्तनिहितैः, अतिमुरभिमग्नबसलिलपूर्णाः परिमलावकृष्टमधुकरकुलान्धकारितमुखैः आ-
तपभयात्रीलकर्मटावगुण्ठितमुखैरिव स्नानकलशैरुपशोभितां स्नानभूमिमगच्छन् । अंघ्रि-
णीस्य जलद्रोणीं चारचित्तामिनीकर्मद्वितमुगन्धामलकलिर्लेशिरसो राज्ञः पैरितः संमुपत-
स्थुरैर्दृक्निविडनिवद्धस्तनपरिकराः, दूरसमुत्सारितवलथबाहुलताः, समुत्क्षिप्तकैर्णीभरणाः,

श्रमज्जालागामयज्ञान्मिपन्तीभिः प्रकाशं प्रागुन्नीभिः । कपोलयोः । ईषदिति । ईषदिकनिदवदलितं मर्दितं
निन्दुसारस्य निर्गुणताः कुसुमं पुष्पं तस्य मञ्जरी कर्दमं तस्या विभ्रमो भ्रान्तिर्मायं वास्तव्यं ताभिः । उरसीति ।
पुराणि मन्त्राख्ये निर्दयश्रमेण कलत्रप्रयोगेनाम्नैः कर्दमशतं आयागेनेति यावत्तेन छिन्नच्छेदं प्राप्नोति हारो
मुक्ताफलप्रकाराद्विगलितपुष्पो यो मुक्ताफलप्रकारो मौक्तिकानां प्रकारः समुत्सारणानुकारिण्यसमनुकुर्यान्व्यस्ताभिः ।
ललाटेति । ललाटपट्टके भालस्थलेऽष्टमीचन्द्र मृत् शकले तस्य ललमुत्तानस्यन्ते तद्रोहयन्तो दीप्यमाना येऽष्ट-
मीचन्द्राः मुक्तामुक्तास्मान्नि उन्मयन्ति निरुक्तुर्मेगीर्येणोद्यमान्वाताभिः । पीडशो राज्ञा परिजनेन सेनक-
जनेन । पीडनेन । मुरगोद्रे प्रधावता तस्मिन् गच्छता । पुनः निविडिष्टेन । इत्यतः समन्तात्क्षानमाहवस्त-
स्योपकरणानि जलादीनि येषां संपादनं निष्पादनं तत्र सत्त्वेन अधिष्ठेन । तत्कालं तत्प्रमयावच्छेदेन विरल-
जनेऽपि सत्त्वजनेऽपि राजकोके राजगृहे सत्सुनिनं शौर्यं समुत्सारणं निवारणं तत्र योऽधिकारो नियोगस्तं
समाचरद्भिः कुर्वद्भिर्दण्डिभिर्जीर्वाभयोपदिश्यमानः प्रदर्श्यमानो मायो यस्य स तथा । इतः परं स्नानभूमौवि-
शेषणानि । विततंति । विनतो विनोषः विनः अधो विनान उद्धोतो यस्यां सा तथा ताम् । अनेकेति ।
अनेकेऽप्येव ये चारणगणाः कुशोलवसामुदायास्तनिवध्यमानं विरच्यमानं मण्डलं परिचरितिर्यस्यो सा तथा
ताम् । गन्धोदकेति । गन्धोदकेन सुगन्धपानीयेन पूर्णा अया सा कनकमयी मुखैर्मयी । अत्र विकाराथं
मयद् । मुक्तायो जलद्रोणीं जलद्रोणं यथा गन्धायः सलिलो सन्धो मध्यमायो यस्याः सा तथा ताम् ।
उपति । उपस्थापनं अग्रे स्थापनं स्फाटिकमणिनाभिने स्नानपीठमाहवस्तनमौक्तिका यस्यां सा तथा ताम् ।
स्नानेति । स्नानं ये कलशाः कुम्भस्नानोद्योगां विराजिताम् । अथ कलशान्धोपकरणमाह—एकान्ते-
ति । एकान्ते निजनेनके निहितः स्थापितः । अनीति । अनिशयेन सुगन्धमन्त्रो यस्मिन्नेवविधे य-
त्वाच्छेदे जले येन पूर्णोक्तः । पर्यति । परिमन्त्रेन गन्धोदकपुष्पा ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां कुलाणि समुदाया-
स्तैरुपस्थापितं संपादान्धकारं यस्मानने येषां ते तथा ते । पीडशैरिव । आतपभयात्रीलकर्मटावगुण्ठिता-

कर्णोत्सङ्गोत्सारितालकाः, गृहीतजलकलशाः, स्नानार्थमभिषेकदेवता इव वारयोपिता
 ताभिश्च समुन्नतकुचकुम्भमण्डलाभिर्वारिमध्यप्रविष्टः करिणीभिरिव वनकरी परिवृत्त
 त्क्षणं रराज राजा । द्रोणीसलिलादुत्थाय च स्नानपीठममलस्फटिकधवलं वरुण इव य
 हंसमाकरोह । ततस्ताः काश्चिन्मरकतकैलशप्रभाश्यामायमाना नलिन्य इव मूर्ति
 पत्रपुटैः, काश्चिद्रजतकलशहस्ता रजन्य इव पूर्णचन्द्रमण्डलविनिर्गतेन ज्योत्स्नाप्रवा
 काश्चित्कलशोत्क्षेपश्रमस्वेदार्द्रशरीरा जलदेवता इव स्फटिकैः कलशैस्तीर्थजलेन, काश्चि
 लयसरित इव चन्दनरसमिश्रेण सलिलेन, काश्चिदुत्क्षिप्तकलशपार्श्वविन्यस्तहस्तपल्लवाः प्र
 र्यमाणनखमयूखजालकाः प्रत्यङ्गुलिविवरावनिर्गतजलधाराः सलिलयन्त्रदेवता इव, क
 ज्जाड्यमपनेतुमाक्षिप्तवालातपेनेव दिवसश्रिय इव कनककलशहस्ताः कुङ्कुमजलेन वारा
 यथायथं राजानमभिपिपिचुः । अनन्तरमुदपादि च स्फोटयन्निव श्रुतिपथमनेकप्रह

हयो यासां ताः । सम्प्रति । समुत्क्षिप्तमुपरि गृहीतं कर्णानामाभरणं भूषणं याभिस्तास्तथा । कर्ण
 कर्णोत्सङ्गोत्सारितालकाः उपरिन्यस्ता अलकाः कुन्तला याभिस्तास्तथा । अत्र त्रिपदे
 शोभातिशयो व्यज्यते । गृहीतेति । गृहीता आत्ता जलकलशा वारिभृतवटा याभिस्ताः । च पु
 ताभिस्तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे परिवृत्त आवृत्तो राजा नृपो रराज शुशुभे । कथंभूताभिस्ताभिः । र
 कुचकुम्भमण्डलं यासां ताभिः । कीदृशश्च राजा । वारिमध्यप्रविष्टः । कमिव । करिणीभिर्हस्तिनीभि
 वृत्तो वनकरीव । यथा धेनुकाभिः समं मज्जनं कुर्वन्वनकरी शोभते तद्वदयमित्यर्थः । ततो द्रोणीस
 द्रोणीजलादुत्थाय वह्निर्निर्गत्य स्नानपीठमारोहेत्यन्वयः । कीदृशम् । अमलेति । अमलो मल
 यः स्फटिको मणिविशेषस्तद्भवत्वं शुभ्रम् । क इव । वरुण इव । यथा वरुणः प्रचेता राजहंसं कल
 रोहति । तत इति । आरोहणानन्तरं ता वारयोपितो यथायथं यथायोग्यं राजानमभिपिपिचुर्नरभिषेकं
 इतो वारयोपितो विशेषयन्नाह—काश्चिदिति । काश्चित् काश्चन मरकतमणिनिर्मितो यः कलशः
 स्तस्य प्रभा कान्तिस्तया श्यामायमानाः श्यामवदाचरिताः नलिन्य इव पद्मिन्य इव मूर्तिमत्स्यो नी
 म्यात्तद्रूपधारिण्यः पत्रपुटैः पर्णसंपुटैः राजानमभिपिपिचुरिति सर्वत्र । अन्याः काश्चन रजतस्य
 कलशः कुम्भो हस्ते पाणी यासां तास्तथा । का इव । पूर्णचन्द्रमण्डलात्समग्रशशिविम्बाद्विनिर्गतेन नि
 ज्योत्स्नाप्रवाहेण कौमुदीरयेण शोभमाना रजन्य इव त्रियामा इव । अन्याः काश्चन कलशस्य कुम्भ
 तक्षेप उत्पाटनं तस्माद्यः श्रमस्तेन यः स्वेदो घर्मजलं तेनार्द्रं स्निग्धं शरीरं देहो यासां ता
 टिकैः स्फटिकसंयन्त्रिभिः कलशैस्तीर्थजलेन तीर्थार्थमसा च सहिता जलदेवता जलाधिष्ठात्र्य इव । क
 दिति । अन्याः काश्चन चन्दनस्य मलयजस्य रसो द्रवस्तेन मिश्रेण संयुक्तेन सलिलेन स्नानं
 का इव । मलयसरित इव मलयाचलनद्य इव । ता अपि चन्दनरसमिश्रसलिलाः स्युः । काश्चि
 अन्याः काश्चनोत्क्षिप्त उत्पाटितोयः कलशस्तस्य पार्श्वयोर्वामदक्षिणयोर्विन्यस्ताः स्थापिता हस्तपल्ल

पटहझलरीमृदङ्गवेणुवीणागीतनिनादानुगम्यमानो बन्दिवृन्दकोलाहलाकुलो भुवनविवरव्यापी
स्नानशङ्खानामापूर्यमाणानामैतिमुखरो ध्वनिः ।

एवं च क्रमेण निर्वर्तितोभिषेको विषधरनिर्मोकपरिलघुनी धवले परिधाय धातैवाससी
शरदम्बरैकदेश इव जलक्षालननिर्मलैतनुः, अतिधवलजलधरच्छेदशुचिना दुकूलपटपल्लवेन
तुहिनगिरिरिव गगनसरित्स्रोतसा कृतशिरोवेष्टनः, संपादितपितृजलक्रियो मन्त्रपूतेन तोया-
ञ्जलिना दिवसकरमभि प्रणम्य देवगृहमगमत् । उपरचितपशुपतिर्पूजश्च निष्कम्य देवगृहान्नि-
र्वर्तिताभिकार्यो विलेपनभूमौ झङ्कारिभिरलिकदम्बकैरनुबध्यमानपरिमलेन मृगमदकपूरकुङ्कु-
मवाससुरभिणा चन्दनेनानुलिप्तसर्वाङ्गो विरचितामोदिमालतीकुसुमशेखरः कृतवस्त्रपरिवर्तो

ध्वनिः शब्द उदपाद्युत्पन्नोऽभूत् । 'पद गतौ' इत्यस्य लुङि रूपम् । किं कुर्वन्निव । श्रुतिपथं कर्णमार्गं स्फोटय-
न्निव द्विधा कुर्वन्निव । पुनः कीदृक् । अतिशयेन मुखरस्तारतरः । किंविशिष्टानां शङ्खानाम् । आपूर्यमाणानां
वाद्यमानानाम् । पुनः कीदृशः । अनेकेति । अनेकप्रकारेण प्रहृता वादिताः पटवः समर्था ये पटहा दुन्दुभयो,
झलरी प्रसिद्धा, मृदङ्गो मर्दलो, वेणुर्वंशो, वीणा वल्लकी, गीतानि गानानि चैतेषां यो निनादो ध्वनितं तमनुल-
क्षीकृत्य गम्यमानः प्रवर्तमानः । पुनः कीदृक् । बन्दिनां वैतालिकानां वृन्दं समुदायस्तस्य कोलाहलः कलकल-
स्तेनाकुलो मिथितः । पुनः कीदृक् । भुवनेति । भुवनानां विष्टपानां विवरानि छिद्रानि व्याप्नोतीत्येवंशीलः
स तथा ।

एवं च पूर्वोक्तप्रकारेण क्रमेण परिपाठ्या निर्वर्तितो विहितोऽभिषेको यस्यैवंभूतो नृपो देवगृहं
चैत्यमगमदित्यन्वयः । किं कृत्वा । विप्रेति । विषधराः सर्पास्तेषां निर्माकः कञ्जुकस्तद्वत्परिलघुनी अति-
ह्रस्वे अतएव धवले शुभ्रे धातवासरी प्रक्षालितवस्त्रे परिधाय परिधानं कृत्वा । अथ राजानं विशिनष्टि —
जलेति । जलेन पानीयेन यत्क्षालनं तेन निर्मलापगतमला तनुः शरीरं यस्य स तथा । किमिव । शर-
दिति । शरदि घनात्यये यदम्बरं गगनं तस्यैकदेशो भागस्तद्वदिव । शरदम्बरं वृष्टेरभावात्निर्मलमेवेति
भावः । अतीति । अतिधवलो यो जलधरो मेघस्तस्य यच्छेदः खण्डस्तद्वच्छुचिना निमलेन दुकूलपटः
क्षीरोदपटस्तस्य पल्लवेन प्रान्तेन कृतं विहितं शिरोवेष्टनमुत्तमाङ्गवेष्टनं येन स तथा । किमिव । तुहिनगिरि-
रिव हिमाचल इव । गिरिं विशिनष्टि—गगनेति । गगनसरित्स्वर्धुनी तस्या यत्स्रोतः प्रवाहस्तेन कृतशिरो-
वेष्टनः । संपादित इति । संपादिता निःपादिता पितृणां जलक्रिया येन सः । मन्त्रेति । मन्त्रैर्वेदांकेः
पूतं पवित्रं यत्तत्तं पानीयं तस्याञ्जलिः प्रयुतिस्तेन दिवसकरं सूर्यमभि संमुखं प्रणम्य नमस्कृत्य ।
उपेति । उपरचिता निष्पादिता पशुपतेरीश्वरस्य पूजार्चा येनैवंभूतः सन् तस्मादेवगृहान्निष्कम्य
वहिरागत्यावनिषो राजाहारमशनादिकं निर्वर्तयामास कृतवानित्यन्वयः । निर्वर्तितेति । निर्वर्तितं
कृतमभिकार्यं होमादि येन सः । विलेपनभूमावङ्गरागनिष्पादनस्थले झङ्कारिभिर्झङ्कारशब्दं कुर्वाणैरलि-
कदम्बकैरनुबध्यमानो परिमल आसो यस्य स तथा तेन । मृगमदेति ।

रत्नकर्णपूरमात्राभरणः समुचितभोजनैः सह भूपतिभिराहारमभिमतरसास्वादजातप्रीतिरथ-
निपो निर्वर्तयामास ।

परिपीतधूमवर्तिरुपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मात्प्रमृष्टमणिं कुट्टिमप्रदेशादुत्थाय नातिदूर-
वर्तिन्या ससंभ्रमप्रधावितया प्रतीहार्या प्रसारितबाहुमवलम्ब्य वेत्रैलताग्रहणप्रसङ्गादतिजरठ-
किसलयानुकारिकैरतलकरेणाभ्यन्तरसंचारसमुचितेन परिजनेनानुगम्यमानो, धवलांशुकप-
रिगतपर्यन्ततया स्फटिकमणिमयभित्तिनिर्वद्धमिवोपलक्ष्यमाणम्, अतिसुरभिणा मृगनाभिर्प-
रिगतेनामोदिना चन्दनवारिणा सिक्तशिशिरैर्मणिभूमिम्, अविरलविप्रकीर्णेन विमलमणिं कु-
ट्टिमगगनतलतारागणेनेव कुसुमोपहारेण निरन्तरनिचितम्, उत्कीर्णशालभञ्जिकानिवहेन
संनिहितगृहदेवतेनेव गन्धसलिलक्षालितेन कलधौतमयेन स्तम्भसंचयेन विराजमानम्, अति-

तन्मात्रमाभरणं यस्य स तथा । ननु नीचजनप्रदर्शनार्थं बहुतरभूषणधारणमिति मात्रपदव्यङ्ग्यम् । एकपक्षो
समुचितं योग्यं भोजनं येषामेवंभूतैर्भूपतिभिर्वृत्तिभिः सहेति भिन्नक्रमः । अभीति । अभिमताः श्रेष्ठा ये
रसा मधुरादयस्तेपामास्वादो ग्रहणं तेन जातोत्पन्ना प्रीतिः संतुष्टिर्यस्य स तथा ।

परीति । मुखसौगन्ध्यप्रतिपादनार्थं परि सामस्त्येन पीता गृहीता धूमवर्तिर्द्रव्यविशेषो येन स तथा ।
किं कृत्वा । उपस्पृश्याचम्य । 'उपस्पृशस्वाचमनम्' इति क्रोशः । पुनः किं कृत्वा । भुक्त्वा भोजनं विधाय ।
आस्थानमण्डपं परिपन्मण्डलमयासीजगामेत्यन्वयः । गृहीतमात्तं ताम्बूलं नागवल्लीदलं येन स तथा
तस्मात्प्रसिद्धिश्चात् । प्रमृष्टेति । प्रमृष्टं सातिशयं मृष्टं मणिकुट्टिमं यस्मिन्नेवंभूतात्प्रदेशात्स्थलात् उत्थाय
उत्थानं कृतेत्यर्थः । नातिदूरं वर्तते या सा तथा । पुनः कीदृश्या । ससंभ्रमं सभयं प्रधावितया त्वरितं
गच्छन्त्या । एवंभूतया प्रतीहार्या । 'पुंवत्प्रगल्भा या नारी वक्तुं या च विचक्षणा । सा प्रतीहारी' इति ।
तया प्रसारितः संनिहितः कृतो बाहुर्भुजस्तमवलम्ब्य । तदाश्रयमास्थायेत्यर्थः । परीति । परिजनेन सेव-
कजनेनानुगम्यमान इति राज्ञो विशेषणम् । अथ सेवकजनं विशेषयन्नाह—वेत्रेति । वेत्रस्य वेतसस्य या
लता सरलयश्चिस्तस्या ग्रहणं धारणं तस्य प्रसङ्गोऽभ्यासस्तस्मादतिजरठमतिकटिनं यत्किसलयं तदनुकरोति
तादृशं करतलं पाण्ययोभायो यथैवंविधः करो हस्तो यस्य स तथा तेन । अभ्यन्तरेति । अभ्यन्तरं
बाह्यजनागम्यो यो गृहप्रदेशस्तत्र यः संचारः संचरणं तत्र समुचितो योग्यः स तथा तेन । अथा-
स्थानमण्डपं विशिनष्टि—धवलेति । धवलं शुभ्रं यत् अंशुकं वस्त्रं तेन परिगतः सहितो यः
पर्यन्तः प्रान्तस्तस्य भावस्तत्ता तथा । स्फटिकमणिमयी या भित्तिः कुड्यं तथा निर्वद्धं निर्मितमिवोपलक्ष्य-
माणं दृश्यमानम् । अनेनांशुकानां श्वेतत्वसौक्ष्म्यातिशयो व्यज्यते । अतीति । अतिसुरभिणा मृग-
नाभिपरिगतेनामोदिना चन्दनवारिणा मलयजपानीयेन सिक्ता सिञ्चितात एव शिशिरा शीतला मणि-
भूमी रत्नवद्धा भूर्यसिस्तत्तथा । अवीति । अविरलं धनतरं विप्रकीर्णेन पर्यस्तेन । विमलेति । विमल-
मणीनां निर्मलत्वानां यत्कुट्टिमं तत्र गगनतलतारागणेनेवाकाशस्थितनक्षत्रसमूहेनेव कुसुमोपहारेण
पुष्पप्रकरेण निरन्तरं सर्वकालं निचितं व्याप्तम् । स्तम्भेति । स्तम्भाः स्थूणास्तेषां संचयेन समुदायेन

बह्लागुरुभूपरिमलम्, अखिलविगलितजलनिवहधवलजलधरशकलानुकारिणा कुसुमामोद-
वासितप्रच्छदपटेन पट्टोपधानाध्यासितशिरोधाम्ना मणिमयप्रतिपादुकाप्रतिष्ठितपादेन पार्श्वस्थ-
रत्नपादपीठेन तुहिनशिलातलसदृशशयनेन सनाथीकृतवेदिकं भुक्त्वास्थानमण्डपमयासीत् ।
तत्र च शयने निषण्णः क्षितितलोपविष्टया शनैः शनैरुत्सङ्गनिहितासिलतया खड्गवाहिन्या
नवनलिनदलकोमलेन करसंपुटेन संवाह्यमानचरणस्तत्कालोचितदर्शनैरवनिपतिभिरमाल्यैर्मि-
त्रैश्च सह तास्ताः कथाः कुर्वन्मुहूर्तमिवासांचके । ततो नातिदूरवर्तिनीम् 'अन्तःपुराद्वैशम्पा-
यनमादायागच्छ' इति समुपजाततद्वृत्तान्तप्रभुकुतूहलो राजा प्रतीहारीमादिदेश । सा क्षि-
तितलनिहितजानुकरतला 'यथाज्ञापयति देवः' इति शिरसि कृत्वाज्ञां यथादिष्टमकरोत् ।

अथ मुहूर्तादिव वैशम्पायनः प्रतीहार्या गृहीतपञ्जरः कनकवेत्रलतावलम्बितानि किंचिद्वन-

भूषणस्य परिमलः सौगन्ध्यं यस्मिंस्तत्तथा । तुहिनेति । तुहिनं हिमं तस्य शिलातलं तत्सदृशं यच्छयनं
शय्या तेन सनाथीकृता सहिता वेदिका संस्कृतभूमिर्यस्मिंस्तत्तथा । इतः शयनं विशेषयन्नाह—अखिलेति ।
अखिलः समग्रो विगलितो जलनिवहो नीरसमूहो यस्मिन्नेवंभूतो धवलः शुभ्रो जलधरो मेघस्तस्य शकलं
खण्डस्तमनुकारिणा तत्सादृश्यकरणशीलेन । कुसुमेति । कुसुमानां पुष्पाणामामोदः परिमलस्तेन वासि-
तो भावितः प्रच्छदपट उत्तरच्छदो यस्मिंस्तत्तथा तेन । पट्टेति । पट्टस्य पट्टकूलस्योपधानमुच्छीपकं तेना-
ध्यासितमधिष्ठितं शिरोधाम शिरःस्थलं यस्मिंस्तत्तथा तेन । मणीति । मणिमया मणिप्रचुराः प्रतिपादु-
का अधःपीठानि तेषु प्रतिष्ठिताः स्थिताः पादा यस्य तत्तथा तेन । पार्श्वेति । पार्श्वस्थं समीपस्थं रत्नपा-
दपीठं मणिपदासनं यस्मिंस्तत्तथा तेन । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तत्र चेति । तत्र शयने निषण्ण उपविष्टो
राजा मुहूर्तमिव घटिकाद्वयमात्रमिवासांचके मुष्वाप । इतो राजानं विशेषयन्नाह—क्षितीति । क्षितितले
भूमितले उपविष्टया स्थितया तथोत्सङ्गे कोडे निहिता स्थापितासिलता खड्गलता ययैवंभूतया खड्गवाहिन्या नवं
नूतनं यन्नलिनं कमलं तस्य दलानि पत्राणि तद्वत्कोमलेन मृदुना करसंपुटेन हस्तपुटेन शनैः शनैः संवाह्य-
मानौ संवाह्यमानौ चरणौ पादौ यस्य स तथा । तत्काल इति । तत्काले शयनकाल उचितं योग्यं दर्शन-
मालोकनं येषामेतादृशैरवनिपतिभिर्नृपैरमाल्यैः सचिवैर्मित्रैः सुहृद्भिस्तास्ताः प्रस्तावोचिताः कथा वार्ताः कुर्व-
न्निवदन् । ततः कथासमाप्त्यनन्तरं पूर्वोक्तां प्रतीहारीमित्यादिदेशाज्ञापयामास । कीदृशीम् । नातिदूरं नाति-
व्यवधानेन वर्तते यासां या सा ताम् । आज्ञाविषयमाह—अन्त इति । अन्तःपुरादवरोधात् वैशम्पायनं
शुकमादायागच्छेति । समुपेति । समुपजातं समुत्पन्नं तस्य शुकस्य वृत्तान्तप्रश्ने प्रवृत्तिपृच्छायां कुतूहलमाश्चर्यं
यस्य स तथेति राज्ञो विशेषणम् । सा प्रतीहारी क्षितितले निहितौ स्थापितौ जानू नलनीलकौ करतले
हस्ततले च यया सा । आसनविशेषेण विनयविशेषो व्यञ्जितः । आज्ञोत्तरं तस्याः कर्तव्यमाह—यथेति ।
येन प्रकारेणाज्ञापयत्याज्ञां दत्ते देवो भवानित्यनूय शिरसि मस्तक आज्ञां पूर्वोक्तां कृत्वा स्वशिरसि करतलं
निधायैति । अन्तःपुरादवरोधात् । तेन राज्ञेयं राजादिपुत्रादिभिः तस्याः कर्तव्यमाह ।

तपूर्वकायेन सितकञ्चुकावच्छन्नवपुषा जराधवलितमौलिना गद्गदस्वरेण मन्दमन्दसंचारिणा विहङ्गजातिप्रीत्या जरत्कलहंसेनेव कञ्चुकिनानुगम्यमानो राजान्तिकमाजगाम । क्षितितल-
निहितैकरतलस्तु कञ्चुकी राजानं वैयापयत्—‘देव, देव्यो विज्ञापयन्ति, देवादेशादेश वैशम्पा-
यनः स्नातः कृताहारश्च देवपादमूलं प्रतीहार्यानीतः’ इत्यभिधाय गते च तस्मिन् राजा वैशम्पा-
यनमपृच्छत्—‘कंचिदभिमतमास्वादितमभ्यन्तरे भवता किंचिदशनजातम्’ इति । स प्रत्यु-
वाच—‘देव, किं वा नास्वादितम् । आमत्तकोकिललोचनच्छविर्नीलपाटलः कषायमधुरः प्रका-
ममापीतो जम्बूफलरसः, हरिर्नखरभिर्भ्रमत्तमातङ्गकुम्भमुक्ताद्रमुक्तरक्ताफलविविषि खण्डितानि
दाडिमवीजानि, नलिनीदलहरिन्ति द्राक्षाफलस्वादूनि च चूर्णितानि स्वेच्छया प्राचीनामल-
कीफलानि । किं वा प्रलपितेन बहुना । सर्वमेव देवीभिः स्वयं करतलोपनीयमानममृतायते,
इति । एवंवादिनो वचनमाक्षिप्य नरपतिरब्रवीत्—‘आस्तां तावत्सर्वम् । अपनयतु नः कुतूह-

यस्य स तथा तेन । सितेति । सितः श्वेतो यः कञ्चुकः कूर्पासस्तेनावच्छन्नमाच्छादितं वपुः शरीरं यस्य
स तथा तेन । जरेति । जरा विस्त्रसा तथा धवलितः शुभ्रीकृतो मौलिर्यस्य स तथा तेन । गदिति । गद्गदः
शब्दविशेषः स्वरो यस्य स तथा तेन । मन्देति । मन्दमन्दं शनैःशनैः संचरतीत्येवंशीलः स तथा तेन ।
क्षितीति । क्षितितले निहितं स्थापितं करतलं येनैवविधः कञ्चुकी पूर्वोक्तो राजानं नृपं व्यापयद्विज्ञापना-
मकरोत् । हे देव हे स्वामिन्, देव्यो राजपत्न्यो विज्ञापयन्ति विज्ञप्तिं मन्मुखेन कारयन्ति । किं तदाह—दे-
वेति । देवादेशास्वामिनो नियोगादेशे दृश्यमानो वैशम्पायनः शुकः पूर्व स्नातः कृतस्नानः पश्चात्कृताहारो वि-
हिताशनः । अयं च देवस्य राज्ञः पादमूलं समीपं प्रतीहार्यानीतः । इत्यभिधायैत्युक्त्वा तस्मिन्कञ्चुकिनि
गते निवृत्ते सति राजा वैशम्पायनमपृच्छत् । कंचिदिष्टप्रश्ने । भवता त्वयाभ्यन्तरेऽभिमतमिष्टं किंचिदशन-
जातं भक्ष्यसमूहमास्वादितं जग्धम् । स इति । स शुकः प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । देवेति । हे नाथ, किं-
वेत्यत्र भजि काकुः । तेन सर्वमास्वादितमित्यर्थः । तदेवोत्कर्षतया निरूपयति—प्रकामेति । प्रकाममति-
शयेनातृप्तिमर्यादं पीतः पानविषयीकृतो जम्बूः सुरभिपत्रा तस्याः फलानि सस्यानि तेषां रसोऽन्तर्भूतद्रवः । की-
दृशः । नीलः सन्पाटलः श्वेतरक्तः । अतएव । आमत्तेति । आमत्तो मदोन्मत्तो यः कोकिलः पिकस्तस्य लोच-
नच्छविरिव छविर्यस्य स तथा । पुनः कीदृक् । कपायोऽम्लो मधुरो मिष्टश्चेति कर्मधारयः । अथ च खण्डि-
तानि शकलीकृतानि । मयेति शेषः । कानि । दाडिमवीजानि । अथेतानि विशेषयन्नाह—हरीति । हरिः
सिंहस्तस्य नखरा नखास्तैर्भिन्ना ये मत्तानां मातङ्गानां कुम्भा मांसपिण्डाः तेभ्यो मुक्तान्यपगतानि यानि
रक्तानि रुधिराणि तैराद्राणि खिन्नानि यानि मुक्ताफलानि तद्वत्त्विद् कान्तितर्थेषु तानि । नलिनीति । न-
लिनी कमलिनी तस्या दलानि पत्राणि तद्वद्वरिन्ति नीलानि । द्राक्षेति । द्राक्षा गोस्तनी तस्याः फलानि
तद्वत्स्वादूनि मिथान्येवंविधानि प्राचीनामलकी क्षीरधात्री तस्याः फलानि स्वेच्छया स्वाधीनतया चूर्णि-

लम् । आवेदयतु भवानादितः प्रभृति कात्स्न्येनात्मनो जन्म कस्मिन्देहे, भवान्कथं जातः, केन वा नाम कृतम्, का ते माता, केस्ते पिता, कथं वेदानामागमः, कथं शास्त्राणां परिचयः, कुतः कला आसादिताः, किहेतुकं जन्मान्तरानुसरणम्, उत वरप्रदानम्, अथवा विहेङ्गवेषधारी कश्चिच्छन्नं निवससि, क वा पूर्वमुषितम्, कियद्वा वयः, कैथं पञ्जरबन्धनं, कथं चाण्डालहस्तगमनम्, इह वा कथमागमनम्' इति । वैशम्पायनस्तु स्वयमुपजातकुतूहलेन सबहुमानमवनिपतिना पृष्ठो मुहूर्तमिव ध्यात्वा सादरमब्रवीत्—'देव, महतीयं कथा । यदि कौतुकमाकर्ण्यताम्—

अस्ति पूर्वापरजलनिधिवेलावनलम्ना, मध्यदेशालंकारभूता मेखलेव भुवः, वनकरिकुलम-
दजलसेकसंवर्धितैरतिविकचधवलकुसुमनिकरमत्युच्चतया तारकागणमिव शिखरप्रदेशसंलग्न-
मुद्गद्विः पादपैरुपशोभिता, मदकलकुरुरकुलद्वयभानमरिचपल्लवा, करिकलभकरमृदितत-

रूपमपनयतु दूरीकरोतु । तदेव दर्शयति—आवेदयत्विति । कात्स्न्येन समग्रत्वेनादितः प्रभृत्युत्पत्तिसमया-
दारभ्यावेदयतु कथयतु भवान् । तदेव दर्शयति—आत्मन इत्यादि । कस्मिन्देहे कुत्र जनपद आत्मनः
स्वकीयस्य जन्मोत्पत्तिः । कथं केन प्रकारेण भवांस्त्वं जात उत्पन्नः । केन वा वैशम्पायन इति नामाभिधानं
कृतं विहितम् । ते तव का माता जननी । ते कः पिता जनकः । कथं केन प्रकारेण वेदानामात्रायानामागम
उपलब्धिः । कथं शास्त्राणां न्यायमीमांसादीनां परिचयोऽवबोधः । कुतः कस्मात्कला विज्ञानैकदेशा द्वाप्तति-
भेदभिन्ना आसादिता अन्यस्ताः । किहेतुकं किनिमित्तकं जन्मान्तरस्य पूर्वजन्मनोऽनुसरणमनुभूतार्थज्ञानम् ।
उताहोस्विद्वरप्रदानम् । यद्वा । केनचिद्वरः प्रदत्तो येन जन्मान्तरं जानासीति भावः । अथवेति पक्षान्तरे । सिद्ध
एव वा कश्चित् कश्चन त्वं विहेङ्गानां(?) पक्षिणां वेषधारी छन्नं गृहं निसवसि निवासं करोषि । क वा कस्मिन्स्थले-
ऽत्रागमनात्पूर्वमुषितं स्थितम् । ते कियद्वापिकं वयः कौमारादिः । कथं केन प्रकारेण पञ्जरः पक्षिणां गृहं तत्र
बन्धनमवस्थानम् । कथं वा चाण्डालहस्तगमनम् । इहास्मिन्प्रदेशे कथं वागमनमिति । तदनन्तरं वैशम्पा-
यनः । तु पुनरर्थे । उपजातं समुत्पन्नं कुतूहलं यथैवंभूतेन अवनिपतिना पृथ्वीपतिना सबहुमानं सह
बहुमानेनादरेण वर्तमानं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । स्वयं नान्तरा पृष्ठ आक्षिप्तः सन्प्रश्नानन्तरं मुहूर्त-
मिव घटिकाद्वयमिव ध्यात्वा ध्यानं कृत्वा सादरं आदरेण सह यथा स्यात्थावरीदुवाच । तत्किम् । हे
देव, यत्पृष्ठं तद्विपयिणी महती कथेयम् । यदि च किं तदिति तच्छ्रवणे कौतुकं तदाकर्ण्यतां श्रूयताम् ।

अस्तीति । नामेति प्रसिद्धम् । विन्ध्याटव्यस्तीत्यन्वयः । इतोऽटवीं विशेषयन्नाह—पूर्वेति । पूर्वश्चा-
परश्च पूर्वापरौ यौ जलनिधी समुद्रौ तयोर्द्वेलावनं तटकाननं तावत्पर्यन्तं लग्ना संबद्धा । मध्येति । सह्य-
हिमागयोर्मध्यं मध्यदेशस्तस्यालंकारभूता । भूषणरूपेत्यर्थः । अतएव मध्यभूषणरूपत्वाद्भुवः पृथिव्या मेख-
लेव काश्चीव । पादपैरुपशोभिता द्योतमाना । अथ पादपान्विशेषयन्नाह—वनेति । वने कानने करिणो

मालकिसलयामोदिनी, मधुमदोपरक्तकेरलीकपोलच्छविना संचरद्वनदेवताचरणालक्तकरसर-
ज्जितेनेव पल्लवचयेन संच्छादिता, शुक्कुलदलितदाडिमीफलद्रवाद्गीकृततलैरतिचपलैकपिक-
म्पितककौलच्युतपल्लवफलशवलैरनवरतनिपतितकुसुमरेणुपांसुलैः पथिकजनरचितलवङ्गपल्लव-
संस्तरैरतिकठोरनालिकेरकेतकीकरीरैवकुलपरिगतप्रान्तैस्ताम्बूलीलतावनद्वपूगखण्डमण्डितैर्ध-
नलक्ष्मीवासंभुवनैरिव विराजिता लतामण्डपैः, उन्मदमातङ्गकपोलस्थलगलितसलिलसिक्ते-
नैर्दानवरतमेखलतावनेन मदगन्धिनान्धकारिता, नखमुखलप्रेभकुम्भमुक्तफललुब्धैः शवरसे-
नापतिभिरभिहन्यमानकेसरिशता, प्रेताधिपनगरीव सदासंनिहितमृत्युभीषणा महिषाधिष्ठिता
च समरोद्धतेपताकिनीव वीणसमारोपितशिलीमुखा विमुक्तसहनादा च, कात्यायनीव प्रच-

वृक्षस्य किसलयानि तेषामामोदः परिमलो विद्यते यस्यां सा । मध्विति । मधु कापिशायनं तस्य यो मद
आवेशस्तेनोपरक्ता लोहितवभूता या केरली केरलदेशोद्भवा स्त्री तस्याः कपोली गङ्गापरप्रदेशौ तयो-
श्चविरिव छविर्यस्य स तेन । केरलदेशोद्भवा स्त्री स्वभावतो रक्तवर्णा कोमलाङ्गी । मधुमदात्तु विशेषतो रक्तेति
भावः । केनेव । संचरन्त्य इतस्ततो गच्छन्त्यो या वनदेवता अरण्याधिष्ठान्यस्तासां चरणानां योऽलक्तकरसो
यावकद्रवस्तेन रजितेनेव रक्तीकृतेनेव पल्लवानां किसलयानां चयेन समूहेन संच्छादिताच्छादिता । विराजि-
तेति । लता वल्लयस्तासां मण्डपजनाश्रयैर्विराजितोपशोभमाना । अथ मण्डपाभिविशेष्यन्नाह—शुकेति ।
शुक्कुलैर्दलितानि विदारितानि यानि दाडिमीफलानि तेषां द्रवो रसस्तेनाद्रांक्तमाद्रतामुपनीतं तलं मध्य-
भागो येषां ते तथा तैः । अतीति । अतिचपलात्यन्तं चञ्चला ये कपयो गोलाङ्गुलास्तैः कम्पिता धूनिता
ये ककौलाः क्रोशफलवृक्षास्तेभ्यश्च्युतैः पतितैः पल्लवफलैः शबलाः कर्बुरास्तैः । अनवरतेति । अनव-
रतं निरन्तरं निपतितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां रेणवः परागधूलयस्तैः पांसुलाः सरजस्कास्तैः ।
पथिकेति । पथिकजनैः पान्थलोकै रचितो निर्मितो लवङ्गपल्लवानां लवङ्गवृक्षविशेषकिसलयानां संस्तरः
प्रस्तरो येषु तैः । अतीति । अतिकठोरा अत्यन्तकठिना नालिकेरा लाङ्गलीवृक्षाः केतक्यः क्रकचच्छदाः
करीराः केसरा वकुलाश्च तैः परिगतो व्याप्तः प्रान्तोऽन्यप्रदेशो येषां ते तथा तैः । ताम्बूलीति । ताम्बूली
नागवल्ली सा चार्वा लता चेति कर्मधारयः । तथावनद्वं वदं यत्पूगखण्डं कमुकवनं तेन मण्डितैः शोभितैः ।
कैरिव । वनेति । वनलक्ष्मीररण्यश्रीस्तस्या वासस्य वसतेभुवनानि गृहास्तैरिव । उन्मदेति । उन्मदा मत्ता
ये मातङ्गा गजास्तेषां कपोलस्थलानि करदप्रदेशास्तेषां गलितं च्युतं यत् सलिलं मदजलं तेन सिक्तेनेव
सिञ्चितेनेव । अतएव मदगन्धिना मदस्य गन्ध इव गन्धो यस्मिन्नेतादृशेन । अनवरतं निरन्तरमेखलानां
चन्द्रवालानां लता वल्लयस्तासां वनं काननं तेनान्धकारिता श्यामीकृता । एलारजःसंवन्धाच्छायामतां प्रापिते-
त्यर्थः । नखेति । नखानां मुखान्यग्राणि तेषु लग्नान्यासक्तानि यानीभकुम्भमुक्ताफलानि गजमांसपिण्डरसो-
द्भवानि तेषु लुब्धैर्लुपैः शवराणां भिन्नानां सेनापतिभिः सैन्यनायकैरभिहन्यमानं व्यापाद्यमानं केराणिनां
नखरायुधानां शतं यस्यां सा तथा । प्रेतेति । प्रेताधिपो यमस्तस्य नगरीव संयमिनीव सदा निरन्तरं

लितखङ्गभीषणा रक्तचन्दनालंकृता च, कर्णासुतकथेव संनिहितविपुलाचला शशोपगता च, कल्पान्तप्रदोषसंधेव प्रनृत्तनीलकण्ठा पल्लवारुणा च अमृतमथनवेलेव श्रीद्रुमोपशोभिता वारुणपरिगता च, प्रावृडिव धनश्यामलानेकशतहृदालंकृता च चन्द्रमूर्तिरिव सततमृक्षसार्थानुगता हरिणाध्यासिता च, राज्यस्थितिरिव चमरमृगबालव्यजनोपशोभिता समदगजघटापरिपालिता च, गिरिनयेव स्थाणुसंगता मृगपतिसेविता च, जानकीव प्रसूतकुशलवा निशाचरपरिगृहीता च, कामिनीव चन्दनमृगमदपरिमलवाहिनी रूचिरागुरुतिलकभूषिता च,

लोहखण्डा यस्यामिति विग्रहः । **विमुक्तेति** । विमुक्तस्यक्तः । अर्थात्केसरिभिः । सिंहनादः केसरिध्वनिर्यस्यां सा तथा । पक्षे सुभटैर्निहितः सिंहनाद इव नादो यस्यामिति विग्रहः । पुनः कीदृशी । कात्यायनी । सिंहयाना तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—**प्रचलितेति** । सेनाप्रकर्षणं प्रचलितो यः खड्गो गण्डकस्तेन भीषणा भयावहा । रक्तचन्दनं रक्ताङ्गं वृक्षविशेषस्तेनालंकृता च भूषिता च । पक्षे प्रचलितो यः खङ्गकौक्षेयकस्तेन भीषणा भयजनिका, रक्तमेव चन्दनं तेनालंकृता च । चर्चितेत्यर्थः । कर्णासुतः कश्चित्क्षत्रियविशेषः तस्य कथा वृत्तान्तस्तद्वदिव । उभयोस्तुल्यतामाह—**संनिहितेति** । संनिहितौ समीपवर्तिनौ विपुलाचलौ विपुलाचलसंज्ञकौ सखायौ यस्यां सा तथा । शशस्तस्य मन्त्रिमुख्यस्तेनोपगता सहिता च । अतएव 'कर्णासुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्तकः । ख्यातौ तस्य सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञकौ । शशो मन्त्रिवरस्तस्य' इति वृहत्कथायां कथा निबद्धा । पक्षे संनिहिताः समीपवर्तिनौ विपुलाः पृथुला अचलाः पर्यता यस्यां सा तथा । शशो मृदुलोमको लोघ्रवृक्षो वा । तेनोपगता सहिता च । 'शशो लोघ्रे नृभेदे च पशौ' इत्यनेकार्थः । **कल्पान्तेति** । कल्पान्तस्य युगान्तस्य प्रदोषो रजनीमुखं तस्य या संध्या सायंकालस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—**प्रनृत्ता नीलकण्ठा मयूरा यस्यां सा तथा । सस्तैः पल्लवैः किसलयैररुणा चेति** । पक्षे प्रनृत्तो नीलकण्ठो महादेवो यस्याम् । पल्लववदरुणा रक्ता चेत्यर्थः । **अमृतेति** । अमृताय सुधायै यन्मथनं विलोडनम् । क्षीरसमुद्रस्येति शेषः । तत्र वेलाम्भसो वृद्धिः समयो वा । तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—**श्रीति** । श्रीद्रुमाः श्रीवृक्षास्तैरुपशोभिता वरुणानां वृक्षविशेषाणां समूहो वारुणं तेन परि सामस्त्येन गता ग्राप्ता चेत्यर्थः । पक्षे श्रीद्रुमौ लक्ष्मीकल्पद्रुमौ ताभ्यामुपशोभिता वरुणस्येदं वारुणं मयं तेन परिगता सहिता च । समुद्रप्रभवलात्तस्येति भावः । प्रावृड्वर्षास्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—**घनेति** । घनं निविडं श्यामला । अत्यन्तकृष्णेत्यर्थः । अनेकशतसंख्याका ये हृदा प्रहाः(?) तैरलंकृता च । पक्षे घनमंघः श्यामला अनेका भिन्नाभिन्नस्वरूपाः शतहृदा जलवालिकास्ताभिरलंकृता चेति विग्रहः । चन्द्रस्य कुमुदवान्धवस्य मूर्तिरिव शरीरमिव । उभयोः साम्यमाह—**सततेति** । ऋक्षा भलूकास्तेषां सार्थः समुदायस्तेनानुगता तथा हरिणैर्भृगैरध्यासिताश्रिता च । पक्षे सततं निरन्तरमृक्षाणि नक्षत्राणि तेषां सार्थः समुदायस्तेनानुगता सहायुयाता हरिणेन भृगेनाध्यासिता च राज्यस्थितौ राज्यमर्यादा सेव । उभयोः साम्यमाह—**चमरेति** । चमराश्वमर्थः, मृगा हरिणाः, बालव्यजनानि चामराणि, तैरुपशोभिता सह मदेन वर्तमानाः समदा

सोत्कण्ठेव विविधपल्लवानिलवीजिता समदना च, बालग्रीवेव व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डितागण्डका-
भरणा च, पानभूमिरिव प्रकटितमधुकोशकशता प्रकीर्णविविधकुसुमा च, कचित्प्रलयवेलेव
महावराहदंष्ट्रासमुत्खातधरणिमण्डला, कचिद्दशमुखनगरीव चटुलवानरवृन्दभज्यमानस्तुङ्गशा-
लाकुला, कचिदचिरनिवृत्तविवाहभूमिरिव हरितकुशसमित्कुसुमशमीपलाशशोभिता, कचि-
दुद्धृतमृगपतिनादभीतेव कण्टकिता कचिन्मत्तेव कोकिलकुलप्रतापिनी, कचिदुन्मत्तेव वायुवे-
गकृततालशब्दा कचिद्विधवेवोन्मुक्ततालपत्रा, कचित्समरभूमिरिव शरशतनिचिता, कचि-

भाह—**चन्दनमिति** । चन्दनं वृक्षो, मृगमदो गन्धधूली तयोः संसर्गाद्यः परिमलस्तं वहतीति सा तथा रु-
चिरो योऽगुह्यवृक्षस्तथा तिलकवृक्षश्च ताभ्यां भूषिता शोभिता चेति । पक्षे चन्दनं च मृगमदश्च तयोरनुलेपनव-
शात्परिमलस्तं वहतीत्येवंशीला । रुचिरस्य शोभनस्यागुरोः काकतुण्डस्य तिलकेन पुण्ड्रेण भूषिता शोभिता
चेति विग्रहः । **सेति** । प्रियोत्कण्ठया व्रजति या नारी सोत्कण्ठिता तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—**विवि-
धेति** । विविधा अनेकप्रकारा ये पल्लवास्तेषामनिलो वायुस्तेन वीजिता तथा मदनेन मदनद्रुमेण सहवर्तमाना ।
संयुक्तेत्यर्थः । पक्षे सह मदनेन कन्दर्पेण वर्तमाना समदना सा । उत्कण्ठिता रुचिपि तथा । **बालेति** । बालाः
स्तनंधयास्तेषां ग्रीवा कन्धरा तद्वदिव । उभयोरेकधर्मतामाह—**व्याघ्रेति** । व्याघ्राः शार्दूला नखाः सुरभि-
नखप्राणिनस्तेषां पङ्क्तिः श्रेणी तथा मण्डिता शोभिता तथा गण्डका वार्ध्राणसास्त एवाभरणं यस्यां सेति ।
पक्षे व्याघ्रनखपङ्क्त्या मण्डिता । अतएव 'शार्दूलदिव्यनखभूषणभूषिताय नन्दात्मजाय' इति । बालरक्षार्थं व्या-
घ्रनखा वध्यन्त इति प्रसिद्धिः । गण्डस्थलपर्यन्तवर्ति यत्तादृशं ग्रीवास्थं भूषणं देशविशेषे गण्डकमिति प्रसिद्धं
तदाभरणं यस्यां सा । **पानेति** । मयपानार्थं या भूमिः सा पानभूमिस्तद्वदिव । उभयत्र साम्यमाह—**प्रकटि-
तेति** । प्रकटितमाविष्कृतं यन्मधु साक्षिकं कोशा एव कोशकाः पट्टसूत्रस्थानानि तेषां शतं यस्यां सा । पक्षे
प्रकटितं मधु मयं तस्य कोशकानि पानपात्राणि तेषां शतं ययेति विग्रहः । प्रकीर्णानि पर्यस्तानि विविधानि
विविचित्राणि कुसुमानि यस्यामित्युभयत्र समानम् । **कचिदिति** । कचित्प्रदेशे यदा सर्वं जलमयं तदा प्रलय-
स्तस्य वेलावसरस्तद्वदिव । 'वेला वारादवसरः' इति कोशः । उभयोः सादृश्यमाह—**महेति** । महावराहाः
क्रोडास्तेषां दंष्ट्रा दाढास्ताभिः समुत्खातं सम्यक्प्रकारेण खनितं धरणिमण्डलं पृथ्वीप्रदेशो यस्याः सा तथा ।
पक्षे महावराहस्य परमेश्वरतृतीयावताररूपस्य दंष्ट्रया समुत्खातमूर्ध्वमानीतं धरणिमण्डलं यस्यामिति विग्रहः ।
कचिदिति । कचित्प्रदेशे दशमुखस्य रावणस्य नगरी लङ्का तद्वदिव । उभयत्र साम्यमाह—**चटुलेति** ।
चटुलाश्चलला ये वानराः कपयस्तेषां वृन्दं समूहस्तेन भज्यमानास्त्रोच्यमानास्तुङ्गा उच्चाः शालाः शाल-
वृक्षास्तैराकुला व्याकुला । पक्षे कपिवृन्देन भज्यमानास्तुङ्गा याः शाला गृहैकदेशास्ताभिराकुला व्यप्रेति
विग्रहः । **कचिदिति** । कचित्प्रदेशेऽचिरं तत्कालं निवृत्तो निष्पन्नो विवाहः पाणिपीडनं यस्यामेवंविधा
भूमिस्तद्वदिव । उभयोस्तुल्यतामाह—**हरितेति** । यथायोग्यमन्वयः । हरिता नीला ये कुशा दर्भाः,
सन्धि एषांसि, कुसुमानि पुष्पाणि, शमी शिवा, पलाशा ब्रह्मपादपास्तैः शोभिता विराजमाना । उद्वाहभू-

दमरपतितनुरिव नेत्रसहस्रसंकुला, कचित्रारायणमूर्तिरिव तमालनीला, कचित्पार्थरथपता-
केव कप्याक्रान्ता, कचिदवनिपतिद्वारभूमिरिव वेत्रलताशतदुःप्रवेशा, कचिद्विराटनगरीव
कीचकशताकुला, कचिदम्बरश्रीरिव व्याधानुगम्यमानतरलतारकमृगा, कचिद्गृहीतव्रतव
दर्भचीरजटावल्कलधारिणी, अपरिमितवहलपत्रसंचयापि सप्तपर्णोपशोभिता, क्रूरसत्त्वापि
मुनिजनसेविता, पुष्पवत्यपि पवित्रा विन्ध्याटवी नाम ।

तस्यां च दण्डकारण्यान्तःपाति, सकलभुवनविख्यातम्, उत्पत्तिक्षेत्रमिव भगवतो धर्मस्य
सुरपतिप्रार्थनापीतसकलसागरजलस्य, मेरुमत्सराद्रङ्गनतलप्रसारितविकटशिखरैः सहस्रेण दिव-

शङ्ग्रामस्तस्य भूमिरिव । उभयोस्तुल्यतामाह—**शरेति** । शरा मुञ्जदण्डास्तेषां शतं तेन निचिता व्याप्ता ।
पक्षे शरा वाणास्तेषां शतं निचितेति विग्रहः । **कचिदिति** । अमराणां देवानां पतिः प्रभुरिन्द्रस्तस्य तनुरिव
शरीरमिव । उभयोः साम्यमाह—**नेत्रेति** । नेत्राणां वृक्षविशेषाणां सहस्रं तेन संकुला । यद्वा । नेत्राणां
जटानां सहस्रं तेन संकुला । 'जटांशुकयोर्नेत्रम्' इत्यमरः । पक्षे नेत्राणां चक्षुषां सहस्रं तेन संकुलेति
विग्रहः । **कचिदिति** । नारायणस्य कृष्णस्य मूर्तिरिव शरीरमिव । उभयोः साम्यमाह—**तमालेति** । तमा-
लवृक्षविशेषनीला । पक्षे तमालवनीला । **कचिदिति** । पार्थोऽर्जुनस्तस्य रथः स्यन्दनस्तस्य पताका वैजयन्ती
सेव । उभयोस्तुल्यतामाह—**कपीति** । कपिभिर्गोलाङ्गुलैराक्रान्ता । पक्षे कपिचिह्नोपयुक्तैस्तथैः । **कचि-**
दिति । अवनिपती राजा तस्य द्वारभूमिरिव । उभयोः सादृश्यमाह—**वेत्रेति** । वेत्राणि वृक्षविशेषाः लता
वक्ष्यश्च तासां शतं तेन दुःप्रवेशा दुःखेन प्रवेष्टुं शक्या । पक्षे वेत्रलता वेत्रयष्टिः । सरलत्वाल्लतोपमानम् ।
ताभिर्दुःप्रवेशेत्यर्थः । **कचिदिति** । कचित्प्रदेशे विराटराजनगरी तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—
कीचकेति । कीचकाः सच्छिद्रवेणवस्तेराकुला । पक्षे कीचकानां स्वप्रियावान्धवानां शतं तेनाकुला व्यग्रा ।
कचिदिति । अम्बरमाकाशं तस्य श्रीरिव । उभयसादृश्यमाह—**व्याधेति** । व्याधेरनुगम्यमानास्तरला
भयविह्वलास्तरकमृगा विचित्रमृगा यस्यां सा । पक्षे व्याधेनानुगम्यमानस्तरलतारकामृगध्वन्धनक्षत्रं
यस्यामिति विग्रहः । महादेवेन व्याधरूपधारिणा हतं (?) तस्यार्थं मृगनक्षत्रमिति प्रसिद्धम् । **कचिदिति** ।
गृहीतेति । गृहीतमात्रं व्रतं नियमो यया सैवंविधेव । उभयस्तुल्यतामाह—**दर्भेति** । दर्भाः कुशाः, चीराणि
तृणविशेषाणि, जटा शिफा, वल्कलानि चोचानि, एतानि धर्तुं शीलमस्याः सा तथा । पक्षे दर्भचीराणि
पूर्वाक्तानि, जटाः संहताः कचाः । 'शिफाटजे संहता कचौ' इत्यनेकार्थः । वल्कलानि प्रतीतानि तेषां धारणं
विद्यते यस्या इति विग्रहः । **अपरीति** । अपरिमितान्यगणितानि वहलानि निविडानि पत्राणि पर्णानि तेषां
संचयः समूहो यस्यामेवंभूतापि सप्तपर्णोपशोभितेति विरोधः । तत्परिहारपक्षे सप्तपर्णोऽयुक्छदस्तेन शोभाय-
मानेत्यर्थः । **क्रूरेति** । क्रूरं सत्त्वं मनो यस्याः सैवंविधापि मुनिजनसेवितेति विरोधः । 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते
व्यवसायस्वभावयोः' इत्यनेकार्थः । तत्परिहारपक्षे क्रूरा हिंसाः सलाः प्राणिनो यस्यामिति विग्रहः । मुनिजनत-
पोमाहात्म्यात्क्रूरा अक्रूरतां गता इत्यत्र व्यङ्ग्यम् । **पुष्पवतीति** । पुष्पवत्यार्तवत्यपि पवित्रेति विरोधः ।

सकररथगमनपथमपनेतुमभ्युद्यतेनावगणितसकलसुरवचसा विन्ध्यगिरिणाप्यनुलङ्घिताज्ञस्य जठरानलजीर्णवातापिदानवस्य, सुरासुरमुकुटमकरपत्रकोटिचुम्बितचरणरजसो दक्षिणामुख- विशेषकस्य, सुरलोकादेकहुंकारनिपातितनहुपप्रकटप्रभावस्य भगवतो महामुनेरगस्त्यस्य भार्य- या लोपांमुद्रया स्वयमुपरचितालवालकैः करपुटसलिलसेकसंवर्धितैः सुतनिर्विशेषैरुपशोभितं पादपैः, तत्पुत्रेण च गृहीतव्रतेनैवापादिना पवित्रभस्मविरचितत्रिपुण्ड्रकाभरणेन कुशचीवरैर्वा- संसा मौर्ध्न्यैर्मैखलाकलितमध्येन गृहीतहरेरितपर्णपुटेन प्रत्युदजमटता भिक्षां दृढदम्युनात्रा प- वित्रीकृतम्, अतिप्रभूतेध्माहरणाच्च यस्येध्मवाह इति पिता द्वितीयं नाम चकार, दिशि दिशि शुंकहरितैश्च कदलीवनैः ईयामलीकृतपरिसरं सरिता च कलशयोनिपरिपीतसागरमार्गानुग- तयेव बद्धवेणिकया गोर्द्वार्या परिगतमाश्रमपदमासीत् ।

विन्ध्येति । विन्ध्यगिरिणापि जलवालकाद्रिणाप्यनुलङ्घितानतिक्रान्ताज्ञा शिष्टिर्यस्य स तथा तस्य । अथ वि- न्ध्यगिरिं विशिनष्टि—मेरुमत्सरादिति । मेरोः सुवर्णाद्रिमेत्सरान्मात्सर्यादूगनतल आकाशतले प्रसारितानि विस्तारितानि विकटानि विपुलानि यानि शिरांसि तेषां सहस्रं येन स तथा तेन । दिवसेति । दिवसकरः सूर्यस्तस्य रथः स्यन्दनस्तस्य या गतिर्गमनं तस्याः पत्न्याः । ‘क्वक्वपूरब्धूः—’ इत्यन् । तं अपनेतुं वृरीकर्तुमभ्यु- द्यतेन प्रयतमानेन । अवेति । अवगणितान्धनादतानि सकलानि समग्राणि सुराणां देवानां वचांसि वाक्यानि येन स तथा तेन । अथमुनिविशेषपथाह—अदरेति । जठरानलेनोदराग्निना जीर्णोऽन्तस्त्रिहोतो वातापि- दानवो येन स तथा तस्य । सुरा देवा असुरा दानवास्तेषां मुकुटाः किरीटानि तेषु मकरपत्रं मकराकारः पक्षः । ‘पत्रं वाहनपक्षयोः’ इत्यमरः । तस्य कोटिरग्रं तथा चुम्बितं गृहीतं चरणरजोऽङ्घ्रिरेणुर्यस्य स तथा तस्य । दक्षिणेति । दक्षिणा अवाची तस्या मुखमाननं तस्मिन्विशेषकस्तिलकं तस्य । ‘चित्रपुण्ड्रविशेषकाः’ इति कोशः । सुरेति । सुरलोकादेकहुंकारेणैकहुंकृतिमात्रेण निपातितो ब्रंशितो यो नहुपो राजा तेन प्रकटः स्पष्टः प्रभावो यस्य स तथा तस्य भगवतो माहात्म्यवतः । महान्ध्यासो मुनिश्च महामुनिस्त्योत्कृष्टमननशी- लस्य । पुनः कीदृशम् । पादपैर्वृक्षरुपशोभितम् । अथ पादपान्विशिनष्टि—अगस्त्येति । अगस्त्यस्य भार्यया पत्न्या लोपामुद्रया स्वयमात्मनोपरचितमालवालकमावापो येषां ते तथा तैः । करेति । करा एव पुटानि तैर्यः सलिलस्य जलस्य सेकः सिन्धनं तेन संवर्धितैर्वृद्धिं प्रापितैरतएव सुतेभ्यः सूनुभ्यो निर्गतो विशेषो येभ्यस्ते तथा तैः । तत्पुत्रेण दृढदम्युनात्रा पवित्रीकृतम् । अथ तत्पुत्रं विशिनष्टि—पालाशो दण्ड आषाढः । स विद्यते

यत्र च दशरथवचनमनुपालयन्नुत्तराज्यो दशवदनलक्ष्मीविभ्रमविरामो रामो महा-
मुनिमगस्त्यमनुचरन्सह सीतया लक्ष्मणोपरचितरुचिरपर्णशालः पञ्चवट्यां कंचित्कालं सु-
खमुवास । चिरशून्येऽद्यापि यत्र शाखानिलीननिभृतपाण्डुकपोतपङ्क्त्योऽमललभ्नातपसाम्नि-
होत्रधूमराजय इव लक्ष्यन्ते तरवः । वलिकर्मकुसुमान्युद्धरन्त्याः सीतायाः करतलादिव सं-
क्रान्तो यत्र रागः स्फुरति लताकिसलयेषु । यत्र च पीतोद्गीर्णजलनिधिजलमिव मुनिना नि-
खिलमाश्रमोपान्तवर्तिषु विभक्तं महाहृदेषु । यत्र च दशरथसुतनिकरनिशितशरनिपातनिहत-
रजनीचरवलर्बहलरुधिरसिक्तमूलमद्यापि तद्गागाविद्वनिर्गतपलाशमिवाभाति नवकिसलयम-
रण्यम् । अधुनापि यत्र जलधरसमये गम्भीरमभिनवर्जलधरनिवहन्निनादमाकर्ण्य भगवतो
रामस्य त्रिभुवनविवरव्यापिनश्चापघोषस्य स्मरन्तो न गृह्णन्ति शैष्पिकवलमजस्रमश्रुजल-

कीकृतो यः सागरः समुद्रस्तस्य मार्गः पन्थास्तमनुगतयेवानुसृतयेव । वेणीति । वेण्वेव वेणिका । वद्धा
वेणिका यथा सा तथा । 'वेणी धारारयश्च' इति कोशः ।

यत्र चेति । यत्र यस्मिन्नाश्रमपदे दशरथनन्दनो नाम रामो महामुनिमगस्त्यमनुचरन्नगच्छन्कंचि-
त्कालं पञ्चवट्यां जनस्थाने सीतया जानकया सह सुखं यथा स्यात्तथोवासं वसतिं चक्रे । किं कुर्वन् । दशर-
थस्य राज्ञो वचनमाज्ञामनुपालयन्त्यथा निर्दिष्टः तथैव समाचरन् । इतो रामं विशेषयन्नाह—उत्सृष्टेति ।
उत्सृष्टं त्यक्तं राज्यं येन स तथा । दशेति । दशवदनस्य दशाननस्य या लक्ष्मीः श्रीस्तस्या विभ्रमो विला-
सस्तस्य विरामोऽवसानं यस्मात्स तथा । लक्ष्मण इति । लक्ष्मणेन सौमित्रिणोपरचिता कृता रुचिरा मनोहरा
पर्णशालोदजो यस्मै स तथा । अथ च यत्र यस्मिन्नाश्रमपदे चिरकालशून्येऽद्याप्येतत्कालपर्यन्तं तरवो लक्ष्य-
न्ते दृश्यन्ते इत्यन्वयः । इतः पादपान्विशेषयन्नाह—शाखेति । शाखासु शालासु निलीनाः संलभ्या निभृत-
गत्यर्थं पाण्डवः श्वेता ये कपोता रक्तलोचनास्तेषां पङ्क्तयः श्रेणयो येषु ते तथा । कीदृशा इव । अमला निर्मला
लभ्यास्तापसानां तपस्विनां यदग्निहोत्रं तस्य धूमानां राजिर्येष्वेवंभूता इव लक्ष्यन्ते । यत्र चेत्यस्य सर्वत्रानुषङ्गः ।
वलीति । वलिकर्मार्थं कुसुमान्युद्धरन्त्याः पुष्पावचनं कुर्वन्त्याः सीताया जानकयाः करतलादिव विनिर्गतः
सन् । लताकिसलयेषु संक्रान्तो रागः स्फुरति स्फूर्तिमान्भवति । यत्र चेति । मुनिमगस्त्येन पूर्वं पीतं पश्चा-
दुद्गीर्णं च तस्मिन्निखिलं जलनिधिजलमिवाश्रमोपान्तवर्तिषु महाहृदेषु विभक्तं दृश्यते । यत्र चेति ।
नवानि प्रत्यग्राणि किरालयानि यस्मिन्नेवंभूतमरण्यं अद्यापि आभाति शोभत इत्यन्वयः । तदेव विशिनष्टि—
दशरथेति । दशरथस्य सुतो रामस्तस्य निशिताः तीक्ष्णा ये शरास्तेषां यः निकरः समूहस्तस्य निपातेन
निहता ये रजनीचरा राक्षसाः पुण्यजनास्तेषां यद्गलं सैन्यं तत्संवन्धि यद्गलं विस्तृतं रुधिरं रक्तं तेन
सिक्तं मूलं यस्य । अतएवाद्यापि तद्ग्रागेगाविद्वानि युक्तानि निर्गतानि पलाशपुष्पाणि यस्मिन्नेवंभूतमिव ।
अधुनापीति । सांप्रतमपि यत्र यस्मिन्जलधरसमये वर्षाकाले जीर्णमृगा वृद्धहरिणाः शष्पं बालवृणं तस्य

लितदृष्टयो वीक्ष्य शून्या दश दिशो जराजर्जरितविषाणकोटयो जानकीसंवर्धिता जीर्णमृगाः ।
यस्मिन्ननवरतमृगयानिहतशेषवनहरिणप्रोत्साहित इव कृतसीताविप्रलम्भः कनकमृगो राघ-
वमतिदूरं जहार । यत्र च मैथिलीवियोगदुःखदुःखितौ रावणविनाशसूचकौ चन्द्रसूर्याविव
कवन्धप्रस्तौ समं रामलक्ष्मणौ त्रिभुवनभयं महच्चक्रतुः । अत्यायतश्च यस्मिन्दशरथसुतैर्वा-
णनिपातितो योजनबाहोर्वाहुरागस्यप्रसादिनागतनाहुपाजगरकायशङ्कां धकार ऋषिगणस्य ।
जनकतनया च भर्त्रा विरहविनोदनार्थमुदज्जिभ्यन्तरलिखिता यत्र रामनिवासदर्शनोत्सुका
पुनरिव धरणीतलादुल्लसन्ती वनचरैरद्याप्यलोक्यते ।

तस्य च संप्रत्यपि प्रकटोपलक्ष्यमाणपूर्ववृत्तान्तस्यागस्त्याश्रमस्य नातिदूरे जलनिधिपान-
कुपितवर्षणप्रोत्साहितेनागस्यमत्सरात्तदाश्रमसमीपवर्त्यपर इव वेधसा जलनिधिरुत्पादितः
प्रलयकालविघ्नद्विताम्रदिग्विभागसंधिवन्धं गगनतलमिव भुवि निपतितम्, आदिवराहसमुद्धृत-

जरेति । जरया वार्धक्येन जर्जरिता विशीर्णा विषाणकोटिः शृङ्गाग्रप्रभागो येषां ते तथा । जान-
कीति । जानक्या सीतया संवर्धिता वृद्धिं प्राप्तिताः । यस्मिन्निति । यस्मिन्वने अनवरतं निरन्तरं या
मृगयाम्बेष्टस्या निहता व्यापादितास्तेभ्यः शेषा उद्धरिता एव ये वनहरिणास्तेः प्रोत्साहित इवोत्साहं प्रापित
इव । कृतेति । कृतः सीताया विप्रलम्भो वियोगो विप्रतारणं वा येनैवंभूतोऽसौ कनकमृगः सुवर्णमृगो
रघोरपत्यं राघवमतिदूरं जहार हतवान् । ‘हन् हरणे’ धातुः । लिटि रूपम् । यत्र सममिति सहचरितौ राम-
लक्ष्मणौ महदुत्कृष्टं त्रिभुवनस्य विष्टपस्य भयमातङ्कं चक्रुर्विदधतुः । कीदृशौ । मैथिलीति । मैथिली जानकी
तस्या वियोगेन विरहेण यदुःखं तेन दुःखितौ । पुनस्तावैव विशेषयन्नाह—कवन्ध इति । कावन्धः राहू
राक्षसाधिपतिस्तेन प्रस्तौ गृहीतौ । काविव । चन्द्रसूर्याविव पुष्पवन्ताविव । रावण इति । रावणस्य दशा-
ननस्य यो विनाशस्तस्य सूचकौ ज्ञापकौ । अत्यायतश्चेति । अथ च यस्मिन्दशरथसुतो रामस्तस्य वाणैर्विशिखैः
निपातितः छिन्नो योजनबाहुनाम्नो दैत्यस्य बाहुर्भुजाऽन्यन्तमायतो विस्तृतः सोऽगस्तिमुनेरप्रसादेन कोपेन
आगतः प्राप्तो नहुषस्य राज्ञोऽजगरस्य कायस्तस्य शङ्कागृपिगणस्य मुनिसमुदायस्य चकार विदधे । यत्र
चेति । यस्मिन्नजनकतनया सीता भर्त्रा रामेण विरहस्य वियोगस्य विनोदनं परिहारस्तदर्थमुदज्जस्य पर्णशा-
ल्याया अभ्यन्तरे लिखिता लिपिकृता सा रामस्य निवासो वसतिस्तस्य यद्दर्शनं तत्र उत्सुका उत्कण्ठिता ।
यथा पूर्वं धरणीतलादुत्थिता तथैव पुनर्भूमितलादुल्लसन्ती वनचरैर्भिन्नैरद्यापि सांप्रतमग्न्यालोक्यते दृश्यते ।

तस्य चेति । तस्य चागस्त्याश्रमस्य संप्रत्यपि इदानीमपि प्रकटोपलक्ष्यमाणः स्पष्टं ज्ञायमानः
पूर्ववृत्तान्तो यस्य तस्य नातिदूरेऽगस्त्यमत्सरात्पीताद्विधमात्सर्याद्वेधसा तस्यागस्त्यस्याश्रमस्तस्य
समीपवर्ती निकटवर्त्यपरोऽन्यो जलनिधिरिव जलाशय इव उत्पादितः । कीदृशेन वेधसा । जलेति ।

धरामण्डलस्थानमिव जलपूरितम्, अनवरतमज्जदुन्मदशवरकामिनीकुचकलशलुलितजलम्, उत्फुल्लकुमुदकुवलयकह्वारम्, उन्निद्रारविन्दमधुद्रववद्भुचन्द्रकम्, अलिकुलपटलान्धकारित-
सौगन्धिकम्, सारसितसमदसारसम्, अम्बुरुहमधुपानमत्तकलहंसकामिनीकृतकोलाहलम्, अनेकजलचरपतङ्गशतसंचलनचलितवाचालवीचिमालम्, अनिलोह्लासितकल्लोलशिखरसीक-
रारब्धदुर्दिनम्, अशङ्कितावतीर्णाभिरम्भःक्रीडारागिणीभिः स्नानसमये वनदेवताभिः केशपा-
शकुसुमैः सुरभीकृतम्, एकदेशावतीर्णमुनिजनापूर्यमाणकमण्डलुकैलजलध्वनिमनोहरम्, उ-
न्मिषदुत्पलवनमध्यचारिभिः सवर्णतया रसितानुमेयैः कादम्बैरासेवितम्, अभिपेकावतीर्ण-
पुलिनद्राजशर्बरीकुचचन्दनधूलिधवलिततरंगम्, उर्षान्तकेतकीरजःपटलवद्धकूलपुलिनम्, आ-

द्यात्तदुपमानम् । जलेनेति । जलेन पानीयेन पूरितं पूर्णमादिवराहेण तृतीयावतारेण चराहृषेण
सम्यक्प्रकारेणोद्धृतं जलाद्वहिरानीतं यद्धारामण्डलं भूमिमण्डलं तस्य स्थानमिव । अजवरतेति । अनवरतं
निरन्तरं मज्जन्यः स्नानं कुर्वत्यो या उन्मदा गर्वाधिष्ठिताः शवराणां भिन्नानां कामिन्यस्तासां कुर्वी तावेव
कलशौ ताभ्यां लुलितमालोडितं जलं पानीयं यस्य तत्तथा । उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि विकसितानि कुमुदानि
कैरवाणि कुवलयानि कुवेलानि कह्वाराणि सौगन्धिकानि यस्मिस्तत्तथा । उन्निद्रेति । उन्निद्राणि विकसितानि
यान्यरविन्दानि कमलानि तेषां मधुरसस्तस्य यो द्रवः कलकस्तास्य वद्धा मयूरपिच्छचन्द्राकारिणो चन्द्रका यास-
स्तत्तथा । अलीति । अलीनां भ्रमराणां यानि कुलानि तेषां पटलं समूहस्तेनान्धकारितानि संज्ञानान्धकाराणि
सौगन्धिकानि कह्वाराणि यस्मिस्तत्तथा । 'सौगन्धिकं तु कह्वारम्' इति कोशः । सारसितेन । सारसितेन
शब्दितेन वर्तमाना अतएव समदा मदोत्कटाः सारसाः पक्षिविशेषा यस्मिन् । अम्बुरुहेति । अम्बुरुहाणि
कमलानि तेषां यन्मधु तस्य पानं तेन मत्ताः कलहंसकामिन्यो वरटास्ताभिः कृतः कोलाहलो यस्मिन् । अने-
केति । अनेके सहस्रशो ये जलचरा नक्रचक्रादयः पतङ्गाः पक्षिणस्तेषां यच्छतं तस्य संचलनं गमनं तेन
चलिताः क्षोभं प्राप्ता वाचाला मुखरा वीचयो लहुर्यस्तासां मालाः श्रेण्यो यस्मिन् । अनिलेति । अनिलेन
वायुनोह्लासिता उल्लासं प्रापिता ये कल्लोला लहुर्यस्त एवोच्चवान्छिखराणि तेषां सीकरैरम्बुक्रणैरारब्धं विहितं
दुर्दिनं मेषजं तमो यस्मिन् । स्नानेति । स्नानसमय आलवक्षणे वनदेवताभिर्वनाधिष्ठात्रीभिः केशपाशः केश-
कलापस्तस्य कुसुमानि प्रसवानि तैः सुरभीकृतं सौगन्ध्यमापादितम् । कुसुमैरित्यत्र क्रियासिद्धयुपकारकत्वेन क-
रणे तृतीया । इतो वनदेवता विशेष्यन्नाह—अशङ्कितेति । शङ्करहितं यथा स्यात्तथावतीर्णाभिरन्तःप्रवि-
ष्टाभिः । शङ्कराहित्यं च प्रेक्षकजनाभावात् । अम्भःक्रीडायां जलक्रीडायां रागो यासां ताभिः । पुनस्त्वेव
विशेष्यन्नाह—एकदेशेति । एकदेश एकभागस्तत्रावतीर्णाऽन्तःप्रविष्टे यो मुनिजनस्तेनापूर्यमाणानि जलेन
ध्रियमाणानि यानि कमण्डलूनि पात्रविशेषाणि तेषां कलो मधुरो यो जलध्वनिः पानीयशब्दस्तेन मनोह-
रमभिरामम् । कादम्बेति । कादम्बाः कलहंसास्तैरा समन्तात्सेवितं पर्युपासितम् । अथ कादम्बान्विशि-
ष्टानि—उन्मिषपल्लिति । उन्मिषपल्लि विकसन्ति ग्रान्यत्पलानि कुवलयानि तेषां वनं खण्डस्तन्मध्यचारिभिस्त-

सन्नाशमागततापसक्षालितार्द्रवल्कलकपायपाटलतटजलम्, उपतटवृक्षपल्लवानिलवीजितम्, अविरलतमालवीधैर्यन्धकारिताभिर्वालिनिरासितेन संचरता प्रतिदिनमृष्यमूकवासिना सुग्रीवेणावलुप्तफलधूलताभिरुदवासितापसानां देवतार्चनोपयुक्तकुसुमाभिरुत्पतजलचरपक्षपुटविगलितजलविन्दुसेकमुकुमारकिसलयभिर्लतामण्डपतलशिखण्डिमण्डलारव्यधाण्डवाभिरनेकेकुसुमपरिमलवाहिनीभिर्वनदेवताभिः स्वश्वासवासिताभिरिव वनराजिभिर्हृषकृतीरम्, अपरसागराशङ्किभिः सलिलमादातुमवतीर्णैर्जलधरैरिव वहलपङ्कमलिनैर्वनकरिभिरनवरतर्मापीयमानसलिलम्, अगाधमनन्तर्भ्रमप्रतिममपां निधानं पम्पाभिधानं पद्मसरः । यत्र च विकचकुवलयप्रभाश्यामायमानपक्षपुटान्यद्यापि मूर्तिमद्रामशापप्रस्तानीव मध्यचारिणालोक्यन्ते चक्रैवाकनाम्नां मिथुनानि ।

निकटवर्तिनो ये आश्रमा मुनिस्थानानि तेभ्य आगताः प्राप्ता ये तापसा ऋषयस्तैः क्षालितानि धौतान्वाद्याणि जलाविलानि, वल्कलानि । 'वल्कलमल्लियाम्' इत्यमरः । तैः कपायं तुवरम् । 'तुवरस्तु कपयोऽस्त्री' इत्यमरः । पाटलं च तटजलं यस्मिन् । 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः । उपेति । तदस्य समीपमुपतटं तत्र ये वृक्षाः पादपास्तेषां पङ्कजाः किसलयानि तैर्यः अनिलः वायुभोजनं वीजितं व्यजनवात इवाचरितं यस्मिन् । वनेति । वनराजिभिः काननश्रेणिभिर्हृषकृत्मावद्धं तीरं तदं यस्य तत्तथा । अथ वनराजं विशिनष्टि— अविरलेति । अविरला निविडा या तमालानां कालस्कन्धानां वीथी पङ्क्तिस्थान्धकारिताभिः संजातान्धकाराभिः । चालीति । सुग्रीवेण वनराज्यपतिनावलुप्तानि दूरीकृतानि यानि फलानि तल्लुलता यासु ताभिः । कीदृशेन सुग्रीवेण । वालिनेन्द्रमुतेन निर्वाणितेन स्थानाङ्गणितेन । किं कुर्वता । प्रतिदिनं प्रत्यहं संचरता व्रजता । तत्रेति शेषः । ऋष्येति । ऋष्यमूकानिधानो गिरिस्तत्र वासिना वसनशीलेन । उदवासिनामिति । उदवासिनां तत्रस्थितिजुषां तापसानां देवतार्चने देवपूजायामुपयुक्तानि गोपयोगानि कुसुमाणि पुष्पाणि यासु ताभिः । उत्पतदिति । उत्पनन्तो ये जलचरा नकचकायास्तेषां पक्षपुटानि तेभ्यो विगलिताः सन्ता ये जलविन्दवः पानीयपृषतान्तेषां सेकेन निञ्जेनेन सुकुमाराणि मुकोमलानि किसलयानि यासु ताभिः । लतेति । लतानां वल्लीनां ये मण्डपा आच्छादितप्रदेशान्तेषां तलेऽप्यप्रदेशे शिखण्डिमण्डलैर्मयूररामहाराव्यमुत्पादितं ताण्डवं नृत्यं यासु ताभिः । अनेकेति । अनेकानि विभिन्नजातीयानि कुसुमाणि पुष्पाणि तेषां परिमलो गन्धस्तं वहन्तीत्येवंशीलास्तास्तथा ताभिः । वनेति । वनदेवता अरण्याधिष्ठान्यस्ताभिः स्वश्वासेन स्वकीयवातेन वासिताभिरिव भाविताभिरिव । अन्ययस्तु प्रागेवोक्तः । पुनः सरो विशेष्यन्नाह—वनेति । वनकरिभिररण्यगजैरनवरतं निरन्तरमा समन्तादपीयमानं सलिलं यस्य तत्तथा । अथ करिणो विशिनष्टि— वहलेति । वहलो निविडो यः पङ्कः कर्दमस्तेन मलिनैः श्यामैः । कैरिव । जलधरैरिव मेघैरिव । तान्विशिनष्टि—अपरेति । अपरो भित्तो यः सागरः समुद्रस्तदाशङ्किभिस्तद्भ्रान्तिकारिभिः । सलिलमम्भ आदातुं ग्रीधेतुमवतीर्णैराकाशादुत्तरितैः । अगाधमलव्यतलमनन्तमपरिमितपारम्यप्रतिमं स्वप्रतिनिधिरहितमपां पानी-

तस्यैवंविधस्य सरसः पश्चिमे तीरे राघवशरप्रहारजर्जरितबालतरुखण्डस्य च समीपे दिग्गजकरदण्डानुकारिणा जरदजगरेण सततमावेष्टितमूलतया वद्धमहालवाल इव तुङ्गस्कन्धा-
धलम्बिभिरनिलवेदितैरहिनिर्मोकैर्धृतोत्तरीय इव, दिक्चक्रवालपरिमाणमिव गृह्यता भुवनान्त-
रालविप्रकीर्णेन शाखासंचयेन प्रलयकालताण्डवप्रसारितभुजसहस्रमुद्गुपतिशेखरमिव विडम्ब-
यितुमुद्यतः, पुराणतया पतनभयादिव वायुस्कन्धलग्नः, निखिलशरीरव्यापिनीभिरतिदूरोन्ना-
ताभिर्जीर्णतया शिराभिरिव परिगतो व्रततिभिः, जरातिलकविन्दुभिरिव कण्टकैराचिततनुः,
इतस्ततः परिपीतसागरसंलिलैर्गगनागतैः पत्ररथैरिव शाखान्तरेषु नितीयमानैः क्षणमम्बुभा-
रालसैराद्वाकृतपल्लवैर्जलधरपटलैरप्यट्टशिशैरः, तुङ्गतया नन्दनवनश्रियमिवावलोकयितुम-

तस्यैवेति । तस्य सरस एवंविधस्य पूर्वोक्तप्रकारेण वर्णितस्य पद्मसर इत्यभिधानस्य पश्चिमे पश्चिमदि-
ग्वातिनि तीरे तटे महान्महीयाजीर्णश्विरकालीनः शालमलीवृक्षः रोचनो द्रुमोऽस्तीत्यन्वयः । तस्य स्थानाभि-
व्यक्त्या आह—**राघवेति ।** राघवस्य रामस्य ये शरा वाणास्तेषां प्रहार उपघातस्तेन जर्जरिता विसंस्थुला ये
वालास्तृणराजास्तरवो वृक्षास्तेषां यत्खण्डं वनं तस्य समीपे निकटे दिशां गजा हस्तिनस्तेषां ये करदण्डाः
शुण्डादण्डास्तानुकुर्वन्तीत्येवंशीलास्तदनुकारिणस्तेन जरजरीयान्योऽजगरश्चक्रमण्डलस्तेन सततं निरन्त-
रमावेष्टितं यन्मूलं स्थलं तस्य भावस्तत्ता तथा वद्धं नद्धं महन्महीय आलवालमावालं यस्मिन्स तथा । पुनः
कीदृश इव । धृतमुत्तरीयमुपसंव्यानं येन स तथा । कैः । अहीनां सर्पाणां निर्मोकैः सर्पकचुकैः । निर्मोकं
विशिनिष्टि—**अनिलेति ।** अनिलो वायुस्तेन वेदितैः कम्पितैः । 'वेदिते कम्पिताधृत' इति कोशः । तुङ्ग
इति । तुङ्ग उच्यते यः स्कन्धः प्रकाण्डस्तत्रावलम्बिभिरवलम्ब्यमानैः । अतएवोत्तरीयस्योपमागता । पुनः
किं कुर्वतेव । **दिशिति ।** दिशां चक्रवालं गण्डलं तस्य परिमाणमायामस्तदिव गृह्यता ग्रहणं कुर्वता । केन ।
भुवनानामन्तरालं मध्यभागस्तत्र विप्रकीर्णितस्ततः पर्यस्तेन शाखानां लतानां संचयेन संवेहेन । 'शिखा
शाखालताः समाः' इत्यमरः । **प्रलय इति ।** प्रलयकाले संहारसमये ताण्डवे नृत्ये प्रसारितमूर्ध्वाकृतं
भुजसहस्रं बाहुसहस्रं येन स तथा तम् । अथ चोद्गुपतिश्चन्द्रः शेखरे गस्यैवंविधं महादेवं विडम्बयितुमुद्यत इव
धृतप्रयत्न इव बहुशाखावत्त्वेनात्युच्चत्वेन शशिनोऽपि तच्छिरोवर्तित्वेन च तद्विडम्बकत्वमिति भावः ।
पुराणेति । पुराणतया जीर्णतया पतनभयादिव प्रपातशङ्कयेव वायुः स्कन्धे लभ्यो यस्यैवंभूत इव । अनेन शाखा-
सु महावायुप्रवेगेण प्रकम्पः सूचितः । तिरस्कर्तुं च वायोः स्कन्धे लग्न इत्यपि केचिद्याह्वयानयन्ति । **निखि-
ल इति ।** व्रततिभिर्लताभिः । 'बद्धी तु व्रततिर्लता' इति कोशः । परिगतः परिवेष्टितः । अथ व्रततीर्विशेष-
यत्राह—**निखिलेति ।** निखिलं समग्रं चच्छरीरं तद्याप्तुं शीलं यासां ताभिः । **अतीति ।** अतिदूरमतिवि-
प्रकृष्टमुन्नताभिः । काभिरिव । जीर्णतया वार्धक्येन शिराभिरिवास्थिवन्धनैरिव । **जरेति ।** कण्टकैराचिता
व्याप्ता तनुर्गस्य स तथा । कैरिव । जराया विससाया ये तिलकविन्दवस्तैरिव । अतिवार्धक्ये शरीरे कृष्ण-

भ्युद्यतः स्वसमीपवर्तिनामुपरि संचरतां गगनतलगमनखेदायासितानां रविरथतुरङ्गमाणां
 सृक्मपरिस्तुतैः फेनपटलैः संदेहिततूलराशिभिर्वलीकृतशिखरशाखः, वनगजकपोलकण्डूयन-
 लम्पमदनिलीनमत्तमधुकरमालेन लोहशृङ्खलावन्धननिश्चलेनेव कल्पस्थायिना मूलेन समुपेतः,
 कोटराभ्यन्तरनिविष्टैः स्फुरद्भिः सजीव इव मधुकरपटलैः, दुर्योधन इवोपलक्षितशकुनिपक्ष-
 पातः, नलिननाभ इव वनमालोपगूढः, नवजलधरव्यूह इव नभसि दर्शितोन्नतिः, अखिलभु-
 वनतलावलोकनप्रासाद इव वनदेवतानाम्, अधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य, नायक इव सर्ववन-
 स्पतीनां, सखेव विन्ध्यस्य, शाखाबाहुभिरुपगुह्येव विन्ध्यादवीं र्थितो महाजीर्णः शैलमली ।

तत्र च शाखाश्रेषु कोटरोदरेषु पल्लवान्तरेषु स्कन्धसंधिषु जीर्णैर्लकविवरेषु महावकाश-

तस्य या श्रान्तामिव अवलोकयितुं द्रष्टुं अभ्युद्यतः उद्यतः । स्वसमीपेति । ध्वजकृतः शुभ्रीकृतः शि-
 खरशाग्रस्य शाखा यस्य स तथा । कैः । फेनपटलैः कफसमूहैः । कीदृशः । संदेहितः संदेहविपरीकृतस्तूलरा-
 शिरवीजकार्पासकपिण्डो यस्ते तथा तैः । स्येति । स्वस्य समीपवर्तिनां निजनिःकटवर्तिनामुपर्युर्ध्वं संचरतां
 गच्छताम् । अथ च गगनतलमाकाशतलं तत्र यद्रूपं संचरणं तेन यः खेदः प्रयासस्तनायासितानां शिन्ना-
 नां रविरथतुरङ्गमाणां सूर्यरथाश्वानां सृक्मोष्ठप्रान्तस्ततः परिस्तुतैः पतितैः फेनपटलैः । वनेति । वन-
 गजा अरण्यकरिणस्तेषां कपोलयोः कण्डूयनेन खर्ज्यनेन लम्पो यो मदो दानं तत्र निलीना लम्पा ये मत्ता
 मधुकरा भ्रमरास्तेषां माला यस्यैवभूतं । 'गोब्रियोरुपमर्जनस्य' इति ह्रस्वः । अतो नैत्यसाम्याल्लोहस्य
 या शृङ्खलान्दुःस्तेन बन्धनं नियन्त्रयं तेन निश्चलेनेव स्थिरंवातएव कल्पस्थायिना कल्पान्तं तिष्ठता । एतेन
 स्वस्यातिवृद्धत्वेन शैथिल्यनिवृत्त्यै प्रसरवेष्टनस्य कटिवन्धनत्वं प्रदर्शितमिति भावः । एतादृशेन मूलेन बुध्रे-
 न समुपेतः संयुक्तः । कोटरेति । कोटरो निष्कुहस्तस्याभ्यन्तरे मध्यभागस्तत्र निविष्टैः प्रविष्टैः स्फुरद्भिर्दी-
 प्यमानैर्मधुकरपटलैर्भ्रमरसमूहैः सजीव इव श्वासादिप्राणयुक्त इव । भ्रमराणामन्तश्चारित्वेन तदुपमानम् ।
 दुर्योधनेति । दुर्योधनां गान्धारीतनयस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—उपेति । उपलक्षितो दृग्विपरी-
 कृतः शकुनीनां पक्षिणां पक्ष्वाणां छदानां पातां यस्मिन्स तथापक्षे शकुनौ मानुषे पक्षपातांशङ्गीकारो यस्येति
 विग्रहः । नलिननेति । नलिननाभः कृष्णस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—वनेति । वनमालया वनश्रेण्यो-
 पगूढ आच्छादितः । पक्षे वनमाला भूषणविशेषस्तनोपगूढ आलङ्कितः । नवेति । नवा नूतना ये जलधरा
 मेघास्तेषां व्यूहः समूहस्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—नभसीति । नभसाकाशे दर्शितोन्नतिर्येन स तथा ।
 उभयोः साम्यत्वादभङ्गश्लेषः । अखिलेति । अखिलानि समग्राणि यानि भुवनतलानि तेषामवलोकनं नि-
 रीक्षणं तदर्थं प्रासादे देवगृहं स इव । कासाम् । वनदेवतानामरण्याधिष्ठात्राणां सुराणाम् । दण्डक इति ।
 दण्डकनाम्नोऽरण्यस्य वनस्याधिपतिरिव स्वामीव । नायकेति । नायक इवाध्यक्ष इव । कासाम् । सर्वेति ।
 पुष्पं विना फलं येषां ते वनसतयस्तेषां सर्वेषाम् । सखेति । सखेव मित्रमिव । कस्येवपेक्षायामाह—

तया विश्रब्धविरचितकुलायसहस्राणि दुरारोहतया विगृतभयानि नानादेशसमागतानि शुक्र-
शकुनिकुलानि प्रतिवसन्ति स्म । यैः परिणामविरलदलैः संहतिरपि स वनस्पतिरविरलदलनि-
चयश्चैवामल इवोपलक्ष्यते दिवानिशं निलीनैः । ते च तस्मिन्नतिवोह्यातिवाह्य निशाभात्मनी-
डेपु प्रतिदिनमुत्थायोत्थायाहारान्वेषणाय नभसि विरचितपङ्क्तयो, मदकलवलभद्रहलमुखा-
क्षेपविकीर्णवहुस्रोतसमम्बरतले कलिन्दकन्यामिव दर्शयन्तः, सुरगजोन्मूलितविगलदाकाश-
गङ्गाकमलिनीशङ्कामुत्पादयन्तः, दिवसकररथतुरगप्रभांनुलिप्तमिव गगनतलं प्रदर्शयन्तः,
संचारिणीमिव मरकतस्थलीं विडम्बयन्तः, शैवलपल्लवावलीमिवाम्बरसरसि प्रसारयन्तः, ग-
र्गनावततैः पक्षपुटैः कदलीदलैरिव दिनकरखरकरनिर्करपरिखेदितान्याशामुखानि वीजयन्तः,
वियतिर्विसारिणीं शष्पवीथीमिवारचयन्तः, सेन्द्रायुधमिवान्तरिक्षमादधाना विचरन्ति स्म ।

ह—महेति । महान्महीयो योऽवकाशोऽन्तर्विस्तारस्तस्य भावस्तत्ता तया विश्रब्धं निःशङ्कं विरचितानि नि-
र्मितानि कुलायसहस्राणि यैस्तानि । दुरेति । दुरारोहो दुरारोहस्तस्य भावस्तत्ता तया विगृतं भयं येभ्य-
स्तानि । नानेति । नानादेशेभ्यो भिन्नभिन्नप्रदेशेभ्यः समागतान्येकीभूतानि । यैरिति । यैः शकुनिकुलै-
र्वानिशमहर्निशं निलीनैः स्थितैः परिणामेन वार्धक्येन विरलानि तुच्छानि दलानि पत्राणि तेषां संहतिः स-
मूहो यस्मिन्नेवंविधोऽपि स वनस्पतिरविरलानि विविडानि यानि दलानि पत्राणि तेषां निचयः संदोहस्तेन दया-
मल इव कृष्ण इवोपलक्ष्यते दृश्यते । ते चेति । अग्रे विचरन्ति स्तेलप्रेतनेनान्वयः । तस्मिन्शात्मलीवृक्ष आ-
त्मनीडेपु स्वस्वकुलायेषु निशां रात्रिमतिवाह्यातिवाह्यातिक्रम्य प्रतिदिनं प्रत्यहमुत्थायोत्थाय । वीप्सया भूया-
न्कालो द्योत्यते । आहारस्य भक्षणस्यान्वेषणं विलोकनं तस्मै नभस्याकाशे विरचिता विहिता पङ्क्तिः श्रेणी
यैस्ते । मदेति । मदेन कलो मनोज्ञो यो वलभद्रो हली तस्य यदलं सीरं तस्य यन्मुखमप्रदेशस्तेन य
आक्षेप आकर्षणं तेन विकीर्णानि पर्यस्तानि ब्रह्मि स्रोतांसि यस्या एवंभूतामम्बरतल आकाशतले कलिन्द-
कन्यामिव यमुनामिव दर्शयन्त आलोकनीयतां प्रापयन्तः । सुरेति । सुराणां देवानां गजो हस्ती तेनो-
न्मूलितोत्पाटिता विगलन्यधःपतन्ती याऽऽकाशगङ्गा खर्धुनी तस्याः कमलिनी नलिनी तस्याः शङ्कां भ्रान्ति-
मुत्पादयन्तः परेषां जनयन्तः । दिवसेति । दिवसकरः सूर्यस्तस्य यो रथः स्यन्दनस्तस्य ये तुरगा अश्वा-
स्तेषां या प्रभा गैव नीला । हरितहयरथवत्वात्सूर्यस्य । तयानुलिप्तमिव लेपनविषयीकृतमिव गगनतलं
नभस्तलं प्रदर्शयन्तो ज्ञापयन्तः । संचारीति । संचारिणीं भ्रमणशीलां मरकतस्यामगमस्य या स्थली ता-
मिव विडम्बयन्तस्तिरस्कुर्वन्तः । शैवल इति । शैवलस्य शैवालस्य या पल्लवावली किसलयश्रेणी तामि-
वाम्बरसरसि व्योमतट्टाके प्रसारयन्तो विस्तारयन्तः । पुनः किं कुर्वन्तः । गगनेति । गगनेऽवततैर्विस्तृतेः
पक्षपुटैः पक्षच्छदैः कदलीनां रम्भाणां दलैरिव । नीलसाम्यात्तदुपमानम् । दिनकरस्य सूर्यस्य खरास्तीक्ष्णा
ये कराः किरणस्तेषां निकरः समूहस्तेन परिखेदितानि संक्रामितानि यान्याशामुखानि दिग्बदनानि वीजयन्तो

कृताहाराश्च पुनः प्रतिनिवृत्त्यात्मकुलायावस्थितेभ्यः शाबकेभ्यो विविधान्फलरसान्कलममञ्ज-
रीविकारांश्च प्रहतहरिणरुधिरानुरक्तशार्दूलनखकोटिपाटलेन चञ्चुपुटेन दत्त्वा दत्त्वाधरीकृत-
सर्वस्नेहेनासाधारणेन गुरुणापत्यप्रेम्णा तस्मिन्नेव क्रोडान्तर्निहिततनयाः क्षपाः क्षपयन्ति स्म ।

एकस्मिंश्च जीर्णकोटरे जायया सह निवसतः पश्चिमे वयसि वर्तमानस्य कथमपि पितुर-
हमेको विधिवशात्सूनुरभवम् । अतिप्रवल्या चाभिभूता ममैव जायमानस्य प्रसववेदनया
जननी मे परलोकमगमत् । अभिमतजायाविनाशशोकैर्दुःखितोऽपि खलु तातः सुतस्नेहोद-
भ्यन्तरे निरुध्य पटुप्रसरमपि शोकैर्मेकाकी मत्संवर्धनपर एवाभवत् । अतिपरिणतवयाश्च कु-
ञ्जचीरानुकारिणीमल्पावशिष्टजीर्णपिच्छजालैर्जजरामवस्त्रांसदेशैश्शिथिलामपगतोत्पतनसं-
स्कारां पक्षसंततिमुद्ब्रह्न्, उपाहृदकर्मर्तया संतापकारिणीभङ्गलम्बां जरामिव विधुन्वन्नकठो-
रशोफालिकाकुसुमनीलपिञ्जरेण कलममञ्जरीदलनमसृणितैश्च्रीणोर्पान्यलेखेन स्फुटिताप्रकोटि-

पुनरिति । स्रुष्ट्यनन्तरं प्रतिनिवृत्त्य परावृत्त्य । **आत्मेति ।** आत्मीयाः स्वकीया ये कुलाया नीडानि तत्रा-
वस्थितेभ्य उपितेभ्यः शाबकेभ्यः पोतेभ्यो विविधान्नानाप्रकारान्फलरसान्स्यनिर्यासान् । **कलमेति ।** कलमः
कलासकस्तस्य मञ्जरीं वर्धयिस्तासां विकाराः परिपाकविशेषेण परिणताः कणास्तांस्तथापत्येषु संतानेषु यत्प्रेम
स्नेहस्तन । कीदृशेन । **अधरीति ।** अधरीकृतो न्यूनत्वमापादितः सर्ववस्तुसंबन्धी स्नेहो येन स तथा तेन ।
पुनः कीदृशेन । असाधारणेन तन्मात्रवृत्तिना गुरुणापरावृत्तेन तथा प्रहता व्यापादितो यो हरिणो मृगस्तस्य
रुधिरं रक्तं तेनानुरक्ताङ्गीकृता या शार्दूलस्य सिंहस्य नखकोटिर्नखराग्रं तद्वत्पाटलेन श्वेतरक्तेन चञ्चुपुटेन
त्रोटीसंपुटेन दत्त्वा दत्त्वा । वारंवारं तेभ्यो भक्ष्यदानं वित्तीयैर्लथः । ततो दिवसकार्यानन्तरम् । **तस्मिन्निति ।**
तस्मिन्वक्षकुहरे क्रोड उत्सङ्गस्तदन्तर्निहितास्तन्मध्यस्थापितास्तनया अपत्यानि यैस्ते तथा । अन्वयस्तु पूर्वसूक्तः ।

एकस्मिंश्चेति । एकस्मिंजीर्णकोटरे चिरकालीननिष्कुहे जायया पत्न्या सह निवसत आसेदुपः पश्चिमे
ग्रान्त्ये वयसि दशायां वर्तमानस्य स्थितवतः कथमपि महता कष्टेन पितुर्जनकस्य विधिवशादैववशात् । अह-
मित्यात्मनिर्देशः । एको नापरः सूनुः सुतोऽभवमजनिषम् । **अतिप्रवलेति ।** मम जायमानस्यैवोत्पद्य-
मानस्यैव अतिप्रवल्या अत्यन्तया प्रसववेदनया प्रसूतिव्यथयाभिभूता पीडिता सती मे मम जननी पर-
लोकं भवान्तरमगमदयासीत् । **अभिमतेति ।** अभीष्टजायाया विनाशेन मरणेन रोदनादिरूपः शोक-
स्तेन दुःखितोऽपि । अपिः स्नेहदार्ढ्यसूचकः । खलु निश्चितं तातः पिता पटुः स्पष्टः प्रसरो विस्तारो यस्यैवं-
भूतमपि शोकं दुःखं मम सुतस्य पुत्रस्य स्नेहादभ्यन्तर एव मध्य एव निरुध्यावरुध्यैकाकी पत्नीवि-
युक्तो ममैव यत्संवर्धनं वृद्धिस्तस्यामेव परः तत्परोऽभवत् । **अतीति ।** अतिपरिणतमत्यन्तं पक्वं वयो
यस्य स तथा । अतिजरीयानित्यर्थः । किं कुर्वन् । एतादृशीं पक्षसंततिं वाजसमूहमुद्ब्रह्न्दधत् । इतः पक्षसं-
ततिं विशेष्यन्नाह—**कुशेति ।** कुशो दर्भधीरं जीर्णवस्त्रखण्डं तदनुकरोति तत्सादृश्यं भजति या सा ताम् ।

ना चञ्चुपुटेन परनीडपतिताभ्यः शालिवल्लीभ्यस्तण्डुलकणानादायादाय वृक्षमूलनिपतितानि च शुककुलावदलितानि फलशकलानि समाहृत्य परिभ्रमितुमशक्तो मल्लमदात् । प्रतिदिवसमात्मना च मधुपभुक्तशेषमकरोदशनम् ।

एकदा तु प्रभातसंध्यारागलोहिते गगनतलकमलिनीमध्वनुरक्तपक्षपुटे वृद्धहंस इव मन्दाकिनीपुलिनादपरजलनिधितटमवतरति चन्द्रमसि, परिणतरङ्गुरोमपाण्डुनि व्रजति विशालतामाशाचक्रवाले, गजरुधिररक्तहरिसटालोमलोहिनीभिः प्रतप्तलाक्षिकतन्तुपाटलाभिरायामिनीभिरशिशिरकिरणदीधितिभिः पद्मारागशलाकासंमार्जनीभिरिव समुत्सार्यमाणे गगनकुट्टिमकुसुमप्रकरे तारागणे, संध्यामुपासितुमुत्तराशावलम्बिनि मानससरस्तीरमिवौवतरति सप्तर्षिमण्डले, तदगतविचट्टितशुक्तिसंपुटविप्रकीर्णमरुणकरप्रेरणाधोगलितमुडुगणमिव मुक्ताफलनि-

दलनं विदारणं तेन मखणिता संजातचिक्कणतातएव क्षीणा घृष्टोपान्यलेखा प्रान्तसमीपवर्तिनी राजिर्यस्यैवंभूतेन चञ्चुपुटेन त्रोटिसंपुटेन श्रमवशात्स्फुटिता स्कोटं प्राप्ता अग्रकोटिरग्रिमतीक्ष्णतरङ्गिणी यस्य स तेन । **परेति** । अशक्तिवशात्परेषां नीडानि तेभ्यः पतिताः सस्ता यः शालिवल्लीभ्यस्तण्डुलकणानादायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा । **वृक्षेति** । वृक्षमूलनिपतितानि शुकानां कुलानि तैरवदलितानि खण्डितानि फलशकलानि तानि समाहृत्य एकीकृत्य परिभ्रमितुमशक्तो दूरे परिभ्रमणाशक्तो मल्लमदादौ । घुसङ्गक दाघातोर्लङ्घि रूपम् । एवं प्रतिदिवसं प्रत्यहमनेन प्रकारेणातीतं भक्ष्यं मद्यं दत्त्वा मधोपभुक्तं ततः शेषमुद्धरितमात्मनाशनमकरोत् । ध्यप्रत्ययानुशासनवशाच्चतुर्थ्यं तृतीया ।

एकदा त्विति । एकदैकस्मिन्नामये कोलाहलमशृण्वमिति दूरेणान्वयः । **प्रभेति** । प्रभातस्य प्रातःकालस्य या संध्या तत्संवन्धी यो रागस्तेन लोहिते रक्ते । **गगनेति** । गगनतलमेव कमलिनी वियद्गङ्गा । कमलिनी वा । तस्या मधुरसस्तेनानुरक्तं पक्षपुटं छदसंपुटं यस्य तस्मिन्वृद्धहंस इव जरत्कलहंस इव मन्दाकिनी गङ्गा तस्याः पुलिनं सैकतं तस्माच्चन्द्रमसि निशानायेऽपरो यो जलनिधिः पश्चिमसमुद्रस्तस्य तटं तीरं प्रत्यवतरत्युत्तीर्णं सति । **परीति** । परिणतः पक्षो यो रङ्गुरोमविशेषस्तस्य रोमाणि तनूहाणि तद्रूपाण्डुनि शुभ्रे विशालतां विस्तीर्णतामाशाचक्रवाले दिक्समूहे व्रजति गच्छति सति । **गजेति** । गजानां हस्तिनां अङ्गुधिरं तेन रक्ताः शोणिता या हरिसटाः सिंहस्कन्धकेसरास्तत्संवन्धि यद्गोम तद्वत् लोहिनीभिः आरक्ताभिः प्रतप्ता ये लाक्षिका जनुविकारोद्भवास्तन्तवस्तद्रूपाटलाभिः श्वेतरक्ताभिरायामिनीभिविस्तारवतीभिरशिशिरा उष्णाः किरणा यस्यैवंभूतः सूर्यस्तस्य दीधितिभिर्दीप्तिभिः । काभिरिव । पद्माराग लोहितकमणयस्तेषां शलाका ईषिकास्तासां संमार्जनीभिरिव बहुकरीभिरिव समुत्सार्यमाणे दूरीक्रियमाणे गगनमेव कुट्टिमं तत्र यः कुसुमप्रकरः पुष्पसमूहस्तस्मिन्निव तारागणे नक्षत्ररामूहे । **उत्तरेति** । उत्तराशोदीचीदिवतामवलम्ब्यत इत्येवंशीलः स तथा तस्मिन्सप्तर्षिमण्डले सप्तर्षिसमुदाये मानससरस्तीरं प्रति संध्यामुपासितुमिव सायंतनविधिं कर्तुमिवावतरति सति । अत्र रूपकम् । अत्र सतीति प्रत्येकमन्वये योजनीयम् । पुनः

कमुद्वहति धवलितपुलिनमुदन्वति पूर्वतरे, तुषारविन्दुवर्षणि विबुद्धशिखिकुले विजृम्भमाणा-
 केसरिणि करिणीकदम्बकप्रबोध्यमानसमदकरिणि क्षपाजलजडकेसरं कुसुमनिकरमुदयगिरि-
 शिखरस्थितं सवितारमिवोदित्य पल्लवाञ्जलिभिः समुत्सृजति कानने, रासभरोमधूसरासु वन-
 देवताप्रासादानां तरुणां शिखरेषु पारावतमालायमानासु धर्मपताकास्त्रि समुन्मिपन्तीषु तपो-
 वनाग्निहोत्रधूमलेखासु, अवश्यायसीकरिणि ललितकमलवने रतं विवृण्वश्वरसीमन्तिनीस्वेद-
 जलंकणापहारिणि वनमहिपरोमन्थफेनविन्दुवाहिनि चलितपल्लवलतालास्योपदेशव्यसनिनि
 विघटमानकमलखण्डमधुसीकरासारवर्षणि कुसुमामोदतर्पितालिजाले निशावसानजातज-
 डिम्नि मन्दमन्दसंचारिणि प्रवाति प्राभातिके मातरिश्चनि, कमलवनप्रबोधमङ्गलपाठकानासिभ-

स्यात् सर्वादित्वम् । पुनः कस्मिन्सति । कानने सति । अथ काननं विशेष्यन्नाह—तुषारेति । तुषार-
 स्य तुदितस्य विन्दुनां पृषतां वर्षां यस्मिस्तत्तथा तस्मिन् । विबुद्धेति । विबुद्धं शिखिकुले मयूरकुले याग्य-
 मानथा विजृम्भमाणा जृम्भायुक्ताः केसरिणः सिंहा यस्मिस्तत्तथा । करिणीति । करिणीनां हस्तिनीनां
 कदम्बकं समूहस्तेन प्रबोध्यमाना जागरावस्थां प्राप्यमाणाः समदा मदेन सहवर्तमानाः करिणी हस्तिनी
 यस्मिन् । ध्वंसेति । क्षपाजलेन रात्रिसंबन्धितुषारेण जडानि स्तम्भितानि केसरणि किञ्चलकानि यस्यां वा-
 र्णां कुसुमनिकरं पुष्पसमूहम् । उदयेति । उदयगिरिरुदयादित्यस्य शिखरं शृङ्गं तत्र स्थितं सवितारं श्री-
 मन्मिवोदित्वाश्रित्य । पल्लवेति । पल्लवा एव किसलयान्येवाञ्जलयस्तैः समुत्सृजति प्रयच्छति सति । पुनः
 कामु गन्तुम् । रासमेति । रासभस्य बालेयस्य रोमाणि तनूह्राणि तद्वत्सूरासु धूस्रवर्णासु । वनेति । व-
 नदेवताः काननाधिप्राव्यस्तासां प्रासादाश्चैत्यानि तेषां तरुणां च शिखरेषु प्रान्तेषु पारावतानां कपोतानां
 माला भ्रिण्मिहदाचरन्तीति प्यन्तत्वाच्छान् । तामु । धर्मेति । धर्मं यज्ञादौ पताका वैजयन्त्यमा-
 नाया समुन्मिपन्तीषु समुत्सर्पन्तीषु । तप इति । तपोवने यदग्निहोत्रमभ्याधानं तस्य धूमलेखा निगुण (१) प-
 रवणासु । पुनः कस्मिन्सति । प्राभातिकेति । प्राभातिके प्रत्युपसंवन्धिनि मातरिश्चनि वार्या । प्राभा-
 रित्या जगत्प्राणः पृषदर्थो महाबलः इति कोशः । प्रवाति प्रवहमाने सति । कीदृशे । अवेति । अवस्थायां
 तिष्ठे पत्यु सीकरा यस्मिन् । वातास्तं वारि सीकरः इति कोशः । वायुं विशेष्यन्नाह—लुलितेति । लु-
 लितं कम्पितं कमलानां नलिनानां वनं खण्डं येन स तस्मिन् । रतेति । रतं मैथुनं तत्र श्रिताः रतं प्रप्रा-
 णाः श्वरसीमन्तिन्यो भिल्ववृक्षासां यत्स्वेदजलं प्रस्वेदवारि तस्य कणाविन्दवस्तोषामपहारिणि दृश्यन्तीति ।
 वनेति । वनमहिपाः सैरिभाल्लेषां रोमन्थश्चर्वितचर्वणं तस्य फेनः कफस्तस्य विन्दवः गुणन्ति धान्यद्वी-
 तेष्वंजीलः स तस्मिन् । चलितेति । चलिताः कम्पिताः पल्लवाः किसलयानि यासाभेर्विधा या लता कडव-
 नानां यस्यां कृतं तस्यांपदेशः शिक्षणं तस्य व्यसनं विद्यते यस्य स तस्मिन् । विघट्टेति । विघट्टमानां
 विकारो प्राप्यमाणानि यानि कमलखण्डानि नलिनवनानि तेषां मधु रसस्तस्य सीकरा वाताक्षिप्तकानां
 पानाभाषां वेगवान्वर्षां विद्यते यस्मिन् तथा तस्मिन् । कुसुमामोदेति । कुसुमानामोदः प्रप्राणः

गण्डडिण्डमानां मधुलिहां कुमुदोदरेषु विघटमानंदलपटनिरुद्धपक्षसंहतीनामुच्चरत्सु हुंकारेषु, प्रभातशिशिरवाय्वाहतमुत्तमजतुरसाश्लिष्टपक्षममालमिव सशेषनिद्राजिह्वतारं चक्षुरुन्मीलयत्सु शनैःशनैरुपरशय्याधूसरक्रोडरोर्मराजिषु वनभृगेषु, इतस्ततः संचरत्सु वनचरेषु, विजृम्भमाणे श्रोत्रहारिणि पम्पासरःकलहंसकोलाहले, समुद्रसति नर्तितशिखण्डिनि मनोहरे वनगजकर्णतालशब्दे, क्रमेण च गगनतलमवतरतो दिवसकरवारणस्यार्विचूलचामरकलाप इवोपलक्ष्यमाणे मञ्जिष्ठरागलोहिते किरणजाले शनैःशनैरुदिते भगवति सवितरि पम्पासरःपर्यन्ततरुशिखरसंचारिण्यध्यासितगिरिशिखरे, दिवसकरजन्मनि हृततारे पुनरिव कपीश्वरे वनमभिपतति वालातपे, स्पष्टे जाते प्रत्यूषसि नचिरादिव दिवसाष्टमभागभाजि स्पष्टभासि भास्वति भूते, प्रयातेषु च यथाभिमतानि दिगन्तराणि शुककुलेषु, कुंलायनिलीननिभृतशुकशावकसनाथेऽपि निःशब्दतया शून्य इव तस्मिन्वनस्पतौ, खनीडावस्थित एव ताते मयि च

सत्सु । वनभृगेति । वनभृगेष्वरण्यहरिणेषु शनैः शनैश्चक्षुर्नयसुन्मीलयत्सु विकासयत्सु । अथ चक्षुर्विशेषयन्नाह—प्रभातेति । प्रभातं प्रत्यूषस्तस्य यः शिशिरः शीतलो वायुः समीरस्तेनाहतं पीडितम् । उच्छेतेति । उत्तम उष्णीकृतो यो जतुरसो लाक्षारसस्तेनाश्लिष्टालङ्कृता पक्षममाला नेत्ररोमपङ्क्तिर्यस्य तदिव । सशेषेति । सशेषोद्धरिता या निद्रा तथा जिह्वा कुटिला तारा कनीनिका यस्य तत् । कीदृशेषु वनभृगेषु । ऊपरेति । ऊपरा तृणरहिता या शय्या शयनस्थलं तेन धूसरा ध्रुववर्णा क्रोडरोर्मराजिर्हृदयलोमपङ्क्तिर्येषां तेषु । पुनः कीदृशेषु । इतस्ततः समन्ततो वनचरेष्वरण्यचारिषु संचरत्सु गच्छत्सु । पुनः केषु सत्सु । विजृम्भेति । श्रोत्रहारिणि कर्णमनोहरे पम्पानाम्नः सरसः कलहंसकोलाहले कादम्बकलकले विजृम्भमाणे प्रसृते सति । पुनः केषु सत्सु । समुद्रसतीति । नर्तिताः शिखण्डिनो मयूरा येन तस्मिन्मनोहरे रुचिरे वनगजानामरण्यकिरणं कर्णा एव ताला वाद्यविशेषास्तेषां शब्दो ध्वनिस्तस्मिन्समुद्रसति सति सम्यक्प्रकारेण प्रसरति सति । क्रमेणेति । क्रमेण परिपाठ्या गगनतलमाकाशमार्गमवतरतोऽधिरोहतो दिवसकरवारणस्य सूर्यगजस्य । अवचूलेति । अवचूलोऽधोमुखकूर्चको यथाभ्रमरकलापस्तस्मिन्निवोपलक्ष्यमाणे दृश्यमाने मञ्जिष्ठस्य वस्तुविशेषस्य रागो रक्तिमा तेन लोहिते रक्तीभूते किरणजाले रश्मिसमूहे सति शनैःशनैर्नर्तिशीघ्रं भगवति माहात्म्यवति सवितरि श्रीसूर्य उदिते उदयं प्राप्तं सति । कीदृशे । पश्येति । पम्पासरःपर्यन्तानि यानि तरुशिखराणि तेषु संचारो विद्यते यस्य स तथा तस्मिन् । अध्येति । अध्यामितान्याधितानि गिरिशिखराणि पर्वतशृङ्गाणि येन स तस्मिन् । अथ वालातपं विशेषयन्नाह—दिद्यसेति । दिवसकरात्सूर्याजन्म यस्य स तथा तस्मिन् । हता दूरीकृता तारा येन स तथा तस्मिन् । पुनस्तदनन्तरं कपीश्वरे सुग्रीव इव । तरुशिखरचारित्वात्तद्वृत्ततारत्वाच्च तदुपमानम् । तं वृद्धं पूर्वाङ्कमभिपतति व्यामुवति वालातपे नवीनालोके सति । तथा प्रत्यूषसि प्रभाते स्पष्टे व्यक्ते जाते सति नचिरादिव स्तोककालेनेव दिवसस्याष्टमो भागश्चतुर्थाटिकात्मकस्तं भजतीति भाक् । विण्प्रत्ययान्तः । तस्मिन्स्पष्टा

शैशवादसंजातवलसमुद्भिद्यमानपक्षपुटे पितुः समीपवर्तिनि कोटरगते, सहसैव तस्मिन्महा-
वने संत्रासितसकलवनचरः सरभससमुत्पतत्पतत्रिपक्षपुटशब्दसंततः भीतकरिपोतचीत्कार-
पीवरः प्रचलितलताकुलमत्तालिकुलकणितमांसलः परिभ्रमदुद्धोणवनवैराहरवधरो गिरिगु-
हासुप्रबुद्धासिंहनिर्नादोपबृंहितः कम्पयन्निव तरुन्भगीरथौवतार्यमाणगङ्गाप्रवाहकलकलबहलो
भीतवनदेवताकर्णितो मृगयाकोलाहलध्वनिरुदचरत् । आकर्ण्य च तमहमश्रुतपूर्वमुपजातवेप-
थुरर्भक्तया जर्जरितकर्णत्रिवरो भयविह्वलः समीपवर्तिनः पितुः प्रतीकारबुद्ध्या जैराशि-
थिलपक्षपुटान्तरमविशम् ।

अनन्तरं च सरभसमितो गजयूथपतिलुलितकमलिनीपरिमलः, इतः क्रौडकुलदृश्यमानभ-
द्रमुस्तारसामोदः, इतः करिकलभभञ्ज्यमानसल्लकीकषायगन्धः, इतो निपतितशुष्कपत्रमर्म-

विशेषयन्नाह—कोटरेति । कोटरगते निष्कुहस्थिते । शैशवादिति । शैशबाद्वाल्यादसंजातमनुत्पन्नं यद्वलं
तेन समुद्भिद्यमानं विलीयमानं पक्षपुटं यस्य स तथा तस्मिन् । विशेषमाह—सहसैवेति । तस्मिन्पू-
र्वोक्ते महावने सहसैवाकस्मादेव मृगयाखेटकस्तस्याः कोलाहलध्वनिः कलकललक्षणः शब्द उदचरदुदतिष्ठत ।
अथ ध्वनिं विशेषयन्नाह—संत्रासितेति । संत्रासिता भयं प्रापिताः सकलवनचराः समप्रारण्यचारिणो येन
स तथा । सरभसेति । सरभसेन वेगेन समुत्पतन्तो ये पतत्रिणः पक्षिणस्तेषां पक्षपुटानि छदपुटानि तेषां
शब्दो निनादस्तेन सम्यक्प्रकारेण ततो विस्तीर्णः । भीतेति । भीतास्तस्मात् ये करिपोताः कलभास्तेषां चीत्काराः
शब्दविशेषान्नैः पीवरः पुष्टः । प्रचलितेति । प्रचलिताः कम्पिता या लता वल्लयस्तास्मात्कुला व्याकुला ये
मत्तालयो मत्तप्रमरास्तेषां कुलानि तेषां कणितेन शब्दितेन मांसलः पुष्टः । परीति । परिभ्रमन्त इतस्ततः
संवरन्त उड्डोणा उच्चनासा ये वनवराहा अरण्यशूकरास्तेषां रवः शब्दस्तेन घर्घरः कठोरः । गिरीति ।
गिरिगुहासु शैलकन्दरासु पूर्व मुक्ताः पश्चात्प्रबुद्धा उत्थिता ये सिंहाः केसरिणस्तेषां यो निनादः शब्दस्तेनो-
पबृंहितो वृद्धिः प्राप्तः । पुनः किं कुर्वन्निव । तरुन्वृक्षान्कम्पयन्निव चालयन्निव । भगीति । भगीरथेन राज्ञा-
वतार्यमाणोऽभ्यन्तर्दानीयमानो यो गङ्गाप्रवाहः स्वर्धुनीद्योतस्तस्य यः कलकलस्तद्वद्वहलः प्रभूतः । भीतेति ।
भीता भयं प्राप्ता या वनदेवतास्ताभिराकर्णितः श्रवणविषयीकृतः । आकर्ण्य चेति । अहमश्रुतपूर्वं तं
शब्दमाकर्ण्य श्रुत्वा प्रतीकारबुद्ध्या भयनिवृत्त्युपायधिया समीपवर्तिनो निकटस्थस्य पितुर्जनकस्य जरया
विघ्नसया यच्छिथिलं श्लथं पक्षपुटं तस्यान्तरं मध्यमविशं प्रविष्टोऽभवम् । कीदृशोऽहम् । उपेति । उपजा-
तवेपथुः संजातकम्पोऽर्भक्तया बालतया तादृशशब्दश्रवणादेव जर्जरितं प्रतिरुद्धं कर्णयोः श्रवणयोर्विवरं
छिद्रं यस्य स तथा ।

अनन्तरं चेति । पितुः पक्षपुटान्तरप्रवेशानन्तरम् । चकारः पूर्वसमुच्चये । कोलाहलमश्रवणमित्यग्रेतनेन
संवन्धः । तदेव दर्शयति—सरभसमित्यादि । इतोऽस्मिन्प्रदेशे सरभसं वेगवत्तरं गजयूथपतिना लुलिता

ध्वनिः, इतो वनमहिषविषाणकोटिकुलिशभिद्यमानवल्मीकधूलिः, इतो मृगकदम्बकम्, इतो वनगजकुलम्, इतो वनवराहयूथम्, इतो वनमहिषवृन्दम्, इतः शिखण्डिमण्डलविरुतम्, इतः कपिञ्जलकुलकलकूजितम्, इतः कुरुरकुलकणितम्, इतो मृगपतिनखभिद्यमानकुम्भकुञ्जररसितम्, इयमार्द्रपङ्कमलिना वराहपद्धतिः, इयमभिनवशष्पकवलरसश्यामला हरिणरोमन्धफेनसंहतिः, इयमुन्मदगन्धगजगण्डकण्डूयनपरिमलनिलीनैमुखरमधुकरविरुतिः, एषा निपतितरुधिरविन्दुसिक्तशुष्कपत्रपाटला रुरुपदवी, एतद्विरदचरणमृदितविटपपल्लवपटलम्, एतत्खङ्गिकुलक्रीडितम्, एष नखकौटिकविकटविलिखितपत्रलेखो रुधिरपाटलः करिमौक्तिकदलदन्तुरो मृगपतिमार्गः, एषा प्रत्यग्रप्रसूतवनमृगीगर्भरुधिरलोहिनी भूमिः, इयमटवी वेणिकातुंकारिणी पक्षचरस्य यूथपतेर्मदजलमलिना, संचारवीथीचमरीपङ्क्तिरियमनुगम्यताम्, उच्छुष्कमृगकरीषपांसुला त्वरिततरमध्यास्यतामियं वनस्थली, तरुशिखरमारुह्यताम्, आलो-

वज्रम् । अभेद्यत्वात्तदुपमानम् । तेन भिद्यमानं छिद्यमानं यद्वल्मीकं शक्रशिरस्तस्य धूलिः पांसुः । इत इति । मृगाणां हरिणानां कदम्बकं समुदायः । इत इति । वनगजानामरण्यहस्तिनां कुलं समुदायः । इत इति । वनवराहा वनक्रोडास्तेषां यूथं वृन्दम् । इत इति । वनमहिषाणां वृन्दं कुलम् । इत इति । शिखण्डिनां मयूराणां मण्डलं समूहस्तस्य विरुतं कूजितम् । इत इति । कपिञ्जलानां गौरतितिराणां कुलं समुदायस्तस्य कलं मधुरं कूजितं शब्दितम् । इत इति । कुरुरो मत्स्यनाशनस्तस्य कुलं पुत्रपौत्रादितस्य कणितं शब्दितम् । इत इति । मृगपतिः सिंहस्तस्य नखाः पुनर्भवास्तैर्भिद्यमानो विदार्यमाणः कुम्भः शिरःपिण्डो येषामेवंभूताः कुञ्जरा हस्तिनस्तेषां रसितमाक्रन्दितम् । इयमिति । इयं प्रत्यक्षाद्रांशुष्को यः पङ्कः कर्दमस्तेन मलिना मलीमसा वराहपद्धतिर्वनकोडमार्गः । इयमिति । इयमिति पूर्ववत् । अभिनवान्यचिरोत्पन्नानि यानि शष्पाणि दालतृणानि तेषां कवलो गुडस्तस्य रसस्तेन श्यामला मलिनैर्विविधा हरिणानां मृगाणां यो रोमन्धश्चर्वितचर्वणं तस्य फेनः कफस्तस्य संहतिः समूहः । इयमिति । उन्मदा मदोन्मत्ता ये गन्धगजा गन्धेभाः । सुरभिमदयुक्ता इत्यर्थः । तेषां गण्डः कटस्तस्य कण्डूयनेन कण्डूत्या यः परिमल आमोदस्तस्मिन्मिलीना आसक्ता मुखरा वाचाला ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां विरुतिर्झङ्कारः । एषा दृश्यमानेत्यर्थः । निपतितेति । निपतिता भूमौ दृष्टा ये रुधिरविन्दवो रक्तपृषतास्तैः सिक्तानि सिञ्चितानि यानि शुष्कपत्राणि तैः पाटला श्वेतरक्ता रुरुपदवी मृगविशेषमार्गः । एतदिति । एतत्समीपतरवर्ति द्विरदा हस्तिनस्तेषां चरणाः पादास्तैर्मृदितं मृदितं विटपानां वृक्षाणां पल्लवपटलं किसलयसमूहो यस्मिन्नेतादृशं स्थलमित्यर्थः । एतदिति । एतद्दृश्यमानं स्वङ्गिनां चार्थः ।

क्यतां दिगियम्, आकर्ण्यतामयं शब्दः, गृह्यतां धनुः, अवहितैः स्वीयताम्, विमुच्यन्तां
श्रान इत्यन्योन्यमभिवदतो मृगयासक्तस्य महतो जनसमूहस्य तरुगहनान्तरितविग्रहस्य
क्षोभितकाननं कोलाहलमशृणवम् ।

अथ नातिचिरादेवानुलेपनार्द्रमृदङ्गध्वनिधीरेण, गिरिविवरविजृम्भितप्रतिनादगर्भीरेण शैव-
रशरताडितानां केसरिणां निनादेन संव्रस्तयूथमुक्तानामेकाकिनां च संचरतामनवरतकरास्फो-
टमिश्रेण जलधररसितानुकारिणा गजयूथपतीनां कण्ठगर्जितेन, सरभससारमेयविलुप्यमाना-
वयवानामालोलतरलतारकाणामेणकानां च करुणकूजितेन, निहतयूथपतीनां वियोगिनीनाम-
नुगतकलभानां च स्थित्वा स्थित्वा समाकर्ण्य कलकलमुत्कर्णपल्लवानामितस्ततः परिभ्रमन्तीनां
प्रत्यग्रपतिविनाशशोकदीर्घेण करिणीनां चीत्कृतेन, कतिपयदिवसप्रसूतानां च खङ्गिधेनुकानां
त्रासपरिभ्रष्टपोतकान्वेपिणीनामुन्मुक्तकर्ण्डमारसन्तीनामाकन्दितेन, तरुशिखरसमुत्पतिताना-

लोकविपरीक्यताम् । अयं शब्द आकर्ण्यतां श्रूयताम् । धनुश्चापो गृह्यतां स्वीक्यताम् । अवहितैः साव-
धानैः स्वीयतामुपविश्यताम् । श्रानः कालेयका विमुच्यन्तां प्रस्थाप्यन्तामित्यन्योन्यमिति पूर्वोक्तप्रकारेणा-
न्योन्यं परस्परमभिवदतो जल्पतो मृगयासक्तस्याप्येककामकस्य महतो महीयगो जनसमूहस्य जनवृन्दस्य
तरुणां वृक्षाणां गहनं निकृष्टस्नान्तरितो व्यवधानीकृतो विग्रहः शरीरं यस्य स तथा तस्य क्षोभितकानन-
मान्दोलितारण्यं यथा स्यात्तथा कोलाहलं कलकलमशृणवमश्रूयम् ।

अथेति । अथेत्यानन्तर्यं । नातिचिरादेव स्वल्पकालेनैव सर्वतोऽभितः प्रचलितमिव कम्पितमिव तदरण्य-
मभवत् । केन । अन्विति । अनुलेपने द्रवद्रव्यं तेनार्द्रः स्निग्धो यो मृदङ्गो मुरजस्तस्य ध्वनिः शब्दस्तद्वद्दीरेण
गम्भीरेण । गिरिति । गिरिविवरेषु पर्वतच्छिद्रेषु विजृम्भितः प्रसृतो यः प्रतिनादः प्रतिच्छन्दस्तेन गम्भी-
रेण मन्त्रेण । पुनः केन । शवरेति । शवरा भिन्नास्तेषां शरा वाणास्तेस्ताडितानां व्यथितानां केसरिणां सिंहाणां
निनादेन शब्देन । पुनः केन । संव्रस्तेति । संव्रस्तं चकितं ययूथं तेन मुक्तानामेकाकिनां च संचरतां ग-
च्छतामनवरतं निरन्तरं यः करास्फोटः शुण्डाघातस्तेन मिश्रः संव्रलितो जलधरो मेघस्तस्य रसितं गर्जितं
तदनुकारिणा गजयूथपतीनां हस्तिसमुदायनाथानां कण्ठगर्जितेन निगरणरसितेन । पुनः केन । स्वरभ-
सेति । सरभसं वेगवत्तरं सारमेयैः श्वभिर्विलुप्यमाना दूरीक्यमाणा अवयवा अपघना येषां ते तथा तेषा-
मालोलाध्वजला अत एव तरला स्फुटिता तारका कनीनिका येषामेवंविधानामेणकानां हरिणानां
कहणं कहणरसोत्पादकं यत्कूजितं शब्दितं तेन । पुनः केन । करिणीनां हस्तिनीनां चीत्कृतेन चीत्कारश-
ब्देन । कीदृशेन । प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्रस्तकाळीनो यः पतिविनाशशोकस्तेन दीर्घेणायतेन । हस्तिनीं विशेष-
यन्नाह—इतस्तत् इति । इतस्ततः समन्ततः परिभ्रमन्तीनां परिभ्रमणं कुर्वन्तीनां । उत्कर्णेति । उत्कर्षं
कर्णपल्लवा यासां तास्तासाम् । किं कृत्वा । स्थित्वा स्थित्वा पूर्वोक्तं कलकलं समाकर्ण्य यथा । अन्विति ।

माकुलाकुलचारिणां च पत्ररथानां कोलाहलेन, रूपानुसारप्रधावितानां च मृगयूथानां युगप-
दतिरभसर्पादपाताभिहताया भुवः कम्पमिव जनयता चरणशब्देन, कर्णान्ताकृष्टयूथानां च
मदकलकुररकामिनीकण्ठकूजितकैलशबलितेन शरनिकरवर्षिणां धनुषां निनादेन, पर्वनाहति-
क्लिणितधाराणामसीनां च कठिनमहिषस्कन्धपीठपातिनां रणितेन, शुनां च सरभसविमुक्तव-
र्धरध्वनीनां वनान्तरव्यापिना ध्वनेन सर्वतः प्रचलितमिव तैदरण्यमभवत् । अचिराच्च प्र-
शान्ते तस्मिन्मृगयाकलकले निर्वृष्टमूकजलधरवृन्दानुकारिणि मथनावसानोपशान्तवारिणि
सागर इव स्तिमिततामुपगते कानने मन्दीभूतभयोऽहमुपजातकुतूहलः पितुस्तस्झादीषदिव
निष्क्रम्य कोटरस्थ एव शिरोधरां प्रसार्य संत्रासतैरलतारकः शैशवात्किमिदमित्युपजातदि-
दृष्टस्तामेव दिशं चक्षुः प्राहिणवम् ।

अभिमुखमपतच्च तस्माद्वनान्तरादर्जुनभुजदण्डसहस्रविप्रकीर्णमिव नर्मदाप्रवाहम्, अनि-

तरुशिखराणि वृक्षप्रान्तानि तेभ्यः समुत्पतितानामुद्गीनानाम् । आकुलेति । आकुलाकुलं यथा स्यात्तथा चा-
रिणां गामिनाम् । पुनः केन । मृगेति । मृगा हरिणास्तेषां यूथानि वृन्दानि तेषां चरणशब्देन कमणोत्थरवेण ।
कीदृशानाम् । रूपेति । रूपं शक्तिस्तदनुसारेण प्रधावितानां प्रचलितानाम् । कीदृशेन चरणशब्देन । युगप-
दिति । युगपत् एकैवातिरभसं वेगवत्तरं पादानां चरणानां पातः पतनं तेनाभिहताया भुवः पृथिव्याः ।
वलवद्व्याघाताभावेन कम्पाभावेऽपि कम्पभ्रम इत्याह—कम्पमिवेति । जनयतोत्पादयता । पुनः केन । धनुषां
निनादेन चापशब्देन । धनूपि विशेषयन्नाह—कर्णेति । कर्णान्तं श्रोत्रपर्यन्तमाकृष्टाकर्पिता ज्या गुणो
येषां तानि तथा तेषाम् । शरेति । शराणां वाणानां निकरः समूहस्तं वर्धन्तीत्येवंशीलानि यानि तेषाम् ।
चापध्वनिं विशेषयन्नाह—भदेति । भदेन कला मनोज्ञा या कुररस्य मत्स्यानाशस्य कामिनी स्त्री तस्याः कण्ठ-
कूजितं तस्य कलो मधुरो ध्वनिस्तेन शबलितेन मिथितेन । पुनः केन । असीति । असीनां खड्गानां रणि-
तेन शब्दितेन । असीन्विशेषयन्नाह—पर्वनेति । पर्वनस्य समीरणस्याहत्याहनेन क्लिप्ताः शब्दिता धारा
येषां ते तथा तेषाम् । कठिनेति । कठिनः कठोरो यो महिषस्कन्धो लुलायभुजशिरः स एव पीठं स्थलं
तत्र पातिनां पतनशीलानाम् । पुनः केन । शुनां सारमेयाणां वनान्तरव्यापिनारण्यमध्यप्रसरणशीलेन ध्वा-
नेन शब्देन । शुनो विशिनष्टि—सरभसेति । सरभसं सवेगं विमुक्ता घर्धरध्वनयो यैस्ते तथा तेषाम् ।
अचिराच्चेति । अचिरात् बहुकालेन प्रशान्ते शान्तिमुपगते मृगयाकलकलशब्दे सागर इव समुद्र इव स्ति-
मिततां निश्चलतामुपगते प्राप्ते काननेऽरण्ये सति । सागरं विशेषयन्नाह—मथनेति । मथनस्य विलोडनस्याव-
सानं पर्यन्तस्तेनोपशान्तं स्वरूपेणावस्थितं वारिजलं यस्मिन् । निर्वृष्टेति । निर्वृष्टाः कृतवर्षा मूकाः स्तनित-
शून्या ये जलधरा भेषास्तेषां वृन्दं तदनुकर्तुं शीलं यस्य स तस्मिन् । मन्दीति । मन्दीभूतं मन्दतां प्राप्तं
भयं भीतिर्यस्य स तथा । उपेति । उपजातमुत्पन्नं कुतूहलमाश्चर्यं यस्य सोऽहं पितुर्जनकस्योत्तराङ्गात्कोडा-
दीषदिव निष्क्रम्य किञ्चिदिवोन्नतो भूत्वा कोटरस्थ एव शिरोधरां ग्रीवां प्रसार्य विस्तार्य संत्रासेन

निरिच्छामिव नृपालकाननम्, एकीभूतमिव कालरात्रीणां यामसंघातम्, अञ्जनशिलास्तम्भ-
संभारमिव क्षितिकम्पतिवृण्णितम्, अन्धकारपुञ्जमिव रविकिरणाकुलितम्, अन्तकपरिवार-
मिव परिभ्रमन्तम्, अवदारितरसातलोद्भूतमिव दानवलोकम्, अशुभकर्मसमूहमिवैकत्र स-
मागतम्, अनेकदण्डकारण्यवासिमुनिजनशापसार्थमिव संचरन्तम्, अनवरतशरनिकरवर्षि-
णामनिहतस्वरदूषणवर्लनिवहमिव तदध्यानात्पिशाचतामुपगतम्, कलिकालबन्धुवर्गमिवैकत्र
संगतम्, अवगाहप्रस्थितमिव वनमहिषयूथम्, अचलशिखरस्थितकेसरिकराकृष्टिपतनविशी-
र्णमिव कालाभ्रपटलम्, अखिलरूपविनाशाय धूमकेतुजालमिव समुद्रतम्, अन्धकारितकी-
ननम्, अनेकसहस्रसंहयम्, अतिभयर्जनकमुत्पातवेतालव्रातमिव शबरसैन्यमद्राक्षम् ।

मध्ये च तस्य मेहतः शबरसैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्तमानम्, अतिकर्कशत्वादायसमय-
मिव निर्मितम्, एकलव्यमिव जन्मान्तरगतम्, उद्धिद्यमानमश्वराजितया प्रथममदलेखा-

नानाभाः पर्यन्तं नर्मदाप्रवाहमिव मेखलाद्रिजाद्योत इव । अनिलवशाद्वायुवशाच्चलितमितस्तातः पर्यस्तं
समाधत्तां तापिच्छातां काननं वनमिव । एकीभूतं मिथीभूतं कालरात्रीणां तमस्विनीनां यामसंघातमिव ।
नृपालकानां यामशिलानां ये स्तम्भाः स्थूणास्तेषां संभारमिव व्रातमिव । क्षितीति । क्षितिकम्पेन पृ-
थगावस्थितेन विवृण्णितं मुञ्चितम् । अन्धकारपुञ्जमिव ध्वान्तपटलमिव । रवीति । रविकिरणैः सूर्यरश्मि-
निगकुर्वन् व्याकुलीभूतम् । अन्तकस्य यमस्य परिवारमिव परिच्छदमिव । किं कुर्वन्तम् । परिभ्रमन्तमिव-
लसन्तः पर्यटन्तम् । अवेति । अवदारिताद्विदीर्णाद्रसातलाद्भूतलाद्भूतं प्रकटीभूतं दानवलोकमिव दैत्यलोका-
मिव । अशुभेति । एकत्र समागतं मिलितमशुभकर्मणः पापप्रकृतेः समूहमिव संघातमिव । अनेकेति ।
अनेकेषां ये दण्डकारण्यवासिमुनिजनास्तेषां शापानां सार्थः समूहस्तमिव । किं कुर्वन्तम् । संचरन्तं व्रजन्तम् ।
अनवरन्तेति । अनवरतं निरन्तरं शरनिकरं जाणसमूहं वर्षतीत्येवंशलो यो रामो दशरथात्मजस्तेन निहतो
जाणसैन्यः तद्वदूषणस्य पाताललङ्घापतेर्वलनिवहः सैन्यसमूहस्तमिव । कीदृशम् । तस्मिन्नामचन्द्रेऽप्यध्यायं
प्रतिपन्नं यममहिषाचार्या भूतवासुपतं प्राप्तम् । कलीति । कलिकालः कलियुगस्तस्य वन्धुवर्गं सहचररा-
जमुपलभति । एकत्रेति । एकत्र एकस्मिन्नेव स्थले संगतं मिलितम् । अवेति । अवगाहो मज्जनं तदर्थं
मज्जनं वनमहिषयूथमिव वलवन्दमिव । अचलेति । अचलः पर्वतस्तस्य शिखरं शृङ्गं तत्र स्थितो यः केगरी
शलाघातस्तस्य कर्णं हन्ती तान्भ्यामाकृष्टिराकर्षणं तस्माद्यत्पतनं ग्रंथस्तेन विशीर्णं विशरारुतां प्राप्तं कालाभ्रप-
टलमिव मेघमालामिव । अखिलेति । अखिलानां समग्राणां यद्रूपं तस्य विनाशाय नाशनाय समुद्रतमुद्भूतं
समं धूमकेतुजालमिव केतुनसमूहमिव । अन्धेति । अन्धकारितं संजातान्धकारं काननं येन तादृशम् ।
अनेकेति । अनेकानि नह्यार्ण्यं संख्या यस्य तत्तथा । अतीति । अतिभयमुत्कटभीतिस्तस्य जनक-
भयप्रभम् । क्रीतमिव । उपातांऽनर्थं तस्य वेतालव्रातं देवविशेषसमूहमिव । भयोत्पादकमित्यर्थः । अन्ध-
यामु अनेकेति ।

मण्ड्यमानगण्डमिन्तिमिव गजयूथपतिर्कुमारकम्, असितकुवलयश्यामलेन देहप्रभाप्रवाहेण कालिन्दीजलेनेव पूरितारण्यम्, आकुटिलाग्रेण स्कन्धावलम्बिना कुन्तलभारेण केसरिणमिव गजमदमलिनीकृतेन केसरकलापेनोपेतम्, आयतललोटम्, अतितुङ्गघोरघोणम्, उपनीतस्यैककर्णाभरणतां भुजगफणमणेरपाटलैरंशुभिरालोहितीकृतेन पर्णशयनाभ्यासालुप्तपल्लवरागेणैव वामपार्श्वेन विराजमानम्, अचिरप्रहृतगजकपोलगृहीतेन सप्तच्छदपरिमलवाहिना कृष्णागरुपङ्केनेव सुरभिणा मदेन कृताङ्गरागम्, उपरि तत्परिमलान्धेन भ्रमता मयूरातपत्रानुकारिणा मधुकरकुलेन तमालपल्लवेनेव निवारितातपम्, आलोलपल्लवव्याजेन भुजबलनिर्जितया भयप्रयुक्तसेवया विन्ध्याटन्येव करतलेनापमृज्यमानगण्डस्थलखेदल्लेखमापाटलया मृगकुलयक्षुरात्रिसंध्यमानया शोणितार्द्रयेव दृष्ट्या रक्षयन्तमिवाशाविर्भाङ्गानाम्, जलानु-

गमिः पङ्क्तिस्तस्या भावस्तत्ता तथा प्रथमाया या मदलेखा तया मण्ड्यमावालेक्रियमाणा गण्डमितिः कपोलमिति रस्येवंभूतो यो गजयूथपतिर्गजनायकस्या कुमारकः कलभगमिव । अस्मितेति । पूरितं भूतगण्यं काननं येन स तथा तम् । केन । देहस्य शरीरस्य या प्रभा कान्तिस्तस्य प्रवाहेणोपेन । तमेव विशेषयन्नाह—अस्मितेति । अस्मितं कृष्णं यत्कुवलयं कुर्वेलं तद्वत् श्यामलेन श्यामेन । केनेव । कालिन्दीजलेनेव यमुनाम्भसेव । यमुनाजले नीलम्, शवरदेहप्रभापि तादृशी, अतस्तयोः साम्यम् । कमिव । आकुटिलेति । आ ईपत्कुटिलमग्नं यस्येवंभूतेन स्कन्धावलम्बिना कुन्तलभारेण केसरकलापेनोपेतं सहितं गजानां व्यापादनलक्षणेन तन्मदेन दानवारिणा मलिनीकृतेन केसराणां कलापेन सटानां क्रमालापेनोपेतं सहितं केसरिणमिव सिंहमिव । आयतेति । आयतं विस्तीर्णं ललाटमलिकं यस्य स तम् । अतीति । अतितुङ्गात्तुङ्गा घोरा रौद्रा घोणा नासिका यस्य स तम् । वामेति । वामपार्श्वेन स्वपार्श्वेन विराजमानं शोभमानम् । तदेव विशेषयन्नाह—पर्णेष्ट्विति । पर्णेपु पत्रेषु यच्छयनं स्वापस्तत्र योऽभ्यासः परिचयस्तेन लग्नः पल्लवानां राग आरुण्यं यमिस्तत्तथा तेन । अत्रोत्प्रेक्षा—नायं पल्लवरुणः कित्वेकस्मिन्कर्णे आभरणतां भूषणतां उपनीतस्य प्राप्तस्य भुजगफणमणेरपाटलैः श्वेतरक्तैः अंशुभिः किरणैः आलोहितीकृतेन अस्मीकृतेनेव । इव भिन्नकमः । अचिरेति । अचिरं तत्कालं प्रहृतो यो गजस्तस्य कपोलभ्यां गृहीतेन सप्तच्छदानामयुक्लदानां यः परिमलो गन्धस्तं वहतीत्येवंशीलः स तथा तेन । केनेव । कृष्णागरुः काकतुण्डस्तस्य पङ्केनेव कर्दमेनेव सुरभिणा सुगन्धिना मदेन कृतोऽङ्गरागो विलेपनं येन स तथा तेन । उपरीति । तस्य मदस्य यः परिमलो गन्धस्तेनान्धेन विह्वलेनेति हेतुः । उपर्युपरिष्ठाद्भ्रमता भ्रमणं कुर्वता । मयूरेति । मयूरं मयूरसंवन्धि यदातपत्रं तदनुकारिणा मधुकरकुलेन भ्रमरसमुदायेन । केनेव । तमालपल्लवेनेव तापिच्छकिसलयेनेव निवारितो दूरीकृत आतपः सूर्यालोको यस्य स तथा तम् । आपाटेति । आपाटलयेष्वच्छेतरक्तया दृष्ट्या विन्ध्याटव्या विन्ध्यवनस्थल्या लोलाश्रवला ये पल्लवाः किसलयानि तेषां व्याजेन छलेन करतलेन

कृतेन कुम्भकरप्रमाणमिव गृहीत्वा निर्मितेन चण्डिकारुधिरबलिप्रदानायासकृन्निशितश-
रैरेव विपमितशिखरेण भुजयुगलेनोपशोभितम्, अन्तरालप्राश्यानहरिणरुधिरविन्दुना
मेषत्रयकणिकाचितेन गुञ्जाफलमिश्रैः करिकुम्भमुक्ताफलैरिव रञ्जिताभरणेन विन्ध्यशिला-
विशालेन चक्षुःस्थलेनोद्भासमानम्, अविरतश्रमाभ्यासादुल्लिखितोदरम्, इभमदमलिनमा-
नान्तस्मन्मुगलमुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन लाक्षालोहितकौशेयपरिधानम्, अकारणेऽपि
विपत्त्या भयत्रिपताकाभुकुटिकराले ललाटकलेके प्रवलभक्त्याराधितया मत्परिग्रहोऽयमिति
तन्नामन्या त्रिशूलेनेवाङ्कितम्, उपजातपरिचयैरनुगच्छद्भिः श्रमवशाद्दूरैर्विनिर्गताभिः
तन्नामपाटलतया शुष्काभिरपि हरिणशोणितमिव क्षरन्तीभिर्जिह्वाभिरावेद्यमानखेदैर्विवृत-
सुखतया स्पन्दप्रदन्तांशन्दंष्ट्रान्तराललग्नकेसरिर्संटासिव सूक्ष्मागानुद्वहद्भिः स्थूलवराटकमा-

नान्तस्मन्मुगलमुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन लाक्षालोहितकौशेयपरिधानम् । भुजयुगलं बाहुद्वन्द्वं तेनोपशोभितं विराजमानम् । भुजयुगलं विशेषयन्नाह—
जान्विति । जान्वित्वाद्यन्तर्पर्यन्तं यावद्वन्धेनायतेन । महापुरुषलक्षणम् । कुञ्जरेति । कुञ्जरो गजसारथी
प्रधानेन सारथ्यपरितानं गृहीत्वेव निर्मितेन कृतेन । चण्डिकेति । चण्डिका काली तस्या रुधिरबलिप्रदाना-
नन्तरावस्थानं निमित्तानि नेत्रितानि यानि शस्त्राणि तेषामुल्लेखो घर्षणं तेन विपमितं स्थपुटं शिखरं भुजारां
पर्यन्तं व्याप्यतेन । चक्षुरिति । चक्षुःस्थलेन नेत्रस्थानेनोद्भावत्येन भासमानं शोभमानम् । चक्षुःस्थलं वि-
न्दुना—लक्षेति । अन्तरा मध्ये लम्बाद्यानाशुष्का हरिणस्य मृगस्य यद्वधिरं रक्तं तस्य विन्दवो यस्मिन्
नित । स्वेदति । स्वेदजलं प्रस्वेदवारि तस्य कणिकाः क्षुद्ररजस्ताभिराचितेन व्याप्तेन । रक्तशेतदृश्योप-
गमनाह—गुञ्जेति । रत्नं विरचितमाभरणं भूषणं यस्य तत्तथा तेन । कैः । करिकुम्भमुक्ताफलैरिव द-
न्तिभिरपि पट्टनीकैरेव । कीदृशैः । गुञ्जाफलानि प्रसिद्धानि तैमिश्रैः संयुक्तैः । विन्ध्येति । विन्ध्यपर्वतस्य
वत्तन्नामशैव्यां शिला तद्वद्विशालेन विस्तीर्णेन । अविरतेति । अविरतं निरन्तरं यः शक्त्यतिशयार्थं
श्रमनाश्रमाभ्यासः पुनः पुनः करणं तस्मादुल्लिखितं चिह्नितमुदरं यस्य स तम् । इमेति । ऊर्ध्वार्थदण्डद्वयं
विन्दो रजजन्म्य मदी दानवारि तेन मलिनं श्याममालानं गजवन्धनं स्वम्भस्तयोर्गुगलं द्वन्द्वमुपहसन्तमिव
विपत्तयन्मिव । लाक्षेति । लाक्षया जतुना लोहितं रक्तीकृतं यत्कौशेयं कृमिकोशोत्थं तदेव परिधानम-
नन्तरं मुगलमुपहसन्तमिव । अकारेति । अकारणेऽपि कोधाभावेऽपि क्रूरतया दुष्टतया बद्धा त्रिपताका त्रिवलि-
लेखितया भुकुटिर्भुकुटिसया कृत्वा कराले विकराले ललाटकलेकेऽलिकपट्टे प्रवलभक्त्याराधितयास्तुत्कृष्टाभ-
्यासनाश्रमना कालावस्था भवान्या मत्परिग्रहोऽयमिति मदीयोऽयमिति त्रिशूलेन शस्त्रविशेषेणाङ्कितमिव नि-
शितमिव । श्वभिरिति । श्वभिः श्वानैरनुगम्यमानमनुव्रज्यमानम् । शुनो विशेषयन्नाह—उपेति । उपा-
जान्तेन अनुगम्यः परिचयः यागार्थं यैस्ते तथा तैः । अन्विति । अनु पश्चात् गच्छद्भिः गामिभिः । आवे-
येति । विपत्तयान्तेऽन्त्येभ्यो जाप्यमानः खेदो विपण्णता यैः । कामिः । जिह्वाभी रसनाभिः । एता विशि-
ष्टाभिः श्रमेनि । श्रमवशाद्वेदनाहास्यान्मुखार्दुरैर्विनिर्गताभिर्निःसृताभिः । स्वभावेति । स्वभावो जाति-

लिकापरिगतकण्ठैर्महावराहदंष्ट्राप्रहारजर्जरैरल्पकायैरपि महाशक्तित्वादनुपजातकेसरैरिव केसरिकिशोरकैर्मृगबधूवैर्ध्वजदीक्षादानदक्षैरनेकवर्णैः श्वभिरतिप्रमाणाभिश्च केसरिणामभयप्रदानयाचनार्थमागताभिः सिंहीभिरिव कौल्यककुटुम्बिनीभिरनुगम्यमानम्, कैश्चिद्गृहीतचमरबालगजदन्तभारैः कैश्चिदच्छिद्रपर्णबद्धमधुपुटैः कैश्चिन्मृगपतिभिरिव गंजकुम्भमुक्ताफलनिकरसनाथपाणिभिः कैश्चिद्यातुधानैरिव गृहीतपिशितभारैः कैश्चित्प्रमथैरिव केसरिकुत्तिधारिभिः कैश्चित्क्षपणकैरिव मयूरपिच्छंधारिभिः कैश्चिच्छिशुभिरिव काकपक्षधरैः कैश्चित्कुष्णचरितमिव दर्शयद्भिः समुत्खातविधृतगजदन्तैः कैश्चिज्जलदागमदिवसैरिव जलधरच्छायाभिलिनाम्बरैरनेकवृत्तान्तैः शबरवृन्दैः परिवृतम्, अरण्यमिव सखङ्गधेनुकम्, अभिनवजलधरमिव मयूरपिच्छचित्रचापधारिणम्, बकराक्षसमिव गृहीतैकचक्रम्, अरुणानुजमिवोद्ध-

कपर्दकास्तेषां मालिका मालास्ताभिः परिगतः सहितः कण्ठो येषां ते तथा तैः । महेति । महावराहा वनकोडास्तेषां दंष्ट्रा दाढास्तासां प्रहारा अभिघातास्तैर्जर्जरैः शिथिलाङ्गैः । अल्पेति । अल्पकायैः स्वल्पशरीरैरपि महाशक्तित्वात्प्रौढपराकमत्वादनुपजातकेसरैरनुत्पन्नसटैः केसरिकिशोरकैरिव सिंहशायकैरिव । मृगेति । मृगबधूनां हरिणपर्णानां यद्वधव्यदीक्षादानं विगतभर्तृकात्वव्रतादानं तत्र दर्शयन्निर्गुणः । अनेकेति । अनेके बहवो वर्णा रक्तपीतादयो येषु ते तथा तैः । पुनः काभिः । अतीति । अतिप्रमाणाभिः प्रचण्डाभिः केसरिणां सिंहानामभयप्रदानं जीवरक्षणं तस्य याचना प्रार्थना तदर्थं आगताभिः प्राप्तभिः सिंहीभिरिव कौल्यककुटुम्बिनीभिः श्वानपत्नीभिश्च सहेति भावः । शबरेति । शबरवृन्दैर्मिलसमूहैः परिवृतमावेष्टितम् । कीदृशैः । कैश्चिदिति । गृहीताः स्वीकृताश्चमराणां गवयानां बालाः केशा गजानां दन्ताश्च तेषां भारः समूहो यैस्ते तथा तैः । कैश्चिदिति । अच्छिद्रपर्णैर्निविडपत्रैर्वद्धानि मधुनः पुटानि यैस्ते तथा तैः । कैश्चिदिति । मृगपतिभिरिव सिंहैरिव गजानां हस्तिनां कुम्भाः शिरःपिण्डाः तेषां मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषां निकरः समूहस्तेन सनाथः सहितः पाणिग्रैषां ते तथा तैरित्यभङ्गश्लेषः । कैश्चिदिति । यातुधानैरिव राक्षसैरिव गृहीतः पिशितस्य मांसस्य भारो यैस्ते तथा तैः । अत्राप्यभङ्गश्लेषः । कैश्चिदिति । प्रमथैरिव पार्षदैरिव केसरिणां सिंहानां कृत्यश्वर्माणि धरन्तीत्येवंशीलैस्तद्धारिभिः । कैश्चिदिति । क्षपणकैरिव दिगम्बरैरिव मयूराणां वह्निनां पिच्छानि छदानि धरन्तीत्येवंशीला धारिणस्तैः । भिल्ला अपि हतमयूरपिच्छधारिणो भवन्तीति श्लेषः । कैश्चिदिति । शिशुभिरिव बालकैरिव काकपक्षैः शिखण्डकस्तद्धारिभिः । भिल्लपक्षे काकानां सकृत्प्रजानां पक्षादलदाः तद्धारिभिः । कैश्चिदिति । कुष्णचरितं विष्णुविजृम्भितं दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिरिव पूर्वं समुत्खाताः सम्यक्प्रकारेणोत्पाटिताः पश्चाद्विशेषेण धृता गजदन्ता यैस्ते तथा तैः । कृष्णेनापि बाल्ये गजहननक्षण इत्थमेवाचरितमिति साम्यम् । कैश्चिदिति । जलदस्य मेघस्यागमो येष्वेवंविधैर्दिवसैर्वासरैरिव जलधरो मेघस्तस्य छायातपाभावस्तद्वन्मलिनानि कर्मलान्यम्बराणि वस्त्राणि येषां ते तथा तैः । पक्षे जलधरच्छायाया मलिनम्बवरं व्योम येष्विति विग्रहः । अनेकेति । अनेके बहवो वृत्तान्ताश्चरित्राणि येषां ते तथा तैः । अरण्येति ।

तानेकमहानागदशनम्, भीष्ममिव शिखण्डिशनुम्, निदाघदिवसमिव सतताविर्भूतमृगतृ-
ष्णम्, विद्याधरमिव मानसवेगम्, पाराशरमिव योजनगन्धानुसारिणम्, घटोत्कचमिव भी-
मरूपधारिणम्, अचलराजकन्यकाकेशपाशमिव नीलकण्ठचन्द्रकाभरणम्, हिरण्याख्यदानव-
मिव महावराहदंष्ट्राविभिन्नवक्षःस्थलम्, अतिरागिणमिव कृतवहुवैन्दीपरिग्रहम्, पिशिताशनमि-
व रक्तलुब्धकम्, गीतकैलाविन्यासमिव निपादानुगतम्, अम्बिकात्रिशूलमिव महिषरुधिरार्द्र-
कायम्, अभिनवयौवनमपि क्षीपितवहुवयसम्, कृतसारमेयसंग्रहमपि फलमूलैशानम्, कृष्णम-

उद्धृता उत्पादिता अनेकेषां महानागानां बहुमहाहस्तिनां दशना दन्ता येन स तथा तम् । पक्षे उ-
द्धृता मुखान्निष्कासिता अनेकमहानागानां महायोगिनां दशना दन्ता येनेति विग्रहः । भीष्मेति । भीष्मो
गाङ्गेयस्तमिव । उभयोः सादृश्यमाह—शिखण्डीति । शिखण्डिनो वर्द्धिणस्तेषां शत्रुम् । तद्वधकारिणात् ।
पक्षे शिखण्डी पाण्डवपक्षीयो वर्षधरस्तस्य शत्रुं विपक्षम् । निदाघेति । निदाघो ग्रीष्मकालस्तस्य दिवस-
मिव दिनमिव । उभयोः साम्यमाह—सततेति । सततं निरन्तरं वनादाविर्भूता प्रकटीभूता ये मृगा हरिणा-
स्तेषु तृष्णा हननेच्छा यस्य स तम् । पक्षे आविर्भूता प्रकटिता मृगनृष्णा मरीचिका येष्विति विग्रहः ।
विद्येति । विद्याधरो व्योमगस्तद्वदिव । उभयोः साम्यार्थमाह—मानसेति । मानेनाहंकारेण मर्गेणः सर्वदा
तीव्रगतिः । पक्षे मानसे मानसाभिधाने मरुति गतिर्गमनं यस्येति विग्रहः । पारेति । पाराशरो व्यागभक्तमिव ।
उभयोः सादृश्यमाह—योजनेति । योजनं गन्धो विद्यते यस्मिन्निर्वाहआदिलाद्रूपत्वयः । योजनगन्धः
कस्तूरीमृगस्तमनुसरतीत्येवंशालः स तम् । योजनगन्धा शीतं तमनुसारिणमिति वा । पक्षे व्यासमातरि ।
'कस्तूरीशीतयोश्च' इति कोशः । घटेति । घटोत्कचो हिडिम्बामुतस्तमिव । उभयोः सादृश्यमाह—भीमेति ।
भीमं भयकारि यद्रूपं तद्वारिणम् । पक्षे भीमस्य वृकोदरस्य रूपमाकृतिसद्वारिणम् । तत्पुत्रत्वात् । अञ्जलेति ।
अचलराजो हिमाचलस्तस्य कन्यका पार्वती तस्याः केशपाशः केशकलापस्तमिव । उभयोस्तुल्यतामाह—
नीलेति । नीलकण्ठो मयूरस्तस्य चन्द्रका मेचकास्तेषामा समन्ताद्भरणं धारणं यस्मिन्स तथा तम् । पक्षे नील-
कण्ठो महादेवस्तस्य यश्चन्द्र एव चन्द्रकस्तदेवाभरणं यस्मिन् । अर्धनारीत्वादिति भावः । हिरण्येति । हिर-
ण्याख्यो हिरण्यकशिपुः दानवः दैत्यस्तमिव । उभयोः साम्यं दर्शयन्नाह—गहेति । महावराहा वनसूक-
रास्तेषां दंष्ट्रा दाडास्ताभिर्विभिन्नं विहिततक्षत् वक्षःस्थलं भुजान्तरं यस्य स तथा तम् । द्वितीयपक्षे भगवता कृ-
ष्णेन महावराहरूपमाधाय हिरण्यकशिपोर्वक्षःस्थलं विदारितमिति प्रसिद्धिः । अतीति । अतिरागिणमतिसा-
गाभिभूतमतिशोभिलापुर्कं तमिव । उभयोस्तुल्यतामाह—कृतेति । कृतो विहितो बहुवन्दिनां ग्रहाणां परि
सामस्त्येन ग्रहो येन स तम् । पक्षे कृतो बहुवन्दिनां वैतालकानां परिग्रहः स्वीकारो येनेति विग्रहः ।
'श्लेपे स्वरो न गण्यते' इति ह्रस्वदीर्घार्थः श्लेपः । पिशितेति । पिशिताशनो मांसभक्षकस्तद्वदिव । उभ-
योस्तुल्यत्वमाह—रक्तेति । रक्ता अनुरक्ता लुब्धका व्याधा यस्मिन्स तथा तम् । पक्षे रक्ते रुधिरं लुब्ध-
एव लुब्धकः । सस्पृह इत्यर्थः । गीतेति । गीतकला गेयविज्ञानं तस्या विन्यासो रचना तमिव । उभयोः

एवमुद्दर्शनम्, स्वच्छन्दचारमपि दुर्गेकशरणम्, क्षितिभृत्पादानुवर्तिनमपि राजसेवानभिज्ञम्, अपत्यमिव चिन्ध्याचलस्य, अंशकावतारमिव कृतान्तस्य, सहोदरमिव पापस्य, सारमिव कलिकालस्य, भीषणमपि महासत्त्वतया गम्भीरमिवोपलक्ष्यमाणम्, अभिभवनीयाकृतिं मातङ्गनामानं शैवरसेनापतिमपश्यम् । अभिधानं तु पश्चात्तस्याहमश्रौषम् ।

आसीच्च मे मनसि—‘अहो, मोहप्रायमेतेषां’ जीवितं साधुजनर्गहितं च चरितम् । तथा हि । पुरुषपिशितोपहारे धर्मबुद्धिः, आहारः साधुजनर्गहितो मधुमांसादिः, श्रमो मृगया, शैलं शिवारुतम्, समुपदेष्टारः सदसतां कौशिकाः, प्रज्ञा शकुनिज्ञानम्, परिचिताः श्वानः, राज्यं शून्यास्वटवीपुः, आपानकमुत्सवः, मित्राणि क्रूरकर्मसाधनानि धनूषि, सहाया

कृष्णेति । कृष्णं विष्णुमपि सुदर्शनेन रहितमिति विरोधः । परिहारपक्षे कृष्णं इयामवर्णयत् एवमुद्दर्शनं भीमदर्शनम् । भयोत्पादकत्वादिति भावः । **स्वच्छन्देति** । स्वच्छन्देन स्वेच्छया चारश्चरणं यस्यैवंभूतमपि दुर्गं कोट्येकमद्वितीयं शरणमाश्रयो यस्येति विरोधः । परिहारपक्षे दुर्गा भवान्येकं शरणं यस्येति विग्रहः । **क्षिति-भृदिति** । क्षितिभृद्भ्राजा तस्य पादाश्चरणास्तदनुवर्तिनमपि तत्समीपस्थायिनमपि राजसेवा नृपसपर्यां तस्या अनभिज्ञमकुशलमिति विरोधः । तत्परिहारपक्षे क्षितिभृत्पर्वतस्तस्य पादाः पर्वन्तपर्वतास्तदनुवर्तिनं तत्र स्थायिनमिति विग्रहः । **अपत्येति** । चिन्ध्याचलस्य जलवालाकाद्रेरपत्यमिव प्रसूतिमिव । **अंशेति** । कृतान्तस्य यमस्यांशावतारमिवैकदेशावतारमिव । **सहोदरेति** । पापसैनसः सहोदरमिव सोदर्यमिव । **सारेति** । कलिकालस्य कलियुगस्य सारमिव सर्वस्वमिव । **भीषणेति** । भीषणमपि भयजनकमपि महच्च तत्सत्त्वं च महासत्त्वं तस्य भावस्तत्ता तथा गम्भीरमिव गाम्भीर्यगुणयुक्तमिवोपलक्ष्यमाणं परिदृश्यमानम् । **परिरिति** शेषः । **अभीति** । अभिभवनीया तिरस्करणीयाकृतिराकारो यस्येति स तम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अभिधानं तु पश्चात्तस्याहमश्रौषं तस्य सेनापतेरभिधानं नामाहं पश्चात्तद्दर्शनानन्तरमश्रौषमाकर्णयम् । अनुचरमुखादिति शेषः ।

आसीच्चेति । मे मम मनसि चित आसीद्बभूव । खेद इति शेषः । तदेव दर्शयति—**अहो इत्यादिना** । अहो इत्याश्रयं । एतेषां भिल्लानां जीवितं प्राणितं मोहोऽज्ञानं प्रायः प्रचुरं यत्र तादृशम् । चः पुनरर्थः । चरितमाचरणं साधुजनैः सज्जनजनैर्गहितं निन्दितम् । तदेव विशेषतो दर्शयति—**तथा हीति** । **पुरुषेति** । पुरुषस्य पुंसो यत्पिशितं मांसं तस्य य उपहारो भगवत्यै नैवेद्यदर्शनं तस्मिन्धर्मबुद्धिः श्रेयोधीः । **आहार इति** । **आहारः** प्रत्यक्षानां साधुजनैर्गहितो निन्दितो मधुमांसादिमधु मयं माक्षिकं वा । मांसं प्रतीतम् । ते आदौ यस्येति बहुव्रीहिः । आदिशब्दात्कन्दादिपरिग्रहः । **श्रम इति** । श्रमः शक्तिसाधनायासः मृगयाखेटकः । **शास्त्रमिति** । शिवा सृगाली तस्या रुतं शब्दितं शास्त्रमुच्यस्वरवेदपाठः । प्रबोधजनकलसाम्यात्तदुपगमानम् । **सदिति** । सदसतां शुभाशुभानां समुपदेष्टारो बोधकाः कौशिका उल्लाकाः । **प्रज्ञेति** । शकुनयः पतत्रिणस्तेषां स्थूलमहत्त्वादिना ज्ञानं तदेव प्रज्ञा विवेकबुद्धिः । **परीति** । श्वानः सारमेयाः परिचिता विश्वासपा-

विपदिर्धमुखा भुजंगा इव सायकाः, गीतमुत्साहकारि मुग्धमृगाणाम्, कलत्राणि वन्दीगृ-
हीताः परयोपितः, क्रूरात्मभिः शार्दूलैः सह संवासः, पेशुरुधिरेण देवतार्चनम्, मांसेन बलि-
कर्म, चौर्येण जीवितम्, भूषणानि भुजंगमणयः, वनकरिमदैरङ्गरागः, यस्मिन्नेव कानने नि-
वसन्ति तदेवोत्खातमूलमशेषतः कुर्वते इति चिन्तयत्येव मयि शबरसेनापतिरटवीभ्रमण-
समुद्भवं श्रममपनिनीपुरागल्य तस्यैव शात्मलीतरोरधश्छायायामवतारितकोदण्डस्त्वरितपरि-
र्जनोपनीतपल्लावासने समुपाविशत् । अन्यतरस्तु शवरयुवा ससंभ्रममवतीर्य तस्मात्करयुगल-
परिक्षोभिताम्भसः सरसो वैडूर्यद्रवानुकारि प्रलयदिवसकरकिरणोपतापादम्बरैकदेशमिव
विलीनम्, इन्दुमण्डलादिव प्रस्यन्दितम्, द्रुतमिव मुक्ताफलनिकरम्, अत्यच्छतया स्पर्शानु-

भुजंगाः सर्पा इव । एतेषां विपदिर्धमुखात्वं स्वाभाविकम् । तेषामौपाधिकमिति भावः । गीतमिति । मुग्धा
अनभिज्ञा ये मृगा हरिणास्तेषामुत्साहकारि स्तब्धताविधायि गीतं गानम् । कलत्रेति । परयोपितोऽन्यस्त्रिय
एव वन्दी प्रदकस्तद्रूपत्वेन गृहीताः स्वीकृताः कलत्राणि स्वपत्न्यः । क्रूरेति । क्रूरात्मभिर्दुष्टात्मभिः शार्दूलै-
श्चित्रकैः समं संवासः सहावस्थानम् । पश्विति । पशवो महिषास्तेषां रुधिरेण रक्तेन देवतार्चनं देवपूजनम् ।
मांसेनेति । मांसेन पिशितेन बलिहन्तकारस्तत्कर्म तत्कृत्यम् । चौर्येणेति । चौर्येण परद्रव्यापहारेण
जीवनं प्राणधारणम् । भूषणानीति । भूषणान्याभरणानि भुजंगमणयः सर्पेरत्नानि । पर्वतवासित्वातेषां
ते सुलभा इति भावः । वनेति । वनकरिणामरण्याहस्तिनां मर्द्दानवारिभिरङ्गरागो विलेपनम् । यस्मिन्निति ।
यस्मिन् अनिदिष्टनामनि कानने वने निवसन्ति निवासं कुर्वन्ति तदेव काननमशेषतः समग्रत उत्खातमुत्पा-
दितं मूलं मध्यभागो यस्यैवंभूतं कुर्वते विदधत इति पूर्वोक्तप्रकारेण मयि चिन्तयति ध्यायति सत्येव स
शबरसेनापतिस्तस्यैव शात्मलीतरोरधश्छायायामागल्य । त्वरितेति । त्वरितं शीघ्रं परिजनेन परिच्छेद-
नोपनीतमानीतं यत्पल्लावासनं किमलयासनं तस्मिन्समुपाविशत्स्थिवान् । किं कर्तुमिच्छुः । अपनिनीषुः
अपनेतुं दूरीकर्तुमिच्छुः । कम् । श्रमं खेदम् । एतदेव विशेषयन्नाह—अटवीति । अटव्यां भ्रमणमितस्ततः पर्य-
टनं तस्मात्समुद्भवं समुत्पन्नम् । सेनापतिं विशेषयन्नाह—अवेति । अवतारितं अनधिज्यं कृतं कोदण्डं
घनुयेन स तथा । तु पुनरर्थः । अन्यतरः कश्चिदनिदिष्टनामा । शवरधारां युवा चेति कर्मधारयः । न तु श-
वराणां युवेति निर्धारणे पष्ठ्या समासः । ‘न निर्धारणं’ इति पष्ठ्या सह समासनिषेधात् । ससंभ्रमं सवेगम-
वतीर्य तदन्तः प्रविश्य तस्मात्पम्पाभिधानात्सरसः कासारत्कमलिनी नलिनी तस्याः पत्रपुटेनाम्भः पानीयं
तथा धातः क्षालितः पङ्कः कर्दमो यासां ता अतएव निमेषा विशदा या मृणालिकाः कमलिन्यस्ताश्च समुपाह-
रदानीतवानित्यन्वयः । सरो विशिनष्टि—क्रूरेति । करयुगलेन हस्ताद्वयेन परिक्षोभितं विलोडितमम्भः पानीयं
यस्य तत्तथा तस्मात् । अथाम्भो विशेषयन्नाह—वैडूर्येति । वैडूर्यं बालवायजं तस्य द्रवः कलकस्तदनुकारि
तत्सदृशम् । अत्यङ्गवलवर्णत्वात्तदपमानम् । प्रलयेति । प्रलयस्य कल्पास्तस्य यो दिवसकरः स्यस्तस्य किकि-

मेयं हिर्मज्जम्, अरविन्दकोशरजःकषायमम्भः कमलिनीपत्रपुटेन प्रत्यग्रोद्धृताश्च धौतपङ्क-
निर्मलौ मृणालिकाः समुपाहरन् । आपीतसलिलश्च सेनापतिस्ता मृणालिकाः शशिकला इव
सैहिकेयः क्रमेणादशत् । अपगतश्रमश्चोत्थाय परिपीताम्भसा सकलेन तेन शवरसैन्येनानुग-
म्यमानः शनैःशनैरमितं दिगन्तरमयासीत् ।

एकतमस्तु जरच्छवरस्तस्मात्पुलिन्दवृन्दादनासादितहरिणपिशितः पिशिताशन इव वि-
कृतदर्शनः पिशितार्थी तस्मिन्नेव तरुतले मुहूर्तमिव व्यलम्बत । अन्तरिते च शवरसेनापतौ
स जीर्णशवरः पिवन्निवास्माकमायूषि रुधिरबिन्दुपाटलया कपिलभ्रूलतापरिवेषभीषणया
दृष्ट्या गणयन्निव शुङ्गकुलकुलायस्थानानि श्येन इव विहङ्गामिषस्वादलालसः सुचिरमारुह-
क्षुस्तं वनस्पतिमा मूलादपश्यत् । उत्क्रान्तमिव तस्मिन्क्षणे तदालोकनभीतानां शुक्कुला-
नामसुभिः । किमिव हि दुष्करमकरुणानाम् । यतः स तमनेकतालतुङ्गमभ्रंकपशाखाशिखर-

प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्रं तत्कालमुद्धता उखाताः । आपीतेति । आपीतं पानविषयीकृतं सलिलं येनैवंभूतः
सेनापतिः सैन्यनायकः । क्रमेण जलपानानन्तरं ता मृणालिका अदशदभक्षयत् । कः कामिव । सैहिकेयो राहुः
स यथा शशिकलाश्चन्द्रकला अश्नाति । अपेति । अपगतो दूरीभूतः श्रमः खेदो यस्य स उत्थायोत्थानं
कृत्वा परिपीताम्भसा कृतजलपानेन सकलेन सग्रेण तेन पूर्वाङ्केन शवरसैन्येन भिल्लवलेनानुगम्यमानः
शनैःशनैः कृताखेटकवृत्तिवेन त्वराभावादभिमत्तं समीहितम् । एकस्या दिशः सकाशादन्या दिशो दिगन्त-
रमयासीदगमत् । 'या प्रापणे' इत्यस्य लुङि रूपम् ।

एकतेति । तु पुनरर्थः । एकतमः कश्चिज्जरच्छवरः स्थविरभिल्लस्तस्मात्पुलिन्दवृन्दाच्छवरसमुदायादनासा-
दितमप्राप्तं हरिणपिशितं मृतमांसं येनैवंभूतः पिशितार्थी मांसार्थी । पिशितेति । पिशितमश्नातीति
पिशिताशनो व्याघ्रस्तद्वदिव विकृतं दर्शनं यस्य स तस्मिन्नेव तरुतले पूर्वाङ्कवृक्षाद्य एकमुहूर्तमिव घटिकाद्व-
यमिव व्यलम्बत तद्गमनानन्तरं विलम्बं चकार । तथा शवरसेनापतौ भिल्लनायकेऽन्तरिते वृक्षादिना व्यवहिते
सति स पूर्वाङ्को जीर्णशवरोऽस्माकं पक्षिणामायूषि जीवितानि पिवन्निव पानं कुर्वन्निव शुकानां कीराणां यानि
कुलानि तेषां कुलाया नीडानि तेषां स्थानानि स्थलविशेषाणि गणयन्निव तत्संख्यां कुर्वन्निव । कथा । दृष्ट्या ।
इतो दृष्टिं विशेषयन्नाह—रुधिरैति । रुधिरस्य रक्तस्य यो बिन्दुः पृषत्तद्वत्पाटलया श्वेतरक्तया । कपिलेति ।
कपिला पिङ्गला या भ्रूलता तस्याः परिवेषः परिधिस्तेन भीषणया भयकारिण्या । पुनः प्रकारान्तरेण तमेव वि-
शेषयन्नाह—श्येनेति । श्येन इव शशादन इव विहागनां पतत्रिणां यदामिषं मांसं तस्यास्वादो भक्षणं तत्र
लालसो लम्पटस्तं वनस्पतिं शात्मलीवृक्षमारुहक्षुरारोदुमिच्छुः सुचिरं चिरकालं यावत् । आ मूलान्मूलं मर्या-
दीकृत्यामूलं तस्मात्प्रान्तपर्यन्तमपश्यदालोकयत् । उत्क्रान्तमिवेति । तस्मिन्क्षणे तस्मिन्प्रस्तावे
तस्य यदालोकनं वीक्षणं तेन भीतानां भयप्राप्तानां शुक्कुलानामसुभिः प्राणैरुत्क्रान्तमिव निर्गतमिव ।
नीति । हि यस्मात्करुणादकरुणानां निर्दयानां किमिव दुष्करम् । न हि मपीत्यर्थः । मर्यादीनाम्भसां कर्तृनीति

मपि सोषानैरिवायत्नेनैव पादपर्मारुह्य ताननुपजातोत्पतनशक्तीन्कांश्चिदल्पदिवसजातान्गर्भ-
च्छविपाटलाञ्छालमेलीकुसुमशङ्कामुपजनयतः, कांश्चिदुद्विद्यमानपक्षतया नैलिनसंवर्तिका-
कारिणः, कांश्चिदर्कफलसदृशान्, कांश्चिलोहितायमानचञ्चुकोटीनीपद्विघटितदलपुटपाटलमु-
खानां कमलमुकुलानां श्रियमुद्ब्रहतः, कांश्चिद्वनवरतशिरःकम्पव्याजेन निवारयत इव प्रीती-
कारासमर्थानेकैकतया फलानीव तस्य वनस्पतेः शाखान्तरेभ्यश्च शुकशावकानग्रहीत् ।
अपगतासुंश्च कृत्वा क्षितावपातयत् ।

तातस्तु तं महान्तमकाण्ड एव प्राणहरमप्रतीकारमुपप्लवमुपनतमालोक्य द्विगुणतरोपजा-
तवेपथुर्मरणभयादुद्भ्रान्तरंलैतारको विषादशून्यामश्रुजलप्लुतां दृशमितस्ततो दिक्षु विक्षिपन्,
उच्छुभ्रकतालुरात्मप्रतीकाराक्षमस्त्रासस्तसंधिशिथिलेन पक्षसंपुटेनैच्छाद्य मां तत्कालो-
चितः^१ प्रतीकारं मन्यमानः स्नेहपरवशो मन्द्रक्षणाकुलः किंकर्तव्यताविर्मूढः क्रोडविभागेन

ते तथा तान् । कांश्चिदिति । अल्पदिवसजातान्स्वल्पदिनप्रभवान् । गर्भेति । प्रत्यगोत्पन्नस्य गर्भस्य
या छविः कान्तिस्तस्या पाटलाञ्छेतरक्तान् । किं कुर्वतः । उपजनयत उत्पादयतः । काम् । शालमलीवृक्षस्य
यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां शङ्कामारैकाम् । तत्कुसुमानामपि श्वेतरक्तत्वादेतेषां च तथात्वादुपमानोपमेय-
भावः । कांश्चिदिति । उद्विद्यमानाः प्रादुर्भूयमाना ये पक्षास्तेषां भावस्तथा तथा नलिनानां कमलानां संव-
र्तिका नवदलम् । 'संवर्तिका नवदलम्' इति कोशः । अनेनातिनैमैल्यं बोल्यते । तदनुकारिणस्तत्सादृश्य-
भाजः । कांश्चिदिति । अर्को मन्दारस्तस्य फलानि तैः सदृशांस्तुल्यान् । कांश्चिदिति । लोहितायमाना
रक्तायमानाश्चञ्चूनां चोटीनां कोट्यः अग्रभागा येषां ते तथा तान् । कांश्चित्किं कुर्वतः । श्रियं शोभासुद्ब्रहत
उत्प्रावल्येन धारयन्तः । केषाम् । कमलमुकुलानां नलिनकुञ्जलानाम् । कीदृशानाम् । ईपार्तिकंचिद्विघटितं विक-
सितं यहलपुटं तेन पाटलं श्वेतरक्तं मुखं येषां तानि तथा तेषाम् । पुनः शिशून्विशिनष्टि—अनेति । अनव-
रतं निरन्तरं यः शिरःकम्पस्तस्य व्याजो म्रियं तेन निवारयत इव 'वयं बालकाः, अस्मासु दया कर्तव्या, मा-
स्माञ्जहि' इति निवारणां कुर्वत इव । कीदृशान् । प्रतीकारो वधनिवृत्त्युपायस्तत्रायमर्थान्सामर्थ्यवर्जितान् ।
अपेति । अपगता असवः प्राणा येषामेवंविधांस्तान्कृत्वा विधाय क्षिप्तौ भूमावपातयदचिक्षिपन् ।

तातस्तु मरिपता तु मां क्रोडविभागेनोत्सङ्गप्रदेशेनावष्टभ्यालम्बनीकृत्य तस्यां तस्थिबानित्यन्वयः । तथा
महान्तं महीयसमकाण्ड एवाप्रस्ताव एव प्राणहरं जीवितनाशकृतं अप्रतीकारमचिकित्समुपप्लवमुपद्रवमुपनतं
प्राप्तमालोक्य निरीक्ष्य । अथ तत्पितरं विशेषयन्नाह—द्विगुणतरेति । द्विगुणतरः पूर्वस्माद्विगुणित उपजातः स-
मुत्पन्नो वेपथुः कम्पो यस्य स तथा । मरणेति । मरणभयान्मृत्युव्रासादुद्भ्रान्ता अतिशयेन भ्रमितास्तरला चक्ष-
लास्तरका कनीनिका यस्य सः । किं कुर्वन् । दृशं दृष्टमितस्ततः समन्ततो दिक्षु ककुषु विक्षिपन्विस्तारयन् । दृशं
विशिनष्टि—विषादेति । विषादेन शोकेन शून्यां निस्तेजसम् । अश्रिवति । अश्रुजलेन नेत्राम्बुजा प्लुतां ह्लाविताम् ।
उदिति । उत्प्रावल्येन अक्षमनार्द्र तालकाकदं यस्य स तथा । आत्मनः स्वस्य यः पत्नीकरो दयालित्य-

मामवष्टभ्य तस्यौ । असावपि पापः शाखान्तरैः संचरमाणः कोटरद्वारमागत्य जीर्णासित-
भुजंगभोगभीषणं प्रसार्य विविधवनवराहवसाविस्रंगन्धिकरतलं कोदण्डगुणाकर्षणव्रणाङ्कि-
तप्रकोष्ठमन्तकदण्डानुकारिणं वामबाहुमतिनृशंसो मुहुर्मुहुर्दत्तचञ्चुप्रहारमुक्कूजन्तमाकृष्य
तातं गतासुमकरोत् । मां तु खल्वपत्वाद्भयसंपिण्डिताङ्गत्वात्सर्वशेषत्वाच्चायुपः कथमपि
पक्षसंपुटान्तरगतं नालक्षन् । उपरतं च तमवनिताले शिथिलशिरोधरमधोमुखममुञ्चत् । अ-
हमपि तच्चरणीन्तरे निवेशितेशिरोधरो निभृतमङ्कनिलीनस्तेनैव सहापतम् । अवशिष्टपुण्य-
तया तु पवनवश्येन पुञ्जितस्य महतः शुष्कपत्रराशेरुपरि पतितमात्मानमपश्यम् । अङ्गानि
येन मे नाशिर्यन्त । यावच्चासौ तस्मात्तरुशिखरान्नावतरति तावदहमवशीर्णपत्रसवर्णत्वाद्-
स्फुटोपलक्ष्यमाणमूर्तिः पितरमुपरतमुत्सृज्य नृशंस इव प्राणपरित्यागयोग्येऽपि काले बालै-

विमूढो भ्रष्टमतिः । असावपीति । असौ जरच्छवरोऽपि पापः पापिष्ठः शाखान्तरैः शालान्तरैः संचरमाणः
प्रवर्तमानः कोटरद्वारं निष्कुहद्वारमागल्यैत्य तातं मरिपतरं गतासुं विगतप्राणमकरोदसृजदित्यन्वयः । किं कृत्वा ।
प्रसार्य विस्तार्य । कम् । वामबाहुं सव्यभुजम् । अथैनं विशेषयन्नाह—जीर्णेति । जीर्णो जरियानसितः
कृष्णो यो भुजंगः सर्पस्तस्य भोगः कायस्तद्वद्भीषणं भयजनकम् । विविधेति । विविधा अनेके ये वनवराहा
अरण्यकोडास्तेषां वसा स्नायुस्तया विषगन्ध्यामगन्धि करतलं हस्ततलं यस्य स तथा तम् । कोदण्डेति ।
कोदण्डस्य धनुषो ये गुणाः प्रत्यक्षास्तेषामाकर्षणमाक्षेपस्तेन व्रणं किणं तेनाङ्कितश्चिह्नितः प्रकोष्ठः कलाञ्चि
का यस्य स तम् । अन्तर्केति । अन्तर्कस्य यमस्य यो दण्डो लघुदन्तदनुकारिणम् । तत्सादृश्यधारिणमि-
त्यर्थः । कीदृक्तः । अतिनृशंसोऽतिकूरः । कीदृशं तातम् । मुहुरिति । मुहुर्मुहुर्वारंवारं दत्तचञ्चुप्रहारलो-
टीप्रघातो येन स तथा तम् । किं कुर्वन्तम् । उत्प्रावल्येन कूजन्तं शब्दं कुर्वन्तम् । किं कृत्वा । आकृष्य कोट-
राद्वहिरानीयेति शेषः । मां तु वैशम्पायनं कथमपि महता कष्टेन पक्षसंपुटान्तरगतं नालक्ष्यन्न ज्ञातवान् । अत्र
हेतुमाह—खल्वपत्वादित्यादि । खल्वपत्वादित्यलपत्वाद्भयसंपिण्डिताङ्गत्वात्त्राससंकुचितान्गत्वादायुषो जीवित-
व्यस्यावशेषेणोद्धरितभागेन सहवर्तमानत्वात् । उपेति । उपरतं भृतं तं पितरमवनिताले पृथ्वीतले
शिथिला श्लथ्वा शिरोधरा कन्धरा यस्य स तमधोमुखमवाञ्मुखममुञ्चदचिक्षिपत् । अहमपि तस्य पितुश्चरणा-
न्तरे क्रमणमर्थे निवेशिता स्थापिता शिरोधरा ग्रीवा येन सः । निभृतमत्यर्थमङ्क उन्मत्तं निम्नीतो लम्नः ।
यथा पितुर्देहाद्भिन्नतया नोपलभ्यते तथा स्थित इत्यर्थः । तेनैव जनकैर्नैव सहापतम् । अधः संयोगफलिकां
क्रियामकरवम् । 'पल्ल पतने' इत्यस्य लुङि रूपम् । अवेति । अवशिष्टपुर्वरितं यत्पुण्यं श्रेयस्तस्य भावस्त-
त्ता तथा । पवनेति । पवनः समीरणस्तस्य वश्यस्तदायतता तेन पुञ्जितस्य पिण्डितस्य महतो महीयसः
शुष्कपत्रराशेः शुष्काणि वानानि यानि पर्णानि पत्राणि तेषां राशिः समुदायस्तस्योपरि पतितं खस्तमात्मानं
खमपश्यमद्राक्षम् । येनेति । येन पुण्येन शुष्कपत्रराश्युपरिपातेन वा मे यमाङ्गानि नाशिर्यन्त न विगलितानि
यावच्चासौ तस्मात्तरुशिखरान्नावतरति तावदहमवशीर्णपत्रसवर्णत्वाद्-
स्फुटोपलक्ष्यमाणमूर्तिः पितरमुपरतमुत्सृज्य नृशंस इव प्राणपरित्यागयोग्येऽपि काले बालै-

तथा कालान्तरभुवः स्नेहरसस्यानभिज्ञो जन्मसहभुवा भयेनैव केवलमभिभूयमानः किञ्चि-
दुपजाताभ्यां पक्षाभ्यामीपत्कृतावष्टम्भो लुठन्नितस्ततः कृतान्तमुखकुहरादिव विनिर्गतमा-
त्मानं मन्थमानो नातिदूरवर्तिनः शवरसुन्दरीकर्णपूरचनोपयुक्तपल्लवस्य संकर्षणपटनीले-
च्छाययोपहसत इव गैदाधरदेहच्छविम्, अच्छैः कालिन्दीजलच्छेदैरिव विरचितच्छदस्य,
वनकरिमंदोपसिक्तकिसलयस्य, विन्ध्याटवीकेशपाशश्रियमुद्ग्रहतः, दिवाप्यन्धकारितशाखा-
न्तरस्य, अप्रविष्टसूर्यकिरणमतिगहनमपरस्येव पितुरुत्सङ्गमतिमहतस्तमालविटपिनो मूलदे-
शमविशम् ।

अवतीर्य च स तेन समयेन क्षितितलविप्रकीर्णान्संहत्य शुर्कशिशूनेकलतापाशसंयतानां-
बध्य पर्णपुटेऽतिस्वरितगमनः सेनापतिगतेनैव वर्त्मना दिशमर्गच्छत् । मां तु लब्धजीवि-
सांशं प्रत्यप्रपितृमरणशोकशुष्कहृदयमतिदूरपार्सादायासितशरीरं संत्रासंजाता सर्वाङ्गोपता-

स्मिन्बुद्धपितुर्मरणे मरणमेवोचितमिति योग्यता तस्मिन्नपि काले समये सति बालतयार्भक्तत्वेन कालान्तरेऽप्रबुद्ध-
वयोवस्थाविशेषे शयनासनभोजनादिषु यः स्नेहस्तद्विषयको रसस्तस्यानभिज्ञस्तद्जाता । किं क्रियमाणाः जन्मे-
ति । जन्मसहभुवा उत्पत्तिसमयादारभ्य समुत्पन्नेन भयेनैव भिर्यैव केवलं सर्वतोभिभूयमानः पीड्यमानः ।
पुनः कीदृक् । किञ्चिदिति । किञ्चिदीपदुपजाताभ्यां निष्पन्नाभ्यां पक्षाभ्यां लुदाभ्यामीपत्कृतोऽवष्टम्भ आ-
धार आश्रयो यस्य स तथा । किं कुर्वन् । लुठन्नितस्ततो भूमौ पतन् । कृतान्तेति । कृतान्तो यमस्तस्य
मुखमिव मुखं यस्यैवंभूतात्कुहरात्सुपिराद्विनिर्गतं निःश्रुतमात्मानं स्वं मन्थमानो ज्ञायमानः । अथ तमालं वि-
शेषपद्माह—नातीति । न प्रतिषेधे । अतिदूरवर्ती दविष्टप्रदेशस्थायी तस्य । शवरेति । शवराणां भिल्लानां
सुन्दर्यः स्त्रियस्तासां कर्णपूराणि कर्णाभरणानि तेषां रचना विनिर्मितस्तत्रोपयुक्ताः सोपयोगिनः पल्लवा यस्य
स तथा तस्य । संकर्षणेति । संकर्षणो बलभद्रः । ‘संकर्षणः प्रियमधुर्वलरौहिण्यौ’ इति कोशः । तस्य
पटो बलं तस्य नीला छाया कान्तिस्तस्या गदाधरो विष्णुस्तस्य देहच्छविं शरीरदीप्तिमुपहसत इवोपहासं
कुर्वन् इव । अच्छैरिति । अच्छैर्निर्मलैः कालिन्दी यमुना तस्या जलं पानीयं तेषां छेदाः खण्डानि तैरिव
विरचितानि निर्मितानि लुदानि पत्राणि यस्य स तथा तस्य । वनेति । वनकरिणामरण्यहस्तिनां मद्दा दाना-
नि तैरुपसिक्तानि सिञ्चितानि किसलयानि यस्य स तथा तस्य । विन्ध्येति । विन्ध्याटवी दण्डकारण्यं तस्याः
केशपाशः केशकलापस्तस्य श्रियं शोभामुत्प्रावल्येन बहतो दहतः । दिवापीति । दिवापि दिवसेऽपि
अन्धकारितं जातान्धकारं शाखान्तरं शालान्तरं यस्य स तथा तस्य । कीदृशं मूलदेशम् । अप्रविष्टेति ।
अप्रविष्टा नान्तर्गताः सूर्यस्य रवेः किरणा यस्मिन्स तम् । अतीति । अतिशयेन गहनमपर्याप्तावकाशम् ।
कस्येव अपरस्येव भिन्नस्येव पितुरभयदानुत्सङ्गं कोडम् ।

अवेति । अवतीर्यतीर्य च स शवरस्तेन समयेनेति तत्कालेन क्षितितले पृथ्वीतले विप्रकीर्णानितस्ततः
पर्यस्तांशुकशिशून्कीरपाकान्संहत्यैकीकृत्य । कीदृशान् । एकाद्वितीया या लता बल्ली तल्लक्षणा यः पाशो
वन्धनरज्जुस्येव संयुक्तस्तत्रोपेक्ष्यमाणस्तथा तस्याः लतायाः बल्ली तल्लक्षणा यः पाशो

पिनी बलवती पिपासा परवशमकरोत् । अनया च कालकलया सुन्दूरमतिक्रान्तः स पापकृ-
दिति परिकलय्य किञ्चिदुन्नमितकन्धरो भयचकितया दृशा दिशोऽवलोक्य तृणेऽपि चलति
पुनः प्रतिनिवृत्त इति तमेव पदे पदे पापकारिणमुत्प्रेक्षमाणो निष्क्रम्य तस्मात्तमालतरुतल-
मूलात्सलिलसमीपं सँतुं प्रयत्नमकरवम् ।

अज्ञातपक्षतया नातिस्थिरतरचरणसंचारस्य मुहुर्मुहुर्मुखेन पततो मुहुस्तिर्यङ्घ्रिपतन्तमात्मा-
नमेकया पक्षपाल्या संधारयतः क्षितितलसंसर्पणभ्रमातुरस्यानभ्यासवशादेकमपि दत्त्वा पद-
मनवरतमुन्मुखस्य स्थूलस्थूलं श्वंसतो धूलिधूसरस्य संसर्पतो मम समभून्मनसि—‘अतिकष्टा-
स्ववस्थास्वपि जीवितनिरपेक्षं न भवन्ति खलु जगति प्राणिनां प्रवृत्तयः । नास्ति जीविता-
दन्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तूनामेव’, उपरतेऽपि सुगृहीतनाम्नि ताते यदहमविकले-
न्द्रियः पुनरेव प्राणिमि । विड्भ्यामकरुणर्मतिनिष्ठुरमकृतज्ञम् । अहो सोढपितृमरणशोकदा-

अतीति । अतिदूरापाताद्विष्टतरप्रदेशपतनात् । तद्वृक्षादिति शेषः । आयासितं परिश्रमितं शरीरं यस्य स
तम् । तृपं विशेषयन्नाह—संत्रासेति । संत्रासेन भयेन जाता समुत्पन्ना । सर्वेति । सर्वाणि समग्राण्य-
ज्ञानि हस्तप्रभृतीन्युपतापयति पीडयतीत्येवंशीला बलवती बलोपयुक्ता । अन्येति । अनया कालकलया
घटिकया स पापकृद्भिः सुदूरं दूरदेशमतिक्रान्तो गत इति परिकलय्य चेतसि परिकलनां कृत्वा । किञ्चिदिति ।
किञ्चिदीषदुन्नमितोर्ध्वोर्ध्वाकृता कन्धरा प्रोधा येन स तथा । भयेति । भयेन भीत्या चकितो त्रस्ता यादवतया
दिशोऽवलोक्य निरीक्ष्य तृणेऽपि यवसेऽपि चलति कम्पति सति पुनः प्रतिनिवृत्तः प्रत्यागत इति तमेव शबर-
मेव पदे पदे पापकारिणं कल्मषकारिणमुत्प्रेक्षमाण उत्पश्यमानो निष्क्रम्य बहिर्निर्गत्य । कस्मात् । तस्मा-
त्तमालतरुतलमूलात्तापिच्छवृक्षाद्यःस्थलात्सलिलसमीपं जलोपान्तं सँतुं गन्तुं प्रयत्नं प्रयासमकरवमकार्षम् ।

अथ च मम मनस्येवमभूदित्यन्वयः । तं विशेषयन्नाह—अजातेति । अजातावसुत्पन्नौ यौ पक्षौ छदौ
तयोर्भावस्तथा तथा न विद्यतेऽतिस्थिरतरश्चरणयोः क्रमयोः संचारः स्थापनयोग्यता यस्य स तथा तस्य किं
कुर्वतः । मुहुर्मुहुर्वारं मुखेनाननेन पततः पतनं कुर्वतः । मुहुर्वारं तिर्त्यक्तिरश्विनं निपतन्तं प्र-
श्यन्तमात्मानमेकया केवलया पक्षपाल्या छदसंत्स्या संधारयतः पतनादक्षां विदधतः । क्षितीति । क्षि-
तितले संसर्पणं गमनं तस्माद्यो भ्रमो भ्रान्तिस्तेनातुरस्य पीडितस्य । अभ्यासेति । अभ्यासः पुनः पुनः करणं
तदभाववशादेकमपि पदं चरणं दत्त्वा निवेश्यानवरतं बहुकालमुन्मुखस्योर्ध्वाननस्य स्थूलस्थूलं यथा स्यात्तथा
श्वसतः श्वासमोक्षणं कुर्वतः । एतेनैकपदस्यापनेऽपि श्रमबाहुल्यं व्यज्यते । धूली रेणुस्तया धूसरस्य धूम्रवर्ण-
स्य । किं कुर्वतः । संसर्पतः प्रचलतः । चिन्तां विवृणोति—ममेति । मम मनस्येवं समभूत् । तदेव दर्शयति—
खल्विति । खलु निश्चयेन जगति लोकेऽतिकष्टमतिकृच्छ्रं यास्वेवंविधास्ववस्थासु दशासु प्राणिनां जीवानां
प्रवृत्तयः प्रवर्तनरूपाः क्रिया जीविते प्राणितं तत्र निरपेक्षा गतस्पृहान भवन्ति न स्युः । इह जगत्संश्लोके

रुणं येन मया जीव्यते, उपकृतमपि नापेक्ष्यते, खलं हि खलु मे हृदयम् । मया हि लोकान्तर-
गतायामम्बायां नियम्य शोकवेगमा प्रसवदिवसात्परिणतवयसापि सता तैस्तैरुपायैः संव-
र्धनक्लेशमतिमहान्तमपि स्नेहवशादगणयता यत्तातेन परिपालितस्तत्सर्वमेकपदे विस्मृतम् ।
अतिकृपणाः खल्वमी प्राणाः, यदुपकारिणमपि तातं कापि गच्छन्तमद्यापि नानुगच्छन्ति-
सर्वथा न कंचिन्न खलीकरोति जीविततृष्णा, यदीदृगवस्थमपि मामयमार्यासियति जला-
भिलापः । मन्ये चागणितपितृमरणशोकस्य निर्घृणतैव केवलमयं मम सलिलपानबुद्धिः ।
अद्यापि दूरं एव सरस्तीरम् । तथा हि । जलदेवतानूपुरैररवानुकारि दूरेऽद्यापि कलहंस-
विरुतमेतत् । अस्फुटानि श्रूयन्ते सारसरसितानि । विप्रकर्षादाशामुखविसर्पणविरलः संच-
रति नलिनीखण्डपरिमलः । दिवसस्यैवं कष्टा दशा वर्तते । तथा हि । रविस्वरतलमध्य-
वर्ती स्फुरन्तमातपमनवरतमनलधूलिनिकरमिव विकिरति करैः अधिकासुपजनयति तृषाम् ।

पितृमरणशोकस्तेन दारुणं भीषणं यथा स्यात्तथा मया जीव्यते तेन बहुकालमुपकृतं तदपि नापेक्ष्यते । तस्या-
प्यपेक्षा न क्रियत इति भावः । खल्विति । खलु निश्चयेन । मे मम हृदयं चित्तं खलु पिशुनम् । उपकारान-
भिज्ञादिति भावः । मयेति । हि निश्चितम् । मया तत्पूर्वांक्तं सर्वमखिलमेकपदे एकदेव विस्मृतमित्यन्वयः ।
तरिकमित्यत आह—लोकान्तरेति । लोकान्तरगतायां परलोकप्राप्तायामम्बायां जनन्यां शोकवेगं शोचनप्र-
वाहं नियम्य निश्चय प्रसवदिवसान्मज्जनदिनादारभ्य परिणतं वयो यस्यैवंभूतेनापि सता तैस्तैरुपायैः
धुधानिद्रापिपासोपशमार्थप्रतीकारैः । संवर्धनक्लेशमिति । स्नेहवशात्पुत्रप्राप्तिमाहात्म्यात् अतिमहान्तमपि
अत्यायतमपि मत्संवर्धनक्लेशमगणयता क्लेशेषु तद्वर्णनामकुर्वता । यदिति हेत्यर्थः । तातेन पित्रा परि सामस्येन
पालितो वृद्धिं प्रापितः । खलु निश्चयेन । अमी मे प्राणा अतिकृपणा अतिशयेन जीवितलोभया अतिनुच्छाः ।
यदिति हेतौ । उपकारिणमप्युपकृतिविधायकमपि तातं पितरं काप्यनिर्दिष्टस्येव गच्छन्तं व्रजन्तमद्यापि सां-
प्रतमपि नानुगच्छन्ति नानु व्रजन्ति । सर्वथा जीविततृष्णा न कंचिन्न खलीकरोति । त्वं नञौ प्रकृतमर्थं
सूचयत इति । सर्वमेव खलीकरोतीत्यर्थः । यदीदृगवस्थमपि शोकाकुलमपि मामयं जलाभिलापः पानीयप्र-
हणाभ्यवसाय आयासयति खेदं जनयति । न पुनरर्थः । अहं मन्ये जाने । इयं मम सलिलपानबुद्धिर्जलपा-
नधीः केवलं निर्घृणतैवाननुकम्पितैव । कीदृशस्य मम । अगणितेति । अगणितो न गणनविषयीकृतः
पितृमरणशोको येन स तथा तस्य । अद्यापि यतागतेनापि सरस्तीरं कासारतटं दूरं एव । तदेव दर्शयति—
तथा हीति । जलेति । जलदेवतानां जलाधिष्ठात्रीणां नृपराणां पादकटकानां यो रथः सचदस्तदनुकारि
तत्सादृश्यमाज्यद्यापि कलहंसविरुतं कादम्बकूजितमेतद्वरे । तथा सारसरसितानि लक्ष्मणकूजितान्यस्फुटान्यव्य-
क्तानि श्रूयन्त आकर्ष्यन्ते । विप्रकर्षादिति । विप्रकर्षाद्दूरादाशामुखेषु दिग्बदनेषु विसर्पणं प्रसरणं तेन विरलो
न्यूनो नलिनीखण्डपरिमलः कमलवनमोदाः संचरति इतस्ततः प्रगरति कदाचिद्वाहणधर्माभावे मार्गसौ-
लभ्याद्वरेऽपि गन्तुं शक्यत इत्यत आह—दिवसेति । दिवसस्य वासरस्यैवं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना कष्टा दशा

संतप्तपांसुपटलदुर्गमा भूः । अतिप्रबलपिपासावसन्नानि गन्तुमल्पमपि मे नालमङ्गकानि ।
अप्रभुरस्यात्मनः । सीदति मे हृदयम् । अन्धकारतामुपयाति चक्षुरपि नाम खलो
विधिरनिच्छतोऽपि मे मरणमर्थोपपादयेत् ।

एवं चिन्तयत्येव मयि तस्मात्सरसोऽदूरवर्तिनि तपोवने जाबालिर्नाम महातपा मुनिः
प्रतिवसति स्म । तत्तनयश्च हारीतनामा मुनिकुमारकः सनत्कुमार इव सर्वविद्यावदातचेताः,
सवयोभिरपरैस्तपोधनकुमारकैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा द्वितीय इव भगवान्विभावसुरतितेज-
स्वितया दुर्निरीक्ष्यमूर्तिः, उद्यतो दिवसकरमण्डलादिवोत्कीर्णः, तडिद्भिरिव रचितावयवः,
तप्तकनकद्रवेणेव बहिरूपलिप्तमूर्तिः, पिशङ्गावदातया देहप्रभया स्फुरन्त्या सवालातपमिव
दिवसं सदावानलमिव वनमुपदर्शयन्, उत्तमलोहलोहिनीनामनेकतीर्थाभिषेकपूतानामंसस्थ-
लावलम्बिनीनां जटानां निकरेणोपेतः, स्तम्भतशिखाकलापः खाण्डववनविधक्षया कृतकपट-

समूहस्तेन दुर्गमा दुःखेन गन्तुं शक्या भूः पृथ्वी । अतीति । अतिप्रबलालयधिका या पिपासोदन्या तयावसन्नानि
खिन्नानि मे ममाङ्गकानि शरीरावयवा अल्पमपि स्वल्पमपि गन्तुं नालं न समर्थानि । किं बहुनात्मनो देहेन्द्रि-
यसंघातस्याप्यप्रभुरसमर्थोऽस्मि । 'अस भुवि' धातुः । लङुत्तमैकवचनम् । देहेन्द्रियादिकमपि स्वाधीनं मे
नास्तीति भावः । मे मम हृदयं सीदति अवशीर्यते । चक्षुरपि नेत्रमप्यन्धकारतां तिमिरतामुपयाति प्राप्नो-
ति । अन्धकाराकुलं भवतीत्यर्थः । नामेति कोमलामन्त्रणे । अथेत्यानन्तर्ये । खलः अशुभकरणादुर्जनां वि-
धिविधातानिच्छतोऽप्यसमीहमानस्यापि मे मम मरणं मृत्युमुपपादयेत्कुर्यात् ।

दत्त्वेन पूर्वाक्तप्रकारेण मयि चिन्तयत्येव विचारयत्येव यदभूत्तदाह—तस्मादिति । तस्मात्पूर्वा-
क्तात्सरसोऽदूरवर्तिनि निकटस्थायिनि तपोवने तापसाधिष्ठितकानने । नामेति कोमलामन्त्रणे । जाबालि-
नाम्ना महदत्युग्रं तपो यस्यैवंभूतो मुनिर्कृषिः प्रतिवसतिस्म । निवासं कृतवानित्यर्थः । तत्तनयश्चेति । तस्य
तनय सुतः । च पुनरर्थः । हारीत इति नाम यस्यैवंविधः मुनिकुमारकः तापसकुमारकः । स्वल्पवया इत्यर्थः ।
तदेव पूर्वाक्तं पम्पाभिधानं कमलसरः सिन्धुसुः स्नातुमिच्छुः । सन्नन्तस्त्राधातो रूपम् । तत्रोपागमदित्यन्वयः ।
तमेव विशेषयन्नाह—सनत्कुमारेति । सनत्कुमारो वैधात्रस्तद्वदिव सर्वविद्यास्ववदातं शुद्धं चेतो मनो यस्य
सः । सवयोभिरिति । सवयोभिः सदृशवयोभिरपरैस्तद्विषैस्तपोधनकुमारकैस्तापसशार्वाङ्गानुगम्यमानस्तेनैव
पथा तेनैव मार्गेण । उपागमदिति पूर्वणान्वयः । द्वितीय इवैतद्विन्न इव भगवाञ्ज्ञानवान्विभावसुरभिरत्युत्कृष्टं
तेजो विद्यते यस्यासाविति तेजस्वी तस्य भावस्तत्ता तथा दुर्निरीक्ष्या दुःखेनावलोकयितुं शक्या मूर्तिर्यस्य स
तथा । उद्यत इति । उद्यत उद्यं कुर्वतो दिवसकरमण्डलात्सूर्यविम्बादिव । उत्कीर्णं उल्लिख्य कर्पित इत्यर्थः ।
तडिद्भिरैरावतिभिरिव रचिता निर्मिता अवयवा यस्य सः । तप्त इति । तप्त उष्णो यः कनकस्य सुवर्णस्य
द्रवो रसस्तेन बहिरूपलिप्ता लिम्पिता मूर्तिः शरीरं यस्य सः । पिशङ्गेति । पिशङ्गा पीतावदाता निर्मला

भयमेवैव भगवान्पावकः, तपोवनदेवतानूपुरानुकारिणा धर्मशासनकटकेनेव स्फाटिकेना-
 क्षवलयेन दक्षिणश्रवणचित्रेस्विता विराजमानः सकलविषयोपभोगनिवृत्त्यर्थमुपपादितेन,
 ललाटेपट्टके त्रिलोकेनेव भस्मत्रिपुण्ड्रकेणालंकृतः, गगनगमनोन्मुखबलाकानुकारिणा स्वर्ग-
 मार्गमिव दर्शयता सततमुद्गीवेण स्फटिकमणिकमण्डलनाध्यासितवामकरतलः, स्कन्धदेशे-
 न्मन्त्रिणा कृष्णाजिनेन नीलपाण्डुभासा तपस्तृष्णा निपीतेनान्तर्निपतता धूमपटलेनेव परीत-
 गर्भिः, अभिनयविनमूत्रनिर्मितेनेव परिलघुतया पवनलोलेन निर्मासविरलपार्श्वकपर्ज्यरमिव
 गणयता वामांभावलम्बिता यज्ञोपवीतेनोद्भासमानः देवतार्चनार्थमागृहीतवनलताकुंठुमपरि-
 पूर्यपूर्णपुटसनाथशिखरेणापाढदण्डेन व्यापृतसव्येतरपाणिः, विष्णोत्खातामुद्रहता स्नानमृ-
 दमुपजानपरिचयेन नीवारमुष्टिसंवाधितेन कुशकुसुमलतार्यास्यमानलोलदृष्टिना तपोवनमृगे-
 निस्तृणानः, शिष्टप इव कोमलवल्कलावृतशरीरः, गिरिरिव समेखलः, राहुरिवासकृदास्वा-

॥ भगवान्पावको यतिः । तपोवनेति । स्फाटिकेन स्फटिकमणिनिर्मितेनाक्षवलयेनाक्षमालिकया विराज-
 मानः सोमनाथः । अक्षवलयं विशेषयन्नाह—दक्षिणेति । दक्षिणोऽपसव्यो यः श्रवणः कर्णस्तत्रावलम्बि-
 तस्तपोवनेति । तपोवनदेवता तपोवनाधिप्राप्ती तस्या नूपुरं पादकटकं तदनुकारिणा तत्सदृशेन । केनेव ।
 तपोवनीतिपादिकपन्थस्य शासनमाज्ञा तस्य कटकेनेव वलयेनेव । सकलविषयस्य समग्रपदार्थस्य य उप-
 ज्ञानः पर्योगनन्मात्रवृत्तिहरमस्तदर्थं तन्निमित्तमुपपादितेन विहितेन । ललाटेति । ललाटेपट्टकेऽलिक-
 कटके सनेनाक्षवलयक्षणं त्रिलोकेनेव भस्मत्रिपुण्ड्रकेण विभूतित्रितिलकेनालंकृतो विभूषितः । गगनेति ।
 गगनगमने उन्मुखा ऊर्ध्वानना या बलाका विसकण्टिका तदनुकारिणा तत्सदृशेन स्वर्गमार्गमिव त्रिविवप-
 नात्मनैव दर्शयता प्रकाशयता सततं निरन्तरमुद्गीवेणोर्ध्वस्कन्धरेणैवंभूतेन स्फटिकमणिकमण्डलना स्फाटिककु-
 ण्डिकाभाषितनाथितं वामकरतले यस्य सः । स्कन्धेति । कृष्णाजिनेन कृष्णचर्मणा परीता व्याप्ता मूर्ति-
 मयस्तथा । तेनेव । धूमपटलेनेव दहनकेतनसमूहेनेव । कीदृशेन । तपो मे भववित्ति तपस्तृष्णा तथा
 निपीतेन । निपीतेन । अन्नः शरीराभ्यन्तरे निपतता प्रवेशं कुर्वता । कीदृशेन चर्मणा । स्कन्धदेशेऽवलम्ब्यता
 तपोवनीति वनेन बांटा पाण्डू च भा यस्य तत्तेन । अभीति । यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेणोत्प्रावत्येन भासमानो
 उद्भासमानः । केनेन । अभिनयं प्रत्यग्रं यद्विसमूत्रं कमलनालतन्तुस्तेन निर्मितेनेव रचितेनेव परिलघुतया
 परिनासस्तेन स्नपतयाणुतया पवनं समीरणेन लोलेन चपलेन । किं कुर्वता । निर्मासं पलरहितं विरल-
 गर्भमेव यथापार्श्वकपर्ज्यं पार्श्वगतास्थिसमुदायमिव गणयता तत्संख्यां कुर्वता । यज्ञोपवीतं विशिनष्टि—चाप-
 इति । चापः सव्यो योऽयः स्कन्धस्तदवलम्बिता तदवस्थानशीलेन । अथ मुनिं विशेषयन्नाह—देवनेति ।
 तपोवनीति तपोवनपदार्थमा समन्ताद्गृहीतान्यात्तानि वनलताकुसुमान्यरण्यावृततिपुष्पाणि तैः परिपूर्णं भूतं
 तपोवनीति तपोवनाथं यद्वितं शिखरं प्रान्तं यस्यैवंभूतेनापाढदण्डेन व्यापृतो व्यापारयुक्तः सव्येतरौ दक्षिणः पा-
 णिभ्यो यन्म न तथा । तपोवनेति । तपोवनसंवन्धी यो मृगो हरिणः । जालेकवचनम् । तेनानुयातोऽनुगतः

दितसोमः, पद्मानिकर इव दिवसकरमरीचिपः, नदीतटतरुरिव सततजलक्षालनविमलजटः,
करिकैलभ इव विकचकुमुददलशकलसितदशनः, द्रौणिरिव कृपानुगतः, नक्षत्रराशिरिव
चित्रमृगकृत्तिकाश्लेषोपशोभितः, घर्मकालदिवस इव क्षेपितबहुदोषः, जलधरसमय इव प्रश-
मितरजःप्रसरः, वरुण इव कृतोद्वासः, हरिरिवापनीतनरकभयः, प्रदोषारम्भ इव संध्या-
पिङ्गलतारकः, प्रभातकाल इव बालातपकपिलः, रविरथ इव हँढनियमिताक्षचक्रः, सुराजेव

लैति । कोमलं सुकुमारं यद्वत्कलं चोचं तेनावृतमाच्छादितं शरीरं यस्य स तथा । अस्यापि मुनित्वेन बलकल-
धारिणात्साम्यम् । गिरिरिवेति । गिरिः पर्वतस्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—समेखल इति । सह
मेखलया मौड्या वर्तते यः स तथा । पक्षे मेखलाद्रेर्मध्यभागस्तया सह वर्तमान इत्यर्थः । राहुरिवेति । राहुः
सैहिकेयस्तद्वदिव । एतयोः साम्यमाह—असकृदिति । असकृन्निरन्तरमास्वादितः सोमो ज्योतिष्मयागसा-
धनद्रव्यं येन स तथा । एतेनावृतसोमयज्ञकारित्वं सूचितम् । पक्षेऽसकृद्बहुवारमास्वादितो प्रस्तः सोमश्चन्द्रो
येनेति विग्रहः । पद्येति । पद्मानां कमलानां निकरः समूहस्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—दिवसेति ।
दिवसकरस्य सूर्यस्यातपभयान्मरीचीन्पाति रक्षति स तथा । पक्षे सूर्यविकासित्वात्सूर्यमरीचीन्पाति पिबति यः
स तथेति विग्रहः । नदीति । नद्यास्तटिन्यास्तटं प्रतीरं तस्मिंस्तटदृष्टस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—सत-
तमिति । सततं निरन्तरं त्रिसायं जलेन पानीयेन क्षालनं तेन विमला जटाः सटा यस्य सः । पक्षे सततजल-
क्षालनेन विमला जटा अवरोहा यस्येति विग्रहः । करीति । करिणां हस्तिनां कलभक्लिंशद्वदको गजस्तद्व-
दिव । उभयोस्तुल्यतामाह—विकचेति । विकचानि स्फुटानि कुमुदानि कैरवाणि तेषां दलानि पर्णानि तेषां
शकलानि खण्डास्तद्वद्विस्ताः शुभ्रा दशना दन्ता यस्येति स तथा । उभयसाम्यादभङ्गश्लेषः । द्रौणिरिवेति ।
द्रौणिरश्वत्थामा तद्वदिव । उभयोः शब्दसाम्यमाह—कृपेति । कृपा दुःखहानेच्छा तयानुगतः राहितः । पक्षे
कृपः कृपाचार्यस्तेनोपगत इति विग्रहः । नक्षत्रेति । नक्षत्राणां तारकाणां राशिः समूहस्तद्वदिव । अनयोः सा-
म्यमाह—चित्रेति । चित्रमृगस्य कृत्तिका चर्म तेनाश्लेषः संबन्धस्तेन उपशोभितः शोभां प्राप्तः । पक्षे
चित्रा लाट्टी, मृगो मृगशिरः, कृत्तिका प्रसिद्धा, आश्लेषा सार्पा, तामिहपशोभितः । घर्मेति । घर्मकाल उष्णका-
लस्तस्य दिवसो दिनं तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—क्षपित इति । क्षपिताः क्षयं प्रापिता बहवो दोषा रा-
गादयो येन सः । पक्षे क्षपिता बह्वी दोषा रात्रियेनेति विग्रहः । जलेति । जलधरसमयः प्रादुक्कालस्तद्वदिव ।
उभयोस्तुल्यतामाह—प्रशमितेति । प्रशमितः शान्तिं प्रापितो रजःप्रसरः प्रवर्तकगुणव्यापारो येन सः । पक्षे
प्रशमितो रजःप्रसरो धूलिविस्तारो येनेति विग्रहः । वरुण इति । वरुणः प्रचेतास्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—
कृतोदेति । कृतो विहित उद्वासो व्रतविशेषो येन सः । पक्षे कृतः उदकेषु वासो निवासो येनेति वि-
ग्रहः । उदकस्योद्देशः । हरीति । हरिरिव कृष्ण इव । उभयोरैक्यमाह—अपनीतेति । अपनीतो दूरीकृतो
नरको दुर्गतिः तद्वयं येन सः । पक्षे नरकनामो दैत्यस्य भयं येनेति विग्रहः । प्रदोपेति । प्रदोषो यासिनीमुखं
तस्यारम्भः प्रारम्भस्तद्वदिव । उभयोरैक्यमाह—संध्येति । संध्या दिवसरज्जयोः संधिस्तद्वत्पिङ्गला तारैव

निगूढमञ्जसाधनक्षपितविग्रहः, जलनिधिरिव करालशङ्खमण्डलावर्तगतैः, भगीरथ इवासकृदृष्टगङ्गावतारः, भ्रमर इवासकृदनुभूतपुष्करवनवासः, वनचरोऽपि कृतमहालयप्रवेशः, असंयतोऽपि मोक्षार्थी, सामप्रयोगपरोऽपि सततावलम्बितदण्डः, सुप्तोऽपि प्रबुद्धः, संनिहितनेत्रद्वयोऽपि परित्यक्तवामलोचनस्तदेव कमलसरः सिन्ध्यासुरुपागमत् ।

प्रायेणाकारणमित्राण्यतिकरुणाद्राणि सैदा खलु भवन्ति सतां चेतांसि । यतः स मां तदवस्थमालोक्य समुपजातकैरुणः समीपवर्तिनमृपिकुमारकमन्यतममब्रवीत्—‘अयं कथमपि

साम्यमाह—निगूढेति । निगूढं रहो अन्मन्त्रसाधनं देवताराधनं तेन क्षपितः कृशतां नीतो विग्रहः शरीरं येन सः । पक्षे निगूढोऽतिगुप्तो मन्त्रो रहस्यालोचनं साधनं गङ्गाश्वादि ताभ्यां क्षपितः क्षयं नीतो विग्रहः शत्रुजनितक्लेशो येनेति विग्रहः । जलनिधिरिति । जलनिधिः समुद्रस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—करालेति । करालं यच्छङ्खमण्डलं भालश्रवोन्तरं तत्रावर्तनं गतौ यस्य स तथा । तादृशावर्तश्च महातपस्विलक्षणम् । पक्षे करालानि जिह्मानि यानि शङ्खमण्डलानि षोडशावर्तवृन्दान्यावर्तः पयसां भ्रम एते गतौ अगाधप्रदेशे यस्येति विग्रहः । भगीति । भगीरथः सगरप्रपौत्रस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—असकृदिति । असकृन्निरन्तरं दृष्टोऽवलोकितो गङ्गाया अवतारो घट्टो येन सः । ‘वट्टस्तीर्थवतारे’ इति कोशः । पक्षे असकृन् दृष्टो गङ्गाया अवतारः प्रभवो येनेति विग्रहः । भ्रमर इति । भ्रमरो मधुकृतद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—असकृदिति । असकृद्द्वारंवारमनुभूतोऽनुभवविपर्ययकृतः पुष्करं जलं तेन सहितं यद्वनं तत्र वारो वसतिर्थेन सः । पक्षेऽनुभूतः पुष्करवनं कमलखण्डस्तत्र वासो येनेति विग्रहः । वनेति । वने चरतीति वचनरः । एवंभूतोऽपि कृतो महालयपूषैस्तरग्रहेषु प्रवेशो येनेति विरोधः । परिहारपक्षे महालयो ब्रह्मणिलयः । तदुक्तम्—‘अधोमुख्या कुण्डलिन्योर्ध्वं मुखे कृते सति बह्वरन्ध्रपर्यन्तं नीतायां तस्यामेकान्तं नावलानं ब्रह्मणिलयः’ इति । यद्वा महालयो मोक्षस्तत्र कृतवसतिरित्यर्थः । असंयेति । असंयतोऽसंयमवानपि मोक्षार्थी मोक्षाभिलाषुक इति विरोधः । परिहारपक्षेऽसंयतोऽवद्वोऽपीत्यर्थः । ‘सैदानितः संयतश्च’ इत्यभिधानचिन्तामणिः । सामेति । साम सान्त्वनं तत्प्रयोगपरोऽपि मैत्रीप्रयोगतत्परोऽपि सततं निरन्तरमवलम्बित आश्रितो दण्डो राजदेयद्रव्यं येनेति विरोधः । तत्परिहारपक्षे सामवेदप्रयोगपरोऽपि सततमवलम्बितो दण्डो यथ्रिंशेनेति विग्रहः । सुप्त इति । सुप्तोऽपि निद्रितोऽपि प्रबुद्धो जाग्रदवस्थ इति विरोधः । परिहारपक्षे सुप्तु शोभना सा जटा यस्येति विग्रहः । लक्ष्यं च—‘राजा राजाचिन्ताङ्गेरनुपचितकलो यस्य चूडामणित्वं नागा नागात्मजार्धनं भसितधवलं यद्वपुर्भूयन्ति । मा रामा रागिणी भून्मतिरिति यस्मिनां येन वोऽदाहि मारः स माः सप्ताश्वनुवाहणकिरणनिभाः पातु बिभ्रन्निनेत्रः ॥’ इति शृङ्गारतिलकटीकायाम् । तथा ‘मन्त्रालिका सदासा परिकरमुदिता’ इति शोभनस्तुतौ लक्ष्यान्तरमपि । संनिहित इति । सम्यक्प्रकारेण निहितं स्थापितं नेत्रद्वयं लोचनद्वयं येनैवंभूतोऽपि परित्यक्तं दूरीकृतं वामलोचनं येनेति विरोधः । परिहारपक्षे परित्यक्तं वामं वक्तुं लोचनमालोकनं येनेत्यर्थः । यद्वा ब्रह्मचारिणात्परित्यक्तं वामायां मनस्विन्यां लोचनं

शुकशिशुरसंजातपक्षपुट एव तरुशिखरादस्मात्परिच्युतः । इयेनमुखपरिध्रेन चानेन भवि-
तव्यम् । तथा हि । अतिदवीयस्तया प्रपातस्योल्पशेषजीवितोऽयमासीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मु-
खेन पतति, मुहुर्मुहुरत्युल्वणं श्वसिति, मुहुर्मुहुश्चपुटं विवृणोति, न शक्नोति शिरोधरां
धारयितुम् । तदेहि । यावदेवायमसुभिर्न विमुच्यते, तावदेव गृहाणेमम् । अवतारय सलि-
लसमीपम् इत्यभिधाय तेन मां सरस्तीरमनाययत् । उपसृत्य च जलसमीपमेकदेशनिहित-
दण्डकमण्डलुरादाय स्वयं मांमामुक्तप्रयत्नमुत्तानितंमुखमङ्गुल्या कतिचित्सलिलबिन्दूनपा-
ययत् । अम्भःक्षोदकृतसेकं चोर्षंजातनवीनप्राणमुपतटप्ररुढस्य नवनलिनीदलस्य जलशिशि-
रायां छायायां निधाय स्वोर्चितैर्मकरोत्स्नानविधिम् । अभिषेकावसाने चानेकप्राणाया-
मर्पितो जर्पन्पवित्राण्यघमर्पणानि प्रत्यग्रभग्नैरुन्मुखो रक्तारविन्दैर्नलिनीपत्रपुटेन भगवते
सवित्रे दत्तवार्धमुदतिष्ठत् । आगृहीतधौतधवलवलकलश्च सहज्योत्स्न इव संध्यातपः करतल-

द्वक्षप्रान्तात्परिच्युतः स्रस्तः । बाधयानेन कीरेण इयेनः सिद्धानकस्तस्य मुखादाननात्परिध्रेन पतितेन भवि-
तव्यम् । तदेव दर्शयति—**तथा हीति ।** अतिदवीयो द्राघीयस्तस्य भावस्तत्ता तथा प्रपातस्य प्रपतनस्याल्पं
शेषमुद्धरितं यस्मिन्नेवंविधं जीवितं यस्यैवंभूतोऽयमासीलिते संकुचिते लोचने नेत्रे यस्य स तथा मुहुर्मुहु-
र्नरिवारं मुखेन पतति । अयं पक्षिणां जातिसंभावः । मुहुर्मुहुरत्युल्वणमुत्कटं श्वसिति प्राणिति । मुहुर्मुहुश्चपुटं
त्रोटीपुटं विवृणोति विकाशयति । न शक्नोति न समर्थो भवति शिरोधरां ग्रीवां धारयितुं स्थापयितुम् । **तदि-**
ति । तत् पूर्वोक्तहेतोरेखागच्छ । यावदेवायं यावत्कालमयं शिशुरसुभिः प्राणैर्न विमुच्यते न विश्लेषं प्रा-
प्नोति तावदेव तावत्कालं गृहाणेमं शुकम् । अवतारय प्रापय सलिलसमीपं पानीयमविधमिति पूर्वोक्तप्रका-
रेणभिधायोक्त्वा तेनर्विपुत्रेण मां सरस्तीरं कासारतटमनाययत्प्रापयत् । उपसृत्य प्रापय च जलसमी-
पम् । **एकेति ।** एकदेशेऽन्यतरस्मिन्प्रदेशे निहितौ स्थापितौ दण्डकमण्डलू येन स तथा तत् आदाय गृहीत्वा
भाम् । कीदृशम् । आमुक्तः परित्यक्तः प्रयत्नोऽनपानाद्यनुकूलशरीरक्रियारूपो येन स तम् । उत्तानितमूर्ध्वा-
कृतं मुखमास्थं येन स तम् । स्वयमात्मनाङ्गुल्या करशाखया कतिचित्क्रियन्तः सलिलबिन्दून्पानीयपृषतो-
ऽप्रापयजलपानमकारयत् । अम्भसः पानीयस्य क्षोदेन हस्तच्युतेन कृतो विहितः सेकः सिद्ध्यन् यस्य स तम् ।
शुकपोतं विशेषयनाह—**उपेति ।** उपजाता नवीना नवाः प्राणा असवो यस्यैवंविधं मामुपतटं तटसमीपं प्र-
रुढस्य जातस्य नवनलिनीदलस्य प्रत्यग्रपवित्रीनपत्रस्य जलेन पानेन शिशिरायां शीतलायां छायायाम् । वैश-
म्पायन इत्यभिधा नाम यस्यैवंविधं शुकं निधाय स्थापनां कृत्वैतदभिधानोऽयमिति स्वोर्चितं स्वस्योर्चितं योग्यं
स्नानविधिमकरोदसृजत् । अभिषेकस्य स्नानस्यावसाने प्राप्ते । चः पुनरर्थः । उदतिप्रदुत्थितो बभूवेत्यन्वयः ।
हारीतं विशिनष्टि—**अनेकैरिति ।** अनेकैर्वहुभिः प्राणायामैः प्राणयामैः पूतः पवित्रः । किं कुर्वन् । जपन्सा-

निर्धूतनविशदमतः प्रेत्यभ्रस्नानार्द्रजटेन सकलेन तेन मुनिकुमारकदम्बकेनानुगम्यमानो मां गृहीत्वा तपोवनाभिमुखं शनैरगच्छत् ।

अनतिदूरमिव गत्वा दिशि दिशि सदा संनिहितकुसुमफलैस्तालतिलकैर्तमालहिन्तालवकुलवहुलैरेलालताकुलितनालिकेरीकलापैर्लोलोभ्रलवलीलवङ्गपल्लवैरुलसितचूतरेणुपटलैरलिकुलझङ्कारमुखरसहकारैरुन्मदकोकिलकुलकैलापकोलाहलिभिरुत्फुल्लकैर्तैकीरजःपुञ्जपिञ्जरैः पूगीलतादोलाधिरूढवनदेवतैस्तारकैर्विषमिवाधर्मविनाशपिशुनं कुसुमनिकरमनिलचलितमनवरतमतिधवलमुत्सृजद्भिः संसक्तपौदपैः काननैरुपगूढम्, अचकितप्रचलितकृष्णसौरशतशबलाभिरुत्फुल्लकैर्मलिनीलोहिनीभिर्भारीचमायामृगावलूनरूढवीरुदलाभिर्दाशरथिचापकोटि-

एवंभूतः संध्यातपः सायंकालीनसूर्यातप इव । करतलेति । करतलेन हस्ततलेन यन्निर्धूतनमाच्छोटनं तेन विषदा निर्मला जटा सटा यस्य सः । प्रत्यग्रं तत्कालं स्नानेनार्द्राभिभूता जटा सटा यस्य सः तथा तेन । सकलेन समग्रेण मुनिकुमारकदम्बकेन तापसशिशुसमूहेनानुगम्यमानः । मामिति । मां वैशम्पायनं गृहीत्वा दाय तपोवनाभिमुखं स्वाश्रमसंमुखं शनैर्नातिवेगेनागच्छदन्वतिष्ठत् ।

अनतिदूरमिव गत्वा दविष्टं पन्थानमतिकम्येत्यर्थः । अहमाश्रमं मुनिस्थानमपश्यमिति दूरेणान्वयः । कीदृशम् । काननैर्वनैरुपगूढं व्याप्तम् । अथ वनविशेषणानि व्याख्यापयन्नाह—**दिशीत्यादि** । दिशि दिशि प्रतिदिशं सदा सर्वकालं संनिहितानि हस्तप्राच्याणि कुसुमफलानि येषां तैः । तालरुनृणराजः, तिलकः श्रीमान्, तमालस्तापिच्छः, हिन्तालो वृक्षविशेषः, वकुलः केसरः, एतैर्वहुलैर्दृढैः । ‘नीरन्ध्रं बहुलं दृढम्’ इति कोशः । एलायाश्चन्द्रवालाया या लता वल्लवस्ताभिराकुलितो व्याप्तो नालिकेरीकलापो लाङ्गलीसमूहो येषु तैः । लोलाश्चपला लोभ्रो गालवः, लवली लताविशेषः, लवङ्गः श्रीसंज्ञः, एतेषां पल्लवा येषु तैः । उलसितानि बहिर्युक्तानि चूतरेणुपटलान्याम्रपरागपुञ्जानि येषु तैः । अलिकुलानां भ्रमरसमूहानां झङ्कारेण झङ्कृतिश्चाच्चेन मुखरा वाचालाः सहकारा येषु तैः । आम्रेष्वतिसौरभो यः स सहकार इति पूर्वस्माद्धेदः । अतो न पौनरुक्त्यम् । ‘आम्रथूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः’ इत्यमरः । उन्मदानि मदोन्मतानि यानि कोकिलकुलानि पिककुलानि तेषां कलापः समूहस्तस्य कोलाहलः कलकलो येषु तैः । उत्फुल्ला विकसिता याः केतक्यो मालव्यस्तासां रजःपुञ्जः परागसमूहस्तेन पिञ्जरैः पीतरक्षैः । पूगीलता क्रमुकलता एव दोलाः प्रेङ्गास्तास्वधिरूढा आश्रिता वनदेवता अरण्याधिष्ठान्यो येषु तैः । पुनः किं कुर्वद्भिः । अनवरतं निरन्तरमनिलचलितं वायुधृतमतिधवलमतिपाण्डुरं कुसुमनिकरं पुष्पसमूहमुत्सृजद्भिर्विकिरद्भिः । किमिव । तारकावर्षमिवोल्कापातमिव । तदपि किञ्चिदनिष्टस्य सूचकं भवति । इदमपि तथेत्याह—**अधर्मेति** । अधर्मेस्याशिष्टाचारस्य विनाशोऽभावस्तस्य पिशुनं सूचकम् । एतेन सर्वथाधर्माभावोऽत्रेति ध्वनितम् । संसक्ता अन्योन्यं मिलिताः पादपा वृक्षा येषु तैः । पुनः कीदृशम् । दण्डकारण्यं प्रसिद्धं तस्य याः स्थल्यः स्थलभूमयस्ताभिरुपशोभितं शोभां प्रापितं प्रान्तं पश्चाद्वागो यस्य स तम् । अतः स्थल्या विशेषणानि—

क्षतकैन्दर्गतविषमिततलाभिर्दण्डकारण्यस्थलीभिरुपशोभितप्रान्तम्, आगृहीतसमित्कुशकुसु-
ममृद्धिरध्ययनमुखरशिष्यानुगतैः सर्वतः प्रविशद्भिर्मुनिभिर्गन्धर्वोपकण्ठम्, उत्कण्ठिशिख-
ण्डिमण्डलश्रूयमाणजलकलशपूरणध्वानम्, अनवरताज्याहुतिप्रितैश्चित्रभानुभिः सशरीरमेव
मुनिजनममरलोकं विनीपुमिर्भूयमानधूमलेखाच्छलेनावध्यमानस्वर्गमार्गगमनसोपानसेतु-
भिरिवोपलक्ष्यमाणम्, आसन्नवर्तिनीभिस्तपोधनसंपर्कादिवापगतकालुष्याभिस्तरंगपरंपरासं-
क्रान्तरविविम्बपङ्क्तिभिस्तापसदर्शनागतसप्तर्षिमालाविगाह्यमानाभिरिव विकंचकुमुदवनमृषि-
जनमुपासितुमवतीर्णं ग्रहगणमिव निशासूद्रहन्तीभिर्दीर्घिकाभिः परिवृतम्, अनिलावनमित-
शिखराभिः प्रणम्यमानमिव वनलताभिरनवरतमुत्तकुसुमैरभ्यर्च्यमानमिव पादपैः, आवद्ध-
पङ्कजाञ्जलिभिरुपास्यमानमिव विटपैः, उटजाजिरप्रकीर्णशुष्यच्छयामाकम्, उपसंगृहीताम-
लकलवलीकैर्कैन्धूकदलीलकुचचूर्तपनसतालीफलम्, अध्ययनमुखरबटुजनम्, अनवरतश्रवण-

विवराणि तैर्विषमितमुच्चनीचतां प्राप्तं तलं यासु ताभिः । पुनः कीदृशम् । मुनिभिः करणभूतैरगन्धर्वोपकण्ठं
समीपं यस्य स तथा तम् । यथाक्रमं मुनीनां त्रीणि विशेषणानि व्याख्यापयन्नाह—आगृहीति । आ-
गृहीता आत्ताः समिध एधांसि, कुशा दर्भाः, कुसुमानि पुष्पाणि, मृदो गृत्तिकाः यैस्ते तथा तैः । अध्ययनेन
वेदपारायणेन मुखरा वाचाला ये शिष्या विनेयास्तैरनुगतैः सहितैः सर्वनोऽभितः प्रविशद्भिः प्रवेशं कुर्वद्भिः ।
तद्गतपदार्थप्रदर्शनपूर्वकं पुनर्विशिनष्टि—उत्कण्ठीति । उत्कण्ठिता हृदयवता शिखण्डिमण्डलेन मयूरसमू-
हेन श्रूयमाण आकर्ष्यमानो जलेषु कलशपूरणध्वानः शब्दो यस्मिन्स तम् । अनवरतं निरत्ययमाज्येन सर्पिषा
याहुतिर्हवनं तथा प्रीतैः संतुष्टैश्चित्रभानुभिर्विहङ्गिभिः सशरीरमेव सविग्रहमेव मुनिजनमृषिवर्गममरलोकं स्व-
र्गलोकं विनीपुमिर्भूयमानधूमलेखना दहनकेतनवीथी तस्याञ्जलेनावध्यमानो
विरच्यमानः स्वर्गमार्गगमनसोपानसेतुमिव स्वर्गस्य त्रिविष्टपस्य यो मार्गः पन्थास्तत्र गमनं तदर्थं सोपानसे-
तुमिवोपलक्ष्यमाणं व्यज्यमानम् । दीर्घिकाभिर्वापीभिः परिवृतमावृतम् । अथ क्रमेण वाप्या विशेषणानि ।
आसन्नवर्तिनीभिः समीपसंस्थिताभिस्तपोधनेस्तापसैः संपर्कैः संबन्धस्तस्मादिवापगतकालुष्याभिर्दूतीभू-
तमालिन्याभिस्तरंगपरंपरासु कलोलवीथीषु संक्रान्ता प्रतिविम्बिता रविविम्बस्य सूर्यविम्बस्य पङ्क्तयो
यासु ताभिः । तरंगपरंपरासु प्रतिविम्बपरंपरेत्यर्थः । तज्जनितशोभान्तरं वर्णयन्नाह—तापसेति । ताप-
सदर्शनार्थमागता प्राप्ता या सप्तर्षिमाला तथा विगाह्यमानाभिरिव विलोड्यमानाभिरिव । एतेन समर्पणां
सूर्यप्रतिविम्बसादृश्यं ध्वनितम् । किं कुर्वतीभिः । निशासु रात्रिषु विकंचकुमुदवनं विनिद्रकैरववनमृषिजनं
मुनिजनमुपासितुं सेवितुमवतीर्णमुपरिष्ठादागतं ग्रहगणमिव नक्षत्रवृन्दमिवोद्ग्रहन्तीभिर्धारयन्तीभिः । एतेन
कुमुदवनग्रहणयोः स्वच्छत्वसारूप्याद्रूपकमुक्तम् । पुनः प्रकारान्तरेण तमेव विशेषतो विशिनष्टि—अनि-
लेति । अनिलेन वायुनावनमितं शिखरं प्रान्तं शामां ताभिरेवंभूताभिर्वनलताभिररण्यवल्लीभिः प्रणम्यमान-

चयैः कलापिभिः पक्षपुटवनसंधुक्ष्यमाणमुनिहोमहुताशनम्, आरब्धासूतचरुचारुगन्धम्, अर्धपक्षपुरोडाशपरिमलामोदितम्, अविच्छिन्नाज्यधाराहुतिहुतभुक्षेङ्कारमुखरितम्, उपचर्य-
माणातिथिवर्गम्, पूज्यमानपितृदैवतम्, अर्च्यमानहरिहरपितामहम्, उद्दिश्यमानश्राद्धकल्पम्, व्याख्यायमानयज्ञविधम्, आलोच्यमानधर्मशास्त्रम्, वाच्यमानविविधपुस्तकम्, विचार्यमा-
णसकलशास्त्रार्थम्, आरभ्यमाणपर्णशालम्, उपलिप्यमानाजिरम्, उपमृज्यमानोदजाभ्यन्त-
रम्, आवध्यमानध्यानम्, साध्यमानमन्त्रम्, अभ्यस्यमानयोगम्, उपहूयमानवनदेवताव-
लिम्, निर्वर्त्यमानमौजमेखलम्, क्षाल्यमानबल्कलम्, उपसंगृह्यमाणसमिधम्, उपसंस्क्रि-
यमाणकृष्णाजिनम्, गृह्यमाणगवेधुकम्, शोभ्यमाणपुष्करबीजम्, ग्रथ्यमानाक्षमालम्, न्य-
स्यमानवेत्रदण्डम्, संस्क्रियमाणपरिव्राजकम्, आपूर्यमाणकमण्डलम्, अदृष्टपूर्वं कलिकालस्य

कोशः । **उपजातेति** । उपजातपरिचयैः संजातसंबन्धैः कलापिभिर्मयूरैः पक्षपुटपवनेन छदपुटानिलेन सं-
धुक्ष्यमाणः प्रज्वाल्यमानो मुनीनां होमार्थं हुताशनो वह्निर्यस्मिन्स तम् । **आरब्धेति** । आरब्धो विहितो
योऽसूतचर्यज्ञादोदनस्तस्य चारु मनोहरो गन्धो यस्मिन्स तम् । **अर्धेति** । अर्धपक्षो यः पुरोडाशः पूर्वा-
क्तस्तस्य परिमलो गन्धस्तेनामोदितं हर्षजननशीलम् । **अवीति** । अविच्छिन्नानुदिता जाज्यधारा घृतधारा
तया हुतिर्हवन् तथा यो हुतभुक्षेङ्कारोऽग्निशब्दस्तेन मुखरितं वान्नालितम् । **उपचर्येति** । उपचर्यमाणः
पशुपात्यमानोऽतिथिवर्गं यस्मिन् । **पूजयेति** । पूज्यमानानि पितृदैवतानि पितरो यस्मिन्स तम् । **अर्चयेति** ।
अर्च्यमानाः पूज्यमाना हरिः कृष्णः, हर ईश्वरः, पितामहः पितुः पिता ब्रह्मा, एते यस्मिन् । **उद्दिश्येति** ।
उद्दिश्यमान उद्देशपूर्वकं क्रियमाणः श्राद्धकल्पः श्राद्धाचारो यस्मिन्स तम् । **व्याख्येति** । व्याख्यायमानार्थ-
द्वारा निरूप्यमाणा यज्ञविद्या यागविद्या यस्मिन्स तम् । **आलोच्येति** । आलोच्यमानं मनसि विचार्यमाणं
धर्मशास्त्रं स्मृत्यादिकं यस्मिन्स तम् । **वाच्येति** । वाच्यमानानि परिभाष्यमाणानि विविधान्येकप्रकाराणि
पुस्तकानि शास्त्राणि यस्मिन्स तम् । **विचार्येति** । विचार्यमाणो युक्त्या स्थाप्यमानः सकलशास्त्रार्थो य-
स्मिन् । **आरभ्येति** । आरभ्यमाणा नवीना क्रियमाणा पर्णशालोदजा यस्मिन् । **उपलीति** । उपलिप्य-
मानानि गोमयादिनाजिराणि प्राङ्गणानि यस्मिन् । **उपेति** । उपमृज्यमानानि प्रसार्यमाणानि उदजाभ्यन्तराणि
पर्णशालामध्यानि यस्मिन् । **आवध्येति** । आवध्यमानं ध्यानमेकप्रत्ययसंततिर्यस्मिन् । **साध्येति** ।
साध्यमानो होमादिना स्वायत्तीक्रियमाणो मन्त्रो देवाधिष्ठातृको यस्मिन् । **अभ्यस्येति** । अभ्यस्यमान उ-
द्योगविप्रयीक्रियमाणो योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो यस्मिन् । **उपेति** । उपहूयमान उपढौक्यमानो वनदेवतार्थे बलि-
र्यस्मिन् । **निर्वर्त्येति** । निर्वर्त्यमाना निष्पाद्यमाना मौजमेखला यस्मिन् । **क्षाल्येति** । क्षाल्यमानानि ब-
ल्कलानि यस्मिन् । **उपेति** । उपसंगृह्यमाणा उपादीयमानाः समिधो यस्मिन् । **उपेति** । उपसंस्क्रियमाणं

अपरिचितमनृतस्य, अश्रुतपूर्वमनङ्गस्य, अञ्जयोलिमिव त्रिभुवनवन्दितम्, असुरारिमिव प्रकटितनरहरिवराहरूपम्, सांख्यमिव कपिलाधिष्ठितम्, मधुरोपवनमिव बलावलीढदर्पितधनुकम्, उदयनमिवानन्दितवत्सकुलम्, किंपुरुषाधिराज्यमिव मुनिजनगृहीतकैलशाभिपिच्यमानद्रुमम्, निदाघसमयावसानमिव प्रेत्यासन्नजलप्रपातम्, जलधरसमयमिव वनगहनमध्यसुखसुप्तहरिम्, हनूमन्तमिव शिलाशंकलप्रहारसंचूर्णिताक्षास्थिसंचयम्, खाण्डवविनाशोद्यतार्जुनमिव प्रारब्धाग्निकार्यम्, सुरभिविलेपनधरमपि सतताविर्भूतहव्यधूमगन्धम्, मातङ्गकुलाध्यासितमपि पवित्रम्, उल्लसितधूमकेतुशर्तमपि प्रशान्तोपद्रवम्, परिपूर्णद्विजपतिमण्डलसनाथमपि सदासंनिहिततरुगहनान्धकारम्, अतिरमणीयमपरमिव ब्रह्मलोकमाश्रममपश्यम् ।

वित्थः । एतेन सर्वथापातकाभावो व्यज्यते । अपरीति । अनृतस्यासत्यस्यापरिचितमसंनिहितम् । अश्रुतेति । अनङ्गस्य कामस्याश्रुतपूर्वमनाकणितपूर्वम् । मदनोद्वापकलाभावात् । अञ्जेति । अञ्जयोलिमिव ब्रह्माणमिव । त्रिभुवनवन्दितं अभिवादितम् । पक्षे वन्दितं श्रेष्ठम् । असुरारीति । असुरारिर्विष्णुस्तद्वदिव प्रकटितानि नरो नरनारायणो हरिश्च नृहरिः । अथवा नरहरिनृसिंहो वराहश्च तेषां रूपाणि येन स तम् । पक्षे प्रकटितानि नरेभ्यो हरिवराहरूपाणि येन स तम् । सांख्येति । सांख्यं कापिलदर्शनं तदिव कपिलमुनिनाधिष्ठितामाश्रितम् । तत्प्रणीतत्वात् । पक्षे कपिलाभिर्गाभिरधिष्ठितम् । मधुरेति । मधुराः मधुपत्रं तस्योपवनमिव द्वादशवनेषु गर्भितं वनं तद्वदिव बलावलीढो बलवान्दर्पितो दर्पयुक्तो धेनुको दैत्यो यस्मिन् । पक्षे बलावलीढाः बलयुक्ता दर्पिता धेनवो गावो यस्मिन् । उदयनेति । उदयनं राजानमिवानन्दितं वत्सकुलं येन । वत्सोऽत्र राजा पाण्डवकुलसमुत्पन्नः । पक्षे वत्सस्तर्णकस्तस्य कुलं समुदायः । किंपुरुषेति । किंपुरुषः किनरस्तस्याधिराज्यं प्रभुत्वं तदिव मुनिजनैर्गृहीता ये कलशास्तैरभिपिच्यमानो द्रुमोनाम राजा यस्मिन् । किनराणां द्रुमो नाम राजाभूदिति प्रसिद्धिः । पक्षे द्रुमा वृक्षाः । निदाघेति । प्राण्मसमयावसानमिव शुक्रमासमिव प्रत्यासन्नः समीपस्थो जलप्रपातः प्रवर्षं यस्मिन् । पक्षे जलप्रपातो निर्धरः । जलधरेति । जलधरसमयमिव पर्जन्यकालमिव वनस्य पानीयस्य यद्गहनं गम्भीरं मध्यमभ्यन्तरप्रदेशस्तत्र सुखेन सुप्तो निद्रां प्राप्नो हरिर्विष्णुर्व्यस्मिन् । प्रावृषे विष्णुः समुद्रे शेत इति प्रसिद्धम् । पक्षे वनसारण्यस्य गहनानि गह्वराणि तेषु सुप्ता हरयः सिंहा यस्मिन् । हन्विति । हनूमन्तमिवाजनीसुतमिव शिलाशंकलप्रहारेण संचूर्णितोऽक्षनाम्नो रावणपुत्रस्यास्थिसंचयो येन स तम् । पक्षे संचूर्णितो योऽक्षो विसीतकस्तस्यास्थिसंचयो मध्यप्रदेशसमूहो यस्मिन् । खाण्डवेति । खाण्डवनाम्नो वनस्य यो विनाशस्तत्रोद्यत उद्योगवान्योऽर्जुनः फाल्गुनस्तमिव प्रारब्धं विहितमग्निकार्यं देवसंतर्पणं यस्मिन् । पक्षेऽग्निकार्यं होमः । सुरभीति । सुरभि सुगन्धि

यत्र च मलिनता हविर्धूमेषु न चरितेषु, मुखरागः शुकेषु न कोपेषु, तीक्ष्णता कुशाग्रेषु न स्वभावेषु, चञ्चलता कदलीदलेषु न मनःसु, चक्षूरागः कोकिलेषु न परकलत्रेषु, कण्ठग्रहः कमण्डलुषु न सुरतेषु, मेखलाबन्धो व्रतेषु नेर्ष्याकलहेषु, स्तनस्पर्शो होमधेनुषु न कामिनीषु, पक्षपातः कृकवाकुषु न विद्याविवादेषु, भ्रान्तिरनलप्रदक्षिणासु न शास्त्रेषु, वसुसंकीर्तनं दिव्यकथासु न तृष्णासु, गणना रुद्राक्षवलयेषु न शरीरेषु, मुनिबालनाशः क्रतुदीक्षया न मृत्युना, रामानुरागो रामायणेन न यौवनेन, मुखभङ्गविकारो जरया न धनाभिमानेन । यत्र च महाभारते शकुनिबधः, पुराणे वायुप्रलपितम्, वयःपरिणामेन द्विजपतनम्, उपवनचन्दनेषु

स्तेषां मण्डलं समूहमित्यर्थात् । अतिरमणीयमत्यन्तमनोहारि । अपरेति । अपरं भिन्नमिव ब्रह्मलोकं सुरलोकम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अथ पुनर्विरोधाभासप्रदर्शनपूर्वकमाश्रममाहात्म्यं प्रदर्शयति—यत्र चेति । ‘मूलानामधोगतिः’ एतत्पर्यन्तं प्रघट्टकः । मलिनतेति । हविः सान्नाय्यं तस्य धूमेषु मलिनता मालिन्यम् । चरितेष्वान्तरेषु न कौलीन्यलक्षणं तदित्यर्थः । मुखराग इति । शुकेषु कीरेषु मुखरागो मुखारण्यम् । कोपेष्विति निमित्तसप्तमी । कोपनैमित्तिकं न मुखे वैरूप्यमित्यर्थः । तीक्ष्णतेति । कुशाग्रेषु दर्भप्रान्तेषु तीक्ष्णता चर्मास्थिभेदनसमर्थः शक्तिविशेषः । स्वभावेषु प्रकृतिषु न क्रूरत्वमित्यर्थः । चञ्चलतेति । कदलीदलेषु रम्भापत्रेषु चञ्चलता तरलता । न मनःसु चेतःसु वृत्तिविशेषः । चक्षुरिति । कोकिलेषु परभृतासु चक्षूरागो नेत्रयोरारण्यम् । परकलत्रेषु परस्त्रीषु नाभिलाष इत्यर्थः । कण्ठग्रहेति । कमण्डलुषु कुण्डिकासु कण्ठग्रहः कण्ठे ग्रहणम् । सुरतेषु मैथुनेषु न कण्ठालिङ्गनम् । मुनीनां तदभावादिति भावः । मेखलेति । व्रतेषु नियमेषु मेखलाबन्धो मौजीवन्धनम् । ईर्ष्याकलहेष्वसूयाविग्रहेषु न शृङ्खलाबन्धनम् । स्तनेति । होमधेनुषु होमनैमित्तिकधेनुषु स्तनस्पर्शो दोहनम् । कामिनीषु ललनासु न कुचमर्दनम् । पक्षपात इति । कृकवाकुषु कुकुटेषु पक्षपातः पक्षाणां पतनम् । न विद्याविवादेषु शास्त्रकथासु सोपाधिकोऽङ्गीकारः । अन्यस्य पक्षिणस्तथा युद्धे पक्षपातो नास्तीति कुकटग्रहणम् । भ्रान्तिरिति । अनलप्रदक्षिणासु भ्रान्तिः परिवृत्तिः । शास्त्रेषु न भ्रान्तिर्मिथ्याज्ञानम् । वसिति । दिव्यकथासु भारतकथासु वसवो गणदेवाः पितृगणा वा तेषां संकीर्तनं सम्यक्प्रकारेण कथनम् । न तृष्णासु लिप्सासु वसु द्रव्यं तस्य संकीर्तनं प्रशंसनम् । गणनेति । रुद्राक्षवलयेषु रुद्राक्षस्मरण्यां गणना संख्या । न शरीरेषु देहेषु गणनादरः । अत्यन्तनिस्पृहत्वात्तत्र निरपेक्षेत्यर्थः । मुनीति । वयोर्यौवनामुनीनां बालाः केशास्तेषां नाशो ध्वंसः क्रतुदीक्षया यज्ञदीक्षया । न मृत्युना बालनाशः शिशुनाशः । पुरुषागुणजीवित्वात्तेषाम् । रामेति । रामो दाशरथिस्तस्मिन्नुरागं आराध्यत्वेन ज्ञानं रामायणेन रामचरित्रं तेन । तद्व्यश्रवणेन तदपरि रागाधिक्यमित्यर्थः । न तु यौवनेन तारुण्येन रामानुरागो रामाः स्त्रियस्तास्वनुरागो विप-

सुगन्धिनिश्वासावकृष्टैर्मूर्तिर्मद्भिः शापाक्षरैरिव सदा मुखभागसंनिहितैः परिस्फुरद्भिरलिभिर-
विरहितम्, अतिकृशतया निम्नतरगण्डगतेमुन्नततरहनुघोणमाकरालतारकमवशीर्यमाणविरल-
नयनपक्षममालमुद्रतदीर्घरोमरुद्धश्रवणविवरमानाभिर्लम्बकूर्चकलापमाननमादधानम्, अति-
चपलानामिन्द्रियाश्चानामन्तःसंयमनरज्जुभिरिवातताभिः कण्ठनाडीभिर्निरन्तरावनद्धकन्धरं
समुन्नतविरलास्थिपञ्जरमंसावलम्बिवैयज्ञोपवीतं वायुवशजनिततनुतरंगभङ्गमुत्प्लवमानमृणाल-
मिव मन्दाकिनीप्रवाहमकलुषमङ्गमुद्रहन्तम्, अमलस्फटिकशकलैवटितमक्षवलयमत्युज्ज्वल-
स्थूलमुक्ताफलप्रथितं सरस्वतीहारमिव चलदङ्कुलिविवरगतमावर्तयन्तम्, अनवरतभ्रमितर्ता-
रकाचक्रमपरमिव ध्रुवम्, उन्नमता शिराजालकेन जरत्कल्पतरुमिव परिणतलतासंचयेन नि-

मुक्षीर्णा । ततो जाह्नवीत्युच्यते । मुखनिश्वासस्य सौरभ्यातिशयप्रदर्शनद्वारा तमेव विशिनष्टि—**अनवरते-**
त्यादि । अनवरतं यः सोमपानस्योद्धारस्तेन सुगन्धो यो निश्वासः पवनस्तेनावकृष्टैराकर्षितैर्मूर्तिर्मद्भिर्देह-
वद्भिः शापाक्षरैरिव शापवर्णैरिव । **सदेति ।** सदा सर्वकालं मुखस्य यो भागोऽग्रिमप्रदेशस्तत्र संनिहितैः पार्श्वैः
परिस्फुरद्भिर्दीप्यमानैरलिभिरंगैरविरहितमविशुक्लमाननं मुखमादधानं विघ्राणम् । अथ मुखविशेषणानि—
अतीति । अतिकृशतया निम्नतरो गम्भीरतरो गण्डगतेः कपोलतः परो भागो यस्य तत् । **उन्नतेति ।**
उन्नततरेऽन्युचे हनु चिबुकं घोणा नासा च यस्मिंस्तत् । अतिवृद्धलक्षणमेतत् । **आकरालेति ।** आकरालेप-
द्रका तारका कनीनिका यस्य तत् । **अवेति ।** अवशीर्यमाणा क्षीयमाणा विरलानिबिडा नयनयोर्नित्रयोः पक्षम-
माला रोमराजिर्यस्मिंस्तत् । **उद्रतेति ।** उद्रतानि प्रादुर्भूतानि यानि दीर्घरोमाणि तेन रुद्धमावृतं श्रवणयोर्विवरं
रन्ध्रं यस्मिंस्तत् । **आनाभीति ।** आनाभि नाभिपर्यन्तं लम्बः प्रलम्बः कूर्चकलाप आस्यलोमसमूहो यस्मि-
ंस्तत् । **अतीति ।** अतिचपलानामतिपारिप्लवानामिन्द्रियाश्चानां करणतुरंगमानामन्तर्मध्ये संयमनरज्जुभिरिव नि-
यन्त्रणरदिमभिरिवातताभिर्विस्तीर्णानिः कण्ठनाडीभिर्गल्लायुभिरिव निरन्तरं अवनद्धा संवद्धा कन्धरा प्रीवा
यस्मिन्नेवंविधमकलुषं निर्मलमङ्गं शरीरमुद्रहन्तं धारयन्तम् । **समुन्नतेति ।** समुन्नतमुच्चं विरलं पेलवमस्थिप-
ञ्जरं कङ्कालं यस्मिंस्तत्तथा । **अंसेति ।** अंसावलम्बि भुजान्तरावलम्बि यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं यस्मिन् । **वायुव-**
शेनेति । वायुवशेनानिलमाहात्म्येन जनिता उत्पादितास्तनवः सूक्ष्मास्तरंगभङ्गाः कलोलविघटनानि यस्मिन् ।
उत्प्लवेति । उत्प्लावत्येन प्लवमानानि वहमानानि मृणालानि विसानि यस्मिन्नेवंभूतं मन्दाकिनी प्रवाहमिव गङ्गौ-
घमिव । अत्र तरंगास्त्रोः श्वेतकृशत्वं यज्ञोपवीतमृणालयोश्च श्वेतमूक्षमत्वं साधर्म्यमिति भावः । किं कु-
र्वन्तम् । अक्षवलयं रुद्राक्षमालामावर्तयन्तं परिवर्तयन्तम् । अथाक्षवलयस्य विशेषणे—**अमलेति ।** अमलानि
विशदानि यानि स्फटिकशकलानि तैर्घटितं निर्मितम् । **अत्युज्ज्वलेति ।** अत्युज्ज्वलान्यतिविशदानि स्थूलानि
यानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तैर्प्रथितं गुम्फितं सरस्वतीहारमिव सरस्वत्या भारत्या हारमिव मुक्ताकलाप-
मिव । अत्र स्फटिकाक्षवलयस्यातिनिर्मलत्वान्मुक्ताफलोपमानम् । **चलेति ।** चलन्त्यो या अङ्गुलयस्तासां विवरं
रन्ध्रं तत्र गतं प्राप्तम् । **अनवरतेति ।** अनवरतं निरन्तरं भ्रमितं पर्यटितं तारकाचकं नक्षत्रसमूहो यस्मि-

रन्तरनिचितम्, अमलेन चन्द्रांशुभिरिवामृतफेनैरिव गुणसंतानतन्तुभिरिव निर्मितेन मानस-
सरोजलक्षालितशुचिना दुकूलवत्कलेनैवाद्वितीयेनैव जराजालकेन संच्छादितम्, आसन्नव-
र्तिना मन्दाकिनीसलिलपूर्णेन त्रिदण्डोपविष्टेन स्फाटिककमण्डलुना विकचपुण्डरीकराशिमिव
राजहंसेनोपशोभमानम्, स्थैर्येणाचलानां गाम्भीर्येण सागराणां तेजसा सवितुः प्रशमेन तु-
पाररश्मेर्निर्मलतयाम्बरतलस्य संविभागमिव कुर्वाणम्, वैनतेयमिव स्वप्रभावोपात्तद्विजाधि-
पत्यम्, कमलासनमिवाश्रमगुरुम्, जरच्चन्दनतरुमिव भुजंगनिर्मोकधवलजटाकुलम्, प्रश-
स्तवारणपतिमिव प्रलम्बकर्णवालम्, बृहस्पतिमिवाजन्मसंवर्धितकचम्, दिवसमिवोद्यदर्कवि-
म्बभास्वरमुखम्, शरत्कालमिव क्षीणवर्षम्, शान्तनुमिव प्रियसत्यव्रतम्, अम्बिकाकरतल-

शेषः । जरत्कलपतरुमिव वृद्धमन्दारमिवेत्युत्प्रेक्षा । **अमलेनेति** । अमलेन निर्मलेन दुकूलवत्कलेन । दुकूलेन
सदृशं वल्कलमिति मध्यमपदलोपी समासः । तेन संच्छादितमावृतम् । केनैव । अद्वितीयेनापूर्वेण
जराजालकेनैव विस्त्रासासमूहेनैवेत्युत्प्रेक्षा । दुकूलवत्कलं विशिनष्टि—**चन्द्रेति** । चन्द्रांशुभिरिव शशिज्यो-
त्स्नाभिरिवामृतफेनैरिव पीयूषण्डिण्डोरिव गुणानां विद्यातपधरणादीनां संतानाः समूहास्त एव तन्तवः सू-
त्राणि तैरिव निर्मितेन रचितेन । **मानसेति** । मानससरोजलवज्जलं तेन क्षालितं धौतमत एव शुचिना
निर्मलेन । पुनस्तमेव मुनिं विशिनष्टि—**स्फाटिककमण्डलुनोपशोभमानं विराजमानम्** । अथ कमण्डलुं वि-
शिनष्टि—**आसन्नेति** । आसन्नवर्तिना समीपस्थेन । **मन्दाकिनीति** । मन्दाकिनी गङ्गा तस्याः सलिलं
तेन पूर्णेन भूतेन । **त्रिदण्डेति** । त्रिदण्डस्त्रिपादिका तत्रोपविष्टेन स्थापितेन । मुनेर्ध्वलीकृतविग्रहवत्त्व-
वर्णनात्कमण्डलोश्च शुभ्रत्ववर्णनात्तदुपमानमाह—**विकचेति** । राजहंसेन विकचपुण्डरीकराशिमिव स्मित-
सिताम्भोजसमूहमिवेत्युत्प्रेक्षा । पुनर्मुनिः प्रकारान्तरेण विशिनष्टि—**स्थैर्येति** । स्थैर्येण स्थिरतयाचलानां
पर्वतानाम्, गाम्भीर्येण गाम्भीर्यगुणेन सागराणां समुद्राणाम्, तेजसा प्रतापेन सवितुः सूर्यस्य, प्रशमेनोपश-
मेन तुपाररश्मेश्चन्द्रस्य, निर्मलतया स्वच्छतयाम्बरतलस्य संविभागमिव स्वकीयवस्तुनः परेभ्यः किंचिद्वि-
भज्य प्रदानमिव कुर्वाणं विदधानम् । अचलादीनां स्थैर्यादयो गुणा अनेनैव संविभागीकृताः सन्तीति भावः ।
अथान्यसादृश्यद्वारा तमेव विशेषयन्नाह—**वैनतेयमिति** । वैनतेयो गृहडस्तद्वदिव स्वस्यात्मीयस्य यः प्रभावो
माहात्म्यं तेनोपात्तमङ्गीकृतं द्विजेषु ब्राह्मणेष्वधिपत्यं प्रभुत्वं येन स तम् । पक्षे द्विजेषु पत्रत्रिष्वाधिपत्यं सुस्यद्वं
येनेति विग्रहः । **कमलेति** । कमलासनो ब्रह्मा तमिवाश्रमो मुनिस्थानं तत्र गुरुं श्रेष्ठम् । पक्षे आश्रमा
ब्रह्मचारिप्रभृतयस्तेषां गुरुं प्रवर्तकम् । वर्णाश्रमाश्च ब्रह्मणैव प्रवर्तिताः । **जरदिति** । पुरातने परिमलविशेषा-
धिक्याज्जरद्विशिष्टचन्दनतरुग्रहणम् । तत्रैव भुजंगवाहुल्यम् । अतएव भुजंगस्य यो निर्मोकः कलुक्स्तद्वत्त-
वला या जटा तयाकुलं व्याप्तम् । पक्षे निर्मोक एव जटेति विग्रहः । शेषं पूर्ववत् । **प्रशस्तेति** । प्रशस्तः
सर्वलक्षणोपेतो वारणपतिर्गजनायकस्तद्वदिव प्रलम्बाः कर्णयोर्वालाः केशा यस्येति विग्रहः । पक्षे प्रलम्बौ ल-
म्बमानौ कर्णौ श्रवणौ वालश्च वालधिर्यस्मिन् । **बृहस्पतीति** । बृहस्पतिः सुरुगुस्तमिव आजन्म जन्म-

मिव रुद्राक्षवलयग्रहणनिपुणम्, शिशिरसमयसूर्यमिव कृतोत्तरासङ्गम्, वडवानलमिव संतै-
तपयोर्भक्षम्, शून्यनगरमिव दीनानाथविपन्नशरणम्, पशुपतिमिव भस्मपाण्डुरोमाश्लिष्टश-
रीरं भगवन्तं जावालिमपश्यम् ।

अवलोक्य चाहमचिन्तयम्—‘अहो प्रभावस्तपसाम् । इयमस्य शान्तापि मूर्तिरुत्तमकन-
कावदाता परिस्फुरन्ती सौदामिनीव चक्षुषः प्रतिहन्ति तेजांसि । सततमुदासीनापि महाप्र-
भावतया भयमिवोपजनयति प्रथमोपगतस्य । शुष्कनलकाशकुसुमनिर्पतिततानलचटुलवृत्ति-
नित्यमसहिष्णु तपस्विनां तनुतपसामपि तेजः प्रकृत्या भवति । किमुत सकलभुवनतलवन्दि-
तचरणानामनवरततपःक्षपितमलानां कैरतलामलैकवदखिलं जगदालोकयतां दिव्येन चक्षुषा

अम्बिका पार्वती तस्याः करतलं पाणितलं तद्वदिव रुद्राक्षः फलविशेषस्तद्वलयस्य कटकस्य यद्वहणं तत्र वि-
पुणम् । सर्वदा तदावर्तनेन कृताभ्यासमित्यर्थः । पक्षे रुद्र ईश्वरस्तस्याक्षमिन्द्रियं लोचनं वतुलत्वादेव यद्वलयं तस्य
ग्रहणं पिधानं तत्र निपुणं चतुरम् । रते चन्द्रकलाप्रकाशस्यानिवार्यत्वेन लज्जावशात्पावैसा तृतीयं लोचनं कर-
तलेन पिहितमिति भावः । शिशिरेति । शिशिरसमयशेषकालस्तस्य यः सूर्यां भगवांस्तद्वदिव कृतो वि-
हित उत्तरामज्ञो बृहत्तिका येन स तम् । पक्षे उत्तरस्या दिशः सङ्गः संश्लेषो येनेति विग्रहः । वडवेति ।
वडवानल आर्यस्तमिव संततं निरन्तरं पथ एव क्षीरमेव भक्षं यस्य स तम् । पक्षे पथः पानीयं तदेव भक्षं य-
स्येति भावः । शून्येति । शून्यमुद्रणितं यन्नगरं पुरं तद्वदिव । शून्ये धनिनां निवासायोग्यलादीनादि-
ग्रहणम् । तत्र दीनान्यतोभावान्वलनाथान्यप्रभूणि विपन्नान्यविद्यमानभावानि शरणाणि गृहाणि यत्र नगर
इति । अन्यत्र दीना दुःखाभिभूता अनाथाः स्वाभिरहिता विपन्ना इव विपन्ना मृतकल्पा व्याध्यादिपरिभूतास्तेषां
शरणं परित्राणहेतुम् । पशुपतिमिवेति । पशुपतिः शंभुस्तमिव भस्मवत्पाण्डुराण्यतिवार्धक्याङ्कृतापि
रोमाणि तैराश्लिष्टं शरीरं यस्य स तम् । पक्षे भस्मवत्पाण्डुरोमा गौरी तथा चाश्लिष्टमर्धाङ्गीकृतं शरीरं यस्येति
विग्रहः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

जावालि निरीक्ष्य किं कृतवानित्याह—अवलोक्येति । अवलोक्य निरीक्ष्य । न पुनरर्थः । अहम-
चिन्तयमेवं विचारितवान् । चिन्तां त्वेनं चिन्तयन्तमेव मामित्यवधिकम् । तामेवाह—अहो इत्याश्रयं ।
तपसां प्रभावो माहात्म्यम् । इयमस्य मुनेः शान्तापि मूर्तिः शरीरमुत्प्रावत्येन तप्तमुष्णीकृतं यत्कनकं
सुवर्णं तद्वदवदाता निर्मला परिस्फुरन्ती देदीप्यमाना सौदामिनीव विद्युदिव चक्षुषो नेत्रस्य तेजांसि
महांसि प्रतिहन्ति प्रतिघातं करोति । आभिमुख्येन गच्छन्तीनां जयनरदंशानां बलवद्देगसौदामिनी-
तेजसा प्रतिनिवृत्तिरनुभवसिद्धेवेति भावः । इदं स्वभाववर्णनम् । विरोधोऽपि शान्तस्योत्तमकनकावदाततेति
विरोधः । सततेति । सततं निरन्तरमुदासीनापि मध्यस्थापि महाप्रभावतयातुप्रप्रतापतया प्रथमोपग-
तस्यापूर्वागतस्य भयमिव भीतिमिवोपजनयति । अन्येषां करोतीत्यर्थः । अत्रापि मध्यस्थस्य भयोत्पादकल-
पेति विरोधः । जयनरदंशोऽयम् । हाकेति । तत्र स्वर्णं तपो येषां वेणुमणि तपस्विनां तेजो विद्यं सर्वदा

भगवतामेवंविधानामधक्ष्यकारिणाम् । पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महामुनीनाम्, किं पुनर्दर्शनानि । धन्यमिदमाश्रमपदमयमधिपतिर्यत्र । अथवा भुवनतलमेव धन्यमखिलमनेनाधिष्ठितमवनितलकमलयोनिना । पुण्यभाजः खल्वमी मुनयो यदहर्निशमेनमपरमिव नलिनासनमपगतान्यव्यापारा मुखावलोकननिश्चलदृष्टयः पुण्याः कथाः शृण्वन्तः समुपासते । सरस्वत्यपि धन्या यस्या तु सततमतिप्रसन्ने करुणाजलनिस्सन्दिन्यगाधगाम्भीर्यं रुचिरद्विजपरिवारा मुखकैमलसंपर्कमनुभवन्ती निवसति हंसीव मानसे । चतुर्मुखकैमलवासिभिश्चतुर्वेदैः सुचिरादिवेदमपरमुचितमासादितं स्थानम् । एनमासाद्य शरत्कालमिव कैलजलदसमयकलुपिताः प्रसादमुपगताः पुनरपि जगति सरित इव सर्वविद्याः । नियतमिह सर्वात्मना

ज्ञानलोचनेनाखिलं समग्रं जगद्विष्टमालोकयतां पश्यतां भगवतां माहात्म्यवतामेवंविधानां पूर्वाक्तगुणविशिष्टानाम् । हि निश्चितम् । अपक्ष्यकारिणां पापविनाशकानाम् । महामुनीनामिति । महातपस्विनां नामग्रहणान्यप्यभिधानोच्चारणमात्राण्यव्यायुर्धृतवत्कारणकार्योपचारात्पुण्यानि पुण्यजनकानि । दर्शनानीति । दर्शनानि तेषामवलोकनानि समग्रपापपहारकाणीत्यर्थं किं पुनर्भण्यते । अवश्यं तदपहारकाणीत्यर्थः । धन्यमिति । इदं प्रत्यक्षमाश्रमपदं मुनिस्थानं धन्यं कृतपुण्यम् । अत्रार्थं हेतुमाह—यत्रेति । यस्मिन्नाश्रमपदेऽयं महामुनिरधिपतिर्नेता । अथवेति पक्षान्तरे । अवनीति । अवनितलकमलयोनिना भुवनतलब्रह्माण्डनेन प्रत्यक्षोपलभ्यमानेन मुनिनाधिष्ठितमाश्रितं भुवनतलमेव जगतीतलमेव धन्यं कृतपुण्यम् । ‘सुकृती पुण्यवान्धन्यः’ इति हैमः । आश्रमस्य तदन्तःपातित्वादिति भावः । तच्छिष्याणां धन्यतां प्रतिपादयन्नाह—पुण्येति । खलु निश्चयेन । अमी मुनयः पुण्यभाजः सुकृतभाजः । यदिति हेतुर्थं । अहर्निशं प्रत्यहमपरमिवान्यमिव नलिनासनं कमलयोनिं समुपासते सेवां कुर्वते । तानेव शिष्यान्विशिनष्टि—अपेति । अपगतो दूरीभूतोऽन्यव्यापारस्तदितरकार्यं येभ्यस्ते तथा । मुखेति । मुखस्य वदनस्य अर्थान्मुनिरिति शेषः । तस्य यदवलोकनं गिरिक्षणं तेन निश्चला निमेषरहिता दृष्टिर्येषां ते तथा । किं कुर्वन्तः । पुण्याः पवित्राः कथाः किंवदन्तीः शृण्वन्त आकर्षयन्तः । तद्वदनगतायाः सरस्वत्याः श्लाघां कुर्वन्नाह—सरस्वतीति । सरस्वत्यपि भारत्यपि धन्या श्लाघ्या या । तु पुनरर्थः । अस्य मुनेर्मुखमेव कमलं नलिनं तस्य संपर्कं संबन्धमनुभवन्ती साक्षात्कुर्वन्ती मानसे मनसि निवसति निवासं करोति । उभयोः साम्यमाह—हंसीति । यथा मानसे सरसि हंसी मराली निवसति तथेयमपीत्यर्थः । अत्र प्रसन्नेत्यादिविशेषणानि मानसे मनसि सरसि च खलु व्यायोजनीयानि । अतीति । अतिशयेन प्रसन्ने प्रसादगुणयुक्ते । करुणेति । करुणा परदुःखप्रहाणेच्छा सैव जलं तस्य तयोर्वा निस्सन्दिनि स्याविणि । अगाधेति । अगाधमतलस्पर्शं गाम्भीर्यं गम्भीरता यस्मिन् । रुचिरेति । रुचिरा मनोज्ञा ये द्विजा दन्तास्त एव परिवारः परिच्छदो यस्याः सेति भारत्या विशेषणम् । चतुरिति । चत्वारि यानि मुखकमलानि तत्र वासिभिः स्थायिमिथश्चतुर्वेदैर्ऋग्यजुःप्रश्नतिभिः सुचिरादिव चिरकालादिवेदमपरमुचितमासादितं स्थानम् । एनमासाद्य शरत्कालमिव कैलजलदसमयकलुपिताः प्रसादमुपगताः पुनरपि जगति सरित इव सर्वविद्याः । नियतमिह सर्वात्मना

कृतावस्थितिना भगवता परिभूतकलिकालविलसितेन धर्मेण न स्मर्यते कृतयुगस्य । धर-
लमनेनाधिष्ठितमालोक्य न वहति नूनमिदानीं सप्तर्षिमण्डलनिवासाभिमानमम्बरत-
अहो महासन्त्वेयं जरा यास्य प्रलयरैविरश्मिनिकरदुर्निरीक्ष्ये रजनिकरकिरणपौण्डुशि-
जटाभारे केनपुञ्जधवला गङ्गेव पशुपतेः क्षीराहुतिरिव शिखाकलापे विभावसोर्निपत-
भीता । वहलाज्यधूमपटलमलिनीकृताश्रमस्य भगवतः प्रभावाद्भीतमिव रविकिरणज-
दूरतः परिहरति तपोवनम् । एते च पवनलोर्लुपञ्जीकृतशिखाकलापा रचिताञ्जलय-
मन्त्रपूतानि हवींषि गृह्णन्त्येतत्प्रीत्याशुशुक्षणयः । तरलितदुकूलवत्कलोऽयं चाश्रमलता-
सुरभिपरिमलो मन्दमन्दचारी सशङ्क इवास्य समीपमुपसर्पति गन्धवाहः । प्रायो मह-
नामपि दुरभिभवानि भवन्ति तेजसि । सर्वतेजस्विनामयं चाग्रणीः । द्विसूर्यमिव

तथा तेन भगवता माहात्म्यवता । **परीति** । परिभूतं न्यकृतं कलिकालस्य विलसितं चेष्टितं येनै-
धर्मेण न स्मर्यते । कृतयुगस्येति कर्मणि षष्ठी 'मातुः स्मरति' इतिवत् । **धरणीति** । नूनं
मनेन मुनिना धरणितलम् अधिष्ठितमाश्रितमालोक्य निरीक्ष्याम्बरतलं व्योमतलमिदानीं सांप्रतं
मण्डलनिवासाभिमानमिति सप्तर्षाणां कश्यपप्रभृतीनां यन्मण्डलं समूहस्तस्य यो निवासोऽवस्थानं ते-
ऽभिमानोऽहंकारस्तं न वहति न धत्ते । अत्र बहूनां ऋषीणां सत्त्वात् । अहो इत्याश्चर्यं । मा-
महाधैर्यं जरा विघ्नसा यास्य मुनेर्जटाभारे सटासमूहोपरि निपतन्ती पतनं कुर्वती न भीता न
अत्रार्थ उपमानद्वयं प्रदर्शयति—**पशुपेति** । पशुपतेरीश्वरस्य जटाभारे सटासमूहे गङ्गेव स्वर्णदीव-
रेति । विभावसोर्वह्नेः शिखाकलापे ज्वालासमूहे क्षीराहुतिरिव क्षीरस्य दुग्धस्याहुतिर्वह्नौ प्रक्षेप इवे-
गङ्गां विशिनष्टि—**फेनेति** । फेनस्य डिण्डीरस्य य पुञ्जः समूहस्तेन धवलोज्ज्वला । इयमपि धवला
जटां विशिनष्टि—**प्रलयेति** । प्रलयः कल्पान्तस्तस्मिन्यो रविः सूर्यस्तस्य यो रश्मिनिकरः किरणसम-
दुर्निरीक्ष्ये विलोकयितुमशक्ये । **रजनीति** । रजनिकरश्चन्द्रस्तस्य किरणा मयूखास्तद्वत्पाण्डूनि-
शिरोरुहाणि केशा यस्मिन् । **वहलेति** । वहलं निविडं यदाज्यं सर्पिस्तस्य धूमपटलं तेन मति-
श्यामतां प्रापित आश्रमो यस्यैवंविधस्य भगवतो मुनेः प्रभावान्माहात्म्याद्भीतमिव व्रस्तमिव
रणजालं सूर्यरश्मिसमूहस्तपोवनं मुनिस्थानं दूरतः परिहरति दूर एव त्यजति । मालिन्यस्य
प्रतिनिधीभूतस्य सूर्यरश्मिर्विरोधात् । मालिन्याश्रयाश्रमाधिपतेर्मुनेः प्रभावाद्भीतिरचितैवेति
एते चेति । एते समीपवर्तिन आशुशुक्षणयो वह्नयः । **पवनेति** । पवनेन वायुना लोलश्चपल-
कृतः समूहीकृतः शिखाकलापो ज्वालासमूहो येषां ते तथा । तथा रचिताञ्जलय इव विहिताञ्जल-
एतत्प्रीत्येतन्मुनिभेदेन मन्त्रपूतान्युचापवित्राणि हवींषि होतव्यानि गृह्णन्ति स्वीकुर्वन्ति । 'अग्नि-
वह्निः—शिखावानाशुशुक्षणिः' इत्यमरः । **गन्धेति** । गन्धवाहो वायुरस्य मुनेः समीपं पार्श्वं सशङ्क इव

गदनेनाधिष्ठितं महात्मना । निर्ऋम्पेव क्षितिरेतद्वैष्टम्भान् । एष प्रैवाहः करुणारसस्य,
तरणसेतुः संसारसिन्धोः, आधारः क्षैमाम्भसाम्, परशुस्तृष्णालतागहनस्य, सागरः संतो-
मृतरसस्य, उपदेष्टा सिद्धिमार्गस्य, अस्तगिरिरसद्ब्रह्मकस्य, मूलमुपशमतरोः, नाभिः प्रज्ञाच-
स्य, स्थितिर्वंशो धर्मध्वजस्य, तीर्थं सर्वविद्यावताराणाम्, वडवानलो लोभार्णवस्य, निक-
पलः शास्त्ररत्नानाम्, दावानलो रागपल्लवस्य, मन्त्रः क्रोधभुजंगस्य दिवसकरो मोहान्ध-
ारस्य अर्गलाबन्धो नरैकद्वाराणाम्, कुलभुवनमाचाराणाम्, आयतनं मङ्गलानाम्, अभू-
र्मदविकाराणाम्, दर्शकः सत्पथानाम्, उत्पत्तिः साधुतायाः, नेमिरुत्साहचक्रस्य, आश्रयः
त्वस्य, प्रतिपक्षः कलिकालस्य, कोशस्तपसः, सखा सत्यस्य, क्षेत्रमार्जवस्य, प्रभवः पु-
संचयस्य, अदत्तावकाशो मत्सरस्य, अरातिर्विपत्तेः, अस्थानं परिभूतेः, अननुकूलोऽभि-
नस्य, असंमतो दैन्यस्य, अनायत्तो रोषस्य, अर्नभिमुखः सुखानाम् । अस्य भगवतः
आदादेवोर्पशान्तवैरमपगतमत्सरं तपोवनम् । अहो प्रभावो महात्मनाम् । अत्र हि शाश्व-

नेः सर्वेतेजस्विनां समप्रधामवतामप्रणीमुख्यः । अनेनेति । अनेन मुनिना महात्मना प्रकृष्टस्वरूपेणाधिष्ठित-
धितं जगद्विसूर्यमिव द्वौ सूर्यौ यत्र तद्दिव । निर्ऋम्पेति । एतस्य मुनेरवष्टम्भादालम्बाधिक्षितिर्वसुधा
कम्पेव निर्वैपथुरिव । अथ च कियन्ति विशेषणानि रूपकालंकृतिद्वारा प्रदर्शयन्नाह—एषेत्यादि । एष मुनिः
णारसस्य प्रवाह ओषः । संसारसिन्धोर्भवाम्भोधेः संतरणे सेतुः सेतुबन्धः । क्षमाम्भसां क्षान्तिसलिलाना-
यारोऽम्भसां बन्धः । तृणैव लता तद्ब्रह्मस्य परशुः कुठारः । संतोष एवामृतरसः पीयूषद्रवस्तस्य सागरः
द्रुः । सिद्धिमार्गस्य मोक्षपदव्या उपदेशोपदेशकः । असद्ब्रह्मकस्याशुभग्रहस्यास्तगिरिरस्ताचलः । उपशमतरोः
तादृमस्य मूलं बुधः । प्रज्ञाचक्रस्य प्रतिभाचक्रस्य नाभिर्मध्यप्रदेशः । धर्मध्वजस्य सुकृतकैतोः स्थितिर्वंशो-
स्थानवेणुः । सर्वविद्यावताराणां समप्रविद्याप्रवेशानां तीर्थं घटः । लोभार्णवस्य लिप्तासमुद्रस्य वडवानल
वीः । शास्त्ररत्नानां सिद्धान्तमणीनां निकषोपलः कषणपटः । रागपल्लवस्येच्छाकिसलयस्य दावानलो वनवह्निः ।
शुभजंगस्य क्रोपसरीसृपस्य मन्त्रः । मोहान्धकारस्याज्ञानतिमिरस्य दिवसकरः सूर्यः । नरकद्वाराणां दु-
द्वाराणामर्गलाबन्धः परिष्वबन्धः । आचाराणां चरितानां कुलभुवनं मूलग्रहम् । मङ्गलानां श्रेयसामायतनं
म् । मदविकाराणामहंकारवृत्तीनामभूमिरुपरक्षेत्रम् । सत्पथानां शोभनमार्गाणां दर्शक उपदेष्टा । साधुतायाः
त्वस्योत्पत्तिः । उत्साहः प्रगल्भता स एव चक्रं तस्य नेमिर्धारा । रात्त्वस्य धैर्यस्याश्रय आधारः । कलि-
स्य कलियुगस्य प्रतिपक्षः शत्रुः । तपसः प्रसिद्धस्य कोशो भाण्डागारः । सत्यस्य सखा मित्रम् । मार्जवस्य
त्वस्य क्षेत्रं सत्योत्पत्तिस्थलम् । पुण्यसंचयस्य धर्मसमूहस्य प्रभव उत्पत्तिस्थलम् । मत्सरस्येर्ष्याया अदत्ताव-
तः । विपत्तेरापदोऽरातिः शत्रुः । परिभूतेः पराभवस्यास्थानमपदम् । अभिमानस्याहंकरेननुकूलोहितकारकः
स्यासंमतोऽस्वीकृतः । रोषस्यानायत्तोऽनधीनः । सुखानामभिमुखः पराशुखः । अस्येति । अस्य भग-
वतेः प्रसादादेव माहात्म्यादेव उपशान्तं शान्तिं प्राप्तं वैरं विरोधो यस्मिन् । अपेति । अपगतो

मिथ्यावशाद्य विरोधमुपशान्तात्मानस्तिर्यञ्चोऽपि तपोवनवसतिमुखमनुभवन्ति । तथा
 पञ्चविकचोत्पलवतरचनानुकारिणमुत्पतच्चारुचन्द्रकशतं हरिणलोचनद्युतिशबलमभिनव
 रत्नमिव विशन्ति शिखिनः कलापमातपाहतो निःशङ्कमहिः । अयमुत्सृज्य मातरमजात
 केसरिजिद्युभिः सहोपजातपरिचयः क्षीरक्षीरधारं पिवति कुरङ्गशावकः सिंहीस्तनम्
 शृणालकलापाशङ्कुभिः शशिकरधवलं सटाभारमासीलितलोचनो बहु मन्यते द्विरदकं
 लम्पभाषं भुगपतिः । इदमिह कपिकुलमपगतचापलमुपनयति मुनिर्कुमारकेभ्यः स्व
 कलाभिः । एते च न निवारयन्ति मदान्धा अपि गण्डस्थलीभाञ्जि मदजलपाननि
 रागकरकुन्धानि संजातदयाः कर्णतालैः करिणः । किं बहुना तापसामिहोत्रधूमलेखाभि
 र्पर्वतीभिर्निशानुपपादितकृष्णाजिनोत्तरासङ्गशोभाः फलमूलभृतो धैर्यकलिनो निश्चेत
 साऽपि सनिनरमा ईदं लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः । किं पुनः सचेतनाः प्रीणिनः' इति ।

तपोवनवासिनः प्रशान्तात्मानस्तिर्यञ्चोऽपि पशवोऽपि तपोवनवसतिमुखं मुनिस्थाननिवाससातमगु
 र्भुवनोपार्जुवन्ति । तदेव दर्शयन्नाह— तथेति । तथा हि । एषोऽहि सर्पो विकचं विकसितं
 तपोवनं तस्य वनं तस्य वा रचना निर्मितस्तदगुकरोत्येवंशीलं तत्तथा । उत्पतदिति । उत्पतद्
 तपोवनोत्तराभ्यन्द्रकजनं मेचकशतं यस्मिन् । हरिणेति । हरिणस्य मृगस्य या लोचनद्युतिर्नत्रक
 पलपदं कर्तुमेवंभूतं शिखिनो मयूरस्य कलापं प्रचलाकमातपेन सूर्यालोकेनाहतः पीडितो निःशा
 यतिनि प्रविशति । कपिव । अभिनवः प्रत्यग्रः । शादाः शष्पाणि सन्त्यज्रेति शाद्वलो हरितप्रदेश
 अभयमिति । अयं कुरङ्गशावको मातरमम्बामुत्सृज्य विहायाजातकेसरैरुत्पन्नसटैः केसरिजिद्युभि
 र्मातुः सदा सनमुपजातः समुत्पन्नः परिचयः संस्ववो यस्यैवंभूतः सिंहीस्तनं पिवति पानं करोति । स
 नि । अगन्तो न्यवन्ती क्षीरधारा यस्मिन् । 'गोत्रियोक्षपराजनस्य' इति हस्यः । एष इति । एष
 न । मृणोति । मृणालानां विगानां कलापं समूहमाशङ्कत इत्येवंशीलास्तैः । द्विरदेति । द्विरदा ग
 तान्तरात्पञ्चकलापमवकुञ्चमाणं शशिकरध्वन्द्वस्तद्वचलं गुप्त्रं राटाभारं केसरकलापम् ।
 रत्नमिव विशन्ति । अयमुत्सृज्य लोचनं यैवेवंभूतो बहुमन्यते । सुखत्वेन जानातीत्यर्थः । इदमिति । इहा
 कः प्रथमः अवेति । अयगन्तं चापलं चाद्यत्वं यस्यैवंभूतं कपिकुलं वानरयूथम् । सातेभ्यः कृताहव्ये
 नीतिरिति । मुनिनां तपस्विनां कुमारका वालास्तेभ्यः फलानि सस्यान्युपनयति दौकयति । एते चेति
 मिति । तपोवनो मदान्धा अपि मदोन्मत्ता अपि गण्डस्थलीभाञ्जि करटस्थलभाञ्जि । मद्वेति । म
 दप्रवृत्तिः । एते च पानं तेन निश्चलानि स्थिराणि मधुकराणां अमराणां कुलानि समूहाः संजातदय
 तपोवनोत्तराभ्यन्द्रकजनः अथवाचपटेन निवारयन्ति न दूरीकुर्वन्ति । किं वह्निति । किं बहुना किं
 विधेन जीवन्तीति वा इति भावः । तापसेति । उत्तरपर्वन्तीभिर्हृत्स्वं व्रजन्तीभिस्तापसानां यदग्निहो
 त्रं तपोवशाद्वाग्नेयकृतनशत्रयग्न्याभिरनिशं निरन्तरम् । उपेति । उपपादिता विहिता कृष्णं श्यामं

एवं चिन्तयन्तमेव मां तस्यामेवाशोकतरोरधश्छायायामेकदेशे स्थापयित्वा हारीतः पा-
दावुपगृह्य कृताभिवादनः पितुरनतिसमीपवर्तिनि कुशासने समुपाविशत् । आलोक्य तु मां
सर्व एव मुनयः 'कुतोऽयमासादितः शुक्शिशुः' इति तमासीनमपृच्छन् । असौ तु तानब्र-
वीन् 'अयं मया स्नातुमितो गतेन कमलिनीसैरस्तीरतरुनीडैर्निपतितः शुक्शिशुरातपज-
नितक्लान्तिरुत्तपत्रपांसुपटलमध्यगतो दूरनिर्पतनविह्वलतनुरल्पावशेषायुरासादितस्तपस्विदुरा-
रोहतया च तस्य वनस्पतेर्न शक्यते खनीडमारोपयितुमिति जातदयेनानीतः । तथावद्यम-
प्ररूढपक्षतिरक्षमोऽन्तरिक्षमुत्पतितुं तावदत्रैव कस्मिंश्चिदाश्रमतत्तुकोटरे मुनिकुमारकैरस्मा-
भिश्चोपनीतेन नीवारकणनिकरेण फैलरसेन च संवर्ध्यमानो धारयतु जीवितम् । अनाथप-
रिपालनं हि धर्मोऽस्मद्विधानाम् । उद्भिन्नपक्षतिस्तु गगनतलसंचरणसमर्थो यास्यति यत्रास्मै
रोचिष्यते । इहैव वोर्षजातैर्परिचयः स्यास्यति' इत्येवमादिकमस्मैत्संबद्धानामाकर्ष्य किंचि-

अथ हारीतः किं कृतवानित्याह—**एवमिति** । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन्तं विचारयन्तं मां तस्या-
मेवाशोकतरोरधश्छायायामेकदेशे एकस्मिन्प्रदेशे स्थापयित्वा संस्थाप्य हारीतः हारीतनामा मुनिः ।
पादावेति । पादौ चरणानुपगृह्य पादयोः पतिला । **कृतेति** । कृतं विहितमभिवादनं येनैवंभूतः पितु-
र्जनकस्यानतिसमीपवर्तिनि नातिनिकटवर्तिनि कुशासने दर्भविष्टरे समुपाविशदुपविष्टवान् । **आलोक्येति** ।
आलोक्य निरीक्ष्य । तु पुनरर्थः । मां सर्व एव समग्रा एव मुनयो ऋषयः कुतः कस्मात्प्रदेशादयं शुक्शिशु-
रासादितः प्राप्त इति तमासीनमुपविष्टं हारीतं मुनिमपृच्छन्नप्राशुः । असौ हारीतः । तु पुनरर्थः । तान्मु-
नीनब्रवीदुवाचेत्यर्थः । किमुवाचेत्याह—**अयमिति** । अयं शुक्शिशुर्मया स्नातुं स्नानार्थमितोऽस्मिन्प्रदे-
शात् गतेन प्राप्तेन । **कमलीति** । कमलिनीसरः पद्मसरस्तस्य तीरतरुः प्रतीरवृक्षस्तस्मिन्वो नीडः कुलायस्त-
स्मान्निपतितः स्रस्तः । **आतपेति** । आतपेनालोकेन जनितोदिता क्लान्तः श्रमाधिक्यं यस्य स तथा ।
उत्तमेति । उत्तम उष्णीभूतो यः पांसुपटलो धूलीसमूहस्तस्य मध्यगतोऽभ्यन्तरवर्ती । **दूरेति** । दूराद्-
विष्टान्निपतनमधःसंयोगफलिका क्रिया तेन विह्वलं व्याकुलं तनुर्देहो यस्य स तथा । **अल्पेति** । अल्पं
स्वल्पमवशेषमायुर्जातितं यस्यैवंभूत आसादितो लब्धः । **तपस्वीति** । तपस्विभिर्मुनिभिर्दुरारोहतया
दुःखेनारोद्धं शक्यतया तस्य वनस्पतेः शाल्मलीवृक्षस्य खनीडं खकुलायमारोपयितुं स्थापयितुं न शक्यते न
समर्थोभूयत इति हेतोः । **जातदयेनेति** । जातोत्पन्ना दया करुणा यस्यैवंभूतेनानीतोऽज्ञानीतः । मयेति
पूर्वोक्तमेवेति न पुनरुच्यते । **तद्यावदिति** । तदिति हेत्वर्थः । यावत्कालम् । अयमिति पूर्वोक्तः ।
अप्ररूढेति । अप्ररूढाऽनुत्पन्ना पक्षतिः पक्षमूलं यस्य सः । **अश्वमेति** । अन्तरिक्षमाकाशमुत्पतितु-
मक्षमोऽसमर्थः । **तावदिति** । तावत्कालम् । **अत्रैवेति** । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । **कस्मिंश्चि-**
दिति । कस्मिंश्चित् अनिर्दिष्टानामन्याश्रमतत्तुकोटरे मुनिवसतिवृक्षनिष्कुहे मुनिकुमारकैस्तापस्यशिशुभिर-
स्माभिश्चोपनीतेन आनीतेन । **नीवारोति** । नीवारो वनव्रीहिस्तस्य कणनिकरेण सस्यसमूहेन फैलरसेन

दुपजातकुतूहलो भगवाञ्जाबालिरीपदावलितकंधरः पुण्यजलैः प्रक्षालयन्निव मामतिप्रशान्तया दृष्ट्वा दृष्ट्वा सुचिरमुपजातप्रत्यभिज्ञान इव पुनःपुनर्विलोक्य 'स्वस्थैवाविनयस्य फलमनेनानुभूयते' इत्यवोचत् । स हि भगवान्कालत्रयदर्शी तपःप्रभावादिव्येन चक्षुषा सर्वमेव करतलगतमिव जगद्विलोकयति । वेत्ति जन्मान्तराण्यतीतानि । कथयत्यागामिनमप्यर्थम् । ईक्षणगोचरगतानां च प्राणिनामायुषः संख्यामावेदयति । सर्वैव सा तापसपरिषच्छ्रुत्वा विदिततत्प्रभावा 'कीदृशोऽनेनाविनयः कृतः, किमर्थं वा कृतः, क्व वा कृतः, जन्मान्तरे वा कोऽयमासीत्' इति कौतूहलिन्यभवत् । उपनाथितवती च तं भगवन्तम् 'आवेदय, प्रसीद भगवन्, कीदृशस्याविनयस्य फलमनेनानुभूयते । कश्चायमासीजन्मान्तरे । विहर्गजातौ वा कथमस्य संभवः । किमभिधानो वायम् । अपनयतु नः कुतूहलम् । आश्चर्याणां हि सर्वेषां भगवान्प्रभवः' ।

ति । इत्येवमादिकमस्मत्संबद्धमिति मद्भिषयकमालापं प्रश्नोत्तररूपमाकर्ण्य शुला । किञ्चिदिति । किञ्चिदीपदुपजातमुत्पन्नं कुतूहलमाश्चर्यं यस्य स तथा भगवान्माहात्म्यवान् जाबालिः जाबालिनामा मुनिः । ईपदिति । ईपत्किञ्चिदावलितानमिता कंधरा ग्रीवा यस्य स तथा । इदं तु सावधानलक्षणम् । पुण्येति । पुण्यजलैः पवित्रपानीयैः प्रक्षालयन्निव धावयन्निव मामतिप्रशान्तयातिप्रसन्नया दृष्ट्वा दृष्ट्वा सुचिरं चिरकालं दृष्ट्वा विलोक्य । उपेति । उपजातं समुत्पन्नं प्रत्यभिज्ञानम् 'सोऽयं देवदत्तः' इत्याकारकं ज्ञानं यस्य स तथा तद्वदिव पुनःपुनर्वारं वारं विलोक्य निरीक्ष्य स्वस्थैवात्मन एवाविनयस्याशिष्टाचारस्य फलं भोगोऽनेन शुक्लशिशुनानुभूयते साक्षात्क्रियत इति तानवोचदवतीत् । कथं मुनिर्ज्ञानातीत्याशयेनाह—स हीति । यतः । हि निश्चितम् । स भगवान् । काः लेति । कालत्रयस्यातीतानागतवर्तमानलक्षणस्य दर्शी पश्यकः । तप इति । तपःप्रभावादिव्येन ज्ञानात्मकेन चक्षुषा दृष्ट्वा सर्वमेव समग्रमेव जगत्करतलगतमिव हस्तन्यस्तमिवावलोकयति पश्यति । वेत्तीति । अतीतानि गतानि जन्मान्तराणि भवान्तराणि वेत्ति जानाति । कथयतीति । आगामिनं भाविनमर्थमपि कथयति ब्रवीति । ईक्षणेति । ईक्षणगोचरगतानां नयनपथप्राप्तानां प्राणिनां सत्त्वानामायुषो जीवितव्यस्य संख्यां परिमाणमावेदयति निवेदयति । सर्वैवेति । सर्वैव समग्रैव सा तापसपरिषन्मुनिरासा शुलाकर्ण्य । पूर्वोक्तमिति शेषः । विदितेति । विदितो ज्ञातस्तस्य जाबालिमुनेः प्रभावो माहात्म्यं यथा सा तथेति कौतूहलिनो कानुकवल्ग्ववदित्यन्वयः । इतिशब्दाव्ययमाह—कीदृश इति । कीदृशः कीदृगविनयोऽपराधविशेषोऽनेन शुक्लशिशुना कृतो विहितः । किमर्थं किंप्रयोजनं वा कृतः । क्व वा कस्मिन्प्रदेशे कृतः । जन्मान्तरे भवान्तेऽयं क आसीदभवत् । सर्वत्र वाशब्दो विकल्पार्थः । उपेत्येति । उपनाथितवती । 'नाथु याचने' इत्यस्य धानोरूपम् । याचितवतीत्यर्थः । च पूर्वोक्तसमुच्चये । तं भगवन्तं जाबालिमुनिम् । किं याचितवतीत्याशयेनाह—आवेदयेति । हे भगवन्, आवेदय कथय । प्रसीद प्रसन्नो भव । पूर्वोक्तप्रियायस्यप्रधाननुवदन्नाह—की-

इत्येवमुपयाच्यमानस्तपोधनपरिपदा स महामुनिः प्रैत्यवदत्—‘अतिमहदिदमाश्चर्यमाख्यातव्यम् । अल्पशेषमहः । प्रत्यासीदति च नः स्नानसमयः । भवतामप्यतिक्रामति देवार्चनविधिवेला तदुत्तिष्ठन्तु भवन्तः । सर्वे एवाचरन्तु यथोचितं दिवसव्यापारम् । अपराह्नसमये भवतां पुनः कृतमूलफलाशनानां विस्त्रब्धोपविष्टानामादितः प्रभृति सर्वमावेदयिष्यामि योऽयम्, यच्चानेन कृतमपरस्मिञ्जन्मनि, इह च लोके यथास्य संभूतिः । अयं च तावदपगतकृमः क्रियतामाहारेण । नियतमयमप्यात्मनो जन्मान्तरोदन्तं स्वप्नोपलब्धमिव मयि कथयति सर्वमशेषतः स्मरिष्यति’ इत्यभिदधदेवोत्थाय सह मुनिभिः स्नानादिकमुचितदिवसव्यापारमकरोत् ।

अनेन च समयेन परिणतो दिवसः । स्नानोत्थितेन मुनिजनेनार्चविधिमुपपादयता यः क्षितितले दक्षिणैर्भस्वरतलगतः साक्षादिव रक्तचन्दनाङ्गरागं रविरुदवहन् । ऊर्ध्वमुखैरर्कबिम्बविनिर्हितदृष्टिर्भिरुमापैस्तपोधनैरिव परिपीयमानतेजःप्रसरो विरलातपस्तनिमानमभ-

इत्येवमिति । इत्येवं अनेन प्रकारेण तपोधनपरिपदा मुनिसभयोपयाच्यमानः प्रार्थ्यमानः स महामुनिः प्रत्यवदत्प्रत्यवोचत् । अतीति । इदमाश्चर्यमतिमहदतिमहीयानाख्यातव्यं कथनीयम् । मयेति शेषः । अल्पेति । अहर्दिनमल्पशेषमल्पावशिष्टम् । प्रत्येति । नोऽस्माकं स्नानसमय आलम्बकायः प्रत्यासीदति विलम्बितो भवति । भवतामिति । भवतामपि युष्माकमपि देवार्चनविधिवेला देवपूजाक्षणोऽतिक्रामत्युल्लङ्घिता भवति । तदिति हेत्वर्थः । उत्तिष्ठन्तुत्थानं कुर्वन्तु भवन्तो यूयम् । सर्वे एवेति । यथोचितं यथायोग्यं दिवसव्यापारं दिनकृत्यमाचरन्तु समाचरन्तु । अपराह्णेति । अपराह्नसमये द्विप्रहरानन्तरसमये भवतां युष्माकम् । पुनरिति । पुनः द्वितीयवारं कृतं विहितं मूलफलशोरशनं भक्षणं यैस्ते तथा तेषाम् । विस्त्रब्धेति । विस्त्रब्धं सावधानं यथा स्यात्तथोपविष्टानां स्थितानाम् । आदित इति । आदितः प्रारम्भतः प्रभृति सर्वं वृत्तान्तमावेदयिष्यामि निवेदयिष्यामि । योऽयमिति । यथायं पूर्वजन्मन्यासीत् । यच्चानेनापरस्मिञ्जन्मनि परभवे कृतम् । इह चेति । इह लोके यथा येन प्रकारेणास्य संभूतिरुत्पत्तिः । अयं चेति । तावदादावयं शुक्र आहारेणाशनेनापगतकृमो व्यपगतपरिश्रमः क्रियतां विधीयताम् । नियतेति । नियतं निश्चितं मयि कथयत्ययं शुक्रः अपि आत्मनः स्वकीयस्य जन्मान्तरोदन्तं परशववृत्तान्तं स्वप्नोपलब्धमिव स्वप्नदृष्टवत्सर्वं समग्रमशेषतः आमूलचूलतः स्मरिष्यति स्मरणविषयी करिष्यति । इतीति । इति पूर्वोक्तमभिदधदेव कथयन्नेवोत्थायोत्थानं कृत्वा । सहेति । राह समं मुनिभिस्तपस्विभिरचितं योग्यं दिवसव्यापारं स्नानादिकमकरोन्निर्भमे ।

अनेन चेति । अनेन समयेन मध्याह्नसमयकर्तव्यकर्मणा परिणतः परिपाकं गतो दिवसः । परिणते दिवसे सूर्यस्य रक्तलान्तरार्णनामाह—स्नानोत्थितेनेति । अम्बरतलगतो रविस्तं रक्तचन्दनाङ्गरागं साक्षादिव प्रत्यक्ष-
सिद्धमतिपत्यपि न मतिरूपेणैवोदवदद्भाग्यतः । तं कम् । यः स्नानोत्थितेन मुनिजनेन तपस्विजनेनार्चविधिमुपपादयता यः क्षितितले दक्षिणैर्भस्वरतलगतः साक्षादिव रक्तचन्दनाङ्गरागं रविरुदवहन् । ऊर्ध्वमुखैरर्कबिम्बविनिर्हितदृष्टिर्भिरुमापैस्तपोधनैरिव परिपीयमानतेजःप्रसरो विरलातपस्तनिमानमभ-

जत् । उद्यत्सप्तर्षिसार्धस्पर्शपरिजिहीर्षयेव संहृतपादः पारावतपौदपाटलरागो रविरम्बरतः
 दैवालम्बत । आलोहितांशुजालं जलशयनमध्यगतस्य मधुरिपोर्विगलन्मधुधारमिव नाभि
 लिनं प्रतिमागतमपराण्वे सूर्यमण्डलमलक्ष्यत । विहायाम्बरतलमुमुच्य च कमलिनीर्वन
 शकुनय इव दिवसावसाने तरुशिखरेषु पर्वताग्रेषु च रविकिरणाः स्थितिमकुर्वत । आलम्बे
 हितातपच्छेदा मुनिभिर्लालम्बितलोहितवल्कला इव तरवः क्षणमहर्दश्यन्त । अस्तमुपगते
 भगवति सहस्रदीधितावपराण्वेतलदुल्लसन्ती विद्रुमलतेव पाटला संध्या समदृश्यत । यस्य
 मावध्यमानध्यानम्, एकदेशदुह्यमानहोमधेनुदुग्धधाराध्वनितधन्यतरातिर्भनोहरम्, आ
 वेदिविकीर्यमाणहरितकुशम्, ऋषिकुमारिकाभिरितस्ततो विक्षिप्यमाणदिग्देवताबलिसिक्थः
 श्रमपदमभवत् । कापि विहृत्य दिवसावसाने लोहिततारका तपोवनधेनुरिव कपिला परिव

पोषनरिव परिपीयमान आस्वाद्यमानस्तेजःप्रसरः कान्तिप्रचारो यस्य स तथा । विरलेति । विरलः स्व
 आतप आलोको यस्य स तथा तनिमानं तनोर्भावस्तनिमा तमभजत् । क्षीणत्वं प्रापेलथः । उद्यदिति । उद्य
 दयं प्रामुख्यः सप्तर्षिसार्धः सप्तर्षिसमूहत्वेन यः स्पर्शः संबन्धस्तस्य या परिजिहीर्षा परिहर्तुमिच्छा तथा संहृ
 संकोचिताः पादा येन स तथा । पारावत इति । पारावतः कलरवस्तस्य पादौ चरणौ तद्वत्पाटलः श्वेतः
 रागो यस्मिन्नेवंविधो रविः सूर्यः । अम्बरतलादित्यवधौ पञ्चमी । अवालम्बन्तालम्बे । तदनन्तरमालोहित
 शुजालमीपद्रक्तकिरणसमूहं सूर्यमण्डलं रविधिम्वमलक्ष्यतैक्ष्यत् । कमिव । अपरेति । अपराण्वे पश्चिमस
 प्रतिमागतं स्वमूर्तिरूपेणागतं वह्निर्निःसृतं जलशयनमध्यगतस्य मधुरिपोः कृष्णस्य नाभिनलिनमिव नाभिप
 मिव । तदेव विशिनष्टि—विगलदिति । विगलन्ती स्रवन्ती मधुधारा परागश्रेणिर्यस्मात्स तत् तथा । विह
 येति । अम्बरतलमाकाशतलं विहाय त्यक्त्वा कमलिनीवनानि नलिनीखण्डान्युमुच्य च शकुनय इव पतत्रि
 इव दिवसावसाने सार्यकाले तरुशिखरेषु वृक्षाग्रेषु पर्वताग्रेषु च रविकिरणाः सूर्यरश्मयः स्थितिभवस्थानमकुर्व
 कृतवन्तः । तत्कालीनतरुशोभामाह—आलम्बेति । आलम्बेत्संबन्धं प्राप्ता लोहितातपस्य रक्तालोक
 मध्येमध्ये छेदा रचनाविशेषा येषां ते तथा । अतएव ‘भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमग्रे गजस्य’ इति ।
 निमिस्तपस्विभिरालम्बिता आधिता अतएव लोहितवल्कला इव तरवो वृक्षाः क्षणं स्वल्पकालमदृश्यन्तावले
 क्यन्त । संध्यावस्थां प्रदर्शयन्नाह—अस्तेति । अस्तमुपगतेऽदृश्यतां प्राप्ते भगवति सहस्रदीधितावप
 रण्वेतलपश्चिमसमुद्रतलदुल्लसन्त्यूध्वमागच्छन्ती विद्रुमलतेव रक्तकन्दवल्लीव पाटला श्वेतरक्ता संध्या सा
 कालः समदृश्यत समालोक्यत । यस्यामिति । यस्यां संध्यायामेवंविधमाश्रमपदमभवत् । वभूवेत्यर्थः
 कीदृशम् । आवध्येति । आवध्यमानं क्रियमाणं ध्यानमेकप्रलयसंततिर्यस्मिन् । अनस्तं गत एव सूर्यं र
 ध्यावन्दनार्थोक्तत्वाज्ज्ञानग्रहणम् । एकेति । एकदेश एकस्मिन्प्रदेशे दुह्यमाना या होमधेनवो होमा
 गावस्तासां दुग्धधारा पयःश्रेणी तत्र यद्धुनितं शब्दितं तेन धन्यतरं सदतिमनोहरमतिचार । अशीति
 अग्निवेद्यां वहिस्थापनचतुरस्रभूमिकायां विकीर्यमाणा विक्षिप्यमाणा हरितकुजा नीलदर्भा यस्मिन् । ऋषी

माना संध्या तपोधनैरदृश्यत । अचिरप्रोषितं सवितरि शोकविधुरा कमलमुकुलकमण्डलु-
धारिणी हंससितदुकूलपरिधाना मृणालधवलयज्ञोपवीतिनी मधुकरमण्डलाक्षवलर्यमुद्वहन्ती
कमलिनी दिनपतिसमागमव्रतमिवाचरत । अपरसागराम्भसि पतिते दिवसकरे वेगोत्थितर्म-
म्भःसीकरनिकरमिव तारागणमम्बरमधारयत् । अचिराच्च सिद्धकन्यकाविक्षिप्तसंध्यार्चनकु-
सुमशबलमिव तारकितं वियदराजत । क्षणेन चोन्मुखेन मुनिजनेनोर्ध्वविप्रकीर्णैः प्रणामाञ्ज-
लिसलिलैः क्षाल्यमानइवागलदखिलः संध्यारागः ।

क्षयमुपागतायां संध्यायां तद्विनाशदुःखिता कृष्णाजिनमिव विभावरीतिमिरोद्गममभिनव-
मवहत् । अपहाय मुनिहृदयानि सर्वमन्यदन्धकारतां तिमिरमनयत् । क्रमेण च रधिरस्तं गत
इत्युदन्तमुपलभ्य जातवैराग्यो धौतदुकूलवल्कलधवलाम्बरः सर्तारान्तःपुरपर्यन्तस्थितैतनु-

मुनिभिः संध्यादृश्यतालोक्यत । गौरपि कपिलत्वाद्लोहिततारका रक्तकनीनिका । संध्या तु लोहिततारका र-
क्तनक्षत्रा तत्कालीनोद्गतनक्षत्राणां रक्तत्वात् । अतः संध्याधेन्वोः सादृश्यादुपमानोपमेयभावः । कमलि-
नीसूर्ययोर्नायिकानायकत्वेन तौ वर्णयन्नाह—अचिरेति । अचिरप्रोषिते तत्कालीनप्रोषिते गते सवितरि
श्रीसूर्यं शोकेन विरहेण विधुरा विह्वला कमलिनी दिनपतिसमागमार्थं स्वकीयनायकस्यागमनहेतोर्व्रतं
नियमविशेषमाचरदिवकरोदिव । कमलेति । संकुचितमुखसाम्यात्कमलमुकुलान्येव कमण्डलूति तान्येव
दधातीत्येवंशीला सा तथा । हंसेति । श्वेतसाम्यादंसा एव सितदुकूलानि परिधानमधोऽंशुकं यस्याः सा
तथा । मृणालेति । श्वेततन्तुसारूप्यान्मृणालान्येव धवलं शुभ्रं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं यस्याः सा तथा ।
मधुकरेति । नीलतीक्ष्णमुखसाम्यान्मधुकराणां भ्रमराणां यन्मण्डलं तदेवाक्षवलर्यं रुद्राक्षजपमालिका
तदुद्वहन्ती धारयन्ती । अपरामवस्थां वर्णयन्नाह—अपरेति । अपरसागराम्भसि पश्चिमसमुद्रपानीये पतिते
विवसकरे सूर्ये वेगेन रभसोत्थितं प्रादुर्भूतमम्भःसीकरनिकरं पानीयपृष्ठसमूहं तारागणमिव नक्षत्रवृन्दमिवा-
म्बरमाकाशमधारयद्वधार । अतिश्वेतरूपत्वसाम्यात्ताराजलबिन्द्वेहपमानोपमेयभावः । अचिराच्चे-
ति । अचिरात् स्वल्पकालेन सिद्धा विद्यासिद्धास्तेषां कन्यकाः पुत्र्यस्तामिर्विक्षिप्तानि विकीर्णानि यानि
संध्यार्चनकुसुमानि सार्यकालीनपूजार्थमानीतानि पुष्पाणि तैः शबलमिव कर्बुरमिव तारकितम् । 'तारकादिभ्य
इत्तच्' । संजाततारकोदयं वियदाकाशमराजताशोभत । अतीतसंध्यावस्थां प्रकटयन्नाह—क्षणेनेति । क्षणेन
सपद्येव । च समुच्चये । उन्मुखेनोर्ध्वमुखेन मुनिजनेन तापराजनेनोर्ध्वविप्रकीर्णैर्ध्व विक्षिप्तः प्रणामाञ्जलि-
सलिलैर्नमस्कृतिसमयाञ्जलिपानीयैः क्षाल्यमान इव प्रक्षाल्यमानोऽखिलः समग्रोऽपि संध्यारागोऽगलतत्स्थाना-
त्प्रच्युतः ।

क्षयमिति । संध्यायां क्षयमुपगतायां विनाशं प्राप्तायाम् । तदिति । तस्याः स्वसंनिध्यात्सखी-
रूपायाः संध्याया विनाशो ध्वंसस्तेन दुःखिता कष्टं प्राप्ता विभावरी रजन्यभिनवं प्रत्यग्रं तिमिरोद्गमं ध्वान्तो-
दयं कृष्णाजिनमिवासितचर्मवदवहत् । नीलसाम्यात्तिमिरोद्गमस्य कृष्णाजिनसाधर्म्यम् । तिमिरोद्गमस्य कृत्यं

स्तिमिरतमालावृक्षलेखं सप्तर्षिमण्डलाध्युषितमरुंधतीसंचरणपूर्वमुपहितापाढमालक्ष्यमाणमू-
लमेकान्तस्थितचारुतीरकामृगममरलोकाश्रममिव गौगनतलममृतदीधितिरेध्यतिष्ठत् । चन्द्रा-
भरणभृतस्तारकाकपालशकलालंकृतादम्बरतलात्र्यम्बकोत्तमाङ्गादिव गङ्गा सागरानापूरयन्ती
हंसधवला धरण्यामपतज्ज्योत्स्ना । हिमकरसरसि विकचपुण्डरीकसिते चन्द्रिकाजलपानलो-
भादवतीर्णा निश्चलमूर्तिरमृतपङ्कलग्न ईवाद्दृश्यत हरिणः । तिमिरजलधरसमयापगमानन्तर-
मभिनवसितसिन्दुवारकुसुमपाण्डुरैरण्वार्गतैरवगाह्यन्त हंसैरिव कुमुदसरांसि चन्द्रपादैः ।

लोकः समुद्रायस्तस्याश्रमो मुनिस्थानं तदिव गगनतलमम्बरतलमध्यतिष्ठदधितर्या । कीदृक्सूर्यः । जाते-
ति । जातं समुत्पन्नं वैराग्यं विरक्तता यस्मिन्स तथा तम् । पक्षे विशिष्टो रागस्तस्य भावस्तत्त्वम् । धौतेति ।
धौतं क्षालितं दुकूलवल्कलवस्त्रमेव धवलं शुभ्रमम्बरं यस्मिन् । पक्षे दुकूलवल्कलवत् धवलं शुभ्रमम्बरमाकाशं
यस्मिन् । सतारेति । तारः शक्तिविशेषः प्रणवो ब्रह्म च । तदुक्तमन्यत्र 'इदं तारत्रयं प्रोक्तमगम्यागम-
नादते' । एतद्वृत्ती 'तारत्रयं प्रणवशतत्रयम्' इत्याह विज्ञानेश्वरः । तथा सहवर्तमानं यदन्तःपुरमिति पुरस्य
शरीरस्यान्तर्मध्यं कुण्डलिनी नाडीविशेषः । 'क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वम्' इति पुरस्य परनिपातः । तस्याः
पर्यन्तः सहस्रारं कमलं तत्र योगसामर्थ्यास्थितं लैङ्गिकं तनुर्यस्य स तथा । पक्षे तारा अश्विन्यादयस्ताभिः
सहवर्तमानं यदन्तःपुरमवरोधस्तस्य पर्यन्तः संनिधिस्तत्र स्थिता तनुः शरीरं यस्य स तथा । अथाश्रमसाम्येन
गगनतलं विशेषयन्नाह—**तिमिरेति** । दशमत्वसाम्प्रतिमिरवच्छवामा ये तमालवृक्षास्तेषां लेखा पङ्क्तिर्यस्मिन् ।
पक्षे तिमिराण्येव तमालवृक्षा इति विप्रदः शेषं पूर्ववत् । सप्तर्षीति । सप्तर्षिसदृशा ये ऋषयो नारदाद्यास्तेषां
मण्डलं समूहः । 'मण्डलं श्वासमूहयोः' इति धरणिः । तेनाध्युषितमाधितम् । पक्षे सप्तर्षयः सप्ततारकाः । शेषं
प्राग्वत् । अरुंधतीति । अरुंधती वसिष्ठपत्नी तस्याः संचरणं परिभ्रमणं तेन पूर्णं पवित्रम् । पक्षेऽरुंधती
ताराविशेषः । शेषं प्राग्वत् । उपहितेति । उपहितः संनिहित आपाढः पालाशदण्डो यस्मिन् । 'पालाशो
दण्ड आपाढः' इत्यभिधानचिन्तामणिः । पक्षे आपाढा पूर्वापाढानक्षत्रम् । आलक्ष्येति । आसमन्तात्क्षय-
माणानि विलोक्यमानानि मूलानि वसुधातर्गतवृक्षप्रदेशा यस्मिन् । पक्षे मूलं मूलनक्षत्रम् । शेषं प्राग्वत् ।
एकान्तेति । एकान्ते विजने स्थिताश्चारवो मनोहराकृतयस्तारकामृगाः श्वेतमृगा यस्मिन् । पक्षे तार-
कारूपं मृगो नक्षत्रम् । तस्यामेव विभावया चन्द्रे जानवैराग्योपमानमम्बरमण्डलेचाश्रमरूपके मुक्त्वा ज्यो-
त्स्नायां गङ्गारूपकोपयोगिगगनतले त्र्यम्बकोत्तमाङ्गोपमानमाह—**चन्द्रेति** । चन्द्र एवाभरणं विभर्तीति च-
न्द्राभरणभृतस्मात् । **तारकेति** । तारका एव कपालशकलानि कर्परखण्डानि तैरलंकृतं भूषितं यस्मात् ।
अम्बरतलादित्यवधौ पञ्चमी । त्र्यम्बकोत्तमाङ्गादिवैश्वरमौलेरिव गङ्गा जाह्नवी । **सागरानिति** । अगस्तिगण्ड-
पेण शुष्कान् सागरान् समुद्रानापूरयन्ती परिपूर्णकुर्वती । चन्द्रोदयेन सागराणां पूरणं प्रसिद्धम् । हंसवद्वला
शुभ्रा ज्योत्स्ना चन्द्रिका धरण्यां पृथिव्यामपतपपातेत्यर्थः । अथ च चन्द्रमृगोऽप्येतादृशोऽभूदित्याह—**हिम-**
करेति । हिमकरश्चन्द्रः स एव सरस्तस्मिन् । तदेव विशिनष्टि—**विकचेति** । विकचानि विकसराणि यानि
पुण्डरीकाणि तद्वत्सितं शुभ्रे । अन्यदपि सरो विकचपुण्डरीकैः सितं भवति अतस्तदुपमानम् । **चन्द्रिके-**

विगलितसकलोदयरारं रजनिकरविम्बमम्बरापगावगाहधौतसिन्दूरमैरावतकुम्भस्थलमिव
तत्क्षणमलक्ष्यत । शनैःशनैश्च दूरोदिते भगवति हिमंततिस्रुति सुधाधूलिपटलेनेव धवलीकृते
चन्द्रातपेन जगति अवश्यायजलविन्दुमन्दगतिषु विघटमानकुमुदर्वेनकपायपरिमलेषु समुपो-
ढनिद्राभरालसतारकैरन्योन्यग्रथितपक्ष्मपुटैरारब्धरोमन्थमन्थरमुखैः सुखासीनैराश्रममृगैर-
भिनन्दितौगमनेषु प्रवहत्सु निशामुखसमीरणेष्वर्धयाममात्रावखण्डितायां विभावर्या हारीतः
कृताहारं मामादाय सर्वैस्तैर्महामुनिभिरुपसृत्य चन्द्रातपोद्भासिनि तपोवनैकदेशे वेत्रासनोप-
विष्टमनंतितूरवर्तिना जालपादनाम्ना शिष्येण दर्भपवित्रधवित्रपाणिना मन्दमुपवीज्यमानं पि-

गतैः प्राप्तैश्चन्द्रपादैः शशिकिरणैर्हृत्तेरिव मरालैरिव कुमुदसरांसि कैरवोपलक्षिततटाकान्यवगाह्यन्तालो-
ब्धन्त । अतः श्वेतत्वसाम्याद्धसचन्द्रपादयोरुपमानोपमेयभावः । पुनरवस्थान्तरं वर्णयन्नाह—**विगलीति ।**
विगलितो विलयं प्राप्नो यः सकलः समग्र उदयसंवन्ध्युत्तमनक्षणजन्मा रागो रक्तिमा यस्मिन्नेवंभूतं रज-
निकरविम्बं चन्द्रमण्डलं तत्क्षणमिव तत्काल इवालक्ष्यत जनैरक्ष्यत । किमिव । **अम्बरेति ।** अम्बरस्य
व्योम्नो यापगा नदी तस्या अवगाह आलोडनं तेन धातं क्षालितं सिन्दूरं नागजं यस्यैवंविधं यदैरावतस्य
हस्तिमल्लस्य कुम्भस्थलं तदिव । अतिवर्तुलत्वसाम्याच्चन्द्रविम्बस्य कुम्भस्थलोपमानम् । अथ मुनिवृत्तं नि-
रूपयन्नाह—**शनैरिति ।** हारीतो मुनिः कृताहारं विहितभोजनं मां वैशम्पायनमादाय गृहीत्वा पितरं
जावालमुनिमित्यवोचदित्यन्वयः । कस्मिन्सति । शनैः शनैः स्वल्पप्रयत्नेन दूरोदिते दूरं गते भगवति चन्द्रे ।
हिमेति । हिमं प्रालेयं तस्य ततिर्वाथी तस्याः स्रुति स्त्राविणि । चन्द्रस्य विशेषणम् । **सुधेति ।** श्वेतत्व-
साम्यात्सुधैव धूलिपटलं पांसुसमूहस्तेनैव चन्द्रातपेन शशिन आलोकेन जगति लोके धवलीकृते सति
शुभ्रीकृते सति । पुनः केषु सत्सु । निशामुखसमीरणेषु प्रदोषकालीनवायुषु प्रवहत्सु बहमानेषु सत्सु । अथ
वायूनां विशेषणानि—**अवश्येति ।** अवश्यायो हिमं तस्य जलविन्दवः पानीयविमुषस्तैर्मन्दा मन्थरा गतिर्ग-
मनं येषां ते । **विघटेति ।** विघटमानानि विकासं प्राप्यमाणानि यानि कुमुदवनानि तेषां कपायस्तुवरो
गन्धो येषु ते । **अभिनन्दितमिति ।** अभिनन्दितं श्लाघितमागमनं येषां ते तथा । कैः । आश्रममृगैर्मु-
निस्थानस्थहरिणैः । अथ च तेषां विशेषणानि—**समुपोढेति ।** समुपोढा सम्यक्प्रकारेणोपोढा या निद्रा
प्रमीला तस्या भरः संभारस्तेनालसा मन्थरा तारका कनीनिका येषां ते तथा तैः । **अन्योन्येति ।** अन्योन्यं
परस्परं ग्रथितानि मिलितानि पक्ष्म नेत्ररोम तेषां पुटानि येषां ते तथा तैः । **आरब्ध इति ।** आरब्धो
यो रोमन्थश्चर्वणं तेन मन्थराण्वलसानि मुखानि येषां ते तथा तैः । **सुखेति ।** सुखेन यहच्छयासीनै-
रुपविष्टैः । **अर्धेति ।** त्रियामाशयेनार्धयाममात्रमर्धं प्रहरमात्रमवखण्डितं खण्डनां प्राप्तं यस्याः सा तथा ।
तस्यामर्धप्रहरन्यूनायामित्यर्थः । एवंविधायां विभावर्या रजन्यां सर्वैस्तैर्महामुनिभिर्महातपस्त्रिरुपसृत्वा-
गत्य । कस्मिन् । **चन्द्रेति ।** चन्द्रातपेन निशापतिप्रकाशेनोद्भासत उत्प्राबल्येन शोभत इत्येवंशीलः स तथा
तस्मिन् । **तप इति ।** तपोवनस्य मुनिस्थानस्यैकदेशोऽन्यतरप्रदेशस्तस्मिन्नधिकरणीभूते । अथ जावालि-
मन्ति विशेषणमाह—**वेनेनेति ।** वेनत्पनमायनदी तत्रोपविष्टमासीत् । **अनन्तीति ।** अनन्तिदूरवर्तिना ना-

तरमवोचत्—‘हे’ तात, सकलेयमाश्रयश्रवणकुतूहलकलितहृदया समुपस्थिता तापसपरिप-
दावद्धमण्डला प्रतीक्षते । व्यपनीतश्रमश्च कृतोऽयं पतत्रिपोतः । तदावेद्यतां यदनेन कृतम् ।
अपरस्मिन्जन्मनि कोऽयमभूद्विष्यति च’ इति । एवमुक्तस्तु स महामुनिरग्रतः स्थितं मामवलोक्य
कथं तांश्च सर्वानेकाग्रान्छ्रवणपरान्मुनीन्बुद्ध्वा शनैःशनैरब्रवीत्—‘श्रूयतां यदि कौतूहलम्—

अस्ति सकलत्रिभुवनललामभूता, प्रसवभूमिरिव कृतयुगस्यात्मनिर्वासोचिता भगवता
महाकालाभिधानेन भुवनत्रयसर्गस्थितिसंहारकारिणा प्रमथनीयेनेवापरेव पृथिवी समुत्पादिता
द्वितीयपृथिवीशङ्कया जलनिधिरेव रसातलर्गभीरेण परिखावलयेन परिवृता, पशुपतिनिवास-
ग्रीवा गङ्गनपरिसरोल्लेखिशिखरमालेन कैलासगिरिणेव सुधासितेन प्राकारमण्डलेन परि-

आश्रयेति । आश्रयस्याद्भुतवस्तुनो यच्छ्रवणमाकर्णनं तत्र यत्कुतूहलं चित्तधृतिविशेषस्तेनाकलितं व्याप्तं
हृदयं चेत्तो यस्याः सा । परिपद्विशेषणम् । आवद्धेति । आवद्धमारचितं मण्डलं यथा सा । प्रतीक्ष-
त इति । भवन्तमिति शेषः । भवद्विलम्बेन विलम्ब इत्यर्थः । कदाचिच्छ्रुत्कृतोऽपि स्यादित्यत आह—व्यप-
नीतेति । अयं पतत्रिपोतः शुक्रशिथुर्व्यपनीतो दूरीकृतः श्रमो ग्लानिर्यस्यैवंभूतः कृतो विहितः । चेति पू-
र्वोक्तसमुच्चये । तदिति हेत्वर्थः । आवेद्यतामिति । यदनेन शुक्रेन कृतं विहितं तदावेद्यतां निषेद्यताम् ।
अस्माकमिति शेषः । अपरस्मिन्निति । एतद्भाषेक्षयापरजन्मनि भूते भविष्यति च कोऽयमभूत्कोऽय-
मग्रे भविष्यति चेति । एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तः प्रश्नविषयीकृतः । तु पुनरर्थः । स महामुनिः
जाबालमुनिरग्रतः पुरतः स्थितमासीनं मामवलोक्य निरीक्ष्य तान्सर्वान्समग्रानेकाग्रानेकतानान् । श्रव-
णेति । श्रवणमाकर्णनं तस्मिन्परान्मुनींस्तपस्विनो बुद्ध्वा ज्ञात्वा च अतिवृद्धत्वाक्षीणत्वाच्च शनैः शनैर्म-
न्दस्वरेणाब्रवीदुवाच । किमुवाचेत्याह—श्रूयतामिति । यदि चेत्कौतूहलमाश्रयं तर्हि श्रूयतामाकर्ण्यताम् ।
अनेनात्यादरः सूचितः ।

अस्तीति । उज्जयिनी नाम नाग्री नगर्यस्तीति दूरेणान्वयः । अग्रे प्रथमान्तानि सर्वाण्यपि नगरीविशेष-
णानि । अन्येषां त्वन्यविभक्तिकर्तृतीति बोध्यम् । सकलेति । सकलं समग्रं यत्रिभुवनं त्रिविष्टं तस्य
ललामभूता तिलकभूता । प्रसवेति । कृतयुगस्य सत्ययुगस्य प्रसवभूमिरिव जन्मभूमिरिव । आत्मेति । भगव-
तेश्वरेणात्मनः स्वस्य यो निवासोऽवस्थानं तत्रोचिता योग्यापरेर्वतद्भूमिनेव पृथिवी वसुधा समुत्पादिता कृता ।
अथेश्वरं विशेषयन्नाह—महेति । महाकाल इत्यभिधानं नाम यस्य स तथा तेन । भुवनेति । भुवनत्रयस्य
विष्टपत्रयस्य यः सर्गः सर्जनम्, स्थितिरवस्थानम्, संहारो विनाशः एतेषां कारिणा करणशीलेन । प्रमथेति ।
प्रमथा गणास्तेषां नाथेन स्वामिना । द्वितीयेति । द्वितीयैतद्यतिरिक्ता यां पृथिवी तस्याः शङ्का रेका
तथा जलनिधिनेव समुद्रेणेव परिखावलयेन सात्त्विकमण्डलेन परिवृता परिवेष्टिता । परिखावलयेन विशि-
नष्टि—सरसेति । रसातलं पृथ्व्या अधोभागं यावद्भूमरेणालच्छममध्येन । पुनर्विशेषतो नगरीं विशिनष्टि—
प्राकारेति । प्राकारो वप्रस्तस्य मण्डलेन वलयेन परिवृता परिवेष्टिता । पशुपतिरिति । पशुपतिरिष्वरस्त-

वृता प्रकटशङ्खशुक्तिमुक्ताप्रवालमरकतमणिराशिभिश्चामीकरचूर्णसिकतानिकरैर्निचितैरायामिभिरगस्त्यपरिपीतसलिलैः सागरैरिव महाविपणिपथैरुपशोभिता, सुरासुरसिद्धगन्धर्वविद्याधरोरगाध्यासिताभिश्चित्रशालाभिर्ैविरतोर्त्तवप्रमदावलोकनकुतूहलादम्बरतलादवतीर्णाभिर्दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिवालंकृता, मथनोद्धतदुग्धधवलितमन्दरद्युतिभिः कनकमयामलकलशशिखरैरनिलदोलायितसितध्वजैरुपरिपतद्भ्रगङ्गैरिव तुषारगिरिशिखरैरमरमन्दिरैर्विराजितशृङ्गाटका, सुधावेदिकोपशोभितोदपानैरनवरतचलितजलघटीयन्त्रसिच्यमानहरितोपवनान्धकारैः केतकीधूलिधूसरैरुपशत्यकैरुपशोभिता, प्रदमुखरर्मधुकरकुलान्धकारितनिष्कुटा, स्फुरदुपवनलताकुसुमपरिमलसुरभिसमीरणा, रणितसौभाग्यघण्टैरालोहितांशुकपताकैरावद्धर-

करणद्वयं तेन सितेन शुभ्रेण । पक्षे सुधावच्छुभ्रेणेत्यर्थः । **प्रकटेति** । प्रकटाः स्रष्टाः शङ्खाः कम्बुः, शुक्तिरध्वमण्डकी, मुक्ता मौक्तिकम्, प्रवालं हेमकन्दलः, मरकतमणिरश्मगर्भः; एतेषां राशयः समूहो येषु तैः । **चामीकरेति** । चामीकरचूर्णं पर्वतादौ 'चूर्का' इति प्रसिद्धं तदेव सिकतानिकरो वालुकासमूहस्तेन निचितैर्व्याप्तैः । **आयेति** । आयामो विस्तारो विद्यते येषु तैः । **अगस्त्येति** । अगस्त्यो घटोद्भवस्तेन परिपीतं सलिलं जलं येषां तैः सागरैरिव समुद्रैरिव । **महेति** । महत्यतिदीर्घा या विपणिः पण्यवीथिका तस्या ये पन्थानो मार्गास्तैरुपशोभिता विराजमाना । 'ऋक्-' इति सूत्रेण पथोऽकारान्तत्वम् । **सुरेति** । सुरा देवाः, असुरा दानवाः, सिद्धा विद्यासिद्धाः, गन्धर्वा देवगायनाः, विद्याधरा व्योमचारिणः, उरगा नागाः, एतैरध्यासिताभिराश्रिताभिश्चित्रोपलक्षितशालाभिरलंकृता भूषिता । कामिरिव । दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिव देवयानश्रेणिभिरिव । तस्याः कथमत्रागम इत्यरेकायामाह—**अविरतेति** । अविरतं निरन्तरं य उत्सवो महत्सन्निव्याः प्रमदा योषितस्तासां यदवलोकनं निरीक्षणं तदेव यत्कुतूहलमाश्चर्यं तस्मादिति हेत्वर्थं पञ्चमी । अम्बरतलादाकाशादवतीर्णाभिरुतीर्णाभिः । आगताभिरिति यावत् । **अमरेति** । अमरमन्दिराणि देवप्रासादास्तैर्विराजितानि शोभमानानि शृङ्गाटकानि त्रिमार्गश्लेषरूपाणि यस्यां सा तथा । 'त्रिमार्गश्लेषः शृङ्गाटः' इति कोशः । कैरिव । तुषारगिरिर्हिमाद्रिस्तस्य शिखरैः सानुभिरिव । देवगृहगिरिशिखरयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—**मथनेति** । मथनं विलोडनं तत्रोद्धतः कृतप्रयत्नो दुग्धेन पयसा धवलितः धवलीकृतो यो मन्दरो मेरुस्तद्वद्द्युतिः कान्तियेषां ते तैः । **कनकेति** । कनकमयाः स्वर्णमया अमला निर्मला ये कलशालघुकम्भास्त एव शिखराण्यप्राणि येषां ते तथा तैः पक्षे कलशवच्छिखराणि येषामिति विग्रहः । **अनिलेति** । अनिलैर्वायुभिर्दोलायिता प्रेङ्गावदाचरिताः सितध्वजाः श्वेतवैजयन्त्यो येषु तैः । कैरिव । उपरिपतद्भ्रगङ्गैरिवोपरिष्ठापतन्ती स्रवन्त्यभ्रगङ्गा स्वर्धुनी येषु तैरिव । **सुधेति** । सुधा प्रागेव व्याख्याता तयोपलक्षिता या वेदिका पीठवन्धस्तयोपशोभिताः शोभां प्रापिता उदपानाः कूपा येषु तैः । 'कूपः स्यादुदपानोऽन्धुः' इति कोशः । **अनवरतेति** । अनवरतं निरन्तरं चलितं भ्रामितं यज्जलघटीयन्त्रमगध-दृष्टेन कारणेन कार्योपचारात्सिच्यमानानि प्रोक्ष्यमाणानि यानि हरितानि नीलान्युपवनान्येवान्धकाराणि

क्तचामरैर्विद्रुममयैः प्रतिगृहमुच्छ्रितैर्मकराङ्कैः सदनयष्टिकेतुभिः प्रकाशितमकरध्वजपूजा, स-
ततप्रवृत्ताध्ययनध्वनिधौतकल्मषा, स्तिमितमुरजरवगम्भीरगर्जितेषु सलिलसीकरासारैस्तव-
करचितदुर्दिनेषु पर्यस्तरैर्विकिरणरचितसुरचापचौरुषु धारागृहेषु मत्तमयूरैर्मण्डलीकृतशि-
खण्डैस्ताण्डव्यसनिभिरावध्यमानकेकाकोलाहला, विकचकुवलयकान्तैरुत्फुल्लकुमुदधवलौद-
रैरनिमिषदर्शनरमणीयैराखण्डललोचनैरिव सहस्रसंख्यैरुद्भासिता सरोभिः, अविरलकदलीव-
नैर्कलिताभिरमृतफेनपुञ्जपाण्डुराभिर्दिशि दिशि दन्तवलभिकाभिर्धवलीकृता, यौवनमदमत्त-
मालवीकुचकलशैलुलितसलिलया भगवतो महाकालस्य शिरसि सुरसरितर्मालोक्योपजातेभ्य-

न्यस्तैः प्रकाशिता प्रकटीकृता मकरध्वजस्य कंदर्पस्य पूजार्चा यस्यां सा । अथ च सदनयष्टिमदनयष्ट्योः
साम्यं प्रदर्शयन्नाह—**रणितेति** । रणिताः रणरणशब्दं कुर्वाणाः सौभाग्यघण्टाः सुभगताहेतोर्न्यस्ता
घण्टा वृहत्किङ्किण्यो येषु तैः । **आलोहीति** । आलोहितं रक्तमंशुकं तस्य पताका वैजयन्त्यो
येषु तैः । **आवद्धेति** । आवद्धानि नद्धानि रक्तचामराणि लोहितवालव्यञ्जनानि येषु तैः । **विद्रुमेति** ।
विद्रुममयैः विद्रुमं प्रवालं प्रचुरं येषु तैः प्रतिगृहं प्रतिस्त्रोच्छ्रितैरुर्ध्वाकृतैः मकरो मत्स्यस्तस्याङ्कध्विहं येषु
तैः । एवंप्रकारेणैव वसन्ते कामपूजा जनैः क्रियत इति तदुरप्रेक्षा । **सततमिति** । सततं निरन्तरं प्रवृत्तः प्र-
सृतोऽध्ययनस्य शास्त्रपाठस्य ध्वनिः शब्दस्तेन धौतं क्षालितं कल्मषं पातकं यस्यां सा । पुनः प्रकारान्तरेण
तां विशिनष्टि—**धारेति** । धारागृहेषु यन्त्रगृहेषु मत्तमयूरैरुन्मदकलापिभिरावध्यमानोऽन्योन्याश्लिष्टतया
क्रियमाणः केका मयूरस्य वाण्यस्तासां कोलाहलः कलकलो यस्याम् । यन्त्रगृहाणां जलधरसादृश्यं विशे-
षणमुखेन दर्शयन्नाह—**स्तिमितेति** । स्तिमितो निश्चलो यो मुरजस्य मृदङ्गस्य रवः शब्दः स एव गम्भीरं
घोरं गर्जितं स्तनितं येषु । **सलिलेति** । सलिलस्य जलस्य सीकरा वातास्तवारिविमुषस्तेषामासारो वेग-
वान्मूर्ध्वा येष्वेवविधाः स्तवका गुच्छकास्तै रचितं प्रारब्धं दुर्दिनं येषु ते तथा तेषु । आसारस्य स्तवका
इति समासो वा । **पर्यस्तेति** । पर्यस्ता निपतिता ये रविकिरणाः सूर्यरश्मयस्तै रचितं विहितं यत्सुरचा-
पमिन्द्रधनुस्तेन चारुषु मनोहरेषु । रविकिरणानां द्रव्यान्तरसंयोगेन विविधवर्णत्वोपपत्तेरुपप्रेक्षा । अथ मयू-
रान्विशिनष्टि—**मण्डलेति** । मण्डलीकृता वर्तुलीकृताः शिखण्डा वर्हाणि यैः । नृत्यप्रारम्भे मयूरकलापो
मण्डलाकृतिः स्यादिति सर्वप्रसिद्धिः । अतएव ताण्डव्यसनिभिरुत्तरसिकैः । पुनः कीदृशी । सरोभिस्तटा-
कैः उद्भासिता उपशोभिता । अथ च सरोविशेषणानि—**विकचेति** । विकचानि विकस्वराणि कुवल-
यान्युत्पलानि तैः कान्तैर्मनोहरैः । **उत्फुल्लेति** । उत्फुल्लानि विनिद्राणि यानि कुमुदानि कमलानि
तद्गद्गवलं शुभ्रमुदरं मध्यभागो येषां तैः । कैरिव । सहस्रसंख्यैराखण्डलस्येन्द्रस्य लोचनैरिव । अधोभौ वि-
शेषयन्नाह—**अनिमिपेति** । अनिमिषा मत्स्यास्तेषां दर्शनं विलोकनं तेन रमणीयैर्मनोहरैः । पक्षेऽनिमिषं
पक्ष्मपातरहितं यद्दर्शनमीक्षणं तेन रमणीयैः मनोहरैः । गृहवर्णनद्वारा तां पुनर्विशिनष्टि—**दिशीति** ।

येव सततंसमाबद्धतरंगभृकुटिलेखया खमिव क्षालयन्त्या सिप्रया परिक्षिप्ता, सकलभुवनख्या-
तयशसा हरजटाचन्द्रेणैव कोटिसारेण मैनाकेनेवाविदितपक्षपातेन मन्दाकिनीप्रवाहेणैव प्रक-
टितकनकपद्मराशिना स्मृतिशास्त्रेणैव सभावसथकूपप्रपारामसुरसैदनसेतुयन्त्रप्रवर्तकेन मन्द-
रेणैवोद्धृतसमप्रसागररत्नसारेण संगृहीतगारुडेनापि भुजंगभीरुणा खलोपजीविनापि प्रणयिज-
नोपजीव्यमानविभवेन वीरेणापि विनयवता प्रियंवदेनापि सत्यवादिनाभिरूपेणापि स्वदार-
संतुष्टेनातिथिजनाभ्यागमार्थिनापि परंप्रार्थनानभिज्ञेन कामार्थपरेणापि धर्मप्रधानेन महास-

कालस्य महाकालाभिधानस्येश्वरस्य शिरसि मस्तके सुरसरितं गङ्गामालोक्य निरीक्ष्य सततं निरन्तरं समा-
बद्धा सम्यक्प्रकारेणाबद्धा बन्धं प्रापिता ये तरंगाः कल्लोलास्त एव भृकुटिलेखा भृकुटिपङ्क्तिर्यया सा तथोपजाते-
र्धयेवोत्पन्नासूययेव । एतेन सपत्नीदर्शनेन भृकुटिविकारो दर्शितः । **खमिति** । खमाकाशं क्षालयन्त्येव नि-
र्मलं कुर्वत्येवंविधया सिप्रया सिप्रानद्या परिक्षिप्ता परिवेष्टिता । इभ्यजनवर्णनद्वारा नगरीं विशेषयन्नाह—विला-
सिजनेनाधिष्ठितेति दूरेणान्वयः । तत्र विलासिनीनां जनो विलासी यो जन इत्येवं समासभेदेन द्वयोर्महणम् । अथ
विलासिजनविशेषणानि—कीदृशेनेव विलासिजनेन । हरजटाचन्द्रेणैवेश्वरजटास्थनिशानाथेन इव । उभयं
विशिनष्टि—**सकलेति** । सकलं समग्रं यद्भुवनं विश्वं तत्र ख्यातं प्रसिद्धं यशः कीर्तिर्येषां ते तथा । पक्षे
यशः कान्तिर्यस्येति विग्रहः । **कोटीति** । कोटिः संख्याविशेषस्तावत्प्रमाणं सारं द्रव्यं येषां ते तथा ।
'सारो द्रव्यं बलं सारम्' इत्यनेकार्थः । पक्षे कोटिरग्रभागस्तेन सारः प्रधानः । पुनः केनेव । मैनाकेनेव
हिमाचलात्मजेनेव । उभयं विशिनष्टि—**अविदितेति** । अविदितो अननुभूतः पक्षयोः पातच्छेदो येन
स तथा तेन इन्द्रेण सर्वेषां भूभूतां पक्षच्छेदो विहितः; परं मैनाकस्य न कृत इति प्रसिद्धिः । पक्षेऽवि-
दितोऽज्ञातः पक्षपातोऽसदङ्गीकारो येन । **मन्दाकिनीति** । मन्दाकिनी गङ्गा तस्याः प्रवाहो रयस्तेनेव ।
उभयं विशेषयन्नाह—**प्रकटितेति** । प्रकटिता प्रकाशिता कनकस्य सुवर्णस्य । **पद्मेति** । पदैकदेशे पदस-
मुदायोपचारात्पद्मरागमणीनां राशयः समूहा येन स तथा तेन । पक्षे कनकपद्मानां राशयः कमलसमूहाः ।
स्मृतीति । स्मृतिर्धर्मसंहिता तत्तत्क्षणेन शास्त्रेणैव । उभयं विशिनष्टि—**सभेति** । सभा संसदावसथं छात्रवृत्तिनां
वेश्म नामान्यतो गृहं वा, कूप उदपानः, प्रपा पानीयशाला, आरामः कृत्रिमं वनम्, सुरसदनं देवगृहम्, सेतुः
पालिः, यन्त्रोऽरवटकादिगृहाद्याश्रमस्थलात् एतेषां प्रवर्तकेन प्रयोजकेन । पक्षे धर्मेजनकलात्तद्विधायक-
नेत्यर्थः । **मन्दरेति** । मन्दरो मेरुस्तेनेव । तदुभयं विशिनष्टि—**उद्धृतेति** । उद्धृत्य भूतानि समग्राण्य-
खिलानि सागरवत्समुद्रवद्वलेषु साराणि मुख्यरत्नानि येन । पक्ष उद्धृतानि वहिर्नीतानि समग्राणि सागरात्समु-
द्राद्वलसाराणि चतुर्दशरत्नानि येन । **संगृहीतेनेति** । संगृहीतं गारुडं रत्नं गारुडशास्त्रं वा येनैवभूतेनापि
भुजंगभीरुणेति विरोधः । तत्परिहारस्तु भुजंगो गणिकापतिर्भूतो वेल्यर्थात् । **खलेति** । खलं दुर्जनमुपजीवती-
त्येवंशीलेनापि प्रणयिजनेन सज्जनजनेनोपजीव्यमानो भोग्यमानो विभवो यस्येति विरोधः । तत्परिहारस्तु
खलं नवीनधान्यस्थापनस्थलमित्यर्थात्तदुपजीविना तदाश्रयेणाजीविकां कुर्वाणेत्यर्थः । **वीरेति** । वीरेणापि
सत्तेनापि शिरःपञ्चजानपाशवीदेनेति विरोधः । तत्परिहारस्तु वीरेण विराडपान्तेनेत्यर्थः । **स्मिप्रेषिति** । स्मिप्रेष

त्वेनापि परलोकभीरुणा सकलविज्ञानविशेषविदा वेदान्येन दक्षेण स्मितपूर्वाभिभाषिणा परि-
हासपेशलेनोज्ज्वलवेषेण शिक्षिताशेषदेशभाषेण वक्रोक्तिनिपुणेनाख्यायिकाख्यानपरिचयचतु-
रेण सर्वलिपिज्ञेन महाभारतपुराणरामायणानुरागिणा बृहत्कथाकुशलेन द्यूतादिकलाकलापपा-
रगेण श्रुतरागिणा सुभाषितव्यसनिना प्रशान्तेन सुरभिमासमारुतेनेव सततदक्षिणेन हिमगि-
रिकात्तनेनेवान्तःसरलेनेव लक्ष्मणेनेव रामाराधननिपुणेन शत्रुघ्नेनेवाविष्कृतभरतपरिचयेन
दिवसेनेव मित्रानुवर्तिना बौद्धेनेव सर्वास्तिवादशूरेण सांख्यागमेनेव प्रधानपुरुषोपेतेन जिन-
धर्मेणैव जीर्वातुकम्पिना विलासिजनेनाधिष्ठिता, सशैलेव प्रासादैः, संशाखानगरेव महा-

रिहारस्तु कामो नाञ्छितो योऽर्थः पदार्थस्तत्परेण तत्साधकमेत्यर्थात् । महेति । महासत्त्वेनापि महासत्त्वव-
तापि परे शत्रवस्तेषां लोकः समूहस्तस्माद्भीरुणा साशङ्केनति विरोधः । तत्परिहारस्तु परलोको भवा-
न्तरमित्यर्थात् । सकलेति । सकलं समग्रं यद्विज्ञानं शिल्पादि तस्य यो विशेषस्तारतम्यं तद्विदा तद्वैद्या
वदान्येन दानतत्परेण प्रियंवदेन च । 'प्रियंवदो दानशीलः स वदान्यः' इति कोशः । दक्षेण च-
तुरेण । स्मितेति । अदृष्टरदं हास्यं स्मितं तत्पूर्वं यथा स्यात्तथाभिभाषिणा जल्पकेन । परीति ।
परिहासो नम्रवचस्तेन पेशलेन सुन्दरेण । 'पेशलं हृद्यसुन्दरम्' इति कोशः । उज्ज्वलेति । उज्ज्वलो
निर्मलो वैपो नेपथ्यं यस्य स तेन । शिक्षितेति । शिक्षिताभ्यस्ताशेषाणां समग्राणां देशानां जनप-
दानां भाषा वाग्येन स तथा तेन । वक्रोक्तीति । वक्रोक्तिः कुटिला वचनपद्धतिस्तत्र निपुणेन दक्षेण ।
आख्यायीति । 'आख्यायिका पुरावृत्तमाख्यानं सांप्रतं च तत्' । तत्र यः परिचयः संस्तवस्तत्र
चतुरेणाभिज्ञेन । सर्वेति । सर्वाः समग्रा या लिपयोऽक्षरविन्यासास्तासां ज्ञेन तज्ज्ञानवता । महेति ।
महाभारतं प्रसिद्धम्, पुराणं पञ्चलक्षणम्, रामायणं रामचरित्रम्, तत्रानुरागिणा कृतकहेन । बृहदिति ।
बृहत्कथा वाल्मिष्टादिकथा तत्र कुशलेन तद्वद्वयवेदिना । द्यूतादीति । द्यूतादयो दुरोदरप्रभृतयो याः
कला विज्ञानैकदेशास्तासां कलापः समूहस्तस्य पारगेण पारदृशना । श्रुतं शास्त्रमात्रं तत्र रागिणाभ्य-
न्तरप्रीतिमता । सुभाषितेति । सुभाषिताणि नाटकादीनि तत्र व्यसनिनासक्तचित्तेन प्रशान्तेन क्रो-
धाभिर्मुक्तन । तेनेव । सुरभीति । सुरभिमागो वगन्तमागस्तस्य मारुतो वायुस्तेनेव । सततेति । सततं
निरन्तरं दक्षिणा लागो यस्य स तथा तेन । पक्षे सततं दक्षिणेन दक्षिणदिग्गामिना । हिमेति । हिम-
गिरिस्तुहिनाचलस्तस्य काननं वनं तेनेव । अन्तरिति । अन्तर्मध्ये सरलेनाकुटिलेन । पक्षे सरला वृक्ष-
विशेषाः । लक्ष्मणेति । लक्ष्मणः सौमित्रिस्तेनेव । रामेति । रामस्य दाशरथ्यदाराधनं समुपासनं
तत्र निपुणेन कुशलेन । पक्षे रामाणां स्त्रीणामाराधनं सेवनम् । शत्रुघ्नेति । शत्रुघ्नो रामानुजस्तेनेवावि-
ष्कृतः प्रकट्यकुतो भरते नाट्याशये परिचयः पण्डितित्थेन स तथा । पक्षे भरतः शत्रुघ्नप्राता । दिवसेनेव
वासरणेन । मित्रमिति । मित्रं सुहृदनुवर्तिना तच्चित्तागधकेनेत्यर्थः । पक्षे मित्रः सूर्यस्तदनुवर्तिना तदा-
यत्तेनत्यर्थः । बौद्धेति । बौद्धः सुगनस्तेनेव । सर्वेति । सर्वेसा वस्तुनो योऽस्तिवादः सर्वमस्तीति जल्पनं
तत्र शूरेण श्रीरेण । कदाचिदपि नास्तीति न श्रुवन्तीति भावः । पक्षे सर्वास्तिवादी बौद्धानां गिकायभे-

भवनेः, सकल्पवृक्षैव सत्पुरुषैः, दर्शितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः, संध्येव पद्मरागानुरागिणी, अमराधिपमूर्तिरिव मखशतानलधूमपूता, पशुपतिलास्यक्रीडेव सुधाधवलः शङ्खासा, वृद्धेव जातरूपक्षया, गरुडमूर्तिरिवाच्युतस्थितिरमणीया, प्रभातवेलेव प्रवुद्धसर्वलोका, शयनवसति-
रिवावलम्बितचामरनागदन्तधवलगृहा, शेषतनुरिव सदासन्नवसुधाधरा, जलधिमथनवेलेव महाघोषपूरितदिगन्तरा, प्रस्तुताभिषेकभूमिरिव 'संनिहितकनकघटकसहस्रा, गौरीव महा-
सिंहासनोचितमूर्तिः, अदिति रिव देवकुलसहस्रसेव्या, महावराहलीलेव दर्शितहिरण्याक्षपाता

प्रासादैर्देवभूपसदनैः । अतिमहत्त्वाच्छैलसाम्भ्यम् । **सशाखेति** । शाखानगरमुपपुरं तेन सह वर्तमानेव ।
कैः । महाभवनेः सत्पुरुषैः । सदानामतिदैर्घ्येण शाखापुरोपमानम् । **सकल्पेति** । सह कल्पवृक्षेण पारिजा-
तेन वर्तमानेव । कैः । सत्पुरुषैर्महापुरुषैः । दातृत्वातिशयसाम्यात्कल्पवृक्षसाम्भ्यम् । **दर्शितेति** । दर्शितानि
प्रकाशितानि विश्वरूपाणि समग्ररूपाणि यथा सेव । कामिः । चित्रभित्तिभिरालेख्यसहितकुण्डैः । चित्रस्य
सकलवस्तुप्रकटनसामर्थ्यात्तदुद्रेक्षा । संध्येव पितृप्रसूरेव । **पद्मेति** । पद्मरागो मणिस्तस्यानुरागो रक्तिमा
यस्यां सा । अनेन रत्नबाहुल्यं दर्शितम् । पक्षे पद्मरागवदनुरागो यस्यामिति विग्रहः । **अमरेति** । अमरा-
धिपः शतमखस्तस्य मूर्तिरिव मखानां शतं तस्य योऽनलो बह्निस्तस्य यो धूमो दहनकेतनस्तेन पूता पवित्रा ।
एतेन याज्ञिकानां बाहुल्यमाविष्कृतम् । पक्षे मखशतं शताश्वमेधाः । शेषं पूर्ववत् । **पशुपति-**
रीश्वरस्तस्य लास्यक्रीडेव नृत्यक्रीडेव । सुधेति । सुधा गृहधवलीकरणद्रव्यं तेन धवला विषणय एव
अश्रहासो हास्यं यस्यां सा । पक्षे सुधामृतं तद्वद्वलः शुभ्रोऽश्रहासो महाहासो यस्यामिति विग्रहः । वृद्धेव
स्थविरेव । **जातेति** । जातरूपस्य सुवर्णस्य क्षया गृहाणि यस्यां सा । 'वसतिः शरणं क्षयः' इति
कोशः । पक्षे जातो रूपस्य क्षयो नाशो यस्यामिति विग्रहः । **गरुडेति** । गरुडो गरुदमांस्तस्य मूर्तिरिव ।
अच्युतेति । न च्युताच्युता सर्वदा स्थिरा या स्थितिर्मर्यादा तथा रमणीया मनोहारिणी । पक्षेऽच्युतस्य
कृष्णस्य या स्थितिरवस्थानं तेन रमणीया । **प्रभातेति** । प्रभातं प्रत्युपस्तस्य वेलाभिसो वृद्धिः (?) सेव ।
प्रवुद्धेति । प्रवुद्धा विशेषाभिज्ञाः सर्वलोकाः समग्रजना यस्यां सा । पक्षे प्रवुद्धा सुपोत्थिता । शेषं पूर्ववत् ।
शयनवेलेव । शयना भिलास्तेषां वसतिर्निवासस्थलं सेव । **अवललेति** । अवलम्बितान्यालम्बितानि चाम-
राणि वालव्यजनानि येष्वेवंविधा नागदन्ता दन्तका येष्वेवंभूतानि धवलगृहाणि राजगृहाणि यस्यां सा ।
पक्षेऽवलम्बितानि चामराणि नागदन्ता गजदन्तास्तैर्धवलीकृतानि गृहाणि यस्यामिति विग्रहः । **शेषतनु-**
रिति । शेषो नागाधिपस्तस्य तनुरिव शरीरमिव । **सदेति** । सन्तः शोभना आसन्नाः समीपस्था वसु-
धाधराः पर्वता यस्यां सा । पक्षे सदा सर्वकालमासन्नां समीपवर्तिनीं वसुधां पृथ्वीं धारयति सा तथा ।
जलधीति । जलधिः समुद्रस्तस्य मथन आलोडने या वेला सेव । **महेति** । महाघोषा महत्य आभीरप-
ट्टिकास्तभिः पूरितानि चित्तानि दिगन्तराणि यस्यां सा । 'घोषस्त्वाभीरपट्टिका' इति कोशः । पक्षे महा-
घोषो महारवः । शेषं पूर्ववत् । **प्रस्त्विति** । प्रस्तुतः प्रारब्धो योऽभिषेकोऽभिषिञ्चनं तस्य या भूमिः

कद्रूरिवानन्दितभुजंगलोका, हरिवंशकथेवानेकवाल्मीकिडारमणीया, प्रकटाङ्गनोपभोगाप्यखण्डितचरित्रा, रक्तवर्णापि सुधाधवला, अवलम्बितमुक्ताकलापापि विहारभूषणा, बहुप्रकृतिरपि स्थिरा, विजितामरलोकद्युतिरवन्तीपूजयिनी नाम नगरी ।

यस्यामुत्तुङ्गसौधोत्सङ्गसंगीतसङ्गिनीनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणौकष्यमाणाधोमुखरथतुरंगः पुरः पर्यस्तरथपताकापटः कृतमहाकालप्रणाम इव प्रैतिदिनं लक्ष्यते गच्छन्दिवसकरः । यस्यां च संध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु प्रारब्धकमलिनीपरिमण्डला इव मरकतवेदिकासु, गङ्गानपर्यस्ता इव वैडूर्यमणिभूमिषु, तिमिरपटलविघटनोद्यता इव कृष्णागुरु,

सुवर्णस्य येऽक्षाः पाशास्तेषां पातो यस्यां सा । पक्षे हिरण्यदैत्यस्याक्षानामिन्द्रियाणां पातो नाशो यस्याम् । कद्रूरिति । कद्रूनागमाता सेव । आनन्दितेति । आनन्दितः प्रमोदं प्रापितो भुजंगलोको गणिकापतिजनो यस्यां सा । पक्षे भुजंगलोकः सर्पसमुदायः । हरिवंशेति । हरिवंशनाम्नो ग्रन्थस्य या कथा प्रबन्धः सेव । अनेकेति । अनेकानां (?) बालानां शिक्षायां या क्रीडा खेलनं तथा रमणीया मनोहरा । पक्षेऽनेका बह्व्यो बालानाम्पि नृपस्य क्रीडोद्यानगमनादिरूपा तथा मनोहरा चित्ताकर्षिणी । प्रकारान्तरेण पुनस्तामेव वर्णयन्नाह—प्रकटेति । प्रकटं स्पष्टमङ्गनायाः स्त्रिय उपभोगो यस्यामेवंभूताप्यखण्डितचरित्रेति विरोधः । तत्परिहारस्तु प्रकटाङ्गनानामुपभोगस्ताम्बूलादिरित्यर्थादखण्डितं चरित्रं लोकप्रशंसारूपमस्यामित्यर्थाद्वा । रक्तेति । रक्तवर्णाप्यखण्डितवर्णापि सुधा पूर्वव्याख्याता तद्वद्वलेति विरोधः । तत्परिहारस्तु रक्ता अनुरक्ता वर्णा ब्राह्मणादयो यस्यामित्यर्थात् । अवेति । अवलम्बित आलम्बनीकृतो मुक्ताकलापो मुक्ताप्रालम्बो यथैवंभूतापि विगतद्युतितो रतादौ यो हारः स एव भूषणमलङ्कतिर्यस्यामिति विरोधः । तत्परिहारस्तु विहारा जैनप्रासादा इत्यर्थात् । 'विहारो जिनसन्नि' इति कोशः । बह्विति । बह्वी प्रकृतिर्यस्यामेवंविधापि स्थिरेति विरोधः । तत्परिहारस्तु बह्वयः प्रकृतयः पौरलोकाः । विजीति । विशेषेण जिता अमरलोकस्य देवलोकस्य द्युतिः कान्तिर्यया सा । अवन्तीषु मालवेषु । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

यस्यामिति । यस्याम् उज्जयिन्याम् । उत्तुङ्गेति । उत्तुङ्गमुचं सौधं धवलं गृहं तस्योत्सङ्ग उपरिप्रदेशस्तस्मिन्त्यस्तंगीतं गीतनृत्नादि तत्र सङ्गिनीनां व्यासक्तानामङ्गनानां स्त्रीणामतिमधुरेणातिमिष्टेन गीतरवेण गानस्वरेणाकृष्यमाणा अधोमुखा अवाञ्मुख्य रथस्य स्यन्दनस्य तुरंगा अश्वा यस्य सः । पुरोऽग्रे पर्यस्तः क्षिप्तो रथस्य पताकापटो वैजयन्तीपटो यैनैवंभूतो गच्छन्त्रजन्दिवसकरः सूर्यः । आकृष्यमाणाधोमुखरथतुरगव्याजेन कृतो विहितो महाकालस्य ज्योतिर्लिङ्गात्मकशंकरस्य प्रमाणो यैनैवंभूत इव प्रतिदिनमहर्निशं लक्ष्यते दृश्यते । जनैरिति शेषः । यस्यां चेति । यस्यामुज्जयिन्यां रविगमस्तयः सूर्यकिरणाः । सिन्दूरेति । सिन्दूरमणयो मणिविशेषास्तेषां कुट्टिमेषु तदारुण्यप्रतिविम्बात्संध्यारागेनारुणा इव । संलक्ष्य इति क्रियायाः पूर्वतः परतो वा राजत इति क्रियायाः सर्वत्रानुपपन्नः । किरणेषु मरकतहरितप्रतिविम्बादाह—

धूममण्डलेषु, अभिभूतस्तारकापङ्क्तय इव मुक्ताप्रालम्बेषु, विकचकमलचुम्बिन इव नितम्बि-
नीमुखेषु, प्रभातचन्द्रिकामध्यपतिता इव स्फटिकमितिप्रभासु, गगनसिन्धुर्तरंगावलम्बिन
इव सितपताकांशुकेषु, पल्लविता इव सूर्यकान्तोपलेषु, राहुमुखकुहरप्रविष्टा इवेन्द्रनीलवाताय-
नविवरेषु विराजन्ते रविगभस्तयः ।

यस्यां चानुपजाततिमिरत्वादविघटितचक्रवाकमिथुना व्यर्थीकृतसुरतप्रदीपाः संजातम-
दनानलदिग्दाहा इव यान्ति कामिनीनां भूषणप्रभाभिर्बालतपपिञ्जरा इव रजन्यः । यां च
संनिहितविषमलोचनामनवरतमतिमधुरो रतिप्रलाप ईव प्रसर्पन्मुखरीकरोति मकरक्रेतुदाहहे-
तुभूतो भवनकूलहंसकुलकोलाहलः । यस्यां च निशि निशि पवनविलोलैर्दुकूलपल्लवैरुल्लसद्भि-

कृष्णागुरुः काकतुण्डस्तस्य धूमास्तेषां मण्डलेषु पटलेषु । मुक्तानां स्वच्छताविशेषसंक्रमादाह—अभिभूतेति ।
अभिभूतास्तारकत्वेनानिर्धार्यमाणस्तारकाणां नक्षत्राणां पङ्क्तयो लेखा यैस्तादृशा इव मुक्ताप्रालम्बेषु मुक्ताक-
लापेषु । मुखस्य विकचकमलसाम्यादाह—विकचेति । विकचानि विकस्वराणि यानि कमलानि तच्चु-
म्बिन इव नितम्बिनीमुखेषु प्रमदावदनेषु । अत्र सिन्दूरमरकतवैडूर्यधूमेषु तद्रूपविशेषातिशयो व्यज्यते । मु-
खेऽभङ्गुरगुणवत्त्वकमलापेक्षया कमलस्य भङ्गुरगुणवत्त्वात्स्फटिकरूपसंक्रमादाह—प्रभातेति । प्रभातस्य प्र-
त्यूषस्य या चन्द्रिका चन्द्रगोलिका तन्मध्यपतिता इव तदन्तःपातिन इव स्फटिकस्य चान्द्रोपलस्य भित्तयः
कुञ्जानि तासां प्रभासु कान्तिषु । उदये चन्द्रिकाया रक्तत्वात् मध्ये च पाण्डुरत्वात्, प्रातस्तु स्फटिकसा-
म्यात्प्रभातपदम् । अत्रातिशयो व्यज्यते । तरंगसादृश्यात्सितपताकानां तत्संबन्धवशादाह—गगनेति ।
गगनसिन्धुः स्वर्धुनी तस्यास्तरंगाः कल्लोलास्तानवलम्बत इत्येवंशीला इव सितपताकांशुकेषुज्ज्वलवैजयन्तीप-
टेषु । पताकायां श्वेतातिशयो व्यज्यते । सूर्यकान्तेषु संक्रमवशादाह—सूर्येति । पल्लववाचरन्तीति पल्ल-
विता अङ्कुरितास्तादृशा इव सूर्यकान्ता एवोपलाः प्रस्तरास्तेषु । इन्द्रनीलसंपर्कवशादाह—राह्विति । राहुः
संहिकेयस्तस्य मुखमिव कुहरं विलं तत्र प्रविष्टास्तदन्तर्गता इवेन्द्रनीलमणीनां ये वातायना गवाक्षास्तेषां
विवरेषु छिद्रेषु विराजन्ते । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

यस्यां चेति । यस्यामुज्ज्वलिन्यां रजन्यो रात्रय एवभूताः सत्यो यान्ति । कीदृशाः । न विघटितं न
विभिन्नं चक्रवाकानां कोकानां मिथुनं द्वन्द्वं याभिस्ताः । तत्र हेतुमाह—अनुपजातेति । अनुपजातं तिमिरं
यस्यां तस्या भावस्तत्त्वं तस्मात् । व्यर्थीकृतेति । व्यर्थीकृता निःप्रयोजनीकृताः सुरतप्रदीपा रतप्रयोजका
गृहमणयो यस्यां सा । अनुपजाततिमिरत्वादेवेति भावः । तत्रापि हेतुमाह—कामिनीति । कामि-
नीनां योषितां भूषणान्याभरणानि तेषां प्रभाभिः कान्तिभिः । अत्र भूषणप्रभालक्षणेन हेतुनानुपजाततिमि-
रत्वम् । तेन चाविघटितचक्रवाकमिथुनत्वं व्यर्थीकृतदीपकत्वं चेति भावः । प्रभाभिः कीदृशा इव । संजा-
तेति । संजातः समुत्पन्नो यो मदनानलो मदनवह्निः स एव दिग्दाहो यासु तादृशा इव बालातपो नवीन-
गर्भावस्थेन पित्र्याः श्वेतवस्त्रावृता इव । यां चेति । यां चामिनीं भवनं मदनं तस्या कर्तुं गगनादगन्तव्यं तत्र

मालवीमुखकमलकान्तिलज्जितस्येन्दोः कलङ्कमिवापनयन्तो दूरप्रसारितध्वजभुजाः प्रासादा लक्ष्यन्ते । यस्यां च सौधशिखरशायिनीनां पश्यन्मुखानि पुरसुन्दरीणां मदनपरवश इव पतितः । प्रतिमाच्छलेन लुठति बहलचन्दनजलसेकशिंशिरेषु मणिकुट्टिमेघे मृगलाञ्छनः ।

यस्यां च निशावसानप्रबुद्धस्य तारतारमपि पठतः पञ्जरभाजः शुकसारिकासमूहस्याभिभूतगृहसारसस्वराभृतेन विस्तारिणा विलासिनीभूषणरवेणाविभाव्यमाना व्यर्थाभवन्ति प्रभातमङ्गलगीतयः । यस्यां चानिवृत्तिर्मणिप्रदीपानाम्, अन्तस्तरलता हाराणाम्, अस्थितिः संगीतमुरजध्वनीनाम्, द्वन्द्ववियोगश्चकैतान्नाम्, वर्णपरीक्षा कनकानाम्, अस्थिरत्वं ध्वजानाम्, मित्रद्वेषः कुमुदानाम्, कोशगुप्तिरसीनाम् । किं

शिनष्टि—दूरेति । दूरमूर्ध्वं प्रसारिता विसारिता ध्वजा वैजयन्त्य एव भुजा येषां ते तथा । किं कुर्वन्त इव । इन्द्रोऽथन्द्रस्य कलङ्कं मालिन्यमपनयन्त इव दूरीकुर्वन्त इव । चन्द्रं विशिनष्टि—मालवीति । मालव्यः मालवदेशोद्भवाः तासां मुखकमलानि तेषां कान्तितस्तया लज्जितस्य त्रपितस्य । तत्करणे कारणं दर्शयन्नाह—निशि निशीति । निशि निशि प्रतिनिशमुलसद्भिः शोभमानैः पवनेन वायुना विलोलैश्चपलैर्दुःकूलपद्मैर्वैभवाजलैः । यस्यां चेति । यस्यां नगर्या मृगलाञ्छनध्वन्द्वो मणिकुट्टिमेघे प्रतिमाच्छलेन प्रतिविम्बमिषेण लुठति प्रसरति । कीदृशः । मदनेन कंदर्पेण परवशः परायत्त इव । हेतुमाह—किं कुर्वन् । पश्यन्विलोकयन् । कानि । सौधशिखरशायिनीनां गृहप्रान्तस्थायिनीनां पुरसुन्दरीणां नगरनारीणां मुखानि वदनानि । कीदृशेषु मणिकुट्टिमेघे । बहलेति । बहलं यच्चन्दनजलं मलयजद्रवमिश्रिताम्भस्तेन सेकः सिद्धं तेन शिशिरेषु शीतलेषु । अतएव पतित इति विशेषणं शिशिरवाञ्छकत्वात्कार्तास्येति भावः ।

यस्यां चेति । प्रभाते प्रत्यूपे मङ्गले नैमित्तिका गीतयो व्यर्थाभवन्ति निष्कलीभवन्ति । व्यर्थाभवने हेतुद्वयं प्रदर्शयन्नाह—शुकैति । शुकः कीरः, सारिका पीतपादा, तयोः समूहः संघातस्तस्य । अभिभूतानि तिरस्कृतानि गृहसारसानि येन । सारसानीत्यत्र लक्ष्यया सारसस्वरस्तादृशेन स्वराभृतेन । विलासिनीति । विलासिन्यः त्रियस्तासां भूषणरवेणाभरणनिनादेन विस्तारिणा प्रसरणशीलेनाविभाव्यमानाः पराभूयमानाः । अथ शुकसारिकासमूहं विशिनष्टि—निशेति । निशाया रजन्या अवसाने प्रान्ते प्रबुद्धस्य जागृतस्य । तारेति । तारतारमप्युच्चैस्तरमपि पठतः पठनं कुर्वतः । पञ्जरेति । पञ्जरं भजतीति तथा तस्य । पञ्जरस्थायिन इत्यर्थः । यस्यां चेति । पूर्ववत् । अनिवृत्तिरनिर्वाणता मणिप्रदीपानाम् । न तु लोकानामनिवृत्तिरनुपरमः । 'निवृत्तिः स्यादुपरमे' इति कोशः । क्वचित् 'अनिवृत्तिः' इति पाठः । तत्र निवृत्तिः सुखम् । शेषं पूर्ववत् । अन्तरिति । अन्तर्मध्ये तरलो मध्यमणिस्तस्य भावस्तत्ता । हाराणां मुक्ताप्रालम्बानाम् । 'नायकस्तरलः' इति कोशः । न तु लोकानामन्तर्धिते तरलता चाक्षत्यम् । 'तरलं कम्पनं कम्पम्' इति कोशः । अस्थितिरिति । अस्थितिस्ताललयविध्वनयस्थानं संगीतमुरजध्वनीनां प्रेक्षणाथप्रयुक्तगीततस्य-

बहुना । यस्यां सुरासुरचूडामणिमरीचिचुम्बितचरणनखमयूखः, निशितशैलदारितान्धकम-
हासुरः, गौरीनूपुरकोटिघृष्टशेखरचन्द्रशकलः, त्रिपुरभस्मरजःकृताङ्गरागः, मकरध्वजध्वंस-
विधुरया रत्या प्रसादयन्त्या प्रसारितकैरयुगविगलितवलयनिकरार्चितचरणः, प्रलयानलशि-
खाकलापकपिलजटाभारभ्रान्तसुरसिन्धुरन्धकारातिः, भगवान्, उत्सृष्टकैलासवासप्रीतिर्म-
हाकालाभिधानः स्वयं वैसति ।

तस्यां चैवंविधायां नगर्यां नलनहुषययातिधुन्धुमारभरतभगीरथदशरथप्रतिमः,
भुजवैलार्जितभूमण्डलः, फलितशक्तित्रयः, मतिमान्, उत्साहसंपन्नः नीतिशास्त्राखिन्न-
बुद्धिः, अधीतधर्मशास्त्रः, तृतीय इव तेजसा कान्त्या च सूर्याचन्द्रमसोः, अनेक-

त्वात् । न तु लोकानां मित्रेण सुहृदा द्वेषः । कोश इति । कोशः प्रतीकार(?)स्तत्र गुप्तिर्गोपनमसीनां खड्गा-
नाम् । न तु लोकानां कोशस्य भाण्डारस्य गुप्तिः । किं बहुनेति । किं बहुजल्पितेनेत्यर्थः । यस्यां नगर्यां
महाकाल इत्यभिधानं यस्य स देवः स्वयं साक्षाद्भवति । तं विशिनष्टि—सुरेति । सुरासुराणां यश्चूडामणिः
शिरोरत्नं तस्य मरीचयः किरणालैश्चुम्बिताः स्पृष्टाश्चरणनखानां मयूखा यस्य सः । निशितेति । निशितं
तीक्ष्णं यच्छूलं शस्त्रविशेषस्तेन दारितो मित्रोऽन्धकमहासुरो येन स तथा । गौरीति । गौरी मानवती
तस्याः सान्ख्यनावसरे तन्नूपुरस्य या कोटिस्तया घृष्टं धर्पणां प्रापितं शेखरेऽवतंसं चन्द्रशकलं यस्य स तथा ।
त्रिपुरेति । त्रिपुरस्य त्रिपुरदैत्यस्य यद्वस्मरजस्तेन कृतो विहितोऽङ्गरागो भस्मोद्धूलनं येन सः । तं स्वय-
मेव भस्मीकृत्य तेनाङ्गरागो विहित इति भावः । मकरेति । मकरध्वजस्य कर्दपस्य यो ध्वंसो दाहस्तेन विधु-
रया दुःखितया रत्या मदनस्त्रिया प्रसादयन्त्या प्रसन्नोऽकुर्वत्या ईश्वरमिति शेषः । तथा प्रसारितं विस्तारितं
यत्करयुगं हस्तयुगं तस्माद्विगलितानि निपतितानि यानि वलयानि कङ्कणानि तेषां निकरः समूहस्तेनार्चितौ
पूजितौ चरणौ पादौ यस्य सः । प्रलयेति । प्रलयसंवन्धनलो वह्निस्तस्य शिखा ज्वालास्तासां कलापः समू-
हस्तेन कपिलः पिङ्गलो यो जटाभारः सटासमूहस्तेन भ्रान्ता व्रत्ता सुरसिन्धुर्गङ्गा यस्मात्स तथा । अन्धकारा-
तिरन्धकनाम्नो दैत्यस्यारातिः शत्रुर्भगवान्माहात्म्यवान् । उत्सृष्टेति । उत्सृष्टा त्यक्ता कैलासवासप्रीती रजता-
श्ववस्थानस्नेहो येन सः ।

तस्यां चेति । तस्यां नगर्यां उज्जयिन्याम् । एवमिति । एवंविधायां पूर्वोक्तप्रकारेण व्यावर्णि-
तस्वरूपायां तारापीडो नाम राजाभूदिति दूरेणान्वयः । अथ च तमेव विशिनष्टि—तत्र प्रथमान्तानि स-
र्वाण्यपि राजविशेषणानि । नलो नैपथः; नहुषो नृपविशेषो योऽगस्त्यशापादजगरो जातः, ययातिर्यदु-
पिता, धुन्धुमारः कुवलाश्वः, भरतो दौष्यन्तिः, भगीरथः सगरपौत्रः, दशरथो रामपिता, एतेषां प्रतिमः स-
दृशः । 'प्रत्ययः प्रकारः प्रतिमः' इति कोशः । भुजेति । भुजवलेन बाहुवलेनार्जितमुपार्जितं भूमण्डलं
पृथ्वीमण्डलं येन स तथा । फलितं संजातफलं शक्तित्रयं यस्य स तथा । प्रभुशक्तिर्मन्त्रशक्तिरुत्साह

सप्ततन्धुपूतमूर्तिः उपशमितसकलजगदुपप्लवः, विहाय कमलवनान्यवगणय्य नारायण-
वक्षःस्थलवसतिमुखमुत्फुल्लारविन्दहस्तया शूरसमागमव्यसनिन्या निर्व्याजमालिङ्गि-
तो लक्ष्म्या, महामुनिजनसंसेवितस्य मधुसूदनचरण इव सुरसरिप्रवाहस्य प्रभवः
सत्यस्य, शिशिरस्यापि रिपुजनसंतापकारिणः स्थिरस्यापि नित्यं भ्रमतो निर्मलस्या-
पि मलिनीकृतारातिवनितामुखकमलद्युतेरतिधवलस्यापि सर्वजनरागकारिणः, सुधासू-
तेरिव सागर उद्भवो यशसः, पाताल इवाश्रितो निजपक्षक्षितिभीतैः क्षितिभृत्कुटिलैः,
अहगण इव युधानुगतः, मकरध्वज इवोत्सन्नविग्रहः, दशरथ इव सुमित्रोपेतः, पशुपति-

रीरं यस्य स तथा । प्रयाजादीनि पङ्क्तानि, सप्तमः प्रधानमिति सप्ततन्तवः । उपशमितेति । उपश-
मितः शान्तिं प्रापितः सकलजगतः समग्रविष्टपस्योपप्लव उपद्रवो येन स तथा । प्रकारान्तरेण तमेव
विशेषयन्नाह—**विहायेति** । कमलवनानि नलिनखण्डानि विहाय त्यक्त्वा । नारायणस्य कृष्णस्य यद्वक्षः-
स्थलं भुजान्तरस्थलं तत्र या वसतिर्निवासस्तस्माद्यत्सुखं सातं तदवगणय्यावगणनां कृत्वा । उदिति ।
उत्फुल्लं विकसितं यदरविन्दं कमलं तद्वद्वस्तौ यस्याः सा तथा । **शूरेति** । शूरेण सुभटेन यः स-
मागमः संवन्धस्तस्मिन्व्यसनमासक्तिर्विद्यते यस्याः सा तथा लक्ष्म्या त्रिधा निर्व्याजं निष्कपटमालिङ्गित
उपगूहितः । सत्यस्य प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । तत्रोपमानमाह—**महेति** । महामुनिजना वसिष्ठादयस्तैः सं-
सेवितस्य पथ्युपासितस्य । सत्यस्य प्रभवः । कस्य क इव । सुरसरिप्रवाहस्य स्वर्धुनीरयस्य मधुसूदनचरण
इव हरिपाद इव । यथा हरेः पादः स्वर्धुन्या उत्पत्तिस्थानं तथायमपि सत्यस्येति भावः । विरोधोक्त्या
तमेव विशेषयन्नाह—**यश इति** । यशसः श्लोकस्योद्भव उत्पत्तिस्थानम् । तत्रोपमानमाह—**सुधासूतेरिति** ।
सुधासूतेध्वन्द्रस्य सागरः समुद्र इव । ‘अधिजध्वन्द्रः’ इति कविरूढिः । अथ च चन्द्रयशसोः सा-
भ्यं प्रदर्शयन्तद्विशेषणान्याह—**शिशिरेति** । शिशिरस्यापि शीतलस्यापि रिपुजना वैरिजना विरहिजना
वा तेषां संतापो दाहस्तकारिण इति विरोधः । तत्परिहारस्तु संतापक्षितोद्वेग इत्यर्थात् । स्थिरेति ।
स्थिरस्यापि निश्चलस्यापि नित्यं सर्वकालं भ्रमतो गच्छतः । ‘सर्वदिग्गामुकं यशः’ इति कविरूढेर्वि-
रोधः । तत्परिहारस्त्वाकल्पान्तस्थायित्वास्थिरो नित्य इत्यर्थात् । **निर्मलेति** । निर्मलस्यापि गतमलस्या-
पि मलिनीकृता कश्मलीकृता अरातिवनितामुखान्येव कमलानि मुखवत्कमलानि वा तेषां द्युतिर्येनेति
विरोधः । तत्परिहारस्तु निर्मलस्य खच्छसेत्यर्थात् । अत्र यशःशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वात्तद्विशेषणे द्यु-
तिपदे न नुमागमः । ‘दधिद्वर्वादौ मङ्गले’ इतिवद्बहुव्रीहिः । **अतीति** । अतिधवलस्याप्यतिशुक्लस्यापि
सर्वजनानां समग्रलोकानां रागकारिण इति विरोधः । तत्परिहारस्तु रागः स्नेहस्तकारिण इत्यर्थात् । अत्र
राधेव्रापिशब्दो विरोधद्योतको विशेषोक्तिर्वा । **पातालेति** । पातालं रसातलं तद्वदिव । उभयोः सा-
भ्यं प्रदर्शयन्नाह—**आश्रित इति** । क्षितिभृतो राजानः पर्वताश्च तेषु कुटिला वक्रास्तैराश्रित
आसेवितः । उभयं विशिनष्टि—**निजेति** । निजा आत्मीया ये पक्षाः स्वजना वाजाश्च तेषां क्षितिः
ध्वजस्तथा भीतास्तस्मै नृपाः स्वराज्यध्वजभीता तमाश्रिताः । पर्वतास्तु पक्षध्वजभीता रसातलमिति

रिव महासेनानुयातः, भुजगराज इव क्षमाभरगुरुः, नर्मदाप्रवाह इव महावंशप्रभवः, अव-
तार इव धर्मस्य, प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य, परिहृतप्रजापीडो राजा तारापीडोऽभून् ।

यस्तमःप्रसरमलिनवपुषा पापबहुलेन कलिकालेन चालितमामूलतो धर्मं दशानने-
नेव कैलासं पशुपतिरिवावष्टभ्य पुनरपि स्थिरीचक्रे । यं च रतिप्रलापजैनितदयार्द्र-
हृदयहरनिर्गितमपरं मकरकेतुममंस्त लोकः । यं च जलनिधितरंगधौतमेखलात्पत्रान्तर्वि-
चारितारागणद्विगुणिततटतरुकुसुमप्रकारादुद्यदिन्दुबिम्बविगलदमृतविन्द्वाराद्रिचन्दना-
दशिशिरकररश्मिर्तुरगसुरशिखरोद्धेखखण्डितोल्लसल्लविङ्गपलवादैरावतकैरलूनसल्लकीकिसल्लय-

शोभनं शम्भिवं गृह्णन्तोपेतः सङ्गितः । पक्षे सुमित्रा लक्ष्मणजननी । पश्चि । पशुपतिरीश्वरस्तद्वदिव ।
महेति । महासेना या सेना सेन्यं तथानुयातोऽनुगतः । पक्षे महासेनः पशुमुखः । भुजगेति । भुजगरा-
जोऽनन्तगर्हादिव । क्षमेति । क्षमा क्षान्तिस्तस्या भगो भारस्तेन गृहर्णरीयान् । पक्षे क्षमा पृथ्वी । शे-
पेण स्वर्गं वयसा प्लेति लोककविः । नर्मदेति । नर्मदा मेकलाद्रिजा तस्याः प्रवाहो रयस्तद्वदिव ।
महेति । महावंशो महाफलं तस्मान्प्रभव उत्पत्तिर्पस्य स तथा । पक्षे महावंशो महावेणुः । वंशमूलान्नर्मदा-
प्रवाहः प्रादुर्भा इति लोकोक्तिः । अवतार इव धर्मस्य श्रेयसोऽवतार इव जन्मान्तरमिव । प्रतीति ।
पुष्पोन्नयस्य विष्णोः प्रतिनिधिः प्रतिभास इव । परीति । परि सामस्त्येन हता ध्वस्ता प्रजापीडा प्रकृति-
पीडा येन स तथा । अन्वगस्तु प्रागेवोक्तः ।

स य इति । यः तारापीडः पशुपतिरिव कलिकालेन दशाननेनेवामूलतया बुध्नं मर्यादीकृत्य
नाशितं भूमिपतं भगवान्प्रव्याप्तस्म्यं दत्त्वा कैलासमिव पुनरपि स्थिरीचक्रे हृदौचकार । अथ कलिकाल-
विशेषणान्न—तत्र इति । ततोऽजानं तस्य प्रसरः प्रसरणे तेन मलिनं कश्मलं वपुः शरीरं यस्य स
तथा तेन । पापेति । पापेनेनया बहुलेन बहुलेन । 'बहुलं बहुम्' इति कोशः । यं चेति । यं तारापीडं
ज्योतिःपतोऽपरं किं मकरकेतुं मदनभगवन्नाभिमतवान् । तमेव विशिनष्टि—रतीति । रतेः प्रलापेन
परिचयनेन जनिनोत्पादनाया दया कष्टया तयार्द्रं चित्तं हृदयं चेतो यथैवंभूतो यो हरः शंशस्तेन
निमित्तो जलितम् । यं चेति । यं राजानम् । आशैलेति । उदयनात्र आशैलात् उदयाचलं शैलं आ
शयोदीकृत्य । आशैलमिति । आ सेनुवन्वान् सेनुवन्वं आ मर्यादीकृत्य । आमन्दरादिति । मन्दरं
मेकमा मर्यादीकृत्य । आगन्धमादनादिति । गन्धमादनं पवित्रमा मर्यादीकृत्य । पूर्वोदक्षिणपश्चिमो-
त्तरमन्योदयोक्तं मानः । अत्रानया राजानः प्रणगुनमश्चकुरित्यन्वयः । अथोदयाद्रिं विशेषयन्नाह—
जलेति । जलानां स समुद्रस्य तरंगाः कल्लोलस्तर्षिता क्षालिता भगवता मन्थभागे यस्य स तथा
तस्यात् । पत्रमिति । पत्राणां पर्णागतमन्थमध्ये विचारी गमनशीलो यस्तारागणो नक्षत्रसमूहस्तेन द्विगुणि-
तोऽनन्तगर्हादिव तस्यां वपुःशरणां कुसुमप्रकरः पुष्पसमूहो यस्मिन्स तथा तस्मात् । उद्यदिति । उद्यदु-

असंभूतादासेतुवन्धात्, अच्छनिर्झरजलधौततारकासार्धादमृतमथनोद्यतवैकुण्ठकेयूरपत्रमकरकोटिकपणमसृणितं प्रावणः । सुरासुरहेलावलयितवासुकिसमाकर्षणप्रारम्भचलितचरणभरदलितनिर्मलकटकादमृतसीकरतित्तसानोरोमन्दरात्, नरनारायणचरणमुद्राङ्कितवदरिकाश्रमरमणीयात्कुवेरपुरमुन्दरीभूपणरवमुखरशिखरात्सप्तर्षिसंध्योपासनपूतप्रसवणांभसोवृकोदरोदलितसौगन्धिकखण्डसुगन्धिमण्डलौदागन्धमादनात्, सेवाञ्जलिकमलमुकुलदन्तुरैः शिरोभि-

प्रागेवोक्तम् । इतः सेतुवन्धविशेषणानि । **कपीति** । कपिवलेन वानरसैन्येन विलुप्तानि लोपं प्राप्तानि धिरा नुच्छा या लवलीनाम्री लता वल्ली तस्याः फलानि यस्मिन्स तथा तस्मात् । **उदधीति** । उदधेः समुद्राद्विनिर्गता या जलदेवता जलाधिप्रात्री तथा वन्धमानौ नमस्क्रियमाणौ राघवस्य रामचन्द्रस्य पादौ चरणां यस्मिन्स तथा तस्मात् । अचलानां पर्वतानां यः पातस्तेन दलितानि भिन्नानि यानि शङ्खकुलानि जलजसमूहानि तेषां शकलैः खण्डैः तारकितं संजाततारकं शिलातलं यस्मिन्स तथा तस्मात् । **नलेति** । नलेत्युपलक्षणं नीलजाम्बवत्प्रमुखानाम् । तेन नलादीनां वानराणां यानि करतलानि तैराकलितं व्यामं यच्छलसहस्रं पर्वतसहस्रं तेन संभूतान्निष्पन्नात्सेतुवन्धात्समुद्रवन्धादित्यर्थः । लङ्कायां गच्छता रामचन्द्रेण समुद्रवन्धनं विहितमिति लौकिकाः । अथ मन्दरविशेषणानि—**अच्छमिति** । अच्छं निर्मलं यन्निर्झरजलमिति निर्झरो झरस्तस्य जलं पानीयं तेन पाताः क्षालितास्तारकासार्धां नक्षत्रसमूहा यस्मिन्स तथा तस्मात् । **अमृतेति** । अमृतं पीयूषं तदर्थं यन्मथनम् । समुद्रस्येति शेषः । तत्र उद्युक्तो यो वैकुण्ठः कृष्णः । स हि मथनवैलायां पुरः स्थितं मन्दरमालिङ्ग्य स्थितः । तस्य यत्केयूरपत्रमङ्गदपत्रं तस्य या मकरकोटस्तया यत्कपणं घर्षणं तेन मसृणितः श्लक्ष्णीकृता प्रावाणः शिला यस्मिन्स तथा तस्मात् । **सुरेति** । सुरा देवाः, अमुरा देवाः तैर्हेलया क्रीडया एकोत्साहेन वा वलयितो वलयाकारतां प्रापितो यो वासुकिर्नागराजस्तस्य यत्समाकर्षणं तस्य यः प्रारम्भ उपक्रमस्तस्माच्चलितः खस्थानाद्युतो यश्चरणभरः पादसमूहस्तेन दलितधूर्णितो नितम्बकटको यस्मिन्स तथा तस्मात् । **अमृतेति** । अमृतस्य पीयूषस्य ये सीकराः पृषतास्तैः सिक्तानि सिञ्चितानि सानूनि शिखराणि यस्य स तथा तस्मादामन्दराचलादिति प्रागेव व्याख्यातम् । अथ गन्धमादनं विशेषयन्नाह—**नरेति** । नरनारायणौ नामार्जुनवासुदेवौ तयोर्यां चरणमुद्रा पादव्यासस्तयाङ्कितथिहितो यो वदरिकाश्रमस्तेन रमणीयात्मुन्दरात् । **कुवेरेति** । कुवेरपुरमलकापुरी तस्याः मुन्दर्यः स्त्रियस्तासां भूपणरेवेणाभरणशब्देन मुखराणि वाचालानि शिखराणि यस्मिन्स तथा तस्मात् । **सप्तर्षीति** । सप्तर्षीणां संध्योपासनेन संस्थावन्दनेन पूतं पवित्रं प्रसवणांभो निर्झराम्भो यस्मिन्स तथा तस्मात् । **वृकोदरेति** । वृकोदरेण भीमनादलितं छेदितं सौगन्धिकखण्डं सौगन्धिकामिधं वनं तेन सुगन्धि सुरभि मण्डलं भूमिभागो यस्य स तथा तस्मात् । अत्र कथा—पाण्डवा द्यूते जिता विन्ध्यादतीं प्रविष्टाः । तत्र द्रौपद्या दोहद उत्पन्नः सौगन्धिककुसुमेपु । ततो भीमसेनेन गला सरस्तदध्यासीनं नागराजं जिला तत्कन्यकां चोल्पाय्यायां परिणीय सौगन्धिककुसुमानि गृहीत्वा स्वाश्रममेवावाययौ । गन्धमादनादिति प्रागेव व्याख्यातम् । अथ नृपान्विशेषयन्नाह—**शिरोभिरिति** । शिरोभिर्मस्तकैरुपलक्षिताः । कीदृशैः **सेवेति** । सेवायै योऽञ्जलिः स एव कमलमुकुलं

अरणनखैर्मयूखप्रथितमुकुटपत्रलताग्रन्थयो भयचकिततरलतरदृशो भुजवलविजिताः प्रणे-
मुरवनिपाः ।

येन चानेकैरत्नांशुपलविते व्यालम्बिमुक्ताफलजालके दिग्गजेनेव कल्पतरावाकान्ते
सिंहासने भरेण शिलीमुखव्यतिकरकम्पिता लता इव नेमुरायामिन्यः सर्वदिशः । यस्यै च
मन्ये सुरपतिरपि स्पृह्यांचकार । यस्माच्च धवलीकृतभुवनतलः सकललोकहृदयानन्दकारी
कौञ्चादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः । यस्य चामृतामोदसुरभिपरिमलया मन्दरोद्धत-
बहुलदुग्धसिन्धुफेनलेखयेव धवलीकृतसुरासुरलोकया दशसु दिक्षु मुखरितभुवनमभ्रम्यत
कीर्त्या । यस्य चातिदुःसहप्रतापसंतापखिद्यमानेव क्षणमपि न मुमोचार्तपत्रच्छायां राज-
लक्ष्मीः । तथाच यस्य ^{१४}दिष्टिवृद्धिमिव शुश्राव, उपदेशमिव जप्राह, मङ्गलैमिव बहु मेने

तेन दन्तुरैर्विपमैः। अरणेति। तस्य राजश्वरणौ पादौ तयोः नखा नखरास्तेषां मयूखाः किरणास्तैर्प्रथिता मुकुटे
या पत्रलता तस्या ग्रन्थयो येषां ते तथा। अयेति। भयेन माध्वसेन चकितता त्रस्ता तरला कम्पना तारा कनीतिका
यासाभेवंविधा दृशो येषां ते तथा । भुजेति । भुजवलेन बाहुवलेन विजिता निर्जिताः । अन्यस्तु प्रागेवोक्तः ।

येन चेति । येन च राज्ञा दिग्गजेनेव कल्पतरौ सिंहासने नृपासन आकान्ते सति भरेण भारेणाया-
मिन्यो विस्तारवत्यः सर्वदिशो नेमुः प्रणता वभूतुः । का इव । लता इव व्रतस्य इव । कीदृशः । शिलीमुखा भ्रम-
रास्तेषां व्यतिकरः संबन्धस्तेन कम्पिता धृताः । दिक्पक्षे शिलीमुखा वाणाः । अथ च सिंहासनविशेषणानि—
अनेकेति । अनेकानि रत्नानि तेषामंशवः किरणास्तैः पल्लविते किसलयिते । व्यालम्बीति । व्यालम्बी-
न्यालम्बमानानि मुक्ताफलानां रसोद्भवानां जालकानि समूहा यस्मिन् । यस्यै चेति । अहमिति
मन्ये । यस्यै राज्ञे सुरपतिरिन्द्रोऽपि स्पृह्यांचकार सस्पृहोऽभूत् । ‘स्पृहेरीप्सितः’ इति संप्रदानसंज्ञायां
चतुर्थी । इन्द्रस्पृहणीयतामाह—यस्मादिति । यस्माद्राज्ञो गणाः शौर्यादयस्तेषां गुणः समूहो निर्जगाम
वह्निर्निर्गम्यौ । यस्मादित्यवधौ पञ्चमी । गुणान्विशिनष्टि—धवलीति । धवलीकृतं शुभ्रीकृतं भुवनतलं
विष्टपतलं येन स तथा । सकलेति । सकललोकानां समप्रजनानां यानि हृदयानि चेतांसि तेषामान-
न्दकारी प्रमोदकृतः कः कस्मादिव । कौञ्चात्कौञ्चनाम्नः पर्वतैकप्रदेशादंसनिवहः सितच्छदसमूह इव ।
यस्येति । चः पूर्वोक्तसमुच्चये । यस्य राज्ञः कीर्त्याभिख्यया दशसु दिक्षु मुखरितभुवनं यथा स्यात्तथाभ्र-
म्यतगम्यत । भावे रूपम् । अथ कीर्तिविशेषणानि—अमृतेति । अमृतस्य पीयूषस्य य आमोदस्तद्व-
त्सुरभिः प्रकटितः प्रगटः सुगन्धिश्च परिमलो यस्याः सा तथा । ‘कीर्त्याः सौगन्ध्यं वर्ण्यते’ इति कविस-
मयः । धवलीति । धवलीकृतः शुभ्रीकृतः सुरासुरलोकौ देवदानवलोको यया सा तथा । कथेव । मन्द-
रेति । मन्दरेण स्वर्णाद्रिणोद्धतो दुर्दान्तो यो बहुलो दृढो दुग्धसिन्धुः क्षीरसमुद्रस्तस्य फेनोऽप्यिक्कफस्तस्य

मन्त्रमिव जज्ञाप, आगममिव न विसस्मार चरितं जनः । यस्मिंश्च राजनि गिरीणां विपक्षता
प्रत्ययानां परत्वम्, दर्पणानामभिमुखावस्थानम्, शूलपाणिप्रतिमानां दुर्गाश्लेषः जलधराणां
चापधारणम्, ध्वजानामुन्नतिः, धनुषामवनतिः, वंशानां शिलीमुखमुखश्रुतिः, देवतानां
यात्रा, कुसुमानां बन्धनस्थितिः, इन्द्रियाणां निग्रहः, वनकरिणां वारिप्रवेशः, तैक्ष्ण्यमै-
सिधाराणाम्, व्रतिनामग्निधारणम्, ग्रहाणां तुलारोहणम्, अगस्त्योदये विषेशुद्धिः, केश-
नखानामायतिभङ्गः, जलदिवसानां मलिनाम्बरत्वम्, रत्नोपलानां भेदः, मुनीनां योग-

तं दिष्टिद्विमिव भाग्याभ्युदयमिव जनो लोकः शुद्धावाकर्णितवान् । उपदेशमिव गुरुनिर्देशमिव जग्राह गृहीत-
वान् । मङ्गलमिव श्रवणीयमिव बहु मेने सर्वाधिकतवेन ज्ञातवान् । मन्त्रो देवताधिष्ठातृकस्तमिव जज्ञाप जपितवान् ।
आगमः सिद्धान्तस्तमिव न विसस्मार न विस्मृतवान् । जन इत्यस्य सर्वत्र संबन्धः । यस्मिंश्चेति । यस्मि-
स्तारापीठे राजनि । 'डिद्योर्वा' इति वाकारलोपः । इदं पृथिव्यामासीत् । तदेव दर्शयति—गिरीत्यादि ।
गिरीणां पर्वतानां विपक्षता पश्चराहित्यम् । इन्द्रेण पश्चादिष्टत्वा गिरीणामिति प्रागेवोक्तम् । न तु लोकानां
विपक्षता दस्युता । प्रत्ययानां खादीनां परत्वं प्रकृत्युपरिवर्तमानत्वम् । न तु लोकानां परत्वं भिन्नत्वं शत्रुत्वं
वा । अभिमुखं जनानामवस्थीयतेऽनेनेत्यभिमुखावस्थानम् । कर्मणि ल्युट् । दर्पणानां मुकुराणाम् । न तु लोकानां
कस्यचित्पुरतः कस्याप्यवस्थानम् । सर्वेषां लक्ष्मीवत्त्वादिति भावः । शूलपाणिरीश्वरस्तस्य प्रतिमाया मूर्तेर्दुर्गा
पावती तथाश्लेषोऽभिषेकः । न तु लोकानां दुर्गं विषमस्थलं तेन संलयः संबन्धः । राजग्रहाभावात् ।
जलधराणां मेघानां चापधारणमिन्द्रधनुर्धारणम् । न तु लोकानाम् । भयाभावात् धनुरादानम् । ध्वजानां
वैजयन्तीनामुन्नतिरुध्वमुखत्वेन गमनम् । न तु लोकानाम् । अहंकृतेरभावात् । धनुषां चापानामवनतिरवन-
मनम् । न तु लोकानां बलात्कारेण नतिः । सर्वेषां स्वार्थानवृत्तित्वात् । वंशानां त्रेणूनां शिलीमुखा भ्रमरा-
स्तेषां मुखैराननैः क्षतिश्छेदः । न तु लोकानां शिलीमुखा वाणास्तैः क्षतिः पीडा । युद्धाभावात् । 'पत्रि-
ष्वजिह्वागशिलीमुखकङ्कपत्र' इति कोशः । देवतानां यात्रा क्षणविशेषः । न तु लोकानां यात्रा भयादन्यत्र
गमनम् । 'यात्रा स्यात्पापने गर्तौ' इत्यनेकार्थः । कुसुमानां पुष्पाणां बन्धनेन प्रबन्धेन स्थितिः । न तु लो-
कानां बद्धत्वेनावस्थानम् । सर्वेषां निरपराधित्वात् । इन्द्रियाणां करणानां निग्रहो निरोधः । न तु लो-
कानां निग्रहो दण्डः । वनकरिणामरण्यवासिगजानां वारिप्रवेशः । यथा गजबन्धनं क्रियते सा वारिः । 'वा-
रिः स्याद्गजबन्धनी' इति कोशः । न तु लोकानां दिव्यार्थं वारिप्रवेशः । तैक्ष्ण्यं छेदशक्तिरसिधाराणां खड्गाग्रभागा-
नाम् । न तु लोकानां तैक्ष्ण्यं क्रौर्यम् । व्रतिनां योगिनामग्निधारणम् । न तु लोकानामग्नौ धारणम् । ग्रहाणां
नक्षत्राणां तुलारोहणं तुला राशिस्तस्यामारोहणं संक्रमः । न तु लोकानां दिव्यार्थं तुलारोहणम् । अगस्त्योद-
येऽगस्त्यस्य मुनेरुदये विषेशुद्धिर्विषं पानीयं तस्य शुद्धिः स्वच्छता । न तु लोकानां विषेण शुद्धिः कलङ्काप-
हारः । तदुक्तम्—'समयवप्रमाणं वत्सनाभविषं तेन शुद्धिर्वैदयानाम्' इति । केशनखानामायतिर्विस्तारस्त-
स्या भङ्गो विच्छेदः । न तु लोकानामायतिरुत्तरः कालस्तस्य भङ्गो लक्षणया दुःखजनकत्वम् । नित्येन तद्वि-

साधनम्, कुमारस्तुतिषु तारकोद्धरणम्, उष्णरश्मेर्ग्रहेणशङ्का, शशिनो ज्येष्ठातिक्रमः, महाभारते दुःशामनापराधाकर्णनम्, वयःपरिणामे दण्डग्रहणम्, असिपरिवारेष्वकुशल-योगः, कामिनीकुचभङ्गेषु वक्रता, करिणां दानविच्छित्तिः, अक्षकीडासु शून्यगृहदर्शनं पृथिव्यामामीनम् ।

तस्य च राज्ञो निखिलशास्त्रकलावगाहगम्भीरबुद्धिः, आशैशवादुपाखण्डनिर्भरप्रेमरसः, नीतिशास्त्रप्रयोगकुशलः, सुवनराज्यभारनौकर्णधारः, महत्स्वपि कार्यसंकटेष्वविषण्णधीः, धाम धैर्यस्य, स्थानं स्थितेः, सेतुः सत्यस्य, गुरुगुणानाम्, आचार्य आचाराणाम्, धाता धर्मस्य, शेपाहिरिव भेदीभारधारणक्षमः, सलिलनिधिरिव महासत्त्वः, जरासंध इव धैर्य-तित-

कुमारः पण्डुरास्तस्य स्तुतयो नूनयस्मात् तारकस्य देवस्योत्प्रावत्येन हरणं नाशम् । न तु लोकानां तारका कर्त्तव्यता तस्या उद्धरणमुत्कर्षणम् । उष्णरश्मेः सूर्यस्य ग्रहणशङ्कोपरागशङ्का । न तु लोकानां ग्रहणं नियन्त्रणं तस्य शङ्कायुक्तम् । शशिनो ग्रहणस्य ज्येष्ठा नक्षत्रं तस्यातिक्रमस्तदुद्धनम् । न तु लोकानां ज्येष्ठो भ्रात्रादित्स-रिर्ग्रहणोद्धनम् । महाभारते शापे दुःशामनो दुर्योधनलघुव्रजता तस्य योऽपराधः दुर्योधनाज्ञया दुःशासनेन युते विजेषु पाण्डवेषु द्रोपदी केशेषु सुदीप्ताकुशलपराध आगस्त्याकर्णनं श्रवणम् । न तु लोकानां दुष्टं शासनं येषां ते दुःशासना दुर्यान्वज्जालोपागमपराधश्रवणम् । वयोऽवस्था तस्य परिणामः पक्ता तस्मिन्दण्डो वायव्यस्य गतणाम् । न तु लोकानां दण्डः करस्तदादानम् । असिपरिवारेषु खड्गविधानेष्वकुशलयोगो न विद्यते कुजले गम्भीरयोऽकुशलः साक्षेन योगः सौवन्धः । न तु लोकानां परिवारेषु परिच्छिदेष्वकुशलमपुण्यं तस्य योगः । 'पयोधित्वेभ्योपुण्येषु कुशलम्' इत्यनेकार्थः । अकुर्वन्तं शोभनं नर्म तस्य योगः । अन्यत्राकुशलमक्षेम जरासन् योगो नास्तीति वा । केनचन 'असिपरिवारेषु कुशलयोगः' इति पठन्ति । तत्र कलङ्कः श्यामिका । अन्यत्र द्रोप इत्यर्थः । कामिनीनां येषां कुचभङ्गेषु पयोधरस्नानायां वक्रतारालता । करिणां हस्तिनां दानं भद्रः । 'भद्रो दानप्रदानेन' इति श्लोकः । तस्य विच्छित्ती रचना । न तु लोकानां दानं धितरणं तस्य विच्छि-तिनीशः । 'पराधीनाम् स्तुतयोऽप्यु शून्यगृहदर्शनं शून्यगृहावलोकनम् । खेलिन्या शून्यमित्यर्थः । न तु लोकानां शून्यगृहदर्शनम् । अन्यस्तु प्रागेवोक्तः ।

तस्य चेति । तस्य योऽपराधः अकुर्वन्तं योगो नास्तीति वा । अथ ग्रहमान्तानि तस्य विशेष-णानि । निश्चितेति । निश्चितानि तानि शरणाणि तत्रापि नागमगमादहस्तद्विप्रायाकलनं नेन गम्भीरा ल-लप्यता वा नृपः प्रीतिमा यस्य स तथा । वा जैशवाद्या यावत्पाखण्ड आश्रयो भवेत्ये निविडः प्रेमरसः शेरयो नान्यत्वं तथा । जीर्नानि । नीतिशास्त्रं व्यवहारयन्त्रस्य प्रयोगस्तदर्थपरीक्षणं तत्र कुशलो दक्षः । भुवनेति । भुवनानां राज्यसाधनत्वे तस्य भारो नीतमस्तद्वक्ष्यता वा नीतिज्ञो तस्याः कर्णधारो नाविकः । महत्स्वपीति । महत्स्वपि महत्त्वपि नागमगमादहस्तद्विप्रायाकलनं धीर्बुद्धिर्यस्य स तथा । धामेति । धामस्य धर्मिण्या नाम गद्यम् । स्थितेर्मोहायाः स्थानं स्थलम् । सत्यस्याधितथस्य सेत-

संधिविग्रहः त्र्यम्बक इव प्रसाधितदुर्गाः, युधिष्ठिर इव धर्मप्रभवः, सकलवेदवेदाङ्गवित्, ज्ञानपरात्र्यमङ्गलैकसारः, बृहस्पतिरिव सुनासीरस्य, कविरिव वृषपर्वणः, वसिष्ठ इव दशरथस्य, विश्वामित्र इव रामस्य, धौम्य इवाजातशत्रोः, दैमनक इव नलस्य; सर्वकार्येष्वहितामतिरमात्यो ब्राह्मणः शुक्रनासो नामासीत् ।

यो नरकामुरशस्त्रप्रहारभीषणे भ्रमन्मन्दरनितम्बनिर्दयनिष्पेक्षकठिनांसपीठे नारायणवद्व्यासलेऽपि स्थितामदुष्करलाभासमन्यत प्रज्ञाबलेन लक्ष्मीम् । यं चासाद्य दर्शितानेकराज्यफलात्कृतेष्वपादपमनेकप्रतानगहना विस्तारमुपययौ प्रज्ञा । यस्य चानेकचारपुरुषसहस्रसंघैर-

विनम्यतारानेधनद्विव । कथा नात्र—राजगृहे जरासंधपित्रा बृहदथेन राज्ञीपुत्रार्थमारुधितेन महर्षिणा यज्ञशिक्षितासंघले प्रदत्तम् । सोऽर्थं कृत्वा राजमहिषीभ्यां दत्तवान् । तयोश्चार्थाश्रयरीं बालकद्वयं जयाम् । नदृष्ट्वा तयोः कुपितेन राज्ञा श्मशानभूमौ मुक्तम् । तत्र च जरया संधितमेकत्र योजितमिति जरा-
नेपथ्याम संधनमस्येति वार्ता । उभयं विशिनष्टि—घटितेति । घटितौ विहितौ संधिविग्रहौ येन । तत्र संधिः नाम, विग्रहो युद्धम् । पक्षे जरया पिशाच्या घटितः संधिः संघटनं यस्य संधिविग्रहस्य शरीरस्येति श्रुति-
नानेधिविग्रहं यस्य जरासंधस्येति द्वितीयावहुव्रीहिः । त्र्यम्बकेति । त्र्यम्बक ईश्वरस्तद्विव । प्रसाधितेति । प्रसाधितं स्वायत्तीकृतं दुर्गं विपमस्थलं येन । पक्षे प्रसाधिता प्रसन्नोक्ता दुर्गा पार्वती येन स तथा ।
युधिष्ठिर इति । युधिष्ठिरो धर्मपुत्रस्तद्विव । धर्मस्य नीतिधर्मादेः प्रभव उत्पत्तिर्यस्मात् । पक्षे धर्मात्प्र-
भवो यस्येति विग्रहः । सकलेति । सकलानि समग्राणि यानि वेदवेदाङ्गानि शिक्षादीनि तेषां विज्ञाता ।
अशंकेति । अशेषं समग्रं यद्राज्यं तत्र मङ्गलैकसारः कल्याणैकरहस्यभूतः । प्रकारान्तरेण तमेव विशेषतो विगमयन्नाह—सुनासीरस्येन्द्रस्य बृहस्पतिः सुरगुरुस्तद्विव । वृषपर्वणो दैत्यस्य कविः शुक्रस्तद्विव । दशर-
थस्य रामपितृवर्णिष्टोऽरुन्धतीजानिस्तद्विव । रामस्य दशरथात्मजस्य विश्वामित्रः कौशिकस्तद्विव । अजात-
शत्रोः धर्मपुत्रस्य धौम्यः मन्त्रिस्तद्विव । नलस्य नैपथ्येर्दमनकाभिधानोऽमात्यस्तद्विव । अयं तारापीडस्य राज्ञ-
स्य भावः । सर्व इति । सर्वकार्येषु समग्रकृत्येष्वहिता स्थापिता मतिर्बुद्धिर्येन स तथा । अन्वयस्तु
प्रसंगोक्तः ।

य इति । यः शुक्रनायः प्रज्ञाबलेन बुद्धिसामर्थ्येनादुष्करलाभां स्वल्पप्रयासलभ्यां लक्ष्मीं ध्रियममन्यत
मानवान् । कीदृशीम् । नारायणस्य कृष्णस्य यद्वक्षःस्थलं भुजान्तरं तत्र स्थितामासेदुपीमपि । एतेन तत्प्राप्ते-
रनिश्चाटिन्यं सूचितम् । वक्षःस्थलं विशिनष्टि—नरकेति । नरकासुरो दैत्यस्तस्य शस्त्राणि तेषां प्रहारोऽभि-
प्राप्तयेन भीषणे भयानकः । भ्रमदिति । भ्रमचासौ मन्दरश्च भ्रमन्मन्दरस्तस्य यो नितम्बः कटकस्तस्य यो नि-
र्दयः । भ्रममुक्तं निष्पेक्षधूर्णाभावस्तत्कर्तव्यतायां कठिनं कठोरमंसपीठं स्कन्धपीठं यस्मिन् । अथवा निष्पेक्षेणान-
नतिविशेषेणाति यो यम् । मथनावसरे हि मन्दरनितम्बा अंसयोर्लम्बा इति भावः । एतेन मन्दरादप्यंसयोर-
भिककाटिन्यमिति ध्वनितम् । यमिति । यं शुक्रनासाख्यमासाद्य प्राप्य प्रज्ञा विस्तारं विस्तीर्णतामपय-

निश्चिते चतुरदधिवलयमरिभिप्रमाणे धैरणीतले भवत इवाविदितमहर्हः समुच्छसितमपि
राज्ञां नामीन ।

स राजा बाल एव सुरकुञ्जरकस्पीवरेण राज्यलक्ष्मीलीलोपधानेन सकलजैगदभय-
दानयशदीशायूपेन स्फुरदग्निलतामरीभिजालजटिलेन निखिलारातिकुलप्रलयभूमकेतुदण्डे-
न बाहुना विजित्य सप्रह्वीपवलयं वसुंधरां तस्मिच्छुकनामनाम्नि मन्त्रिणि सुहृदिव
राज्यभारमारोप्य सुश्रिताः प्रजाः कृत्वा कर्तव्यशेषमपरमपश्यन् । प्रशमिताशेषवि-
पैक्षतया विवेताशङ्कः शिथिलीकृतवसुंधराव्यापारः प्रीयो यौवनसुखान्यनुवभूव । तथा हि ।
कदाचिदुल्लसत्कठोरकपोलपुलकजर्जरितकर्णपल्लवानां प्रणयिनीनां चन्दनजलच्छटाभिरिव
स्मितमुधाच्छविभिरभिचिन्त्यमानः, कर्णोत्पलैरिव लोचनान्शुभिस्ताड्यमानः कुङ्कुमभूलि-
भिरिवाभरणप्रभाभिराकुलीक्रियमाणलोभैः, भवलांशुकैरिव करनखैर्मयूखजालकैराहन्य-

येनारः परिभ्रमणं तेन निश्चिते पुरिते । चतुरिति । चतुरदधीनां चतुरसमुद्राणां चतुरं कर्णं तस्य आ-
निखिलविजयं विमुण्णतां परिभ्रः परिभ्रः स एव प्रमाणं यस्य स तस्मिन् ।

स इति । स राजा तारापीयो बाल एव । सुरेति । सुरकुञ्जरे हस्मिमाह्वयस्य करः झण्डा तद्वन्ती-
वरेण पुष्टेन । राज्येति । राज्यलक्ष्मीराधिपत्यशोभायाः लीलोपधानेन लीलोपधानेन । सकलेति । सकलजग-
तः समग्रान्प्रपञ्चं यदवयवदानं तदेष यशदीक्षा तत्र यूपेन यज्ञसम्मानेन । स्फुरदिति । स्फुरन्ती वैदीप्यमाना
आगिलता सज्जलता तस्या मरीचिनाम्बले कान्तितमामृदस्तेन जटिलेन व्याप्तेन । निखिलेति । निखिलः समग्रः
येदरानयः अवनस्तेषां आनं कल्याणं तेषां प्रत्ययो विनाशश्च भूमकेतुर्ग्रेहविशेषभयस्य दण्डेन पुच्छेन । दण्ड-
कृतिरूपलान्मुल्लङ्घयेति भावः । लोभैरेन बाहुना भुजैः । समेति । जम्बुप्रदेशालम्बिकुशलोचशाकपुष्कराः
साद्रूपी एव कल्याणं कर्णं तस्या वसुंधरां वसुंधरां विजित्य तस्मिच्छुकनामनाम्नि मन्त्रिणि सुहृदिव सित्र इव
राज्यभारमारोप्य निधाय सुश्रिताः सुमेन स्वाश्रित्यः प्रजाः प्रकृतीः कृत्वा निष्पाद्य कर्तव्यशेषमित्यः परं
किं कर्तव्यमस्तीत्यपरं निन्तारोत्पये कार्यमपश्यदित्यन्तयः । प्रशमितेति । प्रशमिताः शान्तिं प्रापिता
अशेषाः समग्रा निष्पादा दयसो येन तस्य शानस्तता तथा । अतएव निमताशङ्को निर्भयः ।
शिथिलेति । निखिलैककृतः लब्धोक्तो वसुंधरायाः लिकेन्नापारे आपुर्निर्भयं स तथा । प्रीयो बाहुभ्येन
यौवनस्य ताप्यस्य सुखानां स्मरणेनोपादीयनुवभूतानुभवोपपीयते । तदेन दर्शयति—तथा इति ।
कदाचिदिति । कदाचित् कस्मिंश्चित्प्रसंगेऽनन्तरमन्तः कायमपश्यन्तः सुमेन यौवनमानानां निम्नारयासासे-
त्यन्तयः । किं कियमाणः । आनिोपच्यमानः निच्यमानः । नाभिः । स्मितगीपदग्नितं तदिव सुधासुतं तस्याल्ल-
विभिः पातितोमन्त्राभिरिव । कर्णोत्पलानां कर्णोत्पलानां चन्दनजलच्छटाभिरिव प्रीक्षीतानामुल्लङ्घनो विकरान्तः

मानः, चम्पककुसुमदलमालिकाभिरिव भुजलताभिरावध्यमानः, दृष्टाधराधूतकरतलचल-
न्मणिवलयकैलकलरमणीयम्, अतिरभसदलितदन्तपत्रदलदन्तुरशयनम्, उत्क्षिप्तचरणत-
लगलदलक्तकरक्तशेखरम्, सरभसकचग्रहचूर्णितमणिकर्णपूरम्, उल्लसितकुचकृष्णागुरु-
पङ्कपत्रलताङ्कितप्रच्छदपटम्, अञ्चलश्रमजलकणिकालुलितगोरोचनतिलकपत्रभङ्गम्, अन-
ङ्गपरवशः सुरतमाततान । कदाचिन्मकरकेतुकनकनाराचपरंपराभिरिव कामिनीकरपुटवि-
निर्गताभिः कुङ्कुमजलधाराभिः पिञ्जरीक्रियमाणकायो लाक्षाजलच्छटाप्रहारपाटलीकृतदु-
कूलो मृगमदजलविन्दुशवलचन्दनस्थासकः कनकशृङ्गकोशैश्चिरं चिक्रीड ।

कदाचित्कुचचन्दनचूर्णयवलिमोर्मिमालम्, चटुलतुलाकोटिवाचालचरणालक्तैकसिक्तहं-
समिथुनम्, अलकनिपतितकुसुमसारम्, प्रवमानकर्णपूरकुवलयदलम्, उन्नतनितम्बैश्चोभ-

जालकैः समूहैराहन्यमान आघातविषयीक्रियमाणः । चम्पकेति । चम्पको हेमपुष्पकस्तस्य कुसुमानां
पुष्पाणां दलानि खण्डानि तेषां मालिका मालास्ताभिरिव भुजलताभिर्बाहुवल्लीभिरावध्यमानः संयम्यमानः ।
इतः सुरतविशेषणानि—दध्रेति । दष्टः खण्डितो योऽधरो रदनच्छदस्तेनाधूतं कम्पितं यत्करतलं तेन चलन्ति
यानि मणिवलयानि तेषां यः कलकलोऽव्यक्तध्वनिस्तेन रमणीयं मनोहरमत एवातिरभसमतिलरं दलितानि
द्वैधीकृतानि यानि दन्तपत्राणि कर्णाभरणानि तेषां दलानि तैर्दन्तुरं विषमं शयनीयं शय्या यस्मिन् । उत्क्षि-
तेति । उत्क्षिप्तावूर्ध्वीकृतौ यौ चरणौ पादौ ताभ्यां गलतलवद्योऽलक्तो यावकरस्तेन रक्तो रजितः शेखरोऽव-
तंसो यस्मिन् । सरेति । सरभसं ससंभ्रमं यः कचग्रहः केशग्रहस्तेन चूर्णितं भ्रमं मणिकर्णपूरं रत्नोपेतं श्रव-
णभूषणं यस्मिन् । उल्लसितेति । संभोगावस्थायामुल्लसिता उल्लासं प्राप्ता ये कुचाः पयोधरास्तेषु कृष्णागुरुः
काकतुण्डस्तस्य यः पङ्कः कर्दमस्तस्य पत्रलताः पत्रभङ्ग्यस्ताभिरङ्कितश्चिह्नितः प्रच्छदपट उत्तरच्छदो यस्मिन् ।
अच्छेति । अच्छे निर्मलं यच्छूमजलं रतङ्कान्तिपानीयं तस्य कणिकाः पृषन्ति तैर्लुलितो विवृतो
गोरोचनातिलकपत्राणां भङ्गो यस्मिन् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । कदाचिदिति । स राजा कनकशृङ्गकोशैः
सुवर्णवटितशृङ्गसंघातैः चिरं चिरकालं यावच्चिक्रीड कीडां कृतवान् । 'क्रीड कीडने' धातुः । लिटि रूप-
म् । कीदृशः । कुङ्कुमस्य या जलधारास्ताभिः पिञ्जरीक्रियमाणः कायो यस्य स तथा । कीदृशीभिरिव । म-
करकेतुर्मदनस्तस्य कनकस्य स्वर्णस्य ये नाराचा वाणास्तेषां परंपराभिरिव । कीदृशीभिः । कामिन्यः स्त्रिय-
स्तासां करपुटा हस्तसंपुटास्तेभ्यो विनिर्गताभिर्निःसृताभिः । पुना राजानं विशिनष्टि—लाक्षेति । लाक्षा-
जलं यावकजलं तस्य छटास्तासां प्रहारोऽभिघातस्तेन पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतं दुकूलं दुगूलं यस्य स तथा ।
मृगमदेति । मृगमदो गन्धधूली तस्य जलमम्भस्तस्य विन्दुना पृषतेन शवलाः कर्तुराश्वन्दनस्थासका
मलयजहस्तका यस्य स तथा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

कदाचिदिति । सहावरोधजनैरन्तःपुरलोकैर्वर्तमानः स राजा जलक्रीडया गृहदीर्घिकाणां भवन-
वापीनामम्भः पानीयमेतादृशं चकार निर्ममे । अथ चाम्भोविशेषणानि—कुचेति । कुचानां स्तनानां यानि
चन्दनचूर्णानि मलयज इव श्लोकावर्ध्वलिता शयनीकरोर्मिमास्य यत्केवलेषु यत् । कदाचिदिति ।

जर्जरिततरंगम्, उद्दलितनालपथस्तनलिननिपतितधूलिपटलम्, अनवरतकैरास्फालनस्फुरत्फे-
नविन्दुचन्द्रकिने सावरोधजनो जलक्रीडया गृह्दीर्घिकाणामम्भश्चकार ।

कदाचित्संकेतव्यविभताभिः प्रणयिनीभिरावृद्धभङ्गुरैश्चकुटिभिरारणितपौरितार्थगुह्यरभुज-
लताभिर्विकुलकुमुदावलीभिः संयतचरणो नखकिरणविभिधैः कुमुदामभिः कृतापराधो
दिवसमताड्यत । कदाचिद्विकुलनखरिव कर्माग्नीमण्डूपसीधुभारगैश्चादगुदितो विकाशभम-
जत । कदाविदशोकपादप इव युवतिचरणतलप्रहारसंक्रान्तलिक्तको रागमुवाह । कदाचि-
न्मुसलायुध इव चन्दनधैवतः कण्ठावसक्तोद्धमद्योलकुमुदमालः पानमभेवत । कदाचिद्व-
न्धगज इव मद्गत्तकपोलशोलायमानकर्णपङ्क्तौ भद्रकलः काननं विर्कचवनलताकुमुदगुर-
भिपरिमले जगाहे । कदाचित्कणितगणिज्जुपुरनिनादानन्दितमानसो हंस इव कमलवनेषु

उद्दलितेति । उद्दलितान्युल्लङ्घनानि नालानि विनानि शेषमेवभूतानि पर्णस्थानि नलिनानि कमलानि
तेभ्यो निपतितं यस्मै धूलिपटले परमसामुद्रो शस्यन् । अनवरतेति । अनवरतकैरास्फालनेन निरन्तर-
प्रत्यागच्छेन स्फुरन्तो दिशोऽप्यमाना ये फेनविन्दवोऽन्यत्रपुष्पादीरेव गेयाना अन्धका गेयता यमिन् ।
तावतास्मिन् इत्यर्थः । इति चन्द्रकिने मेनकिलम् । अन्येषामु पयोजः ।

कदाचिदिति । यः कियं प्रतिदिनं प्रणयिनीभिर्माननीभिरवापन्न ताडितोऽभूदित्यन्वयः । 'ताड-
न्यजने' इति भावः । यदन्तप्रयोगः । अथ यद्यपि प्रथमः चरुत्वेन निर्देशादित्यत्र कर्मतेनेति कारकप्रकाश-
नान्वयार्थं तावतामेशदशोपः । कीदृशः । कृतेति । कुतो विविधोऽपराध आयो येन यः यथा । पुनः कीदृशः ।
गेयता क्रीडौ चरणौ पादौ यस्य यः यथा । किः । कुमुदामभिः पुष्पमालाभिः । विविधिशिष्टाभिः । चकुलेति ।
चकुलः कैरास्फाल्य कुमुदानां पुष्पाणामावलिः स्पर्शेषु ते । नखेति । नखानां पुष्पयानां किण्वा मयूसा-
होर्निर्मिधैः संसृक्तेः । अथ न प्रणयिनीनां विशेषणानि—संकेतेति । असुकलले मयानस्यमागन्तव्यमिति
संकेतमेव तावतामिनिपत्तश्रुतानि । रागता, स्वयं तु रागता इति भावः । अथ पुनरावृत्ता विरचिता
मदुरा यथा चकुल्यो शस्यताः । आरणितेति । आरणितं शब्दायमानं यत्पादितार्थं कर्तुं येन सुसारा
यानाया भुज्यता यस्यां ताभिः । कदाचिदिति । चकुलनखः कैरास्फाल्यदिव्य विकाशं विकस्त्रताम-
भजनं प्राप्नुयात् । नखेन निजनीयं—कामिनीति । कामिनीनां श्लेषां यो यण्डपचन्द्रकस्याय यत्र योषु मयं
तस्य धारा पङ्क्त्याया यः स्पर्शमेव मुद्रितो दर्शितः । कदाचिदिति । अशोकपादपः पङ्क्त्यायामद्वयि ।
अशोकसमं प्रदनेनजाह—युवतीति । युवतीनां श्लेषां यत्परणतलप्रहारः पादगत्याविपातमेव गेयान्तो
लतोऽलक्तको यस्य यः यथा मयमनुरागमुत्तदावदन् । 'नद प्रापणे' इति भावोऽस्यायमेवप्रापणे इति व्यम् ।
कदाचिदिति । पुनः । मुसलायुधो चन्द्राद्वन्धवदिव । मयाम्यमाह—चन्दनेति । चन्दनेन इति-
न्दमादरेण प्रकृतः श्रवः । पले अस्त्रवद्वन्धः । कण्ठेति । कण्ठावसक्तोद्धमद्यो लोला क्रममाया न-

रेमे । कदाचिन्मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बिकेसरमालः क्रीडापर्वतेषु विचचार । कदाचिन्मधुकर इव विजृम्भमाणकुसुममुकुलदन्तुरेषु लतागृहेषु वभ्राम । कदाचिन्नीलपटैर्विरचितावगुण्ठनो वैहुलपक्षप्रदोषदत्तसंकेताः सुन्दरीरभिसारः । कदाचिच्च विघटितकनकपाटं प्रकटवातायनेष्वनवरतदह्यमानकृष्णागुरुधूमरक्तैरिव पारावतैरधिष्ठितविटङ्केषु प्रासादकुक्षिपु कतिपयाप्तसुहृत्परिवृतो वीणावेणुसुरजर्मनोहरमवरोधसंगीतकं ददर्श । किं बहुना यद्यदतिरमणीयमविरूद्धमायत्यां तदात्ये च तत्तदनाक्षिप्तचेताः परिसमाप्तत्वादन्वेषां पृथिवीव्यापाराणां सिषेवे, नैवतिव्यसनितया । प्रमुदितप्रैजस्य परिसमाप्तसकलमहीप्रयोजनस्य नरपतेर्विषयोपभोगलीला भूषणम् ।

मानसं यस्य तथा । पक्षे कण्ठितमणिनूपुरवद्यो निनादस्तेनानन्दितं मानसं सरो येनेति विग्रहः । कदाचिद्विति । मृगपतिरिव महानाद इव क्रीडापर्वतेषु क्रीडाशैलेषु विचचार व्यवहारी । तमेव विशिनष्टि—स्कन्धेति । स्कन्धावलम्बिनी केसरोपयुक्ता माला स्रग्वयस्य स तथा । पक्षे स्कन्धावलम्बिनी केसरमाला सटापङ्क्तिर्यस्येति विग्रहः । कदाचिद्विति । मधुकर इव भ्रमर इव लतागृहेषु वल्लीगृहेषु वभ्राम भ्रमणं चकार । क्रीडशेषु लतागृहेषु । विजृम्भेति । विजृम्भमाणानि यानि कुसुममुकुलानि तैर्दन्तुरेषु विषमेषु । कदाचिद्विति । सुन्दरीः प्रमदा अभिसार सेवितवान् । क्रीडक् । नीलेति । नीलपटेन श्यामपटेन विरचितं विह्वितमवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं येन स तथा । सुन्दरीविशिनष्टि—बहुलेति । बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य यः प्रदोषो यामिनीमुखे तत्र दत्तः संकेतो याभिस्ताः । कदाचिद्वेति । अवरोधस्यान्तःपुरस्य संगीतकं नृत्यादि ददर्शाद्राक्षीदित्यन्वयः । केषु प्रासादा भूपगृहास्तेषां कुक्षयो मध्यभागास्तेषु । तानेव विशिनष्टि—विघटितेति । विघटितमुद्राटितं कनकपाटं स्वर्णकपाटं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । प्रकटा वातायनाः स्पष्टगवाक्षा येषु । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं दह्यमानो यः कृष्णागुरुः काकतुण्डस्तस्य धूमो दहनकेतनस्तेन रक्तैरिव रजितैरिव । एवंभूतैः पारावतैः कलरवैरधिष्ठिता आश्रिता विटङ्काः कपोतपाल्यो येषु । कतीति । कतिपयाः कियन्तो य आप्ताः प्रत्ययिताः । ‘आप्तप्रत्ययितौ समौ’ इति कोशः । एवंविधाः सुहृदो मित्राणि तैः परिवृतः सहित इति राज्ञो विशेषणम् । वीणा वल्लकी, वेणुर्वशः, सुरजो मृदङ्गः, तैर्मनोहरमतिरमणीयम् । संगीतविशेषणम् । किं बहुनेति । किं बहु वक्तव्येन । यद्यदनिर्दिष्टनामकं वस्त्वतिरमणीयमायत्नामुत्तरकाले । ‘आयतिस्तुतरः कालः’ इति कोशः । तदात्ये चेति । ‘तत्कालस्तु तदात्यं स्यात्’ इति कोशः । अतिरूढं नीतिशास्त्रप्रतिषिद्धं तत्तत्सिषेवे सेवितवान् । अतिसुन्दरेण वस्तुनाक्षिप्तचेतदा व्यसनमेवेत्याह—अनाक्षिप्तेति । अनाक्षिप्तमनाकुलं चेतो यस्य स तथा । अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—परीति । अन्येषां पृथिवीव्यापाराणां परिसमाप्तत्वात्परिपूर्णाभूतत्वात् । न त्वतिव्यसनितया तदासक्तयेत्यर्थः । एतदेवार्थान्तरन्यासेन विवृणोति—प्रमुदितेति । प्रमुदिता मुदं प्रापिताः प्रजाः प्रकृतयो येन स तथा तस्य । परीति । परिसमाप्तं परिपूर्णाकृतं सकलं समग्रं महीप्रयोजनं वसुधाकृत्यं यस्यैवंभूतस्य नरपतेः । विषयेति । विषयाः स्वचन्दनादयस्तेषामसकृदुपभुज्यन्त इत्युपभोगास्तेषां लीला क्रीडा भूषणमलंकारः ।

आदरातिशयाभावेनेत्यर्थः । 'असक्तः सुखमन्वभूत' इत्युक्तत्वात् । इतरस्य त्वेतद्धिन्नस्य तु विदम्बना राज-
कृत्यासाधकत्वेन व्यसनमेव । **प्रजेति** । प्रजायाः प्रकृतेरनुरागः स्नेहस्तस्य हेतोस्तत्तदर्थमन्तरान्तरा मध्ये मध्ये
दर्शने जनानां सौधावलोकनं ददौ दत्तवान् । असक्तद्वहिर्गमनमनादरहेतुरिति भावः । **सिंहेति** । निमि-
त्तेषु तथाविधकारणेषु सिंहासनं मृपासनमारोहारूढवान् । **शुकनासोऽपीति** । शुकनासनामा मन्त्रिरपि म-
हान्तं गरिष्ठमपि राज्यभारमाधिपल्लुधुरमनायासेनैव प्रयासं विना प्रज्ञावलेन राजनीतिवलेन बभार द्वे ।
यथैवेति । यथा येन प्रकारेण राजा नृपः कार्याणि कृत्यान्व्यकार्पातकृतवांस्तद्वदसौ शुकनासोऽपि । **द्विगु-
णीति** । पूर्वस्माद्विगुणीकृतोऽधिकीकृतः प्रजायाः प्रकृतेरनुरागः स्नेहो येन स तथा राजकार्याणि स्वस्वामि-
कृत्यानि चक्रेऽकार्षात् । **तमपीति** । तं शुकनासमपि राजकं राजसमूह आननाम नमश्चक्रे । कैः । मौलि-
मिर्मस्तकैः । कीदृशैः । चलिताः कम्पिता ये चूडामणयः शिरोमणयस्तेषां या मरीचिमज्जयस्तासां जालं येषु
तैः । राजकं विशेषयन्नाह—आवर्जितो वृतो यः कुसुमशेखरः पुष्पावतंसस्तस्माच्च्युताः सस्ता ये मधुसीकरा
रसविन्दवस्तैः सिक्ता सिञ्चिता नृपसभा परिषयेन तत् । **दूरेति** । दूरादूरप्रदेशाद्यावनतिः प्रणामस्तस्य प्रेक्षो-
लितान्यान्दोलितानि यानि मणिकुण्डलानि रत्नकर्णाभरणानि तेषां कोटयोऽप्रभागास्तैः संघटितं संघर्षितमज्जदं
वाहुकटकं यस्य तत्तथा । **तस्मिन्निति** । तस्मिन्नपि शुकनासे चलिते प्रस्थिते सत्येवंभूता दश दिशो ब-
भूवुः । कीदृशाः । **चलितेति** । चलिताः प्रस्थिताश्चटुलाश्चपलास्तुरगा अश्वा यस्मिन्नेवंभूतं यद्वलं सैन्यं तस्य
मुखरा वाचाला ये सुराः शफास्तेषां रवः शब्दस्तेन वधिरीकृतानि भुवनान्तरालानि मध्यभागा यासु ताः ।
वलेति । बलभरेण सैन्यभारेण प्रचलं कम्पितं यद्वसुधातलं पृथ्वीतलं तेन दोलायमानाः कम्पायमाना गिरयः
पर्वता यासु ताः । **गलदिति** । गलन्तः खवन्तो ये मदान्धा मदोन्मत्ता गन्धगजा गन्धेभास्तेषां दानधारा
मदपङ्क्तय एवान्धकाराणि यासु ताः । **संसर्पदिति** । संसर्पदूर्ध्वं गच्छद्यदतिवहुलमतिदृढं धूलिपटलं रजःस-
मूहस्तेन धूसरिता धूसरवर्णीकृताः सिन्धवो नद्यो यासु ताः । **प्रचलदिति** । प्रचलदूच्छद्यत्पदातिनां

एवं तस्य राज्ञो मन्त्रिविनिवेशितराज्यभारस्य यौवनमुखमनुभवतः कालो जगाम । भू-
यसा च कालेनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ । एकं तु सुतमुखदर्शन-
मुखं न लेभे । तथोर्षेभ्यमानमपि निष्फलपुष्पदर्शनं शरवणमिवान्तःपुरमभूत् । यथा यथा
च यौवनमतिचक्राम, तथा तथा विफलमनोरथस्यानपत्यताजर्न्मावर्धतास्य संतापः । विषयोप-
भोगसुखेच्छाभिश्च मनो विजग्ने । नरपतिसहस्रपरिवृतमप्यसहायमिव चक्षुष्मन्तमप्यन्व-
मिव, भुवनालम्बनमपि निरालम्बमिवात्मानमर्मन्थत ।

अथ तस्य चन्द्रलेखेव हरजटाकलापस्य, कौस्तुभप्रभेव कैटभारातिवक्षःस्थलस्य, वनमा-
लेव मुसलायुधस्य, बेलेव सागरस्य, मदलेखेव दिग्गजस्य, लतेव पादपस्य, पुष्पोद्गतिरिव
सुरभिमासस्य, चन्द्रिकेव चन्द्रमसः, कमलिनीव सरसः, तारापङ्क्तिरिव नभसः,
हंसमालेव मानसस्य, चन्दनवनराजिरिव मलयस्य, फणामणिशिखेव शेषस्य, भूषण-
मभूत्रिभुवनविस्मयजननी जननीव वनिताविभ्रमाणां सकलान्तःपुरप्रधानभूता महिषी

एवमिति । एवं पूर्वाक्तप्रकारेण तस्य राज्ञस्तारापीडस्य मन्त्रिण्यमात्ये विनिवेशितः स्थापितो राज्यभरो
येन स तथा तस्य यौवनमुखं तारुण्यसौख्यमनुभवतोऽनुभवविषयीकुर्वतः कालोऽनेहा जगाम गतवान् । भू-
यसा भूयिष्ठेन कालेन प्रायो बाहुल्येनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रजालोकसुखानां सर्वेषामन्तं पारं ययौ ।
लोकानामपि सर्वविषयानुभवो जात इत्यर्थः । एकं त्विति । तु पुनरर्थः । सुतमुखदर्शनजनितं यत्सुखं त-
देकं न लेभे न प्राप । तथेति । तथा तेन प्रकारेणोपभुज्यमानमुपभोगविषयीक्रियमाणमपि शरवणमि-
वान्तःपुरमभूत् । उभयं विशिनष्टि—निष्फलेति । निर्गतं फलं यस्मादेवंभूतं पुष्पं प्रसूनं रजश्च स्त्रीणां
तस्य दर्शनं यस्मिन् । यथेति । यथा यथा येन येन प्रकारेण यौवनं तारुण्यमतिचक्रामातिक्लमिवान् ।
तथा तथा तेन तेन प्रकारेण । विफलेति । विफलो निष्फलो मनोरथो यस्य स तथा तस्यास्य तारापी-
डस्य राज्ञः संतापो मानसी व्यथावर्धत वृद्धिं प्राप । संतापं विशिनष्टि—अनपत्येति । अनपत्यतासंतापत्वं
तस्मान्जन्मोत्पत्तिर्यस्य स तथा । विषयेति । विषयाणां स्वचन्दनादीनां य उपभोगोऽसत्कृद्भोगस्तज्जनितं
यत्सुखं सातं तस्येच्छा अभिलाषास्ताभिर्मनश्चित्तं विजग्ने विरक्तं बभूव । नरेति । नरपतीनां राज्ञो यत्सहस्रं
तेन परिवृतं सहितमप्यसहायमद्वितीयमिव चक्षुष्मन्तं सनेत्रमप्यन्वमिव गताक्षमिव भुवनालम्बनमपि निरा-
लम्बमिव निराधारमिवात्मानं स राजामन्यताज्ञासिष्ट ।

अथेति । तस्य राज्ञो विलासवती नाम महिषी पटराज्ञी भूषणमलंकृतिरभूदित्यन्वयः । कस्य केव ।
हरजटाकलापस्य शंभुजटाजूटस्य चन्द्रलेखेव शशिकलेव । कैटमेति । कैटभारातिविष्णुस्तस्य वक्षःस्थलं
भुजान्तरं तस्य कौस्तुभो मणिस्तस्य प्रभा कान्तिस्तथेव । मुसलायुधस्य बलभद्रस्य वनमालाभरणवि-
शेषः सेव । सागरस्य समुद्रस्य बेलेव जलवृद्धिरिव । दिग्गजस्य दिङ्गागस्य मदलेखेव दानराजिरिव । पादप-

विलासवती नाम । एकदा च स तदावासगतस्तां चिन्तास्तिमितद्वेष्टिना शोकमृकेन परिज-
नेन परिवृताम्, आराद्वस्थितैश्च ध्यानाग्निसिपलोचनैः कञ्चुकिभिरुपास्यमानाम्, अनतिदु-
स्वर्तिनीभिश्चान्तःपुरवृद्धाभिराश्रास्यमानाम्, अविरलैश्चुपाताद्रीकृतदुकूलाम्, अनलंकृताम्,
वासकरतलविनिहितमुखकमलाम्, असंयताकुलालकाम्, सुनिविडपर्यङ्गिकोपविष्टाम्, रुदतीं
ददर्श । कृताभ्युत्थानां च तां तस्यामेव पर्यङ्गिकार्थमुपवेश्य स्वयं चोपविश्याविज्ञातवर्णक-
रणो भीतभीत इव करतलेन विगतवाष्पाम्भःकणौ कुर्वन्कपोलौ भूपालस्तामवादीत्—‘देवि,
किमर्थमन्तर्गतगुरुशोकभारमन्थरमशब्दं रुदते । अग्रन्ति हि मुक्ताफलजालकमिव वाष्पविन्दु-
निकरमेतास्त्वैव पक्षमपङ्क्तयः । किमर्थं च कुशोदरि, नालंकृतासि । बालातप इव रक्ताविन्द-
कोर्धयोः किमिति न पातितर्धरणयोरयमलक्तकरणः । कुमुदशरसरःकलहंसकौ यस्यात्पाद-

नानां जननीव मागेव । स्वकलेति । स्वकले गमयं यदन्तःपुरमवरोधस्तस्मिन्प्रधानभूता मुखा । एकदे-
ति । एकदा एकस्मिन्मयमेव स तामपीडयन्त्या निजलग्ना आनार्यं जनाग्रभले तद्य गतः सेस्तां ददर्श-
ददर्श । अत्र च तस्या निशेषणानि—चिन्तेति । चिन्ता मानसी अथा तया विमिता निश्चला दृष्टिस्त-
स्या सा तेन योगेन अत्रा मुकेन जनेनेवभूतेन परिजनेन परिच्छिन्नं परिहृतं यद्विष्टम् । आरादिति । आ-
राद्वस्थितैः कृतावस्थाभिर्नयोगेन चिन्तया निमिषरहितं जेजने येषां तैरेवेभूतः कञ्चुकिभिः सीधिरहंस्या-
समानां सेव्यमानाम् । अनतीति । नातिदूतनिर्गोचरन्त्यःपुरवृद्धाभिरवरोधवृद्धाभिराश्रास्यमानां सावि-
फलप्रसंगया विद्यास्यमानाम् । अविरलेति । अविरला निविश्या गेडधुपाता नेत्रजलपातासैरादीकृतं द्विती-
कृतं दुकूलं दुकूलं यया सा तामनलंकृतामविभूषितां वासकरतलेऽपराधपाणितले तिर्नातिनं स्थापितं मुद्राकम-
लमाचनपथं यया सा ताम् । अनेन वेदतिशययोगतः सीधालिमानागोर्ध्वगतिः । असंयतेति । असंयता
अवेकज्ञा आकुञ्च्य शक्तताः पर्येस्ता अल्लताः कन्वा यस्यास्ताम् । श्रुतः पर्येष्टः पर्येष्टिका । गुनिविश्या दृष्टा या
पर्येष्टिकोपवेशनमार्गिकत तस्यामुपविष्टमग्रेदुषां रुदतीं रुदनं कुर्वणाम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । रुतेति ।
कृतं विडिगमस्युत्थानं योगान्नं यया सा ताम् । तां निजलग्नीं तस्यामेव पूर्वोक्तयामेव पर्येष्टिकार्यामुपवेश्य
स्याप्य स्वयं नायनान्यधोपविश्य । सीधुगोरेऽध्वानस्थितैरयोग्यत्वात् । तदनन्तरं च भूपालस्तामवादीदित्य-
नयः । स्वयं जेजनेन निजलग्नाया उपवेशनानन्तरं समीपवेशनेन शोकनिवारक आदरातिशयः सूचितः ।
अविज्ञातमिति । अविज्ञातयोगिनिं वापयत्याश्रुपातस्य कारणं ज्ञेयमात्रं येन सा मयेति राज्ञे निशेषणम् । योग-
योग इव प्रसङ्गश्च इव । वेदतिशययोगनाथं योग्या । करतलेन पाणिनन्दनं जेजनीं दृष्टीभूता वाष्पाम्भयो
नेत्रजलस्य कर्णौ तयोरेवेभूतौ कपोलौ कुर्वतीति राजनिशेषणम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । किं तदित्याह—
देवीति । हे देवि । किमर्थं निद्रयाजगम् । अन्तर्गति । अन्तर्गते गृहपथगतौ यौ गुरुशोको गरिष्ठशुक्ता-
स्य साये शरलोचन मन्थरमनुदुःखमशब्दं शब्दश्वांजितं गम्य इति रोदनं कियते । अत्राशब्दमित्यनेन योग्यायाः

पङ्कजस्पर्शेन नानुगृहीतौ मणिनूपुरौ । किं निमित्तमयमपगतमेखलाकलापभूको मध्यभागः । किमिति च हरिण इव हरिणलाञ्छने न लिखितः कृष्णागुरुपत्रंभङ्गः पयोधरभारे । केन कारणेन तन्वीयं हरमुकुटचन्द्रलेखेव गङ्गास्रोतसा न विभूषिता हारेण वरोरु, शिरोधरा । किं वृथा वहसि विलासिनि स्रवदधुजलवधौतपत्रलतं कपोलयुगम् । इदं च कोमलाङ्गुलि-
दलनिकरं रक्तोत्पलमिव करतलं ^{१२} किमिति कर्णपूरतामारोपितम् । इमां च केन हेतुना मानि-
नि, धारयस्यनुपरचितगोरोचनाविन्दुतिलकौमसंयमितालकिनीं ललाटरेखाम् । अयं ^{१३} च
ते बहुलपक्षप्रदोष इव चन्द्रलेखाविरहितः करोति मे ^{१४} दृष्टिखेदमतिबहुलतिमिरपटलान्धकारः
कुसुमरहितः केशपाशः । प्रसीद, निवेदय देवि, दुःखनिमित्तम् । एते हि पल्लवमिव
सरागं ^{१५} मे हृदयमौकम्पयन्ति तरलीकृतस्तनांशुकार्स्त्रवायताः श्वासमरुतः । केचिन्मयापरा-

कलहंसकावनुरणनसाम्यान्मणिनूपुरौ पादकटक केस्माद्धेतोः पादपङ्कजस्पर्शेन चरणकमलसंस्पर्शेन नानुगृहीतौ प्रसादाप्राप्नुवतौ । किं निमित्तमिति । किं निमित्तं किं निदानमयमपगतो यो मेखला कटिसूत्रं तस्य कलापः समूहस्तेन मूको जडो मध्यभागो मध्यप्रदेशः । मेखलाया एकत्वेऽपि किङ्किण्येक्षया कलापेयुक्ते वि-
विधमणिद्युतिसाम्यात् । मेखलैव कलापः प्रचलाक इति वा । किमिति चेति । हरिणलाञ्छने चन्द्रे हरिण इव पयोधरभारे स्तनाभोगे कृष्णागुरुः काकतुण्डस्तस्य द्रवेण यः पत्रभङ्गो रचनाविशेषः किमिति हेतोर्न लि-
खितो न लिपीकृतः । अत्र गौरलवर्तुललकिंचित्कृष्णलसाम्याच्चन्द्रस्तनभारयोः साम्यम् । गौरकृष्ण-
लसाम्याच्च हरिणकृष्णागुरावोः साम्यम् । केनेति । हे वरोरु । केन कारणेनेयं तन्वी शिरोधरा श्रीवा हारेण मुक्ताकलापेन न विभूषिता नालंकृता । केनेव । गङ्गास्रोतसा स्वर्धुनीप्रवाहेण हरमुकुटो जटाजूटस्तस्मिन्वा चन्द्रलेखा शशिकलेव । किं वृथेति । हे विलासिनि, स्रवदधुजलं नेत्रजलं तस्य लवा विन्दवस्त-
धौता क्षालिता पत्रलता पत्रभङ्गिर्थस्मिन्नेवंभूतं यत्कपोलयुगं वृथा मुधा किं वहसि किं धारयसि । इदं चेति ।
कोमलानि मृदूनि यान्यङ्गुलिदलानि तेषां निकरः समूहो यस्मिन्नेवंभूतं करतलं हस्ततलं रक्तोत्पलमिव कोकनदमिव । किमिति हेतोः । कर्णपूरतां श्रवणाभरणतामारोपितं स्थापितम् । इमां चेति । हे मानिनि हे गर्वयुक्ते । केन हेतुना केन कारणेन । इमां प्रत्यक्षगतां ललाटरेखामलिकराङ्गीं धारयसि धत्से । तां विशेषयन्नाह—अन्विति । अनुपरचितमविरहितम् । गोरोचना प्रसिद्धा तस्या विन्दुभिस्तिलकं पुण्ड्रं यस्याः सा तामसंयमिता असंवद्धा अलकाः केशा विद्यन्ते यस्याः सा ताम् । अयं चेति । अयं ते तव कुसुमरहितः पुष्पशृङ्गः केशपाशः कुन्तलकलापो मे मम दृष्टिखेदं करोति प्रणयतीत्यन्वयः । क इव । बहु-
लपक्षप्रदोष इव । बहुलपक्षः कृष्णपक्षस्तस्य प्रदोषो यामिनीमुखं तद्वदिव । अत्र प्रदोषेऽपि शुक्लपक्षे चन्द्र-
लेखादर्शनाद्बहुलग्रहणम् । बहुलपक्षेऽपि पश्चिमरात्रौ चन्द्रनक्षत्राणां दर्शनात्प्रदोषग्रहणम् । कीदृक् । चन्द्र-
लेखा शशिकला तथा विरहितः । प्रदोषं विशेषयन्नाह—अतीति । अतिबहुलान्यतिदृढानि यानि तिमिर-
पटलानि तमोमण्डलानि तैरन्धकारो नेत्ररश्मीनामप्रसरो यस्मिन्स तथा । अत्र शुक्लसाम्यात्कुसुमचन्द्रले-
खयोः साम्यम् । कृष्णलसाम्यात्केशकलापयोः साम्यम् । गौरकृष्णलसाम्याच्चन्द्रस्तनभारयोः साम्यम् ।

द्धमन्येन वा केनचिदस्मादनुजीविना परिजनेन । अतिनिपुणमपि चिन्तयन्न पश्यामि खलु
स्खलितमप्यात्मनस्त्वद्विषये । त्वदायत्तं हि मे जीवितं राज्यं च । कथ्यतां सुन्दरि, शुचः
कारणम्' इत्येवमभिधीयमाना विलासवती यदा न किञ्चित्प्रतिवचः प्रतिषेदे तदा विवृद्ध-
वाष्पहेतुमस्याः परिजनमपृच्छन् ।

अथ तस्यास्ताब्दिकरङ्गवर्द्धिनी सततप्रत्यासन्ना मकरिका नाम राजानमुवाच—
देव, कुतो देवादल्पमपि परिस्खलितम् । अभिमुखे च देवे का शक्तिः परिजनस्यान्यस्य
वा कस्यचिदपराङ्मुम् । किं तु महाप्रदप्रभेव विफलरीजसमागमास्मीत्ययमस्या देव्याः
संतापः । ईर्ष्यांश्च कालः संतप्यमानायाः । प्रथममपि स्वामिनी दानवश्रीरिव सततनि-
न्दितसुरता ईथनज्ञानभोजनभूषणपरिग्रहादिषु ईर्गुचितेष्वपि दिवसव्यापारेषु कथं कथ-
मपि परिजनप्रयत्नादर्थवैर्त्यमाना सशोकेवासीन् । देवहृदयपीडापरिजिहीर्षया च न दर्शित-

स्तान्भुक्तं पयोपसवर्गं गेहं तथा । कञ्चिदिनि । कान्तप्रदे । गयास्मादनुजीविनामालोक्यकेन परिजनेन
पारिच्छेदनात्नेन केनान्द्रापरारम्भपरायः । अर्त्तानि । अतिनिपुणमतिनुरं चिन्तयन्नपि विनारयन्नपि
त्वाद्विषये । खलु निन्देन । आत्मनाः सन्निवस्य स्तब्धतर्मायैवमुपमपि न पश्यामि नावलोकयामि । त्वदि-
ति । हि निन्दितम् । मे गम्य जीवितं प्राणितं राज्यं च त्वदायत्तम् । त्वद्विषयमित्यर्थः । हे सुन्दरि । शुचः
शोकस्य कारणं नियामकं कथ्यतां प्रतिपादयाम् । इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधीयमाना पृच्छय-
माना विलासवती राजपत्नी यदा न किञ्चित्प्रतिवचः प्रत्युत्तरं प्रतिषेदे प्रतिपादयतीति । तदेति । तदा केन
महादेव्यायाः विनारयत्वा विवृद्धां प्राप्तां यो वाणो नेत्रास्तु तस्य हेतुं कारणं परिजनमपृच्छदप्राक्षीत् ।
यानोर्द्ध्वमर्धव्यान्मर्द्धयम् ।

अथेति । कृतप्रधानत्वेन तस्यास्यामृद्धदृष्टः समी नदादिना मकरिकेति नामास्याः । अनुकरणशब्द-
स्तात्त दीप । राजानं भारणीप्रभुत्वान्नामनीदित्यन्याः । कीदृशी । सततं निरन्तरं प्रत्यासन्ना निकटस्थायिनी ।
किमुवाचैवाह—देवेति । हे देव हे स्वामिन्, देवात्तारणीयद्विभयनेत्यामपि खल्वपि परिस्खलितं कुतः
साह । एवास्याः प्रीतिर्निरपेक्षत्वेन सायधानत्वादिति भावः । अतथाभिमुख पृष्ठद्विषये लोकेनानुवृत्ते
ज्ञाने हेमे राजा परिजनस्यान्यस्य कस्यचित्तादपराङ्मपराङ्मपरायं कर्तुं का शक्तिः सामर्थ्यम् । न का-
मोत्वर्थः । तां हि निमग्नोवाचनेनाह—किं निविति । महाप्रदे भूतादिप्रदप्रभेव विवृद्धीनेन । विफलैति ।
विफलं फले भूतादिभ्यं यस्यादेवंभूतो राज्यमागतो राज्ययोगो यस्याः सा तथा । सा महाप्रदप्रभुता स्या-
त्यापि निफल्यत्रयमागता स्यात् । राज्यभूतानिषेदे न ज्ञानानीत्यर्थः । अहमप्योव्यस्या देव्या अयं संताप-
विन्देद्विदः । संतप्यमानायाः संतापं कुर्वन्वा सदान्द्वन्द्वो भूयाननेता । गत इत्यव्याजानम् । प्रथममपि प्रथमपि
स्वामिनीयैव सत्येतिप्रतीतिवत्तयाः । तामेव निजजनपि—दानवन्ति । दानवस्यागरस्य श्रीरिव लक्ष्मीरिव ।

प्रती विकारम् । अथ तु चतुर्दशीति भगवन्तं महाकालमर्चितुमितो गतया तत्र महाभा-
 रते वाच्यमाने श्रुतम्—‘अपुत्राणां किल न सन्ति लोकाः शुभाः । पुंनाम्नो नरकात्रा-
 यत इति पुत्रः’ इत्येतच्छ्रुत्वा भवनमागत्य परिजनेन सशिरःप्रणाममभ्यर्च्यमानापि नाहा-
 रमभिनन्दति, न भूषणपरिग्रहमाचरति, नोत्तरं प्रतिपद्यते । केवलमविरलार्थोऽप्यदुर्दिना-
 न्धकारिनमुखी रोदिति । एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम्’ इत्येतदभिधाय विरराम । विरत-
 वचनायां तस्यां भूमिपालस्तूर्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णं च निश्चस्य निजगाद—‘दे-
 वि, किमत्र क्रियतां देवायत्ते वस्तुनि । अलमतिमात्रं रुदितेन । न वयमनुग्राह्याः प्रायो
 देवतानाम् । आत्मजपरिष्वङ्गामृतास्वादमुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम् । अन्य-
 स्मिञ्जन्मनि न कृतमवदातं कर्म । जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह
 जन्मनि । न हि शक्यं दैवमन्यथा कर्तुमभियुक्तेनापि । यावन्मानुष्यके शक्यमु-

न अभिनवती न ज्ञापितवती । तर्ह्यथ कथं तत् (स) प्रदर्शित इत्याशयेनाह—अद्येति । तु पुनरर्थः । अथ चतु-
 र्दशीति कृत्वा भगवन्तं महाकालमर्चितुं पूजितुमितो गृहादूतया तत्र महाकालप्रासादेमहा-
 भारते माध्व वाच्यमाने पठ्यमाने श्रुतमाकर्णितम् । किमित्याशङ्क्यामाह—अपुत्राणामिति । अपुत्राणां
 मुहूर्तजितानाम् । किलेति सत्ये । शुभा लोका देवलोका न सन्ति न विद्यन्ते । अत्रार्थः पुत्रशब्दव्युत्पत्ति
 प्रदर्शनाद्—पुंनाम्नो इति । पुंनाम्नो नरकात्रायत इति पुत्रः । एतेन पुत्रोऽपि नरकात्रायको भवतीति
 उपपन्नम् । इत्येतदिति । इति पूर्वोक्तप्रकारेणैतच्छ्रुत्वाकर्ण्य भवनं गृहमागल्यैव परिजनेन परिच्छदलो-
 केन नशिरःप्रणामं शिरोवनतिपूर्वकं यथा स्यात्तथाभ्यर्च्यमानापि प्रार्थ्यमानाप्याहारं भोजनं नाभिनन्दति
 नाभिनन्दति । भूषणानामभरणानां परिग्रहं स्वीकारं नाचरति न करोति । उत्तरं प्रतिवचो न प्रतिपद्यते । न
 दृष्टान्यर्थः । तर्हि किं करोतीत्याशयेनाह—केवलेति । केवलं रोदिति रोदनमेव करोति । नान्यकिम-
 पोति भावः । कीदृशी । अविरलो घनो यो वाष्पो नेत्रांशु स एव दुर्दिनं मेघजं तमस्तेनान्धकारितं सं-
 जालान्धकारं मुक्तं यस्याः सा । एतन्मदुक्तं वच आकर्ण्य श्रुत्वा देवः प्रमाणमिति देवो भवान्यदाज्ञापयि-
 ष्यति तदैव सर्ववैदेवाक्यवत्स्वीकरिष्यत इति भावः । इति पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधायोक्त्वा विरराम विरता व-
 भूत । विरतवचनायां तस्यां मकरिकायां भूमिपालो राजा मुहूर्तमिव मुहूर्तमात्रं तूर्णीं मौनं स्थित्वा । तद-
 न्यस्तथास्थायैवार्थः । दीर्घं लम्बायमानमुष्णं तप्तं निश्चस्य निश्वासं मुक्त्वा निजगादान्वीत् । हे देवि ।
 किमत्रेति । देवायत्ते देवाधीने वस्तुनि कृत्ये किं क्रियतां किं कर्तुं शक्यम् । अतएवातिमात्रं रुदितेनाल-
 नरोदनेनाह कृतम् । प्रायो बाहुल्येन देवतानां सुराणां न वयमनुग्राह्या अनुग्रहविषयाः नूनम् अस्माकं ह-
 र्यां चेन आत्मजस्य पुत्रस्य यः परिष्वङ्ग उपगृह्णं तदेवामृतं पीयूषं तस्यास्वादमुखमुपभोगमुक्तं तस्याभाजनम-
 नाधारस्थलम् । अत्रार्थः हेतुमाह—अन्यस्मिन्निति । अन्यस्मिञ्जन्मनि भवान्तरेऽवदातं कर्म शुद्धं कर्म न
 कृतं न विहितम् । हि निश्चये । जन्मान्तरकृतं कर्म पूर्वभवार्जितं कर्म फलं शुभाशुभरूपमुपनयति प्रापयति
 पुण्यस्य मनुष्यस्यात इह जन्मन्यस्मिन्भवे दैवमदृष्टमन्यथाकर्तुमनिष्टफलदं दुष्टफलदं कर्तुमेव न शक्यमभि-
 युक्तेनापि । किं एतन्मन्त्रोपमा । अत्र सैन्यं विजितं । किं एतन्मन्त्रोपमा । अत्र सैन्यं विजितं ।

पपादयितुं तावत्सर्वमुपपाद्यताम् । अधिकां कुरु देवि, गुरुषु भक्तिम् । द्विगुणामुपपा-
दय देवतासु पूजाम् । ऋषिजनसंपर्कासु दर्शितादरा भव । परं हि दैवतमृषयः यत्ने-
नाराधिता यथासमीहितफलानां दुर्लभानामपि वराणां दातारो भवन्ति । श्रूयन्ते हि पुरा
चण्डकौशिकप्रभावान्मगधेषु बृहद्रथो नाम राजा जनार्दनस्य जेतारमंतुलभुजबलमप्रति-
रथं जरासन्धं नाम तनयं लेभे । दशरथश्च राजा परिणतवया विभाण्डकमहामुनिमुत्त-
स्यर्घ्यशृङ्गस्य प्रसादान्नारायणभुजानिवाप्रतिहतानुदधीनिवाक्षोभ्यानवाप चतुरः पुत्रान् ।
अन्ये च राजर्षयस्तपोधनानाराध्य पुत्रदर्शनामृतस्वादमुखभाजो बभूवुः । अमोघफला हि
महामुनिसेवा भवन्ति । अहमपि खलु देवि, कदा समुपारूढगर्भभरालसार्मापाण्डुमुखी-
र्मसन्नपूर्णचन्द्रोदयामिव पौर्णमासीनिशां देवीं द्रक्ष्यामि । कदा मे तनयजन्ममहोत्सवा-
नन्दनिर्भरो हरिष्यति पूर्णपात्रं परिजनः । कदा हारिद्रवसनधारिणी सुतसनाथोत्सङ्गा

त्याह—यावदिति । मानुष्यके मानुष्यजन्मनि यावदुपपादयितुं कर्तुं शक्यं स्वकृतिसाध्यं तावत्सर्वमुपपाद्यतां
क्रियताम् । एतदेव दर्शयति—अधिकेति । हे देवि, हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेशारः गुरुवस्तेषु पूर्वावस्थातो-
ऽधिकामाधिक्येन भक्तिमाराध्यत्वेन ज्ञानं कुरु विधेहि । देवतासु हरिहरादिषु द्विगुणां द्विगुणितां पूजामर्चामुप-
पादय निष्पादय । ऋषिजनसंपर्कासु मुनिजनसेवासु दर्शितः प्रकटित आदरः सत्कारो यथा सैवंभूता भव । हि
निश्चितम् । ऋषयो मुनयः परमुत्कृष्टं दैवतं भाग्यम् । एतदेव प्रपद्यन्नाह—यत्नेति । यत्नेन प्रयत्नेन । मनः-
शुद्धेत्यर्थः । आराधिताः प्रीणिता मुनयो यथासमीहितानि यथाभिलषितानि फलानि येष्वेवंभूतानां दुर्ल-
भानामपि वराणां मार्गितानां दातारो दायका भवन्ति । अत्रार्थेऽन्यसंमतिं प्रदर्शयन्नाह—श्रूयन्ते हीति ।
हि निश्चितम् । श्रूयन्त आकर्ष्यन्ते । ग्रन्थान्तरेभ्य इति शेषः । मगधेषु कीकटेषु पुरा पूर्व चण्डकौशिको
मुनिस्तस्य प्रभावान्माहात्म्याद्बृहद्रथो राजा । नामेति कोमलामन्त्रणे । जनार्दनस्य कृष्णस्य जेतारं जयन-
शीलमतुलं निरुपमं भुजवलं बाहुवलं यस्य स तमप्रतिरथं महारथं जरासन्धं नाम जरासन्धाभिधं तनयं
पुत्रं लेभे प्राप्तवान् । दशरथेति । चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः । दशरथो राजा परिणतं पक्वं वयो यस्यैवं-
भूतः सन्विभाण्डकनामा यो महामुनिस्तस्य सुतस्यर्घ्यशृङ्गस्य प्रसादान्माहात्म्यान्नारायणभुजानिव कृष्णवाहू-
निवाप्रतिहतानपराजितानुदधीनिव समुद्रानिवाक्षोभ्याननाकलनीयांश्चतुरः पुत्रानवाप प्राप्तवान् । अन्ये
चेति । पूर्वोक्तव्यतिरिक्ता राजर्षयस्तपोधनास्तपस्विन आराध्योपास्य पुत्रस्य सुतस्य यद्दर्शनमवलोकनं तदे-
वामृतं तस्यास्वाद उपभोगस्तज्जनितं यत्सुखं सातं तद्भाजो बभूवुर्जजिरे । अत्रार्थं हेतुं प्रदर्शयन्नाह—अमो-
घेति । हि निश्चितम् । अमोघं निश्चितं फलं यासां ता महामुनिसेवा महातपस्विसंपर्का भवन्ति । हे देवि,
खलु निश्चयेन । अहमपि कदा कस्मिन्काले देवीं त्वां द्रक्ष्यामि विलोकयिष्यामि । तामेव विशिनष्टि—समु-
पेति।समुपारूढः प्राप्नो यो गर्भो भ्रूणस्तस्य भरो भारस्तेनालसां मन्थरामा ईषत्पाण्डु शुक्लं मुखमाननं यस्याः
सा ताम् । कामिव । आसन्नेति । आसन्नः समीपवर्ती पूर्णचन्द्रस्योदयो यस्यामेवंभूतां पौर्णमासीनिशासि-

द्यौरिवोदितरविमण्डला सवालातपा मामानन्दयिष्यति देवी । कदा सर्वौषधिपिञ्जर-
जटिलकेशो निहितरक्षधृतबिन्दुनि तालुनि विन्यस्तगौरसर्षपोन्मिश्रभूतिलेशो गोरोच-
नाचित्रकण्ठसूत्रग्रन्थिरुत्तानशयो दशनशून्यस्थिताननः पुत्रको जनयिष्यति मे हृदयाहादम् ।
कदा गोरोचनाकपिलद्युतिरन्तःपुरिकाकरतलपरंपरासंचार्यमाणमूर्तिरशेषजैनवन्दिता मङ्गल-
प्रदीप इव मे शोकान्धकारमुन्मूलयिष्यति चक्षुषोः । कदा च क्षितिरेणुधूसरो मण्डयिष्यति
मम हृदयेन दृष्ट्या च सह परिभ्रमन्भवनाङ्गणम् । कदा केसरिकिशोरक इव संजातजानु-
चङ्क्रमणावस्थः संचरिष्यतीतस्ततः स्फटिकमणिभिन्न्यन्तरितान्भवनमृगशावकाञ्जिघृक्षुः । क-
दान्तःपुरनूपुरनिनादसङ्गतान्गृहकलहंसकाननुसरन्कक्षान्तरप्रधावितः कनकमेखलाघण्टिका-

रिणी धरणशीला । सुतेति । सुतेन पुत्रेण सनाथः सहित उत्सङ्गः क्रोडो यस्याः सा । केव । द्यौरिवाका-
शमिव । तां विशिनष्टि—उदितेति । उदितमुदयं प्राप्तं रविमण्डलं सूर्यविम्बं यस्यां सा । सह बालात-
पेन वर्तते या सा । हारिद्रवसनस्य कालेन पीतरक्ताद्यालातपसाम्यम् । सूर्यविम्बपुत्रशेख साम्यम् ।
कदेति । पुत्रकः सुतो मे मम हृदयं चेतस्तस्याहादं प्रमोदं जनयिष्यत्युत्पादयिष्यति । सुतं विशेष-
यन्नाह—सर्वेति । सर्वांश्च ता ओषधयस्ताभिः पिञ्जराः पीतरक्ता जटिला अन्योन्यं मिलिताः केशाः कचा
यस्य स तथा । निहितः स्थापितो रक्षया युतो धृतबिन्दुर्यस्मिन्नेवंभूते तालुनि काकुदे विन्यस्तः स्थापितो
गौरसर्षपेणोन्मिश्रः संयुतो भूतिलेशो भस्मकणिका यस्य स तथा । अयं बालरक्षाविधिः । गोरोचनेति ।
गोरोचना तथा चित्रो विचित्रः कण्ठसूत्रग्रन्थिर्यस्य स तथा । अयमपि रक्षाविधिः । उत्तानेति ।
उत्तानमूर्ध्वमुखं शेते यः स तथा । दशनेति । दशनैः दन्तैः शून्यं रहितमेतादृशं स्मितं विकसितमाननं
मुखं यस्य स तथा । कदेति । कदा कस्मिन्काले मे मम चक्षुषोर्नयोर्योमङ्गलप्रदीप इव मङ्गलदीप इव
शोक एवान्धकारं तिमिरमुन्मूलयिष्यति मूलतो दूरीकरिष्यति । कीदृक् । गोरोचनावरकपिला पिङ्गला द्युतिः
कान्तिर्यस्य स तथा । पुनस्तमेव विशिनष्टि—अन्त इति । अन्तःपुरे भवा अन्तःपुरिकाः पटाद्यन्तरिताः
स्त्रियस्तासां करतलानि हस्ततलानि तेषां परंपरा श्रेणिस्तया संचार्यमाणा हस्ताद्वस्तं प्रति स्थाप्यमाना
मूर्तिः शरीरं यस्य स तथा । अशेषेति । अशेषैः समर्पजनैर्वन्दिता राजपुत्रलाभमस्कृतः । कदा-
चेति । कदेति पूर्ववत् । क्षित्याः पृथिव्या यो रेणुधूलिस्तेन धूसरो मलिनो मम हृदयेन चित्तेन दृष्ट्या
च लोचनेन सह सार्धं परिभ्रमन्नितस्ततः पर्यटन्भवनाङ्गणं गृहाङ्गणं मण्डयिष्यति भूपयिष्यति । एतेन राज्ञ-
श्चित्तनेत्रयोस्तृतीय एवायं सखेति ध्वनितम् । कदेति । कदेति पूर्ववत् । इतस्ततः संचरिष्यति संचरणं
करिष्यति । क इव केसरी सिंहस्तस्य किशोरकः शिशुस्तद्वदिव । संजातेति । संजाता समुत्पन्ना
जातु कदाचित् चङ्क्रमणावस्था गमनयोग्यता यस्य स तथा । स्फटिकेति । स्फटिकमणीनां या भि-
न्नतयः कुब्जानि ताभिरन्तरितान्व्यवहितान्भवनमृगाणां गृहकुरङ्गाणां शावकान्पोतान्प्रतिविम्बादिना दृश्य-
मानमूर्तिजिघृक्षुर्गृहीतुमिच्छुः । कदेति । कदा कस्मिन्काले धात्रीमुपमातरमायासयिष्यति प्रयासं जन-

रयानुसारिणीमायासयिष्यति धात्रीम् । कदा कृष्णागुरुपङ्कलिग्वितमदलेखालंकृतगण्ड-
खलकः मुखद्विण्डिमध्वनिजैतितप्रीतिरूर्ध्वकरविप्रकीर्णचन्दनचूर्णधूलिधूसरः कुञ्चिताङ्गुलि-
शिवराकुशाकर्पणविभूतशिराः करिष्यति रत्नगजराजलीलाक्रीडाः । कदा मातुश्ररणेयुगल-
रागोपयुक्तशेषेण पिण्डालक्तकरसेन वृद्धकञ्चुकिनां विडम्बयिष्यति मुग्धानि । कदा कुतूहल-
चञ्चललोचनो गणिकुट्टिभेष्वधोदत्तद्वष्टिरनुसरिष्यति स्खलद्गतिरात्मनः प्रतिविम्बानि ।
कदा नरेन्द्रसदस्यप्रसारितशुजयुगलाभिनन्द्यमानागमनो भूपणगणिमयूखाकुलीक्रियमाणलो-
लद्वष्टिरास्थानस्थितस्य मे पुरः 'सर्पिष्यति सभान्तरेषु । 'इत्येतानि मनोरथशतानि चिन्तयतो-
ऽन्तःसंतप्यमानस्य प्रैयान्ति रजन्यः । मामपि दहत्येवायमहर्निशमनल इवानपत्य-
ताममुद्भवः शोर्कः । ईर्ष्यामिव मे प्रतिभाति जगत् । अफलमिदं पश्यामि
रीज्यम् । अप्रतिविधेये तु विधातरि किं करोमि । तन्मुच्यतामयं देवि, शोकानुबन्धः ।

स्त्वपिष्यति । अमयोः साम्प्रदायपादनाथैवाह—**कृष्णेति** । कृष्णामुखः काकतुण्डस्तस्य पक्षो द्ववस्त्रेन
 विस्मिता विष्णीकृता या सद्यस्त्रिस्तोत्रेभ्यः तयातर्ककृते विभूषिते मण्डपस्थले यस्य स तथा । 'शेषादिनापा' इति
 मध्यमवयः । पक्षे कृष्णामुखः कृष्णमण्डलेभ्यः दानमपवर्तिः । **मुखेति** । भाष्यादीनां लालनार्थं मुखेन यो डिण्डिम-
 जानिः । अथ चासुरकृतादिमयकानां मुखेन रामाधानार्थं यो डिण्डिमध्वनिस्त्रेन जनितोत्पादितः प्रीतिर्यस्य
 स तथा । **उद्ध्वेति** । ऊर्ध्वकरेणोर्ध्वीकृतदस्त्रेन । नादशशुण्डया च । विप्रकीर्णां विक्षिप्ता चन्दनचूर्णस्य मलय-
 प्रक्षोदस्य भृङ्गिः । अथ च चन्दनचूर्णवद्भृङ्गिः पांशुः तथा भूरासो गलिनः । **कुञ्चिन्नति** । कुञ्चिता वकीकृता
 याकुञ्चिता यस्याः विस्मयममम् । विस्मये पुलकाप्रयोः' इत्यनेकार्थः । तदेवाह्वः गण्धिः । गजपक्षं कुञ्चिताकु-
 ङ्किशस्तस्य हृत्स्वमेवाकर्णणे पुंसे पुमान् वा आन्दनं तेन विभूतं कम्पितं शिरो यस्माकं तेन स तथा । **कदेति** ।
मानुरिति । माना जननी यस्याधारणयुगले पादद्वन्द्वं तस्य रामो राज्ञे तत्रोपयुक्तः सत्यः शेष उध्वेति-
 सेन पिण्डावत्कृतः पिण्डाकृते यो लाक्षाद्वयस्तस्य यो रसः तेन कृद्वक्त्रादिनां स्वधिरासोविद्वानां मुखाणि
 चन्दानि चिदम्बविष्यति । चन्द्रमात्रेपेण विस्मयार्ण करिष्यतीति भावः । **कदेति** । कदेति पूर्ववत् । कुव-
 दमेन नीतुर्दिनं जाले जाले लोचने नेत्रे यस्य स तथा । गणिकुक्षिंषु रत्नचक्रभूषिषु संक्रान्तामातुरीयमु-
 स्तामन्दं द्रुपुमोदना द्रुपैर्येन स तथा चन्द्रमात्रेपेदादस्त्यलन्ती गतिर्यस्यैवभूत आत्मनः स्वकीयस्य प्रति-
 विम्बानां प्रतिस्पाण्यनुगमिष्यति चन्द्रमात्रेपेयानुगमिष्यति । **कदेति** । कदेति पूर्ववत् । नरेन्द्राणां यत्तदाह्वं
 तेन प्रसारितं विस्तारितं यद्वज्रयुगलम् । प्राण्येकचक्रम् । तेनाग्निनन्यमानमपदयमाणमागमने यस्य स तथा ।
भूषणेति । गणपानां ये गणयो रत्नानि तेषां मयूसाः किरणसौराकुन्द्रीकयमाणा लोच्य दृष्टिर्यस्य स तथा ।
 आप्तानिखनस्य ममोपविष्टस्य ये मम पुगेऽमे सगान्तरेषु परिपन्थप्रदेशेषु रापिष्यति पुनः पर्यटने क-
 रिष्यति । संतापानिभेदकानि विन्तावाक्यानि जयोद्भोषणोदरसाह—**इत्येतानीति** । एतानि प्रवीचानि

जानां गवामथः सङ्क्षौ । प्रतिदिवसमुत्थायोत्थाय सर्वरक्षोपेतानि हेमानि तिलपत्राणि ब्राह्म-
णेभ्यो ददौ । महानरेन्द्रलिखितमण्डलमध्यवर्तिनी विविधबलिदानानन्दतदिग्देवतानि बहु-
लचतुर्दशीनिशासु चतुष्पथे संपन्नमङ्गलानि भेजे । सिद्धायतनानि कृतविचित्रदेवतोपया-
चितकानि सिपेवे । दार्शनप्रत्ययानि संनिधानमावृकाभवनानि जगाम । प्रसिद्धेषु नामकुल-
हृदेषु समज्ज । अश्वत्थप्रभृतीनुपपादितपूजान्महावनस्पतीन्कृतप्रदक्षिणा धवन्दे । दोलायमा-
नवलयेन पाणियुगलेन स्नाता स्वयमार्धेण्डसिर्ध्वसंपादितं रजतपात्रपरिगृहीतं वायसेभ्यो
दध्योदनबलिमदात् । अपरिमितकुसुमधूपविलेपापूपपल्लपायसर्धलिलाजकलितामहरहरम्बी-
देवीसपर्यामाततान । स्वयमुपहृतपिण्डपात्रान्भक्तिप्रवणेन मनसा सिद्धादेशान्नक्षपणकान्प-
प्रच्छ । विप्रशिकादेशवचनानि बहु भेन । निमित्तज्ञानुपवचार । शकुनज्ञानविदामादरमद-

स्त्वानि गमे गम्यमाणे येषां तैः शतकुम्भं मूर्ध्नि तस्य कुम्भेति(१) गोकुलेषु व्रजेषु । वृद्धेति । वृद्धगो-
पस्य मूर्ध्निपङ्कजस्य वा मनिना धौ तथा कुम्भं विहितं मङ्गलं तिथकादि आगमिण्यां वृद्धगोपातिककादि-
भिः संपदानां गतिनामां गमां भेज्जगामोऽधोगामे सत्यो ध्यानं कृतवती । प्रतीति । प्रतिदिवसमहनिशासु-
त्थायोत्थायोत्थानमुत्थानं कृतवती । सर्वदेवैः समग्रमाणां नामयन्तानि स्तुतानि हेमानि स्वर्णेनिष्पन्नानि ति-
थ्यप्राणि तिलपर्णाकुलितम्प्राणि प्राक्पण्यो विद्येभ्यो ददौ दत्तवती । अथ संपदाने अनुवृत्ति । महेति । महान-
रेन्द्रेण स्वर्गेयस्यो विस्मितामार्त्तानि अन्वयन्ते लोकप्रसिद्धे तन्मध्यवर्तिनी तदन्वयस्त्वानि । विवि-
धेति । विविधमन्त्राकारे बहुबलानां तैनानान्दवाः प्रसोदं प्राप्ता दिग्देवता येषु तानि । बहुलेति ।
बहुलस्य कुष्णपक्षस्य आश्विपूर्वदश्यायां निशासु सावित्र्यं अनुपश्यन् बहुरि संपन्नमङ्गलानि ध्यानमात्राणि भेजे-
ज्जगाम । सिद्धायतनानीति । सिद्धा योगिनयोगेपामायनानि विद्यानि विधिनि संकृतवती । कीदृशानि ।
कृतेति । कृतानि विहितानि निवन्त्राणि देवतानां प्रतिमानमुपपादितकानां वैश्यवर्गाणि येषु तानि । अथ
न योगिनास्तानि समस्तानि यानि सावृकाभवनानि साक्षरप्रभृतीदेवीनां मुद्राणि अस्याय गतवती । कीदृ-
शानि । दक्षिणः प्रहाराद्यः प्रत्यगो विद्यायो विद्यानां । प्रत्यगोऽनुष्ठानानुष्ठानं देवतावचनमिति वा । अङ्गा
माशुभानिगम्यमाशुभां शक्त्यानि । प्रसिद्धेति । प्रसिद्धेषु जगद्भिस्त्वानेषु नामकुल्यानि तेषां तदा वृद्धास्तेषु
समज्ज सज्जनं जगाम । अश्वत्थः पिपलाः प्रवर्षिषदी येषां तान्महावनस्पतीन्महावृक्षाचुपपादितानि विहितानि पृ-
थानां येषां तान्कृता विहितानि प्रसोदणानि तथा सैन्धुता नन्दरे वन्दनं कृतवती । तथा दोलायमाने कम्पमाने
मर्त्ये कर्तुं यन्म य तथा तेन पाणियुगलेन तन्मयुग्मेन दृगोदरानि द्वाययुक्ते य ओदनमङ्गलानि यो व-
लिभं वायसेभ्यः कोटिभ्यः संप्रभायसा आता कृतवती । सर्वे विजिगीषा—अस्व-
पडेति । अस्वपदप्रसृजितानोदनस्येण पतिः निर्वर्णवर्णः संपादितं निष्पादितं रजतस्य स्वय-
स्य अन्वात्रे सावने नमिगम्यविमुक्तव्यासात् । अस्वपदमिति प्रतिदिवसमवन्दितो दुर्गा तस्याः सपर्यां संचारान-
वान निश्चारणमाय । नामेन भेजेपङ्कजः—अपरिमितेति । अपरिमितानि बहूनि कुर्यामानं प्रयाणि, ध-

र्जयन् । अनेकवृद्धपरंपरागमगतानि रहस्यान्यङ्गीचकार । दर्शनागतद्विजजनमात्मजदर्शनो-
त्सुका वेदश्रुतीरकारयत् । अनवरतवाच्यमानाः पुण्यकथाः शुश्राव । गोरोचनालिखितभूर्ज-
पत्रगर्भान्मन्त्रकरण्डकानुवाह । रक्षार्प्रितिसरोपेतान्योषधीसूत्राणि बबन्ध । परिजनोऽपि
चास्याः सततमुपश्रुत्यै निर्जगाम । तन्निमित्तानि च जग्राह । शिवाभ्यो मांसबलिपिण्डमनु-
दिनं निवेद्युत्ससर्ज । स्वप्रदर्शनाश्चर्याण्यार्याणामाचक्षे । चत्वरेषु शिवबलिमुपजहार ।
एवं च गच्छति काले कदाचिद्राजा क्षीणभूयिष्ठायां रजन्यार्मलपावशेषपाण्डुता-
रके जरत्पौरायतपक्षधूमे नभसि स्वप्ने सितप्रासादशिखरस्थिताया विलासवत्याः
करिण्या इव विस्मयलयमानने सकलकलार्पूर्णमण्डलं शशिनं प्रविशन्तमद्राक्षीत् ।
प्रबुद्धोत्थाय हर्षविकाशस्फीततरेण चक्षुषा धवलीकृतवासभवनस्तस्मिन्नेव क्षणे

सागद्विधं ज्ञानन्तीति निमित्तज्ञास्तानुपचचार तेषां समीपे ययौ । शकुनज्ञानविदां वसन्तराजादिशास्त्रज्ञा-
नां विदामादरं बहुमानमदर्शयद्दशितवती । अनेकेति । अनेके ये वृद्धाः स्थविरास्तेषां परंपरा परिपाटी तया
तस्यां य आगमः प्रसिद्धिस्तागतानि यानि रहस्यानि तत्त्वान्यङ्गीचकार स्वीचके । परिपाट्यां य आगमो
मन्त्रगाथां तदागतानि रहस्यानि वा । दर्शनेति । दर्शनार्थमागतं प्राप्तमेवंभूतं द्विजजनं ब्राह्मणलोकमात्मजः
पुनस्तस्य दर्शनमवलोकनं तत्रोत्सुकोत्कण्ठिता वेदस्य श्रुतीः श्रवणमकारयद्ब्राह्मणद्वारा कारयामास । अका-
रयदिति 'हकोरन्यतरस्याम्' इत्यण्यन्तस्य कर्ता । द्विजजनः कर्मसंज्ञः । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं
वाच्यमाना उच्यमानाः पुण्यकथाः पवित्रकथाः शुश्रावाश्चापीत् । गोरोचनेति । गोरोचनालिखितं भू-
जपत्रं गमे गम्ये यस्यैवंभूतान्मन्त्रकरण्डकान्पटकानुवाहावहत् । 'बह प्रापणे' इति धातोरभ्याससंप्रसारणे
णिटि लपम् । रक्षेति । रक्षायाः प्रतिसरः कङ्कणं तेनोपेतान्योषधीसूत्राणि बबन्ध बन्धनं कृतवती । अस्या
विलासवत्याः परिजनोऽपि परिच्छदोऽप्युपश्रुत्यै रजकादिवाक्यार्थं विलोकयितुं निर्जगाम बहिर्ययौ । 'देव-
प्रभ उपश्रुतिः' इति कोशः । तदिति । तन्निमित्तानि तदुक्तशकुनानि जग्राहाग्रहीत् । शिवेति । शिवा-
भ्याः शृगारार्थभ्योऽनुदिनं प्रतिदिनं मांसबलिपिण्डं निशि तान्नामुत्ससर्जोत्सृष्टवती । स्वप्रदर्शनाश्चर्याणि स्व-
प्रालोकनकुतूहलान्यार्याणां गुरुणामाचक्षे कथितवती । चत्वरेषु शिवबलिमुपजहाराहतवती ।

एवं चेति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गच्छति व्रजति कालेऽनेहसि कदाचित्कस्मिंश्चित्समये स्वप्ने राजा वि-
लासवत्या आनने सुखे शशिनं विशन्तं प्रविशन्तमद्राक्षीद्दर्श । कस्याम् । रजन्यां रात्रौ । किंविशिष्टायाम् ।
धीर्णां भूयिष्ठं यस्याः सा तस्याम् । स्तोकरात्रावित्यर्थः । कस्मिन्सति । नभस्याकाशे सति । आकाशं विशेष-
पथनाह—अल्पेति । अल्पाः स्वल्पा एव शेषा अवशिष्टाः पाण्डुतारकाः श्वेतनक्षत्राणि यस्मिन् । जरीया-
न्यः पारावतः कपोतस्तस्य पक्षो वापस्तद्वद्ध्ने धूम्रवर्णे । विलासवतीं विशेषयन्नाह—सितेति । सितः शुभ्रो
यः प्रासादस्तस्य शिखरमग्रं तत्र स्थिताया उपविष्टायाः । कस्याः किमिव । करिण्या हस्तिन्या आनने
विश्रुतव्यसिन् पण्यव्यसिन् ।

शुकनासं समाहृत्य स्वप्नमकथयत् । स तं समुपजातदर्पः प्रत्युवाच—देव, संपन्नाः
सुचिरार्द्धस्माकं प्रजातां च मनोरथाः । कतिपर्यैरेवाहोभिरसंदेहमनुभवति स्वामी सुतमु-
खकमलावलोकनसुखम् । अथ खलु मयापि निशि स्वप्ने धौतैसकलवाससा शैान्तमूर्तिना
दिव्याकृतिना द्विजेन विरक्तचन्द्रकलावदानदलशतमालोलकेसरसहस्रैजटालमकरन्द-
र्विन्दुसीकरवर्षि पुण्डरीकमुत्तमङ्गं देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम् । आवेदयन्ति हि प्र-
लासन्नमानन्दरूपिपातीनि शुभाणि निमित्तानि । किं^१ चान्यदानन्दकारणमतो भवि-
ष्यति । अतितथकला हि^२ प्रायो निशब्दसान्निभमयदृष्टा भवन्ति स्वप्नाः । सर्वथा नैचिरेण
मान्धानारमिव धौरेयं सैवराजपणिं शुवचानन्ददेवमुमात्सजं जनयिष्यति देवी । शरत्कौ-
लकमालिनीवाभिन्वकसन्धोद्भूतेन गन्धगजमाहादयिष्यति देवम् । येनेयं दिग्गजसद्वले-

स यथा तन्मतेन क्षणे समये । ततोवत्तरोऽप्यपोग्गवचनेऽर्थाः । शुकनासे समाहृत्यकृतानं कला सप्त
निशाद्यमकथयदुक्तवान् । अथ सा त्वमन्ते^३ इत्यथ साः स्यात् । स इति । स शुकनासोऽयं त्वं स-
मुपजातः समुपजोऽप्येः प्रमोदो यस्य स यथा प्रत्युवाच प्रवचनीयः । हे देव हि स्वामिन् । सुचिरार्द्धमि-
त्यल्लेनास्यात् । प्रजातां च मनोरथां चान्तानि येषता निपत्ताः । कर्तव्येति । कतिपर्यैरेव कतिरेवाहोभि-
रित्येवैतेन तस्यैव सप्तमो अवाप्त्युक्तस्यास्य जस्य अनुसूतकमलावलोकेनमाननप्रादीनां जग्याद्यसुते
मानमनुभवति । अनुमानं प्रमोदः । प्रमोदमनामोये प्रमोदमना इति प्रमोदपत्त्ये प्रमोदः । अत्रेति ।
यत्तु निषेधेन । अस्यासौ निजासामिन् मयापि निजं राज्ञं सप्तं योनाति आल्लेखानि सक्त्यानि समयाणि
मासाणि मस्याणि येन स यथा तेन । आन्ता निष्पद्यता मुनिः जरीरे यस्य स यथा तेन । कित्वा मनोदार्ष्ट्या-
कृतिरसक्तो यस्य स यथा तेन द्विजेन जायतेन त्रिकने निजस्य चन्द्रकलावदानदलं मुखं दृढक्षं पद्मशवं
समिन्वत् । पणं पणं छदं दृढम् इति कोकः । आल्लेखं सक्तं सक्त्यारगत्यं कित्वाकृत्याद्यं तेन जटालं
जटिलम् । प्राणिपलादयो मन्त्रं आल्लेखः । मकरन्दो मरन्दस्थस्य विन्दुः पुष्पान्तं पुष्पं यो कदा वातातं याति
तद्वर्णमयैवात्येनं अपुण्डरीके किलाम्बोजे देव्या मनोरमायाविजटार्ष्ट्या ज्वरति कोटि निजिं स्तापि-
नं लम्पकलोकात् । मयेति प्रमोदप्राप्तिम् । अयेपातीनि पुरोजातानि जुतानि जितानि निमित्तान्यादित्यु-
पादीति प्रजायते समोपजातिमानन्दं प्रमोदमानन्दानि निजद्वयं । किं निजं युज्यन्तरे । यथा पणो जादस्य-
र्द्धममानन्दकारणं प्रमोदोत्पन्नं प्रमोदवर्षि । जत्रानि देव्याः—अतितथेति । प्रायो वादुल्लेखं निशाद्यसा-
नममयत्वा सांज्ञानवद्व्याकरोक्तित्वाः स्वप्नाः तन्निपत्तयाः सप्तकथ्य ज्ञानं येषाम्ने । स्वर्धेति । यनेप्रका-
रेण नचिरेणां सप्तकालेन मान्धानारमिव शुभना । जमित्वा येनराजपणिं समयाजो मये चौरियं धूमिणम् ।
प्रमोदपण्येनैव सप्तकालेन सूर्यनाम् । अतानन्ददेवो जगममोदतारणमात्मजं मुनिं देवी जनयिष्यति
प्रमोदपण्ये । शरत्कौलः । शरत्कौलमालिनीवत्तनो गन्धगजसममालिनीमोदसप्तमयेत्ये । सप्तमयेत्ये ।

स्ववाचिच्छिन्नसंताना क्षितिभारधारणोचिता भविष्यति कुलसंततिः स्वामि
 त्येवमभिधानमेव तं करेण गृहीत्वा नरेन्द्रः प्रविश्याभ्यन्तरमुभाभ्यामपि ता
 प्राभ्यां विलासवतीमानन्दयांचकार । कतिपयदिवसापगमे च देवताप्रसादात्स
 प्रतिमाशशी विवेश गर्भो विलासवतीम् । येनै नैन्दनराजिरिव पारिजाते
 सृन्दनवक्षःस्थलीव कौस्तुभमणिना सुतरामराजत सौ । दर्पणश्रीरिवै गर्भच्छलेन
 न्तमयनिपालप्रतिबिम्बमुवाह । सा शनैः शनैश्च प्रतिदिनमुपचीयमानगर्भा
 निपीनसागरसलिलभरमन्थरेव मेघमाला मन्दं मन्दं संचचार । मुहुरनुव
 कमाजिह्वातलोचनं सालसं निशश्वास । तथार्थस्थां तामहर्हः स्वयमनेकरसव

विच्छिन्नमनुष्टितं संतानं पुत्रपौत्रादिप्रवाहरूपं च यस्याः सर्वभूता स्वामिनो राज्ञः कुलसंततिः क्षि
 तस्या भारो वायवन्तस्य धारणं वहनं तत्रोचिता भविष्यति । इत्येवं पूर्वोक्तरूपमभिधानं
 तं करेण गृहीत्वा हस्तेनादाय नरेन्द्रो नृपोऽभ्यन्तरं मध्यप्रदेशं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा ताभ्यामुभ
 यप्राभ्यां विलासवतीमानन्दयांचकार प्रमोदयांचकार । कतीति । कतिपये क्रियन्तो ये दि
 मपगमेऽतिक्रमे सति देवताप्रसादादेवतानुग्रहाद्विलासवतीं गर्भो विवेश प्रविष्टो बभूव । अत्रार्थं उ
 दर्शयन्नाह—सरसीति । सरसीं कासारं प्रतिमाशशीव प्रतिबिम्बरूपश्चन्द्र इव । येनेति । येन
 सुनरामनिशयेनाराजताशोभत । केनेव केव । पारिजातेन कल्पद्रुमेण । ‘मन्दारः पारिजातकः’ इ
 नन्दनेतीन्द्रस्य काननम् । ‘नन्दनाभिधं वनम्’ इति कोशः । तस्य राज्ञिः श्रेणिरिव । यथा कल्पपा
 मन्तितां शोभां प्राप्नोति तथा गर्भेणैवमपीति भावः । उपमानान्तरं प्रदर्शयन्नाह—कौस्तुभेति
 मणिना प्रतिद्वेन मधुमूदनस्य जनार्दनस्य वक्षःस्थलीव भुजान्तरस्थलीव । अतिविस्तृतत्वेन गौरत्वं
 ला उपमानं वक्षसः । दर्पणेति । दर्पण आदर्शस्तस्य श्रीः प्रकाशरूपा सेव गर्भो ध्रूणस्तस्य छ
 संक्रान्तमन्तःप्रविष्टमवनिपालो भूनेता तस्य प्रतिबिम्बं प्रतिरूपमुवाहावहत् । ‘वह प्रापणं’ इति
 सम्यगप्रसारणे णिङि ह्यप् । अयं भावः—यथा दर्पणः संक्रान्तं प्रतिबिम्बं वहति तथैवमपि राजप्र
 वाह । अनेन राजराजमुतयोः सर्वथाभेदो दर्शितः । सेति । सा विलासवती मन्दं मन्दं र
 चालेखन्वयः । तामेव विशेषयन्नाह—प्रतीति । प्रतिदिनं प्रत्यहं शनैः शनैः । खल्पप्रयासेनेत्य
 स्तोक्तम् । उपचीयेति । उपचीयमानोऽवयवैः पुष्टतां प्राप्यमाणो गर्भो यस्याः सा । निर्भरेति
 तिशयं परिप्रीतमास्वादितं सागरस्य समुद्रस्य सलिलं जलं तस्य भरो भारस्तेन मन्थरालसा मेघमाले
 नीव समुद्राजलमादाय मेघो वर्षतीति लोकोक्तिः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । मुहुरिति । मुहुरारं
 कर्तुमारब्धा जृम्भा एव जृम्भिका । स्वार्थे कप्रत्ययः । यत्र यस्यां क्रियायां वा यथा भवति तथा आ सम
 तां जडीकृतं विकृतं वा निमेषोन्मेषाभ्यां लोचनं यस्याः सा । अनेन गर्भवतीस्वभावः सूचितः ।
 स्यसहितं यथा स्यात्तथा निशश्वास निश्वासं मुक्तवती । गर्भानुभावान्निश्वासाग्रहणेऽपि तादृश
 यादिति भावः । निपर्वस्य ‘श्वस पाणधारणे’ इत्यस्य लिङि कृपा । नरेति । यथा सर्वभूतानां

पानभोजना प्रावृषसिव ज्यामायमानपयोधरमुष्मीं केतकीमिव रैर्भच्छन्निपाण्डुरगमालोक्ये-
क्षितकुशलः पैरिजतो विज्ञातवान् ।

अथ तस्याः सर्वभक्षकवर्गप्रधानभूता, सदा राजकुलभवास्तचतुरा, सदा च राज-
सन्निकर्षप्रगल्भा, सर्वभक्षककुशला कुलवर्धना नाम रैदत्तिका प्रशस्ते दिवसे प्रदो-
षवेलायामभ्यन्तरास्थानगण्डपगतम्, गन्धर्वैर्लाभमेकज्वलितदीपिकासदृशपरिचारम्, उडु-
निकरमभ्यवर्तिनमिव पौर्णमासीशशितम्, उरगराजफणामणिसदृशान्तरालस्थितमिव ना-
रायणम्, मूर्धनसिर्देहः प्रधानैर्नरेन्दैः परिसिद्धैः परिकृतम्, अक्षतिदृशवस्थितपरिजतम्,
अनन्तरमुत्प्लव्येधायनोपनिष्टेन भौतधनलाम्बरपरिधानेर्नानुत्पणयेपेण जलतिभिरेवागाधगा-

मवानं कुण्डलां प्राणमाणं पयोधरयोः स्नानयोगेनं ननुः तस्याः सा नाम । कामिव प्राणमिव यमो-
सममिव । नामि पयोधरयोगैः ज्यामयसीत्याह । केतकीति । मनेमान्वा सा स्निग्धदीपिकाया
पाण्डुरां तुरां । कामिव । केतकीमिव । नामि मनीं मायमानाया स्निग्धः स्निग्धत्वा पाण्डुरां त्याह ।

अथ तस्याः कुलधर्मता नाम रतं सुमिषादे राजानमुपराज सतीप सता प्रजने लोभने विदये रतं पु-
मान्ने नमिषुने निश्चयननीमने ज्ञाने तस्या अतोपने निधने ज्ञानमन्त्रापोधरयोगि वन्द्यः । कुलधर्मतां
निधेयवता - सर्वेति । सर्वेषु भवकर्मेषु प्रधानवता विषयः नीचस्य नास्ति प्रवेनामायादेष्टव्येऽप्यस्य-
नामस्य नदनातांरिति आह - सदेति । सदा सर्वदा राजकुले वृषभेरायां रैवागोऽप्यवानं नव अ-
तुरां ददा । नदनेऽप्यस्य नदनातांरिताह - सदेति । सदा सर्वदा न राजा नः रौतधर्मः रैवास्तव
प्रगल्भा पाण्डुरा । सदेति । सतीप ज्ञान सत्त्वानि रैवाति नव कुशला । सत्कुलकरणेर्जनेपतिः । व-
यसातिज्ञाना सतीप सत्त्वानि । सतीपः । प्रदोषेति । प्रदोषानरेन्द्रायाम् । प्रदोषे रौतधर्मेषाम् ।
अवता पयोधो न नो नाकाग्रः । स्नानस्य सोपकचतान् । विदये नदनातांरिति आहः । सुमिषादे निधे-
यवता - अस्यन्तरेति । अस्यन्तरे नये य आस्थानगण्ड पानेननयवे नव रने प्राणम् । यामि-
मजनेययोरिति आहः । गन्धेति । गन्धर्वैर्देहं सुमन्त्रैर्देहं तन्मात्रैकः रैवातनेन जरीद्वे दीपिकानां सदापं
रौतधर्मतायाः परिसारी गण्डपवपरिकृतो यस्य य ताम् । दीपिकायदृश्येन परिसारी ययोति सा । तदी-
या लोभानां निरिपातांरिति आहः । नास्ति नयेन रैदीपिकाप्रगल्भा नवप्रगल्भा । नवजिष्येनयुक्तपरि-
रस्योदुसाम्भे राजान्दनाये न परिपादवताह - उदिति । उदने नवराणो नैतरः समदन्त्या यवाने
नदन्तःपानिने पौर्णमासीजानमिव राजानन्दमेव । तन्नाम विने नदन्त्यापेणैवापेणैवागोऽप्यम । ना-
दपपरिकृतवतेनोपमानान्वराह - उरगेति । उरगराजेनातांरितिनास्य नदरमुत्प्लव्यमणिसदृशं व-
स्यानरादे मायमिजन्तः स्निग्धमानेन नारायणमिव जनार्दनमेव । सुधेति । सुधैर्नरेन्द्रैः कर्ताभिरेन्द्रैः
प्रधानैरेन्द्रैः प्रकल्प्य जनेन परिसिद्धैः रौतैः परिसिद्धं रैवितम् । अस्यन्तरे नास्ति ज्ञानाभेन प्रवेयमेवम् ।

म्भीर्येण समुपारूढविश्रम्भनिर्भरास्तास्ताः कथाः शुर्कनासेन कुर्वाणं भूमिपालमुपसृत्य रहः
कर्णमूले विदितं विलासवतीगर्भवृत्तान्तमकार्षीत् ।

तेन तु तस्या वचनेनाश्रुतपूर्वेणासंभाव्येनामृतरसेनेव सिक्तसर्वाङ्गस्य सद्यःप्रैरूढरोमा-
ञ्चनिकरकण्टकिततरोरानन्दरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य स्मितविकसितकपोलस्थैलस्य परि-
पूरितहृदयातिरिक्तहर्षमिव दशनांशुवितानच्छलेन विकिरतो राज्ञः शुकनासमुखे लोल-
तारकमानन्दजलबिन्दुक्लिन्नपक्षममालं तत्क्षणं पपात चक्षुः । अनालोकितपूर्वं तु हर्षप्रक-
र्षमभिसमीक्ष्य भूपतेः कुलवर्धनां च स्मितविकसितमुखीमागतां दृष्ट्वा तस्य चार्थस्य सततं
मनसि विपरिवर्तमानत्वादविदितवृत्तान्तोऽपि तत्कालोचितमपरमतिमहतो हर्षस्य का-
रणमपश्यच्छुकनासः स्वयमुत्प्रेक्ष्य समुत्सर्पितासनः समीपतरमुपसृत्य नातिप्रैकदमा-
वभाषे—‘देव, अस्ति किञ्चित्सिन्धुप्रदर्शने सत्यम् । अत्यन्तमुत्फुल्ललोचना हि कुलवर्धना

कथा विशिनष्टि—समुपेति । समुपारूढः सम्यक्प्रकारेणोपारूढः प्राप्तो यो विश्रम्भो विश्वासः स निर्भरो-
ऽतिशयो यासु ताः । अन्ययस्तु प्रागेवोक्तः ।

तेनेति । तु पुनरर्थः । तस्या महन्तरिकायास्तेन वचनेन पूर्वोक्तप्रतिपादितेन राज्ञो भूपस्य चक्षुर्नेत्रं
शुकनारामुखे तत्क्षणं पपातापतदित्यन्वयः । वचनं विशेष्यन्नाह—अश्रुतेति । अश्रुतपूर्वेणानाकर्णितपूर्वेण ।
संभावयितुं योग्यं संभाव्यम् । न संभाव्यमसंभाव्यं तेन । कीदृशस्य राज्ञः । सिक्तं सिञ्चितं सर्वाङ्गं
समग्रं शरीरं यस्य स तथा तस्य । केनेव । अमृतरसेनेव पीयूषद्वेगेव । मनोभीष्टलाहुः खनिवारकत्वाच्च
वचनस्यामृतसाम्यम् । सद्यस्तत्कालं प्ररूढः प्रादुर्भूतो यो रोमाञ्चो रोमोद्गमस्तस्य निकरः समूहस्तेन कण्ट-
किता संजातकण्टका तनुः शरीरं यस्य स तथा तस्य । आनन्देति । आनन्दः प्रमोदः स एव
रसस्तेन विह्वलीक्रियमाणस्य व्याकुलीक्रियमाणस्य । स्मितेति । अदृष्टरदं यद्वसितं तस्मिन्तम् । तेन
विकसितं विस्तीर्णतां प्राप्तं कपोलस्थलं यस्य स तथा तस्य । अत्रोत्प्रेक्षां प्रदर्शयन्नाह—परीति । परिपूरितं
पूर्णोद्भूतं हृदयं तस्मादतिरिक्तमुर्वरितं हर्षमिव दशनांशुवितानच्छलेन दन्तदीप्तिमसमूहमिषेण विकिरतो बहिः
क्षिपतः । चक्षुर्विशिनष्टि—लोला चञ्चला तारका कनीनिका यस्मिन्तत् । आनन्देति । आनन्दजलवि-
न्दुभिः प्रमोदजनितनेत्रजलपृष्ठतैः क्लिन्नं स्विन्नं पक्षममालं नेत्ररोमसमूहो यस्मिन्तत्तथा । अनालोकितेति ।
भूपते राज्ञोऽनालोकितपूर्वमनवीक्षितपूर्वं हर्षप्रकर्षं प्रमोदातिशयमभिसमीक्ष्य निरीक्ष्य । च पुनरर्थः । कुलवर्धनां
स्मितेन विकसितं विकस्वरं सुखमाननं यस्या एतादृशीमागतां समागतां दृष्ट्वा विलोक्य । तस्येति । तस्य
विलासवत्या समाचीर्णानि व्रतानि तन्महिम्नावश्यमेतस्या गर्भो भविष्यतीत्येतादृशस्यार्थस्य सततं निरन्तरं
मनसि चित्ते विपरिवर्तमानत्वाद्वृद्धं सत्यमाणत्वादविदितोऽज्ञातो वृत्तान्तो गर्भधारणरूपो येन स तथैवंविधोऽपि
शुकनासस्तत्कालोचितं तत्समययोग्यमपरमन्यदतिमहतोऽत्यन्तकष्टस्य हर्षस्य प्रमोदस्य कारणं तिथ्यामकमपश्य-

दृश्यते । देवस्यापीदं प्रियवचनश्रवणकुतूहलादिव श्रवणमूलगुपसंपदुपरचयदिव नीलकुवलयकर्णपूरशोभाभातन्दत्रलपरिपुतं तरलतारुणं चिकसदावेदयति सदृष्टैर्कर्पकारणमीक्षणयुगलम् । उपास्तमहोन्मयश्रवणकुतूहलगुप्तकुलोत्पुके आगम्यति मे मनः । तदावेदयतु देवः किमिदम्' इत्युच्यते तस्मिन् राजा विदुस्यान्नवीन—'यदि सत्यमनया यथा कश्चिन् तैश्च सर्वमवितथं स्वप्रदर्शयाम् । अहं तु न श्रद्धये । कुतोऽस्माकमियती आगम्यसंपत् । अभाजनं हि वयसीदृशानां प्रियवचनश्रवणानाम् । अवितथवादिनीमप्यहं कुलवर्धनाभेदविधानां कल्याणानामसंभाविनभादमानं मन्यमानो विपरीतामिवाय पश्यामि । तदुचिष्ठ । स्वयमेव गत्वा किमत्र सत्यमिति देवीं प्रप्रा आस्थासि' इत्यभिधाय विमृश्य भकलनोन्द्रलोकमुत्तुग्य स्वाङ्गभ्यो भूपणानि कुलवर्धनार्थं दत्त्वा तथा च दत्तप्रसादानन्तरमवसितलाश्लिष्टलाहरेभ्यः शिरःप्रणाभेताभ्यर्चिताः सद्यः शुकनासेनोत्थाय हर्षविशेषनिर्भरणत्वर्यमाणो गतसा पयनचलितनीलकुनलयदललीलाविदुम्बकेन दक्षिणेनाश्या परिस्फुरताभिनन्दमानमन्तकालमेवासु-

[illegible]

चित्तं विरलाविरलेन परिजनेनानुगम्यमानः पुरःसंसर्पिणीनामनिललोलेस्थूलशिखानां प्रदी-
पिकात्तमालोकेन समुत्सार्यमाणकक्षान्तरतिमिरसंहतिरन्तःपुरमयासीत् ।

तत्र च सुकृतरक्षासंविधाने, नवमुद्रानुलेपनधवलिते, प्रज्वलितमङ्गलप्रदीपे, पूर्णकल-
शाधिष्ठितपक्षके, प्रत्यप्रलिखितमङ्गल्योलेखयोर्ज्वलितभित्तिभागमनोहारिणि, उपरिचित-
मिविताने वितानपर्यन्तावबद्धमुक्तागुणे, मणिप्रदीपप्रहृततिमिरे वासभवनं भूतिलिखि-
तपत्रलताकृतरक्षापरिक्षेपम्, शयनशिरोभागविन्यस्तधवलनिद्रामङ्गलकलशम्, आवद्धविधि-
धौपधिमूलयन्त्रैपवित्रम्, अवस्थापितरक्षाशक्तिवलयम्, इतस्ततो विप्रकीर्णगौरसर्षपम्, अव-

गम्यो तस्यां समुचितंन शोभेत् । विरलेति । विरलविरलेन वीर्यया द्वित्वम् । यथा यथा वासभवनान्भ्य-
न्तरगमनं राज्ञस्तथा तथा विरलविरलत्वं बोध्यम् । एवंविधेन परिजनेन परिच्छदेनानुगम्यमानोऽनुव्रज्यमानः ।
पुर इति । पुरोऽग्रे संसर्पिणीनां व्रजन्तीनाम् । अनिलेति । अनिलेन वायुना लोलास्तरलाः स्थूलशिखा
यानां नान्ताणाम् । प्रदीपिकेति । प्रदीप एव प्रदीपिका । स्वार्थे कः 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाग्यसुपः'
इति कात्पूर्वमिकारः । तासां प्रदीपिकात्तमालोकेन प्रकाशेन समुत्सार्यमाणा निराक्रियमाणा कक्षान्तर उत्तरो-
त्तरप्रवेशे निमिरसंहतिश्चान्तसमूहो यस्येति राज्ञो विशेषणम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तत्र चेति । तत्र तस्मिन्नन्तःपुरे वासभवने शयनतलमधिशयानां विलासवतीं ददर्शेति दूरेणान्वयः ।
नानतवनं विशेषयन्नाह—सुकृतेति । सुदु शोभनं कृतं रक्षासंविधानं पापपाषाण्डशक्तिनीडाकिनीप्रभृतीनां
प्रविजप्रतिबन्धकमेणि मन्त्रार्थपथप्रकारो यस्मिन् । नवा प्रत्यग्रा या सुधा तस्या असुलेपनेन धवलिते शुद्धी-
कृतं । प्रज्वलितो मङ्गलमिश्रः प्रदीपो यस्मिन् । पूर्णकलशैर्नृतकुम्भैरधिष्ठितं पक्षकं पक्षद्वारं यस्मिन् । 'प-
क्षद्वारं तु पक्षकं' इति कोशः । प्रत्यग्रेति । प्रत्यप्रलिखितानि नूतनलिपीकृतानि यानि मङ्गल्यानि मङ्गले
हितान्यालेख्यानि चित्राणि तैरुज्ज्वलितो दीप्तिमान्यो भित्तिभागः कुञ्जप्रदेशस्तेन मनोहारिण्यभिरामो ।
उपेति । उपरिचितं निष्पादितं सितवितानं श्वेतकन्दको यस्मिन् । वितानेति । वितानमुद्रोवस्तत्पर्यन्तं
नयान्नं यावदवबद्धो मुक्तागुणो मुक्ताजालं यस्मिन् । मणीति । मणय एव प्रदीपास्तैः प्रहृतं ध्वस्तं ति-
मिरे तमो यस्मिन् । इतः परमेकादशभिः शयनतले विशेषयन्नाह—भूतीति । भूत्या ऐश्वर्यार्थं लिखिता
ना पत्रलता पत्रफलान्विता लता कल्पलता तथा कृतो रक्षाया गर्भरक्षायाः परिक्षेपो दार्ढ्यं यस्मिन् ।
इत्येते हि देशविशेषे सद्यो गर्भसंभूलर्थं प्रथमतीं नवोडायाः फलपत्रान्वितकदलिक्रिया क्रियते । गर्भानन्तरं
तत्पर्यन्तं उत्तरचण्डे शयनीयगृहभित्तौ वा फलपत्रान्विता लिखिता कल्पलता गर्भस्य पुष्ट्यर्थं वृद्ध्यर्थं वा
क्रियते । शयनेनेति । शयनस्य शिरोभागे विन्यस्तः स्थापितो धवलध्वन्दनादिना निद्रासमये मङ्गलकलशो
यस्मिन् । इयं च देशीति । तदुक्तमन्यत्र—'निद्राकलशो रूप्यमयः सर्वश्वेतः शिरोभागेऽहर्निशं पूर्णजलः
स्थाप्यते' इति । आवद्धेति । आवद्धानि संयतानि विविधानामनेकप्रकाराणामौपधीनां मूलानि यन्त्राणि

लम्बितबालयोक्त्रप्रथितलोलेपिप्लपत्रैम्, आसक्तहरितारिष्टपल्लवम्, उत्तुङ्गपादपीठप्रतिष्ठितम्, इन्दुदीधितिधवलप्रच्छदपटम्, अचलराजशिलातलविशालम्, गर्भोचितं शयनतलमधिशयानां कनकपात्रपरिगृहीतैरविच्छिन्नविरलावस्थितदधिलवैर्जलतरंगतरलश्वेतैर्शालिसिक्थनिकरैरग्रथितकुसुमसनाथैः पूर्णभाजनैरखण्डिताननमत्स्यपटलैश्च प्रत्यग्रपिशितपिण्डमिश्रैरविच्छिन्नसलिलधारार्तुगम्यमानमार्गैः पटलकप्रज्वलितैश्च शीतलप्रदीपैर्गोरोचनामिश्रगौरसर्पपैश्च सलिलाञ्जलिभिश्चाचारकुशलेनान्तःपुरजरतीजनेन क्रियमाणार्वतरणकमङ्गलाम्, धवलाम्बरविविक्तवेषेण प्रमुदितेन प्रस्तुतमङ्गलप्रायालापेन परिजनेनोपास्यमानाम्, उपारूढगर्भतयान्तर्गतकुलशैलामिव क्षितिम्, सलिलनिमग्नैरावतामिव मन्दाकिनीम्, गुहागतसिंहामिव गिरिराजमेखलाम्, जलधरपटलान्तरितदिनकरामिव दिव्यसंश्रियम्, उदयगिरिस्तिरोहितशशि-

सक्ता अन्योन्यं संलम्भा हरिता नीला अरिष्टपल्लवा निम्बकिसलया यस्मिन् । उत्तुङ्गेति । उत्तुङ्गान्युच्चानि यानि पादपीठानि पल्लवपादाधारभूतानि काष्ठविशेषाणि तेषु प्रतिष्ठितम् । इन्द्रिति । इन्द्रोश्चन्द्रस्य या वीधितिः कान्तिस्तस्या धवलः शुभ्रः प्रच्छदपट उत्तरपटो यस्मिन् । अचलेति । अचलराजो हिमाचलस्तस्मिञ्छिलातलं तद्वद्विशालं विस्तीर्णम् । गर्भेति । गर्भवत्यवस्थाधामुचितं योग्यमेवंविधं शयनतलं शयनीयतलमधिशयानां विहितस्वापाम् । पुनर्विलासवतीं विशेषयन्नाह—अन्तरिति । अन्तःपुरसक्ता या जरत्यो वृद्धा योषितस्तासां जनेन समुदायेन क्रियमाणं विधीयमानमवतरणकमङ्गलं यस्यास्ताम् । अवतरणकमङ्गलमुत्तराणमिति देशाचारव्यवस्थया प्रसिद्धम् । कीदृशेन । आचारः कुलाचारस्तत्र कुशलेनाभिज्ञेन । तानेवाह—कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य पत्राणि भाजनानि तैः परिगृहीतैरारिष्टविच्छिन्ना अविच्छेदं प्राप्ता विरलावस्थिता अनिबिडतया स्थिता ये दध्नो लवाः खण्डास्तैः । जलेति । जलतरंगाः पानीयकक्रोलास्तद्वत्तरलाः शोभायमानाः श्वेतशालिसिक्थानां पक्वीदनानां शालिलाजानां वा निकराः समूहास्तैः । अग्रथितेति । अग्रथितान्यगुम्फितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः सनाथैः सहितैः पूर्णानि भूतानि भाजनानि यैः । शालिविशेषणम् । अखण्डितेति । अखण्डितमच्छिन्नमाननं मुखं येषामेवंविधैर्मत्स्यपटलैर्मानसमूहैः । कीदृशैः । प्रत्यग्रं तत्कालीनं यरिपिशितं मांसं तस्य पिण्डाः प्रसिद्धास्तैर्भिश्चैर्मिश्रितैः । पुनः कैः । शीतलप्रदीपैः कर्पूरप्रदीपैः । कीदृशैः पटलके रक्तवस्त्रनिर्मितगृहे मण्डलके वा प्रज्वलितेरुदीपितैः । अविच्छिन्नेति । अविच्छिन्नावुटिता या सलिलधारा जलधारा तस्याः (या) अनुगम्यमानोऽनुग्रीयमानो मार्गो यस्ते तथा तैः । गोरेति । गोरोचना प्रसिद्धा तथा मिश्रैः संयुक्तैर्गौरसर्पपैः श्वेतसिद्धार्थैः । पुनः कैः । सलिलस्य जलस्याञ्जलयस्तैः । पुनर्विलासवतीं विशेषयन्नाह—धवलेति । धवलाम्बरस्य श्वेतवाससो विविक्तो निश्चलो वेधो नेपथ्यं यस्य स तेन प्रमुदितेन हर्षितेन । प्रस्तुतेति । प्रस्तुत उपक्रान्तो मङ्गलप्राप्तो बाहुव्येन मङ्गलरूप आलापः संलापो यस्यैवंविधेन परिजनेन परिच्छदजनेनोपास्यमानां सेव्यमानाम् । अथोपमानान्तरेण तां

मण्डलामिव विभावरीम्, अभ्यर्णब्रह्मकमलविनिर्गमामिव नारायणनाभिम, आसन्नाग-
स्योदथामिव दक्षिणाशाम्, फेनावृतामृतकलशामिव क्षीरोदवेलाम्, गोरोचनाचित्रि-
तदशमनुपहतमतिधवलं दुकूलयुगलं वसानां विलासवतीं ददर्श । ससंभ्रमपरिजनप्र-
सारितकरतल्लालम्बनावष्टम्भेन वामजानुविन्यस्तहस्तपल्लवां प्रचलितभूषणमणिरवमुखरमुत्ति-
ष्ठन्तीं विलासवतीम् 'अलमलमत्यादरेण । देवि, नोत्थातव्यम्' इत्यभिधाय सह
तथा तस्मिन्नेव शयनीये पार्थिवः समुपाविशत् । प्रमृष्टचामीकरचौरूपादे धवलोप-
च्छदे चासन्ने शयनान्तरे शुक्रनासोऽपि न्यषीदत् । अथ तामुपारूढगर्भामालोक्य हर्ष-
भरमन्थरेण मनसा प्रस्तुतपरिहासो राजा 'देवि, शुक्रनासः पृच्छति यदाह कुलव-
र्धना किमपि तत्किं तथैव' इत्युवाच । अथाव्यक्तस्मितच्छुरितकपोलाधरलोचना
लज्जया दशनांशुजालकव्याजेनांशुकेनेव मुखमाच्छादयन्ती विलासवती तत्क्षणमधो-
मुखी तस्यौ । पुनःपुनश्चानुवध्यमाना 'किं' मामतिमात्रं त्रपापरवशां करोषि ।

शशिमण्डलं यस्यामेवंभूतां विभावरीं रजनीमिव । अभ्यर्णं समीपे ब्रह्मकमलस्य धातुरूपनलिनस्य विनि-
र्गमो वहिर्भागे यस्यामेतादृशीं नारायणनाभिमिव दामोदरकूपिकामिव । आसन्नः समीपवर्त्यगस्त्यस्य पीता-
ब्धेरुदय उद्गमनं यस्यामेवंभूतां दक्षिणाशामिवावाचीमिव फेनेन डिण्डीरेणावृता आच्छादिता अमृतकलशः
पीयूषकुम्भा यस्यामेतादृशीं क्षीरोदवेलामिव दुग्धोदधिजलवृद्धिमिव । गोरोचनाया चित्रिता पिञ्जरीकृता
दशाः प्रान्ता यस्यैवंभूतमनुपहतमच्छिद्रमतिधवलमतिशुभ्रं दुकूलयुगलं दुकूलयुग्मं वसानां दधानाम् । अन्व-
यस्तु प्रागेवोक्तः । ततश्च पार्थिवः स राजा तां विलासवतीमुत्तिष्ठन्तीमुत्थानं कुर्वतीम् । हे देवि, अलमलं
कृतं कृतमत्यादरेणातिप्रयत्नेन । नोत्थातव्यं नोत्थानं कर्तव्यमित्येवमभिधायेत्युक्त्वा तस्मिन्नेव शयनीये पर्यङ्के
तथा सह समुपाविशदासेदिवान् । केचित्तु स्त्रीपुरुषयोरेकत्रावस्थितिर्न युक्तेति तस्मिन्नेव शयनीये शयनसं-
न्धिगृहे पृथगासने राजोपाविशदित्यर्थमाहुः । तामेव विशिनष्टि—**ससंभ्रमेति** । ससंभ्रमं सचकितं सवि-
लासं वा परिजनेन सेवकजनेन प्रसारितं विस्तारितं यत्करतलं हस्ततलं तदेवालम्बनमाधारस्तस्यावष्टम्भेन
सहायेन वामेऽपसव्ये जानौ नलकीले विन्यस्तः स्थापितो हस्त एव पल्लवो यथेति गर्भवतीज्ञापकं लक्षणम् ।
प्रचलितानि भूषणानि तेषां मणिरवेण मुखरं वाचालं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । अलमित्यनेनादराति-
शयः सूचितः । ततश्च शुक्रनासोऽपि शयनान्तर आसनान्तरे न्यषीददुपविष्टवान् । तदेव विशेषयन्नाह—**प्रमृ-**
ष्टेति । प्रमृष्टमुज्ज्वलीकृतं यत् चामीकरं सुवर्णं तस्य चारवो मनोहराः पादा यस्मिन् (यस्य) । क्वचित् 'चा-
रुष्टे' इति पाठः । तत्र चारुः सुन्दरः पट्टो दृढबन्धो यस्मिन्नित्यर्थः । धवलः श्वेत उपच्छद उत्तरपटो
यस्मिन् । आसन्ने समीपवर्तिनि । अथेत्यानन्तर्ये । तां विलासवतीमुपारूढः प्राप्तो गर्भो यथैवंभूतामालोक्य
निरीक्ष्य राजा पार्थिव इत्युवाचेत्यवधीत् । कीदृक् । प्रस्तुतः प्रारब्धः परिहासो नर्मवचनविन्यासो येन सः ।
केन । मनसा चिन्तेन । कीदृशेन । हर्षस्य प्रमोदस्य यो भयः संभारस्तेन मन्थरेणालयेन पस्तवो गर्भधार-

नाहं किंचिदपि वेद्मि' इत्यभिधाना तिर्यग्वलिततारकेण चक्षुषावनतमुखी राजानं
 साभ्यसूयमिवापश्यत् । अपरिस्फुटहासज्योत्स्नाविशदेन मुखशशिना भूभुजां पतिरेनां
 भूयो वभापे—'सुतनु, यदि मैदीयेन वचसा तव व्रपा वितन्यते तदयमहं स्थितो निभृ-
 तम् । अस्य तु किं प्रतिविधास्यसि विघटमानदलकोशविशदचम्पकश्रुतेः सवर्णतया
 परिमलानुमीयमानस्य कुङ्कुमाङ्गरागस्य पाण्डुरतामापन्नमानस्य, अनयोश्च गर्भसंभ-
 वामृतावसेकनिर्वाण्यमानशोकानलप्रभवं धूममिव धूमतोर्गृहीतनीलोत्पलयोरिव चक्रवा-
 कयोस्तमालपल्लवलाञ्छितमुखयोरिव कनककलशयोः सकृद्विर्बालिखितकृष्णागुरुपङ्कपत्र-
 लतयोः श्यामायमानचूचुकयोः पयोधरयोः, अस्य च प्रतिदिनमितिगालतरतामप्यमा-
 नेन काञ्चीकलापेन दूयमानस्य नश्यन्निवलिरेपीवलयस्य कशिसानुर्मुञ्चनो साभ्यभा-

भिदधानेतिब्रुवाणा । इतिवाच्यमाह—किमिति । किमिति हेतुना मामतिमात्रमतिभेकं धृतापरवशां न-
 जायतां करोषि निर्मासि । नेति प्रतिपेदे । अहमित्यात्मनिर्देशः । किंचिदपि स्वल्पमात्रमपि वेदमि जानामि ।
 तिर्यगिति । तिर्यग्वलिता तारका कर्माभिका अभिधानेभूतेन चक्षुषा नेष्ट्यावनतमुख्यानध्वजना राजानं
 नृपं साभ्यसूयमिव राक्षसीया वतीमानमिवापश्यदिति प्रागुक्तमेव । पवित्रताया भीषयास्तादृशप्रक्षसावृन्त-
 त्वात्साभ्यसूयमिति भावः । अपरिस्फुटोऽप्रकटो यो हासः स एव ज्योत्स्ना चन्द्रिका तथा निखिलेन निर्मलेन
 मुखशशिना वदनचन्द्रेणोपलक्षितो भूभुजां पती राजानां विलसवर्णा भूयः पुनरापि वभाप्य ज्ञानम् । किं
 तदित्याह—सुतेति । सुप्तु शोभनं तनुः शरीरं यस्याः सेति संयोधनपदम् । यदिति वचनोः संबन्धः । राक्षसेन
 मदुक्तेन वचसा वाक्येन यदि तव व्रपा लज्जा वितन्यते विस्तार्यते । तदिति हेतुर्थम् । अयमिति गोऽप्यर्थात् ।
 यद्विदन्ताविपयेणाहमिलस्याभेदप्रत्यभिज्ञानम् । निघ्नमालयं तूष्णींस्थितः । अस्मेति । अस्य कुङ्कुमाङ्ग-
 रागस्येत्यन्वितम् । किमिति प्रश्ने प्रकारार्थं वा प्रतिनिधास्यसि । तस्य गोपनं कथं करिष्यसीन्वाशयः ।
 विघट्टेति । विघट्टमानानि भिद्यमानानि दलानि यत्संबन्धतः कोशो मुकुलस्तेन विशदो निर्मले सचम्पको
 हेमपुष्पकलास्य श्रुतिः कान्तिस्तस्याः सवर्णतया सारूपतया । अतएव विशेषज्ञाने परिमलानुमीयमानस्ये-
 त्युक्तम् । तथा च चम्पकपरिमलो न्यूनोऽङ्गरागपरिमलस्तथैव इति विशेषाद्द्विशयानुमानं (१) भवत्येव-
 त्याशयः । कुङ्कुमं कार्दमीरं तेजाङ्गराग उद्धृतेन तस्य । अन्यैर्वीक्षितयुक्ता पाण्डुरता तामापन्नमानस्य प्रा-
 णस्येत्यर्थः । अथ जानयोः पयोधरयोरिति संबन्धः । कलशयोः । गर्भसंभवा प्लामृतां तस्यावसेकः निज-
 नं तेन निर्वाण्यमाणो विलुप्यमानधिरकालीनपुत्रानुत्पत्तिर्निमित्तकः जीवः प्लानयो नांजनास्याप्र-
 भव उत्पत्तिरसंबन्धुनं स्नानघ्नोपरि श्यामतालक्षणधूममिव वधनोस्तज्जयोः । पुनस्त्येधां क्वेवाह—गृ-
 हीतेति । गृहीतमात्रं नीलोत्पलं कुललयं साभ्यामेवंभूतयोश्चक्रवाकयोरिव श्यामालययोरिव । पुनस्त्येधां
 क्वेवाह—तमालेति । तमालस्तापिच्छस्यास्य पल्लवाः किमलयादीनांलाञ्छनं निर्मलेन भूयः ययोरिति वचनोः

तगणो विस्फार्यमाणान्तःपुरजनाभरणझङ्कारमनोहरः पूर्णपात्राहरणविलेख्यमानवसनभूषणः
संश्लोभितनगरो राजकुले दिष्टिवृद्धिसंभ्रमोऽतिमहानभूत् । अनन्तरं च मन्दरेण मन्त्रमानजैल-
धिघोषगम्भीरदुन्दुभिर्ध्वानपुरःसरेण प्रहृतमृदुमृदुद्वजशङ्खाहलानकनिर्घटनिर्भरेण मङ्गलपट-
हपटुरवसंघर्षितेनानेकजनसहस्रकलकलबहुलेन त्रिभुवनमापूरयतोत्मवकोलाहलेन समाम-
न्ताः सान्ताःपुराः सप्रकृतयः सराजलोकाः सवेदयायुवतयः सवाल्लुङ्गा ननृतुरागोपालमुन्मात्ता
इव हर्षनिर्भराः प्रजाः प्रतिदिनमवर्धत चन्द्रोदयेनेव जैलधिः कलकलमुग्धरो राजगुप्तोर्ज-
नैर्ममहोत्सवः । पार्थिवस्तु तनयानर्नर्देशनमहोत्सवहनहृदयोऽपि दिवसवशेन भौहूर्तिकगणो-
पदिष्टे प्रशस्ते मुहूर्ते निवारितनिखिलपरिजनः शुक्लनामद्वितीयो भेषिगममङ्गलकलशयुगला-

निषिध्यमाणाः पीयमाना अपण्व पतिताः खस्ताः । तेषां क्षिरः क्षिरोभिप्लुष्टिपार्श्वं लक्ष्मणोर्ध्वं न भवति प्र-
खुदरहृदयं च सुलक्षणं स्यात्तं कुञ्जाः । एतद्विपर्ययास्तु वामनाः । केवलं सत्यतनयः किराताः 'कि-
राताः स्यादन्वतर्जो भूमिन्धे म्लेच्छगालयोः' इत्यनेकार्थः । तेषां गणः समुत्सवो यस्मिन् यः विस्फार्यन्ति ।
विस्फार्यमाणो वृद्धिं प्राप्स्यमाणो योऽन्तःपुरजनाचामाभरणजङ्गलसंभ्रमजनादनेन मनोहरो हृदयगरी ।
पूर्णंति । उत्सवेषु मुहूर्तद्वयद्वलादाकृष्य शुभने तत्पूर्णपात्रं मन्त्राहरणं यद्वर्णं तेन निरूप्यमाणानि शुभ्यमाणानि
बलादाकृष्यमाणानि वरानभूषणानि यस्मिन् यः । संक्षोभनं क्षोभं प्रापित नगरं येन स तथा । अनन्तरं
चेति । अनन्तरं गुप्तोत्पत्त्यनन्तरमुत्सवकोलाहलेन हर्षस्य निर्भरोऽनन्यो गमनेतिपाः प्रजा ननुमुहूर्तं
चकुरित्यन्यथः । प्रजाः विशिनष्टि—ससामन्ता इति । सामन्ताः संवेदयायुवतयो राजानर्जः
सहर्षमानाः, सान्ताःपुरा अन्तःपुरेण सहिताः सप्रकृतयः, प्रकृतिः पौरलोकास्तथा सहर्षमानाः, सराजलोका
राजलोको नृपसंघनिधजनस्तेन सहिताः, सवेदयायुवतयो वेदयायुवतीभिर्गौराजनापीभिर्मयेनाः, सवाल्लुङ्गा पान्द-
वैः सहिताः । आगोपालमिति । आ गोपालं बल्यं मर्मादीकृष्य तथा स्यात्तर्जो किमपिनेषणम् । क इव ।
उन्मत्ता इव क्षोभा इव । उत्सवकोलाहलेन किं कुर्वता । आपूरयता पूर्णकुर्वता । किम् । त्रिभुवनं त्रिनेत्रम् ।
उत्सवकोलाहलं विशिनष्टि—मन्दरेति । मन्दरेण मेरुणा मन्त्रमानो बिलोत्समानो यो जलधिः क्षोभोत्प-
स्तस्य धोष[स्त्राद]विद्रुमशीरो यो दुन्दुभिर्निःस्वानस्तस्य ध्वानः ध्वानः पुरसारः पुरोगामी यस्य स तथा तेन ।
प्रहतेति । प्रहतो यो मृदुगदगो गुरजः, शङ्खः कम्बुः, काहलो नायनक्षेपः, आहते दुन्दुभिः तेषां
निबद्धः समुद्रमेव निर्भिण्ण पूर्णेन । सङ्कल्यार्थं नायने यः स सङ्कल्यद्वजशर्मयायं तस्य यः मृदुताः गणः ज-
वदस्तेन संघर्षितेन वृद्धिं प्रापितेन । अनेके ये जनारणेषां राक्षसे तस्य यः कलकलः कोलाहलमेव बहुलेन
हलेन । अभिधीभूतेनेत्यर्थः । प्रनानि । प्रतिदिनं प्रत्यहं राजगुप्तोत्सवमगम्य जन्यमहोत्सवतो प्रसिद्धोऽनर्घत
वृद्धिं प्राप । किमेव । चन्द्रोदयेन कुमुद्वान्ततोद्गमेन जलधोर्ध्वं समुद्र इव । कोदयत्रमहोत्सवः । कल-
कलेन कोलाहलेन मुग्धरो वानाहलः । तदनन्तरं नृपनिर्घणकारवदहः पार्थिवस्त्विति । पार्थिवो राजापि
सुतिकाग्रहमभिष्टमदृश्यति दुरेणान्यथः । अथ राजानं निजगच्छ—तत्तयेति । तनयः युवराजानं

शून्येनासक्तबहुपुत्रिकालंकृतेन विविधनवपल्लवनिवहनिरन्तरनिचितेन संनिहितकनकमयहल-
मुसलयुगेन विरलप्रथितसितकुसुममिश्रदूर्वाप्रवालमालालंकृतेर्नावलम्बिताविकलव्याघ्रचर्मणा
वन्दनमालिकान्तरालघटितघण्टागणेन द्वारेण विराजमानम्, उभयतश्च द्वारपक्षकयोर्मर्यादा-
निपुणेन गोमयमयीभिरुत्तानविनिहितवराटकदन्तुराभिरन्तरान्तराबद्धविविधवर्णरागरुचि-
रकूर्पासकुसुमलेशलाञ्छिताभिः कुसुम्भकेसरलवाश्लेषलोहिताभिलेखाभिरालिखितस्वस्तिकभ-
क्तिजालमुपरचयता हरिद्रावविचक्षुरणपिञ्जरिताम्बरधारिणीं भगवतीं षष्ठीं देवीं कुर्वता विक-
चपक्षपुटविकटशिखण्डिपृष्ठमण्डलाधिरूढमालोलोहितपटघटितपताकमुल्लसितशक्तिदण्डप्र-

नेत्यर्थः । पुत्रवत्या महाद्वारोपरि मणिमयकलशारोपणं कियत इति राजस्थितिः । आसक्ताः संश्लिष्टा बहुपु-
त्रिका मणीलिखितास्ताभिरलंकृतमिति गृहविशेषणम् । यस्मिन्गृहे प्रसूतिर्जायते तद्द्वारदेशे क्रमव्युत्क्रमाभ्यां
मणीलिखिते संश्लिष्टे पुत्रिके क्रियते इति वृद्धाचारः । कैश्चित्तु बहुपुत्रिकानाम् श्लक्ष्णकलैरुपेतो विटपीविशेषः
कथ्यते । शतावरीत्यन्ये । विविधा भिन्नभिन्नजातीया ये नवपल्लवा नवकिसलयास्तेषां निवहः समूहस्तेन
निरन्तरं नित्यं निचितेन व्याप्तेन । संनिहितानि समीपवर्तानि कनकमयानि सुवर्णमयानि हलं सीरम्, मुसल-
मयोध्रम्, युगमीशान्तवन्धनम्, एतानि यस्मिन् । अयं च राज्ञां गृहे कचिद्देशाचारः । हलमुसलयोर्युगमिति
समासो वा । **विरलेति** । विरलानि प्रथितान्यन्तरान्तरा गुम्फितानि यानि सितकुसुमानि श्वेतपुष्पाणि
तैमिश्रा संपृक्ता या दूर्वा बहुप्ररोहा तस्याः प्रवालमालया पल्लवश्रेण्यालंकृतं भूषितं तेन । **अवेति** । अवल-
म्बितमविकलं संपूर्णं व्याघ्रचर्म श्वेतपिङ्गलकृत्तिर्यस्मिस्तत्तथा तेन । **वन्दनेति** । मङ्गल्यं पुष्पदाम वन्द-
नमालिका । 'तोरणार्थं तु मङ्गल्यं दाम वन्दनमालिका' इत्यभिधानचिन्तामणिः । तस्या अन्तराले मध्यवि-
भागे घटितो रचितो घण्टागणो यस्मिन्स तेन । पुनस्तमेव विशेषयन्नाह—**उभयतश्चेति** । पुरंभिवर्गेण ।
'पुरंध्री सुचरित्रा' इत्यमरः । समधिष्ठितमध्यमिति दूरेणान्वयः । किं कुर्वता पुरंभिवर्गेण ।
आलिखितो लिपीकृतः स्वस्तिकः प्रसिद्धो यस्मिन्नेवंभूतं भक्तिजालं रचनासमूहमुपरचयता कुर्वता । कयोः ।
द्वारपक्षकयोः । उभयत उभयपार्श्वयोः । 'पक्षद्वारं तु पक्षकम्' इति कोशः । कीदृशेन । मर्यादानिपुणेन
मर्यादा स्थितिस्तत्र निपुणेनाभिज्ञेनेति पुरंभिवर्गस्य विशेषणम् । काभिः । लेखाभिवर्तिभिः । अथ लेखा
विशेषयन्नाह—**गोमयेति** । गोमयं छगणं तन्मयीभिः । **उत्तानेति** । उत्तानमूर्ध्वमुखं विनिहिताः स्थापिता
ये वराटकाः कपर्दकास्तैर्दन्तुराभिरिविषमोन्नताभिः अन्तरान्तरा मध्येमध्य आवद्धा नियमिता विविधवर्णा
नीलपीतादिधातवस्तेषां रागेण रुचिरं कूर्पासमेव कुसुमं तस्य लेशाश्छेदास्तैर्लाञ्छिताभिश्चिह्निताभिः ।
कुसुम्भेति । कुसुम्भं कमलोत्तरं तस्य केसरलवाः किञ्चलकखण्डास्तैराश्लेषः रक्ताभिः संबन्धस्तेन लोहिताभी
रक्ताभिः । पुनः किं कुर्वता । सृजता । हरिद्रा रजनी तस्या द्रवो रसस्तस्य विचक्षुरणं प्रोक्षणं तेन
पिञ्जरितं पीतरक्तां प्राप्तं यदम्बरं वल्लं तद्वारिणीं भगवतीं षष्ठीं देवीम् । पुनः किं कुर्वता । संघटयता

चण्डं कार्तिकेयं संवेदयता विन्यस्तालक्तकपटलपाटलमध्यभागौ सूर्याचन्द्रमसावावध्रता
कुङ्कुमपङ्कपिञ्जरीकृतामूर्ध्वप्रोतकनकमयवनिकरकण्टकितामविरललग्नगौरसिद्धार्धकप्रकार-
तया काञ्चनरसखचितामिव मृन्मयगुटिकाकदम्बमालां विन्यस्यता चन्दनजलधवलितेषु भि-
त्तिशिखरभागेषु पञ्चरागविचित्रचेलचीरकलापचिह्नमापीतपिट्टपङ्काङ्कितां वर्धमानपरंपराम-
न्यानि च सैत्तिकागृहमण्डनमङ्गलानि संपादयता पुरंघ्रिवर्गेण समभिध्रितम्, उपहारसंयत-
विविधगन्धकुसुममालां कृतजरच्छागम्, अखिलव्रीहिर्मध्यावस्थापितार्थवृद्धाध्यासितशयनी-
यशिरोभागम्, अनवरतदह्यमानाज्यमिश्रभुजगनिर्मोकभेपविपाणश्रोदम्, अनलपुण्यमाणारि-
ष्टैरुपलब्धोलसितरक्षाधूमगन्धम्, अध्ययनमुखरद्विजगणविप्रकीर्यमाणशान्त्युदकलवम्, अ-
भिनवलिखितमातृपदपूजाव्यग्रधात्रीजनम्, अनेकवृद्धाङ्गनारवधसूतिकाभङ्गलगीतिकाभक्तोद्-
रम्, उपपाद्यमानस्वस्त्ययनम्, क्रियमाणशिशुरक्षावलिबिधानम्, आवध्यमानधवलकुसुमदाम-
शतम्, अविच्छिन्नपठ्यमाननारायणनामसहस्रम्, अमलहाटकयष्टिप्रतिष्ठापितैरन्तःशुभशता-

विन्यस्तेति । विन्यस्तं रचितं यदलक्तकपटलं तेन पाट्यं क्षेत्रज्ञं मध्यभागौ ययोगौ । पुनः किं कु-
र्वता । विन्यस्यता स्थापयता । काम् । मृन्मयगुटिकाकदम्बमालां मृन्मयैषा गुटिकाभिनिर्गता या गुटिका गु-
लिकास्तारां कदम्बः समूहस्तस्य माला स्रक्ताम् । मालां विशेषयत्वाद् -- कुङ्कुमेति । कुङ्कुमस्य केशरस्य सः
पङ्कस्तेन पिञ्जरीकृतां पीतरत्नीकृताम् । ऊर्ध्वप्रोताः स्यूता ये कनकमययताः सुवर्णैर्यथाप्रयत्नेषां निरतः
समूहस्तेन कण्टकितां संजातकण्टकाम् । अविरलं निधितं लग्नाः संवद्धा ये गौरविद्धार्धका गौरसर्पपाणयो
प्रकारस्तस्य भावस्तत्ता तथा हेतुभूतया । काञ्चनस्य सुवर्णस्य यो रसस्तेन सजितामिव संवद्धाभिः । अनेन
सुवर्णसर्पयोः सामर्थ्यं प्रदर्शितम् । चन्दनेति । चन्दनं मलयजं तस्य जले द्रव्यमेव धरादित्येषु शुभोक्त्येषु
भित्तिशिखरभागेषु कुञ्जप्रान्तप्रदेशेषु वर्धमानपरंपरां शरानध्वेणीमन्यानि च गुटिकागुटमारिप्रसृजं तस्य मण्ड-
नमङ्गलानि क्षोभाकारिरत्नविशेषास्तानि संपादयता निष्पादयता । वर्धमानपरंपरां विशेषयत्वाद् -- पञ्चेति ।
पञ्चसार्धविधया ये चेलनीरा वस्त्रखण्डास्तेषां कलापः समूहः स एव निधं यस्यां सा ताम् । आ द्रव्ययोगो
यः पिट्टपङ्केनाङ्कितां निधिताम् । पुनः प्रकारान्तरेण गृहं विधिनष्टि -- उपेति । उपहारे द्वारयोगे संयता
वद्धा निविधो गन्तो गान्धर्वविधाः कुसुममालाः पुष्पजस्ताभिरलङ्कितौ गुणितौ जरच्छापो वृद्धादयो गान्ध-
स्तत् । अखिलेति । 'क्षेत्राद्यप्रतिष्ठं गिलम्' इति कोशः । न विन्यते गिलं येषां नेत्रजालाः क्षेत्रजस्ता
ये व्रीहयो धान्यानि तन्मध्येऽवस्थापिता गान्धर्वज्ञा तयाग्यानिनः शयनीयाजयोगेनागो गान्ध-
इति पाठ आयुर्वेदा गोमयपुनर्लिका । शेषं पूर्ववत् । अनवरतेति । अनवरते निरन्तरं दहमानः प्रत्यक्ष-
मान आज्येन सर्पिषा मिश्रः संयुजो भुजगस्य सर्पस्य निर्मोकः कण्ठः, मेपयोरणस्य विपाणं श्रोदम्, तयोः
क्षोदधर्णं गमिन । अनलेति । अनलेन वद्धिना श्रुयमाणा दहमाना येऽरिप्रतलङ्कता निम्बवृक्षमिव

नीव निश्चलशिखैर्ध्यायद्भिर्मङ्गलप्रदीपैरुद्भासितम्, उत्खातासिलतासनाश्रपाणिभिः सर्वतो रक्षापुरुषैः परिवृतं सूतिकागृहमेदर्शत् ।

अम्भः पावकं च स्पृष्ट्वा विवेश । प्रविश्य च प्रसवपरिक्षामपाण्डुमूर्तेरुत्सङ्गतं विलास-
वत्याः, स्वप्रभासमुदयोपहतगर्भगृहप्रदीपभ्रमम्, अपरित्यक्तगर्भरागत्वादुदयपरिपाटलमण्डल-
मिव सवितारम्, अपरसंध्यालोहितविम्बमिव चन्द्रमसम्, अनुपजातकाठिन्यमिव कल्पतरु-
पल्लवम्, उत्फुल्लमिव रक्तारविन्दराशिम, अवनिदर्शनावतीर्णमिव लोहिताङ्गम्, विद्रुमकिसल-
यदलैरिव बालातपच्छेदैरिव पद्मरागरश्मिभिरिव रञ्जितावयवम्, अनभिन्न्यक्तमुखपञ्चकमिव
महासेनम्, सुरवनिताकैरपरिश्रष्टमिवामरपतिर्कुमारकम्, उत्तप्तकल्याणकार्तस्वरभास्वरया
स्वदेहप्रभया पूरयन्तमिव वासभवनम्, उद्भासमानैः सहजभूषणैरिव महापुरुषलक्षणैरुपेतम्,
आगामिकालपालनप्रहृष्टयेव श्रिया समालिङ्गितम्, आह्लादहेतुमात्मजं ददर्श । विगतनि-

व्यमानं नारायणस्य कृष्णस्य नामसहस्रं यस्मिन् । अमलेति । अमलं निमलं यद्वाटकं सुवर्णं तस्य यद्यो
दण्डास्तेषु प्रतिष्ठापितैः सम्यक्तया स्थापितैः । निश्चलेति । निश्चला अकम्प्रा शिखाचिंयैषां ते तथा तैः ।
अतएवान्तर्मध्ये शुभशतानि ध्यायद्भिरिव । एवंविधैर्मङ्गलप्रदीपैरुद्भासितं शोभितम् । उत्खातेति । उत्खा-
ता कोशाद्वहिः कर्पिताः असिलताः खङ्गलास्ताभिः सनाथाः सहिताः पाणयो हस्ता येपामेवविधेः सर्वत-
श्चतुर्दिक्षु रक्षापुरुषै रक्षार्थं नियुक्तसुभटैः परिवृतं परिवेष्टितम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अम्भ इति । अम्भो जलं पावकं वह्निं च स्पृष्ट्वा तत्स्पर्शं विधाय विवेश गृहे प्रवेशं कृतवान् ।
बालकनिरीक्षणे दृष्टिदोषनिवारकमेतत् । प्रविश्येति । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वात्मजं ददर्शत्यन्वयः । अथात्म-
जं विशेषयन्नाह—प्रसवेति । पसवेन वैजनेनेन परिक्षामा कृशा पाण्ड्वी च मूर्तिः शरीरं यस्या एवंविधाया
विलासवत्या उत्सङ्गः क्रोडस्तत्र गतं प्राप्तम् । स्वेति । स्वकीयप्रभायाः कान्त्याः समुदयेन समूहेनोपहता
दूरं ध्वस्ता गर्भगृहस्य सूतिकागृहस्य प्रदीपप्रभा गृहमणिकान्तिर्येन स तम् । अपरित्यक्तो यो गर्भस्य रागो
रक्तिमा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । उदयेनोद्गमनेन परिपाटलं श्वेतरक्तं मण्डलं यस्यैवंभूतं सवितारं सूर्यमिव ।
अपरसंध्या पश्चिमसायंकालस्त्यालोहितमा ईषद्रक्तं विम्बं यस्यैवंभूतं चन्द्रमसं निशानाथमिव । अनुपेति ।
अनुपजातमनुत्पन्नं काठिन्यं जरठता यस्मिन्नेवंभूतं कल्पतरुपल्लवमिव पारिजातकिसलयमिव । उत्फुल्लं विक-
सितं रक्तारविन्दराशिमिव कोकनदसमूहमिव लोहिताङ्गं मङ्गलमवनिदर्शनं पृथिव्या अवलोकनं तदर्थमवती-
र्णमागतमिव । विद्रुमेत्यादि । विद्रुमार्णां हेमकन्दलानां यानि किसलयदलानि तैरिव बालातपस्य नवीना-
तपस्य छेदैः खण्डैरिव पद्मरागो लोहितमणिस्तस्य रश्मिभिरिव रञ्जिता निष्पादिता अवयवा अपघना यस्य
स तम् । अनेति । अनभिन्न्यक्तमप्रकटितं मुखपञ्चकं यस्यैवंभूतं महासेनं कार्तिकेयमिव । सुरेति ।
सुरवनिता देवयोपितस्तासां करादस्तात्परिश्रष्टममरपतिरिन्द्रस्तस्य कुमारकं बालमिव । उत्तमं तापितं

गैपनिश्चलपद्मणा च गुह्यगुह्यः प्रमृष्टसंघटितानन्दवाष्पपटलप्लुततारकेण नूरविस्फारितेन स्नि-
ग्धेन चक्षुषा पित्रन्निवालपन्निव स्पृशन्निव मनोरथसहस्रप्राप्तदर्शनेन सस्पृष्टं निर्गन्धमाणस्तन-
याननं गुमुदे । कृतकृत्यं चात्मानं मेने । समृद्धमनोरथः शुकनासस्तु शनैः शनैः सप्रलयज्ञान्यस्य
निरूपयन्प्रीतिविस्मोरितलोचनं भूमिपालमवादीन्—‘देव, पश्य पश्य । अस्य कुमारस्य गर्भ-
संपीडनवशादस्फुटावयवशोभस्यापि माहात्म्यमविर्भावयन्ति चक्रवर्तिचिह्नानि । तथाहि । अ-
स्य संध्यांशुकरक्तवालशशिकलाकारे ललाटपट्टे नैलिननालभङ्गवन्तुवर्त्नीयमूर्णा परिस्फुरति ।
एतद्विकचपुण्डरीकधवलं कर्णान्तायतं गुह्यगुह्यरुग्निपितैर्धवलयतीव धामभवतमरात्पद्म लो-
चनयुगलम् । विजृम्भमाणकमलकोशपरिमलग्नोद्हरनियमस्य सहजभासनामोद्माजिघ्रतीव
दूरायता कनकलेखव नासिका । रक्तोत्पलकलिकाकारगुह्यगुह्यं चास्याधरचक्रम् । रक्तो-
त्पलकलिकालोहिततलौ भवतो विष्टरश्रवस इव शङ्खचक्रचिह्नौ प्रशस्तलेखात्कान्तौ कर्णौ ।

[illegible]

अभिनवकल्पतरुपल्लवकोमलं लेखामयैर्ध्वजस्थतुरगातपत्रकमलैरलंकृतमनेकनरेन्द्रसहस्रचूडा-
मणिचक्रचुम्बनोचितं चरणयुगलम् । एष च दुन्दुभेरिवातिगम्भीरः स्वरयोगोऽस्य रुदतः श्रू-
यते ।' इत्येवं कथयत्येव तस्मिन्संभ्रमापसृतेन राजलोकेन द्वारिस्थितेन दत्तमार्गस्त्वरितगति-
रागत्य प्रहर्षोद्गमपुलकिततनुः स्फारीभवलोचनो मङ्गलकनामा प्रहृष्टवदनः पुरुषः पादयोः प्र-
णम्य राजानं व्यजिज्ञपत्—'देव, दिष्ट्या वर्षसे । प्रतिहतास्ते शत्रवः । चिरं जीव । जय पृथि-
वीम् । त्वत्प्रसादाद्वन्नभवतः शुक्रनासस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्यां मनोरमाभिधानायां राम इव
रेणुकायां तनयो जातः श्रुत्वा देवः प्रमाणम्' इति ।

अथ नृपतिरमृतवृष्टिप्रतिममाकर्ण्य तद्वचनं प्रीतविस्फारिताक्षः प्रत्यवदत्—'अहो कल्याण-
परंपरा । सत्योऽयं लोकप्रवादो यद्विपद्विपदं संपत्संपदमनुब्रवातीति । सर्वथा समानसुखदुः-
खतां दर्शयता विधिनापि भवतेव वयमनुवर्तिताः' इत्यभिधाय प्रीतिविकसितमुखः सरभसमा-

लेखा रेखा तथा लाञ्छितां चिह्नितां करीं हस्ता । चरणयोरप्याह—अभिनवेति । अभिनवाः प्रत्यग्रा ये क-
ल्पतरुपल्लवाः पारिजातकिसलयस्तद्वत्कोमलं मृदु । एकं लक्षणम् । पञ्चभिर्द्वितीयमाह—लेखेति । ले-
खामये रेखानिध्वजैः । ध्वजस्थतुरगातपत्रकमलैरिति । ध्वजः पताका, रथः स्यन्दनः, तुरगो ययुः,
आतपत्रं छत्रम्, कमलं नलिनम्, एतरलंकृतं भूषितम् । वैभवमाह—अनेकेति । अनेके ये नरेन्द्रा राजान-
स्तेषां सहस्रं तस्य चूडामणीनां चक्रं समूहस्तेन चुम्बनं संश्लेषस्तत्रोचितं योग्यमेवंविधं चरणयुगलं पादद्वितीयम् ।
चिह्नान्तरमाह—एष चेति । अस्य वालस्य रुदन एष समीपतरवतीं दुन्दुभेरिव पटहस्येवातिगम्भीरोऽति-
मन्द्रः स्वरयोगो ध्वनिसंबन्धः श्रूयत आकर्ष्यत । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण कथयत्येवेति क्रियासंगतेनैवकारेण सा-
मानाधिकरणमुच्यत इति । तस्मिन्शुक्रनासे कथयत्येव ब्रुवत्येव मङ्गलकनामा पुरुषो राजानं पादयोश्च-
रणयोः प्रणम्य व्यजिज्ञपद्विज्ञापनां चकार । मङ्गलकं विशेषयन्नाह—दत्तेति । दत्तो मार्गो यस्येति स
तथा । केन । राजलोकेन राजसमूहेन । कीदृशेन । द्वारिस्थितेन प्रतीहारस्थितेन । पुनः कीदृशेन । ससंभ्रमा-
त्(मं) सत्वरमपसृतेन दूरीभूतेन । खरितं(ता) शीघ्रं(घ्रा) गतिर्गमनं यस्य स तथा । प्रहर्षेति । प्रहर्षोद्गमेन
प्रमोदोद्गमेन पुलकितं(ता) कण्टकितं(ता)तनुर्यस्य सः । स्फारीभवती(न्ती) विस्तीर्णतां प्राप्यमाणे लोचने यस्य
सः । प्रहृष्टं सहर्षं वदनं यस्य सः । देव खामिन् । त्वं दिष्ट्या भाग्येन वर्षसे एषसे । ते शत्रवः प्रतिहता-
क्षयं प्राप्ताः । चिरं बहुकालं जीव प्राणिहि । पृथिवीं वसुंधरां जय गृहाण । त्वत्प्रसादात्तव माहात्म्याद्वन्नभवतः
पूज्यस्य शुक्रनासस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्याम् । इत्यनेन हर्षातिशयः सूचितः । 'शुद्धायां त्वनौचिख्यात्तत्रायं
जायते खतः'(?) इत्युक्तत्वात् । मनोरमेत्यभिधानं नाम यस्याः सा तस्याम् । कस्यां क इव । रेणुकायां तुलजा-
यां राम इव परशुराम इव तनयः पुत्रो जातः समुत्पन्नः । श्रुत्वेति । [श्रुत्वा] एतदाकर्ण्य देवो भवान्प्रमा-
णमिति यदाज्ञापयति देवस्तदेव कर्तव्यमिति भावः ।

अथेति । अथ एतदाकर्णनानन्तरं नृपती राजासृतस्य पीयूषस्य या वृष्टिर्वर्षणं तत्प्रतिभं तुल्यं तद्वचनं

लिङ्गय विहसन्स्वयमेव शुक्रनासस्योत्तरीयं पूर्णपात्रं जहार । तस्मै च प्रीतमनाः प्रियवचना-
 नुरूपं पुरुषायापरिमितं पारितोषिकमादिदेश । उत्थाय च तथैव तेन चरणविकृष्टनकणितनू-
 पुरसहस्रमुखरितदिगन्तरेण सरभसोत्क्षेपचालितमणिबलयावलीवाचालितमुजलतेनोर्ध्वाकृतै-
 रुत्तानतलैः करपुटैरनिललुलितामांकाशकमलिनीमिव दर्शयता पर्यस्तमृदितकर्णपल्लवेन परस्प-
 राङ्गदकोटिसंघट्टदष्टपाटितोत्तरीयांशुकेन श्रमजलधौताङ्गरागरञ्जितनवीनवाससा किञ्चिदव-
 शिष्टतमालपत्रेण विलसद्वारविलासिनीहसितैरुज्जिद्रकैरववनानुकारं प्रथयता सरभसवल्गन-
 स्खललोलहारलतास्फालितकुचस्थलेन सिन्दूरतिलकलुलितालकलेखेन विप्रकीर्णपिष्टार्तकपांसु-
 पुञ्जपिञ्जरितकेशपाशेन प्रनृत्तकैलमूककुञ्जकिरातवामनबधिरजडजनपुरःसरेणोत्तरीयांशुक-
 ग्रीवाबद्धावकृष्टविडम्बितजरत्नचुकिर्कदम्बकेन वीणावेणुमुरजकांस्यताललयानुगतेन कलम-

हेन विकसितं विमुद्रं मुखं यस्य सः । सरभसं वेगेनालिङ्ग्योपगूहनं कृत्वा विहसन्स्मितं कुर्वन्स्वयमेवात्मनैव
 शुक्रनासस्योत्तरीयं निवसनं पूर्णपात्रं पूर्वं व्याख्यातस्वरूपं जहार हतवान् । तस्मै शुभशंसिने पुरुषाय नराय
 प्रीतमनाः संतुष्टचित्तः प्रियमिष्टं यद्वचनं तस्यानुरूपं योग्यमपरिमितं संख्यातीतं पारितोषिकं संतोषप्रयुक्तमा-
 दिदेशांशं दत्तवान् । **उत्थायचेति** । तथैव तेनैवप्रकारेण उत्थायोत्थानं कृत्वा शुक्रनासभवनं गत्वा द्विगुणतर-
 मृतसवमकारयत्कारयामासेति दूरेणान्वयः । कीदृशो राजा । अन्तःपुरिकाजनेनानुगम्यमानोऽनु पश्चात्तदनन्तरं
 गन्तुं योग्य इत्यर्थः । अथ चान्तःपुरिकाजनं विशेषयन्नाह—**चरणेति** । चरणानां पादानां प्रमोदातिरेकाद्य-
 द्विकृष्टनमास्फालनं तेन कणितं शब्दितं यन्पुपुरसहस्रं पादकटकसहस्रं तेन मुखरितं वाचालितं दिगन्तरं दि-
 क्षात्थं येन स तेन । **सरभसेति** । सरभसेन वेगेन य उत्क्षेपो भुजानां चालनं तेन चालिता कम्पिता या
 मणिबलयावली रत्नकङ्कणश्रेणी तथा वाचालिता मुखरिता भुजलता बाहुलता यस्य स तथा तेन हर्षव-
 शादूर्ध्वाकृतैरुर्ध्वविहितैरुत्तानतलैः संमुखतलैः करपुटैरुत्तपुटैरनिललुलितां वायुना विलुडितामाकाशकमलिनीं
 व्योमपद्मिनीमिव दर्शयता प्रकाशयता । **पर्यस्तेति** । पर्यस्ता विक्षिप्ता मृदिताधूर्णिताः कर्णपल्लवा येन स तथा
 तेन । **परस्परेति** । परस्परमन्योन्यमङ्गदानां बाहुबलयानां या कोटिरप्रभागस्तस्याः संघट्टोऽभिघातस्तेनैव
 दष्टमिव पाटितं छिन्नमुत्तरीयांशुकं यस्य स तेन । संघट्टवशाच्छ्रमजलेन धौतः क्षालितो योऽङ्गरागो विलेपनं
 तेन रञ्जितानि नवीनवासांसि नव्यवस्त्राणि यस्य स तेन । **किञ्चिदिति** । किञ्चित् अवशिष्टं उर्वरितं तमा-
 लपत्रं यस्य स तेन । इतरेषां भूषणानां वस्त्राणां च संमर्दवशान्निपतनमभूत् । तमालपत्रं तु महता क्रेशेन सौ-
 भाग्यमण्डलनिमित्तकत्वाव्ययस्थापितमिति भावः । विलसन्त्यो या वारविलासिन्यो वारयोपितस्त्रासां हसि-
 तैर्हासैः । **उज्जिद्रेति** । उज्जिद्राणि विकसितानि यानि करववनानि तेषामनुकारं सादृश्यं प्रथयता विस्ता-
 रयता । **सरभसेति** । सरभसं सवेगं यद्वल्गनं परस्परमङ्गानामाभेदनं तेन स्खलन्तीर्लीलाश्रपला या हार-
 लता मुक्तालतास्तामिरास्फालितमाहतं कुचस्थलेन यस्य स तेन । **सिन्दूरेति** । सिन्दूरं नागजं तेन जनितं
 यत्तिलकं पुण्ड्रं तत्र श्रमवशाद्भ्रूलिता लुडिता अलकलेखा यस्य स तेन । अत्र लेखाशब्देन ततिरुच्यते । तेन
 कियतामलकानां तत्रावस्थितिर्न तु सवंप्रामिति भावः । **विप्रेति** । विप्रकीर्णं विक्षिप्तो यः पिष्टात एव पिष्टात-
 कः स्वार्थं कः । पटवासकस्तस्य पांसुपुञ्जो भूलिसमूहस्तेन पिञ्जरितः पीतरक्ततां प्राप्तः केशपाशो यस्य स तेन ।

भृगुमुद्रायता हर्षनिर्भरतया मत्तेनेवोन्मत्तेनेव ग्रहगृहीतेनेवौपगतवाच्यावाच्यविवेकेन
 ग्रहमत्तेनान्तःपुरिकाजनेन प्रचलमणिकुण्डलाहतकर्णोल्लुत्तिना च विघूर्णमानकर्णे
 गोविर्गलितविलोलशेखरेण दोलायमानवैकक्षककुसुममालेन निर्दयप्रहृतभेरीसृदङ्गम
 जितादानुगतकादलाशङ्करवजनितरभसेन चरणसंनिपातैर्दौर्यतेव वसुधां राजपरिज
 ततृत्वेन च चारणगणेन विविधमुखवाद्यकृतकोलाहलेन पठता गायता चानुगम्यमा
 नाभभवत्तं गत्वा द्विगुणतरमुत्सवमकारयत् ।

अतिक्रान्ते च पष्ठीजागरे प्राप्ते दशमेऽहनि पुण्ये सुहूर्ते गाः सुवर्णं च 'कोटिः'
 अगमात्कृत्वा 'मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन्ष्टः'
 प्राप्नुम्यमेव राजा स्वसूनोश्चन्द्रापीड इति नाम चकार । अपरेद्युः शुकनासोऽपि कृ
 त्वा गोविंशिता सकलाः क्रिया राजानुमतमात्मजस्य विप्रजनोचितं वैशम्पायन इति ना
 मक्रमेण कृतचूडाकरणादिक्रियाकलापस्य शैशवमतिचक्राम चन्द्रापीडस्य । तारापी

डस्य गानं, सुरभी गृह्णः, कांस्यतालं प्रसिद्धम्, एतेषां यो लयः साम्यावस्था तदनुगतेन कले गधुरं
 जगद्गन्धमा गानं कुर्वता हर्षस्य यो निर्भरोऽतिशयस्तस्य भावस्तत्ता तथा मत्तेनेव क्षीवेनेवोन्मत्तेनेव
 नेव ग्रहगृहीतेनेव ग्रथिलेनेव (!) । अपेति । अपगतो दूरीभूतो वाच्यावाच्ययोर्विवेकः पृथगात्मता
 नित । नृत्तंति । नृत्तलक्षणा या क्रीडा विनोदस्तस्यां प्रसक्तेन लभेन । अथ च राजपरिजनेन नृपपरि
 सम्पन्नः । परिजनं विशेषयन्नाह—प्रचलेति । प्रचलानि चञ्चलानि यानि मणिकुण्डलानि
 भरणानि गैराहता कपोलभित्तिर्यस्य स तेन विघूर्णमानं पतनायोन्मुखं कर्णोत्पलं यस्य स तेन । अ
 यो विगलितो विलोलश्चञ्चलः शेखरोऽवतंसो यस्य स तेन । दोलायमानाः कम्पमाना वैकक्षकीकृतो
 कला कुसुममाला यस्य स तेन । निर्दयमिति । निर्दयमतिशयेन प्रहृता वादिता भेर्यो दुन्दुभय
 नापरिमेशाः सदैवा सुरजाः, पटहाः प्रसिद्धाः, एतेषां यो निनादः शब्दस्तदनुगतस्तन्मिथितः काह
 विमेषः, चङ्कः प्रसिद्धः, तयो रवः शब्दस्तेन जनितो निष्पादितो रभसो वेगो यस्य स तेन । चरण
 पादविज्ञेयवसुधां पृथ्वीं दारयतेव विदीर्ण(र्णा)कुर्वतेव । प्रवृत्तं प्रारब्धं नृत्यं येन स तथा तेन । च
 कुमोलवसमुदायेन । क्रीदशेन । विविधं यन्मुखमेव वाद्यं तेन । कृतो विहितः कोलाहलः कलकलो येन
 पञ्चोभ्योस्वरेण राजस्तुतिं गायता गानं कुर्वता च । अनुगम्यमान इत्यस्य सर्वत्रानुपङ्गः ।

अनीति । अतिक्रान्ते व्यतीते पष्ठीजागरे पष्ठदिवसकृत्ये च सति दशमेऽहनि दशमे दिवसे प्र
 पूर्णं पवित्रे सुहूर्ते चेलायां गाः सुरभीः कोटिः सुवर्णं कनकं ब्राह्मणसाह्राह्मणाधीनं कृत्वा विधाय
 परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः अशी अस्य मातुर्जनन्या मुखकमलं वदनाम्भोजमाविशन्प्रविशन्ष्टोऽवलोकित
 प्राप्नुम्यमेव स्वप्नदशमेव राजा नृपः स्वसूनोः स्वपत्रस्य चन्द्रापीड इति नाम चकार निर्दये । अपरेद्युः शुकनासोऽपि कृ

सङ्गविधातार्थं बहिनर्गरादनुसिप्रमर्धकोशमात्रायामम्, अतिमहता तुहिनगिरिशिखरमालानु-
कारिणा सुधाधैवलितेन प्राकारमण्डलेन परिवृतम्, अनुप्राकारमाहितेन महता परिखावलयेन
परिवेष्टितम्, अतिदृढकपाटसंपुटम्, उद्गाटितैकद्वारप्रवेशम्, एकान्तोपरचिततुरङ्गवाह्यालीवि-
भागम्, अधःकल्पितव्यायामशालम्, अमरागाराकारं विद्यामन्दिरमकारयत् । सर्वविद्याचा-
र्याणां च संग्रहे यत्नमतिमहान्तमन्वतिष्ठत् । तत्रस्थं च तं केसरिकिशोरकमिव पञ्जरगतं कृत्वा प्र-
तिपिद्धनिर्गमम्, आचार्यकुलपुत्रप्रायपरिजनपरिवारम्, अपनीताशेपर्शिंशुजनकीडाव्यासङ्गम्,
अनन्यमनसम्, अखिलविद्योपादानार्थमाचार्येभ्यश्चन्द्रापीडं शोभने दिवसे वैशम्पायनद्विती-
यमर्ष्यां वभूव । प्रतिदिनं चोत्थायोत्थाय सह विलासवत्या विरलपरिजनस्तत्रैव गत्वाैनमालोक-
यासाय राजा । चन्द्रापीडोऽप्यनन्यदृढयतया तथा रथत्रितो राज्ञोचिरेणैव यथास्वमात्मकौशलं
प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोत्साहैराचार्यैर्नृपदिश्यमानाः सर्वे विद्याजग्राह । मणिदर्पण इवा-
तिगिर्भले तस्मिन्संचक्राम सकलः कलाकलापः तथा हि । पदे, वाक्ये, प्रमाणे, धर्मशास्त्रे, रा-

[illegible]

नृत्तशास्त्रेषु नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु, हस्तिशिक्षायाम्, तुरङ्गवयोज्ञाने, पुरुषलक्षणे, चित्रकर्मणि, पत्रच्छेद्ये, पुस्तकव्यापारे, लेख्यकर्मणि, सर्वासु द्यूतकलासु, शकुनिरुतज्ञाने, ग्रह-गणिते, रत्नपरीक्षासु, दारुकर्मणि, दन्तव्यापारे, वास्तुविद्यासु, आयुर्वेदे, यन्त्रप्रयोगे, विषा-पहरणे, सुरङ्गोपभेदे, तरणे, लङ्घने, ध्रुतिषु, इन्द्रजाले, कथासु, नाटकेषु, आख्यायिकासु, काव्येषु, महाभारतपुराणेतिहासराമായणेषु, सर्वलिपिषु, सर्वदेशभाषासु, सर्वसंज्ञासु, सर्वशि-ल्पेषु, छन्दःसु, अन्येष्वपि लोकविशेषेषु परं कौशलमवाप । सहजा चोच्चैर्भोग्यस्यतो वृको-दरस्येव शैशवं एवाविर्बभूव लोकविस्मयजननी महाप्राणता । यदृच्छया क्रीडताप्यनेन करत-

स्मिन् । इतः परं चतुःपष्टिकला आह—राजेति । राजनीतयः कामन्दकीप्रभृतिशास्त्राणि तेषु । व्यायामः श्रमस्तदर्थं या विद्या मल्लयुद्धादिकास्तासु । चापेति । चापं धनुः, चक्रं प्रसिद्धम्, चर्म सनाहः, कृपाणं खड्गम्, शक्तिः शस्त्रविशेषः, तोमरः प्रहरणविशेषः, परशुः कुठारः, गदा प्रसिद्धा, एतत्प्रभृतिषु सर्वेष्वायुध-विशेषेषु । रथचर्यासु रथपरिवर्तनेषु । गजपृष्ठेषु हस्तिशिरोदेशेषु । वीणा वल्लकी, वेणुर्वंशः, सुरजो मृदङ्गः, का-स्यतालं वाद्यविशेषः, दर्दुरपुटं दर्दुरशब्दाकारशब्दं वाद्यम्, एतत्प्रभृतिषु वाद्येष्वतोद्येषु । भरतादयो विद्वा-सस्तैः प्रणीतानि विहितानि नृत्तशास्त्राणि ताण्डवविधानप्रतिपादकग्रन्थास्तेषु । नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदवि-शेषेषु । हस्तिशिक्षायां गजशिक्षायाम् । तुरगस्याश्वस्य वयोज्ञाने वयोऽवस्था तस्य ज्ञाने । पुरुषाणां नराणां लक्षणेषु सामुद्रिकप्रतिपादितेषु मपीतिलकादिलक्षणेषु । चित्रकर्मण्यालेख्यविद्यायाम् । पत्रच्छेद्ये केतकादिपत्रच्छे-दने । पुस्तकानां शास्त्राणां व्यापारे प्रयोगे । लेख्यकर्मणि लेखनविद्यायाम् । सर्वासु समग्रासु द्यूतकलासु । शकुनिरुतज्ञाने पतत्रिशब्दज्ञाने । ग्रहगणिते ज्योतिःशास्त्रे । रत्नपरीक्षासु रत्नानां मण्यादीनां शुद्धाशुद्धज्ञाने । दारुकर्मणि काष्ठकर्मणि । दन्ता गजानां रदनास्तेषां व्यापारो व्या(व्यव)हृतिस्तस्मिन् । वास्तुविद्यासु गृहनिर्मा-तिविद्यासु आयुर्वेदे वैद्यकशास्त्रे । यन्त्राणां सूर्यप्रतापादीनां प्रयोगो व्यापारणं तस्मिन् । विषाणां स्थावर-जंगमप्रभृतीनामपहरणं दूरीकरणं तस्मिन् । सुरङ्गा संधिला तस्या उपभेदो भेदनं तस्मिन् । तरणे नद्यादितरणे । लङ्घने कूपकाद्युलङ्घने । क्षुतयो व्याघ्रादिषु सङ्ग्रामादिषु विद्युत्करणादिरूपास्तासु । इन्द्रजालं मायाकूटनिर्मितं त-स्मिन् । कथासु वृहत्कथाप्रभृतिषु । नाटकेष्वभिनयात्मकेषु आख्यायिकासु वासवदत्ताप्रभृतिषु । काव्यं कवि-कर्म तेषु । महाभारतं प्रसिद्धम् । तदुक्तम्—‘भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु । तरणं सर्वतीर्थानां तेन भारतमुच्यते’ । पुराणं पञ्चलक्षणम्, इतिहासः पुरावृत्तम्, रामायणं रामचरित्रम्, एतेषु सर्वलिपिष्वष्टा-दशाक्षरविन्यासेषु । सर्वेषां देशानां भाषासु वचनव्यापारेषु । सर्वा याः संज्ञाः परिभाषास्तासु । सर्वेषु शिल्पेषु निज्ञानेषु । छन्दःस्त्राग्रायेषु । अन्येष्वप्येतद्यतिरिक्तेषु कलाविशेषेषु परमधिकं कौशलं चातुर्यमवाप प्राप्तवान् । अस्य कुमारस्याजलं निरन्तरमभ्यस्यतो विद्यापरिश्रमं कुर्वतो वृकोदरस्येव भीमस्येव शैशवं एव बाल्य एव सहजा नोपाधिका लोकानां जनानां विस्मयजनन्याश्चर्यकारिणी महाप्राणता महासाहसशक्तिराविर्बभूव प्रकटीयभूव । एतदेव विवृणोति—यदृच्छयेति । यदृच्छया स्वेच्छया क्रीडतापि केलिं कुर्वताप्यनेन कुमारेण गजानामनेक-पानां कलभा एव कलभकाः । स्वार्थं कः । ‘कलभास्त्रिशदृचकः’ इति कोशः । सिंहस्य हर्यक्षस्य किशोरको वालस्तस्य क्रमौ पादौ ताभ्यामाक्रान्ताः पीडिता इव चलितुमपीतस्ततो गन्तुमपि न शक्नुं शक्ता बभूवुः ।

लार्वलम्बितकर्णपल्लवावनताङ्गाः सिंहकिशोरकक्रमाक्रान्ता इव गजकलभकाश्चलितुमपि न शक्नुः । एकैकेन कृपाणप्रहारेण तालतरुन्मृणालदण्डानिव लुलाव । सकलराजन्वयवंशवन-
दावानलस्य परशुरामस्येवास्य नाराचाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः । दशपुरुषसंवाह-
नयोग्येन चायोदण्डेन श्रममकरोत् । ऋते च महाप्राणतायाः सर्वाभिरन्याभिः कलाभि-
रनुचकार तं वैशम्पायनः । चन्द्रापीडस्य तु सकलकलाकलापपरिचयबहुमानेन शुकनासगौ-
रवेण सहपांसुक्रीडनतया सहसंवृद्धतया च सर्वविश्रम्भस्थानं द्वितीयमिव हृदयं वैशम्पा-
यनः परं मित्रमासीत् । निमेषमपि तेन विना स्थातुमेकाकी न शशाक । वैशम्पायनोऽपि
तमुष्णकरमिव वासरोऽनुगच्छन्न क्षणमपि विरहयांचकार ।

एवं तस्य सर्वविद्यापरिचयमाचरतश्चन्द्रापीडस्य त्रिभुवनविलोभनीयोऽमृतरस इव सागर-
स्य, सकललोकहृदयानन्दजननश्चन्द्रोदय इव प्रदोषस्य, बहुविधरागविकारभङ्गुरः सुरधनुःक-
लाप इव जलधरसमयस्य, मकरध्वजायुधभूतः कुसुमप्रसव इव कल्पपादपस्य, अभिनवाभि-

कीदृशाः । अनेन करतलेनावलम्बिता गृहीता ये कर्णपल्लवास्तैरवनतान्यङ्गानि येषां ते तथा । कर्णं धृत्वेव
नप्रीकृता इति भावः । अन्यदप्याह—एकैकेति । एकैकेन कृपाणप्रहारेण तालतरुन्मृणालदण्डानिव नलि-
नदण्डानिव लुलाव चिच्छेद । सकलेति । अस्य नाराचा वाणाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः । अस्य किं-
विशिष्टस्य । सकलाः समग्रा राजन्या राजानस्तेषां वंशा अन्वयास्त एव वनानि काननानि तेषु दावानलस्य वन-
वह्निसदृशस्येत्यर्थः । कस्येव । परशुरामो जामदग्न्यस्तस्येव । यथा तस्य वाणाः शिलातलभिदस्तथास्यापीति
भावः । दशेति । दशपुरुषैः संवाहनयोग्येनोत्थापनोचितेन । अतिप्रमाणेनेत्यर्थः । अयोदण्डेन लोह-
दण्डेन श्रममकरोत्परिश्रममकार्पात् । ऋते चेति । ‘ऋतेयोगे द्वितीया’ इति केषांचिन्मतम् । तेनाज्यशब्दार्थ-
युक्तायाः पञ्चम्या न विरोधः । महाप्राणताया ऋतेऽन्याभिः सर्वाभिः कलाभिवैशम्पायनस्तं कुमारमनुचकार
सादृश्यमकरोत् । वैशम्पायनस्य ब्राह्मणपुत्रत्वात्तस्मिन्नापेक्षिता साहसशक्तिरिति भावः । चन्द्रेति । चन्द्रापी-
डस्य वैशम्पायनः परं मित्रमासीदित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—सकलेति । सकलाः समग्रा याः कला विज्ञानै-
कदेशास्तासां कलापः समूहस्तदर्थं यः परिचयः संस्तवस्तत्कृतबहुमानेन समानेन शुकनासस्य गौरवेण पूज्यत्वेन
सह सार्धं यत्पांसुना धृत्या क्रीडनं खेलनं तस्य भावस्तत्ता तथा सह सार्धं संवृद्धः संवर्धितस्तस्य भावस्तत्ता
तया । चकारो हेतुसमुच्चयार्थः । मित्रं विशेष्यमाह—सर्वेति । सर्वा यो विश्रम्भो विश्वासस्तस्य स्थानमाश्रयो
द्वितीयं हृदयमिव । एतेन सर्वथाभेदो दर्शितः । निमेषमप्यभिचलनमात्रमप्येकाकी तेन वैशम्पायनेन विना
स्थातुं न शशाक न समर्थो बभूव । वैशम्पायनोऽप्युष्णकरं सूर्यं वासर इव दिवस इव तं चन्द्रापीडमनुगच्छन्प-

व्यज्यमानरागरमणीयः सूर्योदय इव कमलवनस्य, विविधलास्यविलासयोग्यः कलाप इव शिखण्डिनो यौवनारम्भः प्रादुर्भवन्रमणीयस्यापि द्विगुणां रमणीयतां पुपोप । लब्धावसरः सेवक इव निकटीवभूवास्य मन्मथः । लक्ष्म्या सह वितस्तार वक्षस्थलम् । वन्धुजनमनोरथैः सहापूर्यतोरुदण्डद्वयम् । अरिजनेन सह तनिमानमभजत मध्यभागः । त्यागेन सह प्रथिमानमाततान नितम्बभागः । प्रतापेन सहारुरोह रोमराजिः । अहितकलत्रालकलताभिः सह प्रलम्बतामुपययौ भुजयुगलम् । चरितेन सह धवलतामभजत लोचनयुगलम् । आज्ञया सह गुरुवर्भूव भुजशिखरदेशः । स्वरेण सह गम्भीरतामाजगाम हृदयम् ।

एवं च क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्तं समग्रकलाविज्ञानमधीताशेषविद्यं चावगम्यानुमोदितमाचार्यैश्चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय बहुरगवलयपदातिपरिवृतमतिप्रशस्तेऽह्नि प्राहिणोत् । स गत्वा विद्यागृहं द्वैः सैः सैमावेदितः प्रविश्य क्षितितलार्धलम्बितचूडामणिना शिरसा प्रणम्य स्वभूमिसमुचिते राजसमीप इव सविनयमासने राजपुत्रानुमतो न्यपीदत् । स्थित्वा च सुहूर्तमात्रं बलाहकश्चन्द्रापीडमुपसृत्य दर्शितविनयो वैयजि-

इदमपि द्वयोर्विशेषणम् । उभयत्र रागोदयसद्भावात् । कमलवनस्य सूर्योदय इव विविधो यो लास्यविलासो नृलविलासस्तस्य योग्य उचितः । उभयोर्विशेषणम् । शिखण्डिनो मयूरस्य कलाप इव प्रचलाक इव । अस्य चन्द्रापीडस्य लब्धावसरः प्राप्तप्रस्तावः सेवक इव भृत्य इव मन्मथः कंदर्पो निकटीवभूव समीपवर्त्यभूत् । इत्यनेन चन्द्रापीडस्य मन्मथाधीनत्वं नास्तीति सूचितम् । एतदेव विवृणोति—लक्ष्म्यति । लक्ष्म्या सह प्रिया सह वक्षःस्थलं भुजान्तरस्थलं वितस्तार विस्तीर्णं वभूव । वन्धुजनानां कुटुम्बजनानां मनोरथैर्वाञ्छितैः सहोरुदण्डद्वयं सक्थियुगलमापूर्यत पूर्णं वभूव । सातिशयमजनिष्टेति भावः । अरिजनेन शत्रुजनेन सह मध्यभागोऽवलम्बप्रदेशस्तनिमानं कृशत्वमभजताश्रयत् । त्यागेन दानेन सह नितम्बभाग आरोहप्रदेशः प्रथिमानं महत्त्वमाततान विस्तारमवाप । 'तनु विस्तारे' लिटि रूपम् । प्रतापेन कोशदण्डप्रसवतेजसा सह रोमराजिस्तनूरुहध्रेणिरारुरोहाहूडा वभूव । 'रुह जन्मनि' इत्यस्य लिटि रूपम् । अहितेति । अहितकलत्राणां शत्रुस्त्रीणामलकलताभिः । केशलताभिः सह भुजयुगलं बाहुयुगलं प्रलम्बतां दीर्घतामुपययौ प्राप । चरितेनाचारेण सह लोचनयुगलं नेत्रयुगलं धवलतां शुभ्रतामभजत प्रापत् । आज्ञया निर्देशेन सह भुजशिखरदेशः स्कन्धप्रदेशः । 'अंसो भुजशिरः स्कन्धे' इति कोशः । गुरुमहान्वभूवाभूत् । स्वरेण शब्देन सह गम्भीरतां गाम्भीर्यतां हृदयं स्वान्तमाजगामगमत् । यद्यपि लक्ष्म्या विस्तारस्य मनोरथेषु पूर्णत्वैवमरिजने कृशत्वादेः खलवाकाशदेव लाभेऽपि सातिशयत्वं व्यङ्ग्यम् ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण समारूढः प्राप्तो यौवनारम्भो येन स तम् । परिसमाप्तं समग्रकलाविज्ञानं

अपत्—‘कुमार, महाराजः समाज्ञापयति—‘पूर्णा नो मनोरथाः । अधीतानि शास्त्राणि । शिक्षिताः सकलाः कलाः । गतः सर्वोऽस्त्रायुधविद्यासु परां प्रतिष्ठां । अनुमतोऽसि विनिर्गमाय विद्यागृहात्सर्वाचार्यैः । उपगृहीतशिक्षं गन्धगजकुमारकमिव वारिविनिर्गतमवगतसकलकलाकलापं पौर्णमासीशशिनमिव नैवोद्गतं पश्यतु त्वां जनः । व्रजन्तु सफलतामतिचिरदृष्टीनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि । दर्शनं प्रति ते सगुत्सुकान्यतीव सर्वाप्यन्तःपुराणि । अयमैत्रभवतो दशमः संवत्सरो विद्यागृहमधिवसतः । प्रविष्टोऽसि षष्ठमनुभववर्षम् । एवं संपिण्डितेनामुना षोडशेन प्रवर्धसे । तद्वत्प्रभृति निर्गल्य दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्त्वा दर्शनमखिलमौतृभ्योऽभिवाद्य च गुरुणागुपगतनियन्त्रणो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च । संमानय राजलोकम् । पूजयेत् द्विजातीन् । परिपालय प्रजाः । आनन्दय बन्धुवर्गम् । अयं च त्रिगुवनैकरत्नमनिलगरुडसमभव इन्द्रायुधनामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति ।

चेति । गुरुर्गमात्रं शिष्यावस्थानं कृत्वा बलादकश्चन्द्रापीडमुपसृत्य रागीपे गत्वा दर्शितः प्रकटीकृतो विनयः स्थापनायो गेनैवंभूतो व्याजिज्ञासोद्दिष्टापत्तो अकार । हे कुमार, महाराजस्तारापीडः समाज्ञापयत्याज्ञां ददाति । तदेसात्—पूर्णेति । षोडश्याकं मनोस्थानाश्रितितानि पूर्णाः संपूर्णाः । जाता इति शेषः । अधीतानि पठितानि शास्त्राणि कामन्दकीप्रभृतीनि । सकलाः रामप्राः कलाः शिक्षिता अभ्यस्ताः । सर्वास्त्रायुधविद्यासु धनुर्धरविद्यासु परासांनवेनानागव्यरूपां प्रतिष्ठां महत्त्वं गतः प्राप्तः । विद्यागृहात्कलाभ्यसनमन्दिराद्विनिर्गमाय निःसरणायाः शुभानुशुभावः । न केवलं महाराजस्यानुज्ञामात्रं किंतु गृहीतसकलकलाकलापोऽयमित्याचार्यैरप्यनुमतः । उपगृहीतशिक्षमुपगृहीता गुरोः शवाशाच्छिक्षा शास्त्राभ्यासादिरूपा येनैवंभूतं त्वां जनो लोकः पश्यतु विलोकयतु । कस्मादकमिव । आसिन्तु गजवन्धनो तस्माद्विनिर्गतं वहिरागतं गन्धगजकुमारकमिव । अत्र गन्धशब्दोपासनेन दर्शनो शुभयत्वं सूचितम् । पुनरुपमानान्तरं प्रदर्शयन्नाह—सकलेति । अवगता ज्ञाताः प्राप्ताश्च सकलाः रामप्रा याः कलाः षोडश द्वारासतिर्वा तासां कलापः समूहो येन स तम् । नवोद्गतं नूतनोदितं पौर्णमासीशशिनमिव सत्त्वानन्दमिव । अतिनिरेण कालेन यद्वर्शनमीक्षणं तत्रोत्कण्ठितानि सौत्कलिकानि लोकलोचनानि जननेष्टाणि सफलतां सफल्यं व्रजन्तु गच्छन्तु । ते तव दर्शनं विलोकनं प्रति सर्वाप्यन्तःपुराण्यतीव सगुत्सुकान्यतीवगोत्कण्ठितानि । अत्रेति । अत्र विद्यागृहेऽयं दशमः संवत्सरो वर्षो भवत्तव विद्यागृहाधिवसतोऽपि तिष्ठति । अथ ‘आधशोद्व्यासाम्—’ इत्याधारे द्वितीया । अथ च षष्ठं वर्षमनुभवत्येवं प्रविष्टोऽसि । विद्यागृहमिति शेषः । एवमनेन प्रकारेण संपिण्डितेन संकलितेनामुना षोडशेन वर्षेण तं प्रवर्धसे वाञ्छं गच्छति । तदिति हेत्वर्थे । कृतकृत्यत्वादिति भावः । अद्यप्रभृति निर्गल्य दर्शनोत्सुकान्यतीवगोत्कण्ठितानि दर्शनं दत्त्वाभिवाद्य च पादग्रहणं कृत्वा गुरुणागुपगतं नियन्त्रणं निरोधो यस्यैवंभूतो यथायुगे राज्ययुगानि नवयौवनललितानि च विलसितान्यनुभव साक्षात्कुरु । संमानय राजलोकम् ।

एष खलु देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनाश्रयमिति कृत्वा 'जलधिजलादुत्थितमयोनिजमि-
दमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधिरोहणयोग्यम्' इति संदिश्य प्रहितः । दृष्ट्वा च निवे-
दितं लक्षणविद्धिः—'देव, यान्युच्चैःश्रवसः श्रूयन्ते लक्षणानि तैरयमुपेतः । नैवंविधो भूतो
भावी वा तुरङ्गमः' इति । तदयमनुगृह्यतामधिरोहणेन । इदं च मूर्धाभिषिक्तपार्थिवकुलप्रसू-
तानां विनयोपपन्नानां शूराणामभिरूपाणां कलावतां च कुलक्रमागतानां राजपुत्राणां सहस्रं
परिचारार्थमनुप्रेषितं तुरङ्गमैरूढं द्वारि प्रणामलालसं प्रतिपालयति' । इत्यभिधाय विरतव-
चसि बलाहके चन्द्रापीडः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वा नवजलधरध्वानगम्भीरया गिरा 'प्रवे-
श्यतामिन्द्रायुधः,' इति निर्जिगमिपुरादिदेश । अथ वचनानन्तरमेव प्रवेशितम्, उभयतः
खलीनककटकवावलाभ्यां पदे पदे कृताकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवकृष्यमाणम्, अति-
प्रमाणम्, ऊर्ध्वकरपुरुषप्राप्यपृष्ठभागम्, आपिबन्तमिव संमुखागतमखिलमाकाशम्, अति-
निष्ठुरेण मुहुर्मुहुः प्रकम्पितोदररन्ध्रेण हेपारवेण पूरितभुवनोदरविवरेण निर्भर्त्सयन्तमिवाली-

तोल्यां तिष्ठति । खलु निश्चयेन । एष इन्द्रायुधः पारसीकाधिपतिना यवनाधीशेन देवस्य स्वामिन-
स्त्रिभुवनाश्रयमिति कृत्वेति संदिश्येति कथयित्वा च प्रहितः प्रेषितः । इतिवाच्यमाह—इदमश्वरत्नं मयासादितं
प्राप्तं महाराजस्य स्वामिनस्तारापीडस्याधिरोहण आरोहणे योग्यं समुचितम् । अस्मिन्नर्थे हेतुमाह—जलधी-
ति । जलधिजलात्समुद्रोदकादुत्थितमतएवायोनिजं पुंस्त्रीसंबन्धादुत्पन्नम् । दृष्ट्वा चेति । लक्षणविद्धि-
शालिहोत्रशास्त्रैर्दृष्ट्वा निरीक्ष्य । तमिति शेषः । निवेदितं कथितम् । राज्ञ इति शेषः । देव हे स्वामिन् । यान्यु-
च्चैःश्रवस इन्द्रतुरङ्गमस्य लक्षणानि चिह्नानि श्रूयन्त आकर्ष्यन्ते तैर्लक्षणैरयमिन्द्रायुध उपेतः सहितः । एवं-
विध एतादृशस्तुरङ्गमो न भूतः पूर्वं नासीन्न भावी भविष्यति नाग्रे । तदिति हेत्वर्थः । अयमश्वोऽधिरोहणेनानु-
गृह्यतामनुग्रहविषयीक्रियताम् । इदं राजपुत्राणां सहस्रं परिचारार्थं सेवार्थमनुप्रेषितम् । तुरङ्गमप्रेषणानन्तरं
पश्चात्प्रेषितमिति भावः । एतदेव विशिनष्टि—मूर्धाभिषिक्ता ये पार्थिवा राजानस्तेषां कुलं वंशस्तत्र प्रसूताना-
मुत्पन्नानां, विनयेन मर्यादयोपपन्नानां सहितानाम्, शूराणां साहसगुणोपेतानाम्, अभिरूपाणां पण्डितानाम्,
कलावतां विज्ञानवताम्, कुलक्रमागतानां परंपरयागतानाम्, तुरङ्गमारूढमश्वधिरूढं द्वारि प्रतोल्यां प्रणामल-
लसं प्रणामो नमस्कारस्तत्र लालसं कृतस्पृहं प्रतिपालयति कालक्षेपं करोति । इत्यभिधायेत्युक्त्वा बलाहके
विरतवचसि सति चन्द्रापीडः पितुराज्ञां जनकनिर्देशं शिरसि मस्तके कृत्वारोप्य । नवेति । नवो यो जल-
धरो भवस्तस्य यो ध्वानः शब्दस्तद्वद्वग्भीरया मन्द्रया गिरा वाचा ततो निर्जिगमिषुर्निर्गन्तुमिच्छुरिन्द्रायुधः
प्रवेश्यतामानीयतामिलादिदेशाज्ञां दत्तवान् । अथ एतद्वचनानन्तरमेव प्रवेशितं प्रवेशं कारितमिन्द्रायुधनामा-
नमश्चमद्राक्षीदिति दूरेणान्वयः । तत्राश्वस्य यथासंभवं क्रियागुणद्रव्यजातिभिः स्वभावं वर्णयितुं तद्विशेषणान्याह-
खलीनेति । खलीनकं मुख्यचन्नं तस्य कटकं वलयं तत्रावलाभ्यामासक्ताभ्यां पदे पदे प्रतिपदं कृतं विहि-

कपेगदुर्विदग्धं गरुत्मन्तम्, अतिदूरमुन्नमता जवनरोधस्त्रीतरोपधुरधुरायमाणधोणेन
 शिरोभागेन निजदर्पवशादुल्लङ्घनार्थमाकलयन्तमिव त्रिभुवनम्, असितपीतहरितपाटलाभि-
 राखण्डलचापानुकारिणीभिर्लेखाभिः कैल्मापितशरीरम्, आस्तीर्णविधिवर्णकम्बलमिव
 कुञ्जरकलभम्, कैलासतटाघातधातुधूलिपाटलमिव हरवृषभम्, असुररुधिरपङ्कलेखालोहित-
 सटमिव पार्वतीसिंहम्, रंहःसंघातमिव मूर्तिमन्तम्, अनवरतपरिस्फुरत्प्रोष्ठोन्मुक्तसूत्का-
 रेणातिजवापीतमनिलमिव नासिकाविवरेणोद्धमन्तम्, अन्तःस्वलितमुखरखलीनखरशिखर-
 क्षोभजन्मनो लालाजलभुवः फेनपल्लवानुद्धनिवासपरिपीतामृतरसगण्डूपानिवोद्विरन्तम्,
 अत्यायतमैतिनिर्मासतया समुत्कीर्णमिव वदनमुद्धहन्तम्, आननैमण्डलनिहितारुणमणिसमु-
 द्गतैरंशुकलापैरुपेतैनावसक्तरक्तचामरेणैव निश्चलशिखरेण कर्णयुगलेन विराजमानम्, उज्ज्व-
 लकनकशृङ्खलैरचितरश्मिकलापकलितया लाक्षालोहितलम्बलोलसटासंतानया जलनिधि-

कूर्चमिव । क्रियास्वभावमाह—अतीति । अतिदूरमतिशयेनोन्नमताः कुर्वता शिरोभागेनोत्तमाङ्गप्रदेशेन ।
 बोद्धेन । जनस्य वेगस्य यो निरोधः स्थालना तेन स्वीतो बहुलो रोपः कोधस्तेन धुरधुरायमाणा धुरधुरेति-
 शब्दः कर्वाणा धोरा कूरा धोणा नासिका यस्मिन् (स्य) त तेन । निजः स्वकीयो यो दर्पोऽहंकारः तद्वशात्
 उन्नतार्थमतिक्रमणार्थं त्रिभुवनं त्रिविष्टपमाकलयन्तमिव विचारयन्तमिव । पुनः प्रकारान्तरेण तमेव विशि-
 नीत—असितेति । आखण्डलस्येन्द्रस्य यच्चापं धनुस्तदनुकारिणीभिरसितपीतहरितपाटलाभिर्लेखाभि-
 कल्मापितं कर्तुरितं शरीरं देतो यस्य स तम् । कर्तुरशरीरदेवोत्प्रेक्षामाह—आस्तीर्णति । आस्तीर्ण आ-
 ष्टारितं विविधवर्णां विभिन्नरागः कम्बलो रत्नको यस्मिन्नेतादृशं कुञ्जरकलभमिव । कैलासस्य रजतद्रव्यस्तदाः
 धानो वप्रप्रपातस्तस्य या धातुधूलिर्गौरिकक्षोदस्तया पाटलं श्वेतरक्तं हरवृषभमिवेश्वरधवलमिव । असुरस्य
 यो रुधिरपङ्को रक्तकर्दमस्तस्य या लेखा ततिस्तया लोहितारक्ताः सटाः केसरा यस्थैर्विधं पार्वतीसिंहमिव रंहो
 वेगस्य संघातं समूहमिव मूर्तिमन्तं देहधारणम् । क्रियास्वभावमाह—अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं
 परिस्फुरदितक्तातः प्रसरत्प्रोष्ठो मुख्याग्रं तस्य मुटादुन्मुक्तो यः सूत्कारोऽव्यक्तः शब्दस्तेनातिजवेन वेगेनापीतमा-
 स्यादित्यमनिलमिव वायुमिव नासिकाविवरेण नासारन्ध्रेणोद्धमन्तं बहिर्निष्कासयन्तम् । द्रव्यस्वभावमाह—
 अन्त इति । अन्तर्मध्ये स्थलितं स्वलनं प्राप्तं मुखरं वाचालं यत्खलीनं कवीयं तस्य खरं लोहकण्टकयुक्तं
 शिखरमग्रं तस्मात्तः क्षोभः परिश्रमस्यजन्मोत्पत्तिर्गोपां तांश्चालाजलभूरुपादानं गेपां तान्फेनपल्लवा-
 न्मेनो मुखकण्ट उद्धर्षा समुद्रं यो निवासोऽवस्थानं तत्र परिपीतो योऽमृतरसः पीयूषरसस्तस्य गण्डूपानिव
 बुद्धकाभिवोद्विरन्तं नमश्चाम् । अत्यायतमतिविस्तीर्णम् । ज्ञातिस्वभावमाह—अतीति । अतिनिर्मासतया सर्वथा
 विनाशमासतया समुत्कीर्णमिव यन्त्रकर्पितमिव वदनमाननमुद्धहन्तं धारयन्तम् । आननमण्डलं मुखमण्डलं
 तत्र निहिताः स्थापिता गेऽरुणमणयः पद्मरागरत्नाभि तेभ्यः समुद्गतैर्निःसृतैरंशुकलापैर्दक्षिसमूहैरुपेतैः सहि-
 तैर्नामराक्तानि लज्जानि रक्तचामराणि लोहितवालव्यजनानि यस्मिन्नेवंगृतेनेव निश्चलं स्थिरं शिखरमग्रं यस्य
 स तेन कर्णयुगलेन श्रवणद्वितीयेन विराजमानं शोभमानम् । तस्य श्वातारवर्णनद्वारा विशेषयत्नाह—उज्ज्व-
 लेति । उज्ज्वला निर्मला या कनकशृङ्खला सवर्णशृङ्खला तथा रचिता निर्मिता ये रश्मयोऽश्रानां संयमनाधो-

संचरणलघुविद्रुमपल्लवयेव शिरोधरोपशोभितम्, अतिकुटिलकनकपत्रलताप्रतानभङ्गुरेण पदे पदे रणितरत्नमालेन स्थूलमुक्ताफलप्रायेण तारागणेनेव संध्यारोगमरुणेनाश्वालंकारेणालंकृतम्, अश्वालंकारनिहितमरुतरत्नप्रभाश्यामायमानदेहतया गगनतलनिपतितदिवसकर-
रथतुरङ्गमशङ्कामिवोपजनयन्तम्, अतितेजस्वितया जवनिरोधरोषवशात्प्रतिरोमैकूपमुद्गतानि सागरपरिचयलघ्नानि मुक्ताफलानीव स्वेदलवजालकानि वर्पन्तम्, इन्द्रनीलमणिपादपीठानु-
कारिभिरञ्जनशिलाघटितैरिवानवरतपतनोत्पतनजनितविषमखरमुखरवैः पृथुभिः खुरपुटैर्ज-
र्जरितवसुंधरैर्भुरजवाद्यमिवाभ्यस्यन्तम्, उत्कीर्णमिव जङ्घासु, विस्तारितमिवोरसि, श्लक्ष्णी-
कृतमिव मुखे, प्रसारितमिव कंधरायाम्, उल्लिखितमिव पार्श्वयोः, द्विगुणीकृतमिव जघनभागे
जैवप्रतिपक्षमिव गरुतमतः, त्रैलोक्यसंचरणसहायमिव मारुतस्य, अंशावतारमिवोच्चैःश्रवसः,
वेगैस्तत्राचारिणमिव मनसः, हरिचरणमिव सकलवसुंधरोलङ्घनक्षमम्, वरुणहंसमिव मान-

लभा आगता विद्रुमपल्लवाः प्रवालकिसलया यस्यामेवंविधयेव शिरोधरया प्रीवयोपशोभितं विराजितम् । अ-
लंकारद्वारा विशेष्यन्नाह—अतीति । अतिकुटिलातिवक्ता या कनकपत्रलता सुवर्णपत्रभङ्गिस्तस्याः प्रतानं
ममूहस्तेन भङ्गुरेण वक्त्रेण पदे पदे रणिता शब्दिता रत्नमाला यस्मिन्स तेन । स्थूलमुक्ताफलानि प्रायो बाहु-
ल्येन संततिर्यसिन्त्रवंभूतेनारुणेन रक्तेनाश्वालंकारेणालंकृतं भूषितम् । अलंकारस्यारुणत्वान्मुक्ताफलानां च
श्वेतत्वादुत्प्रेक्षामाह—तारेति । तारागणेन विभूषितं संध्यारागमिव । संध्यारागपक्षेऽरुणो गरुडाग्रजः प्रकृते
रक्तिमा । पुनरुपमानान्तरमाह—अश्वेति । अश्वालंकारे निहितानि स्थापितानि यानि मरुतरत्नान्यश्म-
गर्भानि तेषां प्रभा कान्तिस्तया श्यामायमानः कृष्णतां समाचरमाणो देहो यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा गगन-
तलादाकाशतलत्रिपतितो यो दिवसकरस्य सूर्यस्य रथतुरङ्गमः स्यन्दनहयस्य शङ्कामारेकामुपजनयन्तमिवो-
त्पादयन्तमिव । सूर्यरथाश्वानां हरितत्वादिति भावः । अतितेजस्विनो भावोऽतितेजस्विता तथा जवस्य वेगस्य
यो निरोधोऽन्तरान्तरा रुन्धनं तस्माद्यो रोपः क्रोधस्तद्वशाच्चेति हेतुद्वयम् । प्रतिरोमकूपं प्रतिरोमरन्ध्रमुद्ग-
तानि प्रादुर्भूतानि स्वेदलवजालकानि प्रस्वेदबिन्दुसमूहानि वर्पन्तं वृष्टिं कुर्वन्तम् । श्वेतत्वसाम्यादुपमानान्तर-
माह—सागरेति । सागरपरिचयात्समुद्रोत्पन्नत्वाद्युपमानान्तर-
माह—सागरेति । तद्वारा विशेष्यन्नाह—इन्द्रेति । इन्द्रनीलमणिनिर्मितं यत्पादपीठं पदासनं तदनुकारिभस्तत्सादृ-
श्यधारिभिः । अतोऽञ्जनशिलाघटितैरिव श्यामशिलानिर्मितैरिवानवरतं निरन्तरं यत्पतनोत्पतनमुत्फुल्लोत्फुल्ल ग-
मनं तस्माज्जनितः समुत्पन्नो यो विषमोऽसदृशः खरः कठिनो मुखरवो येषां तैः । पृथुभिर्विस्तीर्णैर्जर्जरिता ज-
र्जरीकृता वसुंधरा पृथ्वी यैरेवंविधैः खुरपुटैः शफपुटैर्भुरजवाद्यमिव मृदङ्गवाद्यमिवाभ्यस्यन्तमभ्यासं कुर्वन्तम् ।
पुनरप्यस्य शालिहोत्रप्रोक्तमवयवेषु गुणातिशयं वेगलाघवक्रियातिशयं च प्रतिपादयितुमस्य विशेषणान्याह—
उत्कीर्णैति । उत्कीर्णमिव यन्त्रघर्षितमिव जङ्घासु प्रसिद्धासु । विस्तारितमिव प्रसारितमिवोरसि हृदये ।
श्लक्ष्णीकृतमिव सौन्दर्यविशेषमापादितमिव मुखे वदने । प्रसारितमिव विस्तीर्णकृतमिव कंधरायां गीवाभ्याम् ।

सप्रचारम्, मधुमासदिवसमिव विकसिताशोकपाटलम्, व्रतिनमिव भस्मसितपुण्ड्रकाङ्कित-
गुग्मम्, कमलवनमिव मधुपङ्कपिङ्गकेसरम्, ग्रीष्मदिवसमिव महायामर्मुग्रतेजसं च, भुजंग-
मिव सदागत्यभिमुखम्, उदधिपुलिनमिव शङ्खमालिकाभरणम्, भीतमिव स्तब्धकर्णम्,
विद्याधरराज्यमिव चक्रवर्तिनरवाहनोचितम्, सूर्योदयमिव सकलभुवनार्थाहम्, अश्वातिश-
यमिन्द्रायुधमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च तमदृष्टपूर्वममानुपलोकोचिताकारमखिलत्रिभुवनराज्योचित-
मशेषलक्षणोपपन्नमश्वरूपातिशयमतिधीरप्रकृतेरपि चन्द्रापीडस्य पस्पर्शं विस्मयं हृदयम् ।
आसीन्नास मनसि—‘सरभसपरिवर्तनर्बलितवासुकिभ्रमितमन्दरेण मश्रता जलधिजलमिद-
मश्वरत्वमेतन्भ्युद्धरता किं नाम रत्नमुद्धृतं सुरासुरलोकेन । अनारोहता च मेरुशिलातलविशा-

पक्षे शान्तसारसि प्रचारो यस्येति विग्रहः । अत्र वरुणतिपदमुत्कर्षातिशयप्रतिपादनार्थम् । मध्विति । मधु-
मासो वसन्तमासस्तस्य यो दिवसो दिनं तत्रमागदिनं तद्वदिव विकसितो योऽशोकः कङ्किलिस्तद्वत्पाटलं श्वे-
तरक्तम् । पक्षे विकसितानि विनिद्राण्यशोकानि कङ्किलिपुष्पाणि पाटलानि पाटलवृक्षकुसुमानि यस्मिन् । अशोकैः
पाटल इति वा । आलस्यमेतपत्राभिप्रायेणाह—**व्रतिनमिति** । व्रतिनं संन्यासिनमिव । भस्मवतितं शुद्धं
गन्धपुष्पं तिलकं वेनाङ्कितं चित्रितं गुणं यस्य स तम् । पक्षे भस्मनः सितं तिलकम् । शेषं पूर्ववत् । कमलस्य
नाडिनस्य गहनं तदिव । मधुयुक्तो यः पक्षो वचाकर्दमस्तं पिज्ञानि वधूणि । रक्तपीतानीत्यर्थः । केसराणि
रक्तपरीमाणि यस्मिन् । उक्तं हि वैशके—‘अश्वस्य वातादिदोषशान्तये मधुयुक्तवचादिचूर्णस्य पङ्कतेन तनु-
लेपनाम्’ । पक्षे मधु पुष्परसस्तस्य पङ्कः कर्दमस्तेन पिज्ञानि केसराणि यस्मिन् । ग्रीष्मस्य निदाघस्य दिवसो वा-
श्वरस्यमिव महायामं महानायामो विस्तारो यस्य स तम् । पक्षे महान्यामः प्रहरो यस्मिन् । उग्रतेजसं च ।
विशेषणगुणयुगलं समानम् । भुजंगः सर्पस्तद्वदिव गदा विरन्तरं या गतिर्गमनं तस्या अभिमुखं संमुखम् ।
पक्षे गदागतिर्वीर्यशालाभिमुखम् । वातापानकारित्वात् । उदधिः समुद्रस्तस्य पुलिनं सैकतं तद्वदिव शङ्खाः
कम्पनालोपां मालिका पङ्क्तिः सैवाभरणं भूषणं यस्येवमङ्गश्लेषः । अश्वानां गले शङ्खमालिकावन्धनस्य सर्वत्र
प्रसिद्धत्वात्समुद्रपुलिनोपमानम् । भीतं भयाकुलं तद्वदिव स्तब्धौ निश्चलौ कर्णौ श्रोत्रे यस्येवमङ्गश्लेषः ।
विद्याधरा ओमचारिणस्तेषां राज्यमाधिपत्यं तदिव चक्रवर्ती यो नरस्तस्य वाहन उद्धन उचितं योग्यम् ।
पक्षे चक्रवर्ती यो नरवाहनो नृपराजगुणो विद्याधरस्तस्योचितं योग्यम् । विद्याधरादिषु नरवाहनराजकी-
शस्यस्य प्रसिद्धत्वादिषुपमानम् । सूर्योदयमिव सकलं समग्रं भुवनं जगदेवार्धो मूर्त्यं तस्यार्हं योग्यम् । स-
र्वोत्कृष्टमित्यर्थः । पक्षे सकलभुवनस्यार्थः पूजा तस्यार्हम् । योग्यमित्यर्थः । ‘सकलभुवननाथार्हम्’ इति
कुत्रचित्पाठः । तत्र समग्रभुवनस्य नाथः स्वायी तस्यार्हं योग्यम् । पक्षे सकलभुवनस्य नाथ आसीत्तस्या अर्हं
योग्यम् । ध्वान्तार्थकत्वेन त्रिभुवनेन मङ्गलशंसनमस्य क्रियत इति भावः । अश्वेषु तुरङ्गमेवतिशयमत्युत्कृ-
ष्टमेवतिशयमिन्द्रायुधमद्राक्षीदपश्यदिति । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तमदृष्टपूर्वमनवेक्षितपूर्वं दृष्ट्वा विलोक्या-
तिधीरप्रकृतेरप्यतिशयमानस्यापि चन्द्रापीडस्य हृदयं विस्मयमार्थं पस्पर्शं स्पृष्टवानित्यन्वयः । तमेव वि-

लमस्य पृष्ठमाखण्डलेन किमासादितं त्रैलोक्यराज्यफलम् । उच्चैःश्रवसा विस्मितहृदयो वञ्चि-
तः खलु जलनिधिना शतमखः । मन्ये च भगवतो नारायणस्य चक्षुर्गोचरमिर्यता कालेन
नायमुपगतो येनाद्यापि तौ गरुडारोहणव्यसनितां न त्यजति । अहो खल्वतिशयितत्रिदश-
राज्यसमृद्धिरियं तातस्य राज्यलक्ष्मीर्यदेवंविधान्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि रत्नान्युपकरण-
तामागच्छन्ति । अतितेजस्वितया महाप्राणतया च सदैवतेवेयमस्याकृतियैस्सत्यमारोहणे श-
ङ्कामिव मे जनयति । न हि सामान्यवाजिनाममानुषलोकोचिताः सकलत्रिभुवनविस्मयज-
नन्य ईदृश्यो भवन्त्याकृतयः । दैवतान्यपि हि मुनिशापवशादुज्झितनिजैशरीराणि शापवच-
नोपनीतान्येतानि शरीरान्तराण्यध्यासत एव । श्रूयते हि पुरा किल स्थूलशिरा नाम महा-
तपा मुनिरखिलत्रिभुवनललामभूतामप्सरसं रम्भाभिधानां शशाप । सा सुरलोकमपहाया-
श्वहृदये निवेश्यात्मानमश्वहृदयेति विख्याता वडैवा मृत्तिकावत्यां शतधन्वानं नाम राजान-
मुपसेवमाना मर्त्यलोके महान्तं कालमुवास । अन्ये च महात्मानो मुनिजनशापपरिपीतप्र-

मस्य पृष्ठं पृष्ठिप्रदेशमनारोहतानधिरोहताखण्डलेनेन्द्रेण त्रैलोक्यराज्यफलं किमासादितम् । किमपीत्यर्थः । उच्चैरि-
ति । खलु निश्चयेन उच्चैःश्रवसा कृत्वा विस्मितहृदयो हर्षितहृदयो जलनिधिना समुद्रेण शतमख इन्द्रो वञ्चितो विप्र-
तारितः । गुणातिशयं प्रतिपादयितुं वितर्कमाह—मन्ये चेति । अहमिति मन्य इति जाने । इयता कालेन भगवतो
नारायणस्य चक्षुर्गोचरं नेत्रविषयमर्थं नोपगतो न प्राप्तः । हेतुमाह—येनेति । येन हेतुनाद्याप्येतावत्कालपर्यन्तमपि
तां गरुडारोहणव्यसनितां वैनतेयाधिरोहणासक्ततां न त्यजति न जहाति । अहो इत्याश्चर्यं । खलु निश्चयेन
तातस्य मतिपतुरियं राज्यलक्ष्मीराधिपत्यश्रीरतिशयितातिक्रान्ता त्रिदशराज्यसमृद्धिर्देवाधिपत्यश्रीर्यथैवंविधा वर्त-
ते । अस्मिन्नर्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—यदिति । एवंविधान्यपि पूर्वोक्तस्वरूपाण्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि त्रिजगदु-
प्राप्त्यानि रत्नान्युपकरणतां परिभोग्यतामागच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । अतीति । अतितेजस्वितया महाप्राणतया महासा
हसपराक्रमतया । चकारः समुच्चयार्थः । अस्य अश्वसेयमाकृतिराकारः सदैवता स्वर्वासिना सहवर्तमाना । अधि-
ष्ठितेति यावत् । सत्यमेतद्यस्मादारोहणेऽधिरोहणे मे मम शङ्कामिव जनयति । न हि सामान्यवाजिनां दैवतान-
धिष्ठिततुरङ्गमाणाममानुषलोकोचिताः सुरलोकयोग्याः सकलं समग्रं यन्निभुवनं त्रिविष्टपं तस्य विस्मयजनन्य
आश्चर्योत्पादियं ईदृश्य एतादृशा आकृतय आकारा भवन्ति । देवानामपि रूपान्तरग्रहणं संभवतीत्याशये-
नाह—दैवतेति । क्षीति निश्चितार्थः । दैवतान्यपि नाकिनोऽपि मुनयो योगिनस्तेषां शापवशादननुग्रहवला-
दुज्झितानि त्यक्तानि निजशरीराणि यैरेवंभूतानि शापवचनोपनीतानि शापवाक्यप्राप्तितानि शरीरान्तराणि
स्वशरीराङ्घ्रिन्नेन्द्रियायतनान्यध्यासत एवाश्रयन्त्येव । श्रूयते हीति । किलेति सत्ये । हि निश्चये । श्रूयते
आकर्ण्यते । पुरा पूर्वं स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिलं समग्रं यन्निभुवनं त्रिविष्टपं तत्र ललामभूतामाभ-
रणभूतामप्सरसं स्वर्बधूम । कचिदेकवचनान्तोऽन्ययम् । तदुक्तम्—“त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वे-

भावा नानाकारा भूत्वा बभ्रमुर्मिं लोकम् । असंशयमनेनापि महात्मना केनापि शापभाजा भवितव्यम् । आवेदयतीव मदन्तःकरणमस्य दिव्यताम्' इति विचिन्तयन्नेवारुरुक्षुरासनादुदतिष्ठत् । मनसा च तं तुरङ्गममनुपसृत्य 'महात्मन्वर्त्तन्, योऽसि सोऽसि । नमोस्तु ते । सर्वथा मर्षणीयोऽयमारोहणातिक्रमोऽस्माकम् । अपरिगतानि दैवतान्यध्यनुचितपरिभव-भाञ्जि भवन्ति' इत्यामन्त्रयां बभूव । विदिताभिप्राय इव स तस्मिन्नायुधश्चटुलशिरःकेसरस-टाहृत्यैकूणिताकेकरतारकेण तिर्यक्चक्षुषा विलोक्य मुहुर्मुहुस्ताडयता क्षितितलमुत्खातधूलि-धूसरितक्रोडरोमराजिना दक्षिणसुरेणारोह्णायान्नाह्वयन्निव स्फुरितव्राणविवरधर्धरध्वनिमिश्रं मधुरमपेरुषुङ्गकारपरंपरानुवद्धमतिमनोहरं हेपारवमकरोत् । अथानेन मधुरहेपितेन दत्तारोह-णाभ्यनुज्ञ इवेन्द्रायुधमारुरोह चन्द्रापीडः । समारुह्य तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गत्य जलधरविमुक्तोर्पलासारपरुषेण जर्जरयतेव रसातलमतिनिपुणेण खुरपु-

वोचन्—'तया चापत्योत्पत्तिर्न कृता । तद्विरहात्त्वदुपरमे पुनान्नि नरके पतिष्यामः' इति । तच्छ्रुत्वा महर्षि रम्भाभिधानामेव योषितमिदमुक्त्वान्—'त्वां कामयामः' । तथा चोक्तम्—'यथाज्ञापयति । किंतु देवकार्यं कृत्वागच्छामि । क्षम्यतां तावत्' । गतायां संकेतभङ्गो जात इति महर्षिणा कुदेन 'व-डवा भव' इति सा शप्ता 'नरनारायणविग्रहावधिश्च शापो भविष्यति' इति × × × × । अ-न्ये चेति । अन्ये महात्मानोऽपरे गरीयांसो जना मुनिजनानां तपस्विनां शापेनानुग्रहेण परिपीत आ-स्वादितः प्रभावो माहात्म्यं येषां ते तथा नानाकारा भूत्वा विविधप्रकाराणि शरीराण्युपगृह्येनं लोकं बभ्र-मुर्ध्रमितवन्तः । असंशयं निःसंशयमनेनापि केनापि महात्मना महापुरुषेण शापभाजा भवितव्यम् । मदन्तःकरणं मन्मानसमस्य तुरङ्गस्य दिव्यतां देवत्वमावदेयतीव ज्ञापयतीव । इति विचिन्तयन्नेवेति ध्याय-न्नेव आरुरुक्षुरारोढुमिच्छुरासनात्सिंहासनादुदतिष्ठदुत्थितो बभूव । तं तुरङ्गममनुपसृत्य तत्समीपेऽनागत्य मनसैव महात्मन् हे अर्वन् हे अश्व । योऽसि सोऽसि यत्तद्भवसि । अतोऽलक्ष्यस्वरूपायानाकलनीयात्मने ते तुभ्यं नमो नमस्कारोऽस्तु । सर्वथा सर्वप्रकारेणास्माकमारोहणेन योऽतिक्रमोऽवज्ञा स मर्षणीयः सहनीयः । अपरिगतान्यज्ञातानि दैवतान्यनुचितोऽयोग्यो यः परिभवः क्लेशस्तद्भाञ्जि भवन्तीति हेतोरामन्त्रयां बभूवा-मन्त्रणं चकार । स इन्द्रायुधोऽश्वस्तं चन्द्रापीडं स्वस्मिन्नारोहणेऽनुमतिरेव नापराध इति स्वाभिप्रायं स्वा-ङ्गाक्रियाभिः स्पष्टयन्निवेदितो ज्ञातोऽभिप्राय आरोहणानुमतिलक्षणे येनैतादृश इव हेपारवं हेपाशब्दमक-रोदित्यन्वयः । अथ हेपारवं विशेषयन्नाह—स्फुरितेति । स्फुरितो ध्रूतो यो प्राणविवरो नासिकारन्त्रं तस्य यो धर्धरध्वनिरव्यक्तः शब्दस्तेन मिश्रं संयुक्तं मधुरं कर्णसुखदमतएवापहृषमकटोरं हुंकारस्य हुंकृतेर्था परंपरा संतानं तथानुवद्धं सहितमतएवातिमनोहरमतिरमणीयम् । चटुलं चञ्चलं यच्छिर उत्तमाङ्गं तस्य या केसरलक्षणा सटा-जटा तस्या आहृतिराघातस्तयाकूणिता किञ्चिन्निप्रा आकेकरा किञ्चिद्वक्रा तारका कनीनिका यस्मिन्नेवंभूतेन च-क्षुषा नेत्रेण तिर्यक्तिरश्नीं विलोक्य निरीक्ष्य मुहुर्मुहुर्वारंवारं क्षितितलं पृथ्वीतलं ताडयतास्फालयतोत्खातो-

टानां रवेण रंजोनिरुद्धघ्राणघोषेण च हेषितेन वधिरीकृतसकलत्रिभुवनविवरम्, अशिशिरदीधितिसंस्पर्शस्फुरितविमलफलकेनोर्ध्वीकृतेन कुन्तलतावनेनोन्नालनीलोत्पलकलिकावन-
गहनं सर इव गगनतलमलंकुर्वाणम्, उद्दण्डमायूरातपत्रसहस्रान्धकारिताष्टदिङ्मुखतया स्फु-
रितशतमन्युचापकलापकलमापमिव जलधरवृन्दम्, उद्धमत्फेनपुञ्जधवलितमुखतयानवरतव-
ल्गनचटुलतया च प्रलयसागरजलकलोलसंघातमिव समुद्रतम्, अदृष्टपर्यन्तमैश्वर्यसैन्यमप-
श्यत् । तच्च सागरजलमिव चन्द्रोदयेन चन्द्रापीडनिर्गमेन सकलमेव संचचालाश्वीयम् ।
अहमहमिकया च प्रणामलालसाः सरभसापनीतातपत्रशून्यशिरसः परस्परोत्पीडनकुपिततु-
रङ्गमनिर्वारणायस्ता राजपुत्रास्तं पर्यवारयन्त । एकैकश्च प्रतिनामग्रीहमावेद्यमाना बलाह-
केन विचलितमुकुटपद्मरागकिरणोद्गमच्छलेनानुरागमिवोद्धमद्भिः संघटितं सेवाञ्जलिमुकुल-

चन्द्रापीडोऽश्वसैन्यमपश्यदित्यन्वयः । अश्वसैन्यं विशिनष्टि—इन्द्रायुधं वा । वधिरीकृतमकर्णतां प्रापितं सकल-
त्रिभुवनविवरं येन तत् । केन । जलेति । जलधरविमुक्तो य उपलासारः करकासारस्तद्वत्पुरुषेण रूक्षेण रसा-
तलं पृथ्वीतलं जर्जरयतेव प्रशिथिलावयवं कुर्वतेवातिनिष्ठुरेणातिकठिनेन खुरपुटानां शफपुटानां रवेण ध्वनिना ।
पुनः केन । रजसा निरुद्धमावृतं यद्घ्राणं घोणा तस्य यो घोरघोषो घोरध्वनिस्तेन हेषितेन शब्दितेन । चकारः
समुच्चयार्थः । पुनः प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—अशिशिरेति । अशिशिरदीधितिः सूर्यस्तेन यः संस्पर्शः
संश्लेषस्तेन स्फुरितं देदीप्यमानं विमलफलकं निर्मलावरणं यस्मिंस्तेनोर्ध्वीकृतेनोर्ध्वं स्थापितेन कुन्तलताः ।
कुन्तः प्रासः । सरलत्वाद्गतोपमानम् । तासां वनं तेनोर्ध्वं नालानि मृणालानि यास्वेवंविधा या नीलोत्प-
लकलिका इन्दीवरकोरकास्तासां वनं तेन गहनं सर इव तटाक इव गगनतलमाकाशतलमलंकुर्वाणं शोभां वि-
दधानम् । अत्र लोहफलकस्य नीलत्वसाम्यान्नीलोत्पलोपमानं कुन्तानां च सरलत्वसाम्यान्मृणालोपमानमानी-
लत्वसाम्याद्गगनतलस्य सरस उपमानम् । ऊर्ध्वं दण्डा येध्वेवंविधानि यानि मायूरातपत्राणि मयूरपिच्छनिर्मि-
तानि छत्राणि तेषां सहस्रं तेनान्धकारिता अन्धकारं प्रापिता अष्टौ दिङ्मुखास्तेषां भावस्तथा स्फुरितो दी-
प्यमानः । शतमन्युरिन्द्रस्तस्य यश्चापकलापो धनुःसमुदायस्तेन कलमापं कुर्वुरं जलधरवृन्दमिव मेघसमूह-
मिव । उद्धमद्भिर्हिः सरयः फेनोऽश्वमुखकफस्तस्य पुञ्जस्तेन धवलितानि शुभ्रीकृतानि यानि मुखानि
तेषां भावस्तथा नवरतं निरंतरं यद्वल्गनमन्योन्यसंघटितेन या चटुलता चञ्चलता तथा च प्रलय-
कालीनो यः सागरः समुद्रस्तस्य जलं पानीयं तस्य कलोलस्तरङ्गास्तेषां संघातमिव समूहमिव समुद्रतं
प्रादुर्भूतम् । फेनचटुलत्वसाम्येन सागरोपमानमिति । अदृष्टोऽनवलोकितः पर्यन्तः प्रान्तो यस्य तत् । सोऽश्व-
सैन्यमपश्यदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तच्चेति । तच्च सकलमेव समग्रमेवाश्वीयं सैन्यं चन्द्रापीडनिर्गमेन
संचचालाचालीत् । केन किमिव । चन्द्रोदयेन सागरजलमिव समुद्रपानीयमिव । अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहम-
हमिका । स्पर्धेल्यर्थः । तथा प्रणामलालसाः प्रणामे नमस्कृतौ लालसा लोलुपा राजपुत्रा नृपसुतास्तं च-
न्द्रापीडं पर्यवारयन्त परिवेष्टनमकुर्वन्त । राजसुतान्विशेषयन्नाह—सरभसेति । सरभसं सवेगमपनी-

तया यौवराज्याभिषेककलशावर्जितसलिललघ्नकमलैरिव दूरावनतैः शिरोभिः प्रणमुः । चन्द्रापीडस्तु तान्सर्वान्मानयित्वा यथोचितमनन्तरं तुरङ्गमाधिरूढेनानुगम्यमानः वैशम्पायनेन, राज्यलक्ष्मीनिर्वासपुण्डरीकाकृतिना सकलराजन्यकुलकुमुदखण्डचन्द्रमण्डलेनेव तुरङ्गमसेनास्रवन्तीपुलिनायमानेन क्षीरोदफेनधवलितवासुकिफणामण्डलच्छविना स्थूलमुक्ताकलापजालकैवृतेनोपरिचिह्नीकृतं केसरिणमुद्रहतातिमहता कार्तस्वरदण्डेन प्रियमाणेनातपत्रेण निवारितातपः, उभयतः समुद्भूयमानचामरकलापपवननर्तितकर्णपल्लवः, पुरः प्रधावता तरुणवीरपुरुषप्रायेणानेकसहस्रसंख्येन पदातिपरिजनेन जय जीवेति च मधुरवचसा मङ्गलप्रायमनवरतमुच्चैः पठता बन्दिजनेन स्तूयमानः, नगराभिमुखं प्रतस्थे ।

क्रमेण च तं समासादितविग्रहमनङ्गमिवावतीर्णं नगरमार्गमनुप्राप्तमवलोक्य सर्वे एव परित्यक्तसकलव्यापारो रजनिकरोदयपरिबुध्यमानकुमुदवनानुकारी जनः समजति । 'सित्य-

राणि तेषां पद्मरागा लोहितमणयस्तेषां किरणानां प्रभाणामुद्गमो वहिःप्रचारस्तस्य छलेन मिषेणानुरागं रक्तिमानमुद्गमद्भिरिवोद्भिरिव । संघटीति । संघटितः संगतो यः सेवाया अजलिः स एव सुकुलः कुञ्जलस्तस्य भावस्तत्ता तया । शिरसां वर्तुल्लवसाम्यादजलिमुकुलस्य कमलमुकुलसाम्याच्छिरःस्थिताजलिमुकुलोप्रेक्षामाह—
यौवराज्येति । यौवराज्यस्य योऽभिषेकस्तदर्थं ये कलशाः कुम्भास्तैरावर्जितं गृहीतं यत्सलिलं तत्र लमानि यानि कमलानि तैरिव दूरावनतैर्दूरतोऽवनतैर्नग्रीभूतैश्चन्द्रापीडं पर्यवारयन्तेत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । चन्द्रापीडस्तु नगराभिमुखं प्रतस्थ इत्यन्वयः । तान्सर्वान्राजपुत्रान्यथोचितं यथायोग्यं मानयित्वा संमानं दत्त्वानन्तरं पश्चाद्गगनेनैव तुरङ्गमाधिरूढेनानुगम्यमानः समनुयायमानः । पुनः कीदृशः । आतपत्रेण छत्रेण निवारितो दूरीकृत आतपो दिनकरप्रकाशो यस्य सः । छत्रं विशेषयन्नाह—राज्येति । राज्यस्याधिपत्यस्य या लक्ष्मीः श्रीस्तस्या यन्निवासार्थं पुण्डरीकं कमलं तद्वदाकृतिराकारो यस्य स तेन सकलानि समग्राणि यानि राजन्यकुलानि नृपकुलानि तान्येव कुमुदानि कैरवाणि तेषां खण्डं वनं तत्र चन्द्रमण्डलेनेव शशिविम्बेनेव । छत्रेण राजचिह्नेन राजन्या विकसितमुखा भवन्तीति भावः । तुरङ्गमसेनाश्ववाहिनी सैव स्रवन्ती तटिनी तस्याः पुलिनायमानेन सैकतायमानेन । अत्र विततगहनगाम्भीर्यादिगुणवत्त्वादश्वसेनाया नद्युपमानम् । क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य यः फेनोऽब्धिकफस्तेन धवलितो यो वासुकिर्नगराजः । वासुकेर्नल्लप्रसिद्धा एतद्विशेषणम् । तस्य यत्फणामण्डलं तद्वच्छविर्यस्य स तथा तेन । स्थूलमुक्तानां कलापैर्निर्मितजालकैर्गुच्छैरावृतेनाच्छादितेन । उपरीति । उपरि ऊर्ध्वं चिह्नीकृतं लाञ्छनीकृतं केसरिणं सिंहमुद्रहता धारयतातिमहतातिमहीयसा कार्तस्वरदण्डेन सुवर्णदण्डेन कृत्वा प्रियमाणेन धार्यमाणेन । उभयत इति । उभयत उभयपार्श्वयोः समुद्भूयमानो वीज्यमानो यश्चामरकलापो वालज्वजनसमूहस्तस्य यः पवनः सगीरणस्तेन नर्तिता लास्यं कारिताः कर्णपल्लवा यस्य स तथा । पुर इति । पुरोऽग्रे प्रधावता प्रचलता तरुणा युवानो ये वीरपुरुषाः सुभटनरास्तत्प्रायेण तत्तुल्येनानेकेषां सहस्राणां संख्या यस्मिन्स तेन पदातिपरिवारेण पतिपरिजनेन । पुनः कीदृशः । बन्दिजनेन याचकजनेन स्तूय-

स्मिन्मुखकुमुदकदम्बकविकृताकृतिः कार्तिकेयो विडम्बयति कुमारशब्दम् । अहो, वयमति-
 पुण्यभाजो यैदमानुषीमस्याकृतिमन्तःसमारूढप्रीतिरसनिःस्यन्दविस्तारितेन कुतूहलोत्तानितेन
 लोचनयुगलेनानिवारिताः पश्यामः । सफला नोऽद्य जाता जन्मवत्ता । सर्वथा नमोऽस्मै रूपा-
 न्तरधारिणे भगवते चन्द्रापीडच्छन्नने पुण्डरीकेक्षणाय' इति वदन्नारचितप्रणामाञ्जलिर्नगर-
 लोकः प्रणनाम । सर्वतश्च समुपावृत्तकैपाटपुटप्रकटवातायनसहस्रतया चन्द्रापीडदर्शनकु-
 तूहलाग्रगरमपि समुन्मीलितलोचननिवहमिवाभवत् । अनन्तरं च 'समाप्तसकलविद्यो विद्या-
 गृहान्निर्गतोऽयं चन्द्रापीडः—'इति समाकर्ण्यलोकनकुतूहलिन्यः सर्वस्मिन्नेव नगरे ससंभ्रम-
 मुत्सृष्टार्धपरिसमाप्तप्रसाधनव्यापाराः, काश्चिद्द्वामकरतलगतदर्पणाः स्फुरितसकलरजनिक-
 रमण्डला इव पौर्णमासीरजन्यः, काश्चिदाद्रालक्तकरसपाटलितचरणपुट्टाः कमलपरिपीतबा-
 लातपा इव नलिन्यः, काश्चित्ससंभ्रमगतिविगलितमेखलाकलापाकुलितचरणकिसलयाः शृ-
 ङ्खलासंदानमन्दमन्दसंचारिण्य इव करिण्यः, काश्चिज्जलधरसमयदिवसश्रिय इवेन्द्रायुधराग-

परित्यक्तो दृग्गकृतः सकलव्यापारः समग्रव्यापृतिर्येन स तथा तेन । सतीति । अस्मिन्चन्द्रापीडे सति का-
 र्तिकेयो गृहः कुमारशब्दं विडम्बयति । नाममात्रं धत्त इति भावः । तस्मिन्निति शेषः । अस्मिन्नर्थे हेतुगर्भितं
 विशेषणमाह—मुखेति । मुखान्येव कुमुदानि । विकाशसाम्यात्तदुपमानम् । तेषां कदम्बकं समूहस्तेन विकृता
 वीभत्साकृतिराकारो यस्य स तथा । अहो इत्याश्चर्यं । वयमतिपुण्यभाजो गरिप्रसुकृतभाजः । यदिति हेत्वर्थः ।
 अस्य कुमारस्यामानुषीं देवसंवन्धिनीमाकृतिमाकारं लोचनयुगलेन नेत्रयुग्मेनानिवारिताः पश्यामो विलोकयाम
 द्यन्वयः । लोचनयुगलं विशिनष्टि—अन्त इति । अन्तः स्वान्ते समारूढः समुत्पन्नो यः प्रीतिरसः स्नेहरस-
 सास निःस्यन्दः सारस्तेन विस्तारितेन विस्तीर्णाकृतेन । कुतूहलमाश्चर्यं तेनोत्तानितेनोर्ध्वमुखेन । नोऽस्माकमद्य
 जन्मवत्तोत्पत्तिमत्ता सफला फलवती जाता जज्ञे । सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेणास्मै चन्द्रापीडच्छन्ने
 पुण्डरीकेक्षणाय कृष्णाय भगवते रूपान्तरधारिणे नम इति वदन्निति ब्रुवन्नारचितो विहितः प्रणामार्थमञ्जलिर्ये-
 नैवंभूतो नगरलोकः प्रणनाम प्रणामं चक्रे । समुपावृत्तेति । सर्वतः सर्वत्र समुपावृत्तं समुद्धाटितं कपा-
 टपुटमरसंपुटं यस्मिन्नेवंभूतं प्रकटं स्पष्टं वातायनसहस्रं गवाक्षसहस्रं तस्य भावस्तथा तथा चन्द्रापीडस्य
 यद्दर्शनकुतूहलं दर्शनाश्चर्यं तस्मान्नगरमपि द्रक्ष्यमपि समुन्मीलितं विकसितं लोचननिवहं यस्मिन्नेतादृशमिवाभव-
 द्भूव । अत्रावलोकननिमित्तकत्वसाम्याद्वातायनसहस्रस्य विकसितनेत्रोपमानम् । अनन्तरमिति । अनन्तरं
 चन्द्रापीडदर्शनोत्कण्ठया गवाक्षकपाटोद्घाटनानन्तरमित्यर्थः । समाप्ता पारं प्राप्ता सकला समग्रा विद्या यस्य
 न तथा । विद्यागृहादयं चन्द्रापीडो निर्गत इति समाकर्ण्य श्रुत्वा लोकने विलोकने कुतूहलं यासां ता आ-
 लोकनकुतूहलिन्यो ललनाः स्त्रियो हर्म्यतलानि समारूढुरारोहणं चक्रुः । सर्वस्मिन्नेव नगरे ससंभ्रममुत्सृष्टस्य-
 त्तोऽर्थपरिसमाप्तः प्रसाधनं प्रतिकर्म तस्य व्यापारो याभिस्ताः । काश्चिद्द्वामकरतले सव्यपाणितले गतः प्राप्तो
 दर्पणो मुकुरो याभिस्ताः पौर्णमासीरजन्यः राकात्रियामा इव । कीदृश्यः । स्फुरितं स्फुटितं सकलं समग्रं रजनि-
 करमण्डलं शशाङ्कमिव ग्राम ताः । निर्मलत्वार्थं सव्यपाणितले गतः प्राप्तो दर्पणो मुकुरो याभिस्ताः ।

रुनिराम्बरधारिण्यः, काश्चिदुल्लसितधवलनखमयूखपल्लवानूपुररवाकृष्टगृहकलहंसकानिव च-
रणपुटानुद्धतः, काश्चित्करतलस्थितस्थूलहारयष्टयो रतिमिव मदनविनाशशोकगृहीतस्फटि-
काक्षवल्यां विडम्बयन्त्यः, काश्चित्पयोधरान्तरालगलितमुक्तालतास्तनुविमलस्रोतोजलान्तरि-
तचक्रवाकमिश्रुना इव प्रदोषश्रियः, काश्चिन्नूपुरमणिसमुत्थितेन्द्रायुधतया पैरिचयानुगतगृहम-
यूरिका इव विराजयन्त्यः, काश्चिद्वर्धपीतोऽज्झितमणिचषकाः स्फुरितरागैर्मधुरसमिवाधरपल्लवैः
क्षरन्त्यो हर्म्यतलानि ललनाः समारुह्युः । अन्याश्च मरकतवातायनविवरविनिर्गतमुखम-
ण्डला विकचकमलकोशपुटामम्बरतलसंचारिणीं कमलिनीमिव दर्शयन्त्यो ददृशुः । उदपादि
न भद्रसा सरभससंचलनजन्मा, मधुरसारणास्फालितवीणारवकोलाहलबहलः, रसनारवा-
हृतसारसरसितसंभिन्नः, स्खलितचरणतलताडितसोपानजातगम्भीरध्वनिर्ह्रष्टानामवरोध-

अत्र गतिप्रतिधनपरास्यान्वोललायाः शृङ्खलोपमानम् । काश्चिदिति । काश्चनेन्द्रायुधमिन्द्रधनुस्तस्य राग इव
रागो येष्वेवंविधाणि रुनिराम्यम्बराणि धारयन्तीत्येवंशीलास्तास्तथा । का इव । जलधरसमयस्य यो दिवसो दिनं
तस्य त्रियम्भा इव । इन्द्रायुधं तस्य रागो रक्तिमा तेन रुचिरं यदम्बरमाकाशं तद्धारिण्यः । काश्चिदिति ।
काश्चन किं कुर्वत्यः । उद्धतः उद्धतं कुर्वत्यः । कान् । चरणपुटान् । तानेव विशिनष्टि—उल्लसिता उल्लासं
प्राप्ता यन्मया नरमयूसा एव पल्लवा येषु तावूपुरध्वेण पादकटकध्वनिनाकृष्टानाकर्षितान्यृहकलहंसकान्सङ्गहंसा-
निव । काश्चिदिति । काश्चन करतले स्थिता स्थूलहारयष्टिर्यासां ताः । किं कुर्वत्यः । रतिं मदनस्त्रियं विड-
म्बयन्त्यो निराकर्ष्यः । तामेव विशिनष्टि—मदनेति । मदनस्य कन्दर्पस्य यो विनाशोऽभावस्तस्माद्यः शोक-
मेतं कर्तुं स्फटिकाक्षवलयं यथा या ताम् । अतिस्खल्लातस्फटिकाक्षवलयेन समं मुक्ताफलसाम्यं दर्शितम् ।
काश्चिदिति । काश्चन त्रियः पयोधराणामन्तरालं मध्यभागस्तत्र गलिता खस्ता मुक्तालता यासां ताः ।
तत्र स्तोत्रं तत्रालं निर्गलं यत्स्रोतोऽजलं प्रवाहपानीयं तेनान्तरितं व्यवधानं प्रापितं चक्रवाकमिश्रुनं रथाङ्गाह-
मिमानं यारोतिविधाः । प्रदोषो रजन्यमुखं तस्य त्रिय इव शोभा इव । काश्चिदिति । काश्चन योषितो
नूपुरमणिस्य समुत्थितं प्रकटीभूतं यद्विन्द्रायुधं शकधनुस्तस्य भावस्तत्ता तथा । परिचयेन संबन्धेन वात्स-
ल्येन वा । अनुगताः पश्चादागता गृहमयूरिका इव रादनमयूर्य इव विराजयन्त्यः । पूर्वनाथिकानामिन्द्रायुधराग-
मं वराम्बरधारिणानवचवर्णनयेतदुपमानम् । काश्चिदिति । अर्धं पीतं पानविषयीकृतं येष्वेवंविधा उज्झिता-
स्वका राणि वरता रजननिर्मितपानभाजनानि यासिन्ताः । स्फुरितो देदीप्यमानो रागो रक्तिमा येष्वेवंविधैरध-
रपल्लवैरेनानुद्धतमयूर्यैर्मधुरसमिव कादम्बरारगमिव क्षरन्त्यः क्षरणं कुर्वत्यः । अत्र रक्तवसास्यादधरारागस्य
मधुरगोपमानमिति भावः । ललना हर्म्यतलानि समारुह्युरित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अन्याश्चेति । अन्याः
काश्चन त्रियपान्द्राया उ ददृशुरद्राक्षुः । कीदृशः । मरकतस्याश्मगर्भस्य ये वातायना गवाक्षास्तेषां विवरणि
रन्त्राणि तस्यो निनिर्मितं वदिरागं गुणमण्डले यासां ताः । कामिव । विकचं स्मितं कमलकोशपुटं यस्यामे-
वंविधाम्बरतलमं नारिणीं व्योमगल्लगामिनीं कमलिनीमिव दर्शयन्त्य आत्मानं प्रकाशयन्त्यः । अत्र नीलत्वसा-

शिखण्डिनां केकारवैरनुगम्यमानः, नवजलधररवभयचकितकलहंसकोलाहलकोमलः, मकर-
ध्वजविजयघोषणानुकारी, परस्परविघट्टनारणिततौरतरहारमणीनां रमणीनां श्रोत्रहारी,
हर्म्यकुक्षिषु प्रतिरवनिर्हादी भूषणनिनादः । मुहूर्तादिव युवतिजननिरन्तरतया नारीमया
इव प्रासादाः, सालक्तकपदकमलविन्यासैः पल्लवमयमिव क्षितितलम्, अङ्गनाङ्गप्रभाप्रवाहेण
लावण्यमयमिव नगरम्, आननमण्डलनिवहेन चन्द्रबिम्बमयमिव गगनतलम्, आतपनिवा-
रणयोत्तानितकरतलजालकेन कमलवनमयमिव दिक्चक्रवालम्, आभरणांशुकलापेनेन्द्रायुध-
मय इवातपः, लोचनमयूखलेखासंतानेन नीलोत्पलदलमय इव दिवसो बभूव । कौतुकप्रसा-
रितनिश्चललोचनानां च पश्यन्तीनां तासामादर्शमयानीव सलिलमयानीव स्फटिकमयानीव
हृदयानि विवेश चन्द्रापीडाकृतिः । आविर्भूतमदनरसानां चान्योन्यं सपरिहासाः सविश्रम्भाः
ससंभ्रमाः सेर्ष्याः सोत्प्रासाः साभ्यसूयाः सविलासाः समन्मथाः सस्पृहाश्च तत्क्षणं रमणीयाः

तानामवरोधशिखण्डिनामन्तःपुरमयूराणां केकारवैरनुगम्यमानः । नवो नवीनोऽकालसंभवो यो जलधरो मेघ-
स्तस्य यो रवः शब्दस्तस्माद्यद्भ्यं तेन चकितान्त्रस्ता ये कलहंसाः कादम्बास्तेषां कोलाहलस्तेन कोमलो मधुरः ।
हर्षप्रकर्षाद्वाद्यमानपटहृद्वनेनवजलधरध्वनिसाम्यम् । मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य या विजयघोषणा त्रैलोक्यं मया
जितमित्युद्धोषणं तस्या अनुकारी सादृश्यकरणशीलः । परस्परं यद्विशेषेण घटनं संश्लेषस्तनारणिताः शब्दि-
तास्तारतरा आकरशुद्धोद्भवा अतिमनोहरा हारमणयो यासामेवंविधानां रमणीनां स्त्रीणां श्रोत्रहारी कर्णम-
नोहरः । हर्म्यकुक्षिषु गृहकोणेषु प्रतिरवनिर्हादः प्रतिच्छन्दध्वनिर्विद्यते यस्य स तथा । ततो भूषणध्वनिहृद-
पादीत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । मुहूर्तादिव मुहूर्तानन्तरं युवतिजनैः स्त्रीजनैर्निरन्तरतया निबिडतया प्रासादा
भूपसन्नानो नारीमया इव स्त्रीभिर्निष्पन्ना इव बभूवुः । सालक्तकं सयावकं यत्पदकमलं चरणपद्मं तस्य वि-
न्यासैः स्थापनैः क्षितितलं वसुधातलं पल्लवमयमिव किसलयमयमिवासीत् । अङ्गनानां योषितामङ्गस्य शरीरस्य
प्रभाप्रवाहेण कान्तिधारया नगरं द्रङ्गं लावण्यमयमिव चातुर्यमयमिवासीत् । आननं मुखं तस्य मण्डलम् ।
वर्तुलाकृतित्वात् । तेषां निवहेन समूहेन गगनतलं व्योमतलं चन्द्रबिम्बमयमिवासीत् । आतपनिवारणाय
सूर्यालोकाद्रीकरणाद्योत्तानितान्यूर्ध्वाकृतानि यत् (यानि) करतलानि तेषां जालकेन समूहेन दिक्चक्रवालं
दिशां चक्रं कमलवनमयमिवासीत् आभरणानां भूषणानामंशवः किरणास्तेषां कलापेन समूहेनातप इन्द्रायु-
धमय इव आसीत् । लोचनानां नेत्राणां या मयूखलेखाः कान्तिराजयस्तासां संतानेन परंपरया दिवसो नीलो-
त्पलदलमय इव बभूव । नीलनलिनदलेर्निष्पन्न इवेत्यर्थः । कौतुकेन कुतूहलेन प्रसारितानि विस्तारितान्य-
तएव निश्चलानि स्थिराणि लोचनानि नेत्राणि यासामेवंविधानां पश्यन्तीनां विलोकयन्तीनां तासां योषितां
हृदयानि चन्द्रापीडाकृतिर्विवेश प्रविष्टा । हृदयानि विशेष्यन्नाह—आदर्शेति । आदर्शो मुकुरस्तन्मयानीव
तद्रूपाणीव । सलिलं जलं तन्मयानीव । स्फटिकः प्रसिद्धस्तन्मयानीव । प्रतिबिम्बसाधर्म्यां देतेषामु-
पमानम् । आविरिति । आविर्भूतः प्रकटीभूतो मदनरसः कामरसो यासामेवंविधानां कामिनीनामन्योन्यं

प्रसस्युरालापाः । तथाहि 'त्वरितगमने, मामपि प्रतिपालय । दर्शनोन्मत्ते, गृहाणोत्तरीयम् ।
 उल्लासयालकलतामाननावलम्बिनीं मूढे । चन्द्रलेखामुपाहर । उपहारकुसुमस्खलितचरणा
 पतसि मदनान्धे । संशयमय मदनिश्चेतने, केशपाशम् । उत्क्षिप चन्द्रापीडदर्शनव्यसनिनि,
 काञ्चीदामकम् । उत्सर्पय पापे, कपोलदोलायितं कर्णपल्लवम् । अहृदये, गृहाण निपतितं
 दन्तपत्रम् । यौवनोन्मत्ते, विलोकयसे जनेन स्थगय पयोधरभारम् । अपगतलज्जे, शिथि-
 लीभूतमाकलय दुकूलम् । अलीकमुग्धे, द्रुततरभागम्यताम् । कुतूहलिनि, देहि नृपदर्शना-
 न्तरम् । असंतुष्टे, कियदालोकयसे । तरलहृदये, परिजनमपेक्षस्व । पिशाचि, गलितोत्त-
 रीया हृदयसे जनेन । रागावृतनयने, पश्यसि न सखीजनम् । अनेकभङ्गविकारपूर्णं, दुःख-
 मकारणायसितहृदया जीवसि । मिथ्याविनीते, किं व्यपदेशवीक्षितैः, विश्रब्धं विलोक्य ।
 यौवनशालिनि, किं पीडयसि पयोधरभारेण । अतिकोपने, पुरतो भव । मत्सरणि, किमे-
 काकिनी रुणत्सि वातायनम् । अनङ्गपरवशे, मदीयमुत्तरीयांशुकमुत्तरीयतां नयसि । रागा-

न्मथाः । सह स्पृहया वाञ्छया वर्तमानाः सस्पृहाः । तानेव प्रदर्शयन्नाह—तथाहीति । त्वरितं शीघ्रं गमनं
 यस्यास्तस्याः संबोधनं हे त्वरितगमने । मां सखीमपि प्रतिपालय । गृहीत्वा गच्छेत्यर्थः । दर्शनेऽवलोकन उन्म-
 ता ग्रथिता तस्याः संबोधनं हे दर्शनोन्मत्ते । उत्तरीयमुपरिवस्त्रं गृहाण । पतन्तं निवारयेत्यर्थः । हे मूढे-
 ऽनभिज्ञे । आननावलम्बिनीं मुखोपरि खस्तामलकलतां केशलतामुल्लासयोर्युक्तां । हे मदनान्धे चन्द्रले-
 खामलिकाभरणमुपाहर दूरीकुरु । उपहारार्थं पूजार्थं यानि कुसुमानि तैः स्खलितचरणा पतसि ।
 पतिष्यसीत्यर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यत्यर्थे वर्तमानः । हे मदनिश्चेतने । केशपाशमल-
 कसमूहं संशयमय सम्यग्बन्धनं कुरु । हे चन्द्रापीडदर्शनव्यसनिनि । काञ्चीदामकं रसनादामोत्क्षिपोच्चैनय ।
 हे पापे । कपोलदोलायितं कपोलावलम्बि कर्णपल्लवमुत्सर्पयोर्युक्तां कुरु । हे अहृदये हृदयवर्जिते । निपतितं ससं-
 दन्तपत्रं कर्णाभरणं गृहाण स्वीकुरु । हे यौवनोन्मत्ते । यौवनं तारुण्यं तेनोन्मत्ते । पयोधरभारं स्थगयाच्छा-
 दय । जनेन विलोकयस आगन्तुकलोकेन दमिवपयीकियसे । हे अपगतलज्जे अपगता दूरीभूता
 लज्जा यस्यास्तस्याः संबोधनम्, शिथिलीभूतं श्लथीभूतं दुकूलं दुकूलमाकलय जानीहि । हे अलीकमुग्धे
 त्वं गुग्धा नासि । किंतु मिथ्यासुगृहत्वं प्रतिपन्नासि । द्रुततरं शीघ्रतरभागम्यताम् । किमर्थं विलम्बं करोपि ।
 हे कुतूहलिनि कुतूहलं विषयते यस्यामिति तस्याः संबोधनम् । नृपदर्शनाश्रमन्तरं विचालं देहि । 'विचालं
 मध्यमन्तरे' इति क्रोशः । हे असंतुष्टे संतोषवर्जिते । कियत्कियन्मात्रमालोकयसे वीक्षसे । हे तरलहृदये
 चञ्चलचित्ते । परिजनं परिच्छदमपेक्षापेक्षां कुरु । हे पिशाचि हे राक्षसि । गलितं स्वस्थानात्क्षुब्धमुत्तरीय
 संव्यानं यस्या एवमिवा त्वं जनेन लोकेन हस्यसे । हे रागावृतनयने रागेण कामरागेणावृते आच्छदिते नयने
 लोचने यस्यास्तस्याः संबोधनम् । सखीजनमालिजनं न पश्यसि न विलोकयसि । अनेकेति । अनेके ये

सवमत्ते, निवारयात्मानम् । उज्झितधैर्ये, किं धावसि गुरुजनसमक्षम् । उल्लसत्स्वभा
मेवमाकुलीभवसि । मुग्धे, निगूहस्व मदनज्वरजनितपुलकजालकम् । असाध्वाचरणे
वमुत्ताम्यसि । बहुविकारे, अङ्गभङ्गवलनायासितमध्यभागा वृथा खिद्यसे । शून्यहृदये
भवनान्निर्गतमपि नात्मानमवगच्छसि । कौतुकाविष्टे, विस्मृतासि निःश्वसितुम्,
कल्पगचितरैतसमागमसुखरसनिमीलितलोचने, समुन्मीलय लोचनयुगलम्, अति
यम् । अनङ्गशरप्रहारमूर्च्छिते, रविकिरणनिवारणाय कुरु शिरस्युत्तरीयांशुकपल्लवम
सतीव्रतग्रहगृहीते, द्रष्टव्यमपश्यन्ती वञ्चयसि लोचनयुगलम् । अधन्ये, हतासि प
शनत्रंतेन । प्रसीदोत्तिष्ठ सखि, पश्य रतिविरहितं साक्षादिव भगवन्तमगृहीतमकर
करध्वजम् । अयमस्य सितातपत्रान्तरेण अलिकुलनीले शिरसि तिमिरशङ्कातिप
शशिकरकलापो मालतीकुसुमशेखरोऽभिलक्ष्यते । एतदस्य कर्णाभरणमरकतप्रभा
तमुपरचितविकचशिरीपकुसुमकर्णपूरमिव कपोलतलमाभाति । अयमस्य हारान्तनि

मुपागच्छन्तां नयसि प्रापयसि । हे रागासवमत्ते रागः प्रीतिः स एवासवः सीधु तेन मत्ते क्षीवे ।
निवारय वारणां कुरु । अतिरागवशान्मरणं भविष्यतीति भावः । हे उज्झितधैर्ये त्यक्ताहसे । गुरु
गुरुजनाः पूज्यजनास्तेषां समक्षं प्रत्यक्षं किं धावसि प्रधावनं किं करोषि । हे उल्लसत्स्वभावे प्रवर्धम
किमिति प्रश्ने । एवममुना प्रकारेणाकुलीभवसि व्याकुलतां भजसे । हे मुग्धे प्रथिले मदनज्वरेण व
जनितं यत्पुलकजालकं रोमाञ्चसमूहं निगूहस्व संवृतं कुरु । हे असाध्वाचरणे अशुभचरिते । वि
म्वसि कथं ग्लानिं भजसि । हे बहुविकारे हे अनेकविकारवति । अज्ञानां भङ्गाः संस्थानविशेषास्
गंक्रानस्तेनायासितः खिन्नो मध्यभागोऽवलग्नं यस्या एवंविधा त्वं वृथा मुधा खिद्यसे खेदं प्रा
शब्दहृदये शून्यचित्ते । स्वभवनान्निजगृहादात्मानं निर्गतमपि वहिरागतमपि नावगच्छसि न जा
कौतुकाविष्टे हे कुतूहलगृहीते । निःश्वसितुं निश्वासं ग्रहीतुं विस्मृतासि । कौतुकेनैवं व्याक्षि
षाञ्छासमपि न गृह्णासीति भावः । अन्तःसंकल्पेन मनोध्यवसायेन रचितो यो रतसमागमो मैथुन
यत्पुण्यं सानं तस्य यो रस आन्तरप्रीतिस्तेन निमीलिते मुद्रिते लोचने यस्यास्तस्याः संबोधनम् । ल
समुन्मीलय विकासय । अयं चन्द्रापीडोऽतिकमति गच्छति । हे अनङ्गशरप्रहारमूर्च्छिते हे कामव
निश्चने । रविकिरणनिवारणाय सूर्यतापापनोदायोत्तरीयांशुकपल्लवं शिरसि मस्तके कुरु विधेहि
कामलामन्त्रणे । हे सतीव्रतग्रहगृहीते सतीव्रतं पातिव्रत्यं तल्लक्षणो यो ग्रहस्तेन गृहीते । प्रथिले
द्रष्टव्यं द्रष्टुं योग्यमपि चन्द्रापीडमपश्यन्त्यनवलोकयन्ती लोचनयुगलं वञ्चयसि वञ्चनां करोषि ।
हे अभाग्ये परपुरुषाणां यदर्शनत्रतं तेन हतासि पीडितासि । चन्द्रापीडस्तु न तथाविधः पुरुषो
नादेव व्रतभङ्गः स्यादिति भावः । प्रसीद प्रसन्ना भव । हे सखि । उत्तिष्ठोत्थानं कुरु । रतिविरहि
तमगृहीतो मकरचिह्नितो ध्वजो येनैवंभूतं साक्षादिव भगवन्तं मकरध्वजं पश्य विलोकय । अयमि

णमणिकिरणकलापच्छलेन हृदयं विविक्षुरभिनवयौवनराग इव वहिः परिस्फुरति । एतद्देनेन चामरकलापान्तरेणित इव वीक्षितम् । एतत्किमपि वैशम्पायनेन सह समामन्त्र्य दशनमयू-
खलेस्वाधैवलीकृतदिवचकवाले हसितम् । एषोऽस्य शुक्रपक्षतिहरितरागेणोत्तरीयांशुकप्रान्तेन
बलाहकस्तुरगगुरुरचलनजन्मानं लग्नमग्रकेशेषु रेणुमपहरति । अयमनेन लक्ष्मीकरकमलको-
मलतलः समुत्क्षिप्य तिर्यक्तुरङ्गमस्कन्धे निक्षिप्तश्चरणपल्लवः सलीलम् । अयमनेन च ता-
म्बूलयाचनार्थमुत्तानिततले दीर्घाङ्गुलिराताम्रपुष्करकोशशोभी गजेनेव शैवालकैवलप्रासला-
लमः प्रसारितः करः । धन्या सा या लक्ष्मीरिव निर्जितकमलं करतलमस्य वसुंधरासपत्नी
ग्रहीष्यति धन्या च देवी विलासवती सकलमहीमण्डलभारधारणक्षमः ककुभा दिग्गज इव
गर्भेण यथा व्यूलः । इत्येवंविधानि चान्यानि च वदन्तीनां तासामपीयमान इव लोचन-
पुटैः, आहूयमान इव भूषणरवैः, अनुगम्यमान इव हृदयैः, अनुबध्यमान इवाभरणरत्नर-
श्मिरज्जुभिः, उपहियमाण इव नवयौवनबलिभिः, शिथिलभुजलताविगलितधवलवलयनि-

क्षिरीपद्मप्राणपरेमानेऽपि तद्वत्त्वं धीयमिति भावः । एतस्येति विषये पट्टी । फलस्येच्छेतिवत् । एतद्विषये
योऽनेननयौगनेनांगननयारम्भेन योऽस्यातं रागः स हारा युक्ताकलापाखेण्वन्तर्निविष्टा अन्तःप्रविष्टा
येऽस्यारागः पदारागानेपां किरणास्तितपसोपां कलापच्छलेन वहिः परिस्फुरति । हृदयं चित्तं विविधुः प्रवेष्टु-
मिच्छन्ति । वहिः परिस्फुरति वहिः प्रसर्पति । यद्वाभिनवयौवनरागो हृदयं विविक्षुरिव पूर्वाकच्छलेन वहिः परि-
स्फुरति । एतदिति । एतद्वाभिनवगनेन चन्द्रापीडेन चामरकलापान्तरेर्मध्यैरित एवेतः प्रदेश एव वीक्षितम-
कशेकितम् । अनेन विद्यायेतद्विज्ञातस्वयं वैशम्पायनेन सह समामन्त्र्य संभाषणं कृत्वा दशनमयूखलेस्वाधवली-
कृतदिवचकवाले यथा स्यात्तथा हसितम् । एषोऽस्येति । एष बलाहकोऽस्य राज्ञः शुक्रः कीरस्तस्य पक्षतिः
पद्मपल्लवस्तुरगगुरुरचलनजन्मानं संग्रहयन्ति भूतेनोत्तरीयांशुकप्रान्तेन संव्यानवस्त्रप्रान्तेन । तुरगगुरुरचलनजन्मा-
नमिति । तुरगा अधाग्रेपां गुराः शफालोपां चलनं गमनं तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यथैवंविधं रेणु धूलिमग्रकेशेषु
लग्नमपहरति दृग्गमोति । अनेनेति । अनेन चन्द्रापीडेन लक्ष्म्या यत्करकमलं तद्वत्कोमलं मृदु तलं यस्य स तथा
अरणपल्लवस्तुरगगुरुरचलनजन्मानं तिर्यक्तुराङ्गुलिय तिर्यक्तुपाय सलीलं यथा स्यात्तथा निक्षिप्तः स्वापितः । अयमिति ।
अनेन चन्द्रापीडेन चामरं च चामरवलीकृतं तस्याननार्थमग्रे कगे हस्तः शुण्डा च गजेनेव प्रसारितो विस्तारितः करं
विक्षितीति—उत्तानितेति । उत्तानितं तले यस्य स तथा । दीर्घा अङ्गुली यस्य स तथा । आ इषत्ताप्री
स्वतन्त्रः पुष्करकोशः यामलकोशसद्वत्प्रसन्न इत्येवंशीलः स तथा । पक्षे पुष्करं शुण्डाग्रम् । ताम्बूलपत्राणां त-
न्याग्नेनाः—इति । शैवाले शैवले ताम्र कवचं गुडस्तस्य प्राप्ति भक्षणं तत्र लालसो लोलुपः । ध-
न्येति । सा यो धन्या नाम्यवती याया निर्जितकमलं करतले लक्ष्मीरिव ग्रहीष्यति । अतएव वसुंधरायाः
साध्वीयतायाः—इति । नवयौवनः पत्यर्थः । देवी विलासवती धन्या महाभाग्यवती । एतदर्थं सप्रथ-

करे पदे पदे विवाहानल इव कुसुममिश्रैर्लज्जलिभिरवकीर्यमाणश्चन्द्रापीडो राजकुलसमी-
पमाससाद् । क्रमेण च यामावस्थिताभिरनवरतकरटस्थलैर्गलितमदमवीकरीभिरञ्जनगिरि-
मालामलिनाभिः कुञ्जरघटभिरन्धकारितदिङ्मुखतया जलधरदिवसायमानमुद्दण्डधवलत-
पत्रसहस्रसंकटमनेकद्वीपान्तरागतदूतशतसंकुलं राजद्वारमासाद्य तुरङ्गमादवततार । अवतीर्य
च करतलेन करे वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन बलाहकेनोपदिश्यमानमार्ग-
स्त्रिभुवनमिव पुञ्जीभूतम्, आगृहीतकनकवेत्रलतैः सितवारवर्णैः सितकुसुमशेखरैः सितोष्णीषैः
सितवेषपरिग्रहतया श्वेतद्वीपसंभवैरिव कृतयुगपुरुषैरिव महाप्रमाणैर्दिवानिशमालिखितैरिवो-
त्कीर्णैरिव तोरणस्तम्भनिषण्णैर्द्वारपालैरनुज्झितद्वारदेशम्, अनेकसंयवनचन्द्रशालाविटङ्कवेदि-
कासंकटशिखरैरभ्रकपैरपहसितसितकैलासशोभैरमलसुधावदातैः सप्रालेयैश्चैलेयमिव महाप्रा-
सादैरनेकवातायनविवरविनिर्गतैर्युवतिकिरणसहस्रतया कनकशृङ्खलाजालकेनोपरिविस्तीर्णन

न्येव वलयस्तैरुपहियमाणः पूज्यमान इव । शिथिला श्रुत्या या भुजलता बाहुलतास्ताभ्यो विगलितानि
च्युतानि धवलवलयनिकरः श्वेतकटकसमूहो यस्मिन्नेवंविधे पदे पदे प्रतिपदं विवाहानल इवोद्वाहवहिरिव
कुसुममिश्रैः पुष्पसंपृक्तैर्लज्जलिभिरवकीर्यमाणो वर्षाण्यमानश्चन्द्रापीडो राजकुलसमीपमाससाद् प्राप । क्र-
मेण परिपाट्या राजद्वारमासाद्य प्राप्य तुरङ्गमादवावततारोत्तीर्णः । अथ राजद्वारं विशिनष्टि—यामेति ।
यामावस्थिताभिः सेवावसरस्थिताभिः । अनवरतं निरन्तरं करटस्थलाद्दण्डस्थलाद्गलितो यो मदो दानं स
एव समीनामाम्बुकर्दमस्तं कुर्वन्तीति कार्यस्ताभिः । अञ्जनगिरीणां या माला पङ्क्तिस्तद्वन्मलिनाभिर्मलीमसाभिः
कुञ्जरघटाभिर्हस्तिसेहर्तिभिरन्धकारितानि यानि दिङ्मुखानि तेषां भावस्तत्ता तथा जलधरदिवसायमानं मेघ-
दिनमिवाचरमाणमुद्दण्डं प्रवण्डं यद्वलतपत्राणां श्वेतच्छत्राणां सहस्रं तेन संकटं संकुलम् । अनेके द्वीपा-
न्तरादेशान्तरादागता ये दूताः संदेशहारकास्तेषां शतानि तैः संकुलं व्याप्तम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । च पुनरर्थं
अवतीर्य श्वाद्युत्तीर्य करतलेन हस्ततलेन कृत्वा करे हस्ते वैशम्पायनं मन्त्रिमुतमवलम्ब्यावलम्बितकृत्य पुरोऽप्रे
सविनयं विनयसहितं यथा स्यात्तथा प्रस्थितेन गन्तुं प्रवृत्तेन बलाहकेनोपदिश्यमानो निवेद्यमानो मार्गः पन्था य-
स्यैवंभूतो राजकुलं विवेशेति द्रान्वयः । अत्र कुलं गृहम् । 'कुलं गृहेऽपि ताटङ्के कुवेरं चैव कुण्डले' इत्यने-
कार्थः । पुञ्जीभूतमिव राक्षीभूतमिव त्रिभुवनम् । आगृहीतात्ता कनकवेत्रलता सुवर्णवेष्टिता चेत्रय-
ष्टिभ्यः । सितः शुक्रो वारवाणः कञ्जको येषां तैः । सितानि यानि कुसुमानि तेषां शेखरो येषां तैः । सितः
श्वेत उष्णीषो मूर्धवेष्टनं येषां तैः । सितो यो वेषो नेपथ्यं तस्य परिग्रहः स्त्रीकारस्तस्य भावस्तत्ता तथा ।
श्वेतद्वीपसंभवैरिव । श्वेताभिधानद्वीपे सर्वैः श्वेतवर्णोपयुक्तः स्यादित्यभिप्रायः । कृतयुगपुरुषैरिव कृतयुगः सत्ययु-
गस्तत्रोत्पन्नः पुनर्वनरैरिव । महाप्रमाणैरत्युर्बैर्दिवानिशमहर्निशमालिखितैरिव चित्रितैरिव । उत्कीर्णैरिवोत्कीर्ण-
कर्पितैरिव । तोरणं प्रसिद्धं तस्य यः स्तम्भस्तत्र निषण्णैः स्थितैस्तद्वष्टम्भेनावस्थितैरनेवंभूतैर्द्वारपालैर्दिवानि-

विराजमानम्, अन्तर्गतयुधनिवहाभिराशीविपकुलसंकुलाभिः पातालगुहाभिरिवानिगम्भीराभिरायुधशालाभिरुपेतम्, अवलाचरणालक्तकरसरक्तमणिशकलैः शिखरनिर्झरानिगम्भीरकुलकृतकेकारवकलकलैः क्रीडापर्वतकैरुपशोभितम्, उज्ज्वलवर्णकम्बलावगुण्ठितकनकपर्णप्रसूतभिः प्रलम्बचामरकैलापचुम्बितचलकर्णपट्टवाभिः कुलयुवतिभिरिवोपैरुदृष्टिदाविनयनिभुताभिर्यामकरेणुकाभिरशून्यकक्षान्तरम्, आलानस्तम्भनिपण्णेन च नवजलधरोपगम्भीरमनुगतवीणावेणुरवरम्यमास्फालितधर्षरिकाधर्षरमेनवरतसंगीतकमृदङ्गध्वनिमामीलितलोचनत्रिभागेण वामदशनकोटिनिपण्णहस्तेन निश्चलकर्णतालनाकर्णयता सलीलमुभयपार्श्ववलम्बितवर्णकम्बलतया विन्ध्यगिरिणेवाविष्कृतधातुविचित्रितैपक्षसंपुटेनाधोरणगीतानन्दकृतमन्दकण्ठगजितेन मद्जलशबलशङ्खशोभितश्रवणपुटेन रजनिकरविस्म्वर्चुस्त्रिसंवर्तकाम्मुदवृन्दविभू-

तेषु विनिर्गतं यद्युवतीनां स्त्रीणां किरणसहस्रं तस्य भावस्तत्ता तथा । कनकशृङ्खलाजालकेनोपागन्धर्वस्यैव विस्तृतेन । विराजमानमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् । अतिगम्भीराभिरलक्ष्म्याभिरायुधशालाभिः शस्त्रशालाभिरुपेतं सहितम् । कीदृशीभिः । अन्तर्गतो मध्यगत आयुधनिवहः शस्त्रसमूहो यासु ताभिः । कामिनिव । आर्शाविषाः सर्पास्तेषां कुलानि तैः संकुलाभिर्याप्ताभिः पातालगुहाभिरिव बलिदैरुदमन्दराभिरिव । पुनः प्रकारान्तरेण तदेव विशेषयन्नाह—**अबलेति** । अवलाचरणानां वनितापादानां शोऽलक्तकरसो यावकरसम्भेन रक्तानि मणिशकलानि रत्नखण्डानि येषु तैः शिखरनिर्झरैः सानुमध्यवर्तिभिः शिखिकुलैर्मयूरसमूहैः कुलम्बविहितस्य केकारवस्य कलकलः कोलाहलो येषु तैरेवंभूतैः क्रीडापर्वतकैः क्रीडानलैरुपशोभितम् । **उज्ज्वलेति** । उज्ज्वलवर्णो यः कम्बलो रत्नकस्तेनावगुण्ठितमाच्छादितं कनकपर्णानां सुवर्णपत्त्रयनं यासु ताभिः । प्रलम्बानि यानि चामराणि तेषां कलापः समूहस्तेन चुम्बिताः सहिताश्चलाः कर्णपट्टवा यासां ताभिः । उपरुद्धौ प्राप्ता यौ शिक्षाविनयौ ताभ्यां निभृताभिर्युताभिः । तत्र शिक्षा संज्ञादिज्ञानम्, विनयो नम्रता । अनएव कुलयुवतिभिरिव । ता अपि शिक्षाविनयाभ्यां निभृताः स्युः । एवंविधाभिर्यामकरेणुकाभिश्चतुष्टिकाहानिनाभिरशून्यं कक्षान्तरं गृहान्तरं यस्य तत् । **आलानेति** । आलानस्तम्भो गजवन्धनस्तम्भस्तत्र निपण्णेन स्थितेन गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तिना सनाथीकृत एकदेशो यस्येति दूरेणान्वयः । अथ गजं विशेषयन्नाह—**नवेति** । नवजलधरो नवीनमेघस्तस्य यो घोषो ध्वनिस्तद्गम्भीरम् । अनुगतः सहितो यो वीणावेणुरयस्तेन रम्यं मनाहरम् । आस्फालिता वादिता या धर्षरिका वायविशेषस्तया धर्षरम् । धर्षरशब्दमित्यसिद्धिः । अनवरतं निरन्तरम् । गीतनृत्यवाद्यत्रयं प्रेक्षणार्थं प्रयुक्तं संगीतकमुच्यते । तस्य यो मृदङ्गध्वनिमुपगन्धर्वस्य सलीलं यथा स्यात्तावताकर्णयता शृण्वतातएवामीलितो निमीलितो लोचनत्रिभागो नेत्रत्रिभागो येन स तथा तेन । यद्वा गजानामवलोकनस्वभावोऽयमिति । **वामेति** । वामदशनकोटावपसव्यदन्ताग्रं निपण्णः स्थितो हस्तो येन (यस्य) तथा । अयमपि गजस्य स्वभावः । निश्चलः स्थिरः कर्णतालो यस्य स तथा तेन । केवलमेतद्गानध्वनमाहात्म्यम् । **उभयेति** । उभयपार्श्ववलम्बित इत्येवंशीलो यो वर्णकम्बलः परितोमस्तस्य भावस्तत्ता तथा विन्ध्यगिरिणेन जलतालकेनैव । **आविष्कृतेति** । आविष्कृतो यो धातुगैरिकं तेन विचित्रितं पक्षसंपुटं यस्य

स्वकेन कर्णावलम्बिना काञ्चनमयेन कृतकर्णपूरमिवाङ्कुशेन मुखमुद्रहता मदजलमलिनेन द्वितीयेनेव कर्णचामरेण कपोलतलदोलायमानेन मधुकरकुलेनालंक्रियमाणेनात्युदग्रतया पूर्व-
कायस्य वामनतया च जघनभागस्य पैतालादिवोत्तिष्ठता निशासमयेनेव परिस्फुरत्सार्धच-
न्द्रनक्षत्रमालेन शरदारम्भेणेव प्रकटितारुणचारुपुष्करेण वामनरूपेणेव कृतत्रिपदीविलासेन
स्फटिकगिरितटेनेव लग्नसिंहमुखप्रतिमेन प्रसाधितेनेवालोलं कर्णपल्लवाहतमुखेन गन्धमादन-
नाम्ना गन्धहस्तिना सनाथीकृतैकदेशम्, उज्ज्वलपट्टकम्बलपटप्रौवारितपृष्ठैश्च रसितमधुरघण्टि-
कारवमुखरकण्ठैर्मञ्जिष्ठालोहितस्कन्धकेसरवर्णैर्बनगजरुधिरपाटलसटैरिव केसरिभिः पुरो-
निहितयवसराशिशिखरोपविष्टमन्दुरापलैरासन्नमङ्गलगीतध्वनिदत्तकर्णैरन्तःकपोलधृतमधु-

चन्द्रविम्बं चुम्बन्तीत्येवंशीला ये संवर्तकाम्युदा लोकविनाशकालीना मेधास्तेषां वृन्दं समूहस्तद्विडम्बयत्यनुकरोति
यः स तथा तेन । 'शेषाद्विभाषा' इति कप्रत्ययः । अनेन स्वच्छत्वेन, वर्तुलत्वेन च शङ्खस्य चन्द्रसादृश्यं
हेस्तिनो जलधरसाम्यं च स्पष्टीकृतम् । **कर्णेति** । कर्णावलम्बिना काञ्चनमयेन खर्णनिष्पन्नेनाङ्कुशेन सृणिना
कृतकर्णपूरमिव विहितश्रोत्राभरणमिव मुखमाननमुद्रहता धारयता । पुनः कीदृशेन । मधुकरकुलेन भ्रमरस-
मूहेन कृत्वालंक्रियमाणेन विभूष्यमाणेन । भ्रमरकुलं विशिनष्टि—**कपोलेति** । कपोलतलं गल्लात्परो भाग-
स्तत्र दोलायमानेनेतस्ततो भ्रममाणेन । चक्षलत्वसाम्यादुपमानान्तरमाह—**कर्णेति** । द्वितीयेनापरेण कर्ण-
चारेणेव । शुक्रत्वशङ्कां निराकर्तुमाह—**मदेति** । मदजलं दानजलं तेन मलिनेन कृष्णेन । एतेन वर्णेनाप्युपमा-
नस्य साम्यमाविष्कृतम् । तदवयवानां सगुणत्वं वर्णयितुमाह—**पूर्वेति** । अत्युदग्रतयात्युच्चतया पूर्वकायस्य
पुरोभागस्य । जघनभागे वामनत्वं गजस्य गुण इत्याशयेनाह—**वामनेति** । वामनतया हस्ततया जघनभागस्य
पथाङ्गागस्य । एतन्निमित्तादेवोत्प्रेक्षामाह—**पातालेति** । पातालाद्रसातलाद्ब्रह्मावस्थादुत्तिष्ठता प्रादुर्भवता
निशासमयेनेव विभावरीकालेनेव । कीदृशेन । परिस्फुरन्ती दीप्यमानार्धचन्द्रोऽष्टमीचन्द्रस्तदाकृतिना
मध्यमणिना सहवर्तमाना नक्षत्रमालाभरणं यस्मिन्स तेन । पक्षे सार्धचन्द्रा नक्षत्रमाला तारापङ्क्तिर्यस्मिन्निति
विग्रहः । पुनस्तमेव विशिनष्टि—**प्रकटितेति** । प्रकटितमविष्कृतमरुणं रक्तमतएव चारु मनोहरं पुष्करं शु-
ण्डाग्रं येन स तथा तेन । केनेव । शरदारम्भेणेव घनात्ययप्रारम्भेणेव । तत्पक्षे पुष्कराणि कमलानि । 'रा-
जीवपुष्करे' इति कोशः । शेषं पूर्ववत् । पुनर्विशेषतो विशेषयन्नाह—**वामनेति** । वामनरूपेणेव वामना-
वतारेणेव । उभयसाम्यमाह—**त्रिपदीति** । कृतो विहित एकं पादमुल्लिख्य पादत्रयेणावस्थानं त्रिपदी तस्या
विलासो विभ्रमो येन स तथा तेन । पक्षे त्रिपदी खर्गमृत्युपाताललक्षणा तस्यां विलासो विलसनं येनेति भावः ।
स्फटिकेति । स्फटिकगिरिः स्फटिकाचलस्तस्य तटेनेव वरेणेव । उभयं विशिनष्टि—**लग्नेति** । लग्ना सिंह-
मुखा प्रतिमा गजस्य दन्तबन्धो यस्य स तेन । 'प्रतिमा प्रतिरूपके । गजस्य दन्तबन्धे च' इत्यनेकार्थः ।
पक्षे लग्ना प्रतिविम्बिता सिंहमुखस्य प्रतिमा प्रतिरूपकं यस्मिन्स तेन । अतएव प्रसाधितेनेव स्वीकृतभूषण-
परिग्रहेणेव । लोलां चपलां यौ कर्णपल्लवौ ताभ्यामाहतं मुखं येन (यस्य) स तेन । पक्षे कर्णपल्लवः शेषं पूर्व-
वत् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । पुनः प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—**उज्ज्वलेति** । उज्ज्वलाश्चेता ये पक्षकमलानि

रसरसलुलितलाजकवलैर्भूपालवल्लभैर्मन्दुरागतैस्तुरङ्गमैरुद्भासितम्, अधिकरणमण्डपगतैश्चा-
र्यवैरत्युच्चवेत्रासनोपविष्टैर्धर्ममयैरिव धर्माधिकारिभिर्महापुरुषैरधिष्ठितम्, अधिगतसकल-
त्रासनगरनामभिरेकभवनमिव जगदखिलमालोकयद्भिरालिखितसकलभुवनव्यापारतया धर्म-
राजनगरव्यतिकरमिव दर्शयद्भिरेधिकरणलेखकैरालिख्यमानशासनसहस्रम्, अभ्यन्तराव-
स्थितनरपतिनिर्गमैप्रतीक्षणपरेण च स्थानस्थानेषु बद्धमण्डलेन कनकमयार्धचन्द्रतारागणश-
बलचर्मफलकैर्निशासमयमिव दर्शयता स्फुरितनिशितकरवालकरप्ररोहकरालितातपेनैकश्रवण-
पुटघटितधवलदन्तपत्रेणोर्ध्वबद्धमौलिकलापेन धवलचन्दनस्यासकखचितभुजोरुदण्डेन ब-
द्धासिधेनुकेनान्ध्रद्विडसिंहलप्रायेण सेवकजनेनास्थानमण्डपगतेन च यथोचितासनोपवि-
ष्टेन प्रसारयता दुरोदरक्रीडामभ्यस्यताष्टापदव्यापारमास्फालयता परिवादिनीमालिखता

मङ्गलगीतध्वनिस्तत्र दत्ता न्यस्ताः कर्णाः यैः । **अन्तरिति** । कपोलयोरन्तर्मध्ये धृता स्थापिता मधुरा मिष्टा
सरसा रसोपेता लुलिता हस्तेन मर्दिता लाजा आर्द्रतण्डुलाः । 'लाजाः स्युरार्द्रतण्डुलाः' इति कोशः । तेषां
कवला गुडेरका येषां तैः । **भूपेति** । भूपाला राजानस्तेषां वल्लभैः प्रीत्युत्पादकैर्मन्दुरागतैर्वाजिशालाप्राप्तैरेवं-
विधैस्तुरङ्गमैरुद्भासितं शोभितम् । **अधीति** । अधिक्रियते जनोऽस्मिन्निस्त्र्यधिकरणमण्डपस्तत्र गतैः । आर्यः
प्रशस्यो वेषो नेपथ्यं येषां तैः । अत्युच्चं यद्वेत्रासनं तत्रोपविष्टैः स्थितैर्धर्ममयैरिव धर्मनिष्पन्नैरिव धर्माधिकारि-
भिर्महापुरुषैरधिष्ठितमाश्रितम् । पुनः कीदृशम् । यस्य यस्य कार्यस्य यदधिकरणं तस्मिन्ने लेखकास्तैरालि-
ख्यमानं लिपीक्रियमाणं शासनसहस्रमाज्ञापत्राणां दशशतं यस्मिन् । अथ लेखकान्विशिनष्टि—**अधीति** ।
अधिगतं ज्ञातं सकलग्रामनगराणां नामाभिधानं यैस्ते तथा तैः । एकभवनमिवैकगृहमिवाखिलं समग्रं जगद्विष्ट-
पमालोकयद्भिर्विलोकयद्भिः । **आलिखितेति** । आलिखितो लिपीकृतः सकलभुवनस्य त्रिविष्टपस्य यो व्यापारो
व्यवहारस्तस्य भावस्तत्ता तथा । धर्मराजो यमस्तस्य नगरं संयमनीति ख्यातं तस्माद्यतिकरमतिशयं दर्शय-
द्भिः । एतेन चित्रगुप्तलिखितोत्कृष्टलिपीकरणेन यमनगरापेक्षयाप्यत्र सातिशयत्वं सूचितमिति भावः । पुनः
कीदृशम् । वक्ष्यमाणेन सेवकजनेनोत्पादिनाधिष्ठितमिति सर्वत्रान्वयः । अथ सेवकजनं विशिनष्टि—**अभ्य-**
न्तरेति । अभ्यन्तरे राजसमीपे येऽवस्थिता नरपतयो राजानस्तेषां निर्गमो बहिरागमनं तस्य प्रतीक्षणं
प्रतीक्षा तत्र परेणासक्तेन । स्थानस्थानेषु स्थानानि च स्थानानि च स्थानस्थानानीति कर्मधारयस्तेषु बद्धं
मण्डलं येन स तेन । **कनकंति** । कनकमयः सुवर्णनिष्पन्नो योऽर्धचन्द्रोऽर्धचन्द्रचित्रं तारागणश्च श्वेतविन्दु-
चित्रं ताभ्यां शबलानि कर्तुराणि चर्मफलकानि तैः । चन्द्रतारकनिमित्तवत्त्वादाह—**निशेति** । निशासमय-
मिव रात्रिकालमिव दर्शयतान्येभ्यो ज्ञापयता । **स्फुरितेति** । स्फुरितं देदीप्यमानं निशितं तीक्ष्णं यत्करवालं
खङ्गं तस्य ये कराः किरणास्तेषां प्ररोहा अङ्कुरास्तैः करालितो दन्तुरित आतपो दिनकरालोको येन स तथा
तेन । एकश्रवणपुट एककर्णपुटे घटितं संयोजितं धवलं दन्तपत्रं येन स तथा तेन । देशाचारोऽयं यदेककर्णे
दन्तपत्रपरिधानम् । ऊर्ध्वं बद्धो नद्धो मौलिकलापः केशकलापो येन स तथा तेन । **धवलेति** । धवलं यच्च-

चित्रफलके भूमिपालप्रतिविम्बभावप्रता काव्यगोष्ठीमातन्वता परिहासकथां विन्दता बिन्दु-
मतीं चिन्तयता प्रहेलिकां भावयता नरपतिकृतकाव्यसुभाषितानि पठता द्विपदीं गृह्णता
कविगुणानुकिरता पत्रभङ्गानालपता वारविलासिनीजनमार्कण्यता वैतालिकगीतैर्मनेकसह-
स्रसंख्येन धवलोष्णीपपटाश्लिष्टविकटकिरीटसंकटशिरसा सनिर्झरशिखरैर्लग्नबालातपमण्ड-
लेनैव कुलपर्वतचक्रवालेन मूर्धाभिषिक्तेन सामन्तलोकेनाधिष्ठितम्, आस्थानोत्थितभूमिपा-
लसंवर्तितानां च कुथानां रत्नासनानां च राशिभिरनेकवर्णैरिन्द्रायुधपुञ्जैरिव विराजितसभा-
पर्यन्तम्, अमलभूमिसंकान्तमुखनिवहप्रतिविम्बतया विकचकमलपुष्पप्रकरमिव संपादयता
गतिवशरणितनूपुरपरिहार्यरशनाखनमुखरेण स्कन्धावसक्तकनकदण्डचामरेण निर्गच्छता
प्रविशता चानवरतं वारविलासिनीजनेनाकुलितम्, एकदेशनिषण्णचामीकरशृङ्खलासंयतश्र-
गणम्, इतस्ततः प्रचलितपरिचितामितकस्तूरिकाकुरङ्गपरिमलवासितदिङ्मुखम्, अनेककु-

ल्यन्ये । तस्य व्यापारम् । आस्फालयता वादयता परिवादिनीं वीणाम् । चित्रफलक आलेख्यपटके भूमिपालो
राजा तस्य प्रतिविम्बं प्रतिरूपमालिखता लिपीकुर्वता । काव्येति । काव्यगोष्ठीमात्रप्रता । काव्यश्रवणार्थं स्व-
स्योपवेशनेन जनग्रन्थं कुर्वन्नेत्यर्थः । परिहासकथासुपहास्यकारिवचनरचनामातन्वता विस्तारयता । बिन्दुमतीं
विचित्रां लिपिं विन्दता प्राप्नुवता । प्रहेलिकां पूर्वोक्तां चिन्तयता ध्यायता । नरपतिना राज्ञा कृतानि विर-
चितानि यानि काव्यसुभाषितानि काव्यमूकानितानि भावयता चेतनि भावनां कुर्वता । द्विपदीं पदद्वयात्मिकां
पठता पाठं कुर्वता । कविगुणान्नवीनकाव्यकर्तृणां गुणांस्तत्कालकाव्यकरणादिरूपान्गृह्णता ग्रहणं कुर्वता
पत्राणि केतकीसंवन्धानि तेषां भङ्गान्नरचनाविशेषानुकिरतोत्कीर्य कुर्वता । वारविलासिनीजनं वारयोषि-
जनमालापयता संभाषयता वैतालिका बोधिजनाः सुभाषितपाठका वन्दिनो वा तेषां गीतं गानमार्कण-
यता श्रवयता । अनेकेति । अनेकानि । सहस्राणि संख्या परिमाणं यस्य स तेन । भ्रमलेति । धवलः श्वेतो य
उष्णीपपटो मूर्धवेष्टनपटस्तेनाश्लिष्टान्यालिङ्गितानि विकटानि विपुलानि किरीटानि कीटीराणि तैः संकटं
संकीर्णं शिरो यस्य स तेन । उष्णीपस्य श्वेतत्वात्किरीटस्य मणिप्रभया रक्तत्वाच्च श्वेतरक्तवसाम्यादुत्प्रे-
क्षामाह—सेति । [सनिर्झरं] निर्झरैः सहवर्तमानं यच्छिखरं शृङ्गं तत्र लग्नं बालातपस्य मण्डलं यस्मिन्नेवं-
भूतेन कुलपर्वतचक्रवालेनवेष्टनेन मूर्धाभिषिक्तेन कृतपटाभिषेकेण सामन्तलोकेन स्वदेशसमीपवर्तिराजसमू-
हेनाधिष्ठितमिति प्रागुक्तमेव । आस्थानेति । आस्थानादुपवेशनस्थलादुत्थितो यो भूमिपालो नृपतिस्तस्मा-
त्संवर्तितानां समूहैरिवन्द्रायुधपुञ्जैरिवेन्द्रधनुःसमूहैरिव विराजितः शोभितः सभापर्यन्तः संसत्प्रान्तो यस्य तत् ।
पुनः कीदृशम् । अनवरतं निरन्तरं वारविलासिनीनां जनेनागच्छता निर्गच्छता चाकुलितं व्याकुलीभूतम् । अथ
च वारविलासिनीजनं विशेषयन्नाह—अमलेति । अमला निर्मला भूमिस्तस्यां संक्रान्तो यो मुखनिवहस्तस्य
प्रतिविम्बस्तस्य भावस्तथा । तस्य विकाससौगन्ध्यादिगुणवत्त्वादुत्प्रेक्षते—विकचेति । विकचो विकस्वरः
कमललक्षणपदपाणां पकरः सारसो यमिहोवाचयितुं संपादयता कवेयः । गतिवशेन संपादयतेन गतिवति

वज्रकिरातवर्षवरबधिरवामनमूकसंकुलम्, उपाहतकिंनरमिथुनम्, आनीतवनमानुषम्, आवद्धमेपकुक्कुटकुररकपिञ्जललावकवर्तिकायुद्धम्, उत्कूजितचकोरकादम्बहारीनकोटिकम्, आलप्यमानशुकसारिकम्, इभपतिपरिमलामर्षजृम्भितैश्च निःकूजद्भिः शिखरिणां पर्वतैर्निर्वह्य गिरिगुहानिवासिभिर्गृहीतैः पञ्जरकेसरिभिरुद्भास्यमानम्, उन्नास्यमानैः काञ्चनभवनप्रभाजनितदावानलशङ्कैर्लोलतारकैर्भ्रमद्भिर्भवनहरिणकदम्बकैर्लोचनप्रभया शबलीकृतदिगन्तरम्, उद्दामकेकारवानुमीयमानमरकतकुट्टिमस्थितशिखण्डिमण्डलम्, अतिशिशिरचन्दनविटपिञ्जलायानिषण्णनिद्रायमाणगृहसारसम्, अन्तःपुरेण च बालिकाजनप्रस्तुतकन्दुकपञ्चालिकाक्रीडेनानवरतसर्वाङ्गमानदोलशिखरकणितघण्टाटङ्कारपूरिताशमुखेन भुजगनिर्मकशक्तिमन्वह्रियमाणहारेण सौधशिखरावतीर्णप्रचलितपारावतकुलतया स्थलोत्पलिनीवनेनेवान्तःपुरिकाजनप्रस्तुतनरपतिचरितविडम्बनक्रीडेनाश्वमन्दुरापरिभ्रष्टगतैरवलुप्तभवनदाडिमीफन्दरा-

पूर्वोक्तलक्षणाः, किराताः पूर्वव्याख्याताः, वर्षवराः पण्डाः, बधिराः प्रसिद्धाः, वामनाः पूर्वव्याख्यितस्वरूपमूकाः प्रसिद्धाः, तैः संकुलं व्याप्तम् । आश्चर्यावहमाह—उपाहतेति । उपाहतमानीतं किंनरमिथुनं यस्मिंस्तत् । आनीतं वनमानुषमरण्यमनुष्यरूपवनचरं यस्मिन् । आवद्धेति । आवद्धाः संयता ये मेपाकुक्कुटाश्वरणायुधाः, कुरराः पक्षिविशेषाः, कपिञ्जला गणेशाः, लावकाः प्रसिद्धाः, वर्तिकाः पक्षिविशेषाः, तेषां युद्धं यस्मिन् । उदिति । उत्प्रावल्येन कूजितं येषामेवंविधाश्चकोरा विषसूचकाः, कादम्बाः कलहंताः, तारिताः पक्षिविशेषाः, कोकिलाः पिकाः यस्मिन् । आलप्येति । आलप्यमानाः संभाष्यमाणाः शुकसारिका यस्मिन् । पुनः कीदृशम् । पञ्जरकेसरिभिः पञ्जरप्राप्तहर्यक्षैरुद्भास्यमानमुत्प्रावल्येन शोभमानम् । अथ केनारिणं(णो)विशेषयन्नाह—इभपतीति । इभपतिर्गन्धगजस्तस्य परिमलस्तस्माद्योऽमर्षः कोधसंभवस्तेन जृम्भितैर्घण्टितैरतएव निःकूजद्भिर्नितरां गुञ्जद्भिर्गुञ्जारवं कुर्वद्भिः । शिखरिणां पर्वतानां केसरिसारवत्त्वादाह—जीवितैरिति । जीवितैरिव प्राणितैरिव गिरीणां या गुहाः कन्दरास्तत्र निवासिभिरवस्थापिभिर्गृहीतैर्वलादनातैर्विलयर्थः । पुनः प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—भवनेति । भवनहरिणकदम्बकैर्गृहमृगसमूहैर्लोचनप्रभया नेत्रदीप्तया शबलीकृतं कर्बुरीकृतं दिगन्तरं यस्मिन् । कीदृशैः काञ्चनभवनं सुवर्णगृहं तस्य प्रभा कान्तिस्तया जनि-
तोत्पादिता दावानलशङ्का वनवह्निद्वापरो येषां तैः । अतएवोन्नास्यमानैरुत्प्रावल्येन त्रासं प्राप्यमाणाः । लोका-
स्तारकाः कनीनिका येषां तैर्भ्रमद्भिरितस्ततः पर्यटद्भिः । उद्दामेति । उद्दाम उद्धतो यः केकारवस्तेनानुमीयमानमनुमानविषयीक्रियमाणं मरकतकुट्टिमस्थितमश्मगर्भवद्भूमिस्थितमुपविष्टं शिखण्डिमण्डलं गयययययय

ष्टिभिः, सगृहदैवतमिव शालभञ्जिकाभिः, शिवभवनमिव द्वारावस्थितदण्डपाणिप्रतीहारग-
णम्, उत्कृष्टकविगद्यमिव विविधवर्णश्रेणिप्रतिपाद्यमानाभिनवार्थसंचयम्, अप्सरोगणमिव
प्रकटमनोरमैरम्भम्, दिवसकरोदयमिवोहसत्पद्माकरकमलामोदम्, उष्णकिरणमिव निज-
लक्ष्मीकृतकमलोपकारम्, नाटकमिव पताकाङ्कशोभितम्, शोणितपुरमिव वाणयोग्यावासो-
पेतम्, पुराणमिव विभागावस्थापितसकलभुवनकोशम्, संपूर्णचन्द्रोदयमिव मृदुकरमहत्सवं-
धितरत्नालयम्, दिग्गजमिवाविच्छिन्नमहादानसंतानम्, ब्रह्माण्डमिव सकलजीवलोककव्य-
हारकारणोत्पन्नहिरण्यगर्भम्, ईशानबाहुवनमिव महाभोगिमण्डलसहस्राधिष्ठितप्रकोष्ठम्,
महाभारतमिवानन्तगीताकर्णनानन्दितनरम्, यदुवंशमिव कुलक्रमागतशूरभीमपुरुषोत्तमव-

दैवतेन वर्तमानमिव । काभिः । शालभञ्जिकाभिः पुत्रिकाभिः । शिवेति । दिवसेश्वरस्य भवतं न
तद्वदिव द्वारावस्थिता दण्डपाणयः प्रतीहारगणा यस्मिन् । ईश्वरपक्षे कृष्णण्डकादयो गणाः । उत्कृष्टमलंकार-
द्युपेतं यत्कविगद्यमच्छन्दं तद्वदिव । उभयं विशेषयन्नाह—विविधेति । विविधा अनेके नैव वर्णा आवासा-
दयः, एकमुख्यसजातीयसमूहश्रेणिः, ताभिः प्रतिपाद्यमान उपाद्यमानोऽभिनयः प्रत्यगोऽर्थसंचयो प्रत्यसमो
यस्मिन् । पक्षे विविधवर्णश्रेणिभिर्विविधाक्षरपङ्क्तिभिः प्रतिपाद्यमानः कथ्यमानोऽभिनयोऽश्रुतपूर्वोऽर्थसंचयोऽभि-
धेयसमूहो यस्मिन् । अप्सरसां तिलोत्तमानां गणः समुदायस्तमिव । प्रकटः स्पष्टो मनसा रमणां सुन्दराणां
मारम्भः प्रारम्भो यस्मिन् पक्षे मनोरमा रम्भा देवाङ्गना यस्मिन् । दिवसेति । दिवसकरस्य मृद्वस्योदय
उद्गमनं तमिव । उहसन्ति यानि पद्माकरेषु तटाकेषु कमलानि सरोजानि तेषामामोदः परिमलो नास्ति वि-
भङ्गश्लेषः । यदोहसन्तः पद्माकराः श्रीकारकाः कमला हरिणविशेषाः, तेषामामोदः परिमलो नास्ति । उष्ण-
किरणः सूर्यस्तमिव निजलक्ष्म्या स्वराज्यधिया कृतो विहितः कमलवज्जलजवरकमलवोपकार उपकृतिः पूजा
वा येन तत् । पक्षे निजलक्ष्म्या निजशोभया कृतो विहितः कमलानामुपकारो विकाशरूपो येन तम् । ना-
टकं ताण्डवं तद्वदिव पताका वैजयन्ती तस्या अङ्को मध्यं तेन शोभितम् । पक्षे पताका हस्तविन्यासः, अङ्को
नाटकैकदेशः ताभ्यां शोभितं विराजितम् । शोणितपुरं वागनाग्नौ दैत्यस्य नगरं तच्च 'देवीकोट' इति प्रसिद्धं
तद्वदिव वाणाः शरास्तेषां योग्यो य आवासस्तेनोपेतं सहितम् । पक्षे वाणो दैत्यस्तदावासोपेतमित्यर्थः । पुरा-
णेति । पुराणं पञ्चलक्षणं तद्वदिव विभागेन भिन्नतयावस्थापितो रक्षितः सकलभुवनस्य समग्रविष्टपस्य कोशो
द्रव्यसमूहो यस्मिन् । पक्षे विभागेनावस्थापितो ज्ञापितः सकलभुवनकोशः समग्रभुवनमण्डलं येन । संपूर्णेति ।
संपूर्णः समग्रो यश्चन्द्रस्तस्योदयस्तद्वदिव मृदवः स्वल्पा ये करा राजदेशद्रव्याणि तेषां सहस्रं तेन संवर्धितानि
वृद्धिं प्राप्तानि यानि रत्नानि तान्येवात्ये गृहे यस्मिन् । पक्षे मृदुकराणां सुकुमारकिरणानां यत्सहस्रं तेन संव-
र्धितो वेलां ग्राहितो रत्नालयः समुद्रो येन स तम् । दिगिति । दिशि स्थितो गजो दिग्गजस्तमिवाविच्छिन्न-
मवृणुतं महादानस्य महद्वितरणस्य संतानं परंपरा यस्मिन् । पक्षे दानसंतानं मदसंततिः । शयं पूर्ववनं ।
ब्रह्माण्डेति । ब्रह्माण्डं विश्वं तदिव सकलजीवलोकस्य समग्रविष्टपस्य व्यवहारो व्यवहरणं तस्य कारणं निदानं

लपरिपालितम्, व्याकरणमिव प्रथममध्यमोत्तमपुरुषविभक्तिस्थितानेकादेशकारकाख्यात-
संप्रदानक्रियाव्ययप्रपञ्चसुस्थितम्, उदधिमिव भयान्तःप्रविष्टसपक्षभूर्भृत्सहस्रसंकुलम्, उ-
पानिरुद्धसमागममिव चित्रलेखादर्शितविचित्रसकलत्रिभुवनकारम्, बलियज्ञमिव पुराण-
पुरुषवामनाधिष्ठिताभ्यन्तरम्, शुक्लपक्षप्रदोषमिव विततशशिकिरणकलापर्व्वलाम्बरविता-
नम्, नरवाहनदन्तकथेवान्तःसंवर्धितप्रियदर्शनराजदारिकागन्धर्वदत्तोत्कण्ठम्, महातीर्थमिव
सद्योऽनेकपुरुषप्राप्ताभिषेकफलम्, प्राग्वंशमिव नानासत्रपात्रसंकुलम्, निशासमयमिवानेकन-
क्षत्रमालालंकृतम्, प्रभातसमयमिव पूर्वदिग्भागरागानुमेयमित्रोदयम्, गन्धिकभवनमिव

ऽनन्तः परमेश्वरस्तस्य गीतं स्तुतिस्तदाकर्णनेनानन्दितो नरोऽर्जुनो यस्मिन् । यदुवंशमिव यदुर्नृपतिस्तस्य वंशः
संतानपरंपरा तमिव कुलक्रमागताः परंपरायाताः, शराः शौर्यगुणयुक्ताः, भीमाः क्रूराकृतयः, पुरुषोत्तमाः पु-
षेपु मुख्याः, तेषां बलेन सैन्येन परिपालितं रक्षितम् । रजन्यां चतुष्किकाप्रदानेन तद्रक्षां कुर्वन्तीति
भावः । पक्षे शरो नाम विष्णोः पितामहः, भीमो नाम कश्चित्, पुरुषोत्तमो विष्णुः, बलो बलदेवः
एभिः परिपालितं लालितम् । जरासिन्धोरिति शेषः । व्याकरणं शब्दशास्त्रं तद्वदिवायं प्रथम आद्यः, अयं म-
ध्यमोऽनुत्कृष्टाधमः, अयं चोत्तमः सर्वोत्कृष्टः, एवंविधा या पुरुषविभक्तिस्तस्यां स्थिता येऽनेकआदेशकारकाः
आज्ञाकारकास्तैराख्याता प्रतिपादिता सम्यक्प्रकारेण या संप्रदानक्रिया तस्यां यो व्ययस्तस्य प्रपञ्चो विस्तार-
स्तत्र सुस्थितम् । सुखेनावस्थितमित्यर्थः । पक्षे प्रथमपुरुषो मध्यमपुरुष उत्तमपुरुषश्चेति संज्ञात्रयं पाणिनिना
प्रपञ्चितम् । विभक्तयश्च खाद्यस्तासु स्थिता आदेशास्तिसृचतसृप्रभृतयः, कारकाणि कर्तादीन्याख्यातानि नव
दश वा, संप्रदानं चतुर्थाकारकम्, क्रिया भ्वादिः, अव्ययान्युच्चैरित्यादीनि तेषां प्रपञ्चो विस्तारः सुस्थितो य-
स्मिन् । उदधिः समुद्रस्तद्वदिव भयाद्भोतेरन्तःप्रविष्टं मध्ये समागतं यत्सपक्षाणां परिच्छदोपेतानां भूभृतां
राज्ञां सहस्रं तेन संकुलम् । पक्षे सपक्षाः पक्षयुक्ता भूभृतः पर्वताः । शेषं पूर्ववत् । उषेति । उपा बाणासुरपुत्री
अनिरुद्धः प्रद्युम्नतनयः, तयोः समागमः संवन्धस्तदिव । तस्याः सखीभूता चित्रलेखा तयानिरुद्धोत्कण्ठितामु-
षां प्रत्यनिरुद्धज्ञानाय चित्रे त्रिभुवनमालिख्य दर्शितमिति पौराणिकी कथा । तामधिकृत्याह—चित्रेति । चि-
त्रलेखाभिरालेख्यपङ्क्तिभिर्दर्शितः प्रकाशितो विचित्रो नानाविधः सकलः समग्रत्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्याकार
आकृतिर्येन तत् । पक्षे चित्रलेखा सखी । शेषं पूर्ववत् । वलिनृपस्तेन कृतो यज्ञो यागस्तमिव पुराणपुरुषै-
र्वृद्धपुरुषैर्वामनैश्चाधिष्ठितमाश्रितमभ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तत् । पक्षे पुराणपुरुषो यो वामनो गृहीतवामनाव-
तारः । शेषं पूर्ववत् । शुक्लेति । शुक्लो यः पक्षस्तस्य प्रदोषो यामिनीमुखं तद्वदिव । विततो विस्तीर्णो यः शशिकिर-
णकलापस्तद्वद्वलं यदम्बरं वस्त्रं तस्य वितानमुल्लोचो यस्मिन् । पक्षे शशिकिरणकलापेन धवलाम्बरमेव वितानं
यस्मिन्निति विग्रहः । नरवाहनो राजा तस्य दन्तकथा लोकप्रवृत्तित्तद्वदिवान्तः संवर्धिता अन्तःपुरे वृद्धिं प्राप्ता
याः प्रियदर्शना इष्टावलोकना राजदारा एव राजदारिकाः स्वार्थं कः । 'काम्यते(च्च)' इति पूर्वस्येकारः ।
ताभिर्गन्धर्वाणां देवगायनानां दत्तोत्कण्ठा यस्मिन् । पक्षेऽन्तःसंवर्धिता प्रियदर्शनानाम्नी राजदारिका नरवाह-

स्नानधूपविलेपनवर्णकोज्ज्वलम्, ताम्बूलिकभवनमिव कृतलवलीलेविज्ञेयाकङ्कोलपत्रसंचयम्,
प्रथमवेश्यासमागममिवाविदितहृदयाभिप्रायचेष्टाविकारम्, कामुकजनमिव बहुचातुर्यभाष-
सुभाषितरसास्वादत्तालशब्दम्, धूर्तमण्डलमिव दीपमानमणिशतसहस्रालंकरणमलंकृतम्,
पत्रसंचयम्, धर्मारम्भमिवाशेषजनमनःप्रह्लादनम्, महावनमिव श्वापदद्विजोपपुष्पम्, रामा-
यणमिव कैपिकथासमाकुलम्, माद्रीकुलमिव नकुलालंकृतम्, संगीतभवनमिवानेकस्थानाव-
स्थापितमृदङ्गम्, रघुकुलमिव भरतगुणानन्दितम्, ज्योतिषमिव ग्रहमोक्षकलाभागनिपुणम्,
नारदीयमिव वर्ण्यमानराजधर्मम्, यन्त्रमिव विविधशब्दरसलब्धास्वादम्, मृदुकाञ्चसिवा-
न्यचिन्तितस्वभावाभिप्रार्थिवेदकम्, महानदीप्रवाहमिव सर्वद्वैरितापहरम्, धनमिव न कस्य-

ऽनेका नक्षत्रमाला ग्रहश्रेणिर्यस्मिन् । प्रभातं प्रत्यूर्ध्वं तस्य समयोऽवसरस्तमिव पूर्वदिशा पूर्वरीत्या भागैक-
देशेन यो रागः स्नेहस्तेनाप्यनुमेयो मित्रस्य सुहृद उदयोऽभ्युवतिर्यस्मिन् । स्तोकसंबन्धेन गमागतानामपि
सुहृदामतिगौरवम् । का कथा बहुसंबन्धेनागतानामिति भावः । पक्षे पूर्वदिग्भागं प्राच्येकदेशे यो रागस्ते-
नानुमेयोऽनुमातुं योग्यो मित्रस्य सूर्यस्योदयो यस्मिन् । गन्धिक औषधादिविक्रयकृतस्य भवनं सुहृदं तद्वर्ण्य
स्नानानन्तरं केशानां धूपः विलेपनमङ्गरागः, वर्णको वर्तिविशेषः, तैरज्ज्वलं निमेलमित्यन्तर्लक्ष्यः । ताम्बूलि-
कानां नागवल्लीदलविक्रयकारिणां भवनमिव कृतो विहितो लवली सुगन्धवस्त्रविशेषः, लवणां त्रैलोक्यसम-
प्ला चन्द्रवाला, कङ्कोलः कोशफलम्, पत्रं जातिफलपत्रम्, एतेषां संचयः संनिधिर्यस्मिन्नित्यन्तर्लक्ष्यः ।
प्रथम आयो यो वेदयथा वारयोविता समागमस्तमिव । अतिगाम्भीर्यात् । अविदितोऽज्ञानो हृदयाभिप्रायविचार-
शयो यस्यैवंविधस्य । अर्धाद्राज्ञः । चेष्टाविकारश्चेष्टा शरीरादिक्रिया तस्या विकारो विकृतिर्यस्मिन्नित्यन्तर्लक्ष्यः ।
कामुकः कामयिता यो जनस्तमिव बहूनि चाटुनि प्रियप्रायाणि येष्वेवंविधाः संलापाः परस्परालापाः युगायितानां
सूक्तानां रसास्वादास्तेषु दत्तास्तालशब्दा असीटावबोधनेन परस्परकरतालाहतयो यस्मिन् । पक्षे यैरिति तूर्ण-
यावहुमीदृष्टिः । धूर्तां द्यूतकृतस्य मण्डलमिव समूहमिव दीपमानं यन्मणिशतसहस्रालंकरणमलंकृतम् तस्य
लेह्यपत्रसंचयो यस्मिन् । अवरोधजनस्य मध्ये यदलंकारादिकं प्रेष्यते प्रदीयते वा तत्सर्वं वह्निःस्थैर्यरीक्रियया
इति राजस्थितिः । पक्षे कृतो लेख्यपत्रसंचयो यैरिति । धूर्तैरपि सर्वं पत्रं लेख्यपूर्वकं गृह्यत इति तदुपनानम् ।
धर्मस्य वृषस्यारम्भः प्रारम्भस्तमिवाशेषाः समग्रा जनास्तेषां मनस्तस्य प्रह्लादमानन्दजनकमित्यन्तर्लक्ष्यः ।
महच्च तद्वनं च महावनं तदिव श्वापदा वने व्याप्रादयो गृहे मृगयार्थं संरक्षिताश्च, द्विजाः पक्षिणो प्रायणाः
तैरुपपुष्टं शब्दितम् । रामायणं रामचरित्रं तदिव विनोदार्थं रक्षितानां कपीनां वानरणां कथा वाच्यस्ताम्र-
समाकुलम् । पक्षे कैपिकथा हनूमत्कथा । माद्रीकुलं माद्री पाण्डुपत्नी तस्याः कुलं तद्वदिव नकुलः सर्पहा तन्नाल-
कृतम् । विनोदार्थं राज्ञां गृहे तत्सङ्गाव इति भावः । पक्षे नकुलः सहदेवाग्रजः । संगीतस्य प्रेक्षणार्थं प्रयुक्तस्य
गीतनृत्यवाद्यत्रयस्य भवनमिवानेकस्थानेष्ववस्थापितं न्यस्तं मृदां मृत्तिकानामङ्गं यस्मिन् । पक्षे मृदङ्गमि-
सुरजानि । रघुकुलं दशरथकुलं तद्वदिव । भरतः शैलपुत्रस्य गुणेन कलाकौशलेनानन्दितम् । पक्षे भगवन्म-
होदये नारायणस्य भवनम् । ज्योतिषमिव ज्योतिःशास्त्रमिव ग्रहः उद्गतनृपाणां ग्रहणं मोक्षोपपादिव

चिन्नाकाङ्क्षणीयम्, संध्यासमयमिव दृश्यमानचन्द्रापीडोदयम्, नारायणवक्षःस्थलमिव श्रीर-
त्नप्रभाभासितदिगन्तम्, बलभद्रमिव कादम्बरीरसविशेषवर्णनाकुलमितिम्, ब्राह्मणमिव प-
द्मासनोपदेशदर्शितभूमण्डलम्, स्कन्धमिव शिखिक्रीडारम्भचञ्चलम्, कुलाङ्गनाप्रचारमिव
सर्वदोषजातशङ्कम्, वेद्याजनमिवोपचारचतुरम्, दुर्जनमिवापगतपरलोकभयम्, अन्यज-
नमिवागम्यविषयाभिलाषम्, अगम्यविषयासक्तमपि प्रशंसनीयम्, अन्तकभटगणमिव कृ-
ताकृतसुकृतविचारनिपुणम्, सुकृतमिवादिमध्यावसानकल्याणकरम्, वासरारम्भमिव पद्म-
रागारुणीक्रियमाणनिशान्तम्, दिव्यमुनिगणमिव कलापिसनाथश्चेतकेतुशोभितम्, भारतस-
मरमिव कृतवर्मबाणचक्रसंभारभीषणम्, पातालमिव महार्केश्वरमध्यासितम्, वर्षपर्वतसमू-
हमिवान्तःस्थितपरिमितशृङ्गिहेमकूटम्, महाद्वारमपि दुष्प्रवेशम्, अवन्तिविषयगतमपि

प्रायाः, तेषामावेदकं कथकम् । पक्षेऽन्येन कविना चिन्तितो विचारितो यः स्वभावाभिप्रायः सहजोऽभिप्रायः ।
तात्पर्यविषयीभूतोऽर्थ इति यावत् । तस्यावेदकं ज्ञापकम् । महानद्या वृहत्तित्याः प्रवाह ओषस्तमिव सर्वं यदु-
रितं दुश्चरितं तस्यापहरम् । पक्षे सर्वं दुरितं पापम् । घनं द्रव्यं तद्वदिव न कस्यचिदपि नाकाङ्क्षणीयं नाभिलष-
णीयम् । अपि तु सर्वस्यापि स्पृहणीयमित्यर्थः । इत्यभङ्गश्लेषः । संध्यायाः सायंकालस्य समयः क्षणस्त-
मिव दृश्यमानः प्रेक्ष्यमाणश्चन्द्रापीडस्य सुतस्योदयोऽभ्युन्नतिर्यस्मिन् । पक्षे चन्द्रापीड ईश्वरः । सर्वदा संध्यायां
नृत्यविधानादिति भावः । नारायणो विष्णुस्तस्य वक्षःस्थलं भुजान्तरं तद्वदिव श्रीः शोभा तयायुक्तानि रत्नानि
तेषां प्रभाः कान्तयस्ताभिर्भासितं प्रकाशितं दिगन्तं यस्मिन् । पक्षे श्रीलक्ष्मीः, रत्नं कांस्तुभम् । शेषं पूर्व-
वत् । बलभद्रो रामस्तमिव कादम्बरी वक्ष्यमाणा स्त्री तस्या रसविशेषवर्णनं आकुलमतिर्यस्मिन् । पक्षे काद-
म्बरी कापिशायनम् । ब्राह्मणमिव द्विजमिव पद्मासनोपदेशाय दर्शितं भूमण्डलं यस्मिन् । पक्षे पद्मासनो ब्रह्मा
तस्योपदेशो वेदस्तेन दर्शितमन्येभ्यः प्रकाशितं भूमण्डलं येन स तम् । स्कन्दः स्वामी तमिव शिखी मयूरस्तस्य
यः क्रीडारम्भस्तेन चञ्चलं चटुलमित्यभङ्गश्लेषः । कुलाङ्गनायाः कुलवध्वाः प्रचारः संचरणं तमिव सर्वं
ददातीति सर्वदः परमेश्वरस्तस्मादुपजाता शङ्का भयं यस्मिन् । पक्षे सर्वदा सर्वकालम् । वेद्याजो वाराङ्गना-
जनस्तमिवोपचारः सेवा तत्र चतुरमित्यभङ्गश्लेषः । दुर्जनः खलस्तमिवापगताः परे लोकाः शत्रवस्तेभ्यो भयं
यस्मिन् । पक्षेपरलोको भवान्तरम् । अन्यजजो दिवाक्रीतिजनस्तमिवागम्यः परैर्ग्राह्य एवविधो विषयो
देशस्तस्याभिलाषो यस्मिन् । पक्षेऽगम्यानां विषयाभिलाषो यस्मिनिति बहुव्रीहिः । अगम्यविषयासक्तमपि
प्रशंसनीयमिति विरोधः । तत्परिहारस्त्वगम्यः परैर्ग्राह्यो विषयो देशस्तदासक्तमित्यर्थात् । अन्तको यमस्तस्य
भटगणः सुभटसमूहस्तमिव कृताकृतं यत्सुकृतं शोभनं कृत्यं तस्य यो विचारस्तत्र निपुणं चतुरम् । पक्षे.....
..... । सुकृतं पुण्यं तद्वदिवादिमध्यावसानेषु कल्याणकरं शुभकारकमित्यभङ्गश्लेषः । वासरस्य दिवसस्यारम्भ-
स्तमिव पद्मरागै रक्तमणिभिररुणीक्रियमाणं रक्तक्रियमाणं निशान्तं गृहं यत्र तत् । 'धामागारं निशान्तम्'
इति कोशः । पक्षे पद्मानां रागैररुणीक्रियमाणो निशान्तो रात्रिप्रान्तो यस्मिन् । दिव्यो मुनिगणो वसिष्ठा-
दिस्तमिव कलापिनो मयराज्ञैः सनाथाः सद्विता ये श्वेतकेतवः सितध्वजास्तैः शोभितम् । पक्षे कलापी

मागधजनाधिष्ठितम्, स्फीतमपि भ्रमन्नम्रलोकं राजकुलं विवेश । ससंभ्रमोपगतैश्च कृतप्रणा-
मैः प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, सर्वतः प्रचलितेन च पूर्वकृतावस्थानेन दूरपर्यन्तमौ-
लिशिथिलितचूडामणिमरीचिचुम्बितवसुधातलेन राजलोकेन प्रत्येकशः प्रतीहारनिवेद्यमाने-
न सादरं प्रणम्यमानः, पदे पदे चाभ्यन्तरविनिर्गताभिराचारकुशलाभिरन्तःपुरवृद्धाभिः
क्रियमाणौवतरणमङ्गलः, भुवनान्तराणीव विविधप्राणिसहस्रसंकुलानि समक्षान्तराण्यति-
क्रम्याभ्यन्तरावस्थितम्, अनवरतं श्लेष्मग्रहणश्यामिकालीढकरतलैः करचरणलोचनचर्ममसि-
तलोहर्जालकावृतशरीरैरालानस्तम्भैरिव गजमदपरिमललोभैर्निरन्तरनिलीनमधुरपददलज-
टिलैः कुलक्रमागतैरुदात्तान्वयैरनुरक्तैर्महोपप्राणतयातिकर्कशतया च दानवैरिवाशयाकारसंभा-
व्यमानपराक्रमैः सर्वतः शरीररक्षाधिकारानियुक्तैः पुरुषैः परिवृतम्, उभयतो वारविलासिनी-

तेषां समूहमिवान्तःस्थितानि मध्यस्थितान्यपरिमितान्यसंख्येयानि शृङ्गीहेमानि । 'अलंकारान् यन्त्रा-
तच्छृङ्गीकनकं विदुः' । तेषां कूटानि यस्मिंस्तत्संवन्धस्तैरपरिमितत्वेन शृङ्गं प्राधान्यं येषामेवंभूतानि
हेमकूटानि सुवर्णसमूहा यस्मिन् । 'शृङ्गं प्राधान्यसन्बोध्य' इत्यनेकार्थः । पक्षेऽपरिमितशृङ्गी हेमकूटापदे
यस्मिन् । महाद्वारमपि दुःप्रवेशमित्यतिशयोक्तिः । अवन्तिविषयो मालवदेशस्तत्र गतमपि प्राप्तमपि मागधजनै-
र्जरासन्धदेशोद्भवजनैरधिष्ठितमिति विरोधः । तत्परिहारस्तु मागधा युद्धाविवर्तिनो गायनास्तरधिष्ठितमित्य-
र्थात् । स्फीतमपि ऋद्धिमदपि भ्रमन्तो नम्रा लोका यस्मिन्मिति विरोधः । तत्परिहारस्तु भ्रमन्तो देशान्तरा-
दागता नम्रलोकाः स्तुतिव्रता नम्राचार्याश्च यस्मिन्मित्यर्थात् । ससंभ्रमं सवेगमुपगतैः प्राप्तैः कृतैः प्रणमो-
येनैवंभूतैः प्रतीहारमण्डलैर्द्वारपालसमूहैरुपदिश्यमानो उपदर्श्यमानो मार्गः पन्था यस्य स तथा । बहुनिर्वर्षविधा-
भ्यासं विधाय गृहागतत्वेन तादृशगृहज्ञानाभावाद्धारपालैर्मार्गः प्रदर्श्यत इति भावः । यद्वा पितुराहानजमितप्रमो-
दातिरेकेण विस्मृतान्यव्यापारत्वात्तत्प्रदर्शनं युक्तमेवेति भावः । राजगृहप्रवेशानन्तरं स चन्द्रापीडो भुवनान्तरा-
णीव समक्षान्तराण्यतिक्रम्य पितरं तारापीडमपश्यदित्यन्वयः । पुनः कीदृशः । राजलोकेन प्रणम्यमानो
नमस्क्रियमाणः । अथ राजलोकं विशिनष्टि—**सर्वत इति** । सर्वतः समन्तात्प्रचलितेनोत्थितेन कुमारगगन-
प्रतीक्षया पूर्वं कृतं विहितमवस्थानमवस्थितियेन । दूरादेव पर्यस्ता नम्रा ये मौलयः शिरांसि मुकुटानि वा तेभ्यः
शिथिलिताः श्लथीभूता ये चूडामणयस्तेषां मरीचिमिश्रुम्बितमाश्लिष्टं वसुधातलं येन । प्रत्येकशः प्रत्येकं प्रती-
हारो द्वारपालस्तेन निवेद्यमानेन निवेद्यमानं क्रियमाणेन सादरं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । पदे पदे अनिर-
दमभ्यन्तरान्मध्यप्रदेशाद्विनिर्यताभिर्वहिर्निःसृताभिराचारे राजस्थिता कुशलाभिर्निःपुणभिरन्तःपुरवृद्धाभिर्मह-
त्तरिकाभिः क्रियमाणमवतरणमङ्गलं यस्य सः । अथ राजानं विशेषयन्नाह—**अभ्यन्तरेति** । अभ्यन्तरे मागध-
हेऽवस्थितं कृतावस्थानम् । पुनः कीदृशम् । पुरुषैः परिवृतं आवृतम् । पुरुषान्विशेषयन्नाह—**अनवरतेति** ।
अनवरतं निरन्तरं यच्छ्लेष्मग्रहणं तेन या श्यामिका तथालीढमाश्लिष्टं करतलं हस्ततलं तैः करचरणलोचन-
चर्मजम् । एतान्विहायेत्यर्थः । तेषामप्यावरणे श्लेष्मग्रहणगतिप्रेक्षणानामेवाभावः स्यादित्यर्थः । अस्मिन् यत्नेन

मिश्रानवरतमुद्भूयमानधवलचामरम् , अमलपुलिनतलशोभिनि सुरकुञ्जरमिव मन्द
वारिणि हंसधवलशयनतले निषण्णं पितरमपश्यत् । आलोकयेति च प्रतीहारवचन
मतिदूरावनतेन चलितचूडामणिना शिरसा कृतप्रणाममेह्येहीत्यभिधानो दूरादेव प्र
भुजयुगलः शयनतलादीषदुच्छ्वसितमूर्तिरानन्दजलपूर्व्यमाणलोचनः समुद्रतपुलकतया
त्रिवैकैकुर्वन्निव पिबन्निव तं पिता विनयावनतमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च पि
पीठसमीपे पिण्डीकृतमुत्तरीयमात्मताम्बूलकरङ्कवाहिन्या स्तत्वरमासनीकृतमपनयेति
दन्नप्रचरणेन संमुत्सार्य चन्द्रापीडः क्षितितल एव निपसाद । अनन्तरं निहिते च
राज्ञा सुतनिर्विशेषमुपगूढो वैशम्पायनो न्यषीदत् । मुहूर्तमिव विस्मृतचामरोत्क्षेपनि
वारविलासिनीनां साभिलाषैरनिलचलितकुर्वलयदामदीर्घैरजिह्वैरैरलतारसारैरवल
इव दृष्टिपातैः स्थित्वा 'गच्छ वत्स, पुत्रवत्सलां मातरमभिवाद्य दर्शनलालसां यथा
जननीदर्शनेनानन्दय' इति विसर्जितः पित्रा सविनयमुत्थाय निवारितपरिजनो वैश

पिङ्गिरनवरतमुद्भूयमानं वीज्यमानं धवलचामरं यस्य स तम् । पुनः कीदृशम् । हंसवद्धवलं यच्च
शय्यातलं तत्र निषण्णं स्थितम् । कमिव । मन्दाकिनी गङ्गा तस्या वारिणि जले सुरकुञ्जरमिवैरा
शयनं विशिनष्टि—अमलेति । अमलं निर्मलं यत्पुलिनं सैकतं तस्य तलं तद्वच्छोभिनि वि
अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । आलोकय विलोकयेति प्रतिहारवचनानन्तरं द्वारपालोक्तः पश्चादतिदूरादतिद
दवनतेन नम्रेण चलितः कम्पितचूडामणिः शिरोमणिर्यस्यैवभूतेन शिरसा मस्तकेन कृतः प्रणामो ये
एह्येहि । वीप्सायां द्विलम् । आगच्छागच्छेत्यभिधान इति श्रुवाणः दूरादेव प्रसारितं विस्तारितं
वाहयुग्मं येन सः । शयनतलादीपत्किंचिदुच्छ्वसितोर्ध्वाभूता मूर्तिः शरीरं यस्य सः । आनन्दजलेन प्रमो
पूर्व्यमाणे भ्रियमाणे लोचने नेत्रे यस्य सः । आनन्दरूपमभिव्यज्यन्नाह—समुद्रतेति । समुद्रतः प्राबु
पुलको रोमाञ्चस्तस्य भावस्तत्ता तया सीव्यन्निव सेवनं कुर्वन्निवैकैकुर्वन्निव तन्मयीकुर्वन्निव पिबन्निवा
पानं कुर्वन्निव । पितुर्निकटे विनयातिशयं व्यज्यन्नाह—विनयेति । विनयाद्वैनयिकगुणनावनतं नम्रोभ
तारापीडस्तं चन्द्रापीडमालिलिङ्ग परिपश्ये । पूर्वमालिङ्गितः पश्चादुन्मुक्तो विभिन्नीभूतः पितुस्तारापीड
णयोः पादयोः पीठं पादासनं तस्य समीपेऽन्तिके ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या पिण्डीकृतमात्मनः स्वकीयमुत्तरी
शीघ्रमासनीकृतं विष्टरीकृतम् अपयन दूरीकुर्वति शनैः शनैर्वदन्नुवन्नप्रचरणेन तत्समुत्सार्य दूरीकृत्य च
क्षितितल एव भूमावेव निपसादोपविष्टवान् । तदनन्तरं तदुपवेशनानन्तरं राज्ञा तारापीडेन सुतनिर्वि
स्यात्तथोपगूढ आलिङ्गितो वैशम्पायनो निहिते स्थापितेऽस्यासने चन्द्रापीडासने न्यषीददुपा
विस्मृतो यश्चामरोत्क्षेपस्तेन निश्चलानां वारविलासिनीनां वाराङ्गनानां दृष्टिपातैर्नत्रप्रान्तैरवलुप्यमान
यमान इव । दृष्टिपातं विशेषयन्नाह—सेति । सहाभिलाषाभिर्वैतमनैः साभिलाषैः । सहस्य र
अनिलेन वायुना चलितं कम्पितं यत्कुवलयदाम माला तद्दीर्घैरायतैराजिह्वाकुटिला तरला च

द्वितीयोऽन्तःपुरप्रवेशयोग्येन राजपरिजनेनोपदिश्यमानवर्तमान्तःपुरमाययौ। तत्र धवलकन्या-
कावच्छन्नशरीरैरनेकशतसंख्यैः श्रियमिव क्षीरोदकलोलैः समन्तात्परिवृता शुद्धान्तर्वशिकाः,
अतिप्रशान्ताकाराभिश्च कषायरक्ताम्बरधारिणीभिः संध्याभिरिव सकललोकवन्द्याभिः प्रल-
म्बश्रवणपाशाभिर्विदितानेककैथावृत्तान्ताभिर्भूतपूर्वाः पुण्याः कथाः कथयन्तीभिरितिष्ठाना-
न्वाचयन्तीभिः पुस्तकान्दधतीभिर्धर्मोपदेशान्निवेदयन्तीभिः जरत्प्रव्रजिताभिर्विनोद्यमानाम्,
उपरचितस्त्रीवेषभाषेण गृहीतविकटप्रसाधनेन वर्षधरजनेनोपसेव्यमानाम्, अनवरताभिर्भूय-
मानवालव्यजनकलापाम्, अङ्गनाजनेन च वसनाभरणकुसुमपटवासताम्बूलतालवृत्ताङ्गरा-
गभृङ्गारधारिणा मण्डलोपविष्टेनोपास्यमानाम्, पयोधरैर्वलम्बिमुक्तागुणाम्, अञ्चलमन्थनर-
द्गङ्गाप्रवाहमिव मेदिनीम्, आसन्नदर्पणपतितमुखप्रतिविम्बाम्, अर्कविम्बप्रविष्टशशिमण्ड-

वैशम्पायनद्वितीयोऽन्तःपुरप्रवेशयोग्येन राजपरिजनेनोपदिश्यमानवर्तमान्तःपुरमाययौ समागमन्। तत्रेति ।
तत्र अन्तःपुरेमातरं जननीं प्रणनाम नमश्चक इति दूरेणान्वयः । अथ मातुर्विशेषणानि—धवलकन्या-
रवच्छन्नान्याच्छादितानि शरीराणि येषां तैः । अनेके ये शतसंख्यास्तैः शुद्धान्तर्वशिकाः शुद्धान्तमन्तर्वश-
श्चान्तःपुरं तत्र नियुक्ता आन्तर्वशिकाः कञ्चुकयादयस्तैः समन्तात्सर्वतः परिवृतां परिचरिताम् । कैः कामिव ।
क्षीरोदकलोलैः क्षीरसमुद्रतरङ्गैः परिवृतां श्रियमिव लक्ष्मीमिव । पुनः कीदृशीम् । जरत्प्रव्रजिताभिर्वेष्टनापमो-
भिर्विनोद्यमानां विनोदविषयीक्रियमाणाम् । अथ च तापसीनां विशेषणानि—अतिप्रशान्तोऽतिशान्त आकारो
यासां ताभिः । कषायेण रक्तं यदम्बरं वस्त्रं तद्धारयन्तीत्येवंशीलास्ताभिः । सकलाः समग्रा ये लोकान्ते
वेन्द्याभिर्वेन्दनीयाभिः । रक्ताम्बरसाम्यादाह—संध्याभिरिव प्रलम्बा लम्बायमानाः ध्रुवपाशाः कर्णपाशो
यासां ताभिः विदिता ज्ञाता अनेकाः कथाः प्रबन्धास्तासां वृत्तान्तो वार्ता याभिस्तास्ताभिः । पुनं भूता
भूतपूर्वा । एवंविधाः पुण्याः पवित्राः कथाः संबन्धान्कथयन्तीभिः प्रतिपादयन्तीभिः । इतिहासानुसं-
वृत्तान्तान्वाचयन्तीभिः पठन्तीभिः । पुस्तकान्छास्त्रान्दधतीभिर्धारयन्तीभिः । धर्मोपदेशान्निवेदयन्तीभिर्जापय-
न्तीभिः । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह—उपरचितेति । उपरचितो विहितः स्त्रीणां वेपो नेपथ्ये भाषा च येन
स तथा तेन । गृहीतमातुं विकटं विपुलं प्रसाधनं प्रतिकर्म येनैवंविधेन वर्षधरजनेन पण्डजनेनोपसेव्यमा-
नां पर्थुपास्यमानाम् । कामन्दक्यां तेषां लक्षणं यथा—‘ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्वावाश्च न्वांस्त्रभारिणः ।
जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षधराः स्मृताः’ । अनवरतं निरन्तरमभिभूयमानो वीज्यमानो बालव्यजन-
कलापश्चामरसमूहो यस्याः सा ताम् । अङ्गनाजनेन स्त्रीजनेन चोपास्यमानां सेव्यमानाम् । अङ्गनाजने विशेषय-
न्नाह—वसनेति । वसनानि वस्त्राणि; आभरणानि भूषणानि; कुसुमानि पुष्पाणि, पटवासः पिष्टातः, ताम्बूलं
नागवल्लीदलानि, तालवृत्तं व्यजनम्, अङ्गरागो विलेपनम्, भृङ्गारः कनकालुका, एतान्धरतीति धारी तेन
धारिणा । कीदृशेन । मण्डलोपविष्टेन स्थितेन । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । पुनरपि विशेषतस्तामेव विशेषयन्नाह—
पयोधरेति । पयोधरयोः कुचयोरवलम्बी मुक्तागुणो हारो यस्यास्ताम् । स्नानामत्युच्चन्वेन मुक्तानां

स्नेहाकुलेन निर्गच्छतेव हृदयेनान्तःशुभशतानीव ध्यायन्ती मूर्धन्युपाधाय तं सुचिरमाशि-
 श्लेष । अनन्तरं च तथैव कृतयथोचितसमुपचारमाश्लिष्टवैशम्पायना स्वयमुपविश्य विनया-
 दवनितले संमुपविशन्तमाकृष्य बलादनिच्छन्तमपि चन्द्रापीडमुत्सङ्गमारोपितवती । संसंभ्र-
 मपरिजनोपनीतायामासन्त्यामुपविष्टे च वैशम्पायने चन्द्रापीडं पुनःपुनरालिङ्ग्य ललाटदेशे
 वक्षसि भुजशिखरयोश्च मुहुर्मुहुः करतलेन परामृशन्ती विलासवती तमवादीत्—‘वत्स,
 कठिनहृदयस्ते पिता येनेयमाकृतिरीदृशी त्रिभुवनलालनीया ह्लेशमतिमहान्तमियन्तं काळं
 लम्बिता । कैथमसि सोढवानतिदीर्घाभिर्मां गुरुजनयन्त्रणाम् । अहो, बालस्यापि सतः कठो-
 रस्येव ते महद्वैर्यम् । अहो, विगलितशिशुजनक्रीडाकौतुकलाघवमर्मके ते हृदयम् । अहो
 गुरुजनस्योपरि भक्तिरसाधारणा सर्वा । यथा पितुः प्रसादात्समस्ताभिरुपेतो विद्याभिरालो-
 कितोऽस्येवमचिरेणैव कालेनानुरूपामिर्बधूभिरुपेतमालोकयिष्यामि’ इत्येवमभिधाय लज्जासि-

तास्यामेव शशिचिम्बस्यार्कविम्बे प्रवेशात् । अत्रादर्शस्य सूर्यविम्बोपमानम् । मुखस्य शशिमण्डलोपमानम् ।
 राश्या अमावास्योपमानमिति भावः । समुपसृत्य पार्श्वे समागत्य । अन्यस्तु प्रागेवोक्तः । तु पुनरर्थः । सा
 विलासवती तं सुतं संसंभ्रमं सवेगं पादपतितमुत्थाप्य पार्श्वपरिवर्तिते निकटस्थायिनि परिजने परिच्छद आह्ला-
 संपादनदक्षे नियोगकरणाभिज्ञे सत्यपि स्वयमेवात्मनैव कृतं विहितमवतरणमुत्साहकर्मविशेषो यया सा। हृदयेन
 चेतसान्तमध्ये शुभशतानि कल्याणशतानि ध्यायन्ती चिन्तयन्ती । अथ हृदयविशेषणानि—**स्नानु (प्रस्नानु)-**
तेति । प्रभुतां पयःपूर्णां यौ पयोधरौ ताभ्यां क्षरन्तो ये पयोविन्दवस्तेषां छलेन मिषेण द्रवीभूय रसीभूय ति-
 र्गच्छतेव बहिःप्रसर्पतेव स्नेह आभ्यन्तरप्रीतिस्तेनास्तेनाकुलेन व्याप्तेन मूर्धन्युत्तमाङ्ग उपाधाय चुम्बनं कृत्वातं
 सुचिरं चिरकालमाश्लिष्टवालिलिङ्ग । **अनन्तरं चेति ।** अनन्तरम् आलिङ्गनानन्तरम् । तथैव पूर्ववत् ।
कृतमिति । कृतो यथोचितो यथायोग्यः समुपचारः प्रियवागव्यापारो यत्रेति यथा स्यात्तथाश्लिष्ट आलिङ्गितो
 वैशम्पायनो यया सा स्वयमुपविश्य विनयादवनितले समुपविशन्तमासेदिवांसमाकृष्य बलादाकर्षणं कृत्वानि-
 च्छन्तमपि । मातुः श्रमसंभवात् । चन्द्रापीडमुत्सङ्गं क्रीडमारोपितवत्यारोपयामास । संसंभ्रमं सवेगं परिजनेन
 परिच्छेदेनोपनीतायामानीतायामासन्त्यां वेत्रपीठे वैशम्पायन उपविष्टे स्थिते सति चन्द्रापीडं पुनःपुनर्वांरवारमा-
 लिङ्ग्योपगृह्णन् विधाय ललाटदेशेऽलिकप्रदेशे वक्षसि भुजान्तरे भुजशिखरयोः स्कन्धयोर्मुहुर्मुहुर्वारंवारं करतलेन
 स्वपाणितलेन परामृशन्ती परामर्शनं कुर्वती विलासवती तमवादीत्तमवोचत् । किमुवाचेत्याह—**वत्सति ।** हे
 वत्स हे पुत्र, कठिनं कठोरं हृदयं यस्यैवंविधस्ते पिता जनको येनेदृश्येतादृशीयमाकृतिराकारस्त्रिभुवने लाल-
 नीया पालनीया अतिमहान्तं कालं भूयस्तरमियन्तमेतावत्प्रमाणं ह्लेशं खेदं लम्बिता प्रापिता । अतिदीर्घा
 चिरकालमिमां गुरुजनयन्त्रणां पूज्यजननियन्त्रणां कथं सोढवानसि । अहो इत्याश्चर्यं । ते तव बालस्यापि सतः
 कठोरस्येव महद्वैर्यम्। अहो इति पूर्ववत् । अर्मके बालके त्वयि विगलितं दूरीभूतं शिशुजना बालजनास्तेषां की-
 डाकौतुकं तेन लाघवं लघुत्वमेवंभूतं हृदयम् । अहो इति पूर्ववत् । गुरुजनस्योपर्यसाधारणा सर्वा भक्तिः । यथा
 पितुर्जनकस्य प्रसादान्माहात्म्यात्समस्ताभिः समप्राभिर्विद्याभिरुपेतः सहित आलोकितोऽसि वीक्षितोऽसि । एवं
 पूर्वाक्तप्रकारेणाचिरेणैव कालेन स्तोककालेनानुरूपामिर्योग्याभिः बधूभिरुपेतमालोकयिष्यामीत्येवमभिधाय

तावनतमात्ममुखप्रतिबिम्बगर्भे विकचकमलकृतकर्णपल्लवावतंस इव कपोले पर्यचुम्ब्यदेनम् । एवं च तत्रापि नातिचिरमेव स्थित्वा क्रमेण सर्वान्तःपुराणि दर्शनेनानन्दयामास । निर्गत्य च राजकुलद्वारा बहिःस्थितमिन्द्रायुधमारुह्य तथैव तेन राजपुत्रलोकेनानुगम्यमानः शुक्रनासं द्रष्टुमयासीत् । यामावस्थितविविधगजघटासंकटम्, अनेकतुरङ्गसहस्रसंवाधम्, अपरिमितजनसमूहसहस्रसंमर्दसंकुलम्, एकदेशोपविष्टैः सहस्रशो निबद्धचक्रवालैरनेककार्यागतैर्दर्शनेतुमुकैः समन्ततो विविधशास्त्राञ्जनोन्मीलितप्रतिभैरवरच्छन्नानां विनयानुरागिभिर्धर्मपटैरिवावगुण्ठितैः शाक्यमुनिशासनपथधोरैरैरक्तपटैः पाशुपतैर्द्विजैश्च दिवानिशमासेव्यमानम्, अभ्यन्तरप्रविष्टानां च सामन्तानां जघनोर्पविष्टपुरुषोत्सङ्गावस्थितद्विगुणकुथाभिरतिचिरावस्थाननिर्वेदप्रसुप्ताधोरैर्णाभिरपर्याणाभिः सपर्याणाभिश्च निश्चलावस्थानप्रचलायिताभिः शतसहस्रशः करिणीभिराकीर्णं शुक्रनासगृहद्वारमासाद्य सत्वरप्रधावितैर्द्वारदेशाव-

एनं कुमारं पर्यचुम्ब्युम्बनं कृतवती । कीदृशम् । लज्जाम्भितेनावनतं नम्रीभूतम् । कस्मिन् । कपोले गङ्गास्पर्भागे । कीदृशे । आत्मनो मातुर्मुखप्रतिबिम्बो गर्भे यस्मिन् । मुखस्य कमलसाम्यादाह—विकचेति । विकचैर्विकस्वरैः कमलैः कृतो विहितः कर्णपल्लवावतंसो यस्मिन् । एवं चेति । पूर्वोक्तप्रकारेण तत्रापि मातुः समीपेऽपि नातिचिरं नातिचिरकालमेव स्थित्वावस्थानं कृत्वा क्रमेण परिपाठ्या सर्वान्तःपुराणि समग्राण्यवरोधानि दर्शनेनानन्दयामास प्रमोदयामास । राजकुलद्वारा प्रतोलीमार्गेण निर्गत्य बहिरागस्य बहिःस्थितमिन्द्रायुधसम्भारमारुह्य तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण तेन पूर्वोक्तेन राजपुत्रलोकेनानुगम्यमानः शुक्रनासं मन्त्रिणं द्रष्टुं विलोकयितुमयासीदित्यन्वयः । या प्रापणे लुङि रूपम् । ततश्च शुक्रनासगृहद्वारमासाद्य शुक्रनासभवनं विवेशेत्यन्वयः । अथ गृहद्वारं विशेषयन्नाह—यामेति । यामावस्थिताथतुष्किकायां स्थिता विविधानां गजानां घटा समूहस्तथा संकटं सव्या(संवा)धं प्रवेष्टुमशक्यम् । अनेके ये तुरङ्गास्तुरङ्गमास्तेषां सहस्रं तेन सबाधं बाधासहितम् । अपरीति । अपरिमिता असंख्या ये जना मनुष्यास्तेषां समूहा भिन्नभिन्नजातीयनरगणास्तेषां सहस्राणि तेषां संमर्दोऽन्योन्यावातस्तेन संकुलम् । एकदेश एकान्त उपविष्टैः स्थितैः सहस्रशो निबद्धानि चक्रवालानि यैः । अनेकानि यानि कार्याणि तदर्थं आगतैः प्राप्तैः । दर्शनार्थमवलोकनार्थमुत्सुकैरुत्कण्ठितैः । समेति । समन्ततः सर्वतो विविधानि यानि शास्त्राणि तान्येवाञ्जनं नेत्रौषधं तेनोन्मलितानि विक्राशं प्रापितानि प्रतिभानि चक्षुषि येषां तैः । अचरेति । अवरच्छन्नानां सेवकमिषेण विनयेनानुरागो विद्यते येषां तैः । तद्गुणानुरागेण विनयादेव सेवकीभूतैरित्यर्थः । धर्मपटैरिवावगुण्ठितैराच्छादितैः शाक्यमुनीनामर्कवान्धवतपस्विनां यच्छासनमाज्ञा तस्य पन्थाः मार्गस्तत्र धोरैर्यैर्धुरैर्यैस्तथा रक्तपटै रक्ताम्बरैः पाशुपतैः शैवैर्द्विजैर्द्वैपायैश्च दिवानिशमहर्निशमासेव्यमानमुपास्यमानम् । अभ्यन्तरप्रविष्टानां मध्यगतानां सामन्तानां खदेशपार्श्ववर्तिराज्ञां च शतसहस्रशः करिणीभिर्धनुकाभिराकीर्णं व्याप्तम् ।

हर्षप्रकर्षस्तमब्रवीत्—‘तात, अद्य खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यमुपारूढयौवनमालोक्य भवन्तं सुचिराद्भुवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता । अद्य समृद्धाः सर्वा गुरुजनशिपः । अद्य फलितमनेकजन्मान्तरोपात्तमवदातं कर्म । अद्य प्रसन्नाः कुलदेवताः । न ह्यपुण्यभाजां भवादृशास्त्रिभुवनविस्मयजनकाः पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते । केदं वयः । केयममानुषी शक्तिः । कचेदमशेषविद्याग्रहणसामर्थ्यम् । अहो, धन्याः प्रजा यासां भरतभगीरथप्रतिमो भवानुत्पन्नः पालयिता । किं खलु कृतमवदातं कर्म वसुंधरया ययासि भर्ता समासादितः । हरिवक्षःस्थलनिवाससद्ग्रहर्च्यसनितया हता खलु लक्ष्मीः, या विग्रहवती भवन्तं नोपसर्पति । सर्वथा कल्पकोटीर्महावराह इव दंष्ट्रावलयेन वह बाहुना वसुंधराभारं सह पित्रा’ इत्यभिधाय च स्वयमाभरणवसनकुसुमाङ्गरागादिभिरभ्यर्च्य विसर्जयांचकार । विसर्जितश्चोत्थायान्तःपुरं प्रविश्य दृष्ट्वा वैशम्पायनमातरं मनोरमाभिधानां निर्गल्य समारुह्येन्द्रायुधं पित्रा पूर्वकल्पितम्, प्रतिच्छन्दकमिव राजकुलस्य द्वारावस्थितसितपूर्णकलशम्, आवद्धहरितचन्दनमालम्, उल्लसितसितपताकासहस्रम्, अभ्याहतमङ्गलतूर्यरवपरिपूरितदिगन्तरम्, उपरचितविकच-

रङ्गरावेद्यमानो हर्षप्रकर्षोत्कर्षः प्रमोदो यस्य स तथा तं चन्द्रापीडमब्रवीत् । हे तात हे पुत्र । ‘तातस्तु पितृपुत्रयोः’ इति कोशः । खलु निश्चितम् । अद्यास्मिन्दिने देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यं परिपूर्णकृता विद्या येनैवंविधमुपारूढयौवनं संप्राप्ततारुण्यं भवन्तं त्वामालोक्य सुचिराच्चिरकालेन भुवनराज्यफलप्राप्तिस्त्रिभुवनापत्यफलोपलब्धिरुपजाता प्रादुर्भूता । अद्य गुरुजनानां पूज्यजनानां सर्वा आशिष आशीर्वादाः समृद्धाः संपत्तिभाजो बभूवुः । अद्यानेकजन्मान्तरोपात्तमनेकभवार्जितमवदातं शुद्धं कर्म फलितं फलवज्ज्ञे । अद्य कुलदेवताः कुलाभिष्टान्यः प्रसन्नाः प्रसादवत्यः । न हि अपुण्यभाजामधर्मवतां भवादृशा भवत्सदृशास्त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य विस्मयजनका आश्चर्योत्पादकाः पुत्रतां सुतत्वं प्रतिपद्यन्ते भजन्ते । केति महदन्तरे । इयं वयोवस्था क्व । इयं परिदृश्यमाना मानुषी मनुष्येष्वसंभाव्यमानैतादृशी शक्तिः पराकमः क्व । इदमशेषविद्याग्रहणसामर्थ्यं च क्व । अहो इत्याश्चर्यं । धन्या भाग्यवत्यः प्रजाः प्रकृतयो यासां प्रजानां भरत आर्षभिः, भगीरथः सगरपात्रः, ताम्भ्यां प्रतिमः सदृशो भवांस्त्वं पालयिता रक्षक उत्पन्नः । किमिति प्रश्ने । खलु निश्चयेन । वसुंधरया पृथ्व्यावदातं शुद्धं कर्म किं कृतमाचरितं यया त्वं भर्ता प्रभुः समासादितः प्राप्तः असि । हरिवक्षःस्थले विष्णुभुजान्तरे यो निवासोऽवस्थितिस्तल्लक्ष्णो योऽसद्गो हृत्स्थस्यसनितया तदासक्ततया । खलु निश्चयेन लक्ष्मीः श्रीहता । दैवेनेति शेषः । या श्रीर्भवन्तं त्वां विग्रहवती शरीरधारिणी नोपसर्पति नाभ्युपैति । अमूर्तरूपेण यद्यप्यनुसरति तथापि न मूर्तिविग्रहरूपेणेत्यर्थः । सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण कल्पकोटीर्यावद्बाहुना भुजेन वसुंधराभारं पित्रा सह जनकेन समं वह धारय । दंष्ट्रावलयेन दाढामण्डलेन महावराह इव । इति पूर्वाक्तप्रकारेणाभिधायोक्त्वा । चकारः समुच्चयार्थः । स्वयमात्मनैव । आभरणेति । आभरणानि भूषणानि, वसनानि वस्त्राणि, कुसुमानि पुष्पाणि, अङ्गरागो विलेपनम्, एतत्प्रभृतिभिर्वस्तुभिरभ्यर्चयांचयित्वा तिस्रैर्गान्धकार तिस्रैर्जितवान् । तिस्रैर्जितो गद्यागतवान् जन्मयोगेनान् कन्वान्तःपरमवरोधं प्रविश्य मध्ये

कनककुमुदप्रकरम्, अचिरकृताभिकार्यम्, उज्ज्वलविविक्तपरिजनम्, उपपादिताशेषग्रहप्र-
पञ्चमङ्गलं कुमारो भवनं जगाम । गत्वा च श्रीमण्डपावस्थिते शयने मुहूर्तमुपविश्य सह
नेन राजपुत्रलोकेनाभिषेकादिमशनावसानमकरोद्विषयविधिम् । अभ्यन्तरे च शैयनीयगृह ए-
वेन्द्रायुधस्यावस्थानमकल्पयत् ।

एवंप्रायेण चास्योदन्तेन तदहः परिणतिमुपययौ । गगनतलादवतरन्त्या दिवसश्रियोः
पद्मरागनूपुरमिव स्वप्रभापिहितरन्ध्रं रविमण्डलमुन्मुक्तपादं पपात । जलप्रवाह इव रथच-
क्रमार्गानुसारेण दिवसकरस्य वासरालोकः प्रतीचीं ककुभमगात् । अभिनवपल्लवलोहिततलेन
करणेवाधोमुख्यप्रसूतेन रविविम्बेन वासरः कमलरागमशेषं ममार्ज । कमलिनीपरिमलपरि-
पद्मरागतालिमालाकुलितकण्ठं कालपाशैरिव चक्रवाकमिथुनमाकृष्यमाणं विजघटे किरपुटैरा
दिवसान्तगापीनमरविन्दमधुरसमिव रक्तातपच्छलेन गगनगमनखेदादिव दिवसकरविम्बं
पपात । क्रमण च प्रतीचीकर्णपूररक्तोत्पले लोकान्तरमुपगते भगवति गभस्तिमालिनि, स-

नापयति कल्याणहेतुकानोद्यानि तेषां रथेण शब्देन परिपूरितं दिगन्तरं येन तत् । उपरचितो निर्मितो विकचानां
विषयगणां कमलानां नलिनानां कुसुमप्रकरो यस्मिन् । अचिरं कृतमभिकार्यं होमादिकं यस्मिन् । उज्ज्वलो
विषयो विविक्तो भिन्नभिन्नस्वरूपः परिजनः परिवारो यस्मिन् । उपपादितं विहितमशेषं समग्रं गृहप्रवेशमङ्गलं
प्राप्त्यालम्ब्यादि यस्मिन् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । गत्वा चेति । गत्वा तत्र गमनं कृत्वा श्रीमण्डप आस्था-
नमपमानाश्रयितेन स्थापितं शयने शय्यायां मुहूर्तं नाडिकाद्वयमात्रमुपविश्यावस्थानं कृत्वा तेन
गृहप्रवेशोक्तिं नह्य सार्धमभिषेकः क्षानमादिर्यस्य तम् । अशनं भोजनमवसानेऽन्ते यस्यैवंभूतं दिवस-
प्रति । रविमकर्मप्रकरोदकार्पात् । अभ्यन्तरे मध्ये यच्छयनीयगृहं सुपुतिगृहं तस्मिन्नेवेन्द्रायुधस्य स्वकीयाश्रया-
वसानमकल्पयदन्वतिष्ठत् ।

एवमिति । अस्य राज्ञ एवंप्रायेणोदन्तेन वृत्तान्तेन तदहस्तद्दिनम् । परिणतिस्त्रयोदशमुहूर्तपर्यन्तदिवसा-
पन्नपरिणतिनामुपनयावगमत् । रविमण्डलं सूर्यविम्बमुदूर्ध्वं मुक्ताः पादाः किरणा येनैवंभूतं पपात
ननम् । अन्तोऽप्युपरिप्रदेशाय पतति स ऊर्ध्वपाद एव स्यात् । स्वभाववर्णवर्तुल्लसाम्यादुपमानान्तरं
यस्यप्रवाह—गगनन्ति । गगनतलादाकाशतलादवतरन्त्या आगच्छन्त्या दिवसश्रियो दिनलक्ष्म्याः पद्मरागनूपु-
रमिव लोहितरुपादकटकमिव । नूपुरं प्रायेण सच्छिद्रं । छिद्रोपलब्धय आह—स्येति । स्वस्य या प्रभा का-
रिणन्तना मिलितान्याच्छादितानि रन्ध्राणि छिद्राणि यस्य तत् । दिवसकरस्य सूर्यस्य रथचक्रमार्गानुसारेण वास-
नोऽपि पान्नामोनुगाती स्यादिति भावः । वासरो दिवसोऽधोमुखं प्रसूतेन विस्तृतेन रविविम्बेन सूर्यविम्बेना-
भिनयाः प्रपद्मा ये पद्मवास्तद्वलोहितं रक्तं तलं यस्यैवंभूतेन करणेव करतलेनेव कमलरागमशेषं समग्रं
ममार्ज दृगन्तकारेणन्वयः । अत्र वर्तुल्लविरक्तवसाभ्यामिविविम्बस्य हस्ततलोपमानम् । कमलानां संकोच-

मुल्लसितार्यामम्बरतटौकविकचकमलिन्यां संध्यायाम्, कृष्णागुरुपङ्कपत्रलताखिव तिमिरले-
खासु स्फुरन्तीषु दिशौमुखेषु, अलिकुलमलिनेन कुवलयवनेनेव रक्तकमलाकरे तिमिरेणोत्सा-
र्यमाणे संध्यारागे, कमलिनीनिपीतमातपमुन्मूलयितुमन्धकारपल्लवेष्विव प्रविशत्सु रक्तकम-
लोदराणि मधुकरकुलेषु शनैःशनैश्च, निशाविलासिनीमुखावतंसपल्लवे गलिते संध्यारागे,
दिक्षु विक्षिप्तेषु संध्यादेवतार्चनबलिपिण्डेषु शिखरदेशलघ्नतिमिराखनारूढमयूराखपि मयूरा-
धिष्ठिताखिव मयूरयष्टिषु, गवाक्षविवरनिलीनेषु प्रासादलक्ष्मीकणोत्पलेषु, पारावतेषु, विगत-
विलासिनीसंवाहननिर्झलकाञ्चनपीठासु, मूक्रीभूतर्धण्डास्वराखन्तःपुरदोलासु, भवनसहका-
रशाखावलम्बिपञ्जरेषु विगतालापेषु शुकसारिकानिवहेषु, 'संगीतविरामविश्रान्तरवासूत्सा-
र्यमाणासु वीणासु युवतिनूपुरशब्दोपशमनिभूतेषु भवनकलहंसेषु, अपनीयमानकर्णशङ्खचा-

भगवति माहात्म्यवति गभस्तिमालिनि श्रीसूर्यं सति । अथ च संध्यायां समुल्लसितायामुल्लासं प्राप्तायाम् ।
अत्रोल्लास एव कमलिनीसाम्यं प्रदर्शयन्नाह—**अम्बरेति** । अम्बरमाकाशम् । खच्छत्वनीलत्वसाम्यात् ।
तदेव तटाकः सरस्तस्मिन्विकचा विकखरा कमलिनी नलिनी तस्याम् । अत्रारुण्यातिशयो व्यङ्ग्यः । पुनः
केषु सत्सु । दिशामुखेषु दिग्बदनेषु तिमिरलेखासु भूच्छायराजिषु स्फुरन्तीषु देदीप्यमानासु । कृष्णत्वसा-
म्यादाह—**कृष्णेति** । कृष्णागुरुः काकतण्डस्तस्य पङ्कः कर्दमस्तस्य पत्रलताखिव पत्रभङ्गेष्विव । दिशां मुखं
तन्मुखमेव । अतएव तिमिरलेखासु पत्रलतात्वोपवर्णनं युक्तम् । तिमिरेणान्धकारेण संध्याराग उत्सार्यमाणे
दूरीक्रियमाणे सति । केनेव । अलिकुलं भ्रमरसमूहस्तेन मलिनेन कृष्णेन कुवलयवनेनेव रक्तकमलाकरे रक्तपद्म-
समूहे । तथा च रागतिमिरयोः कुमुदकमलयोर्विरुद्धातिशयवत्त्वेनैतदुपमानम् । **कमलिनीति** । कम-
लिन्याः पद्मिन्या निपीतमाखादितमातपं सूर्यालोकमुन्मूलयितुं मूलतोऽपि दूरीकर्तुं रक्तकमलोदराणि मधुकरकु-
लेषु शनैः शनैः प्रविशत्सु प्रवेशं कुर्वत्सु । कृष्णत्वसाम्यादाह—**अन्धेति** । अन्धकारपल्लवेष्विव तमोभागे-
ष्विव । एतेन तमोऽतिशयत्वं सूचितम् । **निशेति** । निशैव रात्रिरेव विलासिनी स्त्री तस्या मुखमाननं
तस्यावतंसपल्लवे शेखरकिसलयं संध्यारागे गलितं दूरीभूते सति । दिक्षु पूर्वादिषु संध्यादेवतार्चनार्थं बलिपिण्डेषु
विक्षिप्तेषु विकीर्णेषु सत्सु । अर्धजलाजलैरिखपि बोध्यम् । तमसो नीलत्वात्तदेव मयूरसाम्यमित्याशयेनाह—**मयूरे-**
ति । शिखरदेशे प्रान्तप्रदेशे लघ्नं तिमिरं तमो याखेवंविधाखनारूढमयूराखप्यनाश्रितनीलकण्ठाखपि मयूराधि-
ष्ठिताखिव मयूरयष्टिषु सतीषु । पारावतानां रात्रौ विवरे निवासः प्रसिद्ध इति तदाह—**गवाक्षेति** । गवाक्षा
वातायनास्तेषां विवरेषु छिद्रेषु निलीना गुप्तीभूय स्थितास्तेषु । कृष्णत्वसाम्यादाह—**प्रासादेति** । प्रासादस्य

मरनक्षत्रमालामण्डनेषु मधुकरकुलशून्यकपोलभित्तिषु मत्तवारणेषु, प्रदीप्यमानेषु रा
भतुरङ्गममन्दुराप्रदीपेषु, प्रविशन्तीषु प्रथमयामकुञ्जरघटासु, कृतस्वस्त्ययनेषु निष्क
पुरोहितेषु, विसर्जितराजलोकविरलपरिजनेषु विस्तारितेष्विव राजकुलकक्षान्तरेषु, प्रज्ज
दीपिकासहस्रप्रतिविम्बचुम्बितेषु कृतविकचचम्पकदलोपहारेष्विव मणिभूमिकुट्टिमेषु, वि
तदीपालोकासु रविविरहार्तनलिनीविनोदनागतबालातपास्विव भवनदीर्घिकासु, निद्र
पञ्जरकेसरिषु, समारोपितकार्मुके गृहीतसायके यामिक इवान्तःपुरप्रविष्टे मकरकेतौ,
तंसपल्लवेष्विव सरागेषु कर्णे क्रियमाणेषु सुरतदूतीवचनेषु, सूर्यकान्तमणिभ्य इव संक्रा
लेषु प्रज्वलत्सु मानिनीनां शोकविधुरेषु हृदयेषु, प्रवृत्ते प्रदोषसमये चन्द्रापीडः प्रज्वलित
काचक्रवालपरिवारश्रवणाभ्यामेव राजकुलं गत्वा पितुः समीपे सुहूर्तं स्थित्वा दृष्ट्वा च विवर्त
तीमागत्य स्वभवनसनेकरत्नप्रभाशवलसुरगाराजफणामण्डलमिव हृषीकेशः शयन
धिशिश्ये ।

नानि दूरीक्रियमाणानि दृष्टदोषशमार्थं कर्णे वद्धो यः शङ्कः, चामरं बालव्यजनम्, नक्षत्रमाला नक्षत्र
मौक्तिकारचिताभरणविशेषः, एवंविधानि मण्डलानि भूपणानि येषु । **मधुकरेति** । मधुकरा भ्रम
कुलं समूहस्तेन शून्या रिक्ता कपोलभित्तिर्येषां तेषु । एवंविधेषु मत्तवारणेषु मत्तगजेषु सत्सु । प्र
प्रदीप्यमानेषु प्रज्वाल्यमानेषु रात्रौ नृपस्य वल्लभाः प्रिया ये तुरङ्गमा अश्रास्तेषां मन्दुरा शाला तस्यां
लेहप्रियेषु । **प्रवीति** । प्रविशन्तीषु प्रवेशं कुर्वतीषु प्रथमयामसक्ता याः कुञ्जरघटास्तासु । **कृतेति**
विहितं स्वस्त्ययनं विघ्नोपशमनविधिर्धैर्यवभूतेषु पुरोहितेषु पुरोवत्सु निष्कामत्सु बहिर्गच्छत्सु । पुनः केषु
मणिभूमिकुट्टिमेषु स्फटिकमणिना वद्धानि यानि भूर्मा कुट्टिमानि तेषु सत्सु । तानि विशेषयन्नाह
सर्जित इति । विसर्जितो विसृष्टो यो राजलोकस्तेन विरलः स्तोकः परिजनो येषु । अतएव विस्तारि
विस्तारं प्राप्तिष्विव । स्तोकजनापेक्षया स्थानं महद्दृश्यते रजन्यामिति भावः । **राजेति** । राजकुलस्य
कक्षान्तराणि प्रकोष्ठान्तराणि तेषु प्रज्वलितं यदीपिकासहस्रं तस्य प्रतिविम्बानि प्रतिच्छायास्तैश्च
सहितेषु । दीपकप्रतिविम्बानां पीठत्वादुपमान्तरं दर्शयन्नाह—**कृतेति** । कृतो विहितो विकचचम्प
रुपहारः पूजा येष्वेवंविधेष्विव । चम्पकदलानां पीतत्वादेव तदुपमानमिति भावः । **निपतितेति** । नि
पतितो दीपालोको गृहमणिप्रकाशो यासु । **रवीति** । रविविरहेण सूर्यविरहेणार्ता या नलिन्यस्तासां
क्रीडनं तदर्थमागतो बालातपो यास्वेवंविधास्विव भवनदीर्घिकासु गृहवापीषु सतीषु । पञ्जरस्थ
सिंहेषु निद्रया प्रमीलयालसेषु मन्थरेषु सत्सु । **समारोपितेति** । समारोपितमधिज्यं कृतं कार्मुकं
तस्मिन् । गृहीताः सायका वाणा येन स तस्मिन् । यामिक इव प्राहुरिक इवान्तःपुरप्रविष्टे मकरकेतौ
सति । **सुरतेति** । सुरते मैथुने यानि दूतीवचनानि तेषु कर्णे श्रोत्रे क्रियमाणेषु श्रूयमाणेषु सत्सु स
अत्र राग आरुण्यं इच्छा च । अत एवावतंससाम्भं प्रदर्शयन्नाह—**अवेति** । अवतंसपल्लवेष्विव ।

नीति । मानिनीनां शोकविधुरेषु शुक्लीकृतेषु हृदयेषु मनःसु मानादेव प्रज्वलत्सु दह्यमानेषु सत्सु ।
एवाह—**सूर्येति** । सूर्यकान्ता ये मणयस्तेभ्य इव संक्रान्तः प्रतिविम्बितोऽनलो वह्निर्येषु । उपसंहर

भ्रातायां च निशीथिन्यां समुत्थाय समभ्यनुज्ञातः पित्राभिनवमृगयाकौतुकोत्कृष्यमा-
यो भगवत्यनुदित एव सहस्ररश्मावारुहोन्द्रायुधमग्रतो बालेयप्रमाणानां कर्षयद्विश्वामीक-
लाभिः कौलेयकाञ्चरद्व्याघ्रचर्मशैवलवसनकञ्चुकधारिभिरनेकवर्णपट्टचीरिकोर्द्ध्वमौलि-
चितश्मश्रुगहनमुखैरेककर्णावसक्तहेमतालीपुटैरावद्धनिबिडकक्षैरनवरतश्रमोपचितोरुपि-
ः कोर्दण्डपाणिभिः श्वपोषकैरनवरतकृतकोलाहलैः प्रधावद्विद्विगुणीक्रियमाणमनोत्साहो
जतुरगपदातिपरिवृतो वनं ययौ । तत्र चाकर्णान्तौकृष्टमुक्तैर्विकचकुवलयपलाशकान्ति-
र्द्धमदकलकलभकुम्भभित्तिभिर्दुरैश्च नाराचैश्चापटङ्कैरभयचकितवनदेवतार्धाक्षीक्षितो
राहान्केसरिणः शरभांश्चोमराननेककुरङ्गकांश्च सहस्रशो जघान । अन्यांश्च जीवत एव
णतया स्फुरतो जग्राह । समारूढे च मध्यमहः सवितरि वनार्त्तानोत्थितेनेव श्रमस-

भ्रातायामिति । प्रभातायां विभातायां निशीथिन्यां रजन्यां च समुत्थायोत्थानं कृत्वा पित्रा जन-
मभ्यनुज्ञातः प्रदत्तानुशोभिनवा प्रत्यग्रा या मृगयाखेटकं तस्य यत्कौतुकमाश्चर्यं तेनाकृष्यमाणं हृदयं यस्य
भगवत्यनुदित उदयमप्राप्त एव सहस्ररश्मौ सूर्य इन्द्रायुधमश्वमारुह्य बहुगजतुरगपदातिपरिवृतो
याविल्यन्वयः । कीदृशो राजकुमारः । द्विगुणेति । द्विगुणीक्रियमाणो मनोत्साहो यस्य सः । कैः ।
कैः कौलेयकरक्षकैः । तानेव विशिनष्टि—अग्रत इति । अग्रतः पुरतो बालेयो रासभस्तत्प्रमाणां-
करश्चङ्कलाभिः सुवर्णश्चङ्कलाभिः कौलेयकाञ्चुरा आकर्षयद्विराकर्षणं कुर्वद्विः । जरदिति । जरजरी-
व्याघ्रो द्वीपी तस्य चर्म त्वक्तद्वत्तदिव शवलं कवुरं यद्वसनं वस्त्रं तस्य यः कञ्चुकोद्विक्ता तद्वा-
। अनेकेति । अनेकवर्णा या पट्टचीरिका तयोर्द्वद्वाः संयता मौलयः केशा यैः । उपेति । उपचितानि
नि यानि श्मश्रूण्यास्यलोमानि तैर्गहनानि संकीर्णानि मुखानि येषां तैः । एकेति । एकस्मिन्कर्ण-
क्षिप्तं हेमतालीपुटं यैः । आवद्धेति । आवद्धा नद्धा निविडं दृढं कक्षा मध्यप्रदेशो यैः । अनवरतेति ।
तं यः श्रमस्तेनोपचिते पुष्टे ऊरुपिण्डके जङ्घापिचिण्डिके येषां तैः । पिण्डिका च गुल्फोपरि जानोरधः-
। कोदण्डो धनुः पाणी येषां तैः । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं कृतः कोलाहलो यैः । प्रधावद्विः
तच्छद्विः । तत्रेति । तत्र तस्मिन्वने सहस्रशोऽनेकशो वनवराहानरण्यकोडान्, केसरिणः सिहान्,
नष्टापदान्, चामराश्वमरीः, अनेककुरङ्गकानसंख्यमृगांश्च जघान हतवानित्यन्वयः । कैः । नाराचैर्लोहनि-
र्गणैः 'सर्वलोहो नाराच एषणश्च सः' इति कोशः । अथ नाराचान्विशेषयन्नाह—कर्णान्तेति ।

र्णान्तमाश्रवणप्रान्तमाकृष्टा आकर्षिताः पश्चान्मुक्ताः क्षिप्तास्तैः । मदेति । मदेन कला मनोहराः ।
कलभस्य त्रिशदब्दकत्वान्मदावस्था सूचिता । अतएव कलभशब्दप्रयोगः । एवंविधा ये कलभा हस्ति-
रास्तेषां कुम्भाः शिरसः पिण्डास्त एव भित्तयः कुञ्जानि तासां भिदुरैर्भेदकैः । पुनः कैः । भलैः कुन्तैः ।
विशिनष्टि—विकचेति । विकचानि विकस्वराणि यानि कुवलयान्युत्पलानि तेषां पलाशानि पत्राणि
न्तिर्दीप्तिर्येषां तैः । उत्तेजितानां भलानामपि तदुपमानम् । चापेति । चापस्य धनुषो यष्टङ्कारष्टङ्कार-

लिलबिन्दुवर्षमनवरतमुज्जता मुहुर्मुहुर्दशनविघट्टनैः खणखणायितखरखलीनेन श्रमशि
 खविगैलितफेनिलरुधिरलवने पर्याणपट्टकानुसरणोत्थितफेनराजिना कर्णावतसीकृतमु
 सुमशबलमलिपटलैश्चङ्काररवमुखरं वनगमनचिह्नं पल्लवस्तवकमुद्वहतेन्द्रायुधेनोद्यमानः
 द्रुतस्वेदतयान्तरार्द्धीकृतमण्डलेन मृगरुधिरलवशतशबलेन वारवाणेन द्विगुणतरमुपव
 न्तिः, अनेकरूपानुसरणसंभ्रमपरिभ्रष्टच्छर्द्धधरतया छत्रीकृतेन नवपल्लवेन निवार्यमाण
 विविधवनलताकुसुमरेणुधूसरो वसन्त इव विग्रहवान्, अश्वखुररजोमलिनललाटाभि
 दातस्वेदलेखः, दूरविच्छिन्नेन पदातिपरिर्जनेन शून्यीकृतपुरोभागः, प्रजवितुरङ्गमा
 र्णावशिष्टैः सह राजपुत्रैः 'एवं मृगपतिः, एवं वराहः, एवं महिषः, एवं शरभः, एवं
 इति तमेव मृगयावृत्तान्तमुच्चारयन्स्वभवनमाजगाम । उत्तीर्य च तुरङ्गमात्ससंभ्रमप्रध
 रिजनोपनीत उपैविश्यासने वारवाणमवतार्य, अपनीय चाशेषं तुरङ्गाधिरोहणोचितं वेष
 हमितस्ततः प्रचलिततालवृन्तपत्रनापनीयमानश्रमो मुहूर्तं विश्राम । विश्रम्य च मणि

पृषतास्तेषां वर्षं वृष्टिमुज्जता त्यजता । अतएवाह—ज्ञानोत्थितेनेवाह्वानन्तरमेव कृताभ्युत्थानेनेव
 रिति । मुहुर्मुहुर्वारंवारं दशनविघट्टनैर्दन्तवर्षणैः खणखणायितं खणखणेत्याचरितं खरं कठि
 मुखयन्त्रणं येन । श्रमेति । श्रमेन खेदेन सिथिलं श्लथं यन्मुखं तस्माद्विगलिताः सस्ताः फेन
 कफसहिता रुधिरलवा यस्य स तेन । पर्याणोति । पर्याणं, पत्ययनं तस्य पट्टकः काष्ठपीठं तद्याव
 यस्या एवंविधोत्थिता फेनराजिः कफश्रेणिर्यस्य स तेन । कर्णेति । कर्णेऽवतसीकृतं श्रवणभरणं
 उत्फुल्लानि विकचानि यानि कुसुमानि तैः शबलं मिश्रितम् । अलिपटलानि भ्रमरसमूहास्तेषां
 झङ्कतिशब्दस्तेन मुखरं वाचालं वनेऽरण्ये यद्गमनं तस्य चिह्नं लक्ष्मैवविधं पल्लवस्तवकं किसलयगु
 द्बहता धारयता । पुनः कीदृशः । समुद्रतः प्रादुर्भूतः स्वेदस्तस्य भावस्तता तयान्तरार्द्धीकृतं मण्डलं
 तेन । मृगेति । मृगणां हरिणानां रुधिरलवा रक्तांशास्तेषां शतं तेन शबलेन कर्तुर्येणैवभूतेन व
 कवुकेन द्विगुणतरमुपजाता कान्तिर्यस्य सः । सत्त्ववतो वारवाणेन महती दीप्तिर्भवत्येवेति विश्व
 अनेकेति । अनेके ये रूपाः पशवस्तेषामनुसरणं गवेषणं तत्र यः संभ्रमश्चेतसो वैकुण्ठ्यं तेन परिभ्र
 भूता ये छत्रधरास्तेषां भावस्तता तथा । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः पशौ' इत्यनेकार्थः । छत्रीकृ
 वारणीकृतेन नवपल्लवेन प्रत्यप्रकिसलयेन निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण आतपो यस्य सः । विवि
 विविधा अनेकप्रकारा या वनलता अरण्यव्रतत्यस्तासां कुसुमरेणुः पुष्परागस्तेन धूसर ईषत्पाण्डुः ।
 विग्रहवान्सशरीरो वसन्त इव इष्य इव । अश्वखुरस्य यद्रजस्तेन मलिनं कश्मलं यल्ललाटं तत्राभिव्यक्त
 वदाता निर्मला खेदलेखा यस्य सः । दूरविच्छिन्नेन दूरान्तरितेन पदातिपरिजनेन पतिपरिच्छेदे
 कृतो विहितः पुरोभागोऽग्रभागो यस्य सः । प्रजविनो जवयुक्ता ये तुरङ्गमा अश्वास्तेष्वधिकुडैराह
 शिष्टैः स्तोकै राजपुत्रैर्नृपसुतैः सह । इति तमेव मृगयावृत्तान्तमाखेटकोदन्तमुच्चारयन्न्योन्यं ब्रुवन् । इ
 र्थमाह—एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मृगपतिः सिंहः, एवं वराहो वनकोडः, एवं महिषो रक्त
 शरभोऽष्टापदः, एवं हरिणो मृगः । व्यापादित इति शेषः । अन्ययस्तु प्रागेवोक्तः । स्वभवनगमना

नककलशशतसनाथामन्तर्विन्यस्तकाञ्चनपीठां स्नानभूमिमगात् । निर्वर्तितभिषेकव्यापारस्य
च विविक्तवसनपरिमृष्टवपुषः स्वच्छदुकूलपल्लवाकैलितमौलेर्गृहीतवाससः कृतदेवार्चनस्याङ्ग-
रागभूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा विसर्जिता महाप्रतीहाराधिष्ठिता राजकुलपरिचारिकाः कुलव-
र्धनासनाथाश्च विलासवतीदास्यः सर्वान्तःपुरप्रेषिताश्चान्तःपुरपरिचारिकाः पटलकविनिहि-
तानि विविधान्याभरणानि माल्यान्यङ्गरागान्वासांसि चादाय पुरतस्तस्योपतस्थुरूपनिन्युश्च ।
यथाक्रममादाय च ताभ्यः प्रथमं स्वयमुपलिप्य वैशम्पायनमुपरचिताङ्गरागो दत्त्वा च समी-
पवर्तिभ्यो यथार्हमाभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि विविधमणिभाजनसहस्रसारं शारदम्बर-
तलमिव स्फुरिततारागणमाहारमण्डपमगच्छत् । तत्र च द्विगुणितकुथासनोपविष्टः समीपो-
पविष्टेन तद्गुणोपवर्णनपरेण वैशम्पायनेन यथार्हं भूमिभागोपवेशितेन राजपुत्रलोकेन 'इद-
मस्मै दीर्यताम्, इदमस्मै दीर्यताम्' इति प्रसादविशेषदर्शनसंवर्धितसेवारसेन च सहाहार-
विधिमकरोत् । उपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मिन्मुहूर्तमिव स्थित्वेन्द्रायुधसमीपमगमत् ।

विधामं गृहीत्वा । मणीति । मणयश्चन्द्रकान्ताद्याः, रजतं रौप्यम्, कनकं सुवर्णम्, एतेषां यत्कलशशतं
कुम्भशतं तेन सनाथां सहिताम् अन्तर्मध्ये विन्यस्तं स्थापितं काञ्चनपीठं स्वर्णपीठं यस्यामेवंभूतां स्नानभूमि-
मगाज्जगाम । निर्वर्तितेति । निर्वर्तितो निष्पादितोऽभिषेकव्यापारो यस्य स तस्य । विविक्ते विजने वसनं
वस्त्रं तेन परिमृष्टं शुष्कीकृतं वपुर्येन स तस्य । स्वच्छेति । स्वच्छो निर्मलो यो दुकूलपल्लवस्तेनाकलितो
वेष्टितो मौलिः क्षिरो यस्य स तस्य । गृहीतं स्वीकृतं वासो वस्त्रं येन स तथा तस्य । कृतं देवार्चनं देवपूजा
येन स तस्य । अङ्गरागभूमौ विलेपनभूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा तारापीठेन विसर्जिता विसृष्टा महाप्रतीहारेण
महाद्वारपालकेनाधिष्ठिता आश्रिता राजकुलपरिचारिका नृपकुलसेवाकारिण्यः कुलवर्धना प्रगल्भा दासी तथा
सनाथाः सहिता विलासवती कुमारजननी तस्या दास्यः कुट्टहारिकाः (?) । सर्वान्तःपुरप्रेषिता इति ।
सर्वं यदन्तःपुरं तेन प्रेषिता अन्तःपुरपरिचारिकाश्चावरोधसेवाविधायिन्यः पटलकं वक्षेरिका तस्यां विनिहितानि
स्थापितानि विविधानि विचित्राण्याभरणानि भूषणानि, माल्यानि पुष्पदामानि, अङ्गरागान्विलेपनानि, वासांसि
वस्त्राण्यादाय गृहीत्वा तस्य चन्द्रापीडस्य पुरतोऽग्रत उपतस्थुः स्थिता बभूवुः । उपनिन्युश्च । आनीतं वस्तु-
पढीकयामासुरित्यर्थः । यथेति । यथाक्रममनुक्रमेण ताभ्योऽन्तःपुरपरिचारिकाभ्यस्तद्वस्त्रादाय गृहीत्वा
प्रथममादौ वैशम्पायनमुपलिप्य पश्चात्स्वयमुपरचितः कृतोऽङ्गरागो येनैवंभूत आहारमण्डपं भोजनमण्डपमग-
च्छदित्यन्वयः । किं कृत्वा । यथार्हं यथायोग्यमाभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि समीपवर्तिभ्यः पार्श्वस्थादिभ्यो
दत्त्वा वित्त्यर्थः । भोजनमण्डपं विशेष्यन्नाह—विविधेति । विविधानि विचित्राणि यानि मणिभाजनानि
रत्नपात्राणि तेषां सहस्रं तेन सारं प्रधानम् । भाजनानां वर्तुलत्वादिसाम्यादुपमानान्तरमाह—शारदेति ।
स्फुरिततारागणं शारदम्बरतलमिव । तत्र चेति । तत्र तस्मिन्मण्डप आहारविधिं भोजनविधिमकरो-
दित्यन्वयः । द्विगुणितं परावर्तितं यत्कुथासनं तत्रोपविष्टः । समीपेति । समीपं पार्श्वं तत्रोपविष्टेन स्थितेन ।

तत्र नानुपविष्ट एव तद्गुणोपवर्णनप्रायालापाः कथाः कृत्वा सत्यप्याज्ञाप्रतीक्षणोन्मुखे प्रा-
प्यनिनि परिजने तद्गुणहृतद्वयः स्वयमेवेन्द्रायुधस्य पुरो यवसमाकीर्य निर्गत्य राजकु-
रामीन् । तेनैव च क्रमेणावलोक्य राजानमागत्य निशामनैषीत् ।

अपरेश्वर प्रभातसमय एव सर्वान्तःपुरार्थिकृतम्, अवनिपतेः परमसंमतम्, अनुमा-
नया च, प्रथमे वयसि वर्तमानया, राजकुलसंवासप्रगल्भयाप्यनुज्ञितविनयया, किञ्चिदु-
पवीचनया, शक्रगोपकालोहितरागेणांशुकेन रचितावगुण्ठनया सवालान्तपथेव पूर्वया क-
न्याप्रदलितमनःशिलावर्णनाङ्गलावण्यप्रभाप्रवाहेणामृतरसनदीपूरेणैव भवनमापूरयन्त्या,
स्वयमेव राहुग्रह्यासभयादपहाय रजनिकरमण्डलं गामवतीर्णया, राजकुलं गृहदेवतयेव
सन्त्या, कण्ठितमणिनूपुराङ्कितचरणयुगलया कूजत्कलहंसाकुलितकमलयेव कमलिन्या, मह-
ाभयलाकलार्पकलितजघनस्थलया, नातिनिर्भरोद्भिन्नप्रयोधरया, मन्दं मन्दं भुजलतावि-

पथे सुहृन्मिव नाडिकाद्वयमिव स्थित्वेन्द्रायुधसमीपमगमयौ । तत्र चेति । तत्र तस्मिन्स्थलेऽ-
प्येवोत्थित एव तस्मेन्द्रायुधस्य ये गुणा मुखमण्डले निर्मासत्वादयस्तेषामुपवर्णनं प्रायो बाहुल्यं ये-
नित्यालापाः शैलापा यास्वेवंभूताः कथाः किंवदन्तीः कृत्वा विधायाज्ञाया निदेशस्य प्रतीक्षणं समय-
नदीन्मने नावधाने पार्श्वपरिवर्तिनि सर्मापस्थायिनि परिजने सत्यपि तस्य ये गुणाः शालिहोत्रप्रसि-
द्धिमाकर्षितं हृदयं चेत्तो यस्यैवंभूतः स्वयमेवात्मनैव । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकत् । इन्द्रायुधस्य
पूरेऽप्येव यवसं तुणमाकीर्य प्रक्षिप्य तदनन्तरं निर्गत्य राजकुलमयासीदब्राजीत् । तेनैव क्रमेण पूर्वोक्तपरि-
गणानं तागर्पादमवलोक्य निरीक्ष्य पुनरागत्यैव । स्वगृहमिति शेषः । निशां रात्रिमनैपीतपरिकलित-

अपरेश्वरिति । अपरस्मिन्दिने प्रभातसमय एव कन्ययानुगम्यमानं कैलासनामानं कञ्चुकिन-
नमानान्छन्तमपश्यदित्यन्वयः । कञ्चुकिनं विशिनष्टि—सर्वेति । सर्वं समग्रं यदन्तःपुरं तत्राधिकृतं नित्य-
नान्यामिन्ति शेषः । अवनिपते राज्ञः परमसंमतं परं विश्वस्तम् । अथ च सहागतकन्यां विशेषय-
धन्विनि । अनुलक्ष्यैव मार्गमागता प्राप्ता तया । प्रथमवयः कौमारवयस्तस्मिन्वर्तमानया स्थित-
राजेति । राजकुले नृपकुले यः संवासो वसनं तत्र प्रगल्भया प्रतिभान्वितयाप्यनुज्ञितोऽपरित्यक्तो
मर्मादा वया सा तया । प्रगल्भस्याभिमानातिरेकेण विनयाभावः स्यात् । अत्र तु तत्सद्भावेऽपि तदाधि-
त्याध्यमिति भावः । किञ्चिदिति । किञ्चिदीषदुपारूढमाधितं यौवनं तारुण्यं यथा सा तया । शक्र-
शक्रगोप एव शक्रगोपकः । स्वार्थे कः । आरक्तः प्रावृट्कीटस्तद्वदालोहितो रक्तो रागे यस्मिन्नेता-
शुकेन वस्त्रेण रचितं विहितमवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं यथा सा तया । अंकुशस्यातिरक्तत्वादुपमानं प्रदर्शय-
सवालैति । गृहं चालातपेन वर्तमानया पूर्वया प्राच्या ककुभा दिशा इव । प्रत्यग्रदलिता तत्कालमवि-
मनःशिला मनोगुमा तद्द्वर्णां यस्यैवंभूतेनाङ्गस्य देहस्य लावण्यं सौन्दर्यं तस्य प्रभा कान्तिस्तस्याः
स्वलोचनं भवनं गृहमापूरयन्त्या परिपूर्णं कुर्वत्या । केनेव । अमृतरसस्य या नदी तस्याः पूरेणैव । राहुः सै-
न चार्यो ग्रहस्तेन प्राप्नो भक्षणं तस्माद्यद्वयं तस्माद्वजनिकरमण्डलं चन्दविस्वमपहाय त्यक्त्वा गां प-

प्रेङ्खितनखमयूखच्छलेन धाराभिरिव लावण्यरसमनवरतं क्षरन्त्या, दिङ्मुखविसर्पिणि हारलता-
नां रश्मिजाले निमग्नशरीरतया क्षीरसागरोन्मग्नवदनयेव लक्ष्म्या, बहलताम्बूलकृष्णिकान्धका-
रिताधरलेखया सैमसुवृत्ततुङ्गनासिकया, विकसितपुण्डरीकलोचैनया मणिकुण्डलमर्कैरपत्रभङ्ग-
कोटिकिरणात्पाहतकंपोलतया सकर्णपल्लवमिव मुखमुद्रहन्त्या, पर्युषितधूसरचन्दनरसतिलका-
लंकृतललाटपट्टया मुक्ताफलप्रायालंकारया राधेयराज्यलक्ष्म्येवोपपादिताङ्गरागया, नैववनलेख-
येव कोमलतनुलतया, त्रय्येव सुप्रतिष्ठितचरणया, मखशालयेव वेदिमध्यया, मेरुवनलतयेव क-
नकपत्रालंकृतया महानुभावाकारयानुगम्यमानं कैन्यया कैलासनामानं कञ्चुकिनमायान्तमप-
श्यन् । स कृतप्रणामः समुपसृत्य क्षितितलनिहितदक्षिणकरो विज्ञापयामास—‘कुमार, महादेवी
विलासवती समाज्ञापयति—‘इयं खलु कैन्यका महाराजेन पूर्वं कुलूत्तराजधानीमवजित्य कुलूते-
श्वरदुहिता पत्रलेखाभिधाना वालिकासती बन्दीजनेन सहानीयान्तःपुरपरिचारिकामध्यमुप-

रौ स्तनौ यस्याः सा तथा । **मन्दमिति** । मन्दं मन्दं नातिप्रयत्नेन यो भुजलताया बाहुबल्लया विक्षेप इत-
स्ततश्चालनं तेन प्रेङ्खिता धूता ये नखमयूखा नखरदीप्तयस्तेषां छलेन मिषेणानवरतं निरन्तरं लावण्यरसं ताह-
ण्यरसं धाराभिः क्षरन्त्येव । **दिगिति** । दिङ्मुखविसर्पिण्यो दिङ्मुखप्रसरशीला या हारलतास्तासां रश्मिजाले
कान्तिसमूहे निमग्नं वृद्धितं यच्छरीरं तस्य भावस्तत्ता तथा क्षीरसागरात् दुग्धाम्भोधिहन्मग्नं वदनं यस्या
एवंविधया लक्ष्म्येव । **बहलेति** । बहलो निविडो यस्ताम्बूलस्तस्य कृष्णिका श्यामता तयान्धकारितान्धकार
इवाचरिताधरलेखा दन्तच्छदरेखा यस्याः सा तथा । **समेति** । समाविषमा, सुवृत्ता वर्तुला, तुङ्गोच्चा
नासिका नासा यस्याः सा तथा । **विकेति** । विकसितं यत्पुण्डरीकं तद्वल्लोचने यस्याः सा तथा । **मणीति** ।
मणिकुण्डलयो रत्नभूषणयोर्मकरपत्रभङ्गः कोटीरपत्रेषु मकराकृतिस्तस्याः किरणानामातपः प्रकाशस्त-
स्याहृतं प्रतिविम्बितं ययोरेवंविधकपोलौ तस्य भावस्तत्ता तथा । सह कर्णपल्लवेन श्रोत्रावतंसेन वर्तमानं मुख-
मिवोद्बहन्त्या धारयन्त्या । **पर्युषीति** । पर्युषितो गतदिनोद्भवोऽतएव धूसरो यश्चन्दनरसस्तस्य तिलकेनाल-
ङ्कृतं भूषितं ललाटपट्टं यस्याः सा तथा । **मुकेति** । मुक्ताफलानि प्रायो बाहुव्येन सन्ति यस्मिन्नेवंविधा
अलंकारा यस्याः सा तथा । **राधेयेति** । राधेयः कर्णस्तस्य या राज्यलक्ष्मीराधिपत्यश्रीस्तयेव ।
उभयं विशिनष्टि—**उपेति** । उपपादितो विहितोऽङ्गरागो यया । पक्षेऽङ्गनाम्नो देशस्य रागः प्रीतिः। नवा प्रत्यग्रा
या वनलेखारण्यप्रेणिस्तयेव । उभयं विशेषयन्नाह—**कोमलेति** । कोमला सुकुमारा तनुलता शरीरलता
यस्याः सा तथा । पक्षे कोमलास्तनवो लता व्रतल्यो यस्याम् । त्रयी वेदत्रयी तयेव । **सुप्रतीति** । सुप्रति-
ष्ठिताः शोभनतया स्थापिताश्चरणाः पादा यया सा तथा । पक्षे सुप्रतिष्ठिताः सर्वत्र प्रसिद्धाश्चरणाः शाखाः
पदानि यस्याः सा तथा । **मखेति** । मखो यज्ञस्तस्य शालयेव । उभयोः साम्यमाह—**वेदीति** । वेदिबन्मध्यं
यस्याः सा तथा । तनुमध्येत्यर्थः । पक्षे वेदिः परिष्कृता भूमिर्मध्ये यस्याः । मेरुमन्दरस्तस्य या वनलता तयेव ।
कनकपत्रैः कर्णाभरणैरलंकृतया भूषितया । पक्षे कनकः नागकेशरश्म्यन्को वा तस्य पत्राणि दलानि । ‘कन-
को नागकेशरे । धनुरे चम्पके काञ्चनारकिंशकयोरपि’ इत्यनेकार्थः । महाननभावो माहात्म्यं तदनुरूप आकार

न मया विगतनाथा राजदुहितेति' च समुपजातस्नेहया दुहितृनिर्विशेषमियन्तं कालमुप-
जातस्यासंवर्धिता च। तदियमिदानीमुचिता भवतस्ताम्बूलकरैङ्कवाहिनीति कृत्वा मया प्रेषिता।
मयास्वामायुष्मता परिजनसामान्यदृष्टिना भवितव्यम्। बालेव लालनीया। स्वचित्तवृत्तिरिव
चापलेभ्यो निवारणीया। शिष्येव द्रष्टव्या। सुहृदिव सर्वविश्रम्भेष्वभ्यन्तरीकरणीया। दीर्घकाल-
संवर्धनमेहनया स्वमुनायामिव हृदयमस्यामस्ति मे। महाभिजनराजवंशप्रसूता चार्हतीयमेवं-
विधानि कर्माणि। निश्चितं स्वयमेवेयमिति विनीततया कतिपयैरेव दिवसैः कुमारमाराधयिष्यति
केवलमतिचिरकालोपचिता बलवती मे प्रेमप्रवृत्तिरस्याम्। अविदितशीलश्चास्याः कुमार इति
संदिश्यते। सर्वथा तथा कल्याणिना प्रयतितव्यं यथेयमतिचिरमुचिता परिचारिका ते भवति'
एवमभिधाय विरतवचसि कैलासे कृताभिजातप्रणामां पत्रलेखामनिमिषलोचनं सुचिरमालो-
चय चन्द्रापीडः 'यथाज्ञापयत्यम्बा' एवमुक्त्वा कञ्चुकिनं प्रेषयामास। पत्रलेखा तु ततः प्रवृत्ति
वर्तमानं समुपजातसेवारसा न दिवा न रात्रौ न सुप्तस्य नासीनस्य नोत्थितस्य न भ्रमतो न
गतकृतगतस्य छायेव राजसूनोः पार्श्वं मुमोच। चन्द्रापीडस्यापि तस्यां दर्शनादारभ्य प्रति-

न मया समुपजाता प्रापिता सती सा मया विगतनाथा राजदुहितेति कृत्वा समुपजातः समुपपन्नः स्नेहो यस्यां
प्रेषितः मया सा पत्रलेखा दुहितृनिर्विशेषं दुहिता पुत्री तस्याः सकाशान्निर्गतो विशेषोऽस्यां यथा सात्तथे-
यस्य स्वयमेवानुत्पद्यन्तमुपलालिता पालिता संवर्धिता च वृद्धिं प्रापिता च। तदिति हेत्वर्थः। इदानीं सांप्रत-
मिदमुचिता मया भवतस्तव ताम्बूलस्य करङ्कः स्थगी तद्वाहिनीति कृत्वा मया प्रेषिता। न चेति।
मया स्वामायुष्मता भवता परिजने परिच्छदे सामान्या सर्वसाधारणा दृष्टिर्नैव संवर्धनं त्वया न च
न भवितव्यम्। वाप्येव बालिकेव लालनीया पालनीया। स्वस्य चित्तवृत्तिर्मनोवृत्तिस्तद्वदिव चापलेभ्योऽनवस्थि-
तिरिति निवारणीया वर्तनीया शिष्या शिष्यिणी सेवं द्रष्टव्या विलोकनीया। सुहृदिव मित्रमिव सर्वविश्रम्भेषु
न च नान्यमानेष्वभ्यन्तरा मध्यवर्तिनी करणीया कार्या। दीर्घकालेन संवर्धितो वृद्धिं प्राप्नोति यः स्नेहः प्री-
तिरन्यत्र उपपन्नता तथा स्वमुतायामिव निजपुत्र्यामिवास्यां मे मम हृदयं चेतोऽस्ति। महानभिजनः कुलं
पुनस्तत्पुत्रस्यो राजवंशस्तत्र प्रभूतोत्पन्नैर्विधानि कर्माणि ताम्बूलकरङ्गधारणप्रवृत्तीनीयमेवाहंती योग्या।
नियतमिति। नियतं निश्चितमियं स्वयमेवातिविनीततयातिविनयवत्तया कतिपयैरेव कियद्विरेव दिवसैर्विधेः
कुमारमाराधयिष्यति स्ववशीकरिष्यति। केवलं परमस्यामतिचिरकालेन भूयसानेहोपचिता पुष्टिं प्राप्ता
मया समुपजातः प्रेमप्रवृत्तिः स्नेहप्रवृत्तिः। अस्या अविदितमज्ञातं शीलं येनैवंविधः कुमार इति संदिश्यते

क्षणमुपचीयमाना महती प्रीतिरासीत् । अभ्यधिकं च प्रतिदिनमस्य प्रसादमकरोत् । आत्म-
हृदयाद्व्यतिरिक्तामिव चैनौ सर्वविश्रम्भेष्वमन्यत ।

एवं समतिक्रामत्सु दिवसेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः प्रतीहारानुपक-
रणसंभारसंग्रहार्थमादिदेश । समुपस्थितयौवराज्याभिषेकं च तं कदाचिदर्शनार्थमागतमारु-
ढविनयमपि विनीततरमिच्छञ्छुकनासः सविस्तरमुवाच—‘तात चन्द्रापीड, विदितवेदिते-
व्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं च निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालो-
कोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीम-
दः । कष्टमनजनवर्तिसाध्यमपैरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम् । अशिशिरोपचारहार्योऽर्तितीव्रो दर्पदा-
हज्वरोष्मा । सततममूलमन्त्रगम्यो विषमो विषयविषाखादमोहः । नित्यमस्त्रानशौचवर्धयो राग-
मलावलेपः । अजस्रमक्षपावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसंनिपातनिद्रा भवतीति विस्तरेणा-

दर्शनादारभ्यावलोकनात्प्रभृति प्रतिक्षणं क्षणं क्षणं त्र्युपचीयमाना वृद्धिं प्राप्यमाणा महती प्रीतिर्महान्नेह आ-
सीदभूत् । अस्य प्रतिदिनं प्रत्यहमभ्यधिकमधिकाधिकं प्रसादं सद्रस्तुप्रत्यर्पणरूपमकरोत् । सर्वविश्रम्भेषु समग्र-
विश्वासस्थलेष्वेनौ पत्रलेखामात्महृदयाद्व्यतिरिक्तामिव स्वस्वान्तादभिन्नामिवामन्यत ज्ञातवान् ।

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण समतिक्रामत्सु गच्छत्सु दिवसेषु राजा तारापीडश्चन्द्रापीडस्य यौवराज्ये योऽभि-
षेकस्तं चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः प्रतीहारान्द्वारपालानुपकरणस्य खानयोग्यसामग्र्याः संभारः समूहस्तस्य
संग्रहार्थमानयनार्थमादिदेश आज्ञां दत्तवान् । **समिति ।** समुपस्थितः संजातो यौवराज्याभिषेको यस्य स
तम् । कदाचित्कस्मिंश्चित्समये दर्शनार्थमवलोकनार्थमागतं प्राप्तमारुढविनयमपि संप्राप्तविनयमपि । किञ्चि-
न्निगूढाभिप्रायः । विनीततरं विनम्रतरमिच्छन्वाञ्छञ्छुकनासः सविस्तरं सव्यासमुवाचाववीत् । तदेवाह—
तातेति संबोधनम् । हे पुत्र चन्द्रापीड, ते तवाल्पमपि स्लोकमप्युपदेष्टव्यं वक्तव्यं नास्ति । तत्र हेतुमाह—
अधीतेति । अधीतानि पठितानि सर्वशास्त्राणि येन स तथा तस्य । सर्वपदेन नीतिशास्त्रस्यापि परिग्रहः ।
अधीतशास्त्रवेऽपि तत्त्ववित्त्वाभावादुपदेष्टव्यमस्तीत्यत आह—**विदितेति ।** विदितं ज्ञातं वेदितव्यं शास्त्राभि-
प्रायो येन तस्य । आशयमुद्घाटयति—**केवलं चेति ।** परं निसर्गत एव स्वभावत एवाभानुभेद्यमसूर्योच्छेद्यम् ।
अरह्तेति । न रत्नानां मणीनामालोकेनोच्छेद्यं दूरीकर्तुं योग्यम् । **अप्रदीति ।** न प्रदीपप्रभया गृहमणि-
कान्त्यापनेयं दूरीकरणीयम् । **अतीति ।** अतिशयेन निरवधिकतया गहनमलक्षमध्यं यौवनं तारुण्यं ततः
प्रभव उत्पत्तिर्यस्यैवंविधं तमोऽज्ञानम् । द्वितीयो लक्ष्मीमदो द्रव्यमदः । **अपरीति ।** न विद्यते परिणामे-
नोपशमो यस्य सः । अयं भावः—परिणामेनोपशम ओषध्यादिषु प्राप्यः । विपरीतमत्र वयःपरिणामेऽपि
नोपशमः । दारुणो भयावहः । कष्टं दुःखरूपमपरं तृतीयमैश्वर्यमेव तिमिरमन्धकारं तेनान्धत्वं गताक्षत्वम् । **अन-**
जनेति । अजनवर्तिर्विडालादिवसाजनवर्तिस्यता तिमिरान्धत्वं विनश्यति । तदुक्तम्—‘अन्धकारे महाघोरे
रात्रौ पठति पुस्तकम्’ इति पदं वाजनवर्तेरपि न साध्यम् । न निवर्तयितुं शक्यमिति भावः । **अशिशिरेति ।**
न शिशिरैः शीतलैरुपचारैश्चन्द्रनादिभिर्हार्यः परिहर्तुं योग्यः अत्यन्तमतिशयेन तीव्रः कठिनो दर्पोऽभि-

निधीयते । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं
 मन्वन्तर्धपरंपरा सर्वा । अविनयानामेकैकमप्येषामायतनम्, किमुत समवायः ।
 यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति । बुद्धिः अनु-
 क्षितधवेलतापि सैरागैव भवति यूनां दृष्टिः । अपहरति च वायेव शुष्कपत्रं समु-
 द्भूतः रजोभ्रान्तिरिति दूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी
 च सततदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका । नवयौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव ता-
 न्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दि-
 क्कोट इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युप-
 देष्टानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरंगभस्तयो विशन्ति सुखेनो-
 पदेशगुणाः । गुरुवचनममलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य ।

निद्रायां घोरा च राज्यस्याधिपत्यस्य यत्सुखं सातं तस्य संनिपातः संघातः स एव निद्रा प्रमीला भवतीति
 तत्तत्संनिपातेन वारंवारमभिधीयसे । वक्तव्योऽसीत्यर्थः । अपरामप्यन्तर्धपरंपरां प्रदर्शयन्नाह—**गर्भेश्वरेति ।**
 गर्भेश्वरार्थं वात्स्याधिकमीश्वरत्वम्, अभिनवयौवनत्वं सर्वाधिकं तारुण्यम्, अप्रतिमं प्रतिनिधिश्चर्यं रूपं
 मानुष्यम्, अमानुषशक्तित्वं न विद्यते मानुषेषु मनुष्येषु यैवविधा शक्तिः सामर्थ्यं यस्मिंस्तस्य भावस्तत्त्वम् ।
 यन्मनः समुच्चयार्थः । इति समाप्नो । खलु निश्चयेन । इयं महती गरीयसी सर्वा समप्रान्तर्धपरंपरा कष्टपरंपरा ।
 एषा पर्वोक्तानामेकैकमप्यविनयानां दुर्बुद्धीनामायतनमास्थानम्, किमुत समवायः । एतेषां समुदायस्य दुर्बुद्धिज-
 नकत्वे किं पुनर्भण्यते । तदुक्तम्—‘यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता । एकैकमनवस्थानं किं पुनस्तच्चतुष्ट-
 यम्’ । अथ यौवनस्यापि दुर्बुद्धिजनकत्वं प्रदर्शयन्नाह—**यौवनेति ।** यौवनारम्भे तारुण्यप्रारम्भे प्रायो बाहुल्येन
 तावमेव जले पानीयं तेन प्रक्षालनं तेन निर्मला निर्गतो मलोऽबोधो यस्या एवंभूतापि बुद्धिः कालुष्यं
 तु विपरित्यज्यमुपयाति प्राप्नोति । **अन्विति ।** अनुजिज्ञाता परित्यक्ता धवेलता श्वेतता ययैवविधापि यूनां तरुणानां
 दृष्टिः । **सरागंवेति ।** सह रागेण वर्तमानैव भवति । **आत्मेति ।** आत्मेच्छया स्वेच्छया यौवनसमये तारुण्य-
 धर्मे प्रकृतिः पुरुषं दूरमपहरति । दूरं परिनयतीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे उपमानमाह—**शुष्कमिति ।** वायूनां
 समुदो धात्वा वातकलिकोच्यते । शुष्कपत्रं यथापहरति । उभयोः साम्यमाह—**समुद्भूतेति ।** समुद्भूता रजोगुणेन
 भ्रान्तिभ्रमो यस्याम् । पक्षे रजसां रेणूनां भ्रमो यस्याम् । **इन्द्रियेति ।** इन्द्रियाण्येव करणान्येव हरिणाः कुरङ्गास्तेषां
 हरिणो हरणशीलतादृश्युपभोगोऽङ्गनादिकः स एव मृगतृष्णिका मरुमरीचिकेयं सततं निरन्तरम् । सुखाभिमा-
 गोन्मत्तनादुरन्ता दुःखावसाना । **नवेति ।** नवयौवनेन प्रत्यप्रतारुण्येन कषायितं विपरिवर्तितमात्मान्तःकरणं य-
 म्भोगमप्यपुरुषस्यास्वाद्यमानानि तान्येव विषयस्वरूपाणि मनसश्चेतसो मधुरतराण्यापतन्ति । मधुराण्येव
 अनन्त्येवार्थः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—**सलिलेति ।** यथा कषायद्रव्येण हरीतक्यादिना मधुराण्यपि जलानि म-
 धुराणि स्युः । ‘आत्मानः’ इति प्रामादिकः पाठः । विषयेषु स्रक्चन्दनवनितादिष्वत्यासङ्गोऽस्यासक्तिः पुरुष-
 नान्मानं नाशयति । क इव । दिङ्मोहो दिग्भ्रान्तिरिव । उभयोः सादृश्यमाह—**उन्मार्ग इति ।** उन्मार्गो-

इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुदयमधिकतरमुपजनयति । हरत्यतिमलिनम-
न्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव गुरुपदेशः प्रशमहेतुर्वयःपरिणाम इव पलि-
तरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन्गुणरूपेण तदेव परिणमयति । अयमेव चानास्वादितवि-
षयरसस्य ते काल उपदेशस्य । कुमुमशरशरप्रहारजर्जरिते हि हृदि जलमिव गलत्युपदि-
ष्टम् । अकारणं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं चाविनयस्य । चन्दनप्रभवो न दहति किम-
नलः । किं वा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवानलो वारिणा । गुरुपदेशश्च नाम
पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्नानम्, अनुपजातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वम्,
अनारोपितमेदोदोषं गुरुकरणम्, असुवर्णविरचनमग्राम्यं कर्णाभरणम्, अतीतज्योतिरालोकः,

त्यर्थः । अत्रार्थेऽनुभवसिद्धं दृष्टान्तमाह—**सलिलेति** । यथा सलिलं पानीयमतिस्वच्छमपि कर्णगतं महाव्य-
थाजनकं स्यात् । दोषाभावे लाह—इतरस्य लधिकतरमाननशोभासमुदयमुपजनयति विदधाति । क इव ।
शङ्खो जलजस्तस्याभरणं भूषणं करिण इव हस्तिन इव । हस्तिनां दृष्टिदोषबाधनार्थं शङ्खाभरणं कर्णे वध्यत इति लोक-
रीतिः । अतिमलिनमतिश्यामं दोषजातं दूषणसमूहमन्धकारमिव तिसिरमिव हरति दूरीकरोति । क इव प्रदो-
षसमयनिशाकर इव यामिनीमुखचन्द्रोदय इव । प्रकारान्तरेणाह—**प्रशम इति** । प्रशमोऽन्तरिक्षियनिग्रहस्त-
द्धेतुर्गुरुपदेशः शिरसिजजालं शिरोरुहभारममलीकुर्वन्गुणरूपेण तदेव परिणमयति परिपाकं नयति । क इव । व-
यःपरिणाम इवावस्थापरिणतिरिव । यथा सोऽपि शिरसिजजालं केशसमूहं पलितरूपेणामलीकुर्वन्तदेव शिरसिज-
जालं गुणरूपेण परिणमयति । तन्निदानमेव प्रथमे वयसि किमुपदेशेनेत्यत आह—**अयमिति** । अयमेव नापरस्ते
तवोपदेशस्य कालः शिक्षाप्रदानसमयः । अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—**अनास्वादीति** । न विद्यत आस्वादोऽनु-
भवो यस्यैवंविधो विषयरसो यस्य तथा तस्य । आस्वादितविषयस्य तूपदेशो निरर्थकः स्यादित्याह—**कुसुमेति** ।
हि निश्चितम् । कुसुमशरः कन्दर्पस्तस्य शरा वाणास्तेषां प्रहारा अभिघातास्तैर्जर्जरिते शिथिलीभूते ह्युपदिष्टमुपदे-
शविषयीकृतं जलमिव गलति क्षरति विनश्यति । निरर्थकं भवतीत्यर्थः । दोषान्तरमाह—**अकारणं चेति** ।
उपशमादिकार्यजनकं न भवतीत्यर्थः । ननु मदनशरप्रहारजर्जरितहृदयस्योपदेशाभावेऽप्युपदेशकार्यं प्रशमादिकं
सर्वमन्वयो वंशः, श्रुतं च शास्त्रम्, ताभ्यामेव भविष्यतीत्याशयेनाह—**दुष्प्रकृतेरिति** । दुष्प्रकृतेर्दुर्गुणस्त्वान्ता-
दृशहृदयस्यान्वयः श्रुतं चाविनयस्य हेतोर्भवति । न तु विनयायेत्यर्थः । ननु सुवंशजस्य कथमविनये प्रवृत्तिरि-
त्यत आह—**चन्दनेति** । चन्दनं मलयजं तस्मात्प्रभवो यस्यैवंभूतोऽनलो वह्निः किं न दहति न भस्मीक-
रोति । परस्परसंवर्पदोषे सति चन्दनात्समुत्थितोऽग्निर्दहत्येवेति । ननु प्रशमहेतुभूताच्छ्रुताः कथमविनयोत्पत्ति-
रित्यत आह—**किं वेति** । प्रशमहेतुनापि वारिणा किं वडवानलो वाडवाभिस्तोयधेः प्रादुर्भवति, सर्वलोकवि-
नाशाय सर्वदा महासमुद्रे तिष्ठति; यस्य वडवामुख इति प्रसिद्धिः । न प्रचण्डतरीभवति प्रबलतरो न स्यात् ।
अथ प्रकारान्तरेण गुरुवचनमाहात्म्यं वर्णयन्नाह—**गुर्विति** । नामेति कोमलामन्त्रणे । गुरुणां हिताहित-
प्राप्तिपरिहारापेक्षणासम्पदेशः शिक्षा पुरुषाणाम् । अजलं जलव्यतिरेकेणापि स्नानमाप्रवः । कीदृशम् । अखिलः

नोद्वेगकरः प्रजागरः । विशेषेण राज्ञाम् । विरला हि तेषामुपदेष्टारः । प्रतिशब्दक इव राज-
वचनमनुगच्छति जनो भयात् । उद्दामदर्पाश्च पृथुस्थगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमानमपि ते
न शृण्वन्ति । शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेनावधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो
गुरून् । अहंकारदाहज्वरमूर्खान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः, अलीकाभिमानोन्मादका-
रीणि धनानि, राज्यविषैविकारतन्द्राप्रदा राजलक्ष्मीः । आलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी
लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि खङ्गमण्डलोत्पलवनविश्रमभ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात्पारिजा-
तपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादेकान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवसश्चञ्चलताम्, कालकूटान्मोहन-
शक्तिम्, मदिराया मदम्, कौस्तुभमणेनैर्घुर्यम्, इत्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोद-

उद्योतः । न उद्वेगकरो न संतापजनकः प्रजागरो जागरणम् । केवलं तवैव नायमुपदेश इत्यत आह—
विशेषेणेति । राज्ञां भूभुजामयमुपदेशो विशेषेणाधिक्येन प्रदातव्य इति भावः । राज्ञामनेक उपदेष्टारः किं
तवोपदेशेनेत्यत आह—विरलेति । हि निश्चितम् । तेषां राज्ञामुपदेष्टार उपदेशदातारो विरलाः स्तोकः । यतो
राज्ञामुपदेशसमर्थोऽत्युत्कृष्टो विवक्षितोऽस्मदादिः, न लभ्यो जनः । तदेव प्रदर्शयन्नाह—प्रतिशब्दक इवेति ।
जनो लोको भयाद्भीते राजवचनं नृपवचोऽनुगच्छति नृपवचनानुगो भवति । न तु प्रत्युत्तरं दातुं समर्थ इति भावः ।
क इव । प्रतिशब्दक इव प्रतिध्वनिरेव । यथा सोऽपि मूलशब्दसाम्येनानुगच्छति । केषांचिदुपदेशश्रवणमेव
नास्तीत्यत आह—उद्दामेति । उद्दाम उत्कटो दपोंऽहंकारो येषां ते च । पृथु यथा स्यात्तथा स्थगितान्या-
च्छादितानि श्रवणविवराणि कर्णच्छिद्राणि येषां ते च । द्वौ चकारावेककालं सूचयतः । एवंविधा राजान उ-
पदिश्यमानमपि कथ्यमानमपि हितोपदेशमिति न शृण्वन्ति नाकर्णयन्ति । कदाचिच्छृण्वन्तोऽप्याकर्णयन्तो-
ऽपि गजो हस्ती तस्य यन्निमीलितं नेत्रसंकोचस्तद्वन्निमीलितेनावधीरयन्तोऽनादरं कुर्वन्तः । हितोपदेशदा-
यिनः शिक्षाकथकान्गुह्येदयन्ति । दुःखं प्रापयन्तीत्यर्थः । अथ नृपस्वभावं प्रदर्शयन्नाह—राजेति । हि
निश्चितम् । एतादृशी राजप्रकृती राज्ञां स्वभावो विह्वला व्याकुला । अहमिति । अहंकार एव दाहज्वरस्तीम-
तापस्तद्धेतुका या मूर्च्छा मोहस्तयान्धकारितान्धकार इवाचरिता । धनराज्यलक्ष्म्याः स्वरूपं प्रदर्शयन्नाह—अ-
लीकेति । अलीकोऽवास्तवो योऽभिमानोऽहंकार उन्मादश्च तावुभौ कुर्वन्तीति तान्येवंविधानि धनानि द्र-
व्याणि । राज्यमिति । राज्यमेव विपं गरलं तस्माद्यो विकारो विकृतिस्तेन कुला तन्द्रालस्यं तत्प्रदा राजलक्ष्मी
राज्यश्रीः । नेदं पूर्वाक्तमतस्य किंतु सत्यमेवेत्याह—आलोकयत्वितिकल्याणं मङ्गलेऽभिनिवेश आग्रहो यस्यै-
वंभूतस्त्वं तावदादौ लक्ष्मीमेव प्रथममालोकयतु विचारयतु । लक्ष्मीदोषानाह—इयमिति । हि निश्चितम्
इयं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना खड्गानां कौक्षेयकाणां यन्मण्डलं संघातस्तदेव कृष्णलसाम्यादुत्पलवनं तत्र विधमोऽव-
स्थितिस्तस्मिंश्चललसाम्याद्भ्रमरी मधुकरी लक्ष्मीः । पुनर्दोषान्तरं प्रदर्शयन्नाह—क्षीरेति । यदा कश्चिद्दूरदे-
शान्तरं गन्तुमीहते तदासां च सहवासिस्मृतिहेतोस्तदीयं किंचिद्ब्रह्मदादायैव गच्छति, तथेयमपि सहवासज-
नितो यः परिचयः संवन्धविशेषस्तद्राशसहवासिपारिजातादीनामित्येतानि वस्तूनि गृहीत्वैवादायैव क्षीरसागरा-

चिह्नानि गृहीत्वैवोद्गता । न ह्येवंविधमपरिचितमिह जगति किञ्चिदस्ति यथैयमनार्या ।
लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । दृढं गुणसंदाननिस्पन्दीकृतापि नश्यति । उद्दामदर्पभट-
सहस्रोर्हसितासिलतापञ्जरविधृताप्यपक्रामति । मदजलदुर्दिनान्धकारगर्जघटितघनर्घटाप-
रिपालितापि प्रपलायते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न
कुलक्रममनुवर्तते । न शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनु-
रुध्यते । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । नाचारं पालयति । न सत्यमनुबु-
ध्यते । न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारूढम-
न्दरपरिवर्तावर्तभ्रान्तिजनितसंस्कारेव परिभ्रमति । कमलनीसंचरणव्यतिकरलघ्नतलिनता-
ल्लकण्टकेव न केचिदपि निर्भरमावध्नाति पदम् । अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविध-
गन्धगजगण्डमधुपानमत्तेव परिस्खलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति । वि-

त्सहितस्यापि राज्ञो निन्दां कुर्वन्नाह—**नहीति** । इह जगत्येवंविधमेतादृशमपरिचितं निर्दाक्षिण्यं किञ्चिन्नास्ति
यथैयमनार्याश्रेष्ठा वर्तते । एतदेव प्रपन्नयन्नाह—**लब्धेति** । लब्धापि महता कष्टेन प्राप्तपि दुःखेन खलु परि-
पाल्यते परिपालनविपयीक्रियते । दृढं गाढं गुणाः शौर्यादयस्तल्लक्षणं यत्संदानं बन्धनं तेन निस्पन्दीकृतापि निश्च-
लीकृतापि नश्यति प्रपलायते । **उद्दामेति** । उद्दाम उत्कटो दर्पोऽहंकारो येषामेवंभूता ये भटा योद्धारस्तेषां
सहस्रं तेन उल्लासिता ऊर्ध्वाकृता या असिलतास्ता एव पञ्जरं तत्र विधृतापि स्थापिताप्यपक्रामत्यपसरति ।
मदेति । मदजलं दानवारि तदेव श्यामत्वसाधर्म्यादुर्दिनान्धकारस्तद्युक्ता ये गजा हस्तिनस्तैर्घटिता निष्पादिता
या घना निविडा घटा समूहस्तया परिपालितापि रक्षितापि प्रपलायते पलायनं करोति । **नेति** । परिचयं संस्तवं न
रक्षति न पालयति । **नेति** । अभिजनं कुलं नेक्षते नावलोकयति । **नेति** । रूपं सौंदर्यं न आलोकयत अवलो-
कयति । **नेति** । कुलक्रमं कुलपरिपाटीं नानुवर्तते नानुगच्छति । **नेति** । शीलमाचारं न पश्यति नावलोकयति ।
नेति । वैदग्ध्यं पाण्डित्यं न गणयति न विचारयति । **नेति** । श्रुतं शास्त्रं नाकर्णयति न शृणोति । **नेति** ।
धर्मं वृषं नानुरुध्यते धर्मानुरोधेनैव न प्रवर्तते । अधर्मवतामपि गृहे तद्दर्शनात् । **नेति** । त्यागं दानं प्रति नाद्रि-
यते नादरं करोति । कृपणसन्न्यपि दर्शनात् । **नेति** । विशेषज्ञतां विशेषेण सर्वार्थवेदितां न विचारयति न
विचारणां करोति । यत एव विद्वांसो दरिद्रोपद्रुताः स्युरिति प्रसिद्धिः । **नेति** । आचारं शिष्टानुचरितं मार्गं
न पालयति न रक्षति । लक्ष्मीवतोऽपि प्रायः शिष्टाचरणदर्शनात् । **नेति** । सत्यमवितथं नानुबुध्यते न
जानाति । असत्यवतोऽपि गृहे बाहुल्येन दर्शनात् । **नेति** । लक्षणं मपीतिलकादि सामुद्रिकशास्त्रप्रतिपादितं
न प्रमाणीकरोति । लक्षणसत्त्वेऽपि तस्या अभावदर्शनात् । **गन्धर्वेति** । गन्धर्वेनगरलेखा हृश्चन्द्रपुरीति
यस्याः प्रसिद्धिः । असद्वस्तुभ्रमो वा । तद्वदेव पश्यत एवावलोकयत एव पुरुषस्य नश्यति विनश्यति ।
अद्यापीति । अद्यापि इदानीमप्यारूढः प्राप्तो यो मन्दरेण मेरुणा परिवर्तः परिभ्रमस्तज्जनितो य

श्वरूपत्वमिव ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम्, अप्रत्ययबहुला च दिवसान्तकमलमिव समुप-
चितमूलदण्डकोशमण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम्, लतेव विटपकानध्यारोहति । गङ्गेव वसुज-
नन्यपि तरंगवुद्बुदचञ्चला, दिवसकरगतिरिव प्रकटितविविधसंक्रान्तिः, पातालगुहेव तमोव-
हुला, हिडम्बेव भीमसाहसैकहार्थहृदया, प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी, दुष्टपिशाचीव दर्शिताने-
कपुरुषोच्छ्राया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति । सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति । जने-
गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति । उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते । सुजनमनिमित्त-
मिव न पश्यति । अभिजातमहिमिव लङ्घयति । शूरं कण्टकमिव परिहरति । दातारं दुःस्व-
प्रमिव न स्मरति । विनीतं पातकिनमिव नोपैसर्पति । मनस्विनमुन्मत्तमिवोपैहसति ।

न्तीति कृत्वा तन्मधुपानमत्तायाः स्खलनं भवतु परं साधुगृहेष्वपरिस्खलिता कुतो न तिष्ठतीत्यत आह—
पारुष्यमिति । पारुष्यं क्रूरत्वमिवोपशिक्षितमुभयस्वितुमसिधारासु खट्वधारासु निवसति निवासं करोति ।
ययासिधारासु कौशेक्षिणं कृतं सा कूरा साधुगृहेषु कथं तिष्ठतीति भावः । विश्वं प्रविष्टं यस्मिन् रूपे तत् । अथवा
विश्वेन रूप्यते निरूप्यते यद्रूपं तद्विश्वरूपं तस्य भावस्तत्त्वं तदिव ग्रहीतुं नारायणमूर्तिं जनार्दनशरीर-
माश्रिताधिगता । **अप्रत्ययेति ।** अप्रत्ययोऽविश्वासो बहुलो यस्यामेवंभूता सती । दिवसान्ते यथा कमलं
स्वाश्रयं मुञ्चति तथा स्वाश्रयीभूतं भूभुजमपि । तत्रोभयोः साम्यमाह—**समीति ।** सम्यक्प्रकारेणोपचिता-
नि वृद्धिं प्राप्तानि । अथ च समुपचितं वर्धमानं मूलं मित्रादिमूलकन्दः, दण्डो नालम्, कोशः कमलाभ्य-
न्तरम्, मण्डलं पारिमण्डल्यम्, एतानि यस्येति विग्रहः । दण्डः करः, कोशो भाण्डागारः, मण्डलं देशो यस्य ।
'मण्डलं द्वादशराजकम्' इत्येकस्य । 'विजिगीषुहृदासीनो मध्यमश्चेति राजकम् । गुणानां विषयं वृद्धा जगुः प्र-
कृतिमण्डलम् । पार्ष्णिराकन्द आसारः' इत्यपि । 'तदेव शकमिलादिभेदाद्वादश इष्यते । मण्डलं द्वाद-
शराजकम्' इत्यन्ये । लता वल्ली सेव विटा भाण्डादयस्तान्पान्तीति विटपाः । विटपा एव विटपकाः । स्वार्थे
कप्रत्ययः । पक्षे विटपा वृक्षाः । विटपानध्यारोहत्याश्रयणं करोति । गङ्गा स्वर्धुनी सेव वसु द्रव्यं तज्जनन्यपि
तरंगा भङ्गाः वुद्बुदः स्थासकस्तद्रूपचञ्चला चपला । पक्षे वसोर्भाष्मस्य तरंगवुद्बुदाभ्यां चाञ्चल्यवती च ।
दिवसकरः सूर्यस्तस्य या गतिर्गमनं सेव प्रकटिताविष्कृता विविधानेकप्रकारा संक्रान्तिर्वस्तुनेच्छासंबन्धो यथा
सा । पक्षे राशिषु सूर्यसंबन्धः । पातालं वडवामुखं तस्य गुहा कन्दरा सेव तमोगुणस्तेन बहुला हडा । पक्षे तमो-
ऽन्धकारः हिडम्बेव घटोत्कचप्रसूरिव भीमसाहसेनातिकठिनकर्मणैकमद्वितीयं हार्थं हृदयं यस्याः । पक्षे भीमस्य
वृक्रोदरस्य यः साहसगुणः । **प्रावृडिति ।** प्रावृड्वर्षाकालः सेवाचिरा स्वल्पकालीना या द्युतिः प्रकाशस्त-
त्कारिणी । पक्षेऽचिरद्युतिर्विद्युत् । **दुष्टेति ।** दुष्टा कूरा या पिशाची राक्षसी सेव दर्शितः प्रकटीकृतोऽनेक-
पुरुषाणामुच्छ्रायोऽभ्युन्नतिर्धिया सा । पक्षे ऊर्ध्वकृतभुजपाणिनरमानं पुरुषः । अनेकपुरुषाणामुच्छ्राय उच्चता ।
एवंभूता लक्ष्मीः स्वल्पसत्त्वमल्पसाहसं नरमुन्मत्तीकरोत्युन्मत्ततां नयति । **सरस्वतीति ।** सरस्वती भारती

उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहाराणाम्, अकालप्रावृष्ट् गुणकलहंसकानाम्, विसर्पणभूमिलो-
कापवाद् विस्फोटकानाम्, प्रस्तावना कपटनाटकस्य, कदलिका कामकरिणः, वध्यशाला साधु-
भावस्य, राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य । न हि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुप-
गूढः, यो वा न विप्रलब्धः । नियतमियमालेख्यगतापि चलति, पुस्तकमध्यपीन्द्रजालमाच-
रति, उत्कीर्णापि विप्रलभते, श्रुताप्यभिसंधत्ते, चिन्तितापि वञ्चयति । एवंविधयापि चानया
दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीता विह्वला भवन्ति राजानः, सर्वाविनयाधिष्ठानतां च
गच्छन्ति । तथाहि । अभिषेकसमय एव चैतेषां मङ्गलकलशजलैरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम्,
अग्निकार्यधूमेनेव मलिनीक्रियते हृदयम्, पुरोहितकुशाग्रसंमार्जनीभिरिवार्पणह्रियते क्षान्तिः,
उष्णीषपट्टवन्धनेर्वाच्छाद्यते जरागमनस्मरणम्, आतपत्रमण्डलेनेवार्पणैर्भार्यते परलोकदर्शनम्,
चामरपवनैरिवापह्रियते सत्यवादिता, वेत्रदण्डैरिवोत्सार्यन्ते गुणाः, जयशब्दकलकलरवैरिव

वासार्थं दरी गुहा । उत्सारणेति । सत्पुरुषाः शिष्टास्तेषां व्यवहारा आचरणानि तेषामुत्सारणं दूरीकरणं
तद्धेतुका वेत्रलता वेत्रयष्टिः । अकालेति । गुणा एव कलहंसाः कादम्बास्तेषामकालप्रावृष्ट्समयो वर्षाकालः ।
प्रावृष्टिर्हंसा नश्यन्ति । इयं तु सर्वगुणानां विनाशहेतुरित्यपकर्षस्तु प्रसिद्धिः । विसर्पणेति । लोकेषु येषवादा
विरोधोक्त्यस्त एव विस्फोटकाः शिलीन्द्राणि तेषां विसर्पणभूमिर्विस्तरस्थलम् । प्रस्तावनेति । क-
पटनाटकस्य कैतववृत्त्यस्य प्रस्तावना प्रारम्भः सूत्रधारादिप्रवेशः । कदलिकेति । कामकरिणो मदनगजस्य
कदलिका रम्भा । वध्येति । साधुभावस्य शोभनाध्यवसायस्य वध्यशाला सूनास्थानम् । राहुजिह्वेति । धर्मः
सदाचारः । निर्मलसाम्यात्स एवेन्दुमण्डलं चन्द्रविम्बं तस्य राहुजिह्वा संहिकेरसना । नहीति । हि निश्चि-
तम् । तं पुरुषं न पश्यामि नावलोकयामि । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धात् । यः पुमानपरिचितयासंनिहितया निर्भरम-
तिशयं नोपगूढो नाश्लिष्टः । यो वा न विप्रलब्धो न च विप्रतारितः । नियतं निश्चितम् । इयं लक्ष्मीरालेख्यगता
चित्रलिखितापि चलति न स्थिरा भवति । अन्येषां चित्तानि चालयतीति वा । पुस्तकेति । पुस्तकमध्यपि
ज्ञानमध्यपीन्द्रजालवज्जालमाचरति । उत्कीर्णेति । उत्कीर्णाप्युत्कीरितापि विप्रलभते विप्रतारणां
करोति । श्रुताप्याकर्णिताप्यभिसंधत्ते संशयं करोति । चिन्तितापि वञ्चयति वञ्चनां करोति । एवंविधयापि पूर्वो-
क्तलक्षणलक्षितयाप्यनया श्रिया दुराचारया दुष्टाचरणया कथमपि महता कष्टेन दैववशेन भाग्यवशेन परिगृहीता
स्वीकृता राजानो विह्वला विह्वला भवन्ति । सर्वेषामविनयानां दुर्वृद्धीनामधिष्ठानतामधिकरणतां च गच्छन्ति
प्राप्नुवन्ति । चकारः समुच्चयार्थः । तदेव दर्शयति—तथाहीति । अभिषेकसमये राज्याभिषेकक्षण एवचैतेषां राज्ञां
मङ्गलकलशजलैरिव कल्याणकुम्भाभ्योभिरिव दाक्षिण्यमनुकूलता प्रक्षाल्यते धावनविषयोक्रियते । अग्नीति ।
अभिषेकानन्तरं होमस्य सद्भावादग्नीर्युक्तम् । अधिकार्यं होमादि तस्य धूमेन हृदयं स्वान्तं मलिनीक्रियते ।
राज्ञामिति शेषः । पुरोहितेति । पुरोहितः पुरोधास्तस्य कुशाग्राणि दर्माग्राण्येव संमार्जन्यो बहुकार्यस्ताभिरिव
क्षान्तिः क्षमापह्रियते दूरीक्रियते । उष्णीषेति । उष्णीषो मर्धवेष्टनं स एव पट्टवन्धस्तेनेव जरा विघ्नसा तस्या

तिरस्क्रियन्ते साधुवादाः, ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यशः । तथाहि । केचिच्छ्रमवः
शशिथिलशकुनिर्गलपुटचटुलाभिः खद्योतोन्मेषमुहूर्तमनोहराभिर्मनस्विजनगर्हिताभिः संपद्भिः
प्रलोभ्यमाना धनलवलाभावलेपविस्मृतजन्मानोऽनेकदोषोपचितेन दोषासृजेव रागावेशेन
वाध्यमानाः, विविधविषेयग्रासलालसैः पञ्चभिरप्यनेकसहस्रसंख्यैरिवेन्द्रियैरायास्यमानाः,
प्रकृतिचञ्चलतया लब्धप्रसरेणैकेनापि शतसहस्रतामिवोपगतेन मनसाकुलीक्रियमाणा
विह्वलतामुपयान्ति । ग्रहैरिव गृह्यन्ते, भूतैरिवाभिभूयन्ते, मन्त्रैरिवावेश्यन्ते, सत्त्वै-
रिवावष्टभ्यन्ते, वायुनेव विडम्ब्यन्ते, पिशाचैरिव ग्रस्यन्ते, मदनशरैर्मर्माहता इव
मुखभङ्गसहस्राणि कुर्वते, धनोष्मणा पच्यमाना इव विचेष्टन्ते, गाढप्रहाराहता
इवाङ्गानि न धारयन्ति, कुलीरा इव तिर्यक्परिभ्रमन्ति, अधर्मभग्नगतयः पङ्गव
इव परेण संचार्यन्ते, सृष्ट्यादविर्पाकसंजातमुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण जल्पन्ति,
सप्तच्छदतरव इव कुसुमरजोविकारैः पार्श्ववर्तिनां शिरःशूलमुत्पादयन्ति, आसन्नमृत्यव

कलकलरवाः कोलाहलशब्दास्तैरिव साधुवादाः ख्यातयस्तिरस्क्रियन्ते न्यक्रियन्ते । ध्वजेति । ध्वजा वैजयन्त्य-
स्तेषां पटा वस्त्राणि तेषां पटवः प्रातैरिव यशः श्लोकः परामृश्यते परामर्शां लोपः स क्रियते । तदेव दर्शयति-
तथाहीति । केचिन्मनुष्याः । श्रमेति । श्रमवशेन प्रयासाधिक्येन शिथिलः श्लथोऽहः शकुनेर्मयूरस्य ।
अन्यस्य वा पक्षिविशेषस्य यो गलः कण्ठस्तस्य यत्पुटं तद्वच्चपलाभिः । मयूरस्य कण्ठः श्रमवशेन चात्यन्तं
चपलः स्यादिति तदुपमानम् । खद्योत इति । खद्योतो ज्योतिरङ्गणस्तस्य य उन्मेषोऽवभासस्तद्वन्मुहूर्तं
मनोहराभिश्चित्तहारिणीभिः । मनस्वीति । मनस्विजनाः पण्डितलोकास्तैर्गर्हिताभिर्निन्दिताभिरिवविधाभिः
संपद्भिः समृद्धिभिः प्रलोभ्यमाना लोभं प्राप्यमाणाः । धनेति । धनस्य द्रव्यस्य यो लवो लेशस्तस्य लाभः
प्राप्तिस्तस्माद्योऽवलेपोऽहंकारस्तेन विस्मृतं विस्मरणं प्राप्तं जन्म येषां ते तथानेके दोषा दूषणानि तैरुप-
चितेन व्याप्तेन । रागावेशेनेति । राग इच्छारूपं च तेषामावेशस्तन्मयीभावस्तेन बाध्यमानाः पीड्यमानाः ।
केनेव । दोषेति । दोषं दुष्टं यदसृग्रक्तं तेनेव । तत्रापि रागो भवत्येवेति साम्यम् । विविधेति । विविधा
येऽनेके विषया गोचरास्त एव ग्रासा गुडेरकास्तत्र लालसैर्लम्पटैः । पञ्चभिरिति । पञ्चभिरपि प्राणप्रमितसं-
ख्यैरपि चक्षुरादिभिरपि शतसहस्रतां लक्षतामुपगतेन प्राप्तेन अनेकसहस्रसंख्यैरिन्द्रियैः कारणैरायास्यमानाः
परिक्लिश्यमानाः । प्रकृतीति । प्रकृत्या स्वभावेन चञ्चलश्चपलस्तस्य भावस्तथा तया लब्धः प्रसरोऽवकाशो येनै-
वंभूतेनैकेन मनसा चित्तेनाकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुपिञ्जलतामुपयान्ति गच्छन्ति । ग्रहैरिति । ग्रहैः शनै-
श्चरादिभिरिव गृह्यन्तेन ग्रहणविषयीक्रियन्ते । भूतैः पिशाचैरिवाभिभूयन्ते । मन्त्रेति । मन्त्रा देवाधिष्ठातृका-
स्तैरिवावेश्यन्ते मन्त्रेणान्यत्रावेशः क्रियते । यथा भूतमन्यत्र प्रवेश्यते । सत्त्वैरिव दुष्टप्राणिभिरिवावष्टभ्यन्ते
हृटेन गृह्यन्ते । वायुनेव पवनेनेव विडम्ब्यन्त इतस्ततो विक्षिप्यन्त । पिशाचैरिव राक्षसैरिव ग्रस्यन्ते भक्ष्यन्ते ।
मदनेति । मदनशरैः कामवाणैर्मर्मस्थल आहतास्ताडिता इव मुखभङ्गसहस्राण्याननविकृतिसहस्राणि
कुर्वते घटयन्ति । धनेति । धनस्य द्रव्यस्योष्मा तापस्तेन पच्यमानाः पाकविषयीक्रियमाणा इव विचेष्टन्ते ।

इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति, उत्कम्पितलोचना इव तेजस्विनो नेक्षन्ते, कालदृष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रतिबुध्यन्ते, जातुषाभरणानीव सोष्माणं न सहन्ते, दुष्टवारणा इव महामान-
स्तम्भनिश्चलीकृता न गृह्णन्त्युपदेशम्, तृष्णाविषमूर्च्छिताः कनकमयमिव सर्वं पश्यन्ति, ईषव
इव पानवर्धिततैर्क्षण्याः परप्रेरिता विनाशयन्ति, दूरस्थितान्यपि फलानीव दण्डविक्षेपैर्महाकु-
लानि शातयन्ति, अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोऽपि लोकविनाशहेतवः श्मशानाग्नय
इवातिरौद्रभूतयः, तैमिरिका इवादूरदर्शिनः, उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठितभवनाः श्रूयमाणा अपि
प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति, चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति अनु-
दिवसमापूर्यमाणाः पापेनेवाध्मातमूर्तयो भवन्ति, तदवस्थाश्च व्यसनशतसंख्यतामुपगता वल्मी-

र्विकारा विकृतयस्तैः । पक्षे कुसुमरजोविकारैः पुष्परागविकृतिभिः । ‘कुसुमं स्त्रीरजो नेत्रे’ इत्यनेकार्थः ।
पार्थवर्तिनां समीपस्थायिनां शिरःशूलं मस्तकव्यथामुत्पादयन्ति जनयन्ति । सप्तपर्णकुसुमरजसः शिरःशूलो-
त्पादकत्वं वैद्यके प्रसिद्धम् । आसन्नोति । आसन्नः समीपवर्ती मृत्युर्येषां त एवंविधा इव बन्धुजनमपि
स्वजनमपि नाभिजानन्ति नोपलक्षयन्ति । उद्विष्टि । उत्प्राबल्येन कम्पितं धूतं लोचनं नेत्रं येषामेवंविधा इव
तेजस्विनः प्रतापवतः पुरुषाविस्पृहानेक्षन्ते नावलोकयन्ति । पक्षे तेजस्विनः सूर्यादिकान् । कालदृष्टेति ।
निषिद्धकाले संध्यादिरूपे दृष्टा भक्षिता । सप्रेणेति शेषः । एवंविधा इव महामन्त्रैर्जाहुलीप्रभृतिभिः पाङ्क्त्यादि-
भिरपि न प्रतिबुध्यन्ते न प्रबोधं प्राप्नुवन्ति । जातुषेति । जातुषाभरणानि लाक्षानिष्पन्नभूषणानीव सो-
ष्माणं तेजस्विनं पुरुषं न सहन्ते न मृष्यन्ति । दुष्टेति । दुष्टवारणा इव मदोन्मत्तगजा इव महानत्युत्कृष्टो
यो मानोऽहंकारस्तल्लक्षणो यः स्तम्भः स्थूणा तेन निश्चलीकृताः स्तब्धतां प्रापिताः सन्त उपदेशं शिक्षां न
गृह्णन्ति नाददते । गजपक्षे महन्मानं यस्यैवंविधो यः स्तम्भ आलानस्तम्भस्तेन निश्चलीकृता नद्धाः सन्त उप-
देशं हस्तिपकवाक्यं न गृह्णन्ति । अवगणयन्तीत्यर्थः । तृष्णेति । तृष्णैव विषं गरलं तेन मूर्च्छिता भ्रान्ताः
कनकमयं सुवर्णमयमिव सर्वं पश्यन्ति विलोकयन्ति । इषव इति । पानं मधुपानं निशानवर्षणं च ताभ्या
वर्धितं तैक्ष्ण्यं मदकौर्ष्यं प्रहारशक्तिश्च येषामेवंविधा इषव इव बाणा इव परोऽन्यो मन्त्री च ताभ्यां प्रेरित-
नोदिता विनाशयन्ति विनाशं जनयन्ति । दण्डो यष्टिर्भागधेयश्च तयोर्विक्षेपाः प्रहारा दुर्दिनानि च तैर्दूरां
स्थितान्यपि दविष्टदेशवर्तान्यपि फलानीव सस्यानीव महाकुलानि महाभिजनानि शातयन्ति पीडयन्ति
पातयन्त्यपि च । अकालेति । मनोहराश्वित्तहारिण्य आकृतय आकारा येषामेवंविधा अपि राजानो लोक-
विनाशहेतवो भवन्ति । सदाकृतिसाम्यादुपमानान्तरमाह—अकालेति । अकालेऽकृतौ कुसुमप्रसवा इव ।
तदुक्तम्—‘द्रुमौषधिविशेषाणामकाले कुसुमोद्गमः । फलप्रसवयोर्बन्धं महोत्पातं विदुर्बुधाः’ । श्मशानाग्नय
इति । श्मशानं प्रेतवनं तस्याग्नय इवातिरौद्रा अन्येषां भयोत्पादिका भूतिः संप्रयेषां ते तथा । पक्षेऽतिक्रूरा
भूतिर्भस्म येषु ते । तैमिरिकेति । तिमिरं नेत्ररोगः स संजातो येषां ते तैमिरिकास्त इवादूरदर्शिनः ।
भाविनं दोषं न पश्यन्तीत्यर्थः । दूरं परलोकं न पश्यन्तीत्यर्थो वा । पक्षेऽदूरदर्शिनः समीपस्थितवस्तुविलो-
किनः । उपसृष्टेति । उपसृष्टा वहिःकृता इव क्षुद्रैर्विद्वैरधिष्ठितमाश्रितं भवनं गृहं येषां ते तथा । श्रूयमाणा

कर्तृणाप्रावस्थिता जलबिन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति । अपरे तु स्वार्थनिष्पादन-
परैर्धनपिशितग्रासगृध्रैरास्थाननैल्लिनीधूर्तवकैर्धूतं विनोद इति, परदाराभिगमनं वैदग्ध्यमिति,
मृगयां श्रम इति, पानं विलास इति, प्रमत्ततां शौर्यमिति, स्वदारपरित्यागमव्यसनितेति, गुरु-
वचनात्रधीरणमपरप्रणेतृत्वमिति, अजितभृत्यतां सुखोपसेव्यत्वमिति, नृत्तगीतवाद्यवेश्याभि-
सक्तिं रसिकतेति, महापराधार्थवर्कणनं महानुभावतेति, पराभवसहत्वं क्षमेति, स्वेच्छन्दाता
प्रभुत्वमिति, देवावमाननं महासत्त्वतेति, बन्दिजनवर्त्येति यश इति, तैरलतामुत्साह इति,
अविशेषज्ञतामपक्षपातित्वमिति दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्विरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः

चः समुच्चयार्थः । एवंविधा व्यसनानां द्यूतादीनां शतं तस्य सख्यतां मित्रतामुपगताः प्राप्ताः । 'शरव्यताम्'
इति पाठे तु शरव्यं लक्ष्यं तस्य भावस्तत्त्वमुपगता इत्यर्थः । **वल्मीकेति** । वल्मीकमुपदेहिगृहं तस्य तृणानि
नडादीनि तेषामप्राणि प्रान्तानि तेष्ववस्थिता ये जलबिन्दवस्त इव पतितमपि मनुष्यजन्मनः स्वस्तमप्यात्मानं
नावगच्छन्ति न जानन्ति । **अपरे त्विति** । अपरेऽन्ये । तु पुनरर्थः । राजानः । श्रीमतां दोषान्तरमप्याह—
अपरे त्विति । इति दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्विधूर्तैर्विप्रतारकैः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः सर्वजनस्योपहास्य-
तामुपहासयोग्यतामुपयान्ति प्रामुवन्तीत्यन्वयः । कीदृशैर्धूर्तैः । **स्येति** । स्वस्यात्मनो योऽर्थः प्रयोजनं तस्य
निष्पादनं करणं तत्र परैस्तत्परैः । **धनमिति** । धनं द्रव्यं तदेव पिशितं मांसं तस्य ग्रासो ग्रहणं तस्मिन् ।
गृध्रैर्दृग्भिर्भयं तथा । द्रव्यार्जनपरैरित्यर्थः । **आस्थानेति** । आस्थानं नृपोपवेशनस्थलं तदेव नल्लिनी
कमलिनी तस्यां बकैर्धूर्तैः । यथा बका नल्लिनीमाश्रित्य तदाश्रयबलेन स्वात्मानमाच्छाद्य येन केन प्रकारेण
परान्वञ्चयित्वाकस्मादेव परान्भक्षयन्ति तद्वदास्थानबलेन परान्वञ्चयित्वा स्थानि भक्षयन्ति । इतिशब्दार्थ-
माह—**द्यूतमिति** । द्यूतं दुरोदरं विनोदः क्रीडामात्रम् । न चैतद्विहितं किञ्चित्पातकमस्तीति भावः । **परेति** । प-
रदाराः परस्त्रियस्तेषामभिगमनं संभोगो वैदग्ध्यमिति चातुर्यमित्यर्थः । **मृगयेति** । मृगयां मृगव्यां श्रम
इति । 'अभ्यासः खुरलीति श्रमो योग्याभ्यासः' इति कोशः । न तु परप्राणव्यापादनजनितं किमपि पातकमस्तीति
भावः । **पानमिति** । पानं मद्यादीनां । विलास इति । विलसितमित्यर्थः । **प्रमत्ततामिति** । प्रमत्ततां क्षीयतां
शौर्यं सुभटकृत्यमिति । **स्येति** । स्वस्य दाराः स्त्री तस्याः परित्यागं त्यजनमव्यसनितानासक्तिता इति । ननु
धर्माधिक्यम् । **गुरुरिति** । गुरुर्हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टा तस्य वचनं वचस्तस्यावधीरणमुलङ्घनम-
परप्रणेतृत्वमन्यवश्यत्वम् । 'वश्यः प्रणेतृः' इति कोशः । गुरुवचनावधीरणेन कुरोऽयं प्रभुरिति भियापरे
सामन्तादयो वश्यत्वं प्रतिपद्यन्त इति तेषामाशयः । **अजितेति** । शिक्षार्थं ताडिता भृत्या यस्य राज्ञः सम्यक्सेवां
कुर्वन्ति स जितभृत्योऽन्यस्त्वजितभृत्यस्तस्य भावस्तत्तांताम् । इदं च नृपतेर्दूषणम् । वैगुण्ये भृत्यानामवश्यं
शिक्षा प्रदातव्येति राजचिह्नम् । तदुक्तम्—'शठदमनमशठपालनमाश्रितभरणं च राजचिह्नानि' इति तस्मि-
न्सुखोपसेव्यत्वं सुखेनोपसेवितुं योग्यः सुखोपसेव्यस्तस्य भावस्तत्त्वम् । सुखोपसेव्योऽयं नृप इति लोके ख्याति-
मात्रं गुण आरोप्यते । **नृत्तेति** । नृत्तं नाट्यम्, गीतं गानम्, वाद्यमातोद्यम्, वेद्या वारवधूः, तास्त्रभिसक्ति-
मत्यासक्तचित्ततां रसिकता रसाभिज्ञता इति । **महेति** । महापराधानां कौरवयुद्धादीनामवकर्णनं श्रवणं महानु-

प्रतारणकुशलैर्धूर्तैरमानुषलोकोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणा वित्तमदमत्तचित्ता निश्चेतनतया तैथैवेत्यात्मन्यारोपितालीकाभिमाना मर्त्यधर्माणोऽपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैवतमिवौतिमानुषमात्मानमुत्प्रेक्षमाणा प्रारब्धदिव्योचितचेष्टानुभावाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति । आत्मविडम्बनां चानुजीविना जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति । मनसा देवताधारोपणविप्रतारणादसद्भूतसंभावनोपहताश्चान्तःप्रविष्टापरभुजद्वयमिवात्मबाहुयुगुलं संभावयन्ति । त्वगन्तरितवृतीयलोचनं खललाटमाशङ्कते । दर्शनप्रदानमप्यनुग्रहं गणयन्ति । दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति । संभाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति । आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते । स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः, न पूजयन्ति द्विजातीन्, न मानयन्ति मान्यान्, नार्चयन्त्यर्चनीयान्, नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान्, नाभ्यु-

तयोत्तरोत्तरस्य बाध्यमानतया पूर्वस्मिन्दोष उत्तरस्य गुणस्यारोपः प्रशंसनमेवाध्यारोपः । अत्राध्यारोपकलक्षणे रूपकव्यासङ्गजनकत्वं सातिशयसुखजनकत्वादिकं साम्यं स्वयमूहनीयम् । अथ धूर्तान्विशेषणब्राह्मण-अन्त इति । अन्तर्मध्ये स्वयमप्यात्मनापि विहसद्भिर्हार्स्यं कुर्वेद्भिः । अस्मद्विप्रतारणनभिज्ञ इति हास्यनियामकम् । प्रतारणावधना तत्र कुशलैरभिज्ञैः । किं क्रियमाणा धनिनः । अमानुषलोको देवलोकस्तस्योचिताभिर्योग्याभिः स्तुतेर्विशेषणम् । वित्तेति । वित्तस्य द्रव्यस्य मदस्तेन मत्तं चित्तं येषां ते तथा । अतएव निश्चेतनतया निर्गता चेतना ज्ञानं यस्मात्तस्य भावस्तत्ता तथा । तथैवेति । यथा यथा प्रतार्यमाणस्तथैवेत्यर्थः । आत्मन्यारोपितं स्थापितमलीकं मिथ्याभिमानं थैस्ते तथा मर्त्यधर्माणोऽपि मर्त्यस्य मनुष्यस्य धर्मा गमनादयो येषामेवंविधा अपि । द्वि-
येति । दिव्या देवसंबन्धिनो येंऽशा भागास्तैरवतीर्णमुत्पन्नमिव सदैवतमिव देवताधिष्ठितमिवातिमानुषं कर्मा-
तिक्रम्य वर्तमानमात्मानमुत्प्रेक्षमाणा मन्यमानाः । प्रारब्धेति । प्रारब्धा या दिव्योचिता देवजनयोग्या-
क्षेष्टाः क्रियास्ताभिरनुभावो माहात्म्यं येषां ते तथा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अनुजीविना जनेन सेवकजनेन क्रियमाणा विधीयमाना मात्मविडम्बनामसद्गुणारोपलक्षणामभिनन्दन्ति प्रशंसन्ति । चकारः पूर्वोक्तसमु-
च्चयार्थः । विभूतिमतां राज्ञां पुनर्दोषान्तरमाह—मनसेति । देवताया हरिहरादेरध्यारोपणं आरोपणं तेन विप्रतारणं वधनं तस्मादिति । असदिति । असद्भूतासद्रूपा या संभावना देवरूपत्वेन निश्चयस्तेनोपहता वि-
नष्टबुद्धयः । देवत्वाध्यारोपत्वनिमित्तमूलानि प्रदर्शयन्माह—अन्तरिति । अन्तर्मध्ये प्रविष्टमपरमन्यद्भुजद्वयं
यस्मिन्नेवंविधमिवात्मनो बाहुयुगलं स्वकीयं भुजयुगं संभावयन्ति संभावनाविषयीकुर्वन्ति । एतेन स्वस्मिंश्चतु-
र्भुजत्वं ख्यापितम् । त्रिनेत्रत्वमप्याह—त्वगिति । त्वक्कुत्तिस्तथान्तरितं पिहितं तृतीयं लोचनं यस्मिन्नेतादृशं
खललाटं निजालिकमाशङ्कत आरेकाविषयीकुर्वते । दर्शेति । लोकानां दर्शनप्रदानं स्वात्मप्रकटनमनुग्रहं
प्रसादं गणयन्ति मन्यन्ते । दृष्टीति । दृष्ट्याश्चक्षुषः पातमवलोकनं तदप्युपकारपक्ष उपकृतिपक्षे स्थापयन्ति
निक्षिपन्ति । संभाषेति । संभाषणं जल्पनं तदपि संविभागः पारितोषिकं दानं तन्मध्ये कुर्वन्ति । पारितोषि-
कतुल्यं गणयन्तीत्यर्थः । आज्ञामिति । आज्ञामपि निदेशमपि वरप्रदानं समीहितप्रदानं मन्यन्ते जानन्ति ।

न्ते गुरुन्, अनर्थकायासान्तरितोर्पभोगसुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम्, जरावैकुण्ठ्यप्रल-
पेति पश्यन्ति वृद्धोपदेशम्, आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय, कुप्यन्ति
वादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति, तं पार्श्वे कुर्वन्ति, तं संवर्धयन्ति तेन सह
वतिष्ठन्ते, तस्मै ददति, 'तं मित्रतामुपजनयन्ति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तत्र वर्षन्ति, तं
न्यन्ते, तमाप्ततामापादयन्ति, योऽहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिर्धैवतमिव विगता-
न्यः सौति, यो वा माहात्म्यमुद्गावयति । किं वा तेषां सांप्रतं येषामतिनृशंसप्रायोपदे-
ष्टुं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणम्, अभिचारक्रियाः क्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः, पराभिसंधा-
मन्त्रिण उपदेष्टारः, नरपतिसहस्रभुक्तोज्झितायां लक्ष्म्यामासक्तिः, मारणात्मेकपु शंखे-
योगः, सहजप्रेमाद्रहदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः । तदेवंप्रयाति कुटिलकष्टचेष्टासहदा-

युतिष्ठन्ति नाभ्युत्थानं कुर्वन्ति । अनर्थकेति । अनर्थको निष्फलो य आयासः प्रयासः श्रौतस्मा-
त् क्लेशस्तेनान्तरितं व्यवहितमुपभोगोऽज्ञानादिकस्तज्जनितं सुखं सातं यसेति कृत्वा विद्वज्जनं
नमुपहसत्युपहासं कुर्वन्ति । जरेति । जरा विषसा तस्या वैकुण्ठ्यं विकलता तेन प्रलपितं जल्पित-
कृत्वा वृद्धानां स्थविराणामुपदेशं शिक्षां पश्यन्ति । जानन्तीत्यर्थः । आत्मेति । आत्मनः स्वस्य या
द्विस्तस्याः परिभवः पराभव इति कृत्वा सचिवोपदेशाय प्रधानशिक्षाया असूयन्त्यसूयां कुर्वन्ति ।
ते । हितवादिने यथास्थितवादिने कुप्यन्ति कोपं कुर्वन्ति । सचिवोपदेशाय हितवादिन इति चतुर्थी ।
'क्रुधद्वह' इत्यादिना संप्रदानसंज्ञायां सत्यां ज्ञेयम् । एतादृशं पुरुषं सर्वथा स्तुवन्तीत्याशयेनाह—
ते । तं पुरुषं सर्वथा सर्वप्रकारेणाभिनन्दन्ति प्रशंसन्ति । तमालपन्त्यालापं कुर्वन्ति । तं पुरुषं पार्श्वे
कुर्वन्ति रक्षयन्ति । तं संवर्धयन्ति वृद्धिं प्रापयन्ति । तेनेति । तेन पुरुषेण सह सुखं यथा स्यात्ताव-
दवस्थानं कुर्वन्ति । तस्माद्यिति । तस्मै पुरुषाय ददति प्रयच्छन्ति । तमिति । तं पुरुषं प्रति मित्रतां
वतामुपजनयन्ति निष्पादयन्ति । तस्येति । तस्य पुरुषस्य वचनं वाक्यं शृण्वन्ति । तमेति । तस्मिन्पुंति
पुनःपुनः प्रदानं कुर्वन्ति । तं पुरुषं बहु मन्यन्ते । अत्युत्कृष्टतया जानन्तीत्यर्थः । तमिति । तं प्रत्याप्ततां
मापादयन्ति प्रतिपादयन्ति । तच्छब्दस्य यच्छब्दसाक्षेपादाह—य इति । यः पुमानहर्निशमहोरात्रं
तं निरन्तरं विगतमन्यकर्तव्यं यस्यैवभूत उपरचिताञ्जलिः संयोजितकरपुटोऽधिदैवतमिवैष्टदेवता-
गौति नवीति । यो वेति । यो माहात्म्यं तद्गुणवर्णनालक्षणमुद्गावयत्युद्गावनां करोति । विभूतिमतां पु-
नन्तरमाह—किं वेति । तेषां विभूतिमतां वाचवा किं सांप्रतं युक्तं येषां विभूतिमतामतिनृशंसप्रायोऽति-
बहुल उपदेशः शिक्षा निर्गता घृणा दया यस्मादेतादृशं कौटिल्यशास्त्रं यामलादि प्रमाणमिति ।
रक्रिया कृत्याप्रतिकृत्यादिरूपक्रिया । क्रूरेति । क्रूरा निखिंशैकाद्वितीया प्रकृतिः स्वभावो येषा-
ः पुरोधसः पुरोहिता गुरवो धर्मोपदेशकाः परेषामितरेषामभिसंधानं निरोधस्तत्र परास्तत्परा मन्त्रिणः
उपदेष्टारः शिक्षादायकाः । नरेति । नरपतीनां यत्सहस्रं तेन भुक्ता चासावुज्झिता त्यक्ता चेति

च्यसे विद्वांसः । यथा च न प्रकाश्यसे विद्वेः, न प्रतायसे कुशलः, नास्वाद्यसे भुजङ्गः, नावलुप्यसे सेवकवृकैः, न वक्ष्यसे धूर्तैः, न प्रलोभ्यसे वनिताभिः, न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या, न नर्त्यसे मदेन, नोन्मत्तीक्रियसे मदेनेन, नाक्षिप्यसे विषयैः, नावकृष्यसे रागेण, नापह्नियसे सुखेन । कामं भवान्प्रकृत्यैव धीरः, पित्रा च समारोपितसंस्कारः, तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मदयन्ति धनानि, तथापि भवद्गुणसंतोषो मीमेवं मुखरीकृतवान् । इदमेव च पुनः-पुनरभिधीयसे । विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम् । कुलक्रमागतामुद्रह पूर्वपुरुषैरूढां

सहस्रं तेन दारुणे भीषणे । राज्यतन्त्र इति । राज्यस्य तन्त्र इतिकर्तव्यतायाम् । 'इतिकर्तव्यता तन्त्रे' इत्यने-
कार्थः । अस्मिन्ननुभूयमाने यौवने तारुण्ये च महामोहकारिणि महामौढ्यजनके । कुमारेति संबोधनम् । तथेति ।
तेनैव प्रकारेण प्रयतेथाः प्रयत्नं कृथाः । यथा येन प्रकारेण जनैर्लोकैर्भावास्त्वं नोपहस्यसे न उपहासविषयीक्रि-
यसे । साधुभिः सज्जनैर्न निन्द्यसे न निन्दाविषयीक्रियसे । गुरुभिर्धर्माचार्यैर्न धिक्क्रियसे न धिग्जीवितमित्यादि-
वाक्यगोचरीक्रियसे । सुहृद्भिर्मित्रैर्नोपालभ्यसे नोपलम्भविषयीक्रियसे । विद्वद्भिः पण्डितैर्न शोच्यसे न शोक-
विषयीक्रियसे । यथा धिटेरसदाचरणकारिभिर्न प्रकाश्यसे न प्रकटीक्रियसे । कुशलैरनाचाराभिर्नैर्न प्रतार्यसे न
प्रतारणाविषयीक्रियसे । भुजङ्गैर्गणिकापतिभिर्नास्वाद्यसे गणिकार्थं द्रव्यवितरणद्वारा नोपभोज्यसे । सेवकाः स-
पर्याकारिण एव वृका ईहामृगास्तैर्नावलुप्यसे नानिष्टे प्रसज्यसे । नाकुलीक्रियस इत्यर्थः । धूर्तैः शठैर्न वक्ष्यसे
न प्रतापर्यसे । वनिताभिः स्त्रीभिर्न प्रलोभ्यसे न प्रलोभनाविषयः क्रियसे । लक्ष्म्या धिया न विडम्ब्यसे न वि-
डम्बनावुक्तः क्रियसे । न परित्यज्यस इत्यर्थः । मदेनाधिपत्यजनिताहंकारेण न नर्त्यसे न नृत्यं कार्यसे । मदेनेन
मनोभवेन न उन्मत्तीक्रियसे न चित्तविह्वलतामापाद्यसे । विषयैरिन्द्रियार्थैर्नाक्षिप्यसे न प्रेर्यसे । रागेण स्नेहा-
दिना न विकृष्यसे नाकृष्यसे । सुखेन सातेन नापह्नियसे न परित्यज्यसे । काममत्यर्थं सकलशास्त्रवेत्तुभिः शिक्षिते
त्वय्युपदेशो व्यर्थ इत्यर्थः । पुनराह—प्रकृत्येति । प्रकृत्या स्वभावेन धीरो धैर्यवान् । यद्यपीति पूरणीयम् ।
कीदृक् । पित्रा चेति । पित्रा चकारान्मयापि समारोपिता विहिताः संस्कारा जातकर्मादयः । अथ च तत्त-
द्गुणविशेषाश्च यस्यैवभूतः । अथवान्यदप्याह—तरलेति । तरलं चञ्चलं हृदयं चेतो यस्य स तमप्रतिबुद्धं बो-
धरहितं च पुरुषं धनानि द्रव्याणि मदयन्ति मदं जनयन्ति । अहं तु न तथानुनयामीति । येनोपदेशः सार्थकः
स्यादिति तदभिप्रायमाशङ्क्योत्तरमाह—तथापीति । अनुपदेश्यत्वेऽपि भवद्गुणैः शौर्यादिभिर्न संतोषो मनस-
स्तुष्टिर्मा शुक्नानामेवं पूर्वोक्तप्रकारेण मुखरीकृतवांस्तादृग्वाग्व्यापारे प्रवर्तितवान् । अहार्यविपरीतशङ्कानिवृ-
त्तयेऽयमुपदेश इत्यत आह—इदमेवेति । इदं पूर्वोक्तं पुनःपुनर्वारंवारमभिधीयसे कथ्यसे । अहार्यशङ्कामुद्घाट-
यति—विद्वांसमिति । विद्वांसमपि पण्डितमपि सचेतनमपि ज्ञानवन्तमपि महासत्त्वमपि महासाहसमप्यभिजा-
तमपि कुलीनमपि धीरमपि धैर्यवन्तमपि प्रयत्नवन्तमप्युद्योगयुक्तमपि पुरुषं लक्ष्मीः श्रीः खलीकरोति सन्मार्गा-
त्स्खलनां प्रापयति । अत्र सर्वत्रापिशब्दः कैमुतिकन्यायपरः । अयमप्येवं करोति । अन्यस्य का वार्तैत्यर्थः । तत्र
हेतुमाह—यत इयं दुर्विनीता । अपगतविनयेत्यर्थः । भवांस्त्वं पित्रा जनकेन कल्याणैर्मङ्गलैः क्रियमाणं विधीयमानं
नवयौवनस्य यो राज्याभिषेकस्तल्लक्षणं यन्मङ्गलं श्रेयोऽनुभवत्वनुभवविषयीकरोतु । पूर्वपुरुषैरूढां कुलक्रमागतां

। अवनमय द्विषतां शिरांसि । उन्नमय स्वबन्धुवर्गम् । अभिषेकानन्तरं च प्रारब्धदि-
यः परिभ्रमन्विजितामपि तेव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुंधराम् । अयं च ते
प्रतापमारोपयितुम् । आरूढप्रतापो राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति, इत्येतावद-
योपशशाम । उपशान्तवैचसि शुक्रनासे चन्द्रापीडस्तांभिरुपदेशवाग्भिः प्रक्षालित
उन्मीलित इव, स्वच्छीकृत इव, निर्घृष्ट इव, अभिषिक्त इव, अभिलिप्त इव, अलंकृत
पवित्रीकृत इव, उद्भासित इव, प्रीतहृदयो मुहूर्तं स्थित्वा स्वभवनमाजगाम ।

तः कतिपयदिवसापगमे च राजा स्वयमुत्क्षिप्तमङ्गलकलशः सह शुक्रनासेन पुण्येऽहनि पु-
ता संपादिताशेषराज्याभिषेकमङ्गलमनेकनरपतिसहस्रपरिवृतः सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यः सर्वाभ्यो
भ्यः सर्वेभ्यश्च सागरेभ्यः समाहूतेन सर्वौषधिभिः सर्वफलैः सर्वमृद्भिः सर्वरत्नैश्च परिगृही-
तनन्दवाष्पजलमिश्रेण मन्त्रपूतेन वारिणा सुतमभिषिषेच । अभिषेकसलिलार्द्रदेहं च तं लतेव

यातां धुरं राज्यभारमुद्धोद्धहनं कुरु । अवेति । द्विषतां शत्रूणां शिरांस्युत्तमाङ्गान्यवनमय नम्राणि
स्वबन्धुवर्गं स्वजनसमुदायमुन्नमयोर्ध्वीकुरु । अभीति । अभिषेकानन्तरं यौवराज्याभिषेकादनु ।
धेति । प्रारब्धः प्रस्तुतो दिग्विजयो येन सः परिभ्रमन्प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति गच्छस्त्वव पित्रा च
केन विजितामपि स्वायत्तीकृतामपि सप्तद्वीपभूषणां सप्तसंख्याका द्वीपा जम्बूप्रभृतयो भूषणं यस्या एवं-
वसुंधरां पुनर्द्वितीयवारं विजयस्व स्वायत्तीकुरु । यमिति । प्रतापं कोशदण्डजं तेज आरोपयितुं ल-
पदं कर्तुं ते तवायं कालः समयः । समागत इति शेषः । तस्य फलं प्रदर्शयन्नाह—आरूढेति । आरूढो
स्पदः प्रतापो यस्यैवंभूतो राजा त्रैलोक्यदर्शीव योगीव सिद्धो निष्पन्न आदेश आज्ञा यस्य स तथा त्रि-
दर्श्यपि सिद्धादेशो भवति । यथैव वदति तथैव भवतीत्यर्थः । इतीति । इति परिसमाप्तावेतावन्मात्रम-
योक्तव्योपशशाम विरतवाग्वापारो वभूव । उपेति । उपशान्तवचस्युपरतवाग्वापारे तस्मिन्शुक्र-
नासे चन्द्रापीडस्तांभिः पूर्वोक्ताभिरुपदेशवाग्भिः शिक्षावचनैः प्रक्षालित इव धौत इव, उन्मीलित इव
वत इव, स्वच्छीकृत इव स्वच्छतां प्रापित इव, निर्घृष्ट इव मसृणीकृत इव, अभिषिक्त इव स्नपित इव,
लेप्त इव प्रलिप्त इव अलंकृत इव, भूषित इव, पवित्रीकृत इव पावनीकृत इव, उद्भासित इवोद्दीपित
प्रीतेति । प्रीतं संतुष्टं हृदयं चेतो यस्यैवंभूतो मुहूर्तं घटिकाद्वयं स्थित्वावस्थानं कृत्वा स्वभवनं
माजगामाययौ ।

त इति । ततस्तदनन्तरं कतिपयदिवसापगमे कियद्वासरातिक्रमे च राजा नृपः सुतं तनयं वा-
जलेनाभिषिषेच स्नपयांचकार । राजानं विशिनष्टि—स्वयमिति । स्वयमात्मनोत्क्षिप्त ऊर्ध्वं नीतो
अभिधानः कलशो येन स तथा शुक्रनासेन मन्त्रिणा सह पुण्येऽहनि पवित्रे वासरे । सुतं विशेषयन्नाह—
प्रसेति । पुरोधसा पुरोहितेन संपादितं विहितमशेषं समग्रं राज्याभिषेककलक्षणं मङ्गलं यस्य स तम् ।
वं विशिनष्टि—अनेकेति । अनेके भिन्नभिन्नदेशोद्भवा ये नरपतयो राजानस्तेषां सहस्रं तेन परिवृतः

पादपान्तरं निजपादपममुच्चयपि तारापीडं तत्क्षणमेवसंचक्राम राज्यलक्ष्मीः। अनन्तरमखिला-
न्तःपुरपरिवृतया च प्रेमाद्रिहृदयया विलासवत्या स्वयमापादतलादामोदिना चन्द्रातपधवलेन च-
न्दनेनानुलिप्तमूर्तिः, अभिनवविकसितसितकुसुमकृतशेखरः, गोरोचनेनाच्छुरितदेहः, दूर्वाप्रवाल-
रचितकर्णपूरः, दीर्घदशमनुपहतमिन्दुधवलं दुकूलयुगलं वसानः, पुरोहितप्रतिबद्धप्रतिसरप्रसा-
धितपाणिः, नैवराजलक्ष्मीकमलिनीमृणालेनाभिषेकदर्शनार्थमागतेन सप्तार्धिमण्डलेनेव हारेणा-
लिङ्गितवक्षःस्थलः, सितकुसुमप्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिरिन्दुकरकैलाभिवैकक्षस्त्रिभिर्नर-
न्तरनिचितशरीरतया धवलवेषपरिग्रहतया च नरसिंह इव विधूतकेसरनिकरः, कैलास इव स्रव-
त्स्रोतस्विनीस्रोतोराशिः, ऐरावत इव मन्दाकिनीमृणालजालजटिलः, क्षीरोद इव स्फुरितफेनल-

यत्सलिलं पानीयं तेनार्द्रः स्निग्धो देहो यस्यैवंभूतं तं चन्द्रापीडं राज्यलक्ष्मीराधिपत्यश्रीः । अन्यं पादपं पादपा-
न्तरं लतेव वल्लीव निजपादपं स्वकीयवृक्षममुच्चल्यत्यजन्त्यपि तारापीडं तत्क्षणमेव तत्कालमेव संचक्राम
प्रविष्टा बभूव । **अनन्तरमिति** । अनन्तरं यौवराज्याभिषेकानन्तरम् । **अखिलेति** । अखिलं यदन्तःपुर-
मवरोधस्तेन परिवृतया सहितया प्रेम्णा स्नेहेनार्द्रं हृदयं यस्याः सा तथा विलासवत्या स्वकीयजनन्या स्वयमात्म-
नानामोदिनामोदः परिमलः स विद्यते यस्मिन्नेतादृशेन चन्द्रातपश्चन्द्रगोलिका तद्द्रवलेन शुभ्रेण चन्दनेन मलय
जेनापादतलात् पादतलं मयादीकृत्यानुलिप्ता कृताङ्गरागा मूर्तिर्यस्य सः । **अभीति** । अभिनवानि प्रत्यग्राणि
विकसितानि विनिद्राणि सितानि श्वेतानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां कृतो विहितः शेखरोऽवतंसो यस्य-
सः । **गोरेति** । गोरोचनेनाच्छुरितश्छुटितो देहो यस्य सः । **दूर्वेति** । दूर्वा शतपर्विका तस्याः प्रवालैः
किसलयै रचितो निर्मितः कर्णपूरः कर्णावतंसो येन सः । **दीर्घेति** । दीर्घा आयता दशा वर्तयो यस्यैवंभूतमनु-
पहतमण्डमिन्दुश्चन्द्रस्तद्द्रवलेन श्वेतं दुकूलयुगलं दुगूलयुग्मं वसानो दधानः । **पुरो इति** । पुरोहितेन पुरो-
धसा प्रतिबद्धो यः प्रतिसरो हस्तसूत्रं तेन प्रसाधितोऽलंकृतः पाणिर्यस्य सः । राजानं विशिनष्टि—**नवेति** ।
नवा प्रत्यग्रा या राजलक्ष्मीराधिपत्यश्रीः सैवोल्लसलसाम्यात्कमलिनी नलिनी तस्या आयतलसाम्यान्मृणालेनेव
विसेनेव मुक्तासु संक्रान्तमुखत्वेनोपमानान्तरमाविःकर्तुमाह—**अभीति** । अभिषेकदर्शनार्थं यौवराज्या-
भिषेकावलोकनार्थमागतेन प्राप्तेन सप्तार्धिमण्डलेनेव मरीचिप्रभृतिमुनिसमुदायेनैवंविधेन हारेण मुक्ताप्रालम्बे-
नालिङ्गितमाच्छिष्टं वक्षःस्थलं भुजान्तरं यस्य स तथा । **सितेति** । सितानि श्वेतानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि
तैर्प्रथिताभिर्गुम्फिताभिराजान्वानलकीलं यावल्लम्बन्त इत्येवंशीला आजानुलम्बिन्यस्ताभिः । **इन्दुरिति** । इन्दु-
श्चन्द्रस्तस्य कराः किरणास्तद्वत्कला मनोहरास्ताभिः । **वैकक्षेति** । वैकक्षमुत्तरीयकं तद्वत्स्थापिताभिः लघिभर्मा-
लाभिर्निरन्तरं निचितं व्याप्तं शरीरं यस्य तस्य भावस्तता तथा । **धवलेति** । धवलः शुभ्रो यो वेषो नेपथ्यं
तस्य परिग्रहः स्वीकारो यस्य तस्य भावस्तता तथा । **चेति** । चकार उभयसमुच्चयार्थः । उभयसमुच्चयेन द्व-
योऽष्टप्रेक्षामाह—**नरेति** । नरसिंह इव वृषिहावतार इव । कीदृक् । विधूतः कम्पितः केसरनिकरः सटासमूहो
येन सः । अत्र केसरस्रजोः साम्यम् । वेषशरीरवर्मणोः साम्यं चेति भावः । **कैलासेति** । कैलास इव रजता-
द्विरेव । एनं विशिनष्टि—**मृद्यदिति** । स्रवत्याः क्षरत्याः स्रोतस्विन्या गङ्गायाः स्रोतोराशिः प्रवाहस-

वाकुलस्तत्कालप्रतिपन्नवेत्रदण्डेन पित्रा स्वयं पुरःप्रारब्धसमुत्सारणः सभामण्डपमुपगम्य का-
 ष्चनमयं शशीव मेरुशृङ्गं चन्द्रापीडः सिंहासनमारुरोह । आरूढस्य चास्य कृतयथोचितसक-
 लराजलोकैसमानस्य मुहूर्तं स्थित्वा दिग्विजयप्रयाणशंसी प्रलयघनघटाघोषधर्षरध्वनिरुदधि-
 रिव मन्दरैपातैः, वसुंधरापीठैर्मिव युगान्तनिर्घातैः, उत्पातजलधर इव तडिहृण्डपातैः, पाताल-
 कुक्षिरिव महावराहघोणाभिघातैः, कनककोणैरभिहन्यमानः प्रस्थानदुन्दुभिरामन्थरं दध्वान ।
 येन ध्वनता समाध्मातानीवोन्मीलितानीव पृथक्कृतानीव विस्तारितानीव गर्भाकृतानीव प्रदक्षि-
 णीकृतानीव बधिरीकृतानीव रवेण भुवनान्तराणि विश्लेषिता इव दिशामन्योन्यवन्धसंघयः ।
 यस्य च भयवशविषमचैलितोत्तानफणासहस्रेणालिङ्ग्यमान इव रसातले शेषेण, मुहुर्मुहुरभि-
 मुखदन्तोर्ध्वघातैराहूयमान इव दिक्षु दिक्षुञ्जरैः, संत्रासरचितरेचकमण्डलैः प्रदक्षिणीक्रिय-
 माण इव नभसि दिवसकररथतुरङ्गमैः, अपूर्वशार्वाट्टहासशङ्काहर्षहं कृतेनाश्रुतपूर्व आभाष्यमाण

प्रस्तुतं समुत्सारणं जननिवारणं येन सः सभामण्डपमास्थानमण्डपमुपगम्य समीपे गत्वा काञ्चनमयं मेरुशृङ्गं
 स्वर्णाद्रिशिखरं शशीव हिमद्युतिरिव चन्द्रापीडो युवराज काञ्चनमयं सिंहासनं नृपासनमारुरोहारूढवान् । आ-
 रूढस्य च तदुपविष्टस्य च । अत्र चकारः पुनरर्थकः । अस्य चन्द्रापीडस्य कृतो विहितो यथोचितं
 यथायोग्यं सकलराजलोकस्य समग्रपूजनस्य संमानः सत्कारो येन सतस्य । मुहूर्तं घटिकाद्वयं स्थित्वोप-
 विश्य तदनन्तरं दिग्विजयार्थं यत्प्रयाणं गमनं तस्याशंसी कथकः प्रस्थानदुन्दुभिर्यात्रापटह आमन्थरं नात्युच्चं
 यथा स्यात्तथा दध्वान शब्दं चकार । अथ दुन्दुभिं विशेषयन्नाह—**प्रलयेति** । प्रलयकालानां लीना कल्पान्त-
 समयोद्भवा या घनघटा कादम्बिनी तस्या घोषो गर्जितं तद्वद्धर्षरः कठिनो ध्वनिः शब्दो यस्य सः । किं क्रिय-
 माणः । अभिहन्यमानः । कैः । कनकस्य सुवर्णस्य कोणाः पटहवादनदण्डास्तैः । 'कोणो वीणादिवादनम्' इति
 कोशाः । क इव । उदधिः समुद्रस्तद्वदिव मन्दरो मेरुस्तस्य पातैः पुनःपुनः पतनैः । **वसुंध्रेति** । वसुंधरा पृथ्वी
 तस्याः पीठो मूलभागस्तद्वदिव युगान्ते कल्पान्ते निर्घाता दिशां महान्तः शब्दाः श्रूयन्ते तैः ।
उत्पातेति । उत्पातोऽजन्मं तज्जनितो यो जलधरो मेघस्तद्वदिव तडिहृण्डा विद्युदृण्डास्तेषां पातैः प्रपतनैः ।
पातालेति । पातालं बलिवेश्म तस्य कुक्षिमध्यप्रदेशस्तद्वदिव । **महेति** । महावराहः कृष्णवाताररूपस्तस्य
 घोणा विकूणिका तस्या अभिघातैः प्रहारैः । **येनेति** । येन दुन्दुभिना । कर्तरि तृतीया । ध्वनता शब्दं कु-
 र्वता रवेण शब्देन भुवनान्तराणि विश्वविवराणि समाध्मातानीवापूरितानीवोन्मीलितानीव विकसितानीव पृथ-
 क्कृतानीव भिन्नीकृतानीव विस्तारितानीव विपुलीकृतानीव गर्भाकृतानीवान्तर्हितानीव प्रदक्षिणीकृतानीवाव-
 र्त्तिकृतानीव बधिरीकृतानीवाकर्णिकृतानीव जातानीति सप्तभिः समाध्मातादिभिः संबध्यते । **विश्लेषिता**
इति । दिशां ककुभामन्योन्यं परस्परं वन्धस्य संवन्धविशेषस्य संघयः संश्लेषा विश्लेषिता विघटिता इव ।
यस्य चेति । दुन्दुभिः संबध्यते । निनादापेक्षया षष्ठी । यस्य दुन्दुभेर्निनादः शब्दन्निभुवनं विष्टपत्रयं वध्राम
 भ्रमणं चकार । अत्रापेक्षते—**भयेति** । भयवशेन भीतिवशेन विषमं स्थपदं चलितं पश्चादागतमत्तानमध्वमयं

इव कैलासशिखरिणि व्यम्बकवृषभेण, कृतगम्भीरकण्ठगर्जितेन प्रत्युद्गम्यमान इव मेरौ वैरावते-
न, अश्रुतपूर्वैरवरोपावेशतियगवनमितविषाणमण्डलेन प्रणम्यमान इव विबुधसङ्घानि कृतान्त-
रतिपेण, संत्रस्तलोकपालाकर्णितो वभ्राम त्रिभुवनं निनादः । ततो दुन्दुभिरवमाकर्ण्य जयज-
येति च सर्वतः समुद्गुप्यमाणजयशब्दः सिंहासनात्सह द्विषतां श्रिया संचचाल चन्द्रापीडः ।
समन्तान्गमनं भ्रमोत्थितैश्च परस्परसंघट्टविघटितहारसूत्रविगलिताननवरतमाशाविजयप्रस्थान-
मङ्गललीलालाजानिव मुक्ताफलप्रकरान्क्षरद्भिः, पारिजात इव सितकुसुममुकुलपातिभिः क-
ल्पपादपैः, ऐरावत इव विमुक्तकरशीकरैराशागजैः, गगनाभोग इव तारागणवर्षिभिर्दिगन्तरैः,
जलदकाल इव स्थूलजललवासारस्यन्दिभिर्जलधरैरनुगम्यमानो नरपतिसहस्रैरास्थानमण्डपा-
न्निरगतः । निर्गत्य च पूर्वारूढया पत्रलेख्यार्थ्यासितान्तरासनामुपपादितप्रस्थानसमुचितमङ्ग-

प्रसारेण कैलासशिखरिणि रजताद्रिसानुनि व्यम्बकवृषभेण खलीवर्देनाभाव्यमाण इवोच्यमान इव । कृ-
तेति । कृतं विहितं गम्भीरमनुच्छं कण्ठगर्जितं येनैवंविधेनैरावतेनाभ्रमुपप्रियेण प्रत्युद्गम्यमान इवाभिमुखं
जायमान इव । अश्रुतेति । अश्रुतपूर्वाङ्गाकर्णितपूर्वा यो रवः शब्दस्तेन जनितो रोषो रुद तस्यावेशो-
द्गमप्रसन्नं तिथयवनमितं नम्रीभूतं विषाणमण्डलं शृङ्गमण्डलं यस्यैवंविधेन विबुधसङ्घानि देवलोके कृतान्तम-
प्रियेण वनकानरेण प्रणम्यमान इव नमस्क्रियमाण इव । संत्रस्तेति । संत्रस्ताश्चकिता ये लोकपालाः
समायायैराकर्णितः श्रवणविपयोक्तः । ततस्तदनन्तरं दुन्दुभिरवं पटहरवं जयजयेति च शब्दम् । चकारः
पुनरर्थकः । आकर्ण्य निशम्य सर्वतः सर्वत्र समुद्गुप्यमाण उद्घोषणाविषयीक्रियमाणो जयशब्दो यस्य स तथा ।
संचचालचन्द्रापीडो द्विषतां सत्रूणां श्रिया लक्ष्म्या सह सिंहासनात् संचचाल चलितो बभूव । क्रमेणास्थान-
मङ्गललीलालाजानिगतो बभूवेत्यन्वयः । किंविशिष्टः । नरपतिसहस्रैर्भूमिपतिदशशतैरनुगम्यमानोऽनुगम्य-
मानः । अथ नरपतीनां विशेषणानि—समन्तादिति । समन्तादेकवारं ससंभ्रमं लरितमुत्थितैः कृतोत्थानैः ।
किं कुर्वद्भिः । मुक्ताफलप्रकरान्मात्तिकसमूहान्क्षरद्भिर्विकिरद्भिः । किंविशिष्टान् । परस्परं अन्योन्यं यः
संघट्टः संमर्दनं विघटितं वुटितं यद्धारसूत्रं तेन विगलितंश्च्युतान् । कानिव । अनवरतं निरन्तरमाशावि-
जयो विजयवनन्दर्थं प्रस्थानं गमनं तस्मिन्मङ्गलस्य विप्रवारकस्य या लीला विलासस्तस्य लाजानिवाक्षता-
दिव । मङ्गलनिमित्तं लीलया लाजाः प्रक्षिप्यन्त इति भावः । कैः क इवानुगतः । पारिजातः । कल्पपाद-
पैर्विषयैरनुगतः पारिजात इव मन्दार इव । एतान् विशिनष्टि—सितेति । सितकुसुमानां श्वेतपुष्पाणां
यानि मुकुलानि मुच्छानि तानि पातयन्लेवंशीलास्तैः । ऐरावतेति । आशागजैर्दिग्गजैरनुगत ऐरावत इव
पतंग इव । किंविशिष्टः । विमुक्तेति । विमुक्तास्त्यक्ताः करेभ्यः शुण्डादण्डेभ्यः शीकराः पृषता यैः ।
गगनेति । दिगन्तरैर्दिशां विचालैरनुगतो गगनाभोग इव व्योमविस्तार इव । कीदृशैः । तारेति । ताराणां
संघट्टाणां गणः समुद्गमनं वर्षन्तीलेवंशीलास्तैः । जलदेति । जलधरैर्मैरैरनुगतो जलदकाल इव प्रावृट्समय
इव कीदृशः । स्फूर्लति । स्थूलाः स्थविष्टा ये जललवाः पानीयविन्दवस्तेषामासारो वेगवान्वृष्टिस्तं स्यन्दन्ती-

ह्यालोकारा सप्तभ्रमाधारेणापेनाती करणुकिमोहोचलरचक्रचक्राकृतक्षीरादिवतपाण्डुरेण
दशवदनवाहुदण्डावस्थितकैलासकान्तिना मुक्ताफलजालिना शतशलाकेनातपत्रेण निवार्यमा-
णातपो निर्गन्तुमारेभे । निर्गच्छंश्चाभ्यन्तरावस्थित एव प्रौकारान्तरितदर्शनानां प्रैतिपालयतां
राज्ञामुन्मथूखानां चूडामणीनामलैक्तकद्रवद्युतिमुषा बहलेनालोकवालातपेन राज्याभिषेकानन्त-
रप्रसृतेन स्वप्रतापवह्निनेवात्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणा दश दिशो यौवराज्याभिषेकजन्मना निजा-
नुरागेणेव रज्यमानमवनितलमासन्नरिपुविनाशपिशुनेन दिग्दाहेनेव पाटलीक्रियमाणमम्बरत-
लमभिमुखागतभुवनतललक्ष्मीचरणालक्तकरसेनेव लोहितायमानातपं दिवसं ददर्श । विनिर्ग-
तश्च ससंभ्रमप्रचलितगन्धगजघटासहस्रैरन्योन्यसंघट्टजर्जरितातपत्रमण्डलैर्रादरावनतमौलि-
शिथिलमणिमुकुटपङ्क्तिभिरावर्जितकर्णपूरैः कपोलस्थलस्खलितकुण्डलैर्राजाप्तसेनापतिनिर्दिश्य-
माननामभिरवनिभुजां चक्रवालैः प्रणम्यमानः बहलसिन्दूरेणपाटलेन क्षितितलदोलायमान-

योग्यो मङ्गलं यातीति मङ्गल्योऽलंकारो भूषा यस्यां सा ताम् । अचलेति । अचलरचको मन्दरभ्रमणं तेन
चक्रीकृतश्चक्रतां प्रापितो यः क्षीरोदः क्षीरसमुद्रस्तस्यावर्ताः पयसां भ्रमास्तद्वत्पाण्डुरेण शुभ्रेण । दशेति ।
दशवदनो लङ्काधिपतिस्तस्य वाहुदण्डा भुजदण्डास्तत्रावस्थितः कृतावस्थानो यः कैलासो रजताद्रिस्तद्वत्कान्तिः
प्रभा यस्य स तेन । मुक्तेति । मुक्ताफलानां जालानि विद्यन्ते यस्मिन्स तेन । शतेति । शतसंख्याः
शलाकाः खर्णनिर्मिता ईषिका यस्मिन्स तेनैवंविधेनातपत्रेण छत्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण आतपः
सूर्यालोको यस्य स तथा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । निरिति । निर्गच्छन्ब्रजभ्रम्यन्तरावस्थित एव चन्द्रा-
पीडः प्राकारान्तरितदर्शनानां वप्रत्यवहितदर्शनानां प्रतिपालयतां प्रतीक्षां कुर्वाणानां राज्ञां नृपाणामुद्ध्वं
मयूखाः किरणा येषामेवंविधानां चूडामणीनां शिरोमणीनां तेषामालोकलक्षणो यो बालातपस्तेन दहेन बहु-
लेनालक्तकद्रवद्युतिमुषालक्तकरसहारिणात्यर्थमतिशयेन पिञ्जरीक्रियमाणाः पीतरक्तीक्रियमाणा दश दिशः कर्म
ददर्शालोकयामासेत्यन्वयः । अत्रोत्प्रेक्षते—राज्येति । राज्यस्य यौवराज्यस्य योऽभिषेकः ज्ञानं
तस्यानन्तरं प्रसृतेन विस्तृतेन स्वप्रतापवह्निनेव स्वस्य स्वकीयस्य यः प्रतापः कोशदण्डजं तेजः स एव वह्नि-
रभिस्तेनेव । प्रतापस्य रक्तत्वात्तदनुमानम् । अथ च यौवराज्याभिषेकजन्मना यौवराज्यज्ञानसमुद्भवेन नि-
जानुरागेणेवात्मीयस्नेहेन रज्यमानं रक्तीक्रियमाणमवनितलं वसुधातलम् । अथ चासन्नः समीपवर्ती यो रिपु-
विनाशः शत्रुक्षयस्तस्य पिशुनेन सूचकेन दिग्दाहेनेव पाटलीक्रियमाणं श्वेतरक्तीक्रियमाणं अम्बरतलं व्योम-
तलम् । अभीति । अभिमुखा संसुखागता या भुवनतललक्ष्मीस्त्रिविष्टपश्रीस्तस्याश्चरणालक्तकः पादयावक-
स्तस्य रसेनेव लोहितायमानो रक्तवदाचरमाण आतप आलोको यस्यैवंभूतं दिवसं वासरं ददर्शति पूर्वक्रियया
संबन्धः । विनीति । विशेषेण निर्गतो बहिरागतः । च पुनरर्थकः । अवनिभुजां राज्ञां चक्रवालैः समूहैः
प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणः । अथ राजकविशेषणानि—ससंभ्रमेति । ससंभ्रमं सवेगं प्रचलितं प्रस्थितं
गन्धगजानां गन्धेभानां घटासहस्रं येषां तैः । अन्योन्येति । अन्योन्यं परस्परं यः संघट्टः संमर्दस्तेन जर्ज-
रितानि शिथिलीभूतान्यातपत्रमण्डलानि लत्रसमूहा येषां तैः । आदरेति । आदरेण गौरवेणावनता नम्रा ये
मौलयः शिरांसि तेन शिथिलाः श्रुता मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानां पङ्क्तयः श्रेणयो येषां तैः । आवर्जितेति ।
आवर्जितान्यानमितानि कर्णपूराणि कर्णाभरणानि येषां तैः । कपोलेति । कपोलस्थलाद्वाह्यतपरप्रदेशात्स्व-

मुक्ताकलापावचूलेन सितकुसुममालाजालशबलशिरसा संलग्नसंध्यातपेन तिर्यगावर्जितश्वेत-
गङ्गाप्रवाहेण तारागणदन्तुरितशिलातलेन मेरुगिरिणेव गन्धमादनेनानुगम्यमानः; कनका-
लंकारप्रभाकलमाधितावयवेन च दत्तकुङ्कुमस्थार्सेकेनैर्वाकृष्यमाणेनेन्द्रायुधेन सनाथीकृतपुरो-
भागः शनैः शनैः प्रथममेव शातक्रतवीमाशामभिप्रतस्थे ।

अथ चलितगजघटाकम्पितातपत्रवनमनेककल्लोलपरंपरापतितचन्द्रमण्डलप्रतिबिम्बसहस्रं
महाप्रलयजलधिजलमिव ह्लावितमहीतलमद्भुतोद्भूतकलकलमंखिलं संचचाल बलम् । उच्चलि-
तस्य चास्य स्वभवनातुपपादितप्रस्थानमङ्गलो ध्रुवलदुकूलवासाः सितकुसुमाङ्गरागो महता बल-
ममूहेन नरेन्द्रवृन्दैश्चानुगम्यमानो धृतधवलातपत्रो द्वितीय इव युवराजस्त्वरितपदसंचारिण्या-

न्देनानुगम्यमानोऽनुव्रज्यमानः । अथ गजं विशेषयन्नाह—वहलेति । वहलो निविडो यः सिन्दूररेणुः
शृङ्गारभूषणधूलिस्तेन पाटलेन श्वेतरक्तेन । गजस्य सिन्दूरभूषणमिति सर्वप्रसिद्धिः । गजशोभान्तरमाह—
क्षिर्नानि । क्षितितलं पृथ्वीतलं यावद्वोलायमानः कम्पमानो यो मुक्ताकलापो मौक्तिकप्रकरस्तदेवावचूलं
यथाभरणं यस्य स तथा । प्रस्थानसमये सर्वं गजस्येष्टत्वात् । अलंकारान्तरमाह—सितेति । सितं यत्कु-
सुममाट्टाजालं पुष्पस्रक्समूहस्तेन शबलं कर्बुरं शिरो यस्य स तेन । अत्रोत्प्रेक्षते—मेर्विति । मेरुम-
न्दरः स नागो गिरिधिति कर्मधारयः । तत्सदृशेनैव । उच्चत्वसाम्यादस्य मेरुसाम्यमित्यर्थः । विशेषणत्रयेण
मेरुरपि गन्धमादनसाम्यं प्रदर्शयन्नाह—संलग्नेति । संलग्नः संश्लिष्टः संध्यातपो यस्मिन् । एतेन सिन्दूर-
गादस्यम् । तिर्यगिति । तिर्यगावर्जितः प्रवर्तितः श्वेतगङ्गाप्रवाहो यस्मिन् । एतेन मुक्ताकलापसाम्यम् ।
तारंति । तारागणेन नक्षत्रवृन्देन दन्तुरितं विपमितं शिलातलं यस्मिन् । एतेन स्रक्साम्यम् । पुना राजानं
विशेषयन्नाह—इन्द्रायुधेति । इन्द्रायुधेनाश्वरत्नेन सनाथीकृतः सहितः पुरोभागोऽग्रभागो यस्य स तथा ।
अथार्थं विशेषयन्नाह—कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य योऽलंकारस्तस्य प्रभा कान्तिस्तथा कलमाधिताः
कर्बुरिता अवयवा अपघना यस्य स तेन । अत्रोत्प्रेक्षते—दत्तेति । दत्ताः कुङ्कुमस्य किञ्चलकस्य स्थासका
हन्तृभिश्च यथैवविधेनेव । कीदृशेन । इन्द्रायुधेनाकृष्यमाणेन । अश्वपालकेनेति शेषः । एतेनास्याग्रयान-
स्यं मूयिनमिति भावः । शनैःशनैर्मन्दमन्दं प्रथममेवादावेव शातक्रतवीं शतक्रतोरियं शातक्रतवी तां प्राची-
मभिप्रतस्थे । तस्मा अभिमुखं चचालेत्यर्थः । तदनन्तरं बलं सैन्यं संचचाल । सम्प्रत्यक्प्रकारेण चलितं बभूवेत्यर्थः ।

अथ बलं विशेषयन्नाह—चलितेति । चलिता गन्तुं प्रवृत्ता या गजघटा हस्तिस्समुदायस्तथा कम्पितानि
धनान्यातपत्राणि छत्राणि यस्मिंस्तत् । कीदृशम् । ह्लावितेति । ह्लावितं प्रलयं नीतं महीतलं येन तत् । गजानां
कृष्यत्वसाम्यात्समन्ततः प्रसरणसाम्याच्चोपमानान्तरमाह—महेति । महाप्रलयो महाकल्पान्तस्तस्मिन्यो
जलधिः समुद्रस्तस्य जलं पानीयं तद्वदिव । अथ जलं विशिनष्टि—अनेकेति । अनेके संह्यातीता ये कल्लोलास्तर-
शास्तेषां परंपराः पट्टविलारास्तासु पतितं प्रतिबिम्बितं संक्रान्तं चन्द्रमण्डलस्य शशिमण्डलस्य प्रतिबिम्बसहस्रं
प्रतिच्छाद्यसहस्रं यस्मिन् । अत्रातपत्राणां वर्तुलत्वस्य च्छत्वसाम्याच्चन्द्रप्रतिबिम्बसाम्यम् । एतदपि ह्लावि-
तमहीतलम् । अदतेति । अदतोदत अथवादयार्थास्तीत्यत्रादतेत्यर्थः ।

करिण्या वैशम्पायनः समीपमाजगाम । आगत्य च शशिकर इव रवेरासन्नवर्ती बभूव । अनन्तरमितश्चेतश्च 'निर्गतो युवराजः' इति समाकर्ण्य प्रधावतां बलानां भरेण चलितकुलशैलैकीलितजलधिजलतरङ्गगतेव तत्क्षणमाचकम्पे मेदिनी संसुखार्गतैरन्यैश्चान्यैश्च प्रणमद्भिर्भूमिपालैः । अंशुलताजालजटिलचूलिकानां मणिमुकुटानामालोकेनोन्मिषितबहुलरोचिषां च पत्रभङ्गिनीनां केयूरमण्डलीनां प्रभासंतानेन कचिद्विकीर्यमाणचापपक्षक्षोदा इव, कचिदुत्पतितशिखिकुलचलचन्द्रकशतशारा इव, कचिदकालजलधरतडित्तरला इव, कचित्सकलपतरुपल्लवा इव, कचित्सशतक्रतुचापा इव, कचित्सबालातपा इव क्रियन्ते दश दिशः । धवलान्यपि विविधमणिनिकरकल्माषैरुत्सर्पिभिश्चूडामणिमरीचिभिर्मयूराणीव राजन्ते राज्ञामातपत्राणि । क्षणेन च तुरगमयमिव महीतलम्, कुञ्जरमयमिव दिक्चक्रवालम्, आतपत्रमण्डलमयमिवान्तरिक्षम्, ध्वजवनमयमिवाम्बरतलम्, इभमद्गन्धमय इव समीरणः, भूपालमयीव प्रजासृष्टिः, आभर-

गम्यमानोऽनुव्रज्यमानः । धृतेति । धृतं शिरसि धारितं धवलं श्वेतमातपत्रं छत्रं येन सः । द्वितीय इवापर इव युवराजः । आगत्याभ्येत्य । चकारः पुनरर्थकः । आसन्नवर्ती समीपवर्ती बभूव संजज्ञे । कस्य क इव । यथा रवेः सूर्यस्य शशिकरश्चन्द्रः समीपगो भवति । अत्र शशिकर इवेति कथनाद्वैशम्पायनस्य कुमारपेक्षया शोभायामपकर्षः सूचितः । युक्तोऽयमर्थः । अमावास्यायां सूर्यनिकटे चन्द्रस्य न्यूनतैव भवतीति भावः । अथैतश्चेतश्च निर्गतो युवराज इति लोकोक्त्या समाकर्ण्य श्रवणविपरीकृत्य प्रधावतां धावनं कुर्वतां बलानां सैन्यानां भरेण समुदायेन संसुखार्गतैरभिसुखायातैः प्रणमद्भिः प्रणामं कुर्वद्भिः । अन्यैश्चान्यैश्च भिन्न-भिन्नदेशोद्भवैश्च भूमिपालैर्वृत्तिभिः कृत्वा तत्क्षणं तत्कालं मेदिनी पृथ्व्याचकम्पे चचाल । कीदृशीव । चलितेति । चलिताः कम्पिता ये कुलशैलाः क्षेत्रमर्यादाकारिणो नगास्तैः कीलितो यन्त्रितो यो जलधिः समुद्रस्तस्य जलं पानीयं तस्य तरङ्गाः कल्लोलास्तत्र गतेव प्राप्तेव । अंशुलतेति । अंशुलतानां किरणश्रेणीनां जालं समूहस्तेन जटिला व्याप्ता चूलिका प्रान्तभागो येषामेवंविधानां मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानामालोकेन प्रकाशेन । उन्मिषितेति । उन्मिषिता विकाशं प्राप्ता बहुला दृढा रोचिषः कान्तयो यासु तासाम् । पत्रेति । पत्र-भङ्गा रचनाविशेषा विद्यन्ते यास्वेवंविधानां केयूरमण्डलीनामद्गन्धध्रेणीनां प्रभासंतानेन च कान्तिसमूहेन चैवं-विधा दश दिशो दश ककुभः क्रियन्ते विधीयन्त इत्यन्वयः । तदाह—कचिदिति । कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे विकीर्यमाणा विक्षिप्यमाणाश्चाषाणां किकीदिवीनां पक्षक्षोदाः पिच्छचूर्णानि यास्वेवंविधेषु । कचिदिति । कचित् उत्पतितमुद्गीर्णं यच्चिखिकुलं नीलकण्ठसमुदायस्तस्य ये चलन्तो दीप्यमानाश्चन्द्रका मेचकास्तेषां शतं तेन शारा कर्तुं इव । 'शारः शबलवातयोः' इत्यनेकार्थः । कचिदिति । कचित् अकालेऽनवसरे यो जलधरो मेघस्तस्य तडिद्विद्युतया तरला इव परिप्लवा इव । कचिदिति । कचित् कल्पतरूणां देववृक्षाणां पल्लवाः किसलयस्तैः सह वर्तमानेव । कचिदिति । कचित् शतक्रतुरिन्द्रस्तस्य चापं धनुस्तेन सह वर्तमानेव । कचिदिति । कचित् बालातपः प्रभातकालीनसूर्यालोकस्तेन सह वर्तमानेव तथा । राज्ञां धवला-

पातुनवीव दृष्टिः, किरीटमय इव दिवसः, जयशब्दमयमिव त्रिभुवनमभवत् । सर्वतश्च कुलपर्वताकारैः प्रचलद्भिर्मत्तवारणैः उत्पातचन्द्रमण्डननिभैश्च प्रेङ्खद्भिरातपत्रैः, संवतकाम्मोदोगम्भीरभीमनादेन च ध्वनता दुन्दुभिना, तारकावर्षसदृशेन विसर्पता गजमीकरनिकरेण, धूमकेतुधूसरैश्चोलसद्भिरवनिरजोदण्डकैः, निर्घातपातपरुषगम्भीरघोषैश्च करिकण्ठगर्जितैः, क्षतजकणवर्षवध्रुगा च भ्रमता मतङ्गजकुम्भसिन्दूरेणुना, संभुभितजलधिजलकल्लोलचञ्चलाभिश्च प्रविसर्पन्तीभिस्तुरङ्गममालाभिः, अन्धकारित-दिगन्तरेण चानवरतं क्षरता मदजलधारादुर्दिनेन, कलकलेन च भुवनान्तरव्यापिना महाप्रलयकाल इव संजज्ञे । बलकोलाहलभीता इव धवलध्वजनिवहनिरन्तराधृता वयुः कापि दश दिशः । मलिनावनिरजःसंस्पर्शशङ्कितमिव समदगजघटावचूलसह-स्रसंरुद्धमतिदूरमम्बरतलमपससार । प्रबलवेत्रिवेत्रलतासमुत्सार्यमाणा इव तुरगसुर-

भान्तिः प्रकृतिसृष्टिः । आभरणानि तेषामंशवः किरणास्तन्मयीव दृष्टिश्चक्षुः किरीटानि कोटीराणि तन्मय इव दिवसा वासरः । जयशब्दो मागधानां शुभसूचकः शब्दस्तन्मयमिव त्रिभुवनं त्रिविष्टपम् । सर्वतश्च पञ्चभागेन प्रकारेण महाप्रलयकाल इव कल्पान्तसमय इव संजज्ञे समभूत् । तदेव दर्शयन्नाह—कुलपर्व-तेति । सर्वतः सर्वदिक्षु प्रचलद्भिर्गच्छद्भिर्मत्तवारणैर्मदकलैर्हस्तिभिः । कीदृशैः । कुलपर्वताः सप्तकुलाचला-न्तद्वादाकार आकृतियेषां तैः अत्युच्चत्वसाम्प्रातकल्पान्ते कुलाचलानामपि चलनसद्भावाच्च समग्रसाम्यमिति भावः । तथा । उत्पातेति । उत्पातकाले वहूनि चन्द्रमण्डलानि भवन्ति क्षतजकणवर्षाश्चेत्यत आह—तत्स-मयेति । तत्समयवर्तानि यानि चन्द्रमण्डलानि शशिमण्डलानि तन्निभैस्तत्सदृशैरेवंविधैः प्रेङ्खद्भिः प्रचलद्भिरातपत्रैश्चन्द्रैश्च । तथा संवतकाम्मोदो लोकक्षयकारी मेघस्तद्गम्भीरो भीमश्च नादो यस्यैवंविधेन ध्वनता ध्वन्द्वं कुर्वता दुन्दुभिना पटहेन च । तथा तारकावर्षो नक्षत्रवृष्टिस्तत्सदृशेन तदनुकारिणा विसर्पता प्रसरणशीलेन गजानां हस्तिनां सीकरनिकरेण शुण्डानिःसृतजलपृष्ठतस्मूहेन तथा धूमकेतुर्मेघविशेषस्तद्गूसरैर्धू-मैश्चतद्भिरुल्लासं गच्छद्भिरवनिरजोदण्डकैरेवेवैसुधाया रजोदण्डैर्धूलिदण्डैः । आयतत्ववर्तुलत्वाभ्यां दण्डसा-म्यम् । निर्घातो वज्रं तस्य पातः पतनं तद्वत्परुषः कठोरो गम्भीरो बहुकालस्थायी घोषः शब्दो येषामेवंविधैः करिकण्ठगर्जितैर्गजशब्दैश्च । क्षतजं रुधिरं तस्य कणा विन्दवस्तेषां वर्षां वृष्टिस्तद्वध्रुगा कडारेण मतङ्गजा हस्तिनस्तेषां कुम्भाः शिरसः पिण्डास्तेषां यः सिन्दूरेणुर्नागजधूलिस्तेन भ्रमता प्रसर्पता च । तथा संभुभितः क्षोभं प्राप्तो यो जलधिः समुद्रस्तस्य जलं पानीयं तस्य कल्लोलास्तरङ्गास्तद्वच्चञ्चलाभिस्तारलाभिः प्रविसर्पन्तीभिः प्रकपेण विस्तारं प्राप्नुवतीभिस्तुरङ्गममालाभिश्च । तथान्धकारितं संजातान्धकारं दिगन्तरं नैवेवंविधैरानवरतं निरन्तरं क्षरता स्रवता मदजलधारा दानवाधिधारा तदेव दुर्दिनं मेघजं तमस्तेन । तथा भुवनान्तरव्यापिना विष्टपविवरप्रसरशीलेन । महीप्रलयेऽप्येतद्वर्माणां सद्भावात् । कलकलेन । सैन्येऽपि तद्-क्षानादुपमानोपमेयभावः । बलेति । बलस्य सैन्यस्य यः कोलाहलः कलकलस्तेन भीता इव त्रस्ता इव दश-संख्याका विशाः ककभः काप्यतिदिग्भयले गगर्भनाः । विजिगिषाः । भ्रमता येन वेगोऽप्यनुचितः सैवमपि

रजोधूसरताभीतार्ककिरणा मुमुचुः पुरोभागम् । इभकरसीकैरनिर्वापणत्रस्तइवातपत्रसंच्छादि-
तातपो दिवसो ननाशबैलभरजर्जरीकृता मदकलकरिचरणशतखण्डिता द्वितीयेव प्रयाणभेरी
भैरवं भूमी ररास । गुल्फद्वयसे चतुरङ्गमुखविनिःसृतसितफेनपल्लविते मदपयसि मदक्षुतां क-
रिणां प्रचस्खलुः पदे पदे पदातयः हरितालपरिमलनिभेन चातिपटुना गजमदामोदेनानुलिप्तस्य
सामजस्येव सैमुपययौ निखिलान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यं घ्राणेन्द्रियस्य । क्रमेण च प्रसर्पतो बलस्य
पुरः प्रधावतां जनकदम्बकानां कोलाहलेन तारतरदीर्घेण च काहलानां निनादेन, खुररवविभि-
श्रेण च वाजिनां हर्षहेषारवेण, अनवरतकर्णतालखरसंपृक्तेन च दन्तिनामाड्गयरवेण, प्रैवेय-
ककिङ्किणीकणितानुसूतेन च गतिर्वशाद्विषमविरागिणीनां घण्टानां टङ्कतेन, मङ्गलशङ्खशब्दसं-
वर्धितध्वनीनां च प्रयाणपटहानां निनादेन, मुहुर्मुहुरितस्ततस्ताड्यमानानां च ङिण्डिमानां निः-

नेति । तुरगाणामश्वानां खुररजः शफधूलिस्तेन या धूसरतेपत्पाण्डुता तथा भीता इवार्ककिरणाः सूर्यरश्मयः पुरो-
भागमग्रभागं मुमुचुस्तत्पुः । अनेन तुरङ्गाणां भूयस्त्वं वेगातिशयः खुरनिक्षेपशक्तिविशेषश्च व्यज्यते । इमेति ।
इभा हस्तिनस्तेषां करसीकराः शुण्डादण्डोद्गतजलपृषतस्तैर्निर्वापणमपनयनं तेन त्रस्त इव चकित इव । आतप-
न्नेति । आतपत्रैश्छत्रैः संच्छादित आतपो रविप्रकाशो यस्मिन्नेवंभूतो दिवसो ननाश नाशं प्राप्तवान् । बलेति ।
बलभरेण सैन्यभारेण जर्जरीकृताः श्लथीकृता मदेन कला मनोहरा ये करिणो हस्तिनस्तेषां चरणशतमग्निशतं
तेन खण्डिता मित्रा द्वितीयापरा प्रयाणभेरीव प्रस्थानदुन्दुभिरिव भैरवं कठोरं भूमिर्वसुधा ररास शब्दं चकार ।
शब्दविशेषजनकत्वसाम्यादुल्लेखः । 'रस शब्दे' इति धातोल्लिङ्गि रूपम् । मदेति । मदक्षुतां दानवारि क्षरतां
करिणां गजानां मदपयसि पदे पदे पदातयः पत्तयः प्रचस्खलुः प्रस्खलनां प्रापुः । अथ मदपयो विशि-
नष्टि—गुल्फद्वयसे चरणग्रन्थिपरिमिते । अत्र प्रमाणे द्वयसच् । तुरङ्गेति । तुरङ्गमुखेभ्योऽश्वदनेभ्यो वि-
निःसृता बहिरागताः सितफेनाः श्वेतकफास्तैः पल्लविते विस्तारं प्राप्ते । हरीति । हरितालस्य पिञ्जरस्य
यः परिमलो गन्धस्तस्य निभेन सदृशेनातिपटुनातिसिष्टेन गजमदामोदेन करिदानवापरिमलेन चानुलिप्तस्य
व्याप्तस्य घ्राणेन्द्रियस्य नासिकाकरणस्य निखिलान्यग्रहणसामर्थ्यं समग्रापरग्रहणशक्तिः समुपययौ । दूरीभूत-
मित्यर्थः । कस्येव । सामजस्येव मतङ्गजस्येव । यथा तदनुलिप्तत्वेन तस्यान्यग्रहणसामर्थ्यं न भवति तथेत्यर्थः ।
यथा नानारसशङ्कुल्यादिस्थले सकलसमुदायवशात्त्रैकस्यापि रसविशेषस्य ग्रहो रसनेनैवं तादृशसमुदायद्वन्द्वयुक्त-
ष्टाद्वैकनिम्बूफलरसमवधाने च रसनेन सकलान्यरसग्रहो भवत्ययमुत्कर्षः । आर्द्रकरसादेस्तथैव घ्राणेन्द्रियस्य
नानासुगन्धद्रव्यसंनिधानदोषवशात्त्रैकस्यापि गन्धविशेषस्य धूपग्रहणसामर्थ्यम् । एवं तादृशोक्तगजमदामोदे-
नानुलिप्तस्य घ्राणस्यातीतान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यमभवदित्यर्थः । अथ चैतैः कृत्वा जनस्य लोकस्य मूर्च्छेव
मोह इवामवदित्यन्वयः । तानेवाह—क्रमेति । क्रमेण परिपाख्या प्रसर्पतो गच्छतो बलस्य सैन्यस्य पुरोऽग्रे
प्रधावतां शीघ्रं प्रचलतां जनकदम्बकानां लोकसमुदायानां कोलाहलेन कलकलेन तथा । तारतरदीर्घेणोत्तरम-
धिकतां प्राप्तेन काहलानां वाद्यविशेषाणां निनादेन शब्देन । तथा खुररवाः शफखनास्तैर्विमिश्रेण संपृक्तेन
वाजिनां तुरङ्गाणां हर्षहेषारवेण हर्षः प्रयोदस्तेन या देवा देवा तस्या रसः शब्दस्तेन तथा । अनवरतं वि-

स्वनेन जर्जरीकृतश्रवणपुटस्य मूर्च्छेवाभवजनस्य । शनैःशनैश्च बलसंक्षोभजनमा क्षितेरनेकवर्ण-
 तथा कचिजीर्णशफरक्रोडधूसः, कचित्क्रमेलकसटांसनिभः, कचित्परिणतरल्लकरोमपल्लवमलि-
 नः, कचिदुत्पन्नोर्णातन्तुपाण्डुरः, कचिज्जरठमृणालदण्डधवलः, कचिज्जरत्कपिकेशकपिलः,
 कचिद्वरवृषभरोममन्थफेनपिण्डपाण्डुरः, त्रिपथगाप्रवाह इव हरिचरणप्रभवः, कुपित इव मुञ्च-
 न्श्रमाम्, आरब्धपरिहास इव रुन्धन्नयनानि, नृषित इव पिबन्करिकरसीकरजलानि, पक्षवा-
 नित्रोत्पन्नगगततलम्, अलिनिवह इव चुम्बन्मदलेखाम्, मृगपतिरिव रचयन्करिकुम्भस्थलीषु
 पदम्, उपात्तविजय इव गृह्णन्पताकाम्, जरागम इव पाण्डुरीकुर्वन्किशरांसि, मुद्रयन्निव पक्षमा-
 ग्रसंस्थितो दृष्टिम्, आजिघ्रन्निव मकरन्दमधुर्विन्दुपङ्कलग्नः कर्णोत्पलानि, मदकलकरिकर्णता-
 लताइनत्रस्त इव विशैर्नर्कणशङ्खोदरविवराणि, पीयमान इवोन्मुखीभिरवनिपतिमुकुटभूषणपत्र-

निनादेन निघोषिण तथा । मुहुर्मुहुर्वारंवारमितस्ततस्ताञ्जमानानां डिण्डिमानां पटहविशेषाणां निःस्वनेन
 नादेन । कीदृशस्य जनस्य । पूर्वोक्तिर्जर्जरीकृतं श्लथीकृतं श्रवणयोः कर्णयोः पुटं यस्य स तथा तस्य । अन्व-
 यन्तु प्राग्वोक्तः । शनैःशनैर्मन्दं मन्दम् । वलेति । वलेन सैन्येन यः संक्षोभः संमर्दस्तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्य-
 म्बन्धो रण रज उत्पपातोर्ध्व जगाम । क्षितेरिति । क्षितेः पृथिव्या अनेके ये वर्णाः श्वेतादयस्तेषां भा-
 वमन्ता तथा । रेणोरप्यनेकवर्णतां प्रदर्शयन्नाह—**कचिदिति** । कचित् कचित्प्रदेशे जीर्णो जरीयान्यः
 शफरो मतस्यस्य क्रोड उपरिभागस्तद्वद्भूषो धूसरः । **कचिदिति** । कचित् कार्स्मिधित्प्रदेशे क्रमेलक
 उद्भूतस्य सटा जटास्ताभिः संनिभः सदृशः । **कचिदिति** । कचित् परिणतः पक्षवया यो रल्लको हुण्ड-
 स्तस्य रोमपल्लवस्तनूदृक्किसलयस्तद्वन्मलिनः कृष्णः । **कचिदिति** । कचित् उत्पन्नः समुद्भूतो य ऊर्णा-
 तन्तुजालकारकस्तद्वत्पाण्डुरः श्वेतरक्तः । **कचिदिति** । कचित् जरठो दीर्घकालीनो यो मृणालदण्डो
 पिसदण्डस्तद्वद्वलः शुभ्रः । **कचिदिति** । जरजरीयान्यः कपिवनौकास्तस्य केशा अलकास्तद्वत्कपिलः
 पिङ्गलः । **कचिदिति** । कचित् वरः प्रधानो यो वृषभो बलीवर्दस्तस्य रोममन्थधर्वितचर्वणं तस्मिन्यः
 फेनपिण्डः कफपुञ्जस्तद्वत्पाण्डुरः श्वेतरक्तः । कीदृशः । त्रिपथगा गङ्गा तस्याः प्रवाहः स्रोतस्तद्वदिव हरिचरणप्र-
 भवः । हरयोऽश्वा विष्णुश्च । कुपित इव कोपं प्राप्त इव । किं कुर्वन् । क्षमां पृथ्वीं मुञ्चंस्त्यजन् । पक्षे क्षमां
 आन्तिम् । आरब्धेति । आरब्धः प्रस्तुतः परिहासो हास्यं येनैवंविध इव । किं कुर्वन् । नयनानि लोचनानि
 रुन्धन्नाच्छादयन् । उपहासकारिणो लोचनाच्छादनं लोकेऽपि प्रसिद्धम् । नृषित इव पिपासित इव करिणां
 हस्मिनां करमीकरजलानि शुण्डादण्डोद्गतवाताखवारीणि पिबन्पानं कुर्वन् । अदृश्यतां प्रापयन्नित्यर्थः ।
 पक्षेति । पक्षवानिव गरुडमानिवातत्कृत्यमाह—**उदिति** । गगनतलमाकाशतलमुत्पतन्गच्छन् उभयोरेकधर्म-
 त्वात्तदुपमानम् । अलीति । अलीनां भ्रमराणां निवहः समूहस्तद्वदिव । किं कुर्वन् । मदलेखां दानरेखां चुम्ब-
 न्मन्यन् कुर्वन् । चुम्बनस्य संसर्गविशेषत्वात्तदुपमानम् । मृगेति । मृगपतिः सिंहस्तद्वदिव । किं कुर्वन् ।
 करिकुम्भस्थलीषु गजशिरसः पिण्डस्थलीषु पदं स्थानं चरणं वा रचयन्निवदधत् । उपात्तेति । उपात्तः स्वीकृतो

भङ्गमकरिकाभिः, अभ्यर्च्यमान इव तुरगमुखविक्षेपविभ्रुतैः फेनपल्लवकुसुमस्तवकैः, अनुगम्यमान इव मत्तगजघटाकुम्भभित्तिसंभवेन धातुधूलिवलयेन, आलिङ्ग्यमान इव चलच्चामरकलापविध्रुतेन पटवासपांसुना, प्रोत्साह्यमान इव नरपतिशेखरसहस्रपरिच्युतैः कुसुमकेशररजोभिः, उत्पातराहुरिव दिवसकरमण्डलमकाण्ड एव पिबन्, नृपप्रस्थानैर्मङ्गलप्रैतिसखल्यमालिकासु गोरोचनाचूर्णायमानः, क्रकचकृतचन्दनक्षोदधूसरो रेणुरुत्पपात ।

अपरिमाणबलसंघट्टसमुपचीयमानश्च शनैःशनैः संहरन्निव विश्रमशेषमकालकालमेघपटलमेदुरो विस्तारमुपगन्तुमारेभे । तेन च क्रमेणोपचीयमानबहलमूर्तिना, दिग्विजयमङ्गलध्वजेन, रिपुकुलकमलप्रलयनीहारेण, राजलक्ष्मीविलासपटवासचूर्णेन, अहितातपत्रपुण्डरीकखण्डनतुषारेण, सैन्यभरपीडितमहीतलमूर्छान्धकारेण, चलद्वैलजलदकालकदम्बकुसुमोद्गमेन, दिवस-

मध्यच्छिद्राणि विशन्प्रविशन् । उन्मुखीभिरिति । उन्मुखीभिः ऊर्ध्वमुखीभिरवनिपतयो राजानस्तेषां मुकुटाः किरीटानि तेषां मणयश्चन्द्रकान्ताद्यास्तत्र पत्रभङ्गमकरिकास्ताभिः पीयमान इव । तुरगेति । तुरगाणां वाजिनां मुखान्याननानि तेषां विक्षेपाः प्रसारणक्रियाविशेषास्तेभ्यो विधुतैर्गलितैः फेनो मुखकफस्तस्य पल्लवाः परंपरास्त एव कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छास्तैरभ्यर्च्यमान इव पूज्यमान इव । मत्तैति । मत्ता मदयुक्ता ये गजा हस्तिनस्तेषां घटाः समूहास्तासां कुम्भाः शिरसः पिण्डास्त एव भित्तयः कुञ्ज्यानि तेभ्यः संभव उत्पत्तियैत्येवंविधेन धातुगैरिकादिः कुम्भस्थलशोभार्थमनुलिप्यते तस्य धूलिवलयेन रजोवलयेनानुगम्यमान इव । चलदिति । चलन्वेल्लन्यश्चामरकलापो बालव्यजनसमूहस्तेन विध्रुतेन कम्पितेन पटवासः पिष्टातस्तस्य पांसुधूलिस्तेनालिङ्ग्यमान इवालिङ्ग्यमाण इव । नरेति । नरपतीनां राज्ञां शेखरसहस्रमवतंससहस्रं तस्मात्परिच्युतैः स्रस्तैः कुसुमानां पुष्पाणां केसराणि किञ्चलकानि तेषां रजांसि परागास्तैः प्रोत्साह्यमान इव प्रोत्साहं प्राप्यमाण इव । उत्पातोऽजन्यं तादृशो राहुः संहिकेयस्तद्विवाकाण्ड एवाप्रस्ताव एव दिवसकरमण्डलं सूर्यविम्बं पिबन्ग्रसन् । नृपेति । नृपाणां राज्ञां प्रस्थानमङ्गलेषु याः प्रतिसरा हस्तसूत्राणि तेषां वलयमालिका वलयश्रेण्यस्तासु गोरोचनाचूर्णायमानो गोरोचनं प्रसिद्धं तत्क्षोदवदाचरमाणः । क्रकचेति । क्रकचं करपत्रकं तेन कृतो यश्चन्दनक्षोदो मलयजचूर्णं तद्वदधूसरः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अपेति । अपरिमाणमसंख्यं यद्वलं सैन्यं तस्य संघट्टः संमर्दस्तेन समुपचीयमानः उपचयं प्राप्यमाणः । चकारः पुनरर्थकः । शनैःशनैर्मन्दमन्दमशेषं समग्रं विश्वं संहरन्निव तिरोधानं कुर्वन्निव । अकालेति । अकालेऽप्रस्तावे यत्कालं कृष्णं मेघपटलमध्वरुन्दं तद्वन्मेदुरः पुष्टो विस्तारमुपसरणमुपगन्तुं प्राप्नुमारेभे । प्रारम्भं चकारेत्यर्थः । तेनेति । तेन पूर्वोक्तेन रेणुना । चकारः पुनरर्थः । क्रमेति । क्रमेण परिपाठ्योपचीयमाना पुष्टिं प्राप्यमाणा बहला दृढा मूर्तिर्वहो यस्य स तेन । दिगिति । दिशां ककुभां यो विजय आत्मसात्करणं तत्र यन्मङ्गलं विघ्ननिवारकदधिर्द्वादि तस्य ध्वजेन केतुना । मुख्यमङ्गलेनेत्यर्थः । रिपरिति । रिपवो दस्यवस्तेषां कलानि गोत्राणि तान्येव कमलानि नलिनानि तेषां पल्लवाः भ्रमस्तपिनी-

करकरकमलवनोदलनद्विपयूथेन, गगनमहीतलप्लावनप्रलयपयोधिपूरेण, त्रिभुवनलक्ष्मीशिरो-
वगुण्ठनपटेन, महावराहकेसरनिकरकर्बुरेण, प्रलयानलधूमराजिमांसलेन, पातालतलादिवो-
त्तिष्ठता, चरणेभ्य इव निर्गच्छता, लोचनेभ्य इव निष्पतता, दिग्भ्य इवागच्छता,
नभस्तलादिव पतता, पवनादिवोलसता, रविकिरणेभ्य इव संभवता, अनपहृतचेतनेन
निद्रागमेन, अनवगणितसूर्येणान्धकारेण, अघर्मकालोपस्थितेन भूमिगृहेण, अनुदित-
तारागणनिवहेन बहुलनिशाप्रदोषेण, पतितसलिलेन जलधरसमयेन, अभ्रान्तभुजं-
गमेन रसातलेन, हरिचरणेनेव संवर्धमानेन त्रिभुवनमलङ्कृत रजसा । विकच-
कुवलयवनमिव नवोदकेन गगनतलमवष्टभ्यमानमलङ्कृत क्षीरोदपाण्डुना क्षितिक्षो-
देन । बहुलरजोधूसरितमशिशिरकिरणबिम्बमवचूलचामरमिव निष्प्रभमभवत् । दुकू-
लपटधवला कदलिकेव कलुपतामाजगाम गगनापगा । नरपालबलभैरमसहमाना

तस्मिन्द्विपयूथेन हस्तिसमूहेन । गगनेति । गगनमेव महीतलं पृथ्वीतलं तस्य प्लावनमाक्रमणं तस्मिन्प्रलयः
कल्पान्तस्तस्य यः पयोधिः समुद्रस्तस्य पूरेण पूरेण । त्रिभुवनेति । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य या लक्ष्मीः
श्रीस्तस्याः शिरोवगुण्ठनपटेनोत्तमाङ्गाच्छादनवस्त्रेण । महेति । महावराह आदिवराहस्तस्य केसरनिकरः
सटासमूहस्तद्वत्कर्बुरेण मलिनेन । प्रलयेति । प्रलयस्य कल्पान्तस्यानलो वह्निस्तस्य या धूमराजिर्दहनकेतन-
पङ्क्तिस्तद्वन्मांसलेन पुष्टेन । पातालेति । पातालतलाद्बद्ध वायुखतलादुत्तिष्ठतेवोत्थानं कुर्वतेव । चरणेति ।
चरणेभ्यः पादेभ्यो निर्गच्छतेव निर्गमनं कुर्वतेव । लोचनेति । लोचनेभ्यो नेत्रेभ्यो निष्पततेव पतनं
कुर्वतेव । दिग्भ्य ऐन्द्रादिभ्य आगच्छतेवागमनं कुर्वतेव । नभ इति । नभस्तलाद्योमतलात्पततेव पतनं
कुर्वतेव । पवनेति । पवनात्समीरणादुल्लसतेवोद्भासं प्राप्नुवतेव । रवीति । रविकिरणेभ्यः सूर्यरश्मिभ्यः
संभवतेव प्रादुर्भवतेव । अनेति । निद्रायाः प्रमीलाया आगमः समागमस्तेन । अत्र तु स्वप्नादिविलक्षणं
बाह्यं ज्ञानं तस्मादित्यत आह—अनेति । अनपहृतमगृहीतं चेतनं चैतन्यं येनैवंविधेनेत्यर्थः । अतएवालौ-
किक एवेति भावः । अनेति । अनवगणितोऽनिराकृतः सूर्यो भानुर्येनैवंभूतेनान्धकारेणैव तमिलेणेव ।
अघर्मेति । अघर्मकाल उपस्थितेन प्राप्तेन भूमिगृहेण वसुधामध्यसदनेन । घर्मकाले तु तदीप्सितं स्यादत-
एवोक्तमघर्मकालेति । ‘अघर्मकालोपस्थितेन’ इति पाठे धर्मकालस्तपस्याचरणादौ तस्येष्टत्वात् । अतए-
वोक्तमघर्मकालेति । अनुदितेति । अनुदित उदयं न प्राप्तस्तारागणनिवहो नक्षत्रसमूहो यस्मिन्नेवंभूतेन
बहुलनिशा कृष्णपक्षरात्रिस्तस्याः प्रदोषेण यामिनीमुखेन । पतितेति । पतितं सरतं सलिलं पानीयं य-
स्मिन्नेवंभूतेन जलधरसमयेन वर्षाकालेन । अनेति । अभ्रान्ता अप्रचलिता भुजंगमाः सर्पा यस्मिन्नेवंविधेन
रसातलेन पृथ्वीतलेन । संवर्धमानेन वृद्धिं प्राप्यमाणेन । केनेव हरिचरणेनेव विष्णुपादेनेव । यथा हरिच-
रणो बलिध्वंसनार्थं क्रमेण वृद्धिं प्राप्तस्तथायमपीत्यर्थः । एवंविधेन रजसा रेणुना त्रिभुवनं त्रिविष्टपमलङ्कृतम् ।
क्षीरोदः क्षीरागमनप्रमाणवत् भूतवन्नेन क्षितिक्षेदेन वसुधामध्येन गगनवर्तं वसुधामलङ्कृतव्यभमानं

एव भारावतारणार्थममरलोकमारोह रजोमिषेण मही । निःशेषपीतौतपमन्तर्दह्यमानमिव
धेजलेषु धूसरितरविरथध्वजपटमपतदवनिरजः । मुहूर्तेन च गर्भवासमिव, संहारसागर-
मेव, कृतान्तजठरमिव, महाकालमुखमिव, नारायणोदरमिव, ब्रह्माण्डमिव विवेश
वी मृन्मय इव बभूव दिवसः । पुंस्तमय्य इव चकाशिरे कंकुभः । रेणुरूपेणैव परिण-
वरतलम् । एकमहाभूर्तमयमिव त्रैलोक्यमासीत् ।

अथ निजमदोषमसंतप्तानां दन्तिनां दिशि दिशि करविवरनिःसृतैः क्षरद्भिः क्षीरोर्द्धधवलैः
रासारैः, कर्णपलवप्रहतिविसृतेन च विसर्पता दानजलबिन्दुदुर्दिनेन, हेषारवविप्रकीर्णैश्च
नानां लालाजललवजालकैरुपशमिते रजसि, पुंनरपि जातालोकासु दिक्षु, सागरादिवोन्म-
लोक्य तदपरिमाणं बलमुपजातविस्मयः सर्वतोदत्तदृष्टिवैशम्पायनश्चन्द्रापीडमावभाषे—

ममरलोकं स्वलोकं रजोमिषेण रेणुच्छलेन मही पृथ्व्यारुहोहावरोहणं चकार । एकवारं गोरूपेण
भूत् । इदानीं त्वेतद्गुणेत्यर्थः । अतएव पुनःशब्दोपादानम् । निःशेषेति । तदवनिरजो जलधिजलेषु
पानीयेष्वपतत्पपातेत्यर्थः । कीदृशम् । निःशेषः समग्रः पीत आस्वादित आतपः सूर्यलोको येन
एवान्तर्दह्यमानमिवान्तर्मध्ये प्रज्वलमानमिव । अनेन जलपाने हेतुर्दर्शितः । पुनः कीदृशम् । धूस-
ते । धूसरितो धूस्रवर्णाकृतो रविरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य ध्वजपटो येन तत् । मुहूर्तेनेति । मुहूर्तमात्रेण ।
सवाह्याभ्यन्तरव्याप्त्योपमानान्याह—**गर्भेत्यादि** । गर्भवासमिव भ्रूणवासमिव । संहारसागरजलमिव
न्तजलधिपानीयमिव । कृतान्तजठरमिव यमोदरमिव । महाकालमुखमिवाखण्डदण्डायमानो यः कालो
गलस्तस्य मुखमिव । नारायणोदरमिव जनार्दनोदरमिव । ब्रह्माण्डमिव । पृथिवी वसुंधरा विवेश सर्वत्र
वतीति । सैन्यमिति शेषः । गर्भवासादिकमिव रजोरूपेण पृथिवी सैन्यं प्रविष्टेत्यर्थः । अत्र गर्भवासा-
रूपमानैः सैन्यस्यात्युत्कृष्टताद्यनेकधर्मावच्छिन्नत्वं सूचितम् । तदन्तःप्रवेशाच्च रजसोऽपि ततोऽप्या-
मिति भावः । **मृदिति** । मृन्मय इव मृदां विकार इव । अत्र विकारार्थं मयद् । तद्वदिव दिवसो दिनं
। **पुस्त इति** । पुस्तं लेप्यादिकर्म तन्मय्य इव विलिप्ता इव ककुभो दिशश्चकाशिरे शुशुभिरे । **रेणु-**
मिति । रेणुरूपेण रजोमयत्वेनेवाम्बरतलं व्योमतलं परिणतं तन्मयतां गतम् । **एकमिति** । एकं महा-
पृथिवीलक्षणं तन्मयमिव त्रैलोक्यं त्रिविष्टपमासीद्बभूव ।

धेति । तदनन्तरं वैशम्पायनश्चन्द्रापीडमावभाषेऽभिदधावित्यन्वयः । कस्मिन्सति । रजस्युपशमिते
प्राप्ते सति । कैः । **निजेति** । निजमदस्यात्मीयदानस्य य ऊष्मा तापस्तेन संतप्तानां प्रज्वलितानां
नानां हस्तिनां दिशि दिशि प्रतिदिशं कराः शुण्डास्तेषां विवराणि रन्ध्राणि तेभ्यो विनिःसृतैर्वहिरागतै-
व क्षरद्भिः स्रवद्भिः । क्षीरोदः क्षीरसमुद्रस्तद्भवलैः शुभ्रैः । शीकरा वातास्तवारिविप्रुषस्तेषामासारा
स्यो वृष्टयस्तैस्तथा । कर्णा एव पलवास्तेषां प्रहतिः प्रकर्षेण हननं तथा विध्रुतेनेतस्ततो विक्षिप्तेन ।
व विसर्पता प्रसरता दानजलबिन्दुदुर्दिनेन मदयारिपृषन्मेघजनिततमसा । तथा वाजिनां तुरङ्गाणां

‘युवराज, किं न जितं देवेन महाराजाधिराजेन तारापीडेन यज्जेष्यसि, का दिशो न वशीकृत या वशीकरिष्यसि, कानि दुर्गाणि न प्रसाधितानि यानि प्रसाधयिष्यसि, कानि द्वीपान्तराणि नात्मीकृतानि यान्यात्मीकरिष्यसि, कानि रत्नानि नोपार्जितानि यान्युपार्जयिष्यसि, के वाः प्रणता राजानः, कैर्न विरचितः शिरसि वालकमलकुड्मलकोमलः सेवाञ्जलिः, कैर्न मसृणीकृताः प्रतिबद्धहेमपट्टैर्ललाटैः सभाभुवः, कैर्न घृष्टाः पादपीठे चूडामणयः, कैर्न प्रतिपन्ना वेत्रैर्लताः, कैर्नोद्धृतानि चामराणि, कैर्नोच्चारिता जयशब्दाः, केषां न पीताः किरीटपत्रमकरैः सलिलधारा इव निर्मलास्तच्चरणनखमयूखराजयः । एते हि^६ चतुरुदधिजलावगाहदुर्ललितवलमदावलिप्ता दशरथभगीरथभरतदिलीपालकर्माम्नातृप्रतिमाः कुलाभिमानशालिनः सोमपायिनो मूर्धाभिषिक्ताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवा रक्षाभूतिमिवाभिषेकपयःपातपूतैश्चूडामणिपल्लवैरुद्धहन्ति मङ्गल्यां भवचरणरजःसंहतिम् । एभिरियमादिपर्वतैरिवापरैर्धृता धरित्री । एतानि चाप्यमी-

युवराजेति । हे युवराज, देवेन पूज्येन तारापीडेन महाराजाधिराजेन । किमिति प्रश्ने । न जितं न वशीकृतम् । सर्वमेव जितमित्यर्थः । यद्वावांस्त्वं जेष्यसि वशीकरिष्यसि । तथा का दिशः ककुभो न वशीकृता नात्मसात्कृता यास्त्वं वशीकरिष्यसि स्वायत्तीकरिष्यसि । कानि दुर्गाणि कोट्यानि न प्रसाधितानि न गृहीतानि यानि त्वं प्रसाधयिष्यसि ग्रहीष्यसि । तथा कानि द्वीपान्तराण्यन्तरीपान्तराणि नात्मीकृतानि यानि त्वमात्मीकरिष्यसि । तथा कान्यनिर्दिष्टाभिधेयानि रत्नानि खखजातावत्युत्कृष्टवस्तूनि नोपार्जितानि नोपार्जनाविषयीकृतानि यानि त्वमुपार्जयिष्यस्युपार्जनां करिष्यसि । अथ च के राजानो वृषा न प्रणतान नमस्कारं कृतवन्तः । तथा कैर्नृपै राजभिर्न विरचितो न विहितः शिरस्युत्तमाङ्गे वालकमलस्य नवीननलिनस्य कुब्जलो मुकुलं तद्वत्कोमलो मृदुरेतादृक्सेवाञ्जलिः सपर्यानियामकं पाणियोजनम् । तथा कैर्भूपतिभिः । प्रतिबद्धाः संनद्धा हेमपट्टाः कनकपट्टा येव्येर्भूतैर्ललाटैर्मलैः सभाभुवः समाजक्षोण्यो न मसृणीकृता न श्लक्ष्णीकृताः । तथा कै राजभिर्नृपैः पादपीठे पदासने चूडामणयः शिरोमणयो न घृष्टा न घर्षणं प्रापिताः । तथा कैर्नृपैर्वेत्रैर्लता वेतसयष्ट्यो न प्रतिपन्ना न स्त्रीकृताः । एतेन सर्वे प्रतीहारतां प्राप्ता इति सूचितम् । तथा कैर्भूपतिभिश्चामराणि वालव्यजनानि नोद्धृतानि न वीजितानि । एतेनास्य सर्वेऽपि राजानश्चामराहिणोऽभूवन्निति ध्वनितम् । तथा कैर्नृपतिभिर्जयशब्दो मङ्गलशब्दो नोच्चारितो नोदीरितः । तथा केषां राज्ञां किरीटानां मुकुटानां पत्रमकराः पत्रेषु मकराकारा विवृतमुखास्तैः सलिलधारा इव पतत्पानीयपङ्कज इव निर्मलाः खच्छास्तस्य तारापीडस्य यौ चरणौ पादौ तयोर्नखाः पुनर्भवास्तेषां मयूखाः किरणास्तेषां राजयः श्रेणयो न पीता न पानविषयीकृताः । एतेन सर्वेऽपि क्षितिभुजस्तारापीडस्य महाराजस्य चरणसपर्या कृतवन्त इति ध्वनितम् । अथ राज्ञां स्वरूपं वर्णयन्नाह—**एते हीति ।** हि निश्चितम् । पृथिव्यां रत्नगर्भायामेते प्रत्यक्षोपलभ्यमाना ये सर्वपार्थिवाः समप्रराजानो रक्षाभूतिमिव रक्षाभस्ममिवाभिषेकस्य यौवराज्याभिषेकस्य यः पयःपातः सलिलपातस्तेन पूतैः पवित्रैश्चूडामणयः शिरोरत्नानि त एव पल्लवास्तैर्मङ्गल्यां मङ्गले हितां भव-

प्रावितदशदिगन्तरालानि सैन्यानि भवन्तमुपासते । तथाहि । पश्य पश्य यस्यां यस्यां
विक्षिप्यते चक्षुस्तस्यां तस्यां रसातलमिवोद्गिरति, वसुधेव सूते, ककुभ इव वमन्ति, गै-
व वर्षति, दिवस इव सृजति बलानि । अपरिमितबलभराक्रान्ता मन्ये स्मरति महाभौ-
मरसंक्षोभस्याद्य क्षितिः । एष शिखरदेशेषु खलितमण्डलो ध्वजान्गणयन्निव कुतूहला-
कदलिकावनान्तरेषु मयूखमाली । सर्वतश्च मदजलमुचां करिणामेलापरिमलसुरभिणि
वाहिनि मद्धारिणि निरन्तरमग्रा निपतितमधुकरकुलकलकलकलिला कालिन्दीजल-
कलितेव भाति भूतधात्री । सैन्यभरसंक्षोभमयात्सरित इव गङ्गानतलमुत्पतिता आच्छा-
येता दिक्चक्रवालमिन्दुधवला ध्वजपङ्क्तयः । सर्वथा चित्रं यन्नाद्य विघटितसकलकुलशै-
वेबन्धा सहस्रशः शकलीभवति बलभरेण धरित्री, यद्वा बलभरपीडितवसुधाधारणविधुरा

दिपर्वतैरिव कुलपर्वतैरिव । एतानीति । अमीषां राज्ञामेतानि सैन्यानि भवन्तं त्वामुपासते सेवन्ते ।
नि । आद्यावितान्यवगाहितानि दशदिशामन्तरालानि मध्यभागा यैस्तानि । एतदेव दर्शयति—
रिति । पश्य पश्य विलोकय विलोकय । यस्यां यस्यां दिशि चक्षुर्नत्रं विक्षिप्यते प्रेर्यते तस्यां तस्यां
रसातलमिव पृथ्वीतलमिवोद्गिरति वमति । बलानि सैन्यानीति सर्वत्र संबध्यते । वसुधेव वसुधरेव
नयति । ककुभ इव दिश इव वमन्त्युद्गिरन्ति । गगनमिवान्तरिक्षमिव वर्षति वृष्टिं करोति । दिवस इव
व सृजति प्रणयति । अहमिति मन्ये जानेऽद्य क्षितिर्वसुधापरिमितं यद्वलं सैन्यं तस्य भरोऽतिशयस्ते-
ता भारिता सती । महेति । महाभारते प्रतिपादितो व्याख्यातो यः समरसंक्षोभः सङ्ग्रामसंमर्दस्तस्य
स्मरणं करोति । अत्र स्मृत्यर्थधातुभिर्योगे 'मातुः स्मरति' इतिवृत्तकर्मणि षष्ठी । एषेति । एष समी-
र्त्ता कदलिकावनान्तरेषु रम्भाकाननान्तरेषु मयूखमाली सूर्यः शिखरदेशेषु ध्वजाग्रभागेषु स्ख-
खलनां प्राप्तं मण्डलं विम्वं यस्यैवंभूतः प्रतिरोधनिवृत्त्यर्थं ध्वजान्गणयन्निव संख्यां कुर्वन्निव कुतूहलाङ्ग-
त्प्रेक्षा । ध्वजानामुच्चतोत्कर्षो व्यङ्ग्यः । कदलिकावनमिति सूर्यप्रदर्शनोपलक्षणमात्रं न लयन्त । करि-
वर्षमाह—सर्वतश्चेति । मदजलमुचां मदस्त्राणि करिणां हस्तिनामेलायाश्चन्द्रवालाया यः परिमल
स्तद्वत्सुरभिणि सौरभ्ययुक्ते । वेणिकावाहिनीति । वेणिका प्रवेणी तया वहति गच्छतीत्येवंशीलं
वर्तमानं भूते मदवारिणि दानजले निरन्तरं मग्रा । समन्ततो जलक्लिन्नैत्यर्थः । एवंभूता भूतधात्री । तामेव
वृष्टि—निपतितेति । निपतितं पर्यस्तं यन्मधुकरकुलं भ्रमरसमूहस्तस्य यः कलकलः कोलाहलस्तेन
गहना । 'कलिलं गहने' इति कोशः । अत्र च श्यामताद्रवत्वाभ्यां मदवारिणः शब्दविशेषैः
तापरिमाणविशेषैश्च भ्रमरकुलस्य साम्येनोत्प्रेक्षते—कालिन्दीति । कालिन्दी यमुना तस्या जल-
पानीयतरङ्गैः कलितेव भाति शोभते । सैन्येति । सैन्यस्य वलस्य यो भरस्तज्जनितो यः संक्षोभः
ता तल्लक्षणं यद्भयं त्रासस्तस्माद्गगनतलं व्योमतलमुत्पतिताः स्वच्छत्वनैर्मल्यसाधर्म्यात्सरित इव नद्य इव
प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणा इन्दुवच्चन्द्रवद्धवलाः शुभ्रा ध्वजपङ्क्तयो वैजयन्तीश्रेण्यो दिक्चक्रवालं ककुप्समूह-

न चलन्ति फणिनां पत्युः फणाभित्तयः' इत्येवं वदत एव तस्य युवराजः समुच्छ्रितानेक-
 तोरणानि तृणस्यप्राकारमन्दिरसहस्रसंवाधामुल्लासितधवलपटमण्डपशतशोभिनीमावासभूमि-
 मवाप । तस्यां चावतीर्थ राजवत्सर्वाः क्रियाश्चकार । सर्वैश्च तैः समेत्य नरपतिभिरमात्यैश्च
 विविधाभिः कथाभिर्विनोद्यमानस्तं दिवसमशेषमभिनवपितृवियोगजन्मना शोकावेगेनायास्य-
 मानहृदयो दुःखेनात्यवाहयत् । अतिवाहितदिवसश्च यामिनीमपि स्वशयनीयस्य नातिदूरे नि-
 दितशयननिपण्णेन वैशम्पायनेन, अन्यतश्च समीपे क्षितितले विन्यस्तकुथप्रसुप्तया पत्रलेखया
 मयः, अन्तरा पितृसक्तम्, अन्तरा मातृसंबद्धम्, अन्तरा शुक्रनासमयं कुर्वन्नालापं नातिजात-
 निद्रः प्रायेण जाग्रदेव निन्ये । प्रत्यूपे चोत्थाय तेनैव क्रमेणानवरतप्रयाणकैः प्रतिप्रयाणकमु-
 पचीयमानेन तेनासमुदायेन जर्जरयन्वसुंधराम्, आकम्पयन्गिरीन्, उत्सिञ्चन्सरितः, रिक्ती-
 कृत्यन्मरांसि, चूर्णयन्कान्तानि, समीकुर्वन्विषमाणि, दलयन्दुर्गाणि, पूरयन्निम्नानि, निम्नय-

नम्रा मस्या धारणं तेन विधुराः पीडिताः फणिनां पत्युः शेषनागस्य फणाभित्तयः फणकुब्जानि न चलन्ति ।
 नागवेगं तदाधारेण तिष्ठतीत्यर्थः । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण तस्य वैशम्पायनस्य वदतो ब्रुवत एव युवराज-
 ष्वन्यापीड आवासभूमिं निवासभूमिमवाप प्रापेत्यन्वयः । अथ तां विशेष्यन्नाह—समुच्छ्रितेति । समु-
 च्छ्रितान्युपान्यनेकानि तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्यां ताम् । 'बहिर्द्वारं तु तोरणम्' इति कोशः ।
 तृणेति । तृणमयो यवसमयो यः प्राकारो वप्रस्तस्मिन्मन्दिरसहस्रं गृहदशशतं तेन न विद्यते संवाधः
 नाकर्तव्यं यस्याम् । उल्लासितेति । उल्लासितमुल्लासं प्राप्तं यद्वलपटस्य श्वेतवस्त्रस्य मण्डपशतं जनाश्रयशतं
 तेन शोभिनीं शोभायुक्ताम् । तस्यामावासभूमाववतीर्थ्यावतरणं कृत्वा । चकारः पुनरर्थकः । राजवतारापी-
 तयन्मरांसि क्रियाः समप्रकृत्यानि चकार कल्पयामास । सर्वैश्चेति । तैः पूर्वोक्तैः सर्वैः समग्रैर्नरपतिभिरमा-
 त्यैश्च । अत्र चकारः समुच्चयार्थः । समेत्य नृपान्तिकमागत्य विविधाभिरनेकप्रकाराभिः कथाभिर्वार्ताभि-
 र्विनोद्यमानः कीडाविषयीक्रियमाणोऽशेषं समग्रं तं दिवसं दिनमत्यवाहयदत्यक्रामत् । केन । दुःखेन कु-
 र्वन् । अथ युवराजं विशिनष्टि । अभीति । अभिनवः प्रत्यग्रो यः पितृवियोगोऽनुभूतजनकविरहस्त-
 न्मातृजन्मोत्पत्तिर्यस्य स तथैवंविधेन शोकावेगेन शोचनावेशेनायासमानमायासं प्राप्यमाणं हृदयं चित्तं
 व्यसत तथा । रात्रिं कथमतिक्रमितवानित्याह—अतीति । अतिवाहितोऽतिक्रमितो दिवसो येनैवंभूतो
 यामिनीमपि त्रियामामपि स्वशयनीयस्य सौवश्यायाः(?) । नातीति । नातिदूरे नातिद्वीयसि प्रदेशे
 निद्रितं स्थापितं यच्छयनं शयनीयं तत्र निवर्णणेनोपविष्टेन वैशम्पायनेन । अन्यतश्चान्यस्मिन्वैशम्पायन-
 निपादस्यतिरिक्ते समीपे पार्श्ववर्तिनि क्षितितले पृथ्वीतले विन्यस्ता स्थापिता या कुथा परिस्तोमस्तत्र
 प्रसुप्तया कृतशयनया पत्रलेखाभिधानया करङ्कवाहिन्या सह सार्धम् । अन्तरा मध्ये पितृसक्तं जनकसं-
 बन्ध । अन्तरा मातृसंबद्धम् । अन्तरा शुक्रनासो वैशम्पायनपिता तद्वार्ताभिर्निष्पन्नमालापमन्योन्यं
 प्रतिभाषणं कुर्वन्विदधन्नातिजाता न बाहुल्येन समागता निद्रा प्रमीला यस्य स तथा । प्रायेण बाहुल्येन
 जाग्रदेव निद्राभाववानेव निन्ये नितरां । पश्यते चेति । पश्यते पश्यते लोकादप्येव ।

स्थलानि प्रतिष्ठता शनैः शनैश्च स्वेच्छया परिभ्रमन्, नमयन्नुन्नतान्, उन्नमयन्नर्चयन्तान्, आश्वासयन्भीतान्, रक्षञ्शरणागतान्, उन्मूलयन्विटपकान्, उत्सादयन्कण्टकान्, अभिषिञ्चन्स्थानस्थानेषु राजपुत्रान्, समर्जयन्रत्नानि, प्रतीच्छन्नुपायनानि, गृह्णन्करान्, आदिशन्दे-
शव्यवैस्थाम्, स्थापयन्स्वचिह्नानि, कुर्वन्कीर्तनानि, लेखयन्श्लासनानि, पूजयन्प्रजन्मनः, प्रै-
णमन्मुनीन्, पालयन्नाश्रमान्, जनानुरागं प्रकाशयन्विक्रमम्, आरोग्यप्रतापम्, उपचिन्व-
न्यशः, विस्तारयन्गुणान्, प्रख्यापयन्सच्चरितम्, आम्बुदंश्च वेलावनानि बलरेणुभिराधूसरी-
कृतसकलसागरसलिलः पृथिवीं विचचार । प्रथमं प्राचीम्, ततस्त्रिशङ्कुतिलकाम्, ततो वरुण-
लाञ्छनाम्, अनन्तरं च सप्तर्षिताराशबलां दिशं जिग्मे । वर्षेत्रयेण चात्मीकृताशेषद्वीपान्तरं
सकलमेव चतुर्दधिखातवलयपरिखाप्रमाणं बभ्राम महीमण्डलम् । ततः क्रमेणैव जितसक-
लभुवनतलः प्रदक्षिणीकृत्य वसुधां परिभ्रमन्, कदाचित्कैलाससमीपचारिणां हेर्मजकूटनाम्नां

नृगाणि कोटानि दलयन्खण्डयन् । निम्नानि गभीराणि पूरयन्पूर्णाकुर्वन् । स्थलानि स्थलप्रदेशानि निम्न-
यन्सगम्भीरतामापादयन् । शनैः शनैर्मन्दं मन्दं स्वेच्छया स्वातन्त्र्येण परिभ्रमन्पर्यटन् । उन्नतानुचाक्रमय-
न्नम्रतामापादयन् । अवनतानुप्रणतानुन्नमयन्नुन्नतां प्रापयन् । भीतांस्त्रस्तानाश्वासयन्नाश्वासनां कुर्वन् । शरणा-
गतान्स्त्राणार्थं प्राप्तान्क्षन्पालयन् । विटपकान्विटानुन्मूलयन्नुन्मूलनां कुर्वन् । कण्टकाञ्छन्नून्त्सादयन्दूरी-
कुर्वन् । स्थानस्थानेष्विविति । स्थानानि च स्थानानि च स्थानस्थानानि तेषु राजपुत्रान्नृपसुतानभि-
षिञ्चन्नभिषेकं कुर्वन् । रत्नानि स्वस्वजातावुत्कृष्टवस्तूनि समर्जयन् । उपायनानि प्राश्रुतानि प्रतीच्छन्स्वी-
कुर्वन् । करान्दण्डान्गृह्णन्ग्रहणं कुर्वन् । देशव्यवस्थां जनपदमर्यादामादिशन्नाज्ञापयन् । स्वचिह्नानि स्व-
स्यागमननिमित्तानि स्थापयन्स्थापनां कुर्वन् । कीर्तनानि हरिगुणगानानि कुर्वन् । शासनानि ग्रामपटकादीनि
लेखयन्लिपीकारयन् । अग्रजन्मनो ब्राह्मणापूजयन्नर्चयन् । मुनीवृषीन्प्रणमन्नमस्कृवन् । आश्रमान्ब्रह्मचारिप्रभृ-
तीन्पालयन्प्रतिपालनां कुर्वन् । जनानामनुरागो यथा स्यादेवंभूतं विक्रमं पराक्रमं प्रकाशयन्प्रकटयन् ।
प्रतापं कोशदण्डजं तेज आरोग्यप्रस्थापयन् । यशः सर्वदिग्गामुकमुपचिन्वन्पृष्टीकुर्वन् । गुणाञ्शौर्यादीन्विस्ता-
रयन्प्रथयन् । सच्चरितं शोभनं वृत्तं लोकेषु प्रख्यापयन्प्रकटीकुर्वन् । वेलावनानि समुद्रतीरोद्भवोपवनान्या-
मृद्वन्नामजयन् । किंविशिष्टो बलरेणुभिः । सैन्यभूलिभिरासमन्तादूसरीकृतमीपत्पाण्डुरीकृतं सकलः
समग्रो यः सागरः समुद्रस्तस्य सलिलं पानीयं येन सः । पृथिवीं वसुधां विचचार बभ्राम । प्रथमं क
जग्मिन्नानित्याशयेनाह—प्रथममिति । प्रथममादी प्राचीं प्राग्दिशम् । तत इति । ततः तद्गमनानन्तरं
त्रिशङ्कुर्वृत्तिरेव तिलकं यस्यां सा तथा ताम् । दक्षिणामित्यर्थः । इदं च पुराणे प्रसिद्धम् । ततो वरुणः
प्रचेता लाञ्छनं यस्याः सा ताम् । पश्चिमामाशामित्यर्थः । अनन्तरं चेति । ततः पश्चात्सप्तर्षीणां मरीचि-
प्रमुखानां तारा नक्षत्राणि ताभिः शबलां कर्तुरां दिशमुदीचीं जिग्मे । जितवानित्यर्थः । वर्षेति । वर्षेत्रये-

दिगानां सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानं नातिविप्रकृष्टं पूर्वजलनिधेर्जित्वा जग्राह । तत्र च निखिलधरणीतलपर्यटनखिन्नस्य निजबलस्य विश्रामहेतोः कतिपयान्दिवसानतिष्ठत् ।

एकदा तु तत्रस्थ एवेन्द्रायुधमारुह्य मृगयानिर्गतो विचरन्कानने शैलशिखरादवतीर्णं यदृच्छया किंनरमिथुनमद्राक्षीत् । अपूर्वतया तु समुपजातकुतूहलः कृतग्रहणाभिलाषस्तत्समीपमादरादुपसर्पिततुरंगः समुपसर्पन्, अदृष्टपूर्वपुरुषदर्शनत्रासप्रधावितं च तत्पलायमानमनुसरन्ननवरतपाणिप्रहारद्विगुणीकृतजवेनेन्द्रायुधेनैकाकी निर्गत्य बलसमूहात्सुदूरमनुससार । अत्र गृह्यते, इदं गृहीतम्, इदं गृहीतम्' इत्यतिरभसाकृष्टचेता महाजवतया तुरंगमस्य मुहूर्तमात्रेणैकपदमिवासहायस्तस्मात्प्रदेशात्पञ्चदशयोजनमात्रमध्वानं जगाम । तच्चानुबध्यमालोकयत् एवास्य संमुखापतितमचलतुङ्गशिखरमारुरोह । आरूढे च तस्मिन्शनैः शनैस्तदनुसारिणीं निवर्त्य दृष्टिम्, अचलशिखरप्रसैरप्रतिहतगतिप्रसरो विधृततुरैङ्गश्चन्द्रापीडस्तस्मिन्काले

भवति । कैलासेति । कैलासो रजताद्रिस्तत्समीपचारिणां तत्पार्श्वगामिनां हेमजकूट इति नाम येषामेवं विधानां दिगानां भिन्नानां स्लेच्छानां वा सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानं जिला जयं कृत्वा जग्राह गृहीतवान् । कीदृशम् । पूर्वजलनिधेः पूर्वसमुद्रात्तातिविप्रकृष्टं नातिदूरम् । तत्र चेति । तस्मिन्स्थले निखिलं समग्रं यद्धरणीमध्ये पूर्वोक्तं तत्र पर्यटनं परिभ्रमणं तेन खिन्नस्य रीणस्य निजबलस्यात्मीयसैन्यस्य विश्रामहेतोः क्लान्तिनिवृत्त्यर्थं कतिपयान्कियतो दिवसान्वासरानतिष्ठदवस्थानमकारयत् ।

एकदा त्विति । एकस्मिन्समये तत्रस्थ एव तस्मिन्स्थाने स्थित एवेन्द्रायुधमश्वमारुह्यारोहणं कृत्वा । मृगयार्थमाप्येतत्कार्यं निर्गतः कानने वने विचरन्गच्छशैलशिखराद्विरिञ्चतादवतीर्णमुत्तीर्णं यदृच्छया स्वेच्छया किंनरमिथुनं तुरङ्गवदनयुग्ममद्राक्षीदवलोकयान्चकार । अपूर्वतयाद्भुततया । तु पुनरर्थकः । समुपजातं समुत्पन्नं कुतूहलमाध्वर्य यस्य सः । कृतेति । कृतो विहितो ग्रहणे स्वीकारेऽभिलाष इच्छाविशेषो येन सः । तदिति । तस्य किंनरमिथुनस्य समीपं पार्श्वमादराद्बहुमानानुपसर्पितस्तद्दिशं प्रति प्रेरितस्तुरंगो बाहो येन स तत्रानुपसर्पन्समीपे गच्छन् । अदृष्टेति । अदृष्टपूर्वमनवलोकितपूर्वं यत्पुरुषदर्शनं मानुषेक्षणं तस्माद्यस्त्रास आकम्पिकं भयं तेन प्रधावितं प्रकर्षेण प्रतिष्ठितं प्रस्थितं तत्किंनरमिथुनं पलायमानं पलायनं कुर्वाणमनुसरन्ननुगच्छन् । अनेति । अनवरतं निरन्तरं यः पाणिप्रहारो हस्ताभिघातस्तेन द्विगुणीकृतो द्विभागाधिकीभूतो जवो वेगो यस्यैवंविधेनेन्द्रायुधेनाश्वेनैकाक्यसहायो बलसमूहात्सैन्यसंदोहाग्निर्यत् निर्गमनं कृत्वा सुदूरमतिविप्रकृष्टमनुसारं पथावयौ । अत्रेति । अत्रास्मिन्स्थले गृह्यते ग्रहणविषयीक्रियते । मयेति शेषः । इदं किंनरमिथुनं गृहीतम् । इदं गृहीतमिति पूर्वोक्तप्रकारेणातिरभसादतिवेगेनाकृष्टमाकर्षितं चेतो यस्य स तथा च । अथ च तुरंगमस्याश्वस्य महाजवतया महावेगतया मुहूर्तमात्रेण घटिकाद्वयेनैकपदमिवैकवारमिव । अत्र सादृश्य इवशब्दः । एकवारसदृशमित्यर्थः । असहायोऽद्वितीयस्तस्मात्प्रदेशात्पञ्चदशयोजनमात्रं पञ्चदशयोजनपरिमितमध्वानं मार्गं जगाम ययौ । अस्य राज्ञस्तत्पूर्वोक्तमनुबध्यमानमनुबन्धविषयी-

समुपारूढश्रमस्वेदार्द्रशरीरमिन्द्रायुधमात्मानं चावलोक्य क्षणमिव विचार्य स्वयमेव विहस्य-
चिन्तयत्—‘किमिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशुनेवायासितः । किमनेन गृहीतेनागृहीतेन
वा किंनरयुगलेन प्रयोजनम् । यदि गृहीतमिदं ततः किम्, अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् ।
अहो मे मूर्खतायाः प्रकारः । अहो यत्किंचनकारितायामादरः । अहो निरर्थकव्यापारेष्वभि-
निवेशः । अहो बालिशचरितेष्व्वासक्तिः । साधुफलं कर्म क्रियमाणं वृथा जातम् । अवश्य-
कर्तव्या क्रिया प्रस्तुता विफलीभूता । सुहृत्कार्यमुपपाद्यमानं नोपपन्नम् । राजधर्मः प्रवर्तितो
न निष्पन्नः । गुर्वर्थः प्रारब्धो न परिसमाप्तः । विजिगीषुव्यापारप्रयत्नो न सिद्धः । कस्मा-
दहमाविष्ट इवोत्सृष्टनिजपरिवार एतावतीं भूमिमायातः । कस्माच्च मया निष्प्रयोजनमिद-
मनुसृतमश्वमुखद्वयमिति विचार्यमाणे सत्ययमात्मैव मे पर इव हासमुपजनयति । न जाने
क्रियताध्वना विच्छिन्नमितो बलमनुयायि मे । महाजवो हीन्द्रायुधो निमेषमात्रेणातिदूर-
मतिक्रामति । न चागच्छता मया तुरगवेगवशात्किंनरमिथुने बद्धदृष्टिर्नास्मिन्नविरलतरु-

व्याप्तो यः श्रमस्वेदस्तेनार्द्रं स्निग्धं शरीरं देहो यस्यैवंविधमिन्द्रायुधमात्मानं चावलोक्य निरीक्ष्य क्षणमिव
क्षणसदृशं विचार्य विमर्शनं कृत्वा स्वयमेवात्मनैव विहस्य हास्यं विधायचिन्तयच्चिन्तितवान् । किमिति हेतोः ।
अयमात्मा मया शिशुनेव बालकेनेव निरर्थकं आयासितः प्रयासं प्रापितः । किमनेनेति । अनेन किंनर-
युगलेन किंनरमिथुनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किं प्रयोजनं किं फलम् । यदीति चेदर्थः । चेदिदं किंनरमिथुनं
गृहीतं ततः किम् । न किमपीत्यर्थः । अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् । न किमपीत्यर्थः । अहो इत्याश्चर्यं । मे
मम मूर्खताया मूढतायाः प्रकारो भेदः । अहो इति । यत्किंचन करोतीत्येवंशीलो यत्किंचनकारी तस्य भाव-
स्तत्ता तस्यामादरो बहुमानः । अहो इति पूर्ववत् । निरर्थका निःप्रयोजना ये व्यापारास्तेष्वभिनिवेशो
हठः । अहो इति पूर्ववत् । बालिशं निन्दितं चरितं चेष्टितं येषामेवंविधेषु कृत्येष्व्वासक्तिस्तन्मयत्वम् । कर्मधारयो
वा । साध्विति । साधु शोभनं फलं यस्यैवंविधं कर्म क्रिया क्रियमाणं विधीयमानं वृथा जातं निष्फलं जज्ञे ।
अवेति । अवश्यकर्तव्यावश्यकरणयोग्या क्रिया प्रस्तुता प्रारब्धा विफलीभूता निष्फलीभूता । सुहृदिति ।
सुहृत्कार्यं मित्रकार्यमुपपाद्यमानं विधीयमानं नोपपन्नं न निष्पन्नम् । राजेति । राजधर्मो नीतिधर्मः प्रवर्तितः
सर्वत्र विहितो न निष्पन्नो न सिद्धिं गतः । गुरोरर्थः पितुरर्थः प्रारब्धः प्रस्तुतो न परिसमाप्तो न परिपूर्णतां
गतः । विजेतुमिच्छवो विजिगीषवस्तेषां व्यापारो व्याहृतिस्तस्मिन्प्रयत्न उद्योगो न सिद्धो न निष्पन्नः ।
कुत एतन्न जातमिति पराभिप्रायमाशङ्क्याह—कस्मादिति । कुतो हेतोरित्यर्थः । उत्तरं प्रदर्शयन्नाह—
अहमिति । अहमाविष्ट इव भूताभिभूत इवोत्सृष्ट उज्जितो निजपरिवारः स्वकीयपरिच्छदो येनैवंभूतः ।
एतावतीमित्यप्रमाणां भूमिं वसुधामायात आगतः । कस्माद्धेतोः । मया निष्प्रयोजनं निरर्थकमिदमश्वमुख-
द्वयं किंनरमिथुनमनुसृतमाश्रितमिति विचार्यमाणे सति विचिन्त्यमाने सत्ययमात्मैव स्वचेतन एव मे मम

पञ्चाशत्पञ्चमलतासंतानगहने निरन्तरनिर्पतितशुष्कपर्णावकीर्णतले महावने पन्था-
 वितो येन प्रतिनिवृत्त्य यास्यामि । न चास्मिन्प्रदेशे प्रयत्नेनापि पैरिभ्रमता मया मल-
 कश्चिदासाद्यते यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदेक्ष्यति । श्रुतं हि मया बहुशः कथ्यम-
 तरेण सुवर्णपुरं सीमन्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानाम्, ततः परतो निर्मानुषमर-
 तञ्चातिक्रम्य कैलासगिरिरिति । अयं च कैलासः । तदिदानीं प्रतिनिवृत्त्यैकाकिना स्वय-
 म्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवलमङ्गीकृत्य गन्तव्यम् । आत्मकृतानां हि दोषाणां नियतम-
 चिन्तयं फलमात्मनैव' इत्यवधार्य वामकरतलचैलितरश्मिपाशस्तुरंगमं व्यावर्तयाम-
 निवर्तिततुरंगमश्च पुनश्चिन्तितवान्—‘अयमुद्भासितप्रभाभास्वरो भगवान्भानुरधुना नि-
 वृत्यो रक्षनामगिरिव मैध्यमलंकरोति । परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः । तदेनं तावदागृहं
 निपयदूर्वाप्रवालकवलं कस्मिंश्चिन्सरसि शिलाप्रस्रवणे वा सरिदम्भसि वा स्नातपीतोद-
 नीमश्रमं कृत्वा स्वयं च सलिलं पीत्वा कस्यचित्तोरधशलायां मुहूर्तमात्रं विश्रम्य ततो
 यामि' इति चिन्तयित्वा सलिलमन्वेपमाणो मुहुर्मुहुरितस्ततो दत्तदृष्टिः पर्यटन्नलिनी-

जंति । तस्मिन्किनरमिथुने बद्धा स्थापिता दृष्टियेन स तथा तेन । अथ वनं विशेषयन्नाह—अविर-
 तविरलानि निविडानि । अन्योन्यसंवद्धानीत्यर्थः । यानि तरुशतानि वृक्षशतानि, शाखाः स्कन्धशाखाः,
 विटपाः, लताः शाखाभ्यः प्रादुर्भूताः शाखाः, एतेषां संतानं परम्परा तेन गहने कलिले । निरेति
 नतरं प्रत्यक्षं निपतितानि सस्तानि यानि शुष्कपर्णानि शुष्कपत्राणि तैरवकीर्णं व्याप्तं तलमधोभागो य-
 स्मिन् । येन पथा प्रतिनिवृत्त्य व्याधुव्य यास्यामि गमिष्यामि । न चेति । अस्मिन्प्रदेशे प्रयत्नेनापि
 नापि परिभ्रमता परिभ्रमणं कुर्वता मया कश्चित् मर्याधमां मनुष्यो न चासाद्यते न प्राप्यते यः पुन-
 र्मुपगामिनं पन्थानं मार्गमुपदेक्ष्यत्युपदेशं करिष्यति । मया बहुशोऽनेकवारं कथ्यमानं प्रतिपाद्यम-
 तरेणैव शेषः । श्रुतमाकर्णितमुत्तरेण सुवर्णपुरम् । तद्विशेषयन्नाह—सर्वेति । सर्वजनपदानां समग्र-
 पृथिव्या वसुधायाः सीमन्तलेखा सीमन्तः केशवेशस्तस्य लेखेव लेखा । ततः परतोऽपतो नि-
 मनुष्यरहितमरण्यं काननम् । तदरण्यमतिक्रम्योल्लङ्घ्य कैलासगिरिरिति । अयं चेति । अयं प्रत्यक्षः कै-
 तदिदानीं प्रतिनिवृत्त्य व्याधुट्यैकाकिना मया स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य विलोक्य विलोक्य दक्षिणामपाचीं
 र्मिन् केवलमङ्गीकृत्य स्वीकृत्य गन्तव्यं गमनीयम् । आत्मना कृतानां स्वयमाचरितानां दोषाणां दु-
 र्गिन्यं निश्चितं फलमात्मनैव स्वयमेवानुभवितव्यमनुभवविषयीकर्तव्यम् । इत्यवधार्येति निश्चित्य । वा-
 वामकरतलेन राव्यपाणितलेन चलितः कम्पितो रश्मिपाशः खलीनं येन स तुरंगममिन्द्रायुधं व्यावर्त-
 निवर्तयामास । निवर्तिततुरंगमश्चेति । निवर्तितः पश्चाद्वलितस्तुरंगम इन्द्रायुधो येनैवभूतः
 रूदनन्तरं चिन्तितवान्धातवान् । तदेव दर्शयति—अधुनेति । अधुना सांप्रतमयमुद्भासिताति-
 भूता या प्रभा कान्तस्तया भास्वरः शोभमानो यो भवानैश्वर्यवान्भानुः सूर्यो दिवसस्थितो वास-

वगाहोत्थितस्याचिरादपक्रान्तस्य महतो गिरिचरस्य वनगजयूथस्य चरणोत्थापितैः पङ्कपटलै-
रार्द्राकृतम्, करारवकृष्टैश्च समृणालमूलनालैः कमलकलापैः कल्माषितम्, आर्द्राद्रैश्च शैवलप्र-
वालैः श्यामलितोद्देशम्, उद्दलितैश्च कुमुदकुवलयकह्लारकुड्मलैरन्तरान्तरा विच्छुरितम्,
उत्खातैश्च सकर्दमैः शालूककन्दैराकीर्णम्, आखण्डितैश्च कुसुमस्तवकस्रैर्वनपल्लवैराच्छा-
दितम्, आलूनाभिश्च कुसुमोपविष्टोऽहसत्पद्पदाभिर्वनलताभिराकुलितम्, अभिनवकुसुम-
परिमलवाहिना च तमालपल्लवस्रैरस्यामेन मन्दजलेन सर्वतः सिक्तं मार्गमद्राक्षीत् । उपजा-
तजलाशयशङ्कश्च तं प्रतीपमनुसरेन्नुद्वीवदृश्यैरुपरिच्छत्रमण्डलाकारैः सरलसालसल्लकीप्रायैर-
विरलैरपि निःशाखतया विरलैरिवोपलक्ष्यमाणैः पादपैरुपेतैः, स्थूलकपिलवालुकेन, शिथिलै-
वहुलतया विरलतृणोलपेन, वनद्विपदशनदलितमनःशिलाधूलिकपिलेन, आभङ्गिनीभिरुत्की-
र्णाभिरिव पत्रभङ्गकुटिलाभिः पौष्पाण्यभेदकमञ्जरीभिर्जटिलीकृतशिथिलान्तरालेन, अनवरतगल-

गमनं करिष्यामि । इति पूर्वांक्तं चिन्तयित्वा ध्यात्वा सलिलमम्भोऽन्वेष्टमाणा गवेषमाणा मुहुर्मुहुर्वारंवारमि-
तस्ततो दत्ता दृष्टिर्नैवेद्यभूतः पर्यटनपरिभ्रमन्मार्गमध्वानमद्राक्षीदपश्यदित्यन्वयः । अथ मार्गं विशेषयन्नाह—
नलिनीति । नलिनी कमलिनी तथा संयुक्तं जलं नलिनीजलं तस्यावगाह आलोडनं तस्मादुत्थितस्य निः-
सृतस्याचिरात्स्वल्पकालापक्रान्तस्य पश्चाद्वलितस्य महतो महीधसो गिरिचरस्य पर्वतचारिणो वनगजयूथस्य
हस्तिसमूहस्य चरणोत्थापितैः क्रमोद्भूतैः पङ्कपटलैः कर्दमसमूहैरार्द्राकृतं समुन्नीकृतम् । तथा करावकृष्टैः करैः
शुण्डादण्डैरवकृष्टैराकर्षितैर्मृणालं बिसं मूलानि च नालानि च तैः सहवर्तमानैः कमलकलापैः कल्माषितं
चित्रवदाचरितमार्द्राणि चार्द्राणि चार्द्राणि तैः शैवलप्रवालैर्जलशृङ्गकिसलयैः श्यामलितः कृष्णीभूत उद्देशः
प्रदेशो यस्य स तम् । उद्दलितैरवकृष्टैः कुमुदं श्वेतोत्पलम्, कुवलयं कुवेलम्, कह्लारं सौगन्धिकम्, तस्य
कुड्मलानि मुकुलानि तैरन्तरान्तरा मध्ये मध्ये विच्छुरितं व्याप्तम् । उत्खातैरुत्पाटितैः सकर्दमैः सहपङ्केन
वर्तमानैः शालूककन्दैरुत्पलानां कन्दैः । 'उत्पलानां तु शालूकम्' इति कोशः । आकीर्णं व्याप्तम् ।
आ समन्तात्खण्डितैरिष्टैः कुसुमानां पुष्पाणां स्तवकैर्गुच्छकैः सारैः प्रधानैर्वनपल्लवैररण्यकिसलयैराच्छा-
दितमावृतम् । आलूनाभिर्दिल्लीनाभिः कुसुमोपविष्टाः पुष्पमध्यवर्तिन उल्लसन्तो दीप्यमानाः षट्पदा भ्रमरा
यास्तेष्वविधाभिर्वनलताभिररण्यव्रततिभिराकुलितमाकीर्णम् । **अभिनवेति ।** अभिनवः प्रत्यग्रो यः कुसुम-
परिमलः पुष्पगन्धस्त्वहनिना । तमालस्तापिच्छस्तस्य पल्लवाः किसलयास्तद्वत्सरसस्यामेन मन्दजलेन दानवा-
रिणा सर्वतो विष्वक्सिक्तं सिञ्चितम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **उपजातेति ।** उपजाता समुत्पन्ना जलाश-
यस्य जलाधारस्य शङ्करेण यस्या स तथा तं मार्गं प्रतीपमनुसरेन्नुद्वीवदृश्यैरुपरिच्छत्रमण्डलाकारैः सरलसालसल्लकीप्रायैर-
विरलैरपि निःशाखतया विरलैरिवोपलक्ष्यमाणैः पादपैरुपेतैः, स्थूलकपिलवालुकेन, शिथिलै-
वहुलतया विरलतृणोलपेन, वनद्विपदशनदलितमनःशिलाधूलिकपिलेन, आभङ्गिनीभिरुत्की-
र्णाभिरिव पत्रभङ्गकुटिलाभिः पौष्पाण्यभेदकमञ्जरीभिर्जटिलीकृतशिथिलान्तरालेन, अनवरतगल-

द्रुगुलद्रुमद्रवार्द्राकृतदृषदा, शिखरस्रुतशिलाजतुरसपिच्छलोपलेन दृङ्कनहयखुरखण्डितहरि-
तालक्षोदपांसुलेन, आखुनखरोत्खातविलावकीर्णकाञ्चनचूर्णेन, सिक्कानिमप्रचमरकस्तूरि-
कामृगीखुरपङ्क्तिना, संशीर्णैरङ्कुररल्लकरोमप्रकरनिचितेन, विषमशिलाच्छेदौपविष्टजीवजीवकयु-
गलन, वनमानुषमिथुनाध्यासिततटगुहामुखेन गन्धपाषाणपरिमलामोदिना, वेत्रलताप्रतान-
प्ररूढवेणुना कैलासतलेन कंचिदध्वानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे दिग्भागे
जलभारालसं जलधरव्यूहमिव बहुलक्षपान्धकारमिव पुञ्जीकृतमत्यायतं तरुखण्डं ददर्श ।
तच्च संमुखागतेन कुसुमरजःकषायामोदिना जलसंसर्गशिशिरेण शीकरिणा चन्दनैरसम-
स्पर्शेनालिङ्ग्यमान इव जलतरङ्गमारुतेन कमलमधुपानमत्तानां च श्रोत्रहारिभिः कलहं-
सानां कोलाहलैराहूयमान इव विवेश । प्रविश्य च तस्य तरुखण्डस्य मध्यभागे मणिदर्पण-

या मञ्जरीं वल्लभ्यस्तामिरजटिलं जटिलं क्रियत इति जटिलीकृतं शिलयोरन्तरालं मध्यभागो यस्य तत्तेन ।
तथानवरतं निरन्तरं गलन्तः स्रवन्तो ये गुग्गुलुद्रुमाः पिलङ्कषवृक्षास्तेषां द्रवो रसस्तेनार्द्राकृतानि दृषन्ति
प्रस्तारा यस्मिंस्तत्तेन । तथा शिखरेभ्यः सानुभ्यः स्रुतश्च्युतो यः शिलाजतुरसो गिरिजद्रवस्तेन पिच्छला
विजिला उपला यस्मिंस्तत्तेन । दृङ्कनेति । दृङ्कनं प्रस्तरदारकं तल्लक्षणो यो हयखुरोऽश्वशकस्तेन खण्डितं
शकलीकृतं यद्वरितालं गोदन्तं तस्य क्षोदधूर्णं तेन पांसुलेन पांसुयुक्तेन । तथाखुनां वृषाणां नखरैर्नखैर-
त्खातान्यतिखनितानि यानि विलानि विवराणि तेभ्योऽवकीर्णमवध्वस्तं काञ्चनचूर्णं सुवर्णक्षोदो यस्मिंस्त-
त्तेन । तथा सिकतासु बालकासु निमग्ना ब्रुडिताश्चमरकाश्चमर्यः, कस्तूरिकासु नेपालदेशप्रसिद्धाः, तेषां
खुरपङ्क्तयो यस्मिंस्तत्तेन । तथा संशीर्णो विगलितो रङ्गुर्मगविशेषः, रल्लक उरभ्रः, एतयोर्मां रोमप्रकरस्तनूहस-
मूहस्तेन निचितेन व्याप्तेन । तथा विषमा असमा ये शिलाच्छेदास्तत्रोपविष्टान्यासीनानि जीवजीवक-
युगलानि विषदर्शनमृत्युकुयुग्मानि यस्मिंस्तत्तेन । मयूराकृतयः पक्षिविशेषा जीवजीवकाः । ते च दक्षिणदेश
एतन्नामैव प्रसिद्धाः । वनेति । वनमानुषमिथुनैर्मनुष्याकृतिसदृशाकारैर्वनचारिविशेषैरध्यासितान्याश्रितानि
तटगुहामुखानि यस्मिंस्तत्तेन । गन्धपाषाणः सुगन्धद्रव्यविशेषस्तस्य परिमलो विमर्दजनितो गन्धो विद्यते
यस्मिंस्तत्तेन । तथा वेत्रलता वेत्रवल्लयस्तासां प्रताने शाखापत्रप्रचये प्ररूढा उद्भूता वेणवो वंशा यस्मिंस्तत्तेन ।
एवंविधेन कैलासतलेन रजताद्ययोभागेन कंचित्क्रियन्मात्रमध्वानं पन्थानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः
पूर्वोत्तरे दिग्भाग ईशान्यामत्यायतमतिविस्तीर्णं तरुखण्डं वृक्षसमूहं ददर्शवलोकयामास । जलभारेण
पानीयवीधवेनालसं मन्थरम् । कृष्णत्वसाम्यादाह—जलेति । जलधरा मेघास्तेषां व्यूहमिव समूहमिव ।
बहुलेति । बहुलः कृष्णपक्षस्तस्य क्षपा रात्रिस्तस्याः पुञ्जीकृतं राशीकृतमन्धकारमिव ध्वान्तमिव ।
अत्र जलान्धकारयोर्नालगुणसंबन्धात्साम्यं प्रदर्शितम् । तच्चेति । तत्पूर्वोक्ततरुखण्डं विवेश प्रवेशं चकारेख-
न्वयः । किं क्रियमाणः । संमुखागतेनाभिमुखायातेन जलतरङ्गमारुतेन पानीयवीचीसमीरणेनालिङ्ग्यमान
इवालिङ्ग्यमान इव । अथ वायुं विशिनष्टि—कुसुमेति । कुसुमरजसां पुष्परागाणां कषायस्तुवर आमोदो
मुखवासनो विद्यते यस्मिन् तत्तेन । जलेति । जलस्य पानीयस्य संगमं संवन्धयतेन शिखरं शीतल-

मिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः स्फटिकभूमिगृहमिव वसुंधरादेव्याः, जलनिर्गमनमार्गमिव सागरा-
णाम्, निख्यन्दमिव दिशाम्, अंशवतारमिव गगनतलस्य, कैलासमिव द्रवतामापन्नम्,
तुषारगिरिमिव विलीनम्, चन्द्रातपमिव रसतामुपेतम्, हरादृहासमिव जलीभूतम्, त्रिभुव-
नपुण्यराशिमिव सरोरूपेणावस्थितम्, वैदूर्यगिरिजालमिव सलिलाकारेण परिणतम्, शरद-
भ्रष्टन्दमिव द्रवीभूयैकत्र निख्यन्दितम्, आदर्शमिव प्रचेतसः स्वच्छतया, मुनिमनोभिरिव
सज्जनगुणैरिव हरिणलोचनप्रभाभिरिव मुक्ताफलांशुभिरिव निर्मितम्, आपूर्णपर्यन्तमप्यन्तः
स्पष्टदृष्टसकलवृत्तान्ततया रिक्तमिवोपलक्ष्यमाणम्, अनिलोद्धूतजलतरङ्गशीकरधूलिजन्मभिः
सर्वतः संस्थितैः संरक्ष्यमाणमिवेन्द्रचापसहस्रैः, प्रतिमानिभेनान्तःप्रविष्टैः जलचरकाननशैल-

सरः कासारं दृष्टवानालोकितवान् । अथ सरो विशेषयन्नाह—**मणीति** । त्रैलोक्यलक्ष्म्यास्त्रिभुवनश्रियो
मणिदर्पणमिव रत्नादर्शमिव । वसुंधरादेव्याः रत्नगर्भादेव्याः स्फटिकभूमिगृहमिव स्फटिकहर्म्यमिव ।
सागराणां समुद्राणां जलनिर्गमनमार्गमिव वारिवहिर्गमनपन्थानमिव । दिशां ककुभां निख्यन्दमिव रस-
क्षरणमिव । गगनतलस्य व्योमतलस्यांशवतारमिव तदंशेनावतीर्णमिव । निर्मलश्वेतरूपत्वादाह—**कैला-**
सेति । कैलासमिव रजताद्रिमिव । एतस्य पाषाणमयत्वात्सरसश्च द्रवरूपतया साम्यं न संभवतीत्यत
आह—**द्रवेति** । द्रवतां रसतामापन्नं प्राप्तम् । हिमजलवत्त्वादाह—**तुषारेति** । तुषारगिरिमिव हिमाचल-
मिव । तस्य दृढत्वान्नोपमानत्वमित्यत आह—**विलीति** । विलीनम् । विद्रुतमित्यर्थः । अमृतमयत्वादाह—
चन्द्रेति । चन्द्रस्य शशिन आतपमिव प्रकाशमिव । तस्य तेजोरूपत्वान्न साम्यमित्याह—**रसेति** । रसतां
जलतामुपेतं प्राप्तम् । विषवत्त्वसाम्यादाह—**हरेति** । हरस्येश्वरस्य योऽदृहातो महाहासस्तमिव । तस्य
क्रियारूपत्वात्साम्यं न स्यादित्याशयेनाह—**जलीति** । जलीभूतमिव डलयोरैक्याज्जडीभूतमिव । मुख-
जनकत्वसाम्यादाह—**त्रिभिवति** । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य पुण्यराशिमिव श्रेयःसमूहमिव । अस्यामूर्तत्वान्न
साम्यमित्याशयेनाह—**सर इति** । सरोरूपेण कासाररूपेणावस्थितम् । कृतावस्थानमित्यर्थः । नीलवसा-
म्यादाह—**वैडुति** । वैदूर्यं बालवायजं तन्मयं गिरिजालमिव । अतिकटिनत्वात्तत्तुल्यतानुपपत्तेराह—
सलिलेति । सलिलाकारेण जलाकारेण परिणतं तद्रूपतामापन्नम् । उज्ज्वलवत्त्वसाम्यादाह—**शरद इति** ।
शरत्कालीनं घनाल्यसमयसंभवं यदभ्रवृन्दं मेघपटलं तदिव । एतस्याकाशस्थत्वात्तत्साम्यानुपपत्तेराह—
द्रवीति । द्रवीभूय रसीभूयैकत्र स्थले निख्यन्दितं निर्गलितम् । स्वच्छप्रतिबिम्बसंक्रान्तिसाम्येनाह—**आद-**
र्शेति । प्रचेतसो वरुणस्यादर्शमिव मुकुरमिव स्वच्छतया । उपमानान्तराण्याह—**मुनिरित्यादि** । मुनीनां
वाच्यमानां मनोभिश्चितैरिव, सज्जनानामाप्तानां गुणैः शौर्यादिभिरिव, हरिणानां मृगाणां लोचनप्र-
भाभिर्नैत्रकान्तिभिरिव मुक्ताफलानां रसोद्धवानांमंशुभिः किरणैरिव निर्मितं निष्पादितम् । चतुर्वर्ण्य-

नक्षत्रमृगचक्रवालं त्रिभुवनमुद्भिन्नपङ्कजेनोदरेण नारायणमिव बिभ्राणम्, आसन्नकैलासाव-
तामस्य च शतशो भगवतः खण्डपरशोर्मजनोन्मज्जनक्षोभचलितचूडामणिचन्द्रखण्डच्युतेना-
मुनरमेन जलक्षालितवामार्धकपोलगलितलवण्यप्रवाहानुकारिणा मिश्रितजलम्, उपकूलत-
मावयनप्रतिविम्बान्धकारिताभ्यन्तरैर्दृश्यमानरसातलद्वारैरिव सलिलप्रदेशैर्गभीरतरम्, दि-
वाप्युपजाननिशाशङ्कैश्चक्रवाकमिथुनैः परिह्रियमाणनीलोत्पलवनगहनम्, असकृत्पितामहपरि-
प्रणितकमण्डलुपेरिपूतजलम्, अनेकशो बालखिल्यकदम्बककृतसंध्योपासनम्, बहुशः सलि-
लावनीर्णसावित्रीभग्नदेवाचनकर्मलसहस्रम्, सहस्रशः सप्तर्षिमण्डलस्नानपवित्रीकृतम्, सर्वदा
मिथुनयुधौतकल्पलतावलकलपुण्योदकम्, उदकक्रीडादोहदागतानां च गुह्यकेश्वरान्तःपुरका-
मिनीनां मकरकेतुचापचक्राकृतिभिरतिविकटैरावर्तिभिर्नाभिमण्डलैरापीतसलिलम्, क-

उद्भिन्नंति । उद्भिन्नानि विकसितानि पङ्कजानि कमलानि यस्मिन्नेवंविधेनोदरेण मध्येन । द्वितीयपक्ष
उपपत्तिं पठन् नाभिकमलं यस्मिन्नेवंभूतेनोदरेण जटरेण नारायणमिव कृष्णमिव त्रिभुवनं त्रिविष्टपं बिभ्राणं
कथयाम् । अथ त्रिभुवनं विशेषयन्नाह—**प्रतिमेति** । प्रतिमा प्रतिविम्बं तस्य निभेन व्याजेनान्तःप्रविष्टं
न सप्रतिपदं सह जलचरेण नक्षत्रकादिना वर्तमानं यत्काननं वनम्, शैलोऽद्रिः, नक्षत्राणि ऋक्षाणि, ग्रहा
संस्थापनः, तेषां चक्रवालं समूहो यस्मिन्स्तत्तथा । पुनस्तदेव विशेषयन्नाह—**आसन्नेति** । आसन्नः समीपवर्ती
यः कैलासो रजताद्रिस्तस्मादवतीर्णस्योत्तरितस्य शतशः शतवारं भगवतो माहात्म्यवतः खण्डपरशोरीश्वरस्य
भञ्जनोन्मज्जनभ्यां प्रतीताभ्यां यः क्षोभश्चित्वाञ्चल्यं तेन चलितः कम्पितो यश्चूडामणिभूतश्चन्द्रखण्ड-
लवण्यच्युतेन सस्तेनामुनरसेन पीयूषद्रवेण मिश्रितमेकीभूतं जलं पानीयं यस्य तत्तथा । अथ पीयूषरसं
विशेषयन्नाह—**जलेति** । जलेन क्षालितौ धौतौ यौ वामार्धकपोलौ पार्वतीगङ्गात्परप्रदेशौ ताभ्यां गलितं
च्युतं नारायण्यं सौन्दर्यं तस्य यः प्रवाहो रयस्तस्यानुकारिणा । तत्सदृशेनेत्यर्थः । **उपेति** । उपकूल उपकण्ठे
नक्षत्रावयनं तापिच्छलवनं तस्य प्रतिविम्बः प्रतिच्छाद्यस्तेनान्धकारवदाचरितान्यभ्यन्तराणि मध्यप्रदेशा येषां
ना । अत्रान्धकारिताभ्यन्तरलसाम्येनोत्प्रेक्षते—**दृश्यमानेति** । दृश्यमानरसातलद्वारैरिव वीक्ष्यमाण-
वद्वानुगप्रतीहारैरिव । एवंभूतः सलिलप्रदेशः पानीयस्थलैर्गभीरतरं गम्भीरतरम् । अतएव पूर्वोक्तसाम्या-
न्नाह—**दिवापीति** । दिवापि दिवसेऽप्युपजाता समुत्पन्ना निशायास्त्रियामायाः शङ्कारेका येषां तैश्चक्र-
वाकमिथुनैः कोकद्वन्द्वैः परि सामस्थेन ह्रियमाणं त्यज्यमानं यन्नीलोत्पलवनमिन्दीवरखण्डं तेन गहनं
निविष्टम् । **असकृदिति** । असकृन्निरन्तरं पितामहेन ब्रह्मणा परिपूरितो भूतो यः कमण्डलुः कुण्डिका
सेन धारं तामस्येन पृतं पावनं जलं जीवनं यस्य तत्तथा । **अनेकश इति** । अनेकशो वारंवारं बालखिल्याः
नक्षपुरासरा मुनयस्तेषां कदम्बकं समूहस्तेन कृतं विहितं संध्योपासनं संध्यावन्दनं यस्मिन्स्तत्तथा । **बहुश**
इति । अनेकशः सलिले जलेऽवतीर्णोत्तीर्णा या सावित्री हुताशनपत्नी तथा भग्नमुन्मूलितं देवाचनार्थं
कमलानां नलनीनां सहस्रं यस्मिन्स्तत् । **सहस्रश इति** । सहस्रवारं सप्तर्षीणां मरीचिप्रभृतीनां मण्डलं

चिद्वरुणहंसोपात्तकमलवनमकरन्दम्, कचिदिग्गजमजनजर्जरितजरन्मृणालदण्डम्, कचि-
त्र्यम्बकवृषभविषाणकोटिखण्डिततटशिलाखण्डम्, कचिद्यममहिषशृङ्गशिखरविक्षिप्तफेनपि-
ण्डम्, कचिदैरावतदशनमुसलखण्डितकुमुदखण्डम्, यौवनमिवोत्कलिकावहुलम्, उत्कण्ठि-
तमिव मृणालवलयालंकृतम्, महापुरुषमिव मीनमकरकूर्मचक्रप्रकटलक्षणम्, पण्मुखचरित-
मिव श्रूयमाणकौञ्चवनिताप्रलापम्, भारतमिव पाण्डुधार्तराष्ट्रकुलपक्षकृतक्षोभम्, अमृतम-
थनसमयमिव तीरकासारावस्थितशितिकण्ठपीयमानविषम्, कृष्णबालचरितमिव तटकदम्ब-

जलक्रीडावर्णनम् । **कचिदिति** । कास्मिश्चित्प्रदेशे वरुणस्य प्रचेतसो हंसेन मरालेनोपातो गृहीतः कमलव-
नस्य नलिनखण्डस्य मकरन्दो मरन्दो यस्मिंस्तत्तथा । **कचिदिति** । दिग्गजानां दिग्दन्तिनां मज्जनेनान्त-
र्विगाहनेन जर्जरिताः शिथिलीभूता जरन्मृणालदण्डा बहुकालीनविसदण्डा यस्मिंस्तत्तथा । **कचिदिति** ।
त्र्यम्बकस्येश्वरस्य यो वृषभो वलीवर्दस्तस्य विषाणकोटिः शृङ्गप्रभागस्तथा खण्डिता भेदितास्तस्य तीरस्य
शिलाखण्डा यस्य तत् । **कचिदिति** । यमस्य कृतान्तस्य यो महिषः कासरस्तस्य शृङ्गं विषाणं तस्य शि-
खरमप्रभागस्तेन विक्षिप्त इतस्ततः पर्यस्तः फेनपिण्डो डिण्डीरपुञ्जो यस्मिन् । **कचिदिति** । ऐरावतो हस्तिम-
लस्तस्य दशना दन्तास्त एव स्थूलवददृढत्वसाम्यान्मुसलान्ययोप्राणि तैः खण्डितं पाटितं कुमुदखण्डं कै-
रववनं यस्मिन् । अथ प्रकारान्तरेण तदेव विशेषयन्नाह—**यौवेति** । यौवनं तादृश्यं तद्वदिव । उभयसाम्यं
प्रदर्शयन्नाह—**उदिति** । उत्कलिका तरङ्गसंततित्तया बहुलं दृढम् । 'तरङ्गे भङ्गवीच्युर्म्युत्कलिका'
इति कोशः । पक्ष उत्कलिका हृल्लेखः । 'हृल्लेखोत्कलिका च' इति कोशः । विविधकामाभिलाषस्तथा
वहुलम् । व्याप्तमित्यर्थः । **उदिति** । उत्कण्ठितमुन्मनसम् । अर्थाद्विरहिजनम् । तदिव । तत्सदृशमित्यर्थः ।
उभयोः साम्यमाह—**मृणालेति** । मृणालानां तन्तुलानां बलयैः समूहैरलंकृतम् । उन्मना अपि
दाहज्वरोपशमनार्थं मृणालवलयालंकृतः स्यादित्यभङ्गश्लेषः । **महेति** । महांश्चासौ पुरुषश्चेति कर्मधारयः ।
तद्वदिव । उभयोर्विशेषणमाह—**मीनेति** । मीना मत्स्याः, मकरा जलचरविशेषाः, कूर्माः कच्छपाः ।
चक्रा जलचारिविशेषाः, प्रकटा वहिर्दृश्यमाना लक्षणाः सारसाः सारस्यश्च यस्मिन् । पक्षे मकरादीनि
चक्रान्तानि प्रकटानि स्पष्टानि लक्षणानि चिह्नानि यस्मिन् । महापुरुषस्य हस्तपादाद्यवयवेषु मकरादीनि
चिह्नानि भवन्तीति सर्वप्रसिद्धम् । ननु 'सारसी लक्ष्मणा सानुसौमित्रौ श्रीमति त्रिषु' इति रुद्रकोषा-
दिदर्शनात्कथमत्र लक्षणाशब्दप्रयोग इति चेत् । 'लक्षणश्चैव सारसः' इत्यमरमालायां निर्मेकारस्यापि
दर्शनात् । **पण्मुखेति** । पण्मुखः कार्तिकेयस्तस्य चरितमाचरणं तद्वदिव । **श्रूयेति** । श्रूयमाण आकर्ण्य-
मानः कौञ्चः पक्षिविशेषस्तस्य या वनिता स्त्री तस्याः प्रलापः प्रकर्षेण शब्दो यस्मिन् । पक्षे कार्तिकेयेन
कौञ्चदैवो हतः । अत एव तस्य वनितायाः प्रलापो रुदनं यस्मिन् । तथा भारतं व्यासप्रणीतं शास्त्रं तद्वदिव ।
पाण्ड्विति । पाण्डवः श्वेतवर्णा ये धार्तराष्ट्रा हंसविशेषास्तेषां कुलं समूहस्तस्य पक्षा वाजास्तैः कृतो
विहितः क्षोभो विप्रहो यस्मिन् । पक्षे पाण्डुरम्वात्मजः, धार्तराष्ट्रो दुर्योधनः, तयोः कुले अन्वयौ तयोः पक्षौ
खज्जनौ ताभ्यां कृतः क्षोभश्चित्तवैकल्यं यस्मिन् । **अमृतेति** । अमृतार्थं पीयमाणं अमृतमथनं कृतं यस्मिन् ।

क्षैत्याविरुद्धहरिकृतजलप्रपातक्रीडम्, मदनध्वजमिव मकराधिष्ठितम्, दिव्यमिवानिमिष
लोचनरमणीयम्, अरण्यमिव विजृम्भमाणपुण्डरीकम्, उरगकुलमिवानन्तशतपत्रपद्मोद्भा
सितम्, कंसवलमिव मधुकरकुलोपेगीयमानकुवलयपीडम्, कैटूस्तनयुगलमिव नागसहस्र
पीतपयोगण्डपम्, मलयमिव चन्दनशिशिरवनम्, असत्साधनमिवादृष्टान्तम्, अतिमनोहर
माह्लादनं दृष्टेरच्छोदं नाम सरो दृष्टवान् । आलोकमात्रेणैवापगतश्रमो दृष्ट्वा मैतस्यैवमक-
रोत्—‘अदो निष्फलमपि मे तुरङ्गमुखमिथुनानुसरणमेतदालोकयतः सरः सफलतामुपग-
तम् । अद्य परिसमाप्तमीक्षणयुगलस्य द्रष्टव्यदर्शनफलम्, आलोकितः खलु रमणीयानामन्तः,
दृष्ट आह्लादनीयानामवधिः, वीक्षिता मनोहराणां सीमान्तलेखा, प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजननानां

ज्ञानाः क्षालागत्यामविरुद्धो यो हरिर्गोलाङ्गूलस्तेन कृता विहिता जलप्रपातलक्षणा क्रीडा यस्मिन् । पक्षे
तदं समुदायाः । हरिः कृष्णः । शेषं पूर्ववत् । मदेति । मदनस्य कन्दर्पस्य यो ध्वजः केतुस्तद्वदिव ।
उभयोः सादृश्यमाह—मकर इति । मकरो जलजन्तुस्तेनाधिष्ठितमाश्रितम् । पक्षे मकराकृतिरूपं चिह्नम् ।
द्विधेयनि । दिवि भवं दिव्यं तद्वदिव । उभयोः साम्यार्थमाह—अनिमिषेति । अनिमिषास्तिमयस्तेषां
लोचनानि नेत्राणि नै रमणीयं मनोहरम् । पक्षेऽनिमिषलोचना देवाः । शेषं पूर्ववत् । अरण्येति । अरण्यं
काननं तद्वदिव । उभयोः साधर्म्यमाह—विजृम्भेति । विजृम्भमाणानि विनिद्राणि पुण्डरीकानि सिताम्भो-
जानि यस्मिन्तत्तथा । पक्षे विजृम्भमाणाः सन्त उज्ज्वलनिद्राः पुण्डरीकाश्चित्रकायाः । ‘चित्रकायः पुण्डरीकः’
इति कोशः । शेषं पूर्ववत् । उरगेति । उरगाः सर्पास्तेषां कुलमन्वयस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाविःकु-
र्वेमाह—अनन्तेति । असंख्यानि यानि शतपत्राणि पुष्पविशेषाणि, पद्मानि कमलानि, तैरुद्भासितं
शोभितम् । पक्षेऽनन्तो नागाधिपः, शतपत्रो नागविशेषः, पद्मश्च । शेषं पूर्ववत् । कंस इति । कंसो दैत्य-
स्य बलं सैन्यं तद्वदिव । उभयसाम्यार्थमाह—मध्विति । मधुकराणां भ्रमराणां कुलानि समूहाः
नैरुपगीयमानानि गानविपरीक्रियमाणानि कुवलयान्युत्पलानि तान्येवापीडः शेखरो यस्मिन्तत्तथा । पक्षे
कुवलयार्पाडो गजः । शेषं पूर्ववत् । कटू इति । कटूनांगमाता तस्याः स्तनयुगलं कुचयुग्मं तद्वदिव ।
उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्माह—नागेति । नागसहस्रैर्हस्तिहस्रैः पीता आखादिताः पयसो गण्डूषाश्रुलुका
यस्मिन्तत् । पक्षे नागाः सर्पाः, पयो दुग्धम् । शेषं पूर्ववत् । मलयेति । मलयो मलयाचलस्तद्वदिव ।
उभयोस्तुलनामाह—चन्दनेति । चन्दनं मलयजं तद्वच्छिशिरं शीतलं वनं जलं यस्मिन् । ‘कीलालं
भुवनं वनं वनरसः’ इत्यभिधानचिन्तामणिः । पक्षे चन्दनानां शिशिराणि वनानि काननानि यस्मिन् ।
असदिति । असत्साधनमसद्वस्तुस्तद्वदिव । शब्दापेक्षया तयोः साधर्म्यमाह—नेति । न दृष्टो न वीक्ष-
तोऽन्तोऽवागन्तं यस्य तत् । पक्षे न विद्यते दृष्टान्तो निश्चितसाध्वयान्यस्मिन् । तदभावादसद्ब्रुत्वमिति
भावः । अतिमनोहरम् । अतिमुन्दरमित्यर्थः । दृष्टेनैत्रस्याह्लादनम् । प्रमोदजनकमित्यर्थः । आलोकेति ।
आलोकमात्रेणैव निरीक्षणमात्रेणैवापगतो दूरीभूतः श्रमः क्लान्तिरर्थस्यैवविध्वन्नापीडस्तद्वदृष्ट्वा विलोक्य

परिसमाप्तिः, विलोकिता दर्शनीयानामवसानभूमिः । इदमुत्पाद्य सरःसलिलममृतरसमुत्पादयता वेधसा पुनरुक्ततामिव नीता खसृष्टिः । इदमपि खल्वमृतमिव सर्वेन्द्रियाह्लादनसमर्थमतिविमलतया चक्षुषः प्रीतिमुपजनयति, शिशिरतया स्पर्शसुखमुपहरति, कमलसुगन्धितया घ्राणमाप्याययति, हंसमुखरतया श्रुतिमानन्दयति, स्वादुतया रसनामाह्लादयति । नियतं चास्यैव दर्शनवृष्णया न परित्यजति भगवान्कैलासनिवासव्यसनमुमापतिः । न खलु सांप्रतमाचरति जलशयनदोहैर्देवो रथाङ्गपाणिर्यदिदममृतरससुरभिसलिलमपहाय लवणरसपरुषपयस्युदन्वति स्वपिति । नूनं चेदं न प्रथममासीत्सरो येन प्रलयवराहवोणाभिधातभीर्ता भूतधात्री कलशयोनिपानपरिकलितसकलसलिलं सागरमवतीर्णा, अन्यथा यद्यत्राङ्गाधानेकपातालगम्भीराभ्यसि निमग्ना भवेन्महासरसि किमेकेन महावराहसहस्रैरपि नासा-

सीमाया अन्तलेखा प्रान्तलेखा वीक्षिता नयनविपयीकृता । अतः परं चित्तहृत्किमपि नास्तीति भावः । प्रत्यक्षेति । प्रीतिजननानां प्रीत्युत्पादकानां परि सामस्येनाप्तिः प्राप्तिः परिसमाप्तिः प्रत्यक्षीकृतेन्द्रियगोचरीकृता । विलोकितेति । दर्शनीयानां द्रष्टुं योग्यानामवसानभूमिः प्रान्तभूमिश्चरमकथा वा विलोकिता वीक्षिता । इतःपरं दर्शनीयं नास्तीति भावः । इदमिति । इदममृतं पीयूषं तद्वद्रसो यस्यैवंविधं सरसस्ताकस्य सलिलं पानीयमुत्पाद्य निर्माय वेधसा ब्रह्मणोत्पादयता जगत्सृजता खसृष्टिः स्वकीयनिर्मितिः पुनरुक्ततामिव नीता प्रापिता । एकमेव वस्तु नामान्तरेण विहितमिति भावः । अमृतगुणोपपादेन पुनरुक्ततां सष्टयन्नाह—इदमिति । इदमपि । खलु निश्चितम् । इदं प्रत्यक्षोपलभ्यमानमप्यमृतमिव पीयूषमिव सर्वेषामिन्द्रियाणामाह्लादनं प्रीणनं तत्र समर्थं बलिष्ठमतिविमलतयातिस्वच्छतया चक्षुषो नेत्रस्य प्रीतिं स्नेहमुपजनयत्युत्पादयति । तथा शिशिरः शीतलस्तस्य भावस्तता तथा करणभूतया स्पर्शसुखमुपहरति करोति । तथा कमलस्य नलिनस्य सुगन्धो यस्मिंस्तस्य भावस्तता तथा घ्राणं नासिकामाप्याययति प्रीणयति । तथा हंसैर्मरालैर्मुखरो वाचालस्तस्य भावस्तता तथा श्रुतिं श्रोत्रमानन्दयति प्रीणयति । तथा स्वादुतया मिष्टतया रसनां रसज्ञामाह्लादयति प्रीणयति । नियतमिति । नियतं निश्चितम् । अस्यैव सरस एव दर्शनवृष्णयावलोकनलोभेनोमापतिर्भगवानीश्वरः । कैलासेति । कैलासो रजताद्रिस्तत्र यो निवासोऽवस्थानं स एव व्यसनमासक्तिस्तत्र परित्यजति न जहाति । न खल्विति । खलु निश्चितम् । रथाङ्गपाणिश्चकपाणिर्देवः कृष्णः सांप्रतमिदानीं जले पानीये शयनं स्वापस्तस्य दोहदमभिलाषं नाचरति न करोति । पूर्वं जलशयनापेक्षाकारणमाह—यदिति । यदिति हेत्वर्थः । इदममृतवत्पीयूषवद्रसो यस्मिन्नेवंविधं यत्सुरभिसलिलं सुगन्धिपानीयं तदपहाय त्यक्त्वा लवणो यो रसस्तेन परुषं रुक्षं पयो यस्मिन्नेवंभूत उदन्वति समुदे स्वपिति शयनं करोति । अतो नूनं निश्चितम् । इदं प्रथममादौ नासीन्नाभूत् । एतदभावादेव कृष्णः समुदे शयनं करोतीति भावः । कारणान्तरमाह—येनेति । येन कारणेनेदं प्रथमतो नासीदतएव भूतधात्री भूतानां प्राणिनां धात्री धारणक्षमा । एतदपेक्षया नूनं सागरं समुद्रमवतीर्णा मध्यप्रविष्टा । अथ तां विशेष-

दिता भवेत् । नूनं चास्मादेव सलिललेशमादायादाय महाप्रलयेषु प्रलयपयोदाः प्रलयदुर्दिना-
न्धकारितदशदिशः प्लावयन्ति भुवनान्तराणि । मन्ये च यत्सृष्टेरवाक्सलिलमयं ब्रह्माण्डरू-
पमादौ भुवनमभूत्तदिदं पिण्डीभूय सरोव्यपदेशेनावस्थितम्' इति विचारयन्नेव तस्य शिला-
शकलकर्कशवाल्काप्रायम्, विद्याधरोद्धृतसनालकुमुदकलापार्चितानेकचारुसैकतलिङ्गम्, अ-
रुन्धतीर्दत्तार्चपयःपयस्तरक्तकमलशोर्भितम्, उपकूलशिलातलोपविष्टजलमानुपनिषेव्यमाणा-
तपम्, अभ्यर्णतया च कैलासस्य स्नानागतमातृमण्डलपदपङ्क्तिमुद्राङ्कितम्, अंबकीर्णभस्म-
सूचितमग्नोत्थितगणकदम्बकोदूलनम्, अवगाहावतीर्णगणपतिर्गण्डस्थलगलितमदप्रसवणसि-
क्तम्, अतिप्रमाणपार्दानुमीयमानतृषितकात्यायनीसिर्हावतरणमार्गं 'दक्षिणतीरमासाद्य तुर-
गादवततार । अवतीर्य च व्यपनीतपर्याणमिन्द्रायुधमकरोत् । क्षितितललुठितोत्थितं च गृही-

किम् । न किमपीत्यर्थः । महेति । महावराहसहस्रैरपि नासादिता न प्राप्ता भवेत् । एतेन कल्पान्तेऽप्ये-
तस्यावस्थानं सूचितमिति भावः । नूनमिति । नूनं निश्चितम् । महाप्रलयेषु कल्पान्तेषु प्रलयपयोदाः
कल्पान्तमेघा अस्मादेव सरसः सलिललेशं जललेशमादायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा भुवनान्तराणि त्रिभुवन-
विवराणि प्लावयन्ति जलमयीकुर्वन्ति । अथ प्रलयमेघान्विशेषयन्नाह—प्रलयेति । प्रलयकालीनं यदुद्दिनं
मेघजं तमस्तेनान्धकारिता अन्धकारवदाचरिता दश दिशो यैस्ते तथा । मन्ये चेति । अहमिति मन्ये
जानामि यच्चादौ सृष्टेर्विश्वनिर्मितेरवाक्सलिलमयं जलमयं ब्रह्माण्डरूपं भुवनं त्रिविष्टपमभूत्तदिदं पिण्डी-
भूयैकीभूय सरोव्यपदेशेन तटाकमिषेणावस्थितमिति विचारयन्नेव चिन्तयन्नेव चन्द्रापीडः सरसो दक्षिणतीरं
दक्षिणदिग्वर्तिं प्रतीरमासाद्य प्राप्य तुरगादश्वादवततारावतीर्णवान् । अथ दक्षिणतीरं विशेषयन्नाह—
शिलेति । शिलाशकलवन्धिलखण्डवत्कर्कशाः कठिना या वालुकाः सिकतास्ताः प्रायो बाहुल्येन यस्मि-
स्तत् । त्रिद्येति । विद्याधरैर्व्योमचारिभिरुद्धृतानि गृहीतानि यानि सनालानि कुमुदानि कैरवाणि तेषां
कलापः समूहस्तेनार्चितानि पूजितान्यनेकान्यसंख्यानि चारुणि मनोहराणि जलोद्भिन्नं पुलिनं सैकतं तत्र
स्थितानि लिङ्गानि श्वरसंवन्धीनि यस्मिस्तत् । अरुन्धतीति । अरुन्धत्या वसिष्ठपत्न्या दत्तं यदर्चपयः
पूजार्थं जलं तस्मात्पर्यस्तानि पतितानि यानि रक्तकमलानि तैः शोभितं विराजितम् । उपेति । उपकूले
तटसमीपे यानि शिलातलानि तत्रोपविष्टानि स्थितानि जलमानुपाणि प्रसिद्धानि तैर्निषेव्यमाणः सेव्यमान
आतपः सूर्यालोको यस्मिन् । कैलासस्य रजताद्रेरभ्यर्णतया समीपवर्तितया स्नानार्थमागतं यन्मातृमण्डलं
ब्राह्मीप्रभृतीनां सप्तदेवीनां समुदायस्तस्य पदपङ्क्तिश्चरणवीथी तस्या मुद्रा भूमौ तत्प्रतिकृतिरूपा तथाङ्कितं
चिह्नितम् । अवकीर्णंति । अवकीर्णमितस्ततः पर्यस्तं यद्भस्म भूतिस्तेन सूचितं प्रकाशितं स्नातुं मम
पश्चादुत्थितं यद्गणानां प्रमथानां कदम्बकं समुदायस्तस्य त्रिपुण्ड्रसमय उदूलनं भस्मोदूलनं यस्मिस्तथा ।
अवगाहेति । अवगाहार्थं जलक्रीडार्थमवतीर्णं उत्तरितो यो गणपतिर्गणेशस्तस्य गण्डस्थलात्करटप्रदेशाद्-

तकतिपययवसग्रासं सरोऽवतार्य पीतसलिलमिच्छया स्नातं चोत्थाप्यान्यतमस्य समीपव-
र्तिनस्तरोर्मूलशाखायामपगतखलीनं हस्तपाशशृङ्खला कनकमय्या चरणौ बद्धा कृपाणि-
कावल्लान्निक्ष्वा चाग्रतः कतिचित्सरस्तीरदूर्वाप्रवालकवलान्पुनरपि सलिलभवततार ।
ततश्च प्रक्षालितकैरयुगलश्चातक इव कृत्वा जलमयमाहारम्, चक्राह्व इवास्याद्य मृणालशक-
लानि, शिशिरांशुरिव कराग्रैः स्पृष्ट्वा कुमुदानि, फणीवामिनन्य जलतरङ्गवातान्, अनङ्गशर-
प्रहारातुर इवोरसि निर्धाय नलिनीदलोत्तरीयम्, अरण्यराज इव शीकरार्द्रपुष्करोपशोभित-
करः सरःसलिलादुदगात् । प्रत्यग्रभ्रंशिरैश्च समृणालकैर्जलकणिकाचितैः कमलिनीपलाशै-
र्लतामण्डपपरिक्षिप्ते शिलातले स्रस्तरमास्तीर्य निधाय शिरसि पिण्डीकृतमुत्तरीयं निषसाद् ।
मुहूर्त विश्रान्तश्च तस्य सरस उत्तरे तीरप्रदेशे समुच्चरन्तमुन्मुक्तकवलेन निश्चलश्रवणपुटेन
तन्मुखीभूतेनोद्रीवेणेन्द्रायुधेन प्रथममाकर्णितं श्रुतिसुभगं वीणातन्त्रीझंकारमिश्रममानुषं

आत्ताः कतिपये कियन्तो यवसं तृणं तस्य ग्रासा गुडेरका येन स तं ततः पश्चात्तमथं सरोवतार्य सरो-
मध्ये नीत्वा पीतं सलिलमिच्छया येन न तु बलात्कारेण स्नातं कृतास्त्रं चोत्थाप्योत्थानं कारयित्वा
पश्चात्तदमानीयान्यतमस्य कस्यचित्समीपवर्तिनस्तरोर्मूलस्य मूलशाखायां च स्कन्धशाखायां गले निगरणे
बद्धा । कीदृशम् । अपगतं दूरीभूतं खलीनं मुख्यन्त्रणं यस्यैवंभूतम् । कनकमय्या सुवर्णनिर्मितया हस्त-
पाशशृङ्खला हस्तबन्धनार्थं यः पाशो ग्रन्थिस्तदर्थं वा शृङ्खला तया चरणौ पादौ बद्धा नियम्य कृपा-
णिका धुरिका तथावल्लान्कर्तितान्कतिचित्कियतः सरस्तीरस्य तटाकप्रतीरस्य दूर्वायाः शतपर्विकायाः
प्रवालकवलान्किसलयगुडेरकानग्रतः क्षिप्वा पुरो निधाय । अत्र चकारः क्रियासमुच्चयार्थः । पुनरपि
द्वितीयवारमपि सलिलं नीरभवततारोत्तीर्णवान् । स्वयमिति शेषः । ततश्च तदनन्तरं प्रक्षालितं कर-
युगलं हस्तयुगलं येनैवंभूतः सरःसलिलादुदगादुदतिष्ठदित्यन्वयः । चातक इव तोकक इव जलमयं पानीय-
मयमाहारं प्रत्यवसानं कृत्वा विधाय । चक्राह्व इव रथाङ्गनामेव मृणालशकलानि विसखण्डान्यास्याद्या-
स्वादं कृत्वा । शिशिरांशुरिव हिमांशुरिव कुमुदानि कैरवाणि कराग्रैर्हस्ताग्रैः स्पृष्ट्वा स्पर्शं कृत्वा । फणीव
भुजग इव जलतरङ्गवातानम्भःकलोलसमीरानभिनन्य संस्तूय । अनङ्गशरप्रहारातुर इव कामबाणानुविद्ध
इव नलिनीदलोत्तरीयं कमलिनीपत्रवैकक्ष्यमुरसि वक्षसि निधाय संस्थाप्य । अरण्यराज इव वनकरीव शीकरे-
णार्द्रमुन्नं पुष्करं कमलं गुण्डाग्रं च तेनोपशोभितः करो हस्तः गुण्डा च यस्यैवंभूतश्चन्द्रापीडः । लतेति । ल-
तालक्षणो यो मण्डपो जनाश्रयस्तेन परिक्षिप्ते बलयिते । 'परिक्षिप्तं बलयितम्' इति कोशः । एवंभूते
शिलातले पृथुप्रस्तरोपरि स्रस्तरमास्तीर्यास्तरणं कृत्वा ततः पिण्डीकृतं पिण्डतां प्रापितं यदुत्तरीयं निवसनं
शिरसि मस्तकस्याधोभागे निधाय संस्थाप्य निषसाद् शयनं चकारेत्यन्वयः । तैः स्रस्तरं कृतवानित्याका-
ह्वायामाह—**कमलिनीति** । कमलिनी नलिनी तस्याः पलाशैः पत्रैः । कीदृशैः । प्रत्यग्रं तत्कालं भग्नानि
खण्डितानि शिरांसि ग्रान्तानि येषां तैः समृणालकैः सतन्तुलैः । स्वार्थे कप्रत्ययः । जलस्य पानीयस्य या

अतिद्वीयस्तया तु तस्य प्रदेशस्य प्रयत्नव्यापृतलोचनोऽपि विलोकयन्न किञ्चिद्दर्श । तमेव केवलमनवरतं शब्दं शुभाव । कुतूहलवशाच्च गीतध्वनिप्रभवजिज्ञासया कृतगमनबुद्धिर्दत्तप-
र्याणमिन्द्रायुधमारुह्य प्रियगीतैः प्रथमप्रस्थितैरप्रार्थितैरपि वनहरिणैरुपदिश्यमानवर्त्मा बकु-
लैलालवङ्गलवलीलतालोलकुसुमसुरभिपरिमलयालिकुलविरुतिमुखरितया तमालनीलया दि-
ङ्गागमदशीथ्येव पश्चिमया वनलेखया निमितीकृत्य तं गीतध्वनिमभिप्रतस्थे । क्रमेण च
संमुखगतैः, अञ्छनिर्झरजलकणजालजनितजडिमभिः, जर्जरितभूर्जवल्कलैः, धूर्जटिर्घृषरो-
मन्थफेनविन्दुवाहिभिः पण्मुखशिखण्डिशिखाचुम्बिभिः, अम्बिकाकर्णपूरपल्लवोल्लोसनदुर्ल-

वाकर्णितं श्रुतम् । कीदृशम् । श्रुतिसुभगं कर्णमनोहरं वीणा वल्लकी तस्यास्तनूयः प्रसिद्धास्तासां झंका-
रोऽव्यक्तः शब्दस्तेन मिश्रं संपृक्तम् । अमानुषम् । दिव्यमित्यर्थः । श्रुत्वेति । श्रुत्वाकर्ण्य । चकारः पूर्ववत् ।
इति नमुपजातं समुत्पन्नं कौतुकमाध्वर्यं यस्य स तथा । इतिशब्दद्योत्यमाह—कुत इति । अत्र विगतमर्त्य-
संपातेऽमानुषं प्रदेशे गीतध्वनेः संभूतिः प्रभवः कुतः स्यात् । कमलिनीति । कमलिनी नलिनी तस्या दलैः
पत्रैः संस्तरः प्रस्तरस्तस्यादुत्थायात्थानं कृत्वा गीतसंपातेन गेयोत्पत्त्या सूचितां ज्ञापितां तामेव दिशं
ककुभं प्रति चक्षुर्नत्रं प्राहिणोत्प्रेरयामास । तस्येति । पूर्वोक्तप्रदेशस्य गीतस्थलस्यातिद्वीयस्तयातिदूरतया
प्रयत्ननात्युद्यमेन व्यापृते व्यापारिते लोचने नेत्रे येनैवंभूतोऽपि विलोकयन्पश्यन्न किञ्चिद्दर्शालोकया-
मास । केवलमनवरतं निरन्तरं तमेव शब्दं शुभावाकर्णयामास । कुतूहलेति । कुतूहलवशात्कौतुकवशाच्च
गीतध्वनेः प्रभव उत्पत्तिस्तस्य जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा तथा कृता विहिता गमने बुद्धिर्येनैवंभूतः । दत्तेति ।
दानमारोपितं पर्याणं पल्लयनं यस्मिन्नेतादृशमिन्द्रायुधमश्वमारुह्यारोहणं कृत्वा तया पश्चिमया वनलेखया ।
तारस्येति शेषः । तं पूर्वोक्तं गीतध्वनिं निमितीकृत्य निदानीकृत्याभिप्रतस्थे संमुखं जगाम । किंविशिष्टः ।
उपेति । उपदिश्यमानः कथ्यमानो वर्त्मा मार्गो यस्य सः । कैः । अप्रार्थितैरप्ययाचितैरपि वनहरिणैररण्य-
गृहैः । अथ तानेव विशिनष्टि—प्रियेति । प्रियं वल्लभं गीतं गानं येषां तैरत एव प्रथमपादौ प्रस्थितैः
प्रचलितैः । अथ वनलेखां विशेषयन्नाह—बकुलेति । बकुलः केसरः, एला चन्द्रबाला । ‘पृथ्वीका चन्द्र-
पालिला निष्कुटिर्वहुला’ इत्यमरः । लवङ्गो देवकुसुमवृक्षः; लवलीनाम्री लता बल्लीविशेषः; तासां लोलानि
चञ्चलानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां सुरभिर्ग्राणतर्पणः परिमलो गन्धो यस्यां सा तथा । अलीति । अलि-
कुलानां प्रसरसमूहानां या विरुतिः शब्दविशेषस्तया मुखरितया वाचालितया । तमालेति । तमालास्ता-
पिन्धनानिनीलयाऽस्तितया । श्यामत्वसाधर्म्यादाह—दिङ्गागेति । दिशां नागा हस्तिनस्तेषां मद्वीथ्येव दान-
श्रेण्येव । क्रमेणेति । क्रमेण परिपाठ्या । चकारः पूर्ववत् । अथ चन्द्रापीडं विशिनष्टि—पुण्यैरिति ।
पुण्यैः पवित्रैः कैलासमारुतै रजताद्रिवायुभिरभिनन्द्यमान आनन्द्यमानः । अथ मारुतानां विशेषणानि—
संमुखगतैरभिमुखागतैः । अञ्छेति । अञ्छानि निर्मलानि यानि निर्झरजलानि प्रस्रवणपानीयानि तेषां
कथा बिन्दवन्तेषां जालं समूहस्तेन जनित उत्पादितो जडिमा जाड्यं यैस्तैः । जर्जरितेति । जर्जरितानि
शिथिलीकृतानि भूर्जाणां मृदुत्वचां वल्कलानि चोचानि यैस्तैः । धूर्जटीति । धूर्जटिरीश्वरस्तस्य यो वृषो
बर्त्तव्यस्तस्य रोमन्धश्चविंतचर्वणं तस्य फेनो डिण्डीरस्तस्य बिन्दूवहन्तीत्येवंशीला बाहिनस्तैः । वण्मु-
खेति । वण्मुखास्य कार्तिकेयस्य यः शिखण्डी मयूरस्तस्य शिखा चूडा तच्चुम्बिभिस्तत्पर्शकारिभिः । अ-

लितैः, उत्तरकुरुकामिनीकर्णोत्पलप्रेङ्गोलनदोहदिभिः, आकम्पितककोलैः नमेरुकुसुमपांसु-
पातिभिः पशुपतिजटावैन्धार्तवासुकिपरिपीतशेषैराह्लादिभिः पुण्यैः कैलासमारुतैरभिनन्ध-
मानो गत्वा च तं प्रदेशं सर्वतो मरकतहरितैः, हारिहारीतरुतिरमणीयैः, भ्रमद्भृङ्गराजनैखर-
जर्जरितजर्जठकुड्यालैः, उन्मदकोकिलकुलकवलीकृतसहकारकोमलाग्रपल्लवैः, उन्मदषट्चरण-
चक्रवालवाचालितविकचचूतकलिकैः, अचकितचूर्कोरचुम्बितमरिचाङ्कुरैः, चम्पकपरागपुञ्ज-
पिञ्जरकपिञ्जलजग्धपिप्पलीफलैः, फलभरनिकरपीडितदाडिमनीडप्रसूतकलविङ्कैः, प्रक्रीडि-
तकंपिकुलकरतलताडनतरलिततांडीपुटैः, अन्योन्यकुपितकपोतपक्षपालीपातितकुसुमैः, कुसु-
मरजोराशिसारसारिकाश्रितशिखरैः, शुक्रशतमुखनखशिखरशकलितफलस्फीतैः जलधरजल-

तत्र दुर्ललितं दुश्चेष्टितं येषां तैः । उत्तरेति । उत्तरदिग्वर्तिनां कुरुणां क्षेत्रविशेषाणां याः कामिन्यः स्त्रिय-
स्तासां कर्णोत्पलानां श्रवणकुवलयानां प्रेङ्गोलन आन्दोलने दोहदोऽभिलाषो विद्यते येषां तैः । आकम्पति ।
आकम्पिता आधूनिताः ककोलाः कोशफला यैस्ते तथा तैः । नमेर्विति । नमेरवो वृक्षविशेषास्तेषां
कुसुमानि पुष्पाणि तेषां पांसवो रजांसि पातयन्तीत्येवंशीलास्तैः । पशुपतिरिति । पशुपतेरीश्वरस्य जटा
सटा तस्या बन्धो नियन्त्रणं तेनार्तः पीडितो यो वासुकिर्नागराजस्तेन परिपीता आस्वादितास्तेभ्यः शेषा
अवशिष्टास्तैराह्लादिभिः प्रमोदकारिभिः । तं प्रदेशं स्थानं गत्वा स चन्द्रापीडः पादवैर्धृक्षैः परिवृतं चन्द्रप्रभना-
न्नश्चन्द्रप्रभाभिधानस्य कैलासपादस्य रजताद्विपर्यन्तपर्वतस्य तलभागनिविष्टमधोदेशस्थितं भगवतः शूल-
पाणेः शंभोः शून्यं जनवर्जितं भूतलभागे संनिविष्टं स्थापितं सिद्धायतनं चैत्यमपश्यदित्यन्वयः । अथ पाद-
पान्विशेषयन्नाह—सर्वत इति । सर्वतः समन्तान्मरकतमश्मगर्भं तद्वद्धरितैर्नीलितैः । हारीति । हारिणो
मनोहरा ये हारीता मृदङ्गरास्तेषां रुतयः शब्दास्तै रमणीयैर्मनोहरैः । भ्रमदिति । भ्रमन्तश्चलन्तो ये
भृङ्गराजा धूम्याटाः पक्षिणस्तेषां नखरा नखास्तैर्जर्जरितानि श्लथीकृतानि जरटानि कटिनानि कुञ्जालानि
येषां तैः । उन्मदेति । उन्मदान्युत्प्लुष्टमद्युक्तानि यानि कोकिलकुलानि पिकसमूहानि तैः कवलीकृता
भक्षिताः सहकारस्याग्रस्य कोमला मृदवोऽग्रपल्लवाः प्रान्तकिसलयानि येषु तैः । उन्मदेति । उन्मदा ये
षट्चरणा भ्रमरास्तेषां चक्रवालं समूहस्तेन वाचालिता मुखरीकृता विकचाः स्फुटाश्रूतकलिकाः सहकार-
कोरका येषु तैः । अचकित इति । अचकिता अत्रस्ता ये चकोरा विषसूचकास्तैश्चुम्बिताश्चर्विता मरि-
चानां श्वेतशोभाजनानामङ्कुराः प्ररोहा येषु तैः । चम्पकेति । चम्पको हेमपुष्पकस्तस्य यः परागः पौष्पं
रजस्तस्य पुञ्जः समूहस्तद्विपञ्जराः पीतरक्ता ये कपिञ्जलास्तित्तिरास्तैर्जग्धानि भक्षितानि पिप्पल्या वैदेह्याः
फलानि येषु तैः । फलेति । फलस्य भरो भारस्तस्य निकरः समूहस्तेन पीडिता बाधिता दाडिमाः करकास्तेषु ये
नीडाः कुलायास्तेषु प्रसूता जनिताः कलविङ्काः कुलिङ्गङ्का येषु तैः । प्रक्रीति । प्रक्रीडितं क्रीडया प्रवृत्तं य-
त्कपिकुलं गोलाङ्गूलसमूहस्तस्य करतलानि पाणितलानि तेषां ताडनेन प्रधातेन तरलितानि कम्पितानि ताडी-
पटानि येषु तैः । अन्योन्येति । अन्योन्यं परस्परं कुपिताः कोपं प्राप्ता ये कुपोताः पारावतास्तेषां पक्षपाल्यो

लब्धविप्रलब्धमुग्धचातकध्वानमुखरिततमालखण्डैः, इभकलभकोलूनपल्लववेल्लितलवलीवल-
 यैः, आलीयमाननवयौवनमत्तपारावतपक्षक्षेपैर्पर्यस्तकुसुमस्तवकैः, तनुपवनेकम्पितकोमलकद-
 लीदलवीजितैः, अविरलफलनिकरावनतनालिकेरवनैः, अकठोरपत्रपुटपूर्णेविटपिपरिवृतैः, अ-
 निवारितविहंगुण्डखण्डितपिण्डखर्जूरजालकैः, मदमुखरमयूरीमधुररवविराजितान्तरैः, आ-
 कलितकलिकाकलापदन्तुरितैः, अन्तरान्तरा कैलासतरङ्गिणीतरङ्गितसिकतिलतलभूमिभागैः,
 वनदेवताकरतलनिवहनिभमलक्तकजललवसिक्तमिव किसलयनिकरमतिसुकुमारमुद्रहृद्भिः,
 ग्रन्थिपर्णप्रासमुदितचमरीकुलनिपेवितमूलैः, कर्पूरागरुप्रायैः, इन्द्रायुधैरिव धनावस्थानैः, कुसु-
 मैरिवाद्भक्तदिनेकरप्रवेशशिशिराभ्यन्तरैः, दाशरथिवलैरिवोञ्जननीलनलपरिगतप्रान्तैः, प्रासा-

नेभ्यस्तस्य जलं पानीयं तत्र लब्धा आसक्ता अथ च विप्रलब्धा वक्षिता ये मुग्धचातका वष्पीहास्तेषां
 वानेन शब्देन मुखरितं वाचालितं तमालखण्डं तापिच्छवनं येषु तैः । एतेन तमालखण्डानां कृष्णवर्ण-
 येन जलधरभ्रमानमुग्धचातकैः प्रार्थ्यत इति ध्वनितम् । इमेति । इभानां हस्तिनां कलभाक्षिशद-
 यकाः । स्वार्थे कः । तैरुलूनाः खण्डिताः पल्लवाः किसलयाणि येषामेवंविधानि वैल्लितान्यान्दोलितानि
 लवलीवलवानि येषु तैः । आलीयेति । आ समन्ताल्लीयमाना अन्तःप्रविश्यमाना ये नवयौवनेन प्रत्यमताः
 रम्येन गता उत्कटाः पारावताः कलरवास्तेषां पक्षक्षेपेण गरुद्विक्षेपेण पर्यस्ताः पतिताः कुसुमस्तवकाः
 पुष्पमुच्छा येषां तैः । तन्विति । तनुपवनेन मन्दवायुना कम्पिता धृता याः कोमला मृदवः कदल्यो
 ग्मभान्तायां दलानि पत्राणि । 'पर्णं पत्रं छदं दलम्' इति कोशः । तैर्वीजितैः कृतवालव्यजनेन । अ-
 विरलेति । अविरलान्यपेलवानि यानि फलानि तेषां निकरः समूहस्तेनावनतानि नमितानि नालिकेर-
 वानि लातयौखण्डानि येषु तैः । अकठोरेति । अकठोराणि मृदूनि पत्रपुटानि येषामेवंविधा ये पूगविट-
 पिनः कुसुमवृक्षस्तैः परिवृतैः परिवेष्टितैः । अनिवेति । अनिवारिता अनिविद्धा ये विहगाः पक्षिणस्तेषां
 गुण्डानि सुत्रानि तैः खण्डितानि शकलीकृतानि पिण्डखर्जूरजालकानि प्रसिद्धानि येषु तैः । मदेति ।
 मदेन रम्येण ऋतुविशेषजनितवलभरेण वा मुखरा वाचला या मयूरी नीलकण्ठयोषितस्तासां यो मधुरो मिश्रो
 रसः शब्दस्तेन विराजितान्यन्तराणि मध्यानि येषां तैः । आकलीति । आकलिताः प्रादुर्भूताः याः
 कलिकाः कोरकाः । 'कलिका कोरकोऽस्त्रियाम्' इति कोशः । तस्याः कलापः संघातस्तेन दन्तुरितै-
 र्वर्णैः । कैलासेति । कैलासस्य रजताद्रेरन्तरान्तरा । मध्ये मध्य इत्यर्थः । यास्तरङ्गिण्यो नद्यस्तासां
 तरङ्गिणेन भङ्गितेन सिकतिलो वालुकितस्तलभूमिभागोऽधःप्रदेशो येषां तैः । किं कुर्वद्भिः पादपैर्वृक्षैः । अति-
 सुकुमारमित्यदु किसलयनिकरं पल्लवसमूहमुद्रहृद्भिर्धारयद्भिः । रक्तलसादृश्यात्तदेव विशेषयन्नाह—वनेति ।
 वनदेवतानामरण्याभिष्टात्रीणां करतलनिवहनिभमिव हस्ततलसमूहसदृशमिव । अलेति । अलक्तको याव-
 दन्तस्य जललवः सिक्तमिव सिञ्चितमिव । ग्रन्थीति । ग्रन्थिवर्णं शुक्लम् । 'ग्रन्थिपर्णं शुक्रं वर्हम्' इत्य-
 नुरः । तस्य प्रासेन मुदितानि हर्षितानि यानि चमरीकुलानि वनोद्भवगोसमूहानि तैर्निषेवितानि सेवितानि
 मूलानि पुत्रानि येषां तैः । कर्पूरेति । कर्पूरा अन्तर्गर्भितघनसारवृक्षाः, अगरवो राजार्हाः प्रायो बाहल्येन

द्विजोपसेवितैः, महासमरमुखैरिव पुंनागसमाकृष्टशिलीमुखैः, महाकरिभिरिव प्रलम्ब-
 लवस्पृष्टभूतलैः, अग्रमत्तपार्थिवैरिव पर्यन्तावस्थितबहुगुल्मकैः, दंशितैरिव भ्रमरसंघा-
 वावृतकायैः, प्रमाणाभिमुखैरिव वानरकराङ्गुलिस्पृष्टगुञ्जैः, अवनिपालशयनैरिव सिंह-

देति । प्रासादा देवगृहास्तैरिव । 'प्रासादो देवभूपानाम्' इत्यभिधानचिन्तामणिः । भञ्जशेषमाह—
 सह पारावतैर्मर्कटैर्वेतिमानाः सपारावतास्तैः । 'पारावतः कलरवे गिरौ मर्कटतिन्दुके' इत्यने-
 पक्षे पारावतः कपोतः । भवनेति । भवने गृहे स्थिता ये तापसाः परिव्राजकास्तैरिव । एतत्सा-
 —संनोति । संनिहिताः समीपवर्तिनो वेत्रा वृक्षविशेषा आसनाः प्रियका येषां तैः, पक्षे संनि-
 वेत्रासनानि विष्टरविशेषाणि येषामिति बहुव्रीहिः । रुद्र इति । रुद्रा ईश्वरा एकादश तैरिव । एत-
 माह—नागेति । नागलता ताम्बूली । 'ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नामपर्यायवृद्धयपि' इत्यभिधानचि-
 ताः । तथा वद्धः परिकरः परिधिर्येषां तैः । पक्षे नागाः सर्पा एव लता तथा वद्धः । अर्थाजटायाः
 येषामिति बहुव्रीहिः । उद्धीति । उद्धेः समुद्रस्य कूलं तटं तस्य पुलिनानि जलोज्झितप्रदेशा-
 'पुलिनं तज्जलोज्झितम्' इति कोशः । उभयोः सादृश्यमाविष्कुर्वन्नाह—निरन्तरमिति ।
 सततमुद्भिन्नानि प्रकटितानि प्रवाला नवपल्लवा लताङ्कुरा वल्लीप्रतोहाश्च तेषां जालकानि वृन्दानि
 पक्षे प्रवाललता विट्टमलता । शेषं पूर्ववत् । अभीति । अभिवेकार्थं यानि सलिलानि जलानि
 एतत्साम्यमाह—सर्वेति । सर्वाः समग्राश्च ता ओषधयः फलपाकान्तास्तासां यानि कुसुमफल-
 गानि तैः सनाथैः सहितैः । पक्षे मङ्गलकर्मणि सर्वोपधी प्रसिद्धा । आलेख्येति । आलेख्यं चित्रं
 गृहास्तैरिव । उभयोः सादृश्यमाह—वह्नि । बहुवर्णैरनेकरागैश्चित्राणि पत्राणि पिच्छानि येषा-
 नां शकुनीनां पक्षिणां शतं तेन संशोभितैर्विराजितैः । पक्षे बहुवर्णोपेतानि यानि चित्राण्यालेख्यानि
 ने पत्राणि बाह्यानि शकुनयः पक्षिणः । शेषं पूर्ववत् । कुरुभिरिति । कुरवः कुशवंशोद्धवा राजा-
 एतयोः सादृश्यमाह—भार इति । भारद्वाजा व्याघ्राटा ये द्विजाः पक्षिणस्तैरुपसेवितैः, पक्षे
 यो द्रोणः । ग्रहेति । महान्ति प्रकृष्टानि यानि समरमुखानि सङ्ग्रामप्रारम्भास्तैरिव । 'मुखगुपाये
 श्रेणिनिःसरणाखयोः' इत्यनेकार्थः । एतयोः साम्यार्थमाह—पुंना इति । पुंनागैर्वृक्षविशेषैः समाकृष्टाः
 रताः शिलीमुखा भ्रमरा येषु तैः । पक्षे पुंनागाः प्रकृष्टपुरुषाः । शिलीमुखा वाणाः । शेषं पूर्ववत् ।
 तिस्थूला ये करिणो हस्तिनस्तैरिव । उभयोस्तुल्यतां प्रदर्शयन्नाह—प्रलम्बेति । प्रलम्बा लम्बाय-
 चालपल्लवा नवीनफिसलयानि तैः करणभूतैः स्पष्टं संघटितं भूतलमधःप्रदेशो येषां तैः । पक्षे बाल-
 मरप्रान्ताः । शेषं पूर्ववत् । शोभातिशयार्थं हस्तिनां नामराणि कर्णे वध्यन्त इति सर्वप्रसिद्धम् ।
 ति । अग्रमत्ताः सावधाना ये पार्थिवा राजानस्तैरिव । एतयोः सादृश्यमाह—पर्यन्त इति । पर्यन्ते
 स्थिता बहवोऽनेके गुल्मका गुच्छका येषु तैः । पक्षे गुल्मकाः सेनाविशेषाः । 'एकैर्गेकरथा
 तिः पद्मपदातिका । सेनामुखं गुल्मः' इति कोशः । दंशितेति । दंशितैर्वर्भितैरिव । 'दंशितो
 सज्जः' इति कोशः । एतयोस्तुल्यत्वमाह—भ्रमेति । भ्रमराणां शिलीमुखानां यः संघातः समूहः
 नवचं वर्म तेनावृत आच्छादितः कायो देशे येषां तैः । पक्षे भ्रमरा आवर्तास्तेषां संघातः समूहो
 यानि कवचाणि संनाहाः । शेषं पूर्ववत् । प्रमाणेति । प्रमाणं तोलनं तत्राणिमुखाः संमुखास्तैरिव ।

पादाङ्किततस्तलैः, आरब्धपञ्चतपःक्रियैरिबोच्छिखशिखिमण्डलपरिवृतैः, दीक्षितैरि
 कृष्णसारविपाणकण्डूयनैः, जरद्गृहमुनिभिरिव जटालवालकैर्मण्डलधरैः, इन्द्रजाति
 दृष्टिहारिभिः पादपैः परिवृतं चन्द्रप्रभनान्नस्तस्य सरसः पश्चिमे तीरे कैलासपादस
 त्स्नातृदातया प्रभया धवलयतस्तं प्रदेशं भूतलभागसंनिविष्टं भगवतः शूलपाणेः शून्यं
 द्वायतनमपश्यत् । तच्च पवनोद्धूतैरितस्ततः समापतद्भिः केतकीगर्भधूलिभिर्ववलीक्रिय
 कायः पशुपतिदर्शनहेतोर्वलादिव प्रतिपाद्यमानो भस्मव्रतमायतनप्रवेशपुण्यैरिव परिग
 णः प्रविश्याद्राक्षीच्चतुस्तम्भस्फटिकमण्डपिकातलप्रतिष्ठितम्, अचिरोद्धूतैर्द्रांर्द्रैर्दल

आदिष्य गुप्ता येषु तैः । पक्षे वेति विकल्पार्थः । नराङ्गुलयो मनुष्याङ्गुलयः । शेषं पूर्ववत् । सुवर्ण
 गुप्ताया एव ग्रहणमिति लोकप्रसिद्धम् । अवनीति । अवनिपाला राजानस्तेषां शयनैस्तत्पैरिव ।
 सादृश्यं प्रदर्शयन्नाह—सिंहेति । सिंहपादैर्दृश्यक्षचरणैरङ्कितानि चिह्नितानि तस्तलानि वृक्षाधोभा
 रैः । पक्षे सिंहपादैरङ्किता एतादृशानि तलानि । शेषं प्राग्वत् । आरब्धेति । आरब्धा प्रस्तुता प
 क्रिया पञ्चामिमाधनकर्मैर्यस्तैरिव । एतयोः शब्दसादृश्यमाह—उच्छिखेति । उच्छिखमूर्ध्वचूडं
 गितमण्डलं मयूरसमूहस्तेन परिवृतैः परिवेष्टितैः । पक्ष ऊर्ध्वं शिखा ज्वाला यस्यैवंभूतं शिखिमण्डलं
 ण्डलम् । शेषं प्राग्वत् । दीक्षिता यज्ञे गृहीतव्रतास्तैरिव । एतयोः साम्यमायिः कर्तुमाह—कृतेति
 विहितं कृष्णमारुमृगविपाणानां शृङ्गाणां कण्डूयनं कण्डूया येषु तैः । 'कण्डूः कण्डूयनं खड्गैः कण्डूया'
 धानचिन्तामणिः । पक्षे कृष्णसारविपाणेन कण्डूयनम् । शेषं प्राग्वत् । दीक्षितानामयमाचारो यन्मृग
 कण्डूयनं विधीयत इति । जरेति । जरन्तो ज्यायांसो ये गृहमुनय आश्रमतापसास्तैः पञ्चमुनीनाम
 न भवन्तीति गृहपदं नैरिव । एतयोः सादृश्यप्रदर्शनार्थमाह—जटेति । जटा शिफाः, आलवालक
 पः तस्य मण्डलं परिवेष्टितं धरन्तीति धरैः, पक्षे जटायुक्ता ये वालाः स्तनंधयास्त एव कमण
 पानीयसमूहधरा येष्विति बहुव्रीहिः । इन्द्रेति । इन्द्रजालिका मायिकास्तैरिव । उभयोः सादृश्य
 दृष्टीति । दृष्टयो नेत्राणि तेषां हारिभिर्हरणशीलैः । नेत्राभिरामैरित्यर्थः । पक्षे दृष्टिवक्त्रकैः । अ
 प्रागेवोक्तः । अथ कैलासपादं विशेषयन्नाह—ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्ना कौमुदी तद्वद्वदातया शुभ्रया
 कान्त्या तं प्रदेशं तत्पार्श्ववर्तिभूभागं धवलयतो धवलीकुर्वतः । तच्चेति । तदायतनं प्रविश्य तत्र
 कुला भगवन्तं माहात्म्यवन्तं त्र्यम्बकं गौरीनाथमद्राक्षीद्दृशंलन्वयः । अथ चन्द्रापीडं विशेषयन्
 पवेति । पवनेन वायुनोद्धूतैः कम्पितैरितस्ततः समापतद्भिर्न्यत्रतत्र निपतद्भिः केतक्याः प्रसिद्धाया
 लिभमन्धरेणुभिर्धवलीक्रियमाणा शुभ्रीक्रियमाणा काया देहो यस्य सः । पाण्डुरत्नसाम्येनाह—पशु
 पशुपतेरीश्वरस्य यद्दर्शनमवलोकनं तस्य हेतोः । तदर्थमित्यर्थः । वलादिव हठादिव भस्मव्रतं वि
 प्रतिपाद्यमान इवाङ्गीक्रियमाण इव धूलीनां शुचित्वाटपुण्यानामपि तथाविधत्वात् । तत्साम्ये
 आयेति । आयतनं चैवं तत्र यः प्रवेशस्तस्माद्यानि पुण्यानि श्रेयांसि तैः परिगृह्यमाण इवोपाद

गलज्जलविन्दुभिरूर्ध्वविपाटितचन्द्रबिम्बदलैरिव निजाट्टहासावयवैरिव शेषफणाशकलैरिव पाञ्चजन्यसहोदरैरिव क्षीरोदहृदयाकाररूपपादितमौक्तिकमुकुटविभ्रमैः शुचिभिर्मन्दाकिनी-पुण्डरीकैः कृतार्चनम्, अमलमुक्ताशिलाघटितलिङ्गम्, अशेषत्रिभुवनवन्दितचरणम्, चरा-चरगुरुम्, चतुर्मुखम्, भगवन्तं त्र्यम्बकम् । तस्य च दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्याभिमुखीमासी-नाम्, उपरचितब्रह्मासनाम्, अतिविस्तारिणा सर्वदिङ्मुखप्लावकेन प्रलयविभ्रुतक्षीरपयोधिपू-रपाण्डुरेणातिदीर्घकालसंचितेन तपोराशिनेव सर्वतो विसर्पता पादपान्तरैस्त्रिस्रोतोजलनिभेन पिण्डीभूय ब्रह्मेव देहप्रभावितानेन सगिरिकाननं दन्तमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्, अन्यथैव धवलयन्तीं कैलासगिरिम्, अन्तर्द्रष्टुरपि लोचनपथप्रविष्टेन श्रेतिमानमिव मनो नयन्तीम्, अतिधवलप्रभापरिगतदेहतया स्फटिकगृहगतमिव दुग्धसलिलमग्नमिव विमलचैलांशुकान्त-

येषु तैः । गलज्जलविन्दुसाम्येनोत्प्रेक्षते—ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वं विपाटितं भिन्नं यच्चन्द्रबिम्बं शशिमण्डलं तस्य दलैः खण्डैरिव । तत्राप्यमृतस्य गलद्विन्दवो भवन्तीति भावः । अत्र शुक्लसाम्यादाह—निजेति । निजः स्वकीयो योऽट्टहासो महान्हासस्तस्यावयवैरिवापघनैरिव । शेषेति । शेषस्य नागाधिपतेः फणा स्फटस्तस्य शकलैः खण्डैरिव । अर्धविकसितत्वसाम्यादाह—पाञ्चेति । पाञ्चजने पाताले भवः पाञ्चजन्यो जनार्दनशङ्खस्तस्य सहोदरैरेकोदरसमुत्पन्नैरिव । हृदयस्य पुण्डरीकाकारत्वात्साम्येनाह—क्षीरेति । क्षीरो-दस्य क्षीरसमुद्रस्य यद्दृढं स्वान्तं तद्वदाकार आकृतिर्येषां तैः । अप्रसंकुचितत्वसाम्येनाह—उपेति । उपपादितो विहितो मौक्तिकानां रसोद्भवानां मुकुटविभ्रम उष्णीषभ्रान्तिर्यैः । अथ स्थावररूपमधिकृत्य त्र्यम्बकं विशेषयन्नाह—अमलेति । अमला निर्मला या मुक्ताशिला मौक्तिकशिला तस्या घटितं निर्मितं लिङ्गं यस्य स तम् । जङ्गमरूपमधिकृत्याह—अशेषेति । अशेषं यन्त्रिभुवनं त्रिविष्टपं तेन वन्दितौ नमस्कृतौ चरणौ यस्य स तम् । चरेति । चराचरस्य जीवलोकस्य गुरुं हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टारम् । चतुरिति । चत्वारि मुखानि यस्य स चतुर्मुखस्तम् । ननु महादेवस्य पञ्चकत्वात्कथमत्र चतुर्मुखोपवर्णनमि-ति वाच्यम् । सामान्यतस्तन्निवासिनः प्रयोजनवशाच्चतुर्मुखत्वापि संभवात् । तस्य त्र्यम्बकस्य दक्षिणामप-सव्यां मूर्तिं प्रतिमामाश्रित्याश्रयणं कृत्वाभिमुखीं संमुखीमासीनां निषण्णां प्रतिपन्नं स्त्रीकृतं पाशुपतमीश्वर-सक्तं व्रतं नियमविशेषो यथा तां कन्यकां महाश्वेताभिधानां ददर्शति दूरेणान्वयः । इतः कन्यकां विशेषय-न्नाह—उपेति । उपरचितं निर्मितं ब्रह्मासनं ध्यानासनं यथा सा ताम् । पुनः किं कुर्वतीम् । सगिरिका-ननं तं प्रदेशं दन्तमयमिव गजदन्तनिर्मितमिव कुर्वतीं प्रणयन्तीम् । केन । देहप्रभावितानेन शरीरकान्ति-कलापेन । अथ प्रभावितानं विशेषयन्नाह—अतीति । अतिशयेन विस्तारिणा प्रसरणशीलेन । सर्वेति । सर्वदिङ्मुखानां प्लावकेनाच्छादकेन । प्रलयेति । प्रलयः कल्पान्तस्तेन विभ्रुतो विस्तृतो यः क्षीरपयोधि-स्तस्य पूरो रयस्तद्वत्पाण्डुरेण शुभ्रेण । उज्ज्वलत्वसाम्यादाह—अतीति । अतिदीर्घाऽत्यायतो यः कालो-ऽनेहा तेन संचितेनैकक्रीकृतेन विसर्पता प्रचलता तपोराशिना तपःसमूहेनेव । अतिस्वच्छत्वादाह—पादपेति । पादपान्तरैर्वृक्षान्तरैः प्रतिबन्धकीभूतैः पिण्डीभूय समूहीभूय ब्रह्मेव त्रिस्रोतोजलनिभेन गङ्गा-

रितामिव आदर्शतलसंक्रान्तामिव शरदभ्रपटलतिरस्कृतामिव अपरिस्फुटविभाव्यमानावय-
वाम्, पञ्चमहाभूतमयमपहाय द्रव्यात्मकमङ्गलनिष्पादनोपकरणकलापं धवलगुणेनेव केवले-
नोत्पादिताम्, अध्वरक्रियामित्रोद्धेतगणकचग्रहभयोपसेवितत्र्यम्बकाम्, रतिमिव मदनदेहिनि-
मित्तं हरप्रसादनार्थमागृहीतहराराधनाम्, क्षीरोदाधिदेवतामिव सहवासपरिचितहरचन्द्रले-
खोत्कण्ठाम्, इन्दुमूर्तिमिव स्वर्भानुभयकृतत्रिनयनशरणगमनाम्, ऐरावतदेहच्छविमिव
गजजिन्नावगुण्ठनोत्कण्ठितशितिकण्ठचिन्तितोपनताम्, पशुपतिदक्षिणमुखहासच्छविमिव व-

अवयवा अपधना यस्याः । स्वच्छद्रव्यान्तरितत्वसाम्येनोत्प्रेक्षते—स्फटिकेति । स्फटिकश्चन्द्रकान्तस्त-
स गृहं भाम तत्र गतामिव प्राप्तामिव । दुग्धेति । दुग्धसलिले क्षीरोदे मन्नामिव शुडितामिव । चिमलेति ।
चिमले निमले यथेलांशुकं वस्त्रविशेषस्तेनान्तरितामिव व्यवहितामिव । आदर्शेति । आदर्शतलं मुकुरतलं
तत्र संक्रान्तामिव प्रतिबिम्बितामिव । शरदिति । शरद्वनात्ययस्तस्या अभ्रपटलानि मेघवृन्दानि तैस्ति-
रस्कृतमानन्तर्हितामिव । अपरिस्फुटावयवत्वादेवाशङ्कते—पञ्चेति । पञ्चमहाभूतमयं पृथिव्याद्या-
त्मकं द्रव्यरूपमज्ञाननिष्पादनोपकरणकलापं शरीरजनकसामग्रीमपहाय दूरीकृत्य केवलेन धवलगुणेनेवो-
त्पादितां निर्मिताम् । शौक्ल्यं शययवत्त्वादिति भावः । केचिदपहायेत्यस्योभयत्र संवन्धमाहुः । तथा—
धवलगुणेनेवोत्पादितायास्तस्याः पृथिव्याद्यान्तात्मकत्वे द्रव्यत्वमेव न स्यादित्यत आह—द्रव्येति । द्रव्या-
त्मकं स्वरूपमपहाय । ननु द्रव्यत्वाभावेऽज्ञानि शरीरावयवास्तन्निष्पादने या उपकरणसामग्र्यपेक्षिता सा
न स्यात् । तस्याश्च द्रव्यात्मककार्ये जननेऽसामर्थ्यादत आह—अङ्गेति । तदप्यपहाय न चाभाव
एव दूषणमलौकिकप्रसिद्धेः । दूषणस्यैव भूषणत्वात् । अध्वरक्रियायाः स्त्रीत्वमाश्रित्याह—अध्वर इति ।
अध्वरो दक्षस्य यज्ञस्तस्य क्रिया कर्म तामिव । उभयसादृश्यमाह—उद्धतेति । उद्धता अनार्या ये गणा
मनुष्यवृन्दाः पार्षदाश्च तैर्यः कचग्रहः केशग्रहस्तस्माद्यद्भ्यं तेनोपसेवितः सपर्याविषयीकृतत्र्यम्बक
ईश्वरो यया सा ताम् । दक्षप्रजापतिनाध्वर ईश्वरो नाहूतः । तेन गणाः प्रेषिताः । तैरध्वरविनाशो विहित इति
पुराणप्रसिद्धम् । रतिरिति । रतिर्मनोभवस्य स्त्री तामिव । उभयोः साम्यं स्पष्टमाह—अङ्गेनेति ।
मदनेन कंदर्पेण पीडितो यो देहः शरीरं तन्निमित्तं तदर्थम् । मदनोपशान्त्यर्थमित्यर्थः । सा च हरप्रसन्नतायां
स्यादिलाशयेनाह—हर इति । हरस्येश्वरस्य प्रसादनार्थं प्रसक्त्या आगृहीता स्त्रीकृता हराराधनेश्वरस-
पर्या यया सा ताम् । मदनस्य देह इव देहो यस्यैवंविधः पुण्डरीकमुनिस्तन्निमित्तं तदर्थमित्यर्थो वा । पक्षे
मदनदेहनिमित्तम् । शेषं पूर्ववत् । ईश्वरेण कंदर्पदेहो भस्मसात्कृतः, पश्चाद्देवैश्वरं सेवया प्रसन्नीकृत्य नवीनदेहः
कारित इति पुराणप्रसिद्धम् । क्षीरोदेति । क्षीरसमुद्रस्याधिदेवताविष्ठात्री लक्ष्मीस्तामिव । उभयं विशे-
षगताह—सहेति । महादेवस्य निकटे कन्याया महाश्वेतायाश्चन्द्रलेखासहवाससात्परिचितविशेषतो दृष्टायां
हरचन्द्रलेखायामुत्कण्ठाद्भुतातिशयो यस्याः सा ताम् । पक्षे क्षीरोदसमुद्रे यः पूर्वचन्द्रेण सहवासस्तेन
परिचिता निर्णिता हरस्य चन्द्रकला तस्यामुत्कण्ठा रणरणकं यस्या इति बहुव्रीहिः । इन्दुरिति । इन्दु-
श्चन्द्रस्तस्य मूर्तिः शरीरं तामिव । उभयोः सादृश्यार्थमाह—स्वर्भानुरिति । स्वर्गं योऽन्युच्चो भानुः
सूर्यस्तस्यातपलक्षणं भयं तस्मात्कृतं विहितं त्रिनयनस्य शंभोश्छायावशाच्छरणे गृह आगमनं यया सा

पठान्धकारविघट्टनाद्यमप्राप्तिम्, गिरिशैवृषभदेहद्युतिमिव पृथगवस्थिताम्, आयतनतरुकुसुमसमृद्धि-
क्रियामिव मूर्तिमतीम्, गिरिशैवृषभदेहद्युतिमिव पृथगवस्थिताम्, आयतनतरुकुसुमसमृद्धि-
मिव शंकराभ्यर्चनाय स्वयमुद्यताम्, पितामहतपःसिद्धिमिव महीतलमवतीर्णाम्, आदियुग-
प्रजापतिकीर्तिमिव सप्तलोकभ्रमणखेदविश्रान्ताम्, त्रयीमिव कलियुगध्वस्तधर्मशोकगृहीतव-
नवासाम्, आगामिकृतयुगबीजकलामिव प्रमदारूपेणावस्थिताम्, देहवतीमिव मुनिजनध्या-
नसंपदम्, अमरगजवीथिमिवाभ्रगङ्गाभ्यागमवेगपतिताम्, कैलासश्रियमिव दशमुखोन्मू-
लनक्षोभनिपतिताम्, श्वेतद्वीपलक्ष्मीमिवान्यद्वीपावलोकनकुतूहलागताम्, काशकुसुमविका-

दक्षिणमुखस्यापसव्याननस्य यो हासो हास्यं तस्य छविः शोभा तामिव । अत्र दक्षिणग्रहणं प्रायश्चतत्र
हास एवेति तदर्थम् । उभयोः साम्यमाह—**बहिरिति** । स्वस्थानान्मुखाच्च बहिरागत्य कृतमवस्थानं यये-
त्यभद्रश्लेषः । श्वेतवपवित्रत्वसाम्यादाह—**शरीरिणीं देहधारिणीं रुद्रस्येश्वरस्योद्भूतनमङ्गमर्दनं तस्य भूतिं**
भस्मेव । प्रकाशरूपत्वसाम्येनाह—**ज्योत्स्नेति** । आविर्भूता प्रकटीभूता ज्योत्स्ना कौमुदी तामिव ।
हरेति । हरकण्ठे यः कृष्णत्वसाम्यादन्धकारस्तस्य विघटनं दूरीकरणं तत्र य उद्यमः प्रयत्नस्तेन प्राप्तां
समागताम् । हरसंनिधानसाम्येनाह—**गौरीति** । गौरी पार्वती तस्या मनःशुद्धिश्चित्तनैर्मल्यं तामिव । अमू-
र्ताया मूर्तेन कथं साम्यं स्यादित्याह—**कृतेति** । कृतो विहितो देहस्य परिग्रहः स्वीकारो यथा सा ताम् ।
सातिशयत्वसाम्येनाह—**कार्त्तिकेति** । कार्त्तिकेयस्य षडाननस्य या कौमारव्रतक्रिया वात्स्यावस्थायां यत्तपोनुष्ठानं
तामिव । अत्रापि क्रियारूपत्वेन तदसंभवादाह—**मूर्तीति** । मूर्तिमतीम् । सशरीरामित्यर्थः । **गिरिशेति** ।
गिरिशो महादेवस्तस्य यो वृषभो वलीवर्दस्तस्य देहद्युतिः शरीरच्छविस्तामिव । तस्या गुणरूपत्वेन तदुपमा-
नाभावादाह—**पृथगिति** । शरीराद्वह्निर्निर्गल्य पृथगवस्थिताम् । सशरीरामित्यर्थः । **आयतनेति** । आयतनं
चैत्वं तस्य तरवो वृक्षास्तेषां कुसुमसमृद्धिः पुष्पसंपत्तामिव । तस्या आगमने निदानमाह—**शंकरेति** ।
शंकरस्येश्वरस्याभ्यर्चनं पूजनं तदर्थं स्वयमुद्यतामुद्योगयुक्ताम् । **पितेति** । पितामहस्य ब्रह्मणो या तपःसि-
द्धिस्तामिव । तपःसिद्धेरात्मगतत्वेनोपमानाभावादाह—**महीतलेऽवतीर्णां कृतावताराम्** । **आदीति** ।
आदियुगे कृतयुगे यः प्रजापतिर्ब्रह्मा मरीच्यादयश्च तस्य तेषां वा कीर्तिर्यशस्तामिव । तस्या एकत्रावस्थाने
कारणमाह—**समेति** । सप्तसु लोकेषु यज्जमणं पर्यटनं तस्यायः खेदः श्रमस्तेन विश्रान्तामुपविष्टाम् ।
त्रयीति । ऋग्यजुःसामवेदाख्यी तामिव । एतस्यास्तत्रागमने हेतुमाह—**कलीति** । कलियुगेन
कलिकालेन ध्वस्तो दूरीकृतो यो धर्मो वृषस्तस्माद्यः शोकः शुक्लेन गृहीतः स्वीकृतो वनवासोऽरण्यनिवासो
यथा सा ताम् । इयमपि ध्वस्तधर्मशोकेन गृहीतवनवासेत्युभयोः साम्यम् । धर्मातिशयवचनसाम्येनाह—
आगामीति । आगाम्यग्रेभावी यः कृतयुगस्तस्य या बीजकला निदानमात्रं तामिव प्रमदारूपेण स्त्रीरूपेणाव-
स्थितामासेदुपाम् । **देहेति** । देहवतीं शरीरधारिणीं मुनिजना वाच्यमास्तेषां ध्यानं प्राणायामस्तस्य
संपत् समृद्धिः तामिव । **अमरेति** । अमरा देवास्तेषां गजा हस्तिनस्तेषां बीथी ततिस्तामिव
गजसमूहस्य तत्रागमने निदानमाह—**अभ्रेति** । अभ्रगङ्गाकाशगङ्गा तस्याभ्यागमः संसुखागमनं तत्र यो
वेगस्त्वरा तेन पतितां सस्ताम् । **कैलासेति** । कैलासो रजताद्रिस्तस्य श्रीः शोभा तामिव । कीदृशीम् ।
दशेति । दशमुखो रावणस्तेन यदुन्मूलनं तस्यायः क्षोभह्वासस्तस्मान्निपतितां सस्ताम् । इयमपि क्षोभेण

शकान्तिमिव शरत्समयमुदीक्षमाणाम्, शेषशरीरच्छायामिव रसातलमपहाय निर्गताम्, मु-
शलायुधदेहप्रभामिव मधुमदविघूर्णनायासविगलिताम्, शुक्रपक्षपरंपरामिव पुञ्जीकृताम्,
सर्वहंसैरिव धवलतया कृतसंविभागाम्, धर्महृदयादिव विनिर्गताम्, शङ्खादिवोत्कीर्णाम्,
मुक्ताफलादिवाकृष्टाम्, मृणालैरिव त्रिरचितावयवाम्, दन्तदलैरिव घटिताम्, इन्दुकरकूर्च-
कैरिवोक्षालिताम्, वर्णसुधाच्छटाभिरिवोच्छुरिताम्, अमृतफेनपिण्डैरिव पाण्डुरीकृताम्,
पारदरसधाराभिरिव धौताम्, रजतद्रवेणेव निर्मृष्टाम्, चन्द्रमण्डलादिवोत्कीर्णाम्, कुटज-
कुन्दसिन्दुवारकुसुमच्छविभिरिवोलासिताम्, इयत्तामिव धवलभिन्नः, स्कन्धावलम्बिनीभिर्ह-
दयतर्गतादर्कविम्बादुद्भूतं बालरश्मिप्रभाभिरिव निर्मिताभिरुन्मिषत्तडित्तरलतेजस्ताम्राभि-
रचिरस्नानावस्थितविरलवारिकणतया प्रणामलम्पशुपतिचरणभस्मचूर्णाभिरिव जटाभिरुद्धा-

सनं तस्य कान्तिः प्रभा तामिव । कीदृशीम् । शरत्समयं घनाल्यकालमुदीक्षमाणां प्रतीक्षमाणाम् ।
शेषेति । शेषो नागराजस्तस्य यच्छरीरं तस्य च्छाया कान्तिस्तामिव । अत्र कथं तस्या आगम इत्याका-
ङ्क्षायामाह—रसेति । रसातलं भूतलमपहाय त्यक्त्वा निर्गतां वहिरागताम् । मुशालेति । मुशलायुधो बल-
भद्रस्तस्य या देहप्रभा शरीरच्युतिस्तामिव । तस्या अत्रासंभवमाशङ्क्याह—मध्विति । मधुमदेन काद-
म्बरीमदेन यद्विघूर्णनं देहभ्रमस्तस्माद्य आयासः खेदस्तेन विगलितां च्युताम् । शुक्लेति । शुक्रपक्षस्तस्य
परंपरा संततिस्तामिव । तस्या एकत्रावस्थितेरभावादाह—पुञ्जीति । पुञ्जीकृतामेकत्रीकृताम् । सर्वेति ।
धवलतया श्वेततया सर्वहंसैः समग्रसितच्छदैः कृतो विहितः संविभागः स्वधैर्यार्पणं यस्याः सा तामिव ।
धर्मेति । धर्मो वृषस्तस्य हृदयाद्वक्षसो विनिर्गतामिव । शङ्खा इति । शङ्खाजलजादुत्कीर्णामिवोत्कीर्य
निर्मितामिव । मुकेति । मुक्ताफलाद्रसोद्भावादाकृष्टामिवाकर्षितामिव । मृणालेति । मृणालैस्तनुलैर्वि-
चिता विहिता अवयवा अपघना यस्याः सा तामिव । दन्तेति । दन्ता हस्तिमुखरदनास्तेषां दलैः
खण्डैर्घटितामिव निर्मितामिव । इन्दुरिति । इन्दुश्चन्द्रस्तस्य करा अंशवस्त एव कूर्चकाः कुक्षिकास्तैरा-
क्षालितामिव धौतामिव । वर्णेति । वर्णा शुक्ला । ‘वर्णः स्वर्णं मखे सुतौ । रूपे द्विजादौ शुक्लादौ
कुथायामक्षरे गुणे’ इत्यनेकार्थः । एतादृशी या सुधा गृहधवलीकरणद्रव्यं तस्याश्छटाभिः पृष्ठद्विराच्छुरिता-
मिवाच्छोटितामिव । अमृत इति । अमृतस्य पीयूषस्य ये फेनाः पिण्डाः पिण्डीरसमूहास्तैः पाण्डुरीकृतामिव
शुक्लीकृतामिव । पारदेति । पारदो रसेन्द्रस्तस्य रसो द्रवस्तस्य धाराः पङ्क्तयस्ताभिर्धितामिव क्षालितामिव ।
रजेति । रजतं रौप्यं तद्रवेण तद्रसेन निर्मृष्टामिव निवर्णितामिव । चन्द्र इति । चन्द्रमण्डलं शशि-
म्बं तस्मादुत्कीर्णामिवोत्कीर्य कर्षितामिव । कुटजेति । कुटजो गिरिमल्लिका, कुन्दः प्रसिद्धः, सिन्दुवारो
निर्गुण्डी, एतेषां कुसुमानि तेषां छवयः कान्तयस्ताभिरुलासितामिव प्रगुणीकृतशोभामिव । धवलि-
मेति । धवलभिन्नः श्वेतिभ्र इयत्तामिवैतावत्त्वमिव । परमावधिभिवेत्यर्थः । अत्र सर्वत्र श्वेतत्वसाम्यादुपमा-
नोपमेयभावः । न तु व्यर्थता । पुनः प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—जटाभिरिति । जटाः सटास्ताभिरुद्धा-
स्य तस्यावधौ जटोभिः श्लिषेभ्यश्च तस्यावधौ यस्याः सा तामिव । अत्र तस्या विशेषयन्नाह—जटा-

सितशिरोभागाम् , जटापाशप्रथितमुत्तमाङ्गेन मणिमयं नामाङ्कमीश्वरचरणद्वयमुद्वहन्तीम् ,
रविर्यतुरङ्गखुरक्षुण्णनक्षत्रक्षोदविशदेन भस्मना कृतललाटपट्टिकाम् , शिखरशिलाश्लिष्टश-
शाङ्ककलामिव शैलराजमेखलाम् , अतुलभक्तिप्रसाधितया लक्ष्मीकृतलिङ्गयापर्येव पुण्डरी-
कमालया दृष्ट्या संभावयन्तीं भूतनाथम् , अनवरतगीर्तपरिस्फुरिताधरपुटवशादतिशुचिभिः
शुद्धहृदयमयूखैरिव गीतगुणैरिव स्वरैरिव , स्तुतिवर्णैरिव मूर्तिमद्भिर्मुखान्निष्पतद्भिर्दशनांशुभिः
पुनरपि स्नपयन्तीं गौरीनाथम् , अतिविमलैश्च वेदार्थैरिव साक्षात्पितामहमुखादाकृष्टैर्गायत्री-
वर्णैरिव ग्रन्थनस्फीततामुपगतैर्नारायणनाभिपुण्डरीकबीजैरिवोद्भूतैः सप्तर्षिभिरिव कैरस्पर्श-
पूतमात्मानमिच्छद्भिस्तारकारूपेणागतैरामलकीफलस्थूलैर्मुक्ताफलैरुपरचितेनाक्षबलयेनाधि-
ष्ठितकण्ठभागाम् , परिवेषपरिगतचन्द्रमण्डलामिव पौर्णमासीनिशाम् , अधोमुखहरशिरःकपाल-

भूताभिरिव । जटापाशे जटाजूटे प्रथितं गुम्फितम् । मणीति । भक्तिविशेषप्रकटनार्थं मणिनिर्मितं रत्नघटितं
नाभौ मूलबीजस्याङ्कश्लिष्टं यस्मिन्नेवंभूतमीश्वरचरणद्वयं शंभुपादयुगलमुत्तमाङ्गेन शिरसोद्वहन्तीं धारयन्ती-
म् । रविरिति । रविरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य ये तुरङ्गा अश्वस्तेषां खुराः शफास्रैः क्षुण्णानि चूर्णितानि
यानि नक्षत्राणि भानि तेषां क्षोदधूर्णं तद्वद्विशदेन निर्मलेन भस्मना विभूत्या कृता विहिता ललाटपट्टिका
पुण्ड्रविशेषो यया सा ताम् । ललाटस्य दृढत्वेन शिलारूपत्वाललाटपट्टिकायाश्च त्रिपुण्ड्ररूपत्वेनार्धचन्द्राकार-
त्वादाह—शिखरेति । शिखरशिलायां सानुशिलायां श्लिष्टा लम्बा शशाङ्ककला यस्यामेवंभूतां शैलराज-
मेखलामिव हिमाचलमध्यभागमिव । किं कुर्वतीम् । संभावयन्तीं संभावंनाविषयीकुर्वतीम् । कम् । भूतनाथं
महादेवम् । कया । दृष्ट्या । श्वेतत्वसाम्यादाह—अपरया भिन्नया पुण्डरीकमालयेव सिताम्भोजपद्मेव । अथ
दृष्टिं विशेषयन्नाह—अतुलेति । अतुला निरुपमा या भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं तथा प्रसाधितया प्रसन्नया ।
लक्ष्मीति । लक्ष्मीकृतं ध्यानावलम्बनीकृतं लिङ्गं स्थावरं यया सा तथा । पुनस्तामेव विशेषय-
न्नाह—अनवेति । अनवरतं निरन्तरं यद्वीतं गानं तेन परिस्फुरितः प्रचलितो योऽधरपुट ओष्ठपुटस्तद्वशात्मु-
खादास्यान्निष्पतद्भिः क्षरद्भिर्दशनांशुभिर्दन्तदीप्तिभिः । पुनरपि पूजाप्रारम्भे स्नपितत्वाद्वितीयवारमपि गौरीनाथं
महादेवं स्नपयन्तीं स्नपनं कुर्वतीम् । अथ दशनांशुन्विशिनष्टि—अतीति । अतिशयेन सर्वाधिक्येन शु-
चिभिः पवित्रैः । अतिनैर्मल्यादाह—शुद्धेति । शुद्धं निर्मलं यद्द्वयं चेतस्तस्य मयूखाः किरणास्तैरिव ।
गीतेति । गीतानां गुणा मधुरत्वादयस्तैरिव । स्वरैति । खराः पञ्जरादयस्तैरिव । स्तुतीति । स्तुतिर्नु-
तिस्तस्या वर्णैरिवाक्षरैरिव । वर्णानां तावत्कालं स्थातुमशक्यत्वात्तदभावादाह—मूर्तिरिति । पुनस्तां विशेष-

मण्डलाकारेण मोक्षद्वारनियुक्तकलशकान्तिना स्तनयुगलेनैकैहंसमिथुनसनाथामिव गौरी
गौरीसिंहसटामयेनेव चामरैश्चिराकृतिना स्तनयुगलमध्यनिबद्धप्रन्थिना कल्पतरुलता
लेन कृतोत्तरीयकृत्याम्, अयुग्मलोचनसकाशात्प्रसादलब्धेन चूडामणिचन्द्रमयूखज
मण्डलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृतकायाम्, आप्रपदीनेन च स्वभावसितेनापि ब्रह्मा
न्धोत्तानचरणतलप्रभापरिष्वङ्गाहोहितायमानेन दुकूलपटेन प्रावृतनितम्बाम् यौव
स्वकालोपसर्पिणा निर्विकारेण विनीतेन शिष्येणोपास्यमानाम्, लावण्येनापि कृतपु
स्वच्छात्मना परिगृहीताम्, रूपेणापि रुचिरलोचनेन विगतचापलेनायतनमृगेणैव से
उत्सङ्गतां च स्वसुतामिव सूक्ष्मदन्तैखण्डिकाङ्गुलीयकौपूरिताङ्गुलिना त्रिपुण्ड्रकौर्वशिता

कारत्वेनात्र वलयस्य परिवेषसाम्यम्, तस्या मुखस्य च चन्द्रसाम्यम्, तस्याश्च पौर्णमासीसाम्यम्
पुनस्तत्कुचयुगलं तच्छ्यामत्वपीनत्ववर्णनद्वारा तामेव वर्णयन्नाह—अध इति । ऊर्ध्वमुखे कपाले
नास्तीत्यतोऽधोमुखं यद्वरशिरःकपालं तद्वन्मण्डलाकारेण वर्तुलाकृतिना । हरपददानेन स्तने धवल
त्यते । ईश्वरस्य धवलत्वात् । मोक्ष इति । मोक्षो महानन्दस्तस्य द्वारे नियुक्तौ स्थापितौ यौ कलश
तद्वत्कान्तिः शोभा यस्य स तेन । एवंविधेन स्तनयुगलेनोपलक्षिताम् । कामिव । एकं यद्वत्समि
क्राङ्गयुग्मं तेन सनाथां सहितां गङ्गामिव जाह्नवीमिव । पुनः किंविशिष्टाम् । कल्पतरवो मन्द
सरलत्वेन लतोपमानं तस्या वल्कलेन चोचन कृतमुत्तरीयमुपसंभ्रानं तस्य कृत्यं कार्यं यस्याः सा ता
वल्कलं विशेषयन्नाह—चामरेति । चामरं बालव्यजनं तद्वद्वचिरा मनोहराकृतिराकारो यस्य
प्रलम्बत्वेन श्वेतत्वेन च तत्साम्यमिति भावः । स्तनेति । स्तनयुगलस्य मध्ये निबद्धो ग्रन्थिर्यः
उज्ज्वलत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—गौरीति । गौरी पार्वती तस्याः सिंहो मनस्तालस्तस्य या सटा जटा त
तद्विकारेणैव । पुनः किंविशिष्टाम् । मण्डलीकृतेन वर्तुलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन पवित्रीकृत
नीकृता काया देहो यस्याः सा ताम् । अथ ब्रह्मसूत्रं विशिनष्टि—अयुग्मेति । अयुग्मलोचन
सकाशात्समीपात्प्रसादः प्रसन्नता तेन लब्धेन प्राप्तेन । चूडेति । चूडामणिभूतो यश्चन्द्रस्तस्य
किरणास्तेषां जालेनैव समूहेनैव । प्रकारान्तरेण तामेव विशेषयन्नाह—दुकूलेति । दुकूलपटेन
प्रावृतावाच्छादितौ नितम्बावारोहौ यस्याः सा ताम् । अथ दुकूलपटं विशेषयन्नाह—आप्रप
आपदव्यापकेन । 'तत्तु स्यादाप्रपदीनं व्याप्नोत्याप्रपदं हि यत्' इति कोशः । तेन
प्रकृत्य सितेनापि शुभ्रेणापि ब्रह्मासनं ध्यानासनं तस्य बन्धो रचनाविशेषस्ततोत्तानमूर्ध्वमु
णयोः पादयोस्तलं तस्य प्रभा कान्तिस्तस्याः परिष्वङ्गात्संस्पर्शाहोहितायमानेनारुणायमानेन । एते
तलयोरारुण्यातिशयो व्यञ्जितः । पुनः कीदृशीम् । यौवनेनापि तारुण्येनाप्युपास्यमानां सेव्यमानाम्
स्वकालोपसर्पिणा निजसमयप्राप्तेन निर्विकारेण विकृतिवर्जितेन विनीतेन प्रकृत्यैवैवभूतेन
विनयेनेव । यौवनेनापि स्वकालोपसर्पित्वादिगुणविशिष्टत्वेन तत्साम्यमिति भावः । लावण्ये

रेण प्रकोष्ठबद्धशङ्खखण्डकेन नखमयूखदन्तुरतया गृहीतदन्तकोणेनेव दन्तमयीं दक्षिण-
वीणामास्फालयन्तीम्, प्रत्यक्षामिव गन्धर्वविद्यां मणिमण्डपिकास्तम्भलग्नाभिरात्मानु-
भेः सहचरीभिरिव सैवीणामिर्विलासवतीभिः प्रतिमाभिरुपेताम्, स्नपनार्द्रलिङ्गसंक्रा-
तेविम्बतयातिप्रबलभक्त्याराधितस्य हृदयमिव प्रविष्टां हरस्य, हारलतयेव प्राप्तकण्ठयो-
महपङ्कयेव ध्रुवप्रतिबद्धया क्रुद्धयेव रागरक्तमुखवर्णया मत्तयेव घूर्णितमन्दतारयोन्मत्त-
ककृततालया मीमांसयेवानेकभावनानुविद्धया गीत्या देवं विरूपाक्षमुपवर्णयन्तीम्,
मधुरगीतावकृष्टैर्धानमिवाभ्यस्यद्भिर्निश्चलकर्णपुटैर्मृगवराहवानरवारणशरभसिंहप्रभृति-
चरैराबद्धमण्डलैराकर्ण्यमानगीतानुविद्धविपञ्चीनिर्घोषाम्, अमरापगामिव नभसोऽव-

मिव निजात्मजामिव । अथ दक्षिणकरं विशेषयन्नाह—**सूक्ष्मेति ।** सूक्ष्मा स्निग्धा या दन्तखण्डिका
दन्तशकलं तस्य यान्यङ्गुलीयकान्यङ्गुलीभूषणानि तैरापूरिता आकीर्णा व्याप्ता अङ्गुलयो यस्य स तेन ।
द्रुमिति । त्रिपुण्ड्रकात्तिलकविशेषादवशिष्टमुर्वरितं यद्भस्म तेन पाण्डुरेण श्वेतेन । **प्रकोष्ठेति ।** प्रकोष्ठः
यका तत्र वज्रो यः शङ्खस्तस्य खण्ड एव खण्डकः । स्वार्थे कः । जलजशकलं यस्मिन्स तेन । श्वेतलसा-
ह—नखेति । नखाः पुनर्भवास्तेषां मयूखाः किरणास्ते दन्तुरा उन्नता यस्मिन्स्तस्य भावस्तत्ता तथा
आत्तो दन्तस्य कोणो वीणादिवादनं येन स तेनेव । ‘कोणो वीणादिवादनम्’ इति कोशः । **प्रत्यक्षे-**
प्रत्यक्षामिन्द्रियगोचरां गन्धर्वविद्यामिव देवगायनविद्यामिव । मणिमण्डपिकानां स्वच्छतया तेषु प्रति-
मयादाह—**मणीति ।** मणिमण्डपिका रत्ननिर्मिता चतुष्क्रिका तस्याः स्तम्भलग्नाभिरात्मानुरुपाभिरा-
शीभिः । ‘यादृशं रूपे तादृशं प्रतिविम्बे’ इत्युक्तेः । सवीणाभिः सवल्लकीभिः प्रतिमाभिरात्मच्छायाभिः
तीभिरिव सपर्याकारिणीभिरिवोपेतां सहिताम् । **स्नपनेति ।** स्नपनेन प्रक्षालनेन । एतेनागन्तुकमल-
यः सूचिता । तेनार्द्रं यल्लिङ्गं तत्र संक्रान्तं प्रविष्टं यत्प्रतिविम्बं तस्य भावस्तत्ता तथा । **अतीति ।**
बलात्युत्कृष्टा या भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं तयाराधितस्य सेवितस्य हरस्येश्वरस्य हृदयमिव चित्तमिव
प्रवेशं कृतवतीम् । पुनः किं कुर्वतीम् । विरूपाक्षं देवं गीत्या गानेनोपवर्णयन्तीं स्तुवन्तीम् । अथ
विशेषयन्नाह—**हार इति ।** प्राप्तः कण्ठयोगो निगरणसंबन्धो रागाणामवस्थानविशेषो गीतशास्त्रप्र-
यया सा तथा । कयेव । हारलतयेव मुक्ताल्लजेव । **ग्रहेति ।** ग्रहाणां नक्षत्राणां पङ्क्तिः श्रेणिस्तयेव ।
साम्यमाह—**ध्रुवेति ।** ध्रुवो गीतशास्त्रे प्रसिद्धस्तेन प्रतिबद्धया रचितया । पक्षे ध्रुव औत्तानपादिः ।
व कुपितयेव । उभयोः साम्यार्थमाह—**रागरक्तेति ।** रागाः श्रीरागादयस्तै रक्ता मिश्रिता मुखे प्रा-
पर्णा अक्षराणि यस्यां सा तथा । पक्षे रक्तो लोहितो मुख आस्ये वर्णो यस्याः सा तथा । मत्तयेव क्षीव-
एतयोस्तुल्यतां प्रदर्शयन्नाह—**घूर्णीति ।** घूर्णिता घोलनां प्राप्ता मन्द्रा उरःप्रदेशोद्भवास्ताराः शिरः-
वाः खरा यस्यां सा तथा । पक्षे घूर्णिताः प्रचलायिता मन्द्रा अलसास्तारा यस्यामिति विग्रहः । उ-

तीर्णाम्, दीक्षितवाचमिवाप्राकृताम्, त्रिपुरारिशरशलाकामिव तपोमयीम्, पीतामृतामिव वि-
गततृष्णाम्, ईशानशिरःशशिकलामिवानुपजातरागाम्, अमथितोद्देधियजलसंपदमिवान्तःप्रस-
न्नाम्, असमस्तपदवृत्तिमिवाद्द्वंद्वाम्, बौद्धबुद्धिमिव निरालम्बनाम्, वैदेहीमिव प्राप्तज्योतिः-
प्रवेशाम्, द्यूतकलाकुशलामिव वशीकृताक्षहृदयाम्, महीमिव जलभृतदेहाम्, हिमसमय-
दिनैमुखलक्ष्मीमिव परिरिगृहीतभास्करातपाम्, आर्यामिवोपौत्तयतिगणोचितमात्राम्, आलि-

गीतानुविद्धो गानसंगुक्तो विपद्भया बलकया निर्घोपो निनादो यस्याः सा ताम् । कैः । वनचरैररण्यचारिभिः । अथ
वनचरान्विशेषयन्नाह—आयद्धेति । आयद्धं रचितं मण्डलं बलयाकारेणावस्थितयैः । अतीति । अतिमधुरं
कर्णमुखदं यद्गीतं गानं तेनावकृष्टैराकृष्टैः । निश्चलेति । निश्चलानि स्तिमितानि कर्णपुटानि येषां तैरतएव
ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधमभ्यस्यद्विरिवाभ्यासं कुर्वद्भिरिव । मुगेति । मृगाः कुरङ्गाः; वराहाः क्रोडाः, वानरा
गोलाङ्गूलाः, वारणा हस्तिनः, शरभा अष्टपदाः, सिंहो हर्यक्षाः, एते प्रभृतय आद्या येषां तैः । तदाश्रितगी-
तस्य प्रवाहरूपत्वेनाह—अमरेति । अमरापगा गङ्गा तामिव । अत्र कथं तस्याः संभव इत्याशङ्क्याह—
नभस इति । नभस आकाशादवतीर्णामागताम् । दीक्षितः सोमयाजी तस्य वाग्भारती तामिव । उभयोः
साम्यमाह—अप्राकृतेति । अप्राकृताममानुषधर्मिणीम्, उत्तमकुलोत्पन्नां वा । पक्षेऽप्राकृतीं साधुशब्दमयी-
म् । दीक्षितस्य प्राकृतवाङ्मेषेधादिति भावः । कान्त्याधिक्यमाशङ्क्याह—त्रिपुरारीति । त्रिपुरारिर्माहादेव-
स्तस्य शरः शिलीमुखस्तस्य शलाकेषिका तामिव । उभयोस्तुल्यतामाह—तप इति । तपोमयीं तपस-
स्तेजोरूपत्वात् । पक्षे तेजोमयीं प्रकाशरूपाम् । ईश्वरवाणस्य लोहमयत्वादिति भावः । आन्तरगुणवर्णनद्वारा
तामेव विशेषयन्नाह—पीतेति । पीतमाखादितममृतं पीयूषं यथा सैवंभूतामिव । एतयोः साम्यमाविःकुर्व-
न्नाह—विगतेति । विगता तृष्णा लोभो यस्याः सा ताम् । पक्षे तृष्णा तृषा । ईशानेति । ईशान ईश्व-
रः । 'शंभुः शर्वः स्थाणुरीशान ईशः' इत्यभिधानचिन्तामणिः । तस्य शिर उत्तमाङ्गं तत्र या शशिकला
चन्द्रकला तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—अन्विति । अनुपजातोऽसमुत्पन्नो रागो यस्याः सा ताम् ।
विरक्तामित्यर्थः । पक्षे राग आरक्तता । आरक्तामित्यर्थः । अमथीति । अमथितोऽविलोडितो य उदधिः
समुद्रस्तस्य जलं पानीयं तस्य संपत्संपत्तिस्तामिव । उभयोः सदृशत्वमाह—अन्त इति । अन्तर्मध्ये प्रसन्नो
हृदयिताम् । पक्षेऽन्तःप्रसन्नामकलुषिताम् । असमस्त इति । असमस्तासमासगा या पदवृत्तिः कैशिक्या-
दिस्तामिव । 'कैशिक्याद्याः पदवृत्तयः' इत्यलंकारे प्रसिद्धम् । उभयोः साधर्म्यमाह—अद्भेति । द्वंद्वो
युद्धं तद्रहितम् । 'द्वंद्वं समाघातः' इति कोशः । पक्षे द्वंद्वः समासः । बौद्ध इति । बौद्धः सुगतस्तस्य
बुद्धिर्धिषणा तामिव । एतयोस्तुल्यतामाह—निरिति । आलम्बनमाश्रयस्तद्रहिताम् । स्वतन्त्रामित्यर्थः ।

खितामिवाचलावस्थानाम्, अंशुमयीमिव तनुच्छायानुलिप्तभूतलाम्, निर्ममाम्, निरहंकाराम्, निर्मत्सराम्, अमानुषाकृतिम्, दिव्यत्वादपरिज्ञायमानवयःपरिमाणामप्यष्टादशवर्षदेशीयामिवोपलक्ष्यमाणाम्, प्रतिपन्नपाशुपतत्रैतां कन्यकां ददर्श । ततोऽवतीर्थं तरुशाखायां वद्ध्वा तुरङ्गममुपसृत्य भगवते भक्त्या प्रणम्य त्रिलोचनाय तामेव दिव्ययोषितमनिमिषपक्ष्मणा निश्चलनिबद्धलक्ष्येण चक्षुषा पुनर्निरूपयामास । उदपादि चास्य रूपसंपदा कान्त्या प्रशान्त्या चाविर्भूतविस्मयस्य मनसि—‘अहो जगति जन्तूनामसमर्थितोपनतान्त्यापतन्ति वृत्तान्तान्तराणि । तथाहि । मया मृगयायां यदृच्छया निरर्थकमनुबध्नातुं तुरङ्गमुखमिधुनमयमतिमनोहरो मानवानामगम्यो दिव्यजनसंचरणोचितः प्रदेशो वीक्षितः । अत्र च सलिलमन्वेपमाणेन हृदयहारि सिद्धजनोपसृष्टजलं सरो दृष्टम् । तत्तीरलेखाविश्रान्तेन चा-

यया सा ताम् । ‘तपस्विनां सूर्यातपग्रहणं महाफलाय’ इति श्रुतेः । पक्षे परिगृहीतो मुषितो भास्करस्यातपः कान्तिप्रकाशो ययेति बहुव्रीहिः । आर्येति । आर्या छन्दोविशेषस्तामिव । उभयोः साधर्म्यमाह—उपात्तेति । उपात्ता स्वीकृता यतिगणानां मुनिजनानां उचिता योग्या मात्रोपवरणं ययेति सा ताम् । पक्ष उपात्ता यतयो विश्रामा गणा मगणादयस्तेषामुचिता मात्रा वृद्धिर्ययेति बहुव्रीहिः । आलिखितेति । आलिखिता चित्रिता तामिव । अत एवाचलं निश्चलमवस्थानं यस्याः सा ताम् । अंशुमयीति । अंशुमयीं तेजोमयीमिव । तन्विति । तनुच्छाया देहकान्तिस्तयानुलिप्तं व्याप्तं भूतलं यया सा ताम् । अन्याप्यंशुमयी भवति । सापि कान्त्याच्छादितभूतला स्यादित्येतयोः साम्यम् । निर्ममामिति । निर्गतो ममलभावो यस्याः सा ताम् । निरिति । निर्गतोऽहंकारोऽभिमानो यस्याः सा ताम् । निरिति । निर्गतो मत्सरो गुणेष्वसूया यस्याः सा ताम् । निर्गतेर्ष्यामित्यर्थः । अमेति । न विद्यते मानुषस्य मनुष्यस्याकृतिराकारो यस्याः सा ताम् । दिव्याकारामित्यर्थः । दिव्यत्वादिति । दिव्यत्वाद्गान्धर्वपुत्रित्वादपरिज्ञायमानमनिश्चायमानं वयोऽवस्थाविशेषस्तस्य परिमाणं मानं यस्यामित्यंभूतामप्यष्टादशवर्षदेशीयामिव किञ्चिद्यूनाष्टादशवर्षीयामिवोपलक्ष्यमाणां दृश्यमानाम् । अन्ययस्तु प्रागेवोक्तः । तत इति । कन्यकादर्शनानन्तरं तुरङ्गमादश्वादवतीर्थावरोहणं कृत्वा तरुशाखायां तुरङ्गममिन्द्रायुधं वद्धोपसृत्य समीपे गत्वा भक्त्या श्रद्धया भगवते त्रिलोचनाय शंभवे प्रणम्य नमस्कृत्य तामेव पूर्वव्यावर्णितस्वरूपामेव दिव्ययोषितममानुषीं स्त्रियम् । अनीति । अनिमिषं निमेषोन्मेषरहितं पक्ष्म नेत्ररोम यस्मिंस्तत्तेन । निश्चलेति । निश्चलं यथा स्यात्तथा निबद्धं लक्ष्यं वेध्यं येनैवंभूतेन चक्षुषा नेत्रेण । पुनरिति । मण्डपिकाप्रवेशानन्तरं निरूपयामास । साकल्येन ददर्शेत्यर्थः । चकारः पुनरर्थकः । अस्येति । चन्द्रापीडस्य मनस्येवमुदपाद्युत्पन्नं बभूव । किञ्चिदृष्टस्य तस्य । आविर्भूतः प्रकटीभूतो विस्मय आश्चर्यं यस्य स तथा तस्य । कया । तस्या रूपसंपदा सौन्दर्यसमृद्ध्या कान्त्या देहदीप्त्या प्रशान्त्या प्रशमेन वा । एतदेव विस्मयजनकं प्रदर्शयन्नाह—अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । जगति विश्वस्मिन् जन्तूनां प्राणिनामसमर्थितोपनतान्त्यातर्कितप्राप्तानि वृत्तान्तान्तराण्यदन्तान्तराण्यपतन्त्यागच्छन्ति ।

मानुषं गीतमाकर्णितम् । तच्चानुसरता मानुषदुर्लभदर्शना दिव्यकन्यकेयमालोकिता । न हि मे संशीतिरस्या दिव्यतां प्रति । आकृतिरेवानुमापयत्यमानुषताम् । कुतश्च मर्त्यलोके संभूतिरेवंविधानां गान्धर्वध्वनिविशेषाणाम् । तद्यदि मे सहसा दर्शनपथान्नापयति, नारोहति वा कैलासशिखरम्, नोत्पतति वा गगनतलम्, ततः 'का त्वम्, किमभिधाना वा किमर्थं वा प्रथमे वयसि प्रतिपन्ना व्रैतम्' इति सर्वमेवैतदेनामुपसृत्य पृच्छामि । अतिमहानयमवकाश आश्चर्याणाम्' इत्यवधार्य तस्यामेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतमं स्तम्भमाश्रित्य समुपविष्टो गीतसमाप्त्यवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्यौ ।

अथ गीतावसाने मूकीभूतवीणा प्रशान्तमधुकरमधुररुतेव कुमुदिनी सा कन्यका समुत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य कुतहरप्रणामा परिवृत्य स्वभावधवलया तपःप्रभावप्रगल्भया दृष्ट्या समाश्वासयन्तीव, पुण्यैरिव स्पृशन्ती, तीर्थजलैरिव प्रक्षालयन्ती, तपोभिरिव पावयन्ती, शुद्धिमिव कुर्वाणा, वरप्रेदानमिर्वोपपादयन्ती, पवित्रतामिर्व नयन्ती, चन्द्रापीडमावभाषे—

प्रतीरं तस्य लेखा प्रान्तवीथी तस्यां विश्रान्तेन संस्थितेन । चकारः समुच्चयार्थः । अमानुषं दिव्यं गीतं गानमाकर्णितं श्रुतम् । तच्चेति । तद्वीतमनुसरतामनुगच्छतां मानुषाणां भूस्पृशां दुर्लभं दुःप्रापं दर्शनमवलोकनं यस्या एवंविधेयं दिव्यकन्यकालोकिता दृग्विषयीकृता । नहीति । हि निश्चितम् । अस्याः कन्यकाया दिव्यतां प्रति मे मम संशीतिर्नास्ति संदेहो नास्ति । अस्मिन्नर्थे हेतुमाह—आकृतिरिति । आकृतिराकार एवामानुषतां देवरूपतामनुमापयति । अमानुषताविषयकानुमितिं जनयतीत्यर्थः । अन्यदपि कारणान्तरमाह—कुत इति । एवंविधानामेतादृशानां गान्धर्वा देवगायनास्तेषां ध्वनेर्नादस्य विशेषाणां मन्द्रादीनां मर्त्यलोके मनुष्यक्षेत्रे कुतः संभूतिरुत्पत्तिः स्यात् । तदिति हेत्वर्थः । यदि यावत् । मे मम सहसाकस्माद्दर्शनपथाद्विलोकनमार्गान्नापयति नापसरति । वेति विकल्पार्थः । तथा कैलासशिखरं रजताद्रिं नारोहति नारोहणं करोति । गगनतलं व्योमतलं नोत्पतति नोर्ध्वं गच्छति । तत इति । तावत्कालम्, किमभिधाना किनात्री, किमर्थं किंप्रयोजनं प्रथमे वयसि बाल्यावस्थायां पाशुपतं व्रतं प्रतिपन्ना स्वीकृतवती । सर्वत्र वाशब्दो विकल्पार्थः । इत्येतत्सर्वमेनां कन्यकामुपसृत्य समीपे गत्वा पृच्छामि प्रश्नं करोमि । अतीति । आश्चर्याणां कौतुकानामयमतिमहानवकाशोऽसंकीर्णं स्थलम् । इति पूर्वोक्तमवधार्य निर्णयं कृत्वा तस्यां पूर्वोक्तायामेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतममन्यतरं स्तम्भं स्थूणामाश्रित्याश्रयणीकृत्य समुपविष्टो निषण्णः । गीतेति । गीतं गानं तस्य समाप्तिः पर्याप्तिस्तस्या अवसरः समयस्तं प्रतीक्षमाणः प्रतीक्षां कुर्वाणस्तस्यौ स्थितवान् ।

अथेत्यानन्तर्यं । गीतावसाने गीतपर्यन्ते मूकीभूता मौनमाश्रिता वीणा वल्लकी यस्याः सा तथा । श्वेतलसादृश्यादाह—प्रशान्तेति । प्रशान्तः शान्तिं प्राप्नो मधुकराणां भ्रमराणां मधुरं सिद्धं स्तं शब्दो यस्यामेवंभूता कुमुदिनीव । ततस्तस्मात्स्थलात्सा कन्यका समुत्थायोरुत्थानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां दत्त्वा ।

‘स्वागतमतिथये । कथमिमां भूमिमनुप्राप्तो महाभाग । तदुत्तिष्ठ । आगम्यताम् । अनुभूय-
तामतिथिसत्कारः’ इति । एवमुक्तस्य तथा संभाषणमात्रेणैवानुगृहीतमात्मानं मन्यमान
उत्थाय भक्त्या कृतप्रणामः ‘भगवति, यथाज्ञापयसि’ इत्यभिधाय दर्शितविनयः शिष्य इव
तां व्रजन्तीमनुवव्राज । व्रजंश्च समर्थयामास—‘हन्त, तावन्नेयं मां दृष्ट्वा तिरोभूता ।
कृतं हि मे कुतूहलेन प्रश्नाशया हृदि पदम् । यथा चेयमस्यास्तपस्विजनदुर्लभदिव्यरूपाया
अपि दाक्षिण्यंतिशया प्रतिपत्तिरभिजाता विभाव्यते, तथा संभावयामि नियतमिदमखिल-
मात्मोदन्तमभ्यर्थ्यमाना मया कथयिष्यति’ इत्येवं च कृतमतिः पदशतमात्रमिव गत्वा
निरन्तरैर्दिवापि रजनीसमयमिव दर्शयद्भिस्तमालतरुभिरन्धकारितपुरोभागाम्, उत्फुल्लकु-
मेषु लतानिकुञ्जेषु गुञ्जतां मन्दं मन्दमत्तमधुलिहां विरुतिभिर्मुखरीकृतपर्यन्ताम्, अतिदूर-
प्रातिनीनां च धवलशिलातलप्रतिघातोत्पतनफेनिलानामपां प्रस्त्रवणैरुत्कोटिप्रावविटङ्कविपा-

स्वागतमिति । अतिथये प्राघूर्णकाय स्वागतं सुखेनागतम् । **महेति ।** हे महाभाग हे महाभाव, इमां भूमिं
कथमनुप्राप्त आगतः । **तदिति ।** तस्मात्त्वमुत्तिष्ठोत्थानं कुरु । आगम्यताम् । मत्पार्श्व इति शेषः । अतिथि-
सत्कार आतिथ्यमनुभूयतामनुभवविषयीक्रियताम् । इति परिसमाप्तौ । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तथा कन्यकयोक्तो
भाषितः संभाषणमात्रेणैवानुगृहीतं प्रसादपात्रीकृतमात्मानं मन्यमानो ज्ञायमानस्ततस्तस्मात्प्रदेशादुत्थाय भ-
क्त्यान्तरप्रीत्या कृतो विहितः प्रणामो नतिर्येन स हे भगवति हे स्वामिनि, यथा येन प्रकारेणाज्ञापयसाज्ञां
करोषि तत्तथैत्यभिधायेत्युक्त्वा दर्शितः प्रकाशितो विनयो निवृतो येन स शिष्य इव विनेय इव तां कन्यकां
व्रजन्तीं गच्छन्तीमनुवव्राज पश्चाज्जगाम । **व्रजंश्चेति ।** व्रजन्गच्छन् । **समर्थेति ।** प्रस्तुतं समर्थयामास ।
उद्देशस्य निश्चयं चकारेत्यर्थः । **हन्तेति ।** हन्तेत्याश्चर्यं । तावदादौ इयं मां दृष्ट्वा निरीक्ष्य न तिरोभूता
नादृश्यतां गता । हीति निश्चितम् । कुतूहलेन करणभूतेन प्रश्नाशया पृच्छाभिलाषया हृदि चित्ते पदं
स्थानं विहितम् । **यथा चेति ।** यथा येन प्रकारेणास्याः प्रत्यक्षगतायाः । **तपस्वीति ।** तपस्विजनेषु
दुर्लभं दुष्प्रापं दिव्यं मनोहरं रूपं यस्या एवंप्रभूतायाः कन्याया अपि । **दाक्षिण्येति ।** दाक्षिण्यमनुकूलता
तस्या अतिशय आधिक्यं तेन प्रतिपत्तिर्मद्विषयियुत्कण्ठा विशेषरूपेयमभिजातोत्पन्ना विभाव्यते लक्ष्यते ।
यत्तदोर्निषामिसंबन्धादाह—**तथेति ।** तथा तेन प्रकारेण संभावयामि संभावनां करोमि । नियतं निश्चि-
तम् । इयं कन्यका मया चन्द्रापीडनाभ्यर्थ्यमाना प्रार्थ्यमानाखिलं समग्रमात्मनः स्वकीयस्योदन्तं वृत्तान्तं
कथयिष्यति प्रतिपादयिष्यति । इत्येवंप्रकारेण कृता मतिर्येनैवंप्रवृत्तश्चन्द्रापीडः पदशतमात्रमिव गत्वा किञ्चिद-
ध्वानमतिक्रम्य गुहां दरीमद्राक्षीदपश्यत् । इतो गुहां विशेषयन्नाह—**निरन्तरेति ।** निरन्तरैर्निविडैर्दिवापि
दिवसेऽपि रजनीसमयमिव रात्रिकालमिव दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिरेतादृशैस्तमालतरुभिस्तापिच्छवृक्षैरन्ध-
कारितोऽन्धकारवदाचरितः पुरोभागोऽग्रप्रदेशो यस्यास्ताम् । **उत्फुल्लेति ।** उत्फुल्लानि विकसितानि कुसु-

व्यमानैरुच्चरद्भुनिभिरवशीर्यमाणतुषारशिशिरशीकरासारैराबध्यमाननीहाराम्, हिमहा-
 हासधवलैश्चोभयतः क्षरद्भिर्निर्झरैर्द्वारैर्वलम्बितचञ्चामरकलापामिवोपलक्ष्यमाणाम्, अ-
 स्थापितमणिकमण्डलमण्डलाम्, एकान्तावलम्बितयोगपट्टिकाम्, विशाखिकानिवैद्वन्
 केरीफलवल्कलमयधौतोपानद्युगोपेताम्, अवशीर्णाङ्गभस्मधूसरवल्कलशयनीयसनाथैक-
 म्, इन्दुमण्डलेनेव टङ्कोत्कीर्णेन शङ्खमयेन भिक्षाकपालेनाधिष्ठिताम्, संनिहितभस्माल-
 गुह्यामद्राक्षीत् । तस्याश्च द्वारि शिलातले समुपविष्टो वल्कलशयनशिरोभागविन्यस्तवीणां
 पर्णपुटेन निर्झरादौगृहीतमर्धजलमादाय तां कन्यकां समुपस्थिताम् 'अलमतिथ्यन्न-
 कृतमतिप्रसादेन । भगवति, प्रसीद । विमुच्यतामयमत्यादरः । त्वदीयमालोकनर्मपि
 पापप्रशमनमघमर्पणमिव पवित्रीकरणायांलम् । आस्यताम्' इत्यब्रवीत् । अनुबध्यमानश्च
 तां सर्वांमतिथिसपर्यामतिदूरावनतेन शिरसा सप्रश्रयं प्रतिजग्राह । कृतातिथ्यया च
 द्वितीयशिलातलोपविष्टया क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा क्रमेण परिपृष्टो दिग्विजयादारभ्य वि-

स्तैर्विपाद्यमानानि विदार्यमाणानि तैः । उच्चेति । उच्चरञ्शब्दं कुर्वन्ध्वनिः शब्दो येषां तैः । अवति-
 वशीर्यमाणो विशारुतां प्राप्यमाणो यस्तुषारो नीहारस्तस्य शिशिरा शीतला शीकरा वातास्तजलविप्र-
 पामासारो वेगवान्वर्षां येषु तैः । हिमेति । हिमं लुहिनम्, हारो मुक्ताकलापः, हर ईश्वरस्तस्य
 हास्यं तद्बद्धवलेः श्वेतैः । उभयतः पार्श्वद्वये क्षरद्भिः स्रवद्भिर्निर्झरैः प्रस्रवणैः । द्वारेति । द्वारे
 हारेऽवलम्बितो यश्चलञ्चामरकलापः प्रोच्छलद्वालव्यजनसमूहो यस्यामेवंविधामिवोपलक्ष्यमाणां वीक्ष-
 णाम् । अन्तरिति । अन्तर्मध्ये स्थापितं न्यस्तं मणिनिर्मितं कमण्डलुमण्डलं कुण्डिकावलयं यस्य
 ताम् । एकान्तेति । एकान्ते रहस्यवलम्बिता स्थापिता योगपट्टिका योगसाधनोपकरणं यस्यां सा
 विशेति । विशाखिका भूमिशुद्ध्यर्थमाद्रियमाणा लोहयष्टिरूपा तस्यां निवद्धं संदानितं यन्नालिकेरी ल-
 तस्याः फलं तस्य वल्कलैस्त्वग्भिर्निष्पन्नं धौतं क्षालितसुपानद्युगं पादुकायुगलं तेनोपेतां सहिताम् । अ-
 अवशीर्णं च्युतं यदङ्गभस्म देहविभूतिस्तेन धूसरं मलिनं यद्वल्कलशयनीयं चोचशय्या तेन सनाथः
 एकदेशो यस्याः सा ताम् । टङ्क इति । टङ्कः पाषाणदारणस्तेनोत्कीर्णोत्कोरितेन शङ्खमयेन कम्बुदल-
 तेन भिक्षाकपालेन भिक्षाकर्परेणाधिष्ठितामाश्रिताम् । श्वेतत्वसाम्यादाह—इन्दुरिति । इन्दुश्चन-
 मण्डलेनेव । संनिहितेति । संनिहितं समीपवर्ति भस्मालालुकं विभूतितुम्बकं यस्यां सा ताम् । अन्-
 प्रागेवोक्तः । तस्याश्चेति । तस्या गुहाया द्वारि प्रतीहारप्रदेशे यच्छिलातलं तस्मिन्नुपविष्ट आस-
 न्द्रापीडो वल्कलशयनं तस्य शिरोभागस्तत्र विन्यस्ता स्थापिता वीणा वल्लकी यया सा ताम् । तत्त-
 वल्लकीस्थापनानन्तरं पर्णपुटेन निर्झरात्प्रस्रवणादागृहीतं यदर्धजलं तदादाय समुपस्थितां समागतां त-
 चन्द्रापीड इत्यब्रवीदित्युवाच । इतिशब्दार्थमाह—अलमिति । अतिथ्यन्नयात्युरोधेनालं कृतम् ।
 मिति । अतिप्रसादेनातिप्रसन्नतया कृतं स्रुतम् । हे भगवति हे स्वामिनि, प्रसीद प्रसन्ना भव । अय-

मिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनमात्मनः सर्वमाचक्षे । विदितसकलवृत्तान्ता चोत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालमादाय तेषामायतनतरुणां तलेषु विचचार । अचिरेण च तस्याः स्वयंपतितैः फलैरपूर्यत भिक्षाभाजनम् । आगत्य च तेषां फलानामुपयोगाय नियुक्तवती चन्द्रापीडम् । आसीच्च तस्य चेतसि—‘नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम् । किमतःपरमाश्चर्यं यैत्र वयपगतचेतना अपि सचेतना इवास्यै भगवत्यै समतिसृजन्तः फलान्यात्मानुग्रहमुपपादयन्ति वनस्पतयः । चित्रमिदमालोकितमस्माभिरदृष्टपूर्वम्’ इत्यधिकतरोपजातविस्मयश्चोत्थाय तमेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्याणं नातिदूरे संयम्य निर्झरजलनिर्वर्तितस्नानविधिस्तान्यमृतत्वादून्युपभुज्य फलानि पीत्वा च तुषारशिशिरं प्रस्रवणजलमुपस्पृश्य चैकान्ते तावदवतस्थे यावत्तयापि कन्यकया कृतो जलफलमूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः । इति परिसमापिताहारां निर्वर्तितसंध्योचिताचारां शिलातले विश्रब्धमुपविष्टां निभृतमुपसृत्य नातिदूरे समुपविश्य मुहूर्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीडः सविनयमवादीत्—‘भगवति, त्वत्प्रसादप्राप्तिप्रोत्साहितेन कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषतामुलभो लघिमा वलादनिच्छन्तमपि मां प्रश्न-

ला मौनं कृत्वा क्रमेण परिपाठ्या परिपृष्टोऽनुयुक्तो दिग्विजयादारभ्य किंनरमिथुनस्य यदनुसरणं यदनुगमनं तत्प्रसङ्गेन तद्वशेनात्मनः स्वकीयस्य सर्वमागमनमाचक्षेऽकथयत् । विदितेति । विदितो ज्ञातः सकलः समग्रो वृत्तान्त उदन्तो यथा सा । चकारः पूर्ववत् । उत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालं भिक्षाभाजनमादाय गृहीत्वा तेषामायतनतरुणां गुहासमीपवर्तिवृक्षाणां तलेष्वधोभागे विचचार पर्यटनं चकार । अचिरेणेति । अचिरेण स्वल्पकालेन स्वयंपतितैः स्वभावतश्च्युतैः फलैस्त्वस्या भिक्षाभाजनमपूर्यत परिपूरितमभूत् । आगत्येति । आगत्यैव तेषां फलानामुपयोगायोपभोगाय चन्द्रापीडं नियुक्तवती प्रेरितवती । तस्येति । तस्य चन्द्रापीडस्य चेतसि मनसीत्यासीदित्यभूत् । इतिशब्दोऽयं प्रदर्शयन्नाह—खल्विति । खलु निश्चयेन । नाभेति क्रोमलामन्त्रणे । तपसामसाध्यमशक्यं नास्ति तथाप्यतःपरमेतदन्यत्किमाश्चर्यं चोद्यं भवेत्तदेवाह—यत्रेति । यस्मिन्प्रदेशेऽपगता दूरीभूता चेतना चैतन्यं येषामेवंभूता अपि वनस्पतयो वृक्षाः सचेतना इव सचेतन्या इवास्यै भगवत्यै फलानि समतिशयेन सृजन्तो ददत आत्मानुग्रहं निजसाफल्यमुपपादयन्ति निष्पादयन्ति । चित्रमिति । अदृष्टपूर्वमनवीक्षितपूर्वमिदं चित्रमाश्चर्यमालोकितं वीक्षितम् । अधीति । अधिकतरोऽतिभूयानुपजातः समुत्पन्नो विस्मयो यस्य स उत्थाय तमेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्याणं दूरीकृतपत्त्ययनं नातिदूरे समीपे संयम्य निबध्य । निर्झरेति । निर्झरजलेन प्रस्रवणपानीयेन निर्वर्तितो निष्पादितः स्नानविधिराह्लावविधिर्येन स तान्यमृतवत्त्वादूनि मिष्टानि फलान्युपभुज्यास्वाद्य च तुषारस्य नीहारस्य शिशिरं शीतलं प्रस्रवणजलं निर्झराम्भः पीत्वा चोपस्पृश्याचमनं कृत्वैकान्ते रहसि तावदवतस्थे तावत्कालमासेदिवान्यावत्तयापि कन्यकया जलफलमूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः स्नेहः कृतः । इतीति । इति

कर्मणि नियोजयति । उपजनयति हि^३ प्रमुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीरप्रकृतेः । स्वल्पा-
 ष्यैकावस्थाने कालकला परिचयमुत्पादयति । अणुरप्युपचारपरिग्रहः प्रणयमारोपयति ।
 तद्यदि नातिखेदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्राह्यमिच्छामि । अतिमहत्खलु भवदर्शनात्प्र-
 भृति मे कौतुकमस्मिन्विषये । कतरन्मरुतामृषीणां गन्धर्वाणां गुह्यकानामप्सरसां वा कुलम-
 नुगृहीतं भगवत्या जन्मना । किमर्थं वास्मिन्कुसुमसुकुमारे नवे वयसि व्रतग्रहणम् । केदं
 वैयः, केयमाकृतिः, क चायं लावण्यातिशयः, केयमिन्द्रियाणामुपशान्तिः । तदद्भुतमिव मे
 प्रतिभाति । किं^४ वानेकसिद्धसाध्यसर्वद्धानि सुरलोकसुलभान्यपहाय दिव्याश्रमपदान्येका-
 किनी वनमिदममानुषमधिवससि । किञ्चायं प्रकारो यत्तैरेव पञ्चभिर्महाभूतैरारब्धमीदृशं
 धवलतां धत्ते शरीरम् । नेदमस्माभिरन्यत्र दृष्टश्रुतपूर्वं वा । अपनयतु नः कौतुकम् । अवे-
 दयतु भवती सर्वमिदम्^५ इत्येवमभिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा

तत्र सुलभः सुप्रापो मां वलाद्दृष्ट्वादनिच्छन्तमवाञ्छन्तमपि प्रश्रकर्मणि पृच्छाक्रियायां नियोजयति व्यापार-
 यति । **उपजनेति** । हीति निश्चितम् । प्रभोः स्वामिनः प्रसादलवोऽपि प्रसन्नतालेशोऽप्यधीरप्रकृतेश्चञ्चल-
 स्वभावस्य प्रागल्भ्यं धार्ढ्यमुपजनयत्युपपादयति । **स्वल्पेति** । एकावस्थाने एकावस्थितौ स्वल्पापि स्तोकापि
 कालकला पञ्चदशलवाभिका परिचयं संस्तवमुत्पादयति जनयति । अणुरपि परमाणुरप्युपचारपरिग्रहः पूजास्ती-
 कारः प्रणयं स्नेहमारोपयत्यारोपविषयीकरोति । **तदिति** । तद्यदि नातिखेदकरमिव नातिप्रयासजनकसदृश-
 मिव ततः कथनेन निवेदनेनात्मानमनुग्राह्यमभ्युपपत्तिविषयमिच्छामि समीहे । **अतीति** । खलु निश्चये । भ-
 वदर्शनात्प्रभृति तवालोकनादारभ्य मे ममास्मिन्विषये प्रश्रविषयेऽतिमहत्कौतुकमत्यार्थम् । **कतरदिति** ।
 मरुतां देवानाम्, ऋषीणां मुनीनाम्, गन्धर्वाणां देवगायनानाम्, गुह्यकानां यक्षाणाम्, अप्सरसां तिलोत्तमा-
 दीनां मध्ये । निर्धारणे षष्ठी । जन्मना प्रादुर्भावेन कृत्वा भगवत्या स्वामिन्या कतरस्कतमत्कुलमन्वयोऽनुगृ-
 हीतमनुग्रहविषयीकृतम् । **किमिति** । किमर्थं किंप्रयोजनमिति यावत् । वेति विकल्पार्थः । अस्मिन्नवे नूतने
 वयस्यवस्थायां कुसुमं पुष्पं तद्वत्सुकुमारे कोमले व्रतग्रहणं नियमस्वीकारः । केति महदन्तरे । इदं प्रत्यक्षो-
 पलभ्यमानं वयः क । अथ केयमाकृतिराकारविशेषः क । तथा लावण्यं चातुर्यं तस्यातिशय आधिक्यं
 क । तथेन्द्रियाणां करणानामियमुपशान्तिर्विषयोपरमः क । **तदिति** । मे मम तत्सर्वं पूर्वोक्तमद्भुतमिवाश्चर्य-
 मिव प्रतिभाति प्रतिभासते । अन्यच्च । किमिति पूर्ववत् । **अनेकेति** । अनेके बहवो ये सिद्धा महायोगि-
 नस्तैः साध्या निष्पाद्याः क्रिया इत्यर्थः । ताभिः संबद्धानि संकीर्णानि सुरलोका देवसमूहास्तेषां सुलभानि
 सुप्रापान्येवंविधानि दिव्याश्रमपदानि महामुनीनां निवासस्थानान्यपहाय विसृज्यैकाकिन्यसहायामानुषं मनु-
 ष्यवर्जितमिदं वनमरण्यं कथं त्वं भवत्यधिवससि । ‘उपान्वध्याङ्गुसः’ इति वनमित्यस्याधिकरणस्य कर्मसं-
 ज्ञायां द्वितीया । **कश्चेति** । कश्चानिर्दिष्टखरूपोऽयं प्रकारः प्रभेदो यत्तैरेव सर्वप्रसिद्धैरेव पञ्चभिर्महाभूतैः प्रथि-
 व्यत्सेजोवाग्वाकाशरूपैरारब्धं रचितमीदृशं शरीरं देहः । **अवेति** । धवलिमानं धत्ते दधाति । **नेति** ।

निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गता हृदयशुद्धिमिवादाय निर्गच्छद्भिः, इन्द्रियप्रसादमिव वर्षद्भिः तपोरसनिःस्यन्दमिव स्रवद्भिः, लोचनविषयं धवलमानमिव द्रवीकृत्य पातयद्भिः, अच्छाच्छैः, अमलकपोलस्थलस्खलितैः, अवशीर्णहारमुक्ताफलतरलपातैः अनुवद्धबिन्दुभिः वल्कलावृत-कुचशिखरजर्जरितसीकरैरश्रुभिरामीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारेभे । तां च प्ररुदितां दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्तक्ष्णमचिन्तयत्—‘अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानाम्, यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयां कुर्वन्ति । सर्वथा न न कंचन स्पृशन्ति शरीरधर्माणमुप-तापाः । बलवती हि द्वंद्वानां प्रवृत्तिः । इदमपरमधिकतरं जनितमतिमहन्मनसि मे कौतुक-मस्या बाष्पसलिलपातेन । न ह्यस्पीयसा शोककारणेन क्षेत्रीक्रियन्त एवंविधा मूर्तयः । न हि क्षुद्रनिर्घातपाताभिहता चलति वसुधा’ इति संवर्धितकुतूहलश्च शोकस्मरणहेतुतामुपगत-मपराधिनमिवात्मानमवगच्छन्नुत्थाय प्रस्रवणादञ्जलिना मुखप्रक्षालनोदकमुपनिन्ये । सा तु

सा तादृशी निःशब्दं ध्वनिवर्जितं यथा स्यात्तथा रोदितुं रोदनं कर्तुमारेभ आरम्भं चकार । अथाश्रु विशेष-यन्नाह—स्थूलेति । स्थूलानि च स्थूलानि च स्थूलस्थूलानि तैः । अतिश्वेतत्वसाम्यादाह—अन्तरिति । अन्तर्गतां मध्यप्राप्तां हृदयशुद्धिं चित्तनैर्मल्यमिवादाय गृहीत्वा निर्गच्छद्भिर्वहिरागच्छद्भिः । इन्द्रियेति । इन्द्रियाणामक्षाणां प्रसादं प्रसन्नतामिव वर्षद्भिर्वर्षेणं कुर्वद्भिः । तप इति । तपसां चान्द्रायाणादीनां रस-निःस्यन्दमिव द्रवरहस्यमिव स्रवद्भिः क्षरद्भिः । लोचनेति । लोचनविषयं नेत्रसंवन्धिनं धवलमानं श्वेति-मानमिव द्रवीकृत्य रसीकृत्य पातयद्भिः । अच्छेति । अच्छानि चाच्छानि चाच्छाच्छानि तैः । अतिस्व-च्छैरित्यर्थः । अमलेति । अमलं निर्मलं यत्कपोलस्थलं तत्र स्खलितैः स्खलनां प्राप्तैः । अवशीर्णेति । अवशीर्णं क्षुद्रितो यो हारो मुक्ताप्रागल्भ्यस्तस्य मुक्ताफलानि रसोद्भवानि तद्वतरलः कम्पनः पातो येषां तैः । एतेनोज्ज्वलत्वसाम्यात्क्षरन्मुक्ताफलसाम्यमश्रूणां ध्वनितम् । अनुवद्धाः परस्परातुविद्धा बिन्दवो विग्रुवो येषां तैः । वल्कलेति । वल्कलावृतौ चोचाच्छादितौ यौ कुचौ पयोधरौ तयोः शिखरमग्नं तेन जर्जरिताः शिथिलतां प्राप्ताः सीकराः कणा येषां तैः । एतेन कुचयोरतिकाठिन्यं व्यञ्जितम् । अन्ययस्तु प्रागेवोक्तः । तामिति । तां कन्यकाम् । चकारः पुनरर्थकः । प्ररुदितां कृताश्रुपातां दृष्ट्वा विलोक्य चन्द्रापीडस्तक्ष्णं तस्मिन्नवसरेऽचिन्तयच्चिन्तितवान् । चिन्ताविषयमाह—अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । व्यसनानि म-खपानादीनि तत्रोपनिपाता अत्यासक्तिरूपास्तेषां दुर्निवारता दुर्ह्यता । अल्पायासेन निवारयितुं शक्यते, न तु खल्पप्रयासेनेति भावः । यदिति हेत्वर्थः । अनभिभवनीयां न परैरभिभवितुं योग्यामेतादृशीमलौकिकीमप्या-कृतिमाकारामात्मीयां स्वायत्तां कुर्वन्ति प्रणयन्ति । सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेणोपतापाः कामाभिलाषाः कंचन शरीरधर्माणं न न स्पृशन्ति न नाश्लिषन्ति । ‘द्वौ नजौ प्रकृतमर्थं सूचयतः’ इति न्यायाद्विनकार-प्रयोगः । बलेति । हि निश्चितम् । द्वंद्वानां सुखदुःखानां प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बलवती बलिष्ठा । इदमिति । मे मम मनसि चित्तं इदमपरमन्यदधिकतरं महत्कौतुकमाश्चर्यं जनितमुत्पादितमस्याः कन्यकाया बाष्पसलि-

तदनुरोधादविच्छिन्नवाष्पजलधारासंतानापि किञ्चित्कषायितोदरे प्रक्षाल्य लोचने वल्कलो-
पान्तेन वदनमपमृज्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शनैः शनैः प्रत्यवादीत्—

‘राजपुत्र, किमनेनातिनिर्वृणहृदयाया मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः प्रभृति वैरा-
ग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महत्कुतूहलं तत्कथयामि । श्रूयताम् । एतत्प्रा-
येण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव यथा विबुधसङ्घन्यैस्सरसेना नाम क-
न्यकाः सन्तीति । तासां चतुर्दश कुलानि—एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम्,
अन्यद्वेदेभ्यः संभूतम्, अन्यदप्रेरुद्धूतम्, अन्यत्पवनात्प्रसूतम्, अन्यदमृतान्मथ्यमानादु-
त्थितम्, अन्यजलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निर्पति-
तम्, अन्यद्रूमेरुद्धूतम्, अन्यत्सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं म-
करकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां कन्यैकानां मध्ये द्वे सुते
मुनिररिष्टा च बभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कु-
लानि । गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसंभवं तदेव कुलद्वयं जातम् । अत्र मुनेस्तनयः

आनीतवान् । सा त्विति । सा कन्यका । तु पुनरर्थकः । तस्य चन्द्रापीडस्यानुरोधादाग्रहात् । अवि-
च्छिन्नेति । अविच्छिन्नमव्रुटितं वाष्पजलधारासंतानमश्रुपानीयधारासमूहं यस्या एवंविधापि किञ्चित्कषा-
यितं कषायगुणयुक्तमुदरं मध्यं यथोदयभूते लोचने नेत्रे प्रक्षाल्य धावनां कृत्वा वल्कलोपान्तेन चोचाश्लेन
वदनं सुखमपमृज्य मार्जनं कृत्वा दीर्घमायतमुष्णं तप्तं च निःश्वस्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत् ।

राजेति । हे राजपुत्र, अतिनिर्वृणं निर्दयं हृदयं स्वान्तं यस्या एवंविधाया मन्दभाग्यायाः क्षीणभाग्ये-
यायाः पापायाः पापिष्ठया जन्मनः प्रभृत्युत्पत्तेरारभ्याश्रवणीयेनाकर्णनानर्हेण वैराग्यवृत्तान्तेन विरक्ततोद-
न्तेन किमनेन श्रुतेनाकर्णितेन । तथापीति । एवं सत्यपि फलाभावे विद्यमानेऽपि यदि महत्कुतूहलं मह-
दाध्यं तस्माद्वेतोः कथयामि ब्रुवे । प्रायेण बाहुल्येन कल्याणे श्रेयस्यभिनिविशित इत्येवंशीलं नोऽस्माकं
श्रुतिविषयं कर्णगोचरमापतितमागतम् । कुलपरम्परया श्रुतमित्यर्थः । एतदेव श्रूयतामाकर्ण्यताम् । य-
थेति । विबुधसङ्घनि किनरग्रहेऽस्सरसेनाः । नामेति कोमलामन्त्रणे । कन्यकाः पुत्र्यः सन्ति । तासां
कन्यैकानां चतुर्दश कुलानि । तत्रैकं कमलयोनेर्मगवतो विधातुर्व्रह्मणो मनसः स्वान्तात्समुत्पन्नं संजातम् ।
अन्यद्वितीयं वेदेभ्यः श्रुतिभ्यः संभूतमुत्पन्नम् । अन्यत्तृतीयसमेर्विभावसोरुद्धूतं प्रकटितम् । अन्यच्चतुर्थं
पवनाद्वायोः प्रसूतं जनितम् । अन्यत्पञ्चमममृताज्जलान्मथ्यमानाद्विलोड्यमानादुत्थितं प्रादुर्भूतम् । अ-
न्यत्षष्ठं जलाज्जातम् । अन्यत्सप्तमं कुलमर्ककिरणेभ्यः सूर्यदीधितिभ्यो निर्गतं बहिरागतम् ।
अन्यदष्टमं सोमः कुमुदवान्धवस्तस्य रश्मिभ्यः किरणेभ्यो निपतितं ज्योतम् । अन्यद्विद्वत्पुं कर्तुं पश्या

दीनां पञ्चदशानां भ्रातृणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किल
वनप्रख्यातपराक्रमो भगवता समस्तसुरमौलिमालालालितचरणनलिनैर्नाखण्डलेन सु-
वन्देनोपवृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलतामरीचिनिचयमेचकितेन बाहुना
प्राजितं शैशव एवाप्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किंपुरुष-
वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुगपरिपालितान्यनेकानि गन्ध-
सहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम्, इदं
छोदाभिधानमतिमहत्सरः खानितम्, अयं च भवानीपतिरुपरचितो भगवान् । अरि-
स्तु पुंस्त्रस्मिन्निद्वितीये गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्य-
सादितवान् । अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्य तस्यापि स एव गिरिरधिवासः । यत्तु
मपीयूषसंभूतानामप्सरसां कुलं तस्मात्किरणजलानुसारगलितेन सकलेनेव रजनिकर-
कलापलावण्येन निर्मिता त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी गौरीति

नां पञ्चदशानां भ्रातृणां मध्ये गुणैः शौर्यादिभिरधिकः षोडशश्चित्ररथो नाम तनयः समुत्पन्नः ।
। किलेति सत्ये । स चित्ररथस्त्रिभुवने त्रिविष्टपे प्रख्यातः प्रसिद्धः पराक्रमः शौर्यवृत्तिर्यस्य सः ।
तेति । भगवता माहात्म्यवता । समस्तेति । समस्ताः समग्रा ये सुरा देवास्तेषां मौलिमालाः
पङ्क्तयस्ताभिर्लालितं पालितं चरणनलिनं पादपद्मं यस्य स तेन एवंविधेनाखण्डलेनेन्द्रेण सुहृच्छ-
मेत्रशब्देनोपवृंहितः श्लाघाविषयीकृतः प्रभावः कोशदण्डजं तेजो यस्य स तथा । सर्वेषामिति ।
समग्राणां गन्धर्वाणां देवगायनानां शैशवे वाल्य एवाधिपत्यं प्रभुत्वमाप्तवान्प्राप्तवान् । कीदृशमाधि-
। समुप्राजितमार्जितम् । केन । बाहुना भुजेन । अथ बाहुं विशेषयन्नाह—असीति । असिलता
या तस्या मरीचिनिचयः कान्तिसमूहस्तेन मेचकितेन श्यामलितेन । इतश्चेति । अर्थात्तरेऽस्मा-
न्नातिदूरे नातिदविष्टे तस्य राडोऽस्माद्भारतवर्षाद्भारतक्षेत्रादुत्तरेणानन्तरेऽस्यासन्ने किंपुरुषनामि
भिधाने वर्षे क्षेत्रे वर्षपर्वतः क्षेत्रसीमाकृन्मणो हेमकूटो नाम हेमकूटाभिधानो निवासो वसति-
र्तते । तत्र चेति । तस्मिन्पर्वते । तदिति । तस्य चित्ररथस्य भुजयुगं बाहुयुगं तेन परिपालि-
क्षितान्यनेकानि गन्धर्वशतसहस्राण्यनेकलक्षाणि प्रतिवसन्ति । तस्योत्कर्षमाह—तेनैवेति । तेनैव
चित्ररथेनैवं चैत्ररथं नामातिमनोहरमतिरमणीयं काननं वनं निर्मितं निष्पादितम् । इदमच्छोदाभि-
तेमहत्सरः खानितं निर्मापितम् । स्थावराभिप्रायेणाह—अयं चेति । अयं प्रत्यक्षो भगवान्भवानीपति-

नाम्ना हिमकिरणकिरणावदातवणा कन्यका प्रसूता । तां च द्वितीयकुलाधिपतिहस्ता म
किनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरकेतनेनेव रतिः, शरत्
येनेव कमलिनी, हंसेन संयोजिता । सदृशसमागमोपजनितामतिमहतीं मुदमुपगत
निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवत् । तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशी विग
क्षणा शोकाय केवलमनेकदुःखसहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्
सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्माभिनन्दितवान् । अवाप्ते च दशमेऽहनि कृत
चित्तसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बालतया कलम
प्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणामङ्कादङ्कं संचरन्त्यविदितस्नेहशोकायासं शैशवमतिनीतव
क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इ
सुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन नवयौवनेन पदम् ।

अथ विजृम्भमाणनवनलिनवनेषु, अँकठोरचूतकलिकाकलापकृतकौमुकोत्कलिकेषु

मनोहरा भगवती माहात्म्यवती द्वितीयेव गौरी गौरीति नाम्ना । हिमेति । हिमकिरणस्य किरणा
स्तद्वदवदातो निर्मलो वर्णो देहच्छविर्यस्याः सैवविधा कन्यका प्रसूता जनिता । तां चेति । तां
द्वितीयकुलाधिपतिर्हसो मन्दाकिनीं स्खुनीं क्षीरसागर इव प्रणयिनीं वल्लभामकरोत् । सा त्विति
गौरी भगवता मकरकेतनेन कंदर्पेण रतिरिव । शरत्समयेन घनाल्पकालेन कमलिनीव नलिनीव । एवं
गन्धर्वाधिपतिना संयोजिता संवन्धं प्रापिता । सदृशेति । सदृश उचितो यः समागमः संवन्ध उप
विहितामतिमहतीं गरीयसीं मुदं हर्षमुपगतवती प्राप्तवती तस्य राज्ञो निखिलं समग्रं यदन्तःपुरम
स्तत्र स्वामिनी मुह्यता चाभवत् । तयोश्चेति । तयोर्हसगौर्योर्महात्मनोरहमीदृशेकात्मजैका पुत्री केव
काय समुत्पन्ना । कीदृशी । विगतानि दूरीभूतानि लक्षणानि श्रेयोजनकानि मणीतिलकादीनि यस्या
तथा । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह—अनेकेति । अनेकानि विविधानि यानि दुःखानि कष्टानि तेषा
स्त्राणि तेषां भाजनं पात्रम् । आविष्टलिङ्गत्वात् 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवन्नपुंसकत्वम् । तातस्त्विति ।
पितानपत्यतयासंतानत्वेन सुतजन्मातिरिक्तेन पुत्रजन्माधिकेन महोत्सवेन महामहेन मम जन्म म
भिनन्दितवानतिस्तुतवान् । अवाप्तेति । अवाप्ते प्राप्ते दशमेऽहनि दिने । कृत इति । कृतो विहितो
चितो यथायोग्यः समाचारो वेदोक्तक्रियाकलापो येन सः । महाश्वेतवर्णालान्महाश्वेतेति यथार्थमेव
कृतवान् । सेति । साहं पितृभवने जनकसद्वानि बालतया शिशुत्वेन कलमधुरप्रलापिनी कलं मनो
मिष्टं प्रलपतीत्येवंशीला सा तथा केवलं वीणेव वल्लकीव गन्धर्वाणां देवगायनानामङ्कादङ्कं क्रोडात्क्रो
रन्ती गच्छन्ती । अवीति । अविदितोऽज्ञातः स्नेहः प्रीतिः, शोकः शुक, तयोरायासः प्रयासो येन
शैशवं बाल्यमतिनीतवत्यतिक्रान्तवती । तदनन्तरं मे मम वपुषि शरीरे नवयौवनेन प्रत्यप्रताप्येन प
कृतं विहितम् । कस्मिन्क इव । वसन्ते पुष्पकाले मधुमासेनेव चैत्रेणेव । तथा मधुमासे नवपल्लवेनेव
किसलयेनेव । तथा नवपल्लवे कुसुमेनेव सूनेनेव । तथा कुसुमे मधुकरेणैव भ्रमरेणेव । तथा मधुकरे

अथेलानन्तर्यं । एकदेति । एकस्मिन्समयेऽहं मधुमासदिवसेषु वसन्तवासरेष्वन्वया नाम्ना

लमलयमाहतावतारतरङ्गितानङ्गध्वजांशुकेषु, मदकलितकामिनीगण्डूषसीधुसेकपुलकितवकु-
लेषु, मधुकरकुलकलङ्ककालीकृतकालेयककुसुमकुड्मलेषु, अशोकतरुतौडनरणितरमणीयमणि-
नूपुरक्षंकारसहस्रमुखरेषु, विकसन्मुकुलपरिमलपुञ्जितालिजालमञ्जुसिञ्जितसुभगसहकारेषु,
अविरलकुसुमधूलिवालुकापुलिनधवलितधरातलेषु, मधुमदविडम्बितमधुकरकदम्बकसंवाह्य-
मानलतादोलेषु, उत्फुलपलवर्लवलीलीयमानमत्तकोकिलोल्लासितमधुशीकरोद्दामदुर्दिनेषु, प्रो-
षितजनजायाजीवोपहारहृष्टमन्मथास्फालितचापरवभयस्फुटितपथिकहृदयरुधिरार्द्राकृतमार्गे-
षु अविरतपतत्कुसुमशरपतत्रिपत्रसूत्कारवधिरौकृतदिङ्मुखेषु, दिवापि प्रवृत्तमदनरागान्धामि-
सारिकासार्थसंकुलेषु, उद्वेलरतिरससागरपूरप्लावितेषु, सकलजीवलोकहृदयानन्ददायकेषु म-

जनानामुत्कलिकोत्कण्ठा येषु । उद्दीपकत्वादिति भावः । **कोमलेति** । कोमलो मृदुर्यो मलयमाहता
मलयानिलस्तस्यावतार इतस्ततः प्रसरणं तेन तरङ्गितानि भङ्गितान्यनङ्गध्वजांशुकानि मदनवैजयन्ती-
वसनानि येषु । मलयमाहतस्योद्दीपकत्वात् । अनङ्गध्वजकम्पनेनानङ्गस्य प्रोत्साहनं सूचितम् ।
मदेति । मदेनाहंकारेण कलिता व्याप्ता याः कामिन्यः स्त्रियस्तासां गण्डूषसीधुश्लुकमयं तेन सेकः
सिञ्चनं तेन पुलकिता रोमाञ्चिता वकुलाः केसरा येषु । इदं च वकुलतरुच्छायायां कामिनीनां मधु-
पानवर्णनम् । **मधुकरेति** । मधुकरस्य भ्रमरस्य कुलानि सजातीयशृन्दानि तान्येव कलङ्कोऽभिज्ञानं तेन
कालीकृतानि श्यामीकृतानि कालेयकानां जापकानां कुसुमानि पुष्पाणि कुड्मलानि मुकुलानि च येषु ।
अशोकेति । अशोकः कङ्कलिर्यस्तर्हृक्षस्तस्य ताडनेनाघातेन रणितानि शब्दितानि रमणीनां का-
मिनीनां मणिनूपुराणि रत्नपादकटकानि तेषां क्षंकारा अव्यक्तशब्दास्तेषां सहस्रेण मुखरा वाचाला
येषु । **विकसदिति** । विकसन्ति स्मेरतां प्राप्नुवन्ति यानि मुकुलानि गुच्छाः । पुष्पाणामिति शेषः ।
तेषां यः परिमल आमोदस्तेन पुञ्जिताः समूहिता येऽलयो भ्रमरास्तेषां जालं समूहस्तस्य मञ्जु मनो-
हरं यत्सिञ्जितं शब्दितं तेन सुभगाः सुन्दरा एतादृशाः सहकारा आप्रा येषु । **अविरलेति** । अविर-
लानि निविडानि यानि कुसुमानि सूनानि तेषां धूलिः परागः । श्वेतत्वसाम्यात् । सैव वालुकापुलिनं
सिकतातटं तेन धवलितं श्वेतीकृतं धरातलं पृथ्वीतलं येषु । **मध्विति** । मधु रसस्तस्य मदेन विड-
म्बिता विह्वलीकृता ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां कदम्बकं समूहस्तेन संवाह्यमाना इतस्ततो विक्षिप्यमाणा
या लता वल्लयस्ता एव दोलाः प्रेक्षा येषु । **उत्फुल्लेति** । उत्फुल्ला विजृम्भिताः पल्लवाः किसलयानि यासा-
मेवंविधा लवत्यो लताविशेषास्तासु लीयमाना अन्तर्धानतां प्राप्यमाणा या मत्तकोकिलाः पिकास्ता-
भिरुल्लासितं बहिरानीतं यन्मधु रसस्तस्य शीकराः कणास्तैरुद्दामदुर्दिनमत्युग्रवादलं येषु । **प्रोषितेति** ।
प्रोषिता अन्यदेशे गता ये जना लोकस्तेषां जायाः स्त्रियस्तासां जीवा अमुमन्तस्तेषामुपहार उपहरणं तेन
हृष्टः प्रमुदितो यो मन्मथः कंदर्पस्तेनास्फालितमास्फोटितं यच्चापं धनुस्तस्य यो रवः शब्दस्तस्माद्यद्भयं
भीतिस्तेन स्फुटितानि विभिन्नानि यानि पथिकहृदयानि पान्थजनचित्तानि तेषां रुधिराण्य रक्तेनार्द्राकृतो

धुमासदिवसेष्वेकदाहमम्बया सह मधुमासविस्तारितशोभं प्रोत्फुल्लनवनलिनकुमुदकुवलयक-
ह्वारमिदमच्छोदं सरः स्नातुर्मभ्यपतम् । अत्र च स्नानार्थमागतया भगवत्या पार्वत्या तटशि-
लातलेषु विलिखितानि सभृङ्गिरिटीनि पांशुनिमग्नकृशपदमण्डलानुमितमुनिजनप्रणामप्रद-
क्षिणानि त्र्यम्बकप्रतिविम्बकानि वन्दमाना भ्रमरभरभुङ्गभर्मकेसरर्ज्जरकुसुमोपहाररम्योऽयं
लतामण्डपः, परभृतनखकोटिपाटितकुञ्जालालविवरविगलितमधुनिकरधारः सुपुष्पितोऽयं
सहकारतरुः, उन्मदमयूरकुलकलकलभीतभुजङ्गमुक्ततला शिशिरेयं चन्दनवीथिका, विकच-
कुसुमपुञ्जपातसूचितवनदेवताप्रेङ्खोलनशोभनेयं लतादोला, बहलकुसुमरजःपटलमग्नकलहंस-
पदलेखमतिरमणीयमिदं तीरतरुतलमिति स्निग्धमनोहरतरोद्देशदर्शनलोभाक्षिप्रहृदया सह
सखीजनेन व्यचरम् । एकस्मिंश्च प्रदेशे झटिति वनानिलेनोपनीतं निर्भरविकसितेऽपि

ष्वाच्छादितेषु । सकलेति । सकलानां समप्राणां जीवलोकानां हृदयानि चित्तानि तेषामानन्ददा-
यकेषु प्रमोदजनकेषु । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अथान्छोदं सरो विशेषयन्नाह—मध्विति । मधुमासेन
विस्तारिता विस्तारतां नीता शोभा कान्तिर्यस्मिंस्तत् । प्रोत्फुल्लेति । प्रोत्फुल्लानि विकसितानि नवानि
प्रत्यग्राणि यानि नलिनानि कमलानि, कुमुदानि कैरवाणि, कुवलयान्युपलानि, कह्लारं सौगन्धिकम्,
एतानि विद्यन्ते यस्मिंस्तत् । अत्रेति । अस्मिन्स्थले स्नानार्थमागृह्यार्थमागतया प्राप्तया भगवत्या माहात्म्य-
वत्या पार्वत्या गौर्या । तद्रेति । तटं तीरं तस्मिन्यानि शिलातलानि तेषु विलिखितान्यालेखितानि यानि
त्र्यम्बकस्य महादेवस्य प्रतिविम्बकानि प्रतिच्छायायानि तानि वन्दमाना नमस्कुर्वणा । कीदृशानि । भृङ्गि-
रिटिर्गणविशेषस्तेन सहितानि तत्सहवर्तमानानि । पांश्विति । पांशौ सिकतासमूहे निमग्नानि ब्रुडितानि
कृशपदमण्डलान्यस्थूलचरणप्रतिविम्बानि तैरनुमितेऽनुमानविषयीकृते मुनिजनानामृषिवर्गाणां प्रणामप्रद-
क्षिणे नमस्कृतिपरिभ्रमणक्रिये येषु तानि । इतीति । स्निग्धः सघनोऽतएव सच्छाद्यो मनोहरतरोऽतिशयेन
चित्तहारी य उद्देशो वनैकप्रदेशस्तस्य दर्शनमवलोकनं तस्य लोभस्तृष्णा तेनाक्षिप्तं हृदयं स्वान्तं यस्याः
सैवविधाहं सह सखीजनेन व्यस्थाभिः समं व्यचरमभ्रमम् । इतिशब्दार्थं व्याख्यानयन्नाह—भ्रमरेति । भ्रमर-
भरेण मधुकरसमुदायेन भुग्नो भङ्गुरो गर्भो मध्यभागो यस्यैवंभूतः तथा केसरैः किञ्चलैर्जरैः कुसुमानां
पुष्पाणामुपहारः समूहस्तेन रम्यो मनोहरः । अयमित्यस्य प्रत्येकमभिसंबन्धः । लतेति । लता व्रतति-
स्तस्या मण्डपो जनाश्रयः । परेति । परभृताः कोकिलास्तेषां नखकोट्या नखराग्रेण पाटितानि विदारितानि
कुञ्जालानां मुकुलानां नालानि काण्डास्तेषां विवराणि छिद्राणि तेभ्यो विगलिता विदृता मधुनिकरधारा
रससमूहलेखा यस्मिन्नेवंभूतः सुपुष्पितोऽयं सहकारतरुमग्नवृक्षः । उन्मदेति । उन्मदा मदोन्मत्ता ये
मयूराः केकिनस्तेषां कुलानि सजातीयसमूहास्तेषां कलकलः कोलाहलस्तेन भीतास्तस्मात् ये भुजङ्गा भोगि-
नस्तेर्मुक्तं त्यक्तं तलं यस्या एतादृशी शिशिरा शीतलेयं चन्दनवीथिका मलयजखण्डप्रेणी । विकचेति ।

काननेऽभिभूतान्यकुसुमपरिमलम्, विसर्पन्तम्, अतिसुरभितयानुलिम्पन्तमिव तर्पयन्तमिव पूरयन्तमिव प्राणेन्द्रियम्, अहमहमिकया मधुकरकुलैरनुबध्यमानम्, अनाघ्रातपूर्वम्, अमानुषलोकोचितं कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽयमित्युपारूढकुतूहला चाहं मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीवादवकृष्यमाणा कौतुकतरलाभ्यधिकतरौपजातमणिनूपुरक्षंकाराकृष्टसरः-कलहंसानि कतिचित्पदानि गत्वा हूरहुताशनेन्धनीकृतमदनशोकविधुरं वसन्तमिव तपस्यन्तम्, अखिलमण्डलप्राप्त्यर्थमीशानशिरःशशाङ्कमिव धृतव्रतम्, अयुगमलोचनं वशीकर्तुंकामं काममिव सनियमम्, अतितेजस्वितया प्रचलतडिलितापञ्जरमध्यगतमिव ग्रीष्मदिवसदिवसकरमण्डलोदरप्रविष्टमिव ज्वलनज्वालाकलापमध्यस्थितमिव विभाव्यमानम्, उन्मिषन्त्या बहुलबहुला दीपिकालोकपिङ्गलया देहप्रभया कपिलीकृतकाननं कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणम्, रोचनारसलुलितप्रतिसरसमानसुकुमारपिङ्गलजटम्, पुण्यपताकायमानया सरस्व-

भीति । अभिभूत आत्तगन्धोऽन्यकुसुमानां विजातीयसजातीयसूनानां परिमलो येन स तम् । अस्मिन्नर्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—अतीति । अतिसुरभेर्भावस्तत्ता तथा । एकस्मादुत्कृष्टः कोऽपि परिमलो नास्तीति भावः । पुनः किं कुर्वन्तम् । विसर्पन्तं प्रसरन्तम् । अथ गन्धाधिक्यं प्रदर्शयन्नाह—प्राणेति । प्राणेन्द्रियं विकृणिकाकरणमनुलिम्पन्तमिव दृढसंबन्धं कुर्वन्तमिव । तर्पयन्तमिव तृप्तिं जगयन्तमिव । पूरयन्तमिव परिपूर्णाकुर्वन्तमिव । अहमिति । मिथो यो गर्वः साहमहमिका तथा मधुकरकुलैर्भ्रमरसमूहैरनुबध्यमानमनुबध्यमानम् । अनाघ्रातपूर्वमनाजिघ्रितपूर्वम् । अमानुष इति । अमानुषलोको देवलोकस्तस्योचितं योग्यम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । कुत इति । कस्मात्प्रदेशादयं गन्ध इत्युपारूढं प्रादुर्भूतं कुतूहलं कौतुकं यस्याः सैवंविधाहं ज्ञानार्थमागतं मुनिकुमारकं तापसपुत्रमपश्यमद्राक्षमित्यन्वयः । अथैतस्या विशेषणानि—मुकुलितेति । मुकुलिते कुञ्जालिते लोचने नेत्रे यस्याः सा । तेनेति । तेन पूर्वोक्तेन कुसुमगन्धेन उष्णामोदेन मधुकरीवदवकृष्यमाणा बलात्कारेण नीयमाना । कौतुकेति । कौतुकेन कुतूहलेन तरला कम्प्रां । किं कृत्वा । कतिचित्कियन्ति पदानि गत्वा । अथ पदानि विशेषयन्नाह—अभ्यधिकेति । खरितगमनादभ्यधिकतरः पूर्वस्मादतिशायी य उपजात उत्पन्नो मणिनूपुराणां रत्नखचिततुल्लाकोटीनां शंकारः शब्दविशेषस्तेनाकृष्टा आकर्षिताः सरःकलहंसाः कासारकादम्बा यैस्तानि । इतो मुनिकुमारं विशेषयन्नाह—हरेति । हरेणेश्वरेण हुताशने नेत्रसमुत्थिते ब्रह्माविन्धनीकृतो यो मदनः कामस्तस्य शोकः खेदस्तेन विधुरं व्याकुलमतएव तपस्यन्तं तपस्यां कुर्वन्तं वसन्तमिव सुरभिमिव । इयं च सुरभिगन्धसाम्यादुत्प्रेक्षा । अखिलमिति । अखिलं समग्रं यन्मण्डलं भूमण्डलं षोडशकलात्मकं च तस्य प्राप्तिरुपलब्धिस्तदर्थं धृतं व्रतं नियमो येनैवंभूतमीशानशिरःशशाङ्कमिवेश्वरोत्तमाङ्गचन्द्रमिव । रूपातिशयसाम्येनाह—अयुगमलोचनीश्वरं वशीकर्तुंकामं सनियमं काममिव । अतीति । अतितेजो विद्यते यस्यासावतितेजस्वी तस्य भावस्तत्ता तथा प्रचला चञ्चला तडिलिता विद्युलता तस्याः पञ्जरं पक्षिरक्षणस्थलं तस्य मध्यगतमिव । ग्रीष्मेति । ग्रीष्म-

तीसभागमोत्कण्ठाकृतचन्दनरेखयेव भस्मललाटिकया बालपुलिनरेखयेव गङ्गाप्रवाहमु-
मानम्, अनेकशापभृकुटिभवनतोरणेन भ्रूलताद्वयेन विराजितम्, अत्यायततया लोच-
मालामिव ग्रथितामुद्बहन्तम्, सर्वहरिणैरिव दत्तलोचनशोभासंविभागम्, आयतोत्तुङ्ग-
शम्, अप्राप्तहृदयप्रवेशेन नवयौवनरागेणैव सर्वात्मना पाटलीकृताधररुचकम्, अनुद्धि-
त्वादानासादितमधुकरावलीबलयपरिक्षेपविलासमिव बालकमलमाननं दधानम्, अन-
मुक्तस्य गुणेनेव कुण्डलीकृतेन तपस्तटाककमलिनीमृणालेनेव यज्ञोपवीतेनालकृतम्,
सनालवकुलफलाकारं कमण्डलुमपरेण मकरकेतुविनाशशोकरुदिताया रतेरिव बाष्पज-
न्दुभिरारचितां स्फटिकाक्षमालिकां करेण कलयन्तम्, अनेकविद्यापगासंगमावर्तनिभया
मुद्रयोपशोभमानम्, अन्तर्ज्ञाननिराकृतस्य मोहान्धकारस्यैपयानपदवीमिवाञ्जनरजोलेख-

स्या रसो द्रवस्तेन लुलित एकीभूतो यः प्रतिसरो हस्तसूत्रं तद्वत्समाना सदृशी सुकुमारा सुकोमल-
ज्वाला पिञ्जरा च जटा सटा यस्य स तम् । भस्मेति । भस्म विभूतिस्तस्य ललाटिका पुण्ड्रविशे-
द्भासमानमुत्प्रावत्येन दीप्यमानम् । अतिश्वेतत्वसाम्येनाह— पुण्येति । पुण्यस्य धर्मस्य पताकाय-
वैजयन्तीवदाचरमाणया । रेखामधिकृत्याह—सर इति । सरस्वत्या भारत्या यः समागमः संगमस्तज्ज-
उत्कण्ठोत्कलिका तथा कृता विहिता चन्दनरेखा मलयजलेखा तयेव । अन्यस्यागमने गृहधवलीकर-
स्वत्यास्तु मुखमेव निवासो निलयमतस्तदुपरि चन्दनलेखाकरणमिति भावः । कयेव कमित्याकाङ्क्षाया-
बालेति । बालं सूक्ष्मं यत्पुलिनं जलोद्भिन्नं तीरं तस्य रेखा लेखा तयेवोद्भाव्यमानं ज्ञायमानं गङ्गा-
मिव खर्धुनीवेणीमिव । अनेकेति । अनेकानामसंख्यानां शापभृकुटीनां यद्भवनं गृहं तस्य तोरणेन
रैगैवंधिवेन भ्रूलताद्वयेन विराजितं शोभितम् । एतेन सर्वेषां शापप्रदाने क्षम इति ध्वनितम् । अत-
अत्यायततयातिविस्तीर्णतया लोचनमयी नेत्रमयी ग्रथितां गुम्फितां मालामिव जपमालिकामिवोद्ब-
सर्वेति । सर्वहरिणैः समग्रमृगैरिव दत्तो लोचनशोभायाः संविभागो यस्यै स तम् । आयत इति ।
विस्तीर्ण उत्तुङ्ग उच्चैस्तरो प्राणवंशो यस्य स तम् । अप्राप्त इति । अप्राप्तोऽनुपलब्धो हृदये चित्ते
येनैवंधिवेन नवं प्रलयं यद्यौवनं तारुण्यं तस्य रागेणैव सर्वात्मना सर्वप्रकारेण पाटलीकृतः श्वेतरक्तीव-
एव रुचकं बीजपूरो यस्य स तम् । 'रुचकं तु बीजपूरे निष्केऽसौवर्चलेऽपि च' इत्यनेकार्थः । य-
धर एव रुचकं स्वस्तिकद्रव्यं यस्य स तम् । 'रुचकं स्वस्तिकद्रव्ये' इति विश्वः । पुनः किं कु-
दधानम् । किम् । आननं मुखम् । अन्विति । अनुद्धिन्नान्यप्रकटितानि श्मश्रूणि यस्य तस्य भ-
तस्मात् । अनासादीति । अनासादितोऽप्राप्तो मधुकरावल्या भृङ्गपङ्क्त्या वलयाकारेण यः परिक्षेपः
तल्लक्षणे विलासो येनैवंभूतं बालकमलमिव नवीननलिनमिव । अनङ्गेति । अनङ्गस्य कंदर्पस्य य-
धनुस्तस्य कुण्डलीकृतेन गुणेनेव ज्येव । तप इति । तप एव तटाकः कासारस्तस्य कमलिनी मृ-
तस्या मृणालेनेव विसर्गैवंभूतेन यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेणालकृतं विभूषितम् । एकेनेति । एकेन व-
स्तेन । सनालेति । सनालं यदकुलफलं केसरफलं तद्वदाकारो यस्यैवंभूतं कमण्डलुम् । अपरेण त-

मराजिमुदरेण तनीयसीं विभ्राणम्, आत्मतेजसा विजित्य सवितारं पैरिगृहीतेन परि-
लेनेव मौञ्जमेखलागुणेन परिक्षिप्तजघनभागम्, अभ्रगङ्गास्रोतो जलप्रक्षालितेन जर-
मेचनपुटपाटलकान्तिना मन्दारवल्कलेनोपपादिताम्बरप्रयोजनम्, अलंकारमिव ब्रह्म-
यौवनमिव धर्मस्य, विलासमिव सरस्वत्याः, स्वयंवरपतिमिव सर्वविद्यानाम्, संके-
तमिव सर्वश्रुतीनाम्, निदाघकालमिव साषाढम्, हिमसमयकाननमिव स्फुटितप्रियङ्गु-
गौरम्, मधुमासमिव कुसुमधवलतिलकभूतिविकुंषितमुखम्, आत्मानुरूपेण सवयसा
देवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरम्, स्नानार्थमागतं
भारकमपश्यम् । तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मितप्रभामिव वन-
मलयमाहतागमनार्थलाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः,
रेश्रमस्वेदजलकणजालकावलीमिव रतेः, ध्वजचिह्नचामरपिच्छिकाभिव मनोभ्रमग-

दशीं तनीयसीमिति तुच्छा मुदरेण जठरेण रोमराजिं तनूरुहश्रेणिं विभ्राणं दधानम् । आत्मेति ।
जसा स्वकीयकान्त्या सवितारं सूर्यं विजित्य पराभूय पैरिगृहीतेनात्तेन परिवेषमण्डलेनेव परिधिवलये-
नैवेति । मुञ्जस्तेजनस्तत्संवन्धिनी मौञ्जी या मेखला रशना तस्य गुणेन दवरकेण परिक्षिप्तो बल-
घनभागोऽग्रप्रदेशो यस्य स तम् । अभ्रेति । अभ्रगङ्गा व्योमनदी तस्याः स्रोतः प्रवाहस्तस्य जल-
न प्रक्षालितेन धौतेन । जरदिति । जरज्यायान्यश्चकोरो विपसूचकस्तस्य लोचने नेत्रे तयोः
पाटला श्वेतरक्ता कान्तिर्द्युतिर्यस्य स तेनैवंभूतेन मन्दारवल्केन देवतरुवल्केनोपपादितं विहितम-
ज्जनं वल्लकृतं येन स तम् । अलमिति । ब्रह्मचर्यस्य सर्वथा स्त्रीपरित्यागलक्षणस्यालंकारमिव भूष-
धमेति । धर्मस्य सुकृतस्य यौवनमिव तारुण्यमिव । सर इति । सरस्वत्या भारत्या विलास-
प्रममिव । स्वयमिति । सर्वविद्यानां समग्रकलानां स्वयंवरपतिर्भर्ता तमिव । एतेन सर्वाभिर्विद्या-
गत्या वृतः, न त्वनेन विद्यार्थं प्रयत्नः कृत इत्यावेदितम् । संकेतेति । सर्वश्रुतीनां समग्रशास्त्राणां
स्थानं पदं तद्वदिव । अन्योऽपि जनः संकेतितं स्थानं गच्छति तद्वत्सर्वं श्रुतमेतस्मिन्समागतमिति
निदाघेति । निदाघो ग्रीष्मकालस्तमिव । उभयोः सादृश्यं प्रदर्शयन्नाह—सेति । सहापादेन
ण्डेन वर्तमानम् । 'पालाशो दण्ड आषाढः' इति कोशः । पक्ष आषाढः शुचिमासः । हिमेति ।
यः शीतकालस्तस्मिन्काननं वनं तद्वदिव । उभयोः सादृश्यार्थमाह—स्फुटितेति । स्फुटिता प्रफु-
प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनीवहरी तद्वद्गौरं शुभ्रवर्णम् । पक्षे प्रियङ्गुमञ्जरी गौरम् । मध्विति । मधुमारो
पासस्तमिव । उभयोः साम्यमाह—कुसुमेति । कुसुमं पुष्पं तद्वद्बला शुभ्रा या तिलकार्थं भूतिर्भूत्वा

जस्य, मधुकरकामुकामिसारिकाम्, कृत्तिकातारास्तवकानुकारिणीम्, अमृतविन्दुना
नीम्, अदृष्टपूर्वा कुसुममञ्जरीमद्राक्षम् ।

‘अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो नन्वयं परिमलः’ इति मनसा निश्चित्य तं तपोधनं
नमीक्षमाणाहमचिन्तयम्—‘अहो रूपातिशयनिष्पादनोपकरणकोशस्याक्षीणता विधातु
त्रिभुवनाद्भुतरूपसंभारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूपातिशयराशिरस्य
मुनिमायामयो मकरकेतुरुत्पादितः । मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिविम्बं विर
लक्ष्मीलीलावासभवनानि कमलानि सृजता ब्रह्मणैतदाननाकारकरणकौशल्याभ्यास एव
अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायां कारणम् । अलीकं चेद् यथा किल सकलाः
कलायतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुषुम्नानाम्ना रश्मिना रविरापिबतीति, ताः खल्वस्य

स्त्रियः सुरतं मैथुनं तस्य परिश्रमः खेदस्तस्माद्यत्स्वेदजलं तस्य कणाः पृथक्तास्तेषां जालकं समूहस्त
मिव पङ्क्तिमिव । ध्वजेति । मनोभवगजस्य मदनहृत्तिनो ध्वजो वैजयन्ती तस्य चिह्नभूता चामर
तामिव । मधुकरेति । मधुकरा भ्रमरास्त एव कामुकाः कामाभिलाषिणस्तेषामभिसारिकां कामि
नक्रत्रां, संकेतितस्थलगामिनीं वा । कृत्तिकेति । कृत्तिकाग्निदेवता तस्य ताराणां स्तवको गु
स्यानुकारिणीम् । तत्सदृशीमित्यर्थः । अत्र केशानामतिकृष्णत्वेन मञ्जर्याश्च शुक्रत्वेनैतदुपमानद्वयमिति
अमृतेति । अमृतं पीयूषं तस्य विन्दवः कणास्तेषां निस्यन्दिनीं स्त्राविणीम् । अदृष्टेति । अदृष्टपु
लोकितपूर्वाम् । अन्यवस्तु प्रागेवोक्तः ।

अस्या इति । ननु वितर्कैः । अस्या मञ्जर्या अयं परिमलः । परीति । परिभूतोऽभि
कुसुमानां खेतरपुष्पाणामामोदः परिमलो येन सः इति मनसा स्वान्तेन निश्चित्य निर्णीय त
धनयुवानमृषिकुमारकमीक्षमाणा वीक्षमाणाहमचिन्तयमध्यायम् । अहो इति । अहो इ
विधातुर्ब्रह्मणो रूपातिशयस्य सौन्दर्यातिशयस्य निष्पादने निर्माणे य उपकरणकोश उप
ण्डागारस्तस्याक्षीणताक्षयत्वम् । ‘कौशलम्’ इति पाठे तु निष्पादने यदुपकरणं व्यापारवि
कौशलं दक्षता तस्याक्षीणता तादवस्थमिति भावः । अतिशयपदव्यङ्ग्यमाह—यत्रिभुवनेति । य
त्वर्थः । त्रिभुवनात्रिविष्टपादद्भुतोऽतिशायी रूपसंभारः सौन्दर्यसमूहो यस्मिन्नेवंभूतं भगवन्तं कुसुमा
र्पमुत्पाद्य निर्माय तदाकारात्कुसुमायुधाकृतेरतिरिक्तोऽधिको रूपातिशयः सौन्दर्योत्कर्षस्तस्य राशि
मायामयो मोहरूपो मकरकेतुरयमपरो मुनिरुत्पादितः । उत्तरोत्तरमतिशयवत्त्वादयं मकरकेतुस्तदपेक्षय
इति भावः । उत्तरोत्तरमतिशयमेव भङ्ग्यन्तरेण निरूपयन्नाह—मन्ये इति । अहमिति मन्ये जाने
शब्दार्थमाह—सकलेति । सकलं समग्रं यज्जगतस्य नयनानन्दकरं प्रमोदजनकमेतादृशं शशिवि
मण्डलं विरचयता रचनां कुर्वता लक्ष्म्याः पद्माया लीलावासभवनानि कोडानिवासस्थानान्येवंभूता
लानि सरोजानि सृजता कुर्वता ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेणेतस्य मुनिकुमारकस्याननं मुखं तस्याकार आ
करणं निर्माणं तत्र कौशलं चातुर्यं तदर्थमभ्यासः पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरेव कृतो विहितः । एतत्समर्थ
अन्यथेति । अन्यथोक्तवैपरीत्ये सदृशवस्तुविरचनायां तुल्यपदार्थोत्पादने किमिव कारणं नियाम

समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति । कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि क्लेशबहुले तपसि वर्तमान-
लावण्यम्' इति चिन्तयन्तीमेव मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्षपाती नवयौवन-
मः कुसुमायुधः कुसुमसमयमद इव मधुकरीं परवशामकरोदुच्छ्वसितैः सह । विस्मृत-
पेण किञ्चिदामुकुलितपक्ष्मणा जिह्विततरलतरतारशारोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा सस्पृहमा-
न्तीव, किमपि याचमानेव, 'त्वदायत्तास्मि' इति वदन्तीव, अभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव,
त्मनानुप्रविशन्तीव, तन्मयतामिव गन्तुमीहमाना, 'मनोभवाभिभूतां त्रायस्व' इति शर-
णोपयान्ती, 'देहि हृदयेऽवकाशम्' इत्यर्थितामिव दर्शयन्ती, 'हाहा, किमिदमसांप्रतमति-
गमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतम्' इति जानानाप्यप्रभवन्ती करणानाम्, स्त-
तेव, लिखितेव, उत्कीर्णेव, संयतेव, मूर्च्छितेव, केनापि विधृतेव, निस्पन्दसकलावयवा

रेदं वपुः शरीरमाविशन्ति प्रविशन्ति । तथा च 'यदेकस्मान्निर्गतं तत्स्वाश्रयसदृशमुपयाति' इति न्यायेन
पक्षेणोपदीयमाणाश्चन्द्रमसो निर्गता गभस्तयस्तपःक्लेशातिशयक्षीणे मुनौ संक्रान्ता इत्यर्थः । उक्तवैपरी-
तदूषणमाह—**कुत इति** । अन्यथोक्तान्यथात्वे रूपं सौन्दर्यं तस्यापहारिणि निराकारिणि क्लेशः परिश्रम-
बहुले दृढे । एवंविधे तपसि तपस्यायां वर्तमानस्य स्थितस्येदं लावण्यं सर्वात्कृष्टं सौन्दर्यं कुतः स्यात् ।
गव्यतिरेकेण कार्यानुदयादिति भावः । इति चिन्तयन्तीमेवेति ध्यायन्तीमेव मां कुसुमायुधोऽनङ्गो मधु-
भ्रमरीं कुसुमसमयमद इव वसन्तकालमद इवोच्छ्वसितैर्निश्चसितैः सह परवशां पराधीनामकरोद्वधात् ।
च कुसुमायुधं विशेषयन्नाह—**अवीति** । अविचारितोऽनालोचितो गुणदोषयोर्विशेषो बलावलं येन स
। **रूपेति** । रूपस्य सौन्दर्यस्यैकोऽद्वितीयः पक्षपाती तत्पुष्टिकारी । **नवेति** । नवं प्रत्यग्रं यद्यौवनं तत्र
यः सुप्रापः । तारुण्य एव तदुत्पत्तिसंभवात् । पुनः किं कुर्वन्ती । दक्षिणेनापसव्येन चक्षुषा नेत्रेण स-
साभिलाषं यथा स्यात्तथापिबन्धित्यादरेण विलोकयन्तीव । अत्यादरेण विलोकनं पानमुच्यते । अथ
र्थलोकयन्नाह—**विस्मृतेति** । विस्मृतो विस्मृतिं प्राप्तो निमेषो निमीलनं यस्य तत्तथा तेन । **किञ्चि-**
न । किञ्चिदीषदामुकुलितमाकुञ्चलितं पक्ष्म नेत्ररोम यस्मिंस्तत्तथा तेन । **जिह्वितेति** । जिह्विता
लेता तरलतरातिचञ्चला तारा कनीनिका यस्मिन्नेवंभूतं शारं कल्मषमुदरं मध्यभागो यस्येति चेति
। अथ च प्रकारान्तरेण तामेव विशेषयन्नाह—**किमपीति** । किमप्यनिर्वचनीयस्वरूपं याचमानेव प्रा-
नेव । याचनाकर्तुरेतादृशकारवत्त्वात्तदुपमानम् । **त्वदिति** । त्वदायता त्वदधीनाहमस्मीति वदन्तीव
तीव । एतेनावलोकने सातिशयत्वं सूचितम् । **अभीति** । अभिमुखं संमुखं हृदयं स्वान्तमर्पयन्तीव वि-
कुर्वन्तीव । मुनीनां व्यामोहजननादिति भावः । **सर्वेति** । सर्वात्मना सर्वप्रकारेणानुप्रविशन्तीवानुप्र-
कुर्वन्तीव । **तन्मयेति** । तन्मयतां तद्रूपतां गन्तुं प्राप्तुमीहमानेव स्पृहमानेव । **मनोभवेनेति** ।
मनेन कंदर्पेणाभिभूतां पराभूतां त्रायस्व पाहीति हेतोः शरणं त्राणमुपयान्तीव गच्छन्तीव । **देहीति** ।
चित्तेऽवकाशं प्रवेशं देहीत्यर्थितां याचकतां दर्शयन्तीवावलोकनं कारयन्तीव । विरोधिना विवेकेनाप्य-

तत्कालाविर्भूतेनावष्टम्भेन, अकथितशिक्षितेनानाख्येयेन स्वसंवेद्येन केवलं न विभाव्य
तद्रूपसंपदा किं मनसा किं मनसिजेन किमभिनवयौवनेन किमनुरागेणैवोपदिश्यमानं
न्येनैव वा केनापि प्रकारेण, अहं न जानामि कथंकथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम्
त्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः, पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन, पृष्ठतः प्रेयमाणेव
धन्वना कथमपि मुक्तप्रयत्नमात्मानमधारयम् । अनन्तरं च मेऽन्तर्मदनेनावकाशमिव
माहितसंताना निरीयुः श्वासमरुतः । साभिलाषं हृदयमाख्यातुकाममिव स्फुरितमुखं
चयुगलम् । खेदलवलेखाक्षालितेवागललज्जा । मकरध्वजनिशितशरनिपातत्रस्तेवा
गात्रयष्टिः । तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलादालिङ्गनलालसेभ्योऽङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाश्च
कम् । अशेषतः खेदाम्भसा धौतश्चरणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः । आसीच्च मम म

निरूपयन्नाह—अकथितेति । यदनुचितं प्रस्तुतं कर्म तत्केन निमित्तेनोपदिश्यमानमुपदेशविषयीक्रि
मिति न विभाव्यते न निश्चीयत इत्यन्वयः । अनिश्चयं प्रदर्शयन्नाह—किं तद्रूपेति । किमिति वितर्कं
मुनिकुमारस्य रूपसंपदा सौन्दर्यसमृद्ध्या । किं मनसा चित्तेन । किं वा मनसिजेन कंदर्पेण । किं वा
यौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन । किं वानुरागेणान्तर्गतप्रीत्या । किमन्येनैव पूर्वोक्तमित्रेनैव केनापि प्रकारेण
सर्वत्र वितर्कार्थः । तर्हि स्वसंवेद्येन स्वमात्रसाक्षिणा अनुभवैर्नैव विभाव्यतामित्यत आह—स्वसंवेद्येन
स्वानुभवेनेत्यर्थः । तस्मिन्ननुभवेऽप्रमाणत्वं निराकरोति—अकथितेति । न कथितं शिक्षितं वा य
वंभूतेन । कथिते शिक्षिते ह्यर्थेऽसंभाविना विपरीतभावना चोत्पद्यते । तर्हि स्वसंवेद्येन स्वमात्रसा
शब्दजन्य एवानुभवो भवतु । तथा संभवात्मकेन तेन कथं निर्णय इत्यत आह—अनाख्यायेति
मात्रसाक्षिणा तेनाप्यहं न जानामीति संवन्धः । अन्यस्तु प्रागेवोक्तः । मुनिकुमारदर्शनानन्तरमुत्कण्ठ
दीनि वक्तुं प्रथममुत्कण्ठातिशयमाह—उत्क्षिप्येति । तदुक्तम्—‘दर्शनस्पर्शनालापैर्व्यक्तास्ते सहका
इन्द्रियैः करणैरुत्क्षिप्योत्पाद्य तत्समीपं मुनिसविधं नीयमाना प्राप्यमाणेव । हृदयेन स्वान्तेन पुरस्तादप्र
ष्यमाणेव । पुष्पधन्वना मकरध्वजेन पृष्ठतः प्रेयमाणा नोद्यमानेव । धृतिमाह—कथमपीति । एत
कथमपि महता क्लेशेन मुक्तप्रयत्नं यथा स्यात्तथात्मनमपि प्राणिनमप्यधारयं धारितवती । निरोधश्च
र्यम् । चिन्तामाह—अनन्तरमिति । चिन्तावशात्कुत्रचिदेकान्ते सचिन्तस्तिष्ठति । एवं सति मे
रभ्यन्तरे मदनेनावकाशं दातुमाहितसंतानारचितपरंपरा श्वासमरुतः श्वसितवायवो निरीयुर्निष्कासिताः
च श्वासावष्टम्भेन संकोचात्तन्निर्गमे सावकाशमिति भावः । अभिलाषमाह—सेति । साभिलाषमभिला
हृदयं मन आख्यातुकाममिव वक्तुकाममिव कुचयुगलं स्तनयुग्मं स्फुरितमुखं स्यन्दिताननमभूद्भूव
देति । खेदः श्रमोत्थं वारि तस्य लवलेखाभिः क्षालितेव धौतेव लज्जा त्रपागलदलवत् । अत्र मुखं
मभिलाषकार्यं खेदः श्रमकार्यं लब्धा च्यतिश्चोन्मादकार्यमिति यथाकर्म हेतुम् । त्रयमाह—प्र

शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिञ्जने मां निक्षिपता किमिदमनार्थेणासदृशमारब्धं मनसिजेन । एवं च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य, यदनुरागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम् । क्लेशमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसां च, कच प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथपरस्पन्दितानि । नियतमयं मामेवं मकरलाञ्छनेन विडम्ब्यमानामुपहसति मनसा । चित्रं चेदं यदहमेवमवगच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम् । अन्या अपि कन्यकास्त्रपां विहाय स्वयमुपयाताः पतीन्, अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः, न पुनरहमेका यथा । कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतमेवमस्वतन्त्रतामुपैयन्तःकरणम् । कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा । यावदेव सचेतनास्मि, यावदेव च न परिस्फुटमनेन त्रिभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघवमेतत्, तावदेवास्मात्प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः । कदाचिदनभिमतस्मरविकारदर्शनकुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम् । अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः' इत्यवधार्यापसर्पणामिलाषिण्यहमभवम् । अशेषजनपूजनीया

मनसि मच्चित्त इदमासीद्वभूव । तदेव प्रकटयन्नाह—शान्तात्मनीति । अनार्येण दुष्टेन मनसिजेन कंदर्पेण शान्तात्मनि दूरीकृतो दूरोज्झितः सुरतव्यतिकरो मैथुनवृत्तान्तो येनैवंभूते जनेऽस्मिन्मां निक्षिपता निक्षेपं कुर्वतासदृशमसाधुजनोचितमारब्धं प्रारब्धं पूर्वोक्तप्रकारेण । नामेति कोमलामन्त्रणे । अङ्गनाजनस्य स्त्रीजनस्यातिमूढमतिमुग्धं हृदयं चित्तम् । यदिति हेत्वर्थः । अनुरागविषययोग्यतामप्यस्मिन्स्थलेऽनुरागो युक्तः, अस्मिन्स्थले न युक्तः, इति विषयविभागमपि विचारयितुं नालं समर्थम् । वैराग्यतपःसिद्धियुक्ते मुनिजने प्रमदाजानानुस्मरणप्रयासो वृथैत्यर्थः । अतो हेतोरस्मात्प्रदेशादपसर्पणं दूरीभवनं श्रेय इति प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तौ बोद्धव्यम् । केति महदन्तरे । तेजसां तपसां चातिभास्वरमतिशोभनं क्लेशं धाम गृहम् । प्राकृतेति । प्राकृतजनैर्नैवचजनैरभिनन्दितान्यनुमोदितानि मन्मथपराणि मनोभवप्रतिपाद्यानि स्पन्दितानि चेष्टितानि क्व । नियतमिति । नियतं निश्चितं मकरलाञ्छनेन कंदर्पेणैवं पूर्वोक्तप्रकारेण विडम्ब्यमानां कदर्थ्यमानां मामयं मुनिर्मनसा चित्तेनोपहसत्युपहासं करोति । चित्रमिति । इदमग्रे वक्ष्यमाणं चित्रमाश्चर्यम् । तदेव प्रदर्शयन्नाह—यदिति । यद्यस्मात्कारणादहमेवं पूर्वोक्तप्रकारेणावगच्छन्त्यपि जानन्नल्प्यात्मनः स्वस्य विकारं विकृतिमुपसंहर्तुं दूरीकर्तुं न शक्नोमि न समर्था भवामि । पुनर्विचारणान्तरमाह—अन्या इति । मत्सहचरीषु मध्ये याः काश्चनातिकासुकास्त्रपां लज्जां विहाय त्यक्त्वा स्वयमात्मनान्यान्पतीनुपयाताः स्वयमेवोपगताः । यास्तु नोपयातास्तासां अध्येऽन्या मद्यतिरिक्ता नार्याऽनेन दुर्विनीतेन शृङ्खलेन मन्मथेन कंदर्पेणोन्मत्ततां सविकारतां तथा न नीता यथाहमेका । अनेनेति । अनेन क्षणेन मुनिकुमारदर्शनाविर्भूतमदनावेशलक्षणेनोन्मत्ततां प्रापिताः । तदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—आकारेति । आकारमात्रस्याकृतिमात्रस्यालोकनं वीक्षणं तेनाकुलीभूतं व्याकुलीकृतमन्तःकरणमन्तरिन्द्रियमेवं पूर्वोक्तप्रकारेणास्वतन्त्रतां पराधीनतामुपैति प्राप्नोति । काल इति । कालो विवेककालो गुणाः कुलीनत्वादयश्च मदनस्य सर्वथा सर्वप्रकारेण दुःखेन निवार-

चेयं जातिरितिकृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरम्, अचलितपक्षममालम्, अदृष्टभूतलम्, तर्कणपल्लवोन्मुक्तकपोलमण्डलम्, आलोलालकलतालसत्कुसुमावतंसम्, अंसदेशदोलमणिकुण्डलमस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ कृतप्रणामायामपि दुर्लङ्घयशासनतया मनोभुवः, मदजननतया च मधुमा अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनयवहुलतया चाभिनववयौवनस्य, चञ्चलप्रवृत्ततया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया च विषयाभिलाषाणाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः, तद्वितन्वयतया च तस्य तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरात्म्यादस्य चेदृशस्य विहितत्वात्तमपि मद्विकारोपहृतधैर्यं प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदनङ्गः ।

तदा तस्याप्यभिर्नवागतमदनं प्रैत्युद्रच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मत्सकाशमस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं श्वासैः । वेपथुगृहीता व्रतभङ्गभीतेवाकरतलगताक्षमाला । द्वितीयेव कर्णावसक्तकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समदृश्यत

स्यादित्यवधार्य निश्चित्याहमपसर्पणेऽभिलाषः स्पृहा यस्या एवंभूताभवं जज्ञे । अशेषेति । अशेषैः जनेनैः पूजनीयार्चनीयेयं जातिः । न तु कोपनीयेति भावः । इतिकृत्वास्मै प्रणामं नमस्कारमकरवममथ नमस्कारं विशेषयन्नाह—तद्वदेति । तद्वदनान्मुनिमुखादाकृष्ट आकर्षितो दृष्टिप्रसरो यस्मिन् क्रियाविशेषणं वा अनेन भावातिशयो बोधितः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । अचलितेति । अचलिताकर्मक्षमणां नेत्ररोम्णां माला पङ्क्तिर्यस्मिन् । अदृष्टेति । अदृष्टमनवीक्षितं भूतलं पृथ्वीतलं यस्मिन् । उल्लसितो उल्लसिता उल्लासं प्राप्ताः कर्णपल्लवाः श्रवणकिसलयानिर्तिरुन्मुक्तं लवकं कपोलमण्डलं यस्मिन् । आलोलो आलोलो चपलालकलता केशराजिस्तस्यां लसत्कुसुमावतंसो यस्मिन् । अंसेति । अंसदेशे स्कन्दोलायितं मणिकुण्डलं यस्मिन् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अथेति । मद्विकारेणापहतं दूरीकृतं धैर्यं यस्यैवंभूतं मुनिकुमारकं कृतप्रणामायामपि तस्यां तमपि प्रदीपमिवानङ्गः कंदर्पस्तरलतां चञ्चलतामनयत् । तत्र हेतुमाह—दुर्लङ्घयेति । मनोभुवो मदनस्य दुर्लङ्घनीयं शासनमाज्ञा यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा । मधुमासस्य वसन्तमासस्य मदजननतया मदकत्वेन च । तस्य पूर्वोक्तस्य प्रदेशस्यातिरमणीयतयातिमनोहरतया । अभीति । अभिनवं नूतनं तादृश्यं तस्याविनयः शठता तद्वहुलतया तद्बाहुल्यतया । इन्द्रियेति । इन्द्रियाणां करणानां चञ्चलप्रवृत्तौ नववयस्यतया । निरपेक्षेति । विषयाभिलाषाणां अविनयवयौवनयोः, चन्द्रियाणां

सलिलसीकरजालिका । महर्शनप्रीतिविस्तारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयसिव तमु-
देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसंतानैर्यदृच्छयाच्छोदसलिलमपहाय विकचकु-
वलयवनैरिव गगनतलसमुत्पतितैररुध्यन्त दश दिशः । तथा तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या
द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां कामप्यवस्थामन्वभवम् । इदं च मनस्यकर-
वम्—‘अनेकसुरतसमागमलास्यलीलोपदेशोपाध्यायो मकरकेतुरेव विलासानुपदिशति, अ-
न्यथा विविधरसासङ्गललितेष्वीदृशेषु व्यतिकरेष्वप्रदिष्टबुद्धेरस्य जनस्य कुत इयमनभ्यस्ता-
कृती रतिरसनिःस्यन्दमिव क्षरन्ती, अमृतमिव वर्षन्ती, मदमुकुलितेव, खेदालसेव, निद्रा-
जडेव, आनन्दभरमन्थरतरेत्तारसंचारिणी, अनिभृतभूलोलासिनी दृष्टिः । कुतश्चेदमतिनै-
पुण्यम्, यच्चक्षुषैवानक्षरमेवमन्तर्गतो हृदयाभिलाषः कथ्यते ।’ प्राप्तप्रसरा चोपसृत्य तं द्वि-
तीयमस्य सहचरं मुनिवालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—‘भगवान्किमभिधानः । कस्य वायं
तपोधनस्य युवा । किंनान्नश्च तरोरियम्वतंसीकृता कुसुममञ्जरी । जनयति हि मे मनसि

वसन्तकुसुममञ्जरीव श्रवणसंलग्नपुष्पवल्लीव । एते सात्त्विका भावाः प्रदर्शिताः । महर्शनेति । महर्शनमा-
लोकनं तस्मात्प्रीतिः स्नेहस्तेन विस्तारितस्य प्रसारितस्य । उत्तानेति । उत्तानोर्ध्वमुक्ता तारका कनीनिका
यस्य स तथा तस्य तमुद्देशं तं प्रदेशं पुण्डरीकमयं सिताम्भोजनिर्मितमिवोपदर्शयतोऽन्येभ्यो ज्ञापयतो लोच-
नयुगलस्य नेत्रयुग्मस्य विसर्पिभिः प्रसरणशीलैरंशुसंतानैः किरणसमूहैर्दश दिशोऽरुध्यन्त रुद्धाः । कमलसा-
दस्यादाह—यदृच्छयेति । यदृच्छया स्वेच्छयाच्छोदनाम्नः सरसः सलिलं पानीयमपहाय त्यक्त्वा गगनत-
लसमुत्पतितैराकाशतलोत्पातिभिर्विकचकुवलयवनैरिव विकसरोत्पलखण्डैरिव । एतेन नयनयोश्चाखल्यमित-
स्ततोऽवलोकनं च ध्वनितम् । तु पुनरर्थकः । तस्य मुनिकुमारस्यातिप्रकटयातिस्पष्टया तथा विकृत्या द्विगु-
णीकृतो द्विगुणतां नीतो मदनस्यावेशो यस्या एवंभूताहं तत्क्षणं तत्कालमवर्णनयोग्यामकथनीयां कामप्य-
वस्थां दशामन्वभवमनुभूतवती । इदमिति । मनसि चित्त इदं चाकरवमप्रणयम् । अचिन्तयमित्यर्थः । अ-
नेकेति । अनेकेऽसंख्याः सुरतं मैथुनं तस्य समागमः संवन्धः स एव लास्यलीला नृत्यक्रीडा तस्या-
मुपदेशाः शिक्षारूपास्त्रोपाध्यायः पाठक एवंविधो मकरकेतुरेव कंदर्प एव विलासानेत्रविकारानुपदिशत्यु-
पदेशं करोति । उक्तवैपरीत्ये वाचकमाह—अन्यथेति । विविधा अनेके ये रसाः शृङ्गारादयस्तेषामासङ्गः
संश्लेषस्तेन ललितेषु मनोहरेष्वीदृशेषु व्यतिकरेषु संवन्धेष्वप्रविष्टा प्रवेशमप्राप्ता बुद्धिः प्रतिभा यस्य स तथा
तस्यैवंभूतस्यास्य मुनिजनस्येयं दृष्टिः कुतः स्यात् । अथ च दृष्टिं विशिनष्टि—अनेति । अनभ्यस्तापरिचिता-
कृतिराकारो यया सा तथा । रतिरसः शृङ्गाररसस्तस्य निःस्यन्दं सारं क्षरन्तीव स्रवन्तीव । अमृतं पीयूषं
वर्षन्तीव वृष्टिं कुर्वन्तीव । मदो मुन्मोहसंभेदस्तेन मुकुलितेव कुड्मलितेव । खेदः श्रमस्तेनालसेव मन्थरेव ।
निद्रा प्रमोहा तथा जडेव स्तम्भितेव । आनन्देति । आनन्दस्य प्रमोदस्य यो भरस्तेन मन्थरालसा, एवं-

महत्कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्नसाधारणसौरभोऽयमनाघ्रातपूर्वो गन्धः' इति । स तु मास
हस्याब्रवीत्—‘वाले, किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम् । अथ कौतुकमावेदयामि । श्रूयत

अस्ति त्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्युदारतया सुरासुरसिद्धवृन्दवन्दितचरणयुगलो
मुनिर्विन्द्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम । तस्य च भगवतः सुरलोकसुन्दरीहृदयानन्द
अशेषत्रिभुवनसुन्दरम्, अतिशयितनलकूबरं रूपमासीत् । स कदाचिद्देवतार्चनकम
द्धर्तुमैरावतमदजलविन्दुबद्धचन्द्रकशतखचितजलां हरहसितसितस्रोतसं मन्दाकिनी
तार । अवतरन्तं च तं कदा कमलवनेषु संततसंनिहितविकचसहस्रपत्रपुण्डरीकोपविष्ट
लक्ष्मीर्ददर्श । तस्यास्तु तमवलोकयन्त्याः प्रेम्मदमुकुलितेनानन्दवाष्पभरतरङ्गतस्म
लोचनयुगलेन रूपमास्वादयन्त्या जृम्भिकारम्भमन्थरमुखविन्द्यस्तहस्तपल्लवाया मन
कृतं मन आसीत् । आलोकनमात्रेण च समासादितसुरतसमागमसुखायास्तस्मिन्ने

सीकृता । अस्या मञ्जर्याः समुत्सर्पन्नसाधारणं सौरभं यस्मिन्नेवंविधोऽनाघ्रातपूर्वो नासिकयागृही
गन्धो मे मम मनसि चित्ते महत्कौतुकं महदाश्चर्यं जनयति निष्पादयति । स त्वयि । स मां प्रती
किञ्चित्स्मितं कृत्वाब्रवीदवोचत् । घाले इति । हे वाले हे कुमारिके, अनेन पृष्टेन किं प्रयोजनं
अथेति । चेद्यर्थः । कौतुकमाश्चर्यं तदावेदयामि कथयामि । श्रूयतामाकर्ण्यताम् ।

अस्तीति । नामेति कोमलामन्त्रणे । दिव्यलोकनिवासी स्वर्गलोकवसनशीलः श्वेतकेतुर्नामसु
त्रिभुवनेति । त्रिभुवने त्रिविष्टपे प्रख्याता विख्याता कीर्तिर्यशो यस्य स तथा । अत्युदारेति ।
दारतयात्युत्कृष्टतया । सुरेति । सुरा देवाः, असुराः दैत्याः, सिद्धा योगमन्त्रादिसामर्थ्ययुक्तास्तेषां
समूहस्तेन वन्दितं नमस्कृतं चरणयुगलं क्रमयुग्मं यस्य स तथा । तस्येति । तस्य श्वेतकेतोर्भगवतः
रेति । सुरलोकस्य याः सुन्दर्यः स्त्रियस्तासां हृदयानि चित्तानि तेषामानन्दकरं प्रमोदोत्पादकम् ।

ति । अशेषं यत्रिभुवनं त्रिविष्टपं तस्मात्सुन्दरं हयम् । अतीति । नलकूवरात्कुवेरपुत्रादतिशयितम
नलकूबरम् । ‘सुतोऽस्य नलकूवरः’ इति कोशः । ‘कचिदमाद्यन्तस्य परलम्’ इति नलकूवरस्य
योगः । अतिशयितोऽतिक्रान्तो नलकूवरो येनेति बहुव्रीहिर्वा । नलकूवररूपपेक्षयात्युत्कृष्टरूपमित्यर्थः
विधं रूपं सौन्दर्यमासीदभूत् । स इति । कदाचित्कस्मिंश्चित्समये स श्वेतकेतुर्देवतानामर्चनं पूजनं त
लानि नलिनान्युद्धर्तुमुत्पाटयितुं मन्दाकिनीं खर्तुनीमवततारावतीर्णवान् । अथ मन्दाकिनीं विशेषय
पेरावतेति । ऐरावतो हस्तिमल्लस्तस्य मदजलं दानवारि तस्य विन्दवः पृष्ठतास्तैर्बद्धं यच्चन्द्रकशतं मे
तेन खचितं व्याप्तं जलं यस्यां सा तथा ताम् । हरेति । हरः शंभुस्तस्य हसितं स्मितं तद्वत्सितं शु
प्रवाहो यस्याः सा ताम् । अवेति । तदा तस्मिन्कालेऽवतरन्तमम्बरादागच्छन्तं श्वेतकेतुं मुनिं क
नलिनखण्डेषु संततं निरन्तरं संनिहिता समीपवर्तिनी विकचानि विकस्वराणि सहस्रपत्राणि यस्मि

कृते पुण्डरीके कृतार्थतासीत् । तस्माच्च कुमारः समुदपादि । ततस्तुमुत्सङ्ग आदाय सा
‘भगवन्, गृहाण तवायमात्मजः’ इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ । असावपि वालजनो-
चिताः सर्वाः क्रियाः कृत्वा तस्य पुण्डरीकसंभवतया तदेव पुण्डरीक इति नाम चक्रे । प्रति-
पादितव्रतं च तमागृहीतसकलविद्याकलापमकार्षीत् । सोऽयम् । इयं च सुरासुरैर्मथ्यमाना-
त्क्षीरसागरादुद्भूतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी । यथा चैषा व्रतविरुद्धमस्य श्रवण-
संसर्गमासादितवती तदपि कथयामि । अद्य चतुर्दशीति भगवन्तमम्बिकापतिं कैलासगतमु-
पासितुममरलोकात्मनया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्निर्गल्य साक्षान्मधुमासलक्ष्मीदत्तल-
लितहस्तावलम्बया बकुलमालिकामेखलया कुसुमपल्वप्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिः कण्ठमा-
लिकाभिर्निरन्तराच्छादितविग्रहया नवचूताङ्कुरकर्णपूरया पुष्पासवपानमत्तया वैनदेवतया
पारिजातकुसुममञ्जरीमिमामादाय प्रणम्याभिहितः—‘भगवन्, सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरा-
मायास्तवाकृतेरस्याः सैदृशोऽयमलंकारः प्रैसीद क्रियताम् । इयमवतंसविलासदुर्ललितारो-
प्यतां श्रवणशिखरम् । व्रजतु सफलतां जन्म पारिजातस्य’ इत्येवमभिदधानां चायमात्मरूप-

यथा सा तस्याः । तस्मिन्नेवासनीकृते विष्टरतां नीते पुण्डरीके कृतार्थता सफलतासीत् । तस्मात्पुण्डरीकात्कु-
मारः समुदपाद्युत्पन्नः । तत इति । ततः कुमारोत्पत्तेरनन्तरं कुमारकमुत्सङ्गे क्रोड आदाय गृहीत्वा सा
लक्ष्मीः हे भगवन् हे खामिन्, गृहाणायं तवात्मजस्त्वदङ्गज इत्युक्त्वा प्रतिपाद्य तस्मै श्वेतकेतवे तं कुमारकं
ददौ दत्तवती । असावपि श्वेतकेतुरपि वालजनोचिताः शिशुजनयोग्याः सर्वाः क्रियाः प्रसवनादिकाः
कृत्वा विधाय । तस्येति । तस्य कुमारस्य पुण्डरीकं सिताम्भोजं तस्मात्संभव उत्पत्तिस्तस्य भावस्तत्ता तया
तस्मादेतौरेव निश्चयेन पुण्डरीक इति नाम चक्रेऽभिधानं विदधे । कियत्कालानन्तरं स एव श्वेतकेतुः प्रतिपा-
दितव्रतं दत्तदीक्षमागृहीतसकलविद्याकलापं च तं कुमारमकार्षात्कृतवान् । स कुमारोऽयं पुरोवर्ती दृश्यमानः ।
इयं चेति । सुरासुरैर्मथ्यमानाद्विलोभ्यमानात्क्षीरसागरादुद्गम्युधेः पारिजातनामा पादपो वृक्ष उद्भूतो
निर्गतस्तस्येयं कर्णावतंसीकृता मञ्जरी । यथेति । येन प्रकारेणैषा मञ्जरी व्रतविरुद्धं नियमविरोध्यस्य श्रवण-
संसर्ग कर्णसंबन्धमासादितवती प्राप्तवती तदपि वृत्तान्तं कथयामि निवेदयामि । अद्येति । चतुर्दशी शिव-
तिथिरिति हेतोरमरलोकात्स्वर्गलोकात्कैलासगतं रजताद्रिप्राप्तं भगवन्तं माहात्म्यवन्तमम्बिकापतिं गौरीनाथ-
मुपासितुं सेवितुं मया सह मत्सार्धम् । प्राप्तौ बोल्यायां ‘कोशेन कोशं वानुवाकोऽधीतः’ इतिवत् । नन्दनवनस्य
समीपं समीपेन वानुसरन्नाच्छन्निर्गल्य स्वस्थानाद्बहिरागल्य साक्षाद्देवतयारण्याधिप्राप्त्येमां मञ्जरीमादाय
गृहीत्वा प्रणम्य नमस्कृत्याभिहित उक्तः । अथ वनदेवतां विशिनष्टि—मध्विति । मधुमासो वसन्तमासस्तस्य
लक्ष्मीः श्रीस्तया दत्तो ललितो मनोहरो हस्तस्तस्यावलम्बो यस्याः सा तया । बकुलेति । बकुलः केसरस्तस्य
मालिका स्रक्सेव मेखला रशना यस्याः सा तया । कुसुमेति । कुसुमैश्च पल्वैश्च प्रथिताभिर्गुम्फिताभिरा-

स्तुतिवादत्रपावनमितलोचनस्तामनादृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोक्य 'को दोषः सखे, क्रियतामस्याः प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बलादियमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत्कार्त्स्न्येन योज्यम्, यस्य चायम्, या चैयम्, यथा चास्य श्रवणशिखरं समा-
रूढा तत्सर्वमावेदितम् ।' इत्युक्तवति तस्मिन्स तपोधनयुवा किंचिदुपदर्शितस्मितो मामवा-
दीत् — 'अयि कुतूहलिनि, किमनेन प्रश्नायासेन । यदि रुचितसुरभिपरिमला गृह्यतामियम्'
इत्युक्त्वा समुपसृत्यात्मीयाच्छ्रवणादपनीय कलैरलिकुलकणितैः प्रारब्धरतिसमागमप्रार्थना-
मिव मदीये श्रवणपुटे तामकरोत् । मम तु तत्करतलस्पर्शलोभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजा-
तकुसुममवतंसस्थाने पुलकमासीत् । स च मत्कपोलस्पर्शसुखेन तरलीकृताङ्गुलिजालकात्कर-
तलादक्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाहं तामसंप्राप्तामेव भूतलमक्षमालां
गृहीत्वा सलीलं तद्भुजपाशसंदानितकण्ठग्रहमुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्वहारलतालीलां
कण्ठाभरणतामनयम् ।

इत्थंभूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत् — 'भर्तृदारिके, स्नाता देवी । प्रत्यासीदति

कथयन्तीम् । अयमिति । पुण्डरीकः । आत्मेति । आत्मनो यद्रूपं सौन्दर्यं तस्य स्तुतिवादः प्रशंसनं त-
स्याद्या त्रपा लज्जा तयावनमिते नक्षीकृते लोचने नेत्रे येनैवंभूतस्तामनादृत्यैवानादरं कृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तो
गमनायोद्यतोऽभूत् । मयेति । तां वनदेवतामनुयान्तीमनुव्रजन्तीमालोक्य निरीक्ष्य हे सखे हे मित्र, अस्या
मज्जर्याः को दोषः । प्रणयेन हेहेन परिग्रहः स्वीकारः क्रियतां विधीयतामिति मयाभिधायोक्त्वानिच्छतो-
ऽप्यवाञ्छतोऽपीयं अस्य कर्णपूरीकृता श्रवणाभरणीकृता । तदिति । तस्माद्धेतोस्तदेतत्प्रवृत्त्याविषयीकृतं
कार्त्स्न्येन साकल्येन मया सर्वमावेदितं कथितम् । तदेतत्किमित्यभिप्रायेणाह — योऽयमित्यादि । योऽयं
कुमारः येयं मज्जरी, यथा येन प्रकारेणास्य श्रवणशिखरं कर्णप्रान्तं समारूढा प्राप्ता । इतीति ।
तस्मिन्मुनावित्युक्तवति कथितवति सति । स इति । स पुण्डरीकस्तपोधनयुवा किंचिदीषदुपदर्शितं स्मित-
मदृष्टदं हास्यं येनैवंभूतो मामवादीत्प्रत्यवोचत् । अयीति संवोधने । अयि कुतूहलिनि, अनेन प्रश्नायासेन
पृच्छापरिश्रमेण किम् । यदीति । यदि रुचितो रुचिविषयीभूतः सुरभिपरिमलो यस्या एवंविधेयं तदा
गृह्यतां ग्रहणविषयीक्रियताम् । इति पूर्वोक्तमुक्त्वा समुपसृत्य समीपमागत्यात्मीयात्स्वकीयाच्छ्रवणात्कर्णाद-
पनीय दूरीकृत्य मदीये श्रवणपुटे तां मज्जरीमकरोदघटयत् । कलैरिति । कलैर्मनोज्ञैरलिकुलकणितैर्मधुकरकु-
लशब्दैः । प्रारब्धेति । प्रारब्धा प्रस्तुता रतिसमागमस्य संभोगसमागमस्य प्रार्थना याचना यथैवंभूतामिव ।
एतेन स्नानुरक्तिः प्रदर्शिता । मम त्विति । मम तु पुनरर्थकः । तस्य यत्करतलं तत्स्पर्शलोभेन तत्तृष्ण्या तत्क्ष-
णमवतंसस्थान उक्तः पुलकं अपरं पारिजातकुसुममिवासीत् । एतेन द्वितीयकर्णेऽपि तच्छोभा सूचिता । स-
चेति । स पुण्डरीको मत्कपोलस्पर्शसुखेन गङ्गात्परप्रदेशाश्लेषसातेन तरलीकृतं कम्पनीकृतमङ्गुलिजालकं

गृहगमनकालः । तत्क्रियतां मज्जनविधिः' इति । अहं तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छया कथंकथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखाह्लावण्यामृतपङ्कमन्नामिव कपोलपुलककण्टकजालकलग्नमिव मदनशरशलाकाकीलितामिव सौभाग्यगुणस्यूतामिव अतिकृच्छ्रेण दृष्टिं समाकृष्य स्नातुमुदचलम् । उच्चलितायां च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्तथाविधस्तस्य धैर्यस्खलितमालोक्य किञ्चित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत्—'सखे पुण्डरीक, नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्णः क एष मार्गः । धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चन प्राकृत इव विह्वलीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि । कुतस्तवापूर्वोऽयमौघेन्द्रियोपप्लवः, येनोस्येवं कृतः, क ते तद्वैर्यम्, कासाविन्द्रियजयः, क तद्वशित्वम्, चेतसः क सा प्रशान्तिः, क तत्कुलक्रमागतं ब्रह्मचर्यम्, क सा सर्वविषयनिरुत्सुकता, क ते गुरुपदेशाः, क तानि श्रुतानि, क ता वैराग्यबुद्धयः क तदुपभोगविद्वेषित्वम्, क सा सुखपराङ्मुखता, कासौ तपस्यमिनिवेशः, क सा भोगानामुपर्यरुचिः, क तद्यौवनानुशासनम् । सर्वथा निष्फला प्रज्ञा, निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरुपकारको गुरुपदेशविवेकः, निः-

अथ च गृहगमनकालः सद्यःव्रजनसमयः प्रत्यासीदति विप्रितो भवति । अतो मज्जनविधिः स्नानविधिः क्रियतां विधीयताम् । अहं त्विति । अहं तस्याश्छत्रधारिण्यास्तेन वचनेन प्रथमाङ्कुशपातेनायसृणिप्रहारेण नवः प्रत्यग्नो यस्या एवंविधा करिणी हस्तिनी तद्वदिव कथंकथमपि महता कष्टेनानिच्छयानीहया समाकृष्यमाणा दृष्टिं चक्षुरतिकृच्छ्रेणातिकष्टेन समाकृष्य स्नातुमुदचलमुदव्रजम् । कीदृशीमिव । लावण्यामृतमेव पङ्कः कर्दमस्तत्र मन्नामिव । कपोलेति । कपोलयोः पुलकलक्षणा ये कण्टकास्तेषां जालकं तत्र लग्नमिव । मदनेनेति । मदनस्य कंदर्पस्य शरा बाणास्तेषां शलाका ईषिकास्ताभिः कीलितामिव यन्त्रितामिव । सौभाग्येति । सुभगस्य भावः सौभाग्यं तद्वक्ष्णो यो गुणस्तेन स्यूतामिवान्योन्यश्लिष्टमिव । उच्चलितायामिति । मध्युच्चलितायां प्रचलितायां सत्याम् । चकारः समुच्चयार्थः । द्वितीयः कपिजलो मुनिदारकस्तथाविधस्तादृशस्तस्य पुण्डरीकस्तस्य धैर्यस्खलितं सत्त्वस्खलनामालोक्य वीक्ष्य किञ्चिदीषत्प्रकटित आविष्कृतः प्रणयकोपः स्नेहकोपो येन तत्सदृश इवावाशीदवोचत् । रोषोक्तावतीव वैरस्यं स्यादिति भावः । किं तदित्याह—सखे इति । हे सखे पुण्डरीक, भवतस्तव नैतदनुरूपं योग्यम् । क्षुद्रजना नीचलोकास्तैः क्षुण्ण आचीर्णैः क एष मार्गः पन्थाः । भवत इत्यत्रापि संवध्यते । हि यस्मात्कारणात्साधवो मुनयो धैर्यमेव धनं द्रव्यं येषामेवंविधा भवन्ति । यः कश्चनानिर्दिष्टाभिधानः प्राकृतः पामरस्तद्वदिव विह्वलीभवन्तं विह्वलीभवन्तमात्मानं क्षेत्रज्ञं किं न रुणत्सि किं न निरोधं करोषि । अपूर्वोऽननुभूत आयः प्रथम इन्द्रियोपप्लवः करणोपद्रवोऽयं प्रत्यक्षोपलभ्यमानस्तव भवतः कुतः । किं निमित्तक इत्यर्थः । येनेति । येनेन्द्रियोपप्लवैर्नैवं कृतः शिथिलतां नीतोऽसि । लमिति शेषः । तदेव दर्शयन्नाह—केत्यादि । ते तव तद्वैर्यं क । तथेन्द्रियाणां करणानामसौ जयो निरोधः क । तथा तद-

प्रयोजना प्रबुद्धता, निःकारणं ज्ञानम्, यदत्र भवादृशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीत्रि-
 प्रमादैश्चाभिभूयन्ते । कथं करतलाद्गलितामपहतामक्षमालामपि न लक्षयसि । अहो
 चेतनत्वंमपहतानामेवम् । इदमपि तावद्विद्यमानमनयानार्यया निवार्यतां हृदयम् ।
 मिधीयमानश्च तेन किञ्चिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्—‘सखे कपिञ्जल, किं मा-
 संभावयसि । नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराधमिमम् ।
 मिधायालीककोपकान्तेन प्रयत्नविरचितभीषणभृकुटिभूषणेन चुम्बनाभिलाषस्फुरिता-
 खेन्दुना मामवदत्—‘चञ्चले, प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात्पदमपि न ग-
 इति । तच्च श्रुत्वाहमात्मकण्ठादुन्मुच्य मकरध्वजलास्यारम्भलीलापुष्पाञ्जलिमेकावल-
 गवन्, गृह्यतामक्षमाला’ इति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते पाणौ
 स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्नगेव प्रत-
 यमाना सखीजनेन बलादम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासिषम् । गत्वा

र्थः । निरर्थकेति । संस्कारो ब्राह्मण्यापादनविधिः स एव निरर्थकः यदुद्दिश्य क्रियते तदनापेक्षः ।
 ति । गुरूपदेशाद्यो विवेकः पृथगात्मता स निरुपकारकः । निरर्थक इत्यर्थः । निरिति । प्रबुद्धता
 निःप्रयोजना निर्हेतुका । निरिति । ज्ञानं श्रुतादि निःकारणं निर्निमित्तकम् । यदत्रेति । यदिति हेतु-
 त्रेति । अस्मिन्नवसरे रागाभिषङ्गैरिच्छाभिष्वङ्गैर्भवादृशा अपि त्वत्सदृशा अपि कलुषीक्रियन्ते मलिनी-
 प्रमादैश्चेति । प्रमादैर्विषयादिभिरभिभूयन्ते पराभूयन्ते । चकारः समुच्चयार्थः । तदेव दर्शयति—कथं
 करतलाद्वस्तलाद्गलितां च्युतां तथा तथापहतां गृहीतामक्षमालामपि कथं न लक्षयसि कथं न जाना-
 इत्याश्चर्यं । अपहतानां कामपीडितानामेवं पूर्वोक्तप्रदर्शितरीत्या विगतचेतनत्वं नष्टचेतनत्वम् । इदं
 तावदादाविदमपि हृदयं चित्तमनयानार्यया हियमाणमाकृष्यमाणं निवार्यतां दूरीक्रियतामित्येवं तेन
 नाभिधीयमानः कथ्यमानः किञ्चिदुपजाता प्रादुर्भूता लज्जा त्रपायस्य स इव प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत-
 इति । हे सखे कपिञ्जल, किमिति प्रश्ने । मामन्यथा तन्मनस्कत्वेन संभावयसि संभावनाविषयीकरो-
 तस्यां मन्मनोविकृतिर्नास्ति, तथाक्षमालाग्रहणनिमित्तकरोषोऽप्यन्यथा मुनीनां समदर्शित्वं न स्यादिति
 अथ चेत्कपिञ्जल, तव शक्तिं मनस्वदेतस्या दुर्विनीतकन्यकाया इममक्षमालाग्रहणापराधं जपमालास्त्री-
 नाहं मर्षयामि सहिष्ये । इति पूर्वोक्तमभिधायोक्त्वा मुखेन्दुना वक्त्रलक्षणचन्द्रेण मामिति प्रत्यवोचत्
 अथ मुखेन्दुं विशेषयन्नाह—अलीकेति । अलीको मिथ्या न तु वास्तवः । एवंविधो यः कोपः
 कान्तेन मनोहरेण । प्रयत्नेति । प्रयत्नेन बलात्कारेण । कोपाभावादिति भावः । विरचिता निर्मित-
 भैरवा भृकुटिः सकोपभ्रूविकृतिः सैव भूषणं यस्मिन् तेन । चुम्बनेति । चुम्बनं संवन्धविशेषस्तस्य
 इच्छाविशेषस्तेन स्फुरितः कम्पितोऽधर ओष्ठो यस्मिन् । किमुवाचेत्याह—चञ्चलेति । हे चञ्चले,
 देशादिमामक्षमालामदत्त्वासमर्प्य पदात्पदमपि न गन्तव्यम् । तच्चेति । तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वाकर्ण्यार्त्तम्

न्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि, किं तत्रैव स्थितास्मि, किमेका-
स्मि, किं परिवृत्तास्मि, किं तूष्णीमस्मि, किं प्रस्तुतालापास्मि, किं जागर्मि, किं सु-
, किं रोदिमि, किं न रोदिमि, किं दुःखमिदम्, किं सातमिदम्, किमुत्कण्ठेयम्, किं
रयम्, किं व्यसनमिदम्, किमुत्सवोऽयम्, किं दिवस एषः, किं निशेयम्, कानि
णे, कान्यरम्याणीति सर्वं नावागच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क गच्छामि, किं
, किं शृणोमि, किं पश्यामि, किमालपामि, कस्य कथयामि, कोऽस्य प्रतीकार इति
य नाज्ञासिषम् । केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारिता-
रेजनप्रवेशा, सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखी, तामेव दिशं
यथतया प्रसाधितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिव अमृतरससारसागरपूरणाविता-
पूर्णचन्द्रोदयालंकृतामिव दर्शनसुभगामीक्षमाणा, तस्मादिगन्तरादागच्छन्तमनिलमपि
सुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वार्तां प्रष्टुमीहमाना तद्वल्लभतया तपःकेशायापि

ती । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तदुक्तम्—‘अयोगं योगमपरैरत्यन्तायोगमेव च । व्यवच्छिन्न-
पेय निपातो व्यतिरेचकः’ इति । स्वभवनं निजसञ्चायासिषमागतवती । गत्वेति । गत्वैत्य । स्वभव-
शेषः । कन्यान्तःपुरं कन्यावरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । चकारः पुनरर्थकः । ततः प्रभृति तद्दिनादार-
स्य पुण्डरीकस्य विरहेण वियोगेन विधुरा व्याकुला सत्यहमिति सर्वं नावागच्छं नावगममिति दूरेणान्वयः ।
दार्थमाह—किमागतेति । किमिति सर्वत्र वितर्कार्थं । अहमागतास्मि गृहं समायातास्मि । किमिति
। तत्रैवाच्छेदसरस्तीरे स्थितास्मि । किमेकाकिन्यसहायास्मि किं परिवृता परिवारान्वितास्मि । किं तू-
स्मि किं प्रस्तुतः प्रारब्ध आलापः संलापो यथैवंविधास्मि । किं जागर्मि निद्राक्षययुक्तास्मि । किं सुप्तास्मि
द्रास्मि । किं रोदिमि । किं न रोदिमि । किं दुःखमिदम् । किं सातमिदं सौख्यमिदम् । किमुत्कण्ठेयम् । किं
माधिरामयः । किमिदं व्यसनमस्यासक्तिः । किमयमुत्सवो महः । किमेष दिवसो दिनम् । किमियं निशा रात्रिः ।
वस्तूनि रम्याणि शोभनानि । कानि च तद्विपरीतानि । अरम्याणीत्यर्थः । अवीति । अविज्ञातोऽनाकलि-
नस्य कंदर्पस्य वृत्तान्त उदन्तो यथा सैवंभूताहमिति सर्वं नाज्ञासिषं न ज्ञातवती । इतिशब्दार्थमाह—केति ।
छामि व्रजामि । किं करोम्यनुतिष्ठामि । किं शृणोम्याकर्णयामि । किं पश्यामि विलोकयामि । किमालपामि किं
। कस्य कथयामि निवेदयामि । कोऽस्य प्रतीकारः प्रतिक्रिया । अथ विरहेण विप्रलम्भपुष्टिं प्रदर्शयन्नाह—
तेति । केवलमन्यनिरपेक्षम् । कुमारीणां पुर इति । पदैकदेशे पदसमुदायोपचारादन्तःपुरप्रासादमवरोधगृह-
मारोहणं कृत्वा सखीजनं सध्रीजनं विसर्ज्य दूरीकृत्य द्वारि प्रतोल्यां निवारितो निषिद्धोऽशेषः समग्रः परिजनस्य
छद्रस्य प्रवेश आगमनं यथा सा । तथा सर्वव्यापारान्समग्रकृत्यानुत्सृज्य विमुच्यैकाकिन्यद्वितीया मणि-
तानि जालानि यस्मिन्नेवंभूतो यो गवाक्षो वातायनस्तत्र निक्षिप्तं स्थापितं मुखमाननं यथा सैवंभूता । तामेव

स्पृहयन्ती, तत्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता स्मरजनितपक्षपाता च तत्परिग्रहान्मुनिवेषस्याग्र
तदास्पदतया यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणसंपर्कात्पारिजातकुसुमस्य मनोहरतां तन्निवास
लोकस्य रम्यतां तद्रूपसंपदा कुसुमायुधस्य दुर्जयतामध्यारोपयन्ती दूरस्थस्यापि कम
सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसः मयूरीव जलधरस्य तस्यैवाभिमुखी, तथैव तां तद्विर
जीवितोद्गमरक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्वहन्ती, तथैव च तया प्रस्तुततद्रहस्याल
कर्णलम्पया पारिजातमञ्जर्या तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शमुखजन्मना कदम्बमुकुलक
यमाणेन रोमाञ्चजालेन कण्टकितैककपोलफलका निष्पन्दमतिष्ठम् ।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सहागता स्नातुमासीत् ।
पञ्चाच्चिरादिवागत्य तथावस्थितां शनैःशनैर्मामवादीत्—भर्तृदारिके, यौ तौ तापसकु
दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ, तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियं कर्णावतंस
सुरस्तरुमञ्जरी स तस्माद्वितीयादात्मनो रक्षन्दर्शनमतिनिभृतपदः कुसुमितलतासंतान

माना तस्य मुनेर्वल्लभतया तपःक्लेशायापि स्पृहयन्ती वाञ्छन्ती । अपिशब्दः प्रातिकूल्यं निराकरोति । त
तया प्रतिकूलमप्यनुकूलम्, अनुकूलमपि न स्वतः, किंतु तदायत्तत्वादित्याह—**स्मरेणेति** । मुनित्वेन
स्मरेण कंदर्पेण जनितो विहितः पक्षपातोऽङ्गीकारो यस्यां सा तथा तस्य मुनेः प्रीत्या स्नेहेन गृहीतमात्तं
यया सा तेन मुनिना परिग्रहः स्वीकारस्तस्मान्मुनिवेषस्य तापसनेपथ्यस्याग्राभ्यतां साधुताम् । स
यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा यौवनस्य तारुण्यस्य चारुतां मनोहरताम् । तस्य मुनेर्यः श्रवणसंपर्कः कर्ण
स्तस्मात्पारिजातकुसुमस्य कल्पतरुपुष्पस्य मनोहरतां मञ्जुलताम् । तस्य मुनेर्निवासस्तस्मात्सुरलोकस्य
कस्य रम्यतां चारुताम् । तस्य मुनेर्यो रूपसंपत्सौन्दर्यसमृद्धिस्तया कुसुमायुधस्य दुर्जयतां दुर्जयता
पयन्यध्यारोपं कुर्वती । दूरस्थस्यापि दविष्ठस्यापि तस्यैव मुनिकुमारस्याभिमुखी संमुखी । कस्य केव
सूर्यस्य कमलिनीव नलिनीव । तथा चन्द्रमसः कुमुदवान्धवस्य सागरवेलेव समुद्रस्याम्भसो वृद्धिरिव
जलधरस्य मेघस्य मयूरीव नीलकण्ठपत्नीव । **तथैवेति** । तथा तेन कुमारेण कण्ठे न्यस्ता तथैव त
हेण विद्योगेनातुरं पीडितं यजीवितं प्राणितं तस्योद्गमो निर्गमस्तस्य रक्षावलीमिवाक्षावलीं जपमालां
निगरणेनोद्वहन्ती धारयन्ती । **तथैवेति** । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण तथा कर्णलम्पया श्रवणप्राप्तया प्रस्तु
ब्धस्तस्या रहस्यालापो यथैवंविधयैव पारिजातमञ्जर्या । तथैव च तेन पूर्वोक्तप्रकारेण तस्य य
स्पर्शस्तस्माद्यत्सुखं सातं तेन जन्मोत्पत्तिर्यस्यैवंभूतेन कदम्बस्य नीपस्य मुकुलं कुञ्जलं तस्य कर्णपूर
कर्णपूरवदाचरणमाणेन रोमाञ्चजालेन रोमहर्षणसमूहेन कण्टकितं कण्टकवदाचरितमेकमद्वितीयं कप
यस्याः सा तथा निष्पन्दं निश्चलमतिष्ठं स्थितवती ।

अथेत्यानन्तर्ये । मदीया तरलिका । नामेति कोमलामन्त्रणे । ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मयैव सह

न्तरेणोपसृत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दिश्याप्राक्षीत्—‘बालिके, केयं कन्यका, कस्य वापत्यम्, किमभिधाना, क वा गच्छति’ इति । मयोक्तम्—‘एषा खलु भगवतः श्वेत-
भानोरंशुसंभूतायामप्सरसि गौर्या समुत्पन्ना देवस्य सकलगन्धर्वमुकुटमणिशलाकाशिखरो-
ह्रेखमसृणितैचरणनखचक्रस्य प्रणयप्रसुप्तगन्धर्वकामिनीकपोलपत्रलतालाञ्छितभुजतरुशि-
खरस्य पादपीठीकृतलक्ष्मीकरकमलस्य गन्धर्वाधिपतेर्हंसस्य दुहिता महाश्वेता नाम गन्धर्वाधि-
वासं हेमकूटाचलमभिप्रस्थिता’ इति कथिते च मया किमपि चिन्तयन्मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा
विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिवीक्षमाणो मां सानुनयमर्थितामिव दर्शयन्पुनराह—‘बालिके
कल्याणिनि तवाविसंवादिन्यचपला बालभावेऽप्याकृतिरियम् । तत्करोषि मेवचनमेकमभ्य-
र्थ्यमाना’ इति । ततो मया सविनयमुपरचिताञ्जलिपुटया दर्शितादरमभिहितः—‘भगवन्,
कस्मादेवमभिधत्से । काहम् । महात्मानः सकलत्रिभुवनपूजनीयास्त्वाद्दशाः पुण्यैर्विना नि-
खिलकल्मषापहारिणीमसद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति, किं पुनराज्ञाम् । तद्विश्रब्धमा-

निविडं यदन्तरं विचालं तेन मामागच्छन्तीं पृष्ठतः पश्चाद्भाग उपसृत्य समीपमागत्य भर्तृदारिकामुद्दिश्या-
श्रित्येवप्राक्षीत्प्रश्नमकार्षीत् । किं प्रश्नं कृतवानित्याह—**बालिके इति ।** हे बालिके हे कन्यके, केयं कन्यका
कस्य वापत्यं प्रजाः । किमभिधाना किनाप्री । क वा गच्छति व्रजति । लया किमुक्तमित्याह—**मयेति ।**
मयेत्युक्तं कथितम् । इतिवक्तव्यतामाह—**एषेति ।** एषा खलु निश्चयेन भगवतः श्वेतभानोरंगन्धर्वाधिपतेरं-
शुसंभूतायां सोममयूखसंभूतायामप्सरसि गौर्या समुत्पन्ना संजाता गन्धर्वाधिपतेर्हंसस्य दुहितात्मजा । अथ हंसं
विशिनष्टि—**सकलेति ।** सकलाः समग्रा ये गन्धर्वा देवगायनास्तेषां मुकुटेषु मणिरत्नवन्धार्थं शलाकाः खर्ण-
मय्यस्तासां शिखराण्यग्राणि तेभ्यो य उल्लेखः संवर्षस्तेन मसृणितं श्लक्ष्णीकृतं चरणयोर्नखचक्रं पुनर्भवसमूहो य-
स्य स तथा तस्य । **प्रणयेति ।** प्रणयेन स्नेहेन प्रसुप्ताः कृतनिद्रा या गन्धर्वकामिन्यस्तासां कपोलपत्र-
लताभिर्लाञ्छितं चिह्नितं भुजा एव तरवो वृक्षास्तेषां शिखरमग्रं यस्य स तथा तस्य । अनेन सुरतविशेषो द्यो-
तितः । **पादेति ।** पादपीठीकृतं पदासनीकृतं लक्ष्म्याः श्रियः करकमलं यस्य स तथा तस्य । एतेन दान-
शौण्डवं सूचितम् । तस्या यथार्थमभिधानमाह—नामेति कोमलामन्त्रेण । **महाश्वेता इति ।** सांप्रतं क
गतेति तदाशयमभिप्रेत्याह—**गन्धर्वेति ।** गन्धर्वाणामधिवासो यस्मिन्नेवंभूतं हेमकूटाचलमभिप्रस्थिता ।
तदभिमुखं चलितेत्यर्थः । इति मया कथित उक्ते सति किमप्यनाकलनीयं चिन्तयन्मूहूर्तमिव साधारि-
काद्वयसदृशमिव । अत्रापीवशब्दः सदृशार्थः । तूष्णीं जोषं स्थित्वा विगतनिमेषेण मेपोन्मेषरहितेन चक्षुषा
नेत्रेण चिरं चिरकालं यावदभिसंमुखं वीक्षमाणो मां प्रति सानुनयं सल्लेहमर्थितामिव मार्गणसदृश-
मिव दर्शयन्पुनर्द्वितीयवारमित्याह । उवाचेत्यर्थः । इतिवाच्यमाह—**बालिके इति ।** हे बालिके, कल्याणिनीं
कल्याणं श्रेयो विद्यते यस्या यस्यां वा सैवंभूताविसंवादिन्यव्यभिचारिणी । ‘यत्राकृतिस्तत्र गुणा भवन्ति’

दिश्यतां कर्तव्यम् । अनुगृह्यतामयं जनः' इति । इवमुक्तश्च मया सखेहया सखीमिवो
रिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनन्द्य निकटवर्तिनस्तमालपादपात्पल्लवमादाय निष
तटशिलातले तेन गन्धगजमदसुरभिपरिमलेन रसेनोत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाठ्य पट्टिक
हस्तकमलकनिष्ठिकानखशिखरेणामिलिख्येयं पत्रिका 'त्वया तस्यै कन्यकायै प्रच्छन्न
किन्यै देया' इत्यभिधायार्पितवान् इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्श
अहं तु तेन तत्संबन्धिनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवान्तर्जनयता श्रोत्रविषये
रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन मदनावेशमन्त्रेणैवावेश्यमाना तस्याः करतलादादा
वल्कलपत्रिकां तस्यामिमामभिलिखितामार्थमपश्यम्—

दूरं मुक्तालतया विससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।

हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥'

अनया च मे दृष्ट्या दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रणष्टवर्त्मनः, बहुलनिशयेवान्धस्य, जिह्वोच्छिन्न
मूकस्य, इन्द्रजालिकपिच्छिकयेवातत्त्वदर्शिनः, उवरप्रलापप्रवृत्त्येवासंबद्धभाषिणः, दु

ताम् । अथ चायं मल्लक्षणो जनोऽनुगृह्यतामनुग्रहविषयीक्रियताम् । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सखेहया सप्रेम्ण
क्तश्च स मुनिः सखीमिव वयस्यामिवोपकारिणीमिवोपकृतिकर्त्रीमिव प्राणप्रदामिव जीवितदात्रीमिव म
चक्षुषाभिनन्द्य प्रमोदं जनयित्वैव निकटवर्तिनः समीपस्थात्तमालपादपात्पिच्छवृक्षात्पल्लवं किसलय
गृहीत्वा तटशिलातले तीरप्रस्तरे निष्पीड्य संमर्थं तेन निष्पीडनोद्भूतेन गन्धगजा गन्धेभास्तेष
दानं तद्वत्सुरभिः सुगन्धः परिमलो यस्यैवंविधेन रसेनोत्तरीयं यद्वल्कलं तस्यैकदेशादेकप्रदेशात्पट्टिकां
विपाठ्य द्वैधीकृत्य स्वकीय आत्मीयो यो हस्तः पाणिः स एव कमलं नलिनं तस्य कनिष्ठिका कनीनिका तस्य
शिखरेण नखराग्रेणेयं पत्रिकामिलिख्य लिपीकृत्येत्यभिधायेत्युक्त्वाार्पितवान्दत्तवान् । इतिशब्दाभिधेय
त्वयेति । त्वया भवत्या तस्यै कन्यकायै महाश्वेतायै एकाकिन्यै अद्वितीयायै प्रच्छन्नं गुप्तं देयार्पणीय
सा च ताम्बूलकरङ्कवाहिनी तरलिका ताम्बूलभाजनात् तां पत्रिकामाकृष्य निष्कास्यादर्शयत् दर्शि
अहं त्विति । तु पुनरर्थकः । अहमित्यात्मनिर्देशः । तस्यास्तरलिकायाः करतलाद्वत्तलात्तां वल्कल
मादाय गृहीत्वा तस्यामिमामभिलिखितामार्थमपश्यमद्राक्षमित्यन्वयः । कीदृश्यहम् । आवेश्यमान
प्रयीक्रियमाणा । केन । तस्य पुण्डरीकस्य संबन्धना संबन्धेनालापेन संलापेन । किं कुर्वता
मयेन शब्दात्मकेनापि स्पर्शसुखमिव संश्लेषात्तसदृशमिवान्तर्मध्ये जनयता उत्पादयता ।
शब्दो विरोधघोतनार्थः । श्रोत्रविषयेणापि कर्णगोचरेणापि रोमोद्गमेन पुलकनानुमितोऽनुमितिर्विष

द्रयेव विषविह्वलस्य, लोकायतिकविद्ययेवाधर्मरुचेः, मदिरयेवोन्मत्तस्य, दुष्टावेशक्रिययेव पिशाचग्रहस्य, दोषविकारोपचयः सुतरामक्रियत स्मरातुरस्य मे मनसः, येनाकुलीक्रियमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामभ्यगमम् । तां च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिवानुभूतसुरलो-
कवासामिव देवताधिष्ठितामिव लब्धवरामिव पीतामृतामिव समासादितत्रैलोक्यराज्याभिषे-
कामिव मन्यमाना, सततसंनिहितामपि दुर्लभदर्शनामिवातिपरिचितामप्यपूर्वामिव सादरमा-
भाषमाणा पार्श्वस्थितामपि सर्वलोकस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोलयोरैलकलताभङ्गेषु
च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव परिजनस्वामिसंबन्धमुपदर्शयन्ती, 'तरलिके, कथय
कथं स त्वया दृष्टः, किमभिहितासि तेन, कियन्तं कालमवस्थितासि तत्र, कियदनुसरन्न-
स्नानसावागतः' इति पुनःपुनः पर्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तया सह तस्मिन्नेव प्रासादे
तथैव प्रतिषिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम् ।

अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसंविभागे लोहितायति गगनतल्लवलम्बिनि रविबिम्बे,

इव यथाजातस्येव । ज्वरेण तापेन यः प्रलापस्तद्भाषणं तस्य प्रवृत्तिः प्रवर्तनं तस्यासंबद्धभाषिण इव कद्वद-
स्येव । **दुष्टेति** । दुष्टनिद्रयानुचितप्रमीलया विषविह्वलस्येव विपार्तस्येव । निद्राया दुष्टत्वं च दोषजनकत्वादिति
भावः । **लोकेति** । लोकायतिका नास्तिकास्तेषां विद्यया शास्त्रेणाधर्मरुचेरिव पापस्येव । **मदिरिति** । मदिरया
गन्धोत्तमोन्मत्तस्येव क्षीबस्येव । **दुष्टेति** । दुष्टो य आवेशोऽभिनिवेशस्तस्य क्रिया कर्म तया पिशाचग्रहस्येव
प्रथिलस्येव । **येनेति** । येन दोषोपचयेन आकुलीक्रियमाणा पूरेण जलवृद्ध्या सरिदिव तटिनीवाहं विह्वलतां
व्याकुलतामभ्यगममप्रापम् । **तां चेति** । तां तरलिकां पुनः पुनर्भूयोभूयोऽहमिति पर्यपृच्छमित्यप्राक्षमिति
दूरेणान्वयः । इतिशब्दद्योत्यमाह—**तरलिकेति** । हे तरलिके, कथय निवेदय । स पुण्डरीकः कथं केन प्रका-
रेण त्वया दृष्टोऽवलोकितः । किमभिहितासि कथितासि तेन पुण्डरीकेण । कियन्तं कालमवस्थितासि विलम्बि-
तासि तत्र तस्मिन्वने अस्नाननुसरन्पृष्ठेऽनुव्रजन्क्रियत्पन्थानमसौ पुण्डरीक आगतः । कीदृश्यहम् । द्वितीय-
वारं मुनेर्दर्शनेनावलोकनेन कृतं महत्पुण्यं ययैतादृशीमिव । 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इति
महच्छब्दस्यालम् । **अनुभूत इति** । अनुभूतोऽनुभवविषयीकृतः सुरलोकवासः स्वर्गे निवासो यथा तादृशी-
मिव । देवतयाधिष्ठिताधिता तादृशीमिव । **लब्धेति** । लब्धो वरो देवप्रसादो ययैतादृशीमिव । **पीतमि-**
ति । पीतमास्त्रादितममृतं पीयूषं ययैवंभूतामिव । **समेति** । समासादितः प्राप्तत्रैलोक्यस्य राज्यमाधिपत्यं
तस्याभिषेकोऽभिषिञ्चनं ययैवंविधामिव तां मन्यमाना चेतसि ज्ञायमाना । पुनरहं किं कुर्वाणा । **सततमिति** ।
सततं निरन्तरं संनिहितामपि पार्श्ववर्तिनीमपि दुर्लभं दुःप्रापं दर्शनमवलोकनं यस्या एवंविधामिवातिपरिचिता-
मप्यतिसंस्तवगोचरीकृतामप्यपूर्वामिवाभिनवामिव सादरमाभाषमाणा जल्पमाना । पुनः किं कुर्वन्त्यहम् । पार्श्वे
समीपेऽवस्थितामप्यासीनामपि सर्वलोकस्य समग्रविश्वस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्त्यवलोकयन्ती । कपोलयोरैलका-

वसन्तसमयम्, वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलमनुरूपं सखायं मुनिकुमारकं कपिञ्जलनामानं जराधर्वैलितस्य कञ्चुकिनोऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातपमनुयायिनमपश्यम् । अन्तिकमुपागतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिवार्थिनमिवानुपरताभिप्रेतमाकारमलक्ष्यम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणायुपमृज्य चोत्तरीयांशुकपल्लवेनाव्यवधानायां भूमावेव तस्यान्तिके समुपाविशम् । अथ मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव स तस्यां समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपातयत् । अहं तु विदिताभिप्राया दृष्ट्यैव 'भगवन्, अयतिरिक्त्यमस्मच्छरीरात् । अशङ्कितमभिधीयताम्' इत्यवोचम् । एवमुक्तश्च मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि, किं ब्रवीमि । वागेव मे नाभिधेयविषयमवतरति त्रपया । क कौन्दमूलाशी शान्तो वननिरतो मुनिजनः, क वायमनुपशान्तजनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मन्मथविविधविलाससंकटो रागप्रायः प्रपञ्चः । सर्वमेवानुपपन्नमालोक्य । किमारब्धं दैवेन । अयत्नेनैव खलूपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम् । न जाने किमिदं वल्कलानां सदृशम्, उताहो जटानां समुचि-

लमिव । वसन्तसमयस्य दक्षिणानिलमिवापाचीपवनमिव मुनिकुमारकं तापसबालकं कपिञ्जलनामानं जरा विसृज्य तया धवलितस्य शुभ्रीकृतस्य कञ्चुकिनः सौविदल्लस्यानुमार्गेण पश्चाद्वागेन चन्द्रातपस्य शीतांशुप्रकाशस्यानुयायिनं पश्चाद्गामिनं बालातपमिव तमपश्यमवलोकयम् । एतेन कञ्चुकिकपिञ्जलयोस्तत्समीपावधि सहगमनेऽपि वैलक्षण्यं द्योतितम् । अन्तिकमिति । अन्तिकं समीपमुपागतस्य प्राप्तस्य चास्य कपिञ्जलस्य पर्याकुलमिवात्यन्तव्याकुलमिव सविषादमिव सखेदमिव शून्यमिव नष्टचेतन्यमिवार्थिनमिव मार्गेणमिवानुपरतमपरिपूर्णमभिप्रेतं वाञ्छितं यस्मिन्नेतादृशमाकारमाकृतिमलक्ष्यमाकलयम् । उत्थाय च कृतः प्रणामो नमस्कारो ययैवंभूताहं सादरं सबहुमानं स्वयमात्मनासनं विष्टरमुपाहरमनयम् । तत्रोपविष्टस्यासीनस्य च बलाद्धादनिच्छतोऽप्यवाञ्छतोऽपि चरणौ पादौ प्रक्षाल्य धावनं कृत्योत्तरीयांशुकमुपसंख्यानांशुकं तस्य पल्लवेनांशुकनोपमृज्य मार्जनं कृत्वा तस्यान्तिके तत्समीपेऽव्यवधानायां केवलायां भूमावेव समुपाविशमतिष्ठम् । अथेत्यनन्तरं । मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव वक्तुमिच्छुरिव स कपिञ्जलस्तस्यां समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुर्नैत्रमपातयत्पातितवान् । अहं त्विति । तु पुनरर्थकः । दृष्ट्यैव दृष्टैव विदितो ज्ञातोऽभिप्राय आशयो यया सैवंभूताहमित्यवोचमित्यकथयम् । इतिवाच्यमाह—भगवन्निति । हे भगवन् हे स्वामिन्, अस्मच्छरीरादियं तरलिकाऽयतिरिक्ता अभिन्ना, अतोऽशङ्कितं शङ्कारहितं यथा स्यात्तथाभिधीयतां कथ्यताम् । एवं पूर्वोक्तप्रमाणैः सखेदस्य कश्चिदप्युक्तं कृतमिति वाच्यम् । अत्रापि वाच्यम् । हे भगवन्, अयतिरिक्त्यमस्मच्छरीरात् । अशङ्कितमभिधीयताम्' इत्यवोचम् । एवमुक्तश्च मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि, किं ब्रवीमि । वागेव मे नाभिधेयविषयमवतरति त्रपया । क कौन्दमूलाशी शान्तो वननिरतो मुनिजनः, क वायमनुपशान्तजनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मन्मथविविधविलाससंकटो रागप्रायः प्रपञ्चः । सर्वमेवानुपपन्नमालोक्य । किमारब्धं दैवेन । अयत्नेनैव खलूपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम् । न जाने किमिदं वल्कलानां सदृशम्, उताहो जटानां समुचि-

तम्, किं तपसोऽनुरूपम्, आहोस्विद्धर्मोपदेशाङ्गमिदम् । अपूर्वेयं विडम्बना केवलम् । अवश्यकथनीयमिदम् । अपर उपायो न दृश्यते । अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते । अन्यच्छरणं नालोक्यते अन्या गतिर्नास्ति । अकथ्यमाने च महाननर्थोपनिपातो जायते । प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृदसव इति कथयामि । 'अस्ति भवत्याः समक्षमेव स मया तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहितः । तथा चाभिधाय परित्यज्य तं तस्मात्प्रदेशादुपजातमन्युस्तत्पृष्ठकुसुमावचयोऽन्यप्रदेशमगमम् । अपयातायां च भवत्यां मुहूर्तमिव स्थित्वैकाकी किमयमिदानीमाचरतीति संजातवितर्कः प्रतिनिवृत्त्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम् । यावत्तत्र तं नाद्राक्षम् । आसीच्च मे मनस्येवम्—किं नु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन्गतो भवेत् । गतायां च तस्यां लब्धचेतनो लज्जमानो न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम् । आहोस्वित्कुपितः परित्यज्य मां गतः । उतान्वेषमाणो मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यात्' इत्येवं विकल्पयन्कंचित्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मतः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणम-

सटानां समुचितं योग्यम् । किं तपसो नियमविशेषस्यानुरूपं सदृशम् । आहोस्विद्वितर्कः । इदं धर्मोपदेशस्याङ्गं कारणम् । केवलमपूर्वाभिनवा विडम्बना कदर्थना । अवश्यं निश्चयेनेदं कथनीयं प्रतिपादनीयम् । एतस्मिन्नर्थे हेतुमाह—अपर इति । अपर एतद्व्यतिरिक्त उपायः कारणं न दृश्यते नैक्ष्यते । अन्या प्रतिक्रिया चिकित्सा नोपलभ्यते न प्राप्यते । अन्यदेतद्व्यतिरिक्तं शरणमाश्रयणस्थलं नालोक्यते न विलोक्यते । अन्यैतद्विन्ना गतिः प्रकारान्तरं नास्तीत्यर्थः । उक्तवैपरीत्यदूषणमाह—अकथ्येति । तस्मिन्नप्रतिपाद्यमाने महाननर्थस्योपनिपातोऽकस्मात्पतनं जायते निष्पाद्यते । भवतु, का नः क्षतिरित्याशयेनाह—प्राणेति । प्राणपरित्यागेनापि जीवितव्यावरोपणेनापि सुहृदां मित्राणामसवः प्राणा रक्षणीया रक्ष्या इति हेतोः कथयामि ब्रवीमि । अस्तीति । भवत्यास्तव समक्षमेव प्रत्यक्षमेव । यदा कुमारेण पारिजातमञ्जरी तव कर्णावतंस्रीकृता तदा त्वदायत्तत्वात्पतितामक्षमालामपि नाज्ञासीत् । तस्मिन्व्यामोहावसरे स पुण्डरीक उपदर्शितः कोपो येनैवंभूतेन मया तथा निष्ठुरं रूक्षमभिहितः कथितमस्ति । तथा च तेन प्रकारेण चाभिधाय कथयित्वा तं पुण्डरीकं परित्यज्य तस्मात्प्रदेशात् । उपेति । उपजात उत्पन्नो मन्युः कोपो यस्य सः । उत्सृष्टेति । उत्सृष्टस्त्यक्तः कुसुमानां पुष्पाणामवचयो ग्रहणं येन सः । समित्कुशकुसुमावचयनिमित्तमागतं तदपि प्रयोजनं कोपेन परित्यक्तमिति भावः । एवंविधोऽहमन्यप्रदेशं तदितरवनविभागमगममव्रजम् । अथ च भवत्यामपयातायां गतायां मुहूर्तमिव स्थित्वैकाक्यद्वितीयोऽयं पुण्डरीक इदानीं सांप्रतं किमाचरति किमाचरणं करोतीति संजातो वितर्को विकल्पो यस्य सोऽहं प्रतिनिवृत्त्य व्याघ्र्य विटपैर्वृक्षैरन्तरितस्तिरोहितो विग्रहो यस्यैवंभूतस्तं प्रदेशं व्यलोकयमपश्यम् । यावत्कालं तत्र तस्मिन्प्रदेशे तं कपिञ्जलं नाद्राक्षं न व्यलोकयिषुम् । तदा मे मम मनसि चित्त एवमग्रे प्रतिपाद्यमात्रमासीदभवत् । किं तदित्याह—किं निविति । अ-

नेन दूयमानः पुनरचिन्तयम्—‘स कदाचिद्वैर्यस्खलनविलक्षः किञ्चिदनिष्टमपि समा-
न हि किञ्चिन्न क्रियते ह्रिया । तत्र युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम्’ इत्यवधार्यान्वेष्टुमादर-
म् । अन्वेषमाणश्च यथायथा नापश्यं तं तथातथा सुहृत्क्षेहकातरेण मनसा तत्तद-
माशङ्कमानस्तरुलतागहनानि चन्दनवीथिकालतामण्डपान्सरःकूलानि च वीक्षमाणो
मितस्ततो दत्तदृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

थैकस्मिन्सरःसमीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव मधुकरमय इव परभृतमय
यूरमय इवातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम्, उत्सृष्टसकल-
रतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योगसमाधिस्थमिव
मपि स्ववृत्ताच्चलितम्, एकाकिनमपि मन्मथाधिष्ठितम्, सानुरागमपि पाण्डुतामावह-
शून्यान्तःकरणमपि हृदयनिवासिदयितम्, तूष्णीकमपि कथितमदनवेदनातिशयम्,

सह नाहं वियुक्तः, इदानीं भूयान्कालमादाय विलम्बित इति खेदातिशयप्रदर्शनमिति भावः । कदा-
ते । कदाचित्संभावानामात्रमेतत् । धैर्यस्य स्खलनं अंशस्तेन विलक्षो वीक्षापत्रः किञ्चिद-
नामकमनिष्टमप्यसमीहितमपि समाचरेत्समाचरणं कुर्यात् । हि निश्चितम् । ह्रिया लज्जया किञ्चिन्न न
। अपि तु क्रियत एवेत्यर्थः । ‘द्वौ नजौ प्रकृतमर्थं सूचयतः’ इति न्यायात् । तत्तस्माद्धेतोरेका-
द्वैतीयं कर्तुं विधातुं न युक्तं नोचितमिति पूर्वोक्तप्रकारेणावधार्य निश्चित्यान्वेष्टुमन्वेषणां कर्तुमादरसुद्यो-
गमवष्टयम् । अहमन्वेषमाणो यथायथा तं पुण्डरीकं नापश्यं न व्यलोकयं तथातथा सुहृन्मित्रं तस्य
मितिस्तेन कातरेण भीरुणा मनसा तत्तदशोभनममङ्गलमाशङ्कमान आरेक्यविषयीक्रियमाणस्तरु वृक्षेषु
लतागहनानि गह्वराणि चन्दनवीथिकासु ये लतामण्डपा जनाश्रयास्तान्सरःकूलानि च कासारतीराणि च
कृतानं वीक्षमाणो विलोक्यमान इतस्ततो दत्ता दृष्टिर्नेन सोऽहं सुचिरं चिरकालं व्यचरमभ्रमम् ।

प्रेति । इतस्ततो विचरणानन्तरमेकस्मिन्वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानं तं कुमारं पुण्डरी-
कमपश्यमित्यन्वयः । लतागहनं विशेष्यब्राह्—सर इति । सरसः कासारस्य समीपवर्तिनि पार्श्वस्था-
निरन्तरतया निविडतया कुसुममय इव पुष्पमय इव, मधुकरमय इव भ्रमरमय इव । एतेन पुष्पाणामति-
वं सूचितम् । तेन भ्रमराणां बाहुल्यमिति भावः । परेति । परभृताः कोकिलास्तन्मय इव । एतेन सह-
कः सूचितः । त्वतलादीनां योगे पूर्वस्य पुंवद्भावः । यद्वा अत्र पुरुषस्यैव ग्रहणम् । मयूराः कलापिनस्त-
व । एतेनातिरमणीयत्वं सूचितम् । अत एवातिमनोहरेऽत्यभिरामे । अथ पुण्डरीकं विशेष्यब्राह्—उ-
हति । तदायत्तत्वादुत्सृष्टस्यक्तः सकलव्यापारो येन तस्य भावस्तथा तथा लिखितमिव चित्रितमिव,
मिवोत्कीर्णितमिव, स्तम्भितमिव कीलितमिव, उपरतमिव मृतमिव, प्रसुप्तमिव शयितमिव । योयेति ।
चित्तवृत्तिनिरोधस्य यः समाधिरर्थमात्रावभासनरूपस्तत्रस्थमिव । अथ विरोधात्कारप्रदर्शनपूर्वकं तमे-

शिलातलोपविष्टमपि मरणे व्यवस्थितम्, शापप्रदानभयादिवादत्तदर्शनेन कुसुमायुधेन र
मानम्, अतिनिःस्पन्दतया हृदयनिवासिनीं प्रियां द्रष्टुमन्तःप्रविष्टैरिवासहसंतापसंत्रा
नैरिव मनःक्षोभप्रकुपितैरिवोन्मुच्य गतैरिन्द्रियैः शून्यीकृतशरीरम्, निःस्पन्दनिमीलिते
ज्वलन्मदनदहनधूमाकुलिताभ्यन्तरेणवाक्षिपक्षमान्तरविवरवान्तानेकधारमनवरतमीक्ष
लेन बाष्पजलदुर्दिनमुत्सृजन्तम्, आलोहिनीमधरप्रभामनङ्गाग्रेः प्रदहतो हृदयादूर्ध्वसं
शिखामिवादाय निष्पतद्गिरुच्छ्वासैस्तरलीकृतासन्नलताकुसुमकेशरम्, वामकपोलशयन
रतलतया समुत्सर्पद्गिरुच्छ्वासैर्नखांशुभिर्विमलीकृतमच्छाच्छचन्दनरसरचितललाटिका
लाटदेशमुद्बहन्तम्, अचिरापनीतपारिजातकुसुमकर्णपूरतया सशेषपरिमलामोदलोभोप
कलविरुतच्छलेन मदनसंमोहनमन्त्रमिव जपता मधुकरकुलेन सनीलोत्पलमिव स
पल्लवमिव श्रवणदेशं दधानम्, उत्कण्ठाज्वररोमाञ्चव्याजेन प्रतिरोमकूपनिपतितानां

त्कर्षो येनेति विरोधः । मौनकथनत्वयोर्विरुद्धधर्मत्वात् । शिलेति । शिलातल उपविष्टमासीनम्
व्यवस्थितं चलितमिति विरोधः । आसीनचलितत्वयोर्विरोधात् । शापेति । शापप्रदानस्य यद्वयं
स्मादिवादत्तं स्वस्य दर्शनं येनैवंभूतेन कुसुमायुधेन कंदर्पेण संताप्यमानं पीड्यमानम् । अतीति । अति
निःस्पन्दो निःक्रियत्वं तस्य भावस्तत्ता तथा हृदयनिवासिनीं प्रियां द्रष्टुं विलोकयितुमन्तःप्रविष्टैरिवान्त
असह्येति । असह्यः सोढुमशक्यो यः संतापः संज्वरस्तस्य संत्रासाद्भयात्प्रलीनैरिव नष्टैरिव
इति । मनसो हृदयस्य क्षोभोऽन्यथाप्रवर्तनं तेन प्रकुपितैरिव कोपं प्राप्तेरिव । अत एवोन्मुच्य त्वक्ल
भूतैरिन्द्रियैः करणैः शून्यीकृतं शरीरं यस्य स तम् । इन्द्रियाणां तत्कार्यकारिणादेवेन्द्रियवत्ता तदभावा
तमित्यर्थः । पुनः किं कुर्वन्तम् । अनवरतं निरन्तरमीक्षणयुगलेन नेत्रयुग्मेन बाष्पजलदुर्दिनमुत्सृजन्तं त
नेत्रयुग्मं विशेषयन्नाह—अन्तरिति । अन्तर्मध्ये ज्वलन्प्रज्वलन्यो मदनदहनः कामाग्निस्तस्य धू
केतनं तेनाकुलितं व्याप्तमभ्यन्तरं मध्यं यस्यैवंभूतेनेव । अत एव निःस्पन्दं यथा स्यात्तथा निमीलितेन
अथ बाष्पजलदुर्दिनं विशेषयन्नाह—अक्षीति । अक्षिपक्षमणां नेत्ररोम्णां यानि विवराणि छिद्रा
वान्ता उद्गीर्णां अनेकधारा यस्मिन् । आलोहिनीति । हृदयं प्रदहतोऽनङ्गाग्रेर्ध्वसंसार्षिणीमुप
शिखामिव ज्वाला मिवालोहिनीं रक्तामधरप्रभां दन्तच्छदरुचमादाय गृहीत्वा निष्पतद्गिरिर्गच्छद्गिरुच्छ
स्तरलीकृतानि कम्पनीकृतान्यासन्नलताकुसुमकेशराणि समीपवल्लीपुष्पकिञ्चलकानि येन स तथा तम् ।
वामकपोलस्य शयनीकृतं तल्पीकृतं यत्करतलं हस्ततलं तस्य भावस्तत्ता तथा समुत्सर्पद्गिरुच्छ्वासं प्रस
शुभिर्नखरमयूखैर्विमलीकृतं श्वेतीकृतमत एव । अच्छाच्छेति । निमीलो यश्चन्दनरसस्तेन रचित
ललाटिका तिलकविशेषो यस्मिन्नेवंभूतमिव ललाटदेशमलिकप्रदेशमुद्बहन्तं धारयन्तम् । अचिरेति । अ
नीतं सद्योनीतं यत्पारिजातकुसुमं मन्दारपुष्पं तस्य यत्कर्णपूरं तस्य भावस्तत्ता तथा मधुकरकुलेन अ

कुसुमशरशल्यशकलनिकरमिवाङ्गुलं विभ्राणम्, दक्षिणकरेण च स्फुरितनखकिर-
णां करतलस्पर्शसुखकण्टकितामिव मुक्तावलीमविनयपताकामुरसि धारयन्तम्, मदन-
रणचूर्णेनेव कुसुमरेणुना तरुभिराहन्यमानम्, आत्मरागमिव संक्रामयद्भिरासनैरनिल-
शोकपल्लवैः स्पृश्यमानम्, सुरताभिषेकसलिलैरिवाभिनवपुष्पस्तवकमधुशीकरैर्वनश्रि-
च्यमानम्, अलिनिवहनिपीयमानपरिमलैरुपरिपतद्भिश्चम्पककुञ्जलैस्तप्तशरशल्यकै-
र्युमैः कुसुमशरेण ताड्यमानम्, अतिबहलवनामोदमत्तमधुकरनिकरशंकारनिःस्वनहुं-
दक्षिणानिलेन निर्भर्त्स्यमानम्, मदकलकोकिलकुलकोलाहलैर्वसन्तजयशब्दकलक-
मधुमासेनाकुलीक्रियमाणम्, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुतया परिगृहीतम्, निदाघगङ्गा-
वक्त्रैश्चिमानमागतम्, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिवादृष्टपूर्व-
रेचितमिव जन्मान्तरमिवोपनतम्, रूपान्तरेणेव परिणतम्, आविष्टमिव महाभूताधि-

णेतस्ततः पर्यस्तां मुक्तावलीमेकावलीमुरसि हृदये धारयन्तं विभ्राणम् । कीदृशीम् । स्फुरितः प्रद्युतितो
नानां निकरः समूहो यस्याः सा ताम् । नखकिरणानां दीर्घतीक्ष्णत्वरूपकण्टकसाम्यादुत्प्रेक्षते—**करत-**
करतलस्य यत्स्पर्शसुखं तेन कण्टकितामिव । श्वेतत्वसाम्यादाह—**अविनयेति** । अविनयः पूज्य-
क्रमस्तस्य पताकां ध्वजामिव । पुनः प्रकारान्तरेण तमेव विशिनष्टि—**मदनेति** । कुसुमरेणुना पुष्प-
रुभिर्दृष्टैराहन्यमानं ताड्यमानम् । शुक्लत्वसाम्यादाह—**मदनस्य** यदृशीकरणचूर्णं तेनेव । **आत्मेति** ।
राग आरुण्यमनुरागरूपा रतिश्च तं संक्रामयद्भिरिव संक्रमणं कारयद्भिरिवासनैः समीपस्थैरनिलचलि-
कम्पितैरेवंविधैरशोकपल्लवैः स्पृश्यमानं संघट्ट्यमानम् । वनश्रिया काननलक्ष्म्या अभिनवो नूतनो यः
कुसुमानां स्तवको गुच्छकस्तस्य मधु रसस्तस्य शीकरैः कणैरभिषिच्यमानमभिषेकविषयीक्रियमाणम् ।
स्त्वसाम्येनाह—**सुरतेति** । सुरतलक्षणं यद्वाज्यं तदर्थमभिषेकसलिलैरिव । अत्राभिषेकपदसामर्थ्या-
राज्यत्वं द्योत्यते—**अलीति** । अलिनिवहैर्भ्रमरसमूहैर्निपीयमान आस्वाद्यमानः परिमलो येषां तैः ।
द्वेष्टपरिष्ठाक्षरद्विरेवंभूतैश्चम्पका हेमपुष्पास्तेषां कुञ्जलैर्मुकुलैः कृत्वा कुसुमशरेण कंदर्पेण ताड्यमा-
ककुञ्जलानां खत एव पीतत्वाद्भ्रमराणां च कृष्णत्वादुत्प्रेक्षामाह—**सधूमैस्तप्तशरशल्यकैरिव** । अत्र श-
शरप्रान्तवर्तिलोहरूपाणीत्यर्थः । **अतीति** । अतिबहलोऽतिनिविडो यो वनामोदो वनपरिमलस्तेनोन्मत्ता
भ्रमरास्तेषां निकरः समूहस्तस्य शंकारलक्षणा निखनाः शब्दास्तैः कृत्वा दक्षिणानिलेन निर्भर्त्स्यमानं
माणम् । शब्दत्वसाम्यादाह—**हुंकारैरिव** । मादृश उद्दीपके विद्यमानेऽपि तव किं सुरतप्रारम्भो न
वेति साभिमानैरित्यर्थः । **मदेति** । मदेन हर्षेण कला मनोहरा ये कोकिलाः पिकास्तेषां कुलं
गहलैः कलकलैः कृत्वा मधुमासेन चैत्रमासेनाकुलीक्रियमाणं व्याकुलीक्रियमाणम् । कोलाहलस्यो-
त्प्रेक्षाहकत्वसाम्येनाह—**वसन्तेति** । वसन्तस्य पुष्पकालस्य जयशब्दास्तेषां कलकलैरिव । **प्रभा-**
भातस्य पश्यमानं यश्चन्द्रः कस्तवन्तश्चन्द्रमिव । उभयोः सादृश्यमाह—**मदनेति** । यद्यप्यत्र च

मदनमयमिव परायत्तचित्तवृत्तिं परां कोटिमधिरूढं मदनावेशस्य, अनभिज्ञेयपूर्वकारं त
 द्राक्षम् । अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्दीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन
 नाचिन्तयम्—‘एवं नामायमतिदुर्विषहवेगो मकरकेतुः, येनानेन क्षणेनायमीदृशमव
 रप्रकारमप्रतीकारमुपनीतः । कथमेवमेकपदे व्यर्थीभवेदेवंविधो ज्ञानराशिः । अहं
 महच्चित्रम्, तथा नामायमाशैशवाद्धीरप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषां च मुनिकु
 णां स्पृहणीयचरित आसीत् । अत्र त्वितर इव परिभूय ज्ञानमवगणय्य तपःप्रभावै
 गाम्भीर्यं मन्मथेन जडीकृतः । सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्खलितम्’ इति । उपसृत्य च
 नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्यांसावसक्तपाणिस्तमनुन्मीलितलोचनमेव ‘सखे पु
 न्नैव किमिदम्’ इत्यपृच्छम् । अथ सुचिरं समीलनालप्रमिव कथमपि प्रयत्नेनानवरत
 वशात्समुपजातारुणभावमश्रुजलपटलपूरप्लावितमुत्कम्पितमिव सवेदनमिव खच्छांशुक

महाभूतानि वेतालास्तैरधिष्ठितमिवाश्रितमिव । ग्रहेति । ग्रहाः पिशाचादयस्तैरुद्दीतमिवाधिष्ठितमिव,
 मिव क्षीवमिव, छलितमिव छलनां प्राप्तमिव, अन्धमिव गताक्षमिव, वहिरमिवाकर्णमिव, मूकमिवास्फुट
 व, विलासमयमिवानन्दमयमिव, मदनमयमिव कंदर्पमयमिव । पेति । परस्यां महाक्षेतायामायत्ता ल
 त्तवृत्तिर्यस्यैवंभूतम् । मदनः कंदर्पस्तस्यावेशोऽध्यासस्तस्य परामुत्कृष्टां कोटिमवस्थामधिरूढमारूढम् । अ
 ननभिज्ञेयोऽनवसेयः पूर्वाकार आद्याकृतिर्यस्य स तम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अपेति । अपगतो नि
 मीलनं यस्यैवंभूतेन चक्षुषा नेत्रेण तदवस्थं पूर्वावस्थं चिरं चिरकालमुद्दीक्ष्य विलोक्य समुपजातः स
 विषादः खेदो यस्य सः । वेपेति । वेपमानेन कम्पमानेन हृदयेन चित्तेन चिन्तयमध्यायम् । एव
 एवमुना प्रकारेण । नामेति कोमलामन्त्रेण । अयमतिशयेन दुर्विषहो दुःसहो वेगो यस्यैतादृशो म
 कंदर्पा येन कारणेनानेनानेनानेन क्षणेनायमीदृशमप्रतीकारमप्रतिक्रियमवस्थान्तरप्रकारं दशान्तरप्रकार
 प्रापितः । उक्तविपर्यये दूषणमाह—कथमिति । एवंविधो ज्ञानराशिरेतादृशज्ञानसमूह एकपदे युगप
 व्यर्थीभवेत् । अत्र वितर्कं प्रार्थनायां लिङ् । अहो इत्याश्चर्यं । बतेति खेदे । इदं महच्चित्रं महदाश्चर्यं । त
 तेन प्रकारेणायमा शैशवादावाल्यान्मम चान्येषां चमुनिकुमारकाणां स्पृहणीयमभिलषणीयं चरितं य
 ध आसीदभूत् । अथैनं विशिनष्टि—धीरेति । धीरा स्थिरा प्रकृतिः स्वभावो यस्य स तम् । अस्खलि
 अस्खलिता अखण्डिता वृत्तिर्यस्य स तम् । अत्र त्विति । अस्मिन्प्रदेश इतर इवान्य इव ज्ञानं परिभूय
 तपःप्रभावं तपोमाहात्म्यमवगणय्यावगणनां कृत्वा गाम्भीर्यं गम्भीरतामुन्मूल्योच्छेद्य मन्मथेन
 जडीकृतो जडतां नीतः । सर्वथेति । सर्वप्रकारेणास्खलितमखण्डितं यौवनं तारुण्यं दुर्लभं दु
 उपेति । उपसृत्य समीपमागम्य तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्यांसे स्कन्धेऽवसक्तः स्थापित
 करो येन स तमनुन्मीलितलोचनमेव मुद्रितनेत्रमेवेत्यपृच्छं इत्यवोचम् । इतिधौल्यमाह । सखे इ
 सखे पुण्डरीक, कथय निवेदय किमिदम् । अथेति प्रश्नान्तरम् । मन्थरमन्थरयालसालसया दृष्ट्वा
 चिरकालं यावत् मां विलोक्य निरीक्ष्यायततरं दीर्घतरं निःश्वस्य चक्षुरुन्मील्य विमुग्ध कथमपि महता
 लज्जेति । लज्जया त्रपया विशीर्यमाणानि विदीर्यमाणान्यक्षराणि यस्मिन्निति क्रियाविशेषणम् । इति श
 न्दंमन्दमददवोचदित्यन्वयः । अथ चक्षुर्विशेष्यवाह—सुचिरेति । सुचिरं चिरकालं यत्समीलनं

मलवनच्छायं चक्षुरुन्मील्य मन्थरमन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य मामायततरं
लज्जाविशीर्यमाणाक्षरैर्म 'सखे कपिञ्जल, विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसि' इति
शनैः शनैरवदत् । अहं तु तदाकर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारविकारोऽयं तथापि सुहृदा
न्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्तितः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्याब्रुवम्—'सखे
क, सुविदितमेतन्मम । केवलमिदमेव पृच्छामि, यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभि-
रम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्माज्जनोपायोऽयम्, उतापरस्तपसां प्रकारः,
गमनमार्गोऽयम्, उत व्रतरहस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्विदन्यो
कारः । कथमेतद्युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुम्, किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा ।
इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे । मूढो हि
तयास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु
। स खलु धर्मबुद्ध्या विपलैतां सिञ्चति, कुवलयमालेति निखिंशलतामालिङ्गति,
गुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमैवगृह्णति, रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिस्पृशति, मृणालमिति
णदन्तमुसलमुन्मूलयति, मूढो विषयोपभोगेष्वनिर्णयानुबन्धिषु थैः सुखबुद्धिमारोप-

युक्तं वस्त्रं तेनान्तरितं व्यवहितं यद्वक्तुकमलवनं तद्वच्छाया शोभा यस्मिन् । इतिवाच्यमाह—सखे इ-
सखे कपिञ्जल, विदितवृत्तान्तोऽपि ज्ञातोदन्तोऽपि । विकारदर्शनादिति भावः । किं मां पृच्छसि किं
पि । अहं तु तदाकर्ण्य निश्चय्य तदवस्थयैव पूर्वोक्तरीत्येवायं पुण्डरीकोऽप्रतीकारविकारोऽप्रतिक्रियवि-
पि सुहृदा मित्रेणासन्मार्गप्रवृत्तोऽसाधुपथागुः सुहृदावच्छक्तितो यावद्वलतः सर्वात्मना सर्वप्रकारेण
यो वर्जनीय इति मनसा चित्तेनावधार्य निश्चिन्त्याब्रुवमवोचम् । हे सखे पुण्डरीक, एतन्मम सुविदितं
। तथापि केवलमिदमेव पृच्छामि प्रश्नविपयीकरोमि । तदेवाह—यदिति । भवता त्वया यदेतदारब्धं
तिकमिदं गुरुमिहिताप्राप्तिपरिहारोपदेशकैरुपदिष्टं कथितम्, उत धर्मशास्त्रेषु स्मृत्यादिषु पठितं भणितम्,
यं धर्माज्जनोपायः सुकृतोपार्जनप्रकारः, उत तपसामपरो भिन्नः प्रकारो भेदः, उत स्वर्गगमनस्यायं मार्गः
उतेदं व्रतस्य दीक्षाया रहस्यमुपनिषत्, उत मोक्षस्य महानन्दस्येयं प्राप्तिरुक्तिरधिगमसमर्थनम् ।
ति । आहोस्विद्वितर्कं । अन्यो विलक्षणो नियमप्रकारोऽभिग्रहविशेषः । भवतस्तव कथमेतद्युक्तमुचि-
पि चित्तेनापि चिन्तयितुं विचारयितुम् । किं पुनरिति । आख्यातुं कथयितुमीक्षितुं विलोकयितुं
र्भण्यते । सर्वथा न युक्तमिति भावः । अप्रेति । अप्रबुद्ध इवाज्ञानीवानेन मन्मथहतकेन पापकारिणा
मानं स्वमुपहासास्पदतां परिहासधामतां नीयमानं प्राप्यमाणं नावबुध्यसे न जानासि । हीति निश्चि-
डो मन्दो मदनेन कंदर्पेणायास्यते पीड्यते । साध्विति । साधुजनाः सज्जनास्तैर्निन्दितेषु गर्हितेषु
पामरा ये जना लोकास्तैर्बहुमतेषु संमतेष्वेवंविधेष्वेतादृशेषु विषयेष्विन्द्रियार्थेषु भवतस्तव का सुखाशा

यति । अधिगतविषयतत्त्वोऽपि कस्मात्खद्योत इव ज्योतिर्निर्वार्यमिदं ज्ञानमुद्वहसि, यतो न निवारयसि प्रवलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियमयसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम । धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः' इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपक्षमान्तरालप्रवृत्तबाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन मामवलम्ब्यावोचत्—'सखे, किं बहूक्तेन । सर्वथा स्वस्थोऽसि । आशीविषविषवेगविषभाणा-मेतेषां कुसुमचापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे, सुखमुपदिश्यते परस्य । परस्य यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति मनो वा वर्तते, यः पश्यति वा, शृणोति वा, श्रुतमवधारयति वा, यो वा शुभमिदं न शुभमिदमिति विवेक्तुमलं स खलूपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरा-पेतम् । अवष्टम्भो ज्ञानं धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा । कथमप्येव मेऽयत्नविधृता-स्तिष्ठन्त्यसवः । दूरातीतः खलूपदेशकालः । समतिक्रान्तो धैर्यावसरः । गता प्रतिसंख्यान-वेला । अतीतो ज्ञानावष्टम्भसमयः । केन वान्येनास्मिन्समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यम्,

सुखबुद्धिमिदं सुखजनकमिति धियमारोपयति स्थापयति । एतेन सर्वथा सुखजनकत्वं नास्तीति ध्वनितम् । अधीति । अधिगतं ज्ञातं विषयाणां तत्त्वं स्वरूपं येनैवंविधोऽपि कस्मात्केन हेतुना खद्योत इव ज्योतिरिङ्गण-इव ज्योतिस्तत्त्वज्ञानं प्रकाशश्च तेन निर्वार्य दूरीकरणार्हं ज्ञानमुद्वहसि धारयति । अस्य दिवाग्रनष्टचैतन्यत्वेन तादृशधर्मवत्त्वसाधर्म्यात्खद्योतस्योपमानमिति भावः । एतस्मिन्नर्थं हेतुमाह—यत इति । यस्माद्धेतोः प्रवलो यो रजःप्रसरः पापकर्मविस्तारो धूलिश्च तेन कलुषितानि मल्लिनीकृतानि स्वतोऽम्भःप्रसरणानि स्रोतांसि तानीवोन्मार्गप्रस्थितान्युत्पथवृत्तानीन्द्रियाणि करणानि न निवारयति न निवारणं करोपि । क्षुभितं क्षोभं प्राप्तं मनश्चित्तं न नियमयसि न नियन्त्रयसि । नामेति कोमलामन्त्रणे । कोऽयमनङ्गः कामः । धैर्यधीरिमामवलम्ब्याश्रित्याहं दुराचरो दुष्टाचरणो निर्भर्त्स्यतां तिरस्क्रियताम् । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदत एव कथयत एव मे मम वचनं वच आक्षिप्यावगणय्य । प्रतीति । प्रति प्रत्येकं यत्पक्षमणोऽन्तरालं विचालं तत्र प्रवृत्ता बाष्पवेणिका यस्मिन्नेवंभूतं चक्षुः । अत्र वेणी प्रवाहः । 'वेणी धारा रयश्च सः' इति कोशः । स्वार्थे कप्रत्यये 'केणः' इति ह्रस्वत्वम् । प्रमृज्येति । प्रमार्जनां कृत्वा करतलेन हस्ततलेन मामवलम्ब्यालम्बनीकृत्यावोचदब्रवीत् । किं तदित्याह—सख इति । हे सखे, बहुक्तेन बहुभाषितेन किम् । सर्वथा त्वं स्वस्थो निरुपद्रवोऽसि । तत्र हेतुमाह—आशीति । आशीविषाः सर्पास्तेषां विषवेगो गरलप्रसरस्तद्वद्विषभाणां कठिनानामेतेषां कुसुमचापसायकानां मन्मथबाणानां गोचरे विषये न पतितोऽसि, तेन खया परस्य सुखमुपदिश्यत उपदेशः क्रियते । स्वस्योपदेशानर्हत्वं प्रतिपादयन्नाह—परेति । परस्य मद्यतिरिक्तस्य यस्य पुंस इन्द्रियाणि करणानि सन्ति । वेति सर्वत्र विकल्पार्थः । यस्य मनो वर्तते । यः पुमानप्यतीक्ष्णो शृणोत्याकर्णयति वा श्रुतमाकर्णितं चावधारयति जानाति । तदभि-प्रायावधारणं करोतीत्यर्थः । यः पुमानिदं शुभमिदमशुभमिति विवेक्तुं विवेचनां कर्तुमलं समर्थः । यत्तदोर्नि-

उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम् । कस्यान्यस्य वा वचसि मया स्थातव्यम् । को वापर-
स्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि, यत्र शक्नोमि निवारयितुमात्मानम् । इयमनेनैव क्षणेन
भवता दृष्टा दुष्टावस्था । तद्वत् इदानीमुपदेशकालः । यावत्प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तो-
दितद्वादशदिनकरकिरणातपतीव्रस्य मदनसंतापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि पच्यन्त
इव मेऽङ्गानि, उत्कथ्यत इव हृदयम्, पुण्यत इव दृष्टिः, ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत्प्राप्त-
कालं तत्करोतु भवान्' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् । एवमुक्तेऽप्यहमेनं प्राबोधयं पुनः पुनः ।
यदा शास्त्रोपदेशविशदैः सनिदर्शनैः सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपग्रहं चाभिधीयमा-
नोऽपि नाकरोत्कर्णे, तदाहमचिन्तयम्—‘अतिभूमिमयं गतः, न शक्यते निर्वर्तयितुम् ।
इदानीं निरर्थकाः खलूपदेशाः । तत्प्राणपरिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि’ इति कृतम-
तिरुथाय गत्वा तस्मात्सरसः सरसा मृणालिकाः समुद्धृत्य कमलिनीपलाशानि जललवली-
ञ्जितान्यादाय गर्भधूलिकषायपरिमलमनोहराणि च कुमुदकुवलयकमलानि गृहीत्वागत्य

देशो दातव्यः । उन्मार्गेति । वाथवोन्मार्गेऽसाधुमार्गे या प्रवृत्तिः प्रवर्तनं तस्या निवारणं करणीयं कर्तव्यम् ।
कस्येति । अन्यस्य तद्वतिरिक्तस्य कस्य वा वचसि वचने मया स्थातव्यम् । न कस्यापीत्यर्थः । को वेति ।
अपरोऽन्यः को वा त्वत्समो मे मम जगति विश्वे बन्धुर्भ्राता । आविष्कृतं भावमुपसंहरति—किमिति । किं
करोमि किं कुर्वे । यदिति हेतौ । आत्मानं स्वं निवारयितुं दुष्टप्रवृत्तेर्दूरीकर्तुं न शक्नोमि न समर्थो भवामि ।
अनेनेति । अनेनैव क्षणेन समयेनेनं दुष्टा दुःखदायिन्यवस्था दशा भवता त्वया दृष्टावलोकिता । तदिति ।
तस्माद्धेतोरिदानीं सांप्रतमुपदेशकालः शिक्षाप्रदानसमयो गतो व्यतिक्रान्तः । अन्यस्मिन्ममदमादिरूपनिवृत्ति-
करणाभावे हेतुमाह—यावदिति । यावत्कालमहं प्राणिमि जीवामि तावत्पर्यन्तम् । कल्पेति । कल्पान्तो
युगान्तस्तत्रोदिता उदयं प्राप्ता ये द्वादशदिनकरकिरणास्तेषां य आतपः प्रकाशस्तद्वतीव्रस्य कठिनस्य । दुःस-
हस्येति यावत् । एवंविधस्य मदनसंतापस्य कंदर्पज्वरस्य प्रतिक्रिया चिकित्सा तल्लक्षणां क्रियां क्रियमाणां विधी-
यमानामिच्छामि समीहे । विवेकादिप्रतिक्रियाया अभावे प्राकृतप्रतिक्रिया तथा सह संगमरूपेवेति भावः । सं-
तापमेव प्रकटयन्नाह—पच्यन्त इति । मे ममाङ्गानि हस्तपादादीनि पच्यन्त इव पाकविपरीक्रियन्त इव ।
हृदयं खान्तमुत्कथ्यत इत्येतावत्कथ्यत इव । दृष्टिर्लोचनं पुण्यत इव दह्यत इव । शरीरं देहं ज्वलतीव भस्मीभवतीव ।
अत्र यत्प्राप्तकालं यदेतत्समयोचितम् । तथा सह संगमरूपमित्यर्थः । भवांस्तत्करोत्विति पूर्वोक्तमभिधायोक्त्वा
तूष्णीमभवन्मौनमकरोत् । एवमिति । एवममुना प्रकारेणोक्तेऽपि कथितेऽप्यहमेनं पुण्डरीकं प्राबोधयं प्रबो-
धं कृतवान् । यदेति । यदा पुनः पुनर्भूयोभूयः शास्त्रस्य धर्मप्रतिपादकस्य ग्रन्थस्योपदेशः शिक्षा तेन विश-
दैर्निर्मलैः सनिदर्शनैः सोदाहरणैः सेतिहासैरितिहासः पुरावृत्तं तेन सहितैर्वचोभिः सानुनयं सप्रणयम् । ‘प्रणति-
प्रणपातेऽनुनये’ इति कोशः । सोपग्रहं सानुकूलनम् । ‘उपग्रहोऽनुकूलने’ इति विश्वः । यथा स्यात्तथाभिधी-
यमान उपदिश्यमानोऽपि कर्णे श्रवणे नाकरोत् । अश्रुतमिव मदुक्तमकार्षादित्यर्थः । तदेति । तदा तस्मिन्काले-

तस्मिन्नेव लतागृहशिलातले शयनमस्याकल्पयम् । तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्न
चन्दनविटपादीनां मृदूनि किसलयानि निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरेण
ललाटिकामकल्पयम्, आ चरणतलादङ्गचर्चा चारचयम् । अभ्यर्णपादपस्फुटितवल्क
वरशीर्णेन च करसंचूर्णितेन कर्पूरेणुना स्वेदप्रतिक्रियामकरवम् । उरोनिहितचन्दन
वल्कलस्य स्वच्छसलिलसीकरनिकरसाविणा कदलीदलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम् ।
मुहुर्मुहुरन्यदन्यन्नैलिनीदलशयनमुपकल्पयतः, मुहुर्मुहुश्चन्दनचर्चामारचयतः, मुहुर्मुहु
दप्रतिक्रियां कुर्वतः, कदलीदलेन चानवरतं वीजयतः समुदभून्मे मनसि चिन्ता—
खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः । कार्यं हरिण इव वनवासनिरतः स्वभावमुग्धो
क च विविधविलासरसरार्शिनधर्वराजपुत्री महाश्वेता । सर्वथा नहि किञ्चिदस्य
दुःकरमनायत्तमकर्तव्यं वा जगति । द्रुपपादेष्वर्थेष्वप्ययमवज्ञाया विचरति । न
प्रतिकूलयितुं शक्यते । का वा गणना सचेतनेषु, अपगतचेतनान्यपि संघट्टयितुमलं

न्युत्पलानि कमलान्येभ्यो व्यतिरिक्तानि कुमुदकुवलयानां कमलानि पुष्पाणि वा गृहीत्वादाया
तस्मिन्नेव लतागृहशिलातलेऽस्य पुण्डरीकस्य शयनं शय्यामकल्पयमकरवम् । तत्र चेति । त
स्थले सुखेन निषण्णस्योपविष्टस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां समीपस्थानां चन्दनविटपादीनां मलयजवृक्ष
मृदूनि मुकुराणि किसलयानि किसलानि निष्पीड्य संमर्द्य तेनानिवेचनीयेन स्वभावसुरभिणा स्वा
गन्धेन तुषारो हिमं तद्वच्छिशिरेण शीतलेनैवंविधेन रसेन द्रवेण ललाटिकां लोके 'आडी' इति प्रसि
ल्पयमकरवम् । चरणतलं मर्यादीकृत्याचरणतलं तस्मात् । आडादियोगे पञ्चमी । अङ्गचर्चा शरीरभूषा
रचितवान् । अभ्यर्णैति । अभ्यर्णा आसन्ना ये पादपा वृक्षास्तेषां स्फुटितानि स्फोटं प्राप्तानि यानि
नि चोचानि तेषां विवराणि छिद्राणि तेभ्यः शीर्णेन गलितेन च तथा करेण कृत्वा संचूर्णितेन क्षोदीकृते
ररेणुना हिमवालाकाधूल्या स्वेदस्य धर्मजलस्य प्रतिक्रियां चिकित्सामकरवमकल्पयम् । उर इति ।
वक्षःस्थले निहितं स्थापितं चन्दनद्रवेण मलयजरसेनार्द्रं क्लिप्तं वल्कलं यस्य स तथा तस्य । स्वच्छे
च्छा निर्मलाः सलिलसीकरा वातास्तवारिकणास्तेषां निकरः समूहस्तस्य साविणा स्यन्दिनैतादृशेन कद
रम्भापन्नेन व्यजनक्रियां तालवृन्तकृत्यम् । 'व्यजनं तालवृन्तं तत्' इति कोशः । अन्वतिष्ठ
म् । एवं चेति । एवममुना प्रकारेण मुहुर्मुहुर्वारंवारमन्यदन्यदन्यतरदन्यतरन्नलिनीदलशयनं कमलि
य्यामुपकल्पयतः कुर्वतः मुहुर्मुहुर्भूयोभूयश्चन्दनचर्चां मलयजमण्डनमारचयतो विदधतः, मुहुर्मुहुश्च वा
दप्रतिक्रियां श्रमजलप्रतीकारं कुर्वतः प्रणयतः, कदलीदलेन चानवरतं निरन्तरं वीजयतः पवनं प्रवि
मम मनसि चिन्ता समुदभूत्प्रादुरभूत् । यतः—नास्तीति । नामेति कोमलामन्त्रणे । खलु निश्चये ।
मनोभुवः कंदर्पस्य किमप्यसाध्यमनिष्पाद्यं नास्ति न विद्यते । एतदर्थं स्पष्टीकुर्वन्नाह—केति महदन्त
पुण्डरीको हरिण इव मृग इव वनवासेऽरण्यावस्थाने निरतस्तत्परः स्वभावेन प्रकृत्या मुग्धोऽविदग्ध

। कुमुदिन्यपि दिनकरकरानुरागिणी भवति, कमलिन्यपि शशिकरद्वेषमुज्जति, निशापि
सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्तते, छायापि प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते,
पि जलदे स्थिरतां व्रजति यौवनेन संचारिणी भवति । किं वा तस्य दुःसाध्यमपरम्,
यो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृणवल्लघुतामपनीतः । क तत्तपः, केयमवस्था । सर्वथा
नीकारेयसापदुपस्थिता । किमिदानीं कर्तव्यम्, किं वा चेष्टितव्यम्, कं देशं गन्तव्यम्,
रणम्, को वोपायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का मुक्तिः, कः समाश्रयो येनास्या-
पर्यन्ते । केन वा कौशलेन, कतमया वा युक्त्या, कतरेण वा प्रकारेण, केन वाव-
, कया वा प्रज्ञया, कतमेन वा समाश्रयासनेनायं जीवेत् इत्येते चान्ये च मे विषण्ण-
य संवल्पाः प्रादुरासन् । पुनश्चाचिन्तयम्—‘किमनया ध्यातया निष्प्रयोजनया चि-

योजयितुमलं समर्थः, तस्य सचेतनेषु दशदशावर्तिषु संबन्धं कर्तुं का गणना । एतदेव स्पष्टयन्नाह—कु-
मिति । कुमुदिन्यपि कैरविष्यपि । दिनकरेति । दिनकरस्य सूर्यस्य कराः किरणाः । तत्कार्यकारित्वा-
त्तत्त्वं चन्द्रस्य । तस्मिन्ननुरागे विद्यते यस्या एवंविधा भवति । तदुक्तम्—‘बन्धश्चण्डकारायते मलयजो
कुलिङ्गायते माल्यं सूचिकारायते मृदुगतिर्वातोऽपि वज्रायते’ इति । कमलिनीति । कमलिन्यपि
मे । शशिकरकार्यकारित्वात्सूर्यकिरणानां शशिकरत्वम् । तेषु यो द्वेषस्तमुज्जति ल्यजति । तदुक्त-
भातपे श्रुतिमता सह बध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन । सेहिरे न किरणा हिमरश्मेर्दुःखिते मनसि सर्व-
’ इति । निशेति । निशापि रात्रिरपि दिवसकार्यकारित्वाद्वासरेण मिश्रतामैक्यतामेति गच्छति । य-
चित्रन्यस्तादृषि विषधराद्धीतिभाजो निशायां किं तद्भूमस्त्वदभिसरणे साहसं नाथ तस्याः’ इति ।
मिति । ज्योत्स्नापि कौमुद्यप्यन्धकारकार्यकारित्वात्तमनुवर्तते । तद्रूपतां भजतीत्यर्थः । यथा—‘ज्योत्स्ना
तामुपैत्ययम्’ इति । छायेति । छायापि प्रदीपस्य गृहमणरेभिमुखमवतिष्ठते संतिष्ठति । अत्र प्रदी-
गे छायायाः सत्त्वान्न चित्रमित्यभिमुखग्रहणम् । तदुक्तम्—‘आलोकस्तिमिरायते विधिवशात्प्राणोऽपि
ते हा हन्त प्रमदावियोगसमये किं किं न दुःखायते’ । तडिदिति । तडिदपि विद्युदपि जलदे
स्थैर्यं व्रजति गच्छति । अत्र तडित उद्दीपकत्वाद्विरहदुःखितस्य तस्या निमेषावस्थानमपि कल्प-
त्यभिसंधिः । जरेति । जरापि विस्रसापि यौवनेन तारुण्येन सह संचारिणी सार्धसंचरणशीला स्यात् ।
अपि तत्कार्यकारित्वात्तदनुगामित्वमित्यर्थः । अत्रापिशब्दः सर्वत्र विरोधयुतकः । किं वेति । वेति
र्थः । तस्य कंदर्पस्य । किमिति प्रश्ने । अपरं किं दुःसाध्यं दुष्करम् । एवमिति । येन कंदर्पेण एवंविध-
यं पुण्डरीकः अगाधेति । अगाधमलब्धतलं गाम्भीर्यं गम्भीरता तस्य सागरः समुद्रस्तृणवल्लघुतां लघी-
पनीता प्रापितः । केति । तदनिर्वचनीयस्वरूपं तपः क । तथा चेयं परिदृश्यमानावस्था क । सर्वथेति ।
रेण निष्प्रतीकारासाध्ययमापद्विपदुपस्थिता प्राप्ता । किमिति । इदानीं सांप्रतं किं कर्तव्यम् । किं वा
यमाचरितव्यम् । कं देशं कं स्थानं प्रति गन्तव्यं गमनीयम् । किं वा शरणं त्राणम् । को वोपायः कः

न्तया । प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभेनाशुभेन वा रक्षणीयाः । तेषां च तत्समागम-
मेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपायः । बालभावादप्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहा-
समिवात्मनो मदनव्यतिकरं मन्यमानो नियतमेकोच्छ्वासावशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्व-
यमभिगमनेन पूरयति मनोरथम् । अकालान्तरक्षमश्चायमस्य मदनविकारः । सततमतिगर्हि-
तेन कृत्येनापि रक्षणीयान्मन्यन्ते सुहृदसून्साधवः । तदतिहेपणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्यक-
र्तव्यतामापतितम् । किं चान्यत्क्रियन्ते । का चान्या गतिः । सर्वथा प्रयामि तस्याः सकाशम् ।
आवेदयाम्येतामवस्थाम्' इति चिन्तयित्वा कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्तं मां विज्ञाय संजात-
लज्जो निवारयेदित्यनिवेद्यैव तस्मै तत्प्रदेशात्सव्याजमुत्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यद-
त्रावसरप्राप्तम्, ईदृशस्य चानुरागस्य सदृशम्, अस्मदागमनस्य चानुरूपम्, आत्मनो वा
समुचितं तन्नभवती प्रभवति' इत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति मन्मुखासक्तदृष्टिस्तूष्णी-
मासीत् । अहं तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये हृद इव निमग्ना, रतिरसमयमुद्धिमिवावतीर्णा
सर्वानन्दानामुपरि वर्तमाना सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरूढा, सर्वोत्सवानामतिभूमिमिवाधि-
शयाना, तत्कालोपजातया लज्जया किंचिदवनम्यमानवदनत्वादस्पृष्टकपोलोदरैः प्रथितैरि-

शुभेनाशुभेन वा येन केनचिदुपायेन प्राणा असवो रक्षणीयाः । तेषां चेति । तेषां प्राणानामेकं तस्याः समा-
गममपहाय विहायपरो भिन्नः संरक्षणोपायो नास्ति । बालभावाच्छिद्यस्वभावादप्रगल्भतयाप्रतिभान्विततया च
तपोविरुद्धं व्रतविरोध्यनुचितमन्यमानात्मनः स्वस्योपहासमिव मदनव्यतिकरं कंदर्पवृत्तान्तं मन्यमानो ज्ञायमानो
नियतं निश्चितमेक एवोच्छ्वासा आहरो(?)ऽवशेषोऽवशिष्टो यस्मिन्नेतादृशं जीवितं प्राणितं यस्यैवंभूतोऽप्ययं पू-
र्वोक्तानौचित्यवशात्तस्या महाश्वेतायाः स्वयमभिगमनेनात्मनागमनेन मनोरथं चित्ताभिलाषं न पूरयति न पू-
रयिष्यति । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यत्यर्थे वर्तमाना । यथा श्रुतमेव वा किं त्वन्यस्य गमनेन
तस्याः संगमो भविष्यति तथाप्यन्यस्याप्यभिगमनेन का त्वरेत्यत आह—अकालेति । अस्य पुण्डरीकस्यायं
मदनविकारो न कालान्तरं क्षमते । चिरकालं न तिष्ठतीत्यर्थः । अन्यस्य तदभिगमनप्रथासेन किं प्रयोजनमि-
त्यत आह—सततमिति । सततं निरन्तरमतिगर्हितेन निन्दितेन कृत्येनापि कार्येणापि साधवः सन्तः सुह-
दसून्मित्रप्राणान्रक्षणीयान्मन्यन्ते जानन्ति । तदतीति । तदेतदतिहेपणमप्यतिलज्जामहमप्यकर्तव्यमप्यना-
चरणीयमप्यस्माकं पुण्डरीकमार्गानुवर्तिनामवश्यकर्तव्यतां नियतविधेयतामापतितमुपस्थितम् । चिन्तितमुपसं-
हरन्नाह—किंचेति । एतद्यतिरिक्तमन्यत्किं क्रियते इत्यर्थः । अन्या एतद्यतिरिक्ता का गतिः । न कापीत्यर्थः ।
अतः—सर्वथैव । सर्वप्रकारेण तस्या महाश्वेतायाः सकाशं समीपं प्रयामि गच्छामि । एतां प्रत्यक्षामवस्थां
दशमावेदयामि कथयामि । इति चिन्तयित्वेति विचिन्त्य । इतिशब्दद्योलमाह—कदाचिदिति । अनुचि-
तोऽयोग्यो यो व्यापारो व्यापृतिस्तत्र प्रवृत्तं विज्ञाय संजातलज्जः समुत्पन्नपत्रः कदाचिज्जातुचिन्मां निवारयेत्प्र-

परिपतनानुबन्धदर्शितमालाक्रमैः, अप्राप्तपक्षमसंश्लेषतयोपजातप्रथिमभरैरमलैरानन्द-
जलविन्दुभिः स्रवद्भिरावेद्यमानप्रहर्षप्रसरा तत्क्षणमचिन्तयम् । दिष्ट्या तावदयमनङ्गो
तमप्यनुबध्नाति, यत्सत्यमेतेर्न मे संतापयताप्यंशेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्य-
स्येदृशी दैशा वर्तते, ततः किमिव नोपकृतमनेन, किं वा नोपपादितम्, को वानेनापरः
नो बन्धुः, कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशान्ताकृतेरस्माद्वदनान्नि-
ति । इत्थंभूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यम्, तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम्' इत्येवं
चरयन्त्यैव प्रविश्य ससंभ्रमा प्रतीहारी मामकथयत्—'भर्तृदारिके, त्वर्मस्वस्थशरीरेति
नादुपलभ्य महादेवी प्राप्ता' इति । तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसंमर्दभीरुः सत्वर-
य 'राजपुत्रि, महानयमुपस्थितः कालातिपातः । भगवांश्च भुवनत्रयचूडामणिरस्तमु-
कृति दिवसकरः । तद्गच्छामि । सर्वथाभिमतमुहृत्प्राणरक्षादक्षिणार्थमयमुपरचि-
तलिः । एष मे परमो विभवः' इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोयाथिनाम्नायाः

तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । अत एवास्पृष्टः कपोलयोर्गच्छात्परप्रदेशयोरुदरं यैरेवंविधैः आनन्दबाष्पजल-
नः अश्रुभिः स्रवद्भिः क्षरद्भिरावेद्यमानो निवेद्यमानः प्रहर्षस्य प्रमोदस्य प्रसरः प्रसङ्गो यस्यां सर्वविधाहं
तत्कालमचिन्तयमभ्यायमित्यन्वयः । अथाश्रु विशेषयन्नाह—अमलैरिति । अमलैर्निर्मलैरज्जनाभावात् ।
रेव गुमितैरिव । अबिच्छिन्नपतनादिति भावः । उपर्युपरि यत्पतनं तस्य योऽनुबन्धः परम्परा तेन दर्शितः
तो मालाक्रमः स्रक्परिपाटी यैः । अप्राप्तेति । अप्राप्तोऽमिलितो यः पक्षमसंश्लेषो नेत्ररोमसंबन्धस्तस्य
स्ता तयोपजातः समुत्पन्नः प्रथिमभरः पृथुत्वभरो येषु तैः दिष्ट्या भाग्येन तावदादावयमनङ्गो मामिव त-
ण्डरीकमप्यनुबध्नाति पीडयति । यत्सत्यमिति । तदैतेन मदनेन मां संतापयता अप्यंशेन तत्संता-
मम सत्यमनुकूलता दर्शिता । एवं सति मदनेन ममार्थं कुमारस्य संतापः क्रियत इत्यर्थः । कुमारस्यानु-
विशदयन्नाह—यदि चेति । यदि सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्तते, ततोऽनेन मदनेन किमिव न उ-
किमुपकारो न कृतः । किं वा नोपपादितं किं वा न निष्पादितम् । कोवेति । अनेन समानोऽपरः को
बन्धुः । कपिञ्जलवचसि सत्यतां दृढीकुर्वन्नाह—कथं वेति । प्रशान्ताकृतेः कपिञ्जलस्यास्माद्वदना-
वेतथासत्या भारती स्वप्नेऽपि निष्कामति । इत्थंभूते सति किं मयापि प्रतिपत्तव्यं किमङ्गीकर्तव्यम् ।
कपिञ्जलस्य वा पुरोऽग्रे किमभिधातव्यं किमु कथनीयम् । एवं विचारयन्त्यैव ससंभ्रमा प्रतीहारी
प्रवेशं कृत्वा । गृहमिति शेषः । ममेत्यकथयदवोचत् । किं तदित्याह—भर्त्रिति । हे भर्तृदा-
त्रमस्वस्थमपाटवं शरीरं यस्याः सेति परिजनात्परिच्छदलोकादुपलभ्य प्राप्य महादेवी गौर्यभिधाना
प्राप्तागता । तच्चेति । तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वाकर्ण्य कपिञ्जलो महानत्युत्कृष्टो यो जनानां संमर्दोऽन्यो-
दस्तस्माद्धीः सखरं शीघ्रमुत्थाय । हे राजपुत्रि, अयं कालातिपातः कालविलम्बो महान्भूयानुपस्थितः

प्रविशता कनकवेत्रलताकरणे प्रतीहारीजनेन कञ्चुकिलोकेनागृहीतताम्बूलकुसुमपटवासाङ्गरागेण चामरव्यग्रपाणिना कुञ्जकिरातवधिरवामनवर्षवरकलमूकानुवीतेन परिजनेन सर्वतः संरुद्धे द्वारदेशे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रययौ । अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिरं स्थित्वा स्वभवनमयासीत् । तथा तु तत्रागत्य किं कृतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति शून्यहृदया सर्वं नालक्ष्यम् । गतायां च सत्यामस्तमुपगते भगवति हारीतहरितवाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे चक्रवाकसुहृदि सवितरि, लोहितायमाने पश्चिमाशामुखे, हरितायमानेषु कमलवनेषु, नीलायमाने पूर्वदिग्भागे, पातालपङ्ककलुषेण महाप्रलयजलधिपयःपूरेणेव तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीवलोके किंकर्तव्यतामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम्—‘अयि तरलिके, कथं न पश्यसि दृढमाकुलं मे हृदयम् । अप्रतिपत्तिर्विह्वलानि चेन्द्रियाणि । न स्वयमप्यपि कर्तव्यमलमस्मिञ्ज्ञातुम् । उपदिशतु मे भवती यदत्र सांप्रतमयमेवं त्वत्समक्षमेवाभिधाय गतः कपिञ्जलः । यदि तावदितरकन्यकेव विहाय लज्जाम्, उत्सृज्य धैर्यम्, अवमुच्य विनयम्,

ति । प्रतीहारीणां द्वारनियुक्तस्त्रीणां जनो लोको यस्मिन्स तेन । कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य वेत्रलता यष्टिविशेषः सा करे पाणौ यस्य स तेन । पद्मपाणिरित्यादिप्रयोगदर्शनात् ‘न बहुव्रीहौ’ इत्यनेन सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातः । कञ्चुकीति । कञ्चुकिनां सौविदलानां लोको जनो यस्मिन्स तेन । ‘लोको विश्वजनः’ इत्यनेकार्थः । आगृहीतेति । आ समन्ताद्गृहीता आत्तास्ताम्बूलकुसुमपटवासाङ्गरागा येन स तेन । तत्र ताम्बूलं नागवल्ली, कुसुमानि पुष्पाणि, पटवासः पिष्टातः, अङ्गरागो विलेपनम् । चामर इति । चामरैर्वालव्यजनैर्व्यग्र आकुलः पाणिर्हस्तो यस्य स तेन । कुञ्ज इति । कुञ्जः स्वर्गः, किरातः खलपतयुः, वधिरोऽकर्णः, वामनः प्रसिद्धः, वर्षवरः षण्डः । ‘कलमूकोऽवाकश्रुतिः’ इति हलानुधः । एतैरनुवीतेनागृतेन । ‘संवीते रुद्धमागृते’ इति कोशः, क्वचित् ‘अनुमत’ इति पाठः । तत्रानुमतेनेत्यभिमतनेत्यर्थः । अम्बा त्विति । अम्बा तु जननी तु मत्समीपं मदन्तिकमागल्लैत्य सुचिरं चिरकालं स्थित्वा स्वजनं निजगृहमयासीदगात् । तथा तु मज्जनन्या तु तत्र मद्गृह आगत्य किं कृतं किं विहितम्, किमभिहितं किं कथितम्, किमाचेष्टितं किमाचरितम्, इति सर्वमहं शून्यहृदयोद्वेसचित्ता नालक्ष्यं न ज्ञातवती । तस्यामम्बायां गतायां च सत्वां भगवति माहात्म्यवति सवितरि सूर्येऽस्तमुपगते प्राप्ते सति किंकर्तव्यतामूढां तामेव तरलिकामपृच्छं पृष्ठवतीत्यन्वयः । अथ सूर्य विशेषयन्नाह—हारीतेति । हारीतो सदृष्टः ‘हारिल’ इति लोकप्रसिद्धः । तद्वद्वरिता नीला वाजिनोऽश्वा यस्य स तस्मिन् । सर इति । सरोजिनी कमलिनी तस्या जीवितेश्वरः प्राणनाथस्तस्मिन् । चक्रेति । चक्रवाकस्य द्वन्द्वचरस्य सुहृदि । पुनः कस्मिन्सति । पश्चिमाशामुखे लोहितायमाने रक्तायमाने सति । पुनः केषु सत्सु । कमलवनेषु नलिनकाननेषु हरितायमानेषु नीलायमानेषु सत्सु । पुनः कस्मिन् । पूर्वदिग्भागे नीलायमाने सति । पुनः कस्मिन् । तिमिरेणान्धकारेण जीवलोकेऽवष्टभ्यमान आश्लिष्यमाने । केनेव । महाप्रलयस्य यो जलधिः

न्तयित्वा जनापवादम्, अतिक्रम्य सदाचारम्, उल्लङ्घ्य शीलम्, अवगण्य कुलम्, कृत्यायशो रागान्धवृत्तिः, अननुज्ञाता पित्रा, अननुमोदिता मात्रा, स्वयमुपगम्य ग्राह-
पाणिम् । एवं गुरुजनातिक्रमादधर्मो महान् । अथ धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बन-
मृत्युमङ्गीकरोम्येवमपि प्रथमं तावत्स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवतः कपिजलस्य
प्रसरभङ्गः । पुनरपरं यदि कदाचित्तस्य जनस्य मत्कृतादाशाभङ्गात्प्राणविपत्तिरुप-
पत्ते, तदपि मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत्' इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मयि चन्द्रोदय-
ना विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासवी दिगयासीत् ।
ततः शशिकैसरिविदार्यमाणतमः करिकुम्भसंभवेन मुक्ताफलक्षोदेनेव धवलतामुपनीयमा-
उदयगिरिसिद्धसुन्दरीकुचच्युतेन चन्दनचूर्णराशिनेव पाण्डुरीक्रियमाणम्, चलितजल-
लकलोलानिलोलासितेन वेलापुलिनसिकतोद्गमेनेव पाण्डुतामापाद्यमानं पेश्रिमेतरमिन्दु-
दिगन्तरमदृश्यत । शनैः शनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्दमन्दस्मिताया दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निः-

ध्वल गूढामिसंधिः । आद्ये त्वाह—इतरेति । इतरकन्यकेव नीचकुलोत्पन्नकन्येव लज्जां त्रपां विहाय, धैर्य-
मस्तुत्य दूरीकृत्य, विनयं यथोचितव्यापारमवमुच्य लयत्वा, जनापवादं कौलीनमचिन्तयित्वाऽभ्यात्वा, स-
शोभनानुष्ठानमतिक्रम्योल्लङ्घ्य, शीलं परपुरुषेष्वनभिरतिस्वभावम् । 'शीलं साधुवृत्तस्वभावयोः' इत्य-
र्थः । तदुल्लङ्घयातिक्रम्य, कुलमभिंजनस्तदवगणय्यावगणनां कृत्वा, अयशोऽकीर्तिमङ्गीकृत्य स्त्रीकृत्य रागेण
रागेणान्धा वृत्तिवर्तनं यस्याः सर्वविधाहं पित्रा जनकेनाननुज्ञाताऽदत्तानुशासना, मात्रा चाननुमोदिताऽल्ला-
स्वयमात्मनोपगम्य समीपे गत्वा पाणिं ग्राहयामि हस्तग्रहणं करोमि । एवममुना प्रकारेण गुरुजनाः पूज्य-
मातृपित्रादयस्तेषामतिक्रमादुल्लङ्घनान्महानधर्मः स्यात् । सत्वनुचित इति शेषः । अननुसरणमभिप्रेत्याह—
ते । अथ धर्मानुरोधादितरः पक्षोऽननुसरणात्मकस्तस्यावलम्बनमाश्रयणं तद्वारेण प्रथमं मृत्युं
पणमङ्गीकरोमि स्त्रीकरोमि । एवमपि प्राणविमोचनेऽपि तावदादौ स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिन आद्यस्नेह-
त्रभवतः पूज्यस्य कपिजलस्य प्रणयप्रसरस्य स्नेहवृद्धेर्भङ्गो नाशः स्यात् । पुनरपरमपि दूषणं वक्तुमाह—
ति । यदि कदाचित्तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य मत्कृतादाशाभङ्गात्प्राणविपत्तिर्जीवितनाश उपजायते
, मुनिजनवधजनितं तदपि महदेनः पातकं भवेदित्येवमुच्चारयन्त्यां वदन्त्यामेव मयि चन्द्रस्य शशाङ्कस्यो-
द्गमस्तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्य स तेन । विरलं च विरलं च विरलविरलं तेन । तुच्छतुच्छेनेत्यर्थः । एवंविधे-
केन प्रकाशेन । केन केव । कुसुमेति । कुसुमरजसा पुष्परागेण वसन्तवनराजिरिव काननलेखेव वा-
दिकप्राक्कुलधूसरतामीपत्पाण्डुरताम् । 'ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः' इति कोशः । अयासीदप्राप्त ।

त इति । ततो दिङ्मुखधूसरणान्तरमिन्दुधाम्ना शशाङ्कतेजसा पाण्डुतां श्वेततामापाद्यमानं विधीयमानं
तेतरं दिगन्तरं पौर्व दिग्विभागमदृश्यतालोक्यत । जनैरिति शेषः । पाण्डुलसाम्बेनाह—शशीति ।

पतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत् । तदनु रसातलादवनीमवदीर्योद्गच्छता शेषफणामण्डले-
 नेव रजनीकरविम्बेनाराजत रजनी । क्रमेण च सकलजीवलोकानन्दकेन कामिनीजनवह्म-
 भेन किञ्चिदुन्मुक्तवालभावेन मकरध्वजबन्धुभूतेन समुपारूढरागेण सुरतोत्सवोपभोगैकयो-
 ग्येनामृतमयेन यौवनेनेवारोहता शशिना रमणीयतामनीयत यामिनी । अथ तं प्रत्यासन्नस-
 मुद्रविद्रुमप्रभापाटलितमिव, उदयगिरिसिंहरतलाहृत्हरिणशोणितशोणीकृतमिव, रतिकलह-
 कुपितरोहिणीचरणालत्तरसलाञ्छितमिवाभिनवोदयरंगलोहितं रजनीकरमुदितं विलोक्या-
 न्तर्ज्वलितमदनानलाप्यन्धकारितहृदया तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथहस्तवर्तिनी
 चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोकयन्ती तत्क्षणमचिन्तयम्—‘एकत्र खलु मैधुमासमलयमा-
 रुतप्रभृतयः समस्ताः, एकत्र चायं पापकारी चन्द्रहतको न शक्यते सोढुम् । इदमतिर्दुर्विषहं

दशनेति । चन्द्रदर्शनात्स्वीयनाथनिरीक्षणामन्दं मन्दं स्मिताया दशनप्रभेव दन्तकान्तिरिव । तद्वन्विति ।
 तदनु पश्चाद्रसातलान्नागलोकादवनीं पृथ्वीमवदीर्य विदारणं कृतोद्गच्छता प्रादुर्भवता । श्वेतलवर्तुलसाम्ये-
 नाह—शेषेति । शेषस्य नागाधिपतेः फणामण्डलेनेव फणासमूहेनेव रजनीकरविम्बेन रजनी त्रियामाऽराज-
 ताशोभत । अत्र रजनिकरविम्बमात्रग्रहेण चन्द्रस्य वालभावप्रकटीकरणात्समुपारूढातिरागिणेति पूरणी-
 यम् । ततश्च चन्द्रोदयकालेऽतीवारुण्यं बालत्वात् । तदनन्तरं च तरुणावस्थायामारुण्यमात्रम् । अत एव स-
 मुपारूढरागेणेत्येवाग्रे विशेषणम् । तथा शेषफणेत्यत्रानवरतकमलाकरकमलतललालितहरिपदाम्बुजप्रभारुणाभे-
 ति पूरणीयम् । तेन सर्वं साम्यमुपपद्यते । अतः क्रमेण परिपाठ्या शशिना चन्द्रेण यामिनी राज्ञी रमणीयतां शो-
 भनीयतामनीयत प्रापिताभूत् । ‘नी प्रापणे’ धातुः । अथ च शशिनं विशेषयन्नाह—सकलेति । सकलः समग्रो
 यो जीवलोको मनुष्यलोकस्तस्यानन्दकेन प्रमोदोत्पादकेन कामिनीजनः स्त्रीलोकस्तस्य वह्मभेन प्रियेण । किञ्चि-
 दिति । किञ्चिदपि दुन्मुक्तः परिलङ्घ्यो बालभावः शिशुत्वं येन स तेनामकरोत् । मकरध्वजस्य कंदर्पस्य बन्धुभूतेन
 स्वजनभूतेन । समेति । समुपारूढोऽप्यसितो रागो रक्तता येन स तेन । सुरतेति । सुरतोत्सवे निधुवनक्षणे
 य उपभोगस्तत्रैकयोग्येन । सर्वथोचितेनेत्यर्थः । अमृतमयेन पीयूषात्मकेनापि कुर्वता । आरोहतारोहणं कुर्वता ।
 गगनमिति शेषः । सकलानन्दकारित्वादिसाधर्म्यादुत्प्रेक्षते—यौवनेनेव तारुण्येनेवा । अथ चन्द्रस्य तरुणभावं वर्ण-
 यन्नाह—अथेति । आरोहणानन्तरं तं रजनिकरं चन्द्रमुदितं विलोक्य निरीक्ष्याहं तत्क्षणं तत्कालमचिन्तयं चि-
 न्तितावतीत्यन्वयः । अथ रजनिकरं विशिनष्टि—अभीति । अभिनवः प्रत्यग्रो य उदयरारागस्तेन लोहितं रक्तम् ।
 अत एव कीदृशमिव । प्रत्यासन्नः समीपवर्ती यः समुद्रः पयोधितस्मिन्विद्रुमा रक्तकन्दास्तेषां प्रभाः कान्त-
 यस्ताभिः पाटलितमिव श्वेतरक्तीकृतमिव । उदयेति । उदयगिरेः पूर्वादिः सिंहो हर्षक्षस्तस्य करतलेन च-
 पेटयाहृतस्ताडितो यः हरिणः तस्य शोणितं रुधिरं तेन शोणीकृतमिव रक्तीकृतमिव । रतिकलहेन काम-
 कलहेन कुपिता कोपं प्राप्ता या रोहिणी चन्द्रस्त्री तस्याश्चरणौ पादौ तयोरलत्तरसो यावद्वहस्तेन लाञ्छित-
 मिव चिह्नितमिव । अथ महाश्वेतां विशेषयन्नाह—अन्तर्गिति । अन्तर्मध्ये ज्वलितो मदनानलः कामवह्नि-

यम् । अस्य चोद्गमनमिदं सदाहज्वरग्रस्तस्याङ्गारवर्षः, शीतार्तस्य तुषारपातः, विषं-
टमूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदंशः, इत्येवं चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनम्लानि-
व मूर्च्छा मां निमीलितलोचनामकार्षीत् । अचिरेण च संभ्रान्ततरलिकोपनीता-
दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा तामेवाकुलाकुलं मूर्तेनेवाधिष्ठितां विषादेन
तविधृतस्रवच्चन्द्रकान्तमणिशलाकामविच्छिन्नबाष्पजलधारान्धकारितमुखीं रुदन्तीं त-
मपश्यम् । उन्मीलितलोचनां च मां सा कृतपादप्रणामा चन्दनपङ्काद्रेण करयुगलेन
वलिरवादीत्—‘भर्तृदारिके, किं लज्जया गुरुजनापेक्षया वा । प्रसीद । प्रेषय माम् ।
मि ते हृदयदयितं जनम् । उत्तिष्ठ । स्वयं वा तत्र गम्यताम् । अतः परमसमर्थासि
मम प्रबलचन्द्रोदयविजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुदधिमिव मकरचिह्नम्’ इत्येवंवादिनीं
चम्—‘उन्मत्ते, किं मन्मथेन । नन्वयं सर्वविकल्पानैर्पाहरन्, सर्वोपायदर्शनान्युत्सा-

शक्यते न पार्यते । विरहिणीहृदयस्य दुःखासहिष्णुक्षमत्वमाविःकुर्वन्नाह—इदमिति । अतिदुःखेन
इति दुर्विषहं हृदयं तथा । अस्य चन्द्रस्येदमुद्गमनं सदाहेन वर्तमानो यो ज्वरस्तापस्तेन ग्रस्तस्य । अङ्गा-
अङ्गारवर्ष उल्मुकवृष्टिः । अङ्गारः सामिर्निरग्निश्च द्विविधो वर्ण्यते । सामौ यथा—‘अङ्गारचुम्बितमिव
नमस्ते’; निरग्नौ यथा—‘कलङ्कस्तत्रलो प्रजति मलिनाङ्गारतुलनाम्’ इत्यादि प्रयोगः । शीतेति ।
स्य शीतपीडितस्य तुषारो हिमं तस्य पातः पतनम् । विषेति । विषं गरलं तस्य विस्कोटकेन मूर्च्छित-
र्छां प्राप्तस्य कृष्णसर्पस्य दंशो दशनम् । एतादृशमुद्गमनम् । इत्येवं चिन्तयन्तीं ध्यायन्तीमेव मूर्च्छा मां
ते लोचने नेत्रे यस्या एवंविधामकार्षीत् । केव । चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्गमनेनोपनीता प्रापिता कम-
लम्लानिः संकोचस्तस्मिन्या निद्रा सेव । अचिरेणेति । अल्पकालेन संभ्रान्ता व्यामोहं प्राप्ता या तर-
तयोपनीताभिरानीताभिश्चन्दनचर्चाभिर्मलयजसमालम्बनैस्तालवृन्तानिलैश्च व्यजनवातैश्चोपलब्धा संज्ञा
यया सा तामेव तरलिकामाकुलाकुलामुत्पिञ्जलं मूर्तेनेव विषादेनाधिष्ठितामाश्रिताम् । मदिति । मम
मदलीके विधृता स्थापिता स्रवन्ती जलं क्षरन्ती चन्द्रकान्तमणिशलाका यया सा ताम् । अस्या जलस्या-
ललातस्थापनमुचितमेवेति भावः । अवीति । अविच्छिन्नानुटिता बाष्पजलधारा नेत्रधारिसंततिस्त-
कारितं विच्छायितं मुखं यस्याः सा तां रुदन्तीं रोदनं कुर्वन्तीं तामेव तरलिकामपश्यमवलोकयम् ।
लितेति । उन्मीलिते विकसिते लोचने नेत्रे यस्याः सा ताम् । एवंविधा मां सा तरलिका । कृतेति ।
वेहितः पादयोश्चरणयोः प्रणामो नतिर्यया सा । चन्दनेति । चन्दनस्य मलयजस्य पङ्कः कर्दमस्तेना-
दनेन करयुगलेन हस्तयुग्मेन बद्धोऽल्लिर्यया सर्वविधावादीदवोचत । किं तदित्याह—भर्त्रिति हे भर्तृ-
, किं लज्जया त्रपया । गुरुजनानां मातृपित्रादीनामपेक्षया वा किम् । प्रसीद प्रसन्ना भव । मां तत्र
प्रेषणं कुरु । ते तव हृदयदयितं प्राणप्रियमेतादृशं जनमानयाम्यानयनं करोमि । वेति पक्षान्तरे । उत्ति-
ष्ठं कुरु । तत्र तस्मिन्स्थले गम्यतां गमनं कियताम् । इतः परं मकरचिह्नं मन्मथं सोद्गमसमर्थाक्षमासि ।

रयन्, अन्तरायानन्तरयन्, सर्वसंदेहानपनयन्, सर्वशङ्कास्तिरस्कुर्वन्, लज्जामुन्मूलयन्, स्वयमभिगमनलाघवदोषामवृण्वन्, कालातिपातं परिहरन्, आगत एव मृत्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता कुमुदबान्धवः । तदुत्तिष्ठ । यथाकथंचिदनुगमनेन जीविता संभावयामि हृदय-
दयितमायासकारिणं जनम्' इत्यभिधाना मदनमूर्च्छास्येदं विह्वलैरङ्गैः कथंचिदवलम्ब्य
तामेवोदतिष्ठम् । उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम् । उपजात-
शङ्का चाचिन्तयम्—'इदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेन' इति ।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा सुधासलिलप्लवनिव वहता
चन्द्रनरसनिर्झरनिकरानिव क्षरतामृतसागरपूरानिवोद्गिरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसहस्राणीव वमता
चन्द्रमण्डलेन द्वाव्यमाने ज्योत्स्नाया भुवनान्तराले, श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोकदर्शनसुख-
मिवानुभवति जने, महावराहदंष्ट्रामण्डलनिभेन शशिना क्षीरसागरोदरादिवोद्भियमाने मही-

समग्रा ये उपायाश्चन्दनवासप्रक्षेपादयस्तेषां दर्शनानि विलोकनान्युत्सारयन्दूरीकुर्वन् । अन्तरायेति । अन्त-
राया अयं मुनिकुमारोऽहं च राजकुलोत्पन्नैत्युभयोर्विलक्षणकुलशीलस्वभावलोकगर्हारूपास्तानन्तरयन्यवधानं
कुर्वन् । सर्वेति । एतदनुसरणे किंचिदनिष्टं स्यादित्येवंरूपाः सर्वे ये संदेहा द्वापरास्तानपनयन्दूरीकुर्वन् ।
सर्वेति । सर्वाश्च ताः शङ्का मातृपितृवर्गात्समुद्भूता आरेकास्तास्तिरस्कुर्वन्त्यकुर्वन् । लज्जेति । लज्जां त्रपा-
मुन्मूलयन्नुच्छिन्दन् । स्वयमिति । स्वयमात्मनाभिगमने तदनुसरणे लाघवदोषं लघुतादृशणमावृण्वन्नाच्छा-
दयन् । कालेति । कालस्य समयस्यातिपातमवलम्ब्य परिहरन्परित्यजन् । तत्तस्मात्कारणादुत्तिष्ठोत्थानं
कुरु । अतिहरयेति शेषः । एतेनानुसरण आदरातिशयः सूचितः । अनुगमनेन यथाकथंचिद्यदि जीविता श्व-
सिता तदा यन्निमित्तमायासोऽनुभूयते तमायासकारिणं हृदयदयितं जनं संभावयामि । अनुसरणफलीभूतेन सह
संगमरूपेण समाधानं करिष्यामीत्याशयः । इत्यभिधानेतिश्रुवाणा । मदनेति । मदनमूर्च्छया जनितो यः स्येव-
स्तेन विह्वलैर्व्याकुलैरङ्गैर्हस्तपादादिभिः कथंचिन्महता कष्टेन तामेव तरलिकामवलम्ब्यालम्बनीकृत्योदतिष्ठमु-
त्थितवती । उच्चेति । उच्चलिताया उत्प्रावत्येन प्रस्थिताया मे मम दुर्निमित्तं कुमारस्य विगतजीवितत्वादिकं
तस्य निवेदकं ज्ञापकं दक्षिणं सव्येतरे लोचनं नयनमस्पन्दतास्फुरत् । उपेति । उपजाता समुत्पन्ना शङ्का-
निष्ठोत्प्रेक्षणं यस्या एवंविधा चाहमित्यचिन्तयमित्यध्यायम् । इतिप्रतिपाद्यमाह—इदमिति । दैवेन विधिना-
परमिदं किमुपक्षिप्तं निक्षिप्तम् ।

अथेति । दुर्निमित्तोपागमानन्तरं प्रदोषसमय एव यामिनीमुख एव तस्मात्प्रासादशिखरात्पूर्वोक्तसौध-
प्रान्तादवातरमुत्तीर्णा । उत्तीर्य च प्रमदवनपक्षद्वारेण पक्षकेण निर्गत्य निर्गमनं कृत्वाहं महाश्वेता एव तत्समीपं
पुण्डरीकाभ्यर्णमुदचलमुदगच्छामिति दूरेणान्वयः । कस्मिन्सति । चन्द्रमण्डलेन शशिबिम्बेन ज्योत्स्नाया कौमुद्या
भुवनान्तराले विष्टपविशाले द्वाव्यमाने पूर्वमाणे सतीत्यर्थः । कीदृशेन चन्द्रमण्डलेन । नातिदूरोद्गतेनाति-
विप्रकृष्टोदितेन । अत्र च ज्योत्स्नायाः श्वेतत्वसंतोषजनकत्वस्वभावतया सुधासाम्येन तां वर्णयितुं चन्द्रमण्डल-
विशेषणमाह—सुधेति । सुधा पीयूषम् तृषोपशामकत्वात् । तदेव सलिलं तस्य प्लवाः पूरास्तानिव वहता
दधता । सलिलं गेहप्रणालेन गच्छतीत्याशयेनाह—त्रिभुवनेति । त्रिभुवनमेव प्रासादो देवगृहं तस्य महा-

ले, प्रतिभवनमङ्गनाजनेन विकचकुमुदगन्धैश्चन्दनोदकैरुपह्रियमाणेषु चन्द्रोदयार्धेषु
पानीप्रहितसुरतदूतीसहस्रसंकुलेषु राजमार्गेषु, नीलांशुकरचितावगुण्ठनासु चन्द्रालोकम-
केतासु, कमलवनलक्ष्मीष्विव नीलोत्पलप्रभापिहितास्वितस्ततः पलायमानास्वभिसा-
सु, प्रतिकुमुदमावद्धमधुकरमण्डलासु प्रबुध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु स्फुटि-
तुदवनवहलधूलिधवलितोदरे निशानदीपुलिनायमानेऽन्तरिक्षे, चन्द्रोदयानन्दनिर्भरे महो-
विव रतिरसमय इव उत्सवमय इव विलासमय इव प्रीतिमय इव जीवलोकः, शशिम-
णालनिर्भरे प्रमोदमुखरमयूररवरम्ये प्रदोषसमये, गृहीतविविधकुसुमताम्बूलाङ्गरागपट-
चूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना तेनैव मूर्च्छानिहितेन किञ्चिदाश्यानचन्दनललाटिकाल-
पराकुलालकेन चन्दनरसचर्चाङ्गरागवेपेणाद्रिण तथैव च तथा कण्ठस्थितयाक्षमालया

न शशिना चन्द्रेण । इदं च शशिनः किञ्चित्कालहीनत्वमादायेत्युक्तम् । अन्यथा दंष्ट्राया वक्रत्वेन
मण्डलस्य वर्तुलत्वेन साम्यं न स्यात् । क्षीरेति । क्षीरसागरोदराद्गन्धोदधिमध्यान्महीमण्डल उद्भ्रियमाण
हिर्निष्काश्यमान इव । परमेश्वरेण महावराहरूपं धृत्वा मही समुद्रे मज्जन्ती दंष्ट्रायां धृतेति पुराणप्रसिद्धिः ।
ति । प्रतिभवनं प्रतिगृहमङ्गनाजनेन स्त्रीजनेन विकचकुमुदानां विकस्वरकैरवाणां गन्धो येष्वेवंविधैश्च-
न्दकैश्चन्द्रोदयार्धेषु शशाङ्कोद्गमनपूजासूपह्रियमाणेषु कियमाणेषु सत्सु । कामिनीति । कामिनीभिः
ः प्रहिताः प्रेषिता याः सुरतार्थं दूयः संचारिकास्तासां सहस्रं तेन संकुलेषु व्याप्तेषु राजमार्गेषु श्रीपथेषु
। पुनः कासु । अभिसारिकासु सत्सु । संकेतितं स्थानं या अभिगच्छन्ति ता अभिसारिकाः स्त्रियः
न्ते । अथ चाभिसारिकां विशेष्यन्नाह—नीलेति । नीलांशुकेन श्यामवस्त्रेण रचितं निर्मितमवगुण्ठनं
शुकं यासां तासु । नीलवस्त्रावृतत्वेन कैश्चिज्ज्ञातुं न शक्यन्त इति भावः । चन्द्रेति । चन्द्रस्य शशिनो
लोकः प्रकाशस्तस्माद्यद्भ्यं तेन चकितसु । त्रस्तासु नीलावगुण्ठनविशिष्टाभिसारिकोपमानमाह—कम-
। कमलवनानां नलिनखण्डानां लक्ष्म्यः स्त्रियस्तास्विव । कीदृशीषु । नीलेति । नीलोत्पलानामि-
राणां प्रभाः कान्तयस्ताभिः पिहितासु स्थगितासु । भयचकितत्वादाह—इतेति । इतस्ततः समन्तात्प-
मानासु धावमानासु । प्रबुध्येति । प्रबुध्यमानासु प्रबोधं प्राप्यमाणासु । पुनः कस्मिन्सति ।
रेक्ष आकाशे सति । अथाकाशं विशिनष्टि—स्फुटितेति । स्फुटितं विकसितं यत्कुमुदवनं कैरवखण्डं
वहला निविडा या धूलिः परागस्तथा धवलितं शुभ्रितमुदरं मध्यं यस्य स तथा तस्मिन् । अन्तरिक्षस्य
तत्त्वसाम्येनाह—निशा रात्रिरेव नदी तटिनी तस्याः पुलिनायमाने जलोज्ज्वलतप्रतीरायमाणे । पुनः
न्सति । जीवलोके सति विश्वे सति । कीदृशे । चन्द्रोदयलक्षणो य आनन्दः प्रमोदस्तस्य निर्भरोऽतिशयो-
न् । तस्य निरवधित्वादुत्प्रेक्षते—महोदधाविव महाम्भोधाविव । रसादीनां चतुर्णां जनकत्वाच्चतुर्भिस्तप्रे-
रतीति । रतिरसः शृङ्गारस्तन्मय इव । उत्सवो मदस्तन्मय इव, विलासो लीला तन्मय इव, प्रीतिः

श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या पद्मरागरत्नरश्मिविनिर्मितेनैव रक्तांशुकेन कृत-
शिरोवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात्प्रासादशिखरादवातरम् ।
अवतीर्य च पारिजातकुसुममञ्जरीपरिमलाकृष्टेन रिक्तीकृतोपवनेन कुमुदवनान्यपहाय धावता
मधुकरजालेन नीलपटावगुण्ठनविभ्रममिव संपादयतानुबध्यमाना प्रमदवनपक्षद्वारेण निर्गत्य
तत्समीपमुदचलम् । प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयपरिजनमात्मानमवलोक्याचिन्तयम्—
'प्रियतमाभिसरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं बाह्येन परिजनेन । नन्वेत एव परिजनली-
लामुपदर्शयन्ति । तथा हि । समारोपितशरासनासक्तसायकोऽनुसरति कुसुमायुधः । दूर-
प्रसारितकरः करमिव कर्षति शशी । प्रस्खलनभयात्पदे पदेऽवलम्बते रागः । लज्जां पृष्ठतः
कृत्वा पुरः सहेन्द्रियैर्धावति हृदयम् । निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठा' इति । प्रकाशं चाव-
दम्—'अयि तरलिके, अपि नाम मामिवायमिन्दुहृतकस्तमपि किरणकचग्रहाकृष्टमभिमुख-

स्थापितयाक्षमालया जपमालया तथा पारिजातमञ्जर्या च । कीदृशया । श्रवणयोः कर्णयोः शिखरमग्नं चुम्बती-
त्येवंशीला सा तथा । एतेन विरहव्याकुलतया नवीनं किञ्चिद् कृतमिति सूचितम् । पुनः कीदृशी । रक्तेति ।
रक्तांशुकेन लोहितवस्त्रेण कृतं शिरोवगुण्ठनं यथा सा । रक्तत्वसाम्यादाह—**पद्मेति** । पद्मरागे लोहितको
रत्नं तस्य रश्मिभिः कान्तिभिर्विनिर्मितेनैव रचितेनैव । **केनेति** । केनचिदात्मीयेनापि खकीयेनापि परिजनेन
परिच्छदेनानुपलक्ष्यमाणाज्ञायमाना । प्रकारान्तरेण तामेव विशेषयन्नाह—**मध्विति** । मधुकरा भ्रमरास्तेषां
जालेन समूहेनानुबध्यमाना निरुध्यमाना । अथ मधुकरसमूहं वर्णयन्नाह—**पारीति** । पारिजातस्य मन्दारस्य
या कुसुममञ्जरी तस्याः परिमलस्तेनाकृष्टेनाकर्षितेन । अतएव रिक्तीकृतोपवनेन । सर्वस्य मधुकरस्य तत्रैव ग-
मनादुपवनं रिक्तीभूतमिति भावः । किं कुर्वता मधुकरकुलेन । कुमुदवनानि कैरवखण्डान्यपहाय त्यक्त्वा धा-
वता त्वरया गच्छता । पुनः किं कुर्वता । **नीलेति** । नीलपटः कृष्णांशुकं तस्यावगुण्ठनविभ्रममिव शिरोवेष्टन-
विलासमिव संपादयता निष्पादयता । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **प्रयान्तीति** । प्रयान्ती गच्छन्ती । **तर इति** ।
तरलिकैव द्वितीयः परिजनो यस्यैवंभूतमात्मानमवलोक्य निरीक्ष्याहं महाश्वेताचिन्तयमध्यायम् । किं तदित्याह—
प्रियेति । अतिशयेन प्रियः प्रियतमस्तस्याभिसरणमनुगमनं तत्र प्रवृत्तस्यायुक्तस्य जनस्य बाह्येन बहिर्भूतेन
परिजनेन किमिव कृत्यम् । न किमपीत्यर्थः । प्रस्तुतस्य कुमारेण सह संगमरूपस्य कार्यस्य खनिकटवर्तिप-
रिचारिकाखप्यन्तरङ्गत्वात्तरलिकायास्ततोऽपि संगोप्यमानत्वादिति भावः । परिजनराहित्येऽपि तद्युक्ततां
प्रदर्शयन्नाह—**नन्विति** । ननु निश्चयेन । एते एवात्रे वक्ष्यमाणा परिजनलीलामुपदर्शयन्ति । तत्कृत्यां प्रकटी-
कुर्वन्तीत्यर्थः । तदेव प्रकटयन्नाह—**तथा हीति** । समारोपितमधिज्यीकृतं यच्छरासनं धनुस्तत्रासक्त आयुक्तः
सायको वाणो येनैवंभूतः कुसुमायुधो भदनोऽनुसरत्यनुगच्छति । उदीपकत्वात् । दूरं प्रसारिता विस्तारिताः
करा इत्या येनैवंविधः शशी चन्द्रः करमिव दन्तमिव मां कर्षयित्वा कर्षयति । **पद्मरागेनेति** । पद्मराग-
वर्णयन्नाह—**पद्मेति** । पद्मरागे लोहितको रत्नं तस्य रश्मिभिः कान्तिभिर्विनिर्मितेनैव रचितेनैव । **केनेति** । केनचिदात्मीयेनापि खकीयेनापि परिजनेन
परिच्छदेनानुपलक्ष्यमाणाज्ञायमाना । प्रकारान्तरेण तामेव विशेषयन्नाह—**मध्विति** । मधुकरा भ्रमरास्तेषां
जालेन समूहेनानुबध्यमाना निरुध्यमाना । अथ मधुकरसमूहं वर्णयन्नाह—**पारीति** । पारिजातस्य मन्दारस्य
या कुसुममञ्जरी तस्याः परिमलस्तेनाकृष्टेनाकर्षितेन । अतएव रिक्तीकृतोपवनेन । सर्वस्य मधुकरस्य तत्रैव ग-
मनादुपवनं रिक्तीभूतमिति भावः । किं कुर्वता मधुकरकुलेन । कुमुदवनानि कैरवखण्डान्यपहाय त्यक्त्वा धा-
वता त्वरया गच्छता । पुनः किं कुर्वता । **नीलेति** । नीलपटः कृष्णांशुकं तस्यावगुण्ठनविभ्रममिव शिरोवेष्टन-
विलासमिव संपादयता निष्पादयता । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **प्रयान्तीति** । प्रयान्ती गच्छन्ती । **तर इति** ।
तरलिकैव द्वितीयः परिजनो यस्यैवंभूतमात्मानमवलोक्य निरीक्ष्याहं महाश्वेताचिन्तयमध्यायम् । किं तदित्याह—
प्रियेति । अतिशयेन प्रियः प्रियतमस्तस्याभिसरणमनुगमनं तत्र प्रवृत्तस्यायुक्तस्य जनस्य बाह्येन बहिर्भूतेन
परिजनेन किमिव कृत्यम् । न किमपीत्यर्थः । प्रस्तुतस्य कुमारेण सह संगमरूपस्य कार्यस्य खनिकटवर्तिप-
रिचारिकाखप्यन्तरङ्गत्वात्तरलिकायास्ततोऽपि संगोप्यमानत्वादिति भावः । परिजनराहित्येऽपि तद्युक्ततां
प्रदर्शयन्नाह—**नन्विति** । ननु निश्चयेन । एते एवात्रे वक्ष्यमाणा परिजनलीलामुपदर्शयन्ति । तत्कृत्यां प्रकटी-
कुर्वन्तीत्यर्थः । तदेव प्रकटयन्नाह—**तथा हीति** । समारोपितमधिज्यीकृतं यच्छरासनं धनुस्तत्रासक्त आयुक्तः
सायको वाणो येनैवंभूतः कुसुमायुधो भदनोऽनुसरत्यनुगच्छति । उदीपकत्वात् । दूरं प्रसारिता विस्तारिताः
करा इत्या येनैवंविधः शशी चन्द्रः करमिव दन्तमिव मां कर्षयित्वा कर्षयति । **पद्मरागेनेति** । पद्मराग-

मानयेत्' इत्येवंवादिनीं च मामसौ विहस्याब्रवीत्—'भर्तृदारिके, मुग्धासि । किमस्य तेन जनेन । अयमात्मनैव तावन्मदनानुर इव भर्तृदारिकायास्तास्ताश्चेष्टाः करोति । तथा हि । प्रतिबिम्बच्छलेन स्वेदसलिलकणिकाञ्चितं चुम्बति कपोलयुगलम् । लावण्यवति पयोधरभारे निपतति प्रस्फुरितकरः । स्पृशति रशनामणीन् । निर्मलनखलग्रभूर्तिः पादयोः पतति । किं चास्य मदनानुरस्येव वपुस्तापाच्छुष्को चन्दनानुलेपपाण्डुतां वहति । मृणालवलयधवला-
न्करान्धत्ते । प्रतिमाव्याजेन स्फटिकमणिकुट्टिमेषु निपतति । केतकीगर्भकेसरधूलिधूसरपादः कुमुदसरांस्यवगाहते । सलिलसीकरार्द्राञ्शशिमणीन्करैरामृशति । द्वेष्टि विघटितचक्रवाक-
मिथुनानि कमलवनानि । एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तया सह तमुद्देशमभ्युपागमम् । तत्र च मार्गलताकुसुमरजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाचन्द्रोदयप्रसृतचन्द्रकान्तमणिप्रस्र-
वणे क्षालयन्ती यस्मिन्प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव चास्य सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्येव रुदि-
तध्वनिं विप्रकर्षात्नातिव्यक्तमुपालक्ष्यम् । दक्षिणैर्दक्षिणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का

तम् । एवंवादिनीमेवंब्रुवाणां च मामसौ तरलिका विहस्य हास्यं कृत्वाब्रवीदवोचत् । हे भर्तृदारिके, त्वं मु-
ग्धासि । अस्य चन्द्रहतकस्य तेन जनेन पुण्डरीकाख्येन किम् । कृत्यमिति शेषः । अयं चन्द्रहतक आत्मनैव
स्वयमेव मदनानुर इव कंदर्पपीडित इव भर्तृदारिकाया भवत्यास्तास्ताश्चेष्टाः कायव्यापारान्करोति विदधाति ।
एतदेव दर्शयति—तथा हीति । प्रतीति । प्रतिबिम्बच्छलेन प्रतिच्छायाभिषेण कपोलयुगलं चुम्बति चुम्बनं
करोति । तदेव विशिनष्टि—स्वेदेति । स्वेदसलिलस्य घर्मजलस्य कणिका विमुषस्ताभिरञ्चितं व्याप्तम् । एते-
न कपोलयोः स्वच्छता विरहतस्मिन् व्यज्यते । लावण्येति । लावण्यं लवणिमा विद्यते यस्मिन्नेवंभूते पयो-
धरभारे प्रस्फुरितः प्रकम्पितः करो येनैवंविधो निपतति । एतेन पयोधरयोजेडत्वं परिणाहविशेषश्च द्योत्यते ।
स्पृशतीति । रशना कटिमखला तस्या मणीन्जनानि स्पृशत्याश्लिषति । निर्मलेति । निर्मलाः स्वच्छा ये
नखास्तत्र लग्ना भूर्तिर्यैवंभूतः सन्पादयोः पतति । चन्द्रस्य कामुकलाभिव्यञ्जकलमाह—किं चेति ।
अस्य चन्द्रस्य मदनानुरस्येव वपुः शरीरं तापाच्छुष्को यश्चन्दनानुलेपस्तद्वत्पाण्डुतां शुभ्रतां वहति । मृणाले-
ति । मृणालानि विसानि तेषां वलयानि तद्बद्धवलयान्करान्हस्तान्धत्ते धारयति । प्रतिमेति । प्रतिमाव्याजेन
प्रतिबिम्बच्छलेन स्फटिकमणीनां कुट्टिमानी तेषु निपतति । केतकीति । केतक्याः प्रसिद्धाया या गर्भकेसर-
धूलिस्तद्बद्धूसरौ पादौ यस्यैवंभूतः कुमुदसरांसि कैरवोपलक्षिततडागान्यवगाहते । सलिलेति । सलिलस्य
जलस्य सीकरा वाताहतकणास्तैरार्द्राञ्शशिमणींश्चन्द्रकान्तान्करैर्हस्तैर्मृशति परामृशति । विघटितेति । विघ-
टितानि भित्रीभूतानि चक्रवाकमिथुनानि येभ्य एतादृशानि कमलवनानि द्वेष्टि द्वेषं करोति । तयेति । तया
तरलिकया सहैतैः पूर्वोक्तैरन्यैश्चैतद्विघ्नैस्तत्कालोचितैस्तत्समयोग्यैरालापैः संभाषणैः करणभूतैस्तमुद्देशं पूर्वा-

से । कुतस्तवेयमतिनिष्ठुरता । कथय त्वदृते क गच्छामि । कं याचे । कं शरणमुपैमि । अन्धो-
संवृत्तः । शून्या मे दिशो जाताः । निरर्थकं जीवितम्, अप्रयोजनं तपः, निःसुखाश्च लोकाः ।
सह परिभ्रमामि । कंमालपामि । केन वार्तां करोमि । उत्तिष्ठ त्वम् । देहि मे प्रतिवचनम् ।
ममोपरि सुहृत्प्रेम । क सा स्थितपूर्वाभिभाषिता च' इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं
जलमश्रौषम् । तच्च श्रुत्वा पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकताराकन्दा, सरस्तीरलतास-
न्ध्यमानांशुकोत्तरीया, यथाशक्तित्वरितैरज्ञातसमविर्षमभूमिभागविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्र-
वृत्ती पदे पदे, केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा सरस्तीरसमीपवर्तिनि शिशि-
करासारस्त्राविणि शशिमणिशिलातले विरचितं कुमुदकुवलयकमलविविधवनकुसुमसुकु-
मालामयमिव मृणालभयम् कुसुमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्द-
मत्पद्मशब्दमिवाकर्णयन्तम्, अन्तःक्रोधशमितमदनसंतापतया तत्क्षणलब्धसुखप्रसुप्त-

वै इव, अद्य मां कपिजलमेकपदे सहस्रोत्सृज्य त्यक्त्वा कथं प्रयासि गच्छसि । तवेयमतिनिष्ठुरतातिकठिनता
त्वं कथय प्रतिपादय । लट्ते लङ्घतिरेकेण क गच्छामि क व्रजामि । कं याचे कं प्रार्थये । कं शरणं
मुपैमि गच्छामि । अहमन्धः संवृत्तोऽस्मि चक्षुर्विकलो जातोऽस्मि । मे मम दिशः ककुभः शून्या उद्वसिता
। लां विनेति शेषः । निरिति । निरर्थकं निष्फलं जीवितं प्राणधारणम् । तपोऽप्रयोजनं कृत्वरहितम् ।
इति । लोका भुवनानि निःसुखा सातवर्जिताः । केनेति । केन सह परिभ्रमामि परिभ्रमणं करो-
कमिति । कं पुमांसमनिर्दिष्टनामकमालपाम्यालापं करोमि । केनेति । केन सह वार्तां प्रवृत्तिं करो-
त्वमिति । त्वं भवानुत्तिष्ठोत्थानं कुरु । मे मम प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं देहि । हे सुहृत् हे मित्र, ममोपरि
संबन्धि प्रेम स्नेहः क । स्मितपूर्वा हास्यपूर्विकाभिभाषिताभिवादिता सा क । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।
ते । तत्पूर्वोक्तं विलपितं श्रुत्वाकर्ण्य तं प्रदेशं गत्वाहं पापकारिणी मन्दभाग्या तं पुण्डरीकं महाभागम-
पश्यमिति दूरेणान्वयः । अथ तां विशेषयन्नाह—दूरेति । दूरादेव दविष्ठादेव मुक्त एकतारोऽनुच-
दः पूकारो यथासा । सरइति । सरसोऽच्छोदनाम्नो यास्तीरलताः प्रतीरवल्लयस्तासु सक्तिः संबन्धस्त-
त्थमानमंशुकोत्तरीयं निवसनं यस्याः सा तथा । पुनः किंकुर्वन्ती । पदे पदे पादप्रक्षेपैरङ्घ्रिन्यासैः करण-
सखलन्ती स्खलनां प्राप्नुवन्ती । कैरिव । पतितैः प्राणैरिव । कीदृशैः । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति ।
रितैस्त्वरायुक्तैः । अज्ञेति । अज्ञातोऽविदितो यः समविषमभूमिभागो भूप्रदेशस्तत्र विन्यस्तैः स्थापितैः ।
विशेषयन्नाह—केनेति । केनाप्यनिर्दिष्टनाम्नोत्क्षिप्योत्पाद्य नीयमानेव प्राप्यमाणेव सरसोऽच्छोदनाम्न-
प्रतीरं तस्य समीपवर्तिनि निकटस्थाधिनि । शिशिरेति । शिशिराः शीतला ये शीकरास्तेषामासारो
नृष्टिस्तस्य साविणि प्रक्षारिणि । एवंविधे शशिमणिशिलातले चन्द्रकान्तप्रस्तरे विरचितं निर्मितम् ।
ति । कुमुदानि श्वेतकमलानि, कुवलयान्युत्पलानि, कमलानि नलिनानि, विविधान्यनेकप्रकाराणि

मिव मुनिक्षोभप्रायश्चित्तप्राणायामावस्थितमिवातिप्रस्फुरितप्रभेण त्वत्कृते ममेयमवस्थेति
 यन्तमिवाधरेण, इन्दुद्वेषिपरिवर्तितदेहतया पृष्ठभागनिपतितैर्मदनदहनविह्वलहृदयन्यस्त
 नखमयूखच्छलेन छिद्रितमिव शशिकिरणैः, तच्छुष्कपाण्डुरया स्वविनाशोत्पातो
 मदनचन्द्रकलयेव चन्दनलेखिकया रचितललाटिकम्, ईषदालक्ष्यपरिवृत्ततारकेणानव
 दनताम्रेण प्राणोत्सर्गोपजाताश्रुक्षयतया रुधिरमिव क्षरता मदनशरशल्यवेदनाकूणित
 गेन नातिनिमीलितेन लोचनयुगलेन 'मैत्तोऽतिप्रियतरस्तवापरो जनो जातः' इति कु
 जीवितेन परित्यक्तम्, मन्मथव्यथया सहैतानसून्स्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनासुखमनुभव
 अनङ्गयोगविद्यामिव ध्यायन्तम्, अपूर्वप्राणायाममिवाभ्यस्यन्तम्, उपपादितास्मदाग
 प्रणयादिवापहृतप्राणपूर्णपात्रमनङ्गेन रचितचन्दनललाटिकात्रिपुण्ड्रकम्, धृतसरसवि

दूरीकृत इति भावः। मुनेर्मम क्षोभस्त्वनुचित इत्यतस्तत्प्रायश्चित्तरूपो यः प्राणायामः प्राणयमस्तत्रावसि
 कृतावस्थानमिव । स चातिनिःस्पन्दतया कियत इति भावः। अतीति । अतिप्रस्फुरिता दीप्रा प्रभा क
 स्वैवंविधेनाधरेण रदनच्छदेन त्वत्कृते त्वन्निमित्तं ममेयं प्रत्यक्षोपलभ्यमानावस्था दशा जाता इति क
 मिव प्रतिपादयन्तमिव । इन्द्रिति । इन्दुद्वेषेण चन्द्रद्विषा परिवर्तितः प्रत्यङ्मुखीकृतो यो देहस्तस्य प्रभ
 तया पृष्ठभागे पश्चाद्भागे निपतितैः शशिकिरणैश्चन्द्रालोकैः पृष्ठं भित्त्वा हृदयभागे गमनाभावेऽपि म
 यो दहनो वह्निस्तेन विह्वलं यद्ददयं स्वान्तं तत्र न्यस्तः स्थापितो यो हस्तः पाणिस्तस्य नखमयूखाः पु
 रणास्तेषां छलेन मिषेण छिद्रितमिव संजातविवरमिव । अनेन देहस्य खच्छत्वं नखकिरणानामुदितार
 किरणसादृश्यं व्यज्यते । मुनिकुमारं विशेषयन्नाह—उच्छुष्केति । चन्दनलेखिकया मलयजलेखया
 निर्मिता ललाटिका यस्य स तम् । कीदृशया । उच्छुष्का चासौ पाण्डुरा चोच्छुष्कपाण्डुरा तथा ।
 शुष्कत्ववक्रत्वं साम्यादाह—मदनेति । मदनो मन्मथः स एव चन्द्रस्तस्य कलयेव । कीदृशया ।
 विनाशस्तल्लक्षण उत्पातस्तेनोत्पन्नया प्रकटीभूतया । पुनः कीदृशम् । एवंविधेन लोचनयुगलेन नेत्र
 उपलक्षितमिति शेषः । अथ च लोचनयुगलं विशेषयन्नाह—ईषदिति । ईषाकिंचिदालक्ष्यादृश्या परिवृ
 न्यस्तारकाः कनीनिका यस्मिन् । अनवरतं निरन्तरं रोदनमश्रुपातस्तेनाताम्रेणेषत्ताम्रवर्णेन । प्राणे
 णस्य य उत्सर्गः परित्यागस्तत्रोपजातः समुत्पन्नो योऽश्रुक्षयस्तस्य भावस्तत्ता तथा रुधिरमिव रक्तमि
 प्रस्रवता । मदनेति । मदनशराणां कंदर्पबाणानां शल्यमन्तस्थितशराप्रभागस्तस्य या वेदना पीडा
 णित ईषद्वक्त्रोक्तस्त्रिभागो यस्मिन् । नेत्रस्येति शेषः । नेति । नातिनिमीलितेन नातिमुद्रितेन । म
 मदिति मत्तः । सार्वविभक्तिकस्तस् । जीवितादपि तव कुमारस्यापरो जनो महाश्वेत्तारूपोऽतिप्रियतरोऽ
 जात इति हेतोः कुपितेन कोपं प्राप्तेन जीवितेन प्राणितेन परित्यक्तमुज्ज्वलतम् । मन्मथेति । मन्म
 दर्पस्य या व्यथा पीडा तथा सह स्वयमिवाकस्मादिवैतानसून्प्राणानुत्सृज्य त्यक्त्वा निश्चेतना
 तदनुभवन्तमनुभवविषयीकुर्यन्तम् । अनङ्गेति । अनङ्गस्य मनोभुगो जयार्थं या योगविद्या तां ध्या

यज्ञोपवीतम्, अंसावसक्तकदलीगर्भपत्रचारुचीरम्, एकावलीविशालाक्षमालम्, अविर-
लामलकर्पूरक्षोदभस्मधवलम्, आवद्धमृणालैरक्षप्रतिसरमनोहरम्, मनोभवव्रतवेषमास्थाय
मत्समागममन्त्रमिव साधयन्तम्, 'भोः कठिनहृदये, दर्शनमात्रकेणापि न पुनरनुगृहीतोऽय-
मनुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपलभमानमिव चक्षुषा, किञ्चिद्विधृताधरतया जीवितमपह-
र्तुमन्तःप्रविष्टैरिवेन्दुकिरणैर्निर्गच्छद्भिर्दर्शनांशुभिर्धवलितपुरोभागम्, मन्मथव्यर्थो विघटमान-
हृदयनिहितेन वामेन पाणिना 'प्रसीद । प्राणैः समं प्राणसमे, न गन्तव्यम्' इति हृदयस्थितां
मामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्रवतोत्तानीकृतेन चन्द्रात-
पमिव निवारयन्तम्, अन्तिकस्थितेन चाचिरोद्गतजीवितमार्गमिवोद्रीवेण विलोकयता तपःसु-
हृदा कमण्डलुना समुपेतम्, कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन रंजनीकरकिरणपाशेनेव
संयम्य लोकान्तरं नीर्यमानम्, कपिञ्जलेन महर्शनात् 'अब्रह्मण्यम्' इत्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुणी-
भूतबाष्पोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तं तत्क्षणविर्गतजीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या
महाभागमद्राक्षम् । उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च पातालतलमिवावतीर्णा तदा काहमगमम्, किम-

अंसेति । अंसे स्कन्धेऽवसक्तं स्थापितं कदलीगर्भपत्रवच्चारु मनोहरं चीरं येन स तम् । विशालेति ।
एकावल्येव विशाला विस्तीर्णाक्षमाला जपमाला यस्य स तम् । अविरलेति । अविरलो घनोऽमलो निर्मल
एवंविधो यः कर्पूरक्षोदो घनसारचूर्णं तदेव भस्म विभूतिस्तेन धवलं शुभ्रम् । आवद्धेति । आवद्धा मृणालस्य
तन्तुलस्य रक्षार्थं प्रतिसरो हस्तसूत्रे तेन मनोहरं शोभनम् । मनो इति । मनोभवव्रतवेषमास्थाय परिधाय
मदीयो यः समागमस्तत्साधको मन्त्रस्तं साधयन्तमिवाराधयन्तमिव । इति मां सप्रणयं सन्नेहम् । चक्षुषा
इति । उपलभमानमिवोपलभं ददानमिव । इतिशब्दबोध्यमाह—भो इति । भोः कठिनहृदये, दर्शनमात्र-
केणाप्ययमनुगतोऽनुरक्तो जनो न पुनरनुगृहीतो न स्वीकृतः । किञ्चिदिति । किञ्चिद्विधृतो योऽधर ओष्ठ-
स्तस्य भावस्तत्ता तया जीवितमपहर्तुं दूरीकर्तुमन्तःप्रविष्टैरिवेन्दुकिरणैश्चन्द्रकरैरिव निर्गच्छद्भिर्वहिरागच्छद्भि-
र्दर्शनांशुभिर्दन्तकिरणैर्धवलितपुरोभागं शुश्रीकृताप्रप्रदेशम् । मन्मथेति । मन्मथस्य कंदर्पस्य व्यथा पीडा
तया विघटमानं मिथमानं यद्दृढयं तत्र निहितेन स्थापितेन वामेन सव्येन पाणिना हस्तेन कृत्वा इति हृदय-
स्थितां मामिव धारयन्तं रक्षन्तम् । इतिवाच्यमाह—प्रसीदेति । हे प्राणसमे, एवं प्रसीद प्रसन्ना भव ।
अथ च प्राणैः समं न गन्तव्यम् । प्राणा गच्छन्तु, परं लया न गन्तव्यमिति भावः । एतेन प्राणेभ्योऽप्य-
तिवल्लभा लमसीति ध्वनितम् । इतरेणेति । इतरेण दक्षिणपाणिनोत्तानीकृतेनोर्ध्वकृतेन चन्द्रातपं कौमुदीं
निवारयन्तमिव निषेधयन्तमिव । किं कुर्वन्ती । चन्दनं मलयजं स्रवतेव क्षरतेव । कया । नखानां मयूखाः
किरणास्तैर्दन्तुरतया विषमोन्नततया । अन्तिकेति । अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिनोद्रीवेणाचिरोद्गतमचिरं
तत्कालं गतं यज्जीवितं तस्य मार्गं पन्थानं विलोकयतेव पश्यतेव एवंविधेन तपःसुहृदा तपस्यामित्रेण

करवम्, किं व्यलपम्, इति सर्वमेव नाज्ञासिषम् । असवश्च मे तस्मिन्क्षणे किमतिकठिनतयास्य मूढहृदयस्य, किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरकस्य, किं विहिततया दीर्घशोकस्य, किं भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य, किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य, किमेकान्तवामतया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती । केवलमतिचिरालम्बचेतना दुःखभागिनी बह्वाविष पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनौ विचेष्टमानमपश्यम् । अश्रद्धानं चासंभावनीयं तत्तस्य भरणमात्मनश्च जीवितमुत्थाय, 'हौ, किमिदमुपनतम्' इति मुक्तार्तनादा, 'हौ अम्ब, हा तात, हा सख्यः' इति व्याहरन्ती 'हा नाथ जीवितनिबन्धन, आचक्ष्व । क मामेकाकिनीमशरणामर्कहरणं विमुच्य यासि । पृच्छ तरलिकां त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था । युगसहस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः । प्रसीद । सकृदप्यालप । दर्शय भक्तवत्सलताम् । ईपदपि विलोक्य । पूरय मे मनोरथम् । आर्तास्मि । भक्तास्मि । अनुरक्तास्मि । अनाथास्मि । बालास्मि । अगतिकास्मि । दुःखितास्मि । अनन्यशरणास्मि । मदनपरिभूतास्मि । किमिति न करोषि दयाम् । कैथय किमपराद्धम्, किं वा नानुष्ठितं मया, कस्यां वा नाज्ञायामादृतम्, कस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरतम्, येन

नाज्ञासिपं नाबोधिमम् । इतिद्योत्यमाह—उद्भूतेति । काहमगममव्रजम्, किमकरवमघटयम्, किंव्यलपं किमबोधम् । कीदृशाहम् । उद्भूतं प्रकटीभूतं मूर्च्छा एवान्धकारं यस्यां सा तथा पातालतलं रसातलमवतीर्णवती । असवश्चेति । तस्मिन्क्षणे मे ममासवः प्राणा अस्य मूढहृदयस्य किमतिकठिनतयातिकाठिन्यतया । किं हतशरीरकस्य निःप्रयोजनदेहस्यानेकानां दुःखसहस्राणां सहिष्णुतया सहनतया । किं दीर्घशोकस्य चिरकालीनशुचौ विहिततयावश्यभोक्तव्यतया । किं जन्मान्तरोपात्तस्य भवार्जितस्य दुष्कृतस्य पापस्य भाजनतया पात्रतया । किं दग्धदैवस्य ज्वलितभाग्यस्य दुःखदाने कृच्छ्रप्रदाने निपुणतया दक्षतया । किं दुरात्मनः पापिष्ठस्य मन्मथहतकस्यैकान्तवामतयायान्तप्रतिकूलतया । एतेषां मध्ये केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म न बहिः प्रयान्ति स्म तदपि न ज्ञातवती । केवलमतिचिराच्चिरकालेन लब्धा प्राप्ता चेतना चैतन्यं यया सैवंस्थिता दुःखभागिनीं बह्वाविवाग्नाविष पतितमसह्यो यः शोकः शुक्तेन दह्यमानं ज्वलन्तमवनौ पृथिव्यां विचेष्टमानं लुप्तमानमात्मानमपश्यमवलोकयम् । तस्य मुनिकुमारस्य तन्मरणमात्मनश्च स्वकीयस्य च जीवितमनुभवनीयमश्रद्धानमश्रद्धाविषयीकुर्वाणमुत्थाय । हेति खेदे । किमिदमुपनतमागतमिति मुक्त आर्तनादा आक्रन्द आक्रन्दशब्दो यया सा तथा । हा अम्ब मातः, हा तात हा पितः, हा सख्यः हा आल्यः, इति पूर्वोक्तं व्याहरन्ती कथयन्ती । हा नाथ हा स्वामिन्, जीवितनिबन्धनं जीवितकारणमाचक्ष्व कथय । मामेकाकिनीमसहायामशरणामत्राणामर्कहरणं निर्देयं यथा स्यात्तथा विमुच्य त्यक्त्वा क यासि क व्रजसि । तरलिकां पृच्छ प्रश्नं कुरु, त्वत्कृते त्वदर्थं मया महाथेताभिधानया यानिर्वचनीयावस्था दशानुभूतानुभवविषयी-

तोऽसि । दासजनमकारणात्परित्यज्य ब्रजन्न बिभेषि कौलीनात् । अलीकानुरागविप्रतार-
लया किं वा मया वामया पापया । आः, अहमद्यापि प्राणिमि । हा, हतास्मि मन्दभा-
। कैथं न त्वं जातः, न विनयः, न बन्धुवर्गः, न परलोकः । धिक्मां दुष्कृतकारि-
, यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्तते । नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया, याहमेवंविधं
मुत्सृज्य गृहं गतवती । किं मे गृहेण, किमम्बया, किं वा तातेन, किं बन्धुभिः, किं
नेन । हा, कमुपयामि शरणम् । मयि दैव, दर्शय दयाम् । विज्ञापयामि त्वाम् ।
दयितदक्षिणां भगवति भवितव्यते । कुरु कृपाम् । पाहि वनितामनाथाम् । भग-
वनदेवताः, प्रसीदत । प्रयच्छतास्य प्राणान् । अथ वसुंधरे, सकललोकाग्रहजननि ।
, नानुकम्पसे । तात कैलास, शरणागतस्मि ते । दर्शय दयालुताम्' इत्येतानि चा-
च व्याक्रोशन्ती, कियद्वा स्मरामि, ग्रहगृहीतेवाविष्टेवोन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम् ।
परितर्जनयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेव, द्रवतामिव नीयमाना, जलाकारे-
नीक्रियमाणा, प्रलापाक्षरैरपि दर्शनमयूखशिश्वानुगततया साश्वधारैरिव निष्पतद्भिः शि-
रप्यविरलविगलत्कुसुमतया मुक्तवाष्पजलबिन्दुभिरिवाभरणैरपि प्रसूतविमलमणिकिर-

जन्गच्छन्कौलीनाज्जनापवादान् बिभेषि भयं प्राप्नोषि । अलीकेति । अलीको मिथ्या योऽनुरागस्तेन
शरणं वञ्चनं तत्र कुशलया दक्षया वामया प्रतिकूलया पापया दुष्टकर्मकारिण्या मया किंवा स्यात् ।
ते ज्ञातम् । अहमद्याप्येतावत्कालमपि प्राणिमि जीवामि । हा हतास्मि । दैवेन ताडितास्मीति भावः ।
मन्दभागिनी । तदेव दर्शयति—कथमिति । न त्वं भवान् । जातः पतिरिति शेषः । अतश्च न
न मर्यादा, न वा बन्धुवर्गो न स्वजनलोकः, न परलोको न प्रेत्यभावः । मां धिगस्तु धिकारोऽस्तु । मां
म् । दुष्कृतकारिणीं दुष्कर्मकरणशीलाम् । यस्याः पापकारिण्याः कृते तव भवत इयं परित्यक्तजीवितरूपा
था वर्तते । मत्सदृशी मत्समा नृशंसहृदया क्रूरचित्ता नास्ति न विद्यते, याहमेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य ल-
हं धाम गतवती । मे मम किं गृहेण सद्नेन, किमम्बया मात्रा, किं वा तातेन पित्रा, किं वा बन्धुभिः
, किं परिजनेन परिच्छदेन । हेति खेदे । कं शरणमुपयामि गच्छामि । हे दैव हे भाग्य, मयि विषये
पा दर्शय । त्वां प्रति विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि । हे भवितव्यते भगवति, दयितदक्षिणां देहि ।
यां कुरु । अनार्था वनितां स्त्रियं पाहि रक्ष । हे भगवत्यो वनदेवताः, यूयं प्रसीदत प्रसन्ना भवत ।
निकुमारस्य प्राणान्प्रयच्छत ददत । हे सकललोकाग्रहजननि वसुंधरे, अथ रक्ष । हे रजनि हे रात्रि,
पसे नानुकम्पां करोषि । हे तात कैलास, ते तव शरणागतास्मि । दयालुतां कृपालुतां दर्शय प्र-
इत्येतानि च ग्रन्थकर्त्रा प्रदर्शितान्यन्यानि चाप्रदर्शितानि च वचनानि व्याक्रोशन्ती पूरुर्वन्ती ।
ति । कियन्मात्रं परिदेवनं स्मरामि स्मरणविषयीकुर्वे । ग्रहगृहीतेव ग्रथिलेव, आविष्टेवावेशविषयी-

सयोश्चांसयोर्मलयजरसलवलुलितकमलिनीपलाशावगुण्ठिते च हृदये स्पृशन्ती, 'पुण्डरीक, निष्ठुरोऽसि । एवमप्यार्ता न गणयसि माम्' इत्युपालभमाना मुहुरेनमन्वनयम्, मुहुः पर्य-
 चुम्बम्, मुहुर्मुहुः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशम् । 'आः पापे, त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं यावद-
 स्यासवो न रक्षिताः' इति तामेकावलीमगर्हयम्, 'अयि भगवन्, प्रसीद । प्रत्युज्जीवयैनम्'
 इति मुहुः कपिञ्जलस्य पादयोरपतम्, मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम् । अद्यापि
 चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन्काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्यदृष्टपूर्वाणि
 मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन्, कुतस्ते संलापाः, कुतस्तान्यतिकरु-
 णानि वैक्लव्यरुदितानि । अन्य एव स प्रकारः । प्रलयोर्मय इवोदतिष्ठन्नन्तर्वाष्पवेगानाम्,
 जलयन्त्राणीवामुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम्, प्ररोहा इव निरगच्छन्प्रलापानाम्, शिखरशतानीवव-
 धन्त दुःखानाम्, प्रसूतय इवोदपाद्यन्त मूर्च्छानाम्' इत्येवमात्मवृत्तान्तं निवेदयन्त्या

न्ति कुसुमानि पुष्पाणि येषु तेषां भावस्तत्ता तया शिरोरुहैरपि केशैरपि । **मुक्तेति** । मुक्ता बाष्पजलबिन्दवो
 यैरेवंविधैरिव । अत्रापि पुष्पनेत्रजलयोः श्वेतत्वसाम्यादुपमानोपमेयभावः । **प्रस्थिति** । प्रसूतानि जनितानि
 विमलानि निर्मलानि मणिकिरणान्येवाध्रूणि येषु तेषां भावस्तत्ता तया आभरणैरपि विभूषणैरपि प्रसदितैरिव कृता-
 श्रुपातैरिव । **उपेतेति** । तन्निभिरन्विता । **तज्जीवितेति** । तस्य मुनिकुमारस्य जीवितं तद्वदिवात्ममरणाय स्व-
 निधनाय स्पृहयन्ती वाञ्छा कुर्वन्ती । मृतस्यापि गतप्राणस्यापि सर्वात्मना सर्वप्रकारेण हृदयं प्रवेष्टुं प्रवेक्षं कर्तुमि-
 च्छन्तीव । करतलेन पाणितलेन स्वेन मुनिकपोलयोर्गङ्गात्परप्रदेशयोर्ललाटे च कीदृशे । आश्रयानं शुष्कं चन्दनं
 मलयजं तेन श्वेतं शुभ्रं जटामूलं सटापीढं यस्मिन् । अंसयोश्च स्कन्धयोश्च । कीदृशयोः । **निहितेति** । निहितानि
 स्थापितानि सरसानि रसो जलं तद्युक्तानि विसानि तन्तुलानि ययोः । अथ हृदयं विशेषयन्नाह—**मलयेति** । म-
 लयजस्य चन्दनस्य रसो द्रवस्तस्य लवो लेशस्तेन लुलितानि मिलितानि यानि कमलिनीपलाशानि पत्राणि तैरवगु-
 ण्ठिते व्याप्ते स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । **पुण्डरीति** । हे पुण्डरीक, त्वं निष्ठुरः क्रूरोऽसि । एवमपि पूर्वोक्तप्रकारे-
 णापि मामार्ता न गणयसि न गणनां करोषि । इत्युपालभमानोपालम्भं ददन्ता मुहुर्वारंवारमेनमन्वनयमनीतवती
 मुहुर्वारंवारं पर्यचुम्बं चुम्बितवती । मुहुर्वारंवारं कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशमाक्रोशितवती । आः पापे, त्वयापि
 भवत्यापि मम प्रत्यागमनकालं मदीयागमनसमयं यावत् । अस्य पुण्डरीकस्यासवः प्राणा न रक्षिता न त्रा-
 ताः । इति तामेकावलीमगर्हयं गर्हितवती । **अयीति** । अयि कोमलामन्त्रणे । हे भगवन्, प्रसीद प्रसन्नो भ-
 व । एवं पुण्डरीकं प्रत्युज्जीवय सजीवितं कुरु । इति मुहुर्वारंवारं कपिञ्जलस्य मुनेः पादयोश्चरणयोरपतं प-
 तितवती । **मुहुश्चेति** । वारंवारं तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदं रुदनमकर्षम् । **तस्मिन्निति** । तस्मिन्का-
 ले रोदनदशायां यान्यचिन्तितान्यतर्कितानि, अशिक्षितान्यपठितानि, अनुपदिष्टानि केनापि नोपदेशीकृतानि,
 अदृष्टपूर्वाण्यनवलोकितपूर्वाणि, हतपुण्याया मे मम कृपणानि दीनानि चाटुसहस्राणि प्रियप्रायवचनसहस्रा-
 णि कुतः प्रादुरभवन्कुतः प्रकटीवभूचुरित्यद्याप्येतद्दिनपर्यन्तं चिन्तयन्ती न जानामि न सम्यक्तयावकल-
 यामि । कुतस्ते पूर्वोक्ताः संलापाः । कुतस्तानि हृदिस्थान्यतिकरुणान्यतिदीनानि । विक्लवो विह्वलस्तस्य भावो
 वैक्लव्यं तस्य रुदितानि क्रन्दितानि । अन्य एव भिन्न एव स प्रकारो भेदः । तान्युत्प्रेक्षते चतुर्भिः—**प्रलये-**

एव तस्याः समतिक्रान्तं कथमप्यतिकष्टमवस्थान्तरमनुभवन्त्या इव चेतनां जहार मूर्च्छा । मूर्च्छावेगान्निष्पतन्तीं च शिलातले तां संसंभ्रमं प्रसारितकरः परिजन इव जातपीडश्चन्द्रा-
पीडो विधृतवान् । अश्रुजलाद्रेण च तदीयेनैवोत्तरीयवल्कलप्रान्तेन शनैःशनैर्वीजयन्संज्ञां
प्राहितवान् । उपजातकारुण्यश्च बाष्पसलिलोत्पीडनेन प्रक्षाल्यमानकपोलो लब्धचेतनामवा-
दीत्—‘भगवति, मया पापेन तवायं पुनरभिनवतां नीतः शोकः, येनेदृशीं दशामुपनीतासि ।
तदलमनया कथया । संह्रियतामियम् । अहमप्यसमर्थः श्रोतुम् । अतिक्रान्तान्यपि हि संकीर्त्यमा-
नानि प्रियजनविश्वासवचनान्यनुभवसमां वेदनामुपजनयन्ति सुहृज्जनस्य दुःखानि । तन्ना-
हंसि कथंकथमपि विधृतानिमानसुलभानसूनुपुनः शोकानल इन्धनतामुपनेतुम्’ इत्येवमुक्ता
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य बाष्मायमाणलोचना सनिर्वेदमवादीत्—‘राजपुत्र, या तदा तस्यामति-
दारुणायां हतनिशायामेभिरतिनृशंसैरसुभिर्न परित्यक्ता ते मामिदानीं परित्यजन्तीति दूरापे-
तम् । नूनमपुण्योपहतायाः पापाया मम भगवानन्तकोऽपि परिहरति दर्शनम् । कुतश्च मे

नां मोहानां प्रसूतय इवानवरतसंतानानीवोदपाद्यन्ताक्रियन्त । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणात्मश्रुतान्तं स्वकीयोदन्तं
निवेदयन्त्या एव कथयन्त्या एव तस्या महाश्वेतायाः । अतिक्रान्तादिहेतोस्तथा वेदना नास्तीत्यत आह—**स-**
मतीति । कथमपि महता कष्टेन समतिक्रान्तं व्यतीतमतिकष्टं यस्मिन्नेवंभूतमवस्थान्तरं मुनिकुमारमृत्युलक्षण-
मनुभवन्त्या इवानुभवविषयीकुर्वन्त्या इव तस्या महाश्वेताया मूर्च्छा मोहश्चेतनां चैतन्यं जहाराहरन् । मूर्च्छावेगा-
न्मोहरंहसः शिलातले निष्पन्तीमधःसंयोगफलिका क्रियां कुर्वन्तीं तां महाश्वेतां संसंभ्रमं प्रसारितः विस्तारितः
करो येनैवंभूतो जातपीडश्चन्द्रापीडः परिजन इव परिच्छद इव विधृतवान्धारितवान् । अश्रुजलाद्रेण नेत्रवारि-
क्षिणेन च तदीयेनैव । महाश्वेतास्वीकृतेनैवेत्यर्थः । उत्तरीयं यद्वल्कलं तस्य प्रान्तेन शनैःशनैर्मन्दमन्दं बीजय-
न्वातं कुर्वन्संज्ञां चेतनां प्राहितवान् । आनीतवानित्यर्थः । **उपेति ।** उपजातं समुत्पन्नं कारुण्यं यस्य सः बाष्पस-
लिलस्योत्पीडनं प्रवाहस्तेन प्रक्षाल्यमानौ कपोलौ यस्य स लब्धचेतनां प्राप्तचैतन्यामवादीदवोचत् हे भगवति
महाश्वेते, मया पापेन पापात्मना तवायं शोकः पुनर्द्वितीयवारमभिनवतां प्रत्यग्रतां नीतः प्रापितः, येन कारणेने-
दृशीं दशामवस्थामुपनीतासि प्रापितासि । **तदिति ।** तस्माद्धेतोरनया कथयालं कुतम् । इयं कथा संह्रियतां सं-
क्षिप्यताम् । हि यस्मादतिक्रान्तान्यपि व्यतीतान्यपि संकीर्त्यमानानि वाच्यमानानि प्रियजनस्येष्टलोकस्य वि-
श्वासवचनानि विश्रम्भभाषितान्यहमपि श्रोतुमसमर्थोऽक्षमः । तत्र हेतुमाह—**अनुभवेति ।** सुहृज्जनस्य
मित्रलोकस्य दुःखान्यनुभवसमां विपाकतुल्यां वेदनां व्यथामुपजनयन्ति निष्पादयन्ति । तदिति हेत्वर्थः । कथं-
कथमपि महता कष्टेन विधृतानिमानसुलभान्दुःप्रापानसून्प्राणान्पुनः शोकानले शुग्गवाविन्धनतामिभ्यतामुपने-
तुं प्रापयितुं त्वं नार्हसि न योग्या भवसि । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणोक्ता दीर्घमायतमुष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं
मुक्त्वा बाष्पायमाणे लोचने नेत्रे यस्याः सैवंविधा निर्वेदः स्वावमानं तत्सहितं यथा स्यात्तथावादीदवोचत् । किं

कठिनहृदयायाः शाकः । सर्वमिदमलोकमस्य शठहृदयस्य । सर्वथाहमनेन त्यक्तप्रपण
त्रपाणामप्रेसरी कृता । यया चैविष्कृतमदनतया वज्रमय्येवेदमनुभूतम्, वौ कौ गणना
प्रति । किं वा परमतः कष्टतरमाख्येयमन्यद्भविष्यति यन्न शक्यते श्रोतुमाख्यातुं वा
मस्य वज्रपातस्यानन्तरमाश्चर्यं यदभूत्तदावेदयामि । आत्मनश्च प्राणधारणकारणलव
व्यक्तो यः समुत्पन्नः, तं च कथयामि । यया दुराशामृगवृष्णिकया गृहीताहमिदमुपर
परकीयमिव भारभूतमप्रयोजनमकृतज्ञं च हतशरीरं वहामि तदलं श्रूयताम् । ततश्च
भूते तस्मिन्नवस्थान्ते मरणैकनिश्चयार्त्तत्तद्बहु विलप्य तरलिकामश्रुवम्—‘अयि उत्तिष्ठ
रहृदये, किर्यद्रोदिषि । काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम् । अनुसराणि जीवितेश्वरम्’

अत्रान्तरे झटिति चन्द्रमण्डलनिर्गतो गगनाद्वर्तीर्य केयूरकोटिलग्नममृतफेनपिण्ड
पवनतरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्, उभयकर्णान्दोलितकुण्डलमणिप्रभानुरक्तगण्डस्थलः,
मुक्ताफलतया तारागणमिव प्रथितमलितारं हारमुरसा दधानः, धवलदुकूलपल्लवकैल्पिते

हमनेन हृदयेन त्यक्तप्रपेणोज्झितलज्जागुणेन निरपत्रपाणां निर्लज्जानामप्रेसरी पुरोगामिनी कृता
यया चेति । यया मयाविष्कृतमदनया प्रकटितकंदर्पया वज्रमय्येव शतकोटिमय्येवेदं पूर्वोक्तमनुभूत
विषयीकृतम् । का गणना कथनं प्रति चेदनुभूतं वर्तते । तर्हि कथने किं काठिन्यमिति भावः । वे
न्तरे । अतः परमस्मादन्यत्कष्टतरमतिकृच्छ्रमाख्येयं कथनीयम् । अन्यत्किं भविष्यति यच्छ्रोतुमाक
ख्यातुं कथयितुं वा न शक्यते न पार्यते । केवलेति । केवलमसहायमेकमस्य वज्रपातसदृशदुःख
पश्चात् यत् आश्चर्यं चित्रमभूत्तदावेदयामि कथयामि । आत्मनश्चेति । आत्मनः स्वस्य च प्र
तत्र कारणलव इव हेतुलेशसदृशमव्यक्तोऽस्फुटो यः समुत्पन्नः प्रादुर्भूतस्तं च कथयामि ब्रवीमि ।
यया दुराशैव मृगवृष्णिका मरुमरीचिका तथा गृहीता स्वीकृताहं महाश्वेता इदमुपरतकल्पमवस
अवस्तुत्वादेव न स्वसत्ताकमित्याह—परेति । परकीयमिवान्यदीयमिवात एव भारभूतमप्रयोजनं
कृतं जानातीत्यकृतज्ञं हतशरीरं दुःशरीरं वहामि धारयामि । तत्पूर्वोक्तमलंकृतमेतद्व्यतिरिक्तं श्रूयत
ताम् । ततश्चेति । तदनन्तरे तथाभूते तादृशे तस्मिन्पूर्वप्रतिपादितेऽवस्थान्ते दशान्ते मरणस्य
स्यैकनिश्चयादद्वितीयनिर्णयात्तत्पूर्वोक्तं बहु प्रचुरं विलप्य बहुविलापान्कृत्वा तरलिकामित्यश्रुवमव
इतिशब्दशोभामाह—अयीति । अयि कोमलामन्त्रणे । हे निष्ठुरहृदये कठिनचित्ते, उत्तिष्ठेत्या
कियद्रोदिषि कियदपरिमितं रोदनं लोकप्रसिद्धं करोषि प्रणयसि । काष्ठान्येधांस्याहत्यानीय चित्त
विरचय निष्पादय । जीवितेश्वरं प्राणनाथमनुसराभ्यनुगच्छामि ।

अत्रान्तरेऽस्मिन्समये झटिति शीघ्रं चन्द्रमण्डलाच्छशिभम्बाद्विनिर्गतो निःसृतो गगनादाकाशा
तीर्थं केयूरकोटिलग्नं किरीटाश्रिविलग्नममृतस्य पीयूषस्य फेनपिण्डो षिण्डीरचयस्तद्रूपपाण्डुरं श्वेतम्
वायुना तरलं कम्पनमुत्तरीयं च तदंशुकं चांशुकोत्तरीयम् । राजादिषु पाठात्पूर्वप्रयोगः । आका
कुर्वन् । इतो द्विजमण्डलविनिर्गततरविशेषणानि—उभयेति । उभौ च तौ कर्णौ चेति कर्मधारय
विशेष उभयशब्दस्योभयदेशः । तयोरान्दोलिते वेद्धिते कुण्डले कर्णभूषणे तयोर्मणिप्रभा रत्नकान्तिस
गण्डस्थलं यस्य सः । स्थलेति । स्थलानि मुक्ताफलानि यत्र तस्य भावस्तथा तथा । श्वेतलवर्तल

अलिकुलनीलकुटिलकुन्तलनिकरविकटमौलिः, उत्फुल्लकुमुदकर्णपूरः, कामिनीकुच-
त्रलतालाञ्छितांसदेशः, कुमुदधवलदेहः, महाप्रमाणः पुरुषः, महापुरुषलक्षणोपेतः,
मतिः, स्वच्छवारिधवलेन देहप्रभावितानेन क्षालयन्निव दिगन्तराणि, आमोदिना च
क्षरता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयतामृतशीकरवर्षेण तुषारपटलेनेवानुलिम्पन्,
चन्दनरसच्छटाभिरिवासिञ्चन्, ऐरावतकरपीवराभ्यां बाहुभ्यां मृणालधवलान्कु-
शीतलस्पर्शाभ्यां तमुपरतमुत्क्षिपन्, दुन्दुभिगम्भीरेण स्वरेण 'वत्से महाश्वेते, न
त्वया प्राणाः । पुनरपि तवानेन सह भविष्यति समागमः' इत्येवं पितेवाभिधाय स-
गगनतलमुदपतत् । अहं तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी
मेति कपिञ्जलमपृच्छम् । असौ तु ससंभ्रममदत्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत् । दुर्गात्मन्, क्र मे
पहृत्य गच्छसि' इत्यभिधायोन्मुखः संजातकोपो वध्नर्सावेगमुत्तरीयवल्कलेन परि-
उत्प्लोत्पतन्तं तमेवानुसरन्नन्तरिक्षमुदगात् । पश्यन्त्या एव च मे सर्वे एव ते तारागण-

उष्णीषग्रन्थिर्मूर्धवेष्टनग्रन्थिर्येन सः । अलीति । अलिकुलवद्भ्रमरसमूहवचीलाः श्यामाः कुटिल-
न्तलाः केशास्तेषां निकरः समूहस्तेन विकटो विपुलो मौलिर्यस्य सः । उत्फुल्लेति । उत्फुल्लं विक्र-
कुमुदं कैरवं तस्य कर्णपूरं कर्णाभरणं यस्य सः । कामिनीति । कामिन्या योषितः कुचयोः स्तनयोः
लता केसरपत्रभङ्गिस्तस्या लाञ्छिताश्चिह्नितोऽसदेशः स्कन्धप्रदेशो यस्य सः । कुमुदेति । कुमुदव-
लवद्धवलः शुभ्रो देहः शरीरं यस्य सः । महाप्रमाणोऽतिदीर्घ एवंविधः पुरुषो नरः । महेति । म-
उत्तमपुमांसस्तेषां लक्षणैः सामुद्रिकशास्त्रोक्तैर्ध्वजादिभिश्चिह्नैरुपेतः सहितः । दिव्येति । दिव्या मनो-
कारो यस्य सः । स्वच्छेति । स्वच्छं निर्मलं यद्वारि जलं तद्वद्वलेन शुभ्रेण । देहेति । देहप्रभायाः
विहितानेन समूहेन दिगन्तराणि दिग्विवराणि क्षालयन्निव निर्मलानि कुर्वन्निव । आमोदीति ।
पारिमलवता । तस्य देहस्यामृतमयत्वात् । शरीरतो देहतः क्षरता प्रधवता । शिशिरेति । शिशि-
लेन शीतज्वरमिव जनयतोत्पादयता एवंविधेनामृतशीकरवर्षेण पीयूषशीकरवृष्ट्या तुषारपटलेनेव
नेवानुलिम्पन्विलेपयन् । दिगन्तराणीति शेषः । गो इति । गोशीर्षाभिधानं यच्चन्दनं तस्य रसो
छटाभिरिवासिञ्चन्नासेकं कुर्वन् । ऐरावतेति । ऐरावतो हस्तिमल्लस्तस्य करः शुण्डादण्डस्तद्वत्पीव-
राभ्यां बाहुभ्यां भुजाभ्याम् । मृणालेति । मृणालं बिसं तद्वद्वलाः श्वेता अङ्गुल्यः करशाखा
तीतलेति । शीतलः शिशिरः स्पर्शो ययोस्ताभ्यां बाहुभ्यां तमुपरतं मृतमुत्क्षिपन्नुत्पादयन् । इत्येवं-
पितेव जनक इवाभिधायेत्युक्त्वानेन मृतकेन सहैव गगनतलमाकाशतलमुदपतदुत्पपात । इतिद्योत्य-
दुन्दुभीति । दुन्दुभिः पटहस्तद्वद्गम्भीरेण स्वरेण शब्देन । हे वत्से महाश्वेते, त्वया प्राणा असवो
न हेयाः । अनेन पुण्डरीकेण सह पुनरपि तव समागमो भविष्यति । अहं त्विति । अहं तु
व्यतिकरेण तेन वृत्तान्तेन सभया सातङ्का, सविस्मया साश्चर्या, सकौतुका सकुतूहला चोन्मुख्यध्ववदना
ति कपिञ्जलमपृच्छयामासम् । असौ कपिञ्जलोऽदत्त्वैवानुत्तरं प्रतिवचः ससंभ्रमं सत्वरम् ।

मध्यमविशन् । मम तु तेन द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशो
सुतरामदीर्यत हृदयम् । किं कर्तव्यतामूढा च तरलिकामब्रुवम्—‘अयि, न जानासि ।
किमेतत्’ इति । सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरा तस्मिन्क्षणे शोकाभिभाविना भयेन
ता वेपमानाङ्गयष्टिर्मम मरणशङ्कया च वराकी विषण्णहृदया सकरुणमवादीत्—‘भर्तृ
न जानामि पापकारिणी । किंतु महदिदमाश्चर्यम् । अमानुषाकृतिरेष पुरुषः । समाश्र
चानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेव भर्तृदारिका । प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्यपि
दिन्यो भवन्त्याकृतयः, किमुत साक्षात् । न चाल्पमपि विचारयन्ती कारणमस्य मिथ
धाने पश्यामि । अतो युक्तं विचार्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागव्यवसायान्निवर्तयितुम् ।
महत्स्वत्विदमौश्वासस्थानमस्यामवस्थायाम् । अपि च तमनुसरन्गत एव कपिञ्जलः ।
‘कुतोऽयम्, को वायम्, किमर्थं दानेनायमपगतासुरुक्षिप्य नीतः, क वा नीतः, कस्म
भावनीयेनामुना पुनः समागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासिता’ इति सर्वसु
जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि । अदुर्लभं हि मरणमध्यासितम् । पश्चादप्ये
व्यति । न च जीवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति, तेन तत्प्रत्यागमनकालावध

मध्यं नक्षत्रवृन्दमध्यमविशन्प्रवेशं चक्रुः । मम त्विति । तेन कपिञ्जलगमनेन द्वितीयेन द्वितीयप्रिय
णेनेव द्विगुणीकृतः शोको यस्या एवंविधाया मम सुतरामत्यर्थं हृदयमदीर्यत विदीर्णं बभूव । किं
मूढाहं महाश्वेता तरलिकामब्रुवम् । किं तदित्याह—अयीति । अयि कोमलामन्त्रणे । न जानासि
ध्यसे । एतत्पूर्वाक्तं किमिति कथय निवेदय । ममेति शेषः । सा त्विति । सा तरलिका तत् प
वलोक्य निरीक्ष्य स्त्रीस्वभावेन कातरा भीरुस्तस्मिन्क्षणे शोकाभिभाविना गुमाशिना । शोक
तीक्ष्णवंशीलेनेति भयविशेषणं वा । भयेन भीत्याभिभूता पराभूता वेपमाना कम्पमानाङ्गयष्टिः
मम मरणशङ्कया च विषण्णहृदया खेदखिन्नचित्ता वराकी दाना सकरुणं सदयमित्यवादीदवोचत्
शब्दाभिधेयमाह—भर्तृ इति । हे भर्तृदारिके, अहं पापकारिणी न जानामि । अपि तु जाना
त्विदं महदाश्चर्यं महत्कौतुकम् । एष पुरुषोऽमानुषाकृतिर्दिव्याकृतिः । अनेन पुरुषेण गच्छता
पित्रेव जनकेनेव सानुकम्पं सदयं भर्तृदारिका राजदुहिता समाश्वासिता स्वस्थीकृता । प्रायेण
वंविधा दिव्या आकृतयः स्वप्नेऽप्यविसंवादिन्योऽव्यभिचारिण्यो भवन्ति । साक्षात्प्रत्यक्षेण किमुत
अस्य पुरुषस्य मिथ्याभिधानेऽसत्यभाषणे विचारयन्ती विमर्शं कुर्वन्त्यल्पमपि स्तोकमपि कारणं
न च पश्यामि नावलोकयामि । अतो हेतोर्विचार्य विमृश्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागलक्षणो यो
व्यापारस्तस्मान्निवर्तयितुं युक्तं न्याय्यम् । अतीति । खलु निश्चयेन । अतिमहदिदं पूर्वाक्तमाश्वासस्थ

अत्यन्तमसी प्राणाः' इत्याभेदधाना पादयोमै न्यपतत् । अहं तु सकललोकदुल्लेख्यतया
 तृष्णायाः, क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य, तथा च तद्वचनोपनीतया दुराशामृगवृष्णिकया,
 लस्य प्रत्यागमनकाङ्क्षया च, तस्मिन्काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवि-
 आशया हि किमिव न क्रियते । तां च पापकारिणी कालरात्रिप्रतिमां वर्षसहस्राय-
 यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिवाग्निमयीमिवोदसन्ननिद्रा तथैव क्षितितले
 माना रेणुकणधूसरैरश्रुजलाद्रकपोलसंदानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरोरुहैरुपरुद्धमुखी
 क्रन्दजर्जरस्वरक्षयक्षामेन कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वितीया क्षपां क्षपितवती ।
 युषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया, तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय,
 च वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा बुद्ध्वा निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा च मन्द-
 मात्मनः निरूप्य चाप्रतीकारदारुणतां व्यसन्नोपनिपातानाम्, आकलय्य दुर्निवारतां
 दृष्ट्वा च निधुरतां दैवस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य, भावयित्वा चा-

अत्यन्तताम् । तत्प्रत्यागमनकाल एवावधिर्येषामिति प्राणविशेषणं वा। इत्यभिधानेतिब्रुवाणा मे मम पाद-
 योन्यपतत्पपात । अहं त्विति । तस्मिन्काले तदेव तरलिकोक्तमेव युक्तं न्याय्यं मन्यमाना ज्ञायमाना
 प्राणितं नोत्सृष्टवती न त्यक्तवती । तत्र हेतुचतुष्टयं प्रदर्शयन्नाह—**सकलेति** । जीविततृष्णायाः
 प्रवर्णनार्थायाः सकललोकैः समग्रजनैर्दुल्लेख्यतया दुरतिक्रम्यतया स्त्रीस्वभावस्य प्रमदान्निसर्गस्य क्षुद्रतया
 च । **तया चेति** । तथा पूर्वोक्त्या तस्य महापुरुषस्य वचनेनोपनीतया प्राप्तया दुराशा दुष्टा स्पृहा
 तृष्णिका मरीचिका तथा तथा कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनं पश्चादागमनं तस्य काङ्क्षा बाङ्क्षा तथा । आशा-
 यस्त्वं प्रदर्शयन्नाह—**आशयाहीति** । हि निश्चितम् । आशया स्पृहया किमिव न क्रियते किं
 यते । ततश्च तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिका द्वितीया यस्या एवंविधा पापकारिण्यहं तां क्षपां रजनीं क्ष-
 पयं क्षयं नीतवती । इतो रात्रेर्विशेषणानि—प्रतिकूलकारित्वात्कालरात्रिस्तत्प्रतिमां तत्सदृशीम् । दुःखस्य
 सादृश्याणां सहस्रं तद्वदाचरमाणामित्यर्थः । **यातनेति** । यातना जीववेदना तन्मयीमिव अत्यन्तदुःखज-
 न् । **दुःखेति** । दुःखं कृच्छ्रं तन्मयीमिव । खजनविरहेण शरीरदुःखस्यैवानुभूयमानत्वात् । **नरकेति** ।
 र्गतिस्त्वनर्मयीमिव । निन्दितात्यन्तदुःखोत्पादकत्वात् । **अग्नीति** । अग्निर्विह्वलतन्मयीमिव । तीव्र-
 राक्रान्तत्वात् । पुनः कीदृशी । **उत्सन्नेति** । उत्सन्ना मूलत उच्छिन्ना निद्रा प्रमीला यस्याः सा ।
 ते । तथैव पूर्वांक्तप्रकारेणैव क्षितितले पृथ्वीतले विचेष्टमाना विवृण्वती । **रेण्विति** । रेणूनां
 कणास्तैर्धूसरैरीषत्पाण्डुरैरश्रुजलेनैत्रवारिभिराद्रौ खिलौ कपोलौ तत्र संदानितैः संयतैः विरहवशात् ।
 वेनानियन्त्रितत्वेन व्याकुलैर्विस्मयुलैः शिरोरुहैः केशैरुपरुद्धमाच्छादितं मुखमास्यं यस्याः सा । **नि-**
ति । निर्दयं निःकरणं य आक्रन्दः पूकारस्तेन जर्जरः शिथिलो यः खरो ध्वनिस्तस्य क्षयो विनाश-
 मेन कुशेनैवंविधेन कण्ठेन करणभूतेन निर्दयाक्रन्देनैव क्षपां क्षपितवतीति भावः ।

पुपसीति । प्रत्युषसि प्रभात उत्थाय तस्मिन्नेव सरसि कासारैस्त्रालास्रं विधाय कृतो विहितो निश्च-
 सा । तत्प्रीत्या तत्स्नेहेन तमेव कमण्डलुं तत्करकुण्डिकामादाय गृहीत्वा तान्येव तदेहलग्नान्येव वल्क-
 लानि तामेव तदीयमेवाक्षमालां जपमालां गृहीत्वा । संसारस्य संसृतेर्निःसारतामसारतां बुद्ध्वावगम्य ।

नित्यतां सर्वभावानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अविगणय्य तातमम्बा
 च परित्यज्य सह परिजनेन सकलबन्धुवर्गम्, निर्वर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि,
 गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणमिमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रिता । अपरेद्युश्च
 कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तैस्तेरु-
 पायैः अभ्यर्थनाभिश्च वैह्वीभिः, उपदेशश्चानेकप्रकारैः, सान्त्वनैश्च नानाविधैः, गृहागमनाय
 मे महान्तं यत्नमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात्कथंचिदपि शक्यते व्यावर्तयितुमिति
 निश्चयमधिगतवान्, तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया दुहितृस्नेहस्य पुनःपुनर्मया विसृज्यमा-
 नोऽपि बहून्दिवसान्स्थित्वा सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहानयासीत् । गते च ताते ततः
 प्रभृति तस्य जैनस्याश्रुमोक्षमात्रेण कृतज्ञतां दर्शयन्ती, तदतुरागकृशमिदमपुण्यबहुलमस्त-
 मितलज्जममङ्गलभूतमनेककृशयाससहस्रनिवासं दग्धशरीरकं बह्वैर्विधैर्नियमशतैः शोषयन्ती,
 वन्यैश्च फलमूलवारिभिर्वर्तमाना जपव्याजेन तद्गुणगणानिव गणयन्ती, त्रिसंध्यमत्र सरसि

चिन्तयित्वा विचार्य । सर्वभावानां समग्रपदार्थानामनित्यतां विनाशितां भावयित्वा भावनाविषयीकृत्य च ।
 सर्वसुखानां समग्रतौहयानामकाण्डेऽनवसरे भङ्गुरतां भङ्गशीलतामवधार्य निश्चित्य तातं पितरमविगणय्यानहस्य
 परिजनेन परिवारेण सह सकलं समग्रं बन्धुवर्गं स्वजनलोकं परित्यज्य दूरीकृत्य । विषयसुखेभ्य इन्द्रियसातेभ्यो
 मनश्चित्तं निर्वर्त्य पराङ्मुखीकृत्य । इन्द्रियाणि करणानि संयम्य नियन्त्र्य । गृहीतं स्वीकृतं ब्रह्मचर्यं यया सा देवं
 त्रैलोक्यनाथमिममनाथानां शरणं स्थाणुमीश्वरं शरणार्थिनी प्राणाभिलाषिण्यहमाश्रिताश्रयणं कृतवती । अपरेद्यु-
 रिति । अपरेद्युरन्येद्युः कुतोऽपि कस्मादपि समुपलब्धः प्राप्तो वृत्तान्त उदन्तो येनैवंभूतस्तातः पिताम्बया
 मात्रा च सह तथा बन्धुवर्गेण स्वजनवर्गेण सहागम्यैत्य सुचिरं चिरकालं यावत्कृतो विहित आक्रन्दो येन स तैस्ते-
 रूपायैः प्रपद्यैः, तामिर्वह्वीभिरभ्यर्थनाभिः प्रार्थनाभिः, अनेकैरुपदेशैर्हितवाक्यैः, नानाविधैः सान्त्वनैः सामभिः,
 एभिः कृत्वा मे मम गृहागमनाय महान्तं यत्नमुद्योगमकरोदसजत् । यदा चेति । यदा यस्मिन्काल इयं
 महाश्वेतास्माद्व्यवसायाद्यापृतेः कथंचिदपि कष्टेनापि व्यावर्तयितुं निवर्तयितुं न शक्यते न पार्यत इति निश्चयं
 निर्णयमधिगतवाञ्छातवान् । तदेति । तस्मिन्काले निराशोऽपि निर्गतसमीहितोऽपि । गृहं न गत इत्यत्र हेतु-
 माह—दुहितृरिति । दुहिता पुत्री तस्याः स्नेहस्य प्रेम्णो दुस्त्यजतया दुर्निवारतया । स्नेहाधिक्यं प्रदर्शयन्नाह—
 पुनरिति । पुनःपुनर्वारंवारं मया विसृज्यमानोऽपि गृहे गम्यतामिति काम्यमानोऽपि बहून्नेकादिदिवसान्दि-
 नान्स्थित्वा सशोकः शुचा सह वर्तमानोऽन्तर्मध्ये दह्यमानं प्रज्वलमानं हृदयं चेतो यस्यैवंविध एव गृहानयासी-
 दगमत् । 'गृहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम् । गते चेति । ताते पितरि गते च सति ततःप्रभृति तद्दिनादारभ्य
 तस्य जनस्य पुण्डरीकस्याश्रुमोक्षमात्रेण नेत्रवारिमोचनेनैव कृतं जानातीति कृतज्ञस्त्वस्य भावस्तत्ता तां दर्शय-
 न्ती प्रकाशयन्ती । पुनः किं कुर्वन्ती । दग्धशरीरमेव दग्धशरीरकम् । स्वार्थं कः तच्छोषयन्ती कृशतां प्रा-
 पयन्ती । अथ शरीरकं विशेषयन्नाह—तदिति । तस्मिन्कुमारे पुण्डरीके योऽतुरागः स्नेहस्तेन कृशं सूक्ष्मम-
 गम्यत इति । अनेनेति । अस्मिन्निवासं प्राप्ता लज्जा त्रणा यस्मिन्सदमङ्गलभूतमशिवरूपम् । अने-

स्नानमुपस्पृशन्ती, प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं त्र्यम्बकम्, अस्यामेव गुहायां तरलिकया सह दीर्घं शोकमनुभवन्त्यवसम् । साहमेवंविधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा क्रूरा निःस्नेहा नृशंसा गर्हणीया निःप्रयोजनोत्पन्ना निःफलजीविता निर्बलम्बना निःसुखा च । किं मया दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मणवधमहापातकया करोति महाभाग' इत्युक्त्वा पाण्डुना वल्कलोपान्तेन शशिनमिव शरन्मेघशकलेनाच्छाद्य वदनं दुर्निवारबाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितुमुन्मुक्तकण्ठमतिचिरमुच्चैः प्रारोदीत् ।

चन्द्रापीडस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण विनयेन दाक्षिण्येन मधुरालापतया निःसङ्गतया तपस्वितया च प्रशान्तत्वेन च निरभिमानतया च महानुभावत्वेन च शुचितया चोपाकृतमा-
गौरवोऽभूत् । तदानीं तु तेनोपरेण दर्शितसद्भावेन स्ववृत्तान्तकथनेन तया च कृतज्ञतया हृत-
हृदयः सुतरामारोपितप्रीतिरभवत् । आर्द्राकृतहृदयश्च शनैःशनैरेनामभाषत—'भगवति,
हेशभीरुरकृतज्ञः सुखासङ्गलुब्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मानुष्ठानमशक्तो निष्कलेनाश्रुपातमा-

त्रिसंध्यं त्रिसायम् । अत्र सरसच्छोदनान्नि तटाके स्नानमाप्नोत्वमुपस्पृशं कुर्वन्ती । प्रतीति । प्रतिदिनं प्रति-
वासरं त्र्यम्बकं देवमीश्वरमर्चयन्ती पूजयन्ती । अस्यामिति । अस्यां प्रत्यक्षगतायामेव गुहायां कंदरायां
तरलिकया सह दीर्घं शोकमनुभवन्ती साक्षात्कुर्वन्त्यवसं निवासमकरवम् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धाया पूर्वाक्ता
सैवंविधाहं नान्या । इतस्तस्याः कियन्ति विशेषणानि प्रदर्शयन्नाह—**पापेति** । पापं कलुषं करो-
तीत्येवंशीला सा, निर्लक्षणा पाण्डुरपृष्ठा, निर्लज्जा निस्त्रपा, क्रूरा दुष्टा, निःस्नेहा निःप्रेमा, नृशंसा
निस्त्रिशा, गर्हणीया निन्दनीया, निःप्रयोजनं निरर्थकमुत्पन्ना प्रादुर्भूता, निःफलमवकेशि जीवितं प्राणितं
यस्याः सा तथा, निर्गतमवलम्बमाश्रयो यस्याः सा तथा, निर्गतं सुखं सातं यस्याः सा तथा । चकारः समु-
च्चयार्थः । स्वस्य निन्दां कुर्वन्नाह—**किमिति** । हे महाभाग हे सत्पुरुष, कृतं ब्राह्मणवधलक्षणं महापातकं
ययैवंविधया मया दृष्टयाबलकितया पृष्टया पृच्छाविषयीकृतया वा मया किं करोति किं करिष्यति । अत्र भ-
विष्यत्यर्थे वर्तमाना । इति पूर्वोक्तमुक्त्वा कथयित्वा पाण्डुना शुभ्रेण वल्कलोपान्तेन चोचाञ्जलेन वदनं मुखमा-
च्छाद्य । अत्र शुक्लसाधर्म्यादुत्प्रेक्षते—**शरदिति** । शरद्वनात्ययस्तस्या मेघशकलेन जलधरखण्डेन शशिन-
मिव चन्द्रमिव । अत्र वदनस्य चन्द्रसादृश्यम्, वल्कलोपान्तस्य च शरन्मेघशकलसादृश्यमिति भावः । **दुरि-**
ति । दुर्निवारः बाष्पो नेत्राम्बु तस्य वेगं रंहो निवारयितुं दूरीकर्तुमपारयन्त्यशक्नुवन्तुमुन्मुक्तकण्ठं यथा
स्यात्तथातिचिरं चिरकालमुच्चैस्तारस्वरेण प्रारोदीदुदनमकार्षात् ।

चन्द्रापीडस्त्विति । प्रथममेवादावेव तस्या महाश्वेताया रूपेण सौन्दर्येण, विनयेन प्रणिपत्यादिना, दाक्षि-
ण्येनानुकूल्येन, मधुरो मिथो य आलापः संलापस्तस्य भावस्तत्ता तथा, तथा निर्गतो यः सङ्गोऽभिष्वङ्गतस्य भाव-
स्तत्ता तथा । **तपेति** । तपस्विन्या भावस्तत्ता तथा । तथा प्रशान्तत्वेन सौम्यप्रकृतिरित्येन च । तथा निरभि-

त्रेण स्नेहमुपदर्शयन्रोदिति । त्वया तु कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या किमिव न प्रेमोचितमाचेष्टितम्, येन रोदिषि । तदर्थमार्जन्मतः प्रभृति समुचितपरिचयः प्रेयानसंस्तुत इव परित्यक्तो वान्धवजनः । संनिहिता अपि तृणावज्ञयावधीरिता विषयाः । मुक्तान्यतिशयितशुनासीर-समृद्धान्यैश्वर्यसुखानि । मृणालिनीवातितनीयस्यपि नितरां तनिमानमनुचितैः संक्लेशैरुपनीता तनुः । गृहीतं ब्रह्मचर्यम् । आयोजितस्तपसि महत्यात्मा । वनिताजनदुष्करमपि कृतमरण्यावस्थानम् । अपि चानायासेनैवात्मा दुःखाभिभूतैः परित्यज्यते । महीयसा न तु यत्नेन गरीयसि क्लेशे निक्षिप्यते केवलम् । यदेतदनुमरणं नाम तदतिनिष्फलम् । अविद्वज्जनाचरित एष मार्गः । मोहविलसितमेतत्, अज्ञानपद्धतिरियम्, रभसाचरितमिदम्, भुद्रदृष्टिरेषा, अतिप्रमादोऽयम्, मौर्ख्यस्खलितमिदम्, यदुपरते पितरि भ्रातरि सुहृदि भर्तारि वा प्राणाः परित्यज्यन्ते । स्वयं चेन्न जहति न परित्याज्याः । अत्र हि विचार्यमाणे स्वार्थ एव प्राणपरि-

स्नेहसदृशं प्रीतियोग्यं कर्म तत्सुखेन सुखं तदुःखेन दुःखमनुष्ठानं विधातुमशक्तोऽसमर्थो निष्फलेन निष्प्रयोजने-नाश्रुपातमात्रेण स्नेहं प्रीतिमुपदर्शयन्वाह्यवृत्त्या प्रकाशयन्रोदिति रोदनं करोति । लोकेभ्यस्तस्या वैपरीत्यं प्रदर्शयन्नाह—**त्वया त्विति** । त्वया भवत्या कर्मणैव कर्तव्यरूपेणैव सर्वं समग्रमाचरन्त्या कुर्वन्त्या प्रेमोचितं स्नेहयोग्यं किमिव नाचेष्टितम् । अपि तु सर्वमेव विहितमिति भावः । येन कारणेन त्वं रोदिष्यश्रुपातं करोषि तदर्थं पुण्डरीकार्थमाजन्मतः प्रभृत्याजन्म मर्यादीकृत्य समुचितो योग्यः परिचयः संगतिर्यस्यैवंविधः प्रेयानति-प्रियोऽसंस्तुत इवासंस्तुतोऽपरिचितस्तद्वदिव वान्धवजनः स्वजनवर्गः परित्यक्त उज्झितः । **संनिहितेति** । संनिहिता अपि समीपवर्तिनोऽपि तृणवद्यावज्ञावगणनः तथा विषया इन्द्रियार्था अवधीरिता अवगणिताः । **अतीति** । अतिशयिता तिरस्कृता शुनासीरस्येन्द्रस्य समृद्धिः संपदैरेवंविधान्यैश्वर्यसुखानि विभवसौख्यानि मुक्तानि त्यक्तानि । **मृणालिनीति** । अतितनीयस्यप्यतिकृशापि तनुः शरीरमनुचितैरयोग्यैः संक्लेशैर्ब्रतग्रह-णरूपैर्नितरामत्यर्थं तनिमानं कृशलमुपनीता प्रापिता । केव । मृणालिनीव कमलिनीव । **गृहीतेति** । गृहीतं स्वीकृतं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मव्रतम् । **आयोजितेति** । महति गरिष्ठे तपस्यात्मा योजितः स्थापितः । **वनितेति** । अत्रापिशब्दो भिन्नक्रमः । तेन वनिताजनस्य स्त्रीजनस्य दुष्करमपि दुःसाध्यमप्यरण्यावस्थानं कृतं विहितम् । **अनेति** । दुःखाभिभूतैरनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैवात्मा परित्यज्यते । शरीरत्यागः कियत इति भावः । **न-त्विति** । तु पुनरर्थकः । न केवलं परं महीयसा गरिष्ठेन यत्नेन प्रयासेन गरीयसि महीयसि क्लेशे पूर्वोक्तस्वरूपे निक्षिप्यते । एतेन प्राणप्रियवियोग आत्मपरित्यागात्तस्यात्मनो गरिष्ठक्लेशे परिक्षेपणं महीयानिति ध्वनितम् । **यदेतदिति** । नामेति कोमलामन्त्रणे । यदेतदनुमरणमन्वारोहणं तदतिनिष्फलं निरर्थकम् । यतः कुमारः प्रियः ननु विहितः पतियेनान्वारोहणं किं तु मृतानुमरणमात्रं तदतिनिष्प्रयोजनमिति भावः । अथ च निष्फ-लत्वं प्रदर्शयन्नाह—**अविद्वज्जनेति** । एषोऽन्वारोहलक्षणो मार्गः पन्था अविद्वज्जना अपण्डितलोकात्स्वैराचरितः सेवितः । **एतदिति** । पूर्वोक्तं मोहविलसितमज्ञानविजृम्भितम् । **अज्ञानेति** । इयमन्वारोहणे प्रवृत्ति-रज्ञानपद्धतिरज्ञानमार्गः । **रभसेति** । इदमन्वारोहणं रभसाविचारपूर्वकमाचरितमासेवितम् । **भुद्रेति** ।

स्यागोऽयमसह्यशोकवेदनाप्रतीकारत्वादात्मनः । उपरतस्य तु न कमपि गुणमावहति । न तावत्तस्यायं प्रत्युज्जीवनोपायः, न धर्मोपचयकारणम्, न शुभलोकोपार्जनहेतुः, न निर्यपा-
तप्रतीकारः, न दर्शनोपायः, न परस्परसमागमनिमित्तम् । अन्यामेव स्वकर्मफलपाकोपचि-
तामसाववशो नीयते भूमिम् । असावप्यात्मघातिनः केवलमेनसा संयुज्यते । जीवस्तु जला-
ञ्जलिदानादिना बहूपकरोत्युपरतस्यात्मनश्च, मृतस्तु नोभयस्यापि । स्मर तावत्प्रियामेकपत्नीं
रतिं भगवति भर्तारि मकरकेतौ सकलावलाजनहृदयहारिणि हर्षदुतभुग्दग्धेऽप्यविरहिताम-
सुभिः । पृथ्वां च वार्ष्णेयीं शूरसेनसुतामभिरूपे सावज्ञविजितसकलराजकमौलिकुसुमवोसि-
ताशेषपादपीठे पत्यावखिलभुवर्नवलिभागभुजि पाण्डौ किंदममुनिशापानलेन्धनतामुपगते-
ऽर्थपरित्यक्तजीविताम् । उत्तरां च विराटदुहितरं वालां बालशशिनीव रैन्याननन्दहेतौ विन-
यवति विक्रान्ते च पञ्चत्वमभिमन्यावौगतेऽपि धृतदेहाम् । दुःशल्यां च धृतराष्ट्रदुहितरं

अत्र हीति । हीति निश्चये । अस्मिन्ननुमरणे विचार्यमाणे विचारणाविषयीक्रियमाणेऽयं प्राणपरित्यागः स्वार्थं
एवात्मीयकृत्यमेव । तत्र हेतुमाह—**असह्येति** । आत्मनो जीवस्य न सोढुमशक्यतासह्या या शोकवेदना शुभ्य-
था तस्याः प्रतीकारो निवृत्त्युपायस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । **उपेति** । उपरतस्य मृतस्य तु न कमपि गुणं हित-
मावहत्यादधाति । एतदर्थं स्पष्टयन्नाह—**न तावदिति** । तावदादौ तस्योपरतस्य प्रत्युज्जीवनोपायः पुनः
प्राणधारणप्रतिक्रिया न भवति । **नेति** । धर्मस्य पुण्यस्योपचयः पुष्टिस्तस्य कारणं निमित्तं न भवति । **नेति** ।
शुभलोकस्य स्वर्गलोकस्योपार्जनमर्जनं तस्य हेतुर्निदानम् । **निरयेति** । निरये दुर्गतौ पातः पतनं तस्य प्रतीकारः
प्रतिक्रिया न । **नेति** । दर्शनस्यावलोकनस्याप्युपायो न । **नेति** । परस्परमन्योन्यं यः समागमः संबन्धस्तस्य नि-
मित्तं कारणं न भवति । तत्र हेतुमाह—**अन्यामिति** । असौ मृतोऽवशः पराधीनः स्वस्य कर्मणोः सकृत्-
पापपुण्ययोर्यः फलपाकस्तेनोपचितां पुष्टामन्यामेव कर्मभूमिं नीयते प्राप्यते । अन्यदप्यनुमरणेनानिष्टमाह—**अ-
साविति** । असौ पूर्वं मृत आत्मघातिनोऽनुमृतस्यैनसा पापेन केवलं संयुज्यते संयुक्तो भवति । अनुमरणा-
भावे गुणानाह—**जीवंस्त्विति** । जीवश्चसनुपरतस्य मृतस्यात्मनो जीवस्य जलाञ्जलिदानादिना बहूपकरो-
त्यनेकासुपकृतिं कुरुते । मृतस्तुभयस्यापि स्वस्य परस्य च न किमप्युपकरोति । दृष्टान्तद्वारा एनमर्थं दृढीकुर्व-
न्नाह—**स्मरेति** । तावदादौ सकलः समग्रो योऽवलाजनः स्त्रीलोकस्तस्य हृदयहारिणि चित्तापहारिणि भग-
वति माहात्म्यवति भर्तारि प्राणवल्लभे मकरकेतौ श्रीमदने हरस्य महादेवस्य यो हुतभुमेन्नामिस्तेन दग्धे भ-
स्मीभूते सत्यपि, एक एव पतियस्यास्तामेकपत्नीं प्रियां वल्लभां रतिमसुभिः प्राणैविरहितां संयुक्तां स्मर स्मृति-
गोचरीकुरु । यथा तथा प्राणा नोज्जिताः, स्वभर्तुः कृत्यं च कृतम्, तथा त्वयापि विधेयमिति भावः । अ-
न्यासामपि निदर्शनद्वारा पूर्वोक्तमर्थं दृढीकुर्वन्नाह—**पृथामिति** । पाण्डौ भर्तारि किंदम इत्यभिधया प्रतिद्वो
यो मुनिस्तस्य शाप एवानलो वह्निस्तस्मिन्निन्धनतामिध्मतामुपगतेऽपि प्राप्तेऽप्यपरित्यक्तजीवितामुज्जितप्राणां
वार्ष्णेयीमन्धकवृष्णिकुलोत्पन्नां शूरसेनस्य राज्ञः सुतां पुत्रीं पृथ्वां कुन्तीम् । स्मरेत्यस्य सर्वत्रापि संबन्धः । अयं
भर्तारं विशेषयन्नाह—**सावज्ञयेति** । सावज्ञयेवानिच्छत्येव विजितं स्वायत्तीकृतं यत्सकलं समग्रं राज्ञां समूहो

भ्रानृशतोत्सङ्गलालितामतिमनोहरे हरवरप्रदानवर्धितमहिम्नि सिन्धुराजे जयद्रथेऽर्जुनेन
 लोकान्तरमुपनीतेऽप्यकृतप्राणपरित्यागाम् । अन्याश्च रक्षःसुरासुरमुनिमनुजसिद्धगन्धर्वक-
 न्यका भर्तुरहिताः श्रूयन्ते सहस्रशो विधृतजीविताः । प्रोन्मुच्येतापि जीवितं संदिग्धोऽप्यस्य
 समागमो यदि स्यात् । भगवत्या तु ततः पुनः स्वयमेव समागमसरस्वती समाकर्णिता ।
 अनुभवे च को विकल्पः, कथं च तादृशानामप्राकृताकृतीनां महात्मनामवितथगिरां गरीय-
 सापि कारणेन गिरि वैतथ्यमास्पदं कुर्यात् । उपरतेन च सह जीवन्त्याः कीदृशी समा-
 गतिः । अतो निःसंशयमसावुपजातकारुण्यो महात्मा पुनः प्रत्युज्जीवनार्थमेवैनमुत्क्षिप्य सुर-
 लोकं नीतवान् । अचिन्त्यो हि महात्मनां प्रभावः । बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः । चित्रं च
 देवम् । आश्चर्यातिशययुक्ताश्च तपःसिद्धयः । अनेकविधाश्च कर्मणां शक्तयः । अपि च सुनि-
 पुगमपि विमृशद्भिः किमिवान्यत्तदपहरणे कारणमाशङ्क्येत जीवितप्रदानादृते । न चासंभा-

प्रादराज्ञो दुहितरं पुत्रीमुत्तरामुत्तरानाग्रीं स्मरेति संबन्धः । तथातिमनोहरेऽस्यभिरामे हरेणेश्वरेण वरप्रदानेन
 वर्धितो वृद्धिं नीतो महिमा माहात्म्यं यस्य स तस्मिन् । सिन्धुराजे सिन्धुदेशनाथे जयद्रथाभिधानेऽर्जुनेन पार्थेन
 लोकान्तरं भवान्तरमुपनीते प्रापितेऽपि धृतराष्ट्रस्य राज्ञो दुहितरं सुतां भ्रातृणां यच्छतं तल्लोतसङ्गः क्रोडस्तेन
 ललितो पालितामकृतप्राणपरित्यागमेधंविधां दुःशल्यां स्मरेति संबन्धः । अमुमेवार्थं पुनर्द्रढयन्नाह—अन्याश्चे-
 ति । रक्षसो राक्षसाः, सुरा देवाः, असुरा दैत्याः, मुनयस्तापसाः, मनुजा मनुष्याः, सिद्धा विद्यासिद्धाः, ग-
 न्धर्वा देवगायनाः, एतेषां कन्यकाः पुत्र्यो भर्तुरहिताः सत्यो विधृतजीविता अकृतप्राणपरित्यागा अन्याः पूर्वो-
 क्तव्यतिरिक्ताः सहस्रशः श्रूयन्त आकर्ण्यन्ते । यदनुमरणेनापि न प्राप्यते तदपीष्टं त्वया प्राप्तव्यमेवेत्याह—
 प्रोन्मुच्यतापीति । तदा जीवितं प्रोन्मुच्येत त्यजेत यद्यस्य मृतस्य संदिग्धोऽपि समागमः स्यात् ।
 तत्र नास्त्येवेति भावः । प्राप्तव्यमिष्टं कथं स्यादित्याह—भगवत्येति । भगवत्या त्वया ततस्तस्मान्महापुरुषा-
 त्पुनः स्वयमेवात्मनैव समागमः कुमारेण सह संगतिस्तत्प्रतिपादिका सरस्वती वाणी समाकर्णिता श्रुतां । त-
 थापि तदर्थं न निश्चिनोमीत्यत आह—अन्विति । अनुभवेऽनुभूते वस्तुनि को विकल्पः कः संदेहः । अ-
 शोषपादकमाह—कथं चेति । तादृशानां न विद्यते प्राकृता इतरजनसाधारणाकृतिराकारो येषामेवंवि-
 धानानवितथगिरां यथार्थवचसां महात्मनां महापुरुषाणां गरीयसापि कारणेनोत्कृष्टेनापि हेतुना गिरि वाण्यां
 कथं वैतथ्यमनृतत्वमास्पदं स्थानं कुर्यात् । नन्विषं सरस्वती वितथैव मृतकुमारेण सह समागमस्य वाधितत्वा-
 दित्यत आह—उपरतेति । उपरतेन मृतेन सह जीवन्त्याः कीदृशी समागतिः संगतिः । तर्हि सरस्वती
 वितथैवेत्यत आह—अत इति । अतः कारणात् । निःसंशयं निश्चितमुपजातं समुत्पन्नं कारुण्यं घृणा यस्मिन्नेवं-
 विधो महात्मासौ पुरुषः पुनः प्रत्युज्जीवनार्थं पुनः सजीकरणार्थमेवैनं पुण्डरीकमुत्क्षिप्योत्पाद्य सुरलोकं देव-
 लोकं नीतवान्प्रापितवान् । अत्रानुकूलमाह—अचिन्त्य इति । हीति निश्चितम् । महात्मनां महानुभावानां
 प्रभावो महिमाचिन्त्योऽनाकलनीयः । नन्वश्रुतपूर्वमिदं कथं स्यादित्यत आह—बह्विति । संसारवृत्तयः संसृतेः

व्यमिदमवगन्तव्यं भगवत्या । चिरप्रवृत्त एष पन्थाः । तथा हि । विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्नां प्रमद्वरां नाम कन्यकामाशीविषविलुप्तजीवितां स्थूलकेशाश्रमे भार्गवस्य व्यवनस्य नप्ता प्रमत्तितनयो मुनिकुमारको रुहर्नाम स्वायुषोऽर्धेन योजितवान् । अर्जुनं चाश्वमेधतुरगानुगामिनम्, आत्मजेन बभ्रुवाहननाम्ना समरशिरसि शरापहतप्राणम्, उल्लूषी नागकन्यका सोच्छ्वासमकरोत् । अभिमन्युतनयं च परीक्षितमश्वत्थामास्त्रपावकपरिपुष्टम्, उदरादुपरतमेव विनिर्गतम्, उत्तराप्रलापोपजनिताकृपो भैरवान्वासुदेवो दुर्लभानसूत्रप्रापितवान् । उज्जयिन्यां च संदीर्पनिद्विजतनयमन्तकपुरादपहृत्य त्रिभुवनवन्दितचरणः स एवाणीतवान् । अत्रापि कथंचिदेवमेव भविष्यति । तथापि किं क्रियते, किं वा लभ्यते । प्रभवति हि भगवान्विधिः । बलवती च नियतिः । आत्मेच्छया न शक्यमुच्छ्वसितुमपि । अपिपुष्टानि चास्यैकान्तनिष्ठुरस्य दैवहतकस्य विलासितानि । न क्षमते दीर्घकालमव्याजरमणीयं प्रेम । प्रायेण च निसर्गत एवानायतस्वभावभङ्गुराणि सुखानि, आयतस्वभावानि च

समाशङ्क्यत आशङ्काविषयीक्रियते । न च सर्वथा मृतस्य पुनर्जीवनं कापि दृष्टमित्यत आह—**नचेति** । भगवत्या लयेदं प्रत्युज्जीवनमसंभाव्यमवष्टमानमिति न चावगन्तव्यं न ज्ञातव्यम् । अस्य प्राचीनत्वं प्रदर्शयन्नाह—**चिरमिति** । एष प्रत्युज्जीवनलक्षणः पन्था मार्गश्चिरप्रवृत्तो बहुकालीनः । तदेव दर्शयति—**तथा हीति** । विश्वावसुनाम्ना गन्धर्वराजेन करणभूतेन मेनकायामुत्पन्नां प्रादुर्भूतां प्रमद्वरेति नार्त्री कन्यकामाशीविषेण सपेण विलुप्तं ध्वस्तं जीवितं श्रुतं यस्या एवंविधां स्थूलकेशमुनेराश्रमे मठे भार्गवस्य भृगुवंशोत्पन्नस्य व्यवननाम्नो मुनेर्नप्ता प्रपौत्रः प्रमतेस्तनयः पुत्रो मुनिकुमारको रुहः स्वायुषः स्वजीवितस्यार्धेन योजितवान्संवन्धितवान् । **अर्जुनं चेति** । अश्वमेधस्य यस्तुरगोऽश्वस्तदनुगामिनं तत्पृष्ठयायिनं बभ्रुवाहननाम्नात्मजेन सुतेन समरशिरसि सङ्ग्रामशिरसि शरेण वाणेनापहृता आकर्षिताः प्राणा यस्यैवंविधमर्जुनं पार्थम् । नामेति कोमलामन्त्रणे । उल्लूषीनाम्ना नागकन्यका सोच्छ्वासं सजीवितमकरोदसृजत् । **अभीति** । अश्वत्थाम्नो द्रोणाचार्यसुतस्य योऽस्त्रपावकः शस्त्राग्निस्तेन परिपुष्टं दग्धम् । **उदरेति** । उदराद्भीमशयादुपरतमेव मृतमेव विनिर्गतं निःसृतम् । ईदृशमभिमन्युतनयमर्जुनपौत्रं परीक्षिताभिधानमुत्तरायाः प्रलापेन विलापेनोपजनितात्पादिता कृपा कृपणा यस्यैवंविधो भगवान्वासुदेवो नारायणो दुर्लभान्दुष्प्रापानसूत्रप्राणान्प्रापितवान्प्रदत्तवान् । **उज्जयिन्यां चेति** । उज्जयिन्यां विशालायां संदीपनिनाम्नो द्विजस्य तनयं सुतमन्तकपुरात्संयमन्या अपहृत्यापहरणं कृत्वा त्रिभुवनेन वन्दितो नमस्कृतौ चरणौ यस्यैवंभूतः स एव भगवान्वासुदेव आणीतवानानयनं कृतवान् । **अत्रापीति** । कथंविरेणैवमेव पुनर्जीवनवजीवनं भविष्यति । अनेनोत्कटकोटिः प्रदर्शिता । संभावनारूपत्वात् । अनुत्कटविष्ट आ-
तिकार्यत्वं स्वस्याह—**तथापीति** । अपि अनास्थायाम् । तथापि तव शोकमात्रेण किं जीवितं क्रियसीचेति ।
यथा लभ्यते प्राप्यते । तत्र हेतुमाह—**प्रभवतीति** । भगवान्विधिः प्रभवति समर्थो भवति । व्यर्थः अदृष्टविशेषो ब्रह्मलिखितपद्धतिर्वा, बलवती वीर्यवती । उपसंहरति—**आत्मेच्छेति** । युधः कंदर्पः
मृतेनोत्कटविष्टमपि न शक्यम् । उच्छ्वासः स्वायुषः सपेण योजितवान् कर्तुं न शक्यते । विपणः । दु-

दुःखानि । तथा हि । कथमप्येकस्मिञ्जन्मनि समागमः, जन्मान्तरसहस्राणि च विरहः प्राणिनाम् । अतो नार्हस्यनिन्द्यमात्मानं निन्दितुम् । आपतन्ति हि संसारपथमतिगहनमवतीर्णानामेते वृत्तान्ताः । धीरा हि तरन्यापदम्' इत्येवंविधैरन्यैश्च मृदुभिरुपसान्वनैः संस्थाप्यतां पुनरपि निर्झरजलेनाञ्जलिपुटोपनीतेनानिच्छन्तीमपि बलात्प्रक्षालितमुखीमकारयत् ।

अत्रान्तरे च श्रुतमहाश्वेतावृत्तान्तोपजातशोक इव समुत्सृष्टदिवसव्यापारो रविरपि भगवानधोमुखतामयासीत् । अथ क्षीणे दिवसे, परिणतप्रियङ्गुमञ्जरीरदोनिभे पिञ्जरिम्णा रज्यमाने विलम्बिनि ब्रध्नमण्डले, अविरलकुसुम्भकुसुमरसरक्तदुकूलकोमलेन चास्तातपेन मुच्यमानेपु दिङ्मुखेषु, चकोरनयनतारकाकान्तिना च पिङ्गलिन्ना विलिप्यमाने तिरोहितनीलिम्नि व्योम्नि,

वत एवानायतस्वभावभङ्गुराणि सुखानि, आयतस्वभावानि च दुःखानि । अत्रार्थ भावः—कार्येण कारणानुमानम्, कार्यं च दैवाद्वयोः सुखदुःखे । तत्र सुखस्यानायतस्वभावोऽविरुद्धस्वभावः क्षणभङ्गुरत्वं च, दुःखस्य त्वानायतस्वभावो विस्तरणप्रकृतिः । तद्विपर्ययादभङ्गुरत्वमपि । तत्कारणयोरप्येवमेवेति । यावत्पर्यन्तं दैवं तावत्पर्यन्तमेव येन केनचिद्वस्तुना प्रीतिरुपभोगो मैत्री तस्याद्विषयलाभस्तदनुबन्धादयः । एतद्विपर्यये श्रीत्याद्यभावाः । एतदेव विवृणोति—**तथा हीति** । प्राणिनां संसारवर्तिनां कथमपि महता कष्टेनैकस्मिञ्जन्मनि समागमः संबन्धः । जन्मान्तरसहस्राणि च यावद्विरहो वियोगः । प्रकृतमुपसंहरति—**अत इति** । अतो हेतोरनिन्द्यं ब्रह्मरूपमात्मानं क्षेत्रज्ञं निन्दितुं गार्हं नार्हसि न योग्या भवसि । यतो धीराः सर्वमेवेदं दैवकृतं मन्यन्ते, न स्वात्मकृतम्, एवं च धीरत्वेऽवलम्बिते नात्मानं निन्दन्तीत्यर्थः । अधीरत्वेऽनिष्टतामाह—**आपतन्तीति** । अतिगहनमतिघोरं संसारपथं संसृतिमार्गमवतीर्णानां गृहीतावताराणामेते वृत्तान्ता उदन्ता आपद्रूपा आपतन्यापद्यन्ते । मग्ना भवन्तीत्यर्थः । धीरत्वे इष्टमाह—**धीरा इति** । धीराः सात्त्विकाः पुरुषाः । हीति निश्चितम् । आपदं कष्टं तरन्ति तत्पारं प्राप्नुवन्ति । **इत्येवमिति** इति पूर्वाक्तप्रकरणैर्गवविधैरपूर्वप्रतिपादितैरन्यैश्च मृदुभिः सुकुमारैरुपसान्वनैर्दृष्टान्तोपदर्शनैस्तां संस्थाप्य स्वस्थीकृत्य पुनरपि द्वितीयवारमप्यञ्जलिपुटोपनीतेन निर्झरजलेनानिच्छन्तीमस्पृहयन्तीमपि बलादुत्ताप्रक्षालितमुखीं धौतवकामकारयद्यथापयत् ।

अत्रान्तरे चेति । अस्मिन्नवसरे । श्रुतेति । श्रुत आकर्णितो यो महाश्वेताया वृत्तान्त उदन्तस्तेनोपजातः धामुत्पन्नः शोको यस्यैतादृश इव समुत्सृष्ट उज्जितो दिवसव्यापारो येनैवंविधो भगवान्नाविरपि सहवांशुरप्यधो-
कथं नामवाङ्मुखतामयासीदगात् । अथेति । त्रियामामुखे सा महाश्वेता मन्दंमन्दं शनैः शनैरुत्थाय पश्चिमां भगदित्यत आमुपास्योपासनां कृत्वा कमण्डलुजलेन कृत्वा कुण्डिकानीरेण प्रक्षालितचरणा धौताङ्घ्रिर्वलकशयनीये वितथैवेत्यङ्गायां सखेदमुष्णं च निश्चस्य निःश्वासं मुक्त्वा निषसाद तस्याविति दूरेणान्वयः । कस्मिन्नसति । दिवसे विधो महात्मसति । पुनः कस्मिन् । दिवप्राप्ते विलम्बिनि विलम्बायमाने ब्रध्नमण्डले सूर्यविम्बे सति । कीदृशे । लोकं नीतवान्, परिणता पक्वा या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनीवल्ली तस्या रजः परागस्तेन निभे सदृशे । पिञ्ज-
प्रभावो महिमा पीतरक्तस्तु पिञ्जरस्तस्य भावः पिञ्जरिमा तेन रज्यमाने पिञ्जरां नीयमाने पुनः केषु सत्सु ।

कोकिलविलोचनच्छविबभ्रूणि चारुणयति सांध्ये भुवनमर्चिषि, यथाप्रधानमुन्मिषत्सु ग्रह-
प्राभेषु, वनमहिषमलीमसवपुषि च मुषिततारकापथप्रथिन्नि कालिमानमातन्वति शार्वरे
तमसि, अतनुतिमिरतिरोहितहरिततासु गहनतां यान्तीषु वनराजिषु, रजनिलजलालबिन्दु-
जनितजडिन्नि बहलवनकुसुमपरिमलानुमितगमने चलितलताविटपगहने प्रवृत्ते च पवने,
निद्रानिभृतपतत्रिणि त्रियामामुखे महाश्वेता मन्दमन्दमुत्थाय भगवतीमुपास्य पश्चिमां संध्यां
कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा वल्कलशयनीये सखेदमुष्णं च निःश्वस्य निषसाद् ।
चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुमं प्रस्रवणजलाञ्जलिमवकीर्य कृतसंध्याप्रणामस्तस्मिन् द्वितीये शि-
लातले मृदुभिर्लतापल्लवैः शय्यामकल्पयत् । उपविष्टश्च तस्यां पुनस्तमेव मनसा महाश्वेतावृ-
त्तान्तमन्वभावयत् । आसीच्चास्य मनस्वेवम्—‘अयमप्रतीकारदारुणो दुर्विषहवेगः कष्टः
कुसुमायुधः, यदनेनाभिभूता महान्तोऽप्येवमनक्षितकालक्रमाः संमुत्सारितधैर्याः सद्यो
जीवितं जहाति । सर्वथा नमो भगवते त्रिभुवनार्थार्थितशासनाय मकरकेतनाय’ इति । पुनः
पप्रच्छ चैनाम्—‘भगवति, सा त्वे परिचारिका वनवासव्यसनमित्रं दुःखसब्रह्मचारिणी

कोकिलेति । कोकिला वनप्रियास्तेषां विलोचनानि नेत्राणि तेषां छविः कान्तिस्तद्वद्बभ्रूणि कद्रूणि । पुनः
केषु । ग्रहप्राभेषु पृष्ठसमूहेषु यथाप्रधानं यथामुख्यमुन्मिषत्सु विकसत्सु । पुनः कस्मिन् । शार्वरे शर्वरीसं-
न्धिनि तमस्यन्धकारे कालिमानं श्यामलिमानमातन्वति विस्तारयति सति । अथ तमो विशिनष्टि—वनेति ।
वनस्यारण्यस्य यो महिषो रक्षाक्षस्तद्वन्मलीमसं वपुर्यस्य तत्तस्मिन् । अत एव मुषितस्तारकापथस्याकाशमार्गस्य
प्रथिमा विस्तारो येन तत्तस्मिन् । पुनः कासु । वनराजिध्वरण्यश्रेणीषु गहनतामकलनीयतां यान्तीषु गच्छन्तीषु
सत्सु । अतनु यत्तिमिरं तमस्वेन तिरोहिताच्छादिता हरितता नीलिमा यासु । पुनः कस्मिन् । पवने वायौ प्रवृत्ते
वहमाने च सति । अथ पवनस्य शीतत्वमन्दत्वसुगन्धत्वानि वर्णयितुमाह—रजनीति । रजन्येवानवरप्रच-
लनरूपप्रवाहवत्वाञ्जलजालं समूहस्तस्य बिन्दुभिः पृषतैरित्यर्थो बाजनिनो जडिमा यस्य स तस्मिन् । बहलेति ।
बहलान्यविरलानि यानि वनकुसुमानि तेषां परिमलेनानुमितमनुमानविषयीकृतं गमनं यस्य स तस्मिन् । चलि-
तेति । चलितं कम्पितं लतोपयुक्ता विटपा वृक्षास्तेषां गहनं येन स तस्मिन् । अथ त्रियामामुखं विशेषय-
न्नाह—निद्रेति । निद्रा प्रमीला तथा निभृता निश्चलाः पतत्रिणः पक्षिणो यस्मिन् । तदनन्तरं चन्द्रापीडो-
ऽप्युत्थाय सकुसुमं कुसुमैः सहवर्तमानं प्रस्रवणस्य निश्चरस्य जलाञ्जलिमवकीर्य विक्षिप्य । कृतेति । कृतो
विहितः संध्याप्रणामो येन स तस्मिन्मण्डपिकास्थले द्वितीये तदङ्गीकृतादन्यस्मिन् शिलातले मृदुभिः सुकुमारैर्ल-
तापल्लवैर्घृत्तोप्रवालैः शय्यां शयनीयमकल्पयदकरोत् । उपविष्टश्चेति । तस्यां शिलायामुपविष्ट आ-
सेदिवान्पुनस्तमेव पूर्वोक्तमेव महाश्वेतावृत्तान्तं मनसा चित्तेनान्वभावयत्पुनरचिन्तयत् । आसीच्चेति ।
अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्त एवमासीत् । एवंपदार्थमाह—अयमिति । अयं कुसुमायुधः कंदर्पः
कष्टोऽनर्थकृत् । अथ कुसुमायुधं विशिनष्टि—अप्रतीति । अप्रतीकारेणाप्रतिक्रियया दारुणो भीषणः । दु-

तरलिका क गता' इति । अथ साकथयत्—'महाभाग, यत्तन्मया कथितममृतसंभव
रसां कुलं तस्मान्मदिरेति नाम्ना मदिरायत्तेक्षणा कन्यकाभूत् । तस्याश्चासौ सकलग
कुलमुकुटकुञ्जालपीठप्रतिष्ठितचरणो देवश्चित्तरथः पाणिमग्रहीत् । अपरिमितगुणैकृष्टह
वैनितादुर्लभेनाधःकृताशेषान्तःपुरेण हेमपट्टलाञ्छनेन छत्रवेत्रचामरचिह्नेन महादेवी
परं प्रीतः प्रसादमकरोत् । अन्योन्यप्रेमसंवर्धनपरयोश्च तयोर्द्यौवनसुखानि सेवमानयोः
नाश्चर्यभूतमेकजीवितमिव पित्रोः, अथवा सर्वस्यैव गन्धर्वकुलस्य वा जीवलोकस्य,
रत्नमुदपादि कादम्बरीति नाम्ना । सा च मे जन्मनः प्रभृत्येकैकानशनशयनपानासना परं प्रे
नमखिलविस्त्रम्भधाम द्वितीयमिव हृदयं बालमित्रम् । एकत्र तया मया च गीर्तनस्य
कृताः परिचयाः । शिशुजनोचितामिश्र क्रीडाभिरनियन्त्रणनिर्भरमपनीतो बालभावः
चामुनैव मदीयेन हृतवृत्तान्तेन समुपजातशोका निश्चयमकार्षीत्—'नाहं कथंचिदपि
कायां महाश्वेतायामात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामि' इति । सखीजनस्य पुरतः सशप

मित्रं सुहृत् । आविष्टलिङ्गत्वात्पुंसकत्वम् । दुःखेति । दुःखे कृच्छ्रे सव्रह्मचारिणी । 'एकव्रह्मव्रताचा
सव्रह्मचारिणः' इति कोषः । एवंविधा सा तरलिका क गता । अथेति । तत्प्रश्नानन्तरं सा महाश्वेताक
चत् । किं तदित्याह—महाभागेति । हे सत्पुरुष, अमृतसंभवमप्सरसां कुलं यच्च मया पूर्वे
तस्मात्कुलात् । मदिरेति । मदिरा इति नाम्ना कन्यकाभूत् । तां विशिनष्टि—मदिरेति । म
घूर्णिते लोचने यस्याः सा तथा । मदिरया नयनयोः कश्चन विस्तारो जायत इति । विस्तीर्णनयने
वत् । तस्याश्चेति । तस्या मदिराया देवोऽसौ चित्ररथः पाणिं हस्तमग्रहीत् । पाणिपीडनमकरो
चित्ररथं विशेषयन्नाह—सकलेति । सकलं समग्रं यद्वन्धर्वकुलं देवगायनवंशस्तस्य मुकुटानि किरी
न्येव कुञ्जालाकारं पीठं पदासनं तत्र प्रतिष्ठितौ चरणौ स्थापितौ येन सः । अपरीति । अपरिमित
स्या ये गुणादयो लज्जादयस्तैराकृष्टमाकर्षितं हृदयं चेतो यस्य स प्रीतः संतुष्टो महादेवीशब्देन परमु
सादमनुग्रहमकरोदन्वतिष्ठत् । अथ च महादेवीशब्दं विशेषयन्नाह—वनितेति । वनितायाः स्त्रियो
दुष्प्रापेन । अधइति । अधःकृतमधरीकृतमशेषं समग्रमन्तःपुरं येन स तेन । हेमेति । हेमपट्टस्य
दृश्य लाञ्छनं चिह्नं यस्मिन्स तेन । छत्रेति । छत्रमातपत्रम्, वेत्रं यष्टिः, चामरं बालव्यजनम्, एत
हानि यस्मिन् । अन्योन्येति । अन्योन्यं मिथो यत्प्रेमसंवर्धनं स्नेहोत्पादकं तत्र परयोः सप्रयत्नयोश्च
वनसुखानि तारुण्यसातानि सेवमानयोर्भुजानयोः कालेनानुकमेणाश्चर्यभूतं चित्रभूतं पित्रोर्मातृजनकयो
तमद्वितीयप्राणितमिव । अथवा सर्वस्यैव गन्धर्वकुलस्य जीवलोकस्य वैकजीवितं कादम्बरीनाम्ना दुहितृ
शुपत्रमभूत् । सा चेति । सा कादम्बरी-मे मम जन्मनः प्रभृत्युत्पत्तिदिनादारभ्यैकान्यभिन्नान्यशानशा
सनानि यस्याः सा । तत्राशनं भोजनम्, शयनं शय्या, पानं मद्यादि, आसनं चतुष्किकादि । एतेन प्रीत्यु

हितवती च—‘यदि कथमपि मामनिच्छन्तीमपि बलात्तातः कदाचित्कस्मैचिदातुमिच्छति तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ज्वा वा विषेण वा नियतमात्मानमुत्सक्ष्यामि’ इति । सर्वं च तदात्मदुहितुः कृतनिश्चयं निश्चलभाषितं कर्णपरम्परया परिजनसकाशाद्गन्धर्वराजश्चित्तरथः स्वयमशृणोत् । गच्छति काले समुपारूढनिर्भरयौवनामालोक्य स तां बलवदुपतापपरवशः क्षणमपि न धृतिमलभत, एकापत्यतया चातिप्रियतया च न शक्तः किञ्चिदपि तामभिधातुमित्यपश्यन्श्चान्यदुपायान्तरम् । इदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा तया महादेव्या मदिरया सहावधार्य क्षीरोदनामानं कञ्चुकिनम् ‘वत्से महाश्वेते, लब्धतिरेकेणैव दग्धहृदयाणामिदमपरमस्माकमुपस्थितम् । इदानीं तु कादम्बरीमनुनेतुं त्वं शरणम्’ इति संदिश्य मत्समीपं प्रत्युषसि प्रेषितवान्, ततो मया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च क्षीरोदेन सार्धं सा तरलिका ‘सखि कादम्बरि, कं दुःखितमपि जनमतितरां दुःखयसि । जीवन्तीमिच्छसि चेन्मां तत्कुरु गुरुवचनमवितथम्’ इति संदिश्य विसर्जिता । नातिचिरं गतायां च तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागः’ इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

अत्रान्तरे लाञ्छनच्छलेन विडम्बयन्निव शोकानलदग्धमध्यं महाश्वेताहृदयम्, उद्ग्रहन्निव

महाश्वेतायामात्मनः खल्य पाणिं नाहं ग्राहयिष्यामि । उद्ग्रहं न करिष्यामीत्यर्थः । यदीति । यदि कथमपि महता कष्टेन मामनिच्छन्तीमप्यवाञ्छन्तीमपि बलाद्धटात्तातः पिता कदाचित्कस्मैचित्पुरुषाय दातुमिच्छति वाञ्छति तदाहमनशनेन प्रायसा वा, हुताशनेन वह्निना वा, रज्ज्वा रश्मिना वा, विषेण गरलेन वा । सर्वत्र वाशब्दो विकल्पार्थः । नियतं निश्चितमात्मानमुत्सक्ष्यामि त्यजिष्यामि । इति तदात्मदुहितुर्निजसुतायाः सर्वं समग्रं कृतो निश्चयो यस्मिन्नेतादृशं निश्चलभाषितं स्थिरजल्पितं परिजनसकाशात्परिच्छदसमीपात्कर्णपरम्परया श्रोत्रप्रणालिकया गन्धर्वराजश्चित्तरथः स्वयमशृणोदाकर्णयत् । गच्छतिव्रजति काले समये सति स चित्ररथः समुपारूढं प्राप्तं निर्भरमतिशायि यौवनं तारुण्यं यस्यामेतादृशीं तां कादम्बरीमालोक्य निरीक्ष्य बलवानुपतापः संतापस्तेन परवशः परायत्तः क्षणमपि धृतिं संतोषं नालभत नाप्तवान् । एकेति । एकापत्यतयैकसंततितयातिप्रियतया च किञ्चिदपि तां कादम्बरीमभिधातुं कथयितुं न शक्तो न समर्थ इति हेतोरन्यदुपायान्तरं कार्यसाधकप्रकारान्तरमपश्यन्ननवलोकयंश्च । इदं कुमारीलक्षणमत्र प्राप्तकालं प्राप्तसमयमिति मत्वा ज्ञात्वा तया मदिरया महादेव्या सहावधार्य निश्चित्य क्षीरोदनामानं कञ्चुकिनं सौविदलमिति संदिश्येत्युक्त्वा मत्समीपं मदुपान्तं प्रत्युषसि प्रभाते प्रेषितवान्प्राहिणोत् । इतिद्योत्यमाह—वत्से इति । हे वत्से महाश्वेते, लब्धतिरेकेणैव लब्धुतान्तेनैव दग्धं ज्वलितं हृदयं येषामेवंविधानामस्माकमिदं कादम्बरीसक्तमपरं दुःखमुपस्थितं प्रादुर्भूतम् । इदानीं तु सांप्रतं कादम्बरीमनुनेतुमनुनयं कर्तुं त्वं शरणं त्वमेवाश्रयः । ततो मया गुरुवचनं पूज्यवचस्तस्य गौरवेणानुल्लङ्घ्यतया सखी आली तस्याः प्रेम्णा स्नेहेन च क्षीरोदेन कञ्चुकिना सार्धं सा तरलिका इति संदिश्य कथयित्वा विसर्जिता प्रहिता । इतिद्योत्यमाह—हे सखि कादम्बरि, कं दुःखितमपि पीडितमपि

मुनिकुमारवधमहापातकम्, दर्शयन्निव चिरकाललभं दक्षशापानलदाहचिह्नम्, अविरलभस्मा-
ङ्गरागधवलो मृगाजिनप्रावृतार्थो वामस्तन इवाम्बिकाया धूर्जटिजटामण्डलचूडामणिर्भवानुद-
गात्तारकाराजः । क्रमेण चोद्गते गगनमहापयोधिपुलिने सप्तलोकनिद्रामङ्गलकलशे कुमुद-
वान्धवे विघटितकुमुदवने धवलितदशदिशि शङ्खध्वेते श्वेतिमानमातन्वति मानिनीमानदस्यौ
शशाङ्कमण्डले, शशिकरकलापकलितास्वातन्वतीषु कशिमानमौडवीषु प्रभासु, प्रस्रवत्सु च
कैलासशशिमणिशिलानां सर्वतः स्रोतःसाविषु प्रस्रवणेषु, मृणालकन्दलानि चावस्कन्दपति-
तचन्द्रकर इव विलुप्तकमलवनशोभे भालच्छोदसरःपयसि, संपुपोढमोहनिद्रे च द्राघीयो-
वीचिविचलितवपुषि विरुवति विरहिणि चक्रवाकचक्रवाले निर्वृत्ते च चन्द्रोदये विद्रुते

य मुनिकुमारवधलक्षणं महापातकं महापापम् । दक्षेति । दक्षप्रजापतेर्यः शापानलः शापवह्निस्तेन दाहस्तस्य
चिह्नं चिरकाललभं चिरकालीनं दर्शयन्निव प्रकटयन्निव । पाण्डुरलकृष्णत्वसाम्येनोपमानान्तरमाह—अविर-
लेति । अविरलो निविडो भस्माङ्गरागस्तेन धवलः शुभ्रः । तथा मृगस्याजिनं चर्म तेन प्रावृत्तमाच्छादितमर्थ
यस्यैवंविधोऽम्बिकायाः पावैत्या वामो दक्षिणेतरः स्तनः कुच इव । धूर्जटिरिति । धूर्जटिरीश्वरस्तस्य जटा-
मण्डलं तस्य चूडामणिर्भवान्माहात्म्यवांस्तारकाराजश्चन्द्र उदगादुदितवान् । क्रमेण परिपाट्या शशाङ्कमण्ड-
ल उद्गत उदिते सति चन्द्रापीडो महाश्वेतो सुप्तां शयितामालोकय निरीक्ष्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं पल्लववायेन
किसलयशम्भ्यायां समुपाविशदधितस्थौ । अथ च शशाङ्कमण्डलं विशेषयन्माह—गगनेति । गगनमपारत्वा-
न्महापयोधिर्जलधिस्तस्य पाण्डुरत्वसाम्यात्पुलिने इव पुलिने जलोज्ज्वलितसैकतरूपे सप्तलोकेषु निद्रायाः प्रमी-
लाया मङ्गलकलश इव कुमुदस्य कैरवस्य बान्धवे बन्धुसदृशे । विघटितेति । विघटितानि विमुद्रितानि
कुमुदवनानि येन स तस्मिन् । धवलितेति । धवलिताः शुभ्रीकृता दशदिशो येन स तस्मिन् । शङ्खवज्र-
लज्जवच्छेते शुभ्रे । किं कुर्वति । श्वेतिमानं श्वेतातिशयमातन्वति विस्तारयति सति । अथवा शङ्खस्य श्वेतो
गुणस्तस्मिन्श्वेतिमानं चाकचक्यरूपं विस्तारयति सति । इदं च शङ्खे चन्द्रकिरणसंपर्कवशाद्विलक्षणा
पाण्डुरता दृश्यत इत्यभिप्रायेण यथादर्शं सूर्यकरसंपर्कवशाद्विलक्षणा खच्छता दृश्यते तद्वदिवेति केचित् ।
मानिनीति । मानिन्या मानवत्याः स्त्रियो यो मानः स्मयस्तस्य दस्यौ विपक्षे । मानिनीमानापहा-
रकत्वादस्युत्तादृश्यमिति । पुनः कासु । शशिकराणां चन्द्रकिरणानां कलापेन समूहेन कलितासु
सहितास्वौडवीषु ग्रहसंवन्धिनीषु प्रभासु कान्तिषु कशिमानं कृशत्वमातन्वतीषु विस्तारयन्तीषु । पुनः केषु ।
कैलासस्य शिलामणयश्चन्द्रकान्तास्तेषां शिलास्तासां सर्वतोऽभितः स्वतोऽम्भःसरणं स्रोतस्तत्त्ववन्तीत्येवं-
शीलेषु प्रस्रवणेषूप्लेषु प्रस्रवत्सु क्षरत्सु । पुनः कस्मिन्सति । आच्छोदाभिधानस्य सरसः पयसि पानीये भाति
राजति सति । कीदृशे । मृणालानां कन्दला विद्यन्ते यस्मिन् । विलुप्तेति । विलुप्ता विलोपं प्राप्ता
कमलवनस्य पद्मखण्डस्य शोभा श्रीर्यस्मिन् । अतएव श्वेतत्वसाम्येनोत्प्रेक्षते—अवेति । अवस्कन्दार्थं इन-

हर्षनयनजलकणनीहारिणि वियद्विहारिणि मनोहारिणि विद्याधराभिसारिकाजने, चन्द्रापीडः
सुप्रामालोक्य महाश्वेतां पल्लवशयने शनैः शनैः समुपाविशत् । 'अस्यां वेलायां किं नु खलु
मामन्तरेण चिन्तयति वैशम्पायनः, किं वा वराकी पत्रलेखा, किं वा राजपुत्रलोकः, इति
चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ ।

अथ क्षीणायां क्षपायामुषसि संध्यामुपास्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राण्यधमर्षणानि जप-
न्त्यां महाश्वेतायां निर्वर्तितप्राभातिकविधौ चन्द्रापीडे तरलिका षोडशवर्षवयसा, सावष्टम्भा-
कृतिना, मदखेदालसगजगमनगुरूणि पदानि निक्षिपता, पर्युषितचन्दनाङ्गरागधूसरोरुदण्ड-
द्वयेन कुङ्कुमरागपिञ्जरारुणेन चामीकरशृङ्खलाकलापनिविडनियमितं कक्षाबन्धातिरिक्तप्रेङ्ख-
त्पल्लवमधरवास एव केवलं वसानेन, निरुदरतया विभक्तमध्येन, विपुलवक्षसा, दीर्घानुवृत्तपी-
नबाहुना, वामप्रकोष्ठदोलायमानमाणिक्यवलयेन, कर्णाभरणमणेर्विप्रकीर्यमाणमधोमुखकिर-
णेन्द्रायुधजालवर्णांशुकोत्तरीयमिवैकस्कन्धक्षिप्तमुद्रहता, चूतपल्लवकोमलमनवरतताम्बूलबद्ध-
रागान्धकारमधरं दधता, कर्णान्तायतस्य स्वभावधवलस्य धवलनिद्रा लोचनयुगलस्य धवलयतेव

हर्ष इति । हर्षजनिता ये नयनजलकणा एव प्रमोदबाष्पपृषता एव नीहारं तुहिनं हिमं यस्मिन् ।
वियद्विहारिणि व्योमचारिणि मनोहारिण्यभिरामे । अस्यामिति । अस्यां पूर्वोक्तायां वेलायां समयवि-
शेषे । खलु निश्चयेन । मामन्तरेण मद्यतिरेकेण वैशम्पायनः । अथ च वराकी पत्रलेखा । अथ च राजपुत्रलो-
को नृपसुतसमूहः किं चिन्तयति किं चिन्तयिष्यति । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यति
वर्तमानता । इति चिन्तयन्नेवेति ध्यायन्नेव निद्रां ययौ प्रमीलां प्राप्तवान् ।

अथेति । क्षीणायां क्षपायामुषसि प्रभाते संध्यामुपास्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राणि पूतान्यधमर्षणान्यापो-
देवतास्तुतिरूपाणि महाश्वेतायां जपन्त्यां स्मरन्त्यां सत्यां निर्वर्तितो विहितः प्राभातिकः प्रत्युषःसंबन्धी विधियै-
नैवविधे चन्द्रापीडे सा तरलिका प्रत्युषस्येव प्रादुरासीत्प्रकटीवभूवेत्यन्वयः । कीदृशी । केयूरकनाम्ना गन्धर्वदार-
केणानुगम्यमाना । अथ केयूरकं विशेषयन्नाह—षोडशेति । षोडश वर्षाणि हायनानि तैः परिमितं वयो
यस्य स तथा तेन । तावन्मात्रप्रमाणेनेत्यर्थः । सहावष्टम्भेनाभिमानेन वर्तमाना सावष्टम्भाकृतिराकारो यस्य स
तेन । किं कुर्वता । मदखेदेनालसो मन्थरो यो गजो हस्ती तस्य गमनवद्गुरूणि पदानि चरणन्यासानि
निक्षिपता स्थापयता । पर्युषितो गतदिनसक्तो यो चन्दनाङ्गरागस्तेन धूसरमीषत्पाण्डुरमूढदण्डद्वयं सक्थि-
दण्डद्वितयं यस्य स तेन । कुङ्कुमेति । कुङ्कुमं केसरं तस्य रागेण पिञ्जरः पीतरक्तोऽरुणो देहस्थरागो
यस्य स तेन । किं कुर्वता । केवलमधरवासोऽधोऽंशुकमेव वसानेन परिधानीकुर्वता । अथाधरवासो विशे-
षयन्नाह—चामीति । चामीकरस्य सुवर्णस्य शृङ्खलाकलापस्तेन निविडं यथा स्यात्तथा नियमितं बद्धम् ।
कक्षेति । कक्षाबन्धात्कटिवन्धादतिरिक्तस्य वस्त्रस्य प्रेङ्खन्त उल्लसन्तः पल्लवा अञ्जला यस्य तत् । निर्गतं यदुदरं
तस्य भावस्तत्ता तथा विभक्तो विभागीकृतो मध्यो मध्यभागे यस्य स तेन । अनेन सामुद्रिकसुलक्षणलमुक्तम् ।
विपुलेति । विपुलं बृहद्वक्षो भुजान्तरं यस्य स तेन । दीर्घेति । दीर्घावायतावनुवृत्तपीनौ परम्परया पुष्टौ
बाहू भुजौ यस्य स तेन । वामेति । वामप्रकोष्ठे दक्षिणैतरकलाचिकायां दोलायमानं कम्पमानं माणिक्यव-

दिगन्तराणि कुमुदवनानीव वर्षता, पुण्डरीकमयमिव दिवसं कुर्वता, कनकपट्टपृथुललाटेन, अलिकुलनीलसंरलशिरसिजेन, अग्राम्याकृतिना, राजकुलसंपर्कचतुरेण, गन्धर्वदारकेण के-
यूरकनाम्नानुगम्यमाना प्रत्युषस्येव प्रादुरासीत् । आगत्य च कोऽयमित्युपजातकुतूहला चन्द्रा-
पीडं सुचिरमर्बलोक्य महाश्वेतायाः समीपमुपसृत्य कृतप्रणामा सविनयमुपाविशत् । अनन्तरं
चातिदूरानतेनोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोऽपि महाश्वेतादृष्टिनिःसृष्टं नातिसमीपवर्तिं शिला-
तलं भेजे । उपविष्टश्च तमदृष्टपूर्वमधःकृतकुसुमायुधमुपहसितसुरासुरगन्धर्वविद्याधररूपं रू-
पातिशयं चन्द्रापीडस्य दृष्ट्वा विस्मयमापेदे । परिसमाप्तजपा तु महाश्वेता पप्रच्छ तरलिकाम्
—‘किं त्वया दृष्टा प्रियसखी कादम्बरी कुशलिनी । करिष्यति वा तदस्मद्वचनम्’ इति ।
अथ सा तरलिकया विनयावनतमौलिरिषद्वलम्बितकर्णपाशमतिमधुरया गिरा व्यजिज्ञपत्—
‘भर्तृदारिके, दृष्टा खलु मया भर्तृदारिका कादम्बरी सर्वतः कुशलिनी । विज्ञापिता च नि-
खिलं भर्तृदुहितुः संदेशम् । आकर्ष्य च यत्तया संततमुक्तस्थूलाश्रुविन्दुवर्षं रुदित्वा प्रतिसं-
दिष्टम्, तदेष तथैव विसर्जितस्तस्या एव वीणावादकः केयूरकः कथयिष्यति’ इत्युक्त्वा
विरराम । विरतवचसि तस्यां केयूरकोऽब्रवीत्—‘भर्तृदारिके महाश्वेते, देवी कादम्बरी दृढ-

युगलस्य नेत्रयुगमस्य धवलान्ना शुभ्रत्वेन दिगन्तराणि धवलयेतेव शुभ्रीकुर्वतेव कुमुदवनानीव कैरवखण्डानी-
व वर्षता वृष्टिं कुर्वता । पुण्डरीकमयमिव सिताम्भोजमयमिव दिवसं वासरं कुर्वता सज्जता । कनकेति ।
कनकपट्टवत्सुवर्णपट्टवत्पृथु विलीर्णं ललाटमलिकं यस्य स तेन । अलीति । अलिकुलवल्लीलाः सरला अवकाः
शिरसिजाः केशा यस्य स तेन । अग्राम्येति । अग्राम्या नागरीयाकृतिराकारो यस्य स तेन । राजेति ।
राजकुलेन यः संपर्कः संबन्धस्तत्र चतुरेण चातुर्ययुक्तेन । आगत्य चेति । आगत्य चैत्य च । कोऽयमित्युप-
जातं समुत्पन्नं कुतूहलं यस्याः सा तथा । सुचिरं चिरकालं यावत् । चन्द्रापीडमवलोक्य निरीक्ष्य महाश्वेतायाः
समीपमुपसृत्यागत्य कृतो विहितः प्रणामो यया सा सविनयमुपाविशदुपविष्टा । अनन्तरमिति । तरलिका-
वस्थानन्तरमतिदूरादानतेन नग्रेणोत्तमाङ्गेन शिरसा प्रणम्य नमस्कृत्य केयूरकोऽपि महाश्वेताया दृष्ट्वा निःसृष्टं
दर्शितं नातिसमीपवर्तिं नातिनिकटवर्तिं शिलातलं भेजेऽधितस्थौ । उपविष्टश्चेति । तत्रोपविष्ट आसीनश्च
स तमदृष्टपूर्वमनवलोकितपूर्वमधः कृतः कुसुमायुधो येन स तमुपहसितं न्यकृतं सुरासुरगन्धर्वविद्याधराणां रूपं
सौन्दर्यं येन स तमेवविधं चन्द्रापीडस्य रूपातिशयं सौन्दर्याधिक्यं दृष्ट्वा चावलोक्य च विस्मयमाश्चर्यमापेदे प्रा-
प्तवान् । परीति । परिसमाप्तः पूर्णाभूतो जपो जापो यस्याः सैवविधा महाश्वेता तरलिकामिति पप्रच्छेत्यप्रा-
क्षीत् । इतिथोऽयमाह—कादम्बरीति । कादम्बरी प्रियसखी बल्लभयस्या कुशलिनी कल्याणवती किं लया किं
दृष्ट्वालोकिता । वा अथवा तत्पूर्वोक्तमस्मद्वचनं करिष्यति । अथेति । तदप्रश्नानन्तरं सा तरलिका विनये-

दत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति—‘यदियमागत्य मामवदत्तरलिका तत्कथय किमयं गुरुजनानुरोधः, किमिदं मञ्चित्तपरीक्षणम्, किं गृहनिवासापराधनिपुणोपालम्भः, किं प्रेमविच्छेदाभिलाषः, किं भक्तजनपरित्यागोपायः, किं वा प्रकोपः । जानास्येव मे सहजप्रेमनिस्यन्दनिर्भरं हृदयम् । एवमतिनिष्ठुरं संदिशन्ती कथमसि न लज्जिता । तथा मधुरभाषिणी केनासि शिक्षिता वक्तुमप्रियं परुषमभिधातुं वा । स्वस्थोऽपि तावत्क इव सहृदयः कनीयस्वसानविरसे कर्मणीदृशे मतिमुपसर्पयेत्, किमुतातिदुःखाभिहतहृदयोऽस्मद्विधो जनः । सुहृदुःखखेदिते हि मनसि कैव सुखाशा, कैव निर्वृतिः, कीदृशाः संभोगाः, कानि वा हसितानि । येनेदृशीं दशामुपनीता प्रियसखी, कथमतिदारुणं तमहं विषमिवाप्रियकारिणं कामं सकामं कुर्याम् । दिवसकरास्तमयविधुरासु नलिनीषु सहवासपरिचयाच्चक्रवाकयुवतिरपि पतिसमागममुखानि त्रैजति, किमुत नार्यः । यत्र भर्तृविरहविधुरा परिहृतपरपुरुषदर्शना दिवानिशं निवसति प्रियसखी कथमिव तन्मय हृदयमपरः प्रविशेज्जनः । यत्र च भर्तृविरहविधुरा त्रैतकर्षिताङ्गी प्रियसखी महत्कुच्छ्रमनुभवति, तत्राहमवगणय्यैतत्कथमात्मसुखार्थिनी पाणिं

दत्तः कण्ठग्रहो यया सा । कृतालिङ्गनेत्यर्थः । त्वां विज्ञापयति विज्ञप्तिं करोति । किं विज्ञप्तिं कृतवतीत्याह—यदियमिति । इयं तरलिका मामागत्यैव यदवदद्वोचत्तत्कथय ब्रूहि । किमयं गुरुजनानुरोधः किं गुरुजनपारवश्यम् । किमिदं मञ्चित्तस्य मन्मनसः परीक्षणं परीक्षाकरणम् । किं गृहनिवासलक्षणो योऽपराध आगतस्य निपुणो योग्योऽयमुपालम्भः । किं प्रेमविच्छेदार्थं स्नेहनिवृत्त्यै अयमभिलाषः संलापः । किं भक्तजनस्य सेवकजनस्य परित्याग उपायः प्रपञ्चः । किं वा प्रकोपः प्रतिघा । सहजं स्वाभाविकं यत्प्रेम तस्य निस्यन्दो रसस्तेन निर्भरं हृदयं मे मम ज्ञानस्थेव जानन्त्येवाएवं अतिनिष्ठुरमतिपरुषं संदिशन्ती कथयन्ती कथं न लज्जितासि । तथा त्वं मधुरभाषिणी सत्यप्रियमनिष्ठं वक्तुं जल्पितुं परुषं कठिनमभिधातुं कथयितुं केन पुंसा त्वं शिक्षितासि हितोपदेशविषयीकृतासि । स्वास्थ्यवशादेतादृशी मतिरुत्पद्यत इत्यभिप्रायेणाह—स्वस्थोऽपीति । स्वास्थ्यवानपि तावदादौ सहृदयः पण्डितः कनीयसि लघ्वीयसीदृशेऽवसानविरसे प्रान्तदुःखदे कर्मणि क्रियायां क इव को जनो मतिं बुद्धिमुपसर्पयेत् । अस्वस्थानां तु दूरत आस्तेत्याह—किमुतेति । अतिदुःखेनाभिहतं हृदयं यस्यैवंभूतोऽस्मद्विधो जनः किमुत कथ्यते । सर्वथा तत्कर्मणि न प्रवर्तत इत्यर्थः । हीति निश्चितम् । सुहृदुःखखेदिते मित्रदुःखाभिभूते मनसि कैव सुखाशा कः सौख्याभिलाषः । कैव निर्वृतिर्मनःसंतुष्टिः । संभोगा इन्द्रियाः कीदृशाः किंस्वरूपाः । हसितानि स्मितानि कानि च कीदृशानि । येन कामेन प्रियसखीदृशीं दशामवस्थामुपनीता प्रापिता तं विषमिवाप्रियकारिणमनिष्टविधायिनमतिदारुणमतिभीषणं कथं कामं सकामं साभिलाषं कुर्याम् । प्रणयसखीदुःखेन स्वस्मिन्दुःखवत्त्वं निदर्शयन्नाह—दिवसेति । दिवसकरस्य सूर्यस्यास्तमयेन पराद्रीपान्तरगमनेन विधुरासु दुःखितासु नलिनीषु कमलिनीषु सत्सु सहवासपरिचयाच्चक्रवाकयुवतिरपि द्वन्द्व-

प्राहयिष्यामि कथं वा मम सुखं भविष्यति, त्वत्प्रेम्णा चास्मिन्वस्तुनि कुमारिकाजनवि-
रुद्धं स्वातन्त्र्यमालम्ब्याङ्गीकृतमप्ययं, समवधीरितो विनयः, गुरुवचनमतिक्रामितम्, न
गणितो लोकापवादः, वनिताजनस्य सहजसामभरणमुत्सृष्टा लज्जा, सा कथय कथमिव पुनरत्र
प्रवर्तते । तदयमञ्जलिरुपरचितः, प्रणामोऽयम्, इदं च पादग्रहणम्, अनुगृहाण माम्,
वनमितो गतासि मे जीवितेन सहेति मा कृथाः स्वप्नेऽपि पुनरिममर्थं मनसि' इत्यभिधाय
तूष्णीमभूत् । महाश्वेता तु तच्छ्रुत्वा सुचिरं विचार्य 'गच्छ । स्वयमेवाहमागत्य यथार्हमा-
चरिष्यामि' इत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत् । गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच—'राजपुत्र,
रमणीयो हेमकूटः, चित्रा च चित्ररथराजधानी, बहुकुतूहलः, किंपुरुषविषयः, पेशलो
गन्धर्वलोकोः, सरलहृदया महानुभावा च कादम्बरी । यदि नातिस्वेदकरमिव गमनं कल-
यसि, नावसीदति वा गुरुप्रयोजनम्, अदृष्टचरविषयकुतूहलि वा चेतः, मैद्वचनमनुरुध्यते
वा भवान्, अतिसुखदायि वाश्चर्यदर्शनम्, अहंसि वा प्रणयम्, इममप्रत्याख्यानयोग्यं वा
जनं मन्यसे, समारूढो वा परिचयलेशः अनुग्राह्यो वायं जनः, ततो नार्हसि निष्फलां

न स्वेष्टसिद्धिरित्यत आह—कथमिति । वेति पक्षान्तरे । कथं मम सुखं भविष्यति । इष्टविरहव्याकुलचित्त-
त्वेन सुखमिति भावः । अथ लया साकं यत्प्रेम तदपि न भविष्यति । 'इपिते इपितं चेतस्यात्तदा प्रेम प्रवर्तते'
इति श्रुत्यर्थः । अतस्त्वत्प्रेम्णा त्वत्स्नेहेनास्मिन्वस्तुनि पाणिग्रहणद्विषये एवा कुमारिकाजनविरुद्धं स्वातन्त्र्यं
स्वेच्छाचारिणमालम्ब्याप्ययं उपवीर्यङ्गीकृतं स्वीकृतम् । पित्रादिभिः पाणिग्रहणं कार्यमाणापि पितुराज्ञाभि-
त्यप्ययः । समवधीरितस्तिरस्कृतो विनयः गुरुवचनं पित्रादीनां वचोऽतिक्रामितमुद्धृतम् । तथा लोकापवादो
जनापवादो न गणितो न विचारितः । वनिताजनस्य स्त्रीजनस्य सहजं स्वाभाविकसामभरणं भूषणं लज्जा वपा
सा चोत्सृष्टा त्यक्ता । कथय प्रतिपादय । एतादृशो जनः कथमिव पुनरास्मिन्कर्मणि प्रवर्तते प्रयत्नं करोति ।
उपसंहरति—तदिति हेत्वर्थं । अयमञ्जलिरुपरचितो निबद्धः । अयं च प्रणामो नमस्कारः । इदं च पादग्रहण-
मभिवादनम् । इति हेतोर्ममनुगृहाणानुग्रहं कुरु । इतो मत्समीपान्मे मम जीवितेन प्राणितेन सह वनं गतादि
प्राप्तासि इति स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायामपि पुनर्द्वितीयवारमिमं पूर्वोक्तमर्थं मनसि चित्ते मा कृथा मा व्यधिष्टाः ।
इत्यभिधायेत्युक्त्वा तूष्णीमभूमौनं कृतवती । महाश्वेता तु तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वाकर्ण्य सुचिरं निरकालं यावत्
विचार्य विमृश्य त्वं गच्छ व्रज स्वयमेवात्मनैव । अहमागत्य यथार्हं यथायोग्यमाचरिष्यामीत्युक्त्वा केयूरकं
प्राहिणोत्प्रेषितवती । गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाचाब्रवीत् । किं तदित्याह—राजपुत्रेति । हे राजपुत्र
नृपसूतो, अयं हेमकूटो रमणीयो मनोहरः । चित्ररथो गन्धर्वनाथस्य-राजधानी नृपनिवासनगरी चित्रा
विविधाश्चर्ययुक्ता । बहून्यनेकानि कुतूहलान्याश्चर्याणि यस्मिन्नेवंविधः किंपुरुषाणां किंनराणां विषयो देशः ।
गन्धर्वलोको देवगायनजनः पेशलः सुन्दरः । 'पेशलं हृद्यसुन्दरे' इति कोपः । सरलहृदयाकुटिलचित्ता महानु-

कर्तुमभ्यर्थनामिमाम् । इतो मयैव सह गत्वा हेमकूटमतिरमणीयतानिधानं तत्र दृष्ट्वा च मन्निर्विशेषां कादम्बरीमपनीय तस्या कुमतिमनोमोहविलसितमेकमहो विश्रम्य श्वोभूते प्रत्यागमिष्यसि । मम हि निष्कारणवान्धवं भवन्तमालोक्यैव दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन महतः कालादुच्छसितमिव चेतसा श्रावयित्वा स्ववृत्तान्तमिमं सद्यतामिव गतः शोकः । दुःखितमपि जनं रमयन्ति सज्जनसमागमाः । परसुखोपपादनपराधीनश्च भवादृशां गुणोदयः' इत्युक्तवतीं चैनां चन्द्रापीडोऽब्रवीत्—'भगवति, दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः कर्तव्येषु यथेष्टमशङ्कितया नियुज्यताम्' इत्यभिधाय तया सहैवोदचलत् ।

क्रमेण च गत्वा हेमकूटमासाद्य गन्धर्वराजकुलं समतीत्य काञ्चनतोरणानि सप्तकक्षान्तराणि कन्यान्तःपुरद्वारमवाप । महाश्वेतादर्शनप्रधावितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकवेत्रलताहस्तेन प्रेतीहारजनेनोपदिश्यमानमार्गः, प्रविश्यासंख्येयनारीशतसहस्रसंबोधः स्त्रीमयमपरमिव जीवलोकम्, इयत्तां प्रहीतुमेकत्र त्रैलोक्यस्त्रैणमिव संहृतम्, अपुरुषमिव सर्गान्तरम्, अङ्गनाद्वीपमिवापूर्वमुत्पन्नम्, पञ्चममिव नारीयुगावतारम्, अपरमिव पुरुषद्वेवि-

श्वो भवसि । इतोऽस्मात्स्थानान्मयैव सह अतिरमणीयतानिधानं चारुताशेवधिं हेमकूटं गत्वा । तत्रेति । तस्मिन्स्थले मत्तो निर्गतो विशेषो यस्याम् । मत्सदृशीमित्यर्थः । एतादृशीं कादम्बरीं दृष्ट्वा विलोक्य च तस्याः कादम्बरीः कुरितता मतिर्यस्मादेवंविधो यो मनोमोहधेतसोऽज्ञानं तस्य विलसितं चेष्टितमपनीय दूरीकृत्यैकोऽहर्दिनं विश्रम्य विश्रामं गृहीत्वा । श्वोभूत इति । श्व आगामिदिने तस्मिन्भूते जाते सति प्रत्यागमिष्यसि पश्चादायास्यसि । ममेति । ह्रीति निश्चितम् । मम निष्कारणवान्धवं निमित्तव्यतिरेकेण स्वजनं भ्रातरं वा भवन्तं त्वामालोक्यैव निरीक्ष्यैव दुःखमेवान्धकारं तिमिरं तस्य भारो वीवधस्तेनाक्रान्तेन व्याप्तेन चेतसा चित्तेन महतः कालाच्चिरसमयादुच्छसितमिव गृहीतश्वासमिव । इमं स्ववृत्तान्तं स्वकीयोदन्तं श्रावयित्वा कथयित्वा । सोढुं शक्यः सद्यस्तस्य भावस्तत्ता तामिव गतः प्राप्तः शोकः । श्रावणेन स शोको जीर्णतां प्राप्त इत्यर्थः । तत्रोपपादकमाह—दुःखितमपीति । सज्जनसमागमा दुःखितमपि जनं रमयन्ति विनोदयन्ति । अत्रार्थे हेतुमाह—परेति । परस्यान्यस्य यत्सुखं तस्य यदुपपादनं तत्र पराधीनः परायत्तः । तन्निमित्तक इति यावत् । भवादृशां त्वत्सदृशानां गुणोदयो गुणाः शौर्यादयस्तेषामभ्युदय इति पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तवतीं कथितवतीं चन्द्रापीडोऽब्रवीद्वोचत् । हे भगवति, दर्शनात्प्रभृत्वलोकनदिनादारभ्य परवान्पराधीनः । त्वदायत्त इति यावत् । अयं जनः । कर्तव्येषु कार्येषु यथेष्टमशङ्कितया शङ्कारहिततया भवत्या नियुज्यतां प्रेर्यतामित्यभिधायेत्युक्त्वा तया महाश्वेतया सहोदचलत्प्रस्थानमकरोत् ।

क्रमेण परिपाठ्या गत्वा च हेमकूटं गन्धर्वराजकुलमासाद्य प्राप्य काञ्चनस्य सुवर्णस्य तोरणानि बहिर्द्वाराणि श्रेष्ठैर्विधानि सप्तकक्षान्तराणि गृहान्तराणि समतीत्य व्यतिक्रम्य कन्यानां यदन्तःपुरं तस्य द्वारमवाप प्राप्तवान् । तदनन्तरं कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्शेक्षाचक्रं । किंविशिष्टः कुमारः । महाश्वेताया दर्शनार्थम-

प्रजापतिनिर्माणम्, अनेककल्पकल्पनार्थमुत्पाद्य स्थापितमिवाङ्गनाकोशम्, अतिविस्तारिणा युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण प्लावितदिगन्तरेण सिञ्चतेवामृतरसविसरेण दिवसमार्द्राकुर्वतेव भुवनान्तरालं बहुलप्रभावाधिना मरकतमणिमयेन सर्वतः परिगततया तेजोमयमिव चन्द्र-मण्डलसहस्रैरिव निमित्तसंस्थानम्, ज्योत्स्नयेव घटितसंनिवेशम्, आभरणप्रभाभिरिव नि-ष्पादितदिगन्तरम्, विभ्रमैरिव कृतसर्वोपकरणम्, यौवनविलासैरिवोत्पादितावयवम्, रति-विलसितैरिव रञ्चितसंचयम्, मन्मथाचरितैरिव कल्पितावकाशम्, अनुरागेणवानुलिप्तसक-लजनप्रवेशम्, शृङ्गारमयमिव, सौन्दर्यमयमिव, सुरताधिदैवतमयमिव, कुसुमशरमयमिव, कुतूहलमयमिव, आश्चर्यमिव, सौकुमार्यमयमिव, कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्श । अति-बहुलतया च तस्य कन्यकाजनस्य समन्तादाननद्युतिभिरिन्दुबिम्बवृष्टिमिव पतन्तीम्, अपा-ङ्गविक्षेपैश्चलितकुवलयवनमयीमिव क्रियमाणामवनीम्, अतिनिभृतभ्रूलताविभ्रमैः काम-

तस्य पञ्चमभवतारमिव । **अपरमिति ।** पुरुषे द्वेभो विद्यते यस्यैवंभूतो यः प्रजापतिः ब्रह्मा तस्यापरमन्य-निर्माणमिव । पुरुषद्वेषिविशेषणेन केवलं स्त्रीनिर्माणकर्तृत्वमेव सूचितम् । **अनेकेति ।** अनेके ये कल्पा युगान्तास्त-त्र कल्पना रचना । स्त्रीणामिति शेषः । तदर्थमङ्गनाकोशं स्त्रीभाण्डागारमुत्पाद्य विधाय स्थापितमिव रक्षितमिव । एतेन युगान्तरे स्त्रीनिर्माणप्रयासाभाव इति सूचितम् । पुनः कीदृशम् । अतिविस्तारिणा युवतिजनानां लावण्यं सौन्दर्यातिशयस्तस्य या प्रभा कान्तिस्तस्याः पूर उक्तर्षस्तेन । अथ च बहुला या प्रभा कान्तिस्तद्वाधिर्गो मरकत-मणिमयेनाश्मगर्भमणिप्रचुरेण । अर्थान्निर्माणेन । सर्वतः समन्तात्परिगततया व्याप्ततया तेजोमयमिव कान्ति-समूहमयमिव । अथ युवतिलावण्यं विशेषयन्नाह—**अमृतेति ।** अमृतरसस्य पीयूषद्रवस्य यो विसरः समूह-स्तेन दिवसं दिनं सिञ्चतेव सेकक्रियां कुर्वतेव प्लावितं क्षालितं दिगन्तरं येन तेन । किं कुर्वता लावण्यप्रभापूरेण भुवनान्तरालं विष्टपान्तरालमार्द्राकुर्वतेवाशुष्कतां विदधतेव । अत्र च मरकतमणेः श्यामत्वे लावण्यप्रभापू-रस्य च पाण्डुरत्वे क्रमं विहाय यथोचितमुत्प्रेक्षते—**चन्द्रेति ।** चन्द्रमण्डलसहस्रैर्निर्मितं रचितं संस्थानमा-कृतिविशेषो यस्यैतादृशमिव । श्यामतासाम्यादिति भावः । पाण्डुरत्वेनाह—**ज्योत्स्नयेति ।** ज्योत्स्नया चन्द्र-कया घटितो निर्मितः संनिवेशः संस्थानं यस्य स एतादृशमिव । 'अमृतरसविश्रुतिर्वा साम्यम् । आभरणेति । आभरणप्रभाभिर्भूषणकान्तिभिर्निष्पादितं दिगन्तरं दिगवकाशं यस्मिन्नेतादृशमिव । एतेनाभरणानामतिशयो-द्योतितः । **विभ्रमैरिति ।** विभ्रमैर्भ्रूसमुद्भवैः कृतं सर्वोपकरणं सर्वा सामग्री यस्मिन्नेतादृशमिव । **यौवनेति ।** यौवनविलासैश्चाहण्यविलसितैरुत्पादिता अवयवा यस्मिन्नेतादृशमिव । **रतीति ।** रतिः कामयोषितद्विलसितै रञ्चितः संचयः समूहो यस्मिन्नेतादृशमिव । **मन्मथेति ।** मन्मथाचरितैः कंदर्पाचरणैः कल्पितोऽवकाशोऽव-गाहो यस्मिन्नेतादृशमिव । **अन्विति ।** अनुरागेण प्रीत्यानुलिप्तः सकलजनप्रवेशो यस्मिन्नेवंभूतमिव । शृङ्गारमय-

कार्मुकबलानीव प्रचलितानि शिरसिजकलापान्धकारैर्वहुलपक्षप्रदोषसार्थानिव संबध्रतः,
स्मितप्रभाभिरुत्फुल्लकुसुमधवलानिव वसन्तदिवसान्संचरतः, श्वसितानिलपरिमलैर्मलयमारु-
तानिव परिभ्रमतः, कपोलमण्डलालोकैर्माणिक्यदर्पणसहस्राणीव स्फुरितानि, करतलरामेण
रक्तकमलवनवर्पिणमिव जीवलोकम्, कररुहस्फुरणेन कुसुमायुधशरसहस्रैरिव संछादितदि-
गन्तराणि, आभरणकिरणेन्द्रायुधजालकैरुड्डीयमानानीव भुवनमयूरवृन्दानि, यौवनविकारै-
रुत्पाद्यमानानीव मन्मथसहस्राण्यद्राक्षीत् । उचितव्यापारव्यपदेशेन कुमारिकाणां सखी-
हस्तावलम्बेषु पाणिग्रहणानि, वेणुवाद्येषु चुम्बनव्यतिकरान्, वीणासु कररुहव्यापारान्,
कन्दुकक्रीडासु करतलप्रहारान्, भुवनलतासेककलशकण्ठेषु भुजलतापरिष्वङ्गान्, लीला-
दोलासु नितम्बवर्तनप्रेक्षितानि, ताम्बूलवीटिकावखण्डनेषु दशनोपचारान्, वैकुलवि-
टपेषु मधुगण्डूपप्रचारान्, अशोकतरुताडनेषु चरणाभिघातान्, उपहारकुसुमस्खलनेषु
सीत्कारानतिरिक्तं सुरतमिवाभ्यस्यन्तीनामपश्यत् । यत्र च कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक-

बोक्षर्परूपाणीव । अत्र वक्रलसाम्यादुपमानोपमेयभावः । शिरसीति । शिरसिजाः केशास्तेषां कलापाः समु-
दायास्तद्रूपाण्यन्धकाराणि तैर्वहुलपक्षाणां कृष्णपक्षाणां प्रदोषसार्थान्यामिनीमुखसमूहान्संबध्रत इव संबध्रत
इव । एतेन केशकलापेषु श्यामतातिशयो बोध्यते । स्मितेति । स्मितं हास्यं तस्य प्रभाभिः कान्तिभिरुत्फु-
ल्लकुसुमधवलान्वसन्तदिवसान्संचरत इव व्रजत इव । श्वसितेति । श्वसितानिलस्य श्वासवायोः परिमलरा-
मोदैर्मलयमारुतान्परिभ्रमत इव संचरत इव । कपोलेति । गच्छात्परप्रदेशाः कपोलास्तेषां मण्डलं समूहस्त-
स्यालोकैः प्रकाशैः स्फुरितानि माणिक्यदर्पणसहस्राणीव रत्नादर्शदशशतानीव । एतेन कपोलयोः खञ्जताति-
शयो दर्शितः । कर इति । करतलरामेण रक्तकमलवनवर्पिणं जीवलोकमिव । कररुहा नखास्तेषां स्फुरणेन
विद्योतनेन कुसुमायुधशरसहस्रैः संछादितदिगन्तराण्यच्छादितककुवन्तराणि । आभरणेति । आभरणकि-
रणान्येवेन्द्रायुधजालानि तैरुड्डीयमानानीव व्योम्नि व्रजमानानीव भुवनमयूरवृन्दानि गृहकलापिमण्डलानि ।
यौवनेति । यौवनविकारैस्तावद्विभक्तितमिरुत्पाद्यमानानीव विधीयमानानीव मन्मथसहस्राणि मनोभवसह-
स्राणि । उचितेति । उचितो योग्यो यो व्यापारस्तद्यपदेशेन तन्मिषेण कुमारिकाणामतिरिक्तमद्भुतं सुरतं
मैथुनमभ्यस्यन्तीनामिवाभ्यासं कुर्वन्तीनामिव तत्तदपश्यत् । तत्र सुरतसाधर्म्यमाह—सखीति । सखीनामा-
लीनां हस्तावलम्बेषु करावलम्बेषु पाणिग्रहणानि हस्तगृहणानि । वेणुवाद्येषु वंशातोद्येषु चुम्बनव्यतिकरान्मुख-
स्पर्शनवृत्तान्तान् । वीणासु वादकीषु कररुहव्यापारान्नखरव्यवहारान् । कन्दुकक्रीडाखन्दुकलीलासु करतलप्र-
हारान्दस्तलप्रघातान् । भुवनेति । भुवनलतानां गृहवल्लीनां सेकार्थं कलशकण्ठेषु कुम्भनिरगणेषु भुजल-
तापरिष्वङ्गान्वाहुवल्ल्यालिङ्गान् । लीलादोलासु क्रीडाप्रेक्षासु नितम्ब आरोहः स्तनः कुचस्तयोः प्रेक्षितानि
भुवनि । आभरणेति । आभरणकिरणान्येवेन्द्रायुधजालानि तैरुड्डीयमानानीव व्योम्नि व्रजमानानीव भुवनमयूरवृन्दानि गृहकलापिमण्डलानि ।

एव मुखप्रक्षालनम्, लोचनान्येव कर्णोत्पलानि, हसितच्छवय एवाङ्गरागाः, निश्वासा एवाधिवासगन्धयुक्तयः, अधरशुतिरेव कुङ्कुममुखानुलेपनम्, आलापा एव तन्त्रीनिनादाः, भुजलता एव चम्पकवैकक्ष्यमालाः, करतलान्येव लीलाकमलानि, स्तना एव दर्पणाः, निजदेहप्रभैवांशुकावगुण्ठनम्, जघनस्थलान्येव विलासमणिशिलातलानि, कोमलाङ्गुलिराग एव चरणालत्तरसः, नखमणिमरीचय एव कुट्टिमोपहारकुसुमप्रकराः । यत्र चालत्तरसोऽपि चरणातिभारः, वकुलमालिकामेखलाकलनमपि गमनविघ्नकरम्, अङ्गरागगौरवमप्यधिकश्वासनिमित्तम्, अंशुकभारोऽपि ग्लानिकारणम्, मङ्गलप्रतिसरवलयविधृतिरपि करतलविधृतिहेतुः, अवतंसकुसुमधारणमपि श्रमः, कर्णपूरकमलतरलमधुरकपक्षपर्वनोऽप्यायासकरः । तथा च यत्र सखीदर्शनेष्वकृतहस्तावलम्बनमुत्थानमतिसाहसम्, प्रसाधनेषु हारभारसहिष्णुता स्तनकार्कश्यप्रभावः, कुसुमावचयेषु द्वितीयपुष्पग्रहणमप्ययुवतिजनोचितम्, कन्यकावि-

एव मुखं वक्त्रं तस्य प्रक्षालनं धावनम् । अत्र स्वच्छलकरणसाम्येन जलालोकयोरुपमानोपमेयभावः । कर्णा-
न्तररूपव्यङ्ग्यसाम्येनाह—**लोचनेति** । लोचनान्येव नेत्राण्येव कर्णोत्पलानि कर्णावतंसानि । पाण्डुरत्वसा-
म्येनाह—**हसितेति** । हसितं स्मितं तस्य छवयः कान्तय एवाङ्गरागा विलेपनानि । **निश्वासेति** । निश्वासाः
पवनास्त एवाधिवासे वस्त्रादीनां संस्कारकरणे गन्धयुक्तयः सुगन्धीकरणप्रकाराः । रक्तत्वसाम्येनाह—
अधरेति । अधरो दन्तच्छदस्तस्य द्युतिरेव कुङ्कुमं तेन मुखस्य वक्त्रस्यानुलेपनम् । मञ्जुलत्वसाम्येनाह—
आलापा इति । आलापा एव संभाषणान्येव तन्त्रीनिनादा वीणाध्वनयः । मृदुत्वसाम्येनाह—**भुजेति** ।
भुजलता एव चम्पको हेमपुष्पकस्तस्य वैकक्ष्यमाला उत्तरासङ्गजः । **करेति** । करतलान्येव लीलाकमलानि
क्रीडापङ्कजानि । निर्मलत्वसाम्येनाह—**स्तनेति** । स्तना एव दर्पणा मुकुराः । निश्चितत्वसाम्येनाह—**निजेति** ।
निजदेहप्रभैव स्वशरीरदीप्तिरेवांशुकेन वस्त्रेणावगुण्ठनमाच्छादनम् । विस्तरातिशयादाह—**जघनेति** । जघन-
स्थलान्येव कट्याः पुरोभागप्रदेश एव विलासा लीलाविशेषास्तेषां मणिशिलातलानि । **कोमलेति** । कोम-
ला या अङ्गुल्यस्तासां राग एव चरणयोः पादयोरलत्तकरसो यावकरसः । **नखेति** । नखा एव मणयः, नख-
निष्ठाभरणमणयो वा तेषां मरीचय एव दीधितय एव कुट्टिमेषु बद्धभूमिष्वपहारकुसुमानां प्रकराः समूहाः । **यत्र
चेति** । यत्र कन्यकासमुदायेऽलत्तरसोऽपि यावकरसोऽपि चरणयोः पादयोरतिभारो व्यर्थः । स्वत एव चरण-
योरारुण्यदिति भावः । **वकुलेति** । वकुलमालिका केसरस्रजो मेखला रसना तस्या आकलनमपि धारणमपि
गमनविघ्नकरं गतिप्रतिबन्धकम् । सौकुमार्यातिशयादिति भावः । **अङ्गेति** । अङ्गरागो विलेपनं तस्य गौरवम-
प्यधिकश्वासनिमित्तमतिप्रयासकारणम् । अङ्गरागेभ्यः शरीररागस्य सातिशयत्वात् । **अंशुकेति** । अंशुकभारो-
ऽपि वस्त्रभारोऽपि ग्लानिकारणम् । सातिशयदेहप्रभाववरणरूपत्वात् । **मङ्गलेति** । मङ्गलार्थं प्रतिसरवलयं
हस्तसूत्रवलयं तस्य विधृतिरपि धारणमपि करतलस्य हस्ततलस्य विधृतिः कम्पनं तन्मात्रहेतुः । स्वतः सुन्दरत्वा-
च्छेयस्करत्वाच्च मणिवन्धस्य । **अवेति** । अवतंसकुसुमानां धारणमपि श्रमः क्लेशः । **कर्णेति** । कर्णा-

ज्ञानेषु माल्यग्रन्थर्नमसुकुमारजनव्यापारः देवताप्रमाणेषु मध्यभागभङ्गो नातिविस्मयकरः ।
तस्य चैवंविधस्य किञ्चिदभ्यन्तरमतिक्रम्येतश्चेतश्च परिभ्रमतः कादम्बरीप्रत्यासन्नस्य परि-
जनस्य शुश्राव तांस्तानतिमनोहरानालापान् । तथाहि—‘लवलिके, कल्पय केतकीधूलिभि-
र्लवलीलतालवालमण्डलानि । सागरिके, गन्धोदकदीर्घिकासु विकिर रत्नवालुकाम् । मृणा-
लिके, कृत्रिमकमलिनीषु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिश्छुरय यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि । मकरिके, कर्पू-
रपल्लवरसेनाधिवासय गन्धपात्राणि । रजनिके, तमालवीथिकान्धकारेषु निधेहि मणिप्रदी-
पान् । कुमुदिके, स्थगय शकुनिकुलरक्षणाय मुक्ताजालैर्दाडिमीफलानि । निपुणिके, लिखं
मणिशालभञ्जिकास्तनेषु कुङ्कुमरसपत्रभङ्गान् । उत्पलिके, परामृश कनकसंमार्जनीभिः कद-
लीगृहमरकतवेदिकां । केसरिके, सिन्धु मदिरारसेन बकुलकुसुममालागृहाणि । मालतिके,
पाटलय सिन्दूररेणुना कामदेवगृहदन्तवलभिकाम् । नलिनिके, पायय कमलमधुरसं भवन-
कलहंसान् । कदलिके, नय धारागृहं गृहमयूरान् । कमलिनिके, प्रयच्छ चक्रवाकशावकेभ्यो
मृणालक्षीररसम् । चूतलतिके, देहि पञ्जरपुष्कोकिलेभ्यश्चूतकलिकाङ्कुराहारम् । पल्लविके,
भोजय मरिचाग्रपल्लवदलानि भवनहारीतान् । लवङ्गिके, निचिक्षिप चकोरपञ्जरेषु पिप्प-

ध्वनितम् । पुनः सौकुमार्यातिशयमाह—कन्यकेति । कन्यकाविज्ञानेषु कुमारिकाणां कलासु माल्यग्रन्थनमसुकु-
मारजनव्यापारः । अतिकर्षकजनविधेयमित्यर्थः । एतेन माल्यापेक्षयापि सौकुमार्यं व्यज्यते । देवतेति । देव-
तानां प्रणामेषु नमस्क्रियासु । मध्यभागस्यातिसूक्ष्मत्वात् । भङ्गो द्वैधीभावो न भवति सोऽतिविस्मयकर
आश्चर्यकरः । एतेन मध्यभागस्य स्वारसिकं कृतत्वं व्यज्यते ।

तदनन्तरं स चन्द्रापीडः किञ्चिदभ्यन्तरं मध्यभागमतिक्रम्येतश्चेतश्च परिभ्रमतः पर्यटत एवंविधस्य तस्य
कादम्बरीप्रत्यासन्नस्य कुमारिकासमीपवर्तिनः परिजनस्य परिवारस्यातिमनोहरांस्तांस्तानालापान्संलापाञ्छुश्रा-
वाकर्णयामास । एतदेव दर्शयति—तथा हीति । हे लवलिके, केतकीधूलिभिः केतकीपरागैर्लवलीलताया
आलवालमण्डलान्यावालमण्डलानि कल्पय प्रणय । हे सागरिके, गन्धोदकं सुगन्धजलं तस्य दीर्घिकासु वापीषु
रत्नवालुकां विकिरं विक्षिप । हे मृणालिके, कृत्रिमकमलिनीषु यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिश्छु-
रयाच्छोटय । हे मकरिके, कर्पूरपल्लवरसेन गन्धपात्राण्यधिवासय सुगन्धीकुरु । हे रजनिके, तमालवीथि-
कानामन्धकारेषु मणिप्रदीपानिधेहि स्थापय । हे कुमुदिके, शकुनिकुलरक्षणाय पक्षिसमूहनिवारणाय मुक्ता-
जालैर्दाडिमीफलानि स्थगयाच्छादय । हे निपुणिके, मणिशालभञ्जिकास्तनेषु रत्नपुत्रिकाकुचेषु कुङ्कुमरसपत्रभ-
ङ्गांस्त्रिषु लिपीकुरु । हे उत्पलिके, कनकसंमार्जनीभिः सुवर्णबहुरीभिः कदलीगृहमरकतवेदिकां परामृश संमा-
र्जय । हे केसरिके, मदिरारसेन कादम्बरीद्रवेण बकुलकुसुममालागृहाणि सिद्धं सेकं कुरु । हे मालतिके, सिन्दूररे-
णुना नागभूषणधृत्या कामदेवगृहदन्तवलभिकां पाटलय श्वेतरक्तीकुरु । हे नलिनिके, कमलमधुरसं भ-

लीदलशकलानि । मधुकरिके, विरचय कुसुमाभरणकानि । मयूरिके, संगीतशालायां विस-
 र्जय किंनरमिथुनानि । कन्दलिके, समारोहय क्रीडापर्वतशिखरं जीवजीवमिथुनानि । हरि-
 णिके, देहि पञ्जरशुकसारिकाणामुपदेशम्' इत्येतान्यन्यानि च परिहासजल्पितान्यश्रौषीत् ।
 तथाहि—‘चामरिके, मिथ्यामुग्धतां प्रकटयन्ती कमभिसंधातुमिच्छसि । अयि यौवनविला-
 सैरुन्मत्तीकृते, विज्ञातासि या त्वं स्तनकलशभारावनम्यमानमूर्तिर्मणिस्तम्भमयूरानालम्बसे ।
 परिहासकाङ्क्षिणि, रत्नभित्तिपतितमात्मप्रतिविम्बमालपसि । पवनहृतोत्तरीयांशुके, हारप्रभा-
 मायासितकरतलाकलयसि । मणिकुट्टिमेषूपहारकमलस्खलनभीते, निजमुखप्रतिविम्बकानि
 परिहरसि । जालवातायनपतितपद्मरागालोकं प्रति वालातर्पशङ्कया करतलमौतपत्रीकरोषि ।
 खेदस्सस्तेहस्तगैलितर्चामरा नखमणिर्मयूखकलापमाधुनोषि' इत्येतान्यन्यानि च शृण्वन्नेव
 कादम्बरीर्भवनमुपययौ ।

पिप्पलीदलानि प्रियाणीति ध्वनितम् । हे मधुकरिके, कुसुमानामाभरणकानि विभूषणानि विरचय रचनां कुरु ।
 हे मयूरिके, संगीतशालायां नृत्यशालायां किंनरमिथुनानि तुरगवदनद्वन्द्वानि विसर्जय प्रेषय । हे कन्दलिके,
 क्रीडापर्वतशिखरं लीलाशिखरिसातुं जीवजीवमिथुनानि विषदर्शनमृत्युकुयुगलानि समारोहयारोहणं कारय । हे
 हरिणिके, पञ्जरशुकसारिकाणामुपदेशं हितशिक्षां देहि प्रयच्छ । इत्येतानि पूर्वोक्तान्यन्यानि चाग्रे वक्ष्यमाणानि
 परिहासजल्पितानि वचनान्यश्रौषीदाकर्णितवान् । एतदेव दर्शयति—तथाहीति । हे चामरिके, मिथ्या
 वृथा मुग्धतां मुग्धभावं प्रकटयन्ती प्रकाशयन्ती कमभिसंधातुं मिलितुमिच्छसि वाञ्छसि । बाह्यमुग्धत्वप्रक-
 टनेन स्वकीयं कार्यं कर्तुं कामेत्यर्थः । अयीति कोमलामन्त्रणे । हे यौवनविलासैस्ताहण्यविभ्रमैरुन्मत्तीकृते प्राथि-
 लीकृते, सा त्वं विज्ञाता विदितासि या स्तनकलशभारेणावनम्यमाना मूर्तिः शरीरं यस्या एवंविधा मणिभिर्नि-
 र्मिता रचिता ये स्तम्भाः स्थूणास्तेषां मयूरान्कलापिन आलम्बस आलम्बनविपयीकरोषि । परीति । हे परि-
 हासकाङ्क्षिणि, रत्नभित्तिपतितं मणिकुट्ट्यसंकान्तमात्मप्रतिविम्बं स्वकीयं प्रतिरूपमालपसि परिभाषसे । एतेन
 स्वयमेव स्वस्य भाषणमुपहासहेतुरिति ध्वनितम् । पवनेति । पवनेन वायुनाहतं गृहीतमुत्तरीयांशुकमुपरि-
 वृत्तं यस्यास्तस्याः संबोधनं हे पवनहृतोत्तरीयांशुके, लज्जावशादतिशुभ्रत्वसाम्याद्धारप्रभामेवाकलयस्युत्तरीया-
 शुकत्वेन जानासि । अतएवायासितकरतला पुनःपुनस्तद्ग्रहणप्रयासेन परिश्रान्तहस्ततलेत्यर्थः । मणिकुट्टीति ।
 मणिकुट्टिमेषूपहारार्थमुपचारार्थं कमलानि नलिनानि तेभ्यः स्खलनं चरणभिघातस्तस्माद्वीता त्रस्ता तस्याः संबो-
 धनं हे उपहारकमलस्खलनभीत, निजमुखप्रतिविम्बकानि खाननप्रतिच्छायानि परिहरसि त्यजसि । एतेन
 निजात्मप्रतिविम्बान्येव कमलध्रान्त्या त्यजसीति ध्वनितम् । जालेति । जालरूपो यो वातायनो गवाक्षस्तत्र
 पतितं लम्पं पद्मरागो लोहितकमणिस्तस्यालोकं प्रकाशं प्रति वालो नवीनो य आतपः सूर्यालोकस्तस्य शङ्कया

पुलिनायमानमुपवनलतागलितकुसुमरेणुपटलैः, दुर्दिनायमानमनिभृतपरभृतनखक्षताङ्ग-
णसहकारफलरसवर्षैः, नीहारायमाणमनिलविप्रकीर्णैर्बकुलसेकसीधुधाराधूलिभिः, काञ्चनद्वी-
पायमानं चम्पकदलोपहारैः, लीलाशोकवनायमानं कुसुमप्रकरपतितमधुकरवृन्दान्धकारैः,
तथा च संचरतः स्त्रीजनस्य रागसागरायमाणं चरणालक्तकरसविसरैः, अमृतोत्पत्तिदिवसा-
यमानमङ्गरागामोदैः, चन्द्रलोकायमानं दन्तपत्रप्रभामण्डलैः, प्रियङ्गुलतायमानं कृष्णागुरु-
पत्रभङ्गैः, लोहितायमानं कर्णाशोकपल्लवैः, धवलायमानं चन्दनरसविलेपनैः, हरितायमानं
शिरीषकुसुमाभरणैः, अथ सेवार्थमागतेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन प्राकारेणैव लावण्य-
मयेन कृतदीर्घरथ्यामुखाकारं मार्गमद्राक्षीत् । तेन चान्तर्निषतन्तमाभरणकिरणालोकं संपि-
ण्डितं नदीवेणिकाजलप्रवाहमिव वहन्तमपश्यत् । तन्मध्ये च प्रतिस्रोत इव गत्वा प्रतिहा-
रीमण्डलाधिष्ठितपुरोभागं श्रीमण्डपं ददर्श ।

अथेति । सेवार्थमागतेन सपर्यार्थं समायातेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन । ऊर्ध्वत्वसाम्येनाह—लाव-
ण्यमयेन प्राकारेणैव वप्रेणैव । उभयतः संवृतत्वसाम्येनाह—कृत इति । कृतो विहितो दीर्घाया रथ्यायाः ।
लोके 'गल्ली' इति प्रसिद्धायाः मुखाकारो यस्मिन्नेतादृशं मार्गमध्वानमद्राक्षीदालोकितवान् । इतो मार्गविशेष-
णानि प्रदर्शयन्नाह—पुलिनेति । उपवनं गृहसमीपवर्ति काननं तस्य लता वल्लयस्ताभ्यो गलितानि कुसुमानि
पुष्पाणि तेषां रेणुपटलैः परागपुञ्जैः पुलिनायमानं जलोञ्जिततटाश्रयमानम् । श्वेतत्वातिशयात्परागोपेतमार्गस्य
पुलिनोपमानता । अनिभृतेति । अनिभृताश्चञ्चला ये परभृताः पिकास्तेषां नखाः पुनर्भवास्तैः क्षतानि ख-
ण्डितान्यङ्गणमजिरं तत्र ये सहकारा आप्रास्तेषां फलानि सस्यानि तेषां रसवर्षैर्मधुवर्षणैर्दुर्दिनायमानं मेघजनि-
ततमोवदाचरमाणम् । एतेन सर्वत्र तत्तदतिशयो व्यज्यते । अनिलेति । अनिलेन वायुना विप्रकीर्णैर्विक्षि-
प्तैर्बकुलाः केसरास्तेषां सेकार्थं याः सीधुधारा मद्यधारास्तासां धूलिभिः कणैः । श्वेतत्वसाम्यात् । नीहारायमाणं
हिमवदाचरमाणम् । काञ्चनेति । चम्पकदलानि गन्धफलीशकलानि तेषामुपहारैरुपचारैः काञ्चनद्वीपायमानं
स्वर्णान्तरीपवदाचरमाणम् । एतेन पीतत्वातिशयो व्यज्यते । कुसुमेति । कुसुमप्रकरेषु पुष्पसमूहेषु पतितमु-
पविष्टं यन्मधुकरवृन्दं भ्रमरसमूहस्तस्यान्धकारैश्छायायारूपैर्लीलाशोकवनायमानम् । अन्धकारस्य नीलत्वादशोक-
वनसाम्यमित्यर्थः । तथा चेति । तेनैव प्रकारेण संचरतो गच्छतः स्त्रीजनस्य वनितालोकस्य चरणालक्तकरसः
पादरजनार्थयावकरसस्तस्य विसरैः समूहैः रागसागरायमाणं रागसमुद्रवदाचरमाणम् । एतेन रक्तत्वातिशयो
व्यज्यते । अङ्गेति । अङ्गरागस्य विलेपनस्यामोदैः परिमलैरमृतस्य पीयूषस्य य उत्पत्तिदिवसस्तद्वाचरमाणम् ।

तत्र च मध्यभागे पर्यन्तरचितमण्डलेनाथ उपविष्टेन चानेकसहस्रसंख्येन परिस्फुरदाभरणसमूहेन कल्पलतानिवहेनेव कन्यकाजनेन परिवृताम्, नीलांशुकप्रच्छदपटप्रावृतस्य नातिमहतः पर्यङ्कस्यैश्रये धवलोलपधानन्यस्तद्विगुणभुजलतावष्टम्भेनावस्थिताम्, महावराहवंप्रावल्ग्विनीमिव महीं विस्तारिणि देहप्रभाजालजले भुजलताविक्षेपपरिभ्रमैः प्रतरन्तीभिरिव चामरग्राहिणीभिरुपवीज्यमानाम्, निपतितप्रतिबिम्बतयाधस्तामणिकुट्टिभेषु नागैरिवापह्नियमानाम्, उपान्ते च रत्नभित्तिषु दिक्पालैरिव नीयमानाम्, उपरिमणिमण्डपेष्वमरैरिवोत्क्षिप्यमाणाम्, हृदयमिव प्रवेशितां महामणिस्तम्भैः, आपीतामिव भवनदर्पणैः, अधोमुखेन श्रीमण्डपमध्योत्कीर्णेन विद्याधरलोकेन गगनतलमिवारोप्यमाणाम्; चित्रकर्मच्छलेनावलोकनकुतूहलसंपुञ्जितेन त्रिभुवनेनेव परिवृताम्, भूषणरवप्रनृत्तशिखिशर्तविततचित्रचन्द्रकेण भवनेनापि कौतुकोत्पादितलोचनसहस्रेणैव दृश्यमानाम्, आत्मपरिजनेनापि दर्शनलोभादुपाजितदिव्यचक्षुषैवानिमिषनयनेन निर्वर्ण्यमानाम्, लक्ष्णैरपि रागाविष्टैरिवाधिष्ठितसर्वाङ्गाम्,

वान् । अत्रालोकस्याभ्यन्तरावधि निपतनात्, एतस्य प्रत्यभिमुखगमनात्, गमनमात्र एव दृष्टान्तस्तस्मिन्नेव दृष्टान्तस्योचितत्वात्, न तु दर्शनक्रियायामिति ।

तत्र श्रीमण्डपे मध्यभागे कादम्बरीं ददर्शेत्यन्वयः । इतो दूरं कादम्बरीं विशेषयन्नाह—पर्यन्तेति । मण्डपपर्यन्तं रचितं निर्मितं मण्डलं येन स तेन । अथ इति । कुमारिकासनापेक्षयाथ उपविष्टेन स्मितेनानेकेषां सहस्राणां संख्या गणना यस्मिन्स तेन । परीति । परिस्फुरद्देदीप्यमान आभरणानां भूषणानां समूहो यस्मिन्स तेन । मनोहरत्वस्यामेत्याह—कल्पेति । कल्पलता मन्दारवलयस्तासां निवहेनेव समूहेनेव कन्यकाजनेन परिवृताम् । नीलेति । नीलं यदंशुकं तस्य यः प्रच्छदपट उत्तरच्छदस्तेन प्रावृतस्याच्छादितस्य नातिमहतो नातिमहीयसः । परिमाणोपेतस्येत्यर्थः । पर्यङ्कस्य पत्यङ्कस्याश्रयेऽधिकरणे धवलं शुभ्रं यदुपधानमुच्छीर्षकं तत्र न्यस्ता स्थापिता या द्विगुणा भुजलता तदवष्टम्भेन तदाश्रयेणावस्थिताम् । अत्र भुजाया वकीकरणत्वेन द्विगुणत्वं बोध्यम् । धवलालम्बनावस्थितत्वमात्रेणोपमानमाह—महावराहेति । महावराह आदिकोडस्तस्य दंष्ट्रा दाढा तत्रावलम्बिनीमाश्रितां महीमिव वसुधामिव विस्तारिणि प्रसरणशीले देहप्रभाजालमेव जलं पानीयं तस्मिन्भुजलतानां बाहुवल्लीनां विक्षेपरूपा ये परिभ्रमास्तैः प्रसरन्तीभिरिव जलावगाहनं कुर्वन्तीभिरिव चामरग्राहिणीभिरुपवीज्यमानाम् । निपतितेति । मणिकुट्टिभेष्वधस्तान्निपतितं यत्प्रतिबिम्बं प्रतिच्छाद्यस्तस्य भावस्तथा तथा । नागैः सर्पैरपहियमाणामिवान्यत्र नीयमानामिव । तथोपान्ते समीपे च रत्नभित्तिषु तत एव दिक्पालैः सोमादिभिर्नीयमानामिव प्राप्यमाणामिव । तथोपरि मणिमण्डपेषु रत्नजनाश्रयेषु तत एवामरैर्देवैरुत्क्षिप्यमाणामिवोत्पाद्यमानामिव । तत एव महामणिस्तम्भैर्हृदयमिव प्रवेशितां चित्तान्तर्निहिताम् । तत एव भवनदर्पणैर्गृहादर्शोऽपीतामिव पानविषयीकृतामिव । श्रीमण्डपमध्योत्कीर्णेनाधोमुखेन विद्याधरलोकेन गगनतलं व्योमतलमारोप्यमाणामिव तत्र स्थाप्यमाणामिव एतेनोल्लिखितविद्याधररूपाणामतिस्वच्छता दर्शिता । चित्रे-

अकृतपुण्यमिव मुञ्चन्तीं बालभावम्, अदत्तामपि मन्मथावेशपरवशेनेव गृह्यमाणां यौवनेन, अविचलितचरणरागदीधितिभिरिव निर्गताभिरलक्तकरसपाटलितलावण्यजलवेणिकाभिरिव गलिताभिर्निवसित्वांशुकैर्दशाशिखाभिरिवावलम्बिताभिः पादाभरणरत्नांशुलेखासंदेहदायिनीभिरतिकोमलतया नखविवरेण वैपन्तीभिरिव रुधिरधारावर्षमङ्गुलीभिरुपेताभ्यां क्षितितलतारागणमिव नखमणिमण्डलमुद्गहृत्वां विद्रुमरसनदीमिव चरणाभ्यां प्रवर्तयन्तीम्, नूपुरमणि-किरणचक्रवालेन गुरुनितम्बभरखिन्नोरुयुगलसंहायतामिव कर्तुमुद्रच्छतास्पृश्यमानजघनभागाम्, प्रजापतिदृढनिष्पीडितमध्यभागगलितं जघनशिलातलप्रतिघाताल्लवण्यस्रोत इव द्विधागतमूरुद्वयं दधानाम्, सर्वतः प्रसारितदीर्घमयूखमण्डलेर्नेर्ष्यया परपुरुषदर्शनमिव रून्धता कुतूहलेन विस्तारमिव तन्वता स्पर्शमुखेन रोमाञ्चमिव मुञ्चता काञ्चीदाम्ना नितम्बबिम्बस्य विरचितपरिवेषाम्, निपतितसकललोकाहृदयभरेणवातिगुरुनितम्बाम्, उन्नतकुचान्तरितमुख-

भावं मुञ्चन्तीं त्यजन्तीम् । कमिव । अकृतपुण्यमिव निर्भाग्यमिव । अदत्तामिति । अदत्तामप्यनर्पितामपि मन्मथस्य कंदर्पस्यावेश आवेगस्तस्य परवशेन पराधीनेन यौवनेन गृह्यमाणासु स्त्रीक्रियमाणासु । पुनः कीदृशीम् । चरणाभ्यां पादाभ्यां विद्रुमरसनदीमिव हेमकन्दलरसतटिनीमिव प्रवर्तयन्तीं विस्तारयन्तीम् । कीदृशाभ्यां चरणाभ्याम् । अङ्गुलीभिः करशाखाभिरुपेताभ्यां सहिताभ्याम् । कीदृशीभिरङ्गुलीभिः । अविचलितेति । अविचलितो निश्चलो यश्चरणयो रागस्तस्य दीधितिभिरिव प्रभाभिरिव निर्गताभिः प्रत्युद्गताभिः । अलक्तेति । अलक्तकरसो यावकरसस्तेन पाटलितं श्वेतरक्तीकृतं यल्लावण्यजलं तस्य गलिताभिः क्षरिताभिः वेणिकाभिरिव धाराभिरिव । वल्लप्रान्तावलम्बनसाम्येनाह—निवसितेति । निवसितं परिधानीकृतं यदंशुकं रत्नांशुकं तस्य दशाशिखाभिरिव वल्लप्रान्ताग्रैरिवावलम्बिताभिर्दृष्टताभिः । पादेति । अतिकोमलतयातिमृदुतया पादाभरणानां या रत्नांशुलेखा मणिकान्तिरेखास्तासां संदेहदायिनीभिः संशयवितरणकर्त्राभिः । नखविवरेण नखान्तरेण रुधिरधारावर्षं वर्षन्तीभिरिव । किं कुर्वन्त्यां पादाभ्याम् । क्षितितलतारागणमिव नखमणिमण्डलमुद्गहृत्वामुद्गहनं कुर्वन्त्याम् । अत्र वर्तुलप्रकाशकलसाधर्म्यान्नखतारागणयोः साम्यं प्रदर्शितम् । विद्रुमं हेमकन्दलस्तस्य यो रसस्तस्य नदीं तटिनीं चरणाभ्यां पादाभ्यां प्रवर्तयन्तीमिव विस्तारयन्तीमिव । नूपुरेति । स्पृश्यमानः स्पर्शविषयीक्रियमाणो जघनभागो यस्याः सा ताम् । केन । नूपुरमणीनां पादकटकरत्नानां किरणा दीधितयस्तेषां चक्रवालेन समूहेन गुरुर्यो नितम्ब आरोहस्तस्य भरेण भारेण खिन्नं यदूरुयुगलं सविधद्वन्द्वं तस्य सहायं साहाय्यं कर्तुमिवोद्गच्छतोर्ध्वं व्रजता । प्रजेति । प्रजापतिना ब्रह्मणा निर्माणव्याजेन दृढं निष्पीडितो मर्दितो मध्यभागे मध्यप्रदेशस्तस्माद्गलितं च्युतं लावण्यस्रोत इव जघनशिलातलप्रतिघाताद्विधागतमूरुद्वयं दधानां धारयन्तीम् । एतेन मध्यभागे काश्चिं शिलातलपदेन च जघने दृढलमगूढं व्यज्यते । पुनः कीदृशीम् । काञ्चीदाम्ना रशनादाम्ना नितम्बबिम्बस्यारोहमण्डलस्य विरचितो निर्मितः

दर्शनदुःखेनेव क्षीयमाणमध्यभागाम्, प्रजापतेः स्पृशतोऽतिसौकुमार्यादङ्गुलिमुद्रामिव नि-
मग्नां नाभिमण्डलमावर्तिनीमुद्वहन्तीम्, त्रिभुवनविजयप्रशस्तिवर्णावलीमिव लिखितां मन्म-
थेन रोमेराजिमञ्जरीं विभ्राणाम्, अन्तःप्रविष्टकर्णपल्लवप्रतिबिम्बेनातिभरखिद्यमानहृदयकर-
तलप्रेर्यमाणेनेव निष्पतता मकरकेतुपादपीठेन स्तनभरेण भूषिताम्, अधोमुखकर्णाभरणम-
यूखाभ्यामिव प्रसृताभ्याममललावण्यचलमृणालकाभ्यां बाहुभ्यां नखकिरणविसरवर्षिणा च
माणिक्यवलयगौरवश्रमवशात्स्वेदजलधाराजालकमिव मुञ्चता करयुगलेन समुद्रासिताम्,
स्तनभारावनम्यमानमाननमिवोन्नमयता हारेणोच्चैः करैर्गृहीतचिबुकदेशाम्, अभिनवयौवन-
पवनक्षोभितस्य रागसागरस्य तरंगाभ्यामिवोद्गताभ्यां विद्रुमलतालोहिताभ्यामधराभ्यां रक्ता-
वदातस्वच्छकान्तिना च मदिरारसपूर्णमाणिक्यशुक्तिसंपुटच्छविना कपोलयुगलेन रतिपरि-
वादिनीरत्नकोणचारुणा नासावंशेन च विराजमानाम्, गतिप्रसरनिरोधिश्रवणकोपादिव किं-
चिदारक्तापाङ्गेन निजमुखलक्ष्मीनिवासदुग्धोदधिना लोचनयुगलेन लोचनमयमिव जीवलो-

ननवीक्षणं तस्य दुःखेनेव कृच्छ्रेणेव क्षीयमाणः क्षीणतां प्राप्यमाणो मध्यभागो यस्याः सा ताम् । मध्य-
भागस्याधस्तान्मुखस्योपरिष्ठातन्मध्ये कुचान्तरालस्य विद्यमानत्वात्तथा दर्शनं न भवति । अङ्कुरितयौव-
नत्वात् । पूर्णं तु यौवने सर्वथा दर्शनं न भविष्यतीत्यतो दुःखेनेवेत्युक्तमिति भावः । प्रजापतेरिति ।
अतिसौकुमार्यास्पृशतः स्पर्शं कुर्वतः प्रजापतेर्ब्रह्मणोऽङ्गुलिमुद्रामिवावर्तिनीं निम्नगां नाभिमण्डलमुदक-
पिकामुद्वहन्तीं धारयन्तीम् । त्रिभुवनेति । मन्मथेन कंदर्पेण लिखितां लिपीकृतां त्रिभुवनस्य यो
विजयो जयस्तस्य प्रशस्तिवर्णाः श्लाघाक्षराणि तेषामावलीमिव रोमराजिमञ्जरीं तनूरुहसमूहवल्लीं विभ्राणां
दधानाम् । अन्तरिति । अन्तःप्रविष्ट एवंभूतः कर्णपल्लवस्य यः प्रतिबिम्बस्तेन तन्मिषेणातिभरेण अर्थात्का-
मभारेण खिद्यमानं पीड्यमानं यद्दुर्दयं तस्य मृदुत्वरक्तत्वसाम्यात् । अत्र च प्रतिबिम्बरूपेण । करतलेनेव
प्रेर्यमाणं नोदनाविषयीक्रियमाणमेवंभूतम् । अतएव निष्पतता बहिर्निःसरता दृढत्वान्मकरकेतोर्मदनस्य पाद-
पीठेनेव पदासनेनेव स्तनभरेण भूषितां मण्डिताम् । अधोमुखेति । बाहुभ्यां भुजाभ्यां करयुगलेनेव समु-
द्रासितां विभ्राजिताम् । बाहुमुत्प्रेक्ष्यन्नाह—अधो इति । अधोमुखेऽवाङ्मुखे ये कर्णाभरणे श्रवणभूषणे
तयोर्मयूखाभ्यां किरणाभ्यां प्रसृताभ्यामल्यन्तप्रवृद्धाभ्यामिव । अतिकोमलसाधर्म्यात् । उपमान्तरं प्रदर्श-
यन्नाह—अमलेति । अमलं निर्मलं यल्लावण्यजलं पानीयं तस्य मृणालकाभ्यामिव तन्तुलाभ्यामिव । करयुगलं
विशेष्यन्नाह—नखेति । नखाः पुनर्भवास्तेषां किरणास्तेषां विसरः समूहस्तद्वर्षिणा तद्वृष्टिकारिणा । किरणविस-
रस्य श्वेतत्वसाम्यादाह—माणिक्येति । माणिक्यवलयानां रत्नकटकानामप्युद्वहनगौरवेण श्रम इति सौकु-
मार्यं ध्वन्यते । तद्वशात्स्वेदः प्रस्वेदस्तस्य जलधाराजालकमिव मुञ्चता त्यजता । पुनः कीदृशीम् । स्तनेति ।
हारेण मुक्ताकलापेनोच्चैः करैः स्वकिरणैस्तैरेव वा करैर्गृहीतचिबुकदेशोऽसिकाधः प्रदेशो यस्याः सा ताम् । किं
कुर्वता हारेण । स्तनभारेणावनम्यमानं नम्रतां नीयमानमाननं मुखमुन्नमयतेवोच्चैः कुर्वतेव । अभीति । अभि-

कं कर्तुमुद्यताम्, उन्मदयौवनकुञ्जरमदराजिभ्यां भ्रूलताभ्यां मनःशिलापङ्कलिखितेन च रागा-
विष्टेन मन्मथहृदयेनेव वदनलप्रेन तिलकबिन्दुना विद्योतितललाटपट्टाम्, उत्कृष्टहेमतालीप-
ट्टाभरणमयमामुक्तकर्णोत्पलच्युतमधुधारासंदेहकारिणं कर्णपाशंदोलायमानपत्रमरकतमाणि-
क्यकुण्डलं दधतीम्, पाटलीकृतललाटेन सीमन्तचुम्बिनश्चूडामणेः क्षरतांशुजालेन मदिरार-
सेनेव प्रक्षाल्यमानदीर्घकेशकलापाम्, देहार्धप्रविष्टहरगर्वितगौरीविजिगीषयेव सर्वाङ्गानुप्रवि-
ष्टमन्मथदर्शितसौभाग्यविशेषाम्, उरःसमारोपितलक्ष्मीमुदितनारायणावलेपहरणाय प्रतिवि-
म्बकैर्निजरूपतो लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीम्, उत्तमाङ्गनिहितैकचन्द्रविस्मितहराभिमाननाशाय
विलासस्मितैश्चन्द्रसहस्राणीवदिक्षु क्षिपन्तीम्, निर्दयदग्धैकमन्मथप्रमथनाथरोषेणेव प्रतिहृदयं
मन्मथायुतान्युत्पादयन्तीम्, रजनीजागरखिन्नस्य परिचितचक्रवाकसिन्धुनस्य स्वमुं क्रीडानदि-

मात्मीयं यन्मुखं तस्य या लक्ष्मीः श्रीस्तस्या निवासार्थं दुग्धोदधिना क्षीरसमुद्रेणैवंविधेन लोचनयुगलेन नेत्र-
युग्मेन लोचनमयमिव जीवलोकं कर्तुमुद्यताम् । कपोलावधिश्यामलेखाद्वयसाम्येनाह—उन्मदेति । उद्गतो मदो
यस्मादेवंभूतं ययौवनं स एवानिवार्यत्वात्कुञ्जरस्तस्य मदो दानं तस्य राजी इव राजी ताभ्यां भ्रूलताभ्याम् । तथा
रागोऽनुरागस्तेनाविष्टेन व्याप्तेन । अथ च राग आरुण्यम् । तिलकारुण्यमिति यावत् । एवंविधेन मन्मथहृदये-
नेव कंदर्पस्नानेनेव वदनलप्रेन मनःशिलापङ्कलिखितेन तिलकबिन्दुना विद्योतितं प्रकाशितं ललाटपट्टं यस्याः
सा ताम् । केचित्तु—मन्मथो हृदये यस्मात् । तिलकारुण्यं दृष्ट्वा यूनां हृदये मन्मथावेशः । एवंविधेनेवेति व्या-
ख्यानयन्ति । पुनः किं कुर्वन्तीम् । दधतीं धारयन्तीम् । कर्णपाशं कर्णाभरणविशेषम् । दोलायमानं पत्रं खर्ण-
पत्रं यस्मिन्नेतादृशं मरकतमाणिक्यनिर्मितं कुण्डलं च । आद्यं विशेषयन्नाह—उत्कृष्टेति । उत्कृष्टा अत्यद्भुता
या हेमताली खर्णताली तस्याः पट्टाभरणेन निर्मितम् । तस्य च पिङ्गवर्णत्वात् । कमलमकरन्दस्याप्येवंभूतत्वात्-
त्साम्येनाह—आमुक्तेति । आमुक्तं परिधानीकृतं यत्कर्णोत्पलं श्रवणकुवलयं तस्माच्च्युता सस्ता या मधु-
धारा तस्याः संदेहकारिणमारैकाजनकम् । पाटलीति । पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतं ललाटमलिकं येनैवंविधेन
सीमन्तचुम्बिनः केशवर्त्मचुम्बिनश्चूडामणेः शिरोमणेरंशुजालेन किरणसमूहेन क्षरता स्रवता । अनेकवर्णलसा-
भ्यादाह—मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानो दीर्घ आयतः केशकलापोऽलकसमूहो यस्याः सा ताम् । देहेति । देहार्धं
शरीरार्धं प्रविष्टो यो हर ईश्वरस्तेन गर्विता गर्वं प्राप्ता या गौरी तद्विजिगीषयेव विजेतुमिच्छयेव । सर्वाङ्गेष्वनुप्र-
विष्टो हरविरोधी मन्मथस्तेन दर्शितः सौभाग्यविशेषो यस्याः सा ताम् । एतेन सर्वाङ्गानङ्गप्रवेशेन गौर्याः सका-
शादस्याः सौभाग्यातिशयो व्यज्यते । उर इति । उरःस्थले समारोपिता अवस्थापिता या लक्ष्मीस्तया मु-
दितो हर्षं प्राप्नो यो नारायणस्तस्य योऽवलेपोऽहंकारो मत्सदृशः कोऽपि नास्ति, अन्येषां लक्ष्मीवर्तते सा बहिः-
संयोगवियोगमात्रेण, परं न शरीरान्तर्गतेत्येवंरूपस्तस्य हरणाय निवृत्तेर्निजरूपत आत्मीयदेहस्य । सार्वविभक्ति-
कस्तस् । तस्य प्रतिविम्बकैः प्रतिच्छायैर्लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीं कुर्वन्तीम् । उत्तमाङ्गे शिरसि निहितः स्थापितो

कासु कमलधूलिवालुकाभिर्वालपुलिनानि कारयन्तीम्, 'परिजननूपुररवप्रस्थितं दुर्लभं च हंस-
मिश्रुनं मृणालनिगडकेन बद्धानय' इति हंसपालीमादिशन्तीम्, आभरणमरकतमयूखाल्लिहते हं-
रिणशावकाय सखीश्रवणादपनीय यवाङ्कुरप्रसवं प्रयच्छन्तीम्, आत्मवर्धिततलाकुसुमनिर्गम-
निवेदनागतामुद्यानपालीमशेषाभरणदानेन संमानयन्तीम्, उपनीतविविधवनकुसुमफलपूर्ण-
पत्रपुटामविज्ञायमानालापतया हासहेतुं पुनःपुनः क्रीडापर्वतपत्रशवरीमालपन्तीम्, करतल-
विनिहितैर्मुहुर्मुहुस्तपतद्भिश्च मुखपरिमलान्धैर्नीलकैरिव मधुकैरैः क्रीडन्तीम्, पञ्जरहारी-
तरुतश्रवणकृतदुष्टस्मितां चामरग्राहिणीं विहस्य लीलाकमलेन शिरसि विघट्टयन्तीम्, मु-
क्ताफलखचितन्दलेखिकासंक्रान्तप्रतिमां स्वेदजलविन्दुजालं चितनखपदाभिप्रायेण ताम्बूल-
करङ्कवाहिनीं पयोधरे पटवासमुष्टिना ताडयन्तीम्, रत्नकुण्डलप्रतिविम्बसान्द्रदत्तनवनख-
पदमण्डलाशङ्कया चामरग्राहिणीं विहस्य कपोले प्रसादव्याजिन दत्तेनात्मकर्णपूरपल्लवेनाच्छा-

स्ता एव बालुकाः सिकतास्ताभिर्वालपुलिनानि स्वसैकतानि कारयन्तीम् । अत्र पूर्वोक्तेषु वक्ष्यमाणेषु वा यत्र
यत्र द्रव्यगुणक्रियाभिः प्रस्तुतप्रशंसा तत्र सर्वत्र यथोचितं तत्तदतिशया एव व्यङ्ग्याः स्वयं बोद्धव्याः । यथा
निरूपितः प्रतिविम्बैरित्यत्र रूपातिशयः । यथा वा रजनीत्यत्र कमलातिशयः पुलिनक्रियातिशयश्च । परि-
जनेति । परिजनः परिच्छदलोकस्तस्य नूपुराणि पादकटकानि तेषां रवः शब्दस्तेन प्रस्थितं चलितं दुर्लभं
दुष्प्रापं च हंसमिश्रुनं चक्राङ्गयुगं मृणालं तन्तुलं तदेव निगडकमन्दुकस्तेन बद्धा नियम्यानय मत्समीपं प्रापय ।
इति हंसपालीं हंसरक्षानियुक्तामादिशन्तीं कथयन्तीं । पुनः किं कुर्वन्तीम् । आभरणानां भूषणानां मरकतान्य-
श्मभर्माणं तेषां मयूखान्किरणांलिहता आस्वादयते हरिणशावकाय मृगशिशवे सखीश्रवणाद्वयस्याकर्णाद्यवाङ्कुर-
प्रसवं हयप्रियोद्गमपुष्पमपनीय दूरीकृत्य प्रयच्छन्तीं ददतीम् । आरमेति । आत्मवर्धिता स्वयं वृद्धिं प्रापिता या
लता बली तस्यां कुसुमनिर्गमः पुष्पप्रादुर्भावस्तस्य निवेदनाय कथनायागतं प्राप्तामुद्यानपालीं वनरक्षानियुक्ताम-
शेषाभरणदानेन समग्रभूषणप्रदानेन संमानयन्तीं संमानं कुर्वन्तीम् । उपेति । उपनीतान्यानीतानि विविधा-
न्यनेकप्रकाराणि वनकुसुमफलानि तैः पूर्णं भूतं पत्रपुटं यथा सा ताम् । अविज्ञायमानो य आलापः संलाप-
स्तस्य भावस्तत्ता तथा हासहेतुं परिहासनिमित्तं पुनःपुनर्भूयोभूयः क्रीडापर्वतस्य पत्रशवरीं पुलिन्दपत्नीम् ।
'पलिन्दः पत्रशवरीः' इति रत्नकोशः । आलपन्तीं जल्पन्तीम् । करेति । करतले हस्ततले विनिहितैः
स्थापितैर्मुहुर्मुहुर्वारंवारमुत्पतद्भिस्तपतनं कुर्वद्भिर्मुखस्य यः परिमलस्तेनान्धैः । नीलवस्त्राम्यादाह—नीलेति ।
नीलकञ्जुकैरिव मधुकैर्भ्रमरैः क्रीडन्तीं क्रीडां कुर्वन्तीम् । पञ्जरेति । पञ्जरे वंशदलनिर्मिते पात्रे यो हारी-
तको मृदङ्कुरस्तस्य रतश्रवणेन कृतं दुष्टं गूढं स्मितं यथा सा ताम् । एवंविधां चामरग्राहिणीं विहस्य शिरसि
मस्तके लीलाकमलेन विघट्टयन्तीं ताडयन्तीम् । मुक्तेति । मुक्ताफलानि रसोद्भवानि तैः खचिता या चन्द्र-
लेखिका चन्द्रलेखाकृतिराभरणविशेषस्तस्याः संक्रान्ता प्रतिविम्बिता प्रतिमा यस्यां सर्वविधां ताम्बूलकरङ्कवा-
हिनीं स्वेदजलविन्दुजालेन चितं व्याप्तं यन्नखपदं तस्याभिप्रायेण पयोधरे कुचे पटवासः पिष्टातस्तस्य मुष्टिना ता-

दयन्तीम्, पृथिवीमिव समुत्सारितमहाकुलभूध्र्यतिकरां शेषभोगनिषण्णाम्, मधुमासलै-
क्ष्मीमिव पटपदपटलापह्रियमाणकुसुमरजोधूसरपादपरागाम्, शरदमिवोत्पादितमानसजन्म-
पक्षिरवापनीतनीलकण्ठमदाम् । गौरीमिव श्वेतांशुर्कचितोत्तमाङ्गाभरणाम्, उदधिवेलाघन-
लेखामिव मधुकरकुलनीलतमालकाननाम्, इन्दुमूर्तिमिवोद्दाममन्मथविलासगृहीतगुरुकल-
त्राम्, वनराजिमिव पाण्डुश्यामलवलीलतालंकृतमध्याम्, दिनमुखमिव भास्वन्मुक्तांशुभि-
न्नपद्मरागप्रसाधनाम्, आकाशकमलिनीमिव स्वच्छाम्बरदृश्यमानमृणालकोमलोरुमूलाम्,

णीं बालव्यजनधारिणीं विहस्य कणोले प्रसादः प्रसन्नता तन्मिषेण दत्तेनार्पितेनात्मनः स्वकीयस्य यः
कर्णपूरपलवस्तेनाच्छादयन्तीमाच्छादनं कुर्वन्तीम् । एतेन रत्नकुण्डलस्य वक्रलोहितातिशयवन्नखक्षतिसाम्यं
प्रदर्शयन्नाह—**समुत्सारितेति** । समुत्सारितो दूरीकृतो महाकुलानां भूयतां राज्ञां व्यतिकरो वृत्तान्तो यया
सा ताम् । कादम्बर्याः पितुरपेक्षयान्येषां राज्ञां न्यूनत्वादिति भावः । पक्षे महाकुलभूयतां कुलाचलानां
व्यतिकरः सामर्थ्यं यया सा ताम् । शेषा उर्वरिता अन्यजनेरस्पृष्टा ये भोगास्तत्र निषण्णामुपस्थिताम् ।
पक्षे शेषस्य नागाधिपस्य यो भोगोऽहिकायस्तत्र निषण्णां स्थिताम् । **मधुमासेति** । मधुमासश्चै-
त्रमासस्तस्य लक्ष्मीः श्रीस्तामिव । उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—**पटपदेति** । पटपदानां भ्रमराणां पटलै-
रपह्रियमाणं यत्कुसुमरजस्तेन धूसर ईषत्पाण्डुः पादयोश्चरणयोः पराग उपरागो यस्याः । ‘परागः ख्यात्यु-
परागयोः’ इति विश्वः । पक्षे पादपानां वृक्षाणां राग आरुण्यं यस्याम् । **शरदिति** । शरद्वनालयस्तामिव ।
उभयोः साम्यमाह—**उत्पादितेति** । उत्पादितो जनितो मानसं मनस्तस्माज्जन्म यस्य स मानसजन्मा
कंदर्पस्तस्य पक्षो विद्यते येषां मानसजन्मपक्षिणां एव उपभोगानुकूलः शब्दो यया सा । कामिनामुपभोगवि-
पयकालाप उद्दीपकत्वात्कादम्बर्यवोत्पादित इत्यर्थः । अतोऽपनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठो मदनदाहको महादे-
वस्तस्य मदः । मदनसहस्रोत्पादकस्तस्य पूर्वमुक्तत्वात्पश्चात्कर्मधारयः । ताम् । पक्षे मानसजन्मानो ये पक्षिण-
स्तेषां रवेण शब्देनापनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठस्य मयूरस्य मदो यया सा ताम् । **गौरीति** । गौरी पार्वती
तामिव श्वेतमंशुर्क वल्लं यस्याः सा । विरचितान्युत्तमाङ्गावध्याभरणानि भूषणानि यया सा । पश्चात्कर्मधार-
यः । ताम् । पक्षे श्वेता अंशवः किरणा यस्यैवंभूतः श्वेतांशुकश्चन्द्रः स एव रचित उत्तमाङ्ग आभरणं यया ।
हारसंति शेषः । **उदधीति** । उदधिः शमुद्रस्तस्य वेलाघनं समीपवर्ति काननं तस्या लेखा राजिस्तामिव । **म-
ध्विति** । मधुकराणां भ्रमराणां कुलं समुदायस्तद्वनीलतमा अतिशयेन हरिता अलकाः केशा आनने मुखे
यस्याः सा ताम् । पक्षे मधुकरकुलयुक्तं नीलतमालकाननं यस्याम् । **इन्दुमूर्तीति** । इन्दुश्चन्द्रस्तस्य मूर्तिस्ता-
मिवोद्दामा उत्कटा ये मन्मथविलासाः कंदर्पविभ्रमास्तैर्गृहीतं स्वीकृतं गुरु महत् । ‘कलत्रं श्रोणिभार्ययोः’ इति
विश्वः । पक्षे उद्दाममन्मथविलासैर्गृहीतमात्तं गुरोर्वहस्पतेः कलत्रं भार्या यया सा ताम् । कामव्याकुलचेतसा
चन्द्रेण वहस्पतेस्तारापहृतेति पराणप्रसिद्धम् । **वनंति** । वनस्य राजिल्लेखा तामिव । उभयोः शब्दसाम्यमा-

मयूरावलीमिव नितम्बचुम्बिशिखण्डभारविस्फुरच्चन्द्रकान्ताम्, कल्पतरुलतामिव कामफल-
प्रदाम्, पुरःसमीपे संमुखोपविष्टाम् 'कोऽसौ, कस्य वापत्यम्, किमभिधानो वा, कीदृशमस्य
रूपम्, कियद्वा वयः, किमभिधत्ते, भवता किमभिहितः, कियच्चिरं दृष्टस्त्वया, कथं चास्य
महाश्वेतया सह परिचय उपजातः, किमयमत्रागमिष्यति' इति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसंबद्धमे-
वालापं तद्रूपवर्णनामुखरं केयूरकं पृच्छन्ती कादम्बरीं ददर्श । तस्य तु दृष्टकादम्बरीवदन-
चन्द्रलेखालक्ष्मीकस्य सागरस्येवामृतमुल्लास हृदयम् । आसीच्चास्य मनसि—'शेषेन्द्रिया-
ण्यपि मे वेधसा किमिति लोचनमयान्येव न कृतानि । किं वानेन कृतमवदातं कर्म चक्षुषा,
यदनिवारितमेनां पश्यति । अहो चित्रमेतदुत्पादितं वेधसा सर्वरमणीयानामेकं धाम । कुत
एते रूपातिशयपरमाणवः समासादिताः । तन्नूनमेनामुत्पादयतो विधेः करतलपरामर्शकेशेन ये
विगलिता लोचनयुगलादश्रुजलबिन्दवस्तेभ्य एतानि जगति कुमुदकमलकुवलयसौगन्धिकव-
नान्युत्पन्नानि' इत्येवं चिन्तयत एवास्य तस्या नैनययुगले निपपात चक्षुः । तदा तस्या अपि

सा ताम् । पक्षे स्वच्छेऽम्बर आकरे मृणालस्य तन्तुलस्य कोमलं सुकुमारमुखं विस्तीर्णं मूलं वुध्रं यस्याम् । मयू-
रेति । मयूराणां कलापिनामावली श्रेणी तामिव । नितम्बेति । नितम्बः कटकस्तम्बमिवनि, अर्थाद्बद्धे, शिख-
ण्डभारवत्कलापिच्छसमूहवच्चन्द्रकाश्चन्द्राकृतयो बिन्दवोऽन्ते प्रान्ते यस्याः सा ताम् । पक्षे नितम्बचुम्बिशिख-
ण्डभारस्तस्मिन्विस्फुरिता देदीप्यमानाश्चन्द्रका मेघका अन्ते यस्याः सा ताम् । कल्पेति । कल्पतरुर्मन्दारः
सरलत्वात्स एव लता तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—कामेति । कामं वाञ्छितं यत्कलं तस्य प्रदामित्यभज्ञ-
क्षेपः । पुर इति । पुरोऽग्रे समीपे सविध उपविष्टमासीनं कोऽसौ चन्द्रापीडः, कस्य च राज्ञोऽपत्यं प्रजाः,
किमभिधानो वा किं नामा, कीदृशमस्य रूपं सौन्दर्यम्, कियद्वा कियत्प्रमाणं वयोऽवस्थाविशेषः, किमभिधत्ते
किं कथयति, भवता किमभिहितः किं कथितः, त्वया कियच्चिरं कियत्कालं दृष्टः । कथंचेति । केन प्रकारे-
णस्य पुरोवर्तिपुरुषस्य महाश्वेतया सह परिचयः संस्तव उपजातः । किं अयमत्रागमिष्यतीति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीड-
संबद्धं चन्द्रापीडविषयकमेवालापं वार्तां तस्य चन्द्रापीडस्य या वर्णना प्रशंसा तत्र मुखरं वाचालं केयूरकं पृच्छ-
न्ती प्रश्नविषयीकुर्वन्ती कादम्बरीं ददर्शेति प्रागुक्त एवान्वयः । तस्य त्विति । तस्य चन्द्रापीडस्य हृदयं चेत्
उल्लासोच्छ्वसितं बभूव । कीदृशस्य । दृष्टा वीक्षिता कादम्बरीवदनचन्द्रलेखाया लक्ष्मीर्येन स तस्य । कस्येव ।
सागरस्येवामृतं पानीयं यथा चन्द्रलेखादर्शनादुल्लासति । आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्त एवमा-
सीद्बभूव । वेधसा ब्रह्मणा मे मम शेषेन्द्रियाण्यपि चक्षुर्व्यतिरिक्तान्यपि करणानि किमिति हेतोर्लोचनमया-
न्येव न कृतानि न विहितानि । किं वेति । अनेन चक्षुषा लोचनेन । किमिति प्रश्ने । अवदातं शुद्धं कर्म
कृतं विहितम् । अत्रार्थं हेतुं प्रदर्शयन्नाह—यदिति । यद्यस्मादेतोरनिवारितं यथा स्यात्तथैतां कादम्बरीं प-
श्यति विलोकयति । अहो चित्रमाश्चर्यमेतत् । यद्वेधसा सर्वरमणीयानां समग्रमनोहराणामेकमद्वितीयं धाम गृहमु-
त्पादितं निर्मितम् । एते इति । एते रूपातिशयपरमाणवो वेधसा कुतः समासादिताः कुतः प्राप्ताः । तन्नूनं तन्नि-
श्चितमेनां कादम्बरीमुत्पादयतो विधेर्विहाणः करतलस्य हस्ततलस्य परामर्शः संबन्धस्तस्माद्यः केशस्तेन ये विगलि-

नूनमयं स केयूरकेणावेदित इति चिन्तयन्त्या रूपातिशयविलोकनविस्मयस्मेरं निश्चलनि-
बद्धलक्षं चक्षुस्तस्मिन्सुचिरं पपात । लोचनप्रभाधवलितस्तु कादम्बरीदर्शनविह्वलोऽचल इव
तैक्ष्णमराजत चन्द्रापीडः । दृष्ट्वा च प्रथमं रोमोद्गमः, ततो भूषणरवः, तदनु कादम्बरी
समुत्तस्थौ । अथ तस्याः कुसुमायुध एव स्वेदमजनयत्, ससंभ्रमोत्थानश्रमो वैयपदेशोऽभ-
वत् । उरुकम्प एव गतिं रुरोध, नूपुरवाकृष्टहंसमण्डलमप्यशो लेभे । 'निःश्वासप्रवृत्ति-
रेवांशुकं चलं चकार, चामरानिलो निमित्ततां ययौ । अन्तःप्रविष्टे चन्द्रापीडस्पर्शलोभेनैव
निपपात हृदये हस्तः, स एव करः स्तनावरणव्याजो बभूव । आनन्द एवाश्रुजलमपातयत्,
चलितकणवितंसकुसुमरजो र्याजमासीत् । लज्जैव वक्तुं न ददौ, मुखकमलपरिमलागतालि-
वृन्दं द्वारतामगात् । मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव सीत्कारमकरोत्, कुसुमप्रकरकेतकीकण्ट-
कक्षतिः साधारणतामवाप । वेपथुरेव करतलमकम्पयत्, निवेदनोद्यतप्रतीहारीनिवारणं कप-

संलग्नं बभूव । तदेति । तस्मिन्काले तस्या अपि कादम्बर्या अपि नूनं निश्चितं पूर्वं केयूरकेण मदनुचरेणावेदितो
निवेदितः सोऽयमिति चिन्तयन्त्या भ्यायन्त्या रूपातिशयविलोकने यो विस्मयश्चित्रं तेन स्मेरं विनिद्रं निश्चलं
निबद्धं लक्षं येनैवंविधं चक्षुस्तस्मिन्चन्द्रापीडे सुचिरं पपात । लोचनेति । लोचनप्रभा नेत्रकान्तिः ।
कादम्बर्या इति शेषः । तथा धवलितः शुभ्रीकृतः कादम्बर्या दर्शनं सम्यक्तया विलोकनं तत्र विह्वलो व्याकु-
लोऽचल इव पर्वत इव तत्क्षणं तस्मिन्समये चन्द्रापीडोऽराजताशोभत । तत्र निश्चलत्वसाम्यात्पर्वतानुमान-
मित्यर्थः । एवमुभयोर्लोचनविषयतां प्राप्तयोर्विशेषोक्त्या विभावनया वा व्यभिचारिभावानुभावाश्च वक्तुमुपकम-
ते—दृष्टेति । दृष्ट्वा विलोक्य प्रथममादौ रोमोद्गमो रोमाक्षः समभूत् । तदुक्तमन्यत्र—'अपूर्वप्रियदर्शने । बध्न-
क्षेषु रोमाक्षः' इति । ततो भूषणरव आभरणसिञ्जितम् । तदनु तदनन्तरं कादम्बरी समुत्तस्थावुत्थितवती । अ-
थेति समुत्थानानन्तरं तस्याः कादम्बर्याः । कुसुमायुध एव स्वेदमजनयत् । सर्वोऽप्ययं प्रपञ्चश्चन्द्रापीडविष-
यकः कादम्बर्या मनस्युत्कण्ठानिवृत्त्यतिशयप्रतिपादनपरश्च । एतदेव स्पष्टयन्नाह—ससंभ्रमेति । संभ्रमेण सह
वर्तमानं ससंभ्रमं यदुत्थानं तस्माद्यः श्रमः खेदः स एव व्यपदेशो मिषं तेनाभवत् । ससंभ्रमोत्थानश्रमादेव मम
स्वेदोऽभूदिति व्याजं कृतवतीत्यर्थः । उरुकम्प एव गतिं गमनं रुरोध रुन्धितवान् । नूपुरे पादकटकं तयो रवः
शब्दस्तेनाकृष्टमाकर्षितं यद्वंसमण्डनं तदप्यशोऽपकीर्तिं लेभे प्राप मद्गतिनिरोधकृत् हंसमण्डलमिति सखीजने-
ष्वपभ्राजनां कृतवतीत्यर्थः । निःश्वासेति । निःश्वासानामेतनानां प्रवृत्तिरेव प्रवर्तनमेवांशुकं वल्लं चलं कम्पं
चकार । चामरेति । चामरानिलो बालव्यजनपवनो निमित्ततां कारणतां ययौ । चामरानिलेन मदंशुकं चा-
लितमित्युक्तवतीत्यर्थः । अन्तरिति । अन्तः प्रविष्टो यश्चन्द्रापीडस्तस्य स्पर्शलोभेनैव हृदये हस्तः करो निप-
पात निपतितो बभूव । स एवेति । स एव करो हस्तः स्तनावरणस्य कुचाच्छादनस्य व्याजो मिषं बभूव ।
स्तनावरणार्थं मया हस्तो दत्त इत्यन्येषां चेष्टया ज्ञापितवतीत्यर्थः । आनन्द एवेति । आनन्द एव प्रमोद एवाश्रु-

टमभूत् । तदा च कादम्बरीं विशतो मन्मथस्यापि मन्मथ इवाभूद्वितीयः, तथा सह यो विवेश चन्द्रापीडहृदयम् । तथाहि असावपि तस्या रत्नाभरणद्युतिमपि तिरोधानममंस्त, हृदयप्रवेशमपि परिग्रहमगणयत्, भूषणरवमपि संभाषणममन्यत, सर्वेन्द्रियाहरणमपि प्रसादमचिन्तयत्, देहप्रभासंपर्कमपि सुरतसमागमसुखमकल्पयत् । कादम्बरी तु कृच्छ्रादिव दत्तकतिपयपदा महाश्वेतां स्नेहनिर्भरं चिरदर्शनजातोत्कण्ठं सोत्कण्ठं कण्ठे जग्राह । महाश्वेतापि दृढतरदत्तकण्ठग्रहातामवादीत्-‘सखि कादम्बरि, भारते वर्षे राजानेकवरतुरगखुरमुखोल्लेखदत्तचतुःसमुद्रमुद्रो रक्षितप्रजापीडस्तारापीडो नाम । तस्यायं निजभुजशिलास्तम्भविश्रान्तविश्वविश्वंभरापीडश्चन्द्रापीडो नाम सूनूर्दिग्विजयप्रसङ्गेनानुगतो भूमिमिमाम् । एष च दर्शनात्प्रभृति प्रकृत्या मे निष्कारणबन्धुतां गतः । परित्यक्तसकलासङ्गनिष्ठुरामपि मे सँविशेषस्वभावसरलैर्गुणैरौकृत्य चित्तवृत्तिं वर्तते । दुर्लभो हि दाक्षिण्यपरवशो निर्निमित्तमित्रमकृत्रिमहृदयो विदग्धजनः । यतो दृष्ट्वा चेममहमिव त्वमपि निर्माणकौशलं प्रजापतेः, निःसपन्नतां च रूपस्य, स्थानाभिनिवे-

ज्ञापन उद्यता या प्रतीहारी तस्या निवारणं कपटं कैतवमभूत् । प्रतीहारीनिवेदितवस्तुप्रतिषेधद्वारा करकम्पनमाचरितमिति सखीभिरज्ञायीति भावः । नायिकाक्रमेण तानुक्त्वा नायकक्रमेणाप्याह—**तदा चेति** । यदा कादम्बरीं चन्द्रापीडविषयको मन्मथः प्रविष्टस्तदा तस्य चन्द्रापीडविषयकस्य कादम्बरीहृदयप्रविष्टस्य मन्मथस्यापि प्रत्यर्थाभूतो द्वितीय इव मन्मथोऽभूत् । यथा कादम्बर्यां चन्द्रापीडविषयको मन्मथः प्रविष्टस्तथैव कादम्बरीविषयकोऽपि मन्मथश्चन्द्रापीडहृदयं प्रविवेशेत्यर्थः । तदेवाह—**तया सहेति** । यस्तया कादम्बर्या सह चन्द्रापीडहृदयं विवेश प्रविष्टवान् । तदेव दर्शयति—**तथा हीति** । असावपि चन्द्रापीडोऽपि तस्याः कादम्बर्या रत्नाभरणानां मणिलिखितभूषणानां द्युतिमपि कान्तिमपि तिरोधानमन्तर्धानं साकल्येनावलोकनप्रतिबन्धकममंस्त ज्ञातवान् । यमप्युत्कण्ठानिर्वृत्यतिशयप्रतिपादनपरः प्रपन्नः । हृदयप्रवेशमपि परिग्रहमावासस्थानमगणयत् । तस्या भूषणरवमपि संभाषणं जल्पनममन्यत । सर्वेन्द्रियाहरणमपि समग्रकरणकर्षणमपि प्रसादमचिन्तयत् । देहप्रभायाः शरीरकान्तेः संपर्कमपि संवन्धमपि सुरतसमागमसुखमकल्पयन्मैथुनसुखसदृशमगणयत् । **कादम्बरी त्विति** । कादम्बरी तु कृच्छ्रादिव कष्टादिव दत्तानि कतिपयानि कियन्ति पदानि यया सा महाश्वेतां चिरकालेन यद्दर्शनं तेन जातोत्कण्ठा यस्याः सा तां स्नेहनिर्भरं यथा स्यात्तथा सोत्कण्ठं कण्ठे जग्राह कण्ठग्राहं गृहीतवती । महाश्वेतापि दृढतरं दत्तः कण्ठग्रहो यया सैवंविधा तां कादम्बरीमवादीददोचत् । किमुवाचेत्याह—**सखीति** । हे सखि कादम्बरि, भारते वर्षे भरतक्षेत्रेऽनेके ये वराः श्रेष्ठास्तुरगा अश्वास्तेषां श्रुत्सुखानामुल्लेखा उत्कर्षास्तैर्दत्ताश्चतुःसमुद्रावधिसुद्रा अङ्को येन सः । रक्षिता प्रजायाः पीडा बाधा येनैवंभूतस्तारापीडो नाम राजास्ति । तस्य राज्ञः । **निजेति** । निजावात्मीयौ यौ भुजौ तावेव दृढलाच्छिलास्तम्भौ तत्र विश्रान्ता सुखेन स्थिता या विश्वविश्वंभरा समग्रवसुधा सैव पीडोत्तंसो भूषणं यस्य सः । ‘पीडार्तिर्मदनोत्तंसकृपासु’ इत्यनेकार्थः ।

शित्वं च लक्ष्म्याः, सद्गर्हतासुखं च पृथिव्याः, सुरलोकातिरिक्तां च मर्त्यलोकस्य, सफलतां च मानुषीलोचनानाम्, एकस्थानसमागमं च सर्वकलानाम्, ऐश्वर्यं च सौभाग्यस्य, अग्राम्यतां च मनुष्याणां ज्ञास्यसीति बलादानीतोऽयम् । कथिता चास्य मया बहुवारं प्रिय-सखी । तदपूर्वदर्शनोऽयमिति विमुच्य लज्जाम्, अनुपजातपरिचय इत्युत्सृज्याविश्रम्भताम्, अविज्ञातशील इत्यपहाय शङ्कां यथा मयि तथात्वापि प्रवर्तितव्यम् । एष ते मित्रं च बान्ध-वश्च परिजनश्च' इत्यावेदिते तया चन्द्रापीडः प्रणाममकरोत् । कृतप्रणामं च तं तदा काद-म्बर्यास्तिर्यग्विलोकयन्त्याः सस्नेहमतिदीर्घलोचैनयोरपाङ्गभागं गच्छतस्तारतारकस्य लोच-नस्य श्रमसलिललवविसर इवानन्दवाष्पजलबिन्दुनिकरो निपपात । त्वरितमभिप्रस्थितस्य हृदयस्य धूलिरिव सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना विससार । संमान्यतामयं हृदयरुचिरो जनः प्रतिप्रणामेनेति शिरो वक्तुमिवैका भूलता समुन्ननाम । अङ्गुलिविवरविनिःसृतमरकताङ्गुली-यकलेखो विभ्रमगृहीतताम्बूलवीटिका इव करो जृम्भारम्भमन्थरं मुखमुत्सर्प । स्ववत्स्वे-दजलधौतलावण्यनिर्मलेषु चास्याः स्तम्भसंक्रान्तप्रतिबिम्बतया संचरन्मूर्तिमकरकेतुरिवावय-

प्येतत्सर्वं ज्ञास्यसीत्यन्वयः । एतदेव प्रदर्शयन्नाह—निर्माणेति । प्रजापतेर्ब्रह्मणो निर्माणकौशलं रचना-चातुर्यम् । रूपस्य चेति । रूपस्य सौन्दर्यस्य निःसपन्नतां निर्विपक्षताम् । लक्ष्म्याः श्रियः स्थाने योग्य-स्थलेऽभिनिवेशित्वं स्थायित्वम् । पृथिव्या वसुधायाः सच्छोभनो भर्ता पतिस्तस्य भावस्तत्ता तस्याः सुखं सातम् । मर्त्यलोकस्य मनुष्यलोकस्य सुरलोकादतिरिक्तामाधिक्यताम् । मानुषीलोचनानां स्त्रीनेत्राणां सफलतां साफल्यं च । सर्वकालानां समग्रविज्ञानानामेकस्मिन् स्थाने समागमं संबन्धं च । सौभाग्यस्य सुभगताया ऐश्वर्यं प्रभुत्वम् । तथा मनुष्याणां मानुषाणामग्राम्यतां नागरिकतां ज्ञास्यति इति हेतोर्मया बलादानीतः अयम् । कथितेति । अस्य चन्द्रापीडस्य मया बहुवारमनेकवारं प्रियसखी कथिता निवेदिता । तदिति हेत्वर्थे । अपूर्वमभिनवं दर्शनं यस्यैवंविधोऽयमिति कृत्वा लज्जां त्रपां विमुच्य विहाय । अन्विति । अनु-पजातः परिचयो यस्यैवंविध इति कृत्वाविश्रम्भतामविश्वासतामुत्सृज्य त्यक्त्वा । अविज्ञातमविदितं शीलं स्वभावो यस्येति कृत्वा शङ्कामपहाय दूरीकृत्य यथा मयि तथात्राप्यस्मिन्नपि प्रवर्तितव्यम् । एष चन्द्रापीडस्ते तव मित्रं च बान्धवः परिजनश्च । तया महाश्वेतयेत्यावेदिते निवेदिते सति चन्द्रापीडः प्रणामं नमस्कारम-करोत् । तदा कृतप्रणामं विहितनमस्कारं च तं विलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः कादम्बर्याः सस्नेहं यथा स्यात्तथा-तिदीर्घयोर्लोचनयोरपाङ्गभागं निर्याणदेशं गच्छतो व्रजतस्तारा मनीहरा तारका कनीनिका यस्मिन्नेतादृशस्य लोचनस्य श्रमसलिलस्य खेदप्रभवपानीयस्य लवास्तेषां विसर इव समूह इव । आनन्दः प्रमोदस्तस्याद्वा-ष्पजलं तस्य बिन्दुनिकरो निपपातापतत् । त्वरितमिति । त्वरितं शीघ्रमभिप्रस्थितस्य चलितस्य हृदयस्य धूलिरिव रेणुरिव सुधामृतं तद्गुद्वला शुभ्रा । स्मितभीषद्वसितं तस्य ज्योत्स्ना चन्द्रिका विससार प्रसृता बभूव ।

वेध्वदृश्यत चन्द्रापीडः । तथा हि । सिञ्जन्मणिनूपुरपुटेन भुवमालिखताङ्गुष्ठेनाहूत इव चरण-
नखेषु निपपात । दर्शनातिरभसप्रधावितेन गत्वा हृदयेनानीत इव स्तनाभ्यन्तरे समदृश्यत ।
विकचकुवलयदामदीर्घया च दृष्ट्या निपीत इव कपोलतले समलक्ष्यत । सर्वासामेव च तदा
तासां कन्यकानां तिर्यक्पश्यन्तीनां तं कुतूहलापाङ्गचुम्बिन्या दृष्ट्या निर्गन्तुकामा इव कर्ण-
पूरमधुरैः समं बभ्रमुस्तरलास्तारकाः । कादम्बरी तु सविभ्रमकृतप्रणामा महाश्वेतया सह
पर्यङ्के निषसाद् । ससंभ्रमं परिजनोपनीतायां च शयनशिरोभागनिवेशितायां धवलांशुकप्र-
च्छदपटायां हेमपादाङ्कितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशत् । महाश्वेतानुरोधेन च
विदितकादम्बरीचित्ताभिप्रायाः संवृतमुखन्यस्तहस्तदत्तशब्दनिवारणसंज्ञाः प्रतीहार्यो वेणुर-
वान्वीणाघोषान्गीतध्वनीन्मागधीजयशब्दांश्च सर्वतो निवारयांचक्रुः । त्वरितपरिजनोपनीतेन
च सलिलेन कादम्बरी स्वयमुत्थाय महाश्वेतायाश्चरणौ प्रक्षाल्योत्तरीयांशुकेनापमृज्य पुनः
पर्यङ्कमारुरोह । चन्द्रापीडस्यापि कादम्बर्याः सखी रूपानुरूपा जीवितनिर्विशेषा सर्वविश्र-
म्भभूमिर्मदलेखेति नाम्ना बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षालितवती चरणौ । महाश्वेता तु कर्णाभर-

वलोक्ष्यत । जनैरिति शेषः । कीदृशेष्ववयवेषु । सवत्क्षरयत्वेदजलं तेन धौतं क्षालितं लावण्यं लवणिमा
तेन निर्मलेषु विमलेषु । कया । **स्तम्भेति** । स्तम्भेषु स्थूणासु संक्रान्तानि प्रतिविम्बितानि यानि प्रतिवि-
म्बानि तस्य भावस्तत्ता तया । एतदेव दर्शयन्नाह—**तथा हीति** । सिञ्जन्मणिनूपुरपुटं तेन
भुवं पृथ्वीमालिखतालेखं कुर्वताङ्गुष्ठेनाहूत इव निमन्त्रित इव चरणनखेषु निपपात । **दर्शनेति** । दर्शनार्थ-
मतिरभसप्रधावितेनातिवैगोचलितेन हृदयेन गत्वा स्तनाभ्यन्तरेण कुचयोर्मध्य आनीत इव समदृश्यत समव-
लोक्ष्यत । जनैरिति शेषः । **विकचेति** । विकचानि विकस्वराणि यानि कुवलयान्युत्पलानि तेषां दाम ल-
क्तद्वदीर्घयायतया च दृष्ट्या निपीत इव कपोलतले समलक्ष्यतादृश्यत । तत्तदवयवेषु तत्तत्प्रतिविम्बमाथिल्यै-
तदुक्तम् । **तासामिति** । अपाङ्गचुम्बिन्या दृष्ट्या कुतूहलात् तिर्यक्पश्यन्तीनां सर्वासामेव तदा तासां क-
न्यकानां निर्गन्तुकामा इव बहिर्गमनोत्सुका इव तरलाः कम्प्रास्तारकाः कनीनिकाः कर्णपूरमधुरैः समं बभ्र-
मुर्भ्रमणं चक्रुः । **कादम्बरीति** । कादम्बरी तु सविभ्रमं सविलासं कृतः प्रणामो यथा सैवंविधा महाश्वेतया
सह पर्यङ्के पल्यङ्के निषसादोपविवेश । **सममिति** । ससंभ्रमं यथा स्तात्तथा परिजनेन परिच्छेदेनोपनीतायां
प्रापितायां शयनस्य पल्यङ्कस्य शिरोभागे निवेशितायां स्थापितायां धवलांशुकस्य प्रच्छदपट उत्तरपटो यस्या-
मेवंविधायां हेमपादाङ्कितायां सुवर्णपादचिह्नितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशदासेदिवान् । **महेति** ।
महाश्वेताया अनुरोधेन प्रतिवन्देन । **विदितेति** । विदितो ज्ञातः कादम्बर्याश्चित्ताभिप्रायो याभिस्ताः । **संवृ-**
तेति । संवृतं पिहितं यन्मुखं तत्र न्यस्तो यो हस्तस्तेन दत्ता ज्ञापिताः शब्दनिवारणसंज्ञा याभिरेवंविधा प्र-
तीहार्यो द्वारक्षाविधायिन्यो वेणुरवान्वंशशब्दान्वीणाघोषान्वल्लकीशब्दान्गीतध्वनीन्गोयनादान्मागधीनां माग-

णप्रभावर्षिर्ण्यपाङ्गदेशे सप्रेम पाणिना स्पृशन्ती, मधुकरभरपर्यस्तं च कर्णावतंसं समुत्क्षेप-
यन्ती, चामरपवनविधूतिपर्यस्तालकवल्लरीमनुष्वज्जमाना कादम्बरीमनामयं प्रपच्छ । सा तु
सखीप्रेम्णा गृहनिवासेन कृतापराधेवानामयेनैव लज्जमाना कृच्छ्रादिव कुशलमाचचक्षे । तदा
समुपजातशोकापि च महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि मुहुर्मुहुर्पाङ्गविक्षेपप्रचलिततरलतरता-
रसारोदरं चक्षुर्मण्डलितचापेन भगवता कुसुमधन्वता बलानीयमानं चन्द्रापीडपीडनयेव न
शशाक निवारयितुम् । तेनैव क्षणेन तेनासन्नसखीकपोलसंकान्तेर्नेर्ष्यया रोमाश्वभिद्यमान-
कुचतटनश्यत्प्रतिबिम्बेन विरहव्यथास्वेदार्द्रवक्षःस्थलघटितशालभजिकाप्रतिमेन सपत्नीरोषा-
न्निमिषता दौर्भाग्यशोकमानन्दजलतिरोहितेनान्धतादुःखमभजत सा । मुहूर्तापगमे च ताम्बू-
लदानोद्यतां महाश्वेता तामभाषत—‘सखि कादम्बरी, ‘संप्रतिपन्नमेव सर्वाभिरस्माभिरयम-
भिनवागतश्चन्द्रापीड आराधनीयः । तदस्मै तावदीर्यताम्’ इत्युक्ता च किञ्चिद्विवर्तितावनमि-

देशे नेत्रप्रान्तदेशे सप्रेम प्रेमसहितं यथा स्यात्तथा पाणिना हस्तेन स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । मधुकरेति ।
मधुकरभरेण भ्रमरभरेण पर्यस्तं पतितं च कर्णावतंसं समुत्क्षेपयन्नुच्चभागेन नयन्ती । चामरेति । चामरं
बालव्यजनं तस्य पवनेन वातेन या विधूतिः कम्पनं तेन पर्यस्ता पतिता यालकवल्लरी केशवल्लरी तामनुष्वज्ज-
माना स्थाने तां स्थापयन्ती । सात्विति । सा तु कादम्बरी सखीप्रेम्णा महता स्नेहेन गृहनिवासेन कृताप-
राधेवानामयेनैव कुशलप्रश्नेनैव लज्जमाना त्रपां कुर्वाणा कृच्छ्रादिव कुशलमाचचक्षुः आचक्ष्यौ । तदेति ।
तस्मिन्काले महाश्वेतादुःखेन समुपजातः शोको यस्या एवंविधापि कादम्बरी महाश्वेताया मुखं तस्य निरीक्षणं
तस्मिन्तत्परापि सोद्यमापि मुहुर्मुहुः । अपाङ्गेति । अपाङ्गस्य नेत्रप्रान्तस्य यो विक्षेपस्तेन प्रचलिता या तर-
लतरतारा तया सारं कश्मलमुदरं मध्यं यस्यैवंविधं चक्षुर्मण्डलितचापेनारोपितकोदण्डेन भगवता कुसुमध-
न्वता कंदर्पेण चन्द्रापीडस्य पीडनयेव बलानीयमानं निवारयितुं न शशाक न समर्था बभूव । तेनैवेति ।
यस्मिन्क्षणे चक्षुर्निवारयितुं न समर्था तेनैव क्षणेन सा कादम्बरी तेन चन्द्रापीडेन कृत्वा यः सपत्नीरोषस्त-
स्मात्तथा निमिषता पश्मपातस्तदेव दौर्भाग्यं तेन यः शोकः, अथ चानन्दजलं हर्षाश्रुजलं तेन तिरोहितेना-
च्छादितेनान्धतादुःखमभजदप्रापत् । कीदृशेन तेन । आसन्नेति । आसन्ना समीपवर्तिनी या सखी तस्याः
कपोलो गङ्गात्परः प्रदेशस्तत्र संक्रान्तेन प्रतिविम्बितेन । इदं च सपत्नीरोषनिमित्तम् । यद्यस्यां संक्रान्तस्तरांयमेव
सपत्नी भविष्यतीति शङ्कया सपत्नीरोषः सपत्नीविषयको रोषस्तस्मात् । पुनः कीदृशेन । मय्यासक्तः क्रान्त्यत्र सं-
क्रान्त इतीर्थ्यया ये रोमाश्चास्तीर्भियमानं यत्कुचतटं तस्मिन्रोमाश्चप्रतिबन्धवशादेव नश्यत्प्रतिबिम्बो यस्य स तेन ।
इदं च शोकोत्पत्तिकारणम् । विरहेति । विरहस्य वियोगस्य या व्यथा तया यः स्वेदः श्रमजलं तेनार्द्रं यद्वक्षः-
स्थलं भुजान्तरं तत्र घटिता शालभजिकायाः प्रतिमा प्रतिबिम्बं यस्मिन्स तेन । इदं चानन्दाश्रुनिपाते कार-
णम् । सेति । सा महाश्वेता मुहूर्तापगमे घटिकाद्वयानन्तरं ताम्बूलदानोद्यतां नागवल्लीदलवितरणे विहितोद्य-

तमुखी शनैरव्यक्तमिव प्रियसखि, लज्जेऽहम् । अनुपजातपरिचयाप्रागल्भ्येनानेन गृहाण । त्वमेवासौ प्रयच्छ' इत्युवाच सा ताम् । पुनःपुनरभिधीयमाना च तथा कथमपि प्राभ्येव चिरादानाभिमुखं मनश्चक्रे । महाश्वेतामुखादनाकर्षितदृष्टिरेव वेपमानाङ्गयष्टिः, आकुललोचना, स्थूलस्थूलं निःश्वसन्ती, निजशरप्रहारमूर्च्छिता मन्मथेन स्नपितेव स्वेदजलविसरैः, स्वेदजलविसरनिमज्जनभयेन च हस्तावलम्बनमिव याचमाना, साध्वसपरवशा, पतामीति लङ्गितुमिव कृतप्रयत्ना प्रसारयामास ताम्बूलगर्भं हस्तपल्लवम् । चन्द्रापीडस्तु जयकुञ्जरकुम्भस्थलास्फालनसंक्रान्तसिन्दूरमिव खभावपाटलम्, धनुर्गुणाकर्षणकृतकिरणश्यामलम्, कचप्रहाकृष्टिरुदितारिलक्ष्मीलोचनपरामर्शनलग्नाञ्जनविन्दुमिव विसर्पन्नखकिणतयातिरभसेन प्रधाविताभिरिव विवर्धिताभिरिव प्रहसिताभिरिवाङ्गुलीभिरुपेतम्, स्पर्शलोभाच्च तत्कालकृतसंनिवेशः सरागाः पञ्चापीन्द्रियवृत्तीरपरङ्गुलीरुद्वहन्तं प्रसारितवान्पाणिम् । तत्र च सा तत्कालमुलभविलासदर्शनकुतूहलिभिरिव कुतोऽप्यागत्य सर्वरसैरधिष्ठिता, तेनानिबद्धलक्ष्य-

चावनमितं मुखं यया सैवंविधाहं हे प्रियसखि, लज्जे त्रपे । तत्र हेतुमाह—अनुपजातेति । अनेन सममनुपजातोऽनुत्पन्नः परिचयो यस्याः सा । प्रगल्भानां तत्क्षणदेव परिचय इत्यत आह—अप्रागेति । अप्रागल्भ्येनाधाष्ट्येन गृहाण । त्वमस्म प्रयच्छ देहि । पुनः पुनर्वारंवारमभिधीयमाना कथयमाना तथा महाश्वेतया । त्रासवितर्कमूर्च्छादिव्यभिचारिभावावस्थान्तरमाह—कथमपीति । कथमपि महता कष्टेन प्राभ्येव प्राप्तीवेव चिराच्चिरकालेन दानाभिमुखं मनश्चित्तं चक्रे विदधे । महाश्वेतामुखादनाकर्षितदृष्टिर्यया सैवंविधेव वेपमाना कम्पमानाङ्गयष्टिः यस्याः । आकुले व्याकुले लोचने नेत्रे यस्याः सा । किं कुर्वन्ती । स्थूलस्थूलं यथा स्यात् तथा निःश्वसन्ती एतन् गृह्णन्ती । मन्मथेन कंदर्पेण निजशरप्रहारेणापनीयवाणाभिघातेन मूर्च्छिता मूर्च्छा प्रापिता । स्वेदजलविसरैर्मपानीयसमूहैः स्नपितेव स्नानं कारितेव । स्वेदजलविसरैर्निमज्जनभयं तेन च हस्तावलम्बनमिव याचमाना । साध्वसं भयं तेन परवशा पराधीना । पतामीति कृत्वा लङ्गितुमिव कृतः प्रयत्नो यया सा ताम्बूलगर्भं हस्तपल्लवं प्रसारयामास विस्तारितवती । अथ नायकानुरक्तिविशेषं प्रदर्शयन्नाह—चन्द्रेति । चन्द्रापीडः । तु पुनरर्थं । पाणिं करं प्रसारितवान्विस्तारितवान् । अथ पाणिनिष्ठमारुण्यातिशयं विशेषयन्नाह—जयेति । जयार्थं यः कुञ्जरो गजस्तस्य कुम्भस्थलं तस्यास्फालनेन तादृक्संयोगविशेषेण संक्रान्तं लग्नं सिन्दूरं नागजं यस्मिन्नेतादृशमिव खभावेन खारसिकेन पाटलं श्वेतरक्तम् । धनुरिति । धनुषश्चापस्य यो गुणः प्रत्यङ्गा तस्याकर्षणमाकृष्टिस्तेन कृतो विहितः किणो रूढव्रणपदं तेन श्यामलं कृष्णम् । कचेति । कचग्रहेणाकृष्टिस्तया रुदिता या अरिलक्ष्मीः शत्रुरेता तस्या लोचनपरामर्शनेन लग्ना अञ्जनविन्दवो यस्मिन्नेतादृशमिव । किणस्य कृष्णत्वात्तुपमानमित्यर्थः । विसर्पन्तः प्रसरन्तो ये नखकिरणास्तेषां भावस्तत्ता तथातिरभसेनातिवेगेन प्रधाविताभिरिवोच्चलिताभिरिव, विवर्धिताभिरिव वृद्धिं प्राप्ताभिरिव प्रहसिताभिरिव हास्यं कुर्वाणाभिरिवाङ्गुलीभिः करशास्त्राभिरुपेतं सद्वित्तम् । स्पर्शालोभाच्चेति । स्पर्शस्य लोभो गर्धस्तस्मात्तत्कालं तस्मिन्क्षणे कृतः संनिवेशः

तथा शून्यप्रसारितेन चन्द्रापीडहस्तान्वेषणायैव पुरःप्रवर्तितनखांशुनिवहेन वेपथुचलितवल्-
यावलीवाचालेन संभाषणमिव कुर्वता हस्तेन स्वेदसलिलपातपूर्वकम् 'गृह्यतामयं मन्मथेन
दत्तो दासजनः' इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती, 'अद्यप्रभृति भवतो हस्ते वर्तते' इति जी-
वितमिव स्थापयन्ती ताम्बूलमदात् । आकर्षन्ती च करकिसलयं भुजलतानुसारेण स्पर्शतृ-
ष्णागतमनङ्गशरभिन्नमध्यं हृदयमिव पतितमपि रत्नवलयं नाज्ञासीत् । गृहीत्वा चापरं ता-
म्बूलं महाश्वेतायै प्रायच्छत् ।

अथ सहस्रैव त्वरितगतिः, त्रिवर्णरागमिन्द्रायुधमिव कुण्डलीकृतं कण्ठेन वहता विद्वमा-
ङ्कुरानुकारिणा चञ्चुपुटेन मरकतद्युतिपक्षतिना मन्थरगतेन शुकेनानुबध्यमाना, कुमुदकेसर-
पिञ्जरतया चरणयुगलस्य चम्पककलिकाकारतया, च मुखस्य कुवलयदलनीलतया च पक्षशु-
तीनां कुसुममयी वागस्य सारिका सक्रोधमवादीत्—'भर्तृदारिके कादम्बरि, कस्मान्न निवार-
यस्येनमलीकसुभगाभिमानिनं दुर्विनीतं मामनुबध्नन्तं विहंगापसदम् । यदि मामनेन परिभू-

प्रसारितेन विस्तारितेन चन्द्रापीडस्य यो हस्तस्तस्यान्वेषणं गवेषणं तदर्थमिव पुरोऽग्रे प्रवर्तितः प्रचलितो नखानां
पुनर्भवानामंशुनिवहो यस्य स तेन । वेपथुरिति । वेपथुः कम्पस्तेन चलितो कम्पिता या वलयानां परिहा-
याणांमावली श्रेणी तथा वाचालेन मुखरेण । शब्दसाम्यमाह—संभाषणमिव जल्पनमिव कुर्वता विदधता ।
स्वेदेति । स्वेदसलिलं धर्मजलं तस्य पातः पतनं तत्पूर्वकं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । किं कुर्वन्ती ।
इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती ग्रहणं कारयन्ती । इतिशब्दद्योत्यमाह—गृह्यतामिति । अयं मल्लक्षणो दा-
सजनो मन्मथेन कंदर्पेण दत्तोऽर्पितो गृह्यतां स्वीक्रियताम् । पुनः किं कुर्वन्ती । इति जीवितमिव प्राणितमिव
स्थापयन्ती । इतिशब्दद्योत्यमाह—अथेति । अद्यप्रभृत्यदिनादारभ्य भवतस्तव हस्ते वर्तते । लक्ष्मीनेत्यर्थः ।
अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । पुनः किं कुर्वन्ती । ताम्बूलप्रदानानन्तरं करकिसलयं हस्तपल्लवमाकर्षन्त्याकर्षणं कुर्व-
न्ती च पतितमपि स्रस्तमपि रत्नवलयं मणिकटकं नाज्ञासीन्न ज्ञातवती । एतेन तन्मयत्वं सूचितम् । वलयस्य
लोहितमणिनिर्मितलसाम्यादाह—भुजेति । भुजलता बाहुलता तदनुसारेण तन्मार्गेण स्पर्शतृष्णा तयागतं
प्राप्तमनङ्गशरेण कंदर्पबाणेन भिन्नं मध्यं यस्यैवंविधं हृदयमिव । गृहीत्वैति । अपरं तद्व्यतिरिक्तं ताम्बूलं
नागवल्लीदलं महाश्वेतायै प्रायच्छददात् ।

अथेति । ताम्बूलप्रदानानन्तरं सहस्रैवागल्यैश्च सारिका पीतपादा सक्रोधं तथा स्यात्तथावादीदवोचत् । की-
दृशी । त्वरिता शीघ्रा गतिर्यस्याः सा । पुनः कीदृशी । शुकेन कीरेणानुबध्यमाना निरुध्यमाना । अथ शुक्रं विशेष-
यन्नाह—चहतेति । कण्ठेन निगरणेन वहता धारयता । कम् । त्रिवर्णरागम् । किमिव । इन्द्रायुधमिवाख-
ण्डलधनुरिव कुण्डलीकृतं वर्तुलीकृतम् । जातिवर्णनमेतत् । एतदेव विवृणोति—विद्वमेति । चञ्चुपुटेन
त्रोटिस्पुटेन कृत्वा विद्वमाङ्कुरं प्रवालप्ररोहमनुकरोतीत्येवंशीलः स तेन । मरकतेति । मरकतस्य द्युतिरिव

यमासामुपेक्षसे, ततोऽहं नियतमात्मानमुत्सृजामि । सत्यं शपामि ते पादपङ्कजस्पर्शेन इत्य-
वमभिहिता च तथा कादम्बरी स्मितमकरोत् । अविदितवृत्तान्ता तु महाश्वेता 'किमियं
वदति' इति मदलेखां पप्रच्छ । सा चाकथयत्—'एषा भर्तृदुहितुः सखी कादम्बर्याः कालि-
न्दीति नाम्ना सारिका, एतस्य परिहासनाम्नः शुक्रस्य भर्तृदारिकयैव पाणिग्रहणपूर्वकं जा-
यापदं ग्राहिता । अद्य चायमनया प्रत्यूषसि कादम्बर्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमिमां तैमालि-
कामेकाकिनीं किमपि पाठयन्ष्टो यतः ततः प्रभृति संजातेष्व्या कोपपराङ्मुखी नैनमुपसर्पति,
नालपति, न स्पृशति, न विलोकयति, सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि न प्रसीदति' इत्ये-
तदाकर्ण्य स्फुटस्फुरितकपोलोदरश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं विहस्याब्रवीत्—'अस्येषा कथा श्रूयत
एवैतद्राजकुले, कर्णपरम्परया परिजनोऽप्येवमामन्त्रयते, बहिरपि जनाः कथयन्त्येवम्, दि-
गन्तरेष्वप्ययमालापो वर्तत एव, अस्माभिरप्येतदाकर्णितमेव, यथा किल देव्याः कादम्बर्या-
स्ताम्बूलदर्पायिनीं तैमालिकां कामयमानः परिहासनामा शुक्रो मदनपरवशो गतान्यपि दिनानि
न वेत्तीति । तद्यमास्तां तावद्वाभाचारः परित्यक्तनिजकलत्रो निर्वृत्तोऽनया सह, देव्यास्तु
कादम्बर्याः कथमेतद्युक्तं यत्र निवारयतीमां चपलां दुष्टदासीम्, अथवा देव्यापि कथितैव
निर्वृतेता प्रथममेव वराक्रीमिमां कालिन्दीमीदृशाय दुर्विनीताय विहंगाय प्रयच्छन्त्या ।
किमिदानीमियं करोतु, यदेतत्सापक्ष्यकरणं नारीणां प्रधानं कोपकारणम्, अग्रणीर्विरागहेतुः,

मम् । यदीति । यदि मामनेन शुकेन परिभूयमानां पराजितामुपेक्षस उपेक्षां करोषि, ततोऽहं नियत-
मात्मानमुत्सृजामि । भविष्यति वर्तमाना । त्यक्ष्यामीत्यर्थः । सत्यं स्यात्तथा शपामि शपथं करोमि । केन ।
ते तव पादपङ्कजस्पर्शेन । तवाङ्घ्रिस्पर्शपूर्वकमित्यर्थः । तयेत्येवमभिहितोक्ता कादम्बरी स्मितमकरोत् । अवि-
दितेति । अविदितोऽज्ञातो वृत्तान्त उदन्तो यस्याः सैवंविधा तु महाश्वेता किमियं सारिका वदतीति मदलेखां
पप्रच्छ । सा चेति । सा मदलेखा इत्यकथयदित्यवोचत् । किमुवाचेत्याह—एषेति । एषा भर्तृदुहितुः का-
दम्बर्याः कालिन्दीति नाम्ना सखी सारिका एतस्य परिहासनाम्नः शुक्रस्य भर्तृदारिकयैव पाणिग्रहणपूर्वकं जायापदं
ग्राहिता स्त्रीत्वं प्रापिता । अद्य चेति । अद्य दिने चानया सारिका प्रत्यूषसि प्रभाते कादम्बर्यास्ताम्बूलकरङ्कवा-
हिनीमेकाकिनीमिमां तमालिकां किमपि पाठयन्ष्टः । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य संजातेष्व्या यस्याः सा कोपपरा-
ङ्मुखी क्रोधावाङ्मुखी नैनं शुक्रमुपसर्पति समीपे गच्छति, नालपति ब्रवीति, न स्पृशति स्पर्शं करोति, न विलो-
कयति नेक्षते, सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि प्रसन्नक्रियमाणापि न प्रसीदति न प्रसन्नीभवति । इत्येतदाक-
र्ण्य श्रुत्वा । स्फुटमिति । स्फुटं स्पष्टं स्फुरितं स्पन्दितं कपोलयोरुदरं यस्यैवंविधश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं वि-
हस्य । स्मितं कृतेत्यर्थः । इत्यब्रवीदित्यवोचत् । अस्तीति । एषा कथास्ति । एतद्राजकुले श्रूयते एवमाकर्ण्यते ।
कर्णपरम्परया परिजनोऽपि सेवकजोऽप्येवमामन्त्रयते । एवं कथयतीत्यर्थः । बहिरपि जना एवं कथयन्ति ।
किमननेत्यपि परदेशेष्वप्ययमालापो वर्तत एव । अस्माभिरप्येतत्पूर्वोक्तमाकर्णितमेव श्रुतमेवातदेव दर्शयन्नाह—

परं परिभवस्थानम् । इयमेव केवलमतिधीरा, यदनयानेन दौर्भाग्यगरिम्णा जातवैराग्यया विषं वा नास्वादितम्, अनलो वा नासादितः, अनशनं वा नाङ्गीकृतम् । नह्येकमपरमस्ति योषितां लघिन्नः कारणम्, यदि चेयमीदृशेऽप्यपराधेऽनुनीयमानानेन प्रत्यासत्तिमेष्यति तदा धिगिमाम्, अलमनया, दूरतो वर्जनीयेयमभिभवनिर्स्था, क एनां पुनरालापयिष्यति, को वावलोकयिष्यति, को वास्या नाम ग्रहीष्यति' इत्येवमभिहितवति तस्मिन्सर्वास्ताः सह कादम्बर्या क्रीडालापमोषिता जहसुरङ्गनाः । परिहासस्तु तस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य जगाद—'धूर्त राजपुत्र, निपुणेयम्, न त्वयान्येन वा लोलापि प्रतारयितुं शक्यते । एषापि बुध्यत एवैतावतीर्वक्रोक्तीः । इयमपि जानात्येव परिहासजल्पितानि । अस्या अपि राजकुलसंपर्कचतुरा मतिः । विरम्यताम् । अभूमिरेषा भुजंगभङ्गिभाषितानाम् । इयमेव हि वेत्ति मञ्जुभाषिणी कालं च कारणं च प्रमाणं च विषयं च कोपप्रसादयोः' इति ।

अत्रान्तरे चागल्य कञ्चुकी महाश्वेतामवोचत्—'आयुष्मति, देवश्चित्ररथो देवी च मदिरा त्वां द्रष्टुमाह्वयते' इति । एवमभिहिता च गन्तुकामा 'सखि, चन्द्रापीडः कास्ताम्' इति कादम्बरीमपृच्छत् । असौ तु नैनु पर्याप्तमेवानेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानमनेनेति । मनसा

द्वेतोरेतत्सापत्न्यकरणं नारीणां स्त्रीणां प्रधानं मुख्यं कोपकारणम् । अग्रणीमुख्यो विरागस्य विरक्तताया हेतुः । परं परिभवस्थानं मुख्यं पराभवगृहम् । इयमेव कालिन्येव केवलमतिधीरा । अस्मिन्नर्थे हेतुमाह—यदिति । यद्यस्मात्कारणादनया कालिन्या अनेन दौर्भाग्यगरिम्णा शुकेन कृत्वा जातमुत्पन्नं वैराग्यं यस्याः तैवंविधया विषं नास्वादितं न भक्षितम् । अनलो वह्निर्वा नासादितो न गृहीतः । अनशनं प्रायो वा नाङ्गीकृतम् । योषितां लघिन्नः कारणं नह्येकमपरमस्ति । यदि चेति । इयं कालिन्दीदृशेऽपराधेऽप्यनुनीयमाना प्रसन्नक्रियमाणा । अनेन शुकेन प्रत्यासत्तिं संबन्धमेष्यति गमिष्यति, तदेमां धिक् । अनयालं कृतम् । दूरतो वर्जनीया त्याज्येयम् । अभिभवेन निरस्या दूरीकरणीया । क एनां पुनः आलापयिष्यति । को वावलोकयिष्यति । को वास्याः कालिन्या नामाभिधानं ग्रहीष्यतीत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिहितवति कथितवति तस्मिन्राज्ञि सर्वास्ता अङ्गनाः कादम्बर्या सह जहसुर्हसितवत्यः । कीदृश्यः । क्रीडालापेन नर्मालापेन भाषिता वासिताः । परीति । परिहासः शुक्रस्तु तस्य चन्द्रापीडस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य श्रुत्वा जगादोवाच । हे धूर्त राजपुत्र, निपुणाभिज्ञेयम् । त्वयान्येन वा लब्धतिरिक्तपुंसा लोलापि चपलापि प्रतारयितुं न शक्यते न पार्यते । एषेति । एतावतीर्वक्रोक्तीरेषापि बुध्यते जानाति । इयमपि परिहासजल्पितानि जान्यात्येव । अस्या अपि राजकुलेन संपर्कः संबन्धस्तेन चतुरा चार्थयुक्ता मतिर्बुद्धिः । अतो विरम्यतां मौनं क्रियताम् । नर्मालापभाषणादिति शेषः । भुजंगाः कामिनस्तेषां भङ्गिभाषितानां वक्रोक्तीनामेषाऽभूमिरस्थानम् । इयमेव हि मञ्जुभाषिणी मनोज्ञालापिनी कोपप्रसादयोः कालं समयं कारणं निमित्तं प्रमाणं तद्व्यवस्थापकं पञ्चावयवं वाक्यं विषयं गोचरं प्रस्तावमवसरं

विहस्य प्रकाशमवदम्—‘सखि भगवन्नेते, किं त्वमेवमभिदधासि । दर्शनादारभ्य शरीरस्याप्यहं न विभुः, किमुत भवनस्य परिजनस्य वा । यत्रासौ रोचते प्रियसखीहृदयाय वा तत्रायमास्ताम्’ इति । तच्छ्रुत्वा महाश्वेतावदत्—‘अत्रैव त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमदवने क्रीडापर्वतकमणिवेश्मन्यास्ताम्’ इत्यभिधाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ । चन्द्रापीडोऽपि तथैव सह निर्गल्य विनोदितार्थं वीणावादिनीभिश्च वेणुवाद्यनिपुणाभिश्च गीतकलाकुशलाभिश्च दुरोदर-क्रीडारगिणीभिश्चाष्टापदपरिजयचतुराभिश्च चित्रकर्मकृतश्रमाभिश्च सुभाषितपाठिकाभिश्च कादम्बरीसमादिष्टप्रतीहारीप्रेषिताभिः कन्याभिरनुगम्यमानः पूर्वदृष्टेन केयूरकेणोपदिश्यमानमार्गः क्रीडापर्वतमणिर्मन्दिरमगात् । गते च तस्मिन्गन्धर्वराजपुत्री विसर्ज्य सकलसखीजनं च परिमितपरिचारिकाभिरनुगम्यमाना प्रासादमारुरोह । तत्र च शयनीये निपत्य दूरस्थिताभिर्विनयनिर्भृताभिः ‘परिचारिकाभिर्विनोद्यमाना कुतोऽपि प्रत्यागतचेतना चैकाकिनी तस्मिन्काले ‘चपले, किमिदमारब्धम्’ इति निगृहीतेव लज्जया, ‘गन्धर्वराजपुत्रि, कथमेतद्युक्तम्’ इत्युपालब्धेव विनयेन, ‘अयमसावव्युत्पन्नो बालभावः क्व गतः’ इत्युपहसिते मुग्धतया, ‘स्वैरिणि, मा कुरु यथेष्टमेकाकिन्यविनयम्’ इत्यामन्त्रितेव

नावस्थितिभावस्य समानत्वादेतन्मनोऽन्यासु लग्नमिति भावः । नवकपोलप्रतिबिम्बसंक्रान्तिवशात्प्रागेव दर्शितमित्यनुनयमाह—किं त्विति । त्वं किमभिदधासि किं कथयसि । दर्शनादारभ्यावलोकनात्प्रभृति शरीरस्यापि देहस्याप्यहं न विभुः । देहं धारयितुं न समर्थ इत्यर्थः । स भवनस्य परिजनस्य वा किमुत भण्यते । यत्रेति । यन्मिथ्यासौ चन्द्रापीडः । पुनरार्यामाह—प्रियेति । प्रियसखीहृदयाय रोचते रुचिविषयीभवति तत्रायमास्तां तिष्ठतु । तत्पूर्वार्थं श्रुत्वाकर्ण्य महाश्वेतावदवोचत् । अत्रैव त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमदवनेऽन्तःपुरोपवने क्रीडापर्वतकस्य मणिवेश्मनि रत्ननिर्मितगृह आस्तां तिष्ठतिस्त्वभिधायेत्युक्त्वा गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ गतवती । चन्द्रापीडोऽपि तथैव महाश्वेतयैव सह निर्गल्य बहिरागत्य कादम्बर्या समादिष्टा या प्रतीहारी द्वाररक्षानियुक्ता तया प्रेषिताभिः प्रहिताभिर्वीणावादिनीभिर्वेणुवाद्यं वंशवाद्यं तत्र निपुणाभिर्दक्षाभिर्गीतं गानं तल्लक्षणा या कला विज्ञानं तत्र कुशलाभिर्दक्षाभिः । दुरोदरेति । दुरोदरक्रीडा द्यूतक्रीडा तस्यां राग अनुरागो विद्यते यासां ताभिः । अष्टापदः शारिफलं तत्र यः परिचयस्तस्मिन्चतुराभिः । चित्रेति । चित्रकर्मालेख्यकर्म तत्र कृतो विहितः श्रमो याभिः । सुभाषितानि सूक्तानि तेषां पाठिकाभिः । एवंविधाभिः कन्यकाभिरनुगम्यमानः । अत्र कलानां भिन्नभिन्नाश्रयत्वसूचनार्थं चकारः । कीदृशो नृपश्चन्द्रापीडः । पूर्वदृष्टेन केयूरकेणोपदिश्यमानः प्रदर्श्यमानो मार्गः पन्था यस्य सः । क्रीडापर्वतमणिर्मन्दिरमगाद्गतवान् । भावशबलानि व्यजयन्माह—गते चेति । तस्मिन्चन्द्रापीडे गते सति गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी सकलसखीजनं समग्रवयस्याजनं परिजनं परिच्छदलोकं च विसर्ज्य गृहे गम्यतामित्यादिश्य परिमितं परिचारिकाभिः स्तोकपरिच्छदस्त्रीभिरनुगम्यमाना प्रासादो देवभूपानां गृहं तमारुरोहारूढवती । तत्र मणिमन्दिरे शयनीये शय्यायां निपत्य पतनं कृत्वा विरहव्याकुल-

कुमारभावेन, 'भीरु, नायं कुलकन्यकानां क्रमः' इति गर्वितेव महत्त्वेन, 'दुर्विनीते, रक्षा-
विनयम्' इति तर्जितेवाचारेण, 'भूढे, मदनेन लघुतां नीतासि' इत्यनुशासितेवाभिजात्येन,
'कुतस्तवेयं तरलहृदयता' इति धिक्कृतेव धैर्येण, 'स्वच्छन्दचारिणि, अप्रमाणीकृताहं त्वया'
इति निन्दितेव कुलस्थित्यातिगुर्वी लज्जामुवाह । समचिन्तयच्चैवम्—'अगणितसर्वशङ्कया
तरलहृदयतां दर्शयन्त्याद्य मया किं कृतमिदं मोहान्धया । तथा हि । अदृष्टपूर्वोऽयमिति
साहसिकतया मया न शङ्कितम् । लघुहृदयां भौमयं कलयिष्यतीति निहीकया नाकलितम् ।
कास्य चित्तवृत्तिरिति मया न परीक्षितम् । दर्शनानुकूलाहमस्य नेति वा तरलया न कृतो
विचारक्रमः । प्रत्याख्यानवैलक्ष्यानं भीतम् । गुरुजनान्न त्रस्तम् । लोकापवादान्नोद्विग्नम् ।
तथा च महाश्वेतातिदुःखितेति दक्षिण्यया नापेक्षितम् । आसन्नवर्तिसखीजनोऽप्युपलक्ष्य-
तीति मन्दया न लक्षितम् । पार्श्वस्थितः परिजनः पश्यतीति नष्टचेतनया न दृष्टम् । स्थूल-
द्वयोऽपि तादृशीं विनयच्युतिं विभावयेयुः, किमुतानुभूतमदनवृत्तान्ता महाश्वेता सकलक-
लाकुशलाः सख्यो वा राजकुलसंचारचतुरो वा नित्यमिङ्गितज्ञः परिजनः । ईदृशेष्वतिनिपुं-
णतरहृदयोऽन्तःपुरदास्यः । सर्वथा हतास्मि मन्दपुण्या । मरणं मेऽद्य श्रेयः, न लज्जाकरं
जीवितम् । श्रुत्वैतद्वृत्तान्तं किं वक्ष्यत्यम्बा, तातो वा, गन्धर्वलोको वा । किं करोमि । कोऽत्र

चारिणि, एकाकिनी यथेष्टमविनयं मा कुर्वित्यामन्त्रितेव निमन्त्रितेव कुमारभावेन बालभावेन हे भीरु, कुलक-
न्यकानामयं न क्रम इति गर्हितेव निन्दितेव महत्त्वेन गरिम्णा । दुर्विनीते, अविनयं रक्षेति तर्जितेवाचारेण ।
हे भूढे, मदनेन कंदर्पेण लघुतां तुच्छतां नीतासि प्रापितासीत्यनुशासितेवानुशिक्षितेवाभिजात्येन भूमिका-
नुसारितया । कुतस्तवेयं तरलहृदयतेति धिक्कृतेव धैर्येण । हे स्वच्छन्दचारिणि, अहं त्वयाप्रमाणीकृतेति नि-
न्दितेव कुलस्थित्यातिगुर्वीमतिमहतीं लज्जां त्रपामुवाह धारयामास । **समिति** । एवमग्रे वक्ष्यमाणं समचि-
न्तयद्ध्यायत् । एवंशब्दवाच्यमाह—**अगणितेति** । अगणिताः सर्वाः समग्राः शङ्का यथा सा तथा । किं कु-
र्वन्त्या । तरलहृदयतां चञ्चलचित्तां दर्शयन्त्या प्रकाशयन्त्या अथ मोहान्धया मयेदं किं कृतं किं विहितम् । त-
देव दर्शयति—**तथा हीति** । अदृष्टपूर्वोऽनवलोकितपूर्वोऽयं चन्द्रापीड इति साहसिकतया साहसयुक्तया मया
न शङ्कितम् । तथा मां लघुहृदयां तुच्छचित्तामयं कलयिष्यतीति निहीकया निर्लज्जया नाकलितम् । तथा कास्य
चित्तवृत्तिरिति मया न परीक्षितं परीक्षा न कृता । तथा दर्शनानुकूला दर्शनयोग्याहमस्य नेति वा मया तर-
लया चपलया विचारक्रमो न कृतो न विहितः । तथा प्रत्याख्यानं प्रतिषेधस्तज्जनितं यद्वैलक्ष्यं तस्मान्न भीतं न
त्रस्तम् । तथा गुरुजनात्पूज्यजनान्न त्रस्तं चकितम् । तथा लोकापवादान्नप्रवादन्नोद्विग्नं नोद्वेगं प्राप्तम् । तथा
च महाश्वेतातिदुःखितेति दक्षिण्यया गतानुकूलतया नापेक्षितमपेक्षा न कृता । तथासन्नवर्ती समीपवर्ती
सखीजनोऽप्यालीजनोऽप्युपलक्ष्यति ज्ञास्यति । भविष्यति वर्तमानः । इति मन्दया मुख्यया न लक्षितं न ज्ञा-

प्रतीकारः । केनोपायेन स्खलितमिदं प्रच्छादयामि । कस्य वा चापलमिदमेतेषां दुर्विनी-
मिन्द्रियाणां कथयामि । क्व वानेन दग्धहृदया पञ्चवाणेन गच्छामि । तथा महाश्वेता-
करेण प्रतिज्ञा कृता, तथा प्रियसखीनां पुरो मन्त्रितम्, तथा च केयूरकस्य हस्ते संनि-
न खलु जानामि मन्दभागिनी शठविधिना वा, उत्सन्नमन्मथेन वा, पूर्वकृतापुण्यस-
वा, मृत्युहतकेन वा, अन्येन वा केनाप्ययमानीतो मम विप्रलम्भकश्चन्द्रापीडः । कोऽपि
कदाचिद्दृष्टः, नानुभूतः, न च श्रुतः, न चिन्तितः, नोत्प्रेक्षितः, मां विडम्बयितुमुपा-
यस्य दर्शनमात्रेणैव संयम्य दत्तेव, इन्द्रियैः शरपञ्जरे निक्षिप्य समर्पितेव, मन्मथेन
कृत्योपनीतेव, अनुरागेण निर्यातितेव, गृहीतमूल्येन गुणगणेन विक्रीतेव, हृदयेनोप-
भूतास्मि । न मे कार्यं तेन चपलेन, इति क्षणमिव संकल्पमकरोत् । कृतसंकल्पा चान-
‘मिध्याविनीते, यदि मया न कृत्यम्, एष गच्छामि’ इति हृदयोत्कम्पचलितेन प्रा-
तेव, चन्द्रापीडपरित्यागसंकल्पसमकालप्रस्थितेन कण्ठलग्नेन पृष्ठेव, जीवितेन ‘अवि-

माता, तातः पिता वा गन्धर्वलोकः स्वजनवर्गो वा, किं वक्ष्यति किं कथयिष्यति । अहं किं करोमि
तिष्ठामि । कोऽत्रास्मिन्विषये प्रतीकारः प्रतिक्रिया । केनोपायेन प्रपञ्चेनेदं स्खलितं दुश्चेष्टितं प्रच्छादय-
णामि । एतेषां दुर्विनीतानामिन्द्रियाणां करणानां चापलं चाञ्चल्यं कस्य वा कथयामि निवेदयामि । क्व
पञ्चवाणेन कंदर्पेण दग्धहृदया गच्छामि व्रजामि । तथा महाश्वेताया व्यतिकरेण वृत्तान्तेन मया
संगरः कृता पत्युर्न सेवनीय इति तथापि प्रियसखीनामतिबलभवयस्यानां पुरःपुरतो मन्त्रितमालोचितम-
केयूरकस्य हस्ते महाश्वेतायै संदिष्टं संदेशः प्रेषितः । तत्रोत्तरभाव्यनर्थापरिज्ञाननिमित्तमित्याह—**न खलु**
न खलु निश्चयेनाहं मन्दभागिनी एतन्न जानामि नाकलयामि । किं तदित्याह—**शठेति** । शठो म-
विधिर्ब्रह्मा तेन वा, उत्सन्नो हतो मन्मथः कंदर्पस्तेन वा, पूर्व कृतो योऽपुण्यसंचयः पापभरस्तेन वा, मृत्यु-
यो हतको हत्याकृतेन वा, अन्येनानिर्दिष्टनाम्ना केनापि वा मम विप्रलम्भको वियोगरूपोऽयं चन्द्रापीडः
प्रापितः । पूर्वपरिचिन्तितं निरस्यन्नाह—**कोऽपीति** । कोऽप्ययं न कदाचिद्दृष्टः, नानुभूतः, न च श्रुत आद्य-
न चिन्तितो ध्यातः, नोत्प्रेक्षितः पुनःपुनर्विलोकितो यन्मां विडम्बयितुं कदर्थनां कर्तुमुपागतः प्राप्त-
स्येति । यस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनमात्रेण कारणभूतेव हृदयेन कर्तुंभूतेन संयम्य बद्धा दत्तेव समर्पितेव
करणैः कारणभूतैः शरपञ्जरे काशघटितगृहे निक्षिप्य हृदयेन समर्पितेव । तथा मन्मथेन कंदर्पेण कर-
दासीकृत्य हृदयेनोपनीतेव प्रापितेव तथानुरागेण चन्द्रापीडविषयकेण कृत्वा हृदयेन निर्यातितेव निःसा-
तथा गृहीतमूल्येनात्तवेतनेन गुणगणेन कारणभूतेन हृदयेन विक्रीतेव विक्रीयकृतेव । अतोऽहमुपकरण-
पस्करभूतास्मि । यथा गृहोपकरणं यत्र तत्रोपयोगि न तथाहमित्यर्थः । भावशबलत्वं पोषयन्नाह—
तेन चपलेन न मे कार्यं प्रयोजनमिति क्षणमिव क्षणसदृशं संकल्पमकरोदप्रणयत् । इयं निर्वेदावस्था । ता-
पुनरपि रतिभावावस्थामाह—**कृतेति** । कृतसंकल्पा च विहितविकल्पा च । अन्तर्गतेनेति चन्द्रापी-

पुनरपि प्रक्षालितलोचनया दृश्यतामसौ जनः, प्रत्याख्यानयोग्यो न वा' इति तत्कालागते-
नाभिहितेव बाष्पेण अपनयामि ते सहासुभिर्धैर्यावलेपमिति निर्भर्त्सितेव मनोभुवा पुनरपि
तथैव चन्द्रापीडाभिमुखहृदया बभूव । तदेवमस्तमितप्रतिसमाधानवैलास्यप्रेमावेशेनास्वतन्त्री-
कृता परवशेवोत्थाय जालवातायनेन तमेव क्रीडापर्वतकमवलोकयन्त्यतिष्ठत् । तत्रस्था न सा
तमानन्दजलव्यवधानोद्विगेव स्मृत्या ददर्श, न चक्षुषा । अङ्गुलीगलितस्वेदपरामर्शभीतेव
चिन्तया लिलेख, न चित्रतूलिकया । रोमाञ्चतिरोधानशङ्कितेव हृदयेनालिलिङ्ग, न वक्षसा,
तत्संगमकालातिपातासहेव मनो गैमाय वियुक्तवती, न परिजनम् । चन्द्रापीडोऽपि प्रविश्य
स्वच्छन्दं कादम्बरीहृदयमिव द्वितीयं मणिगृहं शिलातलास्तीर्णायामुभयत उपर्युपरि निवेशि-
तवहूपधानायां कुथायां निपत्य केयूरकेणोत्सङ्गेन गृहीतचरणयुगलस्ताभिर्भयथादिष्टेषु भूमिभा-
गेषूपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृतो दोलायमानेन चेतसा चिन्तां विवेश । किं तावदस्या
गन्धर्वराजदुहितुः कादम्बर्याः सहभुव एते विलासा एवेदृशाः सकललोकहृदयहारिणः
आहोस्विदनाराधितप्रसन्नेन भगवता मकरकेतुना मयि नियुक्ता, येन मां सास्त्रेण सरागेर्णाकू-

दुर्भूतेन बाष्पेन नेत्राम्बुनेत्यभिहितेवेति कथितेव । इतिवाच्यमाह—अविशेषेति । हे अविशेषज्ञे, पुनरपि
प्रक्षालितलोचनया त्वयासौ जनो दृश्यतामालोकयताम् । न चाप्रत्याख्यानयोग्यो निराकरणयोग्यः । इतीति ।
इति मनोभुवा कंदर्पेण निर्भर्त्सितेवाधिक्षिप्तेव । इतिवाच्यमाह—अपेति । ते तवासुभिः प्राणैः सह धैर्या-
वलेपं धीरिमाहंकारमपनयामि दूरीकरोमि । पुनरपीति । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव चन्द्रापीडस्याभिमुखं हृदयं
यस्या एवंभूता पुनरपि बभूव जये । उत्कण्ठातिशयेन रतिभावं पुनः पोषयन्माह—तदेवमिति । तदेवं
पूर्वोक्तप्रकारेणास्तमितमस्तां प्राप्तं यत्समाधानं किमनेन चपलेन कार्यमित्यादि निर्वेदहर्षं तदेव बलं तस्मात्प्रेमा
चन्द्रापीडविषयकः स्मृतिरूपस्तस्यावेशेन प्रवेशेनास्वतन्त्रीकृता परायत्तीकृता परवशेव पराधीनेवोत्थायोत्थानं
कृत्वा जालवातायनेन जालगवाक्षेण तमेव क्रीडापर्वतकमवलोकयन्ती पश्यन्त्यतिष्ठदासत् । पुनर्भावानेवाह—
तत्रस्थेति । तत्रस्था वातायनोपविष्टा सा तं चन्द्रापीडमानन्दजले हर्षांशुणा यद्यवधानं तेनोद्विगेवोद्वेगं प्राप्तेव
स्मृत्यानुभवव्यतिरिक्तज्ञानेन ददर्शालोकयांचकार न चक्षुषा । अङ्गुलिभ्यो गलितो यः स्वेदस्तस्य परामर्शः
संश्लेषस्तेन भीतेव त्रस्तेव चिन्तया लिलेख । न चित्रतूलिकया तदाकृतिं भावनया भावितवती । न कूर्चिकया
लिखितवतीत्यर्थः । रोमाञ्च इति । रोमाञ्चो रोमोद्गमस्तेन तिरोधानमाच्छादनं तेन शङ्कितेव हृदयेन चित्तेनालि-
लिङ्गाश्लेषं कृतवती । न वक्षसा भुजान्तरेण । तस्येति तस्य चन्द्रापीडस्य यः संगमः संश्लेषस्तत्र कालातिपातः
कालविलम्बस्तं सोढुमसहेवाशक्तैव गमाय तदालिङ्गनाय मनो नियुक्तवती प्रेषितवती । न परिजनम् । अ-
त्रायमभिप्रायः—आनन्दजलं व्यवधायकमिति न चक्षुषा तथादर्शनमित्युद्वेगः । अङ्गुलीगलितस्वेदेन चित्रतू-
लिकाविलिखनस्य विलोपो भयहेतुर्वक्षसालिङ्गनेनेव रोमाञ्च एव व्यवधायक इति सर्वथा नानान्तरितालिङ्गनमिति
शङ्कितः । मनसः सत्त्वरगतिं मत्वा तस्य परिजनस्य तथात्वाभावात्कालातिपातः । अत्र आनन्दजलादीनां

णितत्रिभागेण हृदयान्तःपतत्स्मरशरकुसुमरजोरुषितेनेव चक्षुषा तिर्यग्विलोकयति । मद्बि-
लोकिता च धवलेन स्मितालोकेन दुकूलेनेव लज्जयात्मानमावृणोति । मल्लजाविवर्तमानवदना
च प्रतिबिम्बप्रवेशलोभेनेव कपोलदर्पणमर्पयति मदवकाशदायिनो हृदयस्य प्रथमाविनयले-
खामिव कररुहेण शयनाङ्के लिखति । मत्ताम्बूलवीटिकोपनयनखेदविधूतेन रक्तोत्पलभ्रम-
ङ्गमरवृन्देन करतलेन स्त्रिंशं मुखमिव गृहीततमालपल्लवेनेव वीजयति । पुनश्चाचिन्तयत्—
'प्रायेण मानुष्यकसुलभा लघुता मिथ्यासंकल्पसहस्रैरेवं मां विप्रलभते, लुप्तविवेको यौवन-
मदो मदयति, मदनो वा । यतस्तिमिरोपहृतेव यूनां दृष्टिरल्पमपि कालुष्यं महत्पश्यति ।
स्नेहलवोऽपि वारिणेव यौवनमदेन दूरं विस्तीर्यते । स्वयमुत्पादितानेकचिन्ताशताकुला कवि-
मतिरिव तरलता न किञ्चिन्नोत्प्रेक्षते । निपुणमैदनगृहीता चित्रवर्तिकेव तरुणचित्तवृत्तिर्न
किञ्चिन्नालिखति । संजातरूपाभिमाना कुलटेवात्मसंभावना न कचिन्नात्मानमर्पयति । स्वप्र-
ईवानुभूतमपि मनोरथो दर्शयति । इन्द्रजालपिच्छिकेवासंभाव्यमपि प्रत्याशा पुरः स्थाप-
यति' । भूयश्च चिन्तितवान्—'किमनेन वृथैव मनसा खेदितेन, यदि सत्यमेवेयं धवले-

सावधारणं तेन मकरकेतुनैव मयि कादम्बरी नियुक्ता नियोजिता, येन मन्मथनियोगेन सास्त्रेणास्त्रं रुधिरं तेन सरा-
गेण स्नेहयुक्तेनाकृणितो वक्रीकृतस्त्रिभागे यस्मिन् । हृदयेति । हृदयान्तः पतन्तो ये स्मरशराः कंदर्पवाणास्त एव
कुसुमानि तेषां रजः परागस्तेन रुषितेनेव चक्षुषा नेत्रेण तिर्यग्विलोकयति । इदं चिन्ताधिहृढामधिकूलोक्तम्,
अन्यथा प्रासादादिरुढायास्तस्या विलोकनासंभवात् । एवमन्यानपि तद्यापारान्स्वानुकूलानेव चिन्तयन्नाह—
मदिति । मद्बिलोकिता सती लज्जया धवलेन स्मितालोकेन । शुभ्रत्वसाम्यादाह—**दुकूलेति** । दुकूलेनेवात्मा-
नमावृणोत्याच्छादयति । प्रतिबिम्बमधिकृत्याह—**मदिति** । मल्लजया विवर्तमानं वदनं यस्या एवंविधापि प्रति-
बिम्बस्य यः प्रवेशस्तस्य लोभेनेव कपोलदर्पणमर्पयति । मुखविवर्तनेऽपि कपोलस्य तदभिमुखत्वादिति भावः ।
नखकर्षणचेष्टामधिकृत्याह—**मदिति** । मामवकाशदायिनो हृदयस्य प्रथमामाद्यामविनयलेखामिव कररुहेण
पुनर्भवेन शयनस्य पल्यङ्कस्याङ्क उत्सङ्गे लिखति । ताम्बूलप्रदानसमये तस्याः करकम्पक्रियामधिकृत्याह—**म-**
मेति । मम ताम्बूलवीटिकाया यदुपनयनं प्रापणं तस्माद्यः खेदः प्रयासस्तेन विधूतेन कम्पितेन रक्तोत्पलं
कोकनदं तस्य यो भ्रमस्तेन भ्रमङ्गमरवृन्दं मधुकरपटलं यस्मिन्नेतादृशेन करतलेन गृहीततमालपल्लवेन । भ्रम-
राणां तत्सादृश्यादिति भावः । **मदिति** । मद्बिलोकनात्प्रेम्णा स्त्रिंशं मुखमिव वीजयति । **पुनरिति** । पुन-
रचिन्तयच्चिन्तितवान् । किं तदित्याह—**प्रायेणेति** । प्रायेण बाहुल्येन मानुष्यके भवे सुलभा सुप्रापा लघुता
मिथ्या मुधा संकल्पसहस्रैर्मनोरथसहस्रैरेवं पूर्वोक्तप्रकारेण । मामित्यात्मनिर्देशः । विप्रलभते । वञ्चयतीत्यर्थः ।
तथा लुप्तो विवेको येनैतादृशो यौवनमदस्तारुण्यगर्वो मदयति मदं जनयति । एवं मदनोऽपि यतस्तिमिरोपहृतेव
यूनां दृष्टिरल्पमपि कालुष्यं महत्पश्यति । अल्पापि योषितां चित्तविकृतिर्बहुत्वेन जानातीत्यर्थः । स्नेहलवोऽपि

क्षणा मय्येवंजातचित्तवृत्तिस्तदा न चिरात्स एवैनामप्रार्थितानुकूलो मन्मथः प्रकटीकरि-
ष्यति । स एवास्य संशयस्य ह्येता भविष्यति' इत्यवधार्योत्थायोपविश्य च ताभिः कन्य-
काभिः सहाक्षैर्गेयैश्च विपञ्चीवाद्यैश्च पाणविकैश्च स्वरसंदेहविवादैश्च तैस्तैरालापैः सुकुमारैः
कलाविलासैः क्रीडनासांचक्रे । मुहूर्तं च स्थित्वा निर्गम्योपवनालोकनकुतूहलक्षिप्तचित्तः क्री-
डापर्वतशिखरमारुरोह । कान्दम्बरी तु तं दृष्ट्वा चिरयतीति महाश्वेतायाः किल वर्त्मवलो-
कयितुं विमुच्यतां गवाक्षमित्युक्त्वानङ्गक्षिप्तचित्ता सौधस्योपरितनं शिखरमारुरोह । तत्र च
विरलपरिजना, सैकलशशिमण्डलपाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन निवार्यमाणातपा, चतुर्भिर्वा-
लव्यजनैश्च फेनशुचिभिर्द्रव्यमानैरुपवीज्यमाना, शिरसि कुसुमगन्धलुब्धेन भ्रमता भ्रमर-
कुलेन दिवापि नीलावगुण्ठनेनेव चन्द्रापीडाभिसरणवेष्माभ्यस्यन्ती, मुहुश्चाभरशिखां समा-
सज्य मुहुश्छत्रदण्डमवलम्ब्य मुहुस्तमालिकास्कन्धे करौ विन्यस्य मुहुर्मंदलेखां परिष्वज्य
मुहुः परिजनान्तरितसकलदेहा नेत्रत्रिभांगेणावलोक्य मुहुरावलितत्रिवलीवलयया परिवृत्य
मुहुः प्रतीहारीवेत्रलताशिखरे कपोलं निधाय मुहुर्निश्चलकरविधृतामधरपल्लवे वीटिकां नि-

धेव मनसा खेदितेन किम्, यदि सत्यमेवं भवलेक्षणा कादम्बरी मय्येवं जातचित्तवृत्तिस्तदा न चिरात्स्तोक-
कालेनाप्रार्थित एवानुकूलो दाक्षिण्यवान्मन्मथः स एवैनां चित्तवृत्तिं प्रकटीकरिष्यति । स एवेति । स एव कं-
दर्प एव । अस्मेति । अस्याश्चित्तवृत्तिर्मयि वर्तते न वेत्येवंरूपस्यास्य संशयस्य ह्येता दूरीकर्ता भविष्यति । इत्य-
वधार्य निश्चयं कृतवोत्थायोपविश्य च ताभिः पूर्वोक्ताभिः कन्यकाभिः सहाक्षैः पाशकैर्गेयैर्गानैश्च । विपञ्ची वाद्यं
येषां तैश्च । पणवो वादित्रविशेषो विद्यते येषां ते पाणविकासैश्च । स्वराणां षड्जादीनां ये संदेहास्तेषां विवाद-
ैश्च । सुभाषितानि सूक्तानि तेषां गोष्ठीभिश्च । अन्यैश्च पूर्वोक्तव्यतिरिक्तैस्तैस्तैरालापैश्च सुकुमारैः कलाविलासैः क्री-
डन्क्रीडां कुर्वन्नासांचक्रेऽधितस्थौ । मुहूर्तं च स्थित्वा तत्रावस्थानं विधाय तदनन्तरं निर्गम्य बहिरागत्योपवन-
स्यालोकनं तस्य कुतूहलं कौतुकं तेनाक्षिप्तं चित्तं यस्य सः क्रीडापर्वतशिखरमारुरोहारूढवान् । कादम्बरी तु तं
चन्द्रापीडं दृष्ट्वा विलोक्य चिरयति विलम्बते इति महाश्वेतायाः किल वर्त्म मार्गमवलोकयितुं वीक्षितुं गवाक्षं
वातायनं विमुच्यतामुद्वाह्यतामित्युक्त्वानङ्गक्षिप्तचित्ता सौधस्योपरितनं शिखरमारुरोहारूढवती । तत्रचेति ।
तस्मिन्स्थले । इतः कादम्बरीं विशेषयन्नाह—विरलेति । विरलः खल्पः परिजनो यस्याः सा । सकलेति ।
सकलं समग्रं यच्छशिमण्डलं चन्द्रविम्बं तद्वत्पाण्डुरेण श्वेतेन हेमदण्डेन सुवर्णदण्डेनातपत्रेण छत्रेण निवा-
र्यमाणो दूरीक्रियमाण आतपो यस्याः सा । उद्भूयमानैः कम्पमानैः फेनः कफस्तद्वच्च्युन्निभिर्निर्मलेश्चतुर्भिर्वा-
लव्यजनैश्चामरंशोपवीज्यमाना । शिरसीति । शिरसि मस्तके कुसुमानां पुष्पाणां गन्धस्तेन लुब्धेन गर्धेन
भ्रमरकुलेन मधुकरशृङ्गेन भ्रमता पर्यटता । दिवापि भ्रमरकुलस्य नीलत्वात्तत्साम्येनाह—नीलेति । नीलं य-
दवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं तेनेव । अभिसारिकावेपमधिकृत्याह—चन्द्रेति । चन्द्रापीडस्याभिसरणं तत्र यो वेष-
स्तमभ्यस्यन्त्यभ्यासं कुर्वन्ती । उत्कण्ठिताचेष्टितान्याह—मुहुरिति । मुहुः क्षणमात्रं चाभरशिखां वालव्यजन-

वेश्य मुहुर्दूरीणोत्पलप्रहारपलायमानपरिजनातुशरणदत्तकतिपयपदा विहस्य तं विलोकय-
न्ती, तेन च विलोक्यमाना, महान्तमपि कालमतिक्रान्तं नाज्ञासीत् । आरुह्य च प्रतीहार्या
निवेदितमहाश्वेताप्रत्यागमना तस्मादवततार । स्नानादिषु मन्दादरापि महाश्वेतानुरोधेन दिव-
सव्यापारमकरोत् । चन्द्रापीडोऽपि तस्मादवतीर्य प्रथमविसर्जितेनेव कादम्बरीपरिजनेन
निर्वर्तितस्नानविधिर्निरुपहृतशिलार्चिताभिमतदैवतः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमहः-
कर्म चक्रे । क्रमेण च कृताहारः क्रीडापर्वतकप्राग्भागभाजि, मनोहारिणि, हारीतहरिते,
हॅरिणरोमन्थफेनशीकरासारे, सीरायुधहलभयनिश्चलकालिन्दीजलत्विषि, तरुणीचरणालक्त-
करसशोणशोचिषि, कुसुमरजःसिकतिलतले, लतामण्डपोपगूढे, शिखण्डिताण्डवसंगीतगृहे,
मरकतशिलातल उपविष्टो दृष्टवान्सहसैवातिग्रहलधाम्ना धवलेनालोकेन जलेनेव निर्वाप्यमाणं
दिवसम्, मृणालवलयेनेव पीयमानमातपम्, क्षीरोदेनेव प्लाव्यमानां महीम्, चन्दनरसवर्ष-
णेव सिच्यमानान्दिगन्तान्, सुधयेव विलिप्यमानमम्बरतलम् । आसीच्चास्य मनसि—
'किमु खलु भगवानोषधिपतिरकाण्ड एव शीतांशुरुदितो भवेत्, उत यन्त्रविक्षेपविशीर्यमाण-

मुहुर्दूरीणं क्षिप्तं यदुत्पलं तस्य प्रहारस्तेन पलायमानो यः परिजनस्तस्मिन्ननुसरणं तत्र दत्तानि कतिपयपदानि
यया सा विहस्य हास्यं कृत्वा तं विलोकयन्ती, तेन च चन्द्रापीडेन विलोक्यमानातिक्रान्तं व्यतीतं महान्तमपि
कालं समयं नाज्ञासीन्न ज्ञातवती । इतश्चारुह्य चारोहणं कृत्वैव प्रतीहार्या द्वारपालिकया निवेदितं ज्ञापितं महा-
श्वेताप्रत्यागमनं यथा सैवविधा तस्मात्सौधादवततारोत्तीर्णा । स्नानादिषु मन्दादरापि शिथिलोद्यमापि महाश्वेता-
नुरोधेन दिवसव्यापारं दिनकृत्यमकरोद्बद्धात् । चन्द्रापीडोऽपि तस्मात्क्रीडापर्वतशिखरादवतीर्योत्तीर्य प्रथम-
विसर्जितेनेवाद्यग्रहितेनेव कादम्बरीजनेन निर्वर्तितो विहितः स्नानविधिर्यस्य सः । निरुपहृताखण्डा सा शिला
तस्या अर्चिता पूजिताभिमतदेवता येन सः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमहःकर्म चक्रे । क्रमेणेति ।
क्रमेणानुक्रमेण कृत आहारो भोजनं येन स मरकतशिलातल उपविष्ट आसीनोऽतिग्रहलं धाम तेजो यस्मिन्नेव-
विधेन धवलेन शुभ्रेणालोकेन जलेनेव निर्वाप्यमाणं विलुप्यमाणं दिवसं दृष्टवानित्यन्वयः । मरकतशिलातलं
विशेष्यन्नाह—क्रीडेति । क्रीडापर्वतकस्य प्राग्भागभाजि पूर्वप्रदेशवर्तिनि मनोहारिणि चित्तस्रोभजनके ।
मरकतानां नीलत्वादाह—हारीतेति । हारीतः पक्षिविशेषो मृदङ्गुरस्तद्वद्वरिते नीले । हरिणेति । हरिणानां
मृगाणां यो रोमन्थश्चर्वितस्य चर्वणं तस्य फेनः कफस्तस्य शीकराणां वातास्तविमुषामासारो वेगवान्वर्षो यस्मिन् ।
सीरेति । सीरायुधो रामो हलं सीरं तस्माद्यद्भ्यं तेन निश्चला कालिन्दी यमुना तस्या जलं पानीयं तद्व-
त्त्वद् कान्तिर्यस्मिन् । तरुणीति । तरुणीनां मानिनीनां यश्चरणाक्तकः पादरजनार्थं यावकरसस्तेन शोणा
रक्ता शोचिः कान्तिर्यस्मिन् । कुसुमानां पुष्पाणां रजो धूलित्तेन सिकतिलं सिकतायुक्तं तलं यस्मिन् । लता-
मण्डपैरुपगूढे व्याप्ते । शिखण्डितेति । शिखण्डिनां मयूराणां यत्ताण्डवं नयं तस्य संगीतगङ्गा तस्मिन् ।

पाण्डुरधारासहस्राणि धारागृहाणि मुक्तानि, आहोस्विदनिलविकीर्यमाणसीकरधवलितभुवना-
म्बरसिन्धुः कुतूहलाद्धारातलमवतीर्णा' इति । आलोकानुसारप्रहितचक्षुरद्राक्षीदनल्पकन्यका-
कदम्बपरिवृतां ध्रियमाणधवलतापत्रासुद्वयमानचामरद्वयां कादम्बरीं प्रतीहार्या वामपाणिना
वेत्रलतागर्भेणाद्रवस्त्रशकलावच्छन्नमुखं चन्दनानुलेपनसनाथं नालिकेरसमुद्रकमुद्रहन्त्या द-
क्षिणकरेण दत्तहस्तावलम्ब्यां केयूरकेण च निःश्वासहार्ये निर्मोकशुचिनी धौते कल्पलतादुकूले
दधता निवेद्यमानमार्गाम्, मालतीकुसुमदामाधिष्ठितकरतलया च तमालिकयानुगम्यमाना-
मागच्छन्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तथा च सितांशुकोपच्छदे पटलके
गृहीतं धवलताकारणमिव क्षीरोदस्य सहभुवमिव चन्द्रमसो मृणालदण्डमिव नारायणनाभिपु-
ण्डरीकस्य मन्दरक्षोभविक्षिप्तमिवामृतफेनपिण्डनिकरं वासुकिनिर्मोकमिव मन्थनश्रमोज्झितं
हार्षमिव कुलगृहवियोगगलितं मन्दरमथनविखण्डिताशेषशशिकलाखण्डसंचयमिव संहृतं
प्रतिमागततारागणमिव जलनिधिजलादुद्धृतं दिग्गंजरसीकरासारमिव पुंजीभूतं नक्षत्रमा-

माणानि पाण्डुरधाराणां सहस्राणि येवैवंविधानि धारागृहाणि मुक्तानि । आहोस्विदिति वितर्कः । अनिलेन
वायुना विकीर्यमाणा विक्षिप्यमाणा ये सीकरा वातास्तवारीणि तैर्धवलितं शुभ्रीकृतं भुवनं यथा सैवंविधाम्बर-
सिन्धुर्गङ्गा कुतूहलाद्धारातलं पृथ्वीतलमवतीर्णागता । आलोकस्यानुसारेण प्रहितं प्रेषितं चक्षुर्येनैवंभूतश्चन्द्रापीडः
कादम्बरीम्, अथ चागच्छन्तीं मदलेखाम्, अथ च तस्याः समीपे तरलिकाम्, तथा च सितांशुकं श्वेतवस्त्र-
मुपच्छदे यस्मिन्नेतादृशे पटलके पात्रविशेषे गृहीतं हारं चाद्राक्षीत् । अथ कादम्बरीं विशिनष्टि—**अनल्पे-**
ति । अनल्पा बह्व्यो याः कन्यकाः कुमार्यस्तासां कदम्बः समूहस्तेन परिवृतां सहिताम् । **ध्रियमाणेति ।**
ध्रियमाणं धवलं शुभ्रमातपत्रं छत्रं यस्याः सा ताम् । उद्वयमानं वीज्यमानं चामरद्वयं यस्याः सा ताम् ।
प्रतीहार्या द्वारागतजननिवेदनकारिण्या । **वामेति ।** वेत्रलता गर्भे मध्ये यस्यैवंविधेन वामपाणिनापसव्यह-
स्तेन कृत्वाद्रि यद्वस्त्रं तस्य शकलं खण्डस्तेनावच्छन्नमाच्छादितं मुखं यस्यैवंभूतं चन्दनस्यानुलेपनेन सनाथं
सहितं नालिकेरसमुद्रकं श्रीफलमध्यवर्तिगोलकमुद्रहन्त्या दक्षिणेन करेणापसव्यपाणिना दत्तो हस्तावलम्ब्यो य-
स्याः सा ताम् । **केयूरकेणेति ।** निःश्वासेन श्वासवातेन हार्यं हर्तुं योग्ये निर्मोकः कन्धुकस्तद्वच्छुचिनी निर्मले
धौते क्षालिते कल्पलतादुकूले दधता धारयतैवंविधेन केयूरकेण च निवेद्यमानो मार्गो यस्याः सा ताम् । अथ
मदलेखां विशेषपत्राह—**मालतीति ।** मालती जाती तस्याः कुसुमानि पुष्पाणि तेषां दामस्रक्तेन अधिष्ठितं
अधिष्ठितं करतलं यस्या एतादृश्या तमालिकया भुजिग्ययानुगम्यमानाम् । अथ हारस्य श्वेतलप्रकर्षमाश्रित्यो-
त्प्रेक्षते—**ध्रुवलतेति ।** क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य या धवलता शुभ्रता तस्याः कारणमिव निमित्तमिव । एतेन
क्षीरोदस्य स्वाभाविकी धवलता न, किं तु तद्वलताया हेतुरेवायम् । क्षीरोदस्य हारगर्भत्वस्य वक्ष्यमाण-
त्वादनन्तर्गतस्य हारस्येत्यर्थः । चन्द्रमसः शशिनः सहभुवमिव सहस्रमत्पञ्चमिव । **नारायणेति ।** नारायणो

लाभरणमिव मदनद्विपस्य शरच्छकलैरिव कल्पितं कादम्बरीरूपवशीकृतमुनिजनहृदयैरिव निर्मितं गुरुमिव सर्वरत्नानां यशोराशिमिवैकत्र घटितं सर्वसागराणां प्रतिपक्षमिव चन्द्रमसो जीवितमिव ज्योत्स्निकाया लक्ष्मीहृदयमिव नलिनीदलगलज्जलबिन्दुविलासतरलमुत्कण्ठितमिव मृणालवलयधवलकरं शरच्छशिनमिव धनमुक्तांशुनिवहधवलितदिङ्मुखं मन्दाकिनीमिव सुरयुवतिकुचपरिमलवाहिनं प्रभावरिणमतितारं हारम् । दृष्ट्वा चायमस्य चन्द्रापीडश्चन्द्रातपद्युतिर्मुखो धवलिन्नः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितोपचारक्रमेण मदलेखामपतन्ती जग्राह । सा तु तस्मिन्नेव मरकतप्रावणि मुहूर्तमुपविश्य स्वयमुत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेणानुलिप्य ते च द्वे दुकूले परिधाप्य तैश्च मालतीकुसुमदामभिरारचितशेखरं कृत्वा तं हारमादाय चन्द्रापीडमुवाच—‘कुमार, तवेयमपहस्तितार्हंकारकान्तापेशलता प्रीतिपरवशं जनं कमिव न कारयति । प्रथय एव ते ददात्यवकाशमेवंविधानाम् । अनया चाकृत्या कस्यासि न जीवितस्वामी । अनेन चाकारणाविष्कृतवात्सल्येन चरितेन कस्य न बन्धुत्वमध्यारोपयसि । एषा च ते प्रकृतिमधुरा व्यवहृतिः कस्य न वयस्यतामुत्पादयति । कस्य वा न समाश्वासयन्त्यसी स्वभावसुकुमारवृत्तयो भवद्गुणाः । त्वन्मूर्तिरेवात्रोपलभ्य-

पुञ्जीभूतम् । दिगिति । दिग्गजा दिग्दन्तिनस्तेषां कराः शुण्डादण्डास्तेषां सीकराणां सारमिव रहस्यमिव । मदनेति । मदनद्विपस्य कन्दर्पहस्तिनो नक्षत्रमालासंज्ञितमाभरणमिव विभूषणमिव । शरदिति । शरद्वनाल्यस्तस्य शकलैरिव खण्डैरिव कल्पितं निर्मितं हृदयनिर्मलत्वात् । तदभिप्रायेणाह—कादमिति । कादम्बरी राजसुता तस्या रूपं सौन्दर्यं तेन वशीकृतानि यानि मुनिजनहृदयानि तैर्निर्मितमिव । सर्वरत्नानां समग्रमणीनां गुरुमिव श्रेष्ठमिव । सर्वसागराणां समग्रसमुद्राणामेकत्र घटितं यशोराशिमिव । चन्द्रमसः शशिनः प्रतिपक्षमिव । ज्योत्स्निकायाश्चन्द्रिकाया जीवितमिव । नलिनीति । नलिनी पद्मिनी तस्या दलानि पत्राणि तेभ्यो गलन्तः क्षरन्तो ये जलबिन्दवस्तेषां विलासस्तद्वत्तरलं चञ्चलम् । उत्कण्ठितं लक्ष्मीहृदयमिव । मृणालेति । मृणालानि विसानि तेषां वलयं तद्वद्वलः करा यस्य स तम् । धनमुक्तो योऽंशुनिवहः किरणसमूहस्तेन धवलितं दिङ्मुखं येनैवंभूतं शरच्छशिनमिव सुरयुवतिकुचानां यः परिमल आमोदस्तद्वाहिनं मन्दाकिनीमिवैतादृशं प्रभावरिणमतितारमतिसनोहरं हारम् । दृष्ट्वा चेति । दृष्ट्वा विलोक्य चन्द्रापीडः । चन्द्रेति । चन्द्रातपद्युतिर्व्युत्तिर्यथैवंविधं मुखं यस्य सः । धवलिन्नो विशेषणं वा । पूर्वापवर्णितमयं हार इवास्य धवलिन्नः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितेन योग्येनोपचारक्रमेणापतन्तीमागच्छन्ती मदलेखां जग्राह प्रत्युद्गमेन तामासादितवान् । सा त्विति । सा तु मदलेखा तस्मिन्नेव मरकतप्रावण्यमगर्भशिलायां मुहूर्तं क्षणमात्रमुपविद्यावस्थानं कृत्वा स्वयमात्मनोत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेण मलयजविलेपनेनानुलिप्य ते च पूर्वोक्ते द्वे दुकूले परिधाप्य तैश्च मालती कुसुमदामभिर्जातीपुष्पस्रग्भिरारचितशेखरं विरचितावतंसं

हृति, या प्रथमदर्शन एव विश्रम्भमुपजनयति । इतरथा हि त्वद्विधे सकलभुवनप्रथितमहिम्नि प्रयुज्यमानं सर्वमेवानुचितमिवाभाति । तथा हि । संभाषणमप्यधःकरणमिवापतति । आदरोऽपि प्रभुताभिमानमिवानुमापयति । स्तुतिरप्यात्मोत्सेकमिव सूचयति । उपचारोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति । प्रीतिरप्यनात्मज्ञतामिव ज्ञापयति । विज्ञापनापि प्रागल्भ्यमिव जायते । सेवापि चापलमिव दृश्यते । दानमपि परिभव इव भवति । अपि च स्वयं गृहीतहृदयाय किं दीयते । जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते । प्रथमकृतागमनमहोपकारस्य का ते प्रत्युपक्रिया । दर्शनदत्तजीवितफलस्य सफलमागमनं केन ते क्रियते । प्रणयितां चानेन व्यपदेशेन दर्शयति कादम्बरी, न विभवम् । अप्रतिपाद्या हि परस्वता सज्जनविभवानाम् । आस्तां तावद्विभवः, भवादृशस्य दास्यमप्यङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते । दत्त्वात्मानमपि वञ्चिता न भवति । जीवितमप्यर्पयित्वा न पश्चात्तप्यते । प्रणयिजनप्रत्याख्यानपराङ्मुखी च दाक्षिण्यपरवती महत्ता सताम् । न च तादृशी भवति याचमानानां यादृशी इदृतां लज्जा ।

पलम्भमनुभवमहृति । साक्षात्कारयोग्या भवति । या प्रथमदर्शन एव प्रथमावलोकन एव विश्रम्भं विश्वासमुपजनयति । अतस्त्वद्विधे त्वत्सदृशे पुरुषे सकलभुवने प्रथितः प्रख्यातो महिमा माहात्म्यं यस्मिन्नेवं प्रयुज्यमानं कथ्यमानं सर्वमनुचितमिवायोग्यमिवाभाति । तदेव दर्शयति—**तथा हीति ।** संभाषणमपि जल्पनमप्यधःकरणमिवापतति । अनुचितेन सर्वोचितस्य संभाषणमनुचितमेव करोतीति न्यायादिति भावः । आदर इति । आदरोऽपि बहुमानोऽपि प्रभुताया ऐश्वर्यस्याभिमानमिवानुमापयति ज्ञापयति । स्तुतिरपि स्तुतिरप्यात्मन उत्सेक उत्कर्षस्तमिव सूचयति । उपचारोऽप्यभ्युदयानादिरूपोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति प्रकटीकरोति । प्रीतिरपि स्नेहोऽप्यनात्मज्ञतां स्वस्वरूपानभिज्ञतां ज्ञापयति । विज्ञापनापि विज्ञप्तिरपि प्रागल्भ्यमिव पाण्डित्यमिव जायते । सेवापि सपर्यापि चापलमिव दृश्यते । दानमपि परिभव इव पराभव इव भवति । प्रथितमहिमवत्त्वादिति भावः । अपि चेति युक्त्यन्तरे । स्वयं गृहीतं हृदयं येनैवंविधाय किं दीयते । अथ च जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते किं कथ्यते । अयं भावः—हृदयाधीनं जीवितं हृदयं चेद्गृहीतं तदा जीवितेश्वर एव जातः । एवं सति तस्मै जीविताभिधानं किं वस्तु नेयम् । सर्वेषां वस्तूनां जीवितार्थत्वात् । एतदपरं किं प्रतिपाद्यम् । प्रतिपाद्यानां जीवितावधिर्त्वात् । प्रथमं कृतं यदागमनं तदेव महानुपकारो यस्यैवंविधस्य ते भवतः का प्रत्युपक्रिया । न कापीत्यर्थः । दर्शनेन दत्तं जीवितफलं येनैवंविधस्य ते तव सफलमागमनं केन क्रियते । अयं भावः—सर्वोपेक्षयोत्कृष्टं जीवितं फलं त्वयैव दत्तम् । इतः परं त्वत्सदृशमस्माकं किमपि नास्ति, येन त्वदागमनसाफल्यं क्रियते । कादम्बर्यनेन व्यपदेशेन हारानयनमिषेण प्रणयिता स्नेहवत्ता त्वयि दर्शयति । न विभवमैश्वर्यम् । तवैतादृशं वस्तु नास्ति यादृशं मम वर्तत इत्येवम् । नन्वत्युत्तममुक्ताकलापस्य स्वविभवत्वप्रदर्शने कोऽयमस्वरस इत्यत आह—**अप्रतीति ।** हीति निश्चितम् । सज्जनविभवानां परस्वता स्वीयपरकीयभावोऽप्रतिपाद्या वर्तते । सतां

यत्तु सत्यममुना व्यतिकरेण कृतापराधमिव त्वय्यात्मानमवगच्छति कादम्बरी । तदयममृत-
मथनसमुद्भूतानां सर्वरत्नानामेकशेष इति शेषनामा हारोऽमुनैव हेतुना बहुमतो भगवताम्भ-
सांपत्या गृहमुपागताय प्रचेतसे दत्तः । पाशभृतापि गन्धर्वराजाय । गन्धर्वराजेनापि काद-
म्बर्यै । तथापि त्वद्वपुरस्यानुरूपमाभरणस्येति विभावयन्त्या नभःस्थलमेवोचितं सुधास्रुतो
धात्रो न धरेत्यवधार्यानुप्रेषितः । यद्यपि गुणगणाभरणभूषिताङ्गयष्टयो भवादृशाः क्लेशहेतु-
मितरजनबहुमतमाभरणभारमङ्गेषु नारोपयन्ति, तथापि कादम्बरीप्रीतिरत्र कारणम् । किं न
कृतमुरसि शिलाशकलं कौस्तुभाभिधानं लक्ष्म्याः सहजमिति बहुमानमाविष्कुर्वता भगवता
शार्ङ्गपाणिना न च नारायणोऽत्रभवन्तमतिरिच्यते । नापि कौस्तुभमणिरणुनापि गुणल-
वेन शेषमतिशेते । न चापि कादम्बरीमाकारानुकृतिकलाप्यत्पीयसा लक्ष्मीरनुगन्तुमलम् ।
अतोऽर्हतीयमिमं बहुमानं त्वत्तः । न चाभूमिरेपां प्रीतिप्रसरस्य । नियतं च भवता लग्नप्रणया
महाश्वेतोपालम्भसहस्रैः खेदयित्वा स्वात्मानमुत्सक्षयति । अतएव महाश्वेता तैरलिकामपीमं
हारमादाय त्वत्सकाशं प्रेषितवती । तथापि कुमारस्य संदिष्टमेव । न खलु महाभागेन मन-

लज्जा त्रपा स्यात्तादृशी याचमानानां नीचानां न च स्यात् । यच्छिति । तु पुनरर्थः । यत्पूर्वोक्तं तत्सत्यम् ।
ततः किमित्यत आह—अमुनेति । अमुना व्यतिकरेण त्वदागमनसंबन्धेन त्वयि कृतापराधं विहितागसमि-
वात्मानं कादम्बर्यवगच्छति जानाति । तदयममृतमथनात्समुद्भूतानां प्रकटितानां सर्वरत्नानामेकशेषोऽवशि-
ष्टोऽतः शेषनामायं हारोऽमुनैव हेतुनैकशेषत्वेनाम्भसांपत्या भगवता समुदेण बहुमतो गृहमुपागताय प्राप्ताय
प्रचेतसे वरुणाय दत्तोऽर्पितः । पाशभृतापि वरुणेनापि गन्धर्वराजाय दत्तः । गन्धर्वराजेनापि कादम्बर्यै दत्तः ।
तथाप्यस्याभरणस्य त्वद्वपुस्त्वदीयं शरीरमनुरूपं योग्यमिति विभावयन्त्या मनसि विभावनां कुर्वन्त्या । एतस्मि-
न्नर्थे दृष्टान्तं प्रदर्शयन्नाह—नभ इति । सुधास्रुतश्चन्द्रस्य धात्रस्तेजसो नभःस्थलमेवोचितं योग्यं न धरा पृथ्वी-
त्यवधार्य निश्चित्यानुप्रेषितोऽनुप्रहितः । यद्यपीति । यद्यपि भवादृशा भवत्सदृशाः पुष्टा गुणाः शौर्यादयस्तेषां
गणाः समुदायास्त एवाभरणानि तैर्भूषिता शोभिताङ्गयष्टिर्षां ते तथा क्लेशहेतुः परिश्रमकारणमितरजनाः प्रा-
कृतजनास्तैर्वहुमतमादारपूर्वकं स्वीकृतमाभरणभारं विभूषणविवधमङ्गेषु हस्तपादादिषु नारोपयन्ति न स्थाप-
यन्ति । तथापीति । यद्यप्येवमस्ति तथापि कादम्बरीप्रीतिरत्र हारधारणे कारणं नियामकम् । प्रीत्यान्ये-
रपि तथा कृतमित्याह—किं न कृतमिति । लक्ष्म्याः श्रियः सहजं सार्धं समुत्पन्नमिति कृत्वा बहुमानं
सत्कारमाविष्कुर्वता प्रकटीकुर्वता भगवता शार्ङ्गपाणिना कौस्तुभाभिधानं शिलाशकलमुरसि किं न कृतं किं न
विहितम् । न च नारायणस्तथा करोतु नाम । अहं तु तादृशो न भवामीत्यत आह—न चेति । नारायणः
कृष्णोऽत्रभवन्तं त्वां न चातिरिच्यते । नाधिको भवति । तथा च खानुरक्तप्रीतिसंरक्षणस्वभावसाम्येन त्वमपि
स एवेत्यर्थः । न च हारोऽपि कौस्तुभापेक्षया न्यून इत्याह—नापीति । कौस्तुभमणिरणुनापि गुणलवेन शेषं
शेषनामानां हारं नाप्यतिशेतेऽतिशयितो न भवति । एवं लक्ष्मीसादृश्यं कादम्बर्यामानयति—न चेति ।

सापि कार्यः कादम्बर्याः प्रथमप्रणयप्रसरभङ्गः 'इत्युक्त्वा च ताराचक्रमिव चामीकराचलस्य तटे तं तस्य वक्षःस्थले बबन्ध । चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः प्रत्यवादीत्—'मदलेखे, किमुच्यते । निपुणासि । जानासि ग्राहयितुम् । उत्तरावकाशमपहरन्त्या कृतं वचसि कौशलम् । अयि मुग्धे, के वयमात्मनः, के वा वयं ग्रहणाग्रहणस्य वागता खल्वियमस्तं कथा । सौजन्यशालिनीभिर्भवतीभिरुपकरणीकृतोऽयं जनो यथेष्टमिष्टेष्वेनिष्टेषु वा व्यापारेषु विनियुज्यताम् । अतिदक्षिणायाः खलु देव्याः कादम्बर्या निर्दाक्षिण्या गुणा न कंचिन्न दासीकुर्वन्ति' इत्युक्त्वा च कादम्बरीसंबद्धाभिरेव कथाभिः सुचिरं स्थित्वा विसर्जयांबभूव मदलेखाम् । अनतिदूरं गतायां च तस्यां क्रीडार्पवतगतमुदयगिरिगतमिव चन्द्रमसं चन्दनदुकूलहारधवलं चन्द्रापीडं द्रष्टुं समुत्सारितवेत्रच्छत्रचामरचिह्ना निषिद्धाशेषपरिजना तमालिकाद्वितीया चित्ररथसुता पुनरपि तदेव सौधशिखरमारुरोह । तत्रस्था च पुनस्तथैव विविधविलासतरेङ्गितैर्विकारिविलोकितैर्जहारास्य मनः । तथाहि । मुहुर्मुहुर्नितम्बत्रिम्बन्यस्तवामहस्तपल्लवा प्रवृत्तांशुकानुसारप्रसारितदक्षिणकरा निश्चलतारका लिखितेव, मुहुर्जम्भिकारम्भदत्तोत्तानकरतलतया तद्गोत्रस्खलनभिया निरुद्धवदनेव, मुहुर्शुकपल्लवताडितनिःश्वासामोदलन्धमधुकरमुख-

लया कादम्बर्या प्रथमप्रणयप्रसरभङ्गो मनसापि न कार्यो न विधेयः । कायवाग्भ्यां तु सर्वथा निषेध एव सूचितः । इत्युक्त्वैत्यभिधाय चामीकराचलस्य मेरोस्तटे ताराचक्रमिव नक्षत्रसमूहमिव तं हारं तस्य वक्षःस्थले बबन्ध । चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानो विस्मयं कुर्वाणः प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत् । हे मदलेखे, त्वया किमुच्यते । त्वं निपुणासि पण्डितासि । अत एव ग्राहयितुं स्वीकारयितुं जानासि । उत्तरस्य प्रतिवचनोऽवकाशं प्रवेशयोग्यतामपहरन्त्या दूरीकुर्वन्त्या वचसि वाग्व्यापारे कौशलं पाण्डित्यं कृतम् । अयीति कोमलामन्त्रणे । हे मुग्धे, आत्मनो भवदपेक्षया के वयम् । शुष्मार्कं देवयोनिलादिति भावः । अथ च के वा वयं ग्रहणाग्रहणस्य वागता । खलु निश्चितम् । इयमस्तं कथा । सौजन्यशालिनीभिः सुजनताशोभिनीभिर्भवतीभिरुपकरणीकृतोऽयं जनो यथेष्टमिष्टेष्वेनिष्टेषु वा व्यापारेषु विनियुज्यतां प्रेर्यताम् । खलु निश्चितम् । अतिदक्षिणाया अत्युदारायाः । 'दक्षिणे सरलोदारौ' इति कोशः । कादम्बर्या निर्दाक्षिण्या सर्वत्र भ्रमणशीला गुणाः कंचित्पुरुषं न दासीकुर्वन्ति । अपि तु सर्वानेव । इत्युक्त्वा चेत्यभिधाय च कादम्बरीसंबद्धाभिरेव कथाभिः सुचिरं स्थित्वा तां मदलेखाम् विसर्जयांबभूव गृहे गमनायानुज्ञापितवान् । तदनन्तरं तस्यां मदलेखायामनतिदूरं गतायां नातिदूरं प्राप्तायां चित्ररथसुता कादम्बरी पुनरपि द्वितीयवारमपि तदेव सौधशिखरमारुरोहान्नुद । अत्र सौधशिखरं विशेषयन्नाह—क्रीडेति । क्रीडार्थं यः पर्वतः शैलस्तत्र गतम् । कसिव । उदयगिरिरुदयाचलस्तत्र गतमिव चन्द्रमसम् । चन्दनं मलयजम्, दुकूलं क्षौमम्, हारः शेषाभिधानः, एतैर्धवलं शुभ्रं चन्द्रापीडं द्रष्टुं वीक्षितुं समुत्सारितानि दूरीकृतानि वेत्रच्छत्रचामरचिह्नानि यया सा । निषिद्धो वर्जितोऽशेषः समग्रः परिजनः परिच्छदो यया सा । तमालिका एव द्वितीया यस्याः सा च । तत्रस्था च सौधशिखरगता च पुनस्तथैव पूर्वोक्तरीत्यैव विविधा अनेकप्रकारा

रतया प्रस्तुताह्वानेव, मुहुरनिलगलितांशुकसंभ्रमद्विगुणीकृतभुजयुगलप्रावृतपयोधरतया दत्ता-
लिङ्गनसंज्ञेव, मुहुः केशपाशाकृष्टकुसुमपूरिताञ्जलिसमाग्राणलीलया कृतनमस्कारेव, मुहुरुभ-
यतर्जनीभ्रमितमुक्ताप्रालम्बतया निवेदितहृदयोत्कलिकोद्गमेव, मुहुरुपहारकुसुमस्खलनविधुत-
कैरतलतया कथितकुसुमायुधशरप्रहारवेदनेव, मुहुर्गलितरसनानिर्गडपतितचरणतया संयम्या-
पितेव मन्मथेन, मुहुश्चलितोरुविधृतशिथिलदुकूला, क्षितितलदोलायमानांशुकैकदेशाच्छा-
दितकुचा, चकितपरिवर्तनब्रुव्यत्रिवलीलता, संमस्तचिकुरकलापसंकलनाकुलकर्कशता, कटाक्ष-
क्षेपधवलीकृतकर्णोत्पलं विलक्ष्यमाणस्मितसुधाधूलिधूसरितकपोलं साँचीकृत्य वदनमनेकरसै-
भङ्गिभङ्गुरं विलोकयन्ती, तावदवतस्थे यावदुपसंहतालोको लोहितो दिवसो बभूव ।

अथ हृदयस्थितकमलिनीरागेणेव रज्यमाने राजीवजीवितेश्वरे सँकललोकचक्रवालचक्रव-

तिस्तथा निरुद्धवदनेव । **मुहुरिति** । अंशुकपल्लवेन ताडितो यो निःश्वासा मोदस्तत्र लब्धा ये मधुकरा भ्रमरा-
स्तैर्मुखरो वाचालस्तस्य भावस्तत्ता तथा प्रस्तुतं प्रारब्धमाह्वानं यया सँवविधेव । **मुहुरिति** । अनिलेन गलि-
तानि यान्यंशुकान्युत्तरीयाणि तेषां संभ्रमो विलासस्तेन द्विगुणीकृतं यद्भुजयुगलं तदेव प्रावृतमुत्तरीयं ययोः
पयोधरयोस्तयोर्भावस्तत्ता तथा दत्तालिङ्गनसंज्ञा संकेतो यया सँवविधेव । **मुहुरिति** । केशपाशादाकृष्टानि
यानि कुसुमानि तेन पूरितो योऽञ्जलिस्तस्य समाग्राणलीलया कृता कृतनमस्कारेव विहितप्रणामेव । पुनः
करयोरलीकप्रदेशाभिमुखीकरणेन तदुत्प्रेक्षा—**मुहुरिति** । उभयतर्जनीभ्रमितो यो मुक्ताप्रालम्बो मुक्तालता
तस्य भावस्तत्ता तथा निवेदितो ज्ञापितो हृदयस्योत्कलिका हृदयः तस्यां उद्गमः प्रादुर्भावो यया सँवविधेव ।
यथा हारो मया भ्राम्यते तथोत्कलिकया मच्चित्तमिति भावः । **मुहुरिति** । उपहारस्योपचारस्य
यानि कुसुमानि तैर्भ्यः स्खलनेन विधुतं कम्पितं यत्करतलं तस्य भावस्तत्ता तथा कथिता कुसुमा-
युधो मदनस्तस्य शरप्रहारवेदना पीडा यया सँवभूतेव । **मुहुरिति** । गलिता सस्ता या रसना कटिमेखला सै-
व निगडोऽन्दुकस्तत्र पतितौ यौ चरणौ तयोर्भावस्तत्ता तथा संयम्य वद्ध्वा मन्मथेनार्पितेव । **मुहुरिति** ।
चलिताभ्यामूर्ध्वं यथाकथंचिद्विधृतमपि शिथिलं दुकूलं यस्याः सा । क्षितितले दोलायमानोऽंशुकस्योत्तरीयस्यै-
कदेशस्तेनाच्छादितौ कुचौ यया सा । चकितं ससंभ्रमं यत्परिवर्तनं तेन ब्रुव्यन्ती त्रिवलीलता यस्याः सा ।
समस्ताः समग्रा ये चिखुराः कुन्तलास्तेषां कलापः समूहस्तस्य संकलनं स्वकीयस्थले स्थापनं तेनाकुलं व्याक्षिप्तं
करतलं यस्याः सा । किं कुर्वती । वदनं मुखं साँचीकृत्य वकीकृत्यानेके रसास्तेषां भङ्गी रचनाविशेषस्तेन भ-
ङ्गुरं वक्त्रं यथा स्यात्तथा विलोकयन्ती । अथ वदनं विशेषयन्नाह—**कटाक्षेति** । कटाक्षाणां क्षेपस्तेन धवली-
कृतं कर्णोत्पलं यस्मिन् । विलक्ष्यमाणं यस्मितं तदेव सुधा तस्या धूलिस्तया धूसरितौ कपोलौ यस्मिन् ।
तावदवतस्थे यावदुपसंहत एकीभूत आलोको यस्मिन्नेवंविधो लोहितो रक्तो दिवसो बभूव । एतेन संव्यासमयो
जात इति ज्ञापितम् ।

अथ प्रदोपसमयं वर्णयन्नाह—**अथेति** । जातायामदर्शनक्षमायां वेलायां कादम्बरी सौधशिखरात्कीडापर्व-

तिनि भगवति पूर्णि क्रेमेण च दिनपरिलम्बनरोषरक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्रामित-
शोणिभि व्योम्नि संहृतशोचिषि जाते जरठहारीतहरितवाजिनि, रविविरैहमीलितसरोजसं-
हतिषु, हरितायमानेषु कैमलवनेषु, श्वेतायमानेषु कुमुदखण्डेषु, लोहितायमानेषु दिङ्मुखेषु,
नीलायमानेषु शर्वरीमुखे, शनैःशनैश्च पुनर्दिनश्रीसमागमाशाभिरिवानुरागिणीभिः सहैव दीधिति-
भिरदर्शनतामुपगते भगवति गभस्तिमालिनि, तत्कालविजृम्भितेन च कादम्बरी हृदयरोगसा-
गरेणैवापूरिते संध्यारागेण जीवलोके, कुसुमायुधानलदह्यमानहृद्दयसहस्रधूम इव जनितमानि-
नीनयनवारिणि विस्तीर्यमाणे तरुणतमालत्विषि तिमिरे, दिक्करिकर्षावकीर्णसीकरासार इव
श्वेतायमानतारागणे गगने, जातायां चादर्शनक्षमायां वेलयां सौधशिखरादवततार कादम्बरी
क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च चन्द्रापीडः । ततोऽचिरादिव गृहीतपादः प्रसाद्यमान इव कुमुदिनीभिः
कलुषमुखीः, कुपिता इव प्रसादयन्नाशाः प्रबोधाश्ङ्कयेव परिहरन्मुक्ताः कमलिनीः, लाञ्छनच्छ-
लेन निशामिव हृदयेन समुद्रहन्, रोहिणीचरणताडनलम्प्रमलक्तकरसमिवोदयारां दधानः,
तिमिरनीलाम्बरां दिवमभिसारिकामिवोपसर्पन्, अतिवल्लभतया विकिरन्निव सौभाग्यमुद-

चिष्यात्तदीधितौ एवंविधे पूर्णि सूर्ये जाते सति । तथा क्रेमेण च परिपाठ्या दिनस्य सूर्यस्य परिलम्बनमस्तसम-
यस्तेन रोपो नायको दत्तसंकेतोऽद्यापि नागत एवंरूपस्तेन रक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्रामिता शोणिमा
रक्तिमा यस्मिन्नेवंविधे व्योम्न्याकाशे सति । पुनः केषु । रविरिति । रविः सूर्यस्तस्य विरहो वियोगस्तेन
मीलिताः संकुचिता याः सरोजसंहतयः कमलराज्यस्तासु । पुनः केषु । कमलवनेषु नलिनखण्डेषु हरितायमा-
नेषु नीलायमानेषु सत्सु । तथा कुमुदखण्डेषु कैरववनेषु श्वेतायमानेषु गौरववदाचरणमाणेषु । प्रकुङ्कितत्वादिति
भावः । तथा लोहितायमानेषु रक्तायमानेषु दिङ्मुखेषु सत्सु । तथा नीलायमाने हरितायमाने शर्वरीमुखे प्रदोषे ।
शनैःशनैः पुनर्दिनश्रियां यः समागमस्तस्याशाभिरिवानुरागिणीभिर्दीधितिभिः सह भगवति गभस्तिमालिनि
सूर्येऽदर्शनतामदृश्यतामुपगते प्राप्ते सति । पुनः संध्यारागेण जीवलोके आपूरिते सति । केनेव । तत्कालविजृ-
म्भितेन तदावप्रसूतेन कादम्बर्या हृदयरोगस्तल्लक्ष्णो यः सागरः समुद्रस्तेनेव । पुनः कस्मिन् । विस्तीर्यमाणे
विस्तारं प्राप्यमाणे । तरुणो नवीनो यस्तमालस्तापिच्छः तस्य त्विडिव त्विड् यस्मिन्नेवंविधे तिमिरेऽन्धकारे
सति । तस्य नीलत्वेन साम्यादाह—कुसुमेति । कुसुमायुध एवानलो वह्निस्तेन दह्यमानं ज्वलमानं यद्दह-
यसहस्रं तस्य धूम इव । कीदृशे । जनितमुत्पादितं मानिनीनां नयनेषु वारि येन तस्मिन् । अद्यापि पतिर्गृहे
नागत इति दुःखेन मानिनीनयनेष्वश्रुसद्भाव इत्यर्थः । एतेन धूमसादृश्यं ध्वनितम् । दिगिति । दिक्करिणां
दिग्गजानां ये कराः शुण्डादण्डास्तैरवकीर्णोऽयध्वस्तो यः सीकरासारस्तस्मिन्निव । श्वेतायमाने दीप्यमाने ता-
रागणे नक्षत्रसमूहे गगने व्योम्नि जाते सति । अन्यवस्तु प्रागुक्तः । ततस्तदनन्तरमचिरादिव स्तोककालेनेव
सुधासुतिश्चन्द्र उदगादुदयं प्राप्तवान् । गृहीतेति । गृहीताः पादा यस्य सः । प्रसाद्यमान इव । काभिः ।

गाङ्गगवानीक्ष्णोत्सवः सुधासूतिः । उच्छिद्यते च कुसुमायुधाधिराज्यैकातपत्रे कुमुदिनीवधूवरे विभावरीविलासदन्तपत्रे श्वेतभानौ, धवलितदिशि दन्तादिवोत्कीर्णे भुवने चन्द्रापीडश्चन्द्रा-
तपनिरन्तरतयैव कुमुद इव गृहकुमुदिन्याः कल्लोलधौतैसुधाधवलसोपाने तनुतरङ्गतालवृन्त-
वातवाहिनि सुप्रहंसमिथुने विरहवाचालचक्रवाकयुगले तीरे कुमुददलावलीभिः पर्यन्तलिखित-
तपत्रलतमवदातसिन्दुवारदामोपहारं हरिचन्दनरसैः प्रक्षालितं कादम्बरीपरिजनोपदिष्टं
मुक्ताशिलापट्टं चन्द्रशीतलमधिशिश्ये । तत्रस्थस्य चास्यागत्याकथयत्केयूरकः 'देवी काद-
म्बरी देवं द्रष्टुमागता' इति ।

अथ चन्द्रापीडः ससंभ्रममुत्थायागच्छन्तीम्, अल्पसखीजनपरिवृताम्, अपनीताशेषरा-
जचिह्नम्, इतरामिषैकावलीमात्राभरणम्, अच्छाच्छेन चन्दनरसेन धवलीकृततनुलताम्,
एककर्णावसक्तदन्तपत्राम्, इन्दुकलाकलिकाकोमलं कर्णपूरीकृतं कुमुददलं दधानाम्, ज्यो-
त्स्नाशुचिनी कल्पद्रुमदुकूले विभ्रतीम्, तत्कालरमणीयेन वेषेण साक्षादिव चन्द्रोदयदेवताम्,
मदलेखया दत्तहस्तावलम्बां कादम्बरीमपश्यत् । आगत्य च सा प्रीतिपेशलतां दर्शयन्ती

षान् । पुनः किंविशिष्टः । ईक्षणानां नेत्राणामुत्सव इव । उच्छिद्यते च वृद्धिं प्राप्ते च कुसुमायुधः कंदर्पस्तस्याधि-
राज्यं साम्राज्यं तस्य एकमद्वितीयमातपत्रं छत्रं तस्मिन् । कुमुदिनी कैरविणी सैव वधूस्तस्या वरः प्राणनाथ-
स्तस्मिन् । पाण्डुरत्वसाम्येनाह—विभावरीति । विभावरीत्यामिया विलासार्थं दन्तपत्रं कर्णाभरणं
तस्मिञ्श्वेताः शुभ्रा भानवः किरणा यस्मिन् । धवलिताः शुभ्रीकृता दिशो येन स तस्मिन् । चन्द्रालोकेन
भुवनस्य व्याप्तत्वादाह—दन्तेति । दन्तादिवोत्कीर्णे भुवने विष्टपे जाते सति चन्द्रापीडश्चन्द्रातपस्य चन्द्रा-
लोकस्य निरन्तरता सर्वस्मिन्नभिव्याप्तिस्तथा हेतुभूतया । एवं विरलकुमुदवत्या अपि । गृहकुमुदिन्याः कुमुद-
मन्याः कुमुदप्रकर्षवत्या इव ये कल्लोलाः श्वेतिमोतकर्षालौधौतं निर्मलीकृतं सुधया धवलं रोपानं यस्मिन् । तनवः
सूक्ष्मा ये तरङ्गाः कल्लोलास्त एव वातहेतुत्वात्तालवृन्तानि व्यजनानि तेषां वातं बहतीत्येवंशीलं तस्मिन् ।
सुप्तानि हंसानां मिथुनानि यस्मिन् । विरहेण वियोगेन वाचालानि मुखराणि चक्रवाकयुगलानि यस्मिन्नेवंवि-
धे तीरे । गृहदीर्घिकाया इति शेषः । कुमुदानां कैरवाणां दलावलीभिः पत्रप्रेणिभिः पर्यन्ते प्रान्ते लिखिताः
पत्रलताः पत्रभङ्गयस्ताभिर्दन्तुरं तदवदातानि सिन्दुवारदामानि निर्गुणस्रजस्तेषामुपहारो यस्मिन्स्तद्हरिचन्दनं
गोशीर्षचन्दनं तस्य रसैः प्रक्षालितं धौतं कादम्बर्याः परिजनः परिच्छदस्तेनोपदिष्टं कथितं मुक्तावद्वलं शुभ्रं
शिलापट्टं चन्द्रेण शीतलमधिशिश्ये । शयनं चकारेत्यर्थः । तत्रस्थस्यास्य चन्द्रापीडस्य केयूरक आगत्येत्यक-
थयत् । इतिशब्दद्योल्लमाह—कादम्बरीति । कादम्बरी देवी देवं भवन्तं द्रष्टुमागता ।

अथेति । तत्कथनानन्तरं ससंभ्रममुत्थाय स चन्द्रापीडः कादम्बरीमपश्यत् । अथ कादम्बरीं विशेषय-
नाह—आगच्छन्तीमिति । आगच्छन्तीमायान्तीम् । अन्तेति । अल्पः स्तोको यः सखीजनसेन परिव-

प्राकृते परिजनोचिते भूतले समुपाविशत् । चन्द्रापीडोऽपि 'कुमार, अध्यास्यतां शिलातलमेव' इत्यसकृदनुबध्यमानोऽपि मदलेखया भूमिमेवाभजत । सर्वासु चासीनासु तासु मुहूर्तमिव स्थित्वा वक्तुमुपचक्रमे चन्द्रापीडः—'देवि, दृष्टिमात्रप्रीते दासजने संभाषणादिकस्यापि प्रसादस्य नास्त्यवकाशः, किमुतैतावतोऽनुग्रहस्य । न खलु चिन्तयन्नपि निपुणं तमात्मनो गुणलवमवलोकयामि, यस्यायमनुरूपोऽनुग्रहातिरेकः । अतिसरला तवेयमपगतभिमानमधुरा च सुजनता यदभिनवसेवकजनेऽप्येवमनुरुध्यते । प्रायेण मामुपचारहार्यमदक्षिणं देवी मन्यते । धन्यः खलु परिजनः, ते यस्योपरि नियन्त्रणा स्यात् । आज्ञासंविभागकरणोचिते भृत्यजने क इवादरः । परोपकारोपकरणं शरीरम्, तृणलवलघु च जीवितम् । अपत्रपे त्वत्प्रतिपत्तिभिरुपायनीकर्तुमैगतायास्ते वयमेते शरीरमिदमेतज्जीवितमेतानीन्द्रियाणि एतेषामन्यतरदारोपय परिग्रहेण गरीयस्त्वम्' इति । अथैवंवादिनोऽस्य वचनमाक्षिप्य मदलेखा सस्मितमवादीत्—'कुमार, भवतु । अतियन्त्रणया खिद्यते खलु सखी कादम्बरी । किमर्थं चैवमुच्यते । सर्वमिदमन्तरेणापि वचनमनया परिगृहीतम्, किं पुनरमुनोपचारफलगुनावचसा संदेहदोलामारोप्यते' इति स्थित्वा च कंचित्कालं कृतप्रस्तावा 'कथं राजा तारापीडः,

प्रीतिपेशलतां ब्रेहसुन्दरतां दर्शयन्ती प्रकटयन्ती प्राकृते नीचे परिजनस्य सेवकजनस्योचिते योग्ये भूतले पृथिव्यां समुपाविशत्समुपविष्टः । चन्द्रापीडोऽपि हे कुमार, शिलातलमेवाध्यास्यतामिति मदलेखयासकृद्द्वारंवारमनुबध्यमानोऽपि कथ्यमानोऽपि भूमिमेव वसुधामेवाभजताश्रितवान् । सर्वासु तास्वासीनासूपविष्टासु तस्य मुहूर्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीडो वक्तुं कथयितुमुपचक्रम उद्यमं कृतवान् । किं तदित्याह—'देवीति । हे देवि, दृष्टिमात्रेण प्रीते दासजने संभाषणादिकस्य जल्पनप्रभृतिकस्य प्रसादस्यानुग्रहस्यावकाशोऽवगाहो नास्ति । दृष्टिमात्रसमुद्भूतप्रीत्या तावन्मम हृदयं भृतं यावदस्य प्रवेशो नास्तीत्यर्थः । एतावतोऽनुग्रहस्य किमुत भण्यते । सर्वथा प्रवेशो नास्तीत्यर्थः । न खल्विति । निपुणं यथा स्यात्तथा चिन्तयन्नपि विचारयन्नप्यात्मनोगुणलवमवलोकयामि पश्यामि । यस्य गुणलवस्यायमनुरूपो योग्योऽनुग्रहातिरेकः प्रसादोत्कर्षः । अतिसरलातिक्लृप्ता तवेयमपगतो दूरीभूतो योऽभिमानोऽहंकारस्तेन मधुरा मिष्टा सुजनता सौजन्यम् । अत्रार्थं हेतुं प्रदर्शयन्नाह—'यदिति । यदभिनवे सेवकजनेऽपि नूतनभृत्येवमनुरुध्यतेऽनुग्रहविषयीक्रियते । प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येनोपचारेण बाह्यविनयेन हार्यं वशीकर्तुं योग्यमत एवादक्षिणमनुदारं मां देवी मन्यते जानाति । खलु निश्चयेन । स एव परिजनो धन्यः कृतपुण्यः, यस्योपरि ते तव नियन्त्रणाज्ञा स्यात् । आज्ञालक्षणे यः संविभागो विभज्य किंचिदर्पणं तस्य करणं तत्रोचिते योग्ये भृत्यजने क इवादरो बहुमानाधिक्यम् । परेति । परस्य य उपकार उपकृतिस्तस्योपकरणं साधकं शरीरं तृणस्यार्जुनस्य यो लवो लेशस्तद्गलघु च जीवितम् । अत आगतायास्ते तव त्वत्प्रतिपत्तिभिस्त्वद्भक्तिभिरुपायनीकर्तुमुपढौकनीकर्तुमहमपत्रपे लज्जे । एते वयम्, इदं शरीरम्, एतज्जीवितम्, एतानीन्द्रियाणि, एतेषां मध्यादन्यतरत्परिग्रहेण स्वीकारेण कृत्वा गरीयस्त्वमारोपय स्थापयेति । अन्यस्योपायनस्याभावात् । इदमेव

कथं देवी विलासवती, कथमार्यः शुक्रनासः, कीदृशी चोज्जयिनी, कियत्यध्वनि सा च, कीदृग्भारतं वर्षम्, रमणीयो वा मर्यलोकः' इत्यशेषं पप्रच्छ । एवंविधाभिश्च कथाभिः सुचिरं स्थित्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिनं समादिश्य परिजनं च शयन-सौधशिखरमारुरोह । तत्र च सितदुकूलवितानतलास्तीर्णं शयनीयमलंचकार । चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानतामभिरूपतामतिगम्भीरतां च कादम्बर्याः, निष्कारणवत्सलतां च महाश्वेतायाः, सुजनतां च मदलेखायाः, महानुभावतां च परिजनस्य, अतिसमृद्धिं च गन्धर्वराजलोकस्य, रम्यतां च किंपुरुषदेशस्य मनसा भावयन्केयूरकेण संवाह्यमानचरणः क्षणादिव क्षणदां क्षपितवान् ।

अथ क्रमेण कादम्बरीदर्शनजागरस्त्रिभुजः स्वप्नुमिव तालतमालतालीकदलीकन्दलिनीं प्र-विरलकल्लोलानिलशीतलं वेलावनराजिमवततार तारापतिः । अभ्यर्णविरहविधुरस्य च कामिनीजनस्य निःश्वसितैरिवोष्णैर्मलानिमनीयत चन्द्रिका । चन्द्रापीडविलोकनारूढमदनेव कुमुद-दलोदरनीतनिशा पङ्कजेषु निपपात लक्ष्मीः । क्षणदापगमे च स्मृत्वा कामिनीकर्णोत्पलप्रहो-रानुत्कण्ठितेष्विव क्षामतां व्रजत्सु, पाण्डुतनुषु गृहप्रदीपेषु, अनवरतशरक्षेपखिन्नानङ्गनिःश्वा-

राजा तारापीडः । देवी विलासवती कथम् । कथं आर्यः शुक्रनासः । कीदृशी चोज्जयिनी विशाला । सा चोज्जयिनीतः कियत्यध्वनि मार्गं । कीदृग्भारतं वर्षं क्षेत्रम् । रमणीयो वा मनोहरो वा मर्यलोको मनुष्यलोकः । एवमिति । एवंविधाभिरिवंप्रकाराभिः कथाभिर्वार्ताभिः सुचिरं बहुकालं स्थित्वावस्थानं कृत्योत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिनं परिजनं च समादिश्यादेशं दत्त्वा शयनयोग्यं यत्सौधशिखरं तदासुरोहारूढवती । तत्रेति । तत्र तस्मिन्सौधतले सितं शुभ्रं यदुकूलं दुगूलं तस्य वितानं चन्द्रोदयस्तस्य तलमधोभागस्तत्रास्तीर्णं स्थापितं शयनीयं शय्यामलंचकारालंकृतवती । चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानतां निगर्वतामभिरूपतां विचक्षणतामतिगम्भीरतां च कादम्बर्याः, निष्कारणवत्सलतां च निर्हेतुकहितकारितां च महाश्वेतायाः, सुजनतां च मदलेखायाः, महानुभावतां च परिजनस्य, अतिसमृद्धिं च गन्धर्वराजलोकस्य, रम्यतां मनोहरतां च किंपुरुषदेशस्य, मनसा भावयन्श्चिन्तयन्केयूरकेण संवाह्यमानौ लाल्यमानौ चरणौ पादौ यस्यैवभूतः क्षणादिव क्षणमात्रेण क्षणदां त्रियामां क्षपितवान्क्षयं नीतवान् ।

इदानीं रात्रिशेषं चन्द्रास्तं सूर्योदयं च वर्णयन्चन्द्रापीडकर्तव्यतामाह—अथेति । क्षणदाक्षयानन्तरं कादम्बर्या यत् दर्शनं अवलोकनं तेन जागरो जागरणं तेन खिन्नो रीणः स्वप्नुमिव शयनं कर्तुमिव तारापतिश्चन्द्रः । वेलेति । वेलांमसां वृद्धिस्तस्या वनराजिं कान्तारश्रेणिमवततारावतीर्णवान् । अथ वनराजिं वर्णयन्नाह—तालेति । तालस्तलः, तमालस्तापिच्छः, ताली वृक्षविशेषः, कदली रम्भा, आसां कन्दलो विद्यते यस्यां सा ताम्र । प्रविरलेति । प्रविरलाः स्तोका ये कल्लोलस्तरंगास्तेषामनिलो वायस्तेन शीतलं सुशीताम् । अभ्य-

सविभ्रमेषु बहस्तु लताकुसुमपैरिमलेषु प्रभातमातरिश्वसु सुमन्दरलतागृहगहनानि च भियेव भजन्तीष्वरुणोदयोपप्लविनीषु तारकासु क्रमेण च समुद्रते चक्रवाकहृदयनिवासलघानुरागमि-
व लोहितं मण्डलमुद्रहति सवितरि शिलातलादुत्थाय चन्द्रापीडः प्रक्षालितमुखकमलः कृतसं-
ध्यानमस्कृतिर्गृहीतताम्बूलः 'केयूरक, विलोकय देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा क वा तिष्ठति'
इत्यवोचत् । गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन 'देव, मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गणसौधवेदिकायां महा-
श्वेतया सहावतिष्ठते' इत्यावेदिते गन्धर्वराजतनयामालोकयितुमाजगाम । ददर्श च धवलर्भ-
स्मललाटिकाभिरक्षमालापरिवर्तनप्रचलकरतलाभिः पाशुपतव्रतधरिणीभिर्धातुरागारुणाम्ब-
राभिश्च परिव्राजिकाभिः परिणततालफलवल्कललोहितवस्त्राभिश्च रक्तपटव्रतवाहिनीभिः
सितवसननिविडनिबद्धस्तनपरिकराभिश्च श्वेतपटव्यजनभिर्जटाजिनवल्कलाषाढधारिणीभि-
र्वर्णिचिह्नाभिस्तापसीभिः साक्षादिव मन्त्रदेवताभिः पठन्तीभिर्गैर्वतह्यम्बकस्याम्बिकाया
कार्तिकेयस्य विश्र्वैस्य कृष्णस्यार्थविलोकितेश्वरस्यैर्हृतो विरिञ्चस्य पुण्याः स्तुतीरुपास्यमाना-
मन्तःपुराभ्यर्हिताश्च सादरं नमस्कारैराभाषणैरभ्युत्थानैरासनन्नवेत्रासनदानैश्च गन्धर्वराजबा-

शरक्षेपो बाणप्रक्षेपस्तेः खिन्नो रीणो योऽनङ्गः कंदर्पस्तस्य निःश्वासास्तेषां विभ्रमेषु लता वल्लयस्तासां कुसुमानां
पुष्पाणां परिमलो येष्वंविधेषु प्रभातमातरिश्वसु प्रत्युषसमीरेषु बहस्तु । अरुणोदयेन उपप्लवः उपद्रवो विद्यते
यासामेवंविधासु तारकासु तारासु भियेव भीत्येव सुमन्दरो मेरुस्तस्य लता वीरुधस्ता इव गृहास्तेषां गहनान्य-
राण्यानि च भजन्तीष्वारुण्यन्तीषु । क्रमेण परिपाठ्या चक्रवाको रथाङ्गाहयस्तस्य हृदयं तेन सह निवासस्तत्र लघो-
ऽनुरागो यस्यैवंविधमिव लोहितं मण्डलं विम्बमुद्रहति धारयति सवितरि सूर्ये च समुद्रत उदिते सति शिला-
तलादुत्थाय प्रक्षालितं मुखकमलं येन सः, कृता संध्याया नमस्कृतिर्येन सः, गृहीतं भक्षितं ताम्बूलं येन सः,
हे केयूरक, विलोकय देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा । क वा तिष्ठतीत्यवोचत् । गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन केयूर-
केण हे देव, मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गणं तत्र यत्सौणं तस्य वेदिकायां महाश्वेतया सहावतिष्ठते । इत्यावेदिते
कथिते सति गन्धर्वराजतनयामालोकयितुं वीक्षितुमाजगाम । तदनन्तरं महाश्वेतां कादम्बरीं च ददर्शवलोक-
यामास । अथ महाश्वेतां विशिनष्टि—**साक्षादिति ।** साक्षान्मन्त्रदेवताभिरिव परिव्राजिकाभिस्तापसीभिरुपा-
स्यमानाम् । ता विशिनष्टि—**धवलेति ।** धवलं शुभ्रं यङ्गस भूतिस्तस्य ललाटिकायासां ताभिः । **अक्षेति ।**
अक्षमाला जपमालास्तासां परिवर्तनं तेन प्रचलानि कम्प्राणि करतलानि यासां ताभिः । पशुपतेरीश्वरस्येदं
पाशुपतं यद्गतं नियमविशेषस्तद्वारयन्तीत्येवंशीलास्ताभिर्धातुरागेण गैरिकेणारुणान्यम्बराणि यासां ताभिः ।
परिणता ये तालफलास्तेषां वल्कलानि तान्येव लोहितानि रक्तानि वस्त्राणि यासां ताभिः । **रक्तेति ।** रक्तो
यः पटस्तस्य यद्गतं तद्वाहिनीभिस्तन्निर्वाहकारिणीभिः । अथ तापसीं विशिनष्टि—**सितेति ।** सितवसनेन श्वे-
तवस्त्रेण निविडं यथा स्यात्तथा निबद्धः स्तनपरिकरः कुचाभोगो याभिः । श्वेतपटस्य व्यजनानि तालवृन्तानि

नधववृद्धाः संमानयन्तीं महाश्वेताम्, पृष्ठतश्च समुपविष्टेन किंनरमिथुनेन मधुकरमधु-
वंशाभ्यां दत्ते ताने कलगिरा गायन्त्या नारददुहित्र्या पठ्यमाने च सर्वमङ्गलमह-
महाभारते दत्तावधानां पुरो धृते च दर्पणे ताम्बूलरागवद्वृष्णिकान्धकारिताभ्यन्तरं
नज्योत्स्नासिक्तमुत्सृष्टमधूच्छिष्टपट्टपाण्डुरमधरं विलोकयन्तीं शैवलतृष्णया कर्णपूरशिरी-
तोत्तानविलोचनेन बद्धमण्डलं भ्रमता भवनकलहंसेन प्रभातशशिनेव क्रियमाणगमन-
मप्रदक्षिणां कादम्बरीं च समुपसृत्य कृतनमस्कारस्तस्यामेव वेदिकायां विन्यस्त-
भेजे । स्थित्वा च कंचित्कालं महाश्वेताया वदनं विलोक्य स्फुरितकपोलोदरं मन्दस्मितम-
त् । असौ तु तावतैव विदिताभिप्रायां कादम्बरीमब्रवीत्—‘सखि, भवत्या गुणैश्चन-
डश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रमयूखैरार्द्राकृतो न शक्नोति वक्तुम् । जिगमिषति खलु कुमारः ।
दुःखमविदितवृत्तान्तं राजचक्रमास्ते । अपि च युवयोर्दूरस्थितयोरपि स्थितेयमिदानीं
लिनीकमलवान्धवयोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव प्रीतिराप्रलयात् । अतोऽभ्यनुज-
भवती’ इति ।

सत्कारपूर्वकं नमस्कारैः प्रणामैराभाषणैर्जल्पनैरभ्युत्थानैरुत्तिष्ठनैरासन्ने समीपे चेन्नासनस्यासन्ध्या दानैश्च
संमानयन्तीं सत्कारं कुर्वन्तीं महाश्वेताम् । पुनः कीदृशीं कादम्बरीम् । पृष्ठतः समुपविष्टेन पश्चाद्भाग-
किंनरमिथुनेन किंपुरुषयुग्मेन मधुकरवन्मधुराभ्यां वंशाभ्यामुपाङ्गाभ्यां ताने स्खरे दत्ते सति । नारदो दे-
तस्य दुहित्र्या पुत्र्या मद्राभिधानया कलगिरा मनोज्ञवाण्या गायन्त्या गानं कुर्वन्त्या । पठ्यमाने गानद्व-
यमाने च सर्वमङ्गलैः समग्रध्रेयोभिर्महीयसि महाभारते दत्तावधानां न्यस्तचित्ताम् । पुनः किं कुर्व-
पुरो धृतेऽग्रे स्थापिते दर्पणेऽधरं दन्तच्छदं विलोकयन्तीं पश्यन्तीम् । अथाधरं विशेषयन्नाह—ताम्बु-
ताम्बूलं नागवल्लीदलं तस्य रागस्तेन बद्धा या कृष्णिका श्यामता तयान्धकारितमन्धकारवदाचरितम-
मध्यभागो यस्य तत् । दशनेति । दशानानां दन्तानां या ज्योत्स्ना चन्द्रिका तया सिक्तं सिञ्चितम् । उ-
ति । उत्सृष्टमुज्झितं मधु क्षौद्रं येनैवंविधो य उच्छिष्टपट्टो मदनपिण्डस्तद्वत्पाण्डुरं श्वेतरक्तम् । ब-
बद्धमण्डलं यथा स्यात्तथा भ्रमता भ्रमणं कुर्वता भवनकलहंसेन गृहकलहंसेन प्रभातकालीनो यः शशी-
स्तेनेव क्रियमाणा विधीयमाना गमनसमये प्रणामयुक्ता प्रदक्षिणा यस्याः सा ताम् । कलहंसान्विशेष-
शैवलेति । शैवलं शैवालं तस्य तृष्णया गर्धनं कर्णपूरीकृतं यच्छिरीषपुष्पं तस्मिन्प्रेषित उत्तान उ-
विलोचने नेत्रे यस्य स तेनैवंविधां कादम्बरीं च समुपसृत्य निकटे गत्वा कृतो नमस्कारो येनैवंभूत-
सा समुपविष्टास्ति तस्यामेव वेदिकायां विन्यस्तं स्थापितमासनं विष्टरं भेजेऽभजत् । तत्र कंचित्कालं
स्थितिविधाय महाश्वेताया वदनं विलोक्य निरीक्ष्य स्फुरितं चलितं कपोलयोरुदरं मध्यप्रदेशो यस्मि-
मन्दस्मितमीपङ्गाद्यमकरोत् । असौ महाश्वेता तु तावतैव स्मितमात्रेणैव विदितो ज्ञातोऽभिप्रायो यया
धा सती कादम्बरीमित्यब्रवीत् । इतिशब्दद्योत्यमाह—सखीति । हे सखि आलि, भवत्या गुणैः

अथ कादम्बरी 'सखि, महाश्वेते, स्वाधीनोऽयं सपरिजनो जनः कुमारस्य स्व इवान्तरा-
त्मा । क इवात्रानुरोधः' इत्यभिधाय गन्धर्वकुमारानाहूय 'प्रापयत कुमारं स्वां भूमिम्' इत्या-
दिदेश । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय प्रणम्य प्रथमं महाश्वेतां ततः कादम्बरीं तस्याश्च प्रेमस्निग्धेन
चक्षुषा मनसा च गृह्यमाणः 'देवि, किं ब्रवीमि । बहुभाषिणे न श्रद्धधाति लोकः । स्मर्तव्यो-
ऽस्मि परिजनकथासु' इत्यभिधाय कन्यकान्तःपुरान्निर्जगाम । कादम्बरीवैर्जोऽशेषः कन्यका-
जने गुणगौरवाकृष्टः परवश इव तं व्रजन्तमा बहिस्तोरणादनुवव्राज । निवृत्ते च कन्यका-
जने केयूरकेणोपनीतं वाजिनमारुह्य गन्धर्वकुमारकैस्तैरनुगम्यमानो हेमकूटात्प्रवृत्तो गन्तुम् ।
गच्छतश्चास्य चित्ररथतनया न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्वाशानिबन्धनमासीत् । तथा हि ।
तन्मयेन मानसेनासह्यविरहदुःखानुशयलग्नमिव पृष्ठतः, कृतमार्गगमननिरोधमिव पुरस्तात्
वियोगाकुलहृदयोत्कलिकैर्वेशात्क्षिप्तमिव नभसि सम्यगालोकयितुं वदनम्, विरहातुरमान-
सामिवावस्थितामुरःस्थले, तौमेव ददर्श । क्रमेण च प्राप्य महाश्वेताश्रममच्छोदसरस्तीरे
संनिविष्टमिन्द्रायुधखुरपुटानुसारेणैवागतमात्मस्कन्धावारमपश्यत् । निवर्तिताशेषगन्धर्वकुमा-
रश्च सानन्देन सकुतूहलेन सविस्मयेन च स्कन्धावारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानः स्वभवनं

अधेति । एतच्छ्रवणानन्तरं कादम्बरी गन्धर्वकुमारानाहूयाह्वानं कृत्वेत्यादिदेशोऽप्युच्यते । इतिशब्द-
वाच्यमाह—कुमारेति । कुमारं चन्द्रापीडं स्वां भूमिं प्रापयत आपयत यूयम् । किं कृत्वा । इत्यभिधायेत्यु-
च्यते । इतिशब्दार्थमाह—हे सखि महाश्वेते, अयं मल्लक्षणः सपरिवारो जनः कुमारस्य स्वान्तरात्मेव स्वाधी-
नः स्ववशः । अतः कोऽत्रानुरोधः संकोचः । चन्द्रापीडोऽप्युत्थायैव तत्स्थानं कृत्वा प्रथममादौ महाश्वेतां प्रणम्य
नमस्कृत्य ततस्तदनन्तरं कादम्बरीं प्रणम्य नमस्कृत्य तस्याः कादम्बर्याः प्रेमस्निग्धेन स्नेहचिह्नेन चक्षुषा
नेत्रेण मनसा च गृह्यमाण इत्यभिधायोक्त्वा कन्यकान्तःपुरान्निर्जगाम निर्गतो बभूव । इतिशब्दार्थमाह—
देवीति । हे देवि कादम्बरी, किं ब्रवीमि किं कथयामि । 'ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु शब्देन' इति न्या-
यात् । अत्र हेतुमाह—यतो बहुभाषिणे वाचालाय लोको जनो न श्रद्धधाति न श्रद्धधते । अत उपसंहरति—
परीति । परिजनकथासु निजसेवकवार्तासु स्मर्तव्यः स्मरणीयोऽस्मि । अहमिति शेषः । तदनन्तरं कादम्ब-
रीवैर्जोऽशेषः समग्रः कन्यकाजने गुणगौरवेणाकृष्ट आकर्षितः परवश इव परायत्त इव तं चन्द्रापीडं व्रजन्तं
गच्छन्तमा बहिस्तोरणाद्विह्वलं मर्यादीकृत्यानुवव्राज पृष्ठतो जगाम । तदनन्तरं निवृत्ते च पश्चाद्विलते च क-
न्यकाजने केयूरकेणोपनीतमानीतं वाजिनमारुह्यारोहणं कृत्वा तैः पूर्वोक्तैर्गन्धर्वकुमारकैरनुगम्यमानो हेम-
कूटाद्गन्तुं प्रवृत्तः । गच्छतो व्रजतोऽस्य चन्द्रापीडस्य चित्ररथतनया कादम्बरी न केवलमन्तर्बहिरपि सैव का-
दम्बरी सर्वाशानिबन्धनं समग्रामिलाषाणां कारणमासीद्बभूव । एतदेव दर्शयति—तथा हीति । तन्मयेन
कादम्बरीमयेन मानसेन चित्तेन कृत्वासह्यं न सोढुं शक्यं यद्विरहदुःखं तस्यानुशयः संतापस्तेन पृष्ठतो लग्नमिव,
पुरस्तादग्रे कृतो मार्गगमनस्य निरोधो यथा सैर्विधमिव, वियोगेन विरहेणाकुलं यद्धृदयं चित्तं तस्मिन्नुत्क-

निवेश । संमानिताशेषराजलोकश्च वैशम्पायनेन पत्रलेखया च सहैवं महाश्वेता, एवं कादम्बरी, एवं मदलेखा, एवं तमालिका, एवं केयूरकः, इत्यनयैव कथया प्रायो दिवसमनैषीत् । कादम्बरीरूपदर्शनविद्विष्टेन नास्य पुरे प्रीतिमकरोद्वाजलक्ष्मीः । तामेव च धवलक्षणाभाबद्धरणरणकेन चेतसा चिन्तयतो जाग्रत एवास्य जगाम रात्रिः । अपरेद्युश्च समुत्थिते भगवति रवावास्थानमण्डपगतस्तद्गतेनैव मनसा सहसैव प्रतीहारेण सह संप्रविशन्तं केयूरकं ददर्श । दूरादेव च क्षितितलस्पर्शिना मौलिना कृतपादपतनम् 'एहोहि' इत्युक्त्वा प्रथममपाङ्गविसर्पिणा चक्षुषा, ततो हृदयेन, ततो रोमोद्गमेन, पश्चाद्भुजाभ्यां प्रधावितः प्रथितमौलिलिङ्गगाढम् । उपावेशयच्चैनमात्मनः समीप एव । पप्रच्छ च स्मितसुधाधवलीकृताक्षरं क्षरत्प्रीतिद्रवमयमिव वचनमाहृतः—'केयूरक, कथय कुशलिनी देवी ससखीजना सपरिजना कादम्बरी भगवती महाश्वेता च' इति । असौ तु तेन राजसूनोः प्रीतिप्रकर्षजन्मना स्मितेनैव स्नापित इवानुलिप्त इव सद्य एवापगताध्वखेदः प्रणम्याहततरमवोचत्—'अद्य कुशलिनी, यामेवं देवः पृच्छति ।' इत्यभिधायानीर्थाद्रवस्त्रावगुण्ठितं विससूत्रसंयतमुखमार्द्रचन्दनपङ्कन्यस्तबालमृणालवलयमुद्रं नलिनीपत्रपुटमदर्शयत् । उद्धाट्य च तत्र कादम्बरीप्रहितान्यभिज्ञानान्य-

च स्कन्धावारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणः स्वभवं स्वगृहं विवेश प्रवेशं कृतवान् । संमानितः संस्तुतोऽशेषः समग्रो राजलोको येनैवंभूतश्च वैशम्पायनेन पत्रलेखया च सहैवं महाश्वेता, एवं कादम्बरी, एवं मदलेखा, एवं तमालिका, एवं केयूरकः, इत्यनयैव कथया वार्तया प्रायो बाहुल्येन दिवसं वासरमनैषीत् । परिपूर्णचकारेत्यर्थः । कादम्बर्या रूपदर्शनं तेन विद्विष्टेन विद्वेषं प्राप्तेव राजलक्ष्मीर्नास्य पुरेऽस्य शरीरे । 'घनो बन्धः पुरं पिण्डः' इति कोशः । प्रीतिमकरोत् । तामेव धवलक्षणां कादम्बरीमाबद्धरणरणकेन निबद्धौतकण्ठेन चेतसा चिन्तयतो ध्यायतो जाग्रत एव अस्य चन्द्रापीडस्य रात्रिर्जगाम । अपरेद्युश्चेति । अपरस्मिन्दिने भगवति रवौ समुत्थिते सति तद्गतेनैव कादम्बरीगतेनैव मनसास्थानमण्डपगतः सहसैवातर्कित एव प्रतीहारेण सह संप्रविशन्तं केयूरकं ददर्शाद्राक्षीत् । दूरादेवेति । दूरादेव दर्शनमात्रादेव क्षितितलं स्पृशतीत्येवंशीलेन मौलिना मस्तकेन कृतं पादपतनं येन तम्, एहोहीत्युक्तेत्यभिधाय । इदं प्रीत्यतिशयनिवेदकम् । प्रथममादावपाङ्गविसर्पिणा नेत्रप्रान्तचारिणा चक्षुषा नेत्रेण, ततस्तदनन्तरं हृदयेन खान्तेन, ततस्तदनन्तरं रोमोद्गमेनोद्गुषणेन, ततः पश्चाद्भुजाभ्यां बाहुभ्यां प्रधावित उच्चलितः प्रथितं विख्यातं गाढमत्यर्थमालिलिङ्गोपगूहितवान् । एनं केयूरकं आत्मनः समीप एव आत्मीयासनाभ्यर्णं एवोपावेशयदस्थापयच्च । पुनः स्मितसुधाधवलीकृतान्यक्षराणि यास्मिस्तत्क्षरत्स्ववयः प्रीतिद्रवस्तन्मयमिव तन्निर्मितमिवैतादृशं वचनमाहृत आदरवान्पप्रच्छ । प्रश्नं चकारेत्यर्थः । किं तदित्याह—केयूरकेति । हे केयूरक, कथय ब्रूहि । कुशलिनी क्षेमवती देवी ससखीजना सपरिजना कादम्बरी वर्तते । तथा महाश्वेता भगवती च । असौ त्विति ।

दर्शयत् । तद्यथा—मरकतहरिन्ति व्यपनीतत्वञ्चि चारुमञ्जरीभाञ्चि क्षीरीणि पूगीफलानि,
शुककामिनीकपोलपाण्डूनि ताम्बूलीदलानि, हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलं च कर्पूरम्, अतिबह-
लमृगमदामोदमनोहरं च मलयजविलेपनम् । अब्रवीच्च—‘चूडामणिचुम्बिना कोमलाङ्गुलि-
विनिर्गतलोहितांशुजालेनाञ्जलिना देवमर्चयति देवी कादम्बरी, महाश्वेता च सकण्ठग्रहेण
कुशलवचसा, पर्यस्तशिखण्डमाणिक्यज्योत्स्नास्नपितललाटेन च नमस्कारेण मदलेखा, क्षिति-
तलघटितसीमन्तमकरिकाकोटिकोणेन सकलकन्यालोकश्च सचरणरजःस्पर्शेन च पादप्रणा-
मेन तमालिका । संदिष्टं च तव महाश्वेतया—‘धन्या खलु ते येषां न गतोऽसि चक्षुषोरवि-
षयम् । तथा नाम समक्षं भवतस्ते तुहिनशीतलाश्चन्द्रमया इव गुणा विरहे विवस्वन्मया इव
वृत्ताः । स्पृहयन्ति खलु जनाः कथमपि देवोपपादितायामृतोत्पत्तिवासरायेवातीतदिवसाय ।
त्वया वियुक्तं निवृत्तमैहोत्सवालसमिव वर्तते गन्धर्वराजनगरम् । जानासि च मां कृतसकलप-
रित्यागाम्, तथाप्यकारणपक्षपातिनं भवन्तं द्रष्टुमिच्छत्यनिच्छन्त्या अपि मे बलादिव हृदयम् ।
अपि च बलवदस्वस्थशरीरा कादम्बरी । स्मरति च स्मेराननं स्मरकल्पं त्वाम् । अतः पुनरा-

राजपुत्रीप्रेषितान्यभिज्ञानानि चिह्नान्यदर्शयदवलोकनमकारयत् । तदेव दर्शयति—तद्यथेति । मरकतमश-
गर्भं तद्वद्धरिन्ति नीलानि व्यपनीतत्वञ्चि दूरीकृतखगभागानि चार्वा या मञ्जरी तद्भाञ्चि क्षीरीणि क्षीरयुक्तान्ये-
तादृशानि पूगीफलानि क्रमुकफलानि । तथा शुककामिनी कीरपत्नी तस्याः कपोलौ तद्वत्पाण्डूनि श्वेतानि ताम्बू-
लीदलानि नागवल्लीपत्राणि । तथा हरस्यहरस्य यश्चन्द्रखण्डस्तद्वत्स्थूलं शकलं खण्डं यस्यैतादृशं कर्पूरं हिमवाल्मीका ।
तथातिबहलोऽतिनिबिडो यो मृगमदामोदः कस्तूरीपरिमलस्तेन मनोहरं रुचिरं यन्मलयजविलेपनं चन्द्रनाङ्ग-
रागः । एतद्दर्शनानन्तरमब्रवीदवोचत् । चकारः समुच्चयार्थः । कादम्बरी देव्यञ्जलिना वज्रपाणिपुटेन देवं
भगवन्तमर्चयति पूजयति । अथाञ्जलिं विशिनष्टि—चूडेति । चूडामणिः शिरोमणिस्तच्चुम्बिना तत्सर्शिना
कोमलाङ्गुलिभ्यो मृदुकरशाखाभ्यो विनिर्गमो यस्यैवंभूतं लोहितं रक्तमंशुजालं किरणसमूहो यस्मिन्स तेन ।
महाश्वेता च सकण्ठग्रहेण निगणसहितेन कुशलवचसा मङ्गलवाक्येन देवमर्चयतीत्यस्य सर्वत्र संबन्धः । तथा
मदलेखा नमस्कारेण प्रणामेन । कीदृशेन । पर्यस्तेति । पर्यस्तं पतितं यच्छिखण्डमाणिक्यं शिखारत्नं तस्य
ज्योत्स्ना कान्तिस्तया स्नपितं क्षालितं ललाटमलिकं यस्मिन्स तेन । सकलकन्यालोकश्च क्षितितले घटितो लघः
सीमन्तः केशेषु वर्त्म तस्य मकरिकाभरणविशेषस्तस्याः कोटरग्रभागस्य कोणोऽभिर्यस्मिन्नेवंविधेन चरणरजः-
स्पर्शेन सहवर्तमानेन पादप्रणामेन तमालिका । तथा तव महाश्वेतया संदिष्टं कथितं वर्तते । तदेव दर्शयति—
धन्या इति । खलु निश्चयेन । ते धन्या जनाः । यत्तदोर्नित्यामिसंबन्धादाह—येषामिति । येषां नृणां
चक्षुषोर्यत्रयोरविषयमगोचरं न गतोऽसि । तथा नाम भवतः समक्षं लट्प्रत्यक्षं ते तव गुणा औदार्यादयस्तुहि-
हिंमं तद्वच्छीतलाः सुशीताश्चन्द्रमया इव विरहे त्वद्वियोगे विवस्वन्मया इव दाहजनकत्वासूर्यमया इव
वृत्ताः संपन्नाः । एतेन विरहाधिक्यं सूचितम् । खलु निश्चयेन जनास्तत्रगरनिवासिनो लोकाः कथमपि महता

गमनगौरवेणार्हसीमां गुणवदभिमानीनीं कर्तुम् । उदारजनादरोहि बहुमानमारोपयत्यवश्यम् । सोढव्या चेयमस्मद्विधजनपरिचयकदर्शना कुमारेण । भवत्सुजनतैव जनयत्यनुचितसंदेशप्रा-
गल्भ्यम् । एष देवस्य शयनीये विस्मृतः शेषो हारः' इत्युत्तरीयपटान्तसंयतं सूक्ष्मसूत्रवि-
वरनिःसृतैरंशुसंतानैः संसूच्यमानं विमुच्य चामरप्राहिण्याः करे समर्पितवान् ।

अथ चन्द्रापीडः 'महाश्वेताचरणाराधनतपःफलमिदं यदेवं परिजनेऽप्यनुस्मरणादिकं
प्रसादभारमतिमहान्तमारोपयति देवी कादम्बरी' इत्युक्त्वा तत्सर्वं शिरसि कृत्वा स्वयमेव
जग्राह । तेन च कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गलितेन, स्मितालोकेनेव रसतामुपनीतेन,
हृदयेनेव द्रुतेन, गुणगणेनेव विस्पन्दितेन, स्पर्शवता ह्लादिना सुरभिणा च विलेपनेन विलिप्य
तमेव कण्ठे हारमकरोत् । आगृहीतताम्बूलश्च मुहूर्तादिवोत्थाय वामबाहुना स्कन्धदेशेऽर्च्य-
म्य केयूरकमूर्ध्वस्थित एव कृतयथाक्रियमाणसंमानमुदितं प्रधानराजलोकं विसृज्य शनैः
शनैर्गन्धमादनं करिणं द्रष्टुमयासीत् । तत्र च स्थित्वा क्षणमिव तस्मै स्वयमेव निजनखांशु-
जालजटिलं समृणालमिव शण्कवलयमवकीर्य बलभर्तुरगमन्दुराभिमुखः प्रतस्थे । गच्छन्धो-

स्मरकल्पं कदर्पतुल्यं त्वां स्मरति गोचरीकरोति । अतो हेतोः पुनर्द्वितीयवारं यदागमनगौरवं तेन कृत्वेमां
कादम्बरीं गुणवत्स्वाभिमानो विद्यते यस्या एवंविधां कर्तुमर्हसि योग्यो भवसि । हि निश्चितम् । उदारजने-
ष्वादरोऽवश्यं बहुमानं सत्कारमारोपयति । इयमस्मद्विधजनपरिचयजनिता या कदर्शना संकोचलक्षणा सा च
कुमारेण सोढव्या सहनीया । संदेशानौचित्यदोषं परिहरन्नाह—भवदिति । भवत्सव सुजनतैव सज्जन-
तैवानुचितोऽयोग्यो यः संदेशस्तत्र प्रागल्भ्यं पाण्डित्यं जनयति निष्पादयति । एष देवस्य शयनीये शय्यायां
विस्मृतो विस्मरणं प्राप्तः शेषाभिधानो हार इत्युत्तरीयपटः संव्यानपटस्तस्यान्तेन प्रान्ताच्चलेन संयतं बद्धं
सूक्ष्मं यत्सूत्रं तेषां विवराणि रोकाणि तेभ्यो निःसृतैर्विनिर्गतैरंशुसंतानैः किरणसमूहैः संसूच्यमानमभिव्यज्य-
मानं चामरप्राहिण्याः करे विमुच्य समर्पितवान्प्रदत्तवान् ।

अथेति । हारप्रदानानन्तरं चन्द्रापीडस्तत्पूर्वप्रतिपादितं सर्वं शिरसि कृत्वा मस्तक आरोप्य स्वयमेवात्म-
नैव जग्राह गृहीतवान् । इतिशब्दार्थमाह—महाश्वेतेति । इदं महाश्वेतायाश्चरणयोराराधनं सेवनं तल्लक्षणं
यत्तपस्तस्य फलं यस्माद्धितोरेवममुना प्रकारेण परिजनेऽपि सत्यप्यनुस्मरणादिकमतिमहान्तं प्रसादभारमारोप-
यति देवी कादम्बरी । इत्युक्त्वैवलिभिधाय तत्पूर्वोक्तं शिरसि कृत्वा मस्तक आरोप्य जग्राह गृहीतवान् । तेनेति ।
तेनानिर्वचनीयस्वरूपेण स्पर्शवता ह्लादिना प्रमोदकारिणा सुरभिणा सुगन्धेन विलेपनेन विलिप्य कण्ठे तमेव
हारमकरोदघटयत् । अथ श्वेतवसाभ्याद्विलेपनमुत्प्रेक्षयन्नाह—कादम्बर्या इति । कादम्बर्या गलितेन च्यु-
तेन कपोललावण्येन च, तथा रसतामुपनीतेन द्रवतां प्रापितेन स्मितालोकेनेवादृष्टदहास्यप्रकाशेनेव, द्रुतेन
विलीनेन हृदयेनेव चित्तेनेव, विस्पन्दितेन, प्रस्रवितेन गुणगणेनेव । अन्यवस्तु प्रागेवोक्तः । आगृहीतेति ।

भयतः किञ्चित्किञ्चिदिव तिर्यग्वलितवदनः परिजनं विलोकयांबभूव । अथ चित्तज्ञैः प्रतीहारैः प्रतिषिद्धानुगमने निखिलेन समुत्सारिते परिजने केयूरकद्वितीय एव मन्दुरां प्रविवेश । उत्सारणभयसंभ्रान्तलोचनेषु प्रणम्यापस्तृतेषु मन्दुरापालेषु, इन्द्रायुधपृष्ठावगुण्ठनपटं किञ्चिदेकपार्श्वे गलितं समीकुर्वन्नुत्सारयञ्च कूणितनेत्रत्रिभागस्य दृष्टिनिरोधिनीं कुङ्कुमकपिलां केसरसटां खुरधारणीविन्यस्तचरणो लीलामन्दं मन्दुरादारुदत्तदेहभरः सकुतूहलमुवाच—‘केयूरक, कथय मन्निर्गमादारभ्य को वा वृत्तान्तो गन्धर्वराजकुले, केन वा व्यापारेणावसरमतिनीतवती गन्धर्वराजपुत्री, किं वाकरोन्महाश्वेता, किमभाषत वा मदलेखा, के वाभवन्नालापाः, परिजनस्य भवतो वा को व्यापार आसीत्, आसीद्वा काचिदस्मदाश्रयिणी कथा’ । केयूरकस्तु सर्वमाचक्षे—‘देव, श्रूयताम् । निर्गते त्वयि हृदयसहस्रप्रयाणपटहकलकलमिव नूपुरनवकणितेन कन्यकान्तःपुरे कुर्वन्ती देवी कादम्बरी सपरिजना सौधशिखरमारुह्य तुरगधूलिरेखाधूसरं देवस्यैव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितदर्शने च देवे मदलेखास्कन्धनिक्षिप्तमुखी प्रीत्या तं दिगन्तं दुग्धोदधिधवलैः ध्रावयन्तीव दृष्टिपातैः सितातपत्रापदेशेन शशिनेर्वेध्या निवार्यमाणरविकिरणस्पर्शा सुचिरं तत्रैव स्थितवती । तस्माच्च कथमपि सखेदमव-

पार्श्वयोः किञ्चित्तिर्यक्साच्च विवर्लितं वदनं यस्य सः । परिजनं परिच्छदलोकं विलोकयांबभूवेक्षाचक्रे । अथेति । तन्निकटगमनानन्तरं चित्तज्ञैः प्रभोरभिप्रायविद्भिः प्रतीहारैर्द्वारपालैः प्रतिषिद्धं निवारितमनुगमनमनुयानं यस्यैवविधे निखिले समग्रे परिजने सेवकजने समुत्सारिते दूरीकृते सति केयूरक एव द्वितीयो यस्यैवभूतश्चन्द्रापीडो मन्दुरां वाजिशालां प्रविवेश प्रवेशं चकार । उत्सारणं दूरीकरणं तस्माद्यद्भ्यं तेन संभ्रान्तानि त्रस्तानि लोचनानि येषां तेषु मन्दुरापालेषु प्रणम्यापस्तृतेषु दूरीभूतेषु सत्सु, इन्द्रायुधपृष्ठस्यावगुण्ठनपटमाच्छादनवस्त्रं किञ्चिदेकपार्श्वे गलितं स्वस्तं समीकुर्वन्स्वस्थाने नयन्कूणितनेत्रत्रिभागस्येन्द्रायुधस्य दृष्टिनिरोधिनीं दृष्टिवाधाकारिणीं कुङ्कुमवत्कपिलां पिङ्गलां केसरसटां स्कन्धकेशश्रेणीमुत्सारयञ्चोच्चैः कुर्वन्खुरधारिण्यां खुरबन्धनशङ्को विन्यस्तौ स्थापितौ चरणौ येन सः लीलामन्दं यथा स्यात्तथा मन्दुरादारौ दत्तो देहभरो येनः सः । सकुतूहलं सकौतुकं यथा स्यात्तथोवाचाब्रवीत् । हे केयूरक; कथय ब्रूहि मन्निर्गमान्मदीयचलनादारभ्य गन्धर्वराजकुले को वा वृत्तान्त उदन्तः । केन व्यापारेणावसरं समग्रं गन्धर्वराजपुत्री कादम्बर्यतिनीतवत्यतिक्रान्तवती । किं वा महाश्वेताकरोदन्वतिष्ठत् । वेति विकल्पार्थः सर्वत्र । मदलेखा किमभाषत किमवोचत् । के बालापा वचनव्यापारा अभवन् । परिजनस्य परिच्छदस्य भवतो वा को व्यापारो व्याकृतिरासीदभवत् । काचिदस्मदाश्रयिणी कथा वार्तासीत् । केयूरकस्तु सर्वं प्राणविषयीकृतमाचक्षे कथयामास । देवेति । देव श्रूयतामाकर्ण्यताम् । त्वयि निर्गते चलिते सति नूपुराणां पादकटकानां नवकणितेनाभिनवशब्दितेन हृदयानां सहस्राणि तेषां प्रयाणं प्रस्थानं तत्र यः पटहस्य कलकलः कोलाहलस्तमिव कन्य-

तीर्य क्षणमिवावस्थानमण्डपे स्थित्वोत्थाय स्खलनभियेव निवेद्यमानोपहारकुसुमाशब्दायमानै-
र्मधुरैः, जलधाराधवलनखमयूखोन्मुखानामनुगलं गलद्भिर्वलयैः कण्ठबन्धानिवोपपाद-
यन्ती केकारवोद्विग्ना भवनशिखण्डिनाम्, पदे पदे च कुसुमधवलान्करेण लैतापल्वान्मनसा
च देवस्य गुणगणानवलम्बमाना तमेव क्रीडापर्वतकमागतवती यत्र स्थितवान्देवः । तमुपेत्य
च 'देवेनात्र मरकतशिलामकरिकाप्रणालप्रस्रवणसिच्यमानंलतामण्डपे सीकरिणि शिलातले
स्थितम्, अत्र गन्धोदकपरिमललीनालिजालजटिलशिलाप्रदेशे स्नातम्, अत्र कुसुमधूलिसि-
कैतिले गिरिनदिकातटे भगवानर्चितः शूलपाणिः, अत्र हेषितशशधररोचिषि स्फटिकशि-
लातले भुक्तम्, अत्र संक्रान्तचन्दनरसलाञ्छने मुक्ताशैलशिलापट्टे सुप्तम्' इति परिजनेन
पुनरुक्तं निवेद्यमानानि देवस्यैव स्थानचिह्नानि पश्यन्ती क्षपितवती दिवसम् । दिवसाव-
साने च कथमपि महश्चेताप्रयत्नादनभिमतमपि तस्मिन्नेव स्फटिकमणिशिलावेश्मन्याहारम-
करोत् । अस्तमुपगते च भगवति रवाद्युदिते चन्द्रमसि तत्रैव कंचित्कालं स्थित्वा चन्द्रका-
न्तमयीव चन्द्रोदये प्रत्यार्द्रकृततनुश्चन्द्रविम्बप्रवेशभयेनेव करौ कपोलयोः कृत्वा किमपि
चिन्तयन्ती मुकुलितेक्षणा क्षणमात्रं स्थित्वोत्थाय विमलनखविपतितशशिप्रतिमाभरगुरूणीव
कृच्छ्राद्भुत्क्षिपन्ती लीलामन्थरगमनपटूनि पदानि शय्यागृहमगात् । शयननिर्क्षिप्तगात्रय-

कृत्वा क्षणमिवावस्थानमण्डपे स्थित्वोत्थाय स्खलनभियेव पतनभयेनेवोपहारस्य कुसुमानि तेष्वसमन्ताच्छ-
ब्दायमानैः शब्दं कुर्वाणैर्मधुरैर्मरैर्निवेद्यमानेव विज्ञप्तिविषयीक्रियमाणेव । जलधारावद्धवलानां शुभ्राणां न-
खमयूखानां पुनर्भवकान्तीनामुन्मुखानां संमुखानामनुगलं निगरणमनुलक्षीकृत्य गलद्भिः पतद्भिर्वलयैः कटकैः
करणभूतैर्भवनशिखण्डिना गृहमयूराणां केकारवेणोद्विग्नोद्वेगं प्राप्ता सती कण्ठबन्धानुपपादयन्तीव रचयन्तीव ।
करेण हस्तेन पदे पदे च कुसुमधवलान्पुष्पवच्छुभ्रांलतापल्वान्वल्लीकिसलयानि मनसा च देवस्य भवतो गुण-
गणान्गुणसमूहानवलम्बमानावलम्बनं कुर्वाणा तमेव पूर्वोक्तमेव क्रीडापर्वतकमागतवती । यत्रेति । यस्मिन्स्थ-
ले देवो भवान्पूर्वं स्थितवान् । तं क्रीडाचलमुपेयागत्य च । अत्र सीकरा विद्यन्ते यस्मिन्नेवंविधे शिलातले दे-
वेन स्थितमासितम् । कीदृशे । मरकतस्य शिला तस्या मकरिका प्रणालो मकरमुखो जलमार्गस्तस्य प्रस्रवणेन
सिच्यमानो लतामण्डपो यस्य तत्तस्मिन् । अत्रेति । अस्मिन्गन्धोदकस्य सुगन्धजलस्य यः परिमलस्तेन
लीना लम्भा येऽल्यो भ्रमरास्तैर्जटिलो व्याप्तः शिलाप्रदेशस्तस्मिन्ल्लातं कृताप्लवम् । अत्रेति । अस्मिन्कुसुमा-
नां धूल्या परागेण सिकतिले सिकतायुक्ते गिरिनदिकातटे भगवाञ्शूलपाणिरर्चितः पूजितः । अत्रेति । अ-
स्मिन्हेषिता लज्जिता शशधरस्य रोचिर्येन तस्मिन्स्फटिकशिलातले भुक्तम् । अत्रेति । अस्मिन्संक्रान्तः
प्रतिविम्बितो यश्चन्दनरसः स एव लाञ्छनं चिह्नं यस्मिन्नेवंविधे मुक्ताशैलशिलापट्टे सुप्तमिति परिजनेन पार्श्व-
वर्तितैवकलोकेन देवस्य भवत एव स्थानचिह्नानि । पुनरुक्तं पृथक्पृथङ्निवेदनादिति भावः । निवेद्यमानानि

ष्टिश्च ततःप्रभृति प्रबलया शिरोवेदनया विचेष्टमाना दारुणेन च दाहरूपिणा ज्वरेणाभिभूय-
माना केनाप्याधिना मङ्गलप्रदीपैः कुमुदाकरैश्चक्रवाकैश्च सार्धमनिमीलितलोचना दुःखदुः-
खेन क्षणदामनैधीत् । उषसि च मामाहूय देवस्य वार्ताव्यतिकरोपालम्भाय सोपालम्भमा-
दिष्टवती ।

चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य जिगमिपुः ‘अश्वोऽश्वः’ इति वैदन्भवनान्निर्ययौ । आरोपितपर्याणं
च त्वरिततुरगपरिचारकोपनीतमिन्द्रायुधमारुह्य, पश्चादारोप्य पत्रलेखाम्, स्कन्धावारे
संस्थापयित्वा वैशम्पायनम्, अशेषपरिजनं निर्वर्त्य च, अन्यतुरगारूढेनैव केयूरकेणानुगम्य-
मानो हेमकूटं ययौ । आसाद्य च कादम्बरीभवनद्वारमवततार । अवतीर्य द्वारपालार्पित-
तुरङ्गः कादम्बरीप्रथमदर्शनकुतूहलिन्या च पत्रलेखया चानुगम्यमानः प्रविश्य ‘क देवी
कादम्बरी तिष्ठति’ इति संमुखागतमन्यतमं वर्षधरमप्राक्षीत् । कृतप्रणामेन च तेन ‘देव,
मत्तमयूरस्य क्रीडापर्वतकस्याधस्तात्कमलवनदीर्विकातीरे विरचितं हिमगृहमध्यास्तेन’ इत्यावे-
दिते केयूरकेणोपदिश्यमानवर्त्मा प्रमद्वनमध्येन गत्वा किञ्चिद्ध्वानं मरकतहरितानां कद-
लीर्वनानां प्रभया शष्पीकृतरविकिरणं हरितायमानं दिवसं ददर्श । तेषां च मध्ये निरन्तर-
नलिनीदलच्छन्नं हिमगृहमपश्यत् । तस्माच्च निष्पतन्तमार्द्रांशुकच्छलेनाच्छोदजलेनेव संवी-

यद्रमनं तत्र पद्मनि पदानि चरणन्यासानि कृच्छ्रात्कष्टादुत्क्षिपन्त्युत्क्षेपं कुर्वन्ती शय्यागृहं शयनसन्नागादग-
मत् । शयने तल्पे निक्षिप्ता स्थापिता गात्रयष्टिभ्यां सैवविधा च । ततःप्रभृति तद्दिनादारभ्य प्रबलया तीव्रया
शिरोवेदनया विचेष्टमाना व्याकुलीक्रियमाणा दाहरूपिणा दारुणेन तीव्रेण च ज्वरेण तापेनाभिभूयमाना पराभूय-
माना केनाप्याधिना मानसीव्यथया मङ्गलप्रदीपैः कुमुदाकरैश्चक्रवाकैश्च सार्धमनिमीलितेऽमुद्रिते लोचने यस्याः
सा तथा । अथ कुमुदानां रात्रौ विकासचक्रवाकानां च वियोगवशादनिमीलनमिति भावः । दुःखदुःखेन ।
अतिदुःखेनेति भावः । क्षणदां रात्रिमनैषीदयापयद्रमयामास । उषसि च प्रभाते मामाहूयाह्वानं कृत्वा देवस्य
वार्ताव्यतिकरेण भवद्वृत्तान्तसमूहेन हेतुभूतेन उपालम्भाय सोपालम्भं यथा स्यात्तथादिष्टवती कथितवती ।

चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य श्रुत्वा जिगमिपुर्गन्तुमिच्छुरश्वोऽश्व इति वदन्शुवन्भवनाद्गृहान्निर्ययौ निर्जगाम । आरो-
पितं स्थापितं पर्याणं पत्ययनं यस्मिन्नेतादृशं त्वरितं शीघ्रं तुरगपरिचारकेणोपनीतमानीतमिन्द्रायुधमारुह्यारोहणं
कृत्वा पत्रलेखां पश्चात्पृष्ठभाग आरोप्य स्थापयित्वा स्कन्धावारे सैन्यवेशे वैशम्पायनं संस्थापयित्वाशेषपरिज-
नं समग्रपरिच्छदं निर्वर्त्य पश्चाद्वाघुव्यान्यतुरगारूढेनैव केयूरकेणानुगम्यमानो हेमकूटं ययौ । कादम्बरी-
भवनद्वारमासाद्य प्राप्यावततारोत्तीर्णवांश्च । अश्वदिति शेषः । अवतीर्य च द्वारपालस्यार्पितस्तुरङ्गो येन स तथा
कादम्बरी यत्प्रथमदर्शनं तत्र कुतूहलं विद्यते यस्या एवविधया पत्रलेखयानुगम्यमानः प्रविश्य क देवी कादम्बरी
तिष्ठतीति संमुखागतमन्यतमं वर्षधरं कञ्चुकिमप्राक्षीत्पप्रच्छ । तेन कृतप्रणामेन चेत्यावेदिते कथिते सति । इति-
शब्दबोल्यामाह—देवेति । दे देव मत्तमयूरकाधिपानस्य क्रीडापर्वतकस्याधस्तात्कमलवनदी-

तम्, बाहुलताविधृतैर्मृणालवलयैराभरणकैरिव धवलतावयवम्, आपाण्डुभिश्चैकश्रव
स्ताडङ्गीकृतैः केतकीगर्भदलैरुपहसितदन्तपत्रम्, आलिखितचन्दनललाटिकानि मु
न्दानि बद्धसौभाग्यपट्टानीव दधानम्, कृतचन्दनबिन्दुविशेषकांश्च दिवापि स्पर्शलो
न्दुप्रतिबिम्बानिव कपोलानुद्गन्तम्, अपहृताशेषशिरीषसौभाग्याभिः शैवलमञ्जरीभि
र्कणपूरम्, कर्पूरधूलिधूसरेषु मलयजरसलवल्लुलितेषु बैकुलावलीवलयेषु स्तनेषु न्यस्त
पत्रप्रावरणम्, अनवरतचन्दनचर्चाप्रणयनपाण्डुरैः संतापरोषमृदितारक्तचन्द्रकरैरि
कल्पितमृणालदण्डानि विसतन्तुमयानि चामराणि बिभ्राणम्, उन्नालैश्च कमलैः कुमु
लयैः किसलयैः कदलीदलैः कमलिनीपलाशैः कुसुमस्तवकैश्चातपत्रीकृतैर्निवारितातप
देवतानामिव समूहम्, वरुणश्रियामिव समागमम्, शरदामिव समाजम्, सरसी
गोष्ठीबन्धम्, शिशिरोपचारनिपुणं कादम्बर्याः शरीरपरिचारकं शरीरप्रायं परिज
क्षीत् । तेन च प्रणम्यमानः पादनखपतनभयादिव त्वरितापसृतेन दीयमानमार्गश्चन्द

मावृतम्' इति कोशः । बाहुलताविधृतैर्भुजलतास्थापितैर्मृणालवलयैस्तनुलकटकैराभरणकैरिव विभूषणै
लीकृताः शुभ्रीकृता अवयवा अपघना यस्य स तम् । आपाण्डुभिरीधच्छेत्तैरेकश्रवण एवैककर्ण एवा
करणं येषां तैस्ताडङ्गीकृतैस्ताडपत्रीकृतैरेवंविधैः । केतकीगर्भदलैरुपहसितानि दन्तपत्राणि येन स
पुनः किं कुर्वाणम् । दधानं बिभ्राणम् । कानि । मुखान्येवारविन्दानि कमलानि । कीदृशानि । अ
चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिका पुण्ड्रविशेषो येषु तानि । विविधवर्णसाम्याद्बद्धसौभाग्यपट्टानीव । इ
कृता विहिता चन्दनबिन्दुभिर्विशेषका येषु तान् । 'चित्रं पुण्ड्रविशेषकाः' इति कोशः । दिवापि
स्पर्शलोभेन स्थित इन्दुप्रतिबिम्बो येष्वेवंविधानिव कपोलानुद्गन्तम् । अपेति । अपहृतं दूरीकृतमशेष
शिरीषस्य वृक्षविशेषस्य सौभाग्यं याभिरेवंभूताभिः शैवलमञ्जरीभिर्जलशूकवल्लरीभिः कृतः कर्णपूरो येन
स्तनेषु कुचेषु न्यस्तं स्थापितं नलिनीपत्राणां प्रावरणमुत्तरीयकं येन स तम् । अथ च स्तनं विशेषयन्न
पूरेति । कर्पूरस्य घनसारस्य धूली रजस्तया धूसरेष्वीषत्पाण्डुषु मलयजरसलवैश्चन्दनद्रवलेक्षैर्लुलितै
बकुलावलीनां केसरराजीनां वलयानि येषु ते तथा तेषु । पुनः कीदृशम् । करैः करणभूतैश्चामराणि वि
कीदृशैः करैः । प्रियविरहेण संतापरोषाभ्यां मृदिता मर्दिता आरक्ता नवोदिताश्चन्द्रकरास्तैरिवानवरत
चन्दनचर्चा तस्याः प्रणयनं प्रापणं तेन पाण्डुरैः । कीदृशानि चामराणि । कल्पित इति । कल्पित
तो मृणालानां दण्डो येषु तानि । पुनः किंविशिष्टानि । विसानां तन्तवस्तन्मयानि तन्निर्मितानि । उ
मलैः, कुमुदैः कैरवैः, कुवलयैरुत्पलैः, किसलयैः पल्लवैः, कदलीदलै रम्भापत्रैः, कमलिनीपलाशैः पद्मि
'पत्रं पलाशं लदनम्' इति कोशः । कुसुमस्तवकैः पुष्पगुच्छैः । 'गुच्छस्तवकगुच्छकाः' इति
एतैश्चातपत्रीकृतैश्छत्रीकृतैर्निवारितो दूरीकृत आतपः सूर्यालोको यस्य स तम् । जलदेवतानां जला
समूहमिव । सर्वदा जलक्लृप्तदेहत्वादिति भावः । वरुणः प्रचेतास्तस्य श्रियां समागममेकीभवन्मिव
स्यापि जलाधीशत्वेन तस्य श्रियामप्यतिशीतलत्वात्तदुपमानम् । शरदां घनालयाणां समाजमिव परि

तवेदिकानां पुण्डरीककलिकाघटितघण्टिकानां विकसितसिन्दुवारकुसुममञ्जरीचामराणां लम्बितस्थूलमल्लिकामुकुलहाराणामावद्धलविङ्गपल्लवचन्दनमालिकानां दोलायमानकुमुददामध्वजानां मृणालवेत्रहस्ताभिर्गृहीतरुचिरकुसुमाभरणभिर्मधुलक्ष्मीप्रतिकृतिभिरिव द्वारपालिकाभिरधिष्ठितानां कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निःसृष्टदृष्टिर्दृष्टवान्कचिदुभयतटनिखाततमालपल्लवकृतवनलेखाः कुमुदधूलिवालुकापुलिनमालिनीश्चन्दनरसेन प्रवर्त्यमाना गृहनदिकाः कचिन्निचुलमञ्जरीरचितरक्तचामराणां जलार्द्रवितानकानां तलेषु सिन्दूरकुट्टिमेष्वस्तीर्यमाणालिरक्तपङ्कजशयनानि, कचिदेलारसेन सिच्यमानानि स्पर्शानुमेयरम्यभित्तिनि स्फटिकभवनानि, कचिच्छिरीषपक्ष्मकृतशाद्वलानां मृणालधारागृहाणां शिखरमारोप्यमाणानां धाराकदम्बधूलिधूसरितानि यन्त्रमयूरकाणां कादम्बकानि, कचित्सहकारैरससितैर्जम्बूपल्लवैराच्छाद्यमानाभ्यन्तराः पर्णशालाः, कचित्क्रीडितकृत्रिमकरिकलभयूथकाकुलीक्रियमाणाः काञ्चनकमलिनीकाः, कचिद्रन्धोदककूपेषु बद्धकाञ्चनसुधापङ्ककामपीठेषु स्थूलविसलतादर्ण्डघटितार-

मार्गो यस्य सः । इतः कदलीतोरणं विशेषयन्नाह—**चन्दनेति** । चन्दनपङ्केन मलयजकर्दमेन कृता वेदिका येषाम् । कलिकानाघघण्टिकानुकारादाह—**पुण्डरीकेति** । पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि तेषां कलिकाभिर्यद्विदिता निर्मिता घण्टिकाः किङ्किण्यो येषाम् । विकसितानि विमुद्राणि सितानि सिन्दुवारस्य निर्गुण्ड्याः कुसुमानि तेषां मञ्जरीणां चामराण्यातपत्राणि येषाम् । लम्बिताः स्थूलमल्लिका मुकुलानां हारिणो हारा येषाम् । आवद्धलविङ्गं देवकुसुमं तस्य पल्लवा येष्वेवंविधा चन्दनमालिका तोरणार्थं मङ्गल्यं दाम येषाम् । 'तोरणार्थं तु मङ्गल्यं दाम चन्दनमालिका' इति कोशः । **दोलेति** । दोलायमानाः कम्पमानाः कुसुमदामध्वजा येषाम् । **मृणालेति** । मृणालानां तन्तुलानां वेत्रं हस्ते यासां ताभिर्गृहीतानि स्वीकृतानि रुचिराणि मनोहराणि कुसुमाभरणानि पुष्पविभूषणानि याभिः । **मध्वति** । मधुलक्ष्म्या वसन्तश्रियः प्रतिकृतिभिः प्रतिरूपाभिरैवंविधाभिर्द्वारपालिकाभिरधिष्ठितानामाश्रितानाम् । सर्वं दृष्टवानिति पूर्वोक्तं स्पष्टीकुर्वन्नाह—**कचिदिति** । कस्मिंश्चित्प्रदेशे उभयतटे निखाता आरोपिता ये तमालपल्लवास्तापिच्छकिसलयास्तैः कृता वनलेखा काननवीथी यासां ताः । कुमुदानां धूलिः परागः सैव वालुका सिकतास्तस्याः पुलिनं जलोद्भिन्नं सैकतं मालत इत्येवंशीलाश्चन्दनरसेन मलयजद्रवेण प्रवर्त्यमाना विस्तार्यमाणा गृहनदिका भवनसरितः । **कचिदिति** । निचुलमञ्जरी हिज्जलवल्लरी तथा रचितानि रक्तचामराणि येषामेतादृशानां जलार्द्रवितानकानामम्भःक्लिबोलोचनानां तलेषु सिन्दूरं नागजं तेन सहवर्तमानेषु कुट्टिमेष्वस्तीर्यमाणानि विस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि लोहितकमलशयनानि । **कचिदिति** । एला चन्द्रवाला तस्या रसेन सिच्यमानानि सेचनक्रियाविषयीक्रियमाणानि स्पर्शनं करसंस्पर्शानुमेया अनुमातुं योग्या रम्या मनोहरा भित्तयः कुड्यानि येषामेवंविधानि स्फटिकभवनानि । **कचिदिति** । कस्मिंश्चित्प्रदेशे शिरीषः कपीतनस्तस्य पक्ष्मभिः कोमलकेसराभिः कृतशाद्वलानां विहितदया-

काणि कृतकेतकदलद्रोणिकानि कुवलयवालीरञ्जुभिर्प्रेष्यमानानि पैत्रपुटघटीयन्त्रकाणि,
स्फटिकबल्लकावलीवान्तवारिधारा लिखितेन्द्रायुधाः संचार्यमाणमायामेघमालाः, कचि-
न्तरूढयवाङ्कुरासु तैरत्तरुणमालतीकुड्मलदन्तुरिततरङ्गासु हरिचन्दनद्रववापिकासु शि-
क्रियमाणा हारयष्टीः, कचिन्मुक्ताफलक्षोदरचितालवालकान्नवरतस्थूलजलविन्दुदुर्दिन-
जतो यैश्चवृक्षकान्, कचिद्विधुतपक्षनिक्षिप्तसीकरानीतनीहारा भ्रमन्तीर्यन्मयीः पत्रश-
श्रेणीः, कचिन्मधुकरकिङ्किणीपङ्क्तिपटुतरावध्यमानाः कुसुमदामदोलाः, कचिदुदरास्त्व-
तोत्तोलनलिनीच्छदाच्छादितमुखान्प्रवेश्यमानान्शातकुम्भान्, कचिद्वटितकदलीगर्भ-
दण्डानि बध्यमानानि चारुवंशाकृतीनि कुसुमस्तवकातपत्राणि, कचित्करमुदितकर्पूरपल-
नाधिवास्यमानानि विसतन्तुमयान्यंशुकानि, कचिल्लवलीफलद्रवेणार्द्राक्रियमाणांस्त्वृ-
ण्जरीकर्णपूरान्, कचिदम्भोजिनीदलव्यजनैर्वीज्यमानानुपलभाजनभाजः शीतौषधि-
न्यांश्चैवंप्रकाराञ्जिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्यापारान्परिजनेन कृतान्क्रियमाणांश्च
माणो हिमगृहकस्य मध्यभागं हृदयमिव हिमवतः, जलक्रीडागृहमिव प्रचेतसः, जन्म-

येषु, कृतानि केतकदलानां द्रोणिकानि भाजनविशेषाणि येषु, कुवलयानामुत्पलानामावृत्यः पङ्क्तय-
रञ्जवस्तैर्प्रेष्यमानानि बध्यमानान्येवंविधानि पत्रपुटलक्षणानि घटीयन्त्रकाणुद्धाटकानि । कचि-
स्फटिकस्य बल्लका विसकण्ठिकास्तासामावलीभिर्वान्ता मुक्ता वारिधारा जलधारा यासु, लिखिता-
धानि शकचापानि यासु, एवंविधाः संचार्यमाणाः प्रेर्यमाणा मायामेघमालाः कृत्रिमजलदपङ्क्तयः ।
दिति । उपान्ते समीपे रूढा यवाङ्कुरा यासु, तरन्ति तरुणमालतीकुड्मलानि तैर्दन्तुरितास्तंरगाः
यासु, हरिचन्दनस्य तैलपर्णिकस्य द्रवस्तस्य वापिकासु क्षुद्रकूपिकासु शिशिरिक्रियमाणाः शीतली-
हारयष्टीमुक्ताकलापान् । एतेन विरहाधिक्यं वर्णितम् । **कचिदिति ।** मुक्ताफलं रसोद्भवं तस्य
चूर्णेन रचितं निर्मितमालवालकमावापस्थानकं येषां ताननवरतं निरन्तरं स्थूला जलविन्दवस्तेषां दुर्दि-
जत उत्प्रायत्येन मुञ्चतः कुर्वतः । एवंविधान्यन्त्रवृक्षकान्कृत्रिममहीरुहान् । **कचिदिति ।**
कम्पिता ये पक्षास्तैर्निक्षिप्ता ये सीकरास्तैरानीतो नीहारो हिमं याभिस्ता भ्रमन्तीर्भ्रमणं कुर्वन्तीः ।
यन्त्रमयीः पत्रशकुनिश्रेणीः । **कचिदिति ।** मधुकरा भ्रमरा एव किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकास्तासां प-
तया पटुतरं स्पष्टं यथा स्यात्तथा बाध्यमाना निरुध्यमाना कुसुमदामदोलाः पुष्पस्रक्प्रेङ्क्षाः । **कचिदिति ।**
मध्य आरूढा निर्गता उद्भूताः सुवर्णकलशादुत्तालोर्ध्वमुखी या नलिनी तस्याश्छदानि दलानि तैराच्छ-
हितं मुखं येषां तान्प्रवेश्यमानान्युद्धान्तर्नीयमानान्शातकुम्भान् । **कचिदिति ।** घटिता कदलीगर्भस्त-
दण्डा येष्वेवंविधानि बध्यमानानि चारुर्मनोहरो यो वंशो वेणुस्तद्वदाकृतिराकारो येषां तानि कुसुमस्तव-
तपत्राणि छत्राणि । **कचिदिति ।** करेण मुदितो यः कर्पूरपल्लवस्तस्य रसेनाधिवास्यमानानि सुगन्ध-

मिव सर्वचन्द्रकलानाम्, कुलगृहमिव सर्वचन्दनवनदेवतानाम्, प्रभवमिव सर्वचन्द्रमणी-
नाम्, निवासमिव सर्वमाषमासयामिनीनाम्, संकेतसदनमिव सर्वप्रावृषाम्, ग्रीष्मोष्मापनो-
दोद्देशमिव सर्वनिम्नगानाम्, वडवानलसंतापानोदननिवासमिव सर्वसागराणाम्, वैद्युत-
दहनदाहप्रतीकारस्थानमिव सर्वजलधराणाम्, इन्दुविरहदुःसहदिवसातिवाहनस्थानमिव
कुमुदिनीनाम्, हरहुताशननिर्वापणक्षेत्रमिव मकरध्वजस्य, दिनकरकरैरपि सर्वतो जलयन्त्र-
धारासहस्रसमुत्सारितैरतिशीतस्पर्शभयनिवृत्तैरिव परिहृतम्, अनिलैरपि कदम्बकेसरोत्कर-
वाहिभिः कण्टकितैरिचानुगतम्, कदलीवनैरपि पवनचलितदलैर्जाड्यजनितवेपथुभिरिव परि-
वारितम्, अलिभिरपि कुसुमामोदमदमुखरैराबद्धदन्तवीणैरिव वाचालितम्, लताभिरपि
मधुकरपटलजटिलाभिर्गृहीतनीलप्रावरणकाभिरिव विराजितमाससाद् । क्रमेण च तत्रान्त-
र्वहिश्चातिवहलेन पिण्डहार्येणोपलिप्यमानोऽतिशीतलेन स्पर्शनामन्यतात्मनो मनश्चन्द्रमयं
कुमुदमयानीन्द्रियाणि ज्योत्स्नामयान्यङ्गानि मृणालिकामयीं धियम् । अगणयच्च हारमयान-
र्ककिरणांश्चन्दनमयमातपं कर्पूरमयं पवनमुदकमयं कालं तुषारमयं त्रिभुवनम् । एवंविधस्य

जलक्रीडागृहमिव, सर्वाः समग्रा याश्चन्द्रकलास्तासां जन्मभूमिमिव, सर्वं यच्चन्दनवनं गन्धसारकाननं तस्य
देवतानामधिष्ठात्रीणां कुलगृहमिव पितृसद्विमिव, सर्वचन्द्रमणयश्चन्द्रकान्ताद्यास्तेषां प्रभवमिवोत्पत्तिमिव,
सर्वे ये माघमासास्तपोमासास्तेषां यामिनीनां रात्रीणां निवासमिव वसतिस्थलमिव, सर्वप्रावृषां समग्रतपात्य-
यानां संकेतसदनमिव, सर्वनिम्नगानां समस्ततटिनीनां ग्रीष्मस्योष्णागमस्य ऊष्मा तापस्तस्यापनोदो दूरीकरणं
तस्योद्देशमिव प्रदेशमिव, सर्वसागराणां समस्तसमुद्राणां वडवानलः वाडवस्तस्य यः संतापस्तस्यापनोदना
दूरीकरणं तस्या निवासमिव वसतिमिव, सर्वजलधराणां समग्रमेघानां वैद्युतो यो दहन इरंमदस्तेन दाह-
स्तस्य प्रतीकारस्थानमिव प्रतिक्रियागृहमिव, कुमुदिनीनां कैरविणीनामिन्दुविरहेण दुःसहमसहं दिवस-
स्यातिवाहनमुलङ्घनं तस्य स्थानमिव, मकरध्वजस्य कंदर्पस्य हरस्येश्वरस्य यो हुताशनस्तृतीयनेत्रजो वह्निस्तस्य
निर्वापणं निर्यातनं तस्य क्षेत्रमिव स्थानमिव, दिनकरस्य सूर्यस्य करैरपि सर्वतोः समन्ताजलयन्त्रधारासह-
स्राणि तैः समुत्सारितैर्दूरीकृतैरतिशयेन यः शीतः स्पर्शः तस्माद्यद्भ्यं तेन निवृत्तैरिव परिहृतं परित्यक्तम् ।
अनिलैरपि पवनैरपि कदम्बस्य कादम्बस्य यः केसरोत्करस्तद्वाहिभिरत एव कण्टकितैरिव रोमाञ्चितैरिवानुगतं स-
हितम् । कदलीवनैरपि रम्भाकाननैरपि पवनेन चलितानि कम्पितानि दलानि येषां तैरत एव जाड्येन जनितो
वेपथुः कम्पो येषामेतादृशैरिव परिवारितम् । अलिभिरपि भ्रमरैरपि कुसुमानामामोदः परिमलस्तज्जनितो मद-
स्तेन मुखरैर्वाचलैरत एवाबद्धा दन्तवीणा यैरेवंविधैरिव वाचालितं मुखरितम् । लताभिरपि वल्लीभिरपि मधुक-
राणां पटलं तेन जटिलाभिर्व्याप्ताभिर्गृहीतं स्वीकृतं नीलं प्रावरणं प्रच्छादनं यामिरेवंविधाभिरिव विराजितं शो-

च तस्यैकदेशे सखीकदम्बकपरिवृताम्, अशेषसरित्परिवारामिव भगवतीं गङ्गां हिमवतो गृहाचलगताम्, कुल्याभ्रमिश्रमितेन कर्पूररसस्रोतसा कृतपरिवेपाया मृणालदण्डमण्डपिका-
यास्तले कुसुमशयनमधिशयानाम्, हाराङ्गदवलयरसनानूपैर्मृणालमयैर्निगडैरिव संयतामी-
र्यया मन्मथेन, चन्दनधवले स्पृष्टामिव ललाटे शशलाञ्छनेन, बाष्पवारिवाहिनि चुम्बिता-
मिव चक्षुषि, वरुणेन वर्धितनिःश्वासमरुति दृष्टामिव मुखे, मातरिश्वना संतापप्रतप्तेष्वध्या-
सितामिवाङ्गेष्वनङ्गेन, कंदर्पदाहदीपिते गृहीतामिव हृदये हुतभुजा, स्वेदिनि परिष्वक्तामिव
वपुषि जलेन, दैवतैरपि विलुप्यमानसौभाग्यामिव सर्वशः, हृदयेन सह प्रियतमसमीपमिवो-
पगतैरङ्गैरुपजनितदौर्बल्याम्, आश्यानचन्दनपाण्डुरं च रोमाश्चमनवरतहारस्पर्शलभं मुक्ता-
फलकिरणपुञ्जसिवोद्बहन्तीं खेदसीकरिणीं च कपोलपालीम्, पक्षपवनेन वीजयद्भिरनुक-
म्प्यमानामिवावतंसमधुकरैः, अवतंसमधुकररवदहनदग्धमिव श्रोत्रमपाङ्गनिर्गतेनाश्रुस्रोतसा
सिञ्चन्तीम्, अतिप्रवृत्तस्य चाश्रुणो निर्वाहप्रणालिकामिव कर्पूरकेतकीकलिकां कर्णे कलय-

त्रिभुवनं त्रिविष्टपं तुषारमयं हिममयम् । अतिशीतलस्य शेषाधिवशात्किरणरूपतया सत्त्वेऽपि हाररूपतयागण-
यदित्यर्थः । एवंविधस्य तस्य हिमगृहस्य एकदेश एकस्मिन्प्रदेशे सखीकदम्बकेन वयस्यासमूहेन परिवृताम् । अ-
शेषसरित्परिवारां समग्रतटिनीपरिच्छदां हिमवतः पर्वतात् गृहाचलगतां गृहशिलागतां भगवतीं गङ्गामिव जा-
ह्नवीमिव विरहजनितपाण्डुरलसाम्यात्तदुपमानम् । अन्यासां च नद्युपमानम् । कुल्या सारणी तस्या भ्रमिर्भ्रमणं
तया भ्रमितेन कर्पूररसस्रोतसा घनसारद्रवप्रवाहेण कृतो विहितः परिवेषः परिधिर्व्यस्या एवंविधाया मृणालदण्ड-
मण्डपिकाया विसदण्डमण्डपस्य तलेऽधोभागे कुसुमशयनं पुष्पशय्यामधिशयानां कृतस्वापाम् । हारैति । हारो
मुक्ताप्रालम्बः, अङ्गदं बाहुकटकम्, वलयं कङ्कणम्, रसना काञ्ची, नूपुराणि पादकटकानि, एतैर्मृणालमयीर्विस-
मयैर्निगडैरिवान्दुकैरिवैर्यया स्पर्धया मन्मथेन कंदर्पेण संयतां बद्धाम् । चन्दनेन धवले शुभ्रीकृते ललाटेऽलिके
शशलाञ्छनेन चन्द्रेण स्पृष्टामिवालिङ्गितामिव । शुभ्रलवकत्वसाम्याच्चन्द्रोपमानम् । बाष्पवारि नेत्राम्बु तद्वाहिनि
चक्षुषि नेत्रे वरुणेन प्रचेतसा चुम्बितामिव । जलच्युतिसाम्याद्गुरुणेनेत्युक्तम् । वर्धितो वृद्धिं प्राप्तो निःश्वासमरु-
देतनवायुर्यस्मिन्नेवंविधे मुखे । वायुबाहुल्यादाह—मातरिश्वना वायुना दष्टामिव भक्षितामिव । संतापः संज्वर-
स्तेन प्रतप्तेषूष्णेष्वङ्गेष्वनङ्गेन कंदर्पेणाध्यासितामाश्रितामिव । कुत्रचित् 'पतङ्गेन' इति पाठः । तत्र पतङ्गः सूर्यस्ता-
पजनकत्वात् । तदाश्रितामित्यर्थः । कंदर्पदाहदीपिते मदनदाघज्वलिते हृदये । दाहजनकत्वसाम्यादाह—हुत-
भुजेति । हुतभुजा वह्निना गृहीतामिव स्वीकृतामिव । स्वेदिनि प्रस्वेदवति वपुषि जलेन नीरेण परिष्वक्ता-
मिवालिङ्गितामिव । एतेन स्वेदबाहुल्यं सूचितम् । दैवतैरप्यहद्वैरपि सर्वशः सर्वप्रकारेण विलुप्यमानं लोपमाप्स्य-
मानं सौभाग्यं यस्याः सा तामिव । हृदयेन चित्तेन सह सार्धं प्रियतमसमीपं प्राणप्रियनिकटमिवोपगतैरङ्गैः कृ-
त्वोपजनितं विहितं दौर्बल्यं कृशत्वं यस्या एतादृशीम् । आश्यानमिति । आश्यानं शुष्कं यच्चन्दनं मलयजं

न्तीम्, आयतश्वासविधुतितरलितेन च संतापभयपलायमानेन देहप्रभावितानेनेवांशुकेन विमुच्यमानकुचकलशाम्, आपत्प्रचलचामरप्रतिबिम्बं च कुचकलशयुगलं प्रियान्तिकगमनौत्सुक्यकृतपक्षमिव करतलेन निरुन्धन्तीम्, मुहुर्मुहुर्भुजलतया तुषारशिलाशालभञ्जिकामालिङ्गन्तीम्, मुहुः कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिकामाश्लिष्यन्तीम्, मुहुश्चरणारविन्देन चन्दनपङ्कप्रतियातनामामृशन्तीम्, स्तनसंक्रान्तेनात्ममुखेनापि कुतूहलिनेव परिवृत्य विलोक्यमानाम्, कर्णपूरपल्लवेनापि स्वप्रतिबिम्बशायिना सोत्कण्ठेनेव चुम्ब्यमानकपोलफलकाम्, हारैरपि मुक्तात्मभिर्मदनपरवशैरिव प्रसारितकरैरालिङ्ग्यमानाम्, मणिदर्पणमुरसि निहितं विनोदितव्यमेतदिति जीवितैस्पर्शमयं शपथं शशिनमिव कारयन्तीम्, करिणीमिव संमुखागतप्रमदवनगन्धवारणप्रसारितकराम्, प्रस्थितामिवानभीष्टदक्षिणवातमृगागमनाम्, मदनाभिषेकवे-

केतकी तस्याः कलिका कोरकः तां कर्णे कलयन्तीं कलनां कुर्वन्तीं धारयन्तीम् । आयतो विस्तीर्णो यः श्वासः श्वसितं तस्माद्वा विधुतिः कम्पस्तेन तरलितेन कम्पितेन संतापभयात्पलायमानेन धावता । अतिशुभ्रलसचिकिण्णत्वसाम्यादाह—देहेति । देहप्रभावितानेनेव शरीरदीप्तिसमूहेनेवांशुकेन वल्लेण विमुच्यमानौ कुचावेव कलशौ यस्याः सा ताम् । आपत्तत्प्रचलचामरयोः प्रतिबिम्बं यस्मिन्नेतादृशं कुचकलशयुगलं प्रियस्य वल्लभस्यान्तिकं समीपं तत्र गमने याने यदौत्सुक्यं रणरणकता तेन कृताः पक्षा येनेतादृशमिव करतलेन निरुन्धन्तीं निरोधं कुर्वन्तीम् । मुहुर्मुहुर्भुजलतया बाहुवल्लया तुषारशिला तस्याः शालभञ्जिकां पाञ्चालिकामालिङ्गन्तीमाश्लेषं कुर्वन्तीम् । मुहुः कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिकां घनसारपाञ्चालिकामाश्लिष्यन्तीमालिङ्गन्तीम् । मुहुश्चरणारविन्देनाङ्गिकमलेन चन्दनपङ्कस्य मलयजकर्मस्य प्रतियातनां प्रतिमाम् । 'प्रतिमा यातनाविधिः । छाया छन्दः कायो रूपं बिम्बं मानकृती अपि' इति कोशः । आमृशन्तीं परामर्शं कुर्वन्तीम् । स्तनेति । स्तनयोः कुचयोः संक्रान्तेन प्रतिबिम्बितेनात्ममुखेनापि स्वीकृत्यवदनेनापि कुतूहलिनेव कौतुकिनेव परिवृत्य । उत्तानीकृत्येत्यर्थः । विलोक्यमानां वीक्ष्यमाणाम् । एतेन सौन्दर्यातिशयः सूचितः । एवं कर्णपूरपल्लवेनापि स्वप्रतिबिम्बरूपेण शायिना शयनकारिणा । एतेनायतत्वं सूचितम् । सोत्कण्ठेनेव सोत्कलिकेनेव चुम्ब्यमानं चुम्बनविषयीक्रियमाणं कपोलफलकं यस्याः सा ताम् । हारैरपि मुक्ताकलपैरपि मुक्तात्मभिर्मुक्ताखरूपैर्मदनपरवशैरिवानज्जायतैरिव प्रसारितकरैर्विस्तारितपाणिभिरालिङ्ग्यमानामाश्लिष्यमानाम् । अत्र मुक्तात्मभिरालिङ्ग्यमानामामिल्यनेन तस्या अभिनवं सौभाग्यं वर्णितम् । उरसि निहितं वक्षसि स्थापितं मणिदर्पणं रत्नादर्शम् । वर्तुल्लतादृशद्युतिमत्त्वसाधर्म्यात् । जीवितस्य स्पर्शं दानं तन्मयं शशिनमिव चन्द्रमिव । 'स्पर्शां वर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजि' इति कोशः । इति शपथं कारयन्तीम् । इतिशब्दबोध्यमाह—विनोदेति । अथ लया विनोदितव्यम् । अन्यस्तु शशी शोकप्रदः, लया तु विनोदितव्यमेतदिति भावः । अत एव जीवितस्पर्शमयमिति विशेषणम् । करिणीति । हस्तिनीमिव । उभयोः शब्देन साम्यं प्रदर्शयन्नाह—संमुखेति । संमुखागतो यः प्रम-

दिकामिव कमलावृतचन्दनधवलपयोधरकलशावष्टब्धपार्श्वाम्, आकाशकमलिनीमिव
च्छाम्बरतलदृश्यमानमृणालकोमलोरुमूलाम्, कुसुमचापलेखामिव मदनारोपितगुणव
न्ततराम्, मधुमासदेवतामिव शिशिरहारिणीम्, मधुकरीमिव कुसुममार्गणाकुलाम्,
विलेपनामनङ्गरागिणीं च वालां मन्मथजननीं च मृणालिनीमभ्यर्थिततुषारस्पर्शा
म्बरीं व्यलोकयत् ।

अथ सा यथादर्शनमागत्यागात्य चन्द्रापीडागमनमावेदयन्तं परिजनमुत्तरलतारकेण
विलोक्य 'कथय । किं' सत्यमागतो दृष्टस्त्वया । कियत्यध्वनि कासौ' इति प्रतिमुखं
नामाक्षरं पप्रच्छ । प्रवर्धमानधवलिम्बा चक्षुषा दृष्ट्वा च संमुखमापतन्तं तं दूरादेव व
नवग्रहा करिणीवोरुस्तम्भविधृता, विचेष्टमानाङ्गी, कुसुमशयनपरिमलोपगतैः परवश

ति । मदनस्य कंदर्पस्याभिषेकार्थं वेदिका संस्कृता भूमिस्तामिव । उभयोः साम्यमाह—कमलेति ।
शोभयावृतौ चन्दनेन धवलौ पयोधरावेव कुचावेव पीनलवर्तुल्लसाम्यात्कलशौ ताभ्यामवष्टब्धावाशि
यस्याः । आकाशेति । आकाशं व्योम तस्य कमलिनी पद्मिनी तामिव । उभयोः साम्यमाह—स्व
स्वच्छं निर्मलं यदम्बरं वल्लं तस्य तलमधोभागस्तत्र दृश्यमानं विलोक्यमानं मृणालवत्कोमलमूरुमूलं
यस्याः सा ताम् । पक्षे स्वच्छं रजोरहितं यदम्बरतलं व्योमतलं तत्र दृश्यमानं मृणाललक्षणं कोमलं
रसुर विस्तीर्णं मूलं बुधो यस्याः । कुसुमेति । कुसुमचापः पुष्पधनुस्तस्य लेखामिव । उभयसार
कर्तुमाह—मदनेति । मदनेन यौवनावस्थारोपिता स्थापिता या गुणकोटिस्तया कान्ततराम् । मध्वि
इतराम् । पक्षे मदनेन कंदर्पणारोपितोऽधिज्यौकृतो गुणकोटिर्माँर्वीप्रान्तस्तया कान्ततराम् । मध्वि
मासो वसन्तमासस्तस्य देवतामिवाधिष्ठात्रीमिव । उभयसादृश्यमाह—शिशिरेति । शिशिरेण शी
रेण हारिणीं रुचिराम् । पक्षे शिशिरस्य ऋतुविशेषस्यापहारिणीम् । शिशिरापगमे हि मधुमासः
मधुकरीमिव भ्रमरीमिव । उभयसादृश्यमाह—कुसुमेति । कुसुमान्येव विरहवशान्मार्गणा बाणास्तै
पक्षे कुसुमानां मार्गणमन्वेष्टेण तेनाकुलां व्यग्राम् । अथ च चन्दनस्य विलेपनमङ्गरागो यस्या एवंवि
विद्यतेऽङ्गरागो यस्यामिति विरोधः । तत्परिहारस्तु—अनङ्गः कंदर्पस्तस्मिन्मृणालिनीमनुरागवतीमित्यथ
लामनाविष्कृतमन्मथाम्, अथ च मन्मथजननीमिति विरोधः । तत्परिहारस्तु—वालामनुद्वाहितामि
मृणालिनीम्, अथ चाभ्यर्थितो वाञ्छितस्तुषारस्पर्शो यथेति विरोधः । कमलिन्यास्तुषारस्पर्शः सर्वथ
लोके प्रसिद्धम् । तत्परिहारस्तु—विरहतापोपशान्त्यर्थं मृणालं विद्यते यस्या इत्यर्थात् । एवंविधां
व्यलोकयदपश्यत् ।

अथ सा कादम्बरी यथादर्शनं यथावसरमागत्यागात्य चन्द्रापीडस्यागमनमावेदयन्तं कथयन्तं परिज
त्येन तरला चञ्चला तारका यस्मिन्नेतादृशेन चक्षुषा विलोक्य वीक्ष्य प्रतिमुखं निक्षिप्तानि स्थापितानि
राणि यथा स्यात्तथा । प्रत्येकं प्रत्येकं नाम गृहीत्वैत्यर्थः । इति पप्रच्छेत्यप्राक्षीत् । इतिथोक्तमाह—क

मधुकरकुलैरिवाच्छाद्यमाना, संभ्रमच्युतोत्तरीयका हारकिरणानुरसि कर्तुमिच्छन्ती, मणिकुट्टिमनिहितेन वामकरतलेन हस्तावलम्बनं निजप्रतिमामिव याचमाना, सस्तकेशकलापसंयमनश्रमितेन गलत्स्वेदसलिलेन दक्षिणकरेण समभ्युक्ष्यवात्मानमर्पयन्ती, चलितत्रिकताम्रत्रिवलीतैरङ्कितरोमराजितया निष्पीड्यमानेव सर्वरसाननङ्गेन, अन्तःप्रविष्टललाटिकाचन्दनरसमिश्रमिव चक्षुषा क्षरन्ती शिशिरमानन्दजलम्, नन्दवारिविन्दुवेणिकया चलितावतंसधूलिधूसरं प्रियप्रतिमाप्रवेशलोभेनैव कपोलफलकं प्रक्षालयन्ती, ललाटिकाचन्दनभरेणैव किञ्चिदधोमुखी तत्क्षणमपाङ्गभाग्युज्जिततारकया तन्मुखलभ्येव दीर्घया दृष्ट्याकृष्यमाणा कुसुमशयनादुत्तस्थौ ।

चन्द्रापीडस्तु समुपस्तृत्य पूर्ववदेव तां महाश्वेताप्रणामपुरःसरं दर्शितविनयः प्रणनाम । कृतप्रतिप्रणामायां च तस्यां पुनस्तस्मिन्नेव कुसुमशयने उपविष्टायां प्रतीर्ह्यार्योपनीतां जावूनदमयीमासन्दिकां रोचिष्णुरत्नप्रत्युत्पपादां पादेनैवोत्सार्य क्षितावेवोपाविशत् । अथ केयूरकः 'देवि, देवस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिरेषा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकरङ्कवाहिनी' इत्यभिधाय पत्रलेखामदर्शयत् । अथ कादम्बरी दृष्ट्वा ताम् 'अहो, मानुषीषु पक्षपातः प्रजापतेः' इति चिन्त-

परिमलस्तेनोपनतैः प्राप्तैरत एव परवशैरा समन्तान्मुखैर्वाचालैरेवंविधैर्मधुकरकुलैर्भ्रमरसमूहैराच्छाद्यमानेव । संभ्रमेण सहसा च्युतमुत्तरीयकं प्रावरणं वस्त्रं यस्याः सैवंभूता सती हारकिरणानुरसि कर्तुमिच्छन्ती वाञ्छन्ती । एतेन हारकिरणोत्तरीयांशुकयोरतिस्वच्छत्वसाम्याद्धेदो न ज्ञात इति भावः । मणिकुट्टिमे निहितेन स्थापितेन वामकरतलेन निजप्रतिमां प्रति हस्तावलम्बनं याचमानेव प्रार्थयमानेव । एतेन स्वतः स्वशरीरधारणे न क्षमेति प्रदर्शितम् । स्रस्तो यः केशकलापोऽलकसमूहस्तस्य संयमनं बन्धनं तेन श्रमितेन श्रमं प्राप्तेन गलत्स्वेदसलिलेन क्षरद्धर्मवारिणा दक्षिणकरेण समभ्युक्ष्य । यस्यकस्यचिदर्पणं क्रियते तत्तु करेण प्रोक्षितस्थैवेत्यर्थः । आत्मानमर्पयन्त्यर्पणं कुर्वन्ती । चलितं यत्रिकं वंशाधस्तस्य ताम्रा स्वच्छा या त्रिवली तथा तरङ्गिता रोमराजिस्तस्या भावस्तता तथा हेतुभूतयानङ्गेन कंदर्पेण सर्वैरसान्निष्पीड्यमानेव मर्द्यमानेव । एतेन चलितत्रिकस्य पीडनयन्त्रसाम्यता प्रदर्शिता । किं कुर्वती । चक्षुषा नेत्रेण शिशिरं शीतलमानन्दजलं क्षरन्ती खनन्ती । शिशिरत्वे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टो यो ललाटिकाचन्दनरसस्तेन मिश्रमिव संपृक्तमिव । पुनः किं कुर्वन्ती । आनन्दवारिणो विन्दवो विमुषास्तेषां वेणिकया प्रवाहेण । 'धारा वेणी रयश्च सः' इत्यमरः । चलितः स्वस्थानाच्युतो योऽवतंसस्तस्य धूलिः परागस्तेन धूसरं मलिनं कपोलफलकं प्रियप्रतिमाप्रवेशलोभेन प्राणप्रियप्रतिबिम्बसंकान्तितृष्णयेव प्रक्षालयन्ती धावनं कुर्वन्ती । ललाटिकाया यश्चन्दनभरस्तेनैव किञ्चिदधोमुख्यवाञ्छुयतो तत्क्षणमपाङ्गभागोऽक्षिबाह्यान्तःप्रदेशस्तत्र युजिता प्रेरिता तारका कनीनिका ययैवंविधया तस्य चन्द्रापीडस्य मुखमाननं तत्र लभ्येव दीर्घया दृष्ट्याकृष्यमाणाकर्षणं क्रियमाणा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तदनन्तरं चन्द्रापीडस्तु समुपस्तृत्यापसर्पणं कृत्वा पूर्ववदेव महाश्वेताप्रणामपुरःसरं तां कादम्बरीं दर्शितविनयः

यांबभूव । कृतप्रणामां च तां सादरम् 'एह्येति' इत्यभिधायात्मनः समीपे सुकुतूहलपरिजनदृश्य-
मानां पृष्ठतः समुपावेशयत् । दर्शनादेवोपारूढप्रीत्यतिशया च मुहुर्मुहुरेनां सोपग्रहं करकिसलयेन
पस्पर्श । चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनोचितोपचारस्तदवस्थां चित्ररथतनयामालोक्या-
चिन्तयत्—'अतिदुर्विदग्धं हि मे हृदयमद्यापि न श्रद्धाति । भवतु । पृच्छामि तावदेनाम्'
इति निपुणालापेनैतिप्रकाशमब्रवीत्—'देवि, जानामि कामरतिं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तोऽयं म-
विचलसंतापतत्रो व्याधिः सुतनु, सख्यं न तथा त्वामेष व्यथयति यथास्मान् । इच्छामि
देहदानेनापि स्वस्थामत्रभवतीं कर्तुम् । उत्कम्पिनीमनुकम्पमानस्य कुसुमेषुपीडया पतिताम-
वेक्षमाणस्य पततीव मे हृदयम् । अनङ्गदेतनुभूते ते भुजलते गाढसंतापतया च दृष्ट्वा बहसि
स्थलकमलिनीमिव रक्ततामरसाम् । दुःखितायां च त्वयि परिर्जनोऽपि चानवरतकृताश्रुवि-
न्दुपातेन वर्तते । मुक्ताभरणतां गृहाण । स्वयं वरार्हाणि प्रसाधनानि । कुसुमशिलीमुखान्त-
र्हिता शोभते यथा लता' इति । अथ कादम्बरी बालतया स्वभावमुग्धापि कंदर्पेणोपदिष्टयेव

चिन्तयांबभूवेति चिन्तितवती । इतिशब्दशैल्यमाह—अहो इति । प्रजापतेर्विधातुरहो मानुषीषु पक्षपातो-
ऽङ्गीकारः । कृतः प्रणामो नमस्कारो ययैवंभूतां च सादरं सबहुमानं एहि एहि इत्यभिधायात्मनः समीपे स्वक्री-
यनिकटे सह कुतूहलेन वर्तमानो यः परिजनः परिवारजनस्तेन दृश्यमानां विलोक्यमानां पृष्ठतः समुपावेशय-
न्निवेशितवती । अथ दर्शनादेव विलोकनादेवोपारूढः प्रादुर्भूतः प्रीतेरतिशय आधिक्यं यस्यां सा मुहुर्मुहुर्वारं-
वारमेनां पत्रलेखां सोपग्रहं सानुकूलनं करकिसलयेन पाणिपल्लवेन पस्पर्श स्पर्शं चकार । चन्द्रापीडस्तु सपदि
शीघ्रं कृतो विहितः सकलः समग्र आगमनस्यागमने वोचितो योग्य उपचारो विनयो येन स तदवस्थां विर-
हविह्वलां चित्ररथतनयां कादम्बरीमालोक्य वीक्ष्याचिन्तयदध्यायत् । हीति निश्चितम् । मे मम हृदयं चेतो-
ऽतिदुर्विदग्धमतिजडं यदद्यापि न श्रद्धाति न निश्चयं करोति । इयमीदृश्यवस्था किं कामात्, अन्यप्रियनिमित्ता-
द्वेति प्रकारान्तरस्यासंभवात् । कामनिमित्तकत्वे च गतेऽपि विपरीतसंभावनेति दुर्विदग्धपदव्यङ्ग्यम्, अत एव
निश्चयानुरोधेनाह—अवत्विति । कामनिमित्तक एवास्तु, परं तावदादावेनां पृच्छामीति कृत्वा निपुणालापेन
नातिप्रकाशं नातिस्पष्टमब्रवीदवोचत् । हे देवि कादम्बरी, अहं जानामि कामनिर्वचनीयस्वरूपामरतिं निमित्ती-
कृत्यायमविचलो यः संतापस्तस्य तन्त्र आधीन एवंविधोऽपि व्याधिः प्रवृत्तः । हे सुतनु हे कादम्बरी । सख्य-
मिदं नौपचारिकं वचः त्वामेष व्याधिर्न तथा व्यथयति पीडयति, यथास्मान् । देहदानेनाप्यत्रभवतीं पूज्यां
स्वस्थां सज्जां कर्तुमिच्छाम्यभिलषामि । उत्कम्पिनीं त्वां प्रत्यनुकम्पमानस्यानुकम्पां कुर्वाणस्य कुसुमेषुः कंदर्पस्त-
स्य पीडया पतितां स्रस्तामवेक्षमाणस्य पश्यतो मे मम हृदयं चेतः पततीव । कादम्बर्यां विरहकार्यं प्रकटयन्ना-
ह—अनङ्गदे इति । गाढसंतापतया तनुभूते ते भुजलते अनङ्गदे बाहुभूषणवर्जिते दृष्ट्वा कृत्वा रक्तता-
मरसां स्थलकमलिनीमिव त्वं बहसि । अत्र कुशभुजलतयोर्भूणालसाम्यम्, नेत्रयो रक्ततामरससाम्यमिति
भावः । त्वयि दुःखितायां सत्यां परिज्जोऽप्यनवरतं निरन्तरं कृतो योऽश्रुविन्दुपातस्तेन वर्तते प्रवृत्तो भवती-
त्यर्थः । पत्नेयशरणाय यैवन्तर्गुणविद्या । एकाग्रपराध्यायनिवेशं यतो एकाग्रपराध्यायं वां यथाग्रीकम् ।

प्रज्ञया तमशेषमस्याव्यक्तव्याहारसूचितमर्थं मनसा जगाह । मनोरथानां तु तावतीं भूमि-
संभावयन्ती शालीनतां चावलम्बमाना तूष्णीमेवासीत् । केवलमुत्पादितान्यव्यपदेशा तत्क्षणं
तमाननामोदमधुकरपटलान्धकारितं मुखं द्रष्टुमिव स्मितालोकमकरोत् । ततो मदलेखा प्रत्य-
वादीत्—‘कुमार, किं कथयामि । दारुणोऽयमकथनीयः खलु संतापः । अपि च कुमारभा-
वोपेतायाः किमिवास्या यन्न संतापाय । तथा हि । मृणालिन्याः शिशिरकिसलयमपि हुता-
शनायते । ज्योत्स्नाप्यातपायते । नैनु किसलयतालवृन्तवातेर्मनसि जायमानं किं न पश्यति
खेदम् । धीरत्वमेव प्राणसंधारणहेतुरस्याः’ इति कादम्बरी तु हृदयेन तमेव मदलेखालाप-
मस्य प्रत्युत्तरीचकार । चन्द्रापीडोऽप्युभयथाघटमानार्थतया संदेहदोलारूढेनैव चेतसा महा-
श्वेतया सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कैथाभिर्महान्तं कालं स्थित्वा तथैव महता यत्नेन मोचयि-
त्वात्मानं स्कन्धावारगमनाय कादम्बरीभवनान्निर्ययौ । निर्गतं च तुरङ्गममारुरुक्षन्तं पश्चा-
दागत्य केयूरकोऽभिहितवान्—‘देव मदलेखा विज्ञापयति—‘देवी कादम्बरी खलु प्रथम-
दर्शनजनितप्रीतिः पत्रलेखां निवर्त्यमानामिच्छति, पश्चाद्यास्यति’ इति श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।’
इत्याकर्ण्य चन्द्रापीडः ‘केयूरक, धन्या स्पृहणीया च पत्रलेखा यामेवमनुबध्नाति दुर्लभो देवी

येव प्रज्ञया तमज्ञं समग्रमव्यक्तव्याहारोऽस्फुटभाषितं तेन सूचितं ज्ञापितमुपभोगविषयकं रहःसंगमरूपं वार्यं
मनसा जगाह गृहीतवती । मनोरथानां त्वमिलाषाणां तु तावतीं भूमिं संगमरूपलक्षणामसंभावयन्त्यवितर्क-
यन्ती शालीनतां दृष्टां चावलम्बमाना । ‘दृष्टेः शालीनशारदौ’ इति कोशः । तूष्णीमेवासीत् । केव-
लमुत्पादितोऽन्यव्यपदेशो मिषं यथैवभूता तत्क्षणमाननस्यामोदस्तस्मादधुकरपटलं तेनान्धकारितमन्धका-
रवदाचरितं मुखमाननं द्रष्टुमिव स्मितालोकं स्मितलक्षणमालोकं प्रकाशमकरोत् । स्मितेन दन्तज्योत्स्नाया
बहिर्निर्गमेन प्रकाशसंभवात् । ततो मदलेखा प्रत्यवादीत् । कुमार, किं कथयामि किं ब्रवीमि । अयं दारु-
णस्तीव्रोऽकथनीयो वक्तुमशक्यः खलु निश्चयेन संतापः । अपि चेति युक्त्यन्तरे । कुमारभावोपेताया
अस्याः किमिव यन्न संतापाय भवति । तदेव दर्शयति—**तथा हीति** । मृणालिन्याः कमलिन्याः शिशिरकिस-
लयमपि हुताशनायते बह्विवदाचरति । ज्योत्स्नापि चन्द्रिकाप्यातपायते सूर्यालोकायते । नन्विति वितर्कः ।
किसलयानि पल्लवास्त एव तालवृन्तानि तेषां वातैः पवनैर्मनसि जायमानं खेदं भवान्किं न पश्यति ।
अतोऽस्याः कादम्बर्या धीरत्वमेव प्राणसंधारणे जीवितधारणे हेतुर्निमित्तमिति । कादम्बरी तु हृदयेन तमेव
पूर्वोक्तमेव मदलेखालापं मदलेखाजल्पितमस्य चन्द्रापीडस्य प्रत्युत्तरीचकार । प्रतिवचः प्रादादित्यर्थः ।
एतत्कृतो मम विरहो मत्कृतश्चास्या इत्युभयथाघटमानार्थया विरहतापः सोढुं शक्यो न वेति संदेहदो-
लारूढेनैव चेतसा महाश्वेतया सह प्रीत्युपचयो रसपुष्टिस्तत्र चतुराभिर्दक्षाभिः कथाभिर्वार्ताभिर्महान्तं
कालं च स्थित्वावस्थानं कृत्वा तथैव पूर्वप्रकारेणैव महता यत्नेनात्मानं मोचयित्वा स्वस्य

प्रसादः । प्रवेक्ष्यताम् ।' इत्यभिधाय पुनः स्कन्धावारमेवाजगाम । प्रविशन्नेव पितुः स
दागतमभिज्ञाततरमालेखहारकमद्राक्षीत् । धृततुरङ्गमश्च प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा दू-
पृच्छत्—'अङ्ग, कच्चिकुशली तातः सह सर्वेण परिजनेनाम्बा च सर्वान्तःपुरैः'
अथासावुपसृत्य प्रणामानन्तरम् 'देव, यथाज्ञापयसि' इत्यभिधाय लेखद्वितयमर्पयान्
युवराजस्तु शिरसि कृत्वा स्वयमेव च तदुन्मुच्य क्रमशः पपाठ—'स्वस्त्युजयिनीतः
राजन्यशिखण्डशेखरीकृतचरणारविन्दः परममाहेश्वरो महाराजाधिराजो देवस्तारापीड
संपदामायतनं चन्द्रापीडमुदञ्चच्चारुचूडामणिमरीचिचक्रचुम्बिन्युत्तमाङ्गे चुम्बन्नन्द
कुशलिन्यः प्रजाः । किं नु कियानपि कालो भवतो दृष्टस्य गतः । बलवदुत्कण्ठितं न
यम् । देवी च सहान्तःपुरैर्मूर्त्तिनिमुपनीता । अतो लेखवाचनविरैतिरेव प्रयाणक
नेर्तव्या' इति । शुकनासप्रेषिते द्वितीयेऽप्यमुमेवार्थं लिखितमवाचयत् । अस्मिन्नेवावसानं
पसृत्य वैशम्पायनोऽपि लेखद्वितयमपरमात्मीयमस्मादभिन्नार्थमेवादर्शयत् । अथ 'यथ
यति तातः' इत्युक्त्वा तथैव च तुरगाधिरूढः प्रयाणपटहमर्पयत् । समीपे स्थितं
ताश्चीयेन परिवृतं महाबलाधिकृतं बलाहकपुत्रं मेघनादनामानमादिदेश—'भवता पत्र
सहागन्तव्यम् । नियतं च केयूरकस्तामादायैतावतीं भूमिभागमिष्यतीति तन्मुखेन वि-

सन्नता एवं अनुवध्नात्यनुबन्धं करोति । स्कन्धावारं प्रविशन्नेव पितुः समीपाज्जनकपार्श्वदभिज्ञाततरम-
ज्ञातपूर्वमासमन्तालेखहारकमुदन्तहारकमद्राक्षीत् । धृततुरङ्गश्च स्थापिताश्च पीत्या लेहेन विस्-
विस्तीर्णीकृतेन चक्षुषा दूरादेवापृच्छत् । हे अङ्ग । कच्चिदिति प्रश्ने । तातः पिता कुशली वर्तते । स
जनेन सह तथा सर्वान्तःपुरैः सहाम्बा माता च कुशलिनीति । अथेति प्रश्नानन्तरमसावुपसृत्य
कृत्वा प्रणामानन्तरं नमस्कृतेरनु हे देव, यथाज्ञापयति यथा कथयसि कथास्तीति भावः । इत्यभिधा-
द्वितयमर्पयान्भूवार्पितवान् । युवराजस्तु चन्द्रापीडस्तु शिरसि कृत्वा मस्तके निधाय स्वयमेवात्मनैव
द्वयमुन्मुच्योनमुच्य क्रमशः पपाठ पठितवान् । किं तदित्याह—स्वस्तीति । स्वस्ति यथा स्यात्तद्योज-
विशालातः सकलराजन्यानां समग्रभूपानां शिखण्डैश्चूडा शेखरीकृतं चरणारविन्दं यस्य स परमम-
त्युत्कृष्टशैवो महाराजाधिराजो महतां राज्ञामधीशस्तारापीडः सर्वसंपदां समग्रसमृद्धीनामायतनं गृ-
चन्द्रापीडमुदञ्चदुल्लसच्चारु मनोहारे यच्चूडामणिमरीचिचक्रं शिरोमणिदीप्तिपटलं तच्चुम्बिन्युत्तमाङ्गे
चुम्बन्चुम्बनं कुर्वन्नन्दयति प्रमोदयति । प्रजाः प्रकृतयः कुशलिन्यो मङ्गलवत्यः सन्ति । किं न्विति
भवतोदृष्टस्य कियानपि कालः समयो गतो व्यतीतः । तेन नोऽस्माकं बलवदुत्कण्ठोत्कलिका जाता
तादृशं हृदयमस्ति । देवी च तवाम्बा सहान्तःपुरैर्मूर्त्तिनिमुपनीता प्रापिता । अत्र सहान्तःपुरैरित्यनेनो-
ऽपि त्वां समीहन्त इति सौजन्यातिशयः सूचितः । अतो हेतोर्लेखवाचनस्य विरतिरेवावसानमेव प्र-
णतां प्रस्थाननिमित्ततां नेतव्या प्रापणीया । शुकनासेन प्रेषिते द्वितीयेऽपि लेखेऽमुमेवार्थं लिखितं लि-

प्रणम्य देवी कादम्बरी । नन्विष्यं सा त्रिभुवननिन्दनीया निरनुरोधा निष्परिचया दुर्ग्रहा प्रकृतिर्मर्त्यानां येषामकाण्डविसंवादिन्यः प्रीतयो न गणयन्ति निष्कारणवत्सलताम् । एवं गच्छता मयात्मनो नीतः स्नेहः कपटकूटजालिकताम्, प्रापिता भक्तिरलीककाकुकरणकुशलताम्, पातितमुपचारमात्रमधुरं धृतैतायामात्मार्पणम्, प्रकटितं वाङ्मनसोर्भिन्नार्थत्वम् । आस्तां तावदात्मा । अस्थानाहितप्रसादा दिव्ययोग्या देव्यपि वक्तव्यतां नीता । जनयन्ति हि पश्चाद्वैलक्ष्यमभूमिपातिता व्यर्था, प्रसादामृतदृष्टयो महताम् । न खलु तथा देवीं प्रति प्रबललज्जातिभारमन्थरं मे हृदयं यथा महाश्वेतां प्रति । नियतमेनामलीकाध्यारोपणवर्णिता-स्मद्गुणसंभारामस्थानपक्षपातिनीमसकृदुपालप्स्यते देवी । तर्कि करोमि । गरीयसी गुरोराज्ञा प्रभवति देहमात्रकस्य । हृदयेन हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं जन्मान्तरसहस्रस्य दास्य-पत्रं देव्या हस्ते न दत्तमस्याः । दविकगौलिमकेनेव देवीप्रसादेन गन्तुं सर्वथा गतोऽस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम् । प्रसृङ्गतो जैनकथाकीर्तनेषु स्मर्तव्यः खलु चन्द्रापीडः । चण्डालो

त्वैतावतीं भूमिमागमिष्यतीति तन्मुखेन केयूरकमुखेन प्रणम्य देवी कादम्बरी विज्ञाप्या विज्ञप्तिविषयीकारा-पकरणीया । नन्विति वितर्कं । तेषां मर्त्यानां या निरनुरोधा निर्गतः कस्याप्यनुरोधः स्वकार्यप्रतिबन्धो यसां निर्गतः परिचयः संख्यानुवृत्तिर्यस्याम् । **दुर्ग्रहेति** । दुर्दृष्टो ग्रह आग्रहो हठो यस्यामेवंविधा प्रकृतिः स्वभावः सा प्रकृतिस्त्रिभुवननिन्दनीया स्यात् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धाद्येषां मर्त्यानामकाण्डेऽप्रस्तावे विसंवादिन्यो व्य-भिचारिण्यः प्रीतयो निष्कारणवत्सलतां निर्निमित्तहितकारितां न गणयन्ति न मनस्यानयन्ति । एवममुना प्रकारेण गच्छता व्रजता मयात्मनः स्नेहः स्वकीया प्रीतिः कपटं कैतवं तस्य कूटजालिका मिथ्याप्रपञ्चस्तद्रूपतां नीतः प्रापितः । भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं वा साप्यलीका मिथ्या या काकुर्वकोक्तिस्तस्याः करणे कुशलतां दक्षतां प्रापिताः । उपचारो बाह्यविनयस्तन्मात्रेण मधुरं मिष्टमात्मार्पणं भवदीयोऽहमिति स्वस्यार्पणं धृतैतायां पातितं क्षिप्तम् । **वाङ्मनसयोरिति** । 'अचतुर-' इत्यादिना निपातः । भिन्नार्थत्वं विसंवादित्वं प्रकटितमाविष्कृतम् । तावदादावात्मास्तां तिष्ठतु । ममेति शेषः । अस्थानेऽयोग्य आहितः स्थापितः प्रसादो यथात एवाह—दिव्यानां योग्योचितैवंविधा देव्यपि कादम्बर्यपि दूरदेशागतेन चन्द्रापीडेन कारणं विना कथं सख्यं प्राप्तेति वक्तव्यतां वचनीयतां नीता प्रापिता । मयेति शेषः । हि यस्मात्कारणादभूमिपातिता अस्थानिपातिता व्यथा निष्फलाः प्रसादामृतदृष्टयः प्रसन्नतापीयूषदशः पथान्महतां वैलक्ष्यं जनयन्त्युत्पादयन्ति । स्थानविशेषे प्रीतिविशेषं प्रदर्शयन्नाह—**न खदिव्यति** । खलु निश्चये । न तथा देवीं प्रति कादम्बरी प्रति प्रबला प्रकृष्टा या लज्जा त्रपा तस्या अतिभारोऽतिविवधस्तेन मन्थरमलसं मे मम हृदयं चेतो यथा महाश्वेतां प्रति वर्तते । नियतं निश्चितमलीका-ध्यारोपेण वर्णितः स्तुतोऽस्मद्गुणसंभारो यया तामस्थानेऽनुचितस्थले पक्षपातो विद्यते यस्या एवंविधाभेनां महाश्वेतां देवी कादम्बर्यसकृद्धारंवारमुपालप्स्यते । उपालम्भं दास्यतीत्यर्थः । तर्कि करोमि । कोऽप्युपायो

मा चैवं संस्थाः, यथा जीवन्पुनर्देवीचरणारविन्दवन्दनानन्दमननुभूय स्थास्यति चन्
इति । महाश्वेतायाश्च सप्रदक्षिणं शिरसा पादौ वन्दनीयौ । मदलेखायाश्च कथनीयः प्र
पूर्वमशिथिलः कण्ठग्रहः । गाढमालिङ्गनीया च तमालिका । अस्मद्वचनादशेषः प्र
कुशलं कादम्बरीपरिजनः । रचिताञ्जलिना च भगवानामन्त्रणीयो हेमकूटः' इति ।
दिश्य तम् 'सुहृदादिसाधनमङ्गेशयता शनैः शनैर्गन्तव्यम्' इत्युक्त्वा वैशम्पायनं स्
वारभरे न्ययुङ्क्त । स्वयमपि च तथारूढ एव गमनहेलाहर्षहेषारवकम्पितकैलासेन खुर
वखण्डितैभुवा कान्तकुन्तलतावनवाहिना तरुणतुरगप्रायेणाश्वसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव
हारकं पर्याणलग्नमभिनवकादम्बरीवियोगशून्येनापि हृदयेनोज्जयिनीमार्गं पृच्छन्प्र
क्रमेण चातिप्रवृद्धप्रकाण्डपादपप्रायया, मालिनीलतामण्डपैर्मण्डलिततरुखण्डया, वन
तिपातितपादपपरिहारवक्रीकृतमार्गया, जनजनिततृणपर्णकाष्ठकोटिकूटप्रकटितवीर्यपुरु
स्थानया, महापादपमूलोत्कीर्णकान्तारदुर्गया, तृषितपथिकखण्डितदलोद्भितामलकी

मा जानीयाः । यथा जीवन्पुनश्चन्द्रापीडो देव्याः कादम्बर्याश्चरणारविन्दस्याङ्घ्रिपद्मस्य वन्दनं नमस्कर
य आनन्दः प्रमोदस्तमननुभूयानुभवविषयीकृत्य स्थास्यति । अत्र काकुः । न स्थास्यतीत्यर्थः । इति
श्वेतायाश्च सप्रदक्षिणं प्रदक्षिणासहितं यथा स्यात्तथा शिरसा मस्तकेन पादौ वन्दनीयौ नमस्करणीयौ
मदलेखायाश्च प्रणासो नमस्कारस्तत्पूर्वकमशिथिलः कण्ठग्रहः कथनीयो वाच्यः । तथा गाढमल्यर्थमाति
परिरम्भणीया च तमालिका । अशेषः समग्रः कादम्बरीपरिजनोऽस्मद्वचनात्कुशलं श्रेयः प्रष्टव्यः । रचि
ना च त्वया भगवान्हेमकूटः नीमन्त्रणीयो आमन्त्रणीय इति पूर्वाक्तया दिशादिश्यादेशं दत्त्वा तं मेघ
हृदादिसाधनं मित्रादिसैन्यमङ्गेशयताखेदयता त्वया शनैः शनैर्गन्तव्यमित्युक्त्वा वैशम्पायनं स्कन्ध
न्ययुङ्क्त नियोजितवान् । स्वयमपि च तथा पूर्वाक्तप्रकारेणारूढ एव गमनलक्षणा या हेला तया ह
हेषारवस्तेन कम्पितः कैलासो येन । खुरेति । खुरताण्डवेन खण्डिता भूयं स तेन । कान्तेति । क
नोहरा ये कुन्ता भग्नाः । सरलत्वसाम्यात् एव लतास्तासां वनं तद्वाहिना । तरुण इति । तरुणा
रगाः प्रायेण बाहुल्येन यस्मिन्नेवंविधेनाश्वसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव पूर्वाक्तमेव लेखहारकं पर्याणं पल्य
लग्नम् । अभीति । अभिनवः प्रत्यग्रो यः कादम्बरीवियोगस्तेन शून्येनापि हृदयेनोज्जयिनीमार्गं पृच्छन्
चंचाल । क्रमेण चेति । स चन्द्रापीडः क्रमेण परिपाठ्या शून्ययाटव्या दिवसं गत्वा वासरमति
परीति । परिणतं रक्तं रविबिम्बं यस्मिन्नेवंभूतं वासरे सायंसमयेऽटवीक्षेत्रैर्विरलीकृतो यो वनप्रदे
न् । चिरेति । चिरप्ररूढस्य । बहुकालीनस्येत्यर्थः । रक्तचन्दनतरोः पत्राङ्गवृक्षस्योपरि महान्तं रक्तध
एव ददर्शेत्यन्वयः । इतोऽटव्या विशेषणानि—अतीति । अतिप्रवृद्धोऽतिवृद्धिं प्राप्तः प्रकाण्डः स्कन्ध
मेतादृशाः पादपा वृक्षाः प्रायो बाहुल्येन यस्यां सा तथा । मालीति । मालिनीसंज्ञिता या लत
स्तासां मण्डपैर्मण्डलिताश्चक्रवालितास्तारुखण्डा वृक्षसमूहा यस्यां सा तथा । वनेति । वनस्य यो गज

करया, विकसितकरं जमजरीरजोविच्छुरिततटैस्तटतुवद्वपटच्चरकर्पटध्वजचिह्नैरिट्टिकास्थितशुष्कपल्लवविष्टरानुमितपथिकविश्रामैर्विश्रान्तकार्पटिकस्फोटितधूलिधूसरकिसलयलाञ्छितोपकण्ठैः पल्लसंकरासुरभीकृताशिशिरपङ्क्तिविवर्णास्वादुजलैर्व्रततिग्रन्थिग्रथितपर्णपुटतृणपूलीचिह्नानुमेयैर्जरत्कान्तारकूपैरसुलभसलिलतयानभिलषितोद्देशया, मधुविन्दुस्यन्दिसिन्दुवारवनराजिरजोधूसरिततीराभिश्च कुञ्जकलताजालकैर्जटिलीकृतसैकताभिरध्वगोत्खातवालुकाकूपकोपलभ्यमानकलुषस्वल्पसलिलाभिः शुष्कगिरिनदिकाभिर्विषमीकृतान्तरालया, कुकुटकुलकौलेयकरटितानुसीयमानगुल्मगहनग्रामटिकया, शून्यया दिवसमतव्या गत्वा परिणतरविबिम्बे बिम्भारुणातपविसरे वासरे निःशाखीकृतकदम्बशास्त्रमलीपलाशबहुलैः शिखरशेषैकपल्लवविडम्बितातपतैः पादपैरूर्ध्वस्थितप्ररोहस्थूलस्थाणुमूलग्रन्थिजटिलैश्च हरितालकपिलपक्व-

खादानन्तरं त्यक्तान्यामलकीफलानि तेषां निकरः समूहो यस्यां सा तथा । जरमिति । जरन्तो जीर्णा ये कान्तारकूपास्तैः कृत्वा न सुलभं सलिलं जलं यस्यां तस्या भावस्तत्ता तयानभिलषितो नेप्सितः । पान्थेनेति शेषः । उद्देशः प्रदेशो यस्याः सा तथा । अथ कान्तारकूपान्विशिनष्टि—विकसितेति । विकसिता विनिद्रा ये करजा नक्तमालास्तेषां भज्यस्तासां रजोभिः परागैर्विच्छुरितानि धूसरितानि तटानि कूपोपकण्ठा येषां तैः । तटेति । तटतटु कूपोपकण्ठसमुद्भववृक्षेषु बद्धाः पटच्चरैश्चरैः कर्पटध्वजः स एव कूपाम्बिज्जकं चिह्नं येषां तैः । इष्टिकेति । इष्टिका सुस्थिता येषु, शुष्कपल्लवविष्टराः संस्तरकास्तेरनुमिताः पथिकानां विश्रामा येषु तैः । विश्रान्तेति । विश्रान्ताः स्थिताः ये कार्पटिकास्तैर्विस्फोटिता दूरीकृता या धूली रजस्तया धूसराणि मलिनानि किसलयानि पल्लवास्तैर्लाञ्छितश्चिह्नित उपकण्ठो येषां तैः । पत्रेति । पत्रसंकरैः पर्णसमूहैरसुरभीकृतान्वत एवाशिशिराण्यशीतलानि पङ्क्तिलानि कर्दमयुक्तानि विवर्णान्यशुभवर्णान्यस्वादूनि स्वातुरहितानि जलानि येषां तैः । व्रततीति । व्रततीनां बलीनां ग्रन्थिसिर्ग्रथिताः पर्णपुटयुक्तास्तृणपूल्यस्ता एव चिह्नानि तैरनुमातुं योग्यैः । शुष्केति । शुष्का गिरिणां नद्य एव नदिकाः । स्वार्थे कः । ‘केणः’ इति ह्रस्वः । ताभिर्विषमीकृतं स्थपुटीकृतमन्तरालं मध्यं यस्याः सा तथा । अथ नदिका विशेषयन्नाह—मध्विति । मधुविन्दुस्यन्दीनि यानि सिन्दुवारवनानि निर्गुण्डीकाननानि तेषां राजिः पङ्क्तिस्तस्या रजः परागस्तेन धूसरितानि तीराणि तटानि यासां ताभिः । कुञ्जकेति । कुञ्जकलताः प्रसिद्धास्तासां जालकैर्जटिलीकृतानि सैकतानि जलोज्झितपुलिनानि यासां ताभिः । अध्वगैरिति । अध्वगैः पथिकैस्तखाताः खनिता वालुकासु कूपका विदारकास्तेषूपलभ्यमानं प्राप्यमाणं कलुषं मलिनं खल्पं स्तोकं सलिलं जलं यासु ताभिः । कुकुटेति । कुकुटकुलं ताम्रचूडवंशः, कौलेयकाः श्वानः तेषां रटितं शब्दितं तेनानुसीयमाना संभाव्यमाना गुल्मगहने ग्रामटिका क्षुद्रग्रामो यस्यां सा तथा । अथ वासरं विशिनष्टि—विम्बेति । बिम्बसंबन्धि योऽरुणो रक्त आतपः सूर्यालोकस्तस्य विसरः समूहो यस्मिन् । ‘समुदायरशिविसरत्राताः कलापो व्रजः’ इति कोशः । तथैवंविधैः पादपैरटवीक्षेत्रैश्च विरलीकृतोऽनिविडीकृतो यो

वेणुविटपरचितवृत्तिभिर्मृगभयकृततृणपुरुषकैर्विपाकपाण्डुभिः फलिनैः प्रियङ्गुप्रायैरट
 विरलीकृतघनप्रदेशे चित्रप्ररूढस्य रक्तचन्दनतरोरुपरि बद्धम्, सरसपिशितपिण्डनिभै
 रभिनवशोणितारुणेन चैर्द्रम्, जिह्वालतालोहिनीभी रक्तपताकाभिः केशकलापकानि
 कृष्णचामरावचूलेन प्रत्यग्रविशसितानां जीवानामिवावयवैरुपचितदण्डमण्डनम्, परिण
 टकघटितबुधुदार्धचन्द्रखण्डखचितम्, सुतमहिपरक्षणावतीर्णदिनकरावतारितशशिने
 जितशिखरम्, दोलायितशृङ्गसङ्गिलोहशृङ्गलावलम्बमानघर्घररवधोरघण्टया च घटि
 रिसटारुचिरचामरया काञ्चनत्रिशूलिकया लिखितनभस्तलम्, इतस्ततः पथिकपुरुष
 मार्गमिवा लोकयन्तम्, महान्तं रक्तध्वजं दूरत एव ददर्श । तदभिमुखश्च किञ्चिदध्वा
 केतकीसूचिखण्डपाण्डुरेण वनद्विरददन्तर्कवाटेन परिवृताम्, लोहतोरणेन नवारक्तच
 लिपरिकरां कालायसदर्पणमण्डलमालां शबरमुखमालामिव कपिलकेशभीषणां विभ्रा

पिङ्गला ये पक्ववेणुविटपाः परिणतवंशशृङ्गास्तेषां रचिता वृत्तिः सुगहना येषां तैः । **मृगेति** । मृगा हरि
 भयं भीतिस्तस्मात्कृतास्तृणपुरुषाश्चापुरुषा येषु तैः । **विपाकेति** । विपाकेन परिणत्या पाण्डुभिः
 फलिनैः फलवद्भिः । 'फलवान्फलिनः फली' इति कोशः । प्रियङ्गुः श्यामा प्रायो बाहुल्येन येषु तैः ।
ति । सरसोऽशुष्को यः पिशितपिण्डो मांसपिण्डस्तस्य निभैः सदृशैरलक्तकैर्यावकैः । तथाभिनयं प्रत्यग्रं य
 रक्तं तद्वदरुणेन लोहितेन रक्तचन्दनं पत्राङ्गं तस्य रसेन चार्द्रं समुन्नम् । **जिह्वेति** । जिह्वा एव लत
 हिनीभी रक्ताभी रक्तपताकाभिर्लोहितवैजयन्तीभिः । **केशेति** । केशकलापवत्कान्तिर्यस्यैवंभूतेन कृष्ण
 श्यामवालव्यजनस्यावचूलेनाधोमुखकूर्चकेन प्रत्यग्रं तत्कालं विशसितानां हतानां जीवानामवयवैरुपचयै
 तो व्याप्तो यो दण्डः स एव मण्डनं यस्य स तम् । **परीति** । परिणताः पक्वा ये वराटकाः कपर्दका
 टिता निर्मिता ये बुधुदाः स्थासका अर्धचन्द्राकृतखण्डाश्च तैः खचितं व्यासम् । वर्तुलखवक्तव्यसाम्
 ते—**सुतेति** । सुतो यमस्तस्य महिषो रक्षाक्षस्तस्य रक्षणं त्राणं तदर्थमवतीर्णो यो दिनकरः सूर्यस्तेन
 तो यः शशी तेनेव विराजितं शोभितं शिखरमग्रभागो यस्य स तम् । **दोलेति** । दोलायिता या श
 नी लोहशृङ्गला तत्रावलम्बमाना घर्घररवा काहलखरा घोरा भीषणा घण्टा यस्यां सा तथा । **घटिते**
 टिता या केसरिसटा तद्वद्वचिराणि मनोहराणि चामराणि यस्यामेवंविधया काञ्चनत्रिशूलिकया लिखितं
 येन स तम् । **इतस्तत इति** । इतस्ततः पथिकपुरुषाणामध्वनीनपुंसामुपहारमार्गमिव चलिपन्थान
 कयन्तं पश्यन्तम् । **अन्वयस्तु** प्रागेवोक्तः । तस्याभिमुखस्तत्संमुखः किञ्चिदध्वानं मार्गं गत्वाकारण
 द्रविडधर्मास्तद्वृता जरीयसा पुरुषेणाधिष्ठितामाश्रितां चण्डिकामपश्यदित्यन्वयः । अथ चण्डिकां विवि
 केतकीति । केतक्या या सूचिस्त्रिपत्रकम् । 'त्रिपत्रकः सूचिरितिभिधीयते' इत्यमरः । तस्य ख
 ण्डपाण्डुरेण शब्देन वनद्विरदा अरण्यद्विस्तृतस्तेषां दन्ता गन्तव्यस्तेषां कपाटेन लोकभाषया कण्डरेण द

नाथीकृतद्वारदेशाम्, अभिमुखप्रतिष्ठितेन च विनिहितरक्तचन्दनहस्तकतया रुधिरारुणयम-
करतलास्फालितेनेव शोणितनवलोभलोलशिवाविलिख्यमानलोहितलोचनेन लोहमहिषेणाध्या-
सिताञ्जनशिलावेदिकाम्, कचिद्रक्तोत्पलैः शबरनिपातितानां वनमहिषाणामिव लोचनैः क-
चिदंगस्तिकुञ्जलैः केसरिणामिव करजैः कचिदंकिशुककुसुमकुञ्जलैः शार्दूलानामिव सरुधिरै-
र्नखैः कृतपुण्यपुष्पप्रकराम्, अन्यत्राङ्कुरितामिव कुटिलहरिणविषाणकोटिकूटैः पल्लवितामिव
सरसजिह्वाच्छेदशतैः कुसुमितामिव रक्तानयनसहस्रैः फलितामिव मुण्डमण्डलैः उपहारहिंसां
दर्शयन्तीम्, शाखान्तरालनिलीनरक्तकुटकुलैः श्वभयादकालदर्शितकुसुमस्तवकैरिव रक्ता-
शोकविटपैर्विभूषिताङ्गणाम्, बलिरुधिरपानतृष्ण्या समागतैश्च वेतालैरिव तालैर्दीयमानफल-
मुण्डोपहाराम्, शङ्काज्वरकम्पितैरिव कदलिकावनेर्भयोत्कण्ठकितैरिव श्रीफलतरुखण्डैस्त्रासो-
र्ध्वकेशैरिव खर्जूरवनैः समन्ताद्गहनीकृताम्, वनंकरिकुम्भविदलितरक्तमुक्ताफलानिरु विरारु-
णानि बलिसिक्थलुब्धमुग्धकृकवाकुप्रस्तमुक्तानि विकिरद्भिरम्बिकापरिग्रहदुर्ललितैः क्रीडद्भि-

मेयसाम्यम् । अभीति । अभिमुखं संमुखम् । चण्डिकाया इति शेषः । प्रतिष्ठितेन स्थापितेन लोहमहिषेणा-
ध्यासिताश्रिताञ्जनशिलावेदिका यस्याः सा ताम् । विनीति । विनिहिता दत्ता ये रक्तचन्दनहस्तकास्तेषां
भावस्तत्ता तया रुधिरारुणं यद्यमकरतलं युग्मपाणितलं तेनास्फालितेनेव लोचनयोरतिलौहिव्यवशाद्भ्रुधिर-
ध्रमेणाह—शोणितेति । शोणितस्य रुधिरस्य नवः प्रत्यग्रो लोभस्तेन लोला या शिवा जम्बुकप्रिया तया
विलिख्यमाने आस्वाद्यमाने लोहिते लोचने नेत्रे यस्य स तेन । कचिदिति । कस्मिंश्चित्प्रदेशे शबरनिपाति-
तानां भिन्नव्यापादितानां वनमहिषाणां लोचनैरिव नेत्रैरिव रक्तोत्पलैः कोकनदैः । कचिदकेसरिणां कण्ठीरवाणां
करजैर्नखैरिवांगस्तिकुञ्जलैर्मुनिवृक्षमुकुलैः । कचिदिति । कचिच्छार्दूलानां द्वीपिनां सरुधिरैर्नखैरिव
किशुको ब्रह्मपादपस्तस्य कुसुमकुञ्जलैः कृतो विहितः पुण्यः पवित्रः पुष्पप्रकरो यस्यां सा ताम् । अन्यत्रेति ।
अन्यस्मिन्स्थले कुटिलानि वक्राणि हरिणविषाणानि मृगशृङ्गाणि तेषां कोटयस्तासां कूटैः समूहैरङ्कुरितामिव
प्ररोहितामिव । सरसेति । सरसा या जिह्वा रसनास्तासां छेदशतैः पल्लवितामिव किसलयितामिव
रक्तेति । रक्तानि नयनसहस्राणि तैः कुसुमितामिव पुष्पितामिव । मुण्डमण्डलैः फलितामिव संजातफला-
मिव । उपेति । उपहारहिंसां बलिप्रमथनं दर्शयन्तीं प्रकटयन्तीम् । चण्डिकायाः संमुखवेदिकां वर्णयित्वा-
ङ्गणं वर्णयन्नाह—शाखेति । श्वभयात्कौलेयकभीतेः शाखान्तराले शाखाविचाले निलीनानि मध्यप्रविष्टानि
यानि रक्तकुटकुलानि लोहितताम्रचूडपटलानि येष्वेवंविधैरकाले दर्शितकुसुमस्तवकैरिव रक्ताशोकविटपै-
र्लोहितकङ्केलिद्वैर्विभूषितं शोभितमङ्गणमजिरं यस्याः सा ताम् । वलेरुपहारस्य रुधिरपानं रक्तास्वाद-
नं तस्य तृष्ण्या गर्धनं समागतैः तालैः । उच्चलसाम्येनाह—वेतालैरिति । तालफलानां मस्तकसाम्येनाह—
दीयमानेति । दीयमानानि फलान्येव मुण्डानि शिरांसि तान्येवोपहारो बलिर्यस्यै सा ताम् । कदलिकावने
कम्पातिशयं विल्वखण्डे कण्टकातिशयं खर्जुरीवन ऊर्ध्वपत्रातिशयं व्यञ्जयितुमुत्प्रेक्षते—शङ्केति । शङ्का पशु-

केसरिकिशोरकैरशून्योद्देशाम्, प्रभूतरुधिरदर्शनोद्भूतमूर्च्छापतितेनेव प्रतिबिम्बितेनास्तताग्रेण सवित्रान्तरीकृतैः श्वेतजप्रवाहैः पिच्छिलीकृताजिराम्, अवलम्बमानदीपधूमरक्तांशुकेन प्रथितशिखिगलवैलयावलिना पिष्टपाण्डुरितघनघण्टामालाभारिणा त्रापुषसिंहमुखमध्यस्थित-स्थूललोहकण्टकं दत्तदन्तदण्डगर्गलं गलत्पीतनीललोहितदर्पणस्फुरितबुद्बुदमालं कपाटपटद्वयं दधानेन गर्भगृहद्वारदेशेन दीयमानाम्, अन्तःपिण्डकापीठपातिभिश्च सर्वपशुजीवितैरिव शरणमुपागतैरैककपटैरविरहितचरणमूलाम्, पतितकृष्णचामरप्रतिबिम्बानां च शिरश्छेदल-प्रकेशजालकानामिव पर्णेशुपट्टिशप्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्रभाभिर्वद्वबहलान्धकारतया पीतालगृहवासिनीमिवोपलक्ष्यमाणाम्, रक्तचन्दनखचितस्फुरत्फलपल्लवकलितैश्च बिल्वपत्र-

नि तानि विकिरद्भिरितस्ततो विक्षिपद्भिः । अम्बिकायाः भैरव्याः परिग्रहेण स्वीकारेण दुर्दुष्टं ललितं चेष्टितं येषां तैः क्रीडद्भिः क्रीडां कुर्वद्भिः केसरिकिशोरकैर्नखरायुधवालकैरशून्य उद्देशः प्रदेशो यस्याः सा ताम् । एतेन सिंहबाहुल्यं वर्णितम् । तद्वर्णनाच्च महाविपिनवासित्वं व्यङ्ग्यम् । श्वेतजानि रुधिराणि तेषां प्रवाहैरोपैः पिच्छिलीकृतं विजिलीकृतमजिरमङ्गणं यस्याः सा ताम् । कीदृशैः श्वेतजलप्रवाहैः । प्रतीति । प्रतिबिम्बितेन संक्रान्तेनास्तताग्रेणास्तसमयरक्तेन सवित्रा सूर्येणान्तरीकृतैर्व्यवधानीकृतैः । पतनसाम्येनाह—प्रभूतेति । प्रभूतं भूयिष्ठं यद्गुधिरं रक्तं तस्य दर्शनमवलोकनं तेनोद्भूता संजाता या मूर्च्छा तथा पतितेनेव स्वस्तेनेव । गर्भेति । गर्भगृहमपवरकस्तस्य द्वारदेशेन प्रतीहारप्रदेशेन दीपमानां शोभमानाम् । अथ द्वारदेशं विशेषयन्नाह—अवलम्बेति । अवलम्बमाना ये दीपा गृहमणयस्तेषां धूमै रक्तानि रजितान्यंशुकानि यस्मिन् । एतेन दीपक-बाहुल्यं वर्णितम् । अवलम्बमाना दीपा धूमा उत्क्षिप्यमाणकृष्णागुरुसंबन्धिनो रक्तांशुकानि च यस्मिन्निविता-द्वारदेशातिशयवर्णनमेतत् । ग्रथितेति । ग्रथिता गुम्फिताः शिखिनो मयूरास्तेषां गलवल्लयानां निगरण-कण्टकानामावलयः श्रेणयो यस्मिन्स तेन । पिष्टेति । पिष्टवत्पाण्डुरिता धूसरवर्णा घना निविडा या घण्टा-स्तासां माला श्रेणिस्तां विभर्ताल्लेवंशीलेन भारिणा । किं कुर्वता द्वारदेशेन । दधानेन विभ्रता । किम् । कपा-टस्यारैः पटद्वयम् । तदेव विशिनष्टि—त्रापुपेति । त्रापुषः श्वेतरूप्यनिर्मितो यः सिंहो हर्यक्षस्तस्य मुखम-ध्यस्थितं स्थूलं लोहकण्टकं यस्मिन् । दत्ता दन्तदण्डस्यार्गला यस्मिन् । गलदिति । गलन्तः खवन्तः पीत-नीललोहिता इति त्रयोपादानं विविधवर्णोपलक्षणं तेषां दर्पणेभ्यः स्फुरिता विद्योतिता बुद्बुदाकृतयो द्युति-पुञ्जास्तेषां माला यस्मिन् । पुनः कीदृशीम् । अन्तरिति । अलक्तकपटैर्यावकरसरक्तवस्त्रैरविरहितं चरणयो-र्मूलं यस्याः सा ताम् । चरणमूलेऽपि रक्तवस्त्राणि शोभातिशयार्थं ध्रियन्ते । तत्र हिंसितपशुजीवितानां रुधिर-संवन्धवशाद्रक्तपटारुण्यसाम्येनोत्प्रेक्षते—अन्तर्मध्यवर्तिनी या पिण्डिका तस्याः पीठं तत्र पातिभिः पतन-शीलैः । आरुण्यव्यञ्जकमुक्त्वा चरणमूलसंबन्धनियामकमाह—शरणेति । शरणमुपागतैः सर्वपशुजीवितैरि-व । रुधिरस्यापि जीवितेन सहगमनादुपमानोपमेयभावः । पतितेति । पतितानि कृष्णचामराणां प्रतिबिम्बानि

दामभिर्वालकमुण्डप्रालम्बैरिव कृतमण्डनाम्, शोणितर्तोम्रकदम्बस्तवककृताचर्चनैश्च पशूपहार-
पटपटुरटितरसोल्लसितरोमाश्चैरिवाङ्गैः क्रूरतामुद्रहन्तीम्, चारुचामीकरपट्टप्रावृतेन च
ललाटेन शबरसुन्दरीरचितसिन्दूरतिलकबिन्दुना दाडिमकुसुमकर्णपूरप्रभासेकलोहितायमा-
नकपोलभित्तिना रुधिरताम्बूलारुणिताधरपुटेन भृकुटिकुटिलवभ्रुणा रक्तनयनेन मुखेन
कुसुम्भपाटलितदुकूलकलितया च देहलतया महाकालाभिसारिकावेषविभ्रमं विभ्रतीम्, सं-
पिण्डितनीलगुग्गुलधूपधूमारुणीकृताभिश्च प्रचलन्तीभिर्गर्भगृहदीपिकालताभिरङ्गुलीभिरिव
महिषासुरशोणितलवालोहिनीभिः स्कन्धपीठकण्डूयनचलितत्रिशूलदण्डकृतापराधं वनमहि-
षमिव तर्जयन्तीम्, प्रबलकूर्चधरैश्छागैरपि धृतव्रतैरिव स्फुरदधरपुटैराखुभिरपि जपपरैरिव
कृष्णाजिनप्रावृताङ्गैः कुरङ्गैरपि प्रतिशयनैरिव ज्वलितलोहितमूर्धरत्नरश्मिभिः कृष्णसर्पैरपि
शिरोधृतमणिदीपकैरिवाराध्यमानाम्, सर्वतः कठोरवायसगणेन च रटतां स्तुतिपरेणेव

फलपल्लावास्तैः कलितैः सहितैर्विल्वाः श्रीफलास्तेषां पत्रदामभिः । वर्तुलसाम्यादाह—**बालकेति** ।
बालकाः शिशवस्तेषां मुण्डानां शिरसां प्रालम्बैरिव ऋजुलम्बिपुष्पदामभिरिव कृतं मण्डनं यथा सा ताम् ।
स्वाभाविकं तु कदम्बकेसरं कपिशमत आह—**शोणितेति** । शोणितेन ताम्रा रक्ता ये कदम्बस्तवका नीप-
गुच्छकास्तैः कृतमर्चनं पूजनं येषां तैरङ्गैर्हस्तपादादिभिः । शोणितरक्तनीपगुच्छस्य रोमोद्गमसादृश्यं वर्णयन्नाह—
पशूपहारेति । पशूनामुपहारे वलिविधाने पट्टहानां दुन्दुभीनां यत्पटुरटितं स्पष्टशब्दितं तेन यो रसः ।
श्रोतुरिति शेषः । तेनोल्लसिता उल्लासं प्राप्ता रोमाश्चा रोमहर्षणानि येषां तैरिव क्रूरतां रौद्रतामुद्रहन्तीं धारयन्तीम् ।
एतदर्थस्पष्टीकरणाय हेतूनाह—**चार्वेति** । चारु मनोहरो यश्चामीकरपट्टः सुवर्णपट्टस्तेन प्रावृतेनाच्छादितेन
ललाटेनालीकेन । कीदृशेन । **शबरेति** । शबरसुन्दरीमिर्मिल्वनितामी रचिता विहिताः सिन्दूरस्य नागजस्य
तिलकबिन्दवो यस्मिंस्तेन । तथा मुखेन वदनेन । अथ मुखं विशिनष्टि—**दाडिमेति** । दाडिमः करकस्तस्य
कुसुमं पुष्पं तस्य कर्णपूरं तस्य प्रभा कान्तिस्तस्याः सेकः संपर्कस्तेन लोहितायमाना कपोलभित्तिर्यस्मिंस्तेन ।
रुधिरैति । रुधिरपानलक्षणं यत्ताम्बूलं तेनारुणितोऽधरपुटो यस्मिंस्तेन । **भृकुटीति** । भृकुटिर्भृकुटि-
स्तया कुटिले वक्त्रे वभ्रुणी यस्मिंस्तेन । **रक्तेति** । रक्ते लोहिते नयने नेत्रे यस्मिंस्तेन । पुनः कथा । देह-
लतया । सरलत्वात्तासाम्यम् । यद्वा एतेन सौकुमार्यातिशयो वर्णितः । कीदृश्या । कुसुम्भेन कमलोत्तरेण पा-
टलितं श्वेतरक्तीभूतं यदुकूलं क्षौमं तेन कलितया सहितया देहलतया । महाकालो रुद्रस्तस्याभिसारिकाया वेषवि-
भ्रमं नेपथ्यविलासं विभ्रतीं धारयन्तीम् । **संपिण्डितेति** । संपिण्डितः पुञ्जीकृतो यो नीलगुग्गुलः पलंकपस्तस्य
धूपधूमस्तेनारुणीकृतामी रक्तीकृताभिः प्रचलन्तीभिर्गर्भगृहस्यापवरकस्य दीपिकालताभिर्दशेन्धवनल्लीभिः । अत
एव किञ्चिदारक्तकृष्णतया तत्साम्यप्रदर्शनार्थमाह—**अङ्गुलीति** । कीदृशीभिः । महिषासुरो दैत्यस्तस्य
शोणितं तस्य लवस्तेनालोहिनीभिर्वनमहिषमरण्यरक्ताक्षं तर्जयन्तीं न्यकुर्वन्तीम् । कीदृशम् स्कन्धपीठस्य यत्क-
ण्डूयनं तेन चलितः कम्पितो यत्त्रिशूलदण्डः स एव कृतोऽपराधो येनैवभूतम् । सजातीयकृतमहिषापराधाद्र-

स्तूयमानाम्, स्थूलस्थूलैः शिराजालकैर्गोधागोलिकाकृकलासकुलैरिव दग्धस्थाण्वाशङ्कया
समारूढैर्गवाक्षितेन, अलक्ष्मीसमुत्खातलक्षणस्थानैरिव विस्फोटकव्रणबिन्दुभिः कल्माषित-
सकलशरीरेण, कर्णावतंससंस्थापितया च चूडया रुद्राक्षमालिकामिव दधानेन, अम्बिकापाद-
पतनश्यामललाटवर्धमानबुद्बुदेन, कुवादिदत्तसिद्धाञ्जनदानस्फोटितैकलोचनतया त्रिकाल-
मितरलोचनाञ्जनदानार्दारश्लक्ष्णीकृतदारुशलाकेन, प्रत्यहं कटुकालुबुखेदप्रारब्धदंतुरताप्र-
तीकारेण, कथंचिदस्थानदत्तेष्टकाप्रहारतया शुष्कैकभुजोपशान्तमर्दनव्यसनेन, उपर्युपर्यवि-
श्रान्तकटुवर्तिप्रयोगवर्धिततिमिरेण, अश्मभेदसंगृहीतवराहदंष्ट्रेण, इङ्गुदीकोषकृतौषधाञ्ज-
नसंग्रहेण, सूचीस्यूतशिरासंकोचितवामकराङ्गुलिना, कौशेयककोशंवरणंक्षतिव्रणितचरणा-
ङ्गुष्ठकेन, असम्यक्कृतरसायनानीताकालज्वरेण, जरां गतेनापि दक्षिणापथाधिराज्यवरप्रार्थ-

कठोरवायसगणेन सकृत्प्रजसमूहेन च स्तुतिपरेण स्तूयमानां न्यूयमानाम् । अथ द्वाविडधार्मिकं विशेषयन्नाह—
स्थूल इति । स्थूलानि स्थूलानि च स्थूलस्थूलानि तैः शिराजालकैर्नाडीसमूहैर्गवाक्षितेन सर्वत्र जालकमयी-
भूतेन । तत्र शिराजालकस्य पीनस्थूलरूपतया तत्साम्येनाह—**गोधेति** । नीलवसाम्यात् । दग्धो ज्वलितो
यः स्थाणुः कीलकस्तस्याशङ्करेका तथा । गोधा प्रसिद्धा, गोलिका पल्ली, कृकलासः सरटः एतेषां कुलैरिव समू-
हैरिव समारूढैराश्रितैः । **अलक्ष्मीति** । अलक्ष्म्या अश्रिया समुत्खातानि मूलत उन्मूलितानि यानि लक्षणानि
सामुद्रकशब्दोक्तानि तेषां स्थानैरिव विस्फोटकाः प्रसिद्धास्तेषां व्रणबिन्दुभिः कल्माषितं चित्रितं सकलं
समग्रं शरीरं यस्य स तेन । **कर्णेति** । कर्णावतंसे संस्थापितया न्यस्तया चूडया शिखया रुद्राक्षमालिकामिव
दधानेन धारयता । **अम्बिकेति** । अम्बिकायाः पार्वत्याः पादपतनेन श्यामं कृष्णं यल्ललाटमलिकं तत्र वर्ध-
मानो बुद्बुदः स्थासको यस्य स तेन । शरीरं कर्दयरूपमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेनेन्द्रियाणां दन्तादीनां कर्दर्यत्वं कपटक्रिया-
साधनानां चातिशयत्वं व्यञ्जयन्पुनस्तमेव विशेषयन्नाह—**कुवादीति** । कुवादी मिथ्यावादी तेन दत्तं सिद्धा-
ञ्जनं नेत्रौषधं तस्य दानं नेत्रयोः प्रक्षेपस्तेन स्फोटितं नाशितमेकं लोचनं यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा । **त्रिका-**
लमिति । त्रिकालं कालत्रये इतरस्मिन् एकस्मिन्लोचने यदञ्जनदानं तदर्थमादर आग्रहस्तेन श्लक्ष्णीकृता दारु-
शलाका येन । पुनः पुनर्नेत्राञ्जनसंबन्धेन दारुशलाकापि श्लक्ष्णीकृतात्यन्तमृदुतामापादितेत्यर्थः । एतेन निरव-
धिकदेवानांप्रियता दार्शिता । **प्रत्यहमिति** । प्रत्यहं निरन्तरं कटुकं यदलालु तुम्बीफलं तस्य यः खेदस्त-
न्निःसृतं जलं तेन प्रारब्धादन्तुरतोन्नतदन्तता तस्याः प्रतीकारश्चित्ता येन । आमवातजडीकृतदेहस्य तैलवि-
शेषमर्दनानन्तरं कारजाग्रितसेष्टिकानां प्रहारः क्रियते । तमधिकृत्याह—**अस्थानेति** । यत्राग्रितसेष्टिकाप्रहार
उक्तो नास्ति तस्मिन्नङ्गे, अत एवास्थाने दत्तो य इष्टिकाप्रहारस्तस्य भावस्तत्ता तथा । **शुष्केति** । अचिकि-
त्सित एकस्मिन्भुज उपशान्तं निष्ठाप्राप्तं मर्दनव्यसनं यस्य स तेन । कुत्सिततैलप्रयोगवशाद्दीपालोके सत्यप्य-
न्धकार एवेत्यधिकृत्याह—**उपर्युपरीति** । उपर्युपर्यविश्रान्तं निरन्तरं कटुकवर्तिप्रयोगेण वर्धितं तिमिरं येन ।
अश्मेति । अश्मभेदार्थं प्रस्तरखण्डार्थं संगृहीता आत्ता वराहाणां वनक्रीडानां दंष्ट्रा येन । **इङ्गुदीति** । इङ्गुदी

नाकदर्थितदुर्गेण, दुःशिक्षितश्रवणादिष्टतिलकावद्विभवप्रत्याशेन, हरितपत्ररसाङ्गारमपीम-
लिनशम्बूकवाहिना, पट्टिकालिखितदुर्गास्तोत्रेण, धूमरक्तालक्तकाक्षरतालपत्रकुहकतन्त्रमन्त्र-
पुस्तिकासंग्राहिणा, जीर्णपाशुपतोपदेशलिखितमहाकालमतेन, आविर्भूतनिविदादव्याधिना,
संजातधातुवाद्वायुना, लग्नासुरविवरप्रवेशपिशाचेन, प्रवृत्तयक्षकन्यकाकामित्वमनोरथव्या-
मोहेन, वर्धितान्तर्धानमन्त्रसंग्रहेण श्रीपर्वताश्चर्यवार्तासहस्राभिज्ञेन, असकृदभिमन्त्रितसिद्धा-
र्थकौहतिधावितैः पिशाचगृहीतकैः करतलताडननिविडीकृतश्रवणपुटेन, अवमुक्तशैवाभिमा-
नेन, दुर्गहीतालावुवीणावादनोद्वेजितपथिकपरिहृतेन, दिव्समेव मशककणितानुकारि किमपि
कम्पितोत्तमाङ्गं गायता, स्वदेशभाषानिवद्धभागीरथीभक्तिस्तोत्रनर्तकेन, गृहीततुरगब्रह्मचर्य-
तयान्यदेशागतोषितासु जरत्प्रब्रजितासु बहुकृत्वः संप्रयुक्तस्त्रीवशीकरणचूर्णेन, अतिरोषण-

यितापो यस्य स तेन । अनेन मुमूर्षोरपि वैराग्यं नोत्पद्यत इति लोभातिशयो व्यज्यते । **जरेति** । जरां गतेनापि
विघ्नसां प्राप्तेनापि दक्षिणापथस्य यदधिराज्यमाधिपत्यं तस्य वरप्रार्थना तथा कदर्थितोद्विमीकृता दुर्गा भवानी येन ।
दुःखशिक्षितेति । दुर्बुद्धं शिक्षितं तस्य श्रवणादाकर्णनादिष्टेऽभिमतस्थानवर्तिनि तिलके कालके । 'तिलकः काल-
कः पिष्टजडुलस्तिलकालकः' इति कोशः । तस्मिन्नावद्धा मनसि निधिता विभवस्यैश्वर्यस्य प्रत्याशा प्राप्तिवाञ्छा
येन । **हरितेति** । हरितपत्राणां नीलपलाशानां रसेन कृत्वा योऽङ्गारस्य मपी मसी तथा मलिनो यः शम्बूकः
शङ्खस्तद्वाहिना । एतेन यत्किञ्चिल्लिखनव्यसनता सूचिता । **पट्टिकेति** । पट्टिकायां लिखितं लिपीकृतं दुर्गा-
स्तोत्रं यस्य येन वा स तेन । **धूमेति** । धूमवद्वक्तान्यलक्तस्य यावकस्याक्षराणि येष्वेवंविधानि तालपत्राणि
येषामेतादृशा ये कुहका जलिकास्तेषां तन्त्रा औषधप्रयोगः, मन्त्राः शावरमन्त्राः, तेषां पुस्तिकास्तस्याः सं-
ग्राहिणा संग्रहकारिणा । **जीर्णेति** । जीर्णश्चिरकालीनो यः पाशुपतोपदेशो मनुष्यरुद्धिरेण होमप्रतिपादकशि-
क्षा तेन लिखितं लिपीकृतं महाकालमतमीश्वरमतं येन । एतेन केवलं वाममार्गोपदेशत्वं सूचितम् । **आवि-**
र्भूतेति । आविर्भूतः प्रकटीभूतः सर्वं मे मम निधय इति वादः स एव व्याधिर्यस्य स तेन । अत एवाह—
संजातेति । संजातः समुत्पन्नो धातुवादस्य ताम्रादेः सुवर्णादिकरणस्य स एव वायुर्विक्रिया यस्य स तेन ।
लग्न इति । लग्नोऽसुराणां पातालवासिदेवानां विवरप्रवेशलक्षणः पिशाचो यस्य स तेन । **प्रवृत्तेति** । प्र-
वृत्तः प्रसृतो यक्षकन्यका गन्धर्वपुत्र्यस्तासां यः कामित्वमनोरथो भोगेच्छाविशेषस्तद्विषये व्यामोहो यस्य स
तेन । **वर्धितेति** । वर्धितो वृद्धिं नीतोऽन्तर्धानमदृश्यता तस्मिन्कर्तव्ये मन्त्रसंग्रहो यस्तथैवविधेन । **श्रीपर्व-**
तेति । श्रीपर्वतः श्रीशैलस्तस्याश्चर्यवार्ताश्चित्रकारिण्यः किंवदन्यस्तासां सहस्रं तस्मिन्भिज्ञेन कुशलेन तस्य
शाम्भवत्वाद्द्विविधधार्मिकस्य जंगमत्वाच्चेति भावः । **असकृदिति** । असकृन्निरन्तरमभिमन्त्रिता ये सिद्धार्थकाः
सर्षपास्तेषामाहतिः प्रक्षेपस्तथा धावितैस्त्वरया प्रचलितैः पिशाचगृहीतकैः पिशाचाविष्टैः करतलताडनेन हस्त-
तलास्फोटनेन निविडीकृतं हृदीकृतं श्रवणपुटं कर्णकोटरं यस्य स तेन । एतेन पिशाचावेशविद्यावत्त्वं सूचित-
म् । अवेति । अवमुक्तस्त्यक्तः शैवाभिमानोऽहमेव शैवो नान्य इति भावः येन । **दुरिति** । दुःखेन गु-

तथा कदाचिद्दुर्न्यस्ताष्टपुष्पिकापातोत्पादितक्रोधेन, चण्डिकामपि मुखभङ्गिविकारैर्भृश
हसता, कदाचिन्निवार्यमाणावासरुषिताध्वगारब्धवहुवाहुयुद्धपातभग्नपृष्ठकेन, कदाचित्कु
राधवालकपलायनामर्षपश्चात्प्रधावितस्खलिताधोमुखनिपातोपलस्फुटितशिरःकपालभुग्न
कदाचिज्जनैपदकृतनवागतपरमधार्मिकादरमत्सरोद्गृह्णात्मना, निःसंस्कारतया यत्कि
कारिणा, खञ्जतया मन्दं मन्दं संचारिणा, बधिरतया संज्ञाव्यवहारिणा, रात्र्यन्धतया
वाविहारिणा, लम्बोदरतया प्रभूताहारिणा, अनेकशः फलपातनकुपितवानरनखोल्लेखनि
तनासापुटेन, बहुशः कुसुमावचयचलितभ्रमरसहस्रदंशशीर्णीकृतशरीरेण, सहस्रशः श
कृतासंस्कृतशून्यदेवकुलकालसर्पदष्टेन, शतशः श्रीफलतरुशिखरच्युतिचूर्णितोत्तमाङ्गेन
कृदुत्सन्नदेवमातृगृहवास्यृक्षेनखजर्जरितकपोलेन, सर्वदा वसन्तक्रीडिना जनेनोत्क्षिप्तख
ट्टारोपितवृद्धादासीविवाहप्राप्तविडम्बनेन, अनेकायतनप्रतिशयितनिष्फलोत्थानेन, दौस्थ्येन

क्तं स्त्रीवशीकरणस्य चूर्णं येन । एतेन महाकामुकत्वं सूचितम् । अतीति । अतिरोषणस्य भावस्तत्ता
कदाचिद्दुर्न्यस्ता विपमस्थापिता याष्टपुष्पिका सोल्लिका तस्याः पातेनोत्पादितः क्रोधो यस्य स तेन ।
हृत्वाचण्डिकामपि मुखभङ्गिविकारैर्भृशमलार्थमुपहसता हास्यं कुर्वता । कदाचिदिति । कदाचि
श्चित्समये निवार्यमाणो य आवासो निवासस्तेन रुषिताः क्रोधं प्राप्ता येऽध्वगाः पान्थास्तैरारब्धं य
हुयुद्धं तेन पातः पतनं तस्माद्भग्नं स्फुटितं पृष्ठकं यस्य स तेन । कदाचिदिति । कृतापराधा नि
गसो ये बालकाः स्तनंधयास्तेषां पलायनं तस्मादमर्षः क्रोधसंभवस्तेन पश्चात्पृष्ठे प्रधावितः सन्स्खलित
धोमुखनिपातस्तेनोपलेऽस्मिन् स्फुटितं स्फोटं प्राप्तं शिरः कपालं भुग्ना वक्रा श्रीवा च यस्य स तेन ।
चिदिति । जनपदेनाधाराधेययोरैक्याज्जनपदस्थालोकेन कृतो नवागतपरमधार्मिकस्यादरस्तस्मिन्
स्तत्रोद्गृह्णात्मा येन । निःसंस्कारेति । निर्गतो दूरीभूतो वर्णसंस्कारो यस्मिन्तस्य भावस्तत्ता तथा । य
नकारिणा । अविहितकृत्यकारिणेत्यर्थः । खञ्जेति । खञ्जतया खोडतया मन्दं मन्दं यथा स्यात्तथा सं
संचरणशीलेन । बधिरेति । बधिरतयाकर्णतया संज्ञया हस्तचालनादिकया व्यवहारिणा व्यवहरण
रात्र्येति । रात्र्यन्धतया रजन्यामनवीक्षकत्वेन दिवाविहारिणा दिवससंचारिणा । लम्बेति । लम्बो
प्रलम्बोदरतया प्रभूताहारिणा प्रचुरान्नभक्षकेन । अनेकश इति । अनेकोपायैर्वृक्षान्दोलनाद्युपायैः
तनं तेन कुपिताः कोपं प्राप्ता ये वानराः शाखामृगास्तेषां नखोल्लेखस्तेन छिद्रितं नासापुटं येन । बहुश
बहुशो बहुप्रकारेण कुसुमानां स्वभोगार्थमवचयश्चुण्टनं तेन चलिता भ्रमरा भृङ्गास्तेषां सहस्रं तस्य दंश
णानि तैः शीर्णीकृतं जीर्णीकृतं शरीरं यस्य स तेन । सहस्रश इति । सहस्रशः सहस्रवारं शयनीकृतान्यसं
न्यशोधितानि शून्यानि जनरहितानि देवकुलानि तेषु ये कालसर्पाः कृष्णनागास्तैर्दंशेन भक्षितेन । शतश
श्रीफलतरुर्बल्वतरुस्तस्य शिखरमग्रं तस्माच्च्युतिः पातः । फलस्येति शेषः । तेन चूर्णितमुत्तमाङ्गं शिरो
तेन । असकृदिति । असकृद्वारंवारमुत्तन्नमुद्रसं यदेवमातृगृहं तद्वासिनो ये ऋक्षा भद्रूकास्तेषां न
मितौ कपोलौ यस्य स तेन । सर्वदेति । सर्वदा सर्वकालं वसन्तक्रीडिना सरभिक्रीडाकारिणा जनेन

विविधव्याधिपरिवृतं स्वकुटुम्बमिवोद्वहता, मूर्खतमापि बहुव्यसनानुगता प्रसूतानेकापत्या-
मिव दर्शयता, क्रोधमप्यनेकदण्डाभिघातनिर्मितबहुगात्रगण्डूकं फलितमिव प्रकाशयता,
क्लेशमपि सर्वावयवज्वलितदीपिकादाहव्रणविभावितं बहुमुखमिव प्रकटयता, परिभवमपि
निष्कारणाकृष्टजनपददत्तपदाकृष्टिशतं प्रवाहमिव दधानेन, शुष्कवनलताविनिर्मितवृहत्कुसुम-
करण्डकेन, वेणुलतारचितपुष्पपातनाङ्कुशिकेन, क्षणमप्यमुक्तकालकम्बलखण्डखोलेन जरद्-
विडधार्मिकेणाधिष्ठितां चण्डिकामपश्यत् । तस्यामेव च वासमरचयत् ।

अथावतीर्य तुरगात्प्रविश्य भक्तिप्रवणेन चेतसा तां प्रणनाम । कृतप्रदक्षिणश्च पुनः
प्रणम्य प्रशान्तोद्देशदर्शनकुतूहलेन परिभ्रमन्नुच्चैरारटन्तमाक्रोशन्तं च कुपितं द्रविडधार्मि-
कमेकदेशे ददर्श । दृष्ट्वा च कादम्बरीविरहोत्कण्ठोद्वेगदूयमानोऽपि सुचिरं जहास । न्यवार-
यच्च तेन सार्धं प्रारब्धकलहानुपहसतः स्वसैनिकान् । उपसान्त्वयैश्च कथमपि प्रियालापश-
तानुनयैः प्रशममुपनीय क्रमेण जन्मभूमिं जातिं विद्यां च कलत्रमपत्यानि विभवं वयःप्रमाणं
प्रव्रज्यायाश्च कारणं स्वयमेव पप्रच्छ । पृष्ट्वासाववर्णयदात्मानम् । अतीतस्वशौर्यरूपविभ-

न्तरेण परिवृतो वृद्धिमेव जनयति तद्द्वौ स्थित्यवृद्धिरेव सूचिता । अत एव तस्य विच्छेद एव नास्तीत्याह—
स्वकुटुम्बेति । स्वकीयं कुटुम्बमिवात्मीयस्वजनमिवोद्वहतोद्वहनं कुर्वता । मूर्खतेति । मूर्खस्य भावो मू-
र्खता तामपि बहुभिर्व्यसनैरासक्तिभिरनुगतां सहिताम् । अतएव मूर्खताया व्यसनजनकत्वादाह—प्रसूते-
ति । प्रसूतानि जनितान्यनेकान्यपत्यानि ययैवंविधामिव दर्शयतान्येभ्यः प्रकाशयता । क्रोधमिति । क्रोधं
क्रोपमप्यनेके दण्डास्तेषां कलहावसरे योऽभिघातस्तैर्निर्मितो बहुगात्राणां गण्डूकः पिटको येन स तम् ।
अत एवाह—फलितमिव प्रकाशयताविष्कुर्वता । क्लेशमिति । क्लेशः परिश्रमस्तमपि सर्वेष्ववयवेषु ज्वलि-
ता या दीपिकास्तासां दाह इव यो दाहस्तस्माद्यानि व्रणानि देहविकृतिरूपाणि तैर्विभावितं लक्षितम् । अत-
एव बहुच्छिद्रवत्त्वाद्वहुमुखमिव प्रकटयता प्रकाशयता । परीति । परिभवमपि तिरस्कारमपि निष्कारणं निष्प्र-
योजनमाकृष्ट आकर्षितो यो जनस्य पदोऽङ्घ्रिस्तेन दत्तं पदाकृष्टिशतं चरणप्रहारशतं यस्मिन् । अविच्छिन्नग-
तिमत्त्वात्प्रवाहमिव दधानेन बिभ्रता । शुष्केति । शुष्का या वनलता तथा विनिर्मितो निष्पादितो वृहत्कु-
सुमकरण्डः पुष्पसंस्थापकस्थलं येन । वेण्विति । वेणुलतया रचिताः पुष्पपातनार्थमङ्कुशिका येन । क्षणमिति ।
क्षणमप्यमुक्तोऽत्यक्तः कालकम्बलखण्डस्य कृष्णरत्नप्रदेशस्य खण्डखोलो येन । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । त-
स्यामिति । तस्यां एव भूमौ वासं निवासमरचयद्रचितवान् ।

अथेति । तदनन्तरं तुरगादश्वादवतीर्य प्रविश्य च । चण्डिकायतनमिति शेषः । भक्तिप्रवणेन चेतसा
तां प्रणनाम नमश्चके । कृतेति । कृता विहिता प्रदक्षिणा येनैवंविधश्च पुनरपि प्रणम्य नमस्कारं कृत्वा प्र-
शान्तो य उद्देशस्तस्य दर्शनस्य यत्कुतूहलं तेन परिभ्रमन्नितस्ततः संचरन् । उच्चैरुच्चखरेणारटन्तं पूरुर्कृन्त-
माक्रोशन्तं च कुपितं द्रविडधार्मिकमेकदेश एकस्मिन्प्रदेशे ददर्शेक्षांचके । दृष्ट्वा विलोक्य । कादम्बरीति ।

ववर्णनवाचालेन तेन सुतरामरज्यत राजपुत्रः । विरहातुरहृदयस्य विनोदनतामिवागात् । उपजातपरिचयश्चास्मै ताम्बूलमदापयत् । अस्तमुपगते च भगवति सप्तसप्तौ, आवासितेषु यथासंपन्नपादपतलेषु राजसूनुषु, शाखावसक्तैरपनीयपर्याणेषु क्षितितललुठनपांसुलसटावधू-
ननानुमितोत्साहेषु गृहीतकतिपयशष्पकवलेषु पीतोदकेषु स्नानार्द्रपृष्ठतया विगतश्रमेषु पुरो-
निखातकुन्तयष्टिषु संयतेषु वाजिषु, वाजिसमीपविरचितपर्णप्रैस्तरे च दिवसगमनखिन्नपरि-
कल्पितयामिके सुषुप्सति सैनिकजने, कृतबहुपावकर्प्रभापीततमसि दिवस इव विराजमाने
सेनानिवेशे चन्द्रापीडः परिजनेनैकदेशे संयतस्येन्द्रायुधस्य पुरः परिकल्पितं प्रतीहारनि-
वेदितं शयनीयमगात् । निषण्णस्य चास्य तत्क्षणमेव पस्पृशं दुःखासिका हृदयम् । अरतिगृ-
हीतश्च विसर्जयांबभूव राजलोकम् । अतिबलमानपि नाललाप पार्श्वस्थान् । निमीलितलोचनो
मुहुर्मुहुर्मनसा जगाम किंपुरुषविषयम् । अनन्यचेताः सस्मार हेमकूटस्य । निष्कारणवा-
न्धवतांसचिन्तयन्महाश्वेतापादानाम् । जीवितफलमभिललाष पुनःपुनः कादम्बरीदर्शनम् ।

आत्मानं स्वमवर्णयद्वर्णितवान् । अतीति । अतीतं व्यतिक्रान्तं यत्स्वकीयं शौर्यं पराक्रमः रूपं
सौन्दर्यम्, विभव ऐश्वर्यं, तेषां वर्णनं तत्र वाचालेन वाचाटेन तेन द्रविडधार्मिकेण राजपुत्रश्चन्द्रापीडः
सुतरामतिशयेनारज्यतानुरक्तो बभूव । विरहेति । विरहेणातुरं हृदयं यस्यैवंभूतस्य राज्ञो विनो-
दनस्य भावो विनोदनता तामिव सोऽगात् । राज्ञश्चित्तविश्रान्तिस्थानतां जगामेत्यर्थः । उपेति । उपजातः
प्राप्तः परिचयो यस्यैवंविधोऽस्मै द्रविडधार्मिकाय ताम्बूलं नागवल्लीदलमदापयद्वापितवान् । अथ च भगवति
सप्तसप्तौ सूर्येऽस्तमुपगते सति चन्द्रापीडः परिजनेन सेवकजनेनैकदेश एकत्रस्थले संयतस्य बद्धस्येन्द्रायुधस्य
पुरः परिकल्पितं प्रतीहारेण निवेदितं ज्ञापितं शयनीयं तल्पमगादित्यन्वयः । केषु सत्सु । राजसूनुषु
नृपपुत्रेषु यथासंपन्नाः पुष्पफलसमृद्धा ये पादपा वृक्षास्तेषां तलेष्वावासितेषु वसतिं प्रापितेषु सत्सु । पुनः
केषु सत्सु । वाजिषु तुरङ्गमेषु संयतेषु वद्धेषु सत्सु । अथ वाजिविशेषणानि—शाखेति । शाखायामवसक्ता-
न्यवलम्बितानि तपनीयस्य सुवर्णस्य पर्याणानि पल्ययनानि येषां तेषु । क्षितीति । क्षितितलं पृथ्वीतलं तत्र
लुठनेन पांसुला याः सटाः केशसंहतयस्तासामवधूननेन कम्पनेनानुमित उत्साहो येषां तेषु । गृहीतेति ।
गृहीताः कतिपयाः कियन्तः शष्पकवला बालतृणग्रासायैस्तेषु । पीतान्युदकानि यैस्तेषु । स्नानेति । स्नानेनार्द्र
पृष्ठं येषां तेषां भावस्तत्ता तथा विगतो दूरीभूतः श्रमो येषां तेषु । पुर इति । पुरोनिखाता अग्रे स्थापिताः
कुन्तयष्टयो येषां तेषु । पुनः कस्मिन्सति । वाजिसमीपेऽथसविधे विरचितः कल्पितः पर्णानां पत्राणां प्रस्तरः

अपगताभिमानपेशलाय नितरामस्पृहयन्मदलेखापरिचयाय । तमालिकां द्रष्टुमाचकाह ।
 केयूरकागमनमुत्प्रेक्षत । हिमगृहकमपश्यत् । उष्णमायतं पुनरुक्तं निशश्वास । बबन्ध बन्ध-
 वेभ्यश्चाधिकां प्रीतिं शेषहारे । पश्चात्स्थितां पुण्यभागिनीममन्यत पत्रलेखाम् । एवं चानुप-
 जातनिद्र एव तामनयन्निशाम् । उपसि चोत्थाय तस्य जरद्द्रविडधार्मिकस्येच्छया निस्पृष्टैर्ध-
 नविसरैः पूरयित्वा मनोरथमभिमतमभिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्नल्पैरेवाहोभिरुज्जयिनीमा-
 जगाम । आकस्मिकागमनप्रहृष्टसंभ्रान्तानां पौराणामर्धकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि
 प्रतीच्छन्नतर्कित एव विवेश नगरीम् । अहमहमिकया च प्रधावितानतिरभसहर्षविह्वलान्परि-
 जनान् 'द्वारि देव, चन्द्रापीडो वर्तते' इत्युपलभ्यास्य पिता निर्भरानन्दमन्दगमनो मन्दर
 इव क्षीरोदजलमुत्तरीयांशुकममलमागलितमार्कषन्प्रहर्षनेत्रजलबिन्दुवर्षां मुक्तमुक्ताफलासार
 इव कल्पपादपः प्रत्यासन्नवर्तिभिर्जरापाण्डुमौलिभिश्चन्दनविलेपनैरनुपहतक्षौमधोरिभिः के-
 यूरभिरुष्णीषिभिः किरीटिभिः शेखरिभिर्वहुकैलासामिव बहुक्षीरोदामिव क्षितिं दर्शयद्भिः
 प्रतिपन्नासिवेत्रच्छत्रकेतुचामरैरनुगम्यमानो राजसहस्रैश्चरणाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम । दृष्ट्वा च

दर्शनमभिललाष वाञ्छयामास । कीदृशम् । जीवितस्य फलमिव फलम् । अपगतेति । अपगतो दूरीभूतो
 योऽभिमानो गर्वस्तेन पेशलाय हयाय । 'पेशलं हयं सुन्दरम्' इति कोशः । मदेति । मदलेखया सह यः परि-
 चयः संस्तवस्तस्यै नितरां अस्पृहयत्सृष्टां चकार । तमालिकां द्रष्टुं विलोकयितुमाचकाह्वाभिललाप । केयूरक-
 स्यागमनमुत्प्रेक्षतोऽङ्गलत । हिमगृहकमपश्यत् । उष्णमुष्णमायतं विस्तीर्णं पुनरुक्तं बारंवारं निशश्वास निश्वासा-
 न्मुमोच । बान्धवेभ्यः खजनेभ्योऽधिकां प्रीतिं शेषाभिधाने हारे बबन्ध बन्धितवान् । तदपितत्वेन तदुपरि रा-
 गाधिक्यमिति भावः । पश्चादिति । पश्चात्स्थितां पुण्यभागिनीं पत्रलेखाममन्यत ज्ञातवान् । एवं चेति ।
 एवममुना प्रकारेण अनुपजातानागता निद्रा प्रमीला यस्यैवभूत एव निशां रात्रिभयनयत्प्रापितवान् । उपसि
 च प्रभात उत्थाय तस्य पूर्वव्यावर्णितस्वरूपस्य जरद् द्रविडधार्मिकस्येच्छया निस्पृष्टैर्दत्तैर्धनविसरैर्द्रव्यसमूहैर्म-
 नोरथमभिलाषं पूरयित्वाभिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्निवासं कुर्वन्नल्पैरेवाभिरैव स्तोत्रैरेव दिनैरुज्जयिनीं वि-
 शालामाजगामाययौ । आकस्मिकेति । आकस्मिकमसंभावितं यदागमनं तेन प्रहृष्टः प्रमुदिताः संभ्रान्ताश्च ये
 पौरास्तेषामर्धकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रतीच्छन्नुत्कृष्टतर्कित एवासंभावित एव नगरीमुज्जयिनीं
 विवेश प्रवेशं चकार । अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमहमिका तथा प्रधावितानुचलितानतिरभसेन जनितो यो हर्षः
 प्रमोदस्तेन विह्वलान्व्याकुलान्परिजनान्परिच्छदान्द्वारि द्वारदेशे हे देव, चन्द्रापीडो वर्तते इत्युपलभ्य प्राप्यास्य
 चन्द्रापीडस्य पिता तारापीडो निर्भरानन्देन निविडप्रमोदेन मन्दं गमनं यस्यैवभूतोऽमलं निर्मलमागलितमी-
 पत्स्वस्थानाद्भृष्टमुत्तरीयांशुकमुपसंन्यनवस्त्रमार्कषयन्स्वस्थानं नयन् । राज्ञो गौरवसाम्यादुत्तरीयांशुकस्य शुभ्रस्व-
 साम्यादाह—मन्दरेति । मन्दर इव मेरुरिव क्षीरोदजलम् । प्रहर्षेति । प्रहर्षात्प्रमोदानेत्रजलबिन्दुवर्ष-
 तीत्येवंशीलः स तथा । जलबिन्दूनां शुचित्वे मुक्ताफलसाम्यमाह—मुक्तेति । मुक्तो मुक्ताफलानामासरो

पितरं दूरादेवावतीर्य वाजिनश्चूडामणिमरीचिमालिना मौलिना महीमगच्छत् । अथ
रितभुजेन 'एह्येहि' इत्याहूय पित्रा गाढमुपगूढः सुचिरं परिष्वज्य तत्कालसंनिहिता
भौतनीयानां कृतनमस्कारः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत राज्ञा । तयापि
सर्वान्तःपुरपरिवारया प्रेत्युद्गम्याभिनन्दितापगमनः कृतागमनमङ्गलाचारो दिग्विजयसं
भिरेव कथाभिः कंचित्कालं स्थित्वा शुक्रनासं द्रष्टुमाययौ । तत्राप्यमुनैव क्रमेण
स्थित्वा निवेद्य वैशम्पायनं स्कन्धावारवर्तिनं कुशलिनमालोक्य च मनोरमामागत्य वि
वतीभवन एव सर्वाः स्नानादिकाः परवश ईव क्रिया निरवर्तयत् । अपराह्णे निजमेव
नमयासीत् । तत्र च रणरणकखिद्यमानमानसः कादम्बर्या विना न केवलमात्मानं स्व
भवन्तीनगरं वा सकलमेव महीमण्डलं शून्यममन्यत । ततो गन्धर्वराजपुत्रीवार्ताश्रव
कश्च महोत्सवमिवोत्सवमिवेप्सितवरप्राप्तिकालमिवाभूतोत्पत्तिसमयमिव पत्रलेखागमनं प्रत्यपात्त

ततः कतिपयदिवसापगमे मेघनादः पत्रलेखामादायागच्छत् । उपानयचैनाम् । कृ
स्कारां च दूरादेव स्मितेन प्रकाशितप्रीतिश्चन्द्रापीडः प्रकृतिवल्लभापि कादम्बरीसका
सादलब्धापरसौभाग्यामिव वल्लभतरतामुपागतामुत्थायातिशयदर्शितादरमालिलिङ्ग

मुखं प्रतस्थे । दृष्ट्वा च पितरं जनकं दूरादेव वाजिनोऽश्वादवतीर्य चूडामणिः शिरोमणिस्तस्य मरीचयः
यस्ता मलति धारयतीत्येवंशीलेन मौलिना मस्तकेन महीं वसुधामगच्छत् । पद्माङ्गं प्रणाममकरोदित्यर्थः
थेति । प्रणामानन्तरं प्रसारितभुजेन विस्तारितबाहुना पित्रा एहि एहि इत्याहूय गाढमल्यार्थमुपगूढ आ
सुचिरं बहुकालं परिष्वज्यालिङ्ग्य तस्मिन्काले संनिहितानां समीपगतानां च माननीयानां पूज्यान
विहितो नमस्कारो येनैवंभूतश्चन्द्रापीडः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनं राज्ञानीयत प्राप्यत । तयापि नि
वत्यापि तथैव पूर्वाङ्करीतथैव सर्वान्तःपुरस्य परिवारो यस्याः सा तथा प्रेत्युद्गम्याभिमुखमागत्याभि
श्लाघितमागमनं यस्य सः । कृतो विहित आगमनस्य मङ्गलाचारः क्रियाविशेषो यस्य सः । दिशां
स्वायत्तीकरणं तत्संबद्धाभिस्तद्विषयकाभिः कथाभिर्वार्ताभिः कंचित्कालं मातुर्गृहे स्थित्वा शुक्रनासं द्रष्टुं
किंतुमाययावाजगाम । तत्राप्यमुनैव क्रमेण पूर्वाङ्कन्यायेन सुचिरं बहुकालं स्थित्वा स्कन्धावारवर्तिनं कु
वैशम्पायनं निवेद्य विज्ञाप्यालोक्य निरीक्ष्य च मनोरमां वैशम्पायनजननीमागत्य विलासवतीभव
सर्वाः समप्राः स्नानादिकाः क्रियाः परवश इव परायत्त इव निरवर्तयन्निर्वर्तितवान् । अपराह्णे मध्याह्णे
निजमात्मीय मेव भवनं कुमारोऽयासीदगात् । तत्र च रणरणकेतोत्कण्ठया खिद्यमानं पीड्यमानं
यस्यैवविधः कादम्बर्या विना न केवलमात्मानं स्वभवनं स्वगृहमवन्तीनगरं सकलमेव मही
शून्यममन्यतागण्यत । ततस्तदनन्तरं गन्धर्वराजपुत्र्या या वार्ता किंवदन्ती तस्याः श्रवणमाकर्ण्य तत्र
उत्कण्ठितश्च महोत्सवमिवोत्सवमिवेप्सितोऽभिलषितो यो वरस्तस्य प्राप्तिकालो लब्धिसमयस्तस्मिन्

खाम् । मेघनादं च प्रणतं पृष्ठे करकिसलयेन पस्पर्श । समुपविष्टश्चाब्रवीत्—‘पत्रलेखे, कथय तत्रभवत्या महाश्वेतायाः समदलेखाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशलम् । कुशली वा सकलस्तमालिकाकेयूरकादिपरिजनः’ इति । साब्रवीत्—‘देव, यथाज्ञापयसि भद्रम् । त्वामर्चयति शेखरीकृताञ्जलिना ससखीजना सपरिजना देवी कादम्बरी’ इति । एवमुक्तवतीं पत्रलेखामादाय मन्दिराभ्यन्तरं विसर्जितराजलोको विवेश । तत्र चोत्ताम्यता मनसा धारयितुमपारयन्कुतूहलमतिप्रीत्या दूरमुत्सारितपरिजनः प्रविश्यागारमचिरप्ररूढायाः स्थलकमलिन्याः पृथुभिरुन्नालैः पलाशैर्विरचिततपत्रकुलाया अध्यास्य मध्यभागमन्यतरस्य मरकतपताकायमानस्य पत्रमण्डपस्य तले चरणारविन्देन समुत्सार्य सुखप्रसुप्तं हंसमिथुनमुपविश्याप्राक्षीत्—‘पत्रलेखे, कथय कथमसि स्थिता । कियन्ति वा दिनानि । कीदृशो वा देवीप्रसादः । का वा गोष्ठ्यः समभवन् । कीदृशो वा कथाः समजायन्त । ’को वातिशयेनास्मान्स्मरति । कस्य वा गुरीयसि प्रीतिः’ इति । एवं पृष्टा च व्यजिज्ञपत्—‘देव, दत्तावधानेन श्रूयताम्, यथा स्थितास्मि, यावन्ति वा दिनानि, यादृशो वा देवीप्रसादः, यथा वा गोष्ठ्यः समभवन्, यादृश्यश्च कथाः समजायन्त ।’ ततः खल्वागते देवे केयूरकेण सह प्रतिनिवृत्त्याहं तथैव कु-

समुपविष्टश्चेत्यब्रवीदित्युच्यते । इतिशब्दोक्तमाह—पत्रलेखे इति । हे पत्रलेखे, कथय निवेदय तत्रभवत्यः पूज्याया महाश्वेताया मदलेखया सहवर्तमानाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशलं वर्तते । कुशली वा सकलः समस्तस्तमालिकाकेयूरकादिपरिजनः । साब्रवीदुच्यते । हे देव, यथाज्ञापयस्याज्ञां करोषि तथा भद्रं कुशलं वर्तते । शेखरीकृतो योऽञ्जलिस्तेन कृत्वा ससखीजना सवयस्या सपरिजना सपरिच्छदा च देवी कादम्बरी त्वां भवन्तमर्चयति पूजयति । इत्येवमुक्तवतीं कथितवतीं पत्रलेखामादाय गृहीत्वा । विसर्जितेति । विसर्जितो राजलोको येनैवंभूतो मन्दिराभ्यन्तरं विवेश प्रविष्टवान् । तत्र चेति । तस्मिन्नेव स्थल उत्ताम्यता विरहेणोत्पता मनसा चेतसा कुतूहलमाश्चर्यं धारयितुं सम्यक्तया ज्ञातुमपारयन्नशक्नुवन्, अतिप्रीत्यातिस्नेहेन दूरमुत्सारितो विसर्जितः परिजनो येनैवंभूतोऽगारं गृहं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा पृथुभिर्विस्तीर्णैरुन्नालैः पलाशैः पत्रैर्विरचितं विहितमातपकृत्यं छत्रकार्यं यथैवंविधायाः स्थलकमलिन्या मध्यभागमध्यास्याधित्यान्यतरस्य पूर्वोक्तस्य भिन्नस्य मरकतस्यादमगर्भस्य या पताका वैजयन्ती तद्वाचरमाणस्य पत्रमण्डपस्य तले सुखप्रसुप्तं हंसमिथुनं चरणारविन्देन समुत्सार्य दूरीकृत्य तत्रोपविश्याप्राक्षीत्प्रश्रमकार्षात् । हे पत्रलेखे, कथय प्रतिपादय । कथं केन प्रकारेण स्थितासि । कियन्ति वा दिनानि वासराणि । स्थितेति शेषः । कीदृशः, पूर्वस्मादधिको न्यूनो वा देव्याः कादम्बर्याः प्रसादः प्रसन्नता । का वा गोष्ठ्योऽन्योन्यसंलापाः समभवन्संजाताः । कीदृशो वा कथाः सखीनां वार्ताः समजायन्त समभवन् । को वातिशयेन बाहुल्येनास्मान्स्मरति स्मरणविषयीकरोति । कस्य वा

सुमशयनीयसमीपे समुपाविशम् । अतिष्ठं च सुखं नवनवाननुभवन्ती देवीप्रसादान् । किं बहुना प्रायेण मम चक्षुषि चक्षुः, वपुषि वपुः, करे करपल्लवम्, नामाक्षरेषु वाणी, प्रीतौ हृदयं देव्याः सकलमेव तं दिवसमभवत् । अपराह्णे च मामेवावलम्ब्य निष्क्रम्य हिमगृहकात्संचरन्ती यदृच्छया निषिद्धपरिजना वल्लभबालोद्यानं जगाम । तत्र च सुधाधवलां कालिन्दीजलतरङ्गमय्येव मरकतसोपानमालया प्रमदवनवेदिकां मध्यारोहत् । तस्यां च मैणिस्तम्भावष्टम्भस्थिता स्थित्वा च मुहूर्तमिव हृदयेन सह दीर्घकालमवधार्य किमपि व्याहर्तुमिच्छन्ती निश्चलधृततारकेण निष्पन्दपक्ष्मणा चक्षुषा सुखं मे सुचिरं व्यलोकयत् । विलोकयन्त्येव च कृतसंकल्पा मदनाग्निं प्रवेष्टुमिच्छन्ती सस्त्राविव खेदाम्भःस्रोतसि । स्रोतसेव तरलीकृता समकम्पत । कम्पिताङ्गी च पतनभियेवागृह्यत विषादेन ।

अथ मया विदिताभिप्रायया तन्मुखविनिवेशितनिष्कम्पनयनदत्तावधानया 'आज्ञापय' इति विज्ञापिते निजावयवैरपि वेपथुमद्भिर्निवार्यमाणेव रहस्यश्रवणलज्जया त्मप्रतिमामपि लिखितमणिकुट्टिमेन चरणाङ्गुष्ठेनापक्रमायेवामृशन्ती, भवनकलहं सान्कुट्टिमोल्लेखमुखरितनू-

सह प्रतिनिवृत्य पश्चाद्गतां तथैव पूर्वोक्तरीत्यैव कुसुमशयनीयसमीपे समुपाविशं समुपाविष्टा । नवनवान्देवी-प्रसादाननुभवन्त्यहं सुखमतिष्ठम् । किं बहुना जल्पितेन । प्रायेण बाहुल्येन मम चक्षुषि देवीचक्षुरिति । देवीपदं प्रत्येकमभिसंबध्यते । चक्षुरित्यनेन संमुखमद्विषयकप्रेक्षणातिशयः । वपुषि वपुरित्यवियोगातिशयः । करे करपल्लवमिति मद्विषयकः कश्चिच्चमत्कारातिशयः । नामाक्षरेषु वाणीत्यनेन प्रश्नातिशयः । प्रीतौ हृदयमिति रहस्यप्रीत्यतिशयश्च व्यज्यते । देव्याः पूर्वोक्तं सकलमेव तं दिवसमभवत् । अपराह्णे च मामेवावलम्ब्या लम्बनी-कृत्य हिमगृहकान्निष्क्रम्य निर्गत्य यदृच्छया खेच्छया संचरन्ती व्रजन्ती निषिद्धपरिजना वल्लभं बालोद्यानं जगाम गतवती । तत्र चेति । तस्मिन्बालोद्याने सुधया पूर्वोक्तया धवलां शुभ्रां प्रमदवनवेदिकामध्यारोहदधिरोहणं कृतवती मरकतस्य या सोपानमाला तया कालिन्दी यमुना तस्या जलतरङ्गाः प्रचुरा यस्या एवंविधैव । तस्यां चेति । प्रमदवनवेदिकायां मणिस्तम्भलक्षणो योऽवष्टम्भस्तस्मिन्स्थिता तदाधारेणासेदुषी । विरहातिशयं व्यञ्जयन्नाह—स्थित्वा चेति । मुहूर्तमिव स्थित्वावस्थितिं कृत्वा हृदयेन मनसा सह दीर्घकालमवधार्य निश्चल्य किमपि व्याहर्तुं कथयितुमिच्छन्त्यभिलषन्ती निश्चयं धृता तारका कनौनिका यस्मिन्, निष्पन्दं निश्चलं पक्ष्म नेत्ररोम यस्मिन्नेवभूतेन चक्षुषा नेत्रेण मे मम मुखं सुचिरं बहुकालं व्यलोकयदपश्यत् । विलोकयन्त्येव पश्यन्त्येव कृतः संकल्पो यया सा । संकल्पकार्यमाह—मदनेति । मदन एवाग्निर्वह्निस्तं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुमिच्छन्ती वान्छन्ती । एतेन मदनदाहस्यासह्यतातिशयो बोध्यते । अग्निप्रवेशस्य स्नानपूर्वकत्वादाह—सस्त्राविवेति । खेदाम्भसो धर्मजलस्य स्रोतसि प्रवाहे सस्त्राविव स्नानं कृतवतीव । एतेन स्वेदातिशयश्च व्यज्यते । स्रोतसा तरलीकृतेव समकम्पताचलत । कम्पितमङ्गं यस्या एवंविधा च पतनभियेव विषादेनागृह्यतोपादीयत ।

पुरेण चरणारविन्देन विसर्जयन्ती, कर्णोत्पलमधुकुरानपि स्विच्छद्वदनव्यञ्जनीकृतेनांशुकपलवे-
नोत्सारयन्ती, ताम्बूलवीटिकाशकलमुत्कोचमिव दन्तखण्डितं शिखण्डिने ददती, वैनदेव-
ताश्रवणशङ्कितेव मुहुर्मुहुरितस्ततो विलोकयन्ती, वक्तुकामापि न शक्नोति स्म किञ्चिदपि
लज्जाकलितगद्गदा गदितुं प्रयत्नतोऽपि चे सा निःशेषम् । ज्वलता मदनानलेनेव दग्धा,
अजस्रं प्रवहता नयनोदकेनेवोढा, प्रविशद्भिर्दुःखैरिवाक्रान्ता, पतद्भिः कुसुमचापशरैरिव
शकलीकृता, निष्पतद्भिः श्वसितैरिव निर्वासिता, हृदयवर्तिभिश्चिन्ताशतैरिव विधृता, निः-
श्वासपायिभिर्मधुकुरकुलैरिव निपीता न प्रावर्तत वाणी । केवलं दुःखसहस्रगणनाय मुक्ता-
क्षमालिकामिव कल्पयन्ती गलद्भिरस्पृष्टकपोलस्थलैः शुचिभिरधोमुखी नयनजलबिन्दुभि-
र्दुर्दिनमदर्शयत् । तदा च तस्याः सकाशादशिक्षतेव लज्जापि लज्जालीलाम्, विनयोऽपि
विनयातिशयम्, मुग्धतापि मुग्धताम्, वैदग्ध्यमपि वैदग्ध्यम्, भयमपि भीरुताम्, विभ्र-

र्षणं तेन मुखरितं वाचालं नूपुरं यस्यैवंभूतेन चरणारविन्देन भवनकलहंसानपि गृहकदम्बानपि विसर्जयन्ती
मानसगमनायाज्ञां प्रयच्छन्ती । विरहवशात्सचिन्तायाः स्त्रियोऽहुष्टेन भूमिकर्षणं स्त्रीजातिस्वभावः । विसर्जय-
न्तीत्यनेन हंसापेक्षयापि गत्या शब्देन च चरणारविन्दस्याधिक्यमिति व्यज्यते । **कर्णेति** । स्विद्यत्स्वेदं प्रामुव-
द्यद्वदनं मुखं तत्र व्यजनीकृतो योऽशुकपलवस्तेन कर्णोत्पलमधुकुरानप्युत्सारयन्ती दूरीकुर्वन्ती । अनेन कर्णो-
त्पले सौगन्ध्यातिशयो द्योत्यते । **ताम्बूलेति** । ताम्बूलस्य नागवल्लीदलस्य वीटिका प्रसिद्धा तस्याः शकलं
खण्डं दन्तखण्डितं रदनचर्वितमुत्कोचमिव लज्जामिव शिखण्डिने कलापिने ददती प्रदानं कुर्वती । **वनेति** ।
वनस्यारण्यस्य देवताधिष्ठात्री तया श्रवणमाकर्णनं तेन शङ्कितेवेतस्ततश्चतुर्दिक्षु मुहुर्मुहुर्वारंवारं विलोकयन्ती
पश्यन्ती । **ज्वलतेति** । दीप्तिमता मदनरूपोऽनलो वह्निस्तेन दग्धेव ज्वलितेव । अजस्रं निरन्तरं प्रवहता
चलता-नयनोदकेन नेत्राम्भसोढेव बाहितेव । **प्रविशद्भिरिति** । प्रविशद्भिः प्रवेशं कुर्वद्भिः । हृदय इति शेषः ।
एवंविधैर्दुःखैरसुखैराक्रान्तेव व्यासेव । पतद्भिरिवोपरिपतनं कुर्वद्भिः कुसुमचापः कन्दर्पस्तस्य शरैर्बाणैः शकली-
कृतेव खण्डीकृतेव । **निष्पतद्भिरिति** । निष्पतद्भिर्बह्निर्निर्गच्छद्भिः श्वसितैः श्वासैर्निर्वासितेव हृदयादूरीकृ-
तेव । **हृदयेति** । हृदयवर्तिभिश्चिन्ताशतैर्विधृतेव रक्षितेव । **निःश्वासेति** । निःश्वासं वदनानिलं पिब-
न्तीत्येवंशीला निःश्वासपायिनस्तैरेवंभूतैर्मधुकुरकुलैर्भ्रमरसमूहैर्निपीतेव पानविषयीकृतेव । अतोऽस्या वाणी वाङ्
न प्रावर्तत न प्रवृत्ता बभूव केवलं साधोमुख्यवाङ्मुखी दुःखानां सहस्रं तद्गणनाय पृथक्संख्यां कर्तुम् । शुचि-
त्ववर्तुलसाम्यादाह—**मुक्तेति** । मुक्ताया अक्षमालिकां जपमालामिव कल्पयन्ती रचयन्ती । गलद्भिः सवद्भि-
रस्पृष्टमस्पर्शितं कपोलस्थलं अधोमुखत्वाद्भास्वत्परप्रदेशो यैरेवंविधैः शुचिभिर्नयनजलबिन्दुभिः कृत्वा दुर्दिनं
मेघजं तमोऽदर्शयद्दर्शितवती । मया पृष्ठा केवलं रुदनमेव चक्रे इति भावः । **तदाचेति** । तस्मिन्काले तस्याः
कादम्बर्याः सकाशात्समीपाज्जपि त्रपापि लज्जाया लीला स्वभावः संकोचरूपस्त्वामशिक्षत शिक्षितवती ।

मोऽपि विभ्रमिताम्, विषादोऽपि विषादिताम्, विलासोऽपि विलासम् । तथाभूता च 'देवि, किमिदम्' इति विज्ञापिता मया प्रमृज्य लोहितायमानोदरे लोचने दुःखप्रकर्षणात्मनः समुद्रन्धनायेव मृणालकोमलया बाहुलतया वेदिकाकुसुमपालिकाप्रथितकुसुममालामवलम्ब्य समुन्नतैकभ्रूलता मृत्युमार्गमिवालोकयन्ती दीर्घमुष्णं च निश्चसितवती । तद्दुःखकारणमुत्प्रेक्षमाणया च कथनाय पुनःपुनरनुबध्यमाना मया व्रीडया नखमुखविलिखितैकेतकीदलानि लिखित्वेव वक्तव्यमर्पयन्ती विवक्षास्फुरिताधरा निश्वासमधुकरानिवोपांशु संदिशन्ती क्षिति-तलनिहितनिश्चलनयना सुचिरमतिष्ठत् ।

क्रमेण च भूयो मन्मुखे निधाय दृष्टिं पुनःपुनरर्थापूर्यमाणलोचनच्युतैर्मदनानलधूमधूसरां वाचमिव क्षालयन्ती बाष्पजलबिन्दुभिः, बाष्पजलबिन्दुव्याजेन च विलेक्षस्मितस्फुरितैर्दशनांशुभिः साध्वसविस्मृतानि पूर्वानभिधेयवर्णानिव ग्रथती कथमपि व्याहाराभिमुखमात्मानमकरोत् । अत्रवीच माम्—'पत्रलेखे, वल्लभतया तस्मिन्स्थाने न तातो नाम्बा न महाश्वेता न मदलेखा न जीवितम्, यत्र मे भवती दर्शनात्प्रभृति प्रियासि । न जाने, केनापि कारणेनापहस्तितसकलसखीजनं त्वयि विश्वसिति मे हृदयम् । कमपरमुपालभे । कस्य वान्यस्य

तथा विभ्रमोऽपि चित्तपरिवृत्तिलक्षणोऽपि विभ्रमितात् । एतैनात्यन्तचिन्तास्थैर्यं सूचितम् । तथा विषाद इष्टविषयेषु प्रातिक्स्वरूपोऽपि विषादिताम् । एतेनेष्टेष्वनुकूलतालक्षण उत्साह एव प्रसिद्ध इति ध्वनितम् । विलासोऽपि परव्यामोहनानुकूलव्यापाररूपोऽपि विलासम् । एतेन विचित्रैव चेष्टा स्वीकृतेति व्यज्यते । **तथा-भूता चेति ।** एवंरूपा सा कादम्बरी हे देवि, किमिदमिति मया विज्ञापिता पृष्ठा सती लोहितायमानमारक्तमुदरं मध्यं ययोरेवंविधे लोचने प्रमृज्य प्रमार्जनं कृत्वा दुःखप्रकर्षणात्मनः स्वस्य समुद्रन्धनायेव मृणालवत्कोमलया बाहुलतया कारणभूतया वेदिकाया या कुसुमपालिका तथा प्रथिता या कुसुममाला स्रक्तामवलम्ब्याश्रित्य समुन्नतैका भ्रूलता यया सैवंविधा मृत्युमार्गमिवालोकयन्ती पश्यन्ती दीर्घं लम्बायमानमुष्णं तप्तं च निश्चसितवती निश्वासं मुक्तवती । तस्य निश्वासमोचनस्य दुःखस्य कारणं नियामकमुत्प्रेक्षमाणया ज्ञातुमिच्छया मया कथनाय पुनःपुनरनुबध्यमाना व्रीडया लज्जया नखमुखेन नखराग्रेण विलिखितानि केतकीदलानि । अक्षरसाम्येनाह—लिखित्वेव वक्तव्यमभिधेयमर्पयन्ती । वक्तुमिच्छा विवक्षा तथा स्फुरितावधरौ यस्याः सा । अधरकम्पमिषादुत्प्रेक्षते—**निश्वासेति ।** निश्वासमधुकरानुपांशु रहसि संदिशन्तीव कथयन्तीव क्षितितले निहिते स्थापिते निश्चले नयने यया सा सुचिरं चिरकालं यावदतिष्ठति स्थिता ।

क्रमेण परिपाठ्या भूयो मन्मुखे दृष्टिं निधाय स्थापयित्वा पुनः पुनर्वारंवारम् । अथेत्यानन्तर्यं । आपूर्यमाणे लोचने ताभ्यां च्युतैर्गलितैर्बाष्पजलबिन्दुभिर्मदनानलस्य यो धूमस्तद्द्रुसरां मलिनां वाचं वाचालतां क्षालयन्तीव । **वाष्पेति ।** बाष्पजलबिन्दुव्याजेन विलेक्षमभिनवं यस्मिन् तेन स्फुरितैर्दपितैर्दशनांशुभिर्दन्तमयूखैः साध्वसेन भयेन विस्मृतानि पूर्वानभिधेयवर्णान्वाच्याक्षरान्ग्रथतीव । अत्र बाष्पबिन्दूनां वर्तुलतयाक्षरसाम्यं दशनांशूनां वित-ततया गुणसाम्येन ग्रन्थनमित्यर्थः । कथमपि महता कष्टेन व्याहाराभिमुखं भाषिताभिमुखमात्मानमकरोदन्वति-

कथयामि परिभवम् । केन वान्येन सह साधारणीकरोमि दुःखम् । दुःखभारमिममसत-
निवेद्य भवत्यास्यक्ष्यामि जीवितम् । जीवितेनैव शपामि ते । स्वहृदयेनापि विदितवृत्तान्ते ।
नामुना जिह्वेति, किमुतापरहृदयेन । कथमिव मादृशी रजनिकरकिरणावदातं कौलीनेव-
कुलं कलङ्कयिष्यति । कुलक्रमागतां च लज्जां परित्यक्ष्यति । अकन्यकोचिते वा चापले चै-
प्रवर्तयिष्यति । साहं न संकल्पिता पित्रा, न दत्ता मात्रा, नानुमोदिता गुरुभिः, न किं-
त्संदिशामि, न किञ्चित्प्रेषयामि, नाकारं दर्शयामि । कातरा चानाथेव बलादवलितेन गुरु-
र्हणीयतां नीता कुमारेण चन्द्रापीडेन । कथय महतां किमयमाचारः, किं परिचयस्येदं फल-
यदेवमभिनवविसकिसलयतन्तुसुकुमारं मे मनः परिभूयते । अपरिभवनीयो हि कुमारि-
जनो यूनाम् । प्रायेण प्रथमं मदनानलो लज्जां दहति, ततो हृदयम् । आदौ विनयादिकं सुदूर-
मेषुशराः खण्डयन्ति, पश्चान्मर्माणि । तदामन्त्रये भवतीं पुनर्जन्मान्तरसमागमाय । नतवृत्तिः
त्वत्तोऽन्या प्रियतरा । प्राणपरित्यागप्रायश्चित्ताचरणेन प्रक्षालयाम्यात्मनः कलङ्कम् । इहकुम्भः
धाय तूष्णीमभूत् ।

अहं तु यत्सत्यमविदितवृत्तान्ततया ह्रीतेव भीतेव विलक्षेव विसंज्ञेव सविषादं वि-
स्रवती—देवि, श्रोतुमिच्छामि । आज्ञापय किं कृतं देवेन चन्द्रापीडेन । को वापराधः

न्यस्य कथं वा परिभवं कथयामि निवेदयामि । केन वान्येन सह दुःखं साधारणीकरोमि । असह्यं सोढुमश-
दुःखभारं भवत्या निवेद्य कथयित्वा जीवितं त्यक्ष्यामि दूरीकरिष्यामि । ते तव पुरस्ताज्जीवितेनैव शपामि दूरीकरोति
करोमि । एतस्मादधिकः कोऽपि शपथो नास्तीति भावः । विदितवृत्तान्तेन ज्ञातस्वरूपेणामुना स्वहृदयेनापि कर्णपूरी-
लज्जां प्राप्नोमि । किमुतापरहृदयेन भण्यते । मादृशी स्त्री कथमिव रजनिकरश्चन्द्रस्तस्य किरणा गभस्तयस्त्व-
निर्मलं कुलं वंशः कौलीनेन जनापवादेन कलङ्कयिष्यति मलिनयिष्यति । कुलक्रमागतां परम्परायातां तेषां सेक-
त्रपां परित्यक्ष्यति परिहरिष्यति । अथवा कन्यकोचितं कन्यकाजनस्यानुचितेऽयोग्ये वा चापले चपलता तत्रोद्यता-
प्रवर्तयिष्यति प्रवृत्तिं कारयिष्यति । साहं कादम्बरी न संकल्पिता पित्रा जनकेनोद्वाहार्थं न कस्य-
विषयीकृता । तथा न मात्राम्बया दत्तार्पिता । इदं सुष्ठु कृतमित्येवंप्रकारेण गुरुमिद्वैदैः नानुमो मूढं मानसं
किञ्चिदसंदिशामि कथयामि । न किञ्चित्प्रेषयामि प्रेषणं करोमि । नन्तारं देहविकृतिं दर्शयामि प्र-
कातरा चानाथेवाहं बलाद्धठेनावलिप्तेन दर्पितेन कुमारेण चन्द्रापीडेन गुरुर्गुर्वी या गर्हणीयता ति संभावनां
नीता प्रापिता । एवं कथय निवेदय महतां सत्पुरुषाणाम् । किमिति प्रश्ने । अयमाचारः कुलक्रमाग-
किं वा परिचयस्य संस्तवस्येदं फलम्, यदेवंप्रकारेणाभिनवो यो विसकिसलयस्य तन्तुस्तद्वत्सुकु-
मे मम मनोऽनेन परिभूयते पराभवविषयीक्रियते । हि यस्मात्कारणात्कुमारिकाजनोऽपरिभवनीयो त्याकलयति ।
भवितुं न योग्यम् । प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन प्रथमं मदनानलो लज्जां त्रपां दहति भस्मीकरोति । स्तब्धग्नो यो
चेतो दहति । तथा कुसुमेषुः कंदर्पस्तस्य शरा आदौ प्रथमं विनयादिकं खण्डयन्ति शकलीकुर्वन्ति । पश्चात्तद्वत्तु यो

मोर्डा
'देवि । केन वा खल्वविनयेन खेदितमखेदनीयं देव्याः कुमुदकोमलं मनः । श्रुत्वा प्रथममु-
त्सृज्य जीवितायां मयि पश्चात्समुत्सृज्यति जीवितम्' इति । एवमभिहिता च पुनरवदत्—
'अत्र वेदयामि ते । अवहिता शृणु । स्वप्रेषु प्रतिदिवसमागत्यागत्य मे रहस्यसंदेशेषु निपुणधूर्तः
पञ्जरशुकसारिका दूतीः करोति । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्रोदरेषु व्यर्थमनोरथमोहितमानसः
संकेंतस्थानानि लिखति । स्वेदप्रक्षालिताक्षरानपि निपतितसाज्जनोऽश्रुविन्दुपङ्क्तिः कथितात्माव-
स्थानान्मनोहरान्संमोहाशानुवर्तिनो मदनलेखान्प्रेषयति । निर्जानुरागेण बलादरञ्जयदलक्त-
करसेनेनेव चरणौ । अविनयनिश्चेतनो नखप्रतिबिम्बितमात्मानं बहु मन्यते । उपवनेष्वेका-
किन्याः प्रहणभयपलायमानायाः पल्लवलम्बांशुकदशाप्रतिहतगमनया गृहीत्वेव सखीभिरपि-
ताया मैत्रेयाप्रगल्भः पराङ्मुखायाः परिध्वङ्गमाचरति । स्तनस्थले मे लिखनपत्रलेखं कुटि-
लतामिहानृजुप्रकृतिः प्रकृतिमुग्धं मनः शिक्षयति । हृदयोत्कलिकातरंगवातैरिव शीतलैर्मुख-

६

पयीकर्तुं मेच्छाम्यभिलषामि । आज्ञापय प्रतिपादय । देवेन चन्द्रपीडेन किं कृतं किं विहितम् । को वापराध
आगः स मजनि समभूत् । खलु निश्चितम् । केन वा विनयेन देव्याः कादम्बर्या अखेदनीयं कुमुदवत्कोमलं
सुकुमारं मनः खेदितं खेदं प्रापितम् । एतच्छ्रुत्वाकर्ण्यहं प्रथममुत्सृज्य जीवितायां त्यक्तप्राणितायां मयि सत्यां
पश्चात्तदन्तरं जीवितं त्वं समुत्सृज्यसि त्यज्यसि । इत्येवं मयाभिहिता कथिता पुनर्भूयोऽवददवोचत् ।
आवेदयामि ते कथयामि ते तव । अवहिता दत्तावधाना त्वं शृण्वार्कण्य । स्वस्यैव विरहावस्थविलासान्कुमाराध्या-
सवशात्तर्कितनुबन्धित्वेन स्वप्रेषु पश्यन्नाह—**स्वप्रेष्विति** । स्वप्रेषु प्रतिदिवसं प्रत्यहमागत्यागत्य निपुणो धूर्तो मे
मम रहस्यसंदेशेषूपानुशंसिदिष्टेषु । तत्र च कुमाराध्यासवशाच्छुकसारिकानां शब्दमधिकृत्याह—**पञ्जररिति** ।
पञ्जरस्थाः वशुकाः कीराः सारिकाः पीतपादा दूतीः करोति । तन्मुखेनैव संदिष्टसंदेशान्कथापयतीत्यर्थः ।
श्रवणदन्तपत्रोदरेषु समाध्यासमधिकृत्याह—**सुप्ताया इति** । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्राणामुदरेषु व्यर्थः संगम-
विषयो यो विमनोरथोऽभिलाषस्तेन मोहितं मानसं यस्य सः । संकेतस्थानानि लिखति लिपीकरोति । कपो-
लयोः पत्रवत् पल्लिलेखामधिकृत्याह—**स्वेदति** । स्वेदेन घर्मेवारिणा प्रक्षालिता धौता अक्षरा येषु तान् । **नि-**
पतितेति च । निपतिता ये साज्जना अश्रुविन्दवस्तेषां पङ्क्त्या कथितमात्मावस्थानं येषु तान्मनोहरान्संमोहानुव-
र्तिनः संमोहाकारिणो मदनलेखान्प्रेषयति प्रेषणं करोति । स्वाभाविकचरणयोरारुण्यमधिकृत्याह—**निजेति** ।
निजानुरागेणा बलाद्धठादाद्रालक्तकरसेनेवाशुक्यावकव्रवेणेन चरणान्तरञ्जयत् । नखानां स्वच्छतां व्यज्यंस्तेषु
प्रतिबिम्बमधिकृत्याह—**अविनयेति** । मामुक्त्वा गत इत्यविनयस्तेन निश्चेतनो नखेषु प्रतिबिम्बितमात्मानं
बहुमन्यते । अधिकं जानातीत्यर्थः । यद्यपि नखेषु यः कश्चन प्रतिबिम्बस्तथापि तदध्यासवशात्तस्यैवेत्यर्थः । उप-
वनेषु सर्वतः कोमलपल्लवानामाश्लेषमधिकृत्याह—**उपवनेष्विति** । उपवनेष्वेकाकिन्या असहायायाः केनचि-
त्पुरुषेण ग्रहणं तस्माद्व्यर्थं तेन पलायमानाया नश्यन्त्याः पल्लवेषु लम्बाया अंशुकदशा तथा प्रतिहतं गमनं यस्या

मरुद्धिः श्रमजलशीकरतारकितावलीकचाटुकारः कपोलौ वीजयति । स्वेदसलिलशिथिलित-
ग्रहणगलितोत्पलशून्येनापि करेण यथाङ्कुरानिव नैखकिरणाञ्जुद्धान्दुर्विदग्धः कर्णपूरीकरोति ।
वल्लभतरवालवकुलसेककालकवलीकृतान्सुरागण्डूषान्सैकचग्रहमसकृद्भृष्टो मां पाययति । भव-
नाशोकेताडनोद्यतान्पादप्रहारान्दुर्वुद्धिर्विडम्बितः शिरसा प्रतीच्छति । मन्मथमूढमानसश्च
'कथय हे पत्रलेखे, केन प्रकारेण निश्चेतनो निषिध्यते । प्रत्याख्यानमपीर्ष्या संभावयति ।
आक्रोशमपि परिहासमाकलयति । असंभाषणमपि मानं मन्यते । दोषसंकीर्तनमपि स्मर-
णोपायमवगच्छति । अवज्ञानमप्यनियन्त्रणं प्रणयमुत्प्रेक्षते । लोकापवादमपि यशो गणयति'
इति । तामेवंवादिनीमाकर्ण्य प्रहर्षरसनिर्भरा मनस्यकरवम्—'अहो चन्द्रापीडमुद्दिश्य सुदूर-
माकृष्टा खल्वियं मकरकेतुना । यदि च सत्यमेवै कादम्बरीव्याजेन साक्षान्मनोभवचित्तवृत्तिः
प्रसन्ना देवस्य, ततः सहजैः सादरं संवर्धितैः प्रत्युपकृतमस्य गुणैः, यशसा धवलिताः ककुभः'
यौवनेन रतिरससागरतरंगैः पातिता रत्नवृष्टिः, यौवैनविलासैर्लिखितं नाम शशिनी, सौभा-
ग्येन प्रकाशिता निजश्रीः, लावण्येनैन्दवीभिरिव वृष्टममृतं कलाभिः । तथा च चिराल्लब्धः

यति पवनं करोति । कीदृशैरिव । हृदये योत्कलिका रणरगता सैवास्थिरत्वात्तरंगाः कल्लोलास्तेषां वातैरिव ।
स्वेदसलिलेन शिथिलीकृतं यदुत्पलं तत्संरक्षणार्थं न्यस्तं यत्करतलं तन्नखप्रभायां तत्कृतयथाङ्कुरकर्णपूरवुद्धिम-
धिकृत्याह—स्वेदेति । स दुर्विदग्धः करेण शुद्धान्नखकिरणाङ्गण्डुलसाम्याद्यथाङ्कुरानिव कर्णपूरीकरोति
कीदृशेन करेण । स्वेदसलिलेन शिथिलितं तस्य ग्रहणे गलितं यदुत्पलं तेन शून्येनापि । अत्रापिशब्देन कर्णपूरी-
कृतोत्पलाभावेऽपि कर्णपूरकार्यं करोतीत्यर्थः । वल्लभतेति । वल्लभतरा ये वालवकुला लघुकेसरास्तेषां सेक-
कालस्तत्र कवलीकृतान्सुरागण्डूषान्मथयुक्तानसकृन्निरन्तरम् । अलीनां नीलत्वादाह—सकचेति । सक-
चग्रहं भृष्टो मां पाययति पानं कारयति । भवनाशोकेति । अशोकस्य गृहकङ्केलिवृक्षस्य ताडनं तत्रोद्यता-
न्पादप्रहारान्ध्वरणाभिघातान्दुर्वुद्ध्या विडम्बितः शिरसोत्तमाङ्गेन प्रतीच्छति वाञ्छति । अत्र तदध्यासवशाद-
शोकस्यापि तद्रूपत्वेन चिन्तनमित्यर्थः । विरहेण मूढतां प्रदर्शयन्नाह—मन्मथेति । मन्मथेन मूढं मानसं
यस्यैवंविधः । स्वव्यामोहं तत्रैवावरोपयन्नाह—निश्चेतन इति । त्वं कथय केन प्रकारेण निषिध्यते प्रतिषिद्धो-
ऽप्युत्कटरागवशाद्भूयेव तिष्ठति । प्रत्याख्यानेति । प्रत्याख्यानं निराकरणमीर्ष्यामसूयां संभावयति संभावनां
करोति । आक्रोशमपि निष्ठुरोक्तिमपि । परिहासं हास्यमात्रमाकलयति चिन्तयति । असंभाषणमप्यजल्पन-
मपि मानं मन्यते जानाति । दोषसंकीर्तनमपि स्मरणोपायत्वेनावगच्छति जानाति । अवज्ञानमप्यवगणनमपि
स्नेहस्य चादूनि नियन्त्रणानि तद्रहितमनियन्त्रणं प्रणयं स्नेहमुत्प्रेक्षते । लोकापवादमपि यशो गणयत्याकलयति ।
इदं च सर्वं तद्विषयकोत्कटध्यासवशाज्ज्ञेयम् । इत्येवंवादिनीं तामाकर्ण्य प्रकृष्टो यो हर्षस्तद्वक्ष्यो यो

कालो मलयानिलेन, समासादितोऽवसरश्चन्द्रोदयेन, प्राप्तमनुरूपं फलं मधुमासकुसुमस-
मृज्ज्या, गतो मदिरारसदोषो गुणताम्, दर्शितं मुखं मन्मथयुगावतारेण' इति । अथाहं प्रकाशं
'विहस्याब्रुवम्—'देवि, यद्येवमुत्सृज कोपम् । प्रसीद । नार्हसि कामापराधैर्देवं दूषयितुम् ।
एतानि खलु कुसुमचापस्य चापलानि शठस्य, न देवस्य' इत्येवमुक्तवतीं मां पुनः सकुतूहला
सा प्रत्यभाषत—'योऽयं कामः कोऽपि वा, कथय कानि कान्यस्य रूपाणि' इति । तामहं
व्यजिज्ञापम्—'देवि, कुतोऽस्य रूपम् । अतनुरेष हुताशनः । तथा हि । अप्रकाशयज्ज्वाला-
वलीः संतापं जनयति, अप्रकटयन्धूमपटलमश्रु पातयति, अदर्शयन्भस्मरज्जोनिकरं पाण्डुता-
माविर्भावयति । न च तद्भूतभेतावति त्रिभुवनेऽस्य शरशरव्यतां यन्न यातं याति यास्यति
वा । को वास्मान्न त्रसति । गृहीतकुसुमकार्मुको बाणैर्बलवन्तमपि विध्यति । अपि चानेना-
धिष्ठितानां कामिनीनां पश्यन्तीनां चिन्ताप्रियमुखसहस्रसंकटमम्बरतलम्, लिखन्तीनां दधि-
ताकारानविस्तीर्णं महीमण्डलम्, गणयन्तीनां बल्लभगुणानसंख्यानं, शृण्वन्तीनां प्रियतम-
कथामबहुभाषिणीं सरस्वतीम्, ध्यायन्तीनां प्राणसमसमागमसुखानि हसीयान्कालो हृदय-
स्यापतति' इति । एतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीत्—'पत्रलेखे, यथा कथयसि तथा

चातुर्येणैन्दवीभिध्वन्द्संबन्धिनीभिः कलाभिरिवामृतं पीयूषं वृष्टम् । पीयूषवृष्टिः कृतेत्यर्थः । तथा मलयानिलेन
मलयवायुना चिराद्बहुकालात्कालः प्रस्तावो लब्धः । तथा चन्द्रोदयेनावसरः समासादितः । तथा मधुमासः
सुरभिमासस्तस्य कुसुमसमृज्ज्यानुरूपं योग्यं फलं प्राप्तम् । मदिरिति । मदिरा कापिशायनं तस्य रसदोषो
गुणतां गतः । मन्मथयुगावतारेण मुखं दर्शितम् । कादम्बर्यनिकूलतायां सत्यामेतत्सर्वमनिकूलं जातमित्यर्थः ।
अथेति । तच्चिन्तनानन्तरं प्रकाशं प्रकटं विहस्याहमब्रुवमवोचम् । हे देवि, यद्येवं तर्हि कोपमुत्सृज त्यज ।
प्रसीद प्रसन्ना भव । कामापराधैर्देवं दूषयितुं नार्हसि न योग्या भवसि । एतानीति । एतानि पूर्वोक्तानि
खलु निश्चितं कुसुमचापस्य कंदर्पस्य चापलानि चेष्टितानि न शठस्य देवस्य चन्द्रापीडस्य । इत्येवमुक्तवतीं मां
पुनर्भूयः सकुतूहला सकौतुका सा इति प्रत्यभाषत प्रत्यवोचत् । इतिशब्दद्योत्यमाह—योऽयमिति । को-
ऽपि वा योऽयं कामः, कथय प्रतिपादय, कानि, कान्यस्य रूपाणि । ततोऽहं तां कादम्बरीं व्यजिज्ञापं विज्ञप्तिम-
करवम् । कुतोऽस्य रूपम् । एषोऽतनुर्मेहान्द्रश्यमानवह्नेर्विलक्षणो हुताशनः । तदेव दर्शयति—तथा हीति ।
ज्वालावलीः शिखाश्रेणीरप्रकाशयन्नप्रकटीकुर्वन्संतापं जनयति । अप्रकटयन्नप्रकाशयन्धूमपटलमश्रु पातयत्य-
श्रुपातं करोति । अदर्शयन्नप्रकटयन्भस्मलक्षणं रज्जोनिकरं पाण्डुतां पाण्डुरतामाविर्भावयति प्रकटयति । एता-
वति त्रिभुवने तन्न भूतम् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह—यदिति । यदस्य मदनस्य शराणां बाणानां शरव्यतां
वेध्यतां न यातं न प्राप्तम् । न कोऽपि सांप्रतं शरव्यतां याति । न कोऽपि नास्मान्नसति ।
गृहीतेति । गृहीतमात्तं कुसुमानां कार्मुकं धनुर्येनैवविधो मदनो बाणैः शरैर्बलवन्तमपि विध्यति । अपिचेति
युक्त्यन्तरे । अनेनेति । अनेन कंदर्पेणाधिष्ठितानामाश्रितानां कामिनीनां हृदयस्य हसीयान्हासकृत्काल आप-

जनोऽयं कारितः कुमारे पक्षपातं पञ्चेषुणा । यान्यस्यैतानि रूपाणि समधिकानि वा तानि मयि वर्तन्ते । हृदयादव्यतिरिक्तासीदानीं भवतीमेव पृच्छामि । उपदिश त्वं यदत्र मे सांप्रतम् । एवंविधानां वृत्तान्तानामनभिज्ञास्मि । अपि च मे गुरुजनवक्तव्यतां नीताया नितरां लज्जिताया जीवितान्मरणमेव श्रेयः पश्यति हृदयम्' इति । एवंवादिनीं भूयस्तामहमेवमवोचम्—'अलमलमिदानीं देवि, किमनेनाकारणमरणानुबन्धेन । वरोरु, अनाराधितप्रसन्नेन कुसुमशरेण भगवता ते वरो दत्तः । का वात्र गुरुजनवक्तव्यता यदा खलु कन्यकां गुरुरिव पञ्चशरः संकल्पयति मातेवानुमोदते, पितेर्व ददाति, सखीवोत्कण्ठां जनयति, धात्रीव तैरुणतायां रत्युपचारं शिक्षयति । किमिदं कथयामि ते याः स्वयं वृतवत्यः पतीन् । यदि च नैवमनर्थक एव तर्हि धर्मशास्त्रोपदिष्टः स्वयंवरविधिः । तत्प्रसीद देवि, अलममुना मरणानुबन्धेन । शौपे ते पादपङ्कजस्पर्शेन । संदिश । प्रेषय माम् । यामि । आनयामि देवि, ते हृदयदयितम्' इत्येवमुक्ते मया प्रीतिद्रवार्द्रा दृष्ट्या पिबन्तीव मां निरुध्यमानैरपि मकरकेतुशर-

तप्रत्यवोचत् । किं तदित्याह—पत्रलेखेति । हे पत्रलेखे, यथा त्वं कथयसि तथायं जनः पञ्चेषुणा कंदर्पेण कुमारे पक्षपातं कारितः । तदेव स्पष्टीकरोति—यानीति । यानि त्वया कथितान्यस्य कंदर्पस्य रूपाणि तदपेक्षया समधिकानि मयि कादम्बर्या वर्तन्त इत्यर्थः । अतिनिगूढत्वं यन्मम हृदि वर्तते तदपि भवतीमेव पृच्छामीत्याशयेनाह—भवतीमिति । भवतीं त्वामेव वा पृच्छामि प्रश्नं करोमि । अत्रार्थं हेतुमाह—हृदयेति । इदानीं सांप्रतं मम हृदयात्त्वमव्यतिरिक्ताभिज्ञासि । अत एव त्वां पृच्छामीत्यर्थः । ततो यदत्र मे मम सांप्रतं युक्तं तदुपदिश कथय । अत्र हेतुमाह—एवमिति । एवंविधानां पूर्वोद्दिष्टानां वृत्तान्तानामहमनभिज्ञास्म्यकुशला । तस्मात्त्वदीयोपदेशस्यैव प्रतीक्षा क्रियते । मम त्वेतेदेव प्रतिभातमित्याह—गुरुजनेति । गुरुजनेन मातृपित्रादिजनेन वक्तव्यतां वचनीयतां नीतायाः प्रापिताया नितरामत्यर्थं लज्जिताया मे मम मरणमेव श्रेय इति हृदयं चेतः पश्यति । जानातीत्यर्थः । इत्येवंवादिनीं भूयस्तामहमेवमवोचमबुवम् । हे देवि, अलमलं कृतं कृतम् । किमनेन व्यर्थेनाकारणमरणानुबन्धेन निष्प्रयोजनमृत्युप्रयासेन । वर इति । हे वरोरु, भगवता कुसुमशरेण ते तव वरो भर्ता दत्तः । भगवान्देव आराधित एव प्रसन्नः स्यात् । अयं तु न तथेत्याह—अनेति । अनाराधितप्रसन्नेन । का वेति । अत्र गुरुजने का वक्तव्यता का वचनीयता । यदेति । खलु निश्चितम् । यदा गुरुरिव पञ्चशरः कंदर्पः कन्यकां संकल्पयति दानेच्छाविषयीकरोति । मातेव जनन्येवानुमोदते एतत्सुष्ठु विहितमिति श्लाघते । पितेव जनकइव ददाति प्रयच्छति । सखीव वयस्येवोत्कण्ठामुत्कलिकां जनयत्युत्पादयति । धात्रीवोपमातेव तरुणतायां तारुण्यविषये रतिविषयको य उपचारो विभ्रमादिस्तं शिक्षयत्यभ्यासं कारयति । न च काश्चन स्वेच्छया पतिवरणं कुर्वन्तीत्याशयेनाह—या इति । याः पतीन्स्वयं वृतवत्यस्ता अपि

जर्जरितां भित्त्वेव लज्जां लब्धान्तरैर्निष्पतद्भिरनुरागविभ्रमैराकुलीक्रियमाणा प्रियवचनश्रवण-
श्रीत्या च खेदाश्लिष्टमुत्क्षिप्य रोमाञ्चजालकेन दधतीवोत्तरीयांशुकं प्रेङ्खत्कुण्डलमाणिक्यपत्र-
मकरकोटिलम् च शशिकिरणमयं मरणपाशमिव मकरकेतुना निहितं कण्ठे हारमुन्मोचयन्ती
प्रहर्षविह्वलान्तःकरणापि कन्यकाजनसहजां लज्जामिवौलम्ब्य शनैः शनैरवदत्—‘जानामि
ते गरीयसीं प्रीतिम् । केवलमकठोरशिरीषेषुष्पमृदुप्रकृतेः कुतः प्रागल्भ्यमेतावन्नारीजनस्य,
विशेषतो बालभावभाजः कुमारीलोकस्य । साहसकारिण्यस्ता याः स्वयं संदिशन्ति, समुप-
सर्पन्ति वा स्वयम्, साहसं संदिशन्ति । बाला जिह्वेमि । किं वा संदिशामि । अतिप्रियो-
ऽसीति पौनरुक्त्यम्, तवाहं प्रियात्मेति जडप्रश्नः, त्वयि गरीयाननुराग इति वेद्यालापः,
त्वया विना न जीवामीत्यनुभवविरोधः, परिभवति मामनङ्ग इत्यात्मदोषोपालम्भः, मनोभवे-
नाहं भवते दत्तेत्युपसर्पणोपायः, बलाद्धृतोऽसि मयेति बन्धकीधार्ष्यम्, अवश्यमागन्तव्य-

निरुध्यमानैरपि संप्रियमाणैरपि लब्धान्तरैः प्राप्तावकाशैर्निष्पतद्भिर्वहिर्निःसरद्भिरनुरागविभ्रमैरान्तरप्रीतिवि-
लासैराकुलीक्रियमाणा व्याकुलतां नीयमाना । कीदृशी । मकरकेतुशरैः कंदर्पवाजैर्जर्जरिता । प्रियेति । प्रियं
यद्वचनं तस्य श्रवणमाकर्णनं तस्माद्या प्रीतिस्तया यः खेदस्तेनाश्लिष्टम् । आर्द्रमित्यर्थः । एवंविधमुत्त-
रीयांशुकमुपसंन्यानवस्त्रं रोमाञ्चजालकेन रोमोद्गमसमूहेनोत्क्षिप्योन्नतं कृत्वा दधती धारयन्ती । किंविशि-
ष्टमुत्तरीयांशुकम् । प्रेङ्खदिति । प्रेङ्खच्चक्षयत्कुण्डलं कर्णभूषणं तस्य माणिक्यपत्रं तत्र या मकरकोटिस्तस्यां
लम् विलम्बम् । पुनः किं कुर्वन्ती । कण्ठे गले हारं मुक्ताकलापमुन्मोचयन्ती । कीदृशं हारम् । शशिकिरण-
मयम् । अत्युज्ज्वलत्वाच्छशिप्रभाभिर्निष्पन्नमित्यर्थः । अत एव विरहमूर्च्छाजनकत्वान्मकरकेतुना निहितं
स्थापितं मरणपाशमिव । प्रहर्षेति । प्रहर्षेण प्रमोदेन विह्वलमन्तःकरणं यस्याः सा । तथा कन्यकाजनस्य
सहजां सहोत्पन्नां लज्जां त्रपामालम्ब्येवालम्ब्यनीकृत्येव शनैःशनैर्मन्दं मन्दमवददवोचत् । ते तव मयि
विषये गरीयसीं प्रीतिं मेहं जानामि । परं केवलमकठोरं सुकुमारं यच्छिरीषपुष्पं तद्वन्मृद्वी प्रकृतियस्यैवंवि-
धस्य नारीजनस्यैतावत्प्रागल्भ्यं कुतः स्यात् । तत्रापि बालभावभाजः कुमारीलोकस्य विशेषतस्तत्र स्यात् ।
कथं तर्हि रुक्मिण्यादेः श्रीकृष्णविषये रहःसंदेशदूतप्रेषणादि वेलत आह—साहसेति । साहसकारिण्यो याः
स्वयं संदिशन्ति संदेशं प्रेषयन्ति । स्वयं समुपसर्पन्ति समीपे गच्छन्ति । साहसं सत्त्ववृत्तिं संदिशन्ति क-
थयन्ति । मायाशक्तिवशाद्गृहीतशरीराः । तास्त्विति । दिव्या एवेत्यर्थः । अहं तु तथाविधान भवामीत्यत आह—
वाला इति । अहं बालाप्राप्तयौवना, अतो जिह्वेमि त्रपापन्ना भवामि । बालत्वात्किमपि न स्फुरतीत्याह—किं
वेति पक्षान्तरे । किं संदिशामि किं कथयामि । प्रियसंदेशविषयार्थस्य स्फुरणमेव प्रकटयति—अतीति ।
सर्वजनस्य प्रियत्वेऽनुभवसिद्धे त्वमतिप्रियोऽसीत्यमिष्टेण इतिवत्पुनरुक्तता । तवेति । तवाहं प्रियात्मा । प्रियो
वृद्धभ आत्मा यस्येति बहुव्रीहिः । इत्यपि जडस्य प्रश्नः । स्वविषयकप्रियलक्ष्यापनाजडत्वमित्यर्थः । तदुक्त-
म्—‘स्वरूपं वा प्रियो वापि वृत्तपौरुषमेव वा । प्रकाशयन्स्वयं यस्तु स वै जडतरः स्मृतः’ इति । त्वयि

मिति सौभाग्यगर्वः, स्वयमागच्छामीति स्त्रीचापलम्, अनन्यरक्तोऽयं परिजन इति स्वभक्ति-
निवेदनलाघवम्, प्रत्याख्यानशङ्कया न संदिशामीत्यप्रबुद्धबोधनम्, अनपेक्षितानुजीवितदुः-
खदारुणा स्यामित्यतिप्रणयिता, ज्ञास्यसि मरणेन प्रीतिमित्यसंभाव्यम्' इति ।

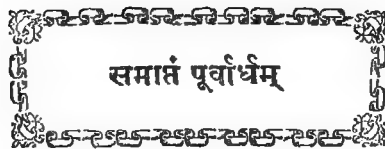
न । अस्य स्वसौभाग्यगर्वरूपत्वात् । स्वयमागच्छामि । इत्यपि न । स्त्रीचापलत्वात् । अनन्येति । अयं प्रत्य-
क्षोपलभ्यमानः परिजनः सेवकजनोऽनन्यरक्तस्त्वय्येवानुरक्तः । इत्यपि न । स्वयं स्वभक्तिनिवेदनस्य लाघव-
त्वात् । प्रत्याख्यानेति । प्रत्याख्यानं निराकरणं तस्य शङ्कारेकया संदिशामि न संदेशप्रेषणं करोमि ।
इत्यपि न । इदं हि प्रसुप्तसिंहोत्थापनवदप्रबुद्धबोधनम् । अज्ञातज्ञापनमित्यर्थः । अनेति । अनपेक्षितमसमी-
हितं त्वद्भजनानन्तरमनुजीवितं यस्मिन्नेतादृशं यदुःखं तेन दारुणा भीषणाहं स्याम् । इत्यपि न । इयं ह्यतिप्र-
णयितात्युत्कटक्लेहवत्ता । ज्ञास्यसीति । मरणेन मृत्युना त्वं प्रीतिं ज्ञास्यसि । अग्रेऽवबोधो भविष्यति । इत्यपि
न । इदं हि असंभाव्यम् । तद्व्यतिरेकेणापि प्रीतेर्ज्ञायमानत्वादिति ॥

इति श्रीमत्तपोगणगगनाङ्गणगगनमणिभट्टारसार्वभौमभट्टारश्रीविजयसेनसूरीश्वराणां ।

विजयराज्येपातशाहश्रीअकब्बरप्रदापितोपाध्यायपदधारकश्रीशत्रुंजयकरमो-

चनाद्यनेकसुकृतकारकमहोपाध्यायश्रीभानुचन्द्रगणिविरचितायां काद-

म्बरीतिरन्तरव्याख्यायां प्रथमः परिच्छेदः ।

कादम्बरी ।

उत्तरभागः ।

देहद्वयार्धवटनारचितं शरीरमेकं ययोरनुपलक्षितसंधिभेदम् ।

वन्दे सुदुर्घटकथापरिशेषसिद्धयै सृष्टेर्गुरु गिरिसुतापरमेश्वरौ तौ ॥ १ ॥

मेरुः स्नात्रभवैः सकुङ्कुमपयःपूरैः परीतोऽभव-

त्पीतस्तेन सुवर्णपर्वत इति ख्यातिं जगाम क्षितौ ।

देवीनृत्यविशीर्णहारमणिभिस्तारो गतस्तारका-

धारोऽसाविति यज्जनिव्यतिकरः सोऽव्यादृकाङ्कः प्रभुः ॥

श्रीमाञ्शान्तिः प्रभुरवतु वो गाढसर्वाङ्गबाधा

यं राजश्रीः सुभगमभजत्किं नु यस्य प्रभोर्न ।

तद्रागोऽन्तःकरणमविशब्दुष्टचेष्टाविशिष्टं

वार्धिस्यन्दस्तटमिव विषं भोगिचूडामणीवत् ॥

जाग्रज्ज्योतिरकम्बरक्षितिपतेरभ्यर्णमातस्थिवा-

न्सिद्धार्द्रैः करमोचनादिसुकृतं योऽकारयच्छाहिना ।

जीवानामभयप्रदानमपि यः सर्वत्र देशे स्फुटं

श्रीमत्पाठकपुंगवः स जयताच्छ्रीभातुचन्द्राभिधः ॥

तच्छिष्यः सुकृतैकभूर्मतिमतामग्रेसरः केसरी

शाहिस्वान्तविनोदनैकरसिकः श्रीसिद्धिचन्द्राभिधः ।

पूर्वं श्रीविमलाद्रिचैत्यरचनां दूरीकृतां शाहिना

विज्ञाप्यैव सुदुर्मुहुस्तमधिपं योऽकारयत्तां पुनः ॥

यावन्त्या किल भाषया प्रगुणितान्ग्रन्थानशेषांश्च ता-

न्विज्ञाय प्रतिभागुणैस्तमधिकं योऽध्यापयच्छाहिराट् ।

दृष्टानेकविधानवैभवकलां चेतश्चमत्कारिणीं

ष्वक्नेषु स्पृहमेति सर्वविदितं गोत्रं यदीयं पुनः ॥

प्रोचैः पञ्चसहस्रतुङ्गतुरगाञ्श्रीसिन्धुरान्दुर्धरा-

न्दत्वा प्राग्भवसंभवप्रणयतो घृत्वा करे यं जगौ ।

व्याधूतकेसरसटाविकरालवक्त्रं हस्ताप्रविस्फुरितशङ्खगदासिचक्रम् ।

आविष्कृतं सपदि येन नृसिंहरूपं नारायणं तमपि विश्वसृजं नमामि ॥ २ ॥

आर्यं यमर्चति गृहे गृह एव लोकः पुण्यैः कृतस्य यत एव समात्मलाभः । ५१ —

सृष्टैव येन च कथेयमनन्यशक्या वागीश्वरं पितरमेव तमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥

पाथिकसकललोकाभीष्टार्थदायकत्वेन प्रसिद्धावम्बाशंकरौ नमस्कुर्वे इत्यर्थः । अन्यतरनमस्कारेणैवाभीष्टसिद्धावु-
भयोपादानं शक्तेर्वागात्मक्त्वाद्भगवतोऽर्थात्मकत्वादविकलशब्दार्थपरिस्फूर्त्यर्थमिति बोध्यम् । अहमित्य-
प्रयुज्जानेन व्यङ्ग्यार्थ एव प्राधान्येन निरूप्यत इति ध्वनितम् । निर्गुणस्य वस्तुनो नमस्काराद्ययोग्यतया परमे-
श्वरपदोपादानेनैव तत्सिद्धे निगरणार्थकगिरिपुत्रीसाहित्येन कारणगुणा हीति न्यायेन तस्या अपि तथात्वात्तदा-
राधकस्यानायासेनैव वाणीनिगरणं भवतीति सूचितम् । तच्छब्दसंबन्धिभूतं यच्छब्दार्थमाह—ययोर्देहद्वयार्थ-
घटनारचितमेकं शरीरम् । अस्तीति शेषः । ययोः पार्वतीपरमेश्वरयोर्देहद्वयस्य स्त्रीपुरुषरूपदेहद्वयस्यार्थं द्विदेहार्थं
पुरुषदेहार्थं च तयोर्घटना संघट्ताभ्यां वा घटना निर्माणं तेन रचितं स्वयं निष्पादितमित्यर्थः । ननु
विजातीयोत्पन्नत्वेन कथमेकत्वमित्यत आह—अन्विति । अनुपलक्षितोऽप्रतीयमानः संधिः परस्परसंधानम् ।
संयोजनमिति यावत् । तत्कृतो भेदः स्त्रीत्वपुंस्वरूपो यस्येति समासार्थः । द्युष्कादिप्रक्रमेणारम्भे स्यादर्थ-
दोषः । अस्य चार्धनारीश्वरलीलाविग्रहस्यैकस्यैवोपलम्भाद्भेदप्रत्ययाभावादिति भावः । एतेनोत्तरमात्मकृत्यासंधि-
तायाः पितृपूर्वकृतेरर्धनारीश्वरविग्रहवदभेदः संदर्भशुद्ध्या सूचितः । तेनालौकिकचमत्कारकारिता च नतिफलं
दर्शयति—सुदुर्घटेति । सुदुर्घटः कादम्बरीप्रत्यागतपत्रलेखाकथिततत्संदेशानां किञ्चिन्नथनकाल एव दैवा-
त्परं लोकं गते ब्रजेऽन्येन केनापि कविना तथा विरचयितुमशक्यः कथापरिशेषः । ‘कृदभिहिते’ इति न्यायेन
परिशिष्यमाणा कथेत्यर्थः । तत्सिद्धौ स्वरूपनिष्पत्तयै । अयं भावः—पितुरुपरमे तत्कृतानुत्तरकथाविच्छेददर्शना-
दसमाप्तिरूपकलङ्कदूरीकरणाय पितृप्रसादप्राप्तवाग्वैभवस्तत्पुत्रस्तत्समाप्त्यै स्वयं यत्नं कृतवान् । स च तादृश-
पुरुषधौरेयाराधनं विना न सिध्यतीति । एवंविधाम्बेश्वरसद्भावे प्रमाणमाह—सृष्टेति । सृष्टेर्जगतो गुरु
पितरौ । उत्पत्तिमन्त्रिमिलकारणभूतावित्यर्थः । नन्वीश्वरस्यैव निमित्तत्वं श्रुतं नाम्बाया इति चेत्, न । तनी-
यांसमित्याशुत्तयवष्टम्भेन शक्तिरहितस्य तत्रासामर्थ्यावधारणादिति दिक् ॥ १ ॥

विग्रसमसंख्यमङ्गलस्य कारणत्वावधारणाद्गुह्यविग्रशङ्कया कृतं नतिरूपं मङ्गलान्तरमुपनिबध्नाति—व्याधू-
तेति । तं नारायणमपि नमामीत्यन्वयः । तमङ्गीकृतमत्स्याद्यवतारनिरस्तसमस्तदुःखं नारायणमपि क्षीरशा-
यिनमपि । एतेन स्वस्य तत्रागम्यत्वं सूचयति । नमामि । प्रह्वीभवामीत्यर्थः । नन्वगम्यत्वे कथं नमस्करणी-
यतेत्यत आह—येनेत्यादि । येन क्षीरशायिना स्वसेवार्थं नृसिंहरूपं परस्परविरुद्धजाल्याश्रयं सगुणस्वरू-
पमाविष्कृतम् । प्रकटीकृतमित्यर्थः । एतेन कर्मारब्धत्वं निवारयति । ध्यानार्थं तत्स्वरूपं विशेषणद्वाराह—
व्याधूतेत्यादिना । व्याधूतानां कम्पितानां केसराणां स्कन्धवालानां सटाः श्रेणयोऽग्रभागा वा ताभिरभ-
क्तानां विशेषेण करालं भीषणं वक्रं मुखं यस्येति समासार्थः । तथा हस्ताग्रेषु विस्फुरितानि देवीप्यमानानि
शङ्खगदासिचक्राणि पाञ्चजन्यकौमोदकीनन्दकसुदर्शनानि यस्य स इत्यर्थः । चतुर्भुजत्वमनेनोक्तम् । अज्ञान-

याते दिवं पितरि तद्वचसैव सार्धं विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः ।

दुःखं सतां तदसमाप्तिकृतं विलोक्य प्रारब्ध एव स मया न कवित्वदर्पात् ॥ ४ ॥

गद्ये कृतेऽपि गुरुणा तु तथाक्षराणि यन्निर्गतानि पितुरेव स मेऽनुभावः ।

ऐक्यवामृतरसास्पदचन्द्रपौदसंपर्क एव हि मृगाङ्गमणेरद्रवाय ॥ ५ ॥

गङ्गां प्रविश्य भुवि तन्मयतामुपेत्य स्फीताः समुद्रमितरा अपि यान्ति नद्यः ।

आसिन्धुगामिनि पितुर्वचनप्रवाहे क्षिप्ता कथानुघटनाय मयापि वाणी ॥ ६ ॥

कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम् ।

भीतोऽस्मि यन्न रसवर्णविवर्जितेन तच्छेषमात्मवचसाप्यनुसंधानः ॥ ७ ॥

वा तन्नोररीकरोतीति भावः । अन्यच्च पुण्यैरेव कृतस्य मम यत आत्मलाभः पुण्यैरेव धर्मैरेव । एतेन धर्ममात्रारब्धत्वेनात्मनो देवांशत्वं प्रतिपादयति । कृतस्य निष्पादितस्य मम यतो वाणादात्मलाभो देहसंबन्धो जात इति शेषः । एतत्पुत्रत्वमेव मे धर्ममात्रारब्धत्वं सूचयति । येन च बाणेनानन्यशक्या तदितरजनेन कर्तुमशक्येयं प्रसिद्धा कथैव । एवकारोऽप्यर्थः । कादम्बरीविपयिणी कथापीत्यर्थः । सृष्टा । कल्पितेत्यर्थः । पुराणेतिहासादिष्वदृष्टापीयं कथा स्वयं निर्मिता निबद्धा चेति भावः । स्वयं निर्माणे हेतुगर्भं विशेषणमाह—**वागीश्वरमिति** । वाचां वाणीनामीश्वरं नियन्तारम् । स्वायत्तीकृतवाक्प्रपञ्चस्य किमशक्यमिति भावः ॥ ३ ॥

कविरिदानीं स्वमौद्धत्यं परिहरति—**यात इत्यादिना** श्लोकद्वयेन । पितरि कथारब्धके बाणे दिवं स्वर्गं याते प्राप्ते सति तद्वचसैव तस्य बाणस्य वचसा । वचोभिरित्यर्थः । यः कथाप्रबन्धश्चरितगोष्ठीविस्तारो भुवि भूमण्डले विच्छेदं विनाशमाप प्राप्तवान् । ततः सतां सहृदयानां तदसमाप्तिकृतं तस्याः कथाया असमाप्तिरसंपूर्णता तत्कृतं तत्प्रयुक्तं दुःखम् 'हा, बाणारब्ध एतादृशः प्रबन्धो न समाप्तिमगात्' इत्याकारमधर्मफलं विलोक्य दृष्ट्वा तद्दुःखपरिहारार्थं मया प्रारब्ध एव । मया तत्पुत्रेण 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इत्युक्तेस्तेनैव मया प्रारब्ध एवाविच्छेदेन समाप्तिं नीत एव । कवित्वदर्पान्न लोकोत्तरवर्णनानिपुणतरकविकर्मगर्वात् । तथा च सहृदयान्तस्तापनिरासायैवायमारम्भः, न पुनः स्वकविताप्रौढिदर्पादिति भावः ॥ ४ ॥

गुरुणा पित्रा गद्ये कृते । जातावेकवचनम् । गद्येषु कृतेष्वित्यर्थः । यत्तथापि कृतगद्याक्षरतुल्यान्यक्षराण्यञ्जलसमुदायात्मका न्यक्षराणि निर्गतानि प्रादुर्भूतानि स मे पितुरेव बाणस्यैवानुभावः सामर्थ्यम् । स्वशरीरमोचनसमये तथा तेनानुगृहीतो यथाग्रेतनकथापूरकगद्यावली तत्समानाकारैवाविरभूदिति भावः । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—एको मुख्यः प्लवः प्रवाहो यस्मिंस्तादृशो योऽमृतरसः पीयूषद्रवस्तदास्पदं स्थानं यश्चन्द्रस्तत्पादसंपर्क एव तत्किरणसंबन्ध एव मृगाङ्गमणिश्चन्द्रकान्ताश्मयो द्रवाय खवाय भवतीति शेषः । यथा चन्द्रकान्तमणिश्चन्द्रकिरणसंपर्काद्ब्रह्मीभवति तथा मद्वाण्यपि पितृवाक्संबन्धेनामृतस्राविणी भविष्यतीति भावः ॥ ५ ॥

अर्थान्तरन्यासं पद्यान्तरेण दर्शयति—**गङ्गामिति** । यथेतरा नद्यो यमुनाद्या भागीरथीसंभेदं कृत्वा पृथिव्यां तद्रूपतामेत्योद्दिष्टाः सागरं गच्छन्ति, एवमासमुद्रेगे मत्तातवाणीस्रोतस्याख्यानसंधानार्थं पतिता मद्रवी

बीजानि गर्भितफलानि विकाशभाञ्जि वैष्वैव यान्युचितकर्मबलात्कृतानि
उत्कृष्टभूमिविततानि च यान्ति पुष्टिं तान्येव तस्य तनयेन तु संहृतानि ।

अपि चेदानीमानीतस्यापि कुमारस्य न ददाति तरलतालज्जिता लज्जैव दर्शनम्
भवविकारवेदनाविलक्षं वैलक्ष्यमेव न पुरस्तिष्ठति । अप्रतिपत्तिसाध्वसजडा जडतैव

मम पुनरेतन्निर्माणे न कोऽपि प्रयासलेश इत्याह—**बीजानीति** । तस्य बाणस्य तनयेन पुत्रेण
जामि संहृतानि कथाविषयीकृतानि पुष्टिं फलोद्वेकतां यान्ति । प्रागुवन्तीत्यर्थः । यानि बीजानि गर्भित
ङ्कुरोत्पादनानुकूलशक्तिमन्ति वपत्रैव वापकेनैव बाणेनोत्कृष्टभूमौ सर्वतोऽप्यधिककादम्बरीलक्ष
विततानि गद्यादिरूपेण सर्वतः स्थापितानि उचितं कर्म रससेकादि तस्य बलात्सामर्थ्यात्कृतानि निष्
विकाशः श्लेषाभिव्यक्तिस्तद्भाञ्जि तत्संपादकानि कृतानि । केनचिद्वापकेन गुल्मादिरहितभूम्युत्तानि
बीजानि जलसेकादिक्रियाबलादङ्कुरावस्थां प्रापितानि फलादिसंपन्नान्युपसंहियन्त इति श्लेषार्थः ॥

अत्र च पूर्वकादम्बर्या विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात्पुत्रो विप्रलम्भस्तत्र स्मृतिव्यभिचारिभावो
नयामि तं देवम्' इति पत्रलेखोक्तिस्मृत्युत्तरार्धे उत्तरितकादम्बर्या निवेदयति पत्रलेखा चन्द्रापीडा
चेत्यादिना । अपि च अन्यदपि शृण्वित्यर्थः । इदानीमपि तद्दर्शनं विना जीवितावसानकालेऽ
मल्लोचनगोचरं प्रापितस्य कुमारस्य पृथिव्यां कंदर्पमूर्तेर्दर्शनं साक्षात्कारं प्रतिकूलादृष्टवशात्कुमारीस
ज्जैवेन्द्रियादिवृत्तीनां स्वच्छन्दचारसंकोचिका त्रपेव न ददाति । वर्तमानसामीप्ये लट् । न दास्यतीत्यर्थः
वर्तमान एव वा लट् । प्रथमदर्शनवल्लज्या तथाकृतमनुभूतमिदानीमपि सैवानुवर्तते इति पूर्वोत्तर
ता निषेधस्य द्योत्यते । ननुत्कण्ठा लज्जां दूरीकरिष्यतीत्यत आह—**तरलतेति** । तरलता दर्शनं
चाश्चल्यं चक्षुषोस्तेन लज्जिता लज्जां प्राप्ता । मयि विद्यमानायां दर्शनोत्कण्ठा जातेति लज्जाया
तत्र लज्जाव्याप्तिर्भूयसीति भावः । तस्यां च सत्यां प्रत्ययनिर्निमेषावलोकनं च कथं स्यादिति
दृक्षादैन्यं च व्यभिचारि व्यज्यते । लज्जितेयं दृष्टिः । तल्लक्षणं तु—'मनागद्वितपक्ष्मा च किञ्चित्
निका । संघस्तोऽर्धपुटा दृष्टिलज्जिता लज्जिते स्त्रियः ॥' इति । यद्वा चिन्तासंतत्युपनीतं भवन्तं विभा
र्यम्' इत्यादिवदुन्मादव्यभिचारिभावाक्रान्ताहेत्याह—**अपि चेति** । इदानीं भावनासमये । आ ई
त्कालमल्पकालं नीतस्य भावनया पुरः प्रापितस्य तरलतोन्मादो लज्जा वेत्येवकार एवार्थे संकल्प
ष्वाभिमुख्यं प्राप्तस्य तरलतौत्सुक्यं दर्शनं न ददाति । अपि तु ददातीत्यर्थ इति वा । ननु तर्हि कि
सीत्यत आह—**लज्जितेति** । क्षणमात्रस्थायितया लज्जां प्राप्ता । तिरोभूतेत्यर्थः । औत्सुक्यस्य
संपूर्णदर्शनफलालाभादिति भावः । यद्वा पत्रलेखां प्रत्युपालम्भोक्तिः कादम्बर्याः । अस्मिन्काले साम
स्य देशान्तरं प्रापितस्य । त्वयेति शेषः । कुमारस्य कुत्तितमारस्य । दुर्बलमारस्येति यावत् । अन्यथा
देशान्तरं कथं गच्छेदिति भावः । तत्संबन्धिनी तरलतालज्जिता दृष्टिलज्जैव । एवकारश्चार्थः । लज्ज
चयो दर्शनं न ददाति । तरलतागमनानन्तरं पुनरागमरूपा चञ्चलता तस्या एवाभावादिति भावः

पति । स्वयमुपसर्पणलघुलाघवमेव तत्प्रतिपत्तिस्थैर्यं नावलम्बते । बलात्तदानयनापराधभीता

लक्षम् । अप्रतिसंघीयमानमिति यावत् । वैलक्ष्यम् । 'लक्ष्यं वेध्ये च भावे च' इत्यभिधानाद्विविधभावभावो न पुरस्तिष्ठति । न पुरः स्थास्यतीत्यर्थः । तथा च कामविकारकीलिताया मे सहजचेष्टाविर्भावाभावात्तरल-
तादीनामिति प्रायल्यादिति भावः । विकारपदं च सहजसिद्धहेहावलोकनन्यूनतां व्यनक्ति । मनोभवपदं च कामवेदनाबाह्येन्द्रियाविषयत्वं व्यनक्ति । ज्ञानार्थप्रकृतिकवेदनापदेनाज्ञायमानदुःखध्वंसाभावं व्यनक्ति ।
अत्रापि भविष्यदर्थे लट् । यद्वा दर्शनफलमाह—**मनोभवेति** । वैलक्ष्यमदर्शनजनितकार्यपाण्डिमादि-
वैलक्षण्यं तदेव पुरः । प्रथममिति यावत् । न स्थास्यतीत्यर्थः । एतेन तस्य दुःसहतोक्ता । दुःसहत्वे हेतुगर्भ
विशेषणमाह—**मनोभवेति** । उक्त एवार्थः । यद्वा संतापादिविकारवेदनास्थिरत्वेन निर्विण्णाह । वैलक्षण्यं
संतापादिकृतं कार्यमोहादिकं न बहुकालं स्थास्यतीत्यर्थः । मध्ये स्वप्रसंकल्पसमागमेष्वाश्वासात् । अन्यथा
तत्स्थैर्येऽल्पेनैव कालेन मरणसंभवात् । दुःखविमोकादिति भावः । एतदप्यकृतपुण्याया मे कुत इति निर्वेदध्वनिः ।
तदेव विशेषणद्वाराह—**मनोभवेति** । कंदर्पकृता विकाराः स्वप्रसंकल्पसमागमादयस्तत्कृता वेदना तथा समा-
गमस्यास्थिरत्वेन पुनर्विरहदुःखानुसंधानं तेन विलक्षं मरणलक्षणविगमं प्राप्तमित्यर्थः । ननु गाढान्धकाराभिसर-
णशीलानां कामिनीचक्षुर्विषयाभावेऽपि त्वग्निन्द्रियस्य स्पर्शः केन वा वारणीय इति मयोक्ते सैवमुत्तरितवती-
त्याह—**अप्रतिपत्तीति** । जडता स्पर्शजन्यः स्तम्भाख्यः सात्त्विकभावः स एव नोपसर्पति । न यास्यतीत्यर्थः ।
अत्रापि भविष्यदर्थे लट् । यथाकथंचित्त्वयानीतस्यापि गाढान्धकारे दर्शनायोग्यस्य त्वग्निन्द्रियस्पर्शसुखानुभवे
प्रथमस्पर्शजन्यजडताप्रतिबन्धेन चुम्बनाद्यनुष्ठाने स्पर्शस्य निष्फलत्वेन तत्रापि देववैमुख्येन निरहज्वरोपशा-
न्तिमलभमानायाः स्पर्शो वृथैव भविष्यतीति भावः । ननु शारीरा भावाः क्षणस्थायिनो भवन्ति, उत्पन्नापि
जडता न स्थास्यतीत्यत आह—**अप्रतिपत्तीति** । अप्रतिपत्तिः स्पर्शो ज्ञानं साध्वसं भयं मा कदाचित्कश्चि-
न्मा दर्शाति ताभ्यां जडाभावान्तरानुत्पादेन पदात्पदं दातुमसमर्था गाढान्धकारसंजातस्पर्शजायमानस्तम्भेन
चुम्बनाद्यनुष्ठानेऽसामर्थ्यात्तथा क्रियमाणे दुःखानुपगमादिति भावः । यद्वा जडता व्यभिचारिभावोऽपि देवप्रा-
तिकूल्यान्नापयास्यति । तत्र कारणमाह—**अप्रतिपत्तिर्मोहः**, साध्वसं भयम्, ताभ्यां जडा । स्थिरैत्यर्थः । तथा च
जडतामोहभयव्यभिचारिणां शवलतयान्यापगम एव मया गन्तव्यमिति स्थिरेति भावः । यद्वा नास्ति प्रतिपत्तिर्ज्ञा-
नं यस्यां साप्रतिपत्तिमूर्च्छा व्यभिचारिभावः । यावदेव त्वं तमानेष्यसि तावदेव मे मूर्च्छाभिभविष्यति । तदानय-
नसंभ्रमोत्थिताया मे मूर्च्छापगमानन्तरं यद्भयं बहुकालं स्थित्वा लोको ज्ञास्यतीति ताभ्यां जडा स्तब्धा । आवि-
र्भविष्यतीति यावत् । जडता डलयोरैक्याज्जलता । खेदसात्त्विकभावो नाविर्भविष्यतीत्यर्थः । मूर्च्छाभ-
याभ्यां स्थातुमसमर्थया त्वया मयैव सह कुतो नागम्यत इति मयोदिते सैवमाहेत्याह—**स्वयमिति** । स्वयमु-
पसर्पणं तदननुमत्या स्वयं गमनं तेन लघुलाघवमेव तुच्छलाघवमेव तत्प्रतिपत्तिस्त्वयैवागन्तव्यमित्युपदेशज्ञानं
तत्स्थैर्यं तत्स्थिरतां नावलम्बते । नावलम्बनं करोतीत्यर्थः । अन्यत्र ज्ञानस्य त्रिक्षणावस्थायित्वेऽपि युक्त्यनु-
पष्टम्भोपहितमिदं ज्ञानं क्षणमात्रमपि न तिष्ठतीति भावः । स्त्रीणां स्वयमुपसर्पणं लघुतापादकं नितरावननुमत्या
कृतं नितरां राजकन्यानाम् । किंचैवमौत्सुक्यातिरेकेण कृतेऽपि तेनापि मदीयां निःसारतामाकलय्य

मधुकरकुलंकलकोलाहलाकुलिते कोककामिनीकरुणकूर्जिते विरहिजनमनोदुःखे विकचद-
लारविन्दनिर्घन्द्सुगन्धमन्दगन्धवाहानन्दितदशदिशि प्रदोषसमये, विकसितकुसुमामोदमु-
कुलितमानिनीमानग्रहोन्मोचनहस्ते कुसुमायुधे, कर्पूरविशदकरनिकरनिर्भरावर्जितज्योत्स्नाज-
लासारवर्षिणि चन्द्रमसि, दूरविक्षिप्तदलनिवहकुमुदकाननामोदवासितदिगन्तायाः कुमुदि-
न्यास्तटे, चन्द्रकरस्पर्शप्रवृत्तशशिमणिशिखरनिर्झरझंकारिणि क्रीडापर्वतनितम्बके, हृद्यहरि-
चन्दनरसकणिकाजालकच्छलेन तत्करतलस्पर्शसुखसंभवखेदजलनिवहमिव वहति तत्काल-
हारिणि मुक्ताशिलापट्टशयने, कुसुमामोदसुरभितदशदिशि तुषारकणविकरहारिण्यपि बहिरेव
देहदाहमात्रकाग्रहारिणि सर्वरमणीयानां संदोहभूते हिमगृहे कुसुमस्रस्तरावल्म्बिनी वीक्षिता

मरास्तेषां कुलानि सजातीयवृन्दानि तेषां कलो मनोज्ञो यः कोलाहलः कलकलस्तेनाकुलिते व्याप्ते । कोक
इति । कोकाश्चक्रवाकास्तेषां कामिन्यो योषितस्तासां करुणानि दीनानि कूजितानि विरुतानि यस्मिन् । की-
दृशे कूजिते । विरहीति । विरहिण्यश्च विरहिण्यैकशेषे विरहिणस्तेषां जनः समुदायः । विरहिणश्च ते ज-
नाश्चेती वा । तेषां मनसि खान्त उत्पादितं दुःखं येन तस्मिन् । विकचेति । विकचानि विकस्तराणि द-
लानि पत्राणि येषामेवंविधानि यान्यरविन्दानि कमलानि तेषां निखन्दो रसो यस्मिन्नेवंभूतः सुगन्धः सुपरि-
मलो मन्दो मृदुर्यो गन्धवाहो वायुस्तेनानन्दिता वासिता दश दिशो यस्मिन् । सर्वाणीति । सर्वाणि सम-
ग्राणि यानि रमणीयानि मनोहराणि तेषां संदोहो दोहनं तस्माद्भूते निष्पन्ने तस्मिन् । पुनः कस्मिन्सति । कु-
सुमायुधे कंदर्पे सति । कीदृशे । विकसितानां विनिर्घ्राणां कुसुमानां पुष्पाणामामोदः परिमलस्तेन करणभूतेन
मुकुलित एकीभूतो यो मानिनीनां मनस्विनीनां मानग्रहोऽर्हंकारग्रन्थिस्तस्योन्मोचनं दूरीकरणं तस्मिन्हस्त इव
हस्तस्तस्मिन् । पुनः कस्मिन्सति । चन्द्रमसि शशिनि सति । कीदृशे । कर्पूरो हिमवाल्मुका तद्वद्विशदो निर्मलो
यः करनिकरः किरणसमूहस्तेन निर्भरं यथा स्यात्तावर्जिता मुक्ता या ज्योत्स्ना चन्द्रिका सैव जलासारोऽम्भसां
कणस्तं वर्षतीत्येवंशीलस्तस्मिन् । 'आसारोऽम्भसां कणः' इत्यभिधानाज्जलपदं पुनरुक्तम् । तच्चादोषाय शाब्दपु-
नरुक्तत्वात् । तदुक्तं वृद्धकविभिः—'द्विरदबंहितकरिकलभाश्चहेषाकरकङ्कणकरिहस्तेत्यादौ पुनरुक्तेरदोषत्वम्' ।
कथंभूतायाः कुमुदिन्याः । दूरं विक्षिप्तो दलनिवहः पत्रसमूहो यैरेवंविधानि यानि कुमुदकाननानि कैरववना-
नि तेषामामोदः परिमलस्तेन वासिताः सुगन्धं प्रापिता दिगन्ता यथा सा तस्याः । पुनः कस्मिन्सति । क्रीडार्थं
पर्वतः शैलस्तस्य नितम्बके कटके सति । 'मेखला मध्यभागोऽद्रेर्नितम्बः कटकश्च सः' इति हैमः । कीदृशे
नितम्बे । चन्द्रकराणां स्पर्शस्तेन प्रवृत्तः प्रवृद्धो यः शशिमणिशिखरनिर्झरश्चन्द्रकान्तसानुझरस्तस्य झंकारो वि-
द्यते यस्मिन्स तथा तस्मिन् । कीदृशे मुक्ताशिलापट्टशयने । हृद्यं मनोहरं यद्वरिचन्दनं तस्य रसस्य कणिकाः
सूक्ष्माः कणास्तासां जालकानि तेषां छलं मिषं तेन । तस्य चन्द्रापीडस्य करस्तस्य नलस्तस्य स्पर्शस्तस्मात्सुखं
सातं तस्मात्संभवः समुत्पत्तिर्यस्यैवंभूतो यः स्वेदजलनिवहस्तमिव वहतीति वहनं तत्तस्मिन् । एतेन सात्त्विक-
भावः सूचितः । पुनः कीदृशे शिलापट्टके । तत्कालं सद्यो हरत्याकर्षति जनानां चेत इत्येवंशीलः स तथा

ममापि चापुनरुक्तदर्शनस्पृहे ते एवैते लोचने, ययोरोलोकनपथमसौ यातः । तदेव चेदम-
प्रतिपत्तिशून्यं हतहृदयम्, येनान्तः प्रविष्टोऽपि न पारितो धारयितुम् । तदेव चैतच्छरीरम्,
येन तैस्समीपे चिरमुदासीनेन स्थितम् । स एव चायं पाणिः, योऽलीकगुरुजनापेक्षी नात्मानं
परिग्राहितवान् । अनपेक्षितपरपीडश्चन्द्रापीडोऽपि स एव योऽत्र वारद्वयमागत्य प्रतिगतः ।
मय्येवोपक्षीणमार्गण्या वार्किचित्करोऽन्यत्र पञ्चशरोऽपि स एव, यस्त्वयावेदितो मे ।

प्रतिज्ञातं च मया महाश्वेतायाः—‘त्वयि दुःखितायां नाहमात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामि’
इति । तामहं पुनरप्यवदम् । सा तु ‘देवि, मैवं स्म मनसि करोः । कुमतिरियम् । अतिदा-
रुणोऽयं पापकारी मकरकेतुः कदाचिददृश्यमाने प्रियजने जनितहृदयानुरागाज्जीवितमर्ष्य-
हरति’ इत्यब्रवीत् । तदपि नास्त्येव मे । मदेन वा, दैवेन वा, विरहेण वा, यौवनेन वा,
अनुरागेण वा, मदेन वा, हृदयेन वा अनेन वा केनापि दत्तः संकल्पमयः कुमारो जनसंनि-

यच्छीतलं तत्कथं दाहकमिति विरोधः । विरहित्वेन तत्परिहारः । अतएव विरोधाभासोऽलंकारः । ममापि च
कादम्बर्या अप्यपुनरुक्ता प्रथमा तस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनस्पृहावलोकनेच्छा ययोस्त एवैते लोचने नेत्रे ।
यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धात् । ते के । ययोर्नेत्रयोरोलोकनपथं विलोकमार्गमसौ चन्द्रापीडो यातः प्राप्तः । च पुनरर्थः ।
इदं प्रत्यक्षं तदेव हतहृदयं दैवेन हतं ताडितं हृदयं चेतः । क्रीदशाम् । अप्रतिपत्तिरज्ञानं तेन शून्यम् ।
तत्किम् । येन हृदयेनान्तःप्रविष्टोऽपि मध्यगतोऽपि धारयितुं ग्रहीतुं न पारितः । च पुनरर्थः । एतच्छरीरं
तदेव तत्किम् । येन शरीरेण तत्समीपे चन्द्रापीडसंनिधी चिरं बहुकालमुदासीनेन तटस्थेन स्थितम् । स
एवायं पाणिर्हस्तः । स कः । योऽलीकोऽसत्यो गुरुजना मातृपित्रादिस्तमपेक्षते इत्येवंशीलः स तथात्मानं सं न
परिग्राहितवान् । अनपेक्षिता परस्य अर्थान्मम पीडा येनैवंविधश्चन्द्रापीडोऽपि स एव नान्यः । स कः । योऽत्र
मत्पार्श्वे वारद्वयं द्विवारमागत्यागमनं कृत्वा प्रतिगतो निवृत्तः । मय्येव मयि विषय एव । नान्यत्रेयः ।
उपक्षीणा नष्टा मार्गणा वाणाः शरा यस्य स उपक्षीणमार्गणस्तस्य भावस्तथा तथा । वाशब्द इवार्थः । तथा
चोपक्षीणमार्गणतया इव । अन्यत्र चन्द्रापीडादौ न किञ्चिदुःखादिकं करोतीत्यकिञ्चित्करः पञ्चशरोऽपि का-
मोऽपि स एव । स कः । यस्त्वया सख्या मे ममावेदितस्तत्स्वरूपज्ञापनपूर्वकं निवेदितः ।

महाश्वेताया मयेदं प्रतिज्ञातं च पुनरहं तां महाश्वेतामित्यवदमवादिषम् । इतीति किम् । तदेवाह—प्रतिज्ञात-
मिति । अङ्गीकृतं च । तदेव दर्शयन्नाह—त्वयीति । त्वयि महाश्वेतायां दुःखिताया नाहं कादम्बर्यात्मनः स्व
पाणिं करं ग्राहयिष्यामि । उद्वाहं न करिष्यामीत्यर्थः । सा तु महाश्वेतेत्यब्रवीत् । इतीति किम् । हे देवि, एवं मनसि
चित्ते त्वं मा करोमीं कार्षीः । ‘मेऽष्टि’ इत्यष्टो लोपः । तदकरणे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—कुमतिरिति । कुत्सिता
मतिः कुमतिरियं न सम्यग्बुद्धिः । कथमित्याह—अतीति । अयं पापकार्यधर्मजनको मकरकेतुः कंदर्पोऽति-
दारुणोऽतितरां भीषणः कदाचित् सर्वदा दृश्यमानेऽवलोक्यमाने प्रियजने वल्लभजने जनितहृदयानुरागादुत्पा-

धावपि केनचिद्विभाव्यमानः सिद्ध इव सर्वदा मे ददाति दर्शनम् । अपि चासाविव नाय-
मकाण्डपरित्यागनिष्ठुरहृदयः । अयमेवास्माद्विरहकातरः । नायं नक्तं दिवं लक्ष्म्या समाकु-
लः । न पृथिव्याः पतिः । न सरस्वतीमपेक्षते । न कीर्तिशब्दं वर्धयति । पश्यामि चाहर्नि-
शमासीनोत्थिता भ्राम्यन्ती शयाना जाग्रती निमीलितलोचना चलन्ती स्वप्रायमाना शयने
श्रीमण्डपे गृहकमलिनीपूद्यानेषु लीलादीर्घिकासु क्रीडापर्वतके बालगिरिनदिकासु च यथा त-
मज्ञजनविडम्बनैकहेतुं विप्रलम्भकं कुमारं ते तथा कथितमेव मया । तदलमनया तदानयन-
कथया' इत्यभिधानात्किंतागतमूर्च्छेवं निमीलिताक्षी पक्ष्माग्रसंपिण्डितनयनजलवर्षिणी वि-
लीयमानेवोत्पीड्यमानेवान्तर्जातमन्युवेगेन तथैव वेदिकाविताननाभिदामांशुकावलम्बिन्यां
बाहुलतिकायामच्छर्लिलप्रसूतायां मृणालिकायामिव जलाहतिश्चामारुणतामरसमिवानन-
मुपावेश्य तूष्णीमुत्कीर्णैव तस्यौ ।

परित्यागो मोचनं तस्मिन्निष्ठुरं निर्दयं हृदयं यस्यैवंभूतो न । अयमेव संकल्पकुमार एवास्माकं विरहे वियोगे
कातरो भीरुः । एतदर्थमन्यासक्तिप्रतिषेधद्वारा स्पष्टीकुर्वन्नाह—**नायमिति** । अयं पूर्वोक्तो नक्तं दिवमहर्निशं
लक्ष्म्या रमया समाकुलो व्याकुलीभूतो न । तथा पृथिव्या वसुंधरायाः पतिः स्वामी न । तथा सरस्वतीं वाणीं
नापेक्षते नेहते । तथा कीर्तिशब्दं यशोवादानं वर्धयति न वृद्धिं नयति । सर्वदा तत्स्वरूपमहं पश्यामीत्याश-
येनाह—**पश्यामीति** । यथा येन प्रकारेण तं चन्द्रापीडाभिधमज्ञजनो मूर्खजनस्तस्य विडम्बनायां विरहा-
दिरुपायामेकमद्वितीयं हेतुं कारणं विप्रलम्भकं वञ्चकं कुमारमहं कादम्बर्यासीनोपविष्टा, उत्थितोर्ध्वाभूता,
भ्राम्यन्तीततस्ततः पर्यटन्ती । विरहादिति शेषः । शयाना स्वापं कुर्वाणा, जाग्रत्यशयाना, निमीलितलोचना मु-
द्रितनयना, चलन्ती स्वेच्छया गच्छन्ती, स्वप्रायमाना स्वप्नं पश्यन्ती, शयने शय्यायाम्, श्रीमण्डपे त्रियोपल-
क्षितजनाश्रये, गृहकमलिनीषु सदनपद्मिनीषु, उद्यानेषूपवनेषु, लीलादीर्घिकासु क्रीडावापीषु, क्रीडापर्वतके
क्रीडाशैले, बालगिरिः क्रीडार्थं निर्मितः शैलस्तस्य नदिकासु स्वल्पतटिनीषु चाहर्निशमहोरात्रं पश्याम्यवलो-
कयामि । तथा तेन प्रकारेण मया कादम्बर्या कथितमेव पूर्वं निवेदितमेव । तदिति पूर्वोक्तहेतोरनया मानसि-
कप्रत्यक्षया । 'इदमः प्रत्यक्षगतम्' इत्युक्तेः । तस्य कुमारस्यानयनम् । उज्जयिन्या मत्समीपानयनमित्यर्थः ।
तस्य कथा वार्ता तथा अलं श्रुतम् । इत्यभिधानेति जल्पन्यतर्कितासंभाविता मूर्च्छा मोहो यस्याः सेव ।
सहसा प्राप्तमूर्च्छेवेत्यर्थः । निमीलिते मुद्रिते अक्षिणी लोचने यया सात एव पक्ष्मणां नेत्ररोम्णामप्रेषूपरि-
भागेषु संपिण्डितं पिण्डीभूतं यन्नयनयोजैलं तद्वर्षतीत्येवंशीला । तथान्तर्मध्ये जातो मिथ्या किं जीवितेने-
त्यादिप्रभवो यो मन्युवेगः क्रोधरयस्तेन विलीयमानेव द्रुततां गच्छन्तीवोत्पीड्यमानेवोत्प्रावत्येन पीडां
प्राप्यमाणेव तथैव तथावस्थैव वेदिका बद्धभूमिस्तस्या वितानमुल्लोचस्तस्य नाभिमध्यप्रदेशस्तत्र यदाम तन्निष्ठं
यदंशकं हस्तक्षतनिवारणार्थं वलं निवध्नन्तीति सार्वत्रिकी प्रसिद्धिस्तदवलम्बत इत्येवंशीलायां बाहुलतिकायां

अहं तु तच्छ्रुत्वा समचिन्तयम्—‘सत्यमेव गरीयः खलु जीवितालम्बनमिदं वियं
नाम्, यदुक्तं संकल्पमयः प्रियौ नितैरां कुलाङ्गनानां विशेषतः कुमारीणाम् । तथा हि
सार्धमकृतदूतिकापादपतनदैर्न्यान्यन्यानि च प्रतिक्षणं समागमशतान्यकालरमणीया
च्छाभिसरणसौख्यान्यत्यन्तार्दूषितकन्यकाभावानि सुरतानि, सुरतेषु चाकृतस्तनव्यव
खान्यालिङ्गनानि, अजनितव्रणदर्शनव्रीडानि नखदन्तपदानि, अनाकुलितकेशपाशाः
महोत्सवाः, शब्दविहीनानि निर्धुवनानि, अनुत्पादितगुरुजनविभावितक्षतवैलक्ष्याण
ण्डनविलसितानि । नैनमन्धकारराशिरन्तरयति, न जलधरधारापातः स्थगयति, न
निकरस्तिरोदधाति, इत्येवं चिन्तयन्त्या एव मेऽनुरागकथारसप्लवेनेव रक्ततामगादिव
त्क्षणं प्रकटितरागं हृदयमिव कादम्बर्यास्त्रपया पलायमानमदृश्यत रविमण्डलम् । प
नमिव संध्यारागमरचयद्यामिनी । परिचारक इव चन्द्रमणिशिखातल्लैतल्पमकल्पयत्प्र

अहं त्विति । तु पुनरर्थः । अहं पत्रलेखा तत्पूर्वोक्तसंकल्पमयः कुमारो जनसंनिधावपि ददा
मिति श्रुत्वाकर्ण्य समचिन्तयममृशम् । इदं सत्यमेवावितथमेव । इदं किम् । यदुक्तसंकल्पमयः सं
रूपः प्रियः, खलु निश्चयेन, वियोगिनीनां विप्रलम्भवतीनां नितरामतिशयेन कुलाङ्गनानां कुलवधूना
पतो विशेषात्कुमारीणाम् । कुमारीति पदमनूदायां रूढम् । अतिशयेन गुरुगरीयः । अतिशयार्थं इय
जीवितस्य जीवनस्यालम्बनमाधारभूतम् । तदेव दर्शयति—तथा हीति । अनेन कुमारेण सार्धं स
तानि विहितानि दूतिकायाः संचारिकायाः पादपतनादिदैर्न्यानि येभ्यस्तान्येवंविधान्यन्यानि च प्रतिक्ष
समयं समागमस्य संयोगस्य शतानि । केचित्तु समागमस्य संभोगस्येति व्याख्यां कुर्वन्ति । तदसत्
संभोगशतस्यासंभवात् । तथाकालो विरहदिवसस्तेन रमणीयानि मनोहराण्येवंविधानि स्वस्यात्मन इच्छे
भिसरणं समीहितस्थले गमनम्, अभिरमणं वा, तज्जनितानि सौख्यानि सुखान्यत्यन्तं परज्ञानाभावे
ऽदुष्टो कन्यकाभावो येष्वेवंभूतानि सुरतानि मैथुनानि । सुरतेषु च संभोगेषु च न कृतं न विहितं स्तन
धानं तस्मादुःखं यैस्तान्येवंभूतान्यालिङ्गनान्युपगूहनानि । अजनितानुत्पादिता व्रणदर्शनादक्षतावलो
लज्जा यैस्तान्येतादृशानि नखदन्तयोः पदानि लक्ष्माणि । अनाकुलितः संबद्धः । विप्रकीर्णं इति याव
पाशः केशकलापो येष्वेवंविधाः कचानां केशानां ग्रहा एव महान्त उत्सवाः । शब्दैः सीत्कारैर्विहीन
तानि निधुवनानि सुरतानि । अनुत्पादितं न निर्मितं गुरुजनैर्मातृपित्रादिभिर्बिभावितं ज्ञातं क्षतं व्रण
शान्त्यत एव विलक्षणानि वैलक्ष्याणि भिन्नान्यधरस्यौष्ठस्य खण्डनान्येव विलसितानि कीडितामि
चन्द्रापीडसंभोगादप्यस्य संभोगस्य सर्वथा विलक्षणत्वमिति ध्वनितम् । नैनमिति । एवमप्रे
चिन्तयन्त्या विचारयन्त्या एव मे ममानुरागस्य स्नेहस्य कथा वार्ता सैव रसस्तेन ह्रावः स्त्रपनं तेनै
वासरो रक्ततामरुणतामगाज्जगाम । किमित्याकाङ्क्षायामाह—नैनमिति । अन्धकारस्य ध्वान्तस्य रा
एवं सूर्यं नान्तरयति । नान्तराधीकरोतीत्यर्थः । तथा जलधरस्य मेघस्य धारापातो जलासार एनं न स

अत्रान्तरे चागत्य स्वं स्वं नियोगमशून्यं कुर्वाणा दूरतो दीपिकाधारिण्यो गन्धतैलावसिक्तसुरभिगन्धोद्धारिणीभिर्दीपिकाभिर्विरचितचक्रवालिका वालिकाः पर्यवारयन् । अथ निर्मललावण्यलक्षितानि दीपिकाप्रतिबिम्बानि ज्वलितानि मदनसायकस्य शल्यकानीवाङ्गलग्नानि समुद्रहन्तीं नवनिरन्तरकलिकाचितां चम्पकलतामिव तैथास्थितां तां पुनर्व्यजिज्ञपम्—‘देवि, प्रसीद । नार्हस्यस्वेदार्हा हृदयखेदकारिणं संतापमङ्गीकर्तुम् । संहर मन्युवेगम् । एषाहमादाय चन्द्रापीडमागतैव’ इति । अथानेन देवनामग्रहणगर्भेण मद्वचसा विषापहरणमन्त्रेण विषमूर्च्छितेव झटित्युन्मील्य नयने सस्पृहं मामवलोक्य ‘कः प्रदेशेऽस्मिन्’ इति परिजनमपृच्छत् ।

अथ धैवलवसनोल्लासितगात्रयष्ट्यः, द्वारप्रदेशसंपिण्डिताङ्ग्यः, परशुरामशरविवरविनिर्गता इव राजहंसपङ्क्तयः, कलहंसकलालापमधुररवैः प्रतिवाचमिव प्रयच्छद्विर्नूपुरैः पतत्कर्णपू-

प्रदोषो यामिनीमुखं चन्द्रं शशिनं मणैः शिलातलं मणिशिलातलं तत्पं शय्यामकल्पयदरचयत् । अत्रान्तर एवंविधसमये दूरतो दीपिकाधारिण्यो वालिका आगत्य पर्यवारयन् दूरीचक्रुः । अन्धकारमिति शेषः । एकीवभूवुरिति वा । किं कुर्वन्त्यः । निरन्तरं दीपिकाः कर्तव्या इति स्वं स्वं स्वकीयं स्वकीयं नियोगमादेशमशून्यमवन्त्यं कुर्वाणा विदधानाः । किंविशिष्टाः । **विरचितेति** । विरचिता निष्पादिताश्चक्रवालिका मण्डलं याभिस्ताः । कामिः । दीपिकाभिः ‘दीवी’ इति जनप्रसिद्धाभिः । दीपिकाभिः कीदृशीभिः । गन्धतैलं सुगन्धक्षेत्रहस्तेनावसिताः सिन्धिताः सुरभिगन्धमुद्गिरन्तीत्येवंशीलाभिः । **अथेति** । दीपिकानमनानन्तरमहं ताम् । पत्रलेखामिति शेषः । पुनर्व्यजिज्ञपं विज्ञप्तिमकार्षम् । कीदृशीं ताम् । समुद्रहन्तीं धारयन्तीम् । कानि । दीपिकानां प्रतिबिम्बानि प्रतिच्छायरूपाणि प्रतिबिम्बानि । कीदृशानि । निर्मलं स्वच्छं यल्लावण्यं लवणिमा तेन लक्षितानि ज्ञातानि । अतिमुन्दरलावण्ये प्रतिबिम्बतानीत्यर्थः । ‘मुक्ताफलस्य छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदक्षेपु तद्भावण्यमिहोच्यते ॥’ उत्प्रेक्षते—मदनसायकस्य कामवाणस्य ज्वलितानि घुषितान्यङ्गलग्नानि शल्यकानीवानिःसृताग्राणि बाणानीव । पुनः कीदृशीं ताम् । चम्पकस्य हेमपुष्पकस्य लतामिव शाखामिव तथास्थिताम् । चम्पकलतां कीदृशीम् । नवाः प्रत्यग्रा निरन्तरा व्यवधानरहिता याः कलिकाः कोरकास्ताभिश्चितां व्याप्ताम् । अत्र सरलत्वसादृश्याच्छरीरस्य चम्पकलतोपमानम् । दीपिकाप्रतिबिम्बानां कोरकाकृतित्वेन कलिकोपमानम् । कां विज्ञप्तिं कृतवतीत्याशयेनाह—**देवीति** । हे देवि कादम्बरि, त्वं प्रसीद प्रसन्ना भव । तथा खेदाभावोऽखेदस्तस्मै अर्हां योग्या त्वं हृदये स्थान्ते खेदं करोतीत्येवंशीलं संतापमङ्गीकर्तुं स्वीकर्तुं नार्हसि न योग्या भवसि । तथा मन्युः क्रोधस्तस्य वेगं रयं संहर त्यज । कोपवृद्धिं मा कुर्वित्यर्थः । एषाहं पत्रलेखाख्या सखी चन्द्रापीडमादाय गृहीत्वागतैव । **अथेति** । तच्छ्रवणानन्तरं विषमूर्च्छिता विषापहरणमन्त्रेणेव । अनेन देवनाम भवनामग्रहणं गर्भं यस्मिन्नेवंविधेन मम पत्रलेखाया वचसा वाक्येन झटिति शीघ्रं नयने नेत्रे उन्मील्योद्गाढ्य सस्पृहं स्पृहायुक्तं यथा स्यात्तथा मां पत्रलेखामवलोक्य निरीक्ष्येति परिजनं सेवकलोकमपृच्छत्पप्रच्छ । इतीति किम् । अस्मिन्नासन्नप्रदेशे समीपस्थले

रपलवोलासितैश्चाज्ञाश्रवणाय धावद्भिरिव श्रवणैर्मौक्तिककुण्डलांशुजालकानि स्कन्धदेश-
प्रानि चामराणीव वहन्त्यः, समाहतकपोलस्थलैः कुण्डलैर्वलादिव बाह्यमानाः, वाचालै-
त्पलमधुकरैः 'समाज्ञापय' इति व्याहरन्त्यः कन्यकाः समधावन् । आज्ञाप्रतीक्षासु च
मलावलोकिनीषु च तासु क्रमेण दृष्टिं पातयन्ती मरकतशिलातले न्यषीदत्, अब्रवीच्च—
लेखे, न खलु प्रियमिति ब्रवीमि । त्वामेव पश्यन्ती संधारयाम्येव जीवितमहम् । तथ-
द्ययं ते ग्रहस्तत्साधय समीहितम्, इत्यभिधाय आज्ञास्पृष्टनिवसनाभरणताम्बूलप्रदानप्रद-
सादातिशयां मां विसर्जयत् ।

इत्यावेद्य च किंचिदिव नमितमुखी शनैः पुनर्व्यजिज्ञपत्—'देव, प्रत्यग्रदेवीप्रसा-
दाहितप्रागरभ्या दुःखिता च विज्ञपयामि । देवेनाप्येतदवस्थां देवी दूरीकुर्वता किमिद-
वत्सलायाः स्वप्रकृतेरनुरूपं कृतम्' इति । चन्द्रापीडस्तु तथोपालम्भगर्भं विज्ञप्तः पत्र-

नूपुराणि विशेषयन्नाह—कलेति । कलहंसानां कादम्बानाम् । 'कादम्बास्तु कलहंसाः' इति हैमः । ते
मनोहरा य आलापाः शब्दास्त इव मधुरा मिथा ये रवाः शब्दास्तैः प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं प्रयच्छद्भिर्द-
च पुनरर्थे । पुनः किंविशिष्टाः । श्रवणैः कर्णैरुपलक्षिताः । किंविशिष्टैः श्रवणैः । पतन्तो भ्रश्यन्तो ये
कर्णाभरणस्य पल्लवाः किसलयस्तैरुल्लासितैरुद्धासितैः । अतएवोत्प्रेक्षते—श्रवणैः कीदृशैरिव ।
निदेशस्य श्रवणं श्रुतिस्तदर्थं धावद्भिरिव खरितं गच्छद्भिरिव । पुनः किं कुर्वन्त्यः । वहन्त्यो धारयन्त्यः
मौक्तिकैर्मुक्ताकलैः खचितानि कुण्डलानि कर्णभूषणानि तेषामंशवः किरणास्तेषां जालकानि समूहा-
कः । 'जालं समूह आनायगवाक्षक्षारकावपि' इत्यमरः । उत्प्रेक्षते—स्कन्धदेशे भुजशिरःप्रदेशे
स्थापितानि चामराणीव वालव्यजनानीव । पुनः किंविशिष्टाः । समाहतानि ताडिनानि कपोलस्थलानि
रप्रदेशा यैरेवंविधैः कुण्डलैर्वलाद्गुह्यमाना इवोत्पाद्यमाना इव । पुनः किं कुर्वन्त्यः । कर्णोत्पलानां
लयानां वाचालैर्मधुकरैर्भ्रमरैरिति व्याहरन्त्य इवेति वदन्त्य इव । इतीति किम् । समाज्ञापय । आज्ञा-
र्थः । आज्ञेति । कादम्बरी मरकतशिलातलेऽभगर्भदृषदुपरि न्यषीदत् । अतिष्ठदिति क्रियासंयङ्कः ।
न्ती पातयन्ती क्षिपन्ती । काम् । दृष्टिं दृशम् । कासु । तासु कन्यकासु । कथम् । क्रमेणानुपूर्व्या ।
तासु । आज्ञाया निदेशस्य प्रतीक्षा प्रतीक्षणम् । प्रतिपालनमिति यावत् । यासां तास्तथा तासु । पुन-
षु । मुखमेव कमलं पद्मम् । स्वामिन्या इति शेषः । तदेवावलोकितुं शीलं यासां तास्तथा तासु । अब्र-
वेशनानन्तरमित्यवोचत् । च पुनरर्थे । किमुवाचेत्याह—पत्रेति । हे पत्रलेखे । खलु निश्चयेन त्व-
मिष्टमिति हेतोरहं त्वां न ब्रवीमि न कथयामि । यतोऽहं त्वामेव । न त्वदन्यमित्यर्थः । पश्यन्ती वि-
जीवितं जीवनं संधारयाम्येव दधाम्येव । अतः सर्वथा त्वदमनं मम नेष्टम् । तथापि यद्ययं कुमार-
णस्ते तव ग्रहो दृष्टः, तत्तर्हि समीहितं वाञ्छितं साधय विधेहि । इत्यभिधाय प्रतिपाद्य मां पत्रलेख-
यत्प्रोषयत् । किलशर्णां मम । अङ्गभूषणानि शरीरलभानि यानि निवसनाभरणताम्बूलानि सबालंका-

तं च कादम्बर्याः स्नेहोक्तिपुरःसरम्, गम्भीरं च, संतापं च, सपरिहासं च, साभ्यर्थनं च साभिमानं च, सावलेहं च, सप्रसादं च, सनिर्वेदं च, सानुरागं च, सकोपं च, सनिर्विशेषं च, सावष्टम्भं च, सात्मार्षणं च, सोत्प्रासं च, सोपालम्भं च, सानुक्रोशं च, सस्पृहं च, सावधारणं च, मधुरमपि दुःश्रवम्, सरसमपि शोषहेतुम्, कोमलमपि कठोरम्, नम्रमप्युन्नतम्, पेशलमप्यहंकृतम्, ललितमपि प्रौढमालापमार्कण्योत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य च स्तिमितपक्ष्म-
तया दुर्विषहदुःखबाष्पोपप्लुतायताक्षं तन्मुखं स्वभावधीरप्रकृतिरपि नितरां पर्याकुलोऽभैवत् ।

अथ कादम्बरीशरीरादिवालापपदैरेव सहागत्य युगपद्ब्रूहीतो हृदये मन्युना कण्ठे जीविते-
न, अधरपल्लवे वेपथुना, मुखे श्वसितेन, नासाग्रे स्फुरितेन, चक्षुषि बाष्पेण तुल्यवृत्तिर्भूत्वा

वत्सलत्वं हितकारित्वं यथा सा तस्याः । किं कुर्वता देवेन । दूरीकुर्वता लज्जता । काम् । देवीं कादम्बरीम् । क्री-
दशीम् । एषानन्तरोदितावस्था यस्याः सा ताम् । चन्द्रापीड इति । चन्द्रापीडस्तु पत्रलेख्योपालम्भगर्भ-
मुपालम्भो गर्भे मध्ये यत्र क्रियायां स्यात्तथा विज्ञप्तो नितरामत्यन्तं पर्याकुलो व्याकुलोऽभवदिति क्रि-
यासंदेहः । किलक्षणः । स्वभावेन निसर्गेण धीरा स्थिरा प्रकृतिः स्वभावो यस्यैवंविधोऽपि । किं कृत्वा । का-
दम्बर्या देव्यास्तमालापमार्कण्यं श्रुत्वा । किलक्षणमालापम् । स्नेहोक्तिः स्नेहस्य प्रीतेरुक्तिः पुरःसरा मुख्या
यत्र तम् । चेत्यपरम् । किं कृत्वा । स्तिमिते निश्चले पक्ष्मणी नेत्रोमराजी ययोस्तयोर्भावस्तत्ता तथा दुर्वि-
षहमसह्यं दुःखं तेन यो बाष्पोऽहं तेनोपप्लुते व्याप्ते आयते विशाले अक्षिणी यस्य तत्तन्मुखं तस्याः पत्रले-
खाया मुखमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दृष्ट्वा दृष्ट्वा । आदारार्थं वीप्सा । अथो आलापं विशेषयन्नाह—गम्भीरमित्यादि ।
अत्र सर्वत्र चकारो वाक्यालंकारार्थः । गम्भीरं महार्थम् । संतापं तापेन सहवर्तमानम् । सपरिहासं परिहासेन
सह वर्तमानम् । साभ्यर्थनमभ्यर्थना प्रार्थना तथा सहवर्तमानम् । साभिमानं साहंकारम् । सावलेहमवलिख्यत
आखाद्यत इत्यवलेहो रसस्तेन सहवर्तमानम् । अवज्ञया सहवर्तमानं वा । प्रसादोऽनुग्रहः, गुणो वा, तेन सहव-
र्तमानम् । निर्वेदः स्वावमानं तेन सहवर्तमानम् । अनुरागो भक्तिस्तेन सहवर्तमानम् । कोपः क्रोधस्तेन सहव-
र्तमानम् । सनिर्विशेषं नितरां विशेष उत्कृष्टविशेषविशेषस्तेन सहवर्तमानम् । सावष्टम्भमवष्टम्भः स्तब्धता तेन
सहवर्तमानम्, सात्मार्षणं सहात्मार्षणेन वर्तते यः स तम् । सोत्प्रासं संहोत्प्रासेनोत्कण्ठया वर्तमानम् । सोपा-
लम्भं सहोपालम्भेन वर्तमानम् । सानुक्रोशं सहानुक्रोशेनाकर्षणं वर्तमानम् । सस्पृहं सह स्पृहया वाञ्छया वर्त-
मानम् । सावधारणं विमर्शपूर्वकं च । विरोधाभासेन तमेव विशेषयन्नाह—मधुरमित्यादि । अत्र सर्वत्रापि-
शब्दो विरोधाभासालंकारद्योतनार्थः । मधुरमपि मिष्टमपि । दुःखेन श्रूयत इति दुःश्रवमिति विरोधः । आभासस्तु
शृङ्गाराद्युपयुक्तार्थपदलक्षणमाधुर्यस्य विवक्षणात् । सह रसेन वर्तमानमपि शोषस्य हेतुनिदानमिति विरोधः ।
आभासस्तु सरसमिति । शृङ्गारादिरसोपयुक्तमित्यर्थात् । कोमलं मृदुमपि कठोरमिति विरोधः । आभासस्तु को-
मलमनिष्टराक्षरत्वमित्यर्थात् । नम्रं नमनशीलमप्युन्नतमुच्चैस्तरमिति विरोधः । आभासस्तु नम्रं पतत्प्रकर्षमित्य-
र्थात् । पेशलं सुकुमारमप्यहंकृतमिति विरोधः । आभासस्तु हृद्यमित्यर्थात् । ललितं लघ्वपि प्रौढं महदिति

कादम्बर्याः क्षरद्वाष्पविक्षेपपर्याकुलाक्षरमुच्चैः प्रत्युवाच—‘पत्रलेखे, किं करोमि ।’ अनेन दुः-
शिक्षितेन ज्ञानाभिमानिना पण्डितमन्येन दुर्विदग्धेन दुर्बुद्धिनालीकधीरेण स्वयंकृतं मिथ्या-
विकल्पशतसहस्रभरितेनाश्रद्धाधनेन मूढहृदयेन यद्यदेवानेकप्रकारं शृङ्गारनृत्ताचार्येण भगवता
मनोभवेनान्तर्गतविकारावेदनाय मामुद्दिश्य बाला बलात्कार्यते, तत्तदेवाष्टपूर्वत्वाद्धि दिव्य-
कन्यकानां रूपानुरूपलीलासंभावनया च तावतो मनोरथानध्यात्मन उपर्यसंभावना च सर्वं
सहजमेवैतदस्या इति विकल्पसंशयदोलाधिरूढं मां ग्राहयतैवमीदृशस्य देव्या दुःखस्य तव
चोपालम्भस्य हेतुतां नीतोऽसि । मन्ये च ममापि मनोव्यामोहकारी कोऽपि शाप एवायम् ।
अन्यथाप्रबुद्धबुद्धेरपि येषु न संदेह उपपद्यते, तेष्वपि स्फुटेषु मदनचिह्नेषु कथं मे धीर्व्यामु-
ह्येता तिष्ठन्त्वेव तावदतिसूक्ष्मतया दुर्विभाववृत्तीनि तानि स्मितावलोकितकथितविहृतलीलाल-
ज्जायितानि, यान्यन्यथापि संभवन्ति । चिरानुभूतात्मकण्ठसंसर्गसुभगं हारमिममकृतपुण्यस्य

श्वसितेन निःश्वासेन मुख आनने । स्फुरितेन स्फुरणेन नासाग्रे नासिकान्ते । वाष्पेण रोदनेन चक्षुषि । जाता-
वैकषचनम् । किमुवाचेत्याह—**पत्रलेखे इति ।** हे पत्रलेखे, अहं किं करोमि । किञ्चित्कर्तुं न समर्थ इत्यर्थः ।
शृङ्गारश्च नृत्तं च तयोरुज्ज्वलदृक्चालनाय आचार्य उपदेष्टा तेन । शृङ्गारस्य नृत्याचार्येण रज्जाचार्येणेति
वा । भगो माहात्म्यमस्यास्तीति भगवांस्तेन । ‘भगोऽर्कज्ञानमाहात्म्यवैराग्यादिषु’ इति वैजयन्ती । मनोभवेन
कामेन यद्यदनेकप्रकारं मन्युजीवितवेषयुश्वसितपरितापादिकं बाला योपितो मामुद्दिश्य मदुद्देशेन बलाद्धा-
त्कार्यते निष्पाद्यते । किमर्थमित्याह—**अन्तरिति ।** अन्तर्गतो यो विकारस्तस्यावेदनं ज्ञापनं तस्मै । तादर्थ्यं
चतुर्थी । तत्तदनेन प्रत्यक्षेण मूढमज्ञानाद्युतं यद्बुद्धयं चित्तं तेन स्वयं कृतमात्मना विहितम् । न तु मयेत्यर्थः ।
इतो मूढहृदयं विशेषयन्नाह—**दुःशिक्षितेनेत्यादि ।** दुर्बुद्धं शिक्षितमभ्यसितं यस्य तत्तथा तेन । ज्ञानेन
ज्ञानविषयेऽभिमानोऽहंकारो विद्यते यस्य तत्तथा तेन । पण्डितमात्मानं मन्यते यत्तत्तथा तेन । दुर्बुद्धं विदग्धत्वं
लेकत्वं यस्य तत्तथा तेन । दुर्बुद्धा बुद्धिः प्रतिभा यस्य तत्तथा तेन । अलीक्रेण मिथ्याभिमानेन धीरं साहसगुणोपेतं
तेन मिथ्याविकल्पानामलीकमनोरथानां शतसहस्राणि लक्षास्तैर्भरितमाकीर्णं तेन । न श्रद्धातीति शास्त्रोक्तं
नावधारयतीत्यश्रद्धानं तेन । कया । अष्टपूर्वत्वादनवलोकितपूर्वत्वाद्व्या मनोहरा याः कन्यकास्तासां रूपं सौ-
न्दर्यं तस्यानुरूपा योग्या या लीला विलासस्तस्याः संभावनोत्कटकोटिकः संदेहस्तया । पुनः कया । आत्मनः स्वस्यो-
पर्येषा मामिच्छत्येतादृशस्य मनोरथानप्यसंभावनया च । किं कुर्वता मूढहृदयेन । मामेवं ग्राहयता । ग्राहयति-
द्विकर्मकः । एवं किम् । अस्याः कादम्बर्या एतत्परितापादिकं सर्वं सहजमेव स्वाभाविकमेव । किंलक्षणं माम् ।
विकल्पसंशययोर्दोलामधिरूढमाश्रितं तथा । तेनैवेति शेषः । मूढहृदयेनैवेदृशस्य पूर्ववर्णितस्य देव्या काद-
म्बर्या दुःखस्य तवोपालम्भस्य च हेतुतां नीतः प्रापितोऽसि । सर्वं यदसम्यक्तनमूढहृदयेनैव कृतम् । न मयेति
भावः । विचारणान्तरं प्रदर्शयन्नाह—**मन्ये इति ।** अहमिति मन्ये संभावयामि । इतीति किम् । ममायं को-
ऽप्यनिर्वचनीयो मनसश्चित्तस्य व्यामोहं वैचित्त्यं करोतीत्येवंशीलः शाप एव विरुद्धाशीर्वचनमेव । उक्तवैपरीत्ये
आह—**अन्यथेति ।** शापाभावेऽप्रबुद्धाजाग्रदृषा बुद्धिः प्रतिभा यस्यैवंविधस्य । सर्वस्यापीत्यर्थः । येषु स्फ-

मे तत्क्षणमेव कण्ठे कारयन्त्या किमिव नावेदितम् । अपि च हिमगृहकवृत्तान्तस्तु तवापि प्रत्यक्ष एव । तत्किमत्र प्रणयकोपाक्षिप्तयाप्यन्यथा व्याहृतं देव्या । सर्व एवायं विपर्ययान्मम दोषः । तदधुना प्राणैरप्युपयुज्यमानस्तथा करोमि यथा नेदृशमेकान्तनिष्ठुरहृदयं जानाति मां देवी' इत्येवं वदत्येव चन्द्रापीडेऽश्रावितैव प्रविश्य वेत्तहस्ता प्रतीहारी कृतप्रणामा व्यज्ञापयत्—'युवराज, एवं समादिशति देवी विलासवती, कृतजल्पात्परीजनतः श्रुतं मया, यथा किल पृष्ठतः स्थिताद्य पत्रलेखात् पुनः परागता' इति । 'न च मे त्वय्यस्यां च कश्चिदपि स्नेहस्य विशेषो विलसतीति मयैवेयं संवर्धिता । अपि च तवापि कापि महती वेला वर्तते दृष्टस्य । तदनया सहित एवागच्छ । मनोरथशतलब्धमतिदुर्लभं ते मुखकमलौवलोकनम्' इति ।

चन्द्रापीडस्तु तदाकर्ण्य चेतस्यकरोत्—'अहो संदेहदोलाधिरूढं मे जीवितम् । एवमम्बा निमेषमपि मामपश्यन्ती दुःखमास्ते । पत्रलेखामुखेन चैवमाज्ञापितमागमनाय मे निष्कारण-

प्रदर्शयन्नाह—चिरेति । चिरं चिरकालमनुभूतः प्राप्तो य आत्मनः स्वस्य । अर्थात्कादम्बर्याः । कण्ठसंसर्गो निगरणसंपर्कस्तेन सुभगं मनोहरमिमं प्रत्यगक्षतं हारं मुक्ताप्रालम्बं तत्क्षणमेव तस्मिन्समय एवाकृतमविहितं पुण्यं सुकृतं येनैवंविधस्य मे मम कण्ठे गले कारयन्त्या प्रक्षेपयन्त्या सखिद्वारेति शेषः । किमिव नावेदितं किं न ज्ञापितम् । अहं लवधिरिनीति तदेव ज्ञापितमिति भावः । अपि चेति । अपि च प्रकारान्तरे । हिमगृहकस्य नीहारवच्छीतलसद्गनो वृत्तान्त उदन्तस्तवापि भवत्या अपि प्रत्यक्ष एव विदित एव । न केवलं ममैवेति भावः । तदिति हेत्वर्थः । अत्रेति । अस्मिन्नेव प्रणयः स्नेहस्तेन तस्माद्वा यः कोपः क्रोधस्तेनाक्षिप्तया प्रेरितया देव्या कादम्बर्या किमन्यथा व्याहृतम् । तदलमनया तदानयनकथयेत्यात्मकमित्यर्थः । सर्व इति । अयं सर्व एव समग्र एव विपर्ययादज्ञानान्मम दोषो वैगुण्यम्, न तु तत्त्वतः । तदिति । तत्तस्माद्धेतोरधुनाहं तथा करोमि रचयामि यथा देवी कादम्बरीदृशमेकान्तेनातिशयेन निष्ठुरं कठिनं हृदयं चेतो यस्यैवंविधं मां न जानाति । किं कुर्वाणः । प्राणैरप्युपयुज्यमानस्तदीप्सितं कुर्वाणः । इत्येवं चन्द्रापीडे वदत्येव कथयत्येव प्रतीहारी द्वारपालिका कृतः प्रणामो ययैवंभूता मातृपरिजनत्वेन कुमारप्रतीहार्याश्रावितैवानिवेदितैव प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा व्यज्ञापयद्विज्ञप्तिमकार्षात् । कीदृशी । वेत्तं हस्ते यस्याः सा । हे युवराज, देवी विलासवत्येवं समादिशत्याज्ञापयति । एवं किमित्याह—कृतेति । कृतो विहितो जल्पोऽन्योन्यालापो येनैवंविधात्परिजनतः सेवकवर्गान्मयेति श्रुतमित्याकर्णितम् । इतीति किम् । तदेव दर्शयति—यथेति । किलेति सत्ये । पृष्ठ इति पृष्ठतः । तत्प्रत्ययस्य सावैयिभक्तिकत्वात् । स्थिता विलम्बिता पत्रलेखाद्यास्मिन्नहन्यत्रास्मिन्प्रदेशे पुनः परागता प्रत्यावृत्य समागता । पुनः किं समादिशतीत्याह—न चेति । मे मम त्वयि भवत्यस्यां पत्रलेखायां चेति हेतोः स्नेहस्य प्रेम्णः कश्चिदपि विशेषो न विलसति । न वर्तत इत्यर्थः । इतीति किम् । यत इयं पत्रलेखा मयैव संवर्धिता वृद्धिं प्रापिता । एतेनोभयोरपि मयैव प्रवर्धनात्त्वयि तस्यां च मम स्नेहः समान एवास्तीति ध्वन्यते । पुनः किं समादिशतीत्याह—अपि चेति । अपि च प्रकारान्तरे । तवापि भवतोऽपि दृष्टस्यावलोकितस्य कापि महती गुर्वा वेला कालविशेषो वर्तते । त-

वत्सलेन देवीप्रसादेन । आजन्मक्रमाहितो बलवाञ्जननीस्नेहः, वाञ्छाव्याकुलं हृदयम्, अमो-
च्यं तातचरणशुश्रूषासुखम् । प्रमाथी मन्मथहतकः, हारिणी गुरुजनलालना, दुःसहान्युत्क-
ण्ठितानि, अनुबन्धिनी बान्धवप्रीतिः, कुतूहलिन्यभिनवप्रार्थना, मुखावलोकितः कुलक्रमाग-
ता राजानः, जीवितफलं प्रियतमामुखावलोकनम्, अनुरक्ताः प्रजाः, गरीयान्गन्धर्वराजसुता-
नुरागः, दुस्त्यजा जन्मभूमिः, परिग्राह्या देवी कादम्बरी, कालातिपातासहं मनः, विप्रकृष्टम-
न्तरं हेमकूटविन्ध्याचलयोः, इत्येवं चिन्तयन्नेव प्रतीहार्योपदिश्यमानमार्गः पत्रलेखाकरावल-
म्बी जननीसमीपमगात् । तत्रैव च तमनेकप्रकारजननीलालनसुखाचिन्तितदुर्विषहृदयो-
त्कण्ठः दिवसमनयत् ।

उपनतायां चात्मचिन्तायामिवान्धकारितदृशदिशि शर्वर्याम्, अनिवार्यविरहवेदनोन्मथ्य-
मानमानसाकुलेषु कलकरुणमुच्चैर्वाहिरत्सु चक्रवाकयुगलेषु, उत्तेजितस्मरशरं समुत्सर्पमाणेषु

यैवमाज्ञापितम् । आजन्मकमेति । जनन्या मातुः स्नेहो बलवान्बलिष्ठः । कीदृक् । आजन्मतो जन्म मर्या-
दीकृत्य क्रमेण मर्यादयाहित आरोपितः । जन्ममर्यादारोपितत्वमेवास्य विशेषः । विशेषादत्रैव स्यादमुचितमि-
त्याशयः । हृदयं चेतो वाञ्छाभिरिच्छाभिर्याकुलम् । तातस्य पितृश्वरणी पादौ तयोः शुश्रूषा सपर्या तस्याः
सुखममोच्यं न मोक्तुं योग्यम् । मन्मथहतकः कंदर्पहतकः प्रमथ्रातीत्येवंशीलः प्रमाथी । चित्तोद्वेगकृदित्यर्थः ।
गुरुजनस्य मात्रादेर्लालना प्रतिपालना हारिणी मनोहरा । दुःसहानि सोढुमशक्यान्मुत्कण्ठितान्युत्कण्ठाविषयी-
भूतानि । बान्धवानां स्वजनानां प्रीतिः स्नेहोऽनुबध्रातीत्येवंशीलानुबन्धिनी । गमनविप्रकारिणीत्यर्थः । अभि-
नवस्यादृष्टपूर्वस्य वस्तुनः प्रार्थना वाञ्छा कुतूहलिन्याश्चर्यकारिणी । कुलक्रमेण पट्टपरम्परया आगताः प्राप्ता
राजानो भूभुजो सुखमाननमवलोकयन्तीत्येवंशीला मुखावलोकितो वक्रवीक्षकाः । प्रियतमाः स्त्रियस्तासां सु-
खावलोकनं वक्रवीक्षणं जीवितस्य प्राणितस्य फलं साध्यम् । प्रजा जनपदवासिनो जना अनुरक्ता अनुरागिणः ।
गन्धर्वराजसुता कादम्बरी तस्यां तस्या वानुरागः स्नेहो गरीयानतिशयेन गुरुः । दुस्त्यजा दुःखेन मोक्तुं शक्या
जन्मभूमिर्जननः स्वोत्पत्तेर्भूमिः स्थलम् । तदुक्तमन्यत्र — ‘जणणी जम्मुप्पती पच्छिमनिद्वा सुभासियं वयणम् ।
मणइं माणुस्सं पच्च वि दुक्खेहिं मुच्चन्ति ॥’ जननी जन्मोत्पत्तिः पश्चिमनिद्वा सुभाषितं वचनम् । मनइंठो
मनुष्यः पञ्चापि दुःखान्मुच्यन्ते इति । कादम्बरी देवी परिग्राह्या परिणेतुं योग्या । कालस्यानेहसोऽतिपातो
विलम्बस्तं न सहतीत्येवंशीलं मनः स्वान्तम् । तदीयमिति शेषः । हेमकूटविन्ध्याचलयोरन्तरं विचालं विप्रकृष्टं
दूरम् । इत्येवं चिन्तयन्नेव विमृशन्नेव प्रतीहार्या द्वारनियुक्तयोपदिश्यमानः कथ्यमानो मार्गः पन्था यस्यैवंभूतः
पत्रलेखायाः करं हस्तमवलम्बत इत्येवंशीलः स तथा जनन्या मातुः समीपमभ्यर्णमगादगमत् । तत्रैव मातुः
समीपे तं दिवसं वासरमनयन्निनाय । कीदृशं दिवसम् । अनेकप्रकारं बहुविधं जनन्या मातुर्लालनसुखं तेना-

चन्द्रमसोऽङ्गोलधूलिधूसरालोकेष्वग्रमयूखेषु, विजृम्भमाणकुमुदिनीश्वासपरिमलग्राहिणि मन्दमावातुमारब्धे प्रदोषानिले च, शयनवर्ती निमीलितलोचनोऽप्यप्राप्तनिद्राविनोदो हेमकूटागमनखेदान्निपत्य विश्रान्तेनेव पादपल्लवच्छायायाम्, जङ्घानुरोधरोहिणा लभेनेव संहतयोरूर्वोः, उल्लिखितेनेव विस्तारिणि नितम्बफलके, मग्नेनेव नाभिमुद्रायाम्, उल्लसितेनेव रोमराज्याम्, आरूढेनेव त्रिवलिसोपानहारिणि मध्यभागे, कृतपदेनेवोन्नतिविस्तारशालिनि स्तनतटे, मुक्तात्मनेव बाह्वोः कृतावलम्बनेनेव हस्तयोः, आश्लिष्टेनेव कण्ठे, प्रविष्टेनेव कपोलयोः, उत्कीर्णनेवाधरपुटे, ग्रथितेनेव नासिकासूत्रे, समुन्मीलितेनेव लोचनयोः, स्थितेनेव ललाटशालायाम्, अन्वितेनेव चिकुरभारान्धकारे, प्लवमानेनेव सर्वदिक्पथप्लाविनि लावण्यपूरप्लवे मनसा स्मसार स्मरायतनभूतस्य कादम्बरीरूपस्य ।

उत्पन्नात्मीयबुद्धिश्च निर्भरस्नेहार्द्रचेतास्तत एव वासरादारभ्य तां प्रति गृहीतरक्षापरिकर इव यतो यत एव मण्डलितकुसुमकार्मुकं मकरध्वजमस्यां प्रहरन्तमालोकितवान्, ततस्तत एवात्मानमन्तरेऽर्पितवान् । 'एवमम्लानमालतीकुसुमकोमलर्तनौ निर्घृणं प्रहरन्न लज्जसे' इत्यु-

शशिनोऽङ्गोलस्य वृक्षविशेषस्य धूलिः परागस्तद्भूसर ईषत्पाण्डुर आलोकः प्रकाशो येषां ते तथा तेषु । एवंविधेषु ससुसर्पमाणेषु विस्तरत्स्वग्रमयूखेषु प्रधानकिरणेषु । पुनः कस्मिन्सति । प्रदोषो यामिनीमुखं तस्यानिले वायौ मन्दमन्दं शनैः शनैरावातुं प्रचलितुमारब्धे सति । किलक्षणे प्रदोषानिले । विजृम्भमाणा विकसन्त्यो याः कुमुदिन्यस्तासां श्वासस्येव यः परिमलस्तं गृह्णातीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । किलक्षणश्चन्द्रापीडः । शयने शय्यायां वर्तत इत्येवंशीलः स तथा । पुनः क्रीडक् । निमीलिते मुद्रिते लोचने नेत्रे येन स तथा । एवंविधोऽप्यप्राप्तोऽलब्धो निद्रायाः प्रमीलाया विनोदः सुखं येन स तथा । इतो मनो विशेषयन्नाह—
हेमकूट इति । हेमकूटादागमनं तस्माद्यः खेदः परिश्रमस्तस्मान्निपत्य पादावेव पल्लवौ तयोदछायातपाभावस्तस्यां विश्रान्तेनेव गृहीतविश्रामेणेव । जङ्घा नलकिनी तामनुगृह्णद्गीत्येवंशीलो जङ्घानुरोधी जङ्घा नलकीलस्तं रोहतीत्येवंशीलं तत्तथा तेन संहतयोर्मिलितयोरूर्वोः सक्थोर्लभेनेव मिलितेनेव । विस्तारिण्यायते नितम्बावेव फलकं तस्मिन्नुल्लिखितेनेव चित्रितेनेव । नाभिस्तुन्दकूपिका तस्य मुद्राकृतविशेषस्तस्यां मग्नेनेव ब्रुडितेनेव । रोमराज्यां तनूहृष्ट्रेण्यामुल्लसितेनेवोच्छ्वासितेनेव । तथा त्रिवलिरेव सोपानानि तैर्हारिणि मनोहरे मध्यभागे वलग्नप्रदेश आरूढेनेवोपविष्टेनेव । उन्नतिरुचता, विस्तारो विस्तीर्णता, ताभ्यां शालत इत्येवंशीलं यत्स्तनतटं कुच एव तटं तस्मिन्कृतपदेनेव विहितस्थानेनेव । बाह्वोर्भुजयोर्मुक्तात्मनेव संस्थापितजीवेनेव । हस्तयोः करयोः कृतावलम्बनेनेव विहितालम्बनेनेव । कण्ठे निगरण आश्लिष्टेनेवाल्लिखितेनेव । कपोलयोर्गृह्णात्परप्रदेशयोः प्रविष्टेनेव कृतप्रवेशेनेव । अधरपुट ओष्ठपुट उत्कीर्णनेवोल्लिखितेनेव । नासिका नासैव सूत्रं तस्मिन्ग्रथितेनेव गुम्फितेनेव । लोचनयोर्नेत्रयोः समुन्मीलितेनेव विकसितेनेव । ललाटशालायामलिकगृहैकदेशे स्थितेनेवोपविष्टेनेव । कृतावस्थानेनेवेत्यर्थः । चिकुरभारः केशकलापः स एवान्धकारं तिमिरं तस्मिन्नन्वितेनेव सहिते-

पालभमान इव दिवसमुत्तरलतारयान्तर्बाष्पया दृष्ट्या कुसुमचापम्, पुनः स्मरशरप्रहारमूर्च्छितां संज्ञामिव लम्भयितुं तामवयवैरुवाह स्वेदजललेवानुत्ससर्ज च दीर्घदीर्घान्निःश्वासमारुता-
न् । तच्चैतनालम्भमुदित इव च सर्वाङ्गीणं क्षणमपि न मुमोच रोमाञ्चम् । सहाते हृदयेन वे-
दना न वेति तद्वार्ता प्रष्टुमिव नियुक्तेन मनसा शून्यतामधार्षीत् । तत्प्रतिवार्ताकर्णनायैव च
गृहीतमौनः सर्वदैवातिष्ठत् । तदाननालोकनान्तरितमिव सर्वमेव नाद्राक्षीत् । चन्द्रबिम्बेऽपि
नास्य दृष्टिररमत । तदालोपपूरितश्रोत्रेन्द्रिय इव न किञ्चिदपरमन्तःकर्णं कृतवान् । वीणाध्व-
नयोऽप्यस्य वहिरेवासन् । सुभाषितान्यपि न प्रवेशमलभन्त । सुहृद्वाचोऽपि परुषा इवाभव-
न् । बान्धवजनजल्पितान्यपि नासुखायन्त । भावावगमभीत्येव यथापूर्वं न कस्यचिद्दर्शनम-
दात् । अतवरतमुक्तज्वालेन मदनहुतभुजान्तर्दह्यमानोऽपि गुरुजनत्रयया न सद्यःसमुद्धृता-

पुष्पं तद्वत्कोमला सुकुमारा या तनुःशरीरं तस्यां निर्घृणं निष्कृपमेवममुना प्रकारेण । दिवसमित्युपलक्षणमहो-
रात्रस्य । तेनाहोरात्रं प्रहरंस्ताडयन्न लज्जसे न त्रपां प्राप्नोषि । उत्प्रावत्येन तरला चञ्चला तारा कनीनिका यस्यां
सा तथा । अन्तर्मध्ये बाष्पोऽश्रु यस्यामेवंविधया दृष्ट्या नेत्रेण कुसुमचापं कंदर्पमित्युपालभमान इवोपालम्भं
ददान इव । एतेनात्यन्तदैन्यमाविष्कृतम् । स्वेदो धर्मस्तदेव जलं तस्य लवा विप्रुपस्तानवयवैरुपगैरुवाहाव-
हत् । च पुनरर्थः । अतिशयेन दीर्घा दीर्घदीर्घास्तानेवंभूतान्निःश्वासमारुतानुत्ससर्जोन्मुमोच । किं कर्तुम् ।
उत्प्रेक्षते—पुनर्वारं स्मरस्य शरा बाणास्तैः प्रहारस्ताडनं तेन मूर्च्छितां मोहप्राप्तां तां कादम्बरीं संज्ञां
चेतनां लम्भयितुमिव प्रापयितुमिव । यथान्यः कश्चिन्मूर्च्छितस्य स्वेदजलववत्स्वल्पजलं निःश्वाससमानमारु-
तांश्च मुञ्चतीति वस्तुगतिः । स चन्द्रापीडः सर्वाङ्गे भवः सर्वाङ्गीणस्तं रोमाञ्चं रोगोद्भूतं क्षणमपि न मुमोच ।
क्षणमात्रं तद्विरहितो नाभूदित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—तस्याः कादम्बर्याश्चेतना चैतन्यं तस्या आलम्भः प्राप्तिस्तेन
मुदित इव हर्षित इव । **सहाते इति** । स मनसा शून्यतामधार्षीद्भारः । किलक्षणेन मनसा । तस्यै काद-
म्बर्यं इति वार्ता प्रष्टुं नियुक्तेन प्रेषितेनेव । इतीति किम् । हृदयेन वेदना पीडा सहाते न वेति । तदिति ।
गृहीतं मौनमभाषणं येनैवंविधः सर्वदा निरन्तरमतिष्ठदस्यात् । उत्प्रेक्षते—तस्याः कादम्बर्याः प्रतिवार्ता
प्रत्युत्तरं तस्या आकर्षणायैव । श्रवणायैवेत्यर्थः । **तदाननेति** । स सर्वमेव नाद्राक्षीन्नापश्यत् । किलक्षणं सर्वम् ।
उत्प्रेक्षते—तस्या आननं मुखं तस्यालोकनं वीक्षणं तेनान्तरितमिव व्यवहितमिव । **चन्द्रबिम्ब इति** । चन्द्र-
बिम्बेऽपि शशिमण्डलेऽप्यस्य चन्द्रापीडस्य दृष्टिश्चक्षुर्नारमत न चिरमस्थात् । विरहोत्कर्षे तापकारिणात् । **त-
दालापेति** । स चन्द्रापीडः किञ्चिदध्यपरं शब्दजातं कर्णस्यान्तरन्तःकर्णं न कृतवान् । द्विकर्मकोऽयं धातुः ।
उत्प्रेक्षते—तस्याः कादम्बर्या आलापस्तेन पूरितं श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियं यस्यैवंविध इव । कर्णानां करणत्वं दर्शयन्नाह—
वीणेति । वीणानां वल्लकीनां ध्वनयः शब्दा अस्य चन्द्रापीडस्य वहिरेव बाह्यभूता एवासन्नभूवन् । **सुभाषि-
तानीति** । सुभाषितानि समीचीनोक्तयस्तान्यपि प्रवेशं मध्यगमनावकाशं नालभन्त न प्राप्नुवन् । **सुहृदिति** ।
सुहृदा मित्राणां वाचो वाण्योऽपि परुषा इव कठिना इवाभवन् । **बान्धवेति** । बान्धवजनस्य बन्धुलोकस्य ज-
ल्पितान्यपि कथितान्यपि नासुखायन्त । सुखमिवाचरन्ते सुखायन्ते । अद्यतन्यामात्मनेपदेऽसुखायन्त इति

द्रारविन्दशयनमभजत । न सरसबिसलताजालकानि गात्रेष्वकरोत् । न जललवमौक्तिकक्षो-
दतारकितान्यंजरठपद्मिनीपत्राणि पार्श्वेऽप्यकारयत् । न कुसुमपल्लवस्तस्तररचनामादिदेश ।
नावरतधौरापातोल्लसितशिशिरसीकराबद्धदुर्दिनं ददर्शापि धारागृहम् । न मकरन्दसंततसं-
पातशीतलाभ्यन्तराणि हर्म्योद्यानलताभवनान्यप्यसेवत, न मलयजजललुलितपृष्ठेषु मणिकु-
ट्टिमेष्वप्यलुठदिच्छया । न तुहिनकरकरनिकरसंक्रान्तिहृद्येषु ललनाकरकलितचन्द्रकान्तम-
णिदर्पणेष्वप्यसंक्रामयदात्मसंपातम् । किं बहुना नाश्यानहरिचन्दनरसचर्चामप्या चरणा-
ददापयत् ।

एवमेव केवलं रात्रौ दिवा चाकृतैर्निर्वृतिरा ज्वलताप्यदहनात्मकेन दहताप्यक्षतस्नेहेन्धने-
न दुःखानुभवनायैव भस्मसादकुर्वता मदनदहनेनान्तर्बहिश्च काथ्यमानदेहः शोषमगात्, आ-
र्द्रतां पुनः प्रतिक्षणाधीयमानवृद्धिं नात्याक्षीत् । एवं च निष्प्रतिक्रियतयादुस्त्यजतया वातिवि-

बन्धूतेनेत्यर्थः । **नेति** । सरसानि जलार्द्राणि बिसानि मृणालानि तेषां लता वल्लयस्तेषां जालकानि समूहा गात्रे-
ष्वक्षेषु नाकरोन्नान्वतिष्ठत् । पूर्वोक्तहेतोरेवेति भावः । **नेति** । जललवा अम्भोविन्दवस्त एव मौक्तिकक्षोदास्तै-
स्तारकितानि तारावदाचरितानि नान्यंजरठानि कोमलानि पद्मिनीपत्राणि नलिनीदलान्यपि । व्यस्तक्रमोऽत्रापि-
शब्दः । पार्श्वे पृष्ठे नाकारयत् । सेवकैरिति शेषः । **नेति** । कुसुमानां पल्लवाः प्रत्यग्रदलानि, कुसुमानि च पल्लवा-
श्चेति द्वन्द्वसमासो वा, तेषां सस्तरस्तस्य रचनां नादिदेश नादिष्टवान् । **नेति** । स चन्द्रापीडो धारागृहमपि न
ददर्श नाद्राक्षीत् । किलक्षणं धारागृहम् । अनवरतं निरन्तरं धारापातेनोल्लसिता ये शिशिराः शीतलाः सीकरा
वातास्तजलविप्लवस्रौराबद्धं दुर्दिनं मेघजं तमो यस्मिंस्तथा । **नेति** । स चन्द्रापीडो हर्म्येषु गृहेषु यदुद्यानं
तस्य लता वल्लयस्ता एव भवनानि गृहाण्यपि नासेवत नाभजत । किलक्षणानि । मकरन्दस्य मरन्दस्य संततं
निरन्तरं संपातः संपतनं तेन शीतलानि शिशिराण्यभ्यन्तराणि मध्यभागा येषां तानि । न मलयजेति ।
स मणीनां कुट्टिमानि बद्धभूमिकानि । 'कुट्टिमं त्वस्य बद्धभूः' इति द्वैमः । तेष्वपीच्छयेहया नालुठवाशेरत ।
किलक्षणेपु । मलयजस्य चन्दनस्य जलं पानीयं तेन लुलितान्यार्द्राकृतानि पृष्ठानि येषां तेषु । **नेति** । स
ललनानां योषितां करास्तैः कलिता धृता ये चन्द्रकान्तमणिभिः खचिता दर्पणा आदर्शास्तेष्वप्यात्मनः स्वस्य
संपातं प्रतिविम्बं न संक्रामयन्न संक्रमणमकारयत् । किलक्षणेपु । तुहिनकरश्चन्द्रस्तस्य करनिकरः किरणसमूह-
स्तस्य संक्रान्तिः संक्रमस्तया हृद्या मनोहरास्तेषु । **किं बहुनेति** । किं बहुना किं बहु जल्पितेन । चरणौ
मर्यादीकृत्याचरणं तस्मादाश्यानमीषच्छुष्कं यद्वरिचन्दनं तस्य रसस्तेन चर्चा पूजा तामपि नादापयद्वातुं न
प्रेरयति स्म ।

एवमिति । स चन्द्रापीडो मदन एव दहनो वहिस्तेनान्तर्हृदये बहिरवयवादौ काथ्यमानो उत्काल्यमानो देहः
शरीरं यस्मैवतिष्ठः शोषं स्वीणलमात्रपाप । किलक्षणः । एवमेव पूर्ववत् । रात्रौ निशागरं दिवा दिवसेऽकृत्यास्ति-

संस्थुलेनोपास्यमानोऽपि मनसिजेनाकारमेव लोकलोचनेभ्योऽरक्षत्, न कुसुमशरसायकेभ्यो जीवितम् । तनोरेव तानवमङ्गीचकार, न लज्जायाः । शरीरस्थितावेवानादरं कृतवान्, न कुलस्थितौ । प्रजा एवाङ्गवर्धयत, न मन्मथोत्कलिकाः । सुखमेवावधीरयामास, न धैर्यम् । एवं चास्य पुरः कादम्बरिरूपगुणावष्टम्भाहितप्राणेन बलवतानुरागेणाकुण्ठ्यमाणस्य, पश्चादुरुजनप्रतिबन्धदृढतरेण महीयसा स्नेहेन च वार्यमाणस्य, गम्भीरप्रकृतेः सरित्पतेरिव चन्द्रमसा सुदूरमुल्लास्यमानस्यापि मर्यादावशादात्मानं स्तम्भयतः कथंकथमपि कतिपयेष्वपि सहस्रसंख्यायमानेष्वतिक्रान्तेषु वासरेषु, एकदा रणरणकसकाशादिर्वान्तरलब्धावस्थानो निर्गत्य बहिर्नगर्यास्तैरङ्गसङ्गशीतशीकरासारमरुन्ति कलकणितकलहंसचक्रवाकचक्रवालाक्रान्तसरससुकुमारसैकतानि सिप्रातटान्यनुसरन्, युज्यमानांश्च विरलीभवतश्च संवट्टमानांश्च विश्लिष्यतश्चो-

स लोकानां जनानां लोचनानि नेत्राणि तेभ्य आकारमिहितमरक्षद्रक्षयामास । परं कुसुमशरः कामस्तस्य सायका बाणास्तेभ्यो जीवितं प्राणितं नारक्षत् । किंविशिष्टः सः । उपास्यमानोऽपि सेव्यमानोऽपि । केन । मनसिजेन कामेन किलक्षणेन । अतिविस्संस्थुलेनातिव्याकुलेन । वीक्षापत्रेनेति यावत् । तन्निदानमाह—निःप्रतीति । निर्गता प्रतिक्रिया प्रतीकारो यस्यां क्रियायां तस्या भावस्तथा तथा । दुःखेन त्यज्यत इति दुस्सजस्तस्य भावस्तथा तथा वा । तनोरेवेति । तनोः शरीरस्य तानवं कृशत्वमङ्गीचकार स्वीचक्रे । न लज्जायाः ह्यपायाः । लज्जाधिक्यमेवाङ्गीकृतवानिति भावः । शरीरेति । शरीरस्य देहस्य स्थितिधारणं तस्यामेवानादरणमनाग्रहं कृतवान् । न कुलस्याभिजनस्य स्थितौ मर्यादायाम् । प्रजा इति । प्रजा एव प्रकृतिरेवान्वरुध्यत न्यवार्यत । न मन्मथस्य कंदर्पस्योत्कलिका उत्कण्ठाः । सुखमिति । स चन्द्रापीडः सुखमेव सौख्यमेवावधीरयामासावगणयामास । न धैर्यं न साहसम् । एवं चेति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेणास्य चन्द्रापीडस्य कादम्बर्या रूपं सौन्दर्यं गुणो गाम्भीर्यादिस्तयोरवष्टम्भेनावलम्बेनाहिताः स्थापिताः प्राणा येनैवंभूतेन बलवता बलिष्ठेनानुरागेणाभ्यन्तरस्नेहेन पुरोऽग्र आकुण्ठ्यमाणस्य दृष्टान्तीयमानस्य, गुरुजने मातृपित्रादिस्तस्य प्रतिबन्धः प्रतिरोधस्तेन दृढतरेणातिनिविडेन महीयसातिमहता स्नेहेन प्रीत्या च पश्चात्पुष्टे वार्यमाणस्य पुष्टे निषिध्यमानस्य । केन कस्येव । चन्द्रमसा शशिना सुदूरमतिविप्रकृष्टमुल्लास्यमानस्यापि गम्भीरप्रकृतेरलब्धमध्यस्य । राजपक्षे गम्भीरस्वभावस्य । एवंभूतस्य सरित्पतेः समुद्रस्येव मर्यादावशात् । राजपक्षे कुलक्रमागतस्थितिः । समुद्रपक्षे जलागमनलक्षणा च मर्यादा । तद्वशादात्मानं स्वं स्तम्भयतो रक्षतः कथंकथमपि महता कष्टेन कतिपयेषु कियत्सु सहस्रसंख्यायमानेषु सहस्रसंख्यामिवाचरमाणेषु वासरेषु दिवसेष्वतिक्रान्तेषु गतेषु सत्सु एकदा एकस्मिन्समये रणरणकसकाशादिवौत्सुक्यपार्श्वोदिवान्तर्मध्येलब्धमप्राप्तमवस्थानमवस्थितिर्येनैवंभूतो नगर्या अवन्त्या बहिर्निर्गत्य बहिरागत्य दूरादेव दूरत एवातिबहूनिव तुरंगमानश्चानद्राक्षीदपश्यत् । किं कुर्वन् । तरङ्गाणां वीचीनां सङ्गः संस्पर्शस्तेन शीताः शीतला ये शीकरा वातास्तवारीणि तेषामासारा वर्षणं येष्वेवंविधा मरुतो वायवो येषु तानि । क्वचित् 'सीकरसाराणि' इति पाठः । कलानि मनोहराणि कणितानि शब्दितानि येषामेवंविधा

त्सहमानांश्च लम्बमानांश्च परापततश्च विच्छिन्नपङ्क्त्यवस्थानान्स्खलतोऽपि पततोऽप्यवसीद-
तोऽपि च यथाशक्ति सादिभिरुत्पीडितान्निःसहतया दूरागमनखेदमतिस्वरया चागमनकार्य-
गौरवमावेदयतो दूरादेवातिबहूनिव तुरंगमानद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा चोत्पन्नकुतूहलस्तेषां परिज्ञानायान्यतमं पुरुषं प्राहिणोत् । आत्मनाप्युरुदन्नेन पयसो-
त्तीर्य सिप्रां तस्मिन्नेव भगवतः कार्तिकेयस्यायतने तत्प्रतिवार्तां प्रतिपालयन्नतिष्ठत् । तत्रस्थश्च
कुतूहलात्तस्मिन्नेव वाजिवृन्दे निक्षिप्तदृष्टिः पार्श्वस्थितां हस्तेनाकृष्य पत्रलेखामवादीत्—‘पत्र-
लेखे, पश्य । यै एष पुर एवार्ककिरणनिवारणोल्लासितया प्रेङ्खदालोलम्बशिखया मयूरपिच्छ-
मय्या वङ्गिकया दुर्विभाव्यवदनोऽश्ववारो ज्ञायते, केयूरकोऽयम्’ इति । यावत्तया सहैवं नि-
रूपयत्येव, तावत्तस्मात्प्रहितपुरुषादुपलब्धैर्मावस्थानं दृष्टिपथ एवावतीर्य तुरंगमादापतन्तं
दूराद्भुतागमनधूलिधूसरश्यामीकृतशरीरं परिवर्तितदिवेतराकारणोज्झिताङ्गरागसंस्कारमलिने-
न वपुषा विषादशून्येन च मुखेनान्तर्दुःखसंभारपिशुनया च दृष्ट्वा दूरत एवावृष्टामपि कष्टां

त्यर्थः । लम्बन्त इति लम्बमानास्तान् । स्वशरीरं दीर्घाकुर्वतः । परा सामस्त्येनापतन्त आगच्छन्तस्तान् ।
विच्छिन्नं विच्छेदं प्राप्तं पङ्क्त्या लेखावस्थानं येषां ते तथा तान् । धावतां पङ्क्तिविच्छेदः प्रत्यक्षसिद्ध एव ।
स्खलन्त इति स्खलन्तस्तान्स्खलनां प्रामुवतः । अत एव पततोऽपि गिरतोऽपि । अत एवावसीदतोऽप्यवसा-
दनं प्रामुवतोऽपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति सादिभिरश्ववारैरुत्पीडितानुत्प्रावत्येन पीडितांस्ताडितान् ।
सहनं सहः । निर्गतः सहो येभ्यस्ते निःसहास्तेषां भावस्तत्ता तथा । असमर्थतयेत्यर्थः । दूरादागमनं तज्जनितो
यः खेदः प्रयासस्तमितस्त्रयातिशीघ्रेणागमनं तेन यत्कार्यस्य कृत्यस्य गौरवं गुरुत्वं चावेदयतः परेभ्यो ज्ञापयतः ।

दृष्ट्वा चेति । दृष्ट्वा विलोक्योत्पन्नं प्रकटीभूतं कुतूहलमाश्चर्यं यस्यैवंभूतस्तेषां तुरंगमानां परिज्ञानाय कस्ये-
मे इति ज्ञानार्थमन्यतमं पुरुषं प्राहिणोत्प्रहितवान् । ऊरु परिमाणं यस्यैवंभूतेन पयसा जलेनात्मनापि सिप्रा-
नदीमुत्तीर्य तस्मिन्नेव स्थले भगवतो माहात्म्यवतः कार्तिकेयस्य षण्मुखस्यायतने चैत्ये तस्य प्रहितपुरुषस्य
प्रतिवार्तां प्रत्युत्तरं प्रतिपालयन्विलोकयन्नतिष्ठत्स्थौ । तत्रस्थ इति । तत्र चैत्ये स्थितश्च कुतूहलात्को-
तुकात्तस्मिन्नेव पूर्वप्रतिपादित एव वाजिवृन्देऽश्वसमूहे निक्षिप्ता स्थापिता दृष्टिदृश्येनैवंभूतः पार्श्वस्थितां समी-
पस्थां पत्रलेखां हस्तेन करेणाकृष्याकर्षणं कृत्वावादीदवोचत् । किमवादीदित्याह—पत्रलेखे इति । हे
पत्रलेखे, पस्यावलोकय । य एष पुरोऽग्न एवार्ककिरणाः सूर्यरश्मयस्तेषां निवारणे दूरीकरण उल्लासितयोल्लासं
प्राप्तया प्रेङ्खन्ती दीप्यन्ती आलोला चञ्चला लम्बायता शिखाग्रं यस्याः सा तथा तथा । मयूरपिच्छैः कलापिवहै-
र्निःपन्ना मयूरपिच्छमयी । ‘प्राचुर्यविकारार्थे’ इति मयट् । तयैवंविधया वङ्गिकया शीकरिण्या दुर्विभाव्यं
दुःखेन ज्ञातुं शक्यं वदनमाननं यस्यैवंभूतोऽश्ववारोऽयं केयूरक इति ज्ञायते संभाव्यते । स यावद्याव-
त्कालं तथा सह पत्रलेखया सममेवं निरूपयत्येव कथयत्येव, तावत्कालं तस्मात्प्रहितपुरुषात्प्रेषितनरादुपलब्धं
ज्ञातमात्मनः स्वस्यावस्थानमुपवेशनं येनैवंभूतं केयूरकं कादम्बर्या अनुचरमद्राक्षीदपश्यदिति दूरेणान्वयः ।

कादम्बरीसमामवस्थामनक्षरमावेदयन्तं केयूरकमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च दर्शितप्रीतिरेहोहीत्याहूय
 ससंभ्रमप्रणतोपसृतमतिदूरप्रसारिताभ्यां दोर्भ्यां पर्यष्वजत तम् । अपसृत्य पुनः कृतनमस्कारे
 तस्मिन्ननामयप्रश्रवचसा संवैर्ग्यं सर्वानेव तत्सहायान्पुरःस्थितं पुनः पुनः सस्पृहमालोक्य केयू-
 रकमवादीत्—‘केयूरक, त्वद्दर्शनेनैव भद्रं देव्याः सपरिवारायाः कादम्बर्या इत्येतदावेदितम् ।
 आगमनकारणमपि विश्रान्तः सुखितः कथयिष्यसि’ इत्युक्त्वा संभ्रान्तागतारोहकद्वौकितं
 करिणीमारुह्य ‘कुतोऽस्य जनस्य सुखिता’ इत्यभिधानमेव केयूरकं पृष्ठतः कृत्वा पत्रलेखां
 चारोप्य स्वभवनमयासीत् । तत्र च निषिद्धाशेषराजलोकप्रवेशः प्रविश्य बल्लभोद्यानं सपरि-
 वारेण केयूरकेण सहोत्ताम्यता चेतसाचेतितमेव दिवसकरणीयं निर्वर्तयामास । निर्वर्त्य च
 पत्रलेखाद्वितीयः सुदूरोत्सारितपरिजनः केयूरकमाहूयाब्रवीत्—‘केयूरक, कथय देव्याः का-
 दम्बर्याः समदलेखाया महाश्वेतायाश्च संदेशम्’ इत्यभिहितवति चन्द्रापीडे पुरः सप्रश्रयमुप-
 विश्य केयूरकोऽप्यवादीत्—‘देव, किं विज्ञापयामि । नास्ति मयि संदेशलवोऽपि देव्याः काद-

विद्येत यस्यां सा कथा ताम् । अस्त्यर्थेऽचप्रत्ययः । एवंविधा कादम्बर्याः समां अवस्थां दशामनक्षरं वाग्या-
 पाररहितं यथा स्यात्तथावेदयन्तं ज्ञापयन्तमद्राक्षीदिति । अन्वयस्तु पूर्वमेवोक्तः । दृष्ट्वा चेति । दृष्ट्वा चवि लोक्य
 च तं केयूरकं दर्शिता प्रकटिता प्रीतिः ज्ञेहो येनैवभूतो दोर्भ्यां भुजाभ्यां पर्यष्वजताः स्थित्यतः । किं कृत्वा ।
 एहोह्यागच्छागच्छेलाहूयाह्वानं कृत्वा । कीदृशं केयूरकम् । ससंभ्रमेणादरेण प्रणतश्चासाद्युपसृतश्च तम् । न त्व-
 पसरन्तमित्यर्थः । कथंभूताभ्यां दोर्भ्याम् । अतिदूरं प्रसारिते विस्तारिते ताभ्याम् । अपसृत्येति । अपसरणं
 कृत्वा पुनः कृतो विहितो नमस्कारो नतिर्येनैवभूते तस्मिन्केयूरके सत्यनामयस्य प्रश्नः पृच्छा तस्य वचस्तेन
 सर्वानेव समग्रानेव तस्य केयूरकस्य सहायान्सहागतान्संवैर्ग्यं संतोष्य पुरःस्थितमप्रस्थितं पुनःपुनः सस्पृहं
 साभिलाषमालोक्य समीक्ष्य चन्द्रापीडः केयूरकमवादीदवोचत् । किमवादीदित्याशयेनाह—केयूरक इति ।
 हे केयूरक, तव दर्शनमालोकनं तेनैव सपरिवारायाः सपरिच्छदाया देव्याः कादम्बर्या भद्रं कल्याणमित्येतदा-
 वेदितं कथितम् । आगमनेति । स चन्द्रापीडः स्वस्य भवनं गृहमयासीदगच्छदित्यन्वयः । किं कृत्वा । आ-
 गमनकारणं निदानं तदपि विश्रान्तः कृतविश्रामः सुखितः संजातसुखः स त्वं कथयिष्यसि निवेदयिष्यसीत्यु-
 क्त्वा प्रोच्य । क्वचित् ‘सुखी नः कथयिष्यसि’ इति पाठो दृश्यते । तेन नः अस्माकमिति तस्यार्थः । पुनः किं
 कृत्वा । संभ्रान्तः ससंभ्रम आगतो य आरोहको हस्तिपकस्तेन द्वौकितामानीतां करिणीं हस्तिनीभारुह्यारोहणं
 कृत्वा । अस्य केयूरकलक्षणस्य जनस्य कुतः कस्मात्सुखिता इत्यभिधानमिति ब्रुवन्तमेव केयूरकं पृष्ठतः पृष्ठ-
 प्रदेशे पत्रलेखां चारोप्यारोपणं कृत्वैत्यर्थः । स्वभवनमयासीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तत्र चेति । स चन्द्रा-
 पीडो दिवसकरणीयं वासरकृत्यं निवर्तयामास कृतवान् । किं कृत्वा । सह परिवारेण परिच्छदेन वर्तते यः स
 सपरिवारः एवंभूतेन केयूरकेण सह समं बल्लभमुद्यानमारामं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । किलक्षणः सः । निषिद्धो
 निवारितोऽशेषाणां समग्रानां राजलोकानां प्रवेशो येन सः । कीदृशं दिवसकरणीयम् । उत्ताम्यतातिव्याकलेन

स्वर्याः समदलेखाया महाश्वेताया वा । यदैव पत्रलेखां मेघनादाय समर्प्य प्रैतिनिवृत्य मयायं देवस्योज्जयिनीगमनवृत्तान्तो निवेदितः, तदैवोर्ध्वं विलोक्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य सनिर्वेदम् 'एवमेतत्' इत्युक्तवोत्थाय महाश्वेता पुनस्तपसे स्वमेवाश्रमपदमाजगाम । देव्यपि कादम्बरी झटिति हृदये द्रुघणेनेवाभिहता, ह्यतर्कितपतितोऽशनिनेव मूर्ध्नि ताडिता, अन्तःपीडाकूणननिमीलितेन चक्षुषा मूर्च्छितेव, मुषितेव परिभूतेव, वञ्चितेव, चोन्मुक्तेव चान्तःकरणेन, अविदितमहाश्वेतागमनवृत्तान्ता, चिरमिव स्थित्वोन्मील्य नयने, विलक्षेव, लज्जितेव, विस्मृतेव, विस्मयस्तब्धदृष्टिः 'महाश्वेतायाः कथय' इति सासूयमिव, मामादिश्य मदलेखायां पुनर्वलितमुखी सविलक्षस्मितम् । 'मदलेखे, अस्ति केनचिदपरेणैतत्कृतं करिष्यते वा यत्कुमारेण चन्द्रापीडेन' इत्येवमभिदधत्युत्थाय निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा शयनीये निपत्योत्तरवासोत्तमाङ्गमवगुण्ठ्य निर्विशेषहृदयवेदनां मदलेखामप्यनालपन्तीं सकलमेव तं दिवसमस्यात् । परेद्युश्च प्रातरेवोपसृतं माम् 'एवं दृढतरशरीरेषु श्रियमूर्णेष्विव भवत्स्वहमीदृशीमवस्थामनुभवामि इत्युपालभमानेव, 'न मे भवद्भिः पार्श्ववर्तिभिः कार्यम्' इति निर्भर्त्सयन्तीव 'किं मे पुरस्तिष्ठसि'

विहासि करोमि । यदादिष्टं तदेव वदेत्याह—**नास्तीति** । मयि विषये देव्याः कादम्बर्याः समदलेखाया महाश्वेताया वा संदेशलवोऽपि वाचिकादेशोऽपि नास्ति न विद्यते । तन्निदानमाह—**यदैवेति** । यदैव यस्मिन्नेव क्षणे पत्रलेखां मेघनादाय समर्प्य समर्पणं कृत्वा प्रतिनिवृत्य परावृत्य मया केयूरकेण देवस्य भवत उज्जयिन्यामवन्त्यां यद्गमनं तस्य वृत्तान्त उदन्तो निवेदितः कथितः । तदैव तस्मिन्नेव क्षणे ऊर्ध्वं विलोक्य निरीक्ष्य दीर्घमायतमुष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं मुक्त्वा सनिर्वेदं स्वावमाननसहितं यथा स्यात्तथा । एतदेवमेव निश्चयेन चन्द्रापीडो गत इत्युक्तवोत्थानं कृत्वा महाश्वेता पुनस्तपसे तपोऽर्थं स्वमेवात्मीयमेवाश्रमपदं स्थानमाजगामाययौ । कादम्बर्यपि सकलमेव तं दिवसमस्यादतिष्ठदिति दूरेणान्वयः । इतः कादम्बरीं विशेषयन्नाह—**झटिति** तत्कालं हृदये स्वान्ते द्रुघणेन घनेनाभिहतेव ताडितेव । अतर्कितमचिन्तितमापतितो योऽशनिर्वैज्रं तेन मूर्ध्नि मस्तके ताडितेवाभिहतेव । अन्तःपीडा मानसी व्यथा तथा कूणनं क्रन्दनं तेन निमीलितेन मुदितेन चक्षुषा नेत्रेण मूर्च्छितेव मोहं प्राप्तेव । मुषितेव गृहीतसर्वस्वेव । परिभूतेव पराभवं प्रापितेव । वञ्चितेव वञ्चनाविषयीकृतेव । अन्तःकरणेन चित्तेनोन्मुक्तेव त्यक्तेव । अविदितोऽज्ञातो महाश्वेताया गमनवृत्तान्तो यया संवभूता कादम्बरी चिरमिव बहुकालमिव स्थित्वा नयने नेत्रे उन्मील्योन्मुख, विलक्षेव वीक्षापन्नेव, लज्जितेव त्रपितेव, विस्मृतेव विस्मरणं प्राप्तेव, विस्मय आश्चर्यं तेन स्तब्धा दृष्टिर्यस्या एवंभूता महाश्वेतायाः कथय निवेदय । चन्द्रापीडो गत इति शेषः । इति सासूयं सेष्यं मामादिश्य प्रतिपाद्य मदलेखायां विषये पुनर्वलितं मुखं यस्या एवंविधा सती विलक्षं यत्स्मितं तेन सहवर्तमानं यथा स्यात्तथा हे मदलेखे, केनचिदनिर्दिष्टनाम्ना परेणेतरेणैतद्गमनलक्षणं कृतमस्ति । करिष्यते वा यत्कुमारेण चन्द्रापीडेन कृतमिति । एवमभिदधती कथयत्युत्थायोत्थानं कृत्वा निवारितो दूरीकृतोऽशेषपरिजनस्य समग्रसेवकलोकस्य प्रवेशो यया सा शयनीये शयनं विधातुं गच्छति ।

इत्यन्तर्मन्युवेगेन तर्जयन्तीव च बाष्पपूरोद्रेकोत्कम्पपर्याकुलया दृष्ट्या चिरमालोकि-
ती । तथा दृष्टश्च तथा दुःखितया देव्यादिष्टमेव गमनायात्मानं मन्यमानोऽहमनिवेद्यैव
देवपादमूलमुपागतोऽस्मि । तच्च देवैकशरणजनजीवितपरित्राणाकुलमतेः केयूरकस्य वि-
नाकर्णनावधानदानेन प्रसादं कर्तुमर्हसि । देव, श्रूयताम् । यदैव ते प्रथमागमनेनाम-
मलयानिलेनेव चलितं समस्तमेव तत्कन्यकालतावनम्, तदैव सकलभुवनमनोभिराम-
न्तमालोक्य वसन्तमिव रक्ताशोकतरुलतामिवारूढवान्मकरकेतनस्ताम् । इदानीं तु म-
मायासमनुभवति त्वदर्थं कादम्बरी । तस्या हि दिनकरोदयादारभ्य दिवसकरकान्तो-
लस्येव निःशब्दस्यापवनेरितस्याधूमस्याभस्मनः प्रज्वलतो मकरध्वजहुतभुजो न परिजन-
मलकलितकोमलपल्लवाख्यलीलया प्रसरभङ्गः । नानुत्तालतालवृन्तवान्तजलजडकणिक-
सेकेन निर्वृत्तिः । न सरससहरिचन्दनपङ्कच्छटाच्छुरणेन छेदः । न विदलितमुक्ताफल-

मिति निर्भर्त्सयन्तीव निर्भर्त्सनां कुर्वन्तीव । मे मम पुरोऽग्रे किं तिष्ठसीत्यन्तर्मन्युवेगेनान्तःक्रोधरयेण
यन्तीव तर्जनां कुर्वन्तीव । तथा बाष्पो नेत्राम्बु तस्य पूरः प्रवाहस्तस्योद्रेक आधिक्यं तेन य उदप्र-
कम्पो चेपथुस्तेन पर्याकुला व्याप्ता तथा दृष्ट्या दृशा चिरं बहुकालमालोकितवती निरीक्षितवती । त-
खितया तेन प्रकारेण दुःखं प्राप्तया देव्या कादम्बर्या दृष्टोऽवलोकित आत्मानं गमनायादिष्टमेवाज्ञा-
मन्यमानोऽहं देव्यै कादम्बर्यै अनिवेद्यैवानुज्ञानप्यैव देवस्य भवतः पादमूलं चरणसमीपमुपागतोऽ-
तोऽस्मि । तच्चेति । तत्तस्मात्कारणाद्देव एव भवानेवैकः शरणं यस्यैवविधो यो जनः कादम्बरीलक्ष-
जीवितं प्राणितं तस्य परित्राणं रक्षणं तस्मै आकुला मतिर्यस्यैवंभूतस्य केयूरकस्य विज्ञापना विज्ञा-
आकर्णनं श्रवणं तस्मिन्नवधानदानेन चित्तप्रदानेन प्रसादं कर्तुं त्वं देवोऽर्हसि योग्यो भवसि । हे देव,
तामाकर्ण्यताम् । विज्ञप्त्यन्तरमिति शेषः । यदैव यस्मिन्नेव क्षणे ते तव प्रथमागमनेनाद्यागमनेन
क्षते—आमोदिना सुगन्धिना मलयानिलेनेव मलयमाहतेनेव समस्तमेव समग्रमेव तत्कन्यकालतावनं
एव लतास्तासां वनं चलितं क्षुब्धम्, तदैव तस्मिन्नेव क्षणे सकलं यद्भुवनं जगत्तस्य मनोभिरामं
चिरं वसन्तमिव भवन्तं लामालोक्य निरीक्ष्य रक्ता याशोकतरुलता तामिव तां कादम्बरीं मक-
कन्दर्प आरूढवान्प्रविष्टवान् । इदानीं त्विति । सांप्रतं तु तवार्थः प्रयोजनं तस्मिन् । निमित्ते
तथाच त्वन्निमित्तं कादम्बरी महान्तमायासं श्रममनुभवति । करोतीत्यर्थः । तस्या इति । हीति
तस्याः कादम्बर्या दिनकरस्य सूर्यस्योदय उद्गमनं तस्मादारभ्य । तन्मर्यादीकृलेत्यर्थः । दिवसकरकान्त-
दपत्तस्यानलो वह्निस्तस्येव मकरध्वज एव हुतभुग्वह्निस्तस्य प्रज्वलितो दीप्तिमतः परिजनः सेवकवर्गस्त-
एव कमलानि तैः कलितानि धृता ये कोमलपल्लवा मृदुकिसलयानि तेषां लास्यलीला नृत्यक्रीडा तथा न-
ज्ञो न प्रचारहानिः । उभयानलयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—निःशब्दस्येति । निर्गीतः शब्दो ध्वनि-
यस्मात्स तस्यापवनेरितस्य न पवनेन वायुनेरितः प्रेरितस्तस्य । अधूमस्य न विद्यते धूमो दहनकेतने

कापटलोद्भूलेनेन व्युपरमः । नोत्कीलितयन्त्रमयकलहंसपङ्क्तिमुक्ताम्बुधारेण धारागृहेण प्रशमः
यथा यथा चलितजलयन्त्रविगलिताभिरतिशिशिरशीकरनिकरतारकितौभिरम्बुधाराभिराह-
न्यते तथा तथा वैद्युतानलसहोदर इव स्फुरति मदनपावकः । सुतरां च शिशिरः कुन्दकलिकाकै-
लापमञ्जरीमिव विकासयति स्वेदजललवजालकसंततिमुपचारः । चित्रं चेदम् । मकरकेतुहुतभुजा
दह्यमानमप्यग्निशौचमंशुकमिव नितरां निर्मलीभवति लावण्यम् । मन्ये च मृदुस्वभावमपि जल-
मिव मुक्ताफलतामुपगतं कठिनीभवत्युत्कण्ठितं हृदयमबलाजनस्य, तत्तादृशेनातिसंतापेनापि
न विलीयते । बलवती खलु बलभजनसंगमाशा, यत्तथाविधमप्यनुभववेदनाविह्वलितप्राणमति-
कष्टं प्राण्यते । किं करोमि, कथय कथं कथ्यते, कया वृत्त्या वर्ण्यते, कीदृशेनोपायेन प्रदर्श्यते,
केन प्रकारेणावेद्यते, कया युक्त्या प्रकाश्यते, कतमया वेदनयोर्पेनीयते । तदुत्कण्ठास्त्रपेषु ।
विगलितवेदनाः स्फुटं प्राणिनः, प्रतिदिवसं दृश्यमानोऽपि यन्न पश्यसि तौमीदृशीमवस्थाम् ।

तेन व्युपरमो निवृत्तिः । नोत्कीलित इति । न चोत्कीलिता उत्कोरिता या यन्त्रमया यन्त्रनिष्पन्नाः
कलहंसपङ्क्तयः कादम्बप्रेणयस्ताभिर्मुक्ता अम्बुधारा यस्मिन्नेवंभूतेन धारागृहेण यन्त्रधारासदनेन प्रशमः प्रश-
मनम् । यथा यथेति । इयं कादम्बरी यथा यथा अम्बुनोऽम्भसो धाराभिराहन्यत आच्छेद्यते, तथा तथा
मदनपावकः कंदर्पवहिः स्फुरति दीप्तिमान्भवति । किंलक्षणो मदनवहिः । उपप्रेक्षते—विद्युतोऽयं वैद्युतः
स चासावनलश्च तस्य सहोदर इव बन्धुरिव । किंलक्षणाभिरम्बुधाराभिः । चलितः कम्पितो यो जलयन्त्रस्त-
तो विगलिताभिः पतितताभिः । पुनः किंलक्षणाभिः । अत्यन्तं शिशिरः शीतलो यः शीकरनिकरो वातक्षिप्त-
जलकणसमूहस्तेन तारकितभिर्नक्षत्रिताभिः । सुतरां चेति । उपचारः प्रतिक्रिया स्वेदस्य धर्मस्य जललवा
अम्भःकणास्तेषां जालकानि युगपदनेकेषां पातलक्षणानि तेषां संततिः समूहस्तां विकासयति प्रगुणीकरोति ।
तर्ह्युष्णो भविष्यतीत्याशयेनाह—सुतरां चेति । सुतरामतिशयेन शिशिरः शीतलः । अधिकविरहिणो वि-
धुरपि सवितरतीत्यादिवदेतस्याः शिशिरोऽप्युपचारोऽधिकतर उष्णो बभूवेत्यर्थः । कीदृशीं संततिम् । कुन्दस्य
कुसुमं कुन्दः पुष्पवृक्षो वा तस्य कलिकाः कोरकास्तासां कलापः समूहस्तस्य मञ्जरीमिव । वर्णीनीयाया जललव-
संततेः कुन्दकलिकाकलापमञ्जरीसदृशसंभावनयोत्प्रेक्षालंकारः । तदुक्तम्—‘संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन
यत्’ इति काव्यप्रकाशे । चित्रमिति । इदं चित्रमाश्चर्यम् । इदं किम् । मकरकेतुरेव हुतभुगवहिस्तेन दह्यते
ज्वाल्यत इति दह्यमानं ज्वाल्यमानमपि लावण्यं सौन्दर्यं नितरामतिशयेन निर्मलीभवति विशदीभवति । कीदृशं
लावण्यम् । उपप्रेक्षते—अग्निना शौचं शुद्धमंशुकं वस्त्रमिव । मन्ये इति । अहमिति मन्ये जाने । इतीति
किम् । अवलाजनस्य स्त्रीजनस्य मृदुस्वभावमपि कोमलमप्युत्कण्ठितं हृदयं मुक्ताफलतामुपगतं मौक्तिकवं प्राप्तं
जलमिव पानीयमिव कठिनीभवति दृढीभवति । यदिति हेत्वर्थः । यतो हेतोस्तादृशेनातिसंतापेनापि न विली-
यते न विलयं गच्छति । बलवतीति । खलु निश्चयेन बलभः प्रियो यो जनस्तस्य संगमो मेलापस्तस्याशा
वाञ्छा बलवती वलीयसी । यद्यस्मात्कारणान्तथाविधो योऽनुभवः साक्षात्कारस्तेन वेदना पीडा तथा विह्वलि-

प्रचण्डकिरणसहस्रातपसहानि कमलानि शयनीकृतानि म्लानिमुपनयन्त्या दिवसकरमूर्तिरपि निर्जिता तथा निजोष्मणा । निष्करुणेन चाकारणवामने कामेन मथ्यमानास्तास्ताश्चेष्टाः करोति । तथा हि । सासोढमदनवेदने, त्वमतिकठिने मनसि निवससि' इति मृदुनि कुसुमशयने कथमपि सखीजनेन पात्यते । कुसुमशयनगता च संतापगलितचरणतलालक्तकलवपाटलितैश्च शय्याकुसुमैः कुसुमशरेण शरतामुपनीतैः सरुधिरैरिव हृदयात्पतितैर्भयमुपजनयति । सर्वाङ्गीणमनङ्गशरनिवारणाय कवचमिव भवदनुस्मरणरोमाञ्चमुद्वहति । रोमाञ्चिनि कुचयुगले श्वासगलितमंशुकं निदधाना त्वत्पाणिग्रहणतृष्णया कण्टकशयनव्रतलीलामिव दक्षिणकरकमलमनुभावयति । वामं तु वामकपोलभर्रजडाङ्गुलिमुलसत्पद्मारागवलयप्रभांशुरज्यमानं ज्वलितमदनहुताशनविपुष्यमाणमिव हस्तकमलं विधुनाति । नलिनीदलव्यजनपवनविक्षिप्यमाणकर्णकुण्डलं वदनमजस्रस्रवदशुभयपलायमानलोललोचनमिव विभर्ति । प्रतिक्षणं क्षामतां व्रजन्ती न केवलं मङ्गलवलयं पतनभयेन दोलायमानं हृदयमपि मुहुर्मुहुः पाणिपल्लवेनोरुणद्धि । शिशिर-

ति । तदुत्कण्ठालक्षणेपु खग्रेषु निद्राहृष्टान्तःकरणजन्येषु ज्ञानेषु विगलितवेदना विगतदुःखा स्फुटं प्रकटं प्राणिनोऽसुमन्तः स्युः । तेन त्वमप्युत्कण्ठानिद्रां प्राप्तो विगतवेदनो जानन्नपि न जानासीति फलतीत्यर्थः । प्रचण्डेति । प्रचण्डानि तीव्राणि यानि किरणसहस्राणि तेषामातपो वर्चस्तं सहन्त इत्येवंभूतानि शयनीकृतानि शयनीकृतानि कमलानि पद्मानि म्लानि ग्लानिमुपनयन्त्या प्रापयन्त्या तथा कादम्बर्या निजोष्मणा स्वकीयतापेन दिवसकरमूर्तिरपि दिवसकरविष्वगमपि निर्जिता तिरस्कृता । तथा निष्करुणेन निर्दयेनाकारणवामेन निर्हेतुकप्रतिकूलेन । अर्थात्कामेन मथ्यमाना विलोच्चमानास्तास्ताश्चेष्टाः कायव्यापाररूपाः करोति निर्मिमीते । तदेव दर्शयति—तथा हीति । सासोढा मदनस्य कंदर्पस्य वेदना पीडा यथा तस्याः संबोधनं हे सासोढमदनवेदने । अतिकठिनेऽतिकर्शसे मनसि चित्ते । चन्द्रापीडस्येति शेषः । त्वं निवसस्यवतिष्ठसीति कृत्वा मृदुनि सुकुमारैः कुसुमशयने पुष्पशय्यायां सखीजनेन कथमपि महता कठेन पात्यते शयनं कार्यते । च पुनरर्थः । कुसुमशयनगता पुष्पशय्यां प्राप्ता कादम्बरी संतापेन तस्या गलितो यश्चरणतलालक्तकः पादतलयावकरसस्तस्य लवो लेशस्तेन पाटलितैः श्वेतरत्नीभूतैः शय्याकुसुमैः शयनीयपुष्पैः कुसुमशरेण कामेन शरतां बाणतामुपनीतैः प्रापितैः सरुधिरैः सशोणितैर्हृदयात्पतितैरिव सस्तैरिव भयं भीतिमुपजनयत्युत्पादयति । सर्वाङ्गीणमिति । सर्वाङ्गीणं समग्रदेहव्यापिनं भवतस्तवानुस्मरणमनुचिन्तनं तस्माद्यो रोमाञ्चो रोमोद्गमस्तमनङ्गस्य कंदर्पस्य शराबाणास्तेषां निवारणं दूरीकरणं तदर्थं कवचमिव संनाहमिवोद्वहति धारयति । या रोमाञ्चिनि रोमोद्गमवति कुचयुगले पयोधरयुगे श्वासेन निःश्वासेन गलितं स्रस्तं यदंशुकं वक्षं निदधाना स्थापयन्ती तव पाणिग्रहणस्य तृष्णया वाञ्छया कण्टकशयनमेव व्रतं तस्य लीलामिव दक्षिणकरकमलमपसव्यपाणिपद्ममनुभावयत्यनुभवविषयीकरोति । वामं त्विति । वामभागवती यः कपोलो गल्लात्परप्रदेशस्तस्य भरो भारस्तेन जडाः स्तब्धा जाता अङ्गुलयो यस्यैवंभूतमुलसद्विकसद्यत्पद्मारागवलयं लोहितककटकं तस्य प्रभाया अंशवः किरणास्तै रज्यमानं रत्नीक्रियमाणं ज्वलितो यो मदन एव हुताशनो वक्षिस्तेन विपुष्यमाणमिव पञ्चालयमानमिव वामं

वारिक्षोदक्षरिण्या लीलाकमलमालिकयैव वपुषि निहितया सखीजनहस्तपरम्परया परिक्लाम्यति । तथा च चरणयुगलेन रसनाकलापम्, नितम्बविस्तारेण मध्यम्, संगमाशया हृदयम्, हृदयेन भवन्तम्, तरसा विसिनीपलाशप्रावरणम्, कण्ठेन जीवितम्, करकमलेन कपोलपालीम्, त्वदालापेनाश्रुपातम्, ललाटफलकेन चन्दनलेखिकाम्, अंसेन वेणीमधुना धारयति । त्वदिदृक्षया विघटमानं हृदयमभिवाञ्छति । गोत्रस्खलनेनेव जीवितेन लज्जते । प्रियसख्येव मूर्च्छया मनसि मुहुर्मुहुः स्पृश्यते । परिजनेनेव च रणरणकेन वदनपरवशा कुसुमशयनादुत्थाप्यते । परिचारिकयेवार्त्ता सस्ताङ्गी संचार्यते । मुहुः पवनप्रेङ्खोलितमुत्कण्ठाव्यजनपल्लवभङ्गभयकम्पितमिव लतामण्डपमधिवसति । मुहुः सैत्कोशकलिकं बिसवलयसंरक्षणरचिताञ्जलिपुटमिव स्थलकमैलिनीवनमधिशेते । मुहुरुद्धन्धनभयादिव निरन्तरकिसलया-

च करस्य व्यवस्थापनम् । विरहिजनस्वभावोऽयमिति भावः । शिशिरेति । शिशिरं शीतलं यद्वारि जलं तस्य क्षोदः पृपत्तं क्षरन्तीत्येवंशीलया वपुषि शरीरे निहितया स्थापितया सखीजनस्य हस्तपरम्परया पाणिश्रेण्या । क्षरद्वारिसाम्यादुत्प्रेक्षते—लीलायै क्रीडार्थं कमलानां पद्मानां मालिकयेव परिक्लाम्यते । ग्लानिं प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेन विरहाधिक्यमाविष्कृतम् । तदेव प्रपञ्चयन्नाह—तथा चेति । अधुना सांप्रतं चरणयुगलेन पादयोर्युग्मेन रसनाकलापं कटिमेखलां धारयति धत्ते । एतेन कटिप्रदेशस्य कृशत्वमाविष्कृतम् । नितम्बेति । नितम्ब आरोहस्तस्य विस्तारेण विष्कम्भेन मध्यं विलग्नम् । धारयतीत्यस्य सर्वत्रानुपङ्गः । संगमेति । संगमस्य मेलापकस्याशा वाञ्छा तथैव हृदयं स्तनान्तरम् । धारयतीत्यर्थः । तदुक्तम्—‘आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां सद्यःपाति प्रणयिहृदयं विप्रयोगे रुणद्धि’ इति । हृदयेनेति । हृदयेन सर्वं वाक्यं सावधारणमित्युक्तेर्भवन्तमेव त्वामेव धत्ते । नान्यमित्यर्थः । उरसेति । उरसा वक्षस्स्थलेन विसिन्या नलिन्याः पलाशातिपत्राणि तेषां प्रावरणमुत्तरीयकं धारयति । विरहजनितदाघोपशमकत्वेन तद्वारणमिति भावः । कण्ठेन निगरणेन जीवितं प्राणितम् । एतेन कण्ठगतप्राणा सांप्रतं सा समस्तीति ध्वनितम् । करेति । करकमलेन पाणिपद्मेन कपोलपालीं गल्लटपरप्रदेशलेखां धत्ते । विरहिजनस्वभावोक्तिरियम् । त्वदिति । तव संबन्धी य आलापस्त्वत्किंवदन्ती तेनाश्रुपातं रोदनम् । ललाटेति । ललाटफलकेन भालपट्टेन चन्दनलेखिकां मलयजरचनाम् । एतेन तदितरालङ्कृतिश्चन्यत्वं सूचितम् । अंसेनेति । अंसेन स्कन्धेन वेणीं प्रवेणीम् । एतेन केशानामनियन्त्रितत्वमाविष्कृतम् । त्वदिति । तव दिदृक्षा द्रष्टुमिच्छा तथा हृदयं स्तनान्तरं विघटमानं भेदमापद्यमानमप्यभिवाञ्छति समीहते । हृदयविघटनेन तदन्तस्थायिनस्तव चक्षुषा दर्शनं स्यादिति भावः । गोत्रेति । सा कादम्बरी जीवितेन प्राणितेन लज्जते त्रपते । केनेव । गोत्रस्य नाम्नः स्खलनं विपर्ययेण प्रहणं तेनेव । प्रियसख्येवेति । मुहुर्मुहुर्वारंवारं मूर्च्छया मोहेन मनसि चित्ते स्पृश्यत आश्लिष्यते । कयेव । प्रियसख्येव वल्लभवयस्येव । परीति । रणरणकेनोत्कण्ठया मदनपरवशा पराधीना कुसुमशयनात्पुष्पशयनीयादुत्थाप्यत

च्छादितलतापाशमुद्यानमासेवते । मुहुर्निष्पतदविरतरोदनाताम्रनयनप्रतिबिम्बं सस्तरास्तरण-
त्रासनिमज्जत्कमलमिवोपवनसरोजलमवगाहते । तस्मादुत्थाय तमालवीथीमुपैति । तस्यां शो-
खावलम्बोर्ध्वभुजलतानिहितनिमीलितलोचनवदना चम्पकदलमालिकोद्वद्धदेहाशङ्कामुत्पाद-
यन्ती मुहूर्तं विश्रम्य संगीतकगृहमाविशति । ततो मधुरमुरजरवलयललितलास्यलीलोद्वे-
ज्यमाना मयूरीव मुक्तधारं धारागृहमभिपतति । ततोऽपि धनजलधारासीकरपुलकितकाया
कादम्बकलिकेव कम्पमाना शुद्धान्तकमलिनीतीरमपसर्पति । तस्माच्च भवनकलहंसरवमसह-
माना प्रस्थिता तत्कालावतारितनूपुरयुगला निपुणप्रेक्षामिव क्षामताभिनन्दति । वलयरच-
नौम्लायितमृणालकुपितैरिव भवनवापीचक्रवाकमिथुनैः कूजितेन खेद्यते । शय्याविलासमृ-
दितकुसुमसंचयामर्षितैरिव प्रमदवनर्मधुकरैर्विरुतेनोद्वेज्यते । निर्भरोक्तं गीतनिर्जितरवरो-
षितैरिवाङ्गणसहकारपिकवृन्दैः कलकलेनाकुलीक्रियते । मदनपाण्डुगण्डपरिभूतगर्भपत्रका-

यैर्नवीनपल्लवैराच्छादितस्तिरोहितो लता एव पाशो यस्मिन्नेवंभूतमुद्यानमारामं मुहुर्वारंवारमासेवते । आश्रयती-
त्यर्थः । **मुहुरिति** । निष्पतदन्तःप्रविशदविरतं निरन्तरं यदोदनं परिदेवनं तेनाताम्र ईषद्रक्ते ये नयने नेत्रे
तयोः प्रतिबिम्बं प्रतिच्छाया यस्मिन् । अत एवोत्प्रेक्षते—सस्तरे संस्तरके यदास्तरणमुपरिस्थापनं तस्माद्यन्त्रासो
भयं तेन विमज्जहुडत्कमलं पद्मं यस्मिन्नेवंभूतमिवोपवनं समीपवर्ति काननं तस्य सरोजलं पानीयं मुहुर्वारंवार-
मवगाहते । अवगाहनां करोतीत्यर्थः । **तस्मादिति** । तस्मात्सरोजलादुत्थायोत्थानं कृत्वा । बहिर्निर्गत्येत्यर्थः ।
तमालवीथीं तापिच्छलेखामुपैत्यागच्छति । **तस्यामिति** । वीथ्यां शाखावलम्बिनी योर्ध्वभुजलता बाहुवह्नी
तस्यां निहितं स्थापितं निमीलितं मुद्रितं लोचने नेत्रे यस्मिन्नेतादृशं वदनमाननं यथा सा चम्पको हेमपु-
ष्पकस्तस्य पुष्पाणि चम्पकानि तेषां दलानि पृथक्कृता अवयवास्तेषां मालिका स्रक्तया उद्वद्धो नियन्त्रितो यो
देहो लक्षणया गलप्रदेशस्तस्याशङ्कामारोकामुत्पादयन्ती जनयन्ती मुहूर्तं क्षणमात्रं विश्रम्य विश्रान्तिं गृहीत्वा सं-
गीतकगृहं नाट्यसदनमाविशति प्रविशति । ततस्तस्माद्गृहान्मधुरो मिथो यो मुरजरवो मृदङ्गशब्दस्तस्य लयस्तान-
विशेषस्तेन ललिता मनोहरा या लास्यलीला नृत्यविनोदस्तया मयूरीव शिखण्डिनीवोद्वेज्यमानोद्वेगं प्राप्यमाणा
मुक्तधारं पतज्जलं धारागृहमभिपतत्यभिगच्छति । **ततोऽपीति** । तस्मादपि गृहाद्वना निविडा या जल-
धारा तस्याः सीकरो वातास्तवारि तेन पुलकितः संजातरोमाच्चः कायो यस्याः सा कादम्बस्य वृक्षविशेषस्य
कलिका कोरकः सेव कम्पमाना वेपथुं प्राप्यमाणा शुद्धान्तस्यान्तःपुरस्य याः कमलिन्यस्तासां तीरं प्रतीरमुपसर्पति
गच्छति । **तस्माच्चेति** । तस्माच्छुद्धान्तकमलिनीतीराद्भवनं गृहं तत्रस्था ये कलहंसाः कादम्बास्तेषां रवं
शब्दमसहमाना सोढुमसमर्था प्रस्थिता चलिता तत्कालंतदात्वमवतारितं दूरीकृतम् । चरणदिति शेषः । नूपुरयु-
गलं पादकटकद्वन्द्वं यथा सैवंभूता निपुणप्रेक्षामिव विबुधबुद्धिमिव । क्षामतां कृशतामभिनन्दति स्तौति । पण्डितं
प्रेक्ष्य सुतरां सूक्ष्मा भवतीति भावः । चेत्क्षामता जायते तदा नूपुरयुगलं पादयोरन्तरेणान्तरैव पततीति
रूपाङ्गम् । **वलयेति** । वलयस्य कटकस्य रचना निर्माणं तेन म्लायितं म्लानतां प्रापितं यन्मृणालं तन्तुलं
तेन कुपितैः कोपं प्राप्तैरिव । भवनस्य वाप्यो दीर्घिकास्तासां चक्रवाकमिथुनानि द्वन्द्वचरद्वन्द्वानि । तैः कूजि-

न्तिभिर्विद्वेद्योद्यानकेतकीसूचिभिरुद्भूतवेदना भवति । एवंप्रायैश्च मदनदुश्चेष्टितायासैः परिणाममुपैति दिवसः । चन्द्रोदये चास्यास्तिमिरमयीवापैति धृतिः, कमलमयमिव दूयते हृदयम्, कुमुदमय इव विजृम्भते मकरकेतनः, चन्द्रकान्तमयमिव प्रक्षरति नयनयुगलम्, उदधिजलमयानीव प्रवर्धन्ते श्वसितानि, चक्रवाकमया इव विघटन्ते मनोरथाः, शीतज्वरातुरेव मणिकुट्टिमोदरसंकान्तस्य तुषारकिरणमण्डलस्योपरि वेपथुलुलिततरलाङ्गुलीनिकरं करयुगलं प्रसारयन्ती शशिसंतापमनक्षरं कथयति । सीत्कारेषु दशनांशुव्याजेन मन्मथशरजैरिहतहृदयं प्रविष्टानिन्दुकिरणानिवोद्गिरति । वेपथुषु व्यजनीकृतकदलीदलकम्पोपदेशमिव गृह्णाति । विजृम्भिकासु कण्ठागतजीवितनिर्गममार्गमिवोपदिशति । गोत्रस्खलितत्रिलक्षस्मितेषु हृदयनिर्पतितमदनशरपुष्परज इव वमति । बाष्पमोक्षेषु स्थूलाश्रुसंतानवेणिकावाहिनी विलीयत

गण्डः कपोलात्परप्रदेशस्तेन परिभूता न्यकृता गर्भपत्रकान्तिर्मध्यदलरुग्यैरेवंविधैरुद्यानस्य केतव्यस्तासां सूचयद्विपत्रकरूपाः । 'त्रिपत्रकः सूचिरभिधीयते' इति वैजयन्तीकारः । अग्राणि वा । तैर्विद्वेव भिवेवोद्भूतवेदना प्रादुर्भूतपीडा भवति जायत एव । एवमिति । एवंप्रायैरेवंप्रकारैर्मदनस्य कंदर्पस्य दुश्चेष्टितानि दुर्विलसितानि तेषामायासैः प्रयासैः परिणामं परिपक्तात्म् । अवसानमिति यावत् । दिवसो वासर उपैति गच्छति । चन्द्रोदये चेति । च पुनरर्थः । चन्द्रोदये शशाङ्कोदयेऽस्याः कादम्बर्या धृतिः संतोषः । 'धृतिः स्थैर्यम्' इति भूपालः । अपैति गच्छति । अतएवोत्प्रेक्षते—तिमिरमयीव तिमिरात्मकेव । तिमिरस्य चन्द्रोदये नाशात्तत्साम्यं धृतेः । कमलेति । हृदयं मानसं दूयते संकुचितं भवति । अतएवोत्प्रेक्षते—कमलमयमिव पद्मघटितमिव । कमलानामेव चन्द्रोदये संकोचसंभवाद्दूयस्य तत्तुल्यता । कुमुदेति । मकरकेतनः कंदर्पो विजृम्भते प्रफुल्लो भवति । अतएव उत्प्रेक्षते—कुमुदमय इव कैरवात्मक इव । चन्द्रोदये कैरवाणामेव विजृम्भणात्तत्तुल्यता । चन्द्रकान्तेति । नयनयुगलं नेत्रयुगलं प्रक्षरति । अश्रुपातं करोतीत्यर्थः । अतएवोत्प्रेक्षते—चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिस्तन्मयमिव तद्वद्वि-तमिव । चन्द्रोदये चन्द्रोपलस्यैव प्रक्षरणादिति भावः । उदधीति । श्वसितानि श्वासाः प्रवर्धन्ते । दृष्टिं गच्छन्तीत्यर्थः । अत एवोत्प्रेक्षते—उदधिजलं समुद्रपानीयं तन्मयानीव तत्स्वरूपाणीव । चन्द्रोदय उदधिजलस्यैव प्रवर्धनादिति भावः । चक्रवाकेति । मनोरथा अभिलाषा विघटन्ते वियुज्यन्ते । अत एवोत्प्रेक्षते—चक्रवाका रथाङ्गाह्वास्तन्मया इय तद्वदिता इव । शीतेति । शीतज्वरेणातुरां पीडितेव । मणिकुट्टिमस्य रत्नवद्भूमेरुदरं मध्यं तत्र संक्रान्तस्य प्रतिविम्बितस्य तुषारकिरणश्चन्द्रस्तस्य मण्डलं विम्बं तस्योपर्युपरिदृष्टवेपथुः कम्पस्तेन लुलितः कम्पितस्तरलो मनोहरोऽङ्गुलिनिकरः करशाखासमूहो यस्मिन्नेवंभूतं करयुगलं पाणियुगलं प्रसारयन्ती विस्तारयन्ती । अनक्षरं यथा स्यात्तथा शशिसंतापं चन्द्रसंतापं कथयति । करकम्पनेनैव तन्निवेदनादिति भावः । सीत्कारेष्विति । सीत्कारेषु सीत्कृतेषु दशना दन्तास्तेषामंशवः

इव । शशिमणिदर्पणेषु विस्फुरितानेकप्रतिबिम्बनिभेन शतधेव विदलति । कुसुमशयनेषु परिमललालसागतालिमालाकुलिता धूमायत इव । अमलकमलस्रस्त्रेषु किञ्चलकरजःपुञ्जपिञ्जरिता ज्वलतीव । स्वेदप्रतीकारेषु विशदकूर्पूरक्षोदधूलीधवलता भस्मीभवतीव । न विज्ञायते किं मुग्धतया, किं विलासेन, किमुन्मादेन, संगीतमृदङ्गध्वनितेषु केकाशङ्कया धारागृहमरकतमणिमयूरमुखानि स्थगयति । दिवसावसानेषु विश्लेषभीता मृणालसूत्रैश्चित्रभित्तिविलिखितानि चक्रवाकमिथुनानि संघटयति । चिन्तारतारम्भेषु मणिप्रदीपानवतंसोत्पलैस्ताडयति । उत्कण्ठालेखेषु संकल्पसमागमाभिज्ञानानि लिखति । दूतीसंप्रेषणेषु स्वप्रापराधोपालम्भान्संदिशति । अपि च तस्याश्चन्दनपरिमल इव दक्षिणानिलेन सह समागच्छति मोहः । चक्राह्मशाप इव निशया सहापतति प्रजागरत्रासः । प्रतिहतानीव बलभीकपोतकूजितैः सहविर्भवन्ति दुःखानि । मधुकर इवोपवनकुसुमामोदेन सहोपसर्पति मरणाभिलाषः । तथा च जलकणिकेव पद्मिनीपलाशस्थिता कम्पते । प्रतीच्छायेव स्फटिकोपलसलिलमणिदर्पणम-

वेणिका प्रवाहस्तां वहतीत्येवंशीला सती विलीयत इव द्रवीभवतीव । शशीति । शशिमणिदर्पणेषु चन्द्रकान्तादर्शेषु विस्फुरितानि चमकितान्यनेकप्रतिबिम्बानि तेषां निभेन मिषेण शतधा शतप्रकारेण विदलतीव खण्डीभवतीव । कुसुमशयनेष्विति । कुसुमशयनेषु पुष्पशयनीयेषु परिमले लालसा लम्पटा यागतालिमाला भ्रमरपङ्क्तिस्तयाकुलिताकुलीकृता सती धूमायत इव धूमवदाचरतीव । अमलेति । अमलानि निर्मलानि यानि कमलानि नलिनानि तेषां स्रस्त्रेषु संस्तारकेषु किञ्चकं केसरं तस्य रजःपुञ्जः कणिकानिकरस्तेन पिञ्जरिता पीतरत्नीकृता सती ज्वलतीवोद्गुषतीव । स्वेदेति । स्वेदो धर्मस्तस्य प्रतीकाराः प्रतिक्रियास्तेषु विशदः शुचिर्यः कूर्पूरक्षोदो हिमवाल्कलार्चूर्णं तस्य धूली रजस्तया धवलता शुभ्रीकृता सती भस्मीभवतीव भूतिभावं भजतीव । नेति । न विज्ञायते नावबुध्यते । मयेति शेषः । किं तदित्याह—किमिति । किं मुग्धतया प्रगल्भतया, किं वा विलासेन विभ्रमेण, किं वोन्मादेन चित्तविक्षेपेन, संगीतार्थं यानि मृदङ्गध्वनितानि सुरजशब्दितानि तेषु केका मयूरवाण्यस्तासां शङ्करेकया धारागृहे गन्धर्वा गृहे मरकतमणिनीलमणिस्तेन निर्मितानि मयूरमुखानि शिखण्डिवदनानि स्थगयत्याच्छादयति । दिवसेति । दिवसावसानेषु वासरप्रान्तेषु । बहुदिवसापेक्षं चैतत् । अन्यथैकदिवसस्यैकमेवावसानं स्यात् । विश्लेषभीता वियोगभीता मृणालसूत्रैस्तन्तुलतन्तुभिश्चित्रभित्तावालेख्योपलक्षितकुञ्जे विलिखितानि चित्रितानि यानि चक्रवाकमिथुनानि द्वन्द्वचरद्वन्द्वानि संघटयति संयोजयति । चिन्तेति । चिन्तया संकल्पमात्रेण ये रतारम्भा मैथुनारम्भास्तेषु मणिप्रदीपान्नगृहमणीनवतंसः शेखरस्तस्योत्पलानि कुवलयानि तैस्ताडयति ताडनां करोति । उत्कण्ठेति । उत्कण्ठयोत्कलिकया ये लेखाः पत्राणि तेषु संकल्पेन कल्पनामात्रेण ये समागमा भेलापास्तेषामभिज्ञानानि मनःप्रत्यायकचिह्नानि लिखति लिपीकरोति । दूतीति । दूत्यः संचारिकास्तासां संप्रेषणेषु स्वप्रेस्वप्रावस्थायामपराध आगस्तस्योपालम्भा उपालम्भा इति लोकप्रसिद्धास्तान्संदिशति कथयति । अपि चेति

णिकुट्टिमतलेषु दृश्यते । नलिनीव शशिकरस्पर्शेन म्लायति । हंसीव सरसमृणालिकाहार-
व्यतिकरेण जीवति । शरदिव कुमुदकुवलयसंपर्कमनोहरगन्धवहा सकुसुमवाणा च विजृ-
म्भते । चन्द्रमूर्तिरिव कमलप्रकरस्खलितपादपल्लवा संचरन्ती निशां नयति । कुमुदिनीव
रजनिकरकिरणकृतजागरा दिवसमलीकनिद्रयातिवाहयति । मुररिपुजलशयनलीलेव मन्दो-
च्छ्वसितशेषा निमीलितलोचना किमपि चिन्तयति । मलयनिम्नगेव सरसहरिचन्दनकिसल-
यलाङ्घितेषु शिलातलेष्वभिपतति । कुन्दकलिकेव तुषारसिक्तपल्लववर्तिनी वनानिलेनाया-
स्यते । भुजंगीवासहस्रसंतापालिङ्गितचन्दनां शिखिं कुलकोलाहलेन ताम्यति । हरिणीव केसरि-
काननं परिहरति । कुसुमघटितशिलीमुखमनोहरान्मदनचापादिव प्रमदवनात्रस्यति । जान-
कीव पीतरक्तेभ्यो रजनिचरेभ्य ईव चम्पकाशोकेभ्यो बिभेति । उपेव स्वप्नसमागमेनापि

चलते । एतेनोभयोः साधर्म्यमाविष्कृतमिति भावः । प्रतीतिः । स्फटिक्षोपलथ सलिलं च मणिदर्पणश्च मणि-
कुट्टिमतलानि च तेषु प्रतिच्छायेव प्रतिबिम्बमिव दृश्यते । जनैरिति शेषः । नलिनीति । शशिकराश्चन्द्र-
करास्तेषां स्पर्शः संयोगविशेषस्तेन नलिनीव म्लायति म्लानिं प्राप्नोति । नलिन्याः सूर्यविकासित्वेन, अस्याश्च
विरहव्याकुलितचित्तत्वेन च शशिकरस्पर्शादेव म्लानिरिति भावः । हंसीचेति । सरसा रसोपयुक्ता
या मृणालिन्यः कमलिन्यस्तासां हारा मुक्ताप्रालम्बास्तेषां व्यतिकरेण संवन्धेन हंसीव वरटेव जीवति प्राणि-
ति । हंसीपक्षे मृणालिकाया आहारो भोजनं तेन प्राणवृत्तिं करोतीत्यर्थः । शरदिवेति । कुमुदं श्वेतकमलं
सूर्यविकासि, कुवलयं चन्द्रविकासि, एतेषां संपर्कः संवन्धस्तस्माद्यो मनोहरगन्धस्तं वहतीति बहा ।
सकुसुमवाणा चेति । सह कुसुमेन पुष्पेण वर्तमाना वाणा वृक्षविशेषा यस्या यस्यां वा । एवंविधा सती
शरदिव घनाल्य इव सा विजृम्भते । इतस्ततः प्रसरतीत्यर्थः । चन्द्रमूर्तिरिति । कमलानां नलिनानां
प्रकरः समूहस्तस्मिन्स्खलिताः स्खलनां प्राप्ताः पादा अङ्गयः किरणा वा त एव पल्लवा यस्याः सैवंविधा
चन्द्रमूर्तिरिव संचरन्ती व्रजन्ती निशां नयति । रात्रिं गमयतीत्यर्थः । कुमुदिनीति । रजनिकरस्तस्य किर-
णैरंशुभिः कृतो विहितो जागरो जागरणं यस्याः सैवंविधा कुमुदिनीव कैरविणीवालीकनिद्रया दिवसमति-
वाहयति । गमयतीत्यर्थः । अत्रालीकनिद्रत्वं नेत्रकुमुदिन्योर्निद्राभावेन संकोचमात्रापेक्षया मन्तव्यम् ।
मुररिपुरिति । मुररिपुः कृष्णस्तस्य जलशयनलीलेव मन्दं मन्दमुच्छ्वसितमेव शेषो यस्याः सा कादम्बरी
किमप्यनिर्वचनीयस्वरूपं चिन्तयति ध्यायति । जलशयनलीलापक्षे मन्दं मन्दमुच्छ्वासित उच्छ्वासं प्राप्तः ।
संजातोच्छ्वास इति यावत् । शेषः शेषनागो यस्यां सा तथेत्यर्थः । मलयेति । मलयनिम्नगेव दक्षिणाचल-

कृतार्थतामेति । ग्रीष्मलक्ष्मीरिवानुदिनमेतिक्षामा श्यामा भवति । सर्वथा तस्याः कंदर्पवेदन-
याङ्गानि, दिवसैर्जीवितसंधारणवस्तुनि, वलयरचनया गृहकमलिनिमृणालानि, उपदेशैः
सखीजनवचनानि, शय्यापरिकल्पनेनोपवनकुसुमानि, अनवरतमोक्षेण मदनायुधानि निःशेषं
क्षीणानि । किं बहुना संप्रति तस्यास्त्वन्नामा सर्वसखीजनः, त्वत्संबद्धानि सर्वरहस्यानि,
त्वत्समागमोपायान्वेषिणः सर्वसमवायाः, त्वद्घातोर्पलम्भनपरराः सर्वप्रश्नाः, त्वद्वृत्तान्तमुखरः
परिजनः त्वदालापनिर्मिताः सर्वविनोदाः, त्वदाकारमयश्चित्रकलाभ्यासः, त्वदुपालम्भगर्भा-
मागधीमङ्गलगीतयः, त्वद्दर्शनपुनरुक्ताः स्वप्नाः, त्वत्परिहासप्राया मदनज्वरदाहविप्रलापाः,
त्वन्नामग्रहणैकोपायगम्यप्रबोधा मोहमहावेगाः, इत्यावेदयन्तं च केयूरकम् भवतु । संप्रति
न शक्नोम्यतः परं श्रोतुम्' इत्यामीलनदत्तसंज्ञेव कादम्बरीन्यथाश्रवणवेदनासंभवानुकम्पयेव
चन्द्रापीडमाक्रमन्ती मूर्च्छां न्यवारयत्, न तु पुनरवस्थानिवेदेनपरिसमाप्तिः ।

वेति । खप्रे निद्रावस्थायां समागमो मेलापस्तेनापि कृतार्थतां कृतकृत्यतामेति गच्छति । केव । उपेव ।
यथोक्ता वाणसुता खप्रदशायां प्रशुन्नसमागमे कृतार्था जाता तथेयमपीत्यर्थः । ग्रीष्मेति । ग्रीष्मलक्ष्मीरिव
निदाघश्रीरिवानुदिनं प्रतिदिनमतिह्लामातिकृशा श्यामा कृष्णा भवति जायते । पक्षेऽतिक्षामा श्यामा रात्रिर्न्य-
स्यामिति समासः । 'रजनीव मतिः श्यामा' इत्यभिधानचिन्तामणिः । सर्वथेति । सर्वप्रकारेण तस्याः
कादम्बर्याः कंदर्पवेदनया कामव्यथयाङ्गानि हस्तपादादीनि । दिवसैरिति बहुवचनं बहुत्वोपलक्षकम् । बहु-
भिर्वासैर्जीवितस्य प्राणितस्य संधारणवस्तूनि प्राणाधारभूताः पदार्था निःशेषमत्यन्तं क्षीणानि स्तोकानि जा-
तानीत्यर्थः । तदेव दर्शयन्नाह—वलयेति । दावज्वरोपशमार्थं वलयानां कटकानां रचना निर्माणं तथा
गृहकमलिन्याः सदननलिन्या मृणालानि विसानि । उपदेशैरिति । उपदेशैरुपदेशः शिक्षा तस्य प्रदानैः
सखीजनस्यालीजनस्य वचनानि । शय्येति । शय्यायाः शयनीयस्य परिकल्पनेन विरचनेनोपवनकुसुमानि ।
अनवरतं निरन्तरं मोक्षेण मोचनेन मदनायुधानि कंदर्पशस्त्राणि । किं बहुनेति । किं बहु वक्तव्येनेत्यर्थः ।
संप्रतीति । संप्रतीदानीं तस्याः कादम्बर्याः । तवैव नाम वियते यस्य स त्वन्नामा । एवंविधः सर्वसखीजनो
वयस्याजनः । त्वदिति । त्वद्येव संबद्धानि लग्नानि सर्वरहस्यानि सर्वगुह्यानि । त्वदितरसमागमो मेला-
पस्तस्योपायः कारणं तमन्वेषयन्तीत्येवंशीला अन्वेषिणः सर्वसमवायाः समग्रजनसमूहाः । तव वार्ता कुशलं
तस्योपलम्भनमुपलब्धिस्तस्मिन्परास्तत्पराः सर्वप्रश्नाः सर्वाण्यनुयोजनानि । त्वदिति । तव वृत्तान्तः प्रवृत्ति-
स्तत्र मुखरो वाचाळ एवंविधः परिजनः परिच्छदः । त्वदिति । तव आलापः संभाषस्तेन निर्मिता
रचिताः सर्वविनोदाः समग्रकीडाविलासाः । त्वदिति । तवाकार आकृदिस्तेन निष्पन्नस्त्वदाकारमयश्चि-
त्रकलाया आलेख्यविज्ञानस्याभ्यासः पुनः पुनर्वारंवारम् । त्वदिति । तवोपालम्भो गर्भे मध्ये यासां ता
मागधीनां मङ्गलपाठिकानां मङ्गलगीतयः कल्याणार्थगानानि । त्वदिति । त्वद्दर्शनेन त्वदवलोकनेन पुनरुक्ताः
पुनर्भाषिताः स्वप्नाः । तव परिहासप्राया उपहाससदृशा मदनज्वरदाहान्विप्रलापा विरुद्धोक्तयः । 'विप्रलापो

तथा मूर्च्छानिमीलितश्च तामेवानुध्यायन्निव ससंभ्रमप्रतिपन्नशरीरेण केयूरकेण संभावितता-
लवृन्तया च पत्रलेखयानुभावार्थसज्जया च नियत्या संज्ञां लम्बितश्चन्द्रापीडः स्वकृतपीडापरा-
धेन भीतमिव लज्जितमिव विलक्षमिव निभृतस्थितं केयूरकमन्तर्वाष्पोपरुध्यमानकण्ठः कैथमपि
स्खलिताक्षरं प्रत्युवाच—‘केयूरक’ येन प्रकारेणैवमेकान्तनिष्ठुरहृदयमात्मन्यनुत्पन्नरोगमेव
मां संभाव्य देव्या कादम्बर्या दूरीकृतपुनर्भदागमनसंभावनया न त्वमागमनायादिष्टः, न संदिष्टं
वा किञ्चिन्महाश्वेतया सैमुपहृतानुबन्धया मदलेखया वा त्वन्मुखेन नोपालब्धोऽस्मि । तथा
मयि पत्रलेखया सर्वमाख्यातम्, तदभिजाततया महानुभावत्वादुदारतया समानशीलतया
दक्षिणतया चैकान्तपेशलतया च स्वभावस्यात्मानर्मात्मना न कलयति देवी कादम्बरी ।
चन्द्रमूर्तेरालोक्येनैव निश्चेतनस्य चन्द्रकान्ताख्यस्य पापाणखण्डस्यार्भावोपगमनमेवायत्तम्,
न पुनस्तत्काराकर्षणम् । नितरां पक्षपातिनोऽपि च मधुकरस्याभिगमनमेवाधीनम् । मकरन्द-
लाभे तु कलिकाश्रयिणी जृम्भैव प्रभवति । दिवससंतापकान्तेन चोन्मुखता कुमुदाकरेण
करणीया विकीरयति पुनस्तम् । ज्योत्स्नाभिरामा रजन्वेव निर्भरमन्तःसरसतायां सत्या-

तथेति । तेन प्रकारेण मूर्च्छानिमीलितो मौल्येन मुद्रितश्च तामेव कादम्बरीमेवानुध्यायन्सरन्निव सह
संभ्रमेण त्वया प्रतिपन्नं विभूतं स्वीकृतं शरीरं यस्यैवंभूतेन केयूरकेण संभावितं संगृहीतं तालवृन्तं व्यजनं
यस्यैवंभूतया पत्रलेखयानुभावार्थोऽर्थस्तत्र सज्जया समर्थया च नियत्यादृष्टविशेषेण संज्ञां चेतनां लम्बितः
प्रापितश्चन्द्रापीडः स्वयं कृता या पीडा तस्या अपराध आगस्तेन भीतमिव त्रस्तमिव, लज्जितमिव त्रपितमिव,
विलक्षमिव वीक्ष्यापन्नमिव, निभृतस्थितं निश्चलस्थितं केयूरकमन्तर्वाष्पेणोपरुध्यमानः कण्ठो यस्यैवंविधश्चन्द्रा-
पीडः कथमपि महता कष्टेन स्खलिताक्षरं यथा स्यात्तथा प्रत्युवाच प्रोचिवान् । किमुवाचेत्याह—‘केयूरक
इति । हे केयूरक, येन प्रकारेणैवमेकान्तेन निष्ठुरं कठिनं हृदयं चेतो यस्यैवंविधमात्मनि कादम्बरीविषयेऽनु-
त्पन्नरागमजनितादृष्टं मामेव संभाव्य ज्ञात्वा देव्या कादम्बर्या दूरीकृतः पुनर्द्वितीयवारं यन्मदागमनं तस्य संभा-
वना तथा लमागमनाय नादिष्टो न कथितः । तथा महाश्वेतया किञ्चित् संदिष्टं न कथितम् । क्रीदशया । स-
मुपहृतो दूरीकृतोऽनुबन्धोऽस्याग्रहो यथा सैवंविधया । मदलेखया वा त्वन्मुखेन त्वदाननेन नोपालब्धोऽस्मि
नोपालम्भं प्रापितोऽस्मि । तथा मयीति । मद्विषयकं सर्वं पत्रलेखयाख्यातं कथितम् । तदिति । तत्पूर्वोक्तम-
भिजाततया कुलीनतया महानुभावो माहात्म्यं यस्यास्तस्या भावस्तत्त्वं तस्मादुदारतया रूपानुगुणत्वेन
समानं शीलं स्वभावो यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तथा दक्षिणतया सरलतया । ‘दक्षिणे सरलोदारी’ इत्यमरः ।
स्वभावस्य प्रकृतेरेकान्तेन निश्चयेन पेशलतया ह्यतया । अत्रात्मशब्दः स्वरूपवाची । तेनात्मानं स्वरूपं देवी
कादम्बर्यात्मना स्वेनैव न कलयति न जानाति । यादृशं भङ्ग्या भणितं वेदययावबुध्यते, न तादृशं कुलस्त्रियेति
भावः । तदेव दर्शयन्पुनः प्रकारान्तरेणात्मदोषं दूरीकुर्वन्नाह—‘चन्द्रेति । चन्द्रमूर्तेः शशाङ्कविम्बस्यालोके-
नैव प्रकाशेनैव निश्चेतनस्य चेतनारहितस्य चन्द्रकान्ताख्यस्य शशिमण्याभिधानस्य पापाणखण्डस्य दृष्ट-
छ-

मयि नमुनासहस्रमपरिग्रहाद्विना पल्लवानुरागदर्शनस्य कृतं निदेशो तदर्थं देव्याः
कादम्बर्या एवाज्ञापराधिनी, ययाधरस्पन्दितमात्रप्रतीक्षे पुरःस्थायिनि दासजने निष्करु-
णतयात्मानमव्यापारयन्त्या सुखप्रतिपन्थिनी दुःखदानैकनिपुणा परहृदयपीडानपेक्षिणी
लज्जापेक्षिता न जीवितसंदेहदायिनी देव्याः समाचष्ट । अथवा देव्याः परिजनस्यापि को-
ऽयमेवंविधो व्यामोहः, यदनिच्छन्त्यपि वलादसौ न व्यापारिता । कीदृशी चरणतलप्रतिबद्धस्य
दासजनस्योपरि लज्जा, कीदृशं वा गौरवम्, को वानुरोधः, अविश्वस्तचित्तता वा केयमीदृशी,
यदेवमात्मनः शिरीषपुष्पकोमलस्येयमतिदारुणा पीडाङ्गीकृता, न कृतार्थितो मे मनोरथः ।
अथवा क्रमागतमन्तर्धानं वामलोचनानां विशेषतोऽपरित्यक्तनिःशेषवालभावानामनतिप्रवृद्ध-
सुगन्धमनसि शयानां कन्यकानां लज्जा न पारिता नामास्मिञ्जने स्वयं प्ररित्यक्तं देव्या । मद-
लेखा तु द्वितीयं हृदयमस्याः । तथा किमेवमहार्यसंयमधनैर्भुविभिर्गण्यरक्षितहृदयापहार-
णानिग्राह्यचौरेण शुचिभिर्गण्यपरिहार्यैर्पार्श्वेनावहिष्कार्यचाण्डालेन अस्मीकृतापर्यवसानप्राणि-

निर्भरं यथा स्यात्तथान्तर्मध्ये सरसस्य भावः सरसता तस्यां सत्यामपि मधुमासो वसन्तस्तस्य लक्ष्मीः श्रीस्तस्याः
परिग्रहः स्वीकारस्तस्माद्विना पल्लवस्य किसलयस्यानुरागदर्शनं तस्य कृते तदर्थं पादपो वृक्षः किं करोतु । किं कु-
र्थादित्यर्थः । तत्रेति । तस्मिन्प्रदेशे देव्याः कादम्बर्या आज्ञा एव निदेश एवापराधिन्यपराधवती, ययाज्ञया
केवलमधरस्पन्दितमधरस्पन्दितमात्रं तस्मिन्प्रतीक्षा विलम्बो यस्य स तस्मिन् । ओष्ठस्फुरणानन्तरमेव कार्य-
कारिणीत्यर्थः । पुरःस्थायिन्यग्रे दासजने सेवकजने निष्करणतया निर्दयतयात्मानं स्वमव्यापारयन्त्यानियोज-
यन्त्या सुखस्य सौख्यस्य प्रतिपन्थिनी वैरिणी दुःखस्यासुखस्य दानं वितरणं तत्रैकाद्वितीया निपुणाभिज्ञा पर-
हृदयस्यान्यचित्तस्य पीडा वेदना तामनपेक्षतेऽसमीहत इत्येवंशीला लज्जा त्रपापेक्षितेहितेयं जीवितसंदेह-
दायिनी प्राणितसंदेहकारिणीति देव्याः कादम्बर्या न समाचष्ट नाख्यातवती । अथवेति प्रकारान्तरे । देव्याः
कादम्बर्या अस्य परिजनस्यापि परिच्छदस्यापि कोऽयमनिर्वचनीयस्वरूप एवंविध एतादृशो व्यामोहो मूढता
यदसौ कादम्बर्यनिच्छन्त्यन्यनभिलषन्त्यपि वलाद्विना व्यापारिता न प्रेरिता । कीदृशीति । चरणतले
प्रतिबद्धस्य लग्नस्य दासजनस्य सेवकलोकस्योपर्युपरिष्ठात्कीदृशी लज्जा त्रपा । वाधवा गौरवं गुरुता कीदृशम् ।
को वानुरोधः प्रतिबन्धः । केयमीदृश्यविश्वस्तचित्तताविश्रम्भमनस्कता । यस्माद्धेतोरेवममुना प्रकारेणात्मनः
स्वस्य शिरीषपुष्पवत्कोमलस्य सुकुमारस्येयमतिदारुणात्युग्रा पीडाङ्गीकृता स्वीकृता । मे मम मनोरथोऽभि-
लाषो न कृतार्थितो न सफलीकृतः । अथवेति युक्त्यन्तरे । वामलोचनानां मनस्विनीनामन्तर्धानं तिरोधानं
क्रमागतं परिपाठ्या समागतमेव । विशेषतो विशेषादेवापरित्यक्तो निःशेषो वालभावो याभिस्तासाम् । अन-
तीति । नातिप्रवृद्धं यन्मुग्धं मनस्तस्मिञ्शयानां स्थितानां कन्यकानां कुमारीणाम् । नामेति कोमलामन्त्रणे ।
यवस्मिञ्जने चन्द्रापीडलक्षणे स्वयमात्मना देव्या कादम्बर्या लज्जा त्रपापरित्यक्तं विमोक्तं न पारिता न शक्ता,
तर्ह्यस्या देव्या मदलेखा तु द्वितीयं हृदयम् । तथा मदलेखया किमेवं पूर्वोक्तप्रकारेण दुरात्मना कामेनायास्य-
मानं पीड्यमानं देवीशरीरमुपेक्षितमुपेक्षाविषयीकृतम् । इतः कामं विशेषयन्नाह—अहार्येति । न हार्यं हर्तुं
योग्यं संयमधनं व्रतधनं येषामेवंविधैर्भुविभिर्गण्यरक्षितो हृदयापहारः प्राणापहरणं यस्मात्स तेन ।
अनीति । न निग्रहीतं योग्योऽनिग्राह्य एवंविधश्चौरस्तस्करस्तेन । शुचिभिरिति । शुचिभिरपि पवित्रैरग्न्य-

सहस्रेणानिर्वाप्यश्मशानाग्निना सर्वदोषाश्रयेणाशरीरव्याधिना रूपापहारिणा काण्डव्याधेन मर्मभेदिनालीकधनुर्धरेण सद्यःप्राणापहारक्षमेणाकालमृत्युनानिरूपितस्थानास्थानप्रवर्तिना परापकारकृतार्थेन हृदयवासिनापरप्रत्ययेन स्वयोनिना कामेन दुरात्मनायास्यमानं देवीशरीरमुपेक्षितम् । किमिति तत्रस्थस्यैव मे कर्णे नावेदितम् । अधुना श्रुत्वापि दिवसक्रमगम्येऽध्वनि किं करोमि । मलयानिलाहतलताकुसुमपातस्याप्यसहं देवीशरीरम् । वज्रसारकठिनहृदयैरस्मद्विधैरपि दुर्विषहाः स्मरेषवः । न ज्ञायते निमेषमात्रेणैव किं वा भवतीति । प्रायेण च देव्याप्यनुभवनीय एवायमर्थः । यथा चास्य दुःखैकदानव्यसनिनो दुर्घटघटनापण्डितस्य यत्किञ्चनकारिणो निष्कारणकुपितस्य हतविधेः सर्वतो विसंस्थुलं समारम्भं पश्यामि, तथा जानामि नैतौवता स्थास्यतीति । अन्यथा क निष्प्रयोजनौश्वमुखानुसरणेनामानुषभूमिगमनम्, क च तत्र वृषितस्याच्छोददर्शनम्, क तत्र तीरे विश्रान्तस्यामानुषगीतध्वनेराकर्षणम्, क तज्जिज्ञासा-

मातङ्गेन । भस्मीति । भस्मीकृतमपर्यवसानमनन्तं प्राणिसहस्रं येन स तेन । अनीति । अनिर्वाप्यमविध्मातं यच्छृण्वानं पितृवेश्म तस्याग्निरिवामिस्तेन । स्वर्तेति । सर्वदोषाणां समग्रदूषणानामाश्रयेणाधारभूतेन । अशरीरेति । न विद्यते शरीरं यस्मिन्नेवंभूतो व्याधिरामयस्तेन । रूपेति । रूपं सौन्दर्यमपहरतीत्येवंशीलेन रूपापहारिणा । काण्डेति । काण्डेन वाणेन व्यधतीति काण्डव्याधस्तेन । मर्मेति । मर्मभेदिनावेधस्थलघातकेन । अलीकेति । अलीको मिथ्या धनुर्धरो धनुष्मांस्तेन । सद्य इति । सद्यस्तत्कालं यः प्राणापहारोऽनुग्रहणं तत्र क्षमेण समर्थेन । अकालेति । अकालेनाप्रस्तावेन मृत्युना मरणेन । अनिरूपितेति । अनिरूपितेऽदर्शिते ये स्थानास्थाने योग्यायोग्यस्थले तत्र प्रवर्तिना प्रवर्तनशीलेन । परेति । परस्य योऽपकारोऽपकृतिस्तेन कृतार्थेन कृतकृत्येन । हृदयेति । हृदये चित्ते वसतीत्येवंशीलेन । अपरेति । अपरस्मिन्नात्रापि प्रत्ययो विश्वासो यस्य स तेन । स्वयोनिनात्मयोनिना । किमितीति । तत्रस्थस्यैव हेमकूटस्थस्यैव मे मम कर्णे श्रोत्रे । जाल्यकवचनम् । किमिति केन हेतुना नावेदितं न कथितम् । अधुनेति । सांप्रतं श्रुत्वाप्याकर्ण्यपि दिवसानां वासराणां क्रमः परिपाटी तेन गम्ये गन्तुं योग्येऽध्वनि मार्गेऽहं किं करोमि । न किमपि कर्तुं समर्थ इत्यर्थः । भलयेति । मलयानिलेन मलयवायुनाहतं ताडितं यल्लताकुसुमं तस्य यः पातः पतनं तस्याप्यसहं सोढुमसमर्थं देव्याः कादम्बर्याः शरीरं देहम् । लता पुष्पपातेनापि ग्लानिं प्राप्नोतीत्यर्थः । वज्रेति । वज्रं हीरकस्तस्य सारो मध्यं तद्वत्कठिनं हृदयं चेतो येषामेवंविधैरपि स्मरेषवः कंदर्पवाणा दुर्विषहा दुःखेन सोढुं शक्या इति न ज्ञायते नावबुध्यते । इतीति किम् । निमेषमात्रेणैव निमीलनमात्रेणैव किं भवति किं जायते । प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन देव्यापि कादम्बर्याप्ययमर्थो दुःखलक्षणोऽनुभवनीय एवानुभवविषयीकरणीय एव । तथा चेति । दुःखस्यैकमद्वितीयं दानं तत्र व्यसनमासक्तिर्विद्यते यस्य स तस्य । दुर्घटेति । दुःखेन घटितुं योग्या दुर्घटा । एवंविधा या घटना पदार्थानामन्योन्यं संबन्धस्तत्र पण्डितस्य विबुधस्य । यत्किञ्चन यदेव तदेव करोतीत्येवंशीलस्य यत्किञ्चनकारिणः । निष्कारणं निर्निमित्तं कुपितस्य कोपं

गतस्य महाश्वेतावलोकनम् , क तत्र तरलिकया सह तवाभिगमनेन मद्रमनप्रस्तावः, क
 श्वेतया सह हेमकूटगमनम् , क तत्र देवीवदनदर्शनम् , क रागोत्पत्तिरस्मिञ्जने देव्या
 वापरिपूर्णमनोरथस्य मे पितुरलङ्घनीयागमनाज्ञा । तत्सुदूरमारोग्य पातिता वयं खल्वनेन
 र्यकारिणास्मत्कर्मवलनियोगदक्षेण दग्धवेधसा । तथापि देवीं संभावयितुं प्रयतामहे ।'
 भिदधत्येव चन्द्रापीडे 'नितरामयमनेनैव कादम्बरीवृत्तान्तेन संतापितः तत्किमपरम
 मात्मतेजसा संतापयामि' इत्युत्पन्नदय इव भगवांस्तिग्मदीधितिरुत्तमकनकद्रवस्फुलिङ्ग
 लमुति दिग्विकीर्णधूर्जटिजटामण्डलानुकारि संजहार करसहस्रम् । अस्तानुसारेण च
 वासरोऽपि यथोच्छ्रिततरुशिखरावलम्बिनो रक्तातपच्छेदानाकर्षन्नपससार । क्रमेणैव सं
 करणानुबन्धयेव संध्ययाप्युपरि जलार्द्रपट इव प्रसार्यमाणे स्तरागपटले, निशागमेनाप्ये
 शून्यताविह्वल्य मा भूद्दर्शनमित्याप्तेनैव सर्वतो नीलीपरिलम्बमानायाभिव भ्राम्यमा
 तिमिरलेखायाम्, कमलेष्वपि दुःसहत्वाच्छोषकारिणः संतापस्य तरुपकल्पनाभीते
 संकुचत्सु, कुमुदेष्वपि शुचिस्वभावतयार्द्राद्रिषु शयनसंपादनायेवाहमहमिकयोदलत्सु, च

ध्वनेर्गेंयशब्दस्याकर्णनं श्रवणं क । तस्य ज्ञातुमिच्छा तज्जिज्ञासा तयागतस्य प्राप्तस्य महाश्वेताया अव
 निरीक्षणं क । तत्र महाश्वेतावलोकनस्थले तरलिकया सह तव केयूरकस्याभिगमनेनागमनेन मद्रमनप्र
 मदीययानावसरः क । महाश्वेतया सह सार्धं हेमकूटगमनं क । तत्र हेमकूटे देवीवदनदर्शनं कादम्बरी
 लोकनं क । अस्मिन् जने देव्याः कादम्बर्या रागोत्पत्तिः क । अपरिपूर्णमनोरथस्यापरिपूर्णाभिलाषस्य मे म
 तुर्जनकस्यालङ्घनीयानतिक्रमणीयागमनाज्ञागमननियोगः क । तदिति । तत्समाद्धेतोः सुदूरमत्युच्चैरो
 हणं कारयित्वा अनेनाकार्यकारिणाकृत्यकारिणास्माकं यत्कर्म वलं तस्य नियोगे व्यापारणं तत्र दक्षेण
 धेन दग्धवेधसा ज्वलितधात्रा । खलु निश्चयेन । वयं पातिता अधःस्थलं प्रापिताः । तथापीति । तथ
 सत्यपि देवीं संभावयितुमाश्वासयितुं प्रयतामहे प्रयत्नं कुर्महे । इत्यभिदधत्येवेति कथयत्येव चन्द्रापीडे
 रामतिशयेनायं चन्द्रापीडोऽनेन पूर्वोक्तैर्नैव कादम्बरीवृत्तान्तेन कुमारिकोदन्तेन संतापितः संतापं प्रा
 तत्किमेनं चन्द्रापीडमात्मतेजसा स्वकीयवर्चसा परं संतापयामि । इत्युत्पन्नदय इवेति संजातकृप इव
 स्तिग्मदीधितिः सूर्यः करसहस्रं संजहारापससार । करसहस्रं विशेषयन्नाह—उशसेति । उत्तमसु
 यत्कनकं सुवर्णं तस्य द्रवो रसस्तस्य स्फुलिङ्गः कणस्तद्वत्पिङ्गला कपिला मुतिः कान्तितर्यसिस्तत्था । दिग्वि
 विक्षिप्ता या भूर्जटिजटेश्वरसटा तस्य मण्डलं तदनुकारि तत्सादृश्यकरणशीलम् । अस्तेति । रवेः सूर्य
 नुसारेणास्तसमयानुसरणेन च वासरोऽपि दिवसोऽपि यथोच्छ्रितं यथोच्चं यथा स्यात्तथा तरुणां
 शिखराण्यप्राणि तेष्ववलम्बिनो गृहीतावलम्बिनो रक्तो य आतपस्तस्य छेदाः खण्डास्तानाकर्षन्नाकृष्टि कु
 सारापसृतवान् । क्रमेणैवेति । क्रमेण च परिपाट्या च संजातः समुत्पन्नः करुणायाः कृपाया अ

केष्वपि सहचरावेरहविधुरेषु, कादम्बरीसमीपगमनोपदेशदानायेव कलकरुणमुच्चैर्मुहुर्मुहु-
र्व्याहरत्सु, चन्द्रमस्यपि भगवति सकलभुवनैकातपत्रे सुधारजतकलशे पूर्वदिग्बधूवदनचन्द्र-
नतिलके गगनतललक्ष्मीलावण्यमहाह्रदे सकललोकाह्लादकारिणि, सुप्रालिप्तैः करैरिव स्पृष्टुम्,
उच्छ्वासहेतुना तं ज्योत्स्नाजलेन च सेक्तुम्, उदयगिरिशिखरमारूढे प्रौढे प्रदोषसमये चन्द्रा-
पीडस्तस्मिन्नेव बलभोद्याने, चन्द्रातपस्पर्शदर्शितविशदजललवोद्भेदहारिणि चन्द्रमणिशिला-
तले विमुच्याङ्गानि चरणसंवाहानोपसृतं केयूरकमवादीत्—‘केयूरक, किमौकलयसि । या-
वद्वयं परापतामस्तावत्प्राणान्धारयिष्यति देवी कादम्बरी । पारयिष्यति वा तां विनोदयितुं
मदलेखा । आगमिष्यति वा पुनस्तत्समाश्वासनाय महाश्वेता । मत्परिचयोद्वेजिता प्रतिपत्स्यते
वा शरीरस्थितये तयोर्भ्यर्थनाम् । द्रक्ष्यामि वा पुनस्तस्याः स्मेरसृक्कोपान्तमालोलतारकमुन्न-
स्तहरिणशावकौयतेक्षणं मुखम्’ इति । स तु व्यञ्जयत्—‘देव, धैर्यमवलम्ब्य गमनाय यत्नः
क्रियताम् । तिष्ठतु तावदासन्नवर्तौ सखीजनः परिजनो वा । तस्या हि त्वदालोकेनेच्छैव

त्यन्तं जलसमुन्नेषु । अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमहमिका तथा शयनसंपादनायेव तत्पकल्पनायेवोद्भूतस्मिन्पतसु
सत्सु । चक्रवाकेष्वपि सहचरेष्वपि सहचारिण्यश्रक्वाक्यस्तासां विरहो वियोगस्तेन विधुरेषु पीडितेषु
सत्सु । कादम्बर्याः समीपमभ्यर्णं गमनं यानं तस्योपदेशस्तस्य दानायेव कलं करुणं यथा स्यात्तथोच्चैश्चखरेण
मुहुर्मुहुर्वारंवारं व्याहरत्सु ब्रुवत्सु सत्सु । **चन्द्रमस्यपीति ।** भगवति माहात्म्यवति सकलभुवनस्य समस्त-
लोकस्यैकमद्वितीयमातपत्रं छत्रं तस्मिन्सुधाया रजतकलशे रौप्यकुम्भे पूर्वदिशेव बधूः स्त्री तस्या वदनं मुखं
तस्मिन्चन्द्रनतिलके मलयजपुण्ड्रे गगनतलमाकाशतलं तस्य लक्ष्मीः शोभा तस्या लावण्यं चातुर्यं तस्य महाह्रदे
सकललोकस्य समस्तभुवनस्याह्लादं प्रमोदं करोतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । सुप्रालिप्तैरमृतस्निग्धैः करैर्हस्तेः
स्पृष्टुं स्पर्शं कर्तुमिव । तथोच्छ्वासहेतुनादरकारणेन तं चन्द्रापीडं ज्योत्स्ना कौमुदी सैव जलं पानीयं तेन च
सेक्तुं सिद्धनं कर्तुमिव । उदयगिरिदद्याचलस्तस्य शिखरं सानुमारूढ आरोहिते सति प्रौढे महति प्रदोष-
समये यामिनीमुखक्षणे चन्द्रापीडस्तस्मिन्नेव पूर्वोक्त एव बलभोद्याने बलभाभिधाने वने । **चन्द्रातपेति ।**
चन्द्रातपस्य चन्द्रालोकस्य यः स्पर्शः संवन्धस्तेन दर्शितः प्रकटीकृतो विशदं निर्मलं यज्जलं तस्य लवोऽशस्तस्यो-
द्भेदः प्राकट्यं तेन हारिणि मनोहर एवंविधे चन्द्रमणेश्चन्द्रकान्तरत्नस्य शिलातलेऽङ्गानि हस्तपादादीनि विमुच्य
संस्थाप्य । एतेन गात्रस्यातिशैथिल्यं सूचितम् । चरणस्य संवाहनं मर्दनं तस्मिन्नुपसृतं समीपागतं केयूरकम-
वादीदब्रवीत् । हे केयूरक, किं त्वमाकलयस्याकलनां करोषि । यावत् यावता कालेन वयं परापतामस्तत्र
गच्छामस्तावत्कालं देवी कादम्बरी प्राणानसून्धारयिष्यति प्राणधारणां करिष्यति । अथवा तां कादम्बरीं विनोद-
यितुं मदलेखा पारयिष्यति समर्था भविष्यति । वेति विकल्पार्थः । महाश्वेता पुनर्द्वितीयवारं तस्याः कादम्बर्याः
समाश्वासनायाश्वासनां कर्तुमागमिष्यति यास्यति न वा । **मदिति ।** मया सार्धं यः परिचयः परिचितस्तेनोद्वे-
जिता उद्विग्ना तयोर्महाश्वेतामदलेखयोरभ्यर्थनां प्रार्थनां शरीरस्थितये देहधारणाय प्रतिपत्स्यते न वाक्कीरि-

स्वेच्छया निमेषितुमपि न ददाति । समागमाशयैवावष्टब्धं हृदयम् । श्वसितमेव सुखे वहितम् । रोमाञ्च एव क्षणमपि शरीरं न मुञ्चति । दिवानिशं वाष्प एव लोचनपथस्थायी । प्रजागर एव रात्रावपि दत्तदृष्टिः । अरतिरेव नैकाकिन्याः क्षाम्यत्यवस्थानम् । जीवितमेव कण्ठस्थानान्नापसरति' एवं वदन्तं तैमादिदेश विश्रान्तये केयूरकम् । आत्मनापि गमनचिन्तां प्राविशत् । यदि तावदकथयित्वानभिपत्य चरणयोरनाघ्रातः शिरस्यगृहीताशीः सहसार्तुत्संकलित इव तातेनाम्ब्रयोक्तमपक्रम्य गच्छामि । ततो गतस्यापि मम कुतः सुखम्, कुतः श्रेयः, कुतो वोचकैलावाप्तिः, कीदृशी वा हृदयनिर्वृतिः । अथवा तिष्ठतु तावदियमुत्तरकालागामिनी चिन्ता । अपक्रम्य गतं एव कथमहं यत्तातेन दुस्तराहवार्णवोत्तरणमहासेतुवन्धादवन्ध्यवाञ्छितफलप्रदानकरूपदुर्मादहितविक्रान्तियशो निष्क्रान्तिद्वारार्गलदण्डादशेषभुवनभवनोत्तम्भनस्तम्भास्वभुजाद्वारोप्य मय्येव राज्यभार आरोपितः, तदनाख्याय पदमपि निर्याते मय्य-

वा परिच्छदो वा तिष्ठतु । अत्रावस्थानं करोत्वित्यर्थः । तस्या हीति । हि निश्चितम् । तस्याः कादम्बर्यास्त्वदालोकेनेच्छेव त्वन्निरीक्षणवाञ्छेय स्वेच्छया स्वातन्त्र्येण निमेषितुमपि निमेषं कर्तुमपि न ददाति न दत्ते । सर्वदा निमेषरहितैव तिष्ठतीति भावः । समागमो मेलापकस्तस्याशा वाञ्छा तयैवावष्टब्धं स्तब्धतां प्राप्तं हृदयं चेतः । अन्यथा स्फुटितं स्यादिति भावः । श्वसितमिति । मुख आनने श्वसितमुच्छ्वसितमेव वहितं प्रवाहरूपतया चलितम् । रोमाञ्चेति । रोमाञ्च एव रोमोद्गम एव क्षणमपि क्षणमात्रमपि शरीरं देहं न मुञ्चति न त्यजति । सर्वदा तस्या रोमाञ्चलक्षणः सात्त्विकभाव एव तिष्ठतीति भावः । दिवेति । दिवानिशमहर्निशं वाष्प एव लोचनपथस्थायी नेत्रमार्गस्थायी । अहोरात्रं रुदनमेव करोतीति भावः । प्रजागर इति । प्रजागर एव जागरणमेव रात्रावपि निशायामपि दत्तदृष्टिर्यस्तद्वर्तते । रात्रावपि निद्रां न गच्छतीति भावः । अरतिरिति । एकाकिन्या अद्वितीयाया अवस्थानमरतिरेवाधृतिरेव न क्षाम्यति न सहते । अरतिरेवैकाकिनीं न मुञ्चतीति भावः । जीवितमेवेति । कण्ठस्थानान्निगरणस्थलाजीवितमेव प्राणितमेव नापसरति न दूरीभवति । प्राणाः कण्ठगता एव वर्तन्त इति भावः । एवं वदन्तं जल्पन्तं तं केयूरकं विश्रान्तये विश्रामायादिदेशादेशं दत्तवान् । आत्मनापि स्वैनापि गमनचिन्तां प्राविशत्प्रवेशं कृतवान् । तच्चिन्तां प्रदर्शयन्नाह—यदीति चेदर्थः । तावदादावकथयित्वानापृच्छथ चरणयोरनभिपत्यापतित्वा प्रणाममकृत्वा शिरस्युत्तमाङ्गेऽनाघ्रातोऽचुम्बितोऽगृहीताशीरनात्ताशीर्वादः सहसैकपदेऽनुत्संकलित इव स्वेच्छाप्रवृत्तपुरुष इव तातेन पित्रा, अम्बया जनन्या, उक्तं प्रतिपादितमपक्रम्योत्तङ्ग्य गच्छामि प्रजामि । ततो हेत्यर्थः । तस्माद्गतस्यापि मम कुतः सुखं सौख्यम्, कुतः श्रेयः कल्याणम्, कुतो वोचं महद्यत्फलं साध्यं तस्यावाप्तिः प्राप्तिः । कीदृशी हृदयस्य चित्तस्य निर्वृतिः संतुष्टिः । अथवेति पक्षान्तरे । उत्तरकाल आयतिस्तत्रागामिन्यागमनशीला येयं मानसिकी प्रत्यक्षा चिन्तातिस्तावत्संप्रतं तिष्ठलास्ताम् । अपक्रम्येति । अपक्रम्य व्यावृत्त्यं गत एव कथमहं तातेन पित्रा दुःखेन तीर्यत इति दुस्तर एतादृशो य आहवार्णवः संप्रामसमुद्रस्तस्योत्तरणं जलद्वारे गदाम्बेतदन्धः पाल्लिवन्धस्मात्तदन्धं रोमं गदाम्बितफलं समीक्षितमप्यं तस्या गदाम्बे वितरणे

वश्यमपरिमितकंरितुरगरथगमनसंक्षोभितधरातलैरालोलकदलिकाकाननाकुलीकृतभास्वदूभ-
स्तिभिरूर्ध्वध्रियमाणधवलातपत्रमण्डलच्छायांतरितवासरव्यतिकरैः, अतिवहलरेणूद्भवावि-
च्छेदापूरितभुवनकुहरैः, पुरः प्रसृतजवनवाजिभिः अनुसंतापलघ्वतेण्डप्रायसाधनैः, श्रान्तै-
रपि बुभुक्षितैरप्यकृतगतिविलम्बैरा पयोधेरैष्टाभ्यो दिग्भ्यो राजभिर्वैरनुधावितव्यम् । तिष्ठन्तु
तावत्सेवापरा राजानः । सुखपरिभुक्ताः प्रजा अपि तातस्नेहात्परित्यक्तपुत्रदाराः पृष्ठतो लङ्ग-
न्तीति मे चेतसि । अपि च तातस्यापि कोऽपरोऽस्ति, यस्मिन्मदीयं स्नेहं संक्रमय्य मय्यप-
क्रान्ते यातु किमनेन गतेनागतेन वेत्यविनयकोपितोऽवष्टम्भं कृत्वा स्थास्यति । कस्य चाप-
रस्य मुखमालोकयन्ती सुखायमानहृदया मत्प्रत्यानयनाय कृतार्तप्रलापा न तातमेवाकुलीकरो-
त्यम्वा । ताते च पृष्ठतो लभेऽष्टादशद्वीपमालिनी मेदिन्यैव लग्ना भवतीति । तदा मया क गतम्,
क स्थितम्, क विश्रान्तम्, कं यातम्, क भुक्तम्, क्वापहतम्, क्वात्मा मया गोर्धायितव्यः,

पदमपि कममात्रमपि मयि निर्याते निर्गते सत्यवश्यं निश्चितमपरिमिता असंख्या ये करितुरगरथा गजाश्च-
स्यन्दिनास्तेषां गमनं यानं तेन संक्षोभितं क्षोभं प्रापितं धरातलं वसुधातलं यैस्ते तथा तैरालोलानि चञ्चलानि
यानि कदलिका पताका एव काननानि वनानि तैराकुलीकृता भास्वदूभस्तयो रविकिरणा यैस्ते तथा तैरूर्ध्व
ध्रियमाणं यद्वहलातपत्रं श्वेतच्छत्रं तस्य मण्डलं वृत्तं तस्य छायातपाभावस्तेनान्तरितस्तिरोहितो वासरव्य-
तिकरो दिवसवृत्तान्तो यैस्ते तथा तैः । अतिवहला अतिनिविडा ये रेणवो धूलयस्तेषामुद्गमः प्रादुर्भावस्तस्या-
विच्छेदेन संतानेनापूरितानि भरितानि भुवनकुहराणि त्रिविष्टपच्छिद्राणि यैस्ते तथा तैः । पुरोऽग्रे प्रसृताः
प्रसरणं प्राप्ता जवनदेशोत्पन्ना वाजिनो हया येषां ते तथा तैः । अनुसंतामनुसैन्यसमूहं लग्नाः संवद्धा ये वेत-
ण्डा गजास्तेषां प्रायो बाहुल्येन साधनं सैन्यं येषां तैः । कृष्णलसाधर्म्यात् । अत एवोत्प्रेक्षते—आ समन्तात्पयो-
दैरिव मेघैरिव श्रान्तैरपि खिन्नैरपि बुभुक्षितैरपि क्षुधितैरप्यकृतोऽविहितो गतौ गमनविषये विलम्बो मन्दता-
यैरेवंविधैः पयोर्वि समुद्रं मर्यादीकृत्वाष्टाभ्यः पूर्वादिदिग्भ्यो राजभिर्वैरनुधावितव्यं मत्पृष्ठे लरितगत्या
समेतव्यम् । एतेन राज्ञां स्वामिकार्योद्यतत्वं सूचितम् । तिष्ठन्तिवति । सेवापराः सपर्यायां तत्परा राजानो
भूभुजस्तावत्संप्रतं तिष्ठन्त्वास्ताम् । सुखेति । सुखेन प्रतिबन्धकाभावेन परिभुक्तमुपभोगादिकं यासां ता
एवंविधाः प्रजा अपि प्रकृतयोऽपि तातस्नेहात्पितुः प्रीतेः परित्यक्तपुत्रदारा उज्ज्वितसुतयोषितः सत्यः पृष्ठतो
पृष्ठं लगन्ति लगिष्यन्ति । भविष्यदर्थं वर्तमाना । इति मे मम चेतसि मनसि । वर्तत इति शेषः । अपिचेति
विचारान्तरे । तातस्यापीति । तातस्यापि मत्पितुरपि कोऽपरोऽन्योऽस्ति । यस्मिन्मद्भिन्ने जने मदीयं
मद्विषयकं स्नेहं प्रीतिं संक्रमय्य संक्रमणं कृत्वा मय्यपक्रान्ते गते सति यातु व्रजतु । अनेन गतेन, आग-
तेन वा, किमित्यविनयेन पितृनियोगीकरणलक्षणेन कोपितः क्रोधं प्रापितोऽवष्टम्भं स्थैर्यं कृत्वा स्थास्यत्यव-
स्थानं करिष्यति । कस्य चेति । च पुनरर्थः । अपरस्य मद्भिन्नस्य कस्यचिदनिर्दिष्टनाम्नो मुखं वदनमालोक-
यन्ती पश्यन्ती सुखं करोतीति सुखायते, सुखायत इति सुखायमानं हृदयं चेतो यस्याः सा तथा मम प्रत्या-

समासादितेन चात्र कथं मया वदनं दर्शयितव्यम्, पृष्टेन वा किमुत्तरं दातव्यम् । अथापि कथंचिद्वैवनियोगान्निःसृतोऽस्मि, तथाप्यनायासनीयं तातमेवं महीयस्यायासे तातप्रसादाददृष्टदुःखामम्बां वा निजापक्रमणशोकार्णवे पातयता किं कृतं भवत्यपुण्यवता । अपि च सुबहुदिवसप्रवासोपतप्तः स्कन्धावारोऽपि मेऽद्यापि न परापतति, तेनापरसंविधानादर्धपथादेव निवृत्य पुनः प्रैधायितव्यम् । अथात्रेद्य तातस्याम्बायाश्च ताभ्यां च विसर्जितः संविधानेन गच्छामि, तत्रापि किमिति कथयामि । मम स्नेहदुःखिता गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी मामुद्दिश्य मकरकेतुनायास्यमाना दुःखं तिष्ठतीति । किं वा बलवान्मे तस्यामनुरागः । नै तथा विनाहं प्राणान्संधारयामीति । किं तस्या मम च द्वयोरपि जीवितनिर्वन्धनहेतुभूतया महाश्वेतया तत्परिणयनाय मे संदिष्टमिति । किं वा तदुःखमपारयन्सोदुमयं केयूरकस्तद्वक्त्या मामानेतुमागत इति । अपरोऽपि वा कश्चिद्व्यपदेशो न शक्यत एव पुनर्गमनाय कर्तुम् । संप्रत्येव समधिकाद्वर्षत्रयात्प्रसाध्य वसुधां प्रत्यागतोऽस्मि । अद्यापि साधनमेव न परापतति । अकथयित्वा च गमनकरणं कथमात्मानं मोचयामि । कथं वा मुञ्चतु तातोऽम्बा वा । तत्सुहृत्साध्येऽस्मिन्नर्थेऽनर्थपतितः किं करोम्येकाकी । वैशम्पायनोऽप्यसंनिहितः पार्श्वे मे ।

तव्यः । समासादितेन च पुनः प्राप्तेन च मया कथं वदनं दर्शयितव्यमन्येभ्यः प्रकाशयितव्यम् । पृष्टेन वा प्रश्नविषयीकृतेन मया किमुत्तरं प्रत्युच्यो दातव्यं प्रदेयम् । अथापीति । अथेति विचारणान्तरे । कथंचिदपि महता कष्टेनापि दैवानियोगाद्विधिनिर्देशान्निःसृतोऽस्मि निर्गतोऽस्मि । तथापि निःसृतेनाप्येवमनायासनीयमखेदनीयं तातं पितरं महीयस्यत्यन्तदीर्घ आयासे प्रयासे तातप्रसादात्पितुरनुग्रहाददृष्टदुःखामनवलोकितकृच्छ्रामम्बां मातरं वा निजस्य स्वस्यापक्रमणं निर्गमनं तस्माद्यः शोकः शुकस एवाणवः समुद्रस्तस्मिन्पातयताक्षेपयतापुण्यवता पापिना मया किं कृतं भवति किमाचरितं स्यात् । अपि चेति । अपिच युक्त्यन्तरे । सुबहुवश्वे तं दिवसाश्च सुबहुदिवसास्तान्यावत्प्रवासो देशान्तरे स्थितिस्तेनोपतप्तो व्याकुलीकृत एतादृशो मे मम स्कन्धावारोऽपि सैन्यनिवेशोऽप्यद्यापीदानीमपि न परापतति नागच्छति । तेन हेतुनार्धपथादर्धमार्गान्निवृत्य व्यानुख्यापरसंविधानादपरसैन्यग्रहणाद्वेतोः पुनः कालान्तरे मया प्रधायितव्यम् । त्वरितगत्या गन्तव्यमिति भावः । अथेति विचारान्तरे । तातस्य पितुः, अम्बायाश्च मातुः, आवेद्य निवेद्य ताभ्यां च मातृपितृभ्यां विसर्जितो गमनाय दत्ताज्ञः संविधानेनोत्तमप्रकारेण गच्छामि व्रजामि । तत्रापीति । तत्राप्यावेदने । किं किम्विति कथयामीति ब्रवीमि । इतिवाच्यमाह—ममेति । मम स्नेहेन मत्प्रीत्या दुःखिता दुःखं प्राप्ता गन्धर्वराजपुत्री देवगायननृपाङ्गजा कादम्बरी मां चन्द्रापीडमुद्दिश्याश्रित्य मकरकेतुना कंदर्पेनायास्यमाना खेदं प्राप्यमाणा दुःखं यथा स्यात्तथा तिष्ठति निषीदति । 'किंवा बलवान्' इत्यारभ्य महाश्वेतया तत्परिणयनाय मे संदिष्टम्, इत्यन्तं स्पष्टम् । किंवेति । किंवा इति कथयामीति पूर्वेण संवन्धः । इति किम् । तदुःखं कादम्बर्या दुःखं सोढुं तितिक्षितुमपारयन्नशक्नुवन् । अयं प्रलक्षः केयूरकस्तस्या गन्धर्वपुत्र्या भक्त्यान्तरस्नेहेन मां चन्द्रापीडमानेतुं तत्रप्रापयितुमागतः समायातः । अपरोऽपीति । अपरोऽप्येतद्भिन्नोऽपि कश्चिदन्यो व्यपदेशो मितं पुनर्गमनाय कर्तुं न शक्यत एव न पार्यत एव । संप्रत्येति । सांप्रतमेव समधिकात्किंचिदधिकवर्षत्रयात्संवत्स-

कं पृच्छामि । केन सह निरूपयामि । को मे समुपदिशतु । को वापरो मे निश्चयाधानं करोतु । कस्यापरस्य वा विवेकिनी प्रज्ञा । कस्य वान्यस्य श्रुतं श्रोतव्यम् । को वापरो वेत्ति वक्तुम् । कस्य वापरस्य मय्यसाधारणस्नेहः । केन वापरेण सह समानदुःखो भवामि । को वापरो मयि दुःखिते दुःखी, सुखिते सुखी । को वापरो रहस्यावेदनस्थानम् । कस्यापरस्योपरि कर्तव्यभारमवक्षिष्य निर्वृतात्मा तिष्ठामि । कस्य वापरस्य मत्कार्ये पर्याकुलता । को वापरो मया कोपितं तातममर्वां च परिवोध्य मामानेतुं समर्थः' इत्येवं चिन्तयत एवास्य सा क्षपा दुःखदीर्घापि क्षयमगमत् ।

प्रातरेव च किंवदन्ती शुश्राव, यथा किल दशपुरं यावत्परागतः स्कन्धावार इति । तां च श्रुत्वा समुच्छ्वसितचेताश्चकार चेतसि—‘अहो धन्योऽस्मि । अहो, विधेर्भगवतोऽनुग्राहोऽस्मि यस्य मेऽनुध्यानानन्तरमेव परागतो द्वितीयं हृदयं वैशम्पायनः’ इति । प्रहर्षपरवशश्च प्रविशन्तमालोक्य दूरत एव कृतप्रमाणं केयूरकमवादीत्—‘केयूरक, करतलवर्तिनीं सिद्धिमधुनावधारय । प्रीप्सो वैशम्पायनः’ इति । स तु तदाकर्ण्य गर्भनपरिलम्बकृतया चिन्तयान्तःशून्य एव ‘भद्रकमापतितम्, महती हृदयनिर्वृतिर्देवस्य जाता’ इत्यभिदधेवोपसृत्योपविश्य पार्श्वे

प्रोऽपि मे मम पार्श्वेऽसंनिहितोऽनिकटवर्ती । अतः कं जनं पृच्छामि प्रश्नविषयीकरोमि । केन पुंसा सह निरूपयाम्यात्मस्वरूपं कथयामि । कः पुमान्मे मम समुपदिशतु कथयतु । को वापरोऽन्यो मे मम निश्चयाधानं निर्णयोत्पत्तिं करोतु सृजतु । कस्य अपरस्य जनस्य वा विवेकिनी विवेकवती प्रज्ञा प्रतिभा अन्यस्य कस्य वा जनस्य श्रुतं शास्त्रं श्रोतव्यमाकर्णनीयम् । ‘श्रुतं शास्त्रावधृतयोः’ इत्यमरः । अपरः को वा पुमान्वक्तुं जरिपतुं वेत्ति जानाति । कस्य वापरस्य मय्यसाधारणस्नेहो निरुपमप्रीतिः । अपरेण केन सहाहं समानदुःखो भवामि । सहसवेदनः स्यामित्यर्थः । अपरः को वा मयि दुःखिते दुःखी दुःखवान्, मयि सुखिते सुखी सुखवान्स्यात् । अपरः को वा रहस्यावेदनस्थानं गुह्यनिवेदनस्थलम् । कस्यापरस्य जनस्योपरि कर्तव्यभारं कृत्य-वीवधमवक्षिष्यारोप्य निर्वृतात्मा सुखितात्मा तिष्ठामि निषीदामि । अपरस्य कस्य वा पुंसो मत्कार्ये मत्कृत्ये पर्याकुलता व्याकुलता । अपरः को वा मया कोपितं क्रोधं प्रापितं तातममर्वां च परिवोध्य प्रतिबोध्य प्रतिबोधं दत्त्वा मामानेतुं समर्थः । क्षपेति । एवममुना प्रकारेणास्य चन्द्रापीडस्य चिन्तयत एव ध्यायत एव सा क्षपा रात्रिर्दुःखेन कृत्वा दीर्घाप्यायतापि क्षयं नाशमगमज्जगाम ।

प्रातरिति । प्रातरेव प्रभाते एव च । इतीति किंवदन्ती जनश्रुतिः शुश्राव श्रुतवान् । इतिद्योत्यमाह—यथेति । किलेति सत्ये । दशपुरं यावत्स्कन्धावारः सैन्यं परागतः समायातः । तां चेति । तां किंवदन्तीं श्रुत्वा-कर्ण्य समुच्छ्वसितमुत्सृतं चेतः स्वान्तं यस्यैवंविधश्चेतसि चित्ते चकार कृतवान् । इतीति शेषः । तदेव दर्शयन्नाह—अहो इति । अहो इत्याधर्थे । अहं धन्यः कृतपुण्योऽस्मि । अहो इति पूर्ववत् । भगवतो माहात्म्यवतो विधेर्विधातुरनुग्राहोऽनुग्रहविषयीकरणयोग्योऽस्मि । तन्निदानमाह—यस्येति । यस्य मे मम चन्द्रा-

वैशम्पायनागमनालापमेवानुबध्य मुहूर्तमिव संज्ञोत्सारितसमस्तपरिजनं चन्द्रापीडं व्यज्ञपयत्
 —‘देव, सर्वतो विस्फुरन्ती तडिदिव बलाहकोन्नाहम्, उपारूढश्यामिका मेघलेखेव सलिला-
 गमनम्, उपदर्शितपाण्डुच्छविः प्राचीव चन्द्रोदयम्, परिमलप्राहिणी मलयानिलागतिरिव
 वसन्तमासावतारम्, समुच्छ्वसितमकरध्वजा मधुमासलक्ष्मीरिव पल्लवोद्भेदम्, उल्लसितैरागा
 पल्लवोद्भूतिरिव कुसुमनिर्गमम्, विकसितकाशकुसुममञ्जरीव शरदारम्भम्, अवस्थैवेयमा-
 वेदयति निःसंशयं देवस्य गमनम् । अवश्यं च देवस्य देवीप्राप्त्या भवितव्यम् । केन कदा
 वावलोकितो ज्योत्स्नारहितश्चन्द्रमाः, कमलाकरो वा मृणालिकया विना उद्यानभागो वा ल-
 ताशून्यः । अपि च न राजत एव सहकारकुसुममञ्जरीपरिग्रहमन्तरेण सर्वजनसुभगोऽपि
 कुसुममासः, असंभावितदानलेखालक्ष्मीकं वा वदनं यूथाधिपतेः । किंतु यावद्वैशम्पायनः
 परापतति, यावच्चैतेन सह गमनसंविधानं निरूपयति देवः, तावदवश्यं कालक्षेपेण भाव्यम् ।
 यादृशी चाकालक्षमा देव्याः शरीरावस्था तादृशी निवेदितैव मया । सर्वोऽपि प्रत्याशया
 धार्यते । देव्यास्तु पुनर्देवदर्शनेनाद्ययावन्निप्रत्याशमेव हृदयं केनाश्वासनेन वर्तताम् । मत्वा-

स्यायता हृदयनिर्वृतिश्चित्तसंतुष्टिर्जाता । इत्यभिदधदेवेति कथयन्नेवोपसत्योपसरणं कृत्वा पार्श्वेऽन्तिक उपवि-
 श्यास्थाय मुहूर्तमिव मुहूर्तमात्रं वैशम्पायनस्यागमनमर्थादभिमुखयानमालापं संलापमनुवधारभ्य संज्ञोत्सा-
 रितो दूरीकृतः समस्तपरिजनः समग्रसेवकजनो येनैवंभूतं चन्द्रापीडं व्यज्ञपयद्विज्ञप्तिविषयीचक्रे । देव इति ।
 हे देव हे स्वामिन्, इयमवस्थैव निःसंशयं निरारेकं देवस्य भवतो गमनं यानमावेदयति कथयतीति दूरेणान्वयः ।
 केवल्पेक्षायामाह—सर्वत इति । बलाहकस्य मेघस्योन्नाहमागमनं सर्वतोऽभितो विस्फुरन्ती देख्यमाना
 तडिदिव विद्युदिव । आवेदयतीत्यस्य सर्वत्र संवन्धः । तथासलिलस्याम्भस आगमनमुपारूढा प्राप्ता श्यामिका
 ययैवंविधा मेघस्य लेखा पङ्क्तिरिव । तथा चन्द्रस्य शशिन उदयमुद्गमनमुपदर्शिता पाण्डू छविः कान्तिर्ययैवंविधा
 प्राचीव पूर्वदिगिव । तथा वसन्तमासस्य मधुमासस्यावतारं प्रादुर्भावं परिमलमामोदं गृह्णातीत्येवंशीला मलयानि-
 लस्य मलयाचलवायोरागतिरिवागमनमिव । तथा पल्लवस्य किसलयस्योद्भेदमुद्गमनं समुच्छ्वसितो वृद्धिं प्राप्तो
 मकरध्वजो मदनो यस्यामेतादृशी मधुमासलक्ष्मीरिव वसन्तमासश्रीरिव तथा कुसुमस्य पुष्पस्य निर्गमं
 निःसरणमुल्लसित उल्लासं प्राप्तो रागो रक्तता यस्यामेतादृशी पल्लवोद्भूतिरिव किसलयोद्भेद इव । तथा शरदारम्भं
 घनाख्यप्रारम्भं विकसिता विनिद्रिता काशकुसुममञ्जरीव । इयमवस्थैव देवस्य गमनं यानमावेदयतीत्य-
 न्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अवश्यं चेति । देवस्य स्वामिनोऽवश्यं निश्चयेन देवीप्राप्त्या भवितव्यम् । अत्रार्थं
 उपपत्तिमाह—केनेति । केन पुरुषेण कदा वा कस्मिन्काले ज्योत्स्नारहितश्चन्द्रिकावर्जितश्चन्द्रमाः कुमुदवा-
 न्धवोऽवलोकितो निरीक्षितः । वायवा मृणालिकया कमलिन्या विना कमलाकरस्तडागः । वायवोद्यानभागो
 वनप्रदेशो लताशून्यो वल्लीरहितः । अपि चेति युक्त्यन्तरे । सहकारस्याप्रस्य कुसुममञ्जरी तस्याः परिग्रहमन्त-
 रेण स्त्रीकारव्यतिरेकेण सर्वजनसुभगोऽपि समग्रलोकप्रियोऽपि कुसुममासो वसन्तमासो न राजत एव न

तोपलम्भादेतदुपेतस्यते चेतसि, यथास्ति कार्यं मे जीवितेन, दुःखान्यपि सहन्ती धारयाम्ये-
तदिति । अतो विज्ञापयामि, चेतसा त्वप्रतो गत एव देवः, शरीरेणाप्यनुपदमुच्चलित एव ।
किमपरं मयात्र स्थितेन साधनीयम् । तद्देवागमनोत्सवावेदनाय गमनानुज्ञया प्रसादं क्रियमा-
णमिच्छति मे प्रणयप्रसाददुर्ललितं हृदयमिदानीमेव' इति विज्ञापिते केयूरकेणान्तःपरितोषवि-
कसितया विकचनीलोत्पलपुञ्जमालिकयेव दृष्ट्या दर्शितप्रसादश्चन्द्रापीडः प्रत्युवाच—'किमु-
च्यते । कस्यापरस्येदृशोऽस्मद्दुःखासहिष्णुरनपेक्षितस्वशरीरशक्तिरुत्साहः । कस्यापरस्येदृशी
देशकालज्ञता । को वापरोऽस्मास्वेवं निर्व्याजभक्तिः । तत्साधु चिन्तितम् । गम्यतां देव्याः
प्राणसंधारणाय ममागमनप्रत्ययार्थं च पत्रलेखाप्यग्रतस्त्वयैव सह यातु देवीपादमूलम् । इय-
मपि प्रसादभूमिरेव देव्याः । इमामप्यालोक्य कियत्यपि धृतिरवश्यमुत्पद्यत इति मे चेतसि ।
अपि चास्या अपि देव्यामस्येव स्नेहो भक्तिश्च' इत्यभिधाय पृष्ठत उपविष्टामेव तां पत्रले-

तु पुनरर्थे । देव्याः कादम्बर्याः पुनर्द्वितीयवारं देवदर्शनेन भवदवलोकनेन अद्ययावदेतद्विवसमारभ्य हृदयं
चित्तं निःप्रत्याशमेव निराशमेव वर्तते, तर्हि केनाश्वासनेन वर्तताम् । मदिति । मद्भारताया मत्प्रवृत्तेरुप-
लम्भात्प्राप्तेरेतच्चेतसि चित्तं उपपत्स्यते प्रादुर्भविष्यति । तदेव दर्शयन्नाह—यथेति । मे मम जीवितेन प्रा-
णितेन कार्यं कृतमस्तीति हेतोर्दुःखान्यपि कृच्छ्राण्यपि सहन्ती सहमानैतच्छरीरं धारयामि । अत इति ।
अतः कारणादहं विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि । किं तदित्याह—चेतसा त्विति । देवो भवांश्चेतसा स्वान्तेना-
ग्रतः पुरतो गत एव, तथा शरीरेणापि देहेनाप्यनुपदं पश्चात्त्वरितमेव । 'अनुपदं क्लीबमव्ययम्' इत्यमरः ।
उच्चलित एव प्रचलित एव । किमिति । मया केयूरकेणात्रस्थितेन भवत्समीपावस्थितेनापि किमपरं पूर्वाक्ता-
दन्यत्साधनीयं करणीयम् । तदिति । तत्तत्साद्धेतोर्देवस्य स्वामिनो गमनं यानं तदेवोत्सवो महस्तस्यावेदनं
ज्ञापनं तस्मै गमनस्य प्रयाणस्यानुज्ञादेशस्तया क्रियमाणं विधीयमानं प्रसादमिदानीमेव सांप्रतमेव मे मम
प्रणयेन स्नेहेन यः प्रसादः प्रसन्नता तेन दुर्ललितमुच्छृङ्खलं हृदयमिच्छत्यभिलषति । केयूरकेणेति विज्ञापिते विज्ञ-
प्तिविषयीकृते सति, अन्तर्मन्ये यः परितोषः संतुष्टिस्तेन विकसितया विनिद्रया दृष्ट्या दृशा । अत एवोत्प्रे-
क्षते—विकचा विकखरा या नीलोत्पलपुञ्जमालिका नीलकुवलयचयस्वक्तयेव दर्शितः प्रकाशितः प्रसादः प्रस-
न्नता येनैवंभूतश्चन्द्रापीडः प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । किं तदित्याह—किमिति । किमुच्यते किं कथ्यते । कस्येति ।
कस्यापरस्यान्यस्येदृश एतादृशस्माकं यद्दुःखं तस्यासहिष्णुरसहनशीलोऽनपेक्षितावाञ्छिता स्वशरीरस्य निजदे-
हस्य शक्तिः सामर्थ्यं यस्मिन्नेवंविध उत्साहः प्रगल्भता । कस्येति । कस्यानिर्दिष्टनाम्न ईदृश्यनिर्वचनीया
देशः प्रदेशः, कालः समयस्तयोर्ज्ञता ज्ञातृता । को वेति । को वापरो जनोऽस्मास्वस्मद्विषयेष्वेवं पूर्वाक्प्रका-
रेण निर्व्याजं निर्दम्भं यथा स्यात्तथा भक्तिर्यस्य स तथोक्तः । तदिति हेत्वर्थः । तस्माद्धेतोः साधु यथा स्यात्तथा
चिन्तितमालोचितम् । चिन्तितस्य विशेषणं वा । साधु शुभं चिन्तितम् । चिन्ताविषयीकृतमित्यर्थः । गम्य-
तामिति । देव्याः कादम्बर्याः प्राणसंधारणायानुवृत्तये ममागमनं तत्र यानं तस्य प्रत्ययो विश्वासस्तदर्थं च

खामद्राक्षीत् । सा तु किञ्चिदवनतमुखी 'निजाज्ञाक्षराणि प्रयच्छतु देवः' इति व्यञ्ज्य
कृतप्रस्थितिनिश्चयायां च तस्यां मेघनादाह्वानाय प्रतीहारीमादिदेश । आदेशानन्तरमेव
दूरतः प्रणतमाज्ञाप्रतीक्षं स्वयमेवाहूय सोपग्रहमादिदेश—'मेघनाद, यस्यां भूमौ पत्र
नयनाय मया त्वं प्रस्थापितस्तां भूमिमेव पत्रलेखामादाय केयूरकेण सहाग्रतो गच्छ
मपि वैशम्पायनमालोक्यानुपदमेव ते तुरङ्गमैः परागतः' इत्यादिश्य, 'यदाज्ञापयति
इति कृतनमस्कृतौ त्वरितगमनसंविधानाय निष्क्रान्ते मेघनादे 'देव, किमतः परं वि
इत्यभिधाय, मेघनादनिर्गमनान्तरं गमनप्रणामोत्थितं केयूरकं सस्नेहमाहूय, सवाष्पय
पुनःपुनरालोक्य, परिष्वज्य च सपुलकाभ्यां दोर्भ्याम्, आत्मकर्णादपनीयानेकवर्ण
संदेशमिव कर्णाभरणमस्य कर्णे कृत्वा कण्ठागतवाष्पगद्गदिकागृह्यमाणाक्षरमवादीत्
रक, त्वया तु मे देवीसंदेशो नानीत एव । तत्किं तव हस्ते तदनु रूपं संदिशाम्य
विज्ञापयितव्या देवी । तत्रापि किमलीकलज्जालभारोद्धनेन त्वामायासयामि ।
पत्रलेखा देवीपादमूलम् । इयं विज्ञापयिष्यति' इत्यभिदधदेवातर्कितोपनतात्मविरहप

उपविष्टां स्थितामेव पत्रलेखामद्राक्षीद्यलोकयत् । सा त्विति । सा पत्रलेखा । तु पुनरर्थे
कनानन्तरमित्यर्थः । किञ्चित्स्वल्पमवनतं नम्रं मुखमाननं यस्या एवंविधा सती निजस्यात्मीय
निदेशस्याक्षराणि वचनानि देशो भवान्प्रयच्छतु ददातु । त्वं व्रजेति स्वमुखेन कथयेत्यर्थः । इति
द्विज्ञप्तिमकार्षात् । कृतेति । कृतो विहितः प्रस्थितैर्गमनस्य निश्चयो यस्या एवंविधायां च तस्यां
खायां सत्यां मेघनादस्यात्मसेवकस्याह्वानमाहूतिस्तस्मै प्रतीहारीं द्वारपालिकामादिदेशादिष्टवान् ।
नन्तरमेव नियोगाव्यवहितमेवागतं च दूरतः प्रणतं प्रविष्टप्रदेशान्तमाज्ञां यावत्प्रतीक्षा विलम्बो न
स्वयमेवात्मनैवाहूयाह्वानं कृत्वा सोपग्रहं सादरमादिदेशादिष्टवान् । हे मेघनाद, यस्यां भूमौ पत्र
आनयनायानयनकृते मया त्वं पूर्व स्थापितो न्यस्तस्तां भूमिं यावत्पत्रलेखामादाय गृहीत्वा केयूरकेण स
मग्रतो गच्छ व्रज । अहमपि वैशम्पायनमालोक्य निरीक्ष्य ते तवानुपदमेवानुचरणन्यासमेव त
जिभिः । करणे तृतीया । परागतः समागत इति । यदाज्ञापयत्याज्ञां ददाति देव इत्यादिश्य कथयित
नमस्कृतिः प्रणामो येनैवंभूते त्वरितं शीघ्रं यद्गमनं यानं तस्य संविधानं करणं तस्मै निष्क्रान्ते व
मेघनादे, हे देव, अतः परं विलम्बेन किमित्यभिधायोक्त्वा मेघनादनिर्गमादनन्तरमव्यवहितं गमनाय
यः प्रणामः प्रणतिस्तस्मा उत्थितं केयूरकं सस्नेहं सप्रीति यथा स्यात्तथाहूयाह्वानं कृत्वा सवाष्पया स
दृष्ट्या दृशा पुनःपुनर्वारं रमालोक्य निरीक्ष्य सपुलकाभ्यां सरोमाञ्चाभ्यां दोर्भ्यां भुजाभ्यां परिष
लिङ्ग्य चात्मकर्णात्स्वकीयश्रवणादपनीय दूरीकृत्यानेकवर्णं रक्तपीतादिभि रचिरं मनोहरम् । अत
क्षते—विविधवर्णैरक्षरै रचिरं संदेशमिव वाचिकमिव । एवंविधं कर्णाभरणं श्रवणभूषणमस्य केयूर
श्रोत्रे कृत्वा कण्ठागतो यो वाष्पो रोदनं तस्माद्या गद्गदिका गद्गदेत्यव्यक्तध्वनिस्तथा गृह्यमाणान्युच्च

चारणां चरणपाताभिमुखीं पत्रलेखां प्रणयेनाभिमुखो भूत्वा वद्धाञ्जलिरभाषत—‘पत्रलेखे,
साञ्जलिवन्धेन शिरसा प्रणम्य मदीयेन विज्ञाप्या देवी कादम्बरी, येनै सर्वखलानां धुरि
लेखनीयेन तथा प्रथमदर्शनेऽपि वत्सलत्वात्स्वभावस्य दर्शितप्रसादातिशयां देवीं प्रणामेना-
प्यसंभाव्य गच्छता प्रज्ञा जडतया, ज्ञानं मौढ्येन, धीरता तरलत्वेन, स्नेहलता रौक्ष्येण,
गौरवं लघुतया, प्रियंवदता पारुष्येण, मृदुहृदयता नैष्ठुर्येण, स्थैर्यं चञ्चलतया, दयालुता
निस्त्रिंशत्वेन, आर्जवं मायांजालेन, सत्यवादितालीककाकुसंपादनेन, दृढभक्तितावज्ञानेन,
पेशलता कौटिल्येन, लज्जा, धार्ष्ट्येन, औदार्यं क्षुद्रतया, दाक्षिण्यममहानुभावतया, प्रश्रयोऽभि-
मानेन, कृतज्ञता कृतघ्नतया, शीलं पौरोभाग्यतया, सर्वगुणा एव दोषैः परिवृत्ताः। स कस्मि-
न्नापरं गुणमवलम्ब्य पुनः परिग्रहाय विज्ञापयतु । केन चाङ्गीकरोतु देवी । किमुपदर्शिता-
लीकात्मारपणेन न प्रतारितं देव्या हृदयमिति, किं प्रकृतिपेशलं हृदयमपहृत्य नापक्रान्तो-

नाभिमुखो भूत्वा संमुखीभूय वद्धाञ्जलिः पत्रलेखामभापताब्रीदित्यन्वयः । पत्रलेखां विशेषयन्नाह—अतर्कि-
तेति । अतर्किताचिन्तितोपनता प्राप्तात्मनः स्वस्य विरहपीडा विद्योगव्यथा यस्याः सा ताम् । पुनः किं कुर्व-
न्तीम् । अमङ्गलशङ्कयाशुभारेकया कृतयत्नामपि विहितोद्यममपि वाष्पवेगं नेत्राम्बुप्रवाहं संधारयितुं संस्था-
पयितुमपारयन्तीमशक्नुवन्तीम् । उत्प्लुतावद्वलक्षा विषयीकृतविषयात एव शून्या या दृष्टिर्वक्तव्याः संचारणं
यस्याः सा ताम् । चरणपातोऽभिवादनं तं प्रत्यभिमुखीं संमुखीम् । किमुवाचेत्याह—पत्रलेखे इति । हे पत्र-
लेखे, मदीयेन मामकीनेन साञ्जलिवन्धेनाञ्जलिवन्धेन सहवर्तमानेन शिरसोत्तमाङ्गेन प्रणम्य नमस्कृत्य देवी काद-
म्बरी विज्ञाप्या विज्ञप्तिविषयीकार्या । किं तदित्याह—येनेति । स्वभावस्य प्रकृतेर्वत्सलत्वाद्धितकारित्वात्प्रथ-
मदर्शनेऽस्याद्यावलोकनेऽपि तथा तेन प्रकारेण दर्शितः प्रकाशितः प्रसादातिशयः प्रसन्नताधिक्यं ययैवंविधां
देवीं कादम्बरीं प्रणामेनापि नमस्कृत्याप्यसंभाव्यासंभावनाविषयीकृत्य गच्छता व्रजता येन सर्वखलानां सम-
प्रदुर्जनानां धुर्यदौ लेखनीयेन गणनीयेन मया सर्वगुणा ऐश्वर्यादयो दोषैर्वैगुण्यैः परिवृत्ताः । स्वस्वरूपमापा-
दिता इत्यर्थः । तदेव दर्शयन्नाह—प्रज्ञेति । प्रज्ञा प्रतिभा जडतया मूर्खतया, ज्ञानं मौढ्येन मूढतया, धी-
रता धैर्यं तरलत्वेन तरलतया, स्नेहलता रौक्ष्येण रुक्षतया, गौरवं गुह्यता लघुतया लघुत्वेन, प्रियंवदता मि-
ष्टभाषित्वं पारुष्येण काटिन्येन, मृदुहृदयता सुकुमारचित्तता नैष्ठुर्येण निष्ठुरत्वेन, स्थैर्यं स्थिरता चञ्चलतया चा-
ञ्चल्येन, दयालुता कृपालुता निस्त्रिंशत्वेन निष्कृत्वेन, आर्जवमृदुत्वं मायांजालेन निकृतेर्जालतया, सत्यवादि-
तानलीकभाषित्वमलीकासत्या या काकुर्वकोक्तिस्तस्याः संपादनेन निष्पादनेन, दृढभक्तिता स्थिराराध्यतावज्ञाने-
नावगणनेन, पेशलता ह्यता कौटिल्येन कुटिलतया, लज्जा त्रपा धार्ष्ट्येन धृष्टतया, औदार्यमुदारता क्षुद्रतया
तुच्छतया, दाक्षिण्यं सरलत्वममहानुभावतयामाहात्म्यतया, प्रश्रयो विनयोऽभिमानेनालंकृत्या कृतज्ञता
कृतवित्तता कृतघ्नतयाकृतघ्नतया, शीलमाचारः पौरोभाग्यतया दोषैकहृदयतया । ‘दोषैकहृदपुरोभागी निकृ-
तस्त्वृजुः शठः’ इत्यमरः । सर्वगुणा एव दोषैः परिवृता इत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । स इति । स चन्द्रा-
पीडः कस्मिन् कथमिव कथमपरं पूर्वाक्तगुणेभ्यो भिन्नं गुणमवलम्ब्यावलम्बनीकृत्य पुनर्द्वितीयवारं परिग्रहाय
स्वीकाराय विज्ञापयतु विज्ञप्तिं कारयतु । केन च गुणेन देवी कादम्बर्व्याङ्गीकरोतु । स्वीकरोतु मामिति शेषः ।

ऽस्मीति, किमियं प्राणसंदेहकारिणी निष्करुणेन शरीरावस्था नोपेक्षितेति, किमहमस्याः न कारणमित्येतत्सर्वदोषाश्रयेणाप्यनुवृत्त्या चरणावाराधिताविति वा । तदेवमात्मना सर्वगुण-
हीनस्यापि मे देवीगुणा एवावलम्बनम् । इयमेव ते स्वभावसरसा दूरस्थमपि मदनहुतभुजा
दह्यमानं रक्षत्येव सरलता । मुहुर्मुहुर्वाह्यत्येव स्नेहलता, आनयत्येव स्थिरप्रतिज्ञता, ठौकयत्येव
दक्षिणता, अंभिपद्यत एव वत्सलता, चरणपतितं न निर्भर्त्सयत्येव मृदुहृदयता, उत्थाप्य
संभावयत्येव महानुभावता, आलपत्येव प्रियवादिता, ददात्येव हृदयेऽवकाशमत्युदारता । यच्च
तथापि गत्वा निर्लेजहृदयः पुनर्वदनदर्शनदानसाहसमङ्गीकरोमि । अत्रापि सत्प्रकृतयो देवी-
प्रसादा एव कारणम् । एते हि विशदत्वादुदारभावात्संगतत्वाच्च क्षणपरिचिता अपि समा-
रोपितजीवितप्रत्याशा न किञ्चिन्न कारयन्ति । स्मारयन्ति सेव्यताम्, देव्याश्चरणपरिचर्यायै
समुत्साहयन्ति, शिक्षयन्ति सेवाचातुर्यम्, उपदिशन्त्याराधनोपायान्, चाटुकरो भवेत्यस-
कृदाज्ञापयन्ति, एवं स्वीयतामिति स्वयमेवोपदर्शयन्ति, मुखावलोकनामकालोपसर्पणको-
पेऽर्जुनयन्ति, परितोषावसरेऽनुगृह्णन्ति गुणानुवादेन, लज्जापसृतं हठादाकृष्योपसर्पयन्ति,

गतोऽस्मीति । इयं प्राणसंदेहकारिणी शरीरावस्था देहदशा निष्करुणेन निष्कृपेण किं नोपेक्षितोपेक्षाविषयीकृ-
ता । अहं किमस्या अवस्थाया न कारणं न निदानमित्येतत्सर्वदोषाश्रयेणापि सर्ववैगुण्याधारभूतेनाप्यनुवृ-
त्त्यानुकूल्येन चरणौ पादावाराधितौ सेविताविति वा । तदेवात्मना सर्वप्रकारेण सर्वगुणहीनस्यापि समग्रगुण-
रहितस्यापि मे मम देवीगुणा एव कादम्बरीगुणा एवावलम्बनमाश्रयः । इयमिति । इयमेव ते तव स्वभा-
वेन प्रकृत्या सरसा लिङ्गधा दूरस्थमपि दविष्टमपि मदनहुतभुजा कंदर्पाग्निना दह्यमानं ज्वलमानं सरलता ऋजु-
ता रक्षत्येव पालयत्येव मुहुर्मुहुर्वारंवारं स्नेहलता स्नेहलस्य भावः स्नेहलताहृत्येव निमग्नयत्येव । स्थिरप्रतिज्ञता
दृढसंगरतानयत्येव प्रापयत्येव । दक्षिणता चातुर्यता ठौकयत्येव प्राभृतीकरोत्येव । वत्सलता हितकारिताभिप-
द्यत एवाङ्गीकरोत्येव । मृदुहृदयताजवचित्तता चरणपतितं पादप्रणतं जनं न निर्भर्त्सयत्येव न तिरस्करोत्येव । म-
हानुभावता साधुस्वभावतोत्थाप्योत्थानं कारयित्वा संभावयत्येव प्रीणयत्येव । प्रियवादिता मिष्टवक्तृतालपत्येव
संभाषयत्येव । अत्युदारतातिवितरणता हृदये चित्तेऽवकाशमन्तरं ददात्येव प्रयच्छत्येव । यच्चेति । यत्तथा
गत्वापि निर्लेजहृदयो निष्प्रपचेताः पुनर्द्वितीयवारं वदनदर्शनस्य दानं तस्मिन्साहसं धैर्यमङ्गीकरोमि स्वीकरोमि ।
अत्रापि वदनदर्शनेऽपि सत्प्रकृतयः शोभनस्वभावा देव्या गन्धर्वपुत्र्याः प्रसन्नता लक्ष्येणानुग्रहा एव कारणं
निमित्तम् । एते हीति । हीति निश्चितम् । एते प्रसादा विशदत्वान्निर्मलत्वादुदारभावात्सरलत्वेन संगतत्वाच्च
मिलितत्वाच्च क्षणं समयमात्रं परिचिता अपि परिचितविषयीभूता अपि समारोपिताः स्थापिता जीवितस्य
प्राणितस्य प्रत्याशा वाञ्छा यैरेवंविधाः किञ्चिन्न कारयन्तीति न, अपि तु कारयन्त्येव । तदेवाह—स्मारय-
न्तीति । सेव्यातां सपर्यायोग्यताभावं स्मारयन्ति स्मरणविषयीकारयन्ति । देव्याः कादम्बर्याश्चरणपरिच-

नान्यत्र क्षणमपि ददत्यवस्थानुम् । अपि चैतेऽनुग्राहकत्वादेवापरित्याज्याः, गुरुत्वादेव कृता-
वष्टम्भाः, विस्तीर्णत्वादेवालङ्घनीयाः, प्रभूतत्वादेवापरिहार्याः । तदेभिरहं विनाप्यागमनाज्ञया
सुदूरमपक्रान्तोऽपि बलादेवाकृष्य देवीपादमूलमानीये' इति । यया वानपेक्षितगमनाज्ञया
नियन्त्रणत्वादृतोऽहमिति विज्ञप्तम्, सैव वाणी विज्ञापयति । यथा च मे न निष्फलमागमनं
भवति, जगद्वा शून्यम्, तथा देव्यात्मसंधारणायात्मनैव यत्नः कार्यः, इति संदिश्य पुनराह—
'पत्रलेखे, त्वयापि यान्त्याध्वनि न मद्विरहपीडा भावनीया, न शरीरसंस्कारेऽनादरः कर-
णीयः, नाहारवेलातिक्रमणीया, न येनकेनचिदज्ञातेन पथा यातव्यम्, न यत्रतत्रैवानिरू-
प्यावस्थातव्यम्, उपितव्यं वा । न यस्यकस्यचिदपरिज्ञायमानस्यान्तरं दातव्यम्, । सर्वदा
शरीरेऽप्रमादिन्या भाव्यम् । किं करोमि । त्वत्तोऽपि मे वल्लभतरा देवीप्राणाः, येनैवमेका-
किनी तेषां संधारणाय विसर्जितासि । अपि च मम जीवितमपि तवैव हस्ते वर्तते । तन्नि-
यतं त्वयात्मा यत्नेन परिरक्षणीयः' इत्युक्त्वा सस्नेहं परिष्वज्य केयूरकं पुनस्तदवधानदानाय
संविधाय 'महाश्वेताश्रमं यावत्पुनस्त्वैवैव सहानया मन्त्रयनायागन्तव्यम्' इत्यादिश्य व्यस-
र्जयत् । निर्गतायां च केयूरकेण सह पत्रलेखायाम् 'किं शीघ्रमेते यास्यन्ति न वेति, अन्तरा-

हृटाद्वलाहुपसर्पयन्ति समीप आनयन्ति । अन्यत्रान्यस्मिन्स्थले क्षणमप्यवस्थानुमवस्थानं कर्तुं न ददति न
प्रयच्छन्ति । अपि चेति । अपि च प्रकारान्तरेण एते देवीप्रसादा अनुग्राहकत्वादेवानुग्रहकारित्वादेवापरि-
त्याज्या अपरिमोच्याः । गुरुत्वादेव गरीयस्त्वादेव कृतो विहितोऽवष्टम्भ आधारो येस्ते तथोक्ताः ।
विस्तीर्णत्वादेव विशालत्वादेवालङ्घनीया अनतिक्रमणीयाः । प्रभूतत्वादेव बाहुल्यादेवापरिहार्या अत्याज्याः ।
एतेषां द्वितीयोऽर्थः स्वयमूहाः । तदिति हेत्वर्थः । एभिः प्रसादैरहमागमनस्याज्ञा निदेशस्तां विनापि सुदूरं
दविष्टमपक्रान्तोऽपि गतोऽपि बलाद्धठादेवाकृष्याकर्षणं कृत्वा देव्याः कादम्बर्याः पादमूलं चरणसमीपमा-
नीय इति । यथेति । अनपेक्षितानीहिता गमनस्य यात्राया आज्ञा नियोगो यथैवंविधया वाण्या नियन्त्रण-
त्वादहं गत इति विज्ञप्तं कथितम्, सैव वाणी विज्ञापयति विज्ञप्तिं करोति । किं तदित्याह—यथेति । तथा
मे ममागमनं निष्फलं निःप्रयोजनं न भवति । जगद्वा शून्यमुद्वसितं न स्यात् । तथा देव्या कादम्बर्यात्मसंधारणाया-
त्मरक्षणायात्मनैव स्वेनैव यत्नः परिश्रमः कार्यः । इति संदिश्य कथयित्वा पुनर्द्वितीयवारमाह—हे पत्रलेखे, त्वया-
पि भवत्यापि यान्त्या ब्रजन्त्याध्वनि मार्गे मम विरहो वियोगस्तस्य पीडा व्याधिर्न भावनीया न भावनाविषयी-
कार्या । न विचारणीयेत्यर्थः । शरीरस्य संस्कारे परिकर्मेणि नानादरोऽनुद्यमः करणीयो विधातव्यः । आहार-
वेला भोजनसमयो नातिक्रमणीया नोलङ्घनीया । अज्ञातेनानाकलितेन येनकेनचित्पथा मार्गेण न यातव्यं न
गन्तव्यम् । यत्रतत्रैव यस्मिन्स्मिन्वा स्थलेऽतिगम्यं नानिरूप्यानवलोक्यावस्थातव्यमासितव्यमुषितव्यं वा
वसितव्यं वा । न यस्यकस्यचिदपरिज्ञायमानस्यानुपलक्षितस्यान्तरमवकाशो हार्दं वा दातव्यं प्रदेयम् । सर्वदा
सर्वप्रकारेण शरीरे तनावप्रमादिन्यानालसिन्या भाव्यं भवितव्यम् । अहं किं करोमि किं कुर्वे । त्वत्तोऽपि भवत्या

वा गच्छतां परिलम्ब उत्पत्स्यते न वेति, कियद्विर्वा दिवसैः परापतिष्यन्ति' इत्यनयैव चिन्तया शून्यहृदयः क्षणमिव स्थित्वा स्कन्धावारवार्तास्फुटीकरणाय वार्ताहरं विसर्ज्य बहु-
दिवसान्तरितदर्शनस्य वैशम्पायनस्य प्रत्युद्गमनायात्मानं मोचयितुं पितुः पादमूलमयात् ।
तत्र चोभयतः ससंभ्रमापसृतप्रतीहारमण्डलवितीर्णविस्तीर्णालोकनमार्गो दूरादेवापसव्य-
जानुकरतलावलम्बितविमलमणिकुट्टिमोदरसंक्रान्तप्रतिमो द्विगुणायमानायतकुन्तलकलापः
पितुः प्रणाममकरोत् ।

अथ तारापीडस्तथा दूरत एव कृतप्रणामं चन्द्रापीडमालोक्य निर्भरस्नेहगर्भेण सलिलभ-
रमन्थरेणेव जलधरध्वाननिभेन स्वरेण संधीरम् 'एहोहि' इत्याहूय ससंभ्रमप्रधावितमपि
संभावितशुकनासप्रणाममुपसृत्य पार्श्वे भूमावुपविशन्तमाकृष्य हठात्पादपीठे समुपवेश्याप-
रिसमाप्तावलोकनस्पृहेण चक्षुषा सुचिरमालोक्यास्योपाखण्डयौवनभराभिरामतराण्यङ्गप्रत्य-
ङ्गानि पाणिना स्पृष्ट्वा दर्शयञ्शुकनासमवादीत्—'शुकनास, पश्येयमायुष्मतश्चन्द्रापीडस्यो-
त्सर्विणी महानीलमणिप्रभेव कनकशिखरिणः, गण्डमण्डलोद्भासिनी मदलेखेव गन्धद्विपस्य,

सत्यां किमेते केयूरकप्रभृतयः शीघ्रमाशु यास्यन्ति गमिष्यन्ति न वा । अथवा गच्छतां व्रजतामन्तरा
मध्ये परिलम्ब विलम्ब उत्पत्स्यते भविष्यति न वा । कियद्विः कियन्मात्रैर्दिवसैर्वारैः परापतिष्यन्त्यागमि-
ष्यन्ति । अनयैव चिन्तयार्त्या शून्यं मूढं हृदयं यस्यैवभूतः क्षणमिव क्षणमात्रं स्थित्वा स्कन्धावारस्य सैन्यस्य
वार्ता प्रवृत्तिस्तस्याः स्फुटीकरणं प्रकटीकरणं तस्मै वार्ताहरं संदेशहारकं विसर्ज्य गमनायादेशं दत्त्वा बहुदिव-
सैरन्तरितं व्यवधानीकृतं दर्शनमवलोकनं यस्यैवविधस्य वैशम्पायनस्य प्रत्युद्गमनायाभिमुखयानायात्मानं स्वं
मोचयितुमुत्कलीकर्तुं पितुस्तारापीडस्य पादमूलं चरणसमीपमयादृतवान् । तत्रेति । उभयतः उभयपार्श्वं
ससंभ्रमेणापसृतं किञ्चित्पश्चादृतं यत्प्रतीहारमण्डलं द्वारपालसमूहं तेन वितीर्णो दत्तो विस्तीर्णो विशाल आलो-
कनमार्गो निरीक्षणपन्था यस्य सः । दूरादेवेति । दूरादेव दविष्टादेवापसव्यो दक्षिणो जानुर्नलकीलकः
करतलं हस्ततलं ताभ्यामवलम्बितमालम्बनीकृतं विमलं निर्मलं यन्मणिकुट्टिमस्य मणिवद्धभूमेरुदरं मध्यं तत्र
संक्रान्ता प्रतिविम्बिता प्रतिमा मूर्तिर्यस्य सः, अत एवोभयत्र दृश्यमानत्वाद्विगुणायमानो द्विगुणवदाचरमाण
आयतो विस्तीर्णः कुन्तलकलापः केशसमूहो यस्यैवभूतश्चन्द्रापीडः पितुस्तारापीडस्य प्रणामं नमस्कारमकरो-
दुज्जत् । 'कुट्टिमोऽस्त्री निवद्वा भूः' इत्यमरः ।

अथेति । प्रणामानन्तरं तारापीडस्तथा तेन प्रकारेण दूरत एव दविष्टादेव कृतप्रणामं विहितनमस्कारं चन्द्रापी-
डमालोक्य निरीक्ष्य निर्भरं यथा स्यात्तथा स्नेहो हार्दं गर्भं मध्ये यस्मिन्नेतादृशेन सलिलभरः पानीयभरस्तेन मन्थ-
रेणेव स्निग्धेनेव जलधरस्य मेघस्य ध्वानो ध्वनिस्तस्य निभेन सदृशेन स्वरेण शब्देन संधीरं यथा स्यात्तथा एहोहा-
गच्छागच्छेत्याहूयाह्वानं कृत्वा ससंभ्रमं सादरं सचकितं वा प्रधावितमपि त्वरितगत्या चलितमपि संभावितः सं-
भावनाविषयीकृतः शुकनासस्य प्रणामो नमस्कारो येन स तमुपसृत्योपसरणं कृत्वा पार्श्वे भूमौ पृथिव्यामुपविशन्तं

उपहितकान्तिपतिपरभागा लक्ष्मच्छायेव चन्द्रमसः, विकासशोभापेक्षिणी मधुकरावलीव कमलाकरस्य, रूपालेख्योन्मीलनकालाञ्जनवर्तिका, तारुण्यभरजलधरोत्तानश्यामिका, उज्ज्वलस्कन्दर्पदीपकज्जलशिखा, स्फुरत्प्रतापानलधूमराजी, मकरध्वजोपवनतमालवल्ली, मनोभवदोषारम्भबालतिमिरोद्गतिः, उद्वाहमङ्गलभ्रूसंज्ञा श्मश्रुराजिलेखा समन्तात्समुद्भिन्ना । विवाहमङ्गलयोग्यां दशमारुढोऽयम् । तदेव्या विलासवत्या सह समेत्याभिजनरूपा निरूप्यतां काचिज्जगति राजकन्यका । दृष्टं हि दुर्लभदर्शनं वत्सस्य वदनम् । संप्रति वधूमुखकमलदर्शनेनानन्दयाम आत्मानम्' इत्युक्तवति तारापीडे शुक्रनासः प्रत्युवाच—‘साधु चिन्तितं देवेन । अनेन तु सहृदयेन हृदये समारोपिता एव सर्वविद्याः, संभाविता एव सर्वाः कलाः, स्वीकृता एव सर्वप्रजाः, गृहीता एव सर्वदिग्वधूनां कराः, स्थापितैव निश्चला कुटुम्बिनीपदे राजलक्ष्मीः, ऊढैव चतुरदधिमेखलाकलापभूषणा भूः । किमतः परमवशिष्यते, येनानेन न परिणीयते' इत्यभिहितवति शुक्रनासे लज्जावनम्रवदनश्चन्द्रापीडश्चकार चेतसि—‘अहो संवादः, येन मे कादम्बरीसमागमोपायचिन्तासमकालमेवेदृशी तातस्य बुद्धिरुत्पन्ना । तद्यदुच्यते—

भस्य गण्डमण्डल उद्भासितुं शीलं यस्यां एवंविधा मदलेखेव दानलेखेव । उपहित आच्छादितः कान्तिपतिना सूर्येण परभागो गुणोत्कर्षो यस्याः सैवंविधा चन्द्रमसः कुमुदबान्धवस्य लक्ष्मच्छायेव कलङ्कप्रभेव । ‘परभागो गुणोत्कर्षः' इत्यमरः । विकासशोभां विकस्वरलक्ष्मीमपेक्षत इत्येवंशीला कमलाकरस्य मधुकरावलीव भ्रमरपङ्क्तिरेव । रूपालेख्यस्य रूपचित्रस्योन्मीलनं प्रकाशनं तत्र कालाञ्जनस्य कृष्णकज्जलस्य वर्तिकेव वर्तिका लेखिनी । तारुण्यभरो यौवनातिशयः स एव जलधरो मेघस्तस्योत्ताना अतिशायिनी श्यामिकेव श्यामिका । उज्ज्वलन्दीप्यन्यः कन्दर्पः कामः स एव प्रदीपः स्नेहप्रियस्तस्य कज्जलमञ्जनं तस्य शिखेव शिखा । स्फुरन्मुल्लसन्त्यः प्रतापः कोशदण्डजं तेजः स एवानलो वह्निस्तस्य धूमराजीव धूमराजी । मकरध्वजस्य मनोभवस्योपवनमरण्यं तस्य तमालवल्लीव तमालवल्ली । मनोभवः कन्दर्पः स एव दोषारम्भो यामिनीप्रारम्भस्तस्य बालान्यपरिपक्वानि यानि तिमिराण्यन्धकाराणि तेषामुद्गतिरिवोद्गतिः । उद्वाहस्य पाणिपीडनस्य मङ्गलं शुभक्रिया तस्य भ्रूसंज्ञेव भ्रूसंज्ञा । हे शुक्रनास, स्वं पश्येल्यन्यस्तु प्रागेवोक्तः । तत्तस्मादेतोर्विवाहमङ्गलयोग्यामुद्वाहक्रियायोग्यां दशमारुढोऽयम् । चन्द्रापीड इत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणादभिजनरूपा प्रशस्ताकृतिः काचिदनिर्दिष्टनाम्नी जगति पृथिव्यां राजकन्यका राजकुमारिका विलासवत्या देव्या सह समेत्य मिलित्वा निरूप्यतां कथ्यताम् । दृष्टमिति । हीति निश्चयेन । दुर्लभं दुष्प्रापं दर्शनमवलोकनं यस्यैवंविधं वत्सस्य सूनोर्वदनमाननं दृष्टमवलोकितम् । संप्रतीदानीं वध्वा मुखकमलं तस्य दर्शनेन निरीक्षणेनात्मानं स्वमानन्दयामः प्रीणयामः । इति तारापीड उक्तवति कथितवति सति शुक्रनासः प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । किमुवाचेत्याह—साध्विति । साधु शोभनं चिन्तितं विचारितं देवेन स्वामिना । सहृदयेन सज्जनेनानेन तु चन्द्रापीडेन हृदये । सर्वविद्याः कलादिकाः समारोपिता एव प्राप्ता एव । सर्वाः कला विज्ञानानि संभाविता एव ज्ञाता एव । सर्व-

अन्धकारे प्रविष्टस्यालोकः, वनगहनप्रविष्टस्य देशिकदर्शनम्, महार्णवपतितस्य यानपात्राभ्या-
गमनम्, त्रियमाणस्योपर्यमृतवृष्टिरिति, तदेतद्दापतितं मयि । सर्वथा वैशम्पायनदर्शनमात्र-
कान्तरिता वर्तते मे कादम्बरीप्राप्तिः, इत्येवं चिन्तयत्येव चन्द्रापीडे क्षितिपतिरुत्तस्यौ । उ-
त्थाय च तमेव विनयावनतैर्पूर्वकार्यं समवलम्ब्यासदेशे सकलमेदिनीभारोद्वहनगुरुणा दोर्द-
ण्डेन शनैः शनैः संचरञ्छुकनासेनानुगम्यमानो विलासवतीभवनमगमत् । गत्वा च ससंभ्र-
मकृताभ्युत्थानामिन्दूदायवलोकनविलोलामिव समुद्रवेलां विलासवतीमूर्ध्वस्थित एवावादीत्
—‘देवि’, पश्यैषा त्वमपि वधूमुखावलोकनसुखस्य कृते न ताम्यसीत्युपालभमानेव देवीं व-
त्सस्य यौवनारम्भसूत्रपातरेखा, आवयोस्तारुण्यदुर्विलसितनिवर्तनाज्ञा, विजृम्भमाणा श्मश्रु-
रंगशोभा विवाहमङ्गलसंपादनायादिशति । त्वमपरं किमादिशसीति प्रष्टव्या । तदादिशतु
देवी कथ्यमानेऽपि किमपरम् । अद्याप्यपहरसि वदनमन्यतो व्रीडया । पृष्टा वा कर्तव्यं
नाज्ञापयसि । वरमातासि संवृत्ता । जानामि चन्द्रापीडस्योपर्यग्रीतिरेषा, यदेवमेतत्का-
र्येऽवनादरोऽवधीरणा च’ इत्येवंविधैर्नर्मप्रायैरालापैः सुखायमानचेताश्चिरमिव स्थित्वा

तपन्ना । तद्यदुच्यते प्रतिपाद्यते जनैस्तदेतन्मध्यापतितमागतम् । तत्किमित्याह—अन्धकार इति । अन्धकरे
तिमिरे प्रविष्टस्य निविष्टस्यालोकः प्रकाशः । वनस्यारण्यस्य गहनं गह्वरं तत्र प्रविष्टस्य देशिकदर्शनं स्वदेशोत्पन्नज-
नावलोकनम् । महार्णवः समुद्रस्तस्मिन्पतितस्य यानपात्रस्य पोतस्याभ्यागमनं प्राप्तिः । त्रियमाणस्य मरणं व्रजत
उपर्यमृतवृष्टिः सुधासेक इति । सर्वथा सर्वप्रकारेण वैशम्पायनस्य दर्शनमात्रकमवलोकनमात्रकं तेनान्तरिता
व्यवहिता मे मम कादम्बरीप्राप्तिर्वर्तते इत्येवं चिन्तयत्येव विचारयत्येव चन्द्रापीडे क्षितिपतिस्तारापीड उत्त-
स्थावृत्तितवान् । उत्थाय चोत्थानं कृत्वा । तमेवेति । सकला समग्रा या मेदिनी वसुधा तस्या भारो वीवधस्त-
स्योद्वहनेन धारणेन गुरुणा गरिष्ठेन दोर्दण्डेन भुजादण्डेन विनयेनावगतो नम्रीभूतः पूर्वकायो देहादिभागो यस्यैवं
भूतं तमेव चन्द्रापीडमेवासदेशे स्कन्धप्रदेशे समवलम्ब्यालम्बनीकृत्य शनैःशनैर्मन्दं मन्दं संचरन्त्रजञ्छुकनासेना-
नुगम्यमानोऽनुयायमानो विलासवतीभवनं पट्टराज्ञीसदनमगमज्जगाम । गत्वा चेति । गत्वा च गमनं कृत्वा च
ससंभ्रमेण सहसा कृतं विहितमभ्युत्थानमुत्थानं ययैवंविधाम् । अत एवोत्प्रेक्षते—इन्दूदयस्य चन्द्रोदयस्यावलो-
कनं निरीक्षणं तेन विलोलां चञ्चलां समुद्रस्य जलवेर्वेलामिवाम्भसो वृद्धिमिव विलासवतीमूर्ध्वस्थित एव शुक-
नासोऽवादीदब्रवीत् । किमवादीदित्याह—देवीति । हे देवि हे स्वामिनि; पश्य विलोकय । एषा वि-
लासवती त्वमपि भवत्सपि वधूमुखस्यावलोकनसुखं निरीक्षणसौख्यं तस्य कृते न ताम्यसि न खेदं करोषि ।
इति देवीं विलासवतीमुपालभमानेवोपालम्भं ददानेव वत्सस्य चन्द्रापीडस्य यौवनारम्भस्य सूत्रपातरेखेव रेखा ।
नवीनप्रारम्भे शिल्पिभिः सूत्रपातरेखा क्रियते इति सर्वसंमतम् । आवयोः शुकनासराज्ञोस्तारुण्यस्य यौवनस्य
दुर्विलसितानि दुष्प्रेष्ठितानि तेभ्यो निवर्तनस्य दूरीभवनस्याज्ञेव आज्ञा । अत्र सर्वत्र रूपकम् । एवंविधा
विजृम्भमाणा विजृम्भं प्राप्यमाणा श्मश्रुशोभा कर्तव्यमन्तर्निर्विनाशकृत्वा एतद्वद्वं कृत्वा कियत् वत्सस्य

शरीरस्थितिसंपादनाय निरगमत् । चन्द्रापीडोऽपि शुक्रनासमुखेनैव वैशम्पायनप्रत्युद्गमनाया-
त्मानं मोचयित्वा जननीभवन एव निर्वर्तितशरीरस्थितिर्वैशम्पायनप्रत्युद्गमनसंविधानविनोदे-
नैव तं दिवसमनयत् । अवतीर्णायां च तस्यां यामिन्यां सुहृद्दर्शनौत्सुक्येन शयनगतोऽपि
जाग्रदेव समधिकमिव यामद्वयं स्थित्वा परिवर्तयद्भिरिव स्वकान्त्या नीलिमानमम्बरतलस्य,
अपहरद्भिरिव हरिततां तरुगहनानाम्, अधस्तादपि छिद्रयित्वेव प्रविशद्भिर्निर्वासयद्भिरिव त-
रुतलच्छायाम्, दरीकुहरकुञ्जोदरेष्वपि निलीनं तिमिरमक्षान्त्येव प्रविश्योत्पाटयद्भिः, विवर-
प्रवेशव्याजेन च रसातलमिव प्रवेष्टुमारब्धैः, अन्यथा पुनर्धवलयद्भिरिव धवलतां सौधानाम्,
उद्गूलयद्भिरिव कर्पूररेणुना दिङ्मुखानि, लिम्पद्भिरिव सान्द्रचन्दनद्रवेण यामिनीम्, उन्नामय-
द्भिरिव मेदिनीम्, उपनयद्भिरिव धाम्, संक्षिपद्भिरिव तारकाग्रहनक्षत्रमण्डलानि, विस्तारय-
द्भिरिव सरित्पुलिनानि, पृथक्पृथक्मलवनान्युत्पीड्येवं धारयद्भिः, उद्दलितदलविकासानेकी-
कुर्वद्भिरिव कुमुदाकरान्, अपि च पर्यस्तैरिव शिखरिशोखैरेषु, अवर्जितैरिव प्रासादमूर्धसु,

पशुनर्मणोः' इति हैमानेकार्थः । आलापैः संभाषणैः सुखायमानं सुखकृच्छेतो यस्यैवंविधश्चिरमिव चिरसदृशं
स्थित्वा शरीरस्थितेर्देहस्थितेः संपादनं करणं तस्यै निरगमनविर्ययौ । चन्द्रापीडोऽपि शुक्रनासमुखेनैव, न तु
स्वमुखेन, वैशम्पायनस्य प्रत्युद्गमनमभिमुखयानं तस्मा आत्मानं स्वं मोचयित्वा मोक्षणं कारयित्वा जननी-
भवन एव मातृगृह एव निर्वर्तिता निष्पादिता शरीरस्थितिर्देहधारणात्मिका येन स वैशम्पायनप्रत्युद्गमनस्य
संविधानं करणं तदेव विनोदः क्रीडा तेनैव तं दिवसमनयत्प्रापयत् । अवतीर्णायामागतायां तस्यां यामिन्यां
रात्रौ सुहृदो मित्रस्य । 'सुहृद्सुहृदो मित्रामित्रयोः' इति निपातः । तस्य दर्शनमवलोकनं तत्रौत्सुक्यमुत्सुकत्वं
तेन शयनगतोऽपि शय्याप्राप्तोऽपि जाग्रदिव जाग्रदिव एव समधिकमिव समधिकसदृशं यामद्वयं प्रहरयुग्मं
स्थित्वावस्थानं कृत्वा चन्द्रपादैः शशिकिरणैर्द्विगुणीकृतो द्विगुणतां नीतो मन्मथस्य कन्दर्पस्योत्साहः प्रगल्भता
यस्यैवंविधश्चन्द्रापीडो गमनस्य संज्ञा ज्ञापनं तदर्थं यः शङ्खनादौ जलजध्वनिस्तस्मा आदिदेशानुज्ञां दत्तवान् ।
इतश्चन्द्रपादान्विशेषयन्नाह—परिवर्तयद्भिरित्यादि । स्वकान्त्या स्वकीयदीधित्याम्बरतलस्याकाशतलस्य
नीलिमानं नीलतां परिवर्तयद्भिरिव परावर्तं कुर्वद्भिरिव, नीलिमानं गृहीत्वा श्वेतिमानं ददद्भिरिवेत्यर्थः ।
तरुगहनानां तरुगह्वराणां हरिततां पीतनीलतामपहरद्भिरिव गृह्णद्भिरिव । दरीकुर्वद्भिरिवेत्यर्थः । अधस्ता-
दप्यधोभागमपि प्रविशद्भिः प्रवेशं कुर्वद्भिः । अत एवोत्प्रेक्षते—छिद्रयित्वेव छिद्राणि कृत्वेव तरुतलानां
छायातपाभावस्तां निर्वासयद्भिरिव वहिःकुर्वद्भिरिव । निर्विषयीकुर्वद्भिरिवेत्यर्थः । दरी गुहाकुहराणि सुषिराणि
कुञ्जोदराणि वृक्षैर्वृक्षान्तरस्थानमध्यभागास्तेष्वपि प्रविश्य निलीनं गुप्ततया स्थितं तिमिरं तमोऽक्षान्त्येव
कुधेवोत्पाटयद्भिरिवोत्पाटनं कुर्वद्भिरिव । विवराणि सुषिराणि तेषु प्रवेशोऽन्तर्गमनं तस्य व्याजो मिषं
तेन च रसातलं पृथ्वीतलं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुमारब्धैः कृतप्रारम्भैः । अन्यथान्यप्रकारेण सौधानां गुहाणां धव-
लतां शुभ्रतां पुनर्द्वितीयवारं धवलयद्भिरिव धवलीकुर्वद्भिरिव । कर्पूररेणुना हिमबालकाक्षोदेन दिङ्मुखानि

तरङ्गिरिव जलतरङ्गेषु, पिण्डीभूय वहद्गिरिव, रथ्यामुखेषु प्रसारितैरिव सैकतस्थलेषु, हंस-
सारथैः सहैकीभूतैरिव, संविभक्तैरिव चन्द्राशयप्रसुप्तकामिनीकपोललावण्येन, क्षालितैरिव च-
न्द्रकान्तच्युतजलधारासहस्रैः । तथा च गर्भगृहेष्वप्यविहतप्रवेशैः, दन्तवलभीभ्योऽपि लब्ध-
परभागैः, पद्मिनीपत्रखण्डेष्वप्यखण्डितधवलममिः, आरामेष्वपि दिवसबुद्धिमुत्पादयद्भिः,
परस्परोद्भिन्नक्रमेणोद्गिरिद्विरिव, आवर्जयद्गिरिव, विक्षिपद्गिरिव, विस्तारयद्गिरिव, वर्षद्गिरिव
सर्वतो ज्योत्स्नाप्रवाहम्, कादम्बरीसमागमत्वरदानाय स्मरसर्वास्रमोक्षमिव कुर्वद्भिश्चन्द्रपादै-
र्द्विगुणीकृतमन्मथोत्साहो गर्भनसंज्ञाशङ्कनादायादिदेश ।

अथ गगनतललब्धविस्तारः, विजृम्भमाण इव दिक्कुञ्जेषु आवर्तमान इवाभ्रंलिहन्गरी-
प्राकारमण्डलौभ्यन्तरे, समारोहन्निवोत्तुङ्गगोपुराट्टालकशिखराणि, चैलन्निव हर्म्यान्तरालेषु,
विकसन्निव चतुष्कचत्वरेषु, प्रसरन्निव राजमार्गेषु, परिभ्रमन्निव भवनसंकटेषु, प्रविशन्निवो-
द्याननैगवनगह्वरेषु, संमूर्च्छन्निव प्रासादकुक्षिषु, तत्क्षणप्रतिबोधितानां गृहसरोजिनीसारसा-
नामनुवर्त्यमान इव तारतरदीर्घेण रणितेन विच्छिद्यमान इव मुहुर्मुहुः स्वभावगद्गदेन

रितैरिव । ‘हर्म्यादिर्धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम्’ इत्यमरः । जलतरङ्गेष्वम्भःकल्लोलेषु तरङ्गिरिव ।
पिण्डीभूय पिण्डतां प्राप्य वहद्गिरिव प्रवहद्गिरिव । रथ्यामुखेषु सैकतस्थलेषु पुलिनस्थलेषु प्रसारितैरिव प्रस-
रणं प्राप्तिरिव । हंसानां सितच्छदानां सारथैः संघातैः सहैकीभूतैरिवैकभावतां गतैरिव । चन्द्राश्रये शिरोगृहे
प्रसुप्ता या कामिनी कंदर्पवती स्त्री तस्याः कपोलो गल्लतपरप्रदेशस्तस्य लावण्यं मुक्ताफलस्य छायेव तरलत्वं
तेन संविभक्तैरिव संविभागीकृतैरिव । ‘कुट्टिमोऽस्त्री निवद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहम्’ इत्यमरः । चन्द्र-
कान्तेभ्यश्च्युताः पतिता या जलधारास्तासां सहस्रैः क्षालितैरिव धौतैरिव । तथा च गर्भगृहेष्वप्यविहतप्रवेशै-
रिवोद्भिन्नक्रमेणोद्गिरिद्विरिव, आवर्जयद्गिरिव, विक्षिपद्गिरिव, विस्तारयद्गिरिव प्रसारयद्गिरिव वर्षद्गिरिव वृष्टिं कुर्वद्भि-
रिव सर्वतः समन्ततो ज्योत्स्नाभरप्रवाहम्, कादम्बर्याः समागमो मेलापस्तस्य त्वरादानाय स्मरस्य कंदर्पस्य
सर्वास्त्राणि तेषां मोक्षं कुर्वद्गिरिव सृजद्गिरिव ।

अथेति । शङ्कनादादेशानन्तरं शङ्खध्वनिर्जलजनिनाद उदतिष्ठुत्थितो बभूव । इतः शङ्खनिनादं विशेष-
यन्नाह—गगनतलेति । गगनतले व्योमतले लब्धः प्राप्तो विस्तारो येन सः । दिक्कुञ्जेषु ककुभिःकुञ्जेषु
विजृम्भमाण इव कोशं प्राप्यमाण इव अभ्रंलिहो व्योमव्यापी यो नगर्याः प्राकारमण्डलो वप्रपरिधिस्तासा-
भ्यन्तरे मध्य आवर्तमान इव भ्रममाण इव उत्तुङ्गान्यत्युच्चानि यानि गोपुराणां प्रतोलीनामट्टालकानि तदुप-

भवनहंसानां कलरवेण, निर्धार्यमाण इव च श्रोत्रप्रवेशिना गमनवेलाप्रणामसंभ्रान्तस्य वाराङ्गना-
जनस्य चैलवल्यनूपुररसनाकर्लकलेन तारदीर्घतरः शङ्खध्वनिरुदतिष्ठत् । अनन्तरं चोत्थाप्य-
मानैश्चोत्थितैश्चाकृष्यमाणैश्चाकृष्टैश्चारोप्यमाणपर्याणैश्च पर्याणितैश्च नीयमानैश्चानीयमानैश्च
विलम्ब्यमानैश्चाच्छिद्यमानैश्चागच्छद्भिश्चागतैश्च पूज्यमानैश्च पूजितैश्च पङ्क्तिस्थितैश्च बाह्यमानैश्च
तिष्ठद्भिश्च प्रतिपालयद्भिश्च पर्याप्तराजद्वाराङ्गणैरप्रभूतचत्वरैर्निस्तुषितसकलरथ्यान्तरतयान्त-
र्बहिश्च संकटायमाननगरीविस्तारैस्तुरङ्गमसहस्रैस्तत्क्षणं कुन्तवनमयमिवान्तरिक्षम्, खुररव-
मयीव मेदिनी, हेषारवमयानीव श्रोत्रविवराणि, फेनपिण्डस्तवकमयमिव युवराजभवनद्वारा-
ङ्गणम्, खलीनरवमय्य इव दशदिशः, अश्वालंकाररत्नप्रभामया इवाभवच्छशाङ्करश्मयः । अ-
चिराच्च गृहीतसमायोगोऽङ्गणात्तमिन्द्रायुधमारुह्य पुरस्ताच्चलितेनालोकहेतोर्द्वितीयचन्द्रमण्डले-
नेव हंसधाम्ना मङ्गलातपत्रेणावेद्यमाननिर्गमो यथादर्शनमितस्ततः तुरङ्गमगतैरेव प्रणम्यमानो
राजपुत्रसहस्रैः प्रसुप्तपुरजनतयासंवाधेनापि राजवर्त्मना बहुत्वात्तुरङ्गमवलस्य कृच्छ्रलब्धसं-

शब्दितेनानुवर्त्यमान इवानुगम्यमान इव । स्वभावेन प्रकृत्या गद्गदेन गद्गदरूपेण भवनहंसानां गृहसितच्छदानां
कलरवेण मनोज्ञशब्देन सुहुसुहुर्वारैवारं विच्छिद्यमान इव विच्छेदं प्राप्यमाण इव । श्रोत्रप्रवेशिनां कर्णचा-
रिणां गमनवेला यात्रावसरस्तस्यां प्रणामो नमस्कारस्तत्र संभ्रान्तस्य सादरस्य वाराङ्गनाजनस्य वेश्याजनस्य
चलानि चञ्चलानि वलयानि कटकानि, नूपुराणि पादकटकानि, रसनाः काष्ठ्यः, तासां कलकलेन कोलाह-
लेन निर्धार्यमाण इव निश्चीयमान इव । तारोऽत्युच्चध्वनिस्तेन दीर्घतरोऽस्यायतः । अनन्तरं चेति ।
ध्वनेरुत्थानानन्तरमुत्थाप्यमानैश्चोत्थानं कियमाणैः, उत्थितैरूर्ध्वाभूतैः, आकृष्यमाणैराकर्षणं कियमाणैः, आ-
कृष्टैराकर्षितैश्च, आरोप्यमाणं ध्रियमाणं पर्याणं पल्ययनं येषु तैः पर्याणितैर्धृतपल्ययनैश्च नीयमानैः प्राप्य-
माणैः, आनीयमानैरानयनं कियमाणैश्च, विलम्ब्यमानैर्विलम्भनं कियमाणैः, आच्छिद्यमानैश्च, आगच्छद्भिश्चाग-
मनं कुर्वद्भिः, आगतैः समायातैश्च, पूज्यमानैरभ्यर्च्यमानैः, पूजितैरर्चितैश्च, पङ्क्तिस्थितैश्च पङ्क्त्या श्रेण्या स्थितैः,
बाह्यमानैर्भारोद्ग्रहनं कार्यमाणैर्वहद्भिश्च, तिष्ठद्भिरवस्थानं कुर्वद्भिः, प्रतिपालयद्भिः प्रतिपालनां कुर्वद्भिश्च, पर्याप्तं
परिपूर्णं राजद्वाराङ्गणं नृपप्रतोल्या अजिरं यैः । 'गृहावग्रहणी देहल्यङ्गणं चत्वरारजिरे' इत्यमरः । अप्रभूत-
मसमर्थं चत्वरं बहुमार्गं येषां तैः । निस्तुषितानि निःशेषं भूतानि सकलरथ्यान्तराणि समग्रवीथीविवराणि
यैस्तेषां भावस्तत्ता तयान्तर्मध्ये बहिश्च संकटायमानः संकीर्णायमानो नगर्या अवन्त्या विस्तारो यैरेवंविधै-
स्तुरङ्गमसहस्रैस्तत्क्षणं तत्कालं कुन्तवनमयमिव भल्लकानननिर्मितमिवान्तरिक्षमाकाशम् । खुराः शकास्तेषां
रवः शब्दस्तन्मयीव मेदिनी पृथ्वी, हेषा हेषाः तासां रवस्तन्मयानीव श्रोत्रविवराणि कर्णच्छि-
द्राणि । 'हेषा हेषा तुरङ्गाणाम्' इति हैमः । फेनपिण्डः कफपुञ्जस्तस्य स्तवकैर्गुच्छैर्निर्मितमिव युव-
राजभवनद्वाराङ्गणम् । खलीनानां कविकानां रवाः शब्दास्तन्मय्य इव दशदिशो दशककुभः । अश्वालं-

चारः कथंकथमपि निर्जगाम नगर्याः । निर्गत्य चादूरत एव निर्भरत्वाज्योत्स्नापूरस्थाच्छ-
तया च दुर्विभाव्यपानीयामुपरि कलकूजितानुमीयमानोन्नतहंससार्योत्पतनव्यतिकराङ्गुलिना
नीयमानामिव सर्वतो जडतरतरङ्गानिलस्पर्शमात्रोपलक्ष्यसलिलसंनिधिमुत्तीर्य शिप्रां प्रतिप्रह-
तत्वादसंकटत्वाच्च वर्धयतेव गमनोत्साहमतिविस्तीर्णेनापि पुरोविस्तारितेनेव चन्द्रपादैर्दशपुर-
गामिना मार्गेण प्रावर्तत गन्तुम् ।

अथोह्यमानैरिव रयवाहिना सकलदिङ्मुखप्रसूतेन ज्योत्स्नाजलस्रोतसा वैशम्पायनालोक-
नत्वरितस्य चन्द्रापीडमनस इव तुल्यं वहतो जङ्घानिलेनेन्द्रायुधस्याकृष्यमाणैरिव वाजिभि-
स्तावत्येवोपररात्रवेलया योजनत्रितयमेवालङ्घयत् । अथाध्वश्रमापहरणायेव प्रवृत्ते वातुमाह्लाद-
कारिणि निर्भरज्योत्स्नाजलावगाहादार्द्राद्रस्पर्शोऽवश्यायशीकरावर्षिणि रंजोललितविविधवन-
पल्लवानिलवीजिते विनिद्रकुमुदिनीपरिमलनर्लपेरिमले परिमलाहितजडिभि रंजनीविरामपि-

पुरजनस्तस्य भावस्तत्ता तथासंवाधेनाप्यसंकटेनापि राजवर्त्मना राजमार्गेण तुरङ्गमबलस्याश्वसाधनस्य बहुला-
त्कथंकथमपि कृच्छ्रेण कष्टेन लब्धः प्राप्तः संचारः संचरणं येनैवंभूतो नगर्या अवन्त्या निर्जगाम निर्ययौ । नि-
र्गत्य च निर्गमनं कृत्वा चादूरत एवादविष्ट एव ज्योत्स्नायाश्चन्द्रिकायाः पूरस्य प्रवाहस्य निर्भरत्वाद्बहुलत्वाद-
च्छतया स्खच्छतया च दुर्विभाव्यं दुःखेन ज्ञातुं शक्यं पानीयं जलं यस्याः सा तामुपर्युपरिष्ठात्कालकूजितेन मनो-
हरध्वनितेनानुमीयमानोऽनुमानविषयीक्रियमाण उन्नतस्थकितो यो हंससार्यः सितच्छदसमुदायस्तस्योत्पतनमु-
द्भयनं तस्य व्यतिकरो वृत्तान्तस्तेन । पङ्क्तिसाम्यादुत्प्रेक्षते—अङ्गुलिना करशाखया नीयमानामिव प्रा-
प्यमाणामिव सर्वतः सर्वत्र जडतरतोऽतिशीतलो यस्तरङ्गस्तस्य कल्लोलस्यानिलः पवनस्तस्य स्पर्शमात्रेण संयो-
गमात्रेणोपलक्ष्यो ज्ञातुं शक्यः सलिलसंनिधिः पानीयसमीपं यस्याः सा ताम् । एवंविधां शिप्रां नदीमुत्तीर्यो-
त्तरणं कृत्वातिप्रहृतत्वादतिक्षुण्णत्वादसंकटत्वादसंवाधत्वाच्च गमनस्य यात्राया उत्साहमुद्योगं वर्धयता वृद्धिं
प्रापयतेव अतिविस्तीर्णेनाप्यतिविस्तृतेनापि पुरोऽग्रे चन्द्रपादैः शशिकिरणैर्विस्तारितेनेव विस्तीर्णाकृतैर्नैवं-
विधेन दशपुरगामिना दशपुरानुयायिना मार्गेणाध्वना गन्तुं प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत् ।

अथ रयवाहिना रयसा वेगेन वहति स तथा तेन सकलदिङ्मुखप्रसूतेन सकलदिङ्मुखानि समग्रककुवा-
नानाि तेषु प्रसूतेन विस्तृतेन ज्योत्स्नैव जलं पानीयं तस्य स्रोतः प्रवाहस्तेनोह्यमानैरिव वहनं प्राप्यमाणै-
रिव वैशम्पायनस्यालोकनं निरीक्षणं तत्र त्वरितस्योत्सुकस्य चन्द्रापीडमनस इवेन्द्रायुधस्य तुल्यं सदृशं वहत-
श्चलतोऽस्य जङ्घानिलेनाकृष्यमाणैरिवाकृष्टैरिव वाजिभिरश्वैः । योऽयुत्कृष्टगामी भवति स मन्दचारिणमा-
कर्षयेव । तावत्या एवापररात्रवेलयापररात्र उच्चन्द्रस्तस्या वेलावसरस्तथा योजनत्रितयमेव द्वादशकोशानेवा-
लङ्घयन्नुलङ्घितवान् । अथेति । योजनत्रितयोलङ्घनानन्तरमध्वश्रमो मार्गकृमस्तस्यापहरणायेव दूरीकरणायेव
मातरिश्वनि वायौ वातुमितस्ततश्चलितुं प्रवृत्ते सति । इतो वायुं विशेषयन्नाह—आह्लादेति । आह्लादः
प्रमोदस्तं करोतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । निर्भरं यो ज्योत्स्नाजलस्यावगाहोऽवगाहनं तेनार्द्राद्रोऽतिशये-

शुने मातरिश्वनि, क्रमेण चापरदिग्वधूवदनचुम्बिनि तदाकल्पकाले च दुर्विषहशर्वरी विरहचि-
न्तयेवासन्नदिनकरोदयविषादेनेवाप्रदोषादुत्तानितमुखैः कुमुदराशिभिः पीयमानस्य धाम्नः प-
रिक्षयेणेव सर्वाम्बरसरःपयःपायिपयोदविभ्रमाश्वरजःसंघातोपवा तेनेव पाण्डुतां गतवति च-
न्द्रबिम्बे, प्रत्यग्रगगनलक्ष्मीवियोगसंतापोज्झिते धवलोत्तरीयांशुक इव शशाङ्कलग्ने गलति च-
न्द्रिकालोके, अपरजलधिपातिना ज्योत्स्नाजलप्रवाहेणेव सहसा फेनबुद्बुदावलीष्विव नश्य-
न्तीषु तारकापङ्क्तिषु, गलद्वयश्यालनादिव शनैः शनैर्दलितमुक्तागौरज्योत्स्नानुभावमुत्सृ-
जन्तीष्वाशासु, पुनर्विभाव्यमानसहजश्यामकान्तिषु सलिलादिवोन्मज्जत्सु तरुलताविटपेषु,
समुल्लसति पूर्वदिग्वधूकर्णपूररक्ताशोकपल्लवेऽम्बरसरस्तामरसे दिवसमुखकारिकुम्भसिन्दूररेणौ
तरणिरथरक्तध्वजांशुके संध्यारागे, संध्यातर्पणरितान्तेष्वालप्रदावानलेष्विव वयःसंघातैर्जनि-
तौशिवमुत्सृज्यमानेषु, निवासपादपेषु, सशेषनिद्रालसैश्चिरप्रसारणाविशदजङ्घाङ्घ्रिभिर्दृढैर्कृष्ट-

जडिमा यस्मिन्स तस्मिन् । रजन्या विरामोऽवसानं तस्य पिशुने सूचके । क्रमेण चेति । क्रमेण परि-
पाठ्या तदा तस्मिन्कल्पकाले प्रभाते सति च पाण्डुतां शुक्लां चन्द्रबिम्बे शशिमण्डले गतवति प्राप्तवति
सति । कथंभूते । अपरदिगेव वधूः पश्चिमदिगेव वनिता तस्या वदनं मुखं चुम्बतीत्येवंशीलः स तस्मिन् ।
पाण्डुतानिदानं प्रदर्शयन्नाह—दुर्विषहेति । दुर्विषहा दुःखेन सोढुं शक्या या शर्वरी रात्रिस्तस्या विरहो
वियोगस्तस्य चिन्तयेवातर्क्येवासन्नः समीपवर्ती यो दिनकरोदयः सूर्याङ्गमस्तस्याद्यो विषादः खेदस्तेनेवाप्रदो-
षात्प्रदोषाभावादुत्तानितमुखैरूर्ध्वाकृताननैरेतादृशैः कुमुदराशिभिः कैरवश्रेणिभिः पीयमानस्यास्त्राद्यमानस्य धाम्न
आलोकस्य परिक्षयेणेव विनाशेनेव सर्वं यदम्बरमेव सरस्तटाकं तस्य पयःपायिनो ये पयोदा मेघास्तेषां
विभ्रमो यस्मिन्नेतादृशो योऽश्वरजःसंघातस्तेन य उपघातस्तेनेव । पुनश्चन्द्रं विशेषयन्नाह—प्रत्यग्रेति ।
प्रत्यग्रा नवीना या गगनलक्ष्मीर्व्योमश्रीस्तस्या वियोगसंतापो विरहज्वरस्तेनोज्झिते विमुक्ते । धवलोत्तरीयांशु-
कस्येदं विशेषणम् । शशाङ्कलग्ने चन्द्रसंबद्धे चन्द्रिकालोके चन्द्रकलिकाप्रकाशे गलति क्षरतिसति ।
अङ्कलग्नशुक्लसाम्यादुत्प्रेक्षते—धवलं शुक्लं यदुत्तरीयांशुकमुपरिवृत्तं तदिवेत्युत्प्रेक्षा । अपरेति । अपरजल-
धिपातिना पश्चिमसमुद्रावगाहिना ज्योत्स्नाजलप्रवाहेणेव सहसा तारकापङ्क्तिषु नक्षत्रश्रेणिषु नश्यन्तीषु विलयं
गच्छन्तीषु सत्सु । वरुणलक्ष्म्येतत्त्वसादृश्यादुत्प्रेक्षते—फेनबुद्बुदावलीष्विव कफयुक्तस्यासकश्रेणिष्विव । गल-
दिति । गलन्क्षरन्योऽवश्यायो हिमं तेन क्षालनादिव धावनादिव शनैः शनैर्मन्दं मन्दं दलितमुक्तवद्गौरा या
ज्योत्स्ना चन्द्रकलिका तस्या अनुभावो माहात्म्यं तमुत्सृजन्तीषु त्यजन्तीष्वासु दिक्षु । ‘ज्योत्स्नावितानम्’
इति पाठो दृश्यते । तत्र ज्योत्स्नालक्षणं वितानमुल्लोच इत्यर्थो ज्ञेयः । पुनरिति । पुनर्विभाव्यमाना पुनर्ज्ञा-
यमाना सहजा स्वभावजा श्यामा कान्तिर्येषामेवंभूतेषु तरुलताविटपेषून्मज्जत्सूपर्यागच्छत्सु । अत उत्प्रे-
क्षते—सलिलादिव जलादिव । पुनः कस्मिन्सति । संध्यारागे समुल्लसत्युल्लासं प्राप्ते सति । संध्यारागं विशे-
षयन्नाह—पर्वन्ति । पूर्वदिक्शक्रदिक्सैव वधूः स्त्रीस्तस्याः कर्णपूराय रक्ताशोकपल्लवेऽरुणकङ्केलिकिसलये अ-

दीर्घपदसंचारिभिर्मृगकदम्बकैरुन्मुच्यमानासूपरशय्यासु, इच्छावखण्डितोत्खातपत्वलोपान्त-
 रूढमुस्ताग्रप्रन्थिष्वरण्यगह्वराभिमुखेषु वराहयूथेषु, निशावसानप्रचारनिर्गतैर्गोधनैरितस्ततो
 धवलायमानासु ग्रामसीमान्तरण्यस्थलीषु, आलोक्यमानजनपदविनिर्गमेषु प्रसूयमानेष्विव
 ग्रामेषु, यथार्ककिरणावलोकोद्गमं चोन्नाम्यमान इव पूर्वदिग्भागे समुत्सार्यमाणास्त्रिवाशासु,
 अपसर्पस्त्रिवारण्येषु विस्तार्यमाणास्त्रिव ग्रामसीमासु, उत्तानीभवत्स्त्रिव सलिलाशयेषु, अव-
 च्छिद्यमानेष्विव शिखरिषु, उद्भ्रियमाणायामिव मेदिन्यामदृश्यतामिव यान्तीषु कुमुदिनीषु,
 तिरोधानकारिणीं नीलतिरस्करिणीमिव करैरुत्सार्य तिमिरमालाम्, विरहविधुरां कमलिनी-
 मिवालोचयितुमुदयगिरिशिखरमारूढे भगवति सप्तलोकैकचक्षुषि सप्तवाहे, विहायस्तलमुद्गास्य
 दिगन्तराण्युद्गासयन्तीषु सकलजगदीपिकासु दिवसकरदीधितिषु, दृष्टिप्रसरक्षमाया वेलायाः
 सहसैवाप्रतोऽर्धगव्युतिमात्र इव रात्रिप्रयाणकायातम्, अन्तःक्षोभभीतेन रसातलेनेवोद्गीर्यमा-
 णम्, असोढसंघातभरया मेदिन्येव विक्षिप्यमाणम्, अपर्याप्तप्रमाणाभिर्दिग्भिरिव संर्द्धयमा-

स्फुटा जह्वाङ्गयो येषां तैः । हठेनाकृष्टो यो दीर्घपदस्तेन संचारिभिः संचरणशीलैरेवंविधैर्मृगकदम्बकैर्हरिणस-
 मूहैरुपरशय्यासु कठिनशयनीयासून्मुच्यमानासु लय्यमानासु सत्सु । इच्छेति । इच्छया स्वातन्त्र्येणावख-
 ण्डिता द्वैरीकृता उत्खाता मूलत उत्पादिताः पत्वलोऽखातं सरस्तस्योपान्ते समीपे रूढानां मुस्तानां ग्रन्थयो
 यैरेवंविधेषु वराहयूथेषु क्रोडसंघातेष्वरण्यगह्वराभिमुखेष्वटवीगह्वरसंमुखेषु सत्सु । निशाया अवसानं प्रान्तस्त-
 स्मिन्प्रचारार्थं गोचरार्थं निर्गतैरितस्ततो गोधनैर्गोयूथैर्धवलायमानासु श्वेतायमानासु ग्रामसीमोपशल्यं तस्यान्ते
 या अरण्यस्थल्यस्तासु सत्सु । 'ग्रामान्त उपशल्यं स्वात्सीमसीमे स्त्रियामुमे' इत्यमरः । आलोक्येति ।
 आलोक्यमानो निरीक्ष्यमाणो जनानां पदविनिर्गमो येष्वेवंविधेषु ग्रामेषु सत्सु । पदवीनिर्गमसाम्यादुत्प्रेक्षते—
 प्रसूयमानेष्विव प्रसूतिं कुर्वाणेष्विव । प्रसूतावपि प्रथमं पदविनिर्गम एव भवतीति भावः । अर्ककिरणानां सूर्य-
 रश्मीनामवलोकः प्रकाशस्तस्योद्गममनतिक्रम्य करोतीति यथार्ककिरणावलोकोद्गममित्यव्ययीभावः । तेन
 चोन्नाम्यमान उच्चैः क्रियमाणे पूर्वदिग्भागे शकदिकप्रदेशे सति । आशासु दिशासु समुत्सार्यमाणासु दूरीकि-
 यमाणास्त्रिव । तज्ज्ञापकनक्षत्राणां तिरोधानादिति भावः । ग्रामसीमासूपशलेषु विस्तार्यमाणास्त्रिवारण्येषु वनेष्व-
 पसर्पस्त्रिवारण्येषु क्रियमाणेष्विव । सलिलाशयेषु जलाश्रयेषूत्तानीभवत्स्त्रिवोर्ध्वाभवत्स्त्रिव । शिखरिष्वद्विष्व-
 वच्छिद्यमानेष्विव खण्डशः क्रियमाणेष्विव । मेदिन्यां वसुधायामुद्भ्रियमाणायामिवोत्पाद्यमानायामिव कुमुदिनीषु
 कैरविणीष्वदृश्यतामचाक्षुषतां यान्तीष्विव गच्छन्तीष्विव । करैः किरणैस्तिमिरमालामन्धकारप्रेणीमुत्सार्य
 दूरीकृत्य । कृष्णत्वसाधर्म्यादुत्प्रेक्षते—तिरोधानकारिणीमन्तर्धानजनिकां नीलतिरस्करिणीमिव नीलजवनिका-
 मिव । 'प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा' इत्यमरः । विरहविधुरां वियोगविह्वलां कमलिनीं
 पद्मिनीमालोकयितुं विलोकयितुमिवोदयगिरेः पूर्वादेः शिखरं सानुमारूढे प्राप्ते भगवति माहात्म्यवति सप्तलो-

णम्, अपरिमाणरजोनिरोधाशङ्कितेन गीर्वाणवर्त्मनेवावकीर्यमाणम्, अर्कावलोकनेन सह वि-
स्तीर्यमाणम्, आयासितायततरदृष्टिभिरप्यदृष्टपर्यन्तम्, अनुजीविभूभृच्छतसहस्रकल्पिताव-
ष्टम्भम्, संचारिणं द्वितीयमिव मेदिनीसंनिवेशम्, अजलवाहिनीप्रवेशगम्भीरं प्राणिमयमपर-
पारमष्टममिव महासमुद्रम्, उद्विक्तरजःसंततिदूरतया चापरिस्फुटविभाव्यसर्ववृत्तान्तमपीत-
स्ततोवलितधवलकदलिकोद्भासितानेककरिघटासहस्रसंकुलम्, अविरलर्वलाकावलीविभ्राजि-
ताम्भोदसंघातं मूर्तिमन्तमिव मेघसमयारम्भम्, आवासभूमिग्रहणसंभ्रमाभिप्रधावितासंख्य-
करितुरगनरपरस्परोर्मिसंवाधतया मन्दमन्दरास्फालनलुलितकल्लोलजालाकुलस्य महाजलधे-
र्लीलया निविशमानं स्कन्धावारमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा चाकरोचेतसि—‘अहो भद्रकं भवति, यद्य-
चिन्तितागमन एव प्रविश्य वैशम्पायनं पश्यामि’ इति । एवं चिन्तयित्वा छत्रचामरादिभिः
स्वचिह्नैः सह निवारिताशेषराजपुत्रलोको जवविशेषग्राहिभिश्चिचतुरैस्तुरङ्गभैरनुगम्यमानो
मूर्धानमावृत्योत्तरीयेण रयविशेषग्राहिणेन्द्रायुधेन नानाव्यापारव्यग्रसकललोकमचिन्तित एव

धया विक्षिप्यमाणमिवेतस्ततः क्रियमाणमिव । यदि वासोढुं संघातभरया मेदिन्येवं संक्षिप्यमाणं समासीक्रिय-
माणम् । अपर्याप्तप्रमाणाभिरप्राप्तयेत्ताभिर्दिग्भिः ककुभिः संहियमाणमिव संयुद्धमाणमिव । अपरिमाणमसं-
ख्यं यद्रजस्तेन निरोधोऽवकाशरोधस्तेनाशङ्कितेनारकितेन गीर्वाणवर्त्मनेवाकाशेनेवावकीर्यमाणं विक्षिप्यमाणम् ।
अर्कावलोकनेन सूर्यावलोकनेन सह विस्तीर्यमाणं विस्तारं प्राप्यमाणम् । आयासिता आयासं प्रापिता आयततर
दीर्घतरा या दृष्टयस्ताभिरप्यदृष्टोऽनवलोकितः पर्यन्तः प्रान्तो यस्य तत्तथा । अनुजीविनां सपर्याकारिणां भू-
भृतां राज्ञां पर्वतानां च यच्छतसहस्रं लक्षं तेन कल्पितोऽवष्टम्भ आश्रयो यस्य तत्तथा । संचारिणं संचरण-
शीलं द्वितीयमपरं मेदिन्या वसुधायाः संनिवेशमिव रचनाविशेषमिव । न विद्यते जलं यस्मादेवंविधा वाहिनी
सेना तस्याः प्रवेशेनागमनेन गम्भीरं गभीरं प्राणिमयं प्राणिभिर्मिष्वन्नं न विद्यते परः पारो यस्य तत्तथा । अता
एवोप्रेक्षते—अष्टमं महासमुद्रमिव महाजलधिमिव । उद्रेकाद्रजःसंततेर्दूरस्य भावो दूरता तथा चापरिस्फुटोऽप्र-
कटो विभाव्यो ज्ञेयः सर्ववृत्तान्तोऽखिलोदन्तो यस्मिन्तत्तथा । एवंविधमपीतस्ततो वलिता वायुना पश्चाद्वलि-
ता या धवलकदलिकाः श्वेतवैजयन्त्याः । ‘कदली वैजयन्त्यां च रम्भायां हरिणान्तरे’ इति विश्वः । तामिह-
द्भासिताः शोभिता एतादृशा अनेके ये करिणो हस्तिनस्तेषां घटाः समुदायास्तासां सहस्रं तेन संकुलं संकी-
र्णम् । श्वेतकदलिकासाम्यादुप्रेक्षते—अविरला निविडा या वलाकावली विसकण्ठिकाश्रेणिस्तया विभ्राजितः
शोभितोऽम्भोदसंघातो जलदसमूहो यस्मिन्नेवंभूतं मूर्तिमन्तं मेघसमयारम्भमिव जलदकालप्रारम्भमिव । आ-
वासार्थं यद्भूमिग्रहणं तत्र संभ्रमेणाभिप्रधावितास्त्वरितगत्या चलिता असंख्याः संख्यातुमयोग्या ये करितुरगनरा
हस्यश्वमनुग्यास्तेषां परस्परं मिथ ऊर्मिवत्कल्लोलकवत्संवाध आधातो यस्मिन्तस्य भावस्तत्ता तथा मन्दं शनैर्य-
न्मन्दरस्य मेरोरास्फालनमासमन्ताद्भ्रमणं तेन लुलितमेकीभूतं कल्लोलजालं तरंगपटलं तेनाकुलस्य व्याकुलीभूतस्य

स्कन्धावारमाससाद । प्रविशंश्च प्रत्यावासकं वहन्नेव 'कस्मिन्प्रदेशे वैशम्पायनावासः पप्रच्छ । ततस्तत्संनिहिताभिः स्त्रीभिरितरत्वादप्रत्यभिज्ञाय यथारब्धकर्मव्यग्राभिरैवोद्गम्यवदनाभिः 'भद्र, किं पृच्छसि । कुतोऽत्र वैशम्पायनः' इत्यावेद्यमाने 'आः पापाः' 'मसंबद्धं प्रैलपथ' इति शून्यहृदय एव ताः प्रतारयन्नन्तर्भिन्नहृदयत्वान्नापराः पृच्छन्नेव इव हरिणशावकः, यूथपरिभ्रंशविलोल इव करिकलम्, धेनुविरहादुत्कर्ण इव तर्णकः, चिद्वदन्, न किञ्चिदाकर्णयन्, न किञ्चिन्निरूपयन्, न कचित्तिष्ठन्, न कञ्चिदाह्वयन्, तोऽस्मि, किमर्थमागतोऽस्मि, क चलितोऽस्मि, क गच्छामि, किं पश्यामि, किमारब्धं किं वा करोमि, इति सर्वमेवाचेतयमानोऽन्ध इव, बधिर इव, मूक इव, जड इव, इव, कटकमध्यदेशं यावत्तादृशेनैव वेगेनावहत् ।

अथेन्द्रायुधप्रत्यभिज्ञानाद्द्वार्तयैवानुप्रधावितराजं पुत्रदर्शनाच्च देवश्चन्द्रापीड इति सत्संभ्रमप्रधावितानामचेतितोत्तरीयस्खलनानामुद्गापशून्यदृष्टीनां दूरादेव लज्जया प्रणयया च सममेवावनमतां राजन्यसहस्राणां मुखान्यवलोक्य 'क वैशम्पायनः' इत्यपुनर्तैतश्च ते सर्वे सममेव 'अस्मिस्तरुतलेऽवतरतु तावेदेवः । ततो यथावस्थितं

नाश्चैन नानाव्यापारेण व्यवहारेण व्यग्रो व्याकुलः सकललोको यस्मिन्नेवंभूतं स्कन्धावारं सैन्यनिवेशमपवाससाद प्राप्तवान् । प्रविशंश्च प्रवेशं कुर्वंश्च प्रत्यावासकं प्रत्यावासं वहन्नेव व्रजन्नेव कस्मिन्प्रदेशे यनावास इति पप्रच्छेति पृष्टवान् । ततस्तदनन्तरं यथारब्धं यत्कर्म क्रिया तेन व्यग्राभिरैवोद्गापेण शून्यासां ताभिस्तस्य वैशम्पायनवासस्य संनिहिताभिः समीपवर्तिनीभिः स्त्रीभिरितरत्वाद्भिन्नत्वादप्रत्यभिज्ञाय उपलक्ष्य हे भद्र हे शुभवन्, किं पृच्छसि किं प्रश्नं करोषि । अत्र वैशम्पायनः कुतः । इत्यादि इति ज्ञाप्यमाने आः पापाः पापिष्ठाः, किमसंबद्धमसमञ्जसं प्रलपथेति शून्यहृदय एव विमनस्कचित्तस्त्रियः प्रतारयन्वच्चयन्नन्तर्मध्ये भिन्नं हृदयं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादपरा अन्या न पृच्छन् पृच्छन्नेवोत्रस्तश्चकितो हरिणशावक इव मृगवाल इव । यूथात्स्वजातिसमुदायाद्यः परिभ्रंशो भिन्नीभावस्तोलश्चञ्चलः करिकलम् इव हस्तिनखिशदब्दकरिपोत इव । 'कलमखिशदब्दकः' इति हैमः । धेनुविरहादुत्कर्ण इव विद्योगादुत्कर्ण उच्चश्रवणस्तर्णक इव वत्सक इव । न किञ्चिद्वदन्मुच्यन्, न किञ्चिदाकर्णयन्उच्छृण्वन्, न निरूपयन्कथयन्, न कचित्तिष्ठन्गतिनिवृत्तिं कुर्वन्, न कञ्चिदाह्वयन्नाह्वानं कुर्वन्, कागतोऽतोऽस्मि, किमर्थं किंप्रयोजनमागतोऽस्मि, क कुत्र चलितोऽस्मि, क गच्छामि व्रजामि, किं पश्यामि लोकयामि, किं मयारब्धं प्रारब्धम्, किं वा करोमि सृजामीति पूर्वोक्तं सर्वमेवाचेतयमानोऽज्ञानान्ध इव गताक्ष इव, बधिर इवाकर्ण इव, मूक इवावागिव, जड इव चेतनारहित इव, आभूतग्रस्त इव, कटकमध्यदेशं यावत्, तादृशेनैव वेगेन जवेनावहद्ब्राम ।

अथेति । सैन्यान्तःप्रवेशानन्तरमिन्द्रायुधस्य प्रत्यभिज्ञानाच्चिह्नाद्द्वार्तयैव किंवदन्त्यैवानुप्रधावितः ।

पयामः' इति न्यवेदयन् । चन्द्रापीडस्य तेन तेषां स्फुटाख्यानादपि कष्टतरेण वचसान्तःशल्य-
गर्भं स्फुटितमिव हृदयमासीत् । केवलं तत्कालप्रणयिनी मूर्च्छा सा धारणमकरोत् । तुरगा-
दवतारितं च कुथोपविष्टं च पितुः समवयोभिरनतिक्रमणीयैर्मूर्धाभिषिक्तपार्थिवैर्धृतमात्मानं
न वेदितवान् । उपलब्धसंज्ञोऽपि च वैशम्पायनस्यादर्शनात् 'किमेतत् । काहं वर्ते । किं वा
मयैतच्चरितम्' इति भ्रमारूढ इव मुखद्विरिवेन्द्रियैः सर्वमेवानुत्प्रेक्षमाणः केवलं स्कन्धावारा-
गमनेनैव तस्याभावादन्यदसंभावयन्, दुर्विपहपीडाभिहृतेनेव चेतसा 'किमारटामि, किं
हृदयमवष्टभ्य तूष्णीमासे, किमात्मानमाहृत्य हृदयात्प्राणैर्वियोजयामि, किमेकाकी कांचि-
दिशं गृहीत्वा प्रव्रजामि' इति कर्तव्यमेव नाध्यगच्छत् । अन्तर्द्रवन्निव दह्यमान इव स्फुट-
न्निव सहस्रधा दुःखेन चकार चेतसि—'अहो मे रम्योऽप्यरमणीयः संवृत्तो जीवलोकोः ।
वसन्त्यपि शून्यीभूता पृथिवी । सचक्षुषोऽप्यन्धाः ककुभो जाताः । सुनिष्पन्नमपि हतं
जन्म । सुरक्षितमपि मुषितं जीवितफलम् । कं^१ परं पश्यामि । कमालपामि । कस्मै
विश्रम्भं कथयामि । केन सह सुखमासे । किमद्यापि मे जीवितेन कादम्बर्यापि च^२ । वैश-

स्थितं यथाभूतं विज्ञापयामो निवेदयाम इति न्यवेदयन्कथयामासुः । चन्द्रापीडस्य तेषां जनानां स्फुटं प्रकट-
माख्यानं कथनं तस्मादपि तेन कष्टतरेणातिकृच्छ्रेण वचसा वाक्येनान्तःशल्यं गर्भं यस्यैतादृशं हृदयं स्फुटित-
मिव विघटितमिवासीदभवत् । तत्काले तदात्वे प्रणयः स्नेहो विद्यते यस्या एवविधा सा मूर्च्छा केवलं धारण-
मकरोत् । तुरगादश्वादवतारितमुत्तारितं च कुथोपविष्टं परितोमोपविष्टम् । 'प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परितोमः
कुथो द्वयोः' इत्यमरः । पितुः समं सदृशं वयोऽवस्था येषां तैरनतिक्रमणीयैरनुलङ्घनीयैर्मूर्धाभिषिक्तपार्थिवैः
कृतराज्याभिवेकानुपैर्धृतमात्मानं स्वं न वेदितवान्न ज्ञातवान् । उपलब्धा प्राप्ता संज्ञा संज्ञानं चेतना
येनैवंभूतोऽपि वैशम्पायनस्यादर्शनादनवलोकनादात्मतत्त्वं स्वस्वरूपं तस्य दर्शनानिरीक्षणात्किमेतत्, काहं
वर्ते कुत्र स्थलेऽहमस्मि, किं वा मयैतच्चरितमेतच्चेष्टितमिति भ्रमारूढ इव संशयापन्न इव मुखद्विरिव मोहं
प्राप्नुवद्विरिवेन्द्रियैः करणैः सर्वमेव समप्रमेवानुत्प्रेक्षमाणोऽनालोकमानः केवलं स्कन्धावारागमनेनैव केवल-
सैन्यसंवागमनेन तस्य वैशम्पायनस्याभावादन्यत्तद्विन्नमसंभावयन्नसंभावनाविषयीकुर्वन्दुर्विपहा दुःसहा या
पीडा तयामिहृतेनेव ताडितेनेव चेतसा मनसा किमारटामि पूत्करोमि, किं हृदयं चेतोऽवष्टभ्यावष्टम्भनं
कृत्वा तूष्णीमासे मौनेन तिष्ठामि, किमात्मानं स्वमाहत्याहननं कृत्वा हृदयात्प्राणैरनुभिर्वियोजयामि विभिन्नो
भवामि । किमहमेकावयसहायः कांचिदिशं ककुभं गृहीत्वा समादाय प्रव्रजामि गच्छामीति कर्तव्यमेव कृत्य-
मेव नाध्यगच्छन्न प्राप्तवान् । अन्तर्मध्ये द्रवन्निव द्रवीभवन्निव, दह्यमान इव प्रज्वालयमान इव, सहस्रधा
सहस्रप्रकारेण दुःखेन स्फुटन्निव द्विधाभवन्निव, चेतसि चित्ते चकार कृतवान् । अहो इत्याश्चर्यं । मे मम
रम्योऽपि रुचिरोऽपि जीवलोको जीवाधारक्षेत्रमरमणीयोऽमनोहरः संवृत्तो निष्पन्नः । वसन्त्यपि लोकसमा-

म्पायनस्य कृते कं कं पृच्छामि । कमभ्यर्थये । को मे ददातु पुनस्तादृशं मित्ररत्नम् । मया तातस्य शुक्रनासस्य चात्मा वैशम्पायनेन विना दर्शयितव्यः । किमभिधाय च त शोकविह्वलाम्बा मनोरमा वा संस्थापयितव्या । किं भूमिः काचिदसिद्धा तां साधयितुं स्थिता । उत नरपतिः कश्चिदसंघटितस्तत्संघटनाय पश्चात्परिलम्बितः । आहोस्वित्कं द्विद्यागृहीता तां ग्रहीतुं मयोत्संकलितः' इत्येतानि चान्यानि चान्तरात्मना चिरमधोमुखं विकल्प्य हृदयास्फुटनाद्विलक्ष्यमिवापराधिनमिव महापातकिनमिवात्मानं मन्यमानो वदं दर्शयन्शनैः शनैः कृच्छ्रादिव तानप्राक्षीत्—'मय्यागते किं कश्चिदेवंविधोऽन्तरे सङ्ग्रामे तपन्नः, क्याधिर्वा कश्चिदाशुकार्यसाध्यरूपः समुपजातः, येनैतदतर्कितमेव महावज्रपतनं समुपपन्नम्' इति । ते त्वेवं पृष्टाः सर्वे सममेव करद्वयैपिहितश्रुतयो व्यज्ञपयन्—'देव, शान्तं भवतु । देवशरीरमिव सांघ्रं वर्षशतं ध्रियते वैशम्पायनः' इत्येतादृकार्ण्य 'चोज्जीवित इवान्वाप्यनिर्भरः संभाव्य तान्सर्वानेव कण्ठग्रहेणावादीत्—'जीवतो वैशम्पायनस्यान्यत्र क्षयः प्यवस्थानमसंभावयता मयैवं पृष्टा भवन्तस्तज्जीवतीत्येतानि तु तावत्कर्णे कृतान्यक्षरा अधुना किं वृत्तमस्य, येनासौ नागतः, क वा स्थितः, केन वा प्रसङ्गेन, कथं वा तमेक

म्पायनस्य कृतेऽहं कं कं पृच्छामि कं प्रश्नं करोमि । कं पुरुषमभ्यर्थये प्रार्थये । कः पुरुषः पुनस्तादृशं रत्नं सुहृन्मणिं मे ददातु प्रयच्छतु । मया चन्द्रापीडेन तातस्य पितुः शुक्रनासस्य मन्त्रिमुखयस्य च वैशम्पायनेन विना कथमात्मा दर्शयितव्यो दर्शनीयः । तनयशोकविह्वला सुतशोचनविधुराम्बा माता मनोरमा मन्त्रिपत्नी वा किमभिधाय किं कथयित्वा संस्थापयितव्या संस्थाप्या । किं भूमिः काचिदनिर्दिष्टनाम्ना द्वासाधिता तां साधयितुमात्मसात्कर्तुं पश्चात्पृष्ठे स्थितः । उतेति पश्चान्तरे । कश्चिन्नरपतिर्भूधनोऽतोऽमिलितस्तस्य संघटनाय मेलापककृते पश्चात्पृष्ठे परिलम्बितो विलम्बितः । आहोस्वित्कं चिद्विद्या मन्त्रतन्त्रादिरूपा गृहीता स्वीकृता तां ग्रहीतुं स्वीकर्तुं मया स होतृसंकलितो दूरीभूतः । इत्येतानि चान्यान्यानि चान्तरा मध्य आत्मना मनसा चिरं बहुकालमधोमुख एव नीचैर्मुख एव विकल्पनां कृत्वा हृदयस्य वक्षसोऽस्फुटनादद्वैधीभावाद्विलक्ष्यमिव वीक्ष्यापन्नमिवापराधिनमिव सागमहापातकिनमिव महापापकारिणमिवात्मानं खं मन्यमानो ज्ञायमानो वदन् मुखमदर्शयन्नप्रकाशयन् शनैर्मन्दं मन्दं कृच्छ्रादिव कष्टादिव ताजनानप्राक्षीदपृच्छत् । मय्यागतेऽत्रायाते कश्चिदेवंविधो विचाले सङ्ग्रामः समितिः किमुत्पन्नः संजातः । अथवा कश्चिदनिर्दिष्टनामास व्याधिरामय आशु श्रुतार्थान्तं करोतीत्येवंशीलः स तथा भेषजादिसिः साधयितुं निवारयितुमशक्यमसाध्यं रूपं स्वरूपं यस्य स समुपजातः समुत्पन्नः । येन कारणेनैतदतर्कितमेवाविचारितमेव महावज्रपतनं पविपतनमुपपन्नं प्राप्तं ते तु जना एवममुना प्रकारेण पृष्टाः कृतप्रश्नाः सममेव युगपत्सर्वं करद्वयेन हस्तद्वयेनापिहिता आच्छ्रितयः श्रोत्राणि यैरेवंभूता व्यज्ञपयन्वित्ताणि चक्रः । देवेति । हे देव, पापममङ्गलं शान्तं विलयं गतम्

नमुत्सृज्यायाता भवन्तः कथं वा भवद्भिर्वलादपि नानीतोऽसाविलेतदवगन्तुमुत्ताम्यति मे हृदयम्' इति । ते चैवं पृष्टा व्यज्ञपयन्—'देव, श्रूयतां यथावृत्तम् । पृष्ठतः स्कन्धावारमनुपालयद्भिः शनैः शनैर्वैशम्पायनेन सह भवद्भिरागन्तव्यमित्यादिश्य गतवति देवे तस्मिन्दिवसे सुगृहीतत्वाद्वासेन्धनादिकस्योपकरणजातस्य न दत्तमेव प्रयाणं स्कन्धावारेण । अन्यस्मिन्नहन्त्याहतायां प्रयाणभेर्या सज्जीक्रियमाणे साधने प्रातरेवास्मान्वैशम्पायनोऽभ्यधात् । अतिपुण्यं ह्यच्छोदाख्यं सरः पुराणे श्रूयते । तदस्मिन्स्नात्वा प्रणम्य चास्यैव तीरभाजि सिद्धायतने भगवन्तं भवानीप्रभुं महेश्वरं शशाङ्कशकलशेखरं व्रजामः । दिव्यजनसेविता केन कदा पुनः स्वप्नेऽपि भूमिरियमालोकिता' इत्यभिधाय चरणाभ्यामेवाच्छोदसरस्तीरमयासीत् । तत्र चातिरम्यतयैव सर्वतो दत्तदृष्टिः संचरन्नमरकामिनीश्रोत्रशिखरारोहणप्रणयोचितैस्तरंगा-
निलाहतिविलोलवृत्तिभिः किसलयैरविरलकुसुममकरन्दलोभपुञ्जितानां च मत्तमधुलिहां मञ्जुना सिञ्चितरवेण दूरादाह्वयन्तमिव, मरकतमणिश्यामया प्रभयानुलिम्पन्तमिव समं दश-

वैशम्पायनो नागतो नायातः । क्व वेति । कुत्र वा स्थितोऽवस्थानं कृतवान्, केन वा प्रसङ्गेन संबन्धेन स्थितः, कथं वा केन प्रकारेण तं वैशम्पायनमेकाकिनमुत्सृज्य त्यक्त्वा भवन्त आयाता आगताः । कथं वा भवद्भिर्युष्माभिर्वलादपि हठात्कारेणासौ मन्त्रिसुतो नानीतः । इत्येतदवगन्तुं ज्ञातुं मे मम हृदयमुत्ताम्यति । उत्पीडयतीत्यर्थः । ते चैवममुना प्रकारेण पृष्टाः प्रश्रवणपथीकृताः सन्त इति व्यज्ञपयन्निति विज्ञप्तिं चक्रुः । एतद्दर्शयन्नाह—हे देव हे स्वामिन्, यथावृत्तं यथाभूतं श्रूयतामाकर्ण्यताम् । पृष्ठतः पश्चाद्भागे स्कन्धावारं सैन्यं शनैः शनैर्मन्दं मन्दमनुपालयद्भिरनुरक्षद्भिरवैशम्पायनेन सह भवद्भिर्युष्माभिरागन्तव्यमित्यादिश्य कथयित्वा देवे चन्द्रपीडे गतवति चलिते सति तस्मिन्दिवसे देवप्रयाणकदिने वासो यवसमिन्धमिधम् । आदिशब्दाद्धस्त्यश्वादीनां भक्ष्यम् । एतत्प्रभृतेरुपकरणजातस्य सामग्रीसमूहस्य सुगृहीतत्वात्सुलभत्वात्स्कन्धावारेण न दत्तमेव न कृतमेव प्रयाणं चलनम् । अन्यस्मिन्नहनि तद्यतिरिक्तदिने प्रयाणभेर्या गमनदुन्दुभावाहतायां ताडितायामश्वदिके साधने सज्जीक्रियमाणे सत्यारोहणार्थमारोप्यमाणपर्याणादिके सति प्रातरेव प्रत्यूष एवास्मान्वैशम्पायन इत्यभ्यधादित्यूचिवान् । इतिद्योत्यमाह—अतीति । अतिपुण्यमतिपवित्रं ह्यच्छोदाख्यमच्छोदाभिधानं सरस्वताकं पुराणे श्रूयत आकर्ण्यते । तस्माद्धेतोरस्मिन्सरसि स्नात्वा स्नानं कृत्वास्यैव सरसस्तीरभाजि तटभाजि सिद्धायतने चैले शशाङ्कस्य चन्द्रस्य शकलं खण्डं तदेव शिखरो मुकुटो यस्यैवंभूतं भगवन्तं माहात्म्यवन्तं भवान्याः पार्वत्याः प्रभुं स्वामिनम् । क्वचित् 'भवाभवप्रभुम्' इति पाठोऽपि दृश्यते । तेन तत्र नित्यानित्यस्वामिनमित्यर्थः । महेश्वरं रुद्रं प्रणम्य नमस्कृत्य च व्रजामो गच्छामः । दिव्यजनसेविता केनास्मत्पक्षपातिना स्वप्नेऽपि स्वापदशायामपि कदा कस्मिन्काले पुनः 'पुनर्विशेषयोः' इयं भूमिरियं वसुधालोकितावलोकितेत्यभिधायेत्युक्त्वा चरणाभ्यामेव । पादचारिणेत्यर्थः । अच्छोदसरस्तीरमयासीदाय-
सौ । तत्र न तस्मिन्मन्देयमगमिष्यन्त्यापि योऽनुरक्ष्यैव सर्वतो दत्ता तस्या वृत्तिर्देवैर्गन्तो वैशम्पायन-

दिग्भागान् अदत्तदिवसकरकिरणप्रवेशतया दिवाप्यन्तर्निशीथिनीमिव विभ्राणम्, चिरपरि-
चितैरपि मेघोद्गमाशङ्कया मुहुर्मुहुरुन्मुक्तमधुरकेकारवैर्वनशिखण्डिभिरुत्कंधरैरवलोक्यमानं
पदमिव जलदकालस्य, प्रतिपक्षमिव सर्वसंतापानाम्, निजावासमिव जडिम्नः, निर्गममार्ग-
मिव सुरभिमासस्य, आश्रयमिव मकरध्वजस्य, उत्कण्ठाविनोदस्थानमिव रतेः, आस्पदमिव
सर्वरमणीयानाम्, अनवरतवर्लितसुरभिशीतलाच्छोदसरस्तरंगमारुताभिवीजिताभ्यन्तरशि-
लातलमन्यतमं तटलतामण्डपमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च तमतिचिरान्तरितदर्शनं भ्रातरमिव तनयमिव
सुहृदमिव चानन्यदृष्टिर्विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा विलोकयन्स्तम्भित इव, मूर्च्छयान्मुच्यमान
इवेन्द्रियैः, झगितिमुन्मुक्ताङ्गः समुपविश्य भूमौ किमप्यन्तरात्मना स्मरन्निवानुध्यायन्निव निर्वि-
कारवदनो गलितलोचनपयोधारासंतानस्तूष्णीमधोमुखस्तस्यौ । तथावस्थितं तमवलोक्यास्मा-
कमुदपादि चेतसि चिन्ता, येन केनचिदपह्नियन्त एव रसिकहृदयाः परिणामधीरमतयोऽपि,
किं पुनः कुतूहलास्पदे प्रथमे वयसि वर्तमानाः, तस्मान्नियतमियमस्येवमात्मितमनोहरां भूमि-
मालोक्य भावयतो हृदयविकृतिरीदृशी जातेति । न चिराच्च तमेवमवदाम वयम् । दृष्ट्वा

कान्त्या सममेकपदे दशदिग्भागान्दशककुभां प्रदेशाननुलिम्पयन्तमिवानुलिम्पनं कुर्वन्तमिव । न दत्तो दिवस-
करस्य सूर्यस्य किरणप्रवेशः करप्रवेशो येन तस्य भावस्तप्ता तथा दिवापि दिवसेऽप्यन्तर्मध्ये निशीथिनीमिव
रात्रिमिव विभ्राणं धारयन्तम् । 'निशा निशीथिनी रात्रिः' इति हैमः । चिरपरिचितैरिति । चिरपरिचितै-
रपि चिरपरिशीलितैरपि मेघस्योद्गम उदयस्तस्याशङ्कारेका तथा मुहुर्मुहुर्वारंवारमुन्मुक्तो मधुरो मिष्टः केकारवो धे-
रेवंभूतैर्वनशिखण्डिभिररण्यमयूरैरुत्कंधरैरुद्गीवैरवलोक्यमानं निरीक्ष्यमाणं जलदकालस्य प्रावृत्समयस्य पदमिव
स्थानमिव, सर्वसंतापानां समप्रतापानां प्रतिपक्षमिव शत्रुमिव, जडिम्नः शैत्यस्य निजावासमिव स्वाश्रयमिव, सुर-
भिमासस्य वसन्तमासस्य निर्गममार्गमिव निर्गमनपन्थानमिव, मकरध्वजस्य कंदर्पस्याश्रयमिव निवासमिव, रतेः
कंदर्पस्त्रिय उत्कण्ठाविनोदस्थानमिवोत्कलिकाविलासपदमिव, सर्वरमणीयानां समग्रमनोहराणामासदमिव गृह-
मिव, अनवरतं निरन्तरं बलिताः पश्चादायाता ये सुरभयः सुगन्धाः शीतलाः शिशिरा अच्छोदसरस्तरंगाः
कल्लोलस्तेषां मास्तेन वायुनाभिवीजितमभ्यन्तरशिलातलं यस्य स तमन्यतमं तटलतामण्डपमद्राक्षीदित्यन्व-
यस्तु प्रागेवोक्तः । दृष्ट्वा चेति । अतिचिरकालेनान्तरितं व्यवहितं दर्शनमवलोकनं यस्यैवंभूतं तं लतामण्डपं दृष्ट्वा
विलोक्य च भ्रातरमिव सहोदरमिव, तनयमिव सुतमिव, सुहृदमिव मित्रमिव, न विद्यतेऽन्यस्मिन्दृष्टिर्यस्यैवं-
भूतो विस्मृतो विस्मरणं प्राप्तो निमेषो निमीलनं यस्यैवंभूतेन चक्षुषा विलोकयन्पश्यन्स्तम्भित इव स्वधत्तां
नीत इव मूर्च्छया मोहेनेन्द्रियैः करणैरुन्मुच्यमान इवोत्प्रावत्येन त्यज्यमान इव, झगिति शीघ्रमुन्मुक्तान्य-

दर्शनीयानामवधिरेषा । तदुत्तिष्ठ । संप्रति निवर्तयामः स्नानविधिम् । अतिमहती वेला । सज्जीभूतं साधनम् । प्रयाणाभिमुखः सकलः स्कन्धावारस्त्वां प्रतिपालयन्नास्ते । किमद्यापि विलम्बितेन' इति स त्वेवमुक्तोऽप्यस्माभिरश्रुतोऽस्मदीयालाप इव, जड इव, मूक इव, अशिक्षित इव, वक्तुं न किञ्चिदपि प्रत्युत्तरमदात् । तमेव केवलमनिमेषपक्षमणा निश्चल-स्तब्धतारकेण संतताश्रुस्रोतसा लिखितेनेव चक्षुषा लतामण्डपमालोकितवान् । पुनः पुनश्चास्माभिरागमनायातुरुध्यमानस्तद्विधितदृष्टिरेवास्मान्परिच्छेदनिष्ठुरमाह स्म—'मया, तु न यातव्यमस्मात्प्रदेशात् । गच्छन्तु भवन्तः स्कन्धावारमादाय । न युक्तं भवतां चन्द्रापीडभुजबलपरिरक्षितं गते तस्मिन्महासाधनं गृहीत्वास्यां भूमौ क्षणमप्यवस्थानं कर्तुम् ।' इत्युक्तवन्तं च तमकस्मान्नाम किञ्चिदस्य दैवादेव वैराग्यकारणमुत्पन्नमित्याशङ्क्य सातुनयमागमनाय पुनःपुनः प्रतिबोध्य तादृशासंबद्धानुष्ठानेन जातपीडा निष्ठुरमप्यभिहितवन्तो वयम् । एवं न युक्तमस्माकं स्थातुम् । भवतः पुनर्देवस्य तारापीडस्यानन्तरादार्यशुकनासाल्लब्धजन्मनो देव्या विलासवत्याङ्गलालितस्य देवेन चन्द्रापीडेन सहैकत्र संवृद्धस्य तथा विद्यागृहे महता यत्नेनैव शिक्षितस्य युक्तमिदम्, यज्ज्येष्ठे भ्रातरि सुहृदि वत्सले भर्तारि जगन्नाथे च गुणवति च भवति सर्वमर्पयित्वा गते तत्परित्यागेनात्मावस्थानं कस्यापरस्येदृशो युक्तायुक्तपरि-

मेवं वयं अवदाम जल्पाम । दर्शनीयानां विलोकनीयानामेषा भूरवधिः सीमा दृष्टव्यलोकिता । तदिति हेत्वर्थः । उत्तिष्ठोत्थानं कुरु । संप्रतीदानीं स्नानविधिमाह्वयनविधिं निवर्तयामो निष्पादयामः । अतिमहत्सतिगरीयसी वेला वारा । जातेति शेषः । साधनं सैन्यं सज्जीभूतं सज्जं जातम् । सकलः समग्रः स्कन्धावारः सैन्यलोकः प्रयाणाभिमुखो गमनाभिमुखस्त्वां वैशम्पायनं प्रतिपालयन्निरीक्षन्नास्ते तिष्ठति । अद्यापि सांप्रतमपि किं विलम्बितेन । किं कालक्षेपणेनेत्यर्थः । स तु वैशम्पायन एवं पूर्वोक्तप्रकारेणास्माभिरुक्तोऽपि कथितोऽप्यश्रुतोऽनाकाङ्क्षतोऽस्मदीय आलापो येन स इव, जड इवाचेतन इव, मूक इव एड इव, अशिक्षित इवापाठित इव वक्तुं जल्पितुं न किमपि प्रत्युत्तरं प्रतिवचोऽदाद्दौ, तमेव लतामण्डपमेव केवलमेकमनिमेषं निमीलनरहितं पक्षमयस्मिन्स्तेन, निश्चला स्थिरात् एव स्तब्धा तारका कनीनिका यस्मिन्स्तेन, संततं निरन्तरमश्रुस्रोतो नेत्राम्बुप्रवाहो यस्मिन्स्तेन, लिखितेनेव चित्रितेनेव चक्षुषा नेत्रेण लतामण्डपमालोकितवान्निरीक्षितवान् । पुनः पुनश्चास्माभिरागमनायात्रानयनकृतेऽनुरुध्यमानोऽनुरोधं क्रियमाणः । तस्मिन्लतामण्डपे प्रथिता लम्बा दृष्टिर्यस्यैवंभूत एवास्मान्परिच्छेदनिष्ठुरं निश्चयपक्षमाह स्म कथयामास । मया तस्मात्प्रदेशज्ञा यातव्यं न गन्तव्यम् । भवन्तो यूयं स्कन्धावारं सैन्यमादाय गृहीत्वा गच्छन्तु व्रजन्तु । तस्मिन्चन्द्रापीडे गते सति चन्द्रापीडस्य राज्ञो भुजबलेन बाहुवीर्येण परिरक्षितं महासाधनं महासैन्यं गृहीत्वादायास्यां भूमौ क्षणमप्यवस्थानं कर्तुं भवतां युष्माकं न युक्तं न न्याय्यम् । इति पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तवन्तं कथितवन्तं च तं वैशम्पायनम् । नामेति कोमलामन्त्रणे । अकस्मान्निष्कारणतोऽस्य वैशम्पायनस्य दैवादेव विधेरेव वैराग्यकारणं विरक्तानिदानं किञ्चिदुत्पन्नं संजातम् ।

च्छेदः । तिष्ठतु तावदस्माकं तवोपरि स्नेहो भक्तिर्वा । अस्मिस्तु शून्यारण्ये भवन्तमेकाकि-
नमुत्सृज्य गताः सन्तो देवेन चन्द्रशीतलप्रकृतिना चन्द्रापीडेनैव किं वक्तव्या वयम् । कि-
मन्यो देवश्चन्द्रापीडोऽन्यो वा भवान् । तदुन्मुच्यतामयं संमोहः । गमनाय धीराधीयताम्'
इत्यभिहितोऽस्माभिरिषदिव विलक्षहासेन वचनेनास्मानवादीत्—‘किमहमेतावदपि न वेद्मि,
यद्गमनाय मां भवन्तः प्रबोधयन्ति । अपि च चन्द्रापीडेन विना क्षणमप्यहमन्यत्र न पार-
यामि स्थातुम् । एषैव मे गरीयसी परिवोधना । तथापि किं करोमि । अनेनैव क्षणेन सर्वत्र
विगलितं मे प्रभुत्वम् । तथाहि स्मरन्निव किमपि मनो नान्यत्र प्रवर्तते, पश्यन्तीव किमपि
न दृष्टिरन्यतो बलति, आसक्तमिव कापि हृदयं किमपि न जानाति, निगडिताविव पदमपि
दातुं न चरणानुसहेते । कीलितेव चास्मिन्नेव स्थाने तनुः । तदात्मना त्वहमसमर्थो यातुम् ।
अथ बलाद्धवन्तो मां निनीपवः; तत्रापि चलितस्यास्मात्प्रदेशादात्मनो जीवितधारणं न
संभावयामि । अत्र तु पुनस्तिष्ठतो यदेतदन्तर्हृदये किमप्यनवसीयमानं विपरिवर्तते मे ।
येनैव विधृतोऽस्मि तेनैवावश्यं धार्यन्ते प्राणा इति चेत्तेसि मे । तदलं निर्वन्धेन । गच्छन्तु
भवन्तः । भवतु यावज्जीवमा तृप्तेश्चन्द्रापीडदर्शनसुखम् । अल्पपुण्यस्य तु तन्मे प्राप्तमपि

ग्रमर्पयित्वा वित्तीयं गते सति तत्परित्यागेन तद्राहित्येनात्राच्छेदसरस्यवस्थानं कस्यापरस्य लदभिन्नस्येदृशो
युक्तायुक्तयोर्न्याय्यान्याय्ययोः परिच्छेदो निर्मायते । अस्माकं तवोपरि स्नेहः प्रीतिर्भक्तिर्वा आराध्यत्वेन ज्ञानं
तावत्तिष्ठत्वास्ताम् । अस्मिस्तु शून्यारण्ये जनरहिताटव्यामेकाकिनमसहायं भवन्तमुत्सृज्य त्यक्त्वा गताः सन्तो
वयं चन्द्रवच्छीतलप्रकृतिना शिशिरस्वभावेन देवेन चन्द्रापीडेनैव किं वक्तव्याः किं कथनीयाः । किमन्यस्त्व-
दितरः देवः चन्द्रापीडोऽन्यो वा चन्द्रापीडाद्विश्वो भवांस्त्वम् । तदिति हेत्वर्थः । अयं संमोहोऽज्ञानमुन्मुच्यतां
त्यज्यताम् । गमनाय धीर्बुद्धिराधीयतां स्वीक्रियताम् । ‘इति पूर्वोक्तप्रकारेणास्माभिरभिहितः कथित ईषदिव म-
नागिव विलक्षं वीक्षापत्रं हासो हास्यं यस्मिन्नेवंविधेन वचनेनास्मानवादीदब्रवीत् । अहमेतावदप्येतावन्मात्रमपि
किं न वेद्मि न जानामि, यद्यस्मात्कारणाद्धवन्तो मां गमनाय प्रबोधयन्ति प्रबोधं कुर्वन्ति । अपि चेति प्र-
कारान्तरे । चन्द्रापीडेन विनान्यत्रान्यस्मिन्प्रदेशेऽहं क्षणमपि स्थातुं न पारयामि न समर्थो भवामि । एषैव
पूर्वाक्तैव मे मम गरीयसी गरिष्ठा परिवोधना प्रतिबोधः । **तथापीति** । अहं किं करोमि किं कुर्वे । अनेनैव
क्षणेन समयेन मे मम प्रभुत्वं सामर्थ्यं सर्वत्र सर्वस्मिन्स्थले विगलितं विनष्टम् । तदेव दर्शयन्नाह—**तथाही-**
ति । मनोऽन्यत्र किमपि न प्रवर्तते । अत उत्प्रेक्षते—स्मरन्निव स्मृतिं कुर्वन्निव । दृष्टिर्द्विक्मप्यन्यतो न बलति
न पश्चान्निवर्तते । अत उत्प्रेक्षते—पश्यन्तीव विलोकयन्तीव । हृदयं चेतः कापि कुत्रापि किमपि न जानाति
नावकलयति । अत उत्प्रेक्षते—आसक्तमिवालग्नमिव । चरणौ पादौ पदमपि दातुं नोत्सहेते नोत्साहं कुर्वन्ते ।
अत उत्प्रेक्षते—निगडिताविव नियन्त्रिताविव । अस्मिन्नवस्थाने मे तनुः शरीरं कीलितेव कील्या नियन्त्रितेव ।
तत्तस्मात्कारणादात्मना तु स्वेन त्वहं यातुमितो गन्तुमसमर्थोऽक्षमः । अथेति प्रकारान्तरे । भवन्तो यूयं
बलाद्धटान्मां वैशम्पायनं निनीपवो नेतुमिच्छवः । तत्रापि तस्मिन्नपि प्रदेशेऽस्मात्प्रदेशाच्चलितस्य गन्तुं प्रवृ-

करतलादेवैवमाच्छिद्य दैवेन नीतम्' इत्यभिधानश्च कौतुकात् 'किमेतत्, येनैवं भाषसे । नायासि देवस्य चन्द्रापीडस्य समीपम्' इत्यस्माभिः पुनःपुनः पृष्ठोऽप्यभ्यधात्—'लज्जेऽहमेवं वक्तुम् । तथापि शपामि वयस्यचन्द्रापीडस्यैव जीवितेन, यदि किञ्चिदपि जानामि यत्केन कारणेन न शक्नोम्यतो गन्तुमिति । अपि च भवतामपि प्रत्यक्ष एवायं वृत्तान्तः । तद् व्रजन्तु भवन्तः' इत्युक्त्वा तूष्णीमभूत् । मुहूर्तादिव चोत्थाय तेषु तेषु रम्यतरेषु तरुतलेषु लैतागहनेषु सरस्तीरेषु तस्मिंश्च देवायतने किमपि नष्टमिवान्विष्यन्ननन्यदृष्टिर्वैभ्राम । भ्रान्त्वा च चिरमिव खिन्नान्तरात्मा सनिर्वेदमूर्ध्व निःश्वस्य तैस्मिंस्तलागहने पुनरुपविश्य तस्थौ । वयमपि कृतवीरुत्संनिधानास्तत्प्रतिबोधनप्रत्याशया स्थिता एव । गतवति समधिक इव यामद्वये शरीरस्थितिकरणायास्माभिरभ्यर्थितः प्रत्युवाच—'वयस्यचन्द्रापीडस्य खल्वमी स्वजीवितादपि बल्लभतराः प्राणाः । तद्यदि बलादपि परित्यज्य मां गच्छन्ति, तथाप्येषां संधारणे मया यैत्रः कार्यः । किं पुनरगच्छतामेव । चन्द्रापीडदर्शनेनैव चाहमर्थी । न मृत्युना । तदभ्यर्थनैवात्र निष्फला' इत्यभिधायोत्थाय स्नात्वा कन्दमूलफलैर्वनवासोचितां शरीरस्थितिमकरोत् । निर्वर्तितशरीरस्थितौ तस्मिन्वयमपि कृतवन्तः । अनेनैव च क्रमेण

मे मम तद्दर्शनसुखं प्राप्तमपि लब्धमपि करतलादेव हस्ततलादेव । एवं पूर्वोक्तन्यायेनाच्छिद्याक्षिप्य दैवेन विधिना नीतं गृहीतमित्यभिधान इति युवाणश्च कौतुकात्कुतूहलेनैतत्किं वर्तते, येन हेतुना त्वमेवं भाषसे एवं वदसि । देवस्य चन्द्रापीडस्य समीपमभ्यर्णं नायासि नागच्छसि । इत्यस्माभिः पुनःपुनर्वारं पृष्ठोऽप्यनुयुक्तोऽप्यभ्यधादवोचत् । अहमेवं वक्तुं कथयितुं लज्जे त्रपामि । तथापि लज्जावत्त्वेऽपि वयस्यचन्द्रापीडस्यैव जीवितेन प्राणितेन शपामि शपथं करोमि, यद्यहं किमपि जानाम्यवकलयासि । केन कारणेनातो गन्तुं यत्र शक्नोमि न समर्थो भवामीति । अपि च युक्त्यन्तरे । भवतामपि युष्माकमप्ययं वृत्तान्त उदन्तः प्रत्यक्ष एवानुभवसिद्ध एव । तत्तस्माद्धेतोर्भवन्तो व्रजन्तु गच्छन्तु । इत्युक्त्वा तूष्णीमभूत् । मौनेन स्थितवानित्यर्थः । मुहूर्तादिवोत्थाय चोत्थानं कृत्वा च तेषु तेषु रम्यतरेष्वतिमनोहरेषु तरुतलेषु वृक्षतलेषु लतागहनेषु वल्लीगहनेषु सरस्तीरेषु तटाकतटेषु तस्मिंश्च देवायतने चैत्ये किमपि किञ्चिदपि नष्टमिव गतमिवान्विष्यज्जोधयन् न अन्यस्मिन्दृष्टिर्त्यस्यैवभूतो बभ्राम भ्रमणं चकार । चिरमिव चिरकालसदृशं भ्रान्त्वा च भ्रमणं कृत्वा खिन्नः खेदं प्रातोऽन्तरात्मा मनो यस्य स सनिर्वेदं सखावमाननमूर्ध्वमुपरिष्टात्रिःश्वस्य निःश्वासं मुक्त्वा तस्मिन्पूर्वांको लतागहने पुनर्द्वितीयवारमुपविश्योपवेशनं कृत्वा तस्थौ स्थितवान् । कृतं विहितं वीरुधां वल्लीनां संनिधानं समीपं यैरेवंविधा वयमपि तस्य वैशम्पायनस्य प्रतिबोधनं तस्य प्रत्याशा बाञ्छा तया स्थिता एव । समधिके किञ्चिदधिके यामद्वये प्रहरद्वितये गतवति व्यतीते सति शरीरस्थितिकरणाय देहधारणाकृतेऽस्माभिरभ्यर्थितः प्रार्थितः प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । वयस्यस्य मित्रस्य चन्द्रापीडस्य खलु निश्चयेनामी प्राणाः स्वजीवितादपि स्वकीयजीवित

विस्मितान्तरात्मानो रात्रौ च दिवा च किमेतदिति तद्वृत्तान्तमेवानुभावयन्तो दिनत्रयं स्थित्वा निष्प्रत्याशास्तदागमनानयनयोः सुकृतशम्बलसंविधानं तत्परिकरं तत्र स्थापयित्वा चागता वयम् । यच्चाग्रतो न प्रेषितः संवादकस्तदेकं तावदन्तरा गच्छतो देवस्यासौ न परापतत्येव । अपरमपि चिरात्प्रविष्टमात्रस्यैव देवस्य मा पुनरागमनकेशोऽभूत् इति । चन्द्रापीडस्य तु तं स्वप्नेऽप्यनुप्रेक्षणीयं वैशम्पायनवृत्तान्तमाकर्ण्य युगपदुद्वेगविस्मयाभ्यामाक्रान्तहृदयस्योदपादि चेतसि—‘किं पुनरीदृशस्य सर्वपरित्यागकारिणो वनवासैकशरणस्य वैराग्यस्य कारणं भवेत् । स्वीयं च न पश्यामि किञ्चित्खलितम् । तातप्रसादात्तु मामिव तमपि चरणतललुलि-तचूडामणयोऽर्चयन्त्येव राजानः । ममेव तस्यापि चेर्ललाधिकेषु सर्वोपभोगेषु न किञ्चिदपि हीयते । ममेव तस्याप्याज्ञा न विहन्यत एव । अहमिव सोऽपि प्रेमादान्करोत्येव । मत्त इव तस्मादपि विभेत्येवापराधिजनः । मयीव तस्मिन्नपि सर्वाः संपदः । तमप्यालोक्य मामिवोत्पद्यते स्पृहालोकस्य । अथागच्छंस्तातेनाम्बया वीर्यशुकनासेन मनोरमया च तनयस्नेहोचितेन सौहार्देन न संभावितः । विनयाधिक्येच्छुना तातेन शुकनासेन वा किञ्चित्पीडाकरमभि-

विस्मितो विस्मयं प्राप्तोऽन्तरात्मा येषागेवंभूता वयं रात्रौ निशायां च दिवा वागरे च किमेतदिति तद्वृत्तान्तं तदुदन्तमनुभावयन्तोऽनुचिन्तयन्तो दिनत्रयं स्थित्वावस्थानं कृत्वा तस्य वैशम्पायनस्यागमनमानयनं च तयोर्निष्प्रत्याशा निराशाः सन्तः सुकृतमेव शम्बलं पार्थिवं तस्य संविधानं करणं तस्य तदेव न परिकरं परिच्छ-दं तत्र तस्मिन्प्रदेशे स्थापयित्वा च वयमागता आयाताः । यच्चेति । यदग्रतः संवादकः संदेशहारको न प्रेषितो न प्रहितः । तत्र नियामकद्वयम् । तदेव दर्शयताह—तदेकमिति । एकं तावदेवस्य गच्छतोऽन्तरा माध्येश्यां न परापतत्येव मिलितुं न शक्नोत्येव । अपरमप्यन्यदपि नियामकम् । निराहनुकायेन प्रविष्टमात्रस्यागतमात्रस्य देवस्य पुनर्द्वितीयवारमागमनकेशो मा भूत् । माज्ञयोगे लुब्धः । चन्द्रापीडस्य तु स्वप्नेऽपि स्वप्नदशायामप्यनुप्रेक्षणीयमवितर्कणीयं वैशम्पायनवृत्तान्तं मन्त्रिगुतोदन्तमाकर्ण्य श्रुत्वा युगपत्समाकालमुद्वेगोऽस्तिविस्मय आश्चर्यं च ताभ्यामाक्रान्तं व्याप्तं हृदयं चेतो गम्येवंभूतस्य चन्द्रापीडस्येति चेतास्युदपाद्युत्पत्तम् । ईदृशस्याभिर्विचनीयस्य सर्ववस्तुनः परित्यागं करोतीत्येवंशीलस्य वनवासा एवैकमर्गद्वितीयं शरणं गम्येवंभूतस्य वैराग्यस्य कारणं निदानं किं पुनर्भवेत् । स्वीयमात्मार्थं च स्खलितं वैगुण्यं किञ्चिन्मनात् न पश्यामि नावलोकयामि । तातप्रसादापिपुनरुपगृहात् तु मामिव चन्द्रापीडस्यैव तमपि वैशम्पायनमपि चरणतल-लेऽस्तिवले ललितं ललितं शङ्खमणयः शिरोमणयो येषामेतादृशो राजातो येषां सर्वगन्त्येव पतयन्त्येव ।

हितम् । ताडितो वा । तत्रापि नैवासावेवं स्नेहतः पिशुनस्वभावो वा, गुरुजनाभक्तो वा, गुणोपादानविमुखो वा, तरलचित्तो वा । यत्किञ्चनकारीयः कश्चिदिव क्षुद्रप्रकृतिरौघ्यपुत्रता-
गर्वितो दुःशिक्षितो दुर्विनीतो वा, पुत्रैकतादुर्ललितो वा । यो जन्मनः प्रभृति सर्वप्रकारो-
पकारिणो गुरुजनस्योपरि स्नेदमेवं कुर्यादनुबन्धाद्विरमेद्वा । प्रशमस्यापीदृशस्य नैष कालः ।
अद्याप्यसौ विद्वज्जनोचिते गार्हस्थ्ये एव न निवेशितः, देवपितृमनुष्यानामानृत्यमेव नोप-
गतः, अगत्वा चानृत्यमृणत्रयेण बद्धः क गतः । न तेन पुत्रपौत्रसंतत्या वंशः प्रतिष्ठां नीतः ।
नानन्तदक्षिणैर्महाकृतुभिरिष्टम् । न सत्रकूपप्रपाप्रासादतटाकारामादिभिः कीर्तनैरलंकृता
मेदिनी । नाकल्पस्थाधि दिशोयाधि यशो विप्रकीर्णम् । न गुरवोऽनुवृत्त्या सुखं स्थापिताः ।
न स्निग्धवन्धूनामुपकृतम् । न प्रणयिनो निर्विशेषविभक्तानि नीताः । न साधवः परिवर्धिताः ।
नानुजीविनः संविभक्ताः । न दृष्टाः श्रुता दाङ्गनाः । न जातेन जीवलोकसुखान्यनुभूतानि ।
न तेन पुरुषार्थसाधनानां धर्मार्थकामानामेकोऽपि हि प्राप्तः । किमेतत्तेन कृतम्' इत्याक्षिप्त-
चेताश्चिन्तयंश्चिरमिव तस्मिन्नेव तरुतले स्थित्वा शून्यहृदयोऽपि यथाक्रियमाणप्रसादसंमान-

ताडितो वा प्रहतो वा । तत्रापि ताडनादिष्वप्यसौ वैशम्पायनो मद्विषये स्नेहतः स्नेहान्नैव पिशुनस्वभावः खल-
प्रकृतिः । गुरुजनानां पित्रादीनां वाभक्तोऽनाराधकः । गुणानामुपादानं ग्रहणं तत्र विमुखः पराङ्मुखो वा तरलं
चित्तं यस्य स तथा बद्धलहृदयो वा । यत्किञ्चन यत्तत्करोतीत्येवंशीलः स तथा यः कश्चिदिव क्षुद्रप्रकृतिस्तुच्छस्वभाव
आढ्यपुत्रतया वा, गर्वितः स्वयं प्राप्तो दुःशिक्षितो दुर्ध्यापितो दुर्विनीतो वा प्रथयरहितः, पुत्रस्थैकतैक्यं तथा
दुर्ललितो दुश्चेष्टितो वा । स जन्मनः प्रभृत्युत्पत्तिमारभ्य सर्वप्रकारेणोपकारिण उपकृतिविधायिनो गुरुजनस्य
मातृप्रभृतिलोकस्योपर्येवं स्नेदं कुर्याद्विद्वध्यात् । अनुबन्धात्संबन्धाद्वा विरमेन्निवर्तयेत् । ईदृशस्यैतादृशस्य प्रशम-
स्यापि नैष कालो नायं समयः । अत्र सर्वत्र वाशब्दो विकल्पार्थः । अद्याप्यद्य यावत्, स वैशम्पायनो विद्व-
ज्जनोचिते पण्डितलोकयोग्ये गार्हस्थ्ये गृहस्थाश्रमे एव न निवेशितो न स्थापितः । देवाश्च पितरश्च मनु-
ष्याश्च तेषामानृत्यमनृत्यभावमेव नोपगतो न प्राप्तः । सुतोत्पादकलाभावादिति भावः । आनृत्यमगत्वाप्राप्य
न ऋणत्रयेण पूर्वोक्तेन बद्धो निर्यन्त्रितः क गतः क प्राप्तः । तेन वैशम्पायनेन पुत्रपौत्रसंतत्या । वंशोऽन्वयो न
प्रतिष्ठां नीतो न प्रौढिमारोपितः । अनन्ता अपरिमिता दक्षिणा यज्ञसमाप्तेरनन्तरं दानं येष्वेवंविधैर्महाक-
तुभिर्महायज्ञैर्नष्टं न यज्ञाः कृताः । सत्रेति । सत्रा दानशालाः, कूपा अवटाः, प्रपाः पानीयशालाः, प्रासादा
देवभूपानां सन्धाना, तटाकानि सरांसि, आरामाः कृत्रिमवनानि, एतत्प्रभृतिभिः कीर्तनैर्नामभिर्मेदिनी वसुधा
नालंकृता न विभूषिता । आकल्पस्थाग्यायुगान्तस्थाधि दिशोयाधि दिग्गमनशीलं च यशः श्लोको न विप्रकीर्णं
न विस्तारितम् । गुरवो हिताहितोपदेष्टारोऽनुवृत्त्यानुकूल्येन सुखं यथा स्यात्तथा न स्थापिता नैकत्र स्थितिं
नाप्तिनाः । विधवाः श्वेतवन्तो ये बन्धवो भातरस्तेषां नोपकृतमपकर्तितं कृता । प्रणयिनः सहृदो निर्विशेष-

संभावनासंभावितं विसंसर्जं सकलमेव राजकम् । उत्थाय तत्क्षणकृतमुत्तम्भिततुङ्गतरोर-
णावद्धचन्दनमालमुभयपार्श्वस्थापितोत्पलवमुखपूर्णहेमकलशम्, द्वारात्प्रभृति सिक्तंमृष्टभूमि-
भागम्, अन्तर्बहिश्च प्रकीर्णसुरभिकुसुमप्रकरम्, इतस्ततः संचरता कर्मान्तिकलोकेन गृहीतवि-
विधभृङ्गारम्, मणिचामरतालवृन्तरत्नपादुकाशुपकरणपाणिभिर्वारवनितामिश्राकीर्णम्, वि-
तानतलवर्तिना मदामोदाधिवासितदिगौननेन राजहस्तिना गन्धमादनेन सनाथीकृतैकपार्श्वम्,
अपरपार्श्वेऽपि कल्पितेन्द्रायुधावस्थानमुपवाह्यकरेणुकाक्रान्तबाह्याङ्गणम्, अशेषद्वारावहितबहु-
वेत्तलोकम्, महत्त्वाद्गम्भीरतथानेकसत्त्वशरणतया च महाजलनिधिमनुकुर्वाणम् । तथा हि
सवेलावनमिव यामावस्थितानेककरिघटापरिकरेण, अन्तःप्रविष्टमहाशैलमिव गन्धमादनेन,
सकल्लोलमिव संचरत्संभ्रान्तकर्मान्तिकलोकोर्मिपरम्पराभिः, सावर्तमिव प्राहुरिकजनमण्ड-
लावस्थानैः, सलक्ष्मीकमिव वराङ्गनाभिः, सरत्नमिव महापुरुषैः, सहस्रमालमिव सितपता-
काभिः, सफेनपटलमिव कुसुमप्रकरैः, हरिमिवानन्तभोगपरिकरं कायमानमविशत् । प्रविश्य

विधीयमाना प्रसादो वज्रादिप्रदानम्, संमानमत्यादरः, तयोः संभावना चिन्तना तथा संभावितं संस्कृतं
सकलमेव समग्रमेव राजकं राजसमूहं विसंसर्जं गृहगमनाय निदेशं दत्तवान् । उत्थायोत्थानं कृत्वा तत्क्षणं त-
त्कालं कृतं विहितमुत्तम्भितं नियन्त्रितं तुङ्गतरमुखैस्तरं यत्तोरणं तत्रावद्धा चन्दनमाला यस्मिन् । उभये-
ति । उभयपार्श्वयोर्वामदक्षिणयोः स्थापितो विन्यस्त उर्ध्वं पल्लवो मुखे यस्यैवंभूतः पूर्णहेमकलशो यस्मिन् ।
द्वारात्प्रभृति प्रतोल्या आरभ्य सिक्तः सिञ्चितो मृष्टः शोषितो भूमिभागो यस्मिन् । अन्तर्बहिश्च प्रकीर्णोऽव-
ध्वस्तः सुरभिकुसुमानां सुगन्धपुष्पाणां प्रकरः समूहो यस्मिन् । इतस्ततः संचरता भ्रमता कर्मान्तिकलोकेन
सेवकजनेन गृहीतो विविधोऽनेकविधो भृङ्गारः कनकालुका यस्मिन् । मणीति । मणिखचितानि चामराणि
वालव्यजनानि, तालवृन्तानि व्यजनानि, रत्नानां मणीनां पादुका 'पावडी' इति प्रसिद्धा । एता आदौ यस्मिन्ने-
तादृशमुपकरणमुपस्करः पाणौ हस्ते यासामेवंविधाभिर्वारवनितामिर्वेश्याभिराकीर्णं भृतम् । वितानेति । वितान-
मुल्लोचस्तस्य तलमधोभागस्तत्र वर्तिना मदस्य दानस्य य आमोदः परिमलस्तेन अधिवासितं सुरमीकृतं
दिश आननं येनैवंभूतेन राजहस्तिना नृपकरिणा गन्धमादनेन सनाथीकृतं सहितमेकपार्श्वं यस्मिन् । अपरपार्श्वे-
ऽपि तदितरपार्श्वेऽपि कल्पितं विरचितमिन्द्रायुधस्यावस्थानमुपवेशनस्थलं यस्मिन् । उपवाहयितुं
योग्या उपवाह्या याः करेणुका हस्तिन्यस्ताभिराक्रान्तं व्याप्तं बाह्याङ्गणं यस्मिन् । अशेषेति । अशेषाणि स-
मग्राणि यानि द्वाराणि तेष्ववहितः स्थापितो बहुवेत्तललोको यस्मिन् । महत्त्वादायतलाद्गम्भीरतयालब्धमध्य-
तथानेके ये सत्त्वाः प्राणिनस्तेषां शरणतयाश्रयतया च महाजलनिधिं महासमुद्रमनुकुर्वाणं विडम्बमानम् ।
तत्सादृश्यादिति भावः । तदेव दर्शयन्नाह—**तथा हीति** । सह वेलावनेन वर्तमानमिव । केन । यामावस्थिता-
श्वतृक्किकास्थिता या अनेककरिघटास्तासां परिकरेणोपस्करेण । उच्चैस्त्वसाम्यात्करिघटानां वनसाम्यम्,

चागृहीतप्रतिकर्मतया मलिनवेशाभिरुद्विग्नदीनमुखीभिरितस्ततो वराङ्गनाभिर्यामिकलोकेन कर्मान्तिकैश्च प्रणम्यमानस्तूष्णीमिवालोककारकेणेवै मदामोदेनावेदिते निसृष्टशून्यदृष्टिगन्धमादने शनैःशनैर्वासभवनमयासीत् । तत्र चावनीतसमायोगो विमुच्यानि शयनीये तरु-तालवृन्तानिलेन संवीज्यमानोऽङ्गसंवाहकारिभिश्च शनैःशनैरपनीयमानागमनखेदः सकल-रजनीप्रजागरखिन्नोऽपि चाप्राप्तनिद्रासुखो दुःखासिकया पुनरपि दुःखान्तरहेतुं चिन्तामेवा-विशत्—‘यदि तावदप्रतिमुक्तस्तातेनाम्बया वा महति शोकार्णवे निक्षिप्यै तौ तनयविरह-शोकविक्रवं तातं शुक्रनासमम्बां च मनोरमामनाश्वास्यास्मादेव प्रदेशाद्गच्छामि, तदा मयापि वैशम्पायनस्यानुकृतं भवति । निवृत्य पुनर्गमने चामुक्तिपक्षमाशङ्कते मे ह्यम् । तत्किं करोमि । अथर्वास्थाय एवाप्रतिमुक्तिशङ्का मे प्रियसुहृदात्मानं मां च परित्यजताप्यपरेण प्रकारेण गमनमुत्पादयता कादम्बरीसमीपगमनोपायचिन्तापर्याकुलमतेरुपकृतमेव । तदधुना वैशम्पायनप्रत्यानयनाय यान्तं न तातो नाम्बापि नार्यशुक्रनासोऽपि निवारयितुं शक्नोति

मानमिव । कैः कुसुमानां पुष्पाणां प्रकरैः समूहैः । हरिभिव कृष्णमिव । अनन्तः संख्यातुमयोग्यो यो भोगस्तस्य परिकरः परिवारो यस्मिन् । हरिपक्षेऽनन्तस्य शेषनागस्य भोगः शरीरं तदेव परिकरो यथेत्यर्थः । एवंविधं का-यमनामविशत् । प्रवेशं चकारेत्यर्थः । प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वा चागृहीतमनात्तं प्रतिकर्माङ्गसंस्कृतं याभि-स्तासां भावस्तत्ता तथा मलिनः श्यामो वेधो नेपथ्यं यासां ताभिः । उद्विग्नमुद्वेगं प्राप्तमत एव दीनं खलपतया दृश्यमानं मुखं यासामेवंविधाभिः । इतस्ततः संचरद्विरिति शेषः । वराङ्गनाभिवरयोषिद्विर्यामिकलोकेन चतुष्किकास्थितजनेन कर्मान्तिकैश्च दासादिभिश्च प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणस्तूष्णीमिव जोपमिवालोककार-केण जनोत्सारकवेत्रिणा मदो दानं तस्यामोदेन परिमलेन चावेदिते ज्ञापिते गन्धमादने गजविशेषे निसृष्टा दत्ता-शून्योपयोगरहिता दृष्टिर्दृश्येनैवभूतः शनैःशनैर्मन्दं मन्दं वासभवनं वासगृहमयासीदगमत् । तत्रेति । तस्मि-न्वासभवनेऽपनीतो दूरीकृतः समायोगः संबन्धः । अन्येषामिति शेषः । येनैवभूतोऽङ्गानि हस्तपादादीनि विमु-च्य । तत्प्रयोजकप्रयत्नाभावादिति भावः । शयनीये शय्यायां तरुणां वृक्षाणां तालवृन्तानि व्यजनानि तेषामनि-लेन वायुना संवीज्यमान उद्धूयमानोऽङ्गस्य शरीरस्य संवाहः संमर्दस्तत्कारिभिस्तत्करणशीलैश्च । शनैःशनैर्मन्दं-मन्दमपनीयमानो दूरीक्रियमाण आगमनखेदो यस्यैवभूतः सकला समग्रा या रजनी तस्यां प्रजागरो जागरणं तेन खिन्नोऽपि खेदं प्राप्तोऽपि दुःखेन कृच्छ्रेणासिकावस्थानं तथा प्राप्तं निद्रासुखं येनैवंविधः पुनरपि द्वितीयवा-रमप्येकस्माद्दुःखादन्यानि दुःखानि दुःखान्तराणि तेषां हेतुं निदानभूतां चिन्तां मानसीव्यथामविशत्प्रविष्टो-ऽभूत् । यदीति । तावदादौ तातेन तारापीडेनाम्बया विलासवत्या वाप्रतिमुक्तोऽविसृष्टस्तौ मातृपितरौ महति गरिष्ठे शोकार्णवे शुक्रसमुद्रे निक्षिप्य पातयित्वा । तनयेति । तनयस्य वैशम्पायनस्य विरहो वियोगस्तस्माद्यः शोकस्तेन विक्रवं विधुरं तातं शुक्रनासमम्बां च मनोरमामनाश्वास्याश्वासनामकृत्वास्मादेव प्रदेशात्स्थानाद्यदि गच्छामि व्रजामि तदा मयापि चन्दापीडेनापि वैशम्पायनस्यानुकृतं भवति सादृश्यं कृतं स्यात् । निवृत्त्यं

माम् । गतश्च वैशम्पायनसहितस्तेनैव पार्श्वेन पुरस्ताद्गमिष्यामि ।' इति निश्चित्य तत्कालकृतं वैशम्पायनवियोगदुःखं परिणामसुखमौषधमिव बहु मन्यमानो मुहूर्तमिव स्थित्वा विश्रान्तः सुखितैरङ्गैरापूरिते तृतीयार्धयामशङ्के शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत् । उत्थाय च यत्रैव कादम्बरी तत्रैव वैशम्पायन इति स्वधैर्यावष्टम्भेनैव संस्तभ्य हृदयं शून्यान्तरात्मा पुनरेव संवर्गिताशोपराजलोकः शरीरस्थितिमकरोत् । कृताहारश्चान्तर्ज्वलतो मदनानलस्य वैशम्पायनविरहशोकाग्नेश्च बहिरपि संतापदानाय साहायकमिव कर्तुमुपरिस्थितश्चातिकष्टमष्टास्वपि दिक्षु युगपत्प्रसारितकरः करोम्ययत्नेनैव संतापमित्याकलय्येव गगनतलमध्यमारूढे सवितरि आतपव्याजेन रजतद्रवमिवोत्तप्तमुद्गरि रश्मिजाले, निर्भिद्य विशन्तीष्विव शरीरमातपकणिका, पुञ्जमानप्राणिसंघातासु तलप्रवेशात्संकटायमानासु पादपच्छायासु बहिरालोकयितुं चाप्यपारयन्तीषु दृष्टिषु, ज्वलत्स्वदिक्षु खेषु, दुःस्पर्शासु भूमिषु, निःसंचारेषु पथिषु, संकटप्रपाकुटीरोदरोदपीतिपुञ्जितेष्वध्वन्येषु, नाडिधमश्वासातुरेषु खनीडावस्थायिषु पत्ररथेषु, पल्वलान्तर्जलप्रवेशितेषु महिषवृन्देषु, अरविन्ददलशकलकिंजल्कविच्छुरितमिच्छाविलोडि-

निवारयितुं प्रतिषेधयितुं शक्नोति समर्थो भवति । गतश्चेति । तत्र प्राप्तश्च वैशम्पायनसहितस्तेनैव पूर्वपरिशीलितेन पार्श्वेन वामदक्षिणयोरन्यतरेण पुरस्तादग्रे गमिष्यामि त्रजिष्यामि इति निश्चित्य निधयं कृत्वा तत्कालकृतं तदावविहितं वैशम्पायनस्य वियोगदुःखं विरहकृच्छ्रमौषधमिव, अर्थात्कटुकमैपज्यमिव, परिणामे प्रान्ते सुखं सौख्यकृद्बहु यथा स्यात्तथा मन्यमानो जानानो मुहूर्तमिव षट्काद्वयसहशमिव स्थित्वा विश्रान्तो विश्रामं गतः सुखितैः सुखं प्राप्तैरङ्गैस्तृतीयोऽर्धो यस्मिन्नेवंविधो यो यामः प्रहरस्तस्य शङ्के जलज आपूरिते वादिते सति शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठदुत्थितो बभूव । उत्थाय चोत्थानं कृत्वेव यत्रैव यस्मिन्नेव स्थले कादम्बरी तत्रैव तस्मिन्नेव प्रदेशे वैशम्पायन इति स्वधैर्यावष्टम्भेनैव स्वीकृत्यसत्त्वावलम्बनेनैव हृदयं चेतः संस्तभ्य संस्तम्भेन कृत्वा शून्योऽन्तरात्मा चेतो यस्य स तथा पुनरेव द्वितीयवारमेव संवर्गित एकीभूतोऽशेषः समग्रो राजलोको यस्यैवंभूतः शरीरस्थितिं देहपालनामकरोदकल्पकयत् । कृतो विहित आहारो भोजनं येनैवंविधश्च सन्मदनानलस्य कामवह्नेरन्तर्मध्ये ज्वलतः प्रज्वलतः सतो वैशम्पायनस्य विरहो वियोगस्तस्माच्च शोकः शुक्ल एवाग्निर्वह्निस्तस्य च बहिरपि ज्वलतः सतः संतापदानाय तप्तिवितरणाय साहायकमिव साहाय्यमिव कर्तुं विधातुमुपरिस्थितश्चातिकष्टमतिकृच्छ्रमष्टास्वपि दिक्षु युगपदेकवारं प्रसारितकरो विस्तारितकिरणोऽयत्नेनैवाप्रयासेनैवाहं संतापं करोमीत्याकलय्येवाकलनां कृत्वेव गगनतलमध्यं सवितरि सूर्य आरूढे प्राप्ते सति, आतपव्याजेनालोकमिषेणोत्तप्तमुष्णीकृतं रजतद्रवमिव रूप्यरसमिव रश्मिजाले किरणसमूह उद्गिरत्युद्गमति सति, शरीरं देहं निर्भिद्य द्विधा कृत्वा विशन्तीष्विव प्रवेशं कुर्वन्तीष्विवातपकणिकासु सत्सु, पुञ्जमानः संघातीक्रियमाणः प्राणसंघातो जीवसमूहो यास्वेवंविधासु पादपच्छायासु तलप्रवेशादधोगमनात् । किरणानामिति शेषः । संकटायमानासु संकीर्णायमानासु सत्सु, बहिरप्यालोकयितुं वीक्षितुं दृष्टिषु नेत्रेष्वपारयन्तीष्वशक्नवतीषु सत्सु, ज्वलत्स्व दिक्षु खेष्ववाशाननेषु सत्सु, दुर्दुःखेन स्पर्शो यासामेवंविधासु भूमिषु

तोऽनुवृत्तिविसकाण्डच्छेददन्तुरं निपानसरःपङ्कमारोहत्सु करियूथेषु, रक्तामरसकान्तिषु ललनाकपोलोपान्तेषु, दलितमुक्ताक्षोदानुकारिणीषु विराजमानासु धर्मजलकणिकावलीषु, स्मर्यमाणायां ज्योत्स्नायां गृह्यमाणेषु तुषारगुणेषु, वाञ्छ्यमाने पयोदकालाभ्यागमे, अभ्यर्थ्यमाने दिवसपरिणामे प्रदोषदर्शनाकाङ्क्षिषु हृदयेषु उत्थाय सरस्तीरकल्पितमनवरतापतज्जलासारसेकनिवारितोष्णकरकिरणसंतापम्, एकसंतानावलीधारवर्षवेगवाहिन्या निर्झरिष्वेव कुल्यया परिक्षिप्तम्, अन्तरालम्बितजलजम्बूप्रवालहितान्धकारम्, आमुक्तकुसुमपल्लवलावृताखिलस्तम्भसंचयम्, आमोदमानसरसस्फुटितारविन्दराशिदत्तप्रकरम्, आकीर्णसरसविसर्काण्डम्, अकाण्डकल्पितप्रावृट्कालमितस्ततो वर्षन्तीभिः शैवलप्रवालमञ्जरीभिः, जलदेवताभिरिव, सद्यःस्नानार्द्रचिकुरहस्ताभिरुपगृहीतसुरभिकोमलजलार्द्रकाभिरनाशयानचन्दनाङ्गरागहारिणीभिर्हारवलयमात्राभरणाभिरवतंसितवालशैवलप्रवालभिर्मृणालतालवृन्तकर्पूरपटवासह-

किञ्चलकं च केसरं ताभ्यां विच्छुरितं कर्षुरितमिच्छया विलोडितेन मथनेनोद्भूतानि यानि विसकाण्डानि तेषां छेदास्तैर्दन्तुरं मनोहरमेतादृशं निपानसरो 'निवाण' इति लोके प्रसिद्धं यत्सरस्तटाकं तस्य पङ्कं कर्दमं करियूथेषु हस्तिवृन्देष्वारोहत्सु प्रविशत्सु सत्सु, रक्तं यत्तामरसं कमलं तद्वत्कान्तिर्येषामेवंविधेषु ललनानां कपोलानामुपान्तेषु समीपेषु सत्सु । दलितेति । दलिता भ्रदिता या मुक्ता मौक्तिकानि तासां क्षोदधूर्णं तदनुकारिणीषु तत्सादृश्यकरणशीलासु धर्मजलस्य प्रस्वेदस्य कणिकानामावलीषु श्रेणिषु विराजमानासु शोभमानासु सत्सु ज्योत्स्नायां चन्द्रिकायां स्मर्यमाणायां स्मृतिगोचरीक्रियमाणायां सत्यां तुषारगुणेषु हिमगुणेषु गृह्यमाणेषु सत्सु, पयोदकालस्य प्रावृट्समयस्याभ्यागम आगमने वाञ्छ्यमान ईप्स्यमाने सति, दिवसस्य वासरस्य परिणामेऽवसानेऽभ्यर्थ्यमाने प्रार्थ्यमाने सति, प्रदोषो यामिनीमुखं तस्याकाङ्क्षिषु वाञ्छकेषु हृदयेषु मनःसु सत्सु, उत्थायोत्थानं कृत्वा जलमण्डपमयासीदिति दूरेणान्वयः । जलमण्डपं विशेषयन्नाह—सर इति । सरसस्तटाकस्य तीरं तटं तस्मिन्कल्पितं विहितमनवरतं निरन्तरमापतन्क्षरन्त्यो जलासारो वेगवद्बुद्धिस्तेन सेकः सिञ्चनं तेन निवारितो दूरीकृत उष्णकरस्य सूर्यस्य किरणसंतापो येन स तम् । एकसंतानानामेकपरम्पराणामावलीभिर्यां धारावर्षस्तस्य वेगं वहन्तीत्येवंशीलया निर्झरिष्वेव नद्येव कुल्यया सारिण्या परिक्षिप्तं वलयितम् । अन्तरेति । अन्तरा मध्य आलम्बितानि जलजम्बूप्रवालानि वेतसकिसलयानि तैराहितः स्थापितोऽन्धकारो यस्मिन् । आमुकेति । आमुक्ता मुकुलकुसुमपल्लवा याभिरेवंविधा या लता वक्ष्यस्ताभिरावृत आच्छादितोऽखिलस्तम्भसंचयः समग्रस्थूणासमूहो यस्मिन् । आमोदेति । आमोदमानानि विदूरगगन्धवन्ति सरसानि रसोपयुक्तानि स्फुटितानि विकसितानि यान्यरविन्दानि कमलानि तेषां राशिः समूहस्तस्य दत्तः प्रकरो निवहो यस्मिन् । आकीर्णेति । आकीर्णानि व्याक्षिप्तानि सरसविसकाण्डानि मृणालसमूहानि यस्मिन् अकाण्डेऽप्रस्तावे कल्पितः कृतः प्रावृट्कालो वर्षासमयस्तमिव । काभिः । शैवलानि तेषां प्रवालमञ्जर्यः कि-

रिचन्दनचन्द्रकान्तमणिदर्पणाद्युपकरणपाणिभिर्वह्नीभिर्वाराङ्गनाभिरुपेतम्, परिभवस्थानमिव निदाघसमयस्य, निदानमिव शीतकालस्य, निवेशमिव वारिवाहानाम्, तिरस्कारमिव रविकिरणानाम्, हृदयमिव सरसः, सहायमिव हिमगिरेः, स्वरूपमिव जडिम्बः, आवासमिव विभावरीणाम्, प्रत्याघातमिव दिवसस्य जलमण्डपमयासीत् । तत्र चातिरम्यतया क्षुभितमकरध्वजोत्कलिकासहस्रविषमं जलासारशिशिरतया संधुक्षितसुहृद्विद्योगानलं महासमुद्रमिव गम्भीरं तं दिवसमेकाकी कैथंकथमपि स्वधैर्ययानपात्रेणालङ्घयत् । लोहितायमानातपेच सायाहे निर्गत्य बहुलगोमयोपलेपहरिते मन्दमन्दमारुताहतोत्तरलायमानधवलकुसुमप्रकरशोभिनि वासुभवनाङ्गणे क्षणमिवास्थाने समासन्नपार्थिवैः सह वैशम्पायनालापेनैव 'स्थित्वा द्वितीय एव यामे चलितव्यम् । सज्जीकुरुत साधनम्' इत्यादिश्य बलाध्यक्षमृक्षोदय एव विसर्जिता-शेषराजलोको वासभवनमध्यवसत् । अथातिचिरान्तरितोजयिनीदर्शनोत्सुको विनापि प्रयाणनान्ध्या सकल एव कटकलोकः संश्रृत्य प्रावर्तत गन्तुम् । आत्मनाप्यलब्धनिद्राविनोदो-

याभिः । **मृणालेति** । मृणालानि विसानि, तालवृन्तानि व्यजनानि । कर्पूरो हिमवाल्मुका, पटवासः पिष्टातः, हरिचन्दनं चन्दनम्, चन्द्रकान्तमणयश्चन्द्रमणयः, दर्पणो मुकुरः, एत आदौ येषामेतादृशमुपकरणमुपस्करः पाणौ हस्ते यासां ताभिः । **परीति** । निदाघसमयस्योष्णकालस्य परिभवस्थानमिव पराभवस्थलमिव । शीतकालस्य शिशिरसमयस्य निदानमिव कारणजीव । वारिवाहानां मेघानां निवेशमिवाश्रममिव । रविकिराणां सूर्यकिरणानां तिरस्कारमिव न्यक्कारमिव । **हृदयमिति** । सरसस्तटाकस्य हृदयमिव मध्यमिव । सहायमिव सखायमिव हिमगिरेस्तुहिनाचलस्य । क्वचित् 'सहोदरमिव' इति पाठः । तत्र भ्रातरमिवेत्यर्थः । जडिम्बो जडतायाः स्वरूपमिव स्खलक्षणमिव । विभावरीणां रजनीनामावासमिव गृहमिव । दिवसस्य वारसस्य प्रत्याघातमिव प्रहारमिव जलमण्डपमयासीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **तत्र चेति** । तस्मिन्स्थलेऽतिरम्यतया-तिमनोहरतयैकाग्र्यसहायस्तं दिवसं कथंकथमपि महता कष्टेन स्वं स्वीकृत्य यदर्थं तदेव यानपात्रं बाहनं तेनालङ्घयदुलङ्घितवान् । दिवसं विशेषयन्नाह—**क्षुभितेति** । क्षुभितं क्षुब्धं यन्मकरध्वजस्य कंदर्पस्योत्कलिकासहस्रमुत्कण्ठासहस्रं तेन विषमं विकटं जलस्याम्भस आसारो वेगवद्बुद्धिस्तेन शिशिरतया शीतलतया संधुक्षितः प्रकटीकर्तुमारब्धः सुहृद्विद्योगानलो मित्रविरहानलो येन स तम् । महासमुद्रमिव महाजलधिमिव गम्भीरं गभीरम् । विरहाकुलितचेतस्कल्पादप्राप्तप्रान्तमित्यर्थः । लोहितायमानो रक्तायमान आतप आलोको यस्मिन्नेतादृशे च सायाहे संध्यायां निर्गत्य गृहाद्वहिरागत्य बहुलं दृढं यद्वोभयं छगणं तेनोपलेप उपलिम्पनं तेन हरिते नीले नीलवर्णे, मन्दं मन्दं यथा स्यात्तथा मारुतेन वायुनाहतस्ताडितोऽत एवोत्तरलायमान उत्कम्पायमानो यो धवलकुसुमप्रकरः श्वेतपुष्पनिकरस्तेन शोभिनि शोभायमाने वासभवननाङ्गणे निवासगृहाजिर आस्थान आस्थानसभायां समासन्नाः पार्श्ववर्तिनो ये पार्थिवा राजानस्तैः सह वैशम्पायनस्यालापेन किंवदन्या

ऽवतरत्येव तृतीये यामे तुरगकरिणीप्रायवाहनेनानतिवहुता राजलोकेन सह विरलकटकसं-
मर्देन वर्त्मनावहत् । अथाध्वनैव सह क्षीणायां यामवत्यां रसातलादिवोन्मज्जत्सु सर्वभावेषु
उन्मीलन्तीष्विव दृष्टिषु, पुनरिवान्यथा सृज्यमाने जीवलोके विभज्यमानेषु निम्नोन्नतेषु,
विरलायमानेष्विव वनगहनेषु, संकुचत्स्विव तरुलतागुल्मेषु, गगनतलमारोहन्त्याः पदे इव
बहुललाक्षारसालोहिते दिवसश्रियोः, अवश्यायसेकान्नवपल्लव इवोद्भिद्यमाने पूर्वाशालतायाः,
कमलिनीरागदायिनि दिवसकरबिम्बे विस्पष्टे, प्रभातसमये कटकलोकेनैव सह परापतितवा-
नुजयिनीम् ।

अथ दूरत एव प्रैस्तुतिद्वन्द्वसंस्थितैश्च पुञ्ज्यमानैश्च पुञ्जितैश्चावद्धमण्डलैश्चोपविष्टैः बलि-
तैश्च दत्तकतिपयशून्यपदैश्च निर्वर्त्यमानैश्चागच्छद्भिश्चोन्मुखैश्चाधोमुखैश्चोद्वापदृष्टिभिश्च विव-
र्णदीनवदनैश्च महाकष्टशब्दमुखैश्च दुःखाधिकाहितमौनैश्च मुनिभिरपि मुमुक्षुभिरपि वीर-
रागैरपि निःस्पृहैरप्युदासीनैरपि दुर्जनैरपि स्नेहपरवशैः पितृभिरिव सुहृद्भिरिव स्निग्धबन्धु-
भिरिव च नगरीनिर्गतैरात्यापृच्छ्यमानं कथ्यमानं च विचार्यमाणं चानुभाव्यमानं च वैश-

तृतीये तार्तायीके यामे ग्रहरेऽवतरत्येवावतारं प्राप्नुयत्येव, तुरगा अध्वाः, करिण्यो हस्तिन्यः, ता एव प्रायो
वाहुत्येन वाहनं युग्यं यस्यैवंभूतेनानतिवहुता स्वल्पेन राजलोकेनोपजनेन सह विरलस्तुच्छः कटकस्य सैन्यस्य
संमर्दः संबाधो यस्मिन्नेतादृशेन वर्त्मना मार्गेणावहद्गमत् । अथेति प्रकारान्तरे । अध्वनैव मार्गेणैव सह
यामवत्यां त्रियामायां क्षीणायां सत्यां सर्वभावेषु समग्रपदार्थेषु रसातलादिव पातालादिवोन्मज्जत्सूपर्यागच्छत्सु,
दृष्टिषु दृक्षन्मीलन्तीष्विव, विकसन्तीष्विव पुनरिव द्वितीयवारमिव जीवलोकेऽन्यथान्येन प्रकारेण सृज्यमाने
निष्पाद्यमाने निम्नानि चोन्नतानि च निम्नोन्नतानि तेषु भावेषु विभज्यमानेषु पृथक्क्रियमाणेषु सत्सु, वनगहने-
ध्वरण्यगहनेषु विरलायमानेष्विवानिविडायमानेष्विव सत्सु, तरवो वृक्षाः, लता वल्लयः, गुल्मा गुच्छाः, तेषु
संकुचत्स्विव संकोचं प्राप्नुवत्स्विव, दिवसश्रियो वासरलक्ष्म्या गगनतलं व्योमतलमारोहन्त्या आरोहणं कुर्वन्त्या
बहुलो निविडो यो लाक्षारसो जतुद्रवस्तेनालोहित ईषद्रेके पदे इव चरणन्यासे इव, पूर्वाशालतायाः प्राचीवल्ग्या
अवश्यायो हिमं तस्य सेकात्सिञ्चनान्नवपल्लवे इव नवीनकिसलये इवोद्भिद्यमान उद्भेदं प्राप्यमाणे, कमलिन्या
मृणालिन्या रागदायिनि प्रीतिप्रदे दिवसकरबिम्बे सूर्यमण्डले सति विस्पष्टे, प्रभातसमये प्रत्यूपक्षणे
कटकलोकेनैव सैन्यजनेनैव सहोज्यनीं विशालां परापतितवान्प्राप्तवान् ।

अथेति । उज्जयनीगमनानन्तरं दूरत एव दविष्टादेव प्रसृतः पाणिः प्रसृतिस्तस्या द्वन्द्वेन संस्थितैरुर्ध्व-
दमैर्नियोजिताजलिभिरित्यर्थः । पुञ्ज्यमानैः संधीक्रियमाणैश्च पुञ्जितैः संधीकृतैश्चावद्धं कृतं मण्डलं यैरेवंविधै-
श्चोपविष्टैर्निपणैश्च बलितैर्गतैश्च दत्तानि कतिपयानि कियन्ति शून्यपदानि यैरेवंभूतैश्च निर्वर्त्यमानैः पश्चादा-
गच्छद्भिश्चागच्छद्भिः समागच्छद्भिश्चोन्मुखैरुर्ध्वानेनैश्च, अधोमुखैर्नाचैर्मुखैश्च, उर्ध्वं वाष्पो यास्वेवंविधा दृष्टयो

म्पायनवृत्तान्तमेव समन्ताच्छुश्राव । शृण्वंश्च चकार चेतसि—‘बाह्यस्य तावज्जनस्येयमीदृशी
समवस्था किं पुनर्येनासावङ्केन लालितः संवर्धितो वा बालचाटवोऽस्यानुभूताः । तदतिकष्टं
मे वैशम्पायनेन विना तातस्य शुकनासस्याम्बाया मनोरमाया वा दर्शनम्’ इत्येवं चिन्तयन्ना-
सानिहितोद्वाष्पदृष्टिरदृष्टसर्ववृत्तान्त एव विवेशोज्जयिनीम् । अवतीर्थ च स राजकुलद्वारि प्र-
विशन्नेवार्यशुकनासभवनं सह देव्या विलासवत्या गतो राजेति शुश्राव । श्रुत्वा च निर्वर्त्य
तैलैव जगाम । गच्छंश्च समीपवर्ती ‘हा वत्स वैशम्पायन, अद्यापि मदङ्कलालनोचितो बाल
एवासि । कथं त्वमेकाकी व्यालशतसहस्रभीषणे निर्मानुषे तस्मिन्शून्यारण्ये स्थितः । केनै
तत्रापि सर्वसत्त्वव्याघातकारिणी शरीररक्षा कृता । केनै वैपम्यप्रतिपन्थिनी शरीरस्थितिः
संपादिता । केन निद्रासुखदायि शयनीयमुपकल्पितम् । कस्त्वयि बुभुक्षिते वृषिते सुपुंसति
वा दुःखितो समोत्सङ्गमुत्सृज्य । समानसुखदुःखा वधूरपि न पुत्रक, त्वयोपात्ता । आगत-
मात्रस्यैव ते पितरर्मनुज्ञाप्यात्यर्थं वधूमुखमालोकयिष्यामीति यन्मया चिन्तितं केवलं तन्मे
मन्दपुण्याया न संपन्नम् । अपरं तवापि दर्शनं दुर्लभं भूतम् । वत्स, यत्र तेऽवस्थातुमभिरु-
चितं नयस्व तत्रैव मामपि पितरं विज्ञप्य । त्वामपश्यन्ती न जीवामि । तात, त्वयाहं शैश-

समन्तात्सर्वत्र शुश्रावाकर्णयामास । शृण्वंश्चेति चेतसि चित्ते चकार । बाह्यस्य बहिःस्थस्य तावज्जनस्य लोकस्ते-
दृशी समवस्था दशा, येनासौ वैशम्पायनोऽङ्केन क्रोडेन लालितः पालितः संवर्धितो वृद्धि प्रापितः । अस्य वैश-
म्पायनस्य बालचाटवः शिशुचाटवः । ‘चटु चाटु प्रियप्रायम्’ इति हैमः । अनुभूता अनुभवविषयीकृतास्तेषां
किं पुनर्भण्यते । तत्तस्माद्धेतोर्मे मम वैशम्पायनेन विना तातस्य शुकनासस्य अम्बाया मनोरमाया वा दर्शनम-
वलोकनमतिकष्टमतिकृच्छ्रम् । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन्ध्यायन्नासायां गन्धज्ञायां निहिता स्थापितोद्वाष्पा
दृष्टिर्धेन अदृष्टोऽनिरीक्षितः सर्ववृत्तान्तो येनैवंभूत एवोज्जयिनीं विशालां विवेश प्रविष्टवान् । अवतीर्थावरोहणं
कृत्वा च स चन्द्रापीडो राजकुलद्वारि नृपकुलप्रतोल्यां प्रविशन्नेव प्रवेशं कुर्वन्नेवार्यशुकनासभवनं विलास-
वत्या सह राजा तारापीडो गत इति शुश्रावाकर्णयामास । श्रुत्वाकर्ण्य च निर्वर्त्य व्यावृत्त्य तत्रैवार्यशुकनास-
भवन एव जगाम गतवान् । गच्छन्ब्रजंश्च समीपवर्ती निकटस्थो विलासवत्या देव्या स्वयं संस्थाप्यमानां
निवार्यमाणामपि मनोरमामेतान्यन्यानि च वचनानि विप्रलपन्तीं श्रुवन्तीमर्थोपादिति दूरेणान्वयः । इति-
शोखमाह—‘हा वत्सेति । हा इति खेदे । हे वत्स वैशम्पायन, अद्यापि सांप्रतमपि मदङ्के क्रोडे लालनं
तत्रोचितो योग्यो बाल एवासि । कथं त्वमेकाक्यसहायो व्यालानां सर्पाणां शतसहस्रं लक्षं तेन भीषणे भैरवे
निर्मानुषे मनुष्यवर्जिते तस्मिन्पूर्वोक्ते शून्यारण्ये ग्रामादिरहितकान्तारे स्थितः । केन तत्रापि शून्यारण्येऽपि
सर्वसत्त्वानां समग्रप्रणिनां व्याघातं प्रतिबन्धं करोतीत्येवंशीला शरीररक्षा कृता विहिता । केन विषमस्य भावो
वैषम्यं तस्य प्रतिपन्थिनी शत्रुभूता शरीरस्थितिः संपादिता निष्पादिता । केन निद्रायाः सुखं सौख्यं ददातीत्ये-
वंशीलं यच्छयनीयं शयनस्थलमुपकल्पितम् । त्वयि वैशम्पायने बुभुक्षिते क्षुधिते, वृषिते पिपासिते, सुपुंसति
वा दुःखितो समोत्सङ्गमुत्सृज्य । समानसुखदुःखा वधूरपि न पुत्रक, त्वयोपात्ता । आगत-
मात्रस्यैव ते पितरर्मनुज्ञाप्यात्यर्थं वधूमुखमालोकयिष्यामीति यन्मया चिन्तितं केवलं तन्मे
मन्दपुण्याया न संपन्नम् । अपरं तवापि दर्शनं दुर्लभं भूतम् । वत्स, यत्र तेऽवस्थातुमभिरु-
चितं नयस्व तत्रैव मामपि पितरं विज्ञप्य । त्वामपश्यन्ती न जीवामि । तात, त्वयाहं शैश-

वेऽपि नावमानिता, कुतस्तवेयमेकपद एवेदृशी निष्ठुरता जाता । आ जन्मनः प्रभृति न दृष्ट-
मेव यस्य कुपितमाननम्, तस्य ते कुतोऽयमेवंविधो मग्न्यकस्मादेव कोपो यदेवं परित्यज्य
स्थितोऽसि । गतोऽप्यागच्छ । शिरसा प्रसादयामि त्वाम् । कोऽपरोऽस्ति मे । देशान्तरपरि-
चयान्मुक्तो नामास्मासु स्नेहः । क्षणमप्यनन्तरितदर्शनस्य चन्द्रापीडस्योपरि कथं तवेदृशी
निःस्नेहता जाता । तात न भद्रं त आपतितम् । सर्व एव सुखं स्थापनीयो गुरुजनो दुःखं
स्थापितः । न जानाम्येवं कृत्वा किं त्वया प्राप्तव्यम् ।' एतानि चान्यानि चान्तर्भवनगतां
प्रत्यग्रतनयविरहे विह्वलां स्वयं देव्या विलासवत्या संस्थाप्यमानामपि मनोरमां विप्रलपन्तीम-
श्रौषीत् । तेन चातिकरुणेन तत्प्रलापविषेण विह्वल इव निद्रागमेनेव घूर्णमानो निश्चेतनताम-
नीयत । कथंकथमपि सहजसत्त्वावष्टम्भेनैव संस्तम्भितात्मा प्रविश्य पितुरपि लज्जमानो व-
दनमुपदर्शयितुमधोमुख एव निस्पन्दसर्वाङ्गेण मन्दराद्रिणेव शुकनासेन सह मथनावसानस्ति-
मितमिव महार्णवं प्रणम्य पितरं दूरत एवोपाविशत् । उपविष्टं च तं क्षणमिव दृष्ट्वा राजान्त-
र्वाष्पभरगर्दूदेन ध्वनिनाभ्यर्णवर्ष इव जलधरोऽभ्यधात्—'वत्स चन्द्रापीड, जानामि ते स्व-
जीवितादपि समभ्यधिकां आतुरपरि प्रीतिम् । पीडा च सुखैकहेतोर्वल्लभजनोद्वासंभाव्या-

त्वामपश्यन्त्यनवलोकयन्ती न जीवामि न प्राणिमि । 'तातः पितरि पुत्रेपि' इत्युक्तत्वात् हे तात हे पुत्र,
त्वया भवताहं मनोरमा शैशवेऽपि शिशुत्वेऽपि नावमानिता नावगणिता । तव भवत इयमेकपद एव सहसैव
कुतो निष्ठुरता कठिनता जाता प्रादुर्भूता । यस्य भवतः कुपितं कोपं प्राप्तमाननं मुखमा जन्मनः प्रभृति जन्म-
दिनादारभ्य न दृष्टमेव न निरीक्षितमेव, तस्य ते तवाकस्मादेव निर्निमित्तादेव मयि विषय एवंविध एतादृशोऽयं
कोपः कुतः । यद्यस्माद्धेतोरेवं पूर्वोक्तप्रकारेण परित्यज्य विहाय स्थितोऽसि । त्वं गतोऽपि सन्नागच्छेहि । त्वां
भवन्तं शिरसा मस्तकेन । पादपतनेनेत्यर्थः । प्रसादयामि प्रसन्नीकरोमि । अपरोऽन्यः को मे ममास्ति । नामे-
ति कोमलामन्त्रणे । एकस्माद्देशादन्यो देशो देशान्तरं तस्य परिचयः संस्तवस्तत्सादस्मासु मनोरमाप्रभृतिषु
स्नेहः प्रेम मुक्तस्त्यक्तः । क्षणमपि समयमप्यनन्तरितमव्यवहितं दर्शनं यस्यैवंविधस्य चन्द्रापीडस्योपरीदृशी
कथं तव निःस्नेहता निःप्रेमता जाता प्रादुर्भूता । तात पुत्र, ते तव भद्रं कल्याणं नापतितं न जातम् । सर्व
एव दुःखं स्थापितो गुरुजनः सुखं स्थापनीयः । एवं कृत्वैवं विधाय किं त्वया प्राप्तव्यं प्रापणीयम्, एवमहं
न जानामि नाकलयामि । अन्तर्भवनं मध्यगृहं तत्र गतां प्राप्तां प्रत्यग्रो नवीनो यस्तनयविरहः सुतवियोगस्तेन
विह्वलां विधुराम् । मनोरमाया विशेषणे । मनोरमां विप्रलपन्तीमश्रौषीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तेनेति ।
तेन पूर्वोक्तेनातिकरुणेनातिदीनेन तस्य मनोरमायाः प्रलापविषेण विलापरूपगर्गलेन विह्वल इव विधुर इव
निद्रागमेनेव प्रमीलागमेनेव घूर्णमानो निश्चेतनतामनीयताप्राप्यत । कथंकथमपि महता कष्टेन सहजं निस-
र्गजं यत्सत्त्वं धैर्यं तस्यावष्टम्भेनैवाश्रयणेनैव संस्तम्भित आत्मा येन बन्धूतः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा पितुरपि जन-

यासमुत्पद्यते । तथैव हि न किञ्चिन्न क्रियते । तज्जन्मनः स्नेहस्य वयसः शीलस्य श्रुतस्य गुरुजनानुशासनस्य विनयाधानस्य च सर्वस्यैवानुचितमिमं भ्रातुः सुहृदश्च ते वृत्तान्तमाकर्ण्य त्वद्दोषमाशङ्कते मे हृदयम् ।' इत्येवंवादिनो नरपतेर्वचनमाक्षिप्य युगपच्छोकामर्षाभ्यामन्धकारिताननः प्रावृट्कारम्भ ईव तडिल्लतादुष्प्रेक्ष्यो विस्फूर्जितेनैव स्फुरिताधरेण शुकनासोऽब्रवीत्—देव, यदि चन्द्रमस्यूष्मा, दहने चातिशीतलत्वम्, अंशुमालिनि वा तमः, तमस्विन्यां वा दिवसः, महोदधौ वा शोषः, क्षितेरधारणं वा शोषे, परार्थानुद्यमो वा साधोः, अप्रियवचननिर्गमो वा स्वजनमुखात्संभाव्यते, ततो युवराजेऽपि दोषः । तत्किमेवमेवानिरूप्य तस्यानात्मजस्य मूढप्रकृतेर्दुर्जातस्य राजापथ्यकारिणो मातृपितृघातिनो मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य कर्मचण्डालस्य महापातकिनः कृते कृतयुगावतारयोग्यमात्मनोऽपि गुणवन्तमत्युदारचरितं चन्द्रापीडमेवं संभावयति देवः । न ह्यतः परमपरं कथं तमं किञ्चिदपि पीडाकारणम्, यद्गुणेषु वर्तमानो दोषेषु संभाव्यत इतरजनेनापि । किं पुनर्गुरुजनेन । यो गुणी गुणैरेवोपाधनीयः । कस्यापस्यात्मा गुणवाननेन ज्ञापनीयः । अपि च जन्मनः प्रभृति देवस्य देव्या विलासवत्याश्चाङ्क-

तप्रयासं यथा स्यात्तथोत्पद्यते संजायते । तथैव तेन प्रकारेणैव । हीति निश्चितम् । किञ्चिन्न क्रियते । अपि तु सर्वं क्रियत एव । यथैव प्रीतिस्तथैव दुःखमपि बलभजनादेवातर्कितं जायत इति भावः । तत्तस्माद्धेतोस्ते तव भ्रातुर्बान्धवस्य सुहृदो मित्रस्य च वृत्तान्तमुदन्तमाकर्ण्य श्रुत्वा त्वद्दोषं त्वद्गुण्यं मे मम हृदयं चेत आशङ्कत आरेकते । कीदृशं त्वद्दोषम् । जन्मन उत्पत्तेः, स्नेहस्य प्रेम्णः वयसोऽवस्थायाः, शीलस्य स्वभावस्य, श्रुतस्य ज्ञानस्य, गुरुजनानुशासनस्य गुरुशिक्षायाः, विनयाधानस्य प्रश्रयस्थापनस्य सर्वस्यैव समप्रस्यैवेममनुचितमयोग्यम् । इत्येवंवादिनो ब्रुवतो नरपते राज्ञो वचनं वाक्यमाक्षिप्य निराकृत्य युगपत्समकालं शोकः शुक, अमर्ष ईर्ष्या, ताभ्यामन्धकारितमन्धकारवदाचरितमाननं मुखं यस्यैवंभूतो विस्फूर्जितेन दीप्तिमता स्फुरितः कम्पितो योऽधर ओष्ठस्तेन शुकनासोऽब्रवीद्वोचत् । स्फुरितसाधर्म्यादाह—तडिल्लता विद्युल्लता तया दुष्प्रेक्ष्यो दुरालोकनीयः प्रावृट्कारम्भ इव वर्षाप्रारम्भ इव । किमुवाचेत्याह—देवेति । हे देव, यदि चन्द्रमसि चन्द्र ऊष्मा तापः, दहनेऽस्मावतिशीतलत्वमतिशिशिरत्वम्, अंशुमालिनि सूर्ये वा तमोऽन्धकारम्, तमस्विन्यां त्रियामायां वा दिवसः, महोदधौ समुद्रे वा शोषो जलनाशः, शोषेऽनन्ते क्षितेः पृथिव्या अधारणमवहनम्, साधोः सज्जनाद्वा परस्यान्यस्यार्थः कृत्यं तत्रानुद्यमोऽनुयोगः, स्वजनमुखादात्मीयलोकवदनादप्रियवचनस्यानिष्टवाक्यस्य निर्गमो निःसरणम् । एतेभ्यो यद्येतानि संभाव्यन्ते संभावनाविषयीक्रियन्ते, ततो युवराजेऽपि चन्द्रापीडेऽपि दोषः संभाव्यते । तत्किमेवमेवानिरूप्याज्ञात्वा नात्मानं जानातीत्यनात्मज्ञस्तस्य मूढा प्रकृतिः स्वभावो यस्य स तस्य दुर्जातस्य दुर्भवस्य राज्ञो नृपस्यापथ्यकारिणो हितविघातिनो मातृपितृघातिनो जननीजनकविध्वंसिनो मित्रद्रुहः सुहृद्घातिनः कृतं हन्तीति कृतघ्नस्तस्य कर्मणैव चण्डालः श्वपचस्तस्य महापातकिनो महापापकारिण एवंभूतस्य वैशम्पायनस्य कृते कृतयुगे योऽवतारोऽवतरणं तस्य योग्यमुचितमात्मनोऽपि भवन्तोऽपि गुण-

लालनया यो न गृहीतस्तस्य मरुत इव दुर्ग्रहप्रकृतेश्चन्द्रापीडोऽपि किं करोतु । स्वयमेवो-
त्पद्यन्त एवंविधाः शरीरसंभवा महाकृमयः सर्वदोषाश्रया महाव्याधयः, अन्तर्विषा महा-
व्यालाः, विनाशहेतवो महोत्पाताः, भुजङ्गवृत्तयो महावातिकाः, वक्रचारिणो महाग्रहाः, त-
मोमयाः प्रदोषाः, मलिनात्मकाः कुलपांसवः, निःस्नेहाः खलाः, निर्लज्जाः कृपणकाः, निः-
संज्ञाः पशवोऽपि च, अकाष्ठा दहनाः, निर्गुणा जालिनः, अतीर्था जलाशयाः, निर्गौरवाः स्व-
रप्रकृतयः, अशिवमूर्तयो महाविनायकाधिष्ठिताः, ये सकलङ्काः कृपाणा इव स्नेहेनैव पारुष्यं
लभन्ते । मलिनस्वभावाः करिकपोला इव दानेनैव मलिनतरतामापद्यन्ते । निर्वर्तयो मणि-
प्रदीपा इव प्रसादेनैव ज्वलन्ति । अङ्गलम्ना भुजङ्गा इव दाक्षिण्यपरिग्रहेणैव तरे वामाः संजा-
यन्ते । गुणमुक्ताः सायका इव सपक्षाश्रयेण फलेनैव दूरं विक्षिप्यन्ते । सारगाः पल्लवा इव दि-
वसारुह्यैवापरज्यन्ते । भूतिपरामृष्टा दर्पणा इवामिमुख्येन सर्वं प्रतीपं गृह्णन्ति । अन्तरस्व-

नया क्रीडपरिपालनया यो न गृहीतो न स्वायत्तीकृतस्तस्य वैशम्पायनस्य मरुत इव वायोरिव दुर्ग्रहा प्रकृतिः
स्वरूपं यस्यैवंभूतस्य चन्द्रापीडोऽपि किं करोतु । किं कुर्यादित्यर्थः । अथ वैशम्पायनोत्पत्तिवैगुण्यमाविष्कुर्व-
न्नाह—**स्वयमेवेति** । एवंविधा एतादृशाः शरीरसंभवा देहोत्पन्ना महाकृमयः क्षुद्रजन्तवः, सर्वदोषाणा-
माधारभूता महाव्याधयो महारोगाः, अन्तर्मध्ये विषं येषामेवंविधा व्यालाः सर्पाः, विनाशस्य विध्वंसस्य हेतवः
कारणानि महोत्पाताः क्षितिकम्पनादिरूपाः, भुजङ्गवत्सर्ववृत्तिवर्तनं येषामेवंविधा महावाता एव महावातिकाः
स्वार्थं कः । वक्रगामित्वेन भुजङ्गादृश्यम् । वक्रचारिणः कुटिलगामिनो महाग्रहा राहुप्रभृतयः, तमोमया अ-
न्धकारप्रचुराः प्रदोषा यामिनीमुखानि, मलिना कश्मला आत्मानो येषां ते कुलस्यान्वयस्य पांसवो रेणवो
दोषजनकाः, निःस्नेहाः प्रीतिवर्जिताः खलाः निर्लज्जा निस्त्रपाः कृपणका निःकृपाः निःसंज्ञा हेयोपादेयादि-
ज्ञानविकलाः पशवोऽपि च तिर्यश्चोऽपि च अकाष्ठा दहना बहयः, निर्गुणा औदार्यादिगुणरहिता जालिनो बागु-
रिकाः, अतीर्था उत्तरणमार्गविकला जलाशयाः पानीयस्थानानि, निर्गौरवा महत्त्ववर्जिताः स्वरप्रकृतयः कठि-
नस्वभावाः, अशिवमूर्तयोऽकल्याणमूर्तयो महाविनायकैर्महाविघ्नैरधिष्ठिताः । इयं विरोधोक्तिः । येऽशिवमूर्तयो
भवन्ति ते महाविनायकाधिष्ठिता न भवन्तीति महाविरोधः । एते सर्वेऽपि स्वयमेवात्मनैवोत्पद्यन्ते जायन्ते ।
तथा वैशम्पायनोऽपि नतु मददृष्टस्य कारणतेत्यर्थः । ये जनाः कृपाणा इव खङ्गा इव सकलङ्काः । जनपक्षे जनाप-
वादाश्रयाः खङ्गपक्षे सचिहाः । स्नेहेनैव प्रेम्णा तैलादिना च पारुष्यं कठिन्तां भजन्त आश्रयन्ति । 'स्नेह-
स्तैलादिकरसद्रव्ये स्यात्सौहृदेऽपि च' इति विश्वः । करिकपोला इव हस्तिगल्लात्परप्रदेशा इव मलिनस्वभावाः
कश्मलप्रकृतयः । दानेनैव मदैनैव । पक्षे वितरणेनैव । मलिनतरतामतिकृष्णतामापद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । 'दानं
गजमदे त्यागे' इति विश्वः । निर्वर्तयो वर्तिरहिता मणिप्रदीपा इव रत्नसदृशेन्दुना इव प्रसादेनैव प्रसन्नतथैव
ज्वलन्ति दीप्यन्ते । 'प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राणस्वास्थ्यप्रसत्तिषु' इति विश्वः । अङ्गलम्नाः शरीरसंश्लेषा भुजङ्गा
इव सर्पा इव । इतरे पामरजना वामाः प्रतिकूलाः संजायन्ते । केन । दाक्षिण्यं लज्जा तेन परिग्रहः स्त्रीका-

कलुषवृत्तयः सलिलाशया इव गाढावगाहनेनैव कालुष्यमुपयान्ति । ये च स्निग्धेष्वपि रक्षाः, कृ-
जुष्वपि वक्राः, साधुष्वप्यसाधवः, गुणवत्स्वपि दुष्टप्रकृतयः, भर्तर्यप्यभृत्यात्मानः, रागिष्वपि
कुद्धाः, निरीहादप्यादित्सवः, मित्रेष्वपि द्रोहिणः, विश्वस्तानामपि घातकाः, भीतेष्वपि प्रहा-
रिणः, प्रीतिपरेष्वपि द्वेषिणः, विनीतेष्वप्युद्धताः, दयापरेष्वपि निर्दयाः, स्त्रीष्वपि शूराः, भूले-
ष्वपि क्रूराः, दीनेष्वपि दारुणाः । येषां च विपरीतानां गुरव एव लघवः, नीचा एवोच्चैः,
अगम्या एव गम्याः, कुदृष्टिरेव सदर्शनम्, अकार्यमेव कार्यम्, अन्याय एव न्यायः, अस्थितिरेव
स्थितिः, अनाचार एवाचारः, अयुक्तमेव युक्तम्, अविद्यैव विद्या, अविनय एव विनयः, दौः-
शील्यमेव सुशीलता, अधर्म एव धर्मः, अनृतमेव सत्यम् । येषां च क्षुद्राणां प्रज्ञा परामिसं-
धानाय न ज्ञानाय श्रुतम्, पराक्रमः प्राणिनामुपघाताय नोपकाराय, उत्साहो धनार्जनाय न
यशसे, स्थैर्यं व्यसनासङ्गाय न चिरसंगताय, धनपरित्यागः कामाय न धर्माय । किं बहुना
सर्वमेव येषां दोषाय न गुणाय । तदसावपीदृश एव कोऽप्यपुण्यवानुत्पन्नो यस्यैव कुर्वतो
भिन्नमहं चन्द्रापीडस्य कथं तस्य द्रोहमाचरामीति नोत्पन्नं चेतसि । एवं कृते चलितवृत्तानां
शासितावश्यं तारापीडो देवः पीडितान्तरात्मा मयि कोपं करिष्यतीत्येवमपि नाशङ्कितं म-
नसा । मातुरहमेवैको जीवितनिवन्धनम्, कथं मया विना वर्तिष्यत इत्येतस्य नृशंसस्य हृदये

तङ्गशृङ्गारे जातौ भस्मनि संपदि' इति विश्वः । 'वामं प्रसव्यं प्रतीपं प्रतिलोममपष्ठु च' इति हैमः । अन्तरे
विचाले स्वच्छा निर्मला वृत्तिर्येषामेवंविधा सलिलाशया इव पानीयाश्रया इव गाढमल्यर्थमवगाहनेनैवावलो-
ढनेनैवातिपरिचयेनैव च कालुष्यं कलुषतामुपयान्ति गच्छन्ति । ये च स्निग्धेष्वपि स्नेहलेष्वपि रक्षा अस्निग्धाः,
कृजुष्वपि सरलेष्वपि वक्रा वामाः, साधुष्वपि सजनेष्वप्यसाधवो दुष्टाः, गुणवत्स्वपि गुणोपयुक्तेष्वपि दुष्ट-
प्रकृतयोऽशुभस्वभावाः, भर्तर्यपि स्वामिन्यभृत्यात्मानोऽसेवकाः, रागिष्वपि रक्तेष्वपि कुद्धाः कोपवन्तः,
निरीहादपि निःस्पृहादप्यादित्सवो ग्रहणेच्छवः, मित्रेष्वपि सुहृत्स्वपि द्रोहिणो द्रोहकर्तारः, विश्वस्तानामपि
विश्वासप्रतिपन्नानामपि घातका हिंसकाः, भीतेष्वपि व्रत्तेष्वपि प्रहारिणः प्रहारकारिणः, प्रीतिपरेष्वपि
स्नेहपरेष्वपि द्वेषिणो द्वेषवन्तः, विनीतेष्वपि विनयवत्स्वप्युद्धता दुर्विनीताः, दयापरेष्वपि कृपातत्परेष्वपि निर्दया
निःकृपाः स्त्रीष्वपि प्रमदास्वपि शूराः, सुभटाः, भूलेष्वपि सेवकेष्वपि क्रूराश्चण्डाः, दीनेष्वपि दुःखितेष्वपि दारुणा
भीषणाः । येषां चेति । येषां विपरीतानां वामवृत्तीनां गुरव एव शास्तरा एव लघवो लघिष्ठाः, नीचा एवाधोवर्तिन
एवोच्चैश्चाः, अगम्या एवासेव्या एव गम्याः सेव्याः, कुदृष्टिरेव कुदर्शनमेव सदर्शनं शोभनतमम्, अकार्यमेवाकृ-
त्यमेव कार्यं कृत्यम्, अन्याय एवानीतिरेव न्यायो नीतिः, अस्थितिरेवामर्यादैव स्थितिर्मर्यादा, अनाचार ए-
वानाचरणमेवाचार आचरणम्, अयुक्तमेवान्यायमेव युक्तं न्यायम्, अविद्यैवाज्ञानमेव विद्या ज्ञानम्, अविनय
एवाप्रश्रय एव विनयः, दौःशील्यमेव दुःस्वभाव एव सुशीलता सुस्वभावता, अधर्म एवापुण्यमेव धर्मो वृषः, अनृत-
मेवासत्यमेव सत्यं सनतम् । येषां च क्षुद्राणां तच्छब्ददीनां श्रुतं ज्ञानं प्रज्ञा प्रतिभा तस्यां पर उत्कृष्ट इत्यमिसंधा-

नापतितम् । पिण्डप्रदो वंशसंतानार्थमहमुत्पादितः पित्रा कथमननुज्ञातस्तेन सर्वपरित्यागं करोमीत्येतदपि यथाजातस्य न बुद्धौ संजातम् । तदेवमसत्पथप्रवृत्तेन नष्टात्मना सुदूरमुद्भ्रान्तेन दुर्दर्शमदृष्टं तावन्न नाम कुदृष्टिना दृष्टम् । दृष्टमपि येन न दृष्टं तस्याज्ञानतिमिरान्धस्य किं क्रियताम् । अपरमसौ तिर्यङ्माहता यत्नेन शुक इव पाठितः पुष्टश्च देवेन । अथवा विनोददानात्तिरश्चामपि सफल एव शिक्षणायासो भवति । तेऽपि पोषिताः पोषितरि स्नेहमावध्नन्ति । तेऽपि कृतं जानन्ति । तेऽपि परिचयमनुवर्तन्ते । तेषामपि सहजस्नेहो मातापित्रोरुपरि दृश्यत एव । न पुनरस्य नष्टोभयलोकस्य पापकारिणो दुर्जातस्य यस्य सर्वमेवाधस्तादृतम् । अपि चेद्दशाचरितेन तेनाप्यवश्यमेव कस्यांचित्तिर्यग्योनौ पतितव्यं येन तावद्दुरात्मना जातेन केवलं सुखं न स्थापिताः सर्व एव वयम् । अपरमेवं दुःखार्णवे निर्पातिताः । सर्व एव ह्यानक्षिप्तचेताः प्रवर्तते स्वहिताय परहिताय च । तस्य तु पुनरस्मानेवं दुःखं स्थापयतो न स्वहितं नापि च परहितम् । किमनेनैवमात्मद्रुहाकृतमिति मतिरेतावन्न बोधपदवीमवतरति । सर्वथादुःखायैवास्माकं

करिष्यति विधास्यतीत्येवमपि मनसा हृदयेन नाशङ्कितं नारेकितम् । मातुर्मनोरमाया जीवितनिबन्धनं प्राणि-तदानमहमेक एव । कथं तर्हि मया विना मद्यतिरेकेण वर्तिष्यते वर्तनं करिष्यतीत्येतस्य वंशपायनस्य वृशंसस्य निर्दयस्य हृदये चेतसि नापतितं नागतम् । वंशसंतानार्थमन्यवपरम्परायै अहं वैशम्पायनः पिण्ड-प्रदः पित्रा जनकेनोत्पादितो निष्पादितस्तेन पित्राननुज्ञातोऽदत्ताज्ञः सर्वपरित्यागं करोमि प्रणयामीत्येतदपि यथाजातस्य मूर्खस्य बुद्धौ ज्ञानं न संजातं नोत्पन्नम् । 'अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः' इत्यमरः । तत्तस्माद्धेतोरेवममुना प्रकारेणासत्पथः कुमार्गस्तत्र प्रवृत्तेन नष्ट आत्मा यस्यैवंभूतेन सुदूरमतिदूरमुद्भ्रान्तेन प्राप्तभ्रमेण दुर्दैवं तावदादौ । नामेति कोमलामन्त्रणे । कुदृष्टिना कुत्सितज्ञानेन दुर्दृष्टा दशावस्था यस्मिन्नेतादृशमदृष्टं न दृष्टं नावलोकितम् । येन दृष्टमप्यवलोकितमपि न दृष्टं न निरीक्षितम् । 'दशावर्ताववस्थायां वृक्षान्ते स्युर्दशा अपि' इति विश्वः । यदिवा 'अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम्' इत्यभिधानात्तदुभयमपि भयं न दृष्टमित्यर्थः । अथवादृष्टं तु न दृश्यत एव । तदपि विपश्चिद्भिर्दृश्यते । अयं तु सुतरां मूर्खो येन तपस्विन्यगम्या भवतीति दृष्टमपि न दृष्टमित्यर्थः । तस्य वैशम्पायनस्याज्ञानमेव तिमिरं तमिस्रं तेनान्धस्य गताक्षस्य किं क्रियतां किं विधीयताम् । अपरमन्यदर्शो तिर्यग्विवेकविकलत्वात्पशुरुपो महता यत्नेन महोद्यमेन शुक इव कीर इव पाठितोऽध्यापितो देवेन तारापीडेन पुष्टश्च पुष्टीकृतश्च । अथचेति पश्चान्तरे । विनोददानात्कीडावितरणात्तिरश्चामपि सफल एव सार्थक एव शिक्षणायासः शिक्षाप्रयासो भवति । तेऽपि तिर्यञ्चोऽपि पोषिताः सन्तः पोषितरि पोषके स्नेहं प्रीतिमावध्नन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । तेऽपि तिर्यञ्चोऽपि कृतं जानन्ति । कृतज्ञा भवन्तीत्यर्थः । तेऽपि तिर्यञ्चोऽपि परिचयं संस्तवमनुवर्तन्तेऽनुगच्छन्ति । तेषामपि तिरश्चामपि मातापित्रोरुपरि सहजस्नेहः स्वाभाविकप्रेमा दृश्यत एव दृश्यत एव । नष्टो गत उभयलोक इहलोकपरलोकौ यस्यैवंभूतस्य पापकारिणोऽपकर्तुर्जातस्य दुष्टोपाश्रयः । कुमार्गपातयेत्यर्थः । अयं वैशम्पायनस्य न पुनः मीतिः सावधानिषेकासीत्यर्थः । अयं वैशम्पायनस्य

तस्य पापकर्मणो ग्रहोपसृष्टस्य जन्म ।' इत्युक्त्वा हेमन्तकालोत्पलिनीमिवोद्वाष्पां दृष्टिमुद्वहन्,
उद्वेपिताधरश्च वहिरलब्धनिर्गमेण स्फुटन्निवान्तर्मन्युपूरेण निःश्वसन्नेवावतस्थौ । तदवस्थं च
तं तारापीडः प्रत्युवाच—'एतत्खलु प्रदीपेनाग्नेः प्रकाशनम्, वासरालोकेन भास्वतः समुद्रा-
सनम्, अवश्यायलेशैराह्लादनममृतांशोः, मेघाम्बुबिन्दुभिरापूरणं पयोधेः, व्यजनानिलैरैति-
वर्धनं प्रभञ्जनस्य, यदस्मद्विधैः परिवोधनमार्यस्य । तथापि प्राज्ञस्यापि बहुश्रुतस्यापि विवेकि-
नोऽपि धीरस्यापि सत्त्ववतोऽप्यवश्यं दुःखातिपातेन विशुद्धमपि वर्षसलिलेन सर इव मानसं
कलुषीक्रियते सर्वस्य । कलुषीकृते च मानसे किमिदमिति सर्वमेव दर्शनं नश्यति । न चित्तमा-
लोचयति । न बुद्धिर्बुध्यते । न विवेकोऽपि विविनक्ति । येन ब्रवीत्यदः । मेतो लोकवृत्तमार्य एव
सुतरां वेत्ति । किमस्ति कश्चिदसावियति लोके, यस्य निर्विकारं यौवनमतिक्रान्तम् । यौवना-
वतारे हि शैशवेनैव सह गलति गुरुजनस्नेहः । वयसैव सहारोह्यभिनवा प्रीतिः । वक्षसैव
सह विस्तीर्यते वाञ्छा । वलेनैव सहोपचीयते मदः । दोर्द्धयेनैव सह स्थूलतामापद्यते
धीः । मध्येनैव सह कार्यमुपयाति श्रुतम् । ऊरुयुगलेनैव सहोपचीयतेऽविनयः । इमंशुभिरेव
सहोऽज्जम्भते मलिनताहेतुर्मोहः । आकारेणैव सहाविर्भवन्ति हृदयाद्विकाराः । तद्यथा धवल-

यैव दुःखहेतोरेव तस्य पापकर्मणो दुष्कृतकारिणो ग्रहोपसृष्टस्य ग्रहग्रहिलस्य जन्मोत्पत्तिः । इत्युक्त्वा हेमन्त-
कालस्य प्रसूनसमयस्योत्पलिनीं कमलिनीमिवोद्वाष्पां दृष्टिं दशमुद्वहन् । हेमन्तकमलिन्यप्युद्वाष्पा स्यादतो द-
वसाम्यम् । उद्वेपित उत्कम्पितोऽधर ओष्ठो यस्यैवंभूतश्च वहिरलब्धो निर्गमो निर्गमनं यस्यैवंभूतेनान्तर्मध्यव-
र्तिर्मन्युपूरेण क्रोधसमूहेन स्फुटन्निव द्रवीभवन्निव निःश्वसन्नेव निःश्वसं मुञ्चन्नेवावतस्थौ स्थितवान् । सैवावस्थ
दशा यस्यैतादृशं च तं शुक्रनासं तारापीडः प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । खल्विति निश्चयेन । एतत्प्रदीपेन गृहमणि-
नाग्नेर्वहेः प्रकाशनं प्रज्वालनम्, वासरालोकेन दिवसप्रकाशेन भास्वतः सूर्यस्य समुद्रासनमुत्तेजनम्, अमृतां-
शोश्चन्द्रस्यावश्यायलेशैस्तुहिनकर्णराह्लादनं प्रमोदोत्पादनम्, पयोधेः समुद्रस्य मेघाम्बु जीमूतजलं तस्य बि-
न्दुभिः पृषद्विरापूरणं भरणम्, प्रभञ्जनस्य वायोर्व्यजनानिलैस्तालवृन्तपवनैरतिवर्धनमतिवृद्धिप्रापणम्, यदस्माद्वे-
तोरस्मद्विधैरस्तसदृशैरार्यस्य भवतः शुक्रनासस्य परिवोधनं प्रतिबोधदानम् । **तथापीति ।** एवं सत्यपि प्राज्ञस्या-
पि बहुश्रुतस्याप्यनेकशास्त्रज्ञस्यापि विवेकिनोऽपि पृथगात्मवतोऽपि धीरस्यापि स्थिरप्रकृतेरपि सत्त्ववतोऽपि साह-
सवतोऽप्यवश्यं निश्चितं दुःखातिपातेन कृच्छ्रातिपातेन विशुद्धमपि निर्मलमपि सर्वस्य मानसं वर्षसलिलेन वृष्टि-
पानीयेन सर इव तटाक इव कलुषीक्रियते मलिनीक्रियते । कलुषीकृते च मानसे चित्तं किमिदमिति सर्वमेव स-
मग्रमेव दर्शनं सामान्यज्ञानं नश्यति । न चित्तं मन आलोचयति विचारयति । न बुद्धिर्धिपणा बुध्यते । बोधं
प्रयातीत्यर्थः । न विवेकोऽपि पृथगात्मभावोऽपि विविनक्ति पृथक्करोति । येन कारणेन । अदोऽव्यक्ते नपुंस-
कम् । ब्रवीति वक्ति । मत्तस्तारापीडाङ्गोक्तवृत्तं जनचरितमार्य एव पूज्य एव भवान्सुतरामतिशयेन वेत्ति जा-
नाति । किमिति प्रश्ने । कश्चित्कोऽपीयति लोक एतावति भुवनेऽस्ति विद्यते, यस्य निर्विकारं विकृतिरहितं
यौवनं तारुण्यमतिक्रान्तं व्यतीतम् । यौवनावतारे हि तारुण्यप्रादुर्भावे हि शैशवेन बाल्येन सह गुरुजनेषु मा-

अपि सरागं सर्वथा दीर्घाभवदपि न दीर्घं पश्यति चक्षुः । अनुपहतेऽपि न प्रविशति गुरुपदेशः श्रोत्रे । स्त्रीरागिण्यपि न विद्यान्तरं विन्दति हृदये । न स्थैर्यमस्थिरप्रकृतौ तरलतायाम् । परित्याज्येषु व्यसनेष्ववासङ्गेषु विकाराणां च कारणं प्रायः सरसता । सा च सर्वमेव जलप्रायं कुर्वाणा वर्षातिवृद्धयैवोपजायते । अपि च दिवसो दोषागमाय, दोषागमोऽनालोकाय, अनालोकोऽसदृशं नार्थम्, असदृशनमविवेकाय, अविवेकोऽसन्मार्गप्रवृत्तये, असन्मार्गप्रवृत्तं च मोहान्धं चेतो भ्राम्यदवश्यमेव स्खलति । स्खलिते चेतसि तल्लम्बा पतत्येव लज्जा । त्रपावरणशून्ये च हृदि प्रविश्य पदं कुर्वन्केन वा विनिवारितो दुर्निवारः सर्वाविनयहेतुः कुसुमधन्वा । विलसति च कुसुममार्गणे केन कार्येण छिद्रसहस्राणि न भवन्ति, यैः सत्त्वमेवाधस्ताद्भजति । सत्त्वे चाधो गते किमाश्रित्य न गलति शीलम् । किमवलम्बनं विनयस्य किंकरोत्वनाधारं धैर्यम् । क पदमाधत्तां धीः । क समाधानमावध्यात्ववष्टम्भः । केन वावष्टम्भ्य वलान्निश्चलीकृतं मनः । विप्रतिपद्यमानानि केन नियन्त्रितानीन्द्रियाणि । जगन्निन्द्यानि केन निवारितानि दुश्चरितानि । केन बालोकभूतेन तमोभिवृद्धिहेतुरुत्सारितो दोषाभिषङ्गो दृष्टे-

द्विकारा विकृतय आविर्भवन्ति प्रकटीभवन्ति । तदेव दर्शयन्नाह—तद्यथेति । भवलमपि शुभ्रमपि चक्षुर्नन्त्रं सरागमेव सर्वथा दीर्घाभवदपि न पश्यति दीर्घम् । दीर्घदर्शितं न भवतीत्यर्थः । अनुपहतेऽप्यप्रतिहतेऽपि श्रोत्रे श्रवणे गुरुपदेशो गुरुणां हिताहितोपदेष्टृणामुपदेशः सुकृताचरणनिर्देशो न प्रविशति न प्रवेशं करोति । स्त्रीषु रागो विद्यते यस्यैवंभूतेऽपि हृदय एकस्या विद्यायाः सकाशादन्या विद्या विद्यान्तरं न विन्दति न लभते । अस्थिरप्रकृतौ चलत्त्वभावायां तरलतायां चञ्चलतायां सत्यां न स्थैर्यं न स्थिरता । परित्याज्येषु वर्जनीयेषु व्यसनेषु सप्तसु विकाराणां चानृतभाषकत्वादिरूपाणां चासङ्गेष्व्वासक्तिषु कारणं निदानं प्रायो बाहुल्येन सरसता रसिकत्वं स्यात् । सा च सरसता सर्वमेव समग्रमेव जलप्रायं कुर्वाणा विद्वाना वर्षातिवृद्धैव । वर्षा वर्षणम् । पक्षे वर्षाणां वत्सराणामतिवृद्धैवोपजायत उत्पद्यते । अपि चेति । अपि च प्रकारान्तरेण । दिवसा दोषागमाय, दोषागमश्चानालोकायानिरीक्षणायाप्रकाशाय च स्यात् । अनालोकश्चासदृशं नार्थमसम्यग्ज्ञानार्थं च स्यात् । असदृशं चाविवेकायापृथगात्मने भवति । अविवेकश्चासन्मार्गप्रवृत्तयेऽसत्पथप्रवृत्तये स्यात् । असन्मार्गप्रवृत्तं च भ्राम्यदितस्ततः परिभ्रमन्मोहेनान्धं चेतोऽवश्यमेव स्खलति निपतति । स्खलिते च स्खलनां प्राप्ते चेतसि चित्ते सति तल्लम्बा चेतःसंबद्धा लज्जा त्रपा पतत्येव यात्येव । त्रपैव लज्जावावरणमाच्छादनं तेन शून्ये रिक्ते च हृदि हृदये प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा पदं स्थानं कुर्वन्निवदधन्केन वा पुरुषेण सर्वस्य समग्रस्याविनयस्याप्रश्रयहेतुः कारणं कुसुमधन्वा कंदर्पो दुर्निवारो दुःखेन निवारयितुं शक्यो विनिवारितो निषिद्धः । कुसुममार्गणे कंदर्पो विलसति विलासं कुर्वति सति केन कार्येण हेतुभूतेन छिद्रसहस्राणि विवरसहस्राणि न भवन्ति न संजायन्ते, यैश्छिद्रसहस्रैः सत्त्वमेव साहसमेवाधस्तादधो व्रजति । सत्त्वे चाधो गते किमाश्रित्य किमा-

रूपहन्ता । किं वा दृश्यतामसति बहुदर्शित्वे । बहुदर्शित्वं च तावतः कालस्यैवासंभवात्कुतो भवतु, प्रथमे वयसि येनान्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चित्य वर्जयति मलिनताम् । अपि च परिणामेऽपि पुण्यवतां केषांचिदेव हि केशैः सह धवलमानमापद्यन्ते चरितानि । तन्मोहविषयमहाहौ मदविकारगन्धमौतङ्गे दुर्विलसितैकराज्ये रतिनिद्रावेशमनि नवरागपल्लवोद्गमलीलान्तविशेषदुश्चरितचक्रवर्तिनि तारुण्यावतारे सर्वस्यैव विषमतरविषयमार्गपतितस्य स्खलितमापतति । किमेवमार्येण लालनीयस्य पालनीयस्य शिशुजनस्योपर्यवेशो गरीयान्गृहीतः, यदनुचितमपत्यस्नेहस्याक्रोशगर्भमेवमुक्तम् । स्वप्रायमानानामपि यदुरुणां मुखेभ्यो निष्कामति शुभमशुभं वा शिशुषु तदवश्यं फलति । गुरवो हि दैवतं बालानाम् । यथैवाशिषो गुरुजनवितीर्णा वरतामापद्यन्ते, तथैवाक्रोशः शापताम् । तद्वैशम्पायनमुद्दिश्य कोपावेशादेव सति प-

दोषाणां व्यसनादीनां रात्रेश्चाभिपङ्क्तः संबन्ध उत्सारितो दूरीकृतः । कीदृशो दोषाभिपङ्क्तः । तमोऽज्ञानं तमिहं च तयोर्भित्तिद्विस्तस्य हेतुः कारणम् । पुनः कीदृक् । दृष्टेर्दृशो ज्ञानस्य चोपहन्ता उपघातकः । असति बहुदर्शित्वे किं वा दृश्यतां किमवलोक्यताम् । तावतः कालस्यैवेयतः समयस्यैवासंभवद्वहुदर्शित्वमनेकपदार्थावलोकितम् । तच्च प्रथम आद्ये वयस्यवस्थायां कुतो भवतु कुतो जायताम् । येन सति सद्भावोऽन्वयः, असत्यसद्भावो व्यतिरेकः, ताभ्यां निश्चित्य निर्णयं कृत्वा मलिनतां वाच्यतां वर्जयति दूरीकरोति । अपि चेति । अपि च युक्त्यन्तरे । प्रदर्शने परिणामेऽपि वार्धकेऽपि । हीति निश्चये । पुण्यवतां सुकृतवतां केषांचिदेव, न तु सर्वेषाम्, केशैः कवैः सह चरितानि चरित्राणि धवलमानं श्वेतिमानमापद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । 'सुकृती पुण्यवान्धन्यः' इति हैमः । सर्वस्य स्खलितं स्यादिति प्रदर्शयन्नाह—तन्मोहेति । तदिति हेत्वर्थः । मोहो मूर्च्छा, विषया शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाद्व्याः, त एव महाहयो महासर्पा यस्मिन् । मदो मुद्गं मोहसंभेदस्तस्य विकारा विकृतयस्त एव गन्धमातङ्गा गन्धेभा यस्मिन् । दुर्विलसितं दुश्चेष्टितं तदेवैकमद्वितीयं राज्यमाधिपत्यं यस्मिन् । रतिः कामाभिलाषः, निद्रा प्रमीला, तयोर्वैशमनि गृहे नवरागो नवीनानुरागः स एव पल्लवः किसलयं तस्योद्गमलीलान्ते पर्यवसाने येषामेतादृशानि विशेषदुश्चरितानि विशेषदुश्चेष्टितानि तेषां चक्रवर्तिनि सार्वभौम एवंविधे तारुण्यस्य यौवनस्यावतारे प्रादुर्भावे विषमतरः कठिनतरो यो विषयमार्गः कामपन्थास्तत्र पतितस्य सस्तस्य सर्वस्यैव समग्रस्यैव, अर्थाज्जनस्य, स्खलितमापतति । स्खलना स्यादित्यर्थः । तथार्येण पूजयेन भवता शुक्रनासेन लालनीयस्य लालनां कर्तुं योग्यस्य पालनीयस्य रक्षां कर्तुं योग्यस्यैवंविधस्य शिशुजनस्य बालजनस्योपरि किमेवं किंनिमित्तं गरीयान्गरिष्ठ आवेशो गृहीत आत्तः, यद्यस्माद्धेतोरपत्यस्नेहस्य प्रसूतिप्रेम्णोऽनुचितमयोग्यमाक्रोशोऽभिपङ्क्तः स एव गर्भे मध्ये यस्यैतादृशमेवमुक्तं कथितम् । एतादृशं वाक्यं सर्वथा न वाक्यमित्याशयेनाह—स्वप्रायेति । स्वप्रायमानानामपि निद्रायमाणानामपि गुरुणां हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टृणां मुखेभ्यो वदनेभ्यः शिशुषु बालेषु यच्छुभमशुभं वा निष्कामति निःसरति तदवश्यं निश्चयेन फलति । तच्छब्दवाच्योऽर्थः । ज्ञानां संज्ञायत इत्यर्थः । तन्निर्णयकारणं—सर्वस्य इति । नीति

रूपमभिदधत्यर्थे महति मे चेतसः पीडा समुत्पन्ना । स्वयमारोपितेषु तरुषु यावदुत्पद्यते स्नेहः, किं पुनरङ्गसंभवेष्वापत्येषु । तदुत्सृज्यतामयममर्षवेगो वैशम्पायनस्योपरि । विरूपकं तु तेन न किञ्चिदप्याचरितम् । सर्वपरित्यागं कृत्वा स्थित इत्येतदपि कारणमविज्ञाय किमेवं दोषपक्षे निक्षिपामः । कदाचिद्गुणी भवत्येवमयमविनयनिष्पन्नो दोष एव । आनीयतां तावदसौ । बुध्यामहे किमर्थमयमेवंविधस्तस्य वयसोऽनुचितोऽपि संवेग उत्पन्नः । ततो यथायुक्तं विधास्यामः ।' इत्युक्तवति तारापीडे पुनः शुक्रनासोऽभ्यधात्—'अत्युदारतया वत्सलत्वाच्चैवमादिशति देवः । अन्यैदतःपरं किमिवास्य विरूपकं भवेत्, यद्युवराजमुत्सृज्य क्षणमप्यन्यत्रावस्थानमात्मेच्छया चेष्टितम् ।' इत्युक्तवति शुक्रनासे कश्येवान्तस्ताडितो दोषसंभावनयानया पितुरुद्धाष्पदष्टिरुपविष्ट एवोपसृत्य चन्द्रापीडः शनैः शनैः शुक्रनासमवादीत्—'आर्य, यद्यपि निरुक्तितो वेद्मि न मदीयेन दोषेण नागतो वैशम्पायन इति, तथापि तातेन संभावितमेव कस्य वापरस्य संभावना नोत्पन्ना । मिथ्यापि तत्तथा यथा गृहीतं लोकेन, विशेषतो गुरुणा ।

भिनिवेशादेवार्ये पशुषं कठिनमभिदधति कथयति सति मे मम चेतसो हृदयस्य महती गुर्वी पीडा समुत्पन्ना प्रादुर्भूता । तन्निदानमाविष्कुर्वन्नाह—**स्वयमिति** । स्वयमात्मना रोपितेषूपेतमेषु तरुषु वृक्षेषु यावत्स्नेह उत्पद्यते प्रादुर्भवति । अङ्गसंभवेषु शरीरसमुत्पन्नेष्वपत्येषु प्रजासु किं पुनर्भण्यते किं कथ्यते । तत्तस्मादेतोवैशम्पायनस्योपर्ययं प्रत्यक्षोपलभ्यमानोऽमर्षवेगः क्रोधसंभव उत्सृज्यतां त्यज्यताम् । वैशम्पायनस्य निर्दोषतां प्रकटयन्नाह—**विरूपकमिति** । तु पुनरर्थः । तेन वैशम्पायनेन न किञ्चिदपि विरूपकं विरुद्धमाचरितं सेवितम् । सर्वपरित्यागस्तु दूषणं न भवतीत्याशयेनाह—**सर्वपरित्याग इति** । सर्वपरित्यागं कृत्वा स्थित इत्येतदपि कारणं निदानमविज्ञायाज्ञाया किमेवमेव दोषपक्षे वैगुण्यकक्षायां वयं निक्षिपामो निक्षेपं कुर्मः । तस्या अपि गुणे निक्षेपमाशङ्क्यन्नाह—**कदाचिदिति** । एवं तादृकारणमपेक्षायामविनयनिष्पन्नोऽप्रश्रयजनितो दोष एव कदाचिद्गुणीभवति । गुणः स्यादित्यर्थः । अथ कर्तव्यमाह—**आनीयतामिति** । तावदादावसौ वैशम्पायन आनीयतामानयनविषयीक्रियतामिति बुद्ध्यामहे जानीमहे । वयमिति शेषः । अयमेवंविध ईदृशस्तस्य वैशम्पायनस्य वयसोऽवस्थाया अनुचितोऽप्ययोग्योऽपि किमर्थं किंप्रयोजनाय संवेगः सर्वपरित्यागलक्षण उत्पन्नः प्रादुर्भूतः । ततस्तत्प्रयोजनं ज्ञात्वैव यथायुक्तं यथोचितं तद्विधास्यामः करिष्यामः । इति पूर्वप्रतिपादितप्रकारेण तारापीड उक्तवति सति पुनर्द्वितीयवारं शुक्रनासोऽभ्यधादवधीत् । किमभ्यधादित्याशयेनाह—**अतीति** । अत्युदारस्य भावोऽत्युदारता तथातिस्फारतया वत्सलत्वाच्च हितकारित्वाच्च देवस्तारापीड एवं पूर्वप्रतिपादितमादिशति कथयति । अनेन विरुद्धं न कृतमिति नृपोक्तं प्रतिक्षिपन्नाह—**अतःपरमिति** । अतः परमन्यद्भवदपि किमिव विरूपकं विरुद्धं भवेत् । एतदेव विशदीकुर्वन्नाह—**यदिति** । यद्यस्मादेतोर्गुवराजं चन्द्रापीडममस्य त्यक्त्वाभ्येच्छया स्वातन्त्र्येण क्षणमन्यात्रावस्थितोऽस्मिन्नास्मिन्नेव स्थानेऽवस्थानमावेषान्नामपि विनयान्विताम् ।

प्रसिद्धिरत्रायशसे यशसे वा दोषगुणाश्रया वाफलवती । परत्र फलदायी कुत्रोपयुज्यते परमार्थः । तदस्या दोषसंभावनायाः प्रायश्चित्तमार्थो दापयतु मे वैशम्पायनानयनाय गमनाभ्यनुज्ञां ता-
तेन । नान्यथा मे दोषशुद्धिर्भवति । किं कारणम् । अनागते तु वैशम्पायने तातस्यानया सं-
भावनया नापगन्तव्यम् । अपगते च मयि वैशम्पायनेनागन्तव्यम् । यद्यसावन्येनानेतुमेव
पार्येत तदा तातस्याप्यनुलङ्घनीयवचनैरैवनिपतिसहस्रैरानीत एव स्यात् । तदार्यः कारयतु मे
गमनानुज्ञया प्रसादम् । न च तुरंगमैर्गच्छतो मे दृष्टायां भूमौ खल्वोऽपि गमनपरिक्लेशः ।
वैशम्पायनमादायागतमेव मामवधारयत्वार्थः । अपि च बाह्यखेदादसह्योऽन्तःखेद एवैतद्वि-
योगजन्मा । अनुपदमेव स्कन्धावारमादायागच्छतीत्यमुना हेतुना विना तेनागतोऽहम् । अ-
न्यथा जन्मना प्रभृति कदा मया गतं स्थितं क्रीडितं हसितं पीतमशितं सुप्तं प्रबुद्धमुच्छ्वसितं
वा विना वैशम्पायनेन । यच्च श्रुत्वा तस्मादेव प्रदेशात् गतोऽस्मि, तन्मा तेनैव तुल्योऽभूव-

गुह्या पित्रादिना निर्णतिरर्वाकतत्तथैव स्यात् । परमार्थतस्तदस्य जनप्रसिद्ध्या किं स्यादित्याशयेनाह—प्रसि-
द्धिरिति । दोषो वैगुण्यम्, गुणा औदार्यादयः, त एवाश्रय आधारो यस्या एवंविधा प्रसिद्धिः प्रवादोऽफलवती
निःप्रयोजनात्रास्मिन्नेकेऽयशसेऽस्कीर्तये स्यात् । न तु दोषाश्रयप्रसिद्धेरयशोजनकत्वं प्रसिद्धं परं गुणाश्रयप्रसिद्धेः
कथं तज्जनकत्वमिति चेन्न । अयं गुणवान्प्रसिद्धः, परमनेनेतथं विहितम् तर्हि महान्पापिष्ठः, इत्याद्यकीर्तिसद्भा-
वात् । परत्र परलोके फलदायी फलप्रदः परमार्थस्तत्त्वं कुत्रोपयुज्यते कुत्रोपयोगी स्यात् । न कुत्रापिलब्धः ।
दोषसंभावनाया नैर्मल्योपायं प्रदर्शयन्नाह—तदस्या इति । तदिति तत्तस्मादेतोरस्याः पूर्वोक्ताया दोषसंभा-
वनाया वैशम्पायनस्यानयनं तस्मै गमनं यानं तस्याभ्यनुज्ञाज्ञा तां प्रायश्चित्तं प्रायः पापं तस्य चित्तं विशोधनम् ।
प्रायः पापं विनिर्दिष्टं चित्तं तस्य विशोधनम् इति कृष्णमट्ट्यां प्रक्रियाटीकायाम् । तातेनार्यो दापयतु । प्रे-
रणे द्वे कर्तृकृता प्रसिद्धौ वेत्यदोषः । एतच्चतिरेकेण न शुद्धिरित्याशयेनाह—नान्यथेति । मे मम दोषशुद्धि-
र्न अन्यथा नान्यप्रकारेण भवति । तत्र किं निदानमित्याह—किमिति । तत्र किं कारणं किं निमित्तम् ।
तदेव स्पष्टयन्नाह—अनागत इति । तु पुनरर्थः । अनागतेऽनायाते वैशम्पायने तातस्य पितुरनया संभावनया
नोपगन्तव्यं न दूरीभवितव्यम् । अपगते च याते च मयि सति वैशम्पायनेनागन्तव्यम् । आयातव्यमित्यर्थः ।
अन्यः कश्चित्तदानयनं करिष्यतीत्यारेकां दूरीकुर्वन्नाह—यदीति । यद्यसौ वैशम्पायनोऽन्येन मदितरेणानेतु-
मेव पार्येत शक्येत, तदा तातस्यापि तारापीडस्याप्यनुलङ्घनीयमनाक्रमणीयं वचनं वचो यैरेवंभूतैरवनिपतिस-
हस्रैरानीत एव स्यात् । तत्तस्मादार्यो गमनस्यानुज्ञयाज्ञया प्रसादं प्रसन्नतां कारयतु । तातेनेनि शेषः । तव
गच्छतो भूयान्क्लेशो भावीत्याशयेनाह—न चेति । दृष्टायां निरीक्षितायां भूमौ तुरंगमैर्भैर्गच्छतो व्रजतो
मे मम खल्वोऽपि तुच्छोऽपि गमनपरिक्लेशः प्रयाणखेदो न च स्यात् । आर्यो भवावैशम्पायनमा-
दाय गृहीत्वागतमेवायातमेव मामवधारयत्वाकलयतु । बाह्यखेदापेक्षयाभ्यन्तरखेदाधिक्यं प्रदर्शयन्नाह—
अपि चेति । बाह्यखेदादेतद्वियोगजन्मा वैशम्पायनविरहोत्पन्नोऽन्तःखेद एवासह्योऽसहनीयः । तर्हि तं
मुक्त्वा त्वमेकाकी कथमत्रागत इत्याशङ्कां निरस्यन्नाह—अनुपदमिति । अनुपदमनुचरण्यासं स्कन्धा-

मिति । तदप्रतिगमनदोषाद्रक्षन्तु मामार्याः ।' इत्यभिहितवति चन्द्रापीडेऽन्तःपीडोपरागरक्ते रक्तभ्रमरसानुकारिणि मुखे सपक्षपातां षट्पदावलीमिव दृष्टिं निवेदैवैवं गमनाय विज्ञापयति युवराजः । 'किमाज्ञापयति देवः' इति शनैःशनैः शुकनासो राजानमप्राक्षीत् । तथा पृष्ठश्च शुकनासेन किञ्चिदिव ध्यात्वा तारापीडः प्रत्यवादीत्—'आर्य, मया ज्ञातमेतेष्वेव दिवसेषु संपूर्णमण्डलस्येन्दोर्ज्योत्स्नामिव करावलम्बिनीं वत्सस्य वधूं द्रक्ष्यामीति यावदयमपरोऽन्तर्हि-
ताशापथो जलदकाल इव प्रत्यूहकारी वैशम्पायनवृत्तान्तो विलोमप्रकृतिना विधात्रान्तरा पा-
तितः । यथा चायुष्मताभिहितमेवैतत् । न तमन्यः शक्नोत्यानेतुम् । न च तेन विनायमत्र स्थातुं । तदवश्यमेव तावन्निस्तरितव्यो व्यसनार्णवोऽमुना पोतेन । वैशम्पायनप्रत्यानयनाय चावश्यं देव्यपि विलासवती विसर्जयिष्यत्येवैनमिति निश्चयो मे । तद्यातु । किंत्वतिदूरं व-
त्सेन गन्तव्यम् । तद्गणकैः सहादरादार्यो दिवसं लग्नं च गमनायास्य निरूपयतु, संविधानं च कारयतु' इत्येतदभिधाय शुकनासमुद्राण्डलोचनश्चिरमिव चन्द्रापीडमालोक्याहूय च वि-
नयावनभ्रमंसदेशे शिरसि बाह्वोश्च पाणिना स्पृशन्नादिशत्—'वत्स, गच्छ त्वमेव प्रविश्या-

त्यतिरेकेण तदवस्थाने मद्भ्रमने चोभयोः सादृश्यं स्यादिति भावः । तत्तस्माद्वेतोरप्रतिगमनदोषात्तद्वृष्टिप्रधावना-
भावदूषणादार्या मां रक्षन्वित्यभिहितवतीत्युक्तवति चन्द्रापीडेऽन्तःपीडान्तर्व्याधिस्तस्या उपराग उपह्वस्तेन
रक्ते लोहितेऽत एव रक्तं यत्तामरसं कमलं तस्यानुकारिण्यनुकरणशील एवंविधे मुख आनने सह पक्षपातेन
वाजपातेन तदङ्गीकारेण वा वर्तते या सा सपक्षपाता तामेतादृशीं षट्पदावलीमिव भ्रमरपङ्क्तिमिव दृष्टिं दशं
निवेद्य संस्थाप्यैवं पूर्वोक्तप्रकारेण गमनाय यात्रायै युवराजश्चन्द्रापीडो विज्ञापयति विज्ञप्तिं करोति । देवो भ-
वान्किमाज्ञापयति किमाज्ञां दत्त इति शनैःशनैर्मन्दमन्दं शुकनासो राजानं तारापीडमप्राक्षीदपृच्छत् । शुकना-
सेन तथा तेनैव प्रकारेण पृष्ठश्च किञ्चिदिव क्षणमात्रं ध्यात्वा विमृश्य तारापीडः प्रत्यवादीत्प्रत्यववीत् । किम-
प्रवीदित्याशयेनाह—**आर्य इति** । हे आर्य हे पूज्य, इति मया यावज्ज्ञातमवबुद्धम् । इतिद्योत्यमाह—**एते-**
ष्विति । एतेष्वेव वर्तमानेष्वेव दिवसेषु वासरेषु संपूर्णमण्डलस्यान्यूनविम्बस्येन्दोश्चन्द्रस्य ज्योत्स्नामिव क-
रावलम्बिनीं हस्तावलम्बिनीं वत्सस्य पुत्रस्य । चन्द्रापीडस्येत्यर्थः । वधूं स्त्रुषां द्रक्ष्याम्यवलोकयामि । तावदयम-
परो मित्रोऽन्तर्हितस्तिरोहित आशा वाञ्छा दिक्च तस्याः पथो मार्गो येनैवंभूतो जलदकाल इव मेघसमय
इव प्रत्यूहकारी विघ्नकारी विघ्नजनको वैशम्पायनवृत्तान्तो मन्त्रिसुतोदन्तो विलोमप्रकृतिना प्रतिकूलमिप्रायेण
विधात्रा विधिनान्तरा मध्ये पातित आनीतः । विज्ञप्तिंसाफल्यं दर्शयन्नाह—**यथेति** । यथा येन प्रकारेण चायु-
ष्मता भवताभिहितं प्रतिपादितं तदेतदेवमेवेत्यमेव । तदेव दर्शयति—**नेति** । तं वैशम्पायनोऽन्य आनेतुमा-
नयनं कर्तुं न शक्नोति । तेन वैशम्पायनेन विनायं चन्द्रापीडोऽत्र स्थातुमत्रावस्थानं कर्तुं न च शक्नोति ।
तत्तस्माद्वेतोरमुना गमनलक्षणेन पोतेन प्रवहणेन तावदादाववश्यमेव व्यसनार्णवः कष्टसमुद्रो निस्तरितव्यो
निस्तारं प्रापयितव्यः । तव प्रसुरपि गमनप्रतिबन्धकारिणी भविष्यतीत्यपि नाशङ्कनीयमित्याह—**वैशम्पा-**

भ्यन्तरं मनोरमासहिताया मातुरावेदयात्मगमनवृत्तान्तम् ।' इत्यादिश्य चन्द्रापीडमात्मना
शुकनासमादाय स्वभवनमयासीत् । चन्द्रापीडस्तु तामक्लिष्टवर्णां कादम्बरीसंवरणस्रजमिव
गमनाभ्यनुज्ञां हृदयेनोद्वहन्प्रहृष्टान्तरात्माप्यपहर्षदृष्टिः प्रविश्य कृतनमस्कारो मातुःसमीपे स-
मुपविश्यात्मदर्शनद्विगुणीभूतवैशम्पायनविरहशोकविह्वलां मनोरमामाश्वास्यावादीत्—‘अम्ब,
समाश्वसिहि । वैशम्पायनानयनाय तातेन मे गमनमादिष्टम् । तत्कतिपयदिवसान्तरितं वैश-
म्पायनाननदर्शनोत्सवमविकल्पं त्वं मामेव विसर्जय । सा त्वेदमभिहिता प्रत्युवाच—‘तात,
किमात्मगमनवचसा मां समाश्वासयसि । कः खलु मे त्वयि तस्मिंश्च विशेषः । तदेकधा त-
मेकं न पश्यामि कैठिनहृदया । त्वयि पुनर्गते च दयितस्यादर्शने जीवितप्रतिबन्धहेतुभूतं त्व-
दर्शनं तदपि दूरीभवति । तन्न गन्तव्यम् । वत्स, एकेनापि हि युंवयोरावां पुत्रवत्सौ द्वे अपि ।
नागतो नामासौ निष्ठुरात्मा’ इत्युक्तवत्यां मनोरमायां विलासवती धीरमुवाच—‘प्रियसखि,
तव मम चैवमेतद्यथा त्वया प्रोक्तम् । अयं पुनर्वैशम्पायनेन विना कं पश्यतु । तदास्ताम् ।
किमेतन्निवारयसि । वारितेनाप्यनेन नैव स्थातव्यम् । मन्ये च पित्राप्ययमेतदेवाकलय्य गम-

होर्भुजयोश्च पाणिना हस्तेन स्पृशन्स्पर्शं कुर्वन्नादिशत् । हे वत्स, गच्छ ब्रज लभेव, मनोरमासहिताया
मातुर्विलासवत्या अभ्यन्तरम् । गृहस्येति शेषः । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वात्मगमनवृत्तान्तमावेदय ज्ञापय । इति
चन्द्रापीडमादिश्येल्लाज्ञां दत्त्वात्मना स्वयं शुकनासमादाय गृहीत्वा स्वभवनं खगृहमयासीदगच्छत् । चन्द्रा-
पीडस्त्वक्लिष्टः शोभनो वर्णो रक्तपीतादिरक्षरं वा यस्यामेवंविधां कादम्बर्याः संवरणमङ्गीकरणं तस्य स्रजमिव
मालामिव तां गमनाभ्यनुज्ञां यात्रानिर्देशं हृदयेन चेतसोद्वहन्धारयन्प्रहृष्टः प्रमुदितोऽन्तरात्मा यस्यैवंभूतो-
ऽप्यपगतो हर्षो यस्या एतादृशी दृष्टिर्यस्यैवंविधः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा कृतनमस्कारो विहितप्रणामो मातुर्ज-
नन्याः समीपे यथोचितप्रदेशे समुपविश्योपवेशनं कृत्वात्मनः स्वस्य दर्शनेनावलोकनेन द्विगुणीभूतो द्विगुणतां
प्राप्तो वैशम्पायनस्य विरहः शोकस्तेन विह्वलां व्याकुलामेवंभूतां मनोरमामाश्वास्याश्वासनां कृत्वावादीद्वो-
चत् । किमुवाचेत्याह—हे अम्ब हे मातः, समाश्वसिह्याश्वासनां कुरु । यतो वैशम्पायनस्यानयनं तदर्थं ता-
तेन पित्रा मे मम गमनं यानमादिष्टं कथितम् । तत्तस्माद्धेतोः कतिपये च ये दिवसा वासरास्तैरन्तरितं
व्यवहितं वैशम्पायनस्याननदर्शनं वक्रनिरीक्षणं तत्रोत्सवमुत्सवभूतमविकल्पं कल्पनारहितं मामेव त्वं विस-
र्जय गमनाज्ञां देहि । सा त्विति । सा मनोरमैवममुना प्रकारेणाभिहिता प्रोक्ता सती प्रत्युवाच प्रत्यब्र-
वीत् । किमुवाचेत्याह—तातेति । हे तात हे पुत्र, आत्मगमनवचसा स्वप्रयाणवाक्येन किं मां समाश्वास-
यसि समाश्वासनां करोषि । मे मम । खल्विति निश्चये । त्वयि भवति तस्मिंश्च वैशम्पायने को विशेषस्तदि-
तरत्वलक्षणः । तदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—तदिति । तत्तस्माद्धेतोरेकधैकवारं तमेकं वैशम्पायनं कैठिनहृदया
न पश्यामि नावलोकयामि । त्वयि भवति पुनर्गते प्रस्थिते च दयितस्य वैशम्पायनस्यादर्शनेऽनिरीक्षणे जी-
वितस्य जीवनस्य प्रतिबन्धहेतुभूतं गमनविघ्नभूतं त्वदर्शनं त्वदवलोकनं तदपि तत्र गन्तव्ये दूरीभवति । तन्न

नायानुमोदितः । तथातु । वरमावाभ्यां कतिपयदिवसाननयोरप्यदर्शनकृतान्क्लेशाननुभूतान् पुनरस्य वैशम्पायनावलोकनदुःखदीनं दिने दिने वदनमीक्षितुम् । तदुत्तिष्ठ । ‘गच्छावो गमनसंविधानाय वत्सस्य चन्द्रापीडस्य ।’ इत्यभिदधत्येव मनोरमां हस्ते गृहीत्वोत्थाय चन्द्रापीडेनानुगम्यमाना निजावासमयासीत् । चन्द्रापीडोऽपि मातुः समीपे गमनालापेनैव क्षणमिव स्थित्वा गृहमगात् । तत्र चापनीतसमायोगो गमनायोत्ताम्यता हृदयेन गणकानाहूय रहस्याज्ञापितवान्—‘यथा विना परिलम्बेन मे गमनं भवति, तथा भवद्विरार्यशुकनासाय पृच्छते ताताय वा दिनमावेदनीयम्’ इति । एवमादिष्टास्ते व्यज्ञापयन्—‘देव, यथा सर्व एव ग्रहाः स्थिताः, तथास्मन्मतेन देवस्य गमनमेव वर्तमानेन शस्यते । अपरमपि कर्मानुरोधाद्राजेच्छैव कालः । तत्रापि न कार्यमेवाह्निरूपणया । राजा कालस्य कारणम् । यस्यामेव वेलायां चित्तवृत्तिः सैव वेला सर्वकार्येषु’ इति विज्ञापिते मौहूर्तिकैः पुनस्तानब्रवीत्—‘तातेनैवमादिष्टमिति ब्रवीमि । अनर्थदायन्तिकेषु कार्येषु कार्यपराणां प्रतिक्षणोत्पादिषु च दिवसनिरूपणैव कीदृशी । तत्तर्थाकथयिष्यत यथा श्र एव मे गमनं भवेत्’ इति । ‘देवः प्रमाणम्’ इत्यभिधाय गतेषु च

मिल्यर्थः । मन्ये इति । अहं मन्ये जानामि । एतदेव पूर्वोक्तमेवाकलयाकलनां कृत्वा चन्द्रापीडो गमनाय यात्रायै अनुमोदितोऽभ्यनुज्ञातः । तत्तस्मात्कारणाद्यातु ब्रजतु । आवाभ्यां मनोरमाविलासवतीभ्यां कतिपयदिवसान्धावत् । अनयोरपि चन्द्रापीडवैशम्पायनयोरप्यदर्शनकृतानवलोकितजनिताननुभूताननुभवविषयीकृतान्क्लेशान्विषादान्वरं शुभम्, परं वैशम्पायनस्यानवलोकनमनिरिक्षणं तस्माद्यदुःखं कृच्छ्रं तेन वीनं सकलणमस्य चन्द्रापीडस्य दिने दिने वदनमाननमीक्षितुं न पुनर्वरं शुभम् । तदिति हेत्वर्थः । उत्तिष्ठोत्थानं कुरु । वत्सस्य चन्द्रापीडस्य गमनसंविधानाय प्रस्थानसामर्थ्ये आवां गच्छावो ब्रजाव इत्यभिदधती कथयन्त्येव मनोरमां हस्ते पाणौ गृहीत्वादायोत्थायोत्थानं कृत्वा चन्द्रापीडेनानुगम्यमानानुयायमना निजवासं स्वभवनमयासीद्गात् । चन्द्रापीडोऽपि मातुर्जनन्याः समीपे गमनालापेनैव यात्रावार्तयैव क्षणमिव स्थित्वा गृहमगादगमत् । तत्र तस्मिन्गृहेऽपनीतो दूरीकृतः समायोगः संबन्धो येनैवंभूतो गमनाय प्रस्थानाय हृदयेन स्वान्तेनोत्ताम्यतोत्पता गणकाज्योतिर्विद आहूयाकार्यं रहस्येकान्त आज्ञापितवानाज्ञां दत्तवान् । किमाज्ञापितवानित्याशयेनाह—यथेति । यथा मे मम परिलम्बेन विना गमनं प्रस्थानं भवति, तथा भवद्विर्युष्माभिः पृच्छयत इत्यार्यशुकनासाय ताताय वा दिनं दिवसमावेदनीयं कथनीयम् । एवमादिष्टाः प्रोक्तास्ते ज्योतिर्विदो व्यज्ञापयन्विज्ञप्तिं चक्रुः । कां विज्ञप्तिं कृतवन्त इत्याशयेनाह—देव इति । हे देव हे स्वामिन्, यथा येन प्रकारेण सर्व एव ग्रहाः सूर्यादयो लभे स्थितास्तथा तेन प्रकारेणास्मन्मतेन देवस्य भगवतो गमनमेव प्रस्थानमेव वर्तमानेन मे गमनं भवेत् ।

तेषु शरीरस्थितिकरणाद्योदतिष्ठत् । निर्वर्तितशरीरस्थितिं च मौहूर्तिकेऽस्ते पुनः प्रविश्य शनै-
न्यवेदयन्—‘कृतोऽस्माभिर्देवादेशः सिद्धश्च तनयविरहविक्रवतयार्थशुकनासस्य । तदतिक्रान्ते
श्चस्तनेऽहनि रात्रावितः प्रस्थातव्यं देवेन’ इत्यावेदिते तैः ‘साधु कृतम्’ इति मुदितचेतास्तान-
भिष्टुत्य दृष्टिविषयवर्तिनीमेव कादम्बरीं च वैशम्पायनं च मन्यमानोऽप्रविष्टायामेव पत्रले-
खायां परापतामीत्येप्रप्रधावितेनावधारयंश्चेतसा चतुःसमुद्रसारभूतानिन्द्रायुधरयानुगामिन-
स्तुरंगमानगणेष्वानवगणिततुरंगमगमनखेदानुत्साहिनो राजपुत्रांश्च निरूपयन्ननन्यकर्मा तं
दिवसमेकां च यामिनीं कथंकथमप्यस्थात् ।

अथानुरक्तकमलिनीसमागमाप्राप्तिरन्तापादिव समं दिवसेनास्तमुपगतवति तेजसांपतौ,
तेजःपतिपतनाच्चितानलमिव संध्यारागमपराशया सहविशति पश्चिमे गङ्गनभागे, संध्यान-
लस्फुलिङ्गनिकर इव स्फुरति तारागणे, दिवसविरामान्मूर्च्छागमेनेव तमसा निमील्यमानेषु
दिङ्मुखेषु, दिवासाभिमुखमुखरेषु त्रियद्वियोगदुःखादिव कृतान्तप्रलापेषु वयःसमूहेषु जनित-
प्रकाशं जन्मैर्वालोक्य दोषागमं निरालोकं गर्भमिवतमः प्रविष्टे पुनर्जीवलोके, निजालोकाद्वि-
काशितपूर्वदिग्बधूवदने जन्मान्तरागत इवोदयगिरिवर्तिनि नक्षत्रसमागममुखमनुभवति भग-

भवेदिति । देवः प्रमाणं यथा भवदनुशासनमित्यभिधायेत्युक्त्वा तेषु गणकेषु गतेषु प्रयातेषु सत्सु च शरीर-
स्थितिकरणाय देहव्यापारकृत उदतिष्ठुस्थितो बभूव । निर्वर्तिता संपादिता शरीरस्थितिर्येनैवभूतं तं पुनस्ते
मौहूर्तिकाः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा शनैर्नन्दं न्यवेदयन्निवृत्तपयन् । अस्माभिर्ज्योतिर्विद्धिदेवस्य भवत आदेशो
निर्देशः कृतो विहितः । तनयस्य वैशम्पायनस्य विरहो वियोगस्तेन विक्रवतया विह्वलतयार्थशुकनासस्य च सिद्धो
निष्पन्नः । ततस्तस्माद्धेतोरतिक्रान्ते व्यतीते श्रो भवः श्वस्तनस्तस्मिन्नह्न्यागामिदिवसे रात्रौ निशायामितो-
ऽस्मात्प्रदेशादेवेन भवता प्रस्थातव्यं चलितव्यम् । तैर्गणकैरित्यावेदित इति ज्ञापिते साधु कृतं शुभं विहित-
मिति मुदितचेताः प्रमुदितमनास्ताड्योतिर्विदोऽभिष्टुत्य स्तुतिं कृत्वा दृष्टिविषयवर्तिनीमेव प्रत्यक्षगतामेव काद-
म्बरीं वैशम्पायनं च मन्यमानो ज्ञायमानोऽप्रविष्टायामेवाप्राप्तायामेव पत्रलेखायामहं परापतासि गच्छामी-
त्यप्रप्रधावितेन पुरस्तात्वरितगत्या चलितेन चेतसा स्वान्तेनावधारयन्निश्चिन्तयन्नतुःसमुद्रेषु चतुरम्भोनिधिषु
सारभूतान्दृष्टभूतानिन्द्रायुधस्य रयो वेगस्तस्यानुगामिनोऽनुयायिनोऽगणेष्वानसंख्येयांस्तुरंगमानश्वानगणितोऽव-
मानितस्तुरंगमेनाश्वेन गमनं चलनं तस्मात्खेदो यैस्तानुत्साहिन उत्साहवतो राजपुत्रांश्च वृषसुतानिरूपयन्पश्यन् ।
न विद्यतेऽन्यत्कर्म यस्य सोऽन्यकर्मा तं दिवसमेकां च यामिनीं कथंकथमपि महता कष्टेनास्थात्तस्यौ ।

अथेति प्रकारान्तरे । अनुरक्ता या कमलिनी नलिनी तस्याः समागमः संयोगस्तस्याप्राप्तिरलब्ध-
स्तथा यः संतापस्तस्मिन्स्थादिव दिवसेन समं सार्धं तेजसांपतौ श्रीसूर्येऽस्तमुपगतवति प्राप्तवति सति ।
तेजःपतिपतनात्सूर्यपतनात् । रत्नसाम्यादाह—अपराशया पश्चिमया सह पश्चिमे गङ्गनभागे चितानलमिव
चितावहमिव संध्यारागं विशति प्रविशति सति । संध्यानलस्य स्फुलिङ्गा अग्निकणास्तेषां निकरे समूह इव

वति भूयोभूयः स्वकान्तिनिर्भरान्निष्कलङ्क इव नक्षत्रनाथे, विस्पष्टायां निशीथिन्यां प्रस्थान-
मङ्गले प्रणामायोपगतं चन्द्रापीडं पीडयान्तर्विलीयमानेव बाष्पोत्पीडमपारयन्ती निवारयि-
तुमत्यायताभ्यामपि नेत्राभ्यां कृतप्रयत्नाप्यमङ्गलशङ्कया विलासवती तं मैन्युरागावेगगद्दि-
कोपरुध्यमानाक्षरमवादीत्—‘तात, युज्यते ह्यङ्गलालितस्य गर्भरूपस्य प्रथमगमने गरीयसी
हृदयपीडा, यस्मिन्प्रथममेवाङ्कादपैति । मम पुनर्नेदशी प्रथमगमनेऽपि ते पीडा समुत्पन्ना,
कीदृशी तव गमनेनाधुना । दीर्यत इव मे हृदयम् । समुत्पाद्यन्त इव मर्माणि । उत्कथ्यत
इव शरीरम् । उत्प्लवत इव चेतः । विघटन्त इव संधिवन्धनानि । निर्यान्तीव प्राणाः । न
किञ्चित्समादधाति धीः । सर्वमेव शून्यं पश्यामि । न पारयाम्यात्मानमिव हृदयं धारयितुम् ।
धृतोऽपि बलादागच्छति मे बाष्पोत्पीडो मुहुर्मुहुः । समाहितापि मङ्गलसंपादनाय ते चलति
मतिः । न जानाम्येव किमुत्पश्यामीति । किं निमित्तं चेयमीदृशी मे^१ हृदयपीडेत्येतदपि
न वेद्मि । किं^२ बहुभ्यो दिवसेभ्यः, कथमप्यागतो मे वत्सो झटित्वेव पुनर्गच्छतीति । किं वै-
शम्पायनविद्योगादुद्विग्नस्य गमनमेकाकिनस्ते समुत्प्रेक्ष्येति ।^३ न पुनर्वैशम्पायनवृत्तान्तादात्मन

भूयोभूयो वारंवारं स्वकान्तिनिर्भरात्स्वदीप्तिसंभारान्निष्कलङ्के इव नक्षत्रनाथे चन्द्रे भगवति नक्षत्रसमाग-
मसुखं तारकामेलापकसौख्यमनुभवत्यनुभवविषयीकुर्वेति सति । निशीथिन्यां त्रियामायां विस्पष्टायां
प्रकटायां सत्यां प्रस्थानमङ्गले सति गमनश्रेयसि सति प्रणामाय नमस्कारायोपगतमागतं चन्द्रापीडं पीडया
बाधयान्तर्विलीयमानेव विलयं प्राप्यमाणेवात्यायताभ्यामतिविस्तीर्णाभ्यामपि नेत्राभ्याममङ्गलशङ्कयाऽश्रेयसा-
रेकया कृतप्रयत्नापि विहितोद्यमापि बाष्पोत्पीडमश्रुप्रवाहं निवारयितुं दूरीकर्तुमपारयन्त्यशक्नुवन्ती । एवंविधा
विलासवती तत्र स्थितत्वाद्वैशम्पायने मन्युः क्रोधो रागश्चन्द्रापीडे स्वाङ्गजलात् तयोरावेग आवेशस्तेन या
गद्दिक्का गद्दध्वनिस्तथोपरुध्यमानान्युपरोधं प्राप्यमाणान्यक्षराणि यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । अवा-
दीदब्रवीत् । किमवादीदित्याशयेनाह—तातेति । हे तात हे पुत्र । हीति निश्चितम् । अङ्गलालितस्य क्रोड-
पालितस्य गर्भरूपस्य भ्रूणस्वभावस्य प्रथमगमन आवप्रयाणे हृदयपीडा गरीयसी युज्यते विलोक्यते, यस्मिन्प्र-
थममेवाङ्कात्क्रोडादपैति गच्छति । मम विलासवत्याः पुनस्ते तव प्रथमगमनेऽपि नेदश्येतादृशी पीडा समुत्पन्ना
संजाता, यादृशी तव गमनेनाधुना सांप्रतं जायते । तदेव प्रदर्शयन्नाह—दीर्यत इति । मे मम हृदयं दीर्यत
इव विदीर्णं जायत इव । मर्माणि संधिस्थानानि समुत्पाद्यन्त इवोत्थन्यन्त इव । शरीरं देहमुत्कथ्यत इवो-
त्काल्यत इव । चेतो मन उत्प्लवत इवोत्प्लव्योत्प्लव्य गच्छतीव । संधिवन्धनानि विघटन्त इव भिद्यन्त इव ।
प्राणा निर्यान्तीव निःसरन्तीव । धीर्वुद्धिर्न किञ्चित्समादधाति समाधानं करोति । सर्वमेव जगच्छून्यं रिक्तं
पश्याम्यवलोकयामि । आत्मानमिव हृदयं स्वान्तं धारयितुं न पारयामि न शक्नोमि । धृतोऽपि रक्षितोऽपि
बलाद्धटान्मे मम बाष्पोत्पीडोऽश्रुप्रवाहो मुहुर्मुहुर्वारंवारमागच्छत्यायाति । ते तव मङ्गलसंपादनाय श्रेयःकर-

यथा पुरा स्थितं न तथा कचिद्दासंगमावध्यतिदीर्घकालमायुष्मता स्यातव्यम् । अस्य कृते साञ्जलिवन्धेन शिरसाभ्यर्थये वत्सम्' इत्यादिशन्तीं स्वमातरं सुदूरं प्रसारितावर्तिश्चन्द्रापीडो वैजिज्ञपत्—‘अम्ब, तदा दिग्विजयप्रसङ्गास्तिथितम् । अधुना पुनर्कालक्षेपो यावत्तमुद्देशं परापतामि । तत्पुनश्चिरागमकृता न भावनीया मनागपि हृदये त्वया' इत्येवं विज्ञप्ता चन्द्रापीडेन संनिरुध्योद्ग्राह्यवेगात्कथंकथमपि संस्तभ्यात्मानं तगमनमङ्गला गलता प्रसवेण सिञ्चन्ती शिरसि चोपाग्राय गौडं सुचिरमालिङ्ग्य गौरिं प्राणैः कृलान्मुमोच^{१३} तं माता । मुक्तश्च मात्रा पितुः प्रणतये वासभवनमगमत् । च ‘देव, गमनाय नमस्करोति युवराजः' इत्यावेदिते द्वाररक्षिणा प्रविश्य क्षोणीतलात् तशिरसा शयनवर्तिनो ननाम दूरस्थित एव पितुः पादौ । अथ तथा प्रणतमालोक्य

वृत्तान्ताद्वैशम्पायनोदन्तादात्मनः स्वस्यैव दुःखिततया पीडिततया पुनर्न मम हृदयपीडेत्यर्थः । एतादृश्या पीडया वैशम्पायनानयनाय गच्छतो ब्रजतस्ते तव गमनं विनिवारयितुं निषेधयितुं न वक्तव्यमिति समर्था भवति । हृदयं चेतः पुनस्त्वदीयं तावकीनं गमनं नेच्छत्येव नाभिलषत्येव । तत्तस्मात्समेदशीं पीडां विभाव्य ज्ञात्वा यथा येन प्रकारेण पुरा पूर्वं स्थितं विलम्बितं क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थले संलपस्तस्यावधिमर्यादा आसंगमावधेरा संगमावधि इत्यव्ययीभावः । अतिदीर्घकालमतिचिरकालमायुष्मता न तथा स्यातव्यं स्थेयम् । अस्य च पूर्वोक्तस्यार्थस्य कृतस्य कृते सहाञ्जलिवन्धेन वर्तमानः सन्धः । ‘तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । तेनैवंभूतेन शिरसोत्तमाङ्गेन वत्सं सुतमभ्यर्थयेऽभिरुचिपूर्वोक्तमादिशन्तीं कथयन्तीं स्वमातरं स्वजननीं सुदूरं सुतरां दूरं प्रसारितावनम्रावनामिता मूर्तिर्येनैव चन्द्रापीडो व्यजिज्ञपद्विज्ञप्तिमकार्षित् । तदेवाह—हे अम्ब इति । हे मातः, तदा तस्मिन्काले दिशां विस्मृतसात्करणं तस्य प्रसङ्गः संवन्धस्तस्मास्तिथितं विलम्बितम् । अधुना सांप्रतं पुनरयमेव कालक्षेपः समयविषयव्यावृत्ता कालेन तमुद्देशं वैशम्पायनालंकृतप्रदेशं परापतामि गच्छामि । तत्तस्माद्धेतोः पुनश्चिरेण बहुकालेन कृता विहिता या पीडा सा मनागपि हृदये चेतसि न भावनीया न विचारणीया । चन्द्रापीडेनेति विज्ञप्ता विलासवत्युद्वाष्पवेगानुदश्रुप्रवाहान्संनिरुध्यावष्टभ्य कथंकथमपि सहता कृतेनात्मानं स्वं संस्तभ्य पतननिर्वर्तितं विहितं गमनमङ्गलं प्रयाणश्रेयो ययैवंभूता । किं कुर्वती । गलता क्षरता प्रलवेण स्तनोद्धतदुग्धं सन्ति सेचनं कुर्वन्ती । अनेन स्नेहाधिक्यमाविःकृतम् । शिरसि चोपाग्राय सुचिरं बहुकालं गौडं हृदयं श्लिष्य माता विलासवती गच्छद्भिर्निःसरद्भिः प्राणैरसुभिरिव कृच्छ्रात्कष्टात् चन्द्रापीडं मुमोच । मुक्तश्च मात्रा जनन्या पितुस्तारापीडस्य प्रणतये नमस्कृतये वासभवनं निवासगृहमगमदगच्छत् । तत्र तत्र वासभवने । हे देव ऐश्वर्यादिगुणैर्विराजमान, गमनाय यात्रायै युवा चासौ राजा चेति युवराजो नमस्करोति प्रणमति । इति द्वाररक्षिणा द्वारपालेनावेदिते ज्ञापिते सति प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । अन्तर्गमनमित्यर्थः । क्षोण्याः पृथिव्यास्तल उपरितनो भागस्तत्र निवेशितं स्थापितं यच्छिर उत्तमाङ्गं तेन वत्सं शयनवर्तिनः शय्यागतस्य पितुर्जनकस्य पादौ चरणौ दूरस्थित एव विप्रकृष्टगत एव ननाम प्रणतव्यमिति । अथानन्तरं तथा प्रणतं पूर्वोक्तीत्या नतं युवराजमालोक्य निरीक्ष्य किञ्चिदीषद्ब्रूमित

दुःखमितपूर्वकायः शयनगत एवाहूय तं पिता चक्षुषा पिवन्निव प्रेम्णा परिष्वज्य गाढमिव सहस्रोद्धताविरलैवापपर्ययाकुलाक्षोऽन्तःक्षोभावेगक्षिप्ताक्षरमवादीत—‘वत्स, पित्राहं दोषेषु संभावित इत्येषा मनागपि मनसि वत्सेन दुःखासिका न कार्या । विनयाधानात्प्रभृति सम्यक्परीक्षितोऽस्यस्माभिः । परीक्ष्य च गुणगणैरेवाधिगम्यो राज्यभारस्त्वय्यारोपितो न तनयस्नेहादेव । राज्यं हि नामैतत्पृथ्वीभारेणैवातिदुरुद्धम्, महीभृत्संवाधतयैवातिसंकटम्, कुटिलनीतिप्रचारेणैवातिदुःसंचारम्, चतुःसमुद्रव्याप्त्यैवातिमहत्, महासाधनप्रसाध्यतयैवातिदुःसाध्यम्, अपर्यवसायकार्यतन्त्रजालेनैवातिगहनम्, उत्तुङ्गवंशप्रतिष्ठिततयैवातिदुरारोहम्, अहितसहस्रोद्धरणेनैवातिदुरुद्धम्, अपि च समवृत्तितयैवातिविषमम्, अनेकतीर्थकल्पनयैव दुरवतारम्, कण्टकशोधनेनैव दुर्ग्रहम्, अखिलप्रजापालनव्यवहारेणैव दुःपालम्, नौविकान्ते नामहोत्साहे नाप्रियवादिनि नासत्यसंधे नौप्राज्ञे नाविवेकिनि नौक्र-

पूर्वकायः प्रथमशरीरभागो येन स शयनगत एव शय्यास्थित एवाहूयाह्वानं कृत्वा तं युवराजं पिता जनकश्चक्षुष नेत्रेण पिवन्निव । आदरेणावलोकनं पानमुच्यत इति भावः । प्रेम्णा प्रीत्या गाढमिव गाढसहसं परिष्वज्याल्लिङ्ग्य सहसा झटित्युद्धत उत्पन्नो योऽविरलो निविडो बाष्पोऽश्रु तस्य रयो वेगस्तेन पर्याकुले व्याप्ते अक्षिणी यस्य स तथा । अन्तश्चेतसि यः क्षोभस्तस्यावेगस्त्वस्तिस्तेन क्षिप्ताक्षरमविषयाक्षरं यथा स्यात्तथावादीदव्रीत् । तदाह—**घट्सेति ।** हे वत्स हे पुत्र, पित्रा जनकेनाहं दोषेष्वपराधेषु संभावितो गणित इत्येषा मनागपि किञ्चिदपि मनसि चित्ते वत्सेन दुःखमास्तेऽस्यामिति दुःखासिका चिन्ता न कार्या । **चिन्तयेति ।** विनयो गुरुणामभ्युत्थानादित्तस्याधानं शिक्षणं तत्प्रभृति तद्दिनादारभ्य सम्यक्प्रकारेणास्माभिः परीक्षितोऽसि परीक्षाविषयीकृतोऽसि । **परीक्ष्य चेति ।** परीक्षां कृत्वैव च गुणा गाम्भीर्यादयस्तेषां गणाः समूहास्तैरेवाधिगम्यः प्राप्णीयो राजभारस्त्वय्यारोपितः, न तनयस्नेहादेव नाङ्गजप्रीतेर्गुणवत्त्वादेव त्वयि राज्यभार आरोपितोऽस्ति । न पुत्रस्नेहादेवेति भावः । अथ राज्यस्वरूपं निरूपयन्नाह—**राज्यमिति ।** नामेति कोमलामन्त्रणे । हीति निश्चये । एतद्राज्यमाधिपत्यं पृथ्वीभारेणैव वसुधावीवधेनैव अतिदुरुद्धं दुःखेनोद्धोढुं शक्यम् । तथा महीभृता राज्ञां संवाधतया संघट्टतयैवातिसंकटमतिसंवाधम् । तथा कुटिला वक्रा या नीती राजस्थितित्तस्याः प्रचारेणैव प्रसरणेनैव अतिदुःसंचरं दुःखेन संचरितुं शक्यम् । तथा चलारो वेदप्रमिता ये समुद्रा जलधयस्तेषु व्याप्त्यैव व्यापकतयैवातिमहदस्यायतम् । तथा महासाधनं महासैन्यं तेन प्रसाध्यतयैवातिदुःसाध्यमतिदुःखेन साधयितुं शक्यम् । तथापर्यवसानान्यनन्तानि कार्याणि कृत्यानि यत्रैवंभूतं तन्त्रजालं खराष्ट्रचिन्तासमूहं तेनैवातिगहनमिति । ‘निविडं तन्त्रं खराष्ट्रचिन्ता स्यात्’ इति हेमः । उत्तुङ्ग उच्चो यो वंशोऽन्यस्तत्र प्रतिष्ठिततयैव प्रतिष्ठो प्राप्ततयैव दुःखेनारुह्यत इति दुरारोहम् । अहितानां शत्रूणां सहस्रं तस्योद्धरणेनैवोत्खननेनैव दुरुद्धं दुःखेनोद्धृतुं शक्यम् । पुनः प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्नाह—**अपि चेति ।** समाविषमा या वृत्तिवर्तनं तयैवातिवि-

तज्ञे नानुदारव्यवहृतौ नासंविभागशीले नान्यायवर्तिनि नाधर्मरुचौ नाशास्त्रव्यवहृतौ
 नाशरण्ये नाब्रह्मण्ये नाकृपालौ नामित्रवत्सले नावश्यात्मनि नानिर्जितेन्द्रिये नासेवक्ये
 भेवादधाति । यः खलु समग्रैर्गुणैराकृष्य बलात्प्रतिबन्धमस्य चञ्चलप्रकृतेः कर्तुं समर्थः, तः
 गुरवोऽप्यगतस्खलितभीतयस्तत्रैव समारोपयन्त्येतदालोचितपरावराः । तदनेनैव बो-
 मिदं वत्सेन नास्ति मयि दोष इति । अपि च संप्रति कस्मिन्भारमवक्षिष्याणुमपि दोष-
 रसि । त्वयैव सकललोकानुरञ्जने यतितव्यम् । गतः खलु कालोऽस्माकम् । अस्माभि-
 लितैश्चिरं पदे स्थितम् । न पीडिताः प्रजा लोभेन । नोद्वेजिता गुरवो मानेन । न विमु-

विक्रमणं विक्रान्तिः सा विद्यते यस्मिन् स विक्रान्तस्तद्विज्ञोऽविक्रान्तस्तस्मिन् । पराक्रमरहित इत्यर्थः ।
 त्साहो विद्यते यस्मिन्स महोत्साहस्तद्विज्ञोऽमहोत्साहस्तस्मिन् । निश्चयम इत्यर्थः । प्रियं वदतीत्येवंशीलः प्रि-
 तद्विज्ञोऽप्रियवादी तस्मिन् । कटुकभाषिणीत्यर्थः । सत्या सन्धा प्रतिज्ञा यस्येति सत्यसंधः । ‘संवित्सं-
 भुपायः’ इति हैमः । तद्विज्ञोऽसत्यसंधस्तस्मिन् । प्रतिज्ञाभङ्गकारिणीत्यर्थः । प्राज्ञश्चतुरस्तद्विज्ञोऽप्राज्ञस्त-
 मूर्ख इत्यर्थः । विवेचनं विवेकः स विद्यते यस्मिन्स विवेकी तद्विज्ञोऽविवेकी । तस्मिन् । सदस्यत्यस्तव-
 त्यर्थः । कृतं जानातीति कृतज्ञस्तद्विज्ञोऽकृतज्ञस्तस्मिन् । निर्गुण इत्यर्थः । उदारा स्फारा व्यवहृ-
 सायो यस्येत्युदारव्यवहृतिस्तद्विज्ञोऽनुदारव्यवहृतिस्तस्मिन् । कुतिसतव्यवहारकारिणीत्यर्थः । सम्यगि-
 संविभागस्तस्य शीलं स्वभावो यस्मिन्स संविभागशीलस्तद्विज्ञोऽसंविभागशीलस्तस्मिन् । यथोचित-
 इत्यर्थः । अन्यायोऽनीतिस्तत्र वर्तत इत्येवंशीलोऽन्यायवर्ता तस्मिन् । न्यायवर्जित इत्यर्थः । न विद्य-
 रुचिर्यस्य सोऽधर्मरुचिस्तस्मिन् । सर्वथा पापकारिणीत्यर्थः । न शास्त्रेण कामंदक्यादिना व्यवहरती-
 लोऽशास्त्रव्यवहारी तस्मिन् । स्वेच्छाव्यवहारिणीत्यर्थः । न शरणाय योग्योऽशरण्यस्तस्मिन् । अ-
 इत्यर्थः । न ब्रह्मनिष्ठोऽब्रह्मण्यस्तस्मिन् । ब्राह्मणाहितकारिणीत्यर्थः । न विद्यते कृपा दया यस्मिन्सोऽ-
 स्तस्मिन् । दयावर्जित इत्यर्थः । न विद्यते मित्रेषु वत्सलत्वं हितं यस्येत्यमित्रवत्सलस्तस्मिन् । वच-
 वर्जित इत्यर्थः । न वक्ष्य आत्मा यस्येति सोऽवक्ष्यात्मा तस्मिन् । अनियन्त्रितामनीत्यर्थः । अनिर्जि-
 शीकृतानीन्द्रियाणि येन सोऽनिर्जितेन्द्रियस्तस्मिन् । अनिरुद्धेन्द्रिय इत्यर्थः । न सेवत इत्यसेवकस्त-
 सपर्यावर्जित इत्यर्थः । कस्मिन्राज्यं पदं दधातीत्याशयेनाह—यः खल्विति । खलु निश्चये । यः
 मग्नैः सकलैर्गुणैः क्षान्त्यादिभिर्बलाद्गठादाकृष्याकर्षणं कृत्वा चञ्चलप्रकृतेरस्थिरस्वभावस्यास्य राज्यस्य प्र-
 प्रतिरोधं कर्तुं विधातुं समर्थः क्षमः स्यात् । तत्र तस्मिन्पुंसि राज्यमास्ते तिष्ठति । तथा परं चावरं
 वरम् । आलोचितं विमृष्टं परावरं प्रकृष्टाधमस्वरूपं यैस्त आलोचितपरावराः । विशेषेणापगता स्व-
 शास्त्रीतिथिषां ते व्यपगतस्खलितभीतय एवंविधा गुरवः कुलकमायातसचिवमुख्यास्तत्रैव तस्मिन्
 एतदाधिपत्यमारोपयन्ति स्थापयन्ति । तत्तस्माद्धेतोरनेनैव राज्यप्रदानलक्षणहेतुना वत्सेन वोद्धव्यं ज्ञा-
 मयि विषये दोषो वैगुण्यं नास्ति । तत्सद्भावे राज्यप्रदानसंभावनैव स्यादिति भावः । पुनः प्रका-
 शिशापूर्वकं वैगुण्याभावं दरीकृत्याह—अपि नेति । सांप्रतमधुना कस्मिन्वैगुण्यनाहौ राज्यप्रदान-

सन्तो मदेन । नोत्रासिताः प्राणिनः क्रोधेन । न हासित आत्मा हर्षेण । न हतः परलोकः कामेन । न राजधर्मोऽनिरुद्धः । स्वरुच्या वृद्धाः समासेविता न व्यसनानि । सतां चरिता-
न्यनुवर्तितानि नेन्द्रियाणि । धनुरवनामितं न मनः । वृत्तं रक्षितं न शरीरम् । वाच्याद्गीतं न
मरणात् । उभुमुक्तानि सुरलोकदुर्लभानि सर्वविषयोपभोगसुखानि । यौवनेच्छया पर्याप्तम-
कार्यपरिहरात् । कार्यानुष्ठानाच्चोपार्जितः परोऽपि लोकः । चेतसि मे त्वज्जन्मना च कृतार्थ
एवास्मि । तदयमेव मे मनोरथः । दारपरिग्रहात्प्रतिष्ठिते त्वयि सकलमेव मे राज्यभारमा-
रोप्य जन्मनिर्वाहलघुना हृदयेन पूर्वराजैर्षिगतं पन्थानमनुयास्यामीति । अस्य च मेऽर्तर्कित-
मेवायमग्रतः प्रतिरोधको वैशम्पायनवृत्तान्तः स्थितः । मन्ये च न संपत्तव्यमेवानेन । अन्यथा
क वैशम्पायनः । क चैवंविधमस्य प्वप्रेऽयसंभावनीयं समाचेष्टितम् । तद्गतेनापि तथा कर्तव्यं
वत्सेन, यथा न चिरकालमेष मे मनोरथोऽन्तर्हृदय एव विपरिवर्तते' इत्यभिधाय किंचि-
दुक्तानितेन मुखेनैव 'संपीडितं हृदयमिव ताम्बूलमर्पयित्वा व्यसर्जयत् ।

नोद्वेगं प्रापिताः । मदेन मुन्मोहसंभेदेन सन्तः साधवो न विशेषेण सुखिता दण्डिताः । क्रोधेन रोषेण प्राणिनो-
ऽसुमन्तः न उत्रासितान्नासं प्रापिताः । हर्षेण प्रमोदेनात्मा न हासितो न हास्यं नीतः । कामेन मनोभवेन पर-
लोक आगामिभवो न हतो विनाशितः । न राजधर्मो बधादिरूपोऽनिरुद्धोऽनिषेवितः । स्वरुच्या निजामिला-
पेण वृद्धा ज्यायांसः समासेविताः पर्युपासिताः, न व्यसनानि मद्यपानप्रभृतीनि । सतां साधूनां चरितान्याचरणा-
न्यनुवर्तितान्यनुगमनविषयीकृतानि, नेन्द्रियाणि करणानि, तदनुगामित्वं न कृतम् । सर्वदा तदाहावैमुख्येन
स्थितमिति भावः । धनुः कोदण्डमवनामितं वक्रीकृतम्, न मनो हृदयम् । वृत्तं सदाचरणं रक्षितम्, न शरीरं देहः ।
शरीरानपेक्षत्वेन तदाचरितमित्यर्थः । वाच्याज्जनापवादाद्गीतं त्रस्तम्, न मरणान्मुख्योः । जीवनादपि यशो-
वह्मभलमित्यनेन सूचितम् । सुरलोके त्रिविष्टपे दुर्लभानि दुःप्रापानि यानि सर्वविषयाणां रूपरसगन्धस्पर्श-
शब्दरूपाणामुपभोगः प्रतिवारमासेवनं तस्य सुखानि सौख्यान्युपभुक्तान्यास्वादितानि । 'यः सकृद्भुज्यते भोग
उपभोगोऽन्ननादिकः' इति प्राञ्चः । अकार्यपरिहरादकृत्यत्यागाद्यौवनेच्छया तारुण्यस्पृहया पर्याप्तं भूतम् । कार्यं
दानादिरूपं तस्यानुष्ठानादाचरणात्परोऽपि लोक आगामिभवोऽयुपाजितः स्वायत्तीकृतः । सदाचरणेनावश्यं
देवायुर्वृद्धमित्यर्थः । त्वज्जन्मना च त्वदुत्पत्त्या च कृतार्थः कृतकृत्य एवाहमस्मीति मे मम चेतसि वर्तते ।
तत्तस्माद्धेतोरयमेव मे मम मनोरथोऽमिलाषो वर्तते । अयमेवेति क इत्यपेक्षायामाह—दारेति । दार-
परिग्रहात्स्त्रीस्त्रीकारात्प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठां प्राप्ते त्वयि भवति सकलमेव समग्रमेव मे राज्यभारमाधिपत्यधुरमा-
रोप्य न्यस्य जन्मनो नृभवस्य निर्वाह आयुःक्षयं यावत्परिपालनं तेन लघुना तुच्छेन हृदयेन । केवलं जन्म-
पालनप्रवृत्तत्वेन तदितरसमप्राशाविमुक्तत्वेन च चेतसो लघुत्वमिति भावः । पूर्वं राजर्षयो गताश्रयिता य-
स्मिन्नेवंविधं पन्थानं मार्गमनुयास्याम्यनुगच्छामि । इत्यस्य मे मम मनोरथस्यातर्कितमेवाचिन्तितमेवाग्रतः पुर-
प्रतिरोधकः प्रतिबन्धकद्वैशम्पायनस्य शकनाससतस्य वृत्तान्त उदन्तः स्थितः । अहमिति मन्ये । जनेन

चन्द्रापीडस्तु तथा पितुः संभावनया सुदूरमुन्नमितोऽप्यवनम्रतरमूर्तिरुपसृत्य पुनः
 मेनोन्नमितात्मा निर्ययौ । निर्गल्य च शुक्रनासभवनमयासीत् । तत्र च तनयचिन्ताप-
 न्मुक्तमिवेन्द्रियैः शून्यशरीरं शुक्रनासमवारिताश्रुपातोपहतमुखी च मनोरमां प्रैणम्य त-
 भ्यामेव ताभ्यां संभाव्याशिषा समारोपयद्भ्यामिव स्वदुःखभारमनुगतो निवर्तनाथ त-
 वर्तिताननो मुहुर्मुहुर्द्वारनिर्गतेर्गत्वाप्रतो ढौकितमपि कृतापसर्पणमकृतहर्षहेषारवम-
 कोषममुखस्वनमनस्कमनाविष्कृतगमनोत्साहं दीनमिन्द्रायुधमालोक्यापि पुनर्निवा-
 द्भ्या वैशम्पायनावलोकनत्वरया कादम्बरीसमागमौत्सुक्येन चाकृतपरिलम्बो मनाग-
 रयेणैव निरगान्नगर्याः । निर्गल्य च सिप्रातटे तत्प्रस्थानमङ्गलावस्थानायोपकल्पितं का-
 मप्रविश्य वहिरेव गतो युवराज इति जनितकलकलेनातर्किततत्कालगमनसंभ्रान्तेन
 नेन राजपुत्रलोकेन चेतस्ततो धावतानुगम्यमानो गव्यूतिव्रितयमिव गत्वा सुलभपर्य-
 प्रदेशे निवासमकल्पयत् । उत्ताम्यता हृदयेनाप्रभातायामेव यामिन्यामुत्थाय पुनर-

तदनन्तरं चन्द्रापीडस्तु तथा पूर्वोक्तया पितुस्तारापीडस्य संभावनया विचारणया सुदूरं यथा-
 थोन्नमितोऽप्युच्चैर्भूतोऽप्यवनम्रतरमूर्तिरतिशयेन नमिततनुरुपसृत्योपसरणं कृत्वा पुनः प्रणामेन नम-
 न्नमितात्मोर्ध्वाकृतात्मा निर्ययौ निरगात् । निर्गल्य च शुक्रनासस्य वृद्धसचिवस्य भवनं सदनम-
 गात् । तत्र चेति । तस्मिन्हे तनयस्य सुतस्य चिन्तातिस्त्रया परितं व्याप्तमिन्द्रियैः करणै-
 मिव त्यक्तमिव । अतएव शून्यशरीरं शून्यदेहं शुक्रनासमवारितोऽनिषिद्धो योऽश्रुपातस्तेनोपह-
 स्थानं यस्या एतादृशी च मनोरमां वैशम्पायनजननीं च प्रणम्य नमस्कृत्य तादृशाभ्यां शोकाकुलि-
 मेव ताभ्यां शुक्रनासमनोरमाभ्यामाशिषा आशीःप्रदानेन संभाव्य सत्कृत्य स्वस्य दुःखं सु-
 तस्य भारो वीवधस्तं समारोपयद्भ्यामिव स्थापयद्भ्यामिव ताभ्यां निवर्तनाथ गमनायानुगतो
 स्ततस्तयोर्विषये मुहुर्मुहुर्वारंवारं निवर्तितमसिमुखीकृतमाद्वारगतमाप्रतोलीगमनपर्यन्तमाननं मुखं
 भूतोऽप्रतो गत्वा ढौकितमपि कृतं विहितमपसर्पणमपसरणं येनैवंभूतम् । न कृतो न विहितो हर्षहेषार-
 दध्वनिर्धेन स तम् । अत्र नञो भावादन्भावः । न विद्यत उत्कर्षकोशो यस्य स तम् । अनूर्ध्वोक्त-
 गमित्यर्थः । असुखोऽसौख्यकारी स्वनः शब्दो यस्य स तम् । न विद्यते मनोऽर्थाद्रूपमविषये यस्य स-
 नाविष्कृतः प्रकटीकृतो गमनस्योत्साहः प्रगल्भता येन स तम् । दीनं दुःखितमेतादृशमिन्द्रायुधम-
 क्यापि वीक्ष्यापि पुनर्निवारणं पुनर्गमनप्रतिषेधस्तस्य शङ्कया रेकया वैशम्पायनस्यावलोकनं निरीक्षणं त-
 लरिस्तस्याः कादम्बर्याः समागमः संगमस्तस्मिन्नौत्सुक्यं रणरणकस्तेन चाकृतः परिलम्बो विलम्बो येनै-
 न्द्रापीडो मनागपि योग्यं यानमारुह्यारोहणं कृत्वा रयेणैव वेगेनैव नगर्याः पुरीतो निरगान्निर्ययौ

वहंश्च तस्मादेव वासरादारभ्यैवमचेतित एव परापत्य कृतापक्रान्तेत्यपया पृष्ठतोऽनुगम्य बला-
दत्तकण्ठग्रहः क परं पलाय्यत इति वैशंपायनस्य वैलक्ष्यमपनयामि, एवं तत्समागमसुखम-
नुभूय निष्कारणप्रसन्नामनघामतर्कितोपनतमदवलोकनोपजातहर्षविशेषां पुरस्ताद्गमनसिद्धये
पुनर्महाश्वेतां पश्यामि, एवं महाश्वेताश्रमसमीपे पुनःस्थापिताशेषतुरगसैन्यस्तया सहैव हेमकूटं
गच्छामि, एवं तत्र मत्प्रत्यभिज्ञानसंभ्रमप्रधावितेनेतस्ततः कादम्बरीपरिजनेन प्रणम्यमानः प्र-
विश्य मदागमननिवेदनोत्फुल्लनयनेन सखीजनेनापह्रियमाणपूर्णपात्राम् 'कासौ, केन कथितम्,
कियदूरे वर्तते' इति तत्प्रश्नोन्मुखीम् तत्क्षणोत्पन्नया तापोपशान्त्या त्रपया च युगपदुरसि
निहितं पद्मिनीपत्रमपनीयोत्तरीयांशुकाञ्चलं कुचावरणतामुपनयन्तीम् आभरणतां नीतानि
कैमलिनीमृणालान्यपास्य भूषणेभ्योऽधिकां स्वशरीरशोभाभेव सर्वाभरणस्थानेषु धारयन्तीम्
तापोपशमार्पितहारमात्राभरणाम् अत्युल्बणहरिचन्दनचर्चान्तरितलावण्यशोभान्यङ्गानि कर-

तस्मादेवाप्तगमनोपलक्षितादेव वासरादिनादारभ्यारम्भं कृत्वैवैतान्यग्रे वक्ष्यमाणान्यन्यानि तदितराणि च
चिन्तयन्निर्ममशयन्नचेतिता अज्ञाताः क्षुत्क्षुधा, पिपासा तृद, आतपो धर्मः, श्रम आयासः, उज्जागरो जा-
गरः एतेषां व्यथा पीडा येनैवंभूतो दिवात्रावहर्निशेवावहदगच्छदिति दूरेणान्वयः । एतानि कानीत्यपेक्षा-
यामाह—अचेतित इति । अचेतित एवाज्ञात एव परापत्य गत्वा त्रपया लज्जया कृता विहितापक्रान्तिर-
पक्रमणं येनैवंभूतस्य वैशंपायनस्य पृष्ठतोऽनुगम्यानुगमनं कृत्वा बलादुत्तो विहितः कण्ठग्रहः कण्ठालिङ्गनं ये-
नैवंभूतोऽहं परं केवलं क पलाय्यते कुत्र पलायनं कियत इति वैलक्ष्यं वैगुण्यमपनयामि दूरीकरोमि । एवं
तस्य वैशंपायनस्य समागमः संगमस्तस्मात्सुखं सौख्यमनुभूयास्वाद्य निष्कारणमनिदानं प्रसन्नं विकसितं म-
नश्चेतो यस्याः सा तामनघां निष्पापामतर्कितमविचारितमुपनतं प्राप्तं यन्मदवलोकनं मद्दीक्षणं तेनोपजात उ-
त्पन्नो हर्षविशेषोऽतिशायिप्रमोदो यस्याः सा तां पुरस्तादग्रे यद्गमनं तस्य सिद्धये । निर्विघ्नगमनायेत्यर्थः ।
पुनः पूर्वविशेषयोरित्युक्तेः पूर्वं प्रथमं महाश्वेतां पश्याम्यवलोकयामि । एवंप्रकारेण महाश्वेताया आश्रम-
समीपे मुनिस्थानाभ्यर्णं पुनः स्थापितं न्यस्तमशेषं समग्रं तुरगसैन्यमश्वानीकं येनैवंभूतोऽहं तथा महाश्वे-
तया सहैव सार्धमेव हेमकूटं हिमकूटाभिधानं नगं गच्छामि व्रजामि । एवंप्रकारेण तत्र नगे सोऽयं चन्द्रा-
पीड इति मम प्रत्यभिज्ञानं तस्माद्यः संभ्रम आदरः । 'संभ्रमस्त्वादरे भये' इति कोशः । तेन प्रधावितेनोच्च-
श्चलितेनेतस्ततः कादम्बर्याः परिजनेन परिच्छदेन प्रणम्यमानो नमस्किंयमाणः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । इतः
कादम्बरीं विशेषयन्नाह—मदेति । ममागमनं तस्य निवेदनं कथनं तेनोत्फुल्ले विकसिते नयने यस्यैवंभूतेन
सखीजनेनालिसमुदायेनापह्रियमाणं गृह्यमाणं पूर्णपात्रं पूर्णानकं यस्याः सा ताम् । 'उत्सवेषु सुहृद्विर्यद्वलादा-
कृष्य गृह्यते । वस्त्रमाल्यादि तत्पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत्' इति हैमः । कासौ चन्द्रापीडः, केन जनेनेदं
चन्द्रापीडसमागमनं कथितम्, कियदूरे वर्तते इति यत्तस्य जनस्य प्रश्ना नियोजनानि तत्रोन्मुखीमूर्ध्वनिनाम् ।

परामर्शप्रयत्नेन दर्शनीयतरतां नयन्तीम् अङ्गलघ्नानि शयनीयकृतकमलकुमुदकुवलयवत्
 जलकशकलानि पुलकोद्गमेनैवापास्यन्तीम् कैपोलसङ्गिनीं च मैणिदर्पणे विलोकयाय
 करेण कवरीमंसदेशे निवेशयन्तीम् आनन्दजन्मना नेत्रपुटावर्जितेन बाष्पसलिलेनैव
 ध्वजानलसंतापाय जलाञ्जलिमिव प्रयच्छन्तीम् उत्सृष्टशेषेणाश्यानमलयजरसेनैवाङ्ग
 भस्मनेव मदनहुतभुजो निवृत्तिमावेदयन्तीम् अभ्युत्थानप्रसङ्गेनैव कुसुमशय्यां दूरीकुर्वन्
 दम्बरीमालोक्यन्दर्शनीयावलोकनफलेन चक्षुषी कृतार्थतां नयामि, एवं मदलेखां सा
 णामेन कण्ठग्रहेण 'संभाव्य चरणपतितां पत्रलेखामुत्थाप्य केयूरकं पुनःपुनः परिष्वज्य
 रमेवं महाश्वेतोपपादितोद्गाहमङ्गलस्त्वरितसखीवृन्दनिर्वर्तितवैवाहिकस्नानमङ्गलविधिर्भू
 वर्षाभिषिक्तायाः करग्रहणं देव्या निर्वर्तयामि, एवमतिबहलकुङ्कुमकुसुमधूर्पानुलेपनामोद
 तहृदयजन्मनि वासभवने शयनवार्तिनो मम समीपमुपविश्य क्षणमपि कृतनर्मापायां
 तायां मदलेखायां त्रपावनम्रमुखीमनिच्छन्तीं किल बलाहोभ्यामादाय शयनीयं शयनीयं

प्रतीकाः करेण परामर्शो मार्जनं तत्र प्रयत्नः प्रयासस्तेन दर्शनीयतरतामतिशयेन विलोकनीयतां नय
 यन्तीम् । 'मुक्ताफलस्य छायायास्तरललसिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥' इति
 तथाङ्गलघ्नानि शरीरसंबद्धानि यानि शयनीयकृतानि तल्लिनीकृतानि कमलं पद्मम्, कुमुदं श्वेतकमलम्,
 यमुत्पलम्, एतेषां दलानि पत्राणि किञ्चलकं केसरं तस्य शकलानि खण्डानि चैतानि पुलकोद्गमेनैव रो
 मेनैवापास्यन्तीं निराकुर्वन्तीम् । शरीरस्याङ्कुरितत्वेन । तत्पातादिति भावः । 'श्वेते तु तत्र कुमुदं कै
 भाङ्गयम्' इति हैमः । कपोलसङ्गिनीं च गल्लात्परप्रदेशलभां च कवरीं वेणीमयथास्थितामस्थायिनीं
 र्पणे रत्नादर्शं विलोक्य निरीक्ष्यांसदेशे स्कन्धप्रदेशे निवेशयन्तीं स्थापयन्तीम् । आनन्दजन्मोत्पत्तिर्यस्यै
 नेत्रपुटाभ्यामावर्जितेनाहतेन बाष्पसलिलेनैव नेत्राम्बुनैव मकरध्वज एवानलस्तस्य संतापः सञ्चरस्तस्य
 जलमिव प्रयच्छन्तीं ददतीम् । जलाञ्जलिप्रदानेनैव सर्वथा तदभावः सूचितः । उत्सृष्टशेषेण दूरीकृताव
 श्यानः शुष्को यो मलयजरसश्चन्दनद्रवस्तेन शुक्लसाम्याद्भस्मनेव भूत्येव मदनहुतभुजः कंदर्पवहेर्निवृ
 शममावेदयन्तीं कथयन्तीम् । निर्वाणवहेरनन्तरं भस्मैवावशिष्यत इति भावः । अभ्युत्थानमुत्थानं त
 सङ्गैव संवन्धेनैव कुसुमशय्यां पुष्पशयनीयं दूरीकुर्वन्तीं निराकुर्वन्तीमहेतादृशीं कादम्बरीमालोक्य
 न्दर्शनीयस्यावलोकनीयस्यावलोकनं निरीक्षणं तदेव फलं साध्यं तेन चक्षुषी नेत्रे कृतार्थतां साफल्यतां
 प्रापयामि । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण साञ्जलिप्रणामेन पाणिसंयोजनादिकृतनमस्कारेण कण्ठग्रहेण कण्ठाश्लेषे
 लेखां संभाव्य सन्मान्य, पत्रलेखां चरणपतितामुत्थाप्य, केयूरकं च निर्भरं यथा स्यात्तथा पुनः पुनः
 परिष्वज्यालिङ्ग्य एवं महाश्वेतोपपादितं विहितमुद्गाहमङ्गलं पाणिग्रहणकल्याणं यस्य स त्वरितं शीघ्रं
 वृन्देनालिसमूहेन निर्वर्तितो विहितो वैवाहिक उद्गाहसंबन्धी स्नानमङ्गलविधिर्यस्यैवंभूतो वर्षाभि
 जलदसिञ्चिताया भुव इव पृथिव्या इव देव्याः कादम्बर्याः करग्रहणं निर्वर्तयामि करोमि । एवं पूर्वोक्त

मङ्गाच्च हृदयं देवीं कादम्बरीमारोपयामि, एवमुद्धटनीवीग्रन्थिदृढतरार्पितपाणिद्वयायास्त्रपा-
निमीलितलोचने चैम्बन्नवच्चितात्मा चिराद्भवामि, एवं सुरैरपि दुर्लभं तदधराभूतमा तृप्ते-
निपीय सुजीवितमात्मानं करोमि, एवमतिकोमलतयान्तर्विलीय विशन्त्या ईवाङ्गं गाढालिङ्गन-
सुखरसभरेण मकरध्वजानलदग्धशेषं निर्वापयामि शरीरम्, एवं परवत्यापि स्वेच्छाप्रवृत्तयेव
निष्प्रयत्नयाप्यभियुञ्जानयेवापसर्पन्त्यापि कृतात्मारपणयेव संगोपितसर्वाङ्ग्याप्युपदर्शितभावयेव
देव्या कादम्बर्या सह न किमपि सर्वजनसुलभमपि योगैकगम्यम्, स्पर्शविषयमपि हृदयग्राहि,
मोहनमपि प्रसादनमिन्द्रियाणाम्, उद्दीपनमपि मदनहुतभुजो 'निर्वृत्तिकरम्, उपाहितसर्वा-
ङ्गस्वेदमप्याह्लादकरम्, उपजनितविषमोच्छ्वासश्रममस्वेदमपि ससीत्कारपुलकजननम्, अनु-
भूयमानमप्युत्पादितानुभूयमानस्पृहम्, सहस्रवारानुभूतमप्यपुनरुक्तम्, अतिस्पष्टमप्यनिर्वे-
द्यस्वरूपम्, अचिन्त्यमसमासङ्गमतुलस्पर्शमनुपमरसमनाख्येयप्रीतिकरं परमध्यानसहस्राधि-
गतं निर्वाणमिवापरप्रकारं सुरताख्यं सुखान्तरमनुभूय निमेषमप्यकृतचिरहस्तैया सह तेषु तेषु

अङ्गाच्च हृदयं स्तनान्तरं देवीं कादम्बरीमारोपयाम्युपरि स्थापयामि । एवमिति । उद्धटा या नीव्युच्चयस्तस्या
ग्रन्थिस्तस्यां दृढतरमितिनिविडमर्पितं स्थापितं पाणिद्वयं करयुगलं यथा सा तथा तस्यास्त्रपया लज्जया निमीलिते मु-
द्विते लोचने नेत्रे चुम्बन्धुम्बनं कुर्वन् । चिराद्बहुकालमवच्छितात्मा कृतार्थाकृतात्मा भवामि । एवमिति । तदन-
न्तरं सुरैरपि देवैरपि दुर्लभं दुष्प्रापं तस्या अधराभूतं दन्तवस्त्रपीयूषपातृप्तेः पानेच्छानिवृत्तिपर्यन्तं निपीय पानं
कृत्वा सुष्ठु जीवितं प्राणितं यथैवंभूतमात्मानं करोमि सुजामि । एवमतिकोमलतयातिस्फुटतयान्तर्भ्ये विलीय
द्रवीभूयाङ्गं शरीरं विशन्त्येव प्रवेशं कुर्वन्त्येव गाढं निविडं यदालिङ्गनमुपगृह्णं तस्य सुखं सौख्यं तस्य
रसस्तस्य भर आधिक्यं तेन मकरध्वज एवानलो वक्षितेन दग्धशेषं प्रज्वलनावुर्वैरितं शरीरं देहं निर्वापयामि
शीतलीकरोमि । एवमिति पूर्वोक्तमिव परवत्यापि परावीनयापि स्वेच्छाप्रवृत्तयेव यदृच्छासंचारिण्येव
निष्प्रयत्नयापि कृतिरहितयाभियुञ्जानयेवामिनोदयन्त्येवापसर्पन्त्याप्यपसरणं कुर्वन्त्यापि कृतो विहित आत्म-
नोऽर्पणं यथैवंभूतयेव संगोपितानि गुप्तानि सर्वाङ्गानि यथैवंभूतयाप्युत्प्राबल्येनोपदर्शितो भावोऽभिप्रायो यथै-
वंभूतयेव देव्या कादम्बर्या सह तत्किमप्यनिर्वचनीयं सर्वजनानां समग्रनृणां सुलभमपि सुप्रापमपि योगेन
चित्तैकाग्र्यलक्षणैकं केवलं गम्यं ज्ञेयम् । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इति कोशः । स्पर्शस्य विषयमपि हृदयग्राहि-
स्तनान्तरग्रहणशीलम्, मोहनमपि वैचित्त्यजनकमपि प्रसादनं प्रसन्नकृदिन्द्रियाणां करणानाम्, उद्दीपनमप्य-
तिप्रकाशकमपि मदनहुतभुजः कामवहेर्निर्वृत्तिकरमुपशमकरम्, उपाहितः स्थापितः सर्वाङ्गेषु स्वेदो धर्मजलं
येनैवंभूतमप्याह्लादकरं प्रमोदजनकम्, उपजनित उत्पादितो विषमो दुःसह उच्छ्वासश्रमस्वेदो येन तत्तत्रो-
च्छ्वास आहरः, श्रमः खेदः, स्वेदो धर्मजलम्, एतादृशमपि ससीत्कारं ससीत्कृतं यथा स्यात्तथा पुलकजननं
रोमाञ्चोत्पादकम्, अनुभूयमानमपि साक्षात्क्रियमाणमप्युत्पादिता जनितानुभूयमानस्य साक्षात्क्रियमाणस्य स्पृहा
वाञ्छा येन तत् । सहस्रवारमनेकवारमनुभूतमपि सेवितमप्यपुनरुक्तमनाप्रेक्षितम्, अतिस्पष्टमप्यतिप्रकटमप्य-

रम्यैर्पूद्देशेषु रममाणः स्वभावरम्यमपि रमणीयतरतां यौवनमुपनयामि, एवमुत्पन्नविश्रम्भा देवीमेवाभ्यर्थ्य वैशम्पायनस्यापि मदलेखया सह घटनां कारयामि' इत्येतानि चान्यानि च चिन्तयन्नचेतितिक्षुत्पिपासातपश्रमोज्जागरण्यथो दिवारात्रौ चावहत् ।

एवं च वहतोऽप्यस्य दवीयस्तयाध्वनोऽर्धपथ एव कालसर्पो वर्तनः, प्रबलपङ्क्तौ ग्रीष्मस्य निशागमो गभस्तिमतः, स्वर्भानुरमृतदीधितेः, धूमोद्गमो वज्रानलस्फुरितानाम्, मदागमो मकरध्वजकुञ्जरस्य, मरणान्धतमसप्रवेशो विरहातुराणाम्, अमोघकालपाशवागुरोत्कण्ठितकामिहरिणानाम्, अभेद्यलोहार्गलदण्डो दिग्धारणानाम्, अच्छेद्यहिजीरशृङ्खला वाहानाम्, अनुन्मोच्यनिगलबन्धोऽध्वगानाम्, अलङ्घ्यकान्तारलेखा प्रोषितानाम्, कालायसपञ्जरोपरोधो जीवलोकस्य, उद्गर्जन्नैलिकुलगवलमलिनघनघटाभोगभीषणो विषमविस्फूर्जितध्वनिर्विषमतरतडिद्रुणाकर्षी मण्डलितविकटशक्रकार्मुकोऽनवरत्तधाराशरासारवर्षप्रहारी पुरोमार्गमुपगन्धन्वि-

रम्येषु मनोहरेषूद्देशेषु प्रदेशेषु रममाणः क्रीडां कुर्वाणः स्वभावेन निसर्गेण रम्यं रमणीयमपि यौवनं तारुण्यमतिशयेन रमणीयं रमणीयतरं तस्य भावस्तथा तां उपनयामि प्रापयामि । एवमिति । पूर्वोक्तरीत्योत्पन्नः संजातो विश्रम्भो विश्वासो यस्याः सैवविधां देवीं कादम्बरीमभ्यर्थ्य प्रार्थनां कृत्वैव वैशम्पायनस्यापि मदलेखया सह घटनां संबन्धं कारयामि विरचयामि । अवहदित्यन्वयस्तु पूर्वमुक्तः ।

एवमिति । पूर्वोक्तप्रकारेण वहतोऽपि गच्छतोऽप्यध्वनो मार्गस्य दवीयस्तयातिदूरतया । 'दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरे दीर्घमायतम्' इत्यमरः । अर्धपथ एवार्धमार्ग एव जलदकालो वर्षासमयो बभूवाजनिष्ठ । तमेव विशेषयन्नाह—**कालेत्यादि ।** वर्तनो मार्गस्य कालसर्पः कृष्णाहिः । गमनविघ्नकारिणादुपमानम् । ग्रीष्मस्य निदाघस्य प्रबलपङ्क्तौ बहुलकर्दमः । पङ्कः कर्दमः । गभस्तिमतः श्रीसूर्यस्य निशागमो रजच्या उद्भवः । रविकरप्रसरप्रतिरोधकारिणात् । अमृतदीधितेश्चन्द्रस्य स्वर्भानू राहुः । सर्वतस्तत्प्रकाशप्रतिरोधकलात् । वज्रं पविस्तस्यानलो वह्निस्तस्य स्फुरितानां विस्फूर्जितानां धूमोद्गमो धूमप्रादुर्भावः । यदि वा धूमोद्गमो धूमकेतोरुदयः । यथा धूमकेतोरुदयेन सर्वसस्यानां विनाशस्तथैवानेन वज्रानलस्येति भावः । मकरध्वजकुञ्जरस्य कंदर्पगजस्य मदागमो दर्पागमः कामोद्दीपकत्वात्तस्येति भावः । विरहातुराणां वियोगपीडितानां मरणमेवान्धतमसं निबिडं तमस्तस्य प्रवेशः । विरहिजनस्य प्राणापहारिणात् । उत्कण्ठोत्कलिका जाता येषां त उत्कण्ठिताः । इतो जातार्थे । एतादृशाः कामिन एव हरिणाः कुरङ्गास्तेषाममोघः सफलः कालः श्यामवर्णः पाशवागुरा वन्धनरज्जुः । दिग्धारणानां दिग्गजानामभेद्यो भेत्तुमशक्यो लोहस्यायसोऽर्गलदण्डः परिषयष्टिः । तत्कराघातैर्दुर्भेद्यत्वात् । वाहानामश्वानामच्छेद्यश्लेत्तुमशक्यो यो हिजीरः पादपाशस्तस्य शृङ्खला । अध्वगानां पथिकानामनुन्मोच्यस्त्यकुमशक्यो निगलबन्धो निगडबन्धः । विघ्नकारिणात् । प्रोषितानां गतभर्तृकाणामलङ्घ्या लङ्घितुमशक्या कान्तारलेखा वनराजिः । जीवलोकस्य जीवाजीवाधारक्षेत्रस्य कालायसस्य लोहविशेषस्य पञ्जरं लोकप्रसिद्धं तेनोपरोधो गमनप्रतिबन्धः । जीवलोकमभितो

रुद्ध इवान्धकारितमुखो निखिंशशतसहस्रसंपातदुष्प्रेक्ष्योऽक्षिणी प्रतिघ्नन्निवागुगमनविघ्न-
कारी बभूव जलदकालः । तत्र च प्रथममस्य चेतनाहारिभिर्मूर्च्छावेगैरन्धकारतामनीयन्त दश
दिशः, ततो जलधरैः । अग्रतः समुत्प्लुतेन चेतसा काप्यगम्यत, पृष्ठतो हंसैः । पुरस्तात्परिम-
लिनोऽस्य निःश्वासमरुतः प्रावर्तन्त, पश्चात्कदम्बवाताः । पूर्वं तुलितानीलोत्पलवनकान्तिनयन-
युगलमस्य सलिलं समुत्ससर्ज, चरममम्भोमुचां वृन्दम् । आदावापूर्यमाणमुद्वेगेनोत्कलिका-
सहस्रपर्याकुलं मनोऽस्याभवत्, अवसाने स्रोतस्विनीनां पात्रम् । अपि च दुस्तरैर्नदीपूरैरेव
सहार्धन्त मन्मनोन्माथाः । वर्षाजलविलुलितैः कमलाकरैरेव सह ममज्ज कादम्बरीसमा-
गमप्रत्याशा । धारायासहैः कन्दलैरेव सहाभिद्यत हृदयम् । अम्भोदवाताहतैर्धाराकदम्ब-
कुड्मलैरेव सहाकम्पतोत्कण्टकिता तनुः । अनवरतजलपतनजर्जरितपक्ष्मभिः शिलीन्ध्रैरेव
सह ताम्रतामधत्त नयनयुगलम् । उत्कूलसलिलोत्खन्यमानमूलैः सरित्तटैरेव सहापतन्प्राणाः ।

कुर्वन्विरुद्ध इव शत्रुविवान्धकारितं संजातान्धकारं मुखमाननं यस्य स तथा । निखिंशानां खड्गानां यच्छतसहस्रं
लक्षं तस्य संपातः पतनं तद्दुष्प्रेक्ष्यो दुःखेन प्रेक्षितुं शक्यः । अक्षिणी चक्षुषी प्रतिघ्नन्निव । प्रतिहन्तीति प्रति-
घ्नन् । शत्रन्तः । प्रतिघातं कुर्वन्निव । आगुगमनस्य शीघ्रगतेर्विघ्नकारी प्रतिबन्धजनको वर्षासमयो बभूवेत्य-
न्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तत्र च जलदकाले प्रथममादावस्य चन्द्रापीडस्य चेतोहारिभिश्चितग्राहिभिर्मूर्च्छावेगैर्मो-
हसंवेगैर्दश दिशो दश ककुभोऽन्धकारं तिमिरं तस्य भावस्तत्ता तामनीयन्त प्रापितवन्तः । दश दिशोऽन्ध-
कारतां प्रापिता इत्यर्थः । ततस्तदनन्तरं जलधरैर्मधैः । अग्रतः प्रथमतः समुत्प्लुतेन सम्यगुत्पतितेन चेतसा हृदयेन
काप्यनिर्दिष्टस्थलेऽगम्यत गमनमकार्यत । पृष्ठतः पृष्ठभागे हंसैश्चक्राङ्गैर्गतम् । पुरस्तात्पूर्वमस्य चन्द्रापीडस्य
परिमलिनः परिमलयुक्ता निःश्वासमरुतः प्राणवायवः प्रावर्तन्त । पश्चात्कदम्बवाताः प्रवर्तितवन्तः । पूर्वं तुलिता
सदृशीकृता नीलोत्पलानां नीलकमलानां वनं काननं तस्य कान्तिद्युतियैर्नैवभूतं नयनयुगलं नेत्रयुगमस्य च-
न्द्रापीडस्य सलिलं जलं समुत्ससर्जोन्मुमोच । चरमं पश्चादम्भोमुचां मेघानां वृन्दं समूहम् । आदौ च प्रथमं
चास्य चन्द्रापीडस्योद्वेगेनारयापूर्यमाणं श्रियमाणमुत्कलिका हल्लेखास्तासां सहस्रं तेन पर्याकुलं व्यासमेतादृशं
मनश्चितमभवत् । अवसाने प्रान्ते । पश्चादित्यर्थः । स्रोतस्विनीनां नदीनां पात्रं तीरद्वयान्तरम् । 'पात्रं च
भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे' इति विश्वः । उद्वेगेनोद्वाहुलकेनापूर्यमाणम् । जलैरिति शेषः । 'उद्वेगः
क्रमुकीफले । उद्वेगोऽप्युद्वाहुलकोद्वेजनोद्गमनेषु च' इति विश्वः । उत्कलिका वीचयस्तासां सहस्रं तेन पर्या-
कुलं चाभवत् । अपि चेति प्रकारान्तरे । दुःखेन तर्तुं शक्यन्त इति दुस्तरास्तेरेतादृशैर्नदीपूरैस्तदिनीलवैरेव
सह मन्मथस्य कंदर्पस्योन्माथा उन्मथनान्यवर्धन्तैषिणन्त । वर्षाजलानि वृष्टिपानीयानि तैर्विलुलितैरितस्तता
पर्यस्तैः कमलाकरैरेव पद्मसमूहैरेव सह कादम्बर्या गन्धर्वपुत्र्याः समागमो मेलापस्तस्य प्रत्याशा वाञ्छः
ममज्जानुदत् । धारा वेगेन जलपातास्तासां रयो वेगस्तमसहन्त इति धारायासहास्तैः कन्दलैरेव सह
हृदयं चेतोऽभिद्यत भेदमापादितवान् । अम्भोदवातेन जलदवायुनाहतास्ताडिता ये धाराकदम्बा धारया
ये विकसन्ति ते धाराकदम्बास्तेषां कुड्मलैर्मुकुलैरेव सहोत्कण्टकिता सरोमाद्या तनुः शरीरमकम्पत
कम्पयुक्ता बभूव । अनवरतं निरन्तरं यज्जलपतनमम्भोनिपतनं तेन जर्जरितं शिथिलीकृतं पक्ष्मोपरि-
वर्तितं रोम येषामेवभूतैः शिलीन्ध्रैर्भूमिस्फोटैः सह नयनयुगलं नेत्रयुगलं ताम्रतामीपदकृतामधत्त वभार ।

परिमलमयैर्मालतीमुकुलैरेव सहाजृम्भन्त रणरणकाः । तथातिगुरुनिर्घातैरेवाभज्यन्त मनोरथाः । तीक्ष्णतरकोटिभिः केतकीसूचिभिरेवावृण्वन्त मर्माणि । उच्छिखैः शिखिभिरेवादहन्त गात्राणि । अन्धकारितदिशा मेघतमसैवावर्धत मोहान्धकारम् । तिरस्कृतध्वान्तेन तडिदात-
पेनैवातन्यत संतापः । भरेणैव गम्भीरगर्जितैकसंतानोत्कम्पितधरापीठवर्धनैर्भसि नवघनैः,
धनजलधारातिपातवाचालितचञ्चुभिरन्तराले चातकैः, उद्दाममहारावराविभिरवनिर्मूले दुर्दु-
रैः, अनवरतझांकाररवजर्जरितधाराम्बुभिराशासु जलदानिलैः, उन्मुक्तमदकलकेकाकोलाहलैः
काननेषु कलापिभिः, असमशिखरोपलस्खलनकलकलमुखरैर्गिरिषु निर्झरैः, उल्लोलकल्लोला-
स्फालविष्फारितविषमनिर्घोषझांकारिभिः सरित्सु पूरैः, सर्वतश्च विततेन स्थलीषु, संहतेन
कन्दरेषु, उच्चण्डेन शिखरिषु, कलकलेनाम्बुषु, पटुना पर्वततटेषु, मृदुना शाद्वलेषु, चारुणा
कैपोलेषु, सान्द्रेण शाखिषु, तनुना तृणोपलेषु, उद्भवेन तालीवनेषु, यथाधाराश्मपतनमा-
कर्ण्यमानेन सर्वप्रकारमधुरेण हृदयप्रवेशिना धारावणेनोत्कलिकाकलितो न रात्रौ न दिवा

मुकुलैः कुञ्जलैरेव सह रणरणका उत्कण्ठा विजृम्भन्त विकासमभजन्त । तथातिगुरुनिर्घातैरेव मनोरथा
अभिलाषा अभज्यन्त भङ्गमापुः । तीक्ष्णतरातिशयेन तीक्ष्णा कोटिरग्रभागो येषामेवंभूतैः केतकीसूचिभिर्व-
ह्नीविशेषकण्टकैरेव सह मर्माणि मर्मस्थानान्यवृण्वन्ताच्छिद्यन्त । उद्ध्वं शिखा येषामेवंभूतैः शिखिभिर्म-
यूरैरेव गात्राण्यङ्गान्यदहन्त प्राज्वलन् । अन्धकारितदिशा मेघतमसैव मोहान्धकारमवर्धतैतिष्ठ । तिरस्कृतं
न्यकृतं ध्वान्तं तिमिरं येनैवंभूतेन तडिदातपेनैव विद्युदालोकेनैव संतापः संज्वरोऽतन्यत व्यस्तार्यत । भरेण
चेति । भरो भारस्तेनैव गम्भीरं गभीरं यद्वर्जितं स्तनितं तस्यैकं प्रधानं संतानं परम्परा तेनोत्प्राबल्येन कम्पि-
तश्चलितो धरायाः पृथ्व्याः पीठवन्धो यैस्ते यथा तेनैवघनैर्नवीनजलधरैर्नभसि व्योम्नि । अन्तराले विचाले चात-
कैर्नभोम्बुपैः । कीदृशैः । घना निविडा या जलधारास्तासामतिपातोऽतिपतनं तेन वाचालिता मुखरा-
श्चञ्चवश्चनुपुटिका येषां ते तथा तैः । अवनिमूले पृथिव्यां दुर्दुरैर्मेकैः । कीदृशैः । उद्दामः कठिनो यो महा-
रावो महाध्वनिस्तस्य राविभिर्जल्पिभिः । आशासु दिशासु जलदानिलैर्मघमास्तैः । कीदृशैः । अनवरतं निरन्तरं
झांकाररवो झंझावातध्वनिस्तेन जर्जरितानि शिथिलितानि धाराम्बूनि यैस्ते तथा तैः । काननेष्वरण्येषु कला-
पिभिर्मयूरैः । कथंभूतैः । उन्मुक्तो यो मदस्तेन कलो मनोहरः केकाया मयूरवाण्याः कोलाहलः कलकलो
येषां ते तथा तैः । गिरिषु पर्वतेषु निर्झरैर्झरैः । 'उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । किंवि-
शिष्टैः । असमा विषमा ये शिखरोपलाः सानुप्रस्तरास्तेषु स्खलनेन भ्रंशेन यः कलकलः कोलाहलस्तेन मुखरैर्वा-
चालैः सरित्सु तटिनीषु पूरैः ह्रस्वैरम्बुवृद्धिभिः । किंभूतैः । उल्लोला उत्प्राबल्येन चञ्चला ये कल्लोलास्तरंगास्ते-
पामास्फालोऽन्योन्याघातस्तेन विस्फारितो विस्तारितो यो विषमनिर्घोषोऽसमध्वनिस्तेन झांकारिभिर्योतिभिः ।
एवं सर्वतश्च स्थलीष्वकृत्रिमस्थलभूमिषु विततेन विस्तृतेन, कन्दरेषु दरीषु संहतेन प्रतिहतेन, शिखरिषु

न ग्रामे नारण्ये नान्तर्न वहिर्न वने नोपवने न वर्त्मनि नावासे न वहन्न तिष्ठन्न वैशम्पायन-
स्मरणेन न कादम्बरीसमागमानुधानेन कथंचिदपि न कचिदपि निर्वृतिमेवाध्यगच्छत् ।
अनधिगतनिर्वृतिश्चातिकष्टतया वज्रानलस्येव जलदसमयेन्धनस्य मदनहुतभुजो भस्मसात्क-
र्तुमेवोद्यतस्य धीरस्वभावोऽपि प्रकृतिमेवोत्ससर्ज । श्लावित्सकलधरातलैर्धाराजलैरप्यशोष्यत
द्योतितदशदिशा शतहृदालोकेनापि मूर्च्छान्धकारेऽक्षिप्यत । आह्लादितजीवलोकैर्जलदानिलै-
रप्यदह्यत । पयोभारमेदुरैर्वनैरपि तनुतामानीयत । पाटलितशाद्वलैः शक्रगोपकैरपि पाण्डुतां
प्रत्यपद्यत । कुसुमधवलैः कुटजैरपि रागपरवशोऽक्रियत । तथोपि सकलजगज्जीवनहेतुनापि
जीवितसंदेहदोलामारोपितो जलदकालेनोत्कूलगामिषु विधिविलसितेषु सरित्पूरेषु चोत्प्लवमा-
नोऽनवरतवर्षाजलजनितेषु मूर्च्छागमेषु पङ्कपटलेषु च निमज्जन्, जलभरस्थगितवर्त्मनि विलो-
चने च स्खलन्, विकासिनीषु कादम्बरीप्राप्तिचिन्तासु धाराकदम्बरजोवृष्टिषु चाँमीलयन्,
अनुबन्धिषु गमनविघ्नेषु जलधरध्वनितेषु च मुह्यन्, सुदुर्लभ्यवेगान्युत्कण्ठितानि सहस्रशः

श्रूयमाणेन सर्वप्रकारसंधुरेण मिष्टेन हृदयप्रवेशिना चित्तप्रविष्टेन धाराखेण जलसंपातध्वनिनोत्कलिका हलेख-
स्तेन कलितो व्याप्त एवंभूतश्चन्द्रापीडो न रात्रौ निशायाम्, न दिवा दिवसे, न ग्रामेऽवसथे, नारण्ये वने नान्तरे
मध्ये गृहस्य, न बहिर्गृहादन्यत्र, न वने कानने, नोपवने नगराभ्यर्णवर्तिवाटिकायाम्, न वर्त्मनि मार्गेः
नावासे सौधे, न वहन्गच्छन्, न तिष्ठन् स्थितिं कुर्वन्, न वैशम्पायनस्य स्मरणेन स्मृत्या, न कादम्बर्या,
समागमस्य मेलापकस्यानुधानेनानुचिन्तनेन कथंचिदपि महता कष्टेन न कचिदपि न कुत्रापि निर्वृतिमेव वि-
त्तस्वास्थ्यमेवाध्यगच्छदप्राप्नुवत् । अनधिगताप्राप्ता निर्वृतिश्चित्तस्वास्थ्यं यस्यैवंभूतश्चातिकष्टतयातिकृच्छ्रतया
वज्रानलस्येव भिदुराग्नेरिव जलदकालः प्रावृद् तस्य समयोऽवसरः स एवेन्धनसिन्धो यस्यैवंभूतस्य मदनहुत-
भुजः कामाग्नेर्मस्मसात्कर्तुमेवोद्यतस्य कृतोद्यमस्य धीरस्वभावोऽपि स्वैर्यप्रकृतिरपि प्रकृतिमेव स्वभावमेव
चन्द्रापीड उत्ससर्ज तत्याज । तदेव दर्शयन्नाह—**श्लावितेति ।** श्लावितं जलसात्कृतं सकलं धरातलं यैरेवंभू-
तैर्धाराजलैरप्यशोष्यत शोषं प्राप्तवान् । अपिशब्दः सर्वत्र विरोधालंक्रुतियोतनार्थः । द्योतिताः प्रकाशिता दश
दिशो येनैवंभूते शतहृदालोकेन विद्युत्प्रकाशेनापि मूर्च्छां मोहः सैवान्धकारं तस्मिन् तस्मिन्नक्षिप्यत चिक्षिपे ।
आह्लादितः प्रमोदितो जीवलोको यैरेवंभूतैर्जलदानिलैर्ज्ञानावायुभिरप्यदह्यत प्राज्वल्यत । पयोभारेण
जलबीवधेन मेदुरैः पुष्टैरपि घनैर्मधैस्तनुतां क्षीणतामानीयताप्राप्यत । पाटलितानि श्वेतरक्तीकृतानि शाद्वलानि
शादहरितानि यैरिदृशैः शक्रगोपकैरप्यग्निरजोभिरपि पाण्डुतां धवलतां प्रत्यपद्यत स्वीचक्रे । 'श्वेतरक्तस्तु
पाटलः' इत्यमरः । कुसुमैः पुष्पैः कृत्वा धवलैः शुभ्रैरेतादृशैः कुटजैर्गिरिमल्लिकाभिरपि रागपरवशोऽनुरक्त्य-
धीनोऽक्रियताकल्प्यत । तथाप्येवं सत्यपि सकलजगतः समप्रविशस्य जीवनहेतुनापि प्राणितकरेणापि जीवि-
तस्य संदेहो द्वापरः स एव दोला प्रेक्षा तां जलदकालेन मेघसमयेनारोपितः स्थापितः कूलस्योर्ध्वमुत्कूलं गच्छन्ती

जीवितप्रत्याशामवहन्, तुरङ्गमांश्च परित्यजन्, तर्ज्यमान इव तडिद्धः, अवष्टभ्यमानः
जलधरैः, निर्भर्त्स्यमान इव विस्फूर्जितैः, शकलीक्रियमाण इव शतशो निखिंशवृत्तिमि-
सारैः, निरुद्धास्वपि जलदकालेनैवाशुगमनविभ्रभूतास्वाशासु कादम्बरीसमागमाशा-
नानुरूप्यतास्य, यैया तादृशेऽपि यथास्थाननिगडितसमस्तप्राणिनि प्रावृट्काले कलाम-
परिलम्बोऽनीयत तं पन्थानम् । धाराहतिविकूणिताक्षेण च मुहुर्मुहुर्वलितानमिताननेन
दासर्त्तिकसं पिण्डितकेसराग्रेणैकसंतानकर्दमानुमग्रमुखेणादृश्यनिमोन्नतस्खलद्गतना विशी-
र्णपर्याणसमायोगेनोपर्युपरिवाहिनीतीरोत्तारसंतानावानपृष्टेनापचीयमानबलजवोत्साहेन
जिसैन्येनानुगम्यमानो जीवितसंधारणाय यथा तथा निर्वर्तिताशनमात्रकोऽभ्यर्हितराज-
वचसाप्यप्रतिपन्नशरीरसंस्कारो दिवर्त्समेव केवलमवहत् । वहंश्च त्रिभौगमात्रावशिष्टे-
निर्वर्तमानं मेघनादमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च दूरत एव कृतनमस्कारं तमप्राक्षीत्—‘तिष्ठतु ता-

सुतरां दुर्लभ्यो वेगो रयो येषामेवंभूतान्युत्कण्ठितानि सहस्रशः स्रोतांसि तटिन्यादीनि चोलङ्घयन्नतिक्र-
म्यो मेघो जलदस्तेनोपहिता स्थापिता वृद्धियेनैवंभूतेन कादम्बर्याः समागमस्यौत्सुक्येन रणरणकेन पयस-
पूरस्तस्य रयो वेगस्तेन चोह्यमानो वहमानो जीवितप्रत्याशां प्राणितसमीहामवहन्नधारयन् । तुरंगमानश्च
रिज्यजन्परिहरन्, तडिद्धिर्विद्युद्विस्तर्ज्यमान इव तिरस्कियमाण इव, जलधरैर्मैवरवष्टभ्यमान इव प्रतिरु-
द्ध इव विस्फूर्जितैर्जलदचेष्टितैर्निर्भर्त्स्यमान इव निर्भर्त्सनां क्रियमाण इव । शतशो निखिंशाः खड्गास्तेषां
रिव वृत्तिर्वर्तनं येषामेवंभूतैर्धारासारैर्धाराया आसारैर्वेगवद्वर्षैः शकलीक्रियमाण इव खण्डीक्रियमाण इ-
व चन्द्रापीडस्य जलदकालेन मेघसमयेनैवाशुगमनस्य शीघ्रयात्राया विभ्रभूतासु प्रतिबन्धकारिणीष्वाशा-
शासु निरुद्धास्वपि कादम्बरीसमागमाशा सुतरामत्यर्थं नानुरूप्यत न प्रतिबध्यत, ययाशया ता-
पूर्वोत्कलक्षणेऽपि यथास्थानं यथास्थलं निगदिताः संनादिताः समस्ताः प्राणिनो येनैवंभूते प्रावृट्काले
मये कलामपि घटिकामात्रमपि न कृतो विहितः परिलम्बो विलम्बो येनैवंभूतस्तं पन्थानमनीयत प्र-
कथंभूतः । अनुगम्यमानोऽनुयायमानः । केन । वाजिसैन्येनाश्वबलेन । एतदेव विशेषयन्नाह—
धाराणामाहल्याभिघातेन विकूणितेऽर्धमीलिते अक्षिणी येन तत्तथा । मुहुर्मुहुर्गारंवारं वलितानि परावर्तित-
मितानि चाननानि मुखानि येन तत्तथा । च्योततीति च्योतत्प्रस्वेदस्तस्यासक्तिः संपर्कस्तेन संपिण्डित-
लितानि केसराणां स्कन्धरोम्णामप्राणि ग्रान्तानि यस्मिंस्तत्तथा । एकं संतानं परम्परा यस्मिन्नेवंभूतः
पङ्क्तस्तत्रानुमग्रा ब्रुडिताः खुराः शफा यस्य तत्तथा । अदृश्यं यन्निमोन्नतस्थलं तत्र स्खलन्ती गतिर्गम-
तत्तथा । विशीर्यमाणो विदीर्यमाणः पर्याणसमायोगः पत्ययनसंबन्धो यस्य तत्तथा । उपर्युपरि वा-
नदीनां तीराणां तटानामुत्तारस्तेषां संतानानि तैरवाना अशुष्काः पृष्ठयो यस्य तत्तथा । बलं सामर्थ्यं
वेगः, उत्साहः प्रगल्भता, एतेषां द्वन्द्वः । पश्चादपचीयमानानि प्रतिक्षणं हीनतां प्राप्यमाणानि बलज-
यस्य तत्तथा जीवितसंधारणाय प्राणितधारणाकृते यथा तथा येन केन प्रकारेण निवर्तितं विहितम-
केवलं भोजनं येन सः । अभ्यर्हितः पूजितो यो राजलोकस्तस्य वचसापि वाक्येनाप्यप्रतिपन्नोऽ-
शरीरसंस्कारो देहशुश्रूषा येनैवंभूतः । केवलं दिवसमेवावहदचलत् । वहंश्च त्रिभागमात्रमवशिष्ट-
गम्यित्वेनैवंभूतः । मार्गं निवर्तमानं पश्चादलमानं मेघनादं स्वसपर्याकारिणमद्राक्षीद्व्यलोकयत्

रस्तात्पत्रलेखागमनवृत्तान्तप्रश्नः । वैशम्पायनवृत्तान्तमेव तावत्पृच्छामि । अयि, दृष्टस्त्वया-
च्छोदसरसि वैशम्पायनः । पृष्ठो वावस्थानकारणम् । पृष्ठेन वा किञ्चित्कथितं न वा । पश्चा-
त्तापी वास्मत्परित्यागेन । स्मरति वास्माकम् । पृष्ठोऽसि वानेन किञ्चिन्मदीयम् । उपलब्धो
वाभिप्रायः । उत्पन्नो बालापः युवयोः । मातापित्रोर्वा संदिष्टं किञ्चित् । प्रतिबोधितो वा
त्वयागमनाय । आवेदितं वास्य मदीयमागमनम् । नापयास्यति वा तस्मात्प्रदेशात् । दास्यति
वा दर्शनम् । ग्रहीष्यति वास्मदनुनयम् । आगमिष्यति वा पुनर्मया सह । किं कुर्वन्दिव-
समास्ते । को वा विनोदोऽस्य तिष्ठतः' इति । स त्वेवं पृष्ठोऽयज्ञपयत्—'देव, देवेन तु वैश-
म्पायनमालोकयानुपदमेव तुरंगमैरागत एवाहम्' इत्यादिश्रय विसर्जितोऽहम् । अच्छोदसरसः
प्रतीपं वैशम्पायनो गत इत्येषान्तरा वार्तैव नोपयार्ता । विरयति च देवे जलदसमयारम्भ-
मालोक्य कदाचिदेतेषु दिवसेषु देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन च कृत-
प्रयत्नोऽपि न मुच्यत एवागन्तुं देवश्चन्द्रापीडः । त्वया चैकाकिना न स्थातव्यमेवास्यां भूमौ ।
परागतप्रायाश्च वयम् । तन्निर्वर्तयास्मादेव प्रदेशादित्यभिधाय पत्रलेखया केयूरकेण च त्रिच-
तुरैः प्रयाणकैरप्राप्त एवाच्छोदं यावद्बलान्निर्वर्तितोऽस्मि' इति । एवमावेद्य विरराम । विरत-

पत्रलेखागमनवृत्तान्तप्रश्नस्तिष्ठतु । वैशम्पायनस्य वृत्तान्तमुदन्तमेव तावत्पृच्छामि प्रश्नविषयीकरोमि । अयीति ।
अयीति विषादे । 'अयि क्रोधे विषादे च संध्रान्तस्मरणेऽपि च' इति विश्वः । अच्छोदसरसच्छं निर्मल-
मुदकं जलं यस्मिन् । उदकस्योदादेशः । एवंविधे तटाके वैशम्पायनस्त्वया दृष्टो विलोकितः । अवस्थानका-
रणं तत्रावस्थाननिदानं पृष्ठो वा पृच्छाविषयीकृतो वा । पृष्ठेन वा तेन किञ्चित्कथितं प्रोक्तं न वा । अस्मत्प्र-
रित्यागेन तस्य पश्चात्तापोऽनुतापोऽस्ति वा । अस्माकं स्मरति स्मृतिगोचरीकरोति वा । कर्मणि षष्ठी । अनेन
वैशम्पायनेन किञ्चित्त्वं मदीयं मत्संबन्धि पृष्ठोऽसि वा । उपलब्धो ज्ञातो वा तस्याभिप्राय आशयः ।
युवयोर्भवतोऽरुपन्नः संजातो बालापः संलापः । मातापित्रोर्जननीजनकयोः किञ्चित्संदिष्टं कथितं वा । त्वया
भवतागमनाय प्रतिबोधितो वा प्रतिबोधं प्रापितो वा । अस्य वैशम्पायनस्य मदीयमागमनमावेदितं निवेदितं
वा । तस्मात्प्रदेशात्स्थानान्नापयास्यति न गमिष्यति वा । दर्शनं दास्यति वा । अस्माकमिति शेषः । अस्मा-
कमनुनयं प्रणतिं ग्रहीष्यति वा । पुनर्मया सहागमिष्यति वागमनं करिष्यति वा । किं कुर्वन्किं विदधद्विच-
दिनमास्ते तिष्ठति । अस्य वैशम्पायनस्यात्र तिष्ठतः स्थितिं कुर्वतः को वा विनोदः का केलिरिति । स तु
मेघनाद एवं पृष्ठः सन्व्यज्ञपयद्विज्ञप्ति चकार । किं कथितवानित्याशयेनाह—'देव इति । हे देव हे स्वामिन्,
देवेनैव भवतैव वैशम्पायनमालोक्य निरीक्षयानुपदमनुचरणन्यासं तुरंगमैरश्वैरहमागत एवेत्यादिश्येत्कुलाहं मे-
घनादाभिधो विसर्जितो गमनायानुज्ञातः । अच्छोदसरसः प्रतीपं वामं प्रदेशं वैशम्पायनो गत इत्येषा वार्तैव
किंवदन्त्येवान्तरा विचचाल । मार्गस्येति शेषः । नोपयार्ता न प्राप्ता । 'प्रतिकूलं तु विलोममपसव्यमपधुरम् ।
वामप्रसव्यप्रतीपं प्रतिलोममपधु च' इति हैमः । मया पूर्वं त्वं विसर्जितः कथमत्रागत इत्याकाङ्क्षयामाह—

वचनं च तं पुनरपृच्छत् । किमाकलयस्यद्यतनेनाह्वा यावत्परापतिता पत्रलेखा नेति व्यञ्जयत्—‘देव, यद्यन्तरा कश्चिदन्तरायो न भवति विलम्बकारी, तदा विना संदेहे पतितैवागच्छति मे हृदयम् ।’ इत्युक्तवति मेघनादे घनसमयवर्धिताभोगमकरध्वजार्ण पातिनीं स्वानुमानात्कादम्बरीमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य विह्वलीभवतः पर्यावर्त्यन्त इवास्य जलधरा पुरुषैः, तडितो मदनानलशिखाभिः, अवस्फूर्जितं प्रेतपतिपटहस्वनैः, आसारधाराः स्मे आमन्द्रगर्जितं मकरध्वजधनुर्ज्यागुञ्जिताभोगेन, कलापिकेकाः कालदूतालापैः, केतव विषपरिमलेन, खद्योताः प्रलयानलस्फुलिङ्गराशिभिः, अलिवलयानि कालपाशैः, श्रेणयः प्रेतपतिपताकाभिः, आपगाः सर्वक्षयमहापूरप्लवैः, दुर्दिनापि कालरात्र्या, कुट कृतान्तहासैः । अपि च शरीरेऽपि सत्त्वं कातरतया, वलं क्षामतया, कान्तिर्वैवर्ण्येन मोहेन, धैर्यं विपादेन, हसितं शुचा, नयनमश्रुणा, आलपनं मौनेन, अङ्गान्धस

निवेद्य विरराम विरतो बभूव । विरतवचनं मौनावलम्बिनं च तं मेघनादं पुनरपृच्छत् । किं तदि किमिति । किमाकलयसि किं जानासि । अद्यतनेनाह्वा दिवसेन यावत्, पत्रलेखा परापतित नेति न प्राप्ता वा । स तु मेघनादो व्यञ्जयत्—हे देव, यद्यन्तरा मध्ये कश्चिदन्तरायः प्रत्यु म्बकारी परिलम्बकृन्न भवति न स्यात्, तदा संदेहेन विना निःसंदेहं परापतितैव तत्र गतैव मे मम चेत् इत्यवगच्छति जानातीति मेघनाद उक्तवति कथितवति सति घनसमयो वर्षाकालस्तेन वर्धित प्रापित आभोगो विस्तारो यस्यैवभूतो यो मकरध्वज एवार्णवः समुद्रस्तस्य मध्यपातिनीं तदन्तर्गत मानादपि । यथा तस्या दुःखेन विरहेणाहं दुःखवान्, तथा मद्विरहेण सापि भविष्यतीत्यनुमानं दिलर्थः । कादम्बरीमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य हृदयवर्तिनीं विलोक्य विलोक्य विह्वलीभवतो विह्वलीभ चन्द्रापीडस्य जलधरा मेघाः कालपुरुषैर्ममकिंकरैः पर्यावर्त्यन्त इवात्मसात्क्रियन्त इव । स्वस्वरूपम इवेति यावत् । अतो जलधराः कालपुरुषा एव बभूवुरित्यर्थः । एवमप्रेऽपि पर्यावर्त्यन्त इवेति य योज्यम् । तडितो विद्युतो मदन एवानलो वह्निस्तस्य शिखाभिर्ज्वालाभिः पर्यावर्त्यन्त इव । अवस्फूर्जितं गर्जितं प्रेतपतिर्यमस्तस्य पटहो ढक्का तस्य स्वनैः शब्दैः पर्यावर्त्यन्त इव । क्वचित् ‘प्रेतपुरीपटहस्वनेन पाठः । आसारधारा वेगबहुष्टिधाराः स्मरस्य कंदर्पस्येषवो वाणास्तैः पर्यावर्त्यन्त इव । आमन्द्रगर्जितं ग नितं मकरध्वजधनुषो ज्या प्रत्यङ्घ्रा तस्या गुञ्जितं शब्दितं तस्याभोगेन विस्तारेण पर्यावर्त्यन्त इव । केका मयूरवाण्यः कालदूता यमप्रहितजवास्तेषामालापैः संभाषणैः । केतकस्य क्रकचच्छदस्यामोदः परि गरलं तस्य परिमलेन । खद्योता ज्योतिरिङ्गणाः प्रलयस्य कल्पान्तस्यानलो वह्निस्तस्य स्फुलिङ्गा अभिक् राशिभिः समूहैः पर्यावर्त्यन्त इव । ‘खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः’ इति हैमः । अलिवलयानि भ्रमरकटकानि काल वन्धनैः बलाकाश्रेणयो विसकण्ठिकासमहाः प्रेतपतिर्यमस्तस्य पताकाभिर्वैजयन्तीभिः । आपगा नद्यः सर्वे

करणान्यपाटवेन, सर्वमेवैरत्या । दिवसैश्चोल्लिख्यमानमिवानवरतवाहिनाश्रुपूरप्रवाहेणावभ-
ज्यमानमिव । सततैर्निश्वासप्रभञ्जनैरुत्खन्यमानमिव । संततैः सान्तर्मदनदुःखोत्कलिकासहस्रै-
रजस्रपातिभिरितस्ततो जर्जरीक्रियमाणमिव । अपि च सहस्रैर्मकरध्वजशरासारैर्वपुषैव च
सह क्षीयमाणमिव स्वल्पवैशेषं संकल्पलिखितेन निर्विशेषवृत्तिना कादम्बरीशरीरेणैव सह
कण्ठलग्नं कथंकथमपि जीवितं धारयन्, धाराधरक्लिन्नतीरतरुतलमाग्रावितोपांतहरितशा-
द्वलम्, अंशेषतलतावनम्, अनवरतरोधोजलप्रवेशकलुषितप्रान्तम्, अवशीर्यमाणोदण्डकुमुद-
दलगहनम्, आमप्रकमलखण्डम्, उत्प्लवमानाश्यानकिंजल्कदलकमलम्, अजर्जरितकह्लार-
कुवलयम्, उद्भ्रान्तभ्रमदलिवलयम्, उड्डीनैर्हंससार्थत्यक्तम्, अनवस्थानसारसारसितकरुणम्,
अवशिष्टदलतलनिलीयमानोच्चकितचक्रवाकयुगलम्, उत्कम्पितकादम्बकदम्बकैर्वाश्रियमाणोपकू-
लनडुलम्, उत्कलविहर्तकलापिवकवलाककलापाध्यासितोपान्तपादपम्, आहतं प्रावृषान्यदिव

पाटवेनापटुतया, सर्वमेव समग्रमेवारल्योद्वेगेन कृत्वा । दिवसैर्दिनैश्चोल्लिख्यमानमिवोत्कीर्यमाणमिव, अनवरत-
वाहिना निरन्तरप्रवर्तिनाश्रुपूरप्रवाहेण नेत्रजलवृषयेणावभज्यमानमिव मर्द्यमानमिव, सततैर्निरन्तरैः सविस्तृ-
तैर्वा निश्वासप्रभञ्जनैः पानवायुभिरुत्खन्यमानमिवोत्पाद्यमानमिव, सततैरत एवाजस्रपातिभिर्निरन्तरपतनशीलैः
सान्तर्मदनस्य कंदर्पस्य यदुःखमसातं तस्योत्कलिकासहस्रैर्ह्रस्वसहस्रैरितस्ततः प्रेरणेन जर्जरीक्रियमाणमिव
शिथिलीक्रियमाणमिव । अपि च सहस्रैः सहस्रसंख्याकैर्मकरध्वजस्य मदनस्य शरासारैर्वाणवेगवृष्टिसिर्वपुषा
शरीरेणैव च सह क्षीयमाणमिव क्षीणतां प्राप्यमाणमिव । स्वल्पं स्तोत्रं यदवशेषमुर्वरितं संकल्पलिखितं क-
ल्पनाकल्पितं तेन निर्विशेषवृत्तिना स्वरूपमात्रवर्तिना कादम्बरीशरीरेणैव सह कण्ठलग्नं निगणसाक्तं कथं-
कथमपि महता कष्टेन जीवितं प्राणितं धारयन्निभ्रन् । तदेवाच्छोदं सर आससाद प्राप्तवान् । इतोऽच्छोदं
विशेषयन्नाह—धरेति । धाराधरेण क्लिन्नमार्द्रं तीरस्य तटस्य तरूणां वृक्षाणां तलमधोभागो यस्मिस्तत्था ।
आग्रावितो जलेन घौत उपान्तः समीपवर्ता हरितो नीलः शाद्वलप्रदेशो यस्य तत्तथा । 'शाद्वलः शादहरिते'
इति हैमः । अशेषे समग्रे तटे तीरे लतावनं वल्लीकाननं यस्मिस्तत्तथा । अनवरतं निरन्तरं रोधस्तटं तस्य
जलप्रवेशेन पानीयागमेन कलुषितो मलिनीकृतः प्रान्तः प्रदेशो यस्य तत्तथा । अवशीर्यमाणानि भ्रश्यमानानि
यान्युदण्डान्युगालानि कुमुदानि कैरवाणि तेषां दलानि पत्राणि तैर्गहनं निविडम् । दुरवगाहमित्यर्थः । आ-
मग्नं वृद्धितं कमलखण्डं पद्मवनं यस्मिस्तत्तथा । उत्प्लवमानान्युत्प्रावत्येनोदुदूर्ध्वं व्यतीर्थमाणान्यनाश्यानान्य-
शुष्काणि किंजल्कदलानि कमलानि च यस्मिस्तत्तथा । 'किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । आ समन्ता-
जर्जरितानि शिथिलितानि कह्लारकुवलयानि यस्मिस्तत्तथा । तत्र कह्लारं सौगन्धिकम् । 'सौगन्धिकं तु क-
ह्लारम्' इत्यमरः । कुवलयानि प्रतीतानि । उद्भ्रान्तं चकितं च तन्मृत्कमलाभावादलिवलयं भ्रमरसमूहो यस्मि-
स्तत्तथा । उड्डीनैः संडीनैर्हंससार्थैश्चक्राङ्गसमूहैस्त्यक्तमुज्झितम् । 'प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः-
इत्यमरः । कचित् 'उड्डीनहंससार्थम्' इत्येव पाठः । तत्रोड्डीना हंसानां सार्थाः समूहा यस्मिन्नित्यर्थः । न वि-

दृष्टपूर्वमप्यदृष्टपूर्वमिव, अदत्तदृष्टिसुखम्, अनुत्पादितहृदयाह्लादम्, अनुपजनितमानसम् । तदेवाच्छोदमुपाहितद्विगुणदुःखमाससाद । आसाद्य चोपसर्पन्नेव सर्वाश्ववारानादिदे-
 'कदाचिदसौ वैलक्ष्यादस्मानालोक्यापसर्पत्येव तच्चतुर्ध्वपि पार्श्वेष्ववहिता भवन्तु भ-
 इत्यात्मनापि तुरगगत एव खिन्नोऽप्यखिन्न इव विचिन्वन्लतागहनानि वृक्षमूलानि शि-
 लानि लसन्मण्डपांश्च समन्ताद्ब्राम । भ्राम्यंश्च यदा न कचिदपि किञ्चिदवस्थानचि-
 प्यद्राक्षीत्तदा चकार चेतसि—नियतमसौ पत्रलेखासकाशात्मदागमनमुपलभ्य प्रथम-
 पक्रान्तो येनावस्थानचिह्नमात्रकमपि कथमपि नोपलक्ष्यते । निरुद्धोद्देशं गतश्च का-
 भिरसावेवान्विष्टोऽपि न दृष्टः । तत्कष्टतरमापतितम् । वैशम्पायनमदृष्ट्वास्मात्प्रदेश-
 दमपि गन्तुं पादावेव नोत्सहेते । मे मन्मथशरविक्षिप्ताश्च कादम्बरीदर्शनमात्रालम्-
 क्षणमपि विलम्बमन्तरीकर्तुमक्षमाः क्षामतया मा यासिषुः प्राणाः । सर्वथा विनष्टो-
 न दृष्टा देवी कादम्बरी, नापि वैशम्पायन इति । एवमुत्पन्ननिश्चयोऽप्यपरिच्छेद्यस्व-
 त्वात्प्रत्याशायाः कदाचिदस्य वृत्तान्तस्याभिज्ञा महाश्वेतापि भवत्येव । तत्तां तावत्पश्य-

समूहास्तैरध्यासित आश्रित उपान्तपादपः समीपवृक्षो यस्य तत्तथा । प्रावृषा प्रावृद्धकालेनाहतं पीडितं
 न्यदिनेतरदिन । दृष्टपूर्वमपि विलोकितपूर्वमप्यदृष्टपूर्वमिवानिरीक्षितपूर्वमिव । अदत्तं दृष्टेर्नैत्रस्य सुखं
 येन तत्तथा । अनुत्पादितोऽविहितो हृदयस्य चेतस आह्लादः प्रमोदो येन तत्तथा । अनुपजनिता कृता-
 सस्य स्वान्तस्य प्रीतिः स्नेहो येन तत्तथा । उपहितं स्थापितं द्विगुणं दुःखं येन तत्तथा । आससादित्य-
 प्रागेवोक्तः । आसाद्य च प्राप्य चोपसर्पन्नेवापसरन्नेव सर्वान्समप्राप्तश्ववारान्सादिन इत्यादिदेशाह्वां दत्त-
 इतिद्योत्यमाह—**कदेति** । कदाचिदसौ वैशम्पायनो वैलक्ष्याद्रीक्षापन्नलतोऽस्मानालोक्य निरीक्ष्याप-
 वापयात्येव । तच्चतुर्ध्वपि पार्श्वेषु भवन्तो यूयमवहिताः सावधाना भवन्तु । इत्यात्मनापि स्वेनापि तु-
 एवाश्वाधिरूढ एव खिन्नोऽपि खेदं प्राप्तोऽप्यखिन्न इवाप्राप्तखेद इव विचिन्वन्विलोकयन्लतागहनानि व-
 राणि वृक्षमूलानि पादपवुध्रानि शिलतलानि प्रसिद्धानि लसन्मण्डपांश्च प्रतिदिवसवर्धमानवीरुज्जन-
 समन्ताद्विष्वग्ब्राम । भ्राम्यंश्च पर्यटंश्च यदा कचिदपि कुत्रापि स्थले किञ्चिदपि स्वल्पमप्यवस्थ-
 निवासभिज्ञानं नाद्राक्षीन्न व्यलोकयत् । तदेति चेतसि चित्ते चकार निर्भमे । नियतं निश्चितमसौ वैशम्-
 पत्रलेखायाः सकाशात्समीपान्मादागमनं चन्द्रापीडागमनमुपलभ्य प्राप्य प्रथममेवादावेवापक्रान्तो ग-
 कारणेनावस्थानचिह्नमात्रकमपि निवासज्ञापकाभिज्ञानमात्रमपि कथमपि महता कष्टेन नोपलक्ष-
 ज्ञायते । निरुद्धोद्देशं निरुद्धप्रदेशं गतश्च प्राप्तश्चासावेव वैशम्पायन एवास्माभिरन्विष्टोऽपि विल-
 ऽपि क्वापि न दृष्टो न दृक्पथमायातः । तत्तस्माद्धेतोः कष्टतरमतिकृच्छ्रमापतितमायातम् । तदेव
 यन्नाह—**वैशम्पायनेति** । वैशम्पायनमदृष्ट्वानवेक्ष्यास्मात्प्रदेशात्पदमपि गन्तुं पादावेव नोत्सहेते नो-

ततो यथायुक्तं प्रतिपत्स्य इत्यारोप्य हृदये तदाश्रमस्यैव नातिदूरे निवेशिततुरगसैन्यः सैन्यस-
मायोगमपनीय सर्पनिर्मोकपरिलघुनी घनोज्झितज्योत्स्नाभिरामे परिधाय वाससी तथास्थित-
पर्याणमेवेन्द्रायुधमारुह्य महाश्वेताश्रममुपाजगाम । तत्र च प्रविशन्नेवावतीर्थं महाश्वेतावलो-
लोकनकुतूहलात्पश्चादाकृष्टेनेन्द्रायुधपरिजनेनानुगम्यमानो विवेश । प्रविश्य च गुहाद्वार एव
धवलशिलातले समुपविष्टामधोमुखीमसह्यमन्युवेगोत्कम्पितसर्वावयवामनवरतनयनजलवर्षि-
णीमुच्चण्डवाताहतां लतामिवोद्धाप्यदीनदृष्ट्या कथंकथमपि तरलिकया विधृतशरीरां
महाश्वेतामपश्यत् । दृष्ट्वा च तां तादृशीमस्योदपादि हृदये—‘मा नाम देव्याः कादम्बर्या
एव किमप्यनिष्टमुत्पन्नं भवेत् । येनेयमीदृश्यवस्था हर्षहेतावपि मदागमनेऽनुभूयते महाश्वेत-
या ।’ इत्याशङ्कामिन्नहृदयोऽयमुडुनैरिव प्राणैः पदे पदे स्खलन्निव पतन्निव मुह्यन्निवोपसृत्यो-
पविश्य च तस्यैव शिलातलस्यैकदेशे प्रोद्धाप्यविषण्णवदनः किमेतदिति तरलिकामपृच्छत् ।
सा तु तथावस्थाया अपि महाश्वेताया एव मुखमवलोकितवती ।

विलोकयामि । ततस्तदनन्तरं यथायुक्तं यथोचितं प्रतिपत्स्येऽङ्गीकरिष्ये । हृदये चेतसीत्यारोप्येत्याधाय तस्या
महाश्वेताया आश्रमस्य गुम्फाया नातिदूरे नातिविप्रकृष्टे निवेशितं स्थापितं तुरगसैन्यमश्वबलं येनैवंभूतः सैन्य-
समायोगं वाहिन्याः संबन्धमपनीय दूरीकृत्य सर्पस्याहेर्निर्मोकः कञ्चुकः । ‘फणोऽहिकोशे तु निर्व्वयनी नि-
र्मोककञ्चुकाः’ इति हैमः । तद्वत्परिलघुन्यगुरुणि घनेन मेघेनोज्झिता त्यक्त्वा याज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वदभिरामे
मनोहरे वाससी वस्त्रे परिधाय परिधानं कृत्वा । अत्र वस्त्रद्वयग्रहणं देशाचारविशेषादेव मन्तव्यम् । यथा पूर्वं
स्थापितं तथैव स्थितं पर्याणं पल्ययनं यस्यैवंभूतमेवेन्द्रायुधमश्वमारुह्यारोहणं कृत्वा महाश्वेताश्रममुपाजगामो-
पाययौ । तत्र च तदाश्रमे प्रविशन्नेव प्रवेशं कुर्वन्नेवावतीर्थावतरणं कृत्वा । अश्वादिति शेषः । महाश्वेताया अ-
वलोकनं निरीक्षणं तस्मिन्त्यक्तुहलमाश्चर्यं तस्मात्पश्चादाकृष्टेनाकर्षितेनेन्द्रायुधस्य परिजनः परिच्छदस्तेनानु-
गम्यमानोऽनुयायमानो विवेश प्रवेशं कृतवान् । प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वा च गुहाद्वारे या धवलशिला तस्या
स्तले समुपविष्टां निषण्णामधोमुखीं नीचैर्मुखीं महाश्वेतामपश्यदवलोकयत् । कीदृशीम् । असह्यो विसोढुमश-
क्यो यो मन्युः क्रोधः शोको वा । ‘मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्’ इत्यमरः । तस्य वेगो रयस्तेनोत्कम्पिता उ-
च्चलिताः सर्वावयवाः समग्रापघना यस्याः सा ताम् । अनवरतं निरन्तरं नयनजलं नेत्राम्बु वर्षतीत्येवंशीला
सा ताम् । अत एवोत्प्रेक्ष्यते—उच्चण्डोऽन्युग्रो यो वातो वायुस्तेनाहतां ताडितां लतामिव । ‘उच्चण्डस्त्वति-
कोपनः’ इति हैमः । उद्धाप्योद्धाताश्रुरेवंविधा दीना दुःखिता दृष्टिर्दृश्यस्या एतादृशया तरलिकया कथंकथमपि
महता कष्टेन विधृतं धारितं शरीरं यस्याः सा ताम् । दृष्ट्वा च निरीक्ष्य च तादृशीं तथावस्थां महाश्वे-
ताम्, अस्य चन्द्रापीडस्य हृदय उदपाद्युत्पन्नम् । तदेव प्रकटयन्नाह—नामेति कोमलामन्त्रणे । देव्याः
कादम्बर्या एव किमप्यनिर्दिष्टनामकमनिष्टमश्विमुत्पन्नं प्रादुर्भूतं भवेत् । येन हेतुनेयं प्रत्यक्षोपलभ्येदृश्येत-

अथानुपसंहृतमन्युवेगापि गद्गदिकावगृह्यमाणकण्ठा महाश्वेतैव प्रत्यवादीत्—‘महा किंसियमावेदयति वराकी । यया दुःखामिघातैककठिनहृदयया पुनरप्यदुःखश्रवणा दुःखमात्मीयं श्रावितम्, सैवाहं मन्दभाग्या महाभाग, जीवितव्यसनिनी निर्लेजा नि च दुःश्रवणमपि श्रावयामि दुःखमिदम् । श्रूयताम् ।’ केयूरकाङ्क्षवृद्धमनमाकर्ण्य विदीर्य मनसा न मया चित्ररथस्य मनोरथः पूरितः, न मदिरायाः प्रार्थना कृता, नात्मनः हितं संपादितम्, न गृहाभ्यागतस्य चन्द्रापीडस्य प्रियमनुष्ठितम्, न चापि हृदयवह मागमनिर्वृत्ता प्रियसखी कादम्बरी वीक्षितेत्युत्पन्नानेकगुणवैराग्या गाढबन्धान्काद स्नेहपाशानपि छित्त्वा पुनःकष्टतरतपश्चरणायात्रैवायाता यावदत्र महाभागस्यैव तुल्याव न्मुक्तमिवान्तःकरणेन शून्यशरीरमुत्तरलमुखमुत्प्लुतावद्वलक्ष्यशून्यया दृष्ट्वा प्रनष्टमिव किं स्ततो विलोकयन्तं ब्राह्मणयुवानमपश्यम् । स तु मामुपसृत्यानन्यदृष्टिरदृष्टपूर्वोऽपि प्रत्य नन्निव, असंस्तुतोऽपि चिरपरिचित इव, असंभावितोऽप्युपारूढप्रौढप्रणय इव, अस्निग् परवानिव, प्रेम्णा शून्योऽपि किमप्यनुस्मरन्निव, दुःखिताकारोऽपि सुखायमान इव, तूष्ण

अथेति तदनन्तरम् । अनुपसंहृतोऽद्वीकृतो मन्युवेगो यया सैवविधापि गद्गदिकया गद्गदध्वनिना माणो रुध्यमानः कण्ठो यस्याः सा महाश्वेतैव प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । हे महाभाग, किमियं वराकी शोच ‘वराकः संगरे शोच्ये’ इति विश्वः । आवेदयति कथयति । दुःखस्याभिघातः प्रहारस्तेनैकमद्वितीयं कथि ठेरं हृदयं भुजान्तरं यस्या एवंविधया यया मया पुनरप्यदुःखश्रवणाहोऽपि दुःखं श्रोतुमयोग्येऽप्यात्म कीर्यं दुःखमसातं श्रावितं श्रवणगोचरीकारितम् । हे महाभाग, सैवाहं मन्दभाग्या हीनादृष्टा जीवितव्ये मासक्तिर्यस्याः सा तथा निर्लेजा निखपा निर्धृणा निःकरुणा चेदं दुःखं दुष्टं श्रवणमाकर्णनं यस्येति दुःश्रव दशमपि श्रावयामि श्रुतिगोचरीकारयामि । श्रूयतामाकर्ण्यतामिति । केयूरकाङ्क्षवृद्धमनं तव प्रस्थानमाकर्ण्य र्यमाणं मनो मानसं यस्याः सा तथा । स्फुटमानहृदययेलथः । मया महाश्वेतया चित्ररथस्य पितुर्मनोरथोऽ न पूरितो न पूर्णाकृतः । नापि मदिराया मातुः प्रार्थना यात्रा कृता । नात्मनः स्वकीयस्य समीहितं वाञ्छि पादितं निःपादितम् । न गृहाभ्यागतस्य स्वकीयसदनागतस्य चन्द्रापीडस्य प्रियमिष्टमनुष्ठितमादरितम् । न हृदयस्य चेतसो वल्लभो जनस्तस्य समागमेन निर्वृत्ता संजातसंतोषा, एतादृशी प्रियसखी वल्लभवयस्या क वीक्षिता विलोकितेति हेतोस्तपत्रं प्रादुर्भूतं यदनेकगुणमुत्कृष्टं वैराग्यं विरागता तस्यासमन्ताद्गाढबन्धोऽ न्निस्तस्मात्कादम्बरीस्नेहपाशानपि छित्त्वा छेदं विधाय पुनर्द्वितीयवारं कष्टतरमत्युग्रतरं यत्पश्चान्द्रायणा चरणायासेवनायात्रैव गुम्फायामेव यावत्, आयातागता तावत्, अत्र महाभागस्य भवतस्तुल्याकृति कारमन्तःकरणेन चित्तेनोन्मुक्तमिव त्यक्तमिव, अत एव शून्यशरीरमिन्द्रियव्यापाररहितदेहमुत्तरलमुख यस्य स तमुत्प्लुतमुत्पतितमावद्धं यल्लक्ष्यं वेथ्यं तेन शून्यया निरवधानया दृष्ट्वा दशा प्रनष्टमिव गतमिव

स्थितः प्रार्थयमान इव, अपृष्टोऽप्यावेदयन्निवात्सीयामेवावस्थाम्, अभिनन्दन्निव, अनुशोच-
न्निव, हृष्यन्निव, कृष्यन्निव, विषीदन्निव, विभ्यदिव, अभिभवन्निव, हत इव, आकाङ्क्ष-
न्निव, अनुस्मरन्निव विस्मृतम् । अनिमेषेण निश्चलस्तद्वपक्षमणान्तर्बाष्पपूराद्रेण कर्णान्त-
चुम्बिना विकसितेनेवामुकुलिततारकेण चक्षुषा मत्त इवाविष्ट इव वियुक्त इव पिबन्निवाक-
र्षन्निवान्तर्विशन्निव च सुचिरमालोक्याव्रवीत्—वरतनु, सर्व एव हि जगति जन्मनो वयस
आकृतेर्वा सदृशमाचरन्न वचनीयतामेति । तव पुनरेकान्तवामप्रकृतेर्विधेरिव विसदृशानुष्ठाने
कोऽयं प्रयत्नः । यदियमक्लिष्टमालतीसुकुमारा मालेव कण्ठप्रणयैकयोग्या तनुरनुचितेना-
मुना कष्टतरतपश्चरणपरिक्लेशेन ग्लानिमुपनीयते । रूपवयसोरनुरूपेण सुमनोहारिणी लतेव
रसाश्रयिणा फलेन कथं न संयोज्यते । जातस्य हि रूपगुणविहीनस्यापि जन्मोपनतानि
जीवलोकसुखान्यनुभूय शोभते परित्तसंबन्धी तपश्चरणपरिक्लेशः । किं पुनराकृतिमतो
जनस्य । तद्दुःखयति मामयमस्यास्ते स्वभावसरसायास्तनोर्मृणालिन्या इव तुहिनपातस्तपः-

न्निव किञ्चित्स्मृतिगोचरीकुर्वन्निव, दुःखितो दुःखं प्राप्त आकारो यस्यैवंविधोऽपि सुखमिवाचरतीति सुखायते
वेति सुखायमान इव । तूष्णीमपि स्थितो मौनमाधाय स्थितोऽपि प्रार्थयमान इव याच्ञां कुर्वन्निव । 'तूष्णीकं तु
स्मृतं मौने मौनं शीले त्वनव्ययम्' इति विश्वः । अपृष्टोऽप्यप्रश्रीकृतोऽप्यात्सीयां स्वकीयामेवावस्थां दशामावेदय-
न्निव ज्ञापयन्निव, अभिनन्दन्निव श्लाघां कुर्वन्निव, अनुशोचन्निव शुचं विदधन्निव, हृष्यन्निव हर्षन्निव, कृष्यन्निव
विलिखन्निव, विषीदन्निव विषादं प्राप्नुवन्निव, विभ्यदिव त्रस्यदिव, अभिभवन्निव तिरस्कुर्वन्निव, हत इव सु-
पित इव, आकाङ्क्षन्निव वाञ्छन्निव, विस्मृतमनुस्मरन्निव, अनिमेषेण निमेषरहितेन निश्चलं निष्कम्पं स्तब्धं पक्ष्म
नेत्रोम यस्य तत्तथा तेनान्तर्बाष्पो मध्यागताश्रु । क्वचित् 'क्षरद्बाष्पः' इति पाठः । तस्य पूरः समूहस्तेनार्द-
णोन्नेन कर्णान्तं श्रोत्रान्तं चुम्बतीत्येवंशीलेन कर्णान्तचुम्बिना । अत एव विकसितेनेव विनिद्रेणेवामुकुलिता कुञ्ज-
लिता तारका कनीनिका यस्मिस्तत्तथा तेन । एवंविधेन चक्षुषा नेत्रेण मत्त इव क्षीव इव, आविष्ट इव भूतग्रस्त
इव वियुक्त इव विभिन्न इव, पिबन्निव पानं कुर्वन्निव । अत्यादरेणावलोकनं पानमिति प्राञ्चः । आकर्षन्निवा-
कर्षणं कुर्वन्निव, अन्तर्विशन्निव मध्ये प्रवेशं विदधदिव च, सुचिरं बहुकालमालोक्य निरीक्ष्याव्रवीद्वोचत् ।
हे वरतनु प्रशस्तदेहे, सर्व एव हि जनो जगति लोके जन्मन उत्पत्तेर्वयसोऽवस्थाया आकृते रूपस्य वा सदृ-
शमनुरूपमाचरन्कुर्वाणो न वचनीयतां निन्द्यतामेति गच्छति । तव भवत्याः पुनरेकान्तेन निश्चयेन वामा
प्रतिकूला प्रकृतिः स्वभावो यस्यैवंभूतस्य विधेरिव विधातुरिव विसदृशानुष्ठानेऽसदृशाचरणे कोऽयं प्रयत्नः
प्रयासः । यद्यस्मादियं तनुः शरीरमक्लिष्टाव्यथिता या मालती जातिस्तद्वत्सुकुमारा सुक्रोमला मालेव खगिव
कण्ठे यः प्रणयो रक्षणक्षेदस्तत्रैकाद्वितीया केवलं वा योग्योचितामुनानुचितेनायोग्येन कष्टतरं यत्तपश्चरणं
तस्य परिक्लेशः परिश्रमस्तेन ग्लानिं ग्लानिमुपनीयते प्राप्यते । रूपं सौन्दर्यं वयोऽवस्थाविशेषस्तयोरनुरूपेण
योग्येन रसं माधुर्यादिलक्षणमाश्रयतीत्येवंशीलेन फलेन साध्येन कथं न संयोज्यते संयुक्तीक्रियते । केव । लतेव

परिक्लेशः । यदि च त्वादृशी जीवलोकसुखेभ्यः पराङ्मुखी तपसा क्लेशयन्त्यात्मानं
वृथा वहति धनुरधिज्यं कुसुमकार्मुकः । निष्कारणमुदयति चन्द्रमाः । वृथा व
मासाभ्यागमः । निष्फलानि कुमुदकुवलयकह्लारकमलाकरविलसितानि । निष्फला
समारम्भाडम्बराः । निरर्थकान्युपवनानि । किं ज्योत्स्नया । किं वा लीलासरित्पु
र्मलयानिलेन वा' इति ।

अहं तु देवस्य पुण्डरीकस्यैव वृत्तान्तादपेतकौतुका सर्वथा तं वदन्तम् 'अपि क
कुतो वा समायातः, किमर्थं वा मामेवमभिदधासि,' इत्यष्टवैवान्यतोऽगच्छम् । गत
देवार्धनकुसुमान्याचिन्वती तरलिकामाहूयाब्रुवम्—'तरलिके, योऽयं युवा कोऽपि ब्रा
कृतिरैसावलोकयतो वदतश्चान्यादृश एवाभिप्रायो मयोपलक्षितः । तन्निवार्यतामयं
पुनरत्र नागच्छति । अथ निवारितोऽपि यथागमिष्यति तदावश्यमेवास्याभद्रकं
यति' इति । स तु निवार्यमाणोऽपि 'दुर्निवारवृत्तेर्भद्रदहतकस्य दोषैर्भविष्यत्यतया व
स्य नात्याक्षीदेवानुबन्धम् । अतीतेषु केषुचिद्विषयेष्वेकं गौढायां यमिन्यामुद्गिर
भरेणोद्दीपितस्मरानलं ज्योत्स्नापूरमिन्दुमग्नूखेषु लब्धनिद्रायां तरलिकायामप्रप्राप्तसुखा

दुःखं करोति । यदि च त्वादृश्यनन्यरूपा जीवलोकसुखेभ्यः पराङ्मुखी निवर्तिताननात्मानं तपसा क्ले
शोपयन्ती, तदा कुसुमकार्मुकः कंदर्पोऽधिज्यं ज्यामिहं धनुः कार्मुकं वृथा मुधा वहति धारयति ।
रणं निःप्रयोजनं चन्द्रमाः शशाङ्क उदयत्युद्गच्छति । वृथा मुधा वसन्तमासस्य सुरभिमासस्याभ्यागम आ
कुमुदानि कैराणि, कुवलयानि श्वेतकमलानि, कह्लारं सौगन्धिकम्, कमलानि पद्मानि, एतेषामाकराः
स्तेषां विकसितानि हसितानि निष्फलानि निरर्थकानि । जलदस्य समारम्भः प्रारम्भस्तस्याडम्बराः स
निष्फला निरर्थकाः । उपवनानि आरामाणि निरर्थकानि निःप्रयोजनानि । ज्योत्स्नया चन्द्रिकया कि
किमपीत्यर्थः । लीलासरित्पुलिनैः क्रीडानदीसैकैः । किं वा मलयानिलेन मलयाचलमरुता वा किमि

अहं तु देवस्य पुण्डरीकस्यैव वृत्तान्तादुदन्तादपेतं गतं कौतुकं कुतूहलं यस्याः सर्वविधा सर्वथा सर्व
वदन्तं ब्रुवन्तम् । अपि कस्त्वं को भवान्, कुतो वा कस्मात्प्रदेशात्समायातः समागतः, किमर्थं वा
जनं मां महेश्वेताभिधानामेवमभिदधासि कथयसि, इत्यष्टवैव प्रश्नमकृत्यैवान्यतोऽपरमिन्स्थलेऽग
जम् । गत्वा च देवस्य महेश्वितुर्चनं पूजनं तस्मै कुसुमानि पुष्पाण्याचिन्वत्यवचयं कुर्वन्ती तरलिका
ह्यायाब्रुवमकथयम् । हे तरलिके, योऽयं प्रत्यक्षोपलभ्यो युवा तरुणः कोऽयनिर्दिष्टनामा ब्राह्मण
स्याकृतिराकारो यस्य स तथा । अस्य यूनोऽवलोकयतः पश्यतो वदतश्च ब्रुवतश्चान्यादृश इव कामिज
इवाभिप्राय आशयो मयोपलक्षितो ज्ञातः । तत्तस्माद्देवतोरयं निवार्यतां प्रतिषेध्यताम्, यथा पुनर्द्वितीय
मत्समीपे नागच्छति नाभ्येति । अथ निवारितोऽपि प्रतिषिद्धोऽपि यथागमिष्यति तदावश्यमेव नि

पनिर्गत्यास्मिन्नेव शिलातले विमुक्ताङ्गी कङ्कारसुरभिणा मन्दमन्देनाच्छोदानिलेनावीड्यमाना वर्णसुधाकूर्चकैरिव करैर्धवलितदशाशामुखे चन्द्रमसि निहितदृष्टिरपि नामायमेभिरमृतवर्षिभिरखिलजगदाह्लादकारिभिः करैश्चन्द्रमास्तमपि हृदयवल्लभं मे वर्षेदित्याशंसाप्रसङ्गेन देवस्य सुगृहीतनाम्नः पुण्डरीकस्य स्मरन्ती कथमभाग्यैर्मे मन्दपुण्यायास्तादृशस्यापि दिव्या-
कृतेर्महापुरुषस्य तस्य नभसोऽवतीर्णस्य भाषितमलीकमुपजातं जातानुकम्पेन वा यथाकथं-
चिज्जीवितुमित्येव समाश्वासिता जीवितप्रिया तपस्विन्यपि येन पुनर्दर्शनमेव तेन मम
न दत्तम् । किं करोतु देवः सुगृहीतनामा पुण्डरीकोऽयः परासुरेवोत्क्षिप्य नीतः । कपि-
ञ्जलस्तु जीवगन्तः कथमियता कालेन गतेनापि निष्करुणेन वार्तापि मे न संपादिता
इत्येतानि चान्यानि चालजालानि दुर्ज्जीवितगृहीता चिन्तयन्ती जाग्रत्येवातिष्ठम् ।

अथ निभृतपदसंचरणमां चरणादुत्कण्ठकमनवरतनिपतितमदनशरशल्यनिकरनिचित-
मिव शरीरमुद्वहन्तम्, उद्विकासिकेतकरजःपटलधवलं प्रथमतरमेव भस्मसात्कृतमिदं मन्द-

सौख्यं यया संबन्धिदाहं संतापं संज्वरं तस्य निर्गत्या निर्गमनहेतुनास्मिन्नेव शिलातले विमुक्ताङ्गी न्यस्तदेहा
कङ्कारं सौगन्धिकं तेन सुरभिणा सुगन्धिना मन्दमन्देनाच्छोदानिलेनाच्छोदवायुना वीज्यमानोद्धूयमाना वर्ण-
सुधा श्वेतसुधा तस्याः कूर्चकैः कुञ्चिकाभिरिव करैः किरणैर्धवलितं शुभीकृतं दशसंख्याका या आशा दिश-
स्तासां मुखं येनैवविधे चन्द्रमसि कुमुदबांधवे निहिता स्थापिता दृष्टिर्दृश्यया सा निहितदृष्टिरपि । नामेति
कोमलामन्त्रणे । अयं चन्द्र एभिरमृतवर्षिभिः पीयूषसाविभिरत एवाखिलजगतः समग्रविश्वस्याह्लादकारिभिः
प्रमोदजनकैः करैः किरणैः कृत्वा चन्द्रमाः शशाङ्को मे मम तमपि हृदयवल्लभं चित्तप्रियं वर्षेदृष्टिं कुर्यात् ।
इत्येवंरूपाशंसा स्पृहा तस्याः प्रसङ्गेन संबन्धेन देवस्य पूज्यस्य सुष्ठु गृहीतं नाम यस्यैवंभूतस्य पुण्डरीकस्य स्म-
रन्ती स्मृतिपथमानयन्ती । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति षष्ठी । मे मम मन्दपुण्याया हीनसुकृताया अभा-
ग्यैर्दुर्दैवैस्तस्य कपिञ्जलस्य नभसो व्योमादवतीर्णस्योत्तरितस्य तादृशस्य दिव्याकृतेः सुन्दराकारस्य महापुरुष-
स्यापि कथं भाषितं जल्पितमलीकं मिथ्योपजातम् । वाथवा जातानुकम्पेन समुत्पन्नकरुणेन यथाकथंचित्प्रका-
रेण केवलं जीवितुं प्राणितुमित्येव हेतोः समाश्वासिताश्वासनां कारिता येन हेतुना जीवितप्रिया प्राणित-
वल्लभा तपस्विनी वराक्यसि तेन हेतुना मम पुनर्दर्शनमेव न दत्तं पुनः समीपे नागतम् । देवः सुगृहीतनामा
पुण्डरीकः किं करोतु कुर्यात् । यः परासुरेव मृत एवोत्क्षिप्योत्पाय नीतः प्रापितः । स्वर्गमिति शेषः । कपि-
ञ्जलस्तु जीवगन्तः । कथं तेनापीयता कालेन निःकरुणेन मे मम वार्तापि किंवदन्त्यपि न संपादिता न
विहिता । इत्येतानि च पूर्वोक्तान्यन्यानि च पुरो वक्ष्यमाणान्यालजालानि स्वप्नान्तर्गतप्रायाणि दुर्दुष्टं यज्जी-
वितं तेन गृहीतात्मसात्कृता चिन्तयन्ती ध्यायन्ती जाग्रती जाग्रैवातिष्ठं स्थिता ।

नहुतभुजा भुजाप्रेण कुण्डलीकृतमृणालमुपयुषितशासनवलयमिवावश्यमरणाय सकलजगदप्र-
तिहतशासनेन कुसुमधन्वना विसर्जितं दधानम्, उद्धूतसाध्वसोत्कम्पतरलितया केतकी-
गर्भसूच्या क्व परं गम्यते हतोऽसि मयेति मन्मथप्रथमसहायस्य चन्द्रमसः केलयेव कर्णा-
न्तलग्नया तर्ज्यमानमुद्वेगावर्जितेन नयनजलस्रोतसात्मने जलमिव प्रयच्छन्तम्, आत्मेच्छ-
यैव मत्करग्रहणाय निर्वर्तितस्नानमिव स्वेदाम्भसा न युक्तमेव ते परहृदयमविज्ञायोपगन्तु-
मिति पदे पदे निवार्यमाणमिव गुरुणोरुस्तम्भेन दूरत एव मदालिङ्गनालीकाशया प्रसारित-
भुजयुगलम्, उत्कलिकासहस्रविषमं रागसागरमिव प्रतरन्तम्, अनवरतप्रवृत्तैराकृष्यमाण-
मिव पुरस्ताद्दीर्घैर्निःश्वासमरुद्गिरुह्यमानमिव दिङ्मुखप्लाविना ज्योत्स्नापूरेण रणरणकशून्य-
मुच्छुष्काननं प्रोन्मुक्तं सत्त्वेन, प्रतिपन्नं कृपणतया, अवधीरितं धैर्येण, संगृहीतं तरलतया,
विसर्जितं लज्जया, अधिगतं धार्ष्ट्येन, दूरीकृतं परलोकभीत्या, विमुक्तं युक्तयुक्तविचारेण,
संकल्पजन्मन एव केवलं वशे स्थितम्, आविष्टमिव मत्तमिवोन्मादादापतन्तम्, दूरतोऽपि

कामाग्निना भस्मसात्कृतमिव । शुक्लसाम्याद्भस्मोपमानमित्यर्थः । भुजाप्रेण वाहुप्राप्तेन कुण्डलीकृतं कुण्डल-
वदाचरितं मृणालं विसकण्ठकं दधानं बिभ्राणम् । 'कटको वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । शुक्लसाम्यादुत्प्रे-
क्षते—सकलजगत्प्रतिहतमनिराकृतं शासनमाज्ञा यस्यैवंविधकुसुमधन्वना कंदर्पेणावश्यमरणाय निश्चितप्राण-
विमुक्तये विसर्जितं दत्तमुपयुषितं स्थापितं शासनवलयमिवाज्ञावलयमिव । यथा कश्चित्सांयुगीनो राज्ञा दत्तम-
वश्यं सङ्ग्राममरणाय वीरवलयं भुजाप्रेण वध्नाति तथैवानेन भुजाप्रेणावश्यं मरणाय कंदर्पदत्तं शासनवलयं
वदन्निवेति भावः । मन्मथस्य कंदर्पस्य प्रथमसहायस्यादावेव साहाय्यकारिणश्चन्द्रमसः कुमुदवांधवस्य कलया
षोडशांशेन कर्णान्तलग्नया श्रोत्रान्तप्राप्तयेति तर्ज्यमानमिव तिरस्कियमाणमिव । इतिद्योत्यमाह—उद्धूतेति ।
उद्धूतमुत्पन्नं यत्साध्वसं भयं तस्मादुत्कम्पस्तेन तरलितया चञ्चलया केतकीगर्भसूच्या क्वचच्छदमध्यवर्ति-
त्रिपत्रकेण । 'त्रिपत्रकः सूचिरभिधीयते' इत्यमरः । तथा मया त्वं हतो व्यापादितोऽसि । अतः क्व
परमप्रे गम्यते । उद्वेगः संतापस्तेनावर्जितेन दत्तेन नयनजलस्रोतसा नेत्राम्बुप्रवाहेणात्मने स्वस्मै जल-
मिव प्रयच्छन्तं ददतम्, आत्मेच्छयैव स्वीयवाञ्छयैव मत्करग्रहणाय मत्पाणिपीडनाय स्वेदाम्भसा धर्म-
जलेन निर्वर्तितस्नानमिव विहितालवमिव परहृदयमन्यचित्तमविज्ञायाज्ञात्वोपगन्तुं तत्समीपे यातुं ते
तव न युक्तमेव न न्याय्यमेवेति गुरुणा वृहत्तरेणोस्तम्भेन जङ्घास्थूणया पदे पदे निवार्यमाणमिव प्रतिपि-
ध्यमानमिव दूरत एव दविष्टत एव मदालिङ्गनस्य मदीयोपगूह्नस्यालीकाशया मिथ्यावाञ्छया प्रसा-
रितं विस्तारितं भुजयुगलं वाहुयुगलं येन स तम् । उत्कलिका हल्लेखास्तासां सहस्रं तेन विषमं व्याकुलं
रागसागरमिवानुरतिसमुद्रमिव प्रतरन्तमुत्तरन्तम् । अनवरतप्रवृत्तैर्निरन्तरप्रवर्तितैर्दीर्घैरायतैर्निःश्वासमरुद्भिः
पानवायुभिः पुरस्तादप्र आकृष्यमाणमिवाकृष्टं विधीयमानमिव दिङ्मुखप्लाविना दिग्बदनक्षालकेन ज्योत्स्ना-
पूरेण चन्द्रिकाप्रवाहेणोद्यमानमिव वहमानमिव रणरणकेनौत्सुक्येनोत्प्रावत्येन शुष्कं रुक्षमाननं मुखं यस्य स

दिवसनिर्विशेषेण चन्द्रातपेन विभाव्यमानं तमेव युवानमद्राक्षम् । दृष्ट्वा च तं तादृशं निःस्पृ-
हाप्यात्मनि परं भयमुपगतवती चेतस्यचिन्तयम्—अहो, कष्टमापतितम् । यद्ययमुन्मा-
दादागल्य पाणिनापि स्पृशति मां तदा मयेदमपुण्यहतकं शरीरमुत्सृष्टव्यम् । तच्चिराद्देवस्य
पुण्डरीकस्य पुनर्दर्शनप्रत्याशया दुःखोत्तरमप्यङ्गीकृतं व्यर्थतां मे यातं प्राणसंधारणम्,
इति । स त्वेवं विचिन्तयन्तीमेव मामुपसृत्याब्रवीत्—‘चन्द्रमुखि, हन्तुमुद्यतो मामयं
कुसुमशरसहायश्चन्द्रमाः । तच्छरणमागतोऽस्मि । रक्ष मामशरणमनाथमार्तमप्रतीकारक्ष-
ममात्मना त्वदायत्तजीवितम् । शरणागतपरित्राणं हि तपस्विनामपि धर्म एव । तद्यदि
मामात्मप्रदानेन नात्र संभावयसि तदा हतोऽहमाभ्यां कुसुमशरशिशिरंकराभ्याम्’ इति ।
अहं तु तदाकर्ण्य धिगिर्युत्तमाङ्गनिर्गतज्वालेव रोषानलेन निर्दहन्तीव तम् ; उन्मिषद्वाष्प-
स्फुलिङ्गया दृष्ट्वा तदातर्जयतीव, आपादतलादुत्कम्पितगात्रयष्टिराविष्टेव, आत्मानमप्यचेतय-
माना क्रोधावेगरूक्षाक्षरमवदम्—‘आः पाप, कथमेवं वदतो मामुत्तमाङ्गे ते न निपतितं
वज्रम्, अवशीर्णा वा न सहस्रधा जिह्वा, विह्वलतां न गता वा वाणी, नष्टानि वा नाक्ष-
राणि । मन्ये च न सन्त्येव तेऽस्मिञ्शरीरे सकललोकशुभाशुभसाक्षिभूतानि पञ्च-

शेषो यस्यैवंभूतेन । दिवससदृशेनेत्यर्थः । चन्द्रातपेन शशाङ्कलोकेन विभाव्यमानं प्रकाश्यमानम् । अहं तं यु-
वानमद्राक्षमित्यन्वयस्तु पूर्वमुक्तः । तं वैशम्पायनं तादृशं तथावस्थं दृष्ट्वा च निरीक्ष्य च निस्पृहापि गततृष्णा-
प्यात्मनि परं भयमुपगतवती प्राप्तवती इति चेतसि चित्तेऽचिन्तयं चिन्तितवती । अहो इति खेदे । कष्टं
कृच्छ्रमापतितम्, यद्ययं युवोन्मादादागल्य मां पाणिना स्पृशति सार्शं करोति, तदा मया महाश्वेतयेदमपुण्य-
हतकं शरीरमुत्सृष्टव्यमुज्झितव्यम् । तत्तस्मात्कारणाच्चिराच्चिरकालेन देवस्य पुण्डरीकस्य पुनर्दर्शनप्रत्याशया पु-
नरवलोकनवाञ्छया दुःखादसातादुत्तरमुत्तरकालमङ्गीकृतमपि स्वीकृतमपि प्राणसंधारणं मे मम व्यर्थतां नि-
ष्फलतां यातं प्राप्तम् । इत्येवं विचिन्तयन्तीमेव ध्यायन्तीमेव स तु युवा मामुपसृत्य मत्समीपमागत्याब्रवीदवो-
चत् । किं तदित्याह—हे चन्द्रमुखि हे शशाङ्कमुखि, मामयं कुसुमशरः कामस्तस्य सहायः साहाय्यकारी चन्द्रमा
कुमुदवान्धवो हन्तुं व्यापादयितुमुद्यत उद्युक्तः । तदिति हेत्यर्थः । शरणं त्राणमागतोऽस्मि । अशरणमत्राणमनाथम-
नीश्वरमार्तं प्रपीडितमप्रतीकारक्षममप्रतिक्रियासहं मां रक्ष त्राहि । त्वदायत्तं जीवितं प्राणितं यस्य स तम् । हि
यस्मात्कारणात्तपस्विनां तपोवतामप्ययं धर्म एव यच्छरणागतस्य रक्षणं त्राणम् । तद्यदि मामात्मप्रदानेन स्वाप-

महाभूतानि । येनैवं वदन्नाग्निना भस्मीकृतोऽसि, न वायुनाधूतोऽसि, नाभ्रमेसा घ्रावितोऽसि, न धरित्र्या रसातलं प्रवेशितोऽसि, नापि तत्क्षणमेवाकाशेनात्मनिर्विशेषतां नीतोऽसि, अव्यवस्थितो व्यवस्थितेऽस्मिंल्लोके कुतस्त्वमुत्पन्न एवंविधः । यस्तिर्यग्जातिरिव कामचारी न किञ्चिदपि वेत्ति । येनैवं खलु हतविधात्रा केनाप्युपदर्शितमुखरागः स्वपक्षपातमात्रप्रवृत्तिरनिरूपितस्थानास्थानवादी शुक्र इव वक्तुमेवं शिक्षितस्तेनैव किमुत तस्यामेव जातौ न निक्षिप्तोऽसि, तेनैकान्तर्हसहेतुरेवं वदन्नपि न क्रोधमुत्पादितवानसि । त्वंदुक्तेर्दुःखिताहं ते संविभागमिमं करोमि, येनात्मवचनानुरूपां जातिमापन्नो नैर्वीर्यद्विधाः कामयसे' इत्युक्त्वा चन्द्राभिमुखीभूत्वा कृताञ्जलिः पुनरवदत्—'भगवन्, परमेश्वर, सकलभुवनचूडामणे, लोकपाल, यदि मया देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शनात्प्रभृति मनसाप्यपरः पुमान्न चिन्तितस्तदानेन मे सत्यवचनेनायमलीककानी मदुदीरितायामेव जातौ पततु' इति । मर्द्वचसोऽस्थानन्तरमेव च न वेद्मि किमसह्यवृत्तेर्मदनञ्जरस्यावेगात्, उत सद्योविपाकस्यात्मनो दुष्कृतस्य

च ते तवास्मिञ्शरीरे देहे सकललोकानां समप्रजनानां शुभाशुभयोर्वैर्यावर्ययोः पुण्यपापयोः साक्षिभूतानि पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यतेजोवाय्वाकाशलक्षणानि न सन्त्येव । एतदर्थं हेतुमाह—येनेति । येन कारणेनैवं वदन्नुवन्नग्निना वह्निना न भस्मीकृतो न भस्मसाद्विहितोऽसि । न वायुना समीरेणाधूतः कम्पितोऽसि । नाभ्रमेसा जलेन घ्रावितः प्रवाहितोऽसि । न धरित्र्या पृथिव्या रसातलमधोलोकं प्रवेशितोऽसि न क्षितोऽसि । नापि तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव च क्षण आकाशेन नभसात्मनिर्विशेषतां खतुल्यतां नीतोऽसि प्रापितोऽसि । अव्यवस्थितो व्यवस्थामप्राप्तः पञ्चभूतात्मकतया व्यवस्थितेऽस्मिंल्लोके कुतस्त्वमुत्पन्नः प्रादुर्भूत एवंविध एतादृशो यस्तिर्यग्जातिरिव पशुजातिरिव कामचारी खैरविहारी न किञ्चिदपि वेत्ति जानाति । येनैवम् । खल्विति निश्चये । हतविधात्रा पापिष्ठप्रह्वणा केनापि कारणेनोपदर्शितः प्रकटितो मुख आस्ये रागोऽनुरक्तिर्येन स तथा । स्वपक्षपातमात्रे स्वपक्षरक्षणमात्रे प्रवृत्तिः प्रवर्तनं यस्य स तथा । अनिरूपितमज्ञातं यत्स्थानास्थानं वक्तव्यावक्तव्यस्थलं तत्र वदतीत्येवंशीलः शुक्र इव कीर इव । सोऽपि दर्शितमुखरागः स्वपक्षपातचमात्रे प्रवृत्तः स्थानास्थानवादी न भवति । तद्वदेवैवं वक्तुं जल्पितुं शिक्षितः शिक्षां ग्राहितस्तेनैव हतविधात्रा किमुत कथं तस्यामेव तिर्यग्जातौ न निक्षिप्तोऽसि । एकान्तेन निश्चयेन हासस्य हेतुनिर्दानमेवं वदन्नपि जल्पन्नपि क्रोधं कोपं नोत्पादितवानसीति काकूक्तिः । अतस्त्वदुक्तेस्त्वत्कथितस्यान्यथा कर्तुमहं त इमं संविभागं विभज्य प्रदानं करोमि । येन संविभागेनात्मवचनस्य स्वकीयोक्तेरनुरूपां योग्यां जातिं तिर्यग्जन्म आपन्नः प्राप्तो नैवास्मद्विधा अस्मत्सदृशाः कामयसेऽभिलषसे इत्युक्तेर्व्यभिधाय चन्द्रस्य शशाङ्कस्याभिमुखीभूत्वा संमुखीभूय कृताञ्जलिः संयुतकरद्वया पुनरवदमब्रुवम् । 'पाणिः प्रसृतः प्रसृतित्सौ युतौ पुनरञ्जलिः' इति हैमः । हे भगवन् हे माहात्म्यवन्, हे परमेश्वर परमैश्वर्यवन्, हे सकलभुवनचूडामणे समप्रविष्ट-

गौरवात्, आहोस्विन्मद्वचसः सामर्थ्यादेव चिह्नमूलस्तरुवाचेतनः क्षितावपतत् । अतिक्रान्तजीवितेऽस्मिन्कृतकान्तर्जनाच्छ्रुतवती यथासौ महाभागस्यैव मित्रं भवति' इत्युक्त्वा च त्रपावनम्रमुखी महीं महीयसाश्रुवेगेन तूष्णीमेवावावितवती । चन्द्रापीडस्य तु तदाकर्ण्य कर्णान्तायतलोचनद्वयामीलनभग्नदृष्टेर्भ्रष्टवचनसौष्टवस्य 'भगवति, कृतप्रयत्नायामपि भगवत्यामपुण्यभाजास्मिञ्जन्मनि मया न प्राप्तं देव्याः कादम्बर्याश्चरणपरिचर्यासुखम्, तज्जन्मान्तरेऽपि मे भगवती संपादयित्री भूयात्' इति गदत एव कादम्बरीसमागमाप्राप्तिदुःखेन भेदोन्मुखं मुकुलमिव शिलीमुखाघातात्स्वभावसरसं हृदयमस्फुटत् ।

अथ महाश्वेतायाः शरीरमुत्सृज्य संभ्रमप्रतिपन्नचन्द्रापीडशरीराया 'भर्तृदारिके, किं लज्जया । पश्य तावदन्यथैव कथमप्यास्ते देवश्चन्द्रापीडोऽयम् । भग्नेवास्य ग्रीवा न मूर्धानं धारयति । विचालितोऽपि न किञ्चिच्चेतयते । नान्तःप्रविष्टतारके समुन्मीलयति विलोचने । नायं यथावस्थितानां गात्राणामावरणं करोति । नोच्छ्वसिति हृदयेन । हा देव चन्द्रापीड, चन्द्राकृते, कादम्बरीप्रिय, केदानीं त्वया विना गम्यते' इत्युक्त्वामुक्तार्तवचसि तरलिकायां,

धस्यात्मनः स्वकीयस्य दुष्कृतस्य पापस्य गौरवादुरुत्वात् । आहोस्विद्वितर्के । वचस एव सामर्थ्याच्छक्तेरेव छिन्नं छेदितं मूलं बुधं यस्यैवंभूतस्तरुव वृक्ष इवाचेतनश्चेतनारहितः क्षितौ पृथिव्यामपतत् । अस्मिन्वैशम्पायनेऽतिक्रान्तजीविते च गतप्राणिते च सति कृताकन्दा विहितार्तस्वरान्तर्जनान्मध्यजनाच्छ्रुतवत्याकर्णितवती । यथासौ महाभागस्य महापुरुषस्य मित्रं वयस्यो भवति इत्युक्तवत्यभिधाय च त्रपया लज्जयावनम्रं मुखं यस्याः सैवंविधा महीयसा गरीयसाश्रुवेगेन नेत्राम्बुप्रवाहेन तूष्णीमेव महाह्लावितवती । चन्द्रापीडस्य तु तदाकर्ण्य श्रुत्वा हृदयमस्फुटदित्यन्वयः । कीदृशस्य । कर्णं यावदायतं विस्तीर्णं यल्लोचनद्वयं तस्यामीलनं मुद्रणं तेन भग्ना दृष्टिर्यस्य स तथा तस्य । भ्रष्टं नष्टं वचनस्य वाचः सौष्टवं शोभनत्वं यस्य स तथा तस्य । किं कुर्वतः । इति गदत इति श्रुतः । इतिद्योत्यमाह—भगवतीति । हे भगवति हे देवि, कृतप्रयत्नायामपि विहितोद्यमायामपि भगवत्यामपुण्यभाजा पापभाजास्मिञ्जन्मनीह भवे देव्याः कादम्बर्याश्चरणपरिचर्यासुखं कमसेवासातं न प्राप्तं तज्जन्मान्तरेऽप्यन्यभवेऽपि मे सम भगवती भवती संपादयित्री जनयित्री भूयादित्येवोत्प्रेक्षते । कादम्बरीसमागमस्याप्राप्तिदुःखेन भेदोन्मुखं प्रस्फुटनोन्मुखं मुकुलमिव कुञ्जलमिव शिलीमुखस्याघाताङ्गमराभिघातात् । यथा भ्रमराभिघातात्कुञ्जलं भेदोन्मुखं स्फुटति, तथैव चन्द्रापीडस्य तच्छ्रुत्वा स्वभावेन प्रकृत्या सरसं कोमलं हृदयमस्फुटदिति भावः ।

अथेति । हृदयस्फोटानन्तरं महाश्वेतायाः शरीरमुत्सृज्य विमुच्य संभ्रमेणादरेण प्रतिपन्नमङ्गीकृतं चन्द्रापीडस्य शरीरं यथा सा तथा तस्याम् । इत्युक्तवत्यभिधायामुक्तं परित्यक्तमार्तं पीडितं वचो यथा सा तथा तस्यां तरलिकायां सत्याम् । इतिद्योत्यमाह—हे भर्तृदारिके इति । हे महाश्वेते, किं लज्जया त्रपया । तावदादौ पश्य विलोकय । अयं देवश्चन्द्रापीडोऽन्यथैवेतरप्रकारेणैव कथमप्यास्ते तिष्ठति । अस्य चन्द्रापीडस्य ग्रीवा कं-

तिर्यगाभुम्रचन्द्रापीडमुखनिहितनिखिलस्तब्धदृष्टिनिश्चेष्टायां महाश्वेतायाम् 'आः पापे दुष्ट-
तापसि, किमिदं त्वया कृतम् । अपकृताखिलजगत्पीडस्य तारापीडस्य कुलमुत्सारितम् ।
अनाथीकृताः प्रजाः सहास्माभिः । भग्नाः पन्थानो गुणानाम् । अर्गलिताः ककुभोऽर्थिलो-
कस्य । कस्य वदनमीक्षतां लक्ष्मीः । कोऽवलम्बनं भवतु भूमेः । कं सेवन्तां सेवकाः । त्वया
विना संप्रति व्यसनमेव सेवा संवृत्ता । वृत्तं समानशीलत्वम् । अस्तमिता च परिजनश्लाघा ।
लघूकृतो भृत्यादरः । दूरं गतानि प्रियालपितानि । सैमाप्ताः परित्यागकथाः । त्वं कथं कथा-
वशेषीभूतोऽसि । भूतपूर्वाः कमुपयान्तु 'संप्रति प्रजाः । कं संप्रति साधूनां समाधानम् ।
अधुना धूर्धरे त्वयि विपन्ने कः समुद्रहनु देवेन तारापीडेनोढां धुरम् । धीरस्यापि ते कथं
कातरस्येव शुचा भिन्नं हृदयम् । दयालोरपि ते केयमद्येष्टी जाता निर्दयतास्मांसु । देव,
प्रसीद सकृदप्याज्ञापय । देहि भक्तजनस्याभ्यर्थनाम् । प्रतिपद्यस्व प्राणान् । न त्वया विना
क्षणमपि प्राणिति पुत्रवत्सलो देवस्तारापीडः, न देवी विलासवती, नर्त्त्यायः शुकनासः, न
मनोरमा, न राजानः, नापि प्रजाः । परित्यज्य च सर्वानेकाकी कः प्रस्थितोऽसि । कुतस्त-

इति । तिर्यगाभुमा वक्रा चन्द्रापीडमुखे निहिता स्थापिता निखिला समग्रा स्तब्धा निश्चला दृग्गया सा तस्यामेवं-
विधायां निश्चेष्टायां निर्गतशरीरव्यापारायां महाश्वेतायां सत्याम्, इति परिजने सेवकजन आरटति पूतकुर्येति सति ।
इतिद्योत्यमाह—आः पापे इति । आः इति खेदे । पापे पापकारिणि दुष्टतापसि, त्वया भवत्येदं किं कृतं
किं विहितम् । अपकृता दूरीकृताखिलजगतः समग्रविश्वस्य पीडा येनैवंभूतस्य तारापीडस्य कुलं वंशं उत्सारितं
उच्छेदितम् । दूरीकृतमिति यावत् । अस्माभिः सह प्रजाः प्रकृतयोऽनाथीकृता विनायकीकृताः । वयमप्यना-
थीभूता इत्यर्थः । गुणानां शौर्यादीनां पन्थानो मार्गा भग्ना भ्रंशं प्राप्ताः । अर्थिलोकस्य याचकजनस्य ककुभो
दिशोऽर्गलिताः प्राप्तपरिधाः संजाताः । लक्ष्मीः पद्मा कस्य वदनमीक्षतां विलोकताम् । भूमेः पृथिव्याः को दाव-
लम्बनमालम्बनं भवतु । सेवकाः सपर्याकारिणः कं पुमांसं सेवन्तामुपासन्ताम् । त्वया विना भवद्विना सेवा सपर्या
संप्रति व्यसनमेव कष्टमेव संवृत्ता जाता । समानशीलत्वं सदशस्वभावत्वम् । 'शीलं स्वभावे सद्गते' इत्यमरः ।
वृत्तमतीतम् । 'वृत्तं पथे चरित्रे त्रिवृत्तीते दृढनिश्चले' इत्यमरः । परिजनस्य परिच्छदस्य श्लाघा प्रशंसास्तमि-
तास्तं प्राप्ता । भृत्यानां किंकराणामादरः सन्मानप्रदानं लघुभूतः स्वल्पीभूतः । प्रियालपितानि मिष्टभाषि-
तानि दूरं गतानि दविष्टदेशं प्राप्तानि । परित्यागकथाः दानकिंवदन्तीः समाप्ताः । विलयं गता इत्यर्थः । त्वमि-
ति । चन्द्रापीडः कथं केन प्रकारेण कथावशेषीभूतः कथा एवावशेषोऽवशिष्टा यस्मिन्नेवंभूतो जातोऽसि पूर्वं
भूता भूतपूर्वाः संप्रति प्रजाः कमुपयान्तु कमाश्रयन्तु । क साधूनां सज्जनानां संप्रति समाधानं चित्तप्रमोदजन-
कम् । अधुना धूर्धरे राज्यभारधरणक्षमे त्वयि भवति विपन्ने मृते देवेन तारापीडेनोढां धुरं कः समुद्रहनु को द-
धातु । धीरस्यापि वीरस्यापि ते कथं कातरस्येव भीरोरिव शुचा शोकेन भिन्नं स्फुटितं हृदयं भुजान्तरम् । दया-

वेद्यमेकपद एवेदशी निष्ठुरता जाता । क सा गुरुजनस्योपरि भक्तियर्देवमनपेक्ष्य प्रयासि'
इत्युक्तवत्यवनितलविमुक्तात्मन्यारदति परिजने, तदाकर्णनोत्कर्णे 'हा हा, किमेतत्' इत्युद्भ्रान्त-
मनसि समापतति राजपुत्रलोके, संमुत्पुतोत्पक्षमनयनदर्शिनि चन्द्रापीडवदननिवेशितदृशि
दीनतरहेषारवकृताक्रन्दे शुचेव पर्यायोत्क्षिप्तखुरचतुष्काहतक्षमातले मुहुर्मुहुरात्मनोचनाये-
वाच्छोदितखरखलीनकनकशृङ्खलायोगे तुरंगमतां मुमुक्षतीवेन्द्रायुधे, पत्रलेखानिवेदितचन्द्रा-
पीडागमना चन्द्रोदयोल्लासिनी वेलेव महोदधेः समकरध्वजा व्याजीकृत्य महाश्वेतादर्शनं
मातापित्रोः पुरःप्रतिपन्नशृङ्गारवेषाभरणा रणनूपुरयुगेन मुखरमेखलादाम्रा रम्योज्ज्वला-
कल्पेन कल्पितानङ्गबलविभ्रान्तिना गृहीतसुरभिमाल्यानुलेपनपटवासाद्युपकरणेन नातिबहुना
परिजनेनानुगम्यमाना पुरः केयूरकेणोपदिश्यमानमार्गा पत्रलेखाहस्तावलम्बिनी मदलेखया
सहकृतालापा 'मदलेखे, पत्रलेखा कथयति प्रियहमहं पुनस्तस्यैकान्तनिष्ठुरहृदयस्य शठमते-
निर्वृणमनसो निस्पृहागमनमेव न श्रद्धे । किं न स्मरसि तत्तस्य मदवस्थामश्रद्धानस्य

व्यसहायः क प्रस्थितः क चलितोऽसि । कुतः कस्मात्तवेद्यमेकपद एव सहसैवेदशी निष्ठुरता कठिनता जाता ।
क सा निर्वचनीयस्वरूपा गुरुजनस्योपरि पूज्यलोकस्योपरि भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं श्रद्धा वा । 'श्रद्धारचनयो-
र्मक्तिः' इत्यमरः । यद्यस्मादेवं ताननपेक्ष्यानादृत्य प्रयासीत्युक्तवत्यवनितले विमुक्तो न्यस्त आत्मा येन स
तस्मिन्नेवंभूते परिजन आरट्याक्रन्दं कुर्वति सति । तस्याकर्णनं श्रवणं तेनोत्कर्णे ऊर्ध्वाकृतश्रवणे । हा हा इति
खेदे । किमेतदेतत्किमित्युद्भ्रान्तं व्याकुलं मनो यस्य स तस्मिन्नेवंभूते राजपुत्रलोके समापतति समागच्छति सति ।
समृद्धते नम्रीभूते उत्पक्षमणी ययोरेवंभूताभ्यां नयनाभ्यां पश्यतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । चन्द्रापीडस्य
वदने मुखे निवेशिता स्थापिता दृग्येन स तथा तस्मिन् । दीनतरं यथा स्यात्तथा हेषारवेण हेषाध्वनिना कृत आक्रन्दः
पूतकृतिर्येन स तथा तस्मिन् । शुचेव शोकेनेव पर्यायेणानुक्रमेणोत्क्षिप्तमुत्पाटितं यत्खुरचतुष्कं तेन हतं क्षमातलं येन
तस्मिन् । मुहुर्मुहुर्वारवारमात्मनः खस्योन्मोचनाय मुक्त्य इवाच्छोदितं खरं कठिनं खलीनं मुखयन्त्रणं कनकशृङ्ख-
लायोगो येन स तस्मिन् । 'कविका तु खलीनोऽस्त्री' इत्यमरः । तुरंगमतामश्वतां मुमुक्षतीव मोक्षुमिच्छतीवेन्द्रायुधे ।
पत्रलेखया निवेदितं ज्ञापितमेकमद्वितीयं चन्द्रापीडागमनं यस्याः सा । चन्द्रोदयेनोद्भसतीत्येवंशीला सा तथा
महोदधेः समुद्रस्य वेलेवाम्भसो वृद्धिरिव । सह मकरध्वजेन कामेन वर्तत इति समकरध्वजा मातापित्रोः
पुरो महाश्वेतादर्शनं व्याजीकृत्य सिषीकृत्य प्रतिपन्नेऽङ्गीकृते शृङ्गारवेषाभरणे उज्ज्वलनेपथ्यभूषणे यथा सा
तथा । रणजशब्दं कुर्वन्त्यनूपुरयुगं पादकटकयुगलं तेन मुखरं वाचालं यन्मेखलादाम काञ्चीदाम तेन रम्यं
मनोहरमुज्ज्वलं निर्मलं यदाकल्पं वेपस्तेन । 'आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम्' इत्यमरः । कल्पिता घ-
टितानङ्गबलस्य कामसैन्यस्य विभ्रान्तिभ्रमी येन स तथा तेन । गृहीतान्यात्तानि सुरभिमाल्यानि सुगन्धस्रजोऽनुले-
पनं विलेपनम्, पटवासः पिष्टातः, एते आदौ येषामेवंविधान्युपकरणानि येन स तथा तेनानातिबहुना नातिभूयसा

हिमगृहके मद्दितविमर्शाय दुर्विदग्धबुद्धेर्वक्रभाषितं यत्र सस्मितमालोकितया त्वयैवासौ सुत-
रामेवोसंशयकारि प्रत्युत्तरं दत्तम् । तदसौ मरणेऽपि मे न श्रद्धात्वेवेभौमवस्थाम् । अन्यथा
यदि मदर्थे दुःखमेवमियमनुभवतीत्येतदस्याभविष्यत्तदा तथागमनमेव नाकरिष्यत् । तथा-
गतोऽप्यसौ यत्किमपि वक्तव्यस्त्वयैव । मया पुनर्दृष्टोऽपि नालपितव्यो नोपालब्धव्यो न
चरणपतितस्याप्यनुनयो ब्राह्मो नाहं प्रियसख्या प्रसादनीया' इत्यभिधानैवाचेतितागमन-
खेदा कादम्बरी चन्द्रापीडदर्शनायोत्ताम्यन्ती तत्रैवाजगाम ।

आगम्य चोद्धृतामृतमिव रत्नाकरम्, इन्दुविरहितमिव निशाप्रबन्धम्, अस्तमितताराग-
णमिव गगनम्, अपचितकुसुमशोभमिवोपवनम्, उत्खातकर्णिकमिव कमलम्, उत्खण्डिताङ्कु-
रमिव मृणालम्, अवलुप्ततरलमिव हारम्, उन्मुक्तजीवितं चन्द्रापीडमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च तं
सहसा 'हा, किमिदम्' इत्यधोमुखी धरातलमुपयान्ती कथंकथमपि मुक्ताक्रन्दया मदलेख्या-
धार्यत । पत्रलेखा पुनरुन्मुच्य कादम्बरीकरतलमचेतना क्षितिमुर्पागमत् । चिरञ्च लब्धसं-
ज्ञापि कादम्बरी तथैव मूढेव निश्चलस्तब्धदृष्टिराविष्टेव स्तम्भितेव निष्प्रयत्ना निश्चसितुमपि

न्द्रापीडस्य मदवस्थां मदीयदशामश्रद्धानस्यास्थामकुर्वाणस्य हिमगृहके मद्दितविमर्शाय दुर्विदग्धबुद्धेरचतु-
रमर्तेर्वक्रभाषितं वक्रोक्तिजल्पितं विमर्शय विचारय यत्र सस्मितं सहास्यं यथा स्यात्तत्तमालोकितया निरीक्षि-
तया त्वयैवासौ चन्द्रापीडाय सुतरामेवात्यन्तमेवासंशयकारि अनारेकाकृतप्रत्युत्तरं प्रतिवचो दत्तम् । तदसौ
मरणेऽपि मे ममेवमवस्थां न श्रद्धात्वेव न चेतस्यवबुध्यते । अन्यथोक्तविपर्यये । यदि मदर्थे चन्द्रापीडनि-
मित्तमेवेयं कादम्बरी दुःखमनुभवत्यनुभवविषयीकरोतीत्येतदस्य चन्द्रापीडस्याभविष्यत्तदा तथागमनमेव तादृ-
शगमनमेव नाकरिष्यत् । तथागतोऽपि तेन प्रकारेणागतोऽप्यसौ चन्द्रापीडो यत्किमपि त्वयैव भवत्यैव वक्तव्यो
मया पुनर्दृष्टोऽपि निरीक्षितोऽपि नालपितव्यो न संभावितव्यः । नोपालब्धव्यो नोपालम्भो दातव्यः । चरण-
पतितस्यापि पादप्रणतस्याप्यनुनयः प्रणामो न ब्राह्मो न ग्रहीतव्यः । नाहं प्रियसख्या वल्लभवयस्या प्रसाद-
नीया प्रसन्नीकार्या । इत्यभिधानैवेतिश्रुवाणैवाचेतितागमनखेदाज्ञातागमनसादा कादम्बरी चन्द्रापीडस्य दर्श-
नाय वीक्षणायोत्ताम्यन्त्युत्प्रावत्येन खेदं कुर्वन्ती तत्रैव महाधैताश्रम आजगाम ।

आगम्य चागमनं कृत्वैव चोन्मुक्तजीवितं त्यक्तप्राणितं चन्द्रापीडमद्राक्षीद्वचलोकयत् । कः कमित्यपेक्षया-
माह-उद्धृतेति । उद्धृतं गृहीतममृतं पीयूषं यस्मादेवंभूतं रत्नाकरमिव समुद्रमिव । इन्दुना चन्द्रेण विरहितं वियुक्तं
निशाप्रबन्धमिव रात्रिसंबन्धमिव । अस्तमितोऽस्तं प्राप्तस्ताराणां नक्षत्राणां गणो यस्मिन्नेतादृशं गगनमिव व्योमेव
अपचिता दूरीकृता कुसुमशोभा पुष्पलक्ष्मीर्यस्मादेवंभूतमुपवनमिवाराममिव । उत्खाता त्रोटिता कर्णिका वीजको-
शो यस्मादेतादृशं कमलमिव पद्ममिव । उत्खण्डिता उच्छेदिता अङ्कुरा अङ्कुरा यस्यैवविधं मृणालं कमलमिव । अव-
लुप्तो दूरीकृतस्तरलो मध्यमणिर्यस्मादेतादृशं हारमिव मुक्ताकलापमिव । 'तरलश्चल्ले खल्ले हारमध्यमणावपि' इति

विस्मृतान्तर्मन्युभारनिष्पन्देव चन्द्रापीडवदनसंमर्षिताक्षी श्यामारुणानना ग्रहोपरक्तेन्दु-
बिम्बेव पौर्णमासी निशा निशितपरशुपातोत्कम्पिनी लतेव वेपितावरकिसलया लिखितेव
स्त्रीस्वभावविरुद्धेन चेतसा तस्यौ । तथावस्थितां च तामनुस्कर्तनादा सपादपतनं मदले-
खाव्रवीत्—प्रियसखि, प्रसीद । उत्सृजेमं मन्युसंभारमरटन्ती । बाष्पमोक्षेणामुच्यमा-
नेऽस्मिन्नियतमतिमारोत्पीडितं तटाकमिव सैरसमृदु नियतं सहस्रधा स्फुटति ते हृदयमि-
त्यपेक्षस्व देवीं मदिरां देवं च चित्ररथम् । त्वया विना कुलद्वयमपि नास्ति' इत्युक्तवतीं मद-
लेखां कादम्बरी विहस्याव्रवीत्—'अन्युन्मत्तिके, कुतोऽस्य मे वज्रसारकठिनस्य हतहृदयस्य
स्फुटनम् । यन्नालोक्यैवं सहस्रधा स्फुटितम् । अपि च या जीवति तस्याः सर्वमिदं माता
पिता बन्धुरात्मा सख्यः परिजन इति । मया पुनर्त्रियमाणया जीवितभूतं कथंकथमपि
समासादितमिदं प्रियतमशरीरं यज्जीवदजीवद्वा संभोगेनानुभरणेन वा द्विधापि सर्वदुःखाना-
मेवोपशान्तये । तत्किमिति । देवेनागच्छता मदर्थं प्राणांश्चोत्सृजता सुदूरमारोपितं गुरुतां
च नीतमात्मानमश्रुपातमात्रेण लघूकृत्य पातयामि । कथं स्वर्गगमनोन्मुखस्य देवस्य रुदिते-
नामङ्गलं करोमि । कथं वा पादधूलीरिव पादावनुगन्तुमुद्यता हर्षस्थानेऽपि रोदिमि । किं मे

आविष्टेव भूतग्रस्तेव स्तम्भितेवावसृद्धेव । अतएव निष्प्रयत्नापि निरुद्यमा निश्चक्षितुमपि निश्वासं ग्रहीतुमपि वि-
स्मृता विस्मरणं गता अन्तर्मन्युभारः शोकसंभारस्तेन निष्पन्देव निष्ठेष्टेव चन्द्रापीडवदने समर्पिते दत्ते अक्षि-
णी चक्षुषी यया सा तथा शुचा श्यामं क्रोधेनारुणं रक्तमाननं मुखं यस्याः सा तथा । केवं । ग्रहेण राहुणा राहु-
प्रासेनोपरक्तमिन्दुबिम्बं चन्द्रमण्डलं यस्यामेवंविधा पौर्णमासी निशेव । निशितस्तीक्ष्णो यः परशुः कुठारस्त-
स्य पातः पतनं तेनोत्कम्पितुं शीलं यस्याः सा तथैतादृशी । लतेव वल्लीव वेपितः कम्पितोऽधरकिसलय ओष्ठपल्लवो
यस्याः सा तथा । लिखितेव चित्रितेव स्त्रीस्वभावश्चञ्चलप्रकृतिस्तस्या विरुद्धेन स्थैर्येण चेतसा चित्तेन तस्यावित्यन्व-
यस्तु पूर्वमेवोक्तः । तथावस्थितां च तेन प्रकारेणासेदुषीं च तां कादम्बरीमुन्मुक्त आर्तिनादः करुणध्वनिर्यया सै-
वंभूता मदलेखा सपादपतनं यथा स्यात्थाव्रवीदवोचत् । किं तदित्याह—प्रियेति । हे प्रियसखि, प्रसीद प्रसन्ना
भव । इमं मन्युसंभारमुत्सृज त्यज । किं कुर्वन्ती । अरटन्ती रुदनमविदधती । बाष्पमोक्षेण कृत्वास्मिन्मन्युभारे-
ऽमुच्यमानेऽतिभारेणातिवीवधेनोत्पीडितं दुःखितं सरसं च तन्मृदु च सरसमृदु । रसोपयुक्तं सुकुमारं चेत्त्यर्थः ।
तटाकमिव कासार इव नियतं निश्चितं ते तव हृदयं भुजान्तरं सहस्रधा स्फुटति । भविष्यद्वर्तमाना । स्फुटि-
ष्यतीत्यर्थः । तटाकमपि रसः पानीयं तेन सृतं मृदु च स्यादिति तदुपमानम् । 'रसो जलं रसो हर्षः' इति
क्रोधः । इति हेतोः । अवेषस्व विलोक्य । देवीं मदिरां निजजननीं देवं च चित्ररथं स्वजनकम् । त्वया विना
कुलद्वयमपि मातृपक्षः पितृपक्षश्च नास्ति न विद्यते । इत्युक्तवतीमिति निवेदितकृतीं मदलेखां कादम्बरी विहस्य
स्मितं कृत्वाव्रवीत् । अयि उन्मत्तिके, मे ममास्य वज्रस्य पत्रेः सारं मध्यं तद्वत्कठिनस्य कठोरस्य हतहृदयस्य कुतः
स्फुटनं द्वैधीभावो यन्नैवमालोक्य निरीक्ष्य सहस्रधा स्फुटितम् । अपि चेति युक्त्यन्तरे । या जीवति प्राणिति
तस्याः त्रियो माता जननी पिता जनकः वन्धुः स्वजनः आत्मा जीवः सख्यो वयस्याः परिजनः परि-

दुःखमेवंविधम् । अधुना तु मे सर्वदुःखान्येव दूरीभूतानि । किमद्यापि रुद्यते । यदर्थं कुलकमो न गणितः, गुरवो नापेक्षिताः, धर्मो नानुरुद्धः, जनवादान्न भीतम्, लज्जा परित्यक्ता, मदनोपचारैः सखीजनः खेदितः, दुःखिता मे प्रियसखी महाश्वेता । तस्याः कृते प्रतिज्ञातमन्यथा जातं मयेत्येतदपि चेतसि न कृतम् । तस्मिन्मदर्थमेवोद्भिन्नप्राणे प्राणेश्वरे प्राणान्प्रतिपालयन्ती त्वयैवं किमुक्ताहम् । अस्मिन्समये मरणमेव जीवितम् । जीवितं पुनर्मरणम् । तद्यदि ममोपरि स्नेहः करोषि मत्प्रियं हितं वा, तन्ममोपरि स्नेहावद्वयापि प्रियसख्या तथा कर्तव्यं यथा न तातोऽम्बा च मच्छोकादात्मानं परित्यजतः । यथा च मयि वाञ्छितं मनोरथं त्वयि पूरयतः । परलोकगताया अपि मे जलाञ्जलिदानाय पुत्रकस्तवयि भवः । यथा च मे सखीजनः परिजनो वा न स्मरति, शून्यं वा मद्भवनमालोक्य न दिशो गृह्णन्ति, तथा करिष्यसि । पुत्रकस्य मे भवनाङ्गणे सहकारपोतस्य त्वया मच्चिन्तयैव माधवीलतया सहोद्वाहमङ्गलं स्वयमेव निर्वर्तनीयम् । मच्चरणतललालितस्याशोकविटपस्य कर्णपूरार्थमपि न पल्लवः खण्डनीयः । मत्संवर्तिताया मालत्याः कुसुमानि देवतार्चनायैवोच्चेयानि । वासभवने मे शिरोभागनिहितः कामदेवपटः पाटनीयः । मया स्वयं रोपिताश्रूतवृक्षौ

चरणरज इव पादावनुगन्तुसुद्यता कथं वा हर्षस्थाने रोदिसि रुदनं करोमि । एवंविधं किं मे दुःखम् अधुना तु मे मम सर्वदुःखान्येव दूरीभूतानि । किमद्यापि मया रुद्यते । यदर्थं यत्कृते कुलकमोऽन्वयस्थितिर्न गणितो नापेक्षितः । गुरवो हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टारो नापेक्षिता न समीहिताः । धर्मो नानुरुद्धो न नियन्त्रितः । जनवादाकौलीनान्न भीतं न त्रस्तम् । 'स्यात्कौलीनं लोकवादे' इत्यमरः । लज्जा त्रया परित्यक्ता मुक्ता । मदनोपचारैः कामोपशमनक्रियाभिः सखीजनः खेदितः खेदं प्रापितः । दुःखिता पीडिता मे मम प्रियसखी महाश्वेता । तस्या महाश्वेतायाः कृते प्रतिज्ञातमङ्गीकृतं तदन्यथा वैपरीत्येन जातं मयेत्येतदपि चेतसि न कृतम् । मदर्थं कादम्बर्या एवोद्भिन्नप्राणे त्यक्तजीविते तस्मिन्मद्व्यापीडाख्ये प्राणेश्वरे प्राणान्सूत्रप्रतिपालयन्ती रक्षन्ती त्वयैवं भवत्या किमुक्ताहं किं भणिता । अस्मिन्समये सांप्रतकाले मरणमेव जीवितं प्राणत्यागमेव प्राणितम् । जीवितं पुनर्मरणं प्राणत्यागः । त्रपाजनकलात् । तद्यदि ममोपरि स्नेहः प्रीतिर्मत्प्रियं मद्वल्लभं हितमायतिसुन्दरं वा त्वं करोषि विदधासि तन्मम कादम्बर्या उपरि यः स्नेहः प्रेम तेनावद्वया संदानितयापि प्रियसख्या वल्लभवयस्या तथा कर्तव्यं तथा विधेयं यथा तातश्चित्ररथोऽम्बा मदिरा च मच्छोकात्मद्विरहजनितदुःखादात्मानं न परित्यजतः प्राणमोक्षं न कुरुतः । यथा मयि वाञ्छितं मनोरथमभिलषितं कामं त्वयि पूरयतः परिपूर्णं कुरुतः । परलोकगताया अन्यभवं प्राप्ताया अपि मे मम जलाञ्जलिदानाय मृतस्य पानीयप्रदानायाय पुत्रकस्तवयि भवः । यथा च मे मम सखीजनः परिजनो वा परिच्छदलोको वा दुःखाभिभूतो भृत्यजनो न स्मरति न स्मृतिगोचरीकरोति । शून्यं रिक्तं वा मद्भवनं मद्गृहमालोक्य निरीक्ष्य दिशो न गृह्णन्ति । अन्यत्र न यान्तीत्यर्थः । त्वं मदलेखा तथा करिष्यसीत्यर्थः । मे मम पुत्रकस्य भवनाङ्गणे सहकारपोतस्य त्वया भवत्या मच्चिन्तयैव मम चिन्तयैव माधवी-

यथा फलं गृह्णन्ति तथा संवर्धनीयाः पञ्जरबन्धदुःखाद्वाराकी कालिन्दी सारिका शुक्रश्च परिहासो द्वावपि मोक्तव्यौ । मद्ङ्कशायिनी नकुलिका स्वाङ्क एव शाययितव्या । पुत्रको मे बालहरिणस्तरलकः कस्मिंश्चित्तपोवने समर्पणीयः । पाणितलसंवर्धितं मे जीवन्जीवमिथुनं क्रीडापर्वते यथा न विपद्यते तथा कर्तव्यम् । पादसहसंचारी हंसको यथा न हन्यते केनचित्तथा विधेयः । अपरिचितगृहवसतिः सा च बलाद्विधृता तपस्विनी वनमानुषी वन एवोत्सृष्टव्या । क्रीडापर्वतकः कस्मैचिदुपशान्ताय तपस्विने प्रतिपादयितव्यः । शरीरोपकरणानि मे ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादनीयानि । वीणा पुनरात्मन एवाङ्कप्रणयिनी कार्या । अपरमपि यत्ते रोचते तदपि स्वीकर्तव्यम् । अहं पुनरिमममृतकिरणरश्मिभिरनाश्रयानचन्दनचर्चाभिरनवरतधारागृहासारसेकैरनेकसंताननुहिनकिरणकिरणनिकरतारकिततारहारार्पणैर्मणिदर्पणप्रणयनेन मलयजजलार्द्रपद्मिनीपलास्तरणेन सरसविसर्किलयप्रस्तरैरकठोरमृणालतल्पकल्पनयोगविकसितकमलकुमुदकुवलयशयनीयैश्च दग्धशेषमुज्ज्वलचिताज्वालामालिनि विभावसौ

कार्यः । मया स्वयमात्मना रोपिता उत्साधृतवृक्षा आम्रवृक्षा यथा फलं गृह्णन्ति तथा संवर्धनीया वृद्धिं प्रापणीयाः । पञ्जरबन्धदुःखाद्वाराक्यनाथा कालिन्दीनाम्री सारिका पीतपादा शुक्रश्च परिहासाख्यो द्वावपि मोक्तव्यौ मोचनीयौ । मद्ङ्कशायिनी मदीयकोडशयनकारिणी नकुलिका पिङ्गलिका स्वाङ्क एव स्वकीयकोड एव शाययितव्या शयनं कारयितव्या । मे मम पुत्रकस्तरलकश्चञ्चलो बालहरिणः शिशुक्रुङ्गः कस्मिंश्चित्तपोवने मुनिस्थाने समर्पणीयः प्रदातव्यः । मे मम पाणितलेन करतलेन संवर्धितं वृद्धिं प्रापितं जीवन्जीवमिथुनं विषदर्शनमृत्युकुयुग्मं चकोरयुगलं क्रीडापर्वते यथा न विपद्यते विलयं न याति तथा कर्तव्यं तथा विधेयम् । पादाभ्यां सहसंचारी हंसको यथा केनचिन्न हन्यते न व्यापाद्यते तथा विधेयः कर्तव्यः । अपरिचिता गृहवसतिः सौधावस्थानं यथैवंविधा तपस्विनी वराकी वनमानुषी बलाद्विधृता गृहीता सा च वन एवोत्सृष्टव्या मोच्या । क्रीडापर्वतकः । 'पवयौ' इति प्राकृतलोके । कस्मैचिदनिर्दिष्टनाम उपशान्ताय शीतलप्रकृतये तपस्विने मुनीश्वराय प्रतिपादयितव्यः प्रदातव्यः । शरीरस्य देहस्य मे ममोपकरणानि ब्राह्मणेभ्यो विप्रेभ्यः प्रतिपादनीयानि दातव्यानि । वीणा वल्लकी पुनरात्मनः स्वस्यैवाङ्के प्रणयः स्नेहो यस्याः सैवंविधा कार्या । अपरमप्यन्यदपि यद्वस्तु ते तव रोचते रुचिविषयीभवति तदपि वस्तु स्वीकर्तव्यमङ्गीकार्यम् । अहं कादम्बरी पुनरिममात्मानमेतैः शीतलवस्तुभिः कृत्वा दग्धशेषं उज्ज्वलितोर्वेरितमुज्ज्वला दीप्ताश्वितायाश्वितेज्ज्वाला अचिपस्ताभिर्मालत इत्येवंशीलः स तथा तस्मिन्नेवंभूते विभावसावभौ देवस्य राज्ञः । 'देवः सुरे वने राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रियम्' इति यादवप्रकाशः । कण्ठे निगरणे लग्नासक्ता निर्वापयामि शीतलीकरोमि । एतेन वह्नितोर्वैरहजनितापस्याधिक्यमसूचि । एतैः कैरित्यपेक्षायामाह—
अमृतत्वेत्यादि । अमृतकिरणश्चन्द्रस्तस्य रश्मिभिः किरणैरनाश्रयानमशुष्कं यच्चन्दनं मलयजं तस्य चर्चाभिः समालम्बनैरनवरतं निरन्तरं धारागृहाणामासारो वेगवद्वृष्टिस्तेन सेकैः सेचनैरनेकसंताना अनेकपरंपरा ते तुहिनकिरणस्य चन्द्रमसः किरणास्तेषां निकरः समूहस्तेन तारकिताः संजाततारका ये तारा उज्ज्वला हारा

देवस्य कण्ठलग्ना निर्वापयाम्यात्मानम्' इत्यभिदधानैव कृतावधारणानुबन्धां मदलेखाम्भव-
 क्षिप्योपसृत्य महाश्वेतां कण्ठे गृहीत्वा निर्विकारवदनैव पुनस्तामवादीत्—'प्रियसखि,
 तवास्ति कीदृश्यपि प्रत्याशा ययानुरागपरवशा पुनः समागमाकाङ्क्षिणी क्षणे क्षणे मरणभ्य-
 धिकानि दुःखान्यनुभवन्ती जीवितमलज्जाकरमननुशोच्यमनुपहसनीयमवाच्यं धारयसि ।
 मम पुनः सर्वतो हताशायाः सापि नास्ति । तदामन्त्रये प्रियसखी पुनर्जन्मान्तरसमागमाय'
 इत्यभिधायोत्पद्यमानपुलककेसरोद्भासिन्यसमसाध्वसानिलाहृतोत्कम्पोत्तरंग्यमाणानन्दवाष्प-
 वेगोर्मितरला संगलत्स्वेदमकरन्दविन्दुनिखन्दिनी मुकुलायमाननयनकुमुदा कुमुदिनीव च-
 न्द्रापीडचन्द्रास्तमयविधुरा तदवस्थेऽपि हृदयवल्ग्वभे समागमसुखमिवानुभवन्ती सरभसमु-
 परिपर्यस्तचिकुरहस्तोद्धान्तकुसुमनिवहेन मूर्ध्ना चर्चयित्वा चन्द्रापीडचरणौ स्ववत्स्वेदामृततार्द्राभ्यां
 कैराभ्यामुत्क्षिप्याङ्गेन धृतवती । अथ तत्करस्पर्शेनोच्छ्वसत इव चन्द्रापीडदेहाञ्जलिति
 तुहिनमयमिव संकलमेव तं प्रदेशं कुर्वाणमव्यक्तरूपं किमपि चन्द्रधवलं ज्योतिरिवोर्ज-
 गाम । अनन्तरं चान्तरिक्षे क्षरन्तीवामृतमशरीरिणी वागश्रूयत—'वत्से महाश्वेते, पुनरपि

तेषां शयनीयैश्च । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । इति पूर्वप्रतिपादितमभिदधाना ब्रुवाणा एव कृतो विहितोऽवधारणे
 देहपरित्यागेऽनुबन्धो निश्चयो यया सैवंविधां मदलेखामवक्षिप्य दूरीकृत्य महाश्वेतामुपसृत्य समीपे गत्वा
 कण्ठे निगरणे गृहीत्वा । कण्ठाश्लेषं विधायेत्यर्थः । निर्विकारवदना एव शुभ्रजितविकृतिवर्जितानना एव
 पुनस्तां महाश्वेतामवादीदवोचत् । हे प्रियसखि महाश्वेते, तव भवत्याः कीदृश्यप्युनिर्दिष्टानां यपि प्रत्याशा
 लिप्सा वर्तते यया प्रत्याशयानुरागपरवशानुरत्याधीना पुनर्द्वितीयवारं पुण्डरीकस्य समागमस्तस्याकाङ्क्षिणी तद्वा-
 ञ्छाविधायिनी क्षणे क्षणे मरणभ्योऽधिकानि दुःखानि कृच्छ्राण्येवमनुभवन्त्यनुभवविषयीकुर्वन्ती । अलज्जा-
 करमत्रपोत्पादकमननुशोच्यमविमर्शमनुपहसनीयं परेषामनुपहसनाहंमवाच्यमवचनीयमेवंविधं जीवितं धार-
 यसि दधासि । मम पुनः सर्वतोऽभितो हता ध्वस्ताशा वाञ्छा यस्याः सैवंविधायाः सापि प्रत्याशापि नास्ति ।
 तत्संज्ञितोरहं पुनर्जन्मान्तरे भवान्तरे समागमाय मेलापकाय प्रियसखीमामन्त्रये निमन्त्रये । इत्यभिधाये-
 त्युक्तवोत्पद्यमानः संजायमानो यः पुलको रोमाञ्चः स एव केसरं कुङ्कुमं तेनोद्भासिनी शोभमानासमं विषमं
 यत्साध्वसं भयं तस्मादनिलः श्वासप्रवृद्धितेनाहता ताडिता उत्कम्पेनोत्तरङ्ग्यमाणोर्चनीयमानानन्दवाष्पवेगो-
 र्मिभिर्हृषीश्रुरंहस्तरंगैस्तरला चञ्चला सम्यक्प्रकारेण गलन्स्वेदो घर्मजलं स एव मकरन्दविन्दुस्तस्य निखन्दिनी
 क्षरणशीला मुकुलायमाने संकोचं प्राप्यमाणे नयने कुमुदे यस्याः सा तथा । कुमुदिनीव कैरविणीव चन्द्रापीड इव
 चन्द्रः शशाङ्कस्तस्यास्तमयोऽस्तमनं तेन विधुरा दुःखिता । 'विधुरं प्रेयभावे स्यात्कृष्टविश्लेषयोरपि' इति विश्वः ।
 तदवस्थेऽपि तादृशरूपेऽपि हृदयवल्ग्वभे प्राणप्रिये समागमसुखमिव मेलापकसातमिवानुभवन्ती साक्षात्कुर्वन्ती
 सरभसमुपरि पर्यस्तो निपतितो यश्चिकुरहस्तः केशकलापस्तस्मादुद्धान्तः कुसुमानां पुष्पाणां निवहो येनैवंविधेन
 मूर्ध्ना शिरसा चन्द्रापीडचरणौ पादावर्चयित्वा पद्मां कृत्वा स्ववत्स्वस्याः स्वेद एवामृतवत्स्वेदार्द्राभ्यां

त्वं मयैव समाश्वासितव्या वर्तसे । तत्ते पुण्डरीकशरीरं मलोके मत्तेजसाप्यायमानमविनाशि
भूयस्त्वत्समागमनाय तिष्ठत्येव । इदमपरं मत्तेजोमयं स्वत एवाविनाशि विशेषतोऽमुना का-
दम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायमानं चन्द्रापीडशरीरं शापतोषाद्विमुक्तमप्यन्तरात्मना कृतशरीरसं-
क्रान्तेर्योगिन इव शरीरमत्रैव भवत्योः प्रत्ययार्थमा शापक्षयादास्ताम् । नैतदग्निना संस्कृते-
व्यम् । 'नोदके प्रक्षेप्तव्यम् । नापि वा समुत्सृष्टव्यम् । यत्नतः परिपालनीयमा समागम-
प्राप्तेः' इति । तां तु श्रुत्वा किमेतदिति विस्मिताक्षितहृदयः सर्व एव परिजनो गगनतलनि-
वेशितनिर्निमेषलोचनो लिखित इव पत्रलेखावर्जमतिष्ठत् । पत्रलेखा तु तेन तस्य ज्योति-
षस्तुषारशीतलेनाह्लादहेतुना स्पर्शेन लब्धसंज्ञोत्थायाविष्टेव वेगाद्धावित्वा 'परिवद्धकहस्तादा-
च्छिद्येन्द्रायुधम्' 'अस्मद्विधानां यथा तथा भवतु, त्वं पुनरेवमेकाकिनि विना वाहनं दूरं
प्रस्थिते देवे क्षणमप्यवस्थातुं न शोभसे' इत्यभिदधाना तेनैवेन्द्रायुधेन सहात्मानमच्छो-
दसरस्यक्षिपत् ।

अथ तयोर्निमज्जनसमयानन्तरमेव तस्मात्सूरसः सलिलाच्छैवलोत्करमिव शिरसि लभं

त्वं मयैव समाश्वासितव्याश्वासनां कारितव्या वर्तसे । तत्ते तव पुण्डरीकशरीरं मलोके मत्तेजसा मद्भ्रात्राप्या-
यमानं शीतलीक्रियमाणमत एवाविनाश्यविनश्वरं भूयः पुनरपि त्वया सह समागमो मेलापस्तस्यै तिष्ठत्येव ।
इदमपरमन्यन्मत्तेजसा निष्पन्नं मत्तेजोमयमतः स्वत एव स्वभावत एवाविनाश्यविनश्वरं विशेषतः कादम्बरी-
करस्पर्शेनाप्यायमानं शीतलीक्रियमाणं चन्द्रापीडशरीरं शापतोषाद्विमुक्तमपि रहितमप्यन्तरात्मना मध्यवर्तिना
जीवेन कृता विहिता शरीरे देहान्तरे संक्रान्तिः संक्रमणं तस्य योगिन इव आपरमाणुवेदिनो योगिनस्तस्येव भव-
त्योर्महाश्वेताकादम्बर्योः प्रत्ययार्थं विश्वासार्थमाशापक्षयाच्छापक्षयं मर्यादीकृत्यात्रैवास्मिन्नेव स्थल आस्तां ति-
ष्ठतु । एतच्छरीरमग्निना वह्निना न संस्कृतव्यं न संस्कारः कार्यः, नोदके जलेषु प्रक्षेप्तव्यं प्रक्षेपः कार्यः,
नापि वा समुत्सृष्टव्यं त्यजनीयम् । आसमागमप्राप्तेर्यावद्यत्नतः परिपालनीयम् । महोद्यमेन रक्षणीयमित्यर्थः ।
तां तु पूर्वोक्तां वाणीं श्रुत्वाकर्ण्य किमेतदिति विस्मितेन विस्मयेनाक्षितहृदयश्चमत्कृतचेताः सर्व एव परिजनो
गगनतले निवेशिते स्थापिते निर्निमेषं मेघोन्मेषरहिते लोचने नेत्रे येन सः । अत एव लिखित इव चित्रित
इव पत्रलेखां वर्जयित्वातिष्ठत् । पत्रलेखा तु तेन तस्य ज्योतिषस्तुषारवद्धिमवच्छीतलेनाह्लादहेतुना प्रमोदकार-
णेन स्पर्शेन संलक्षणेन लब्धसंज्ञा प्राप्तचैतन्योत्थायोत्थानं कृत्वाविष्टेव भूतग्रस्तेव वेगाज्जवाद्धावित्वा धावनं कृत्वा
परिवद्धकहस्तादश्वपालककरादिन्द्रायुधमाच्छिद्य बलाद्गृहीत्वाप्यस्मद्विधानामस्सत्सदृशानां यथा तथा भवतु ।
त्वं पुनरेकाकिनी विना वाहनं यानं विना दूरं प्रस्थिते चलिते देवे क्षणमपि समयमात्रमप्यवस्थातुमवस्थितिं
कर्तुं न शोभसे न शोभां प्राप्नोषीत्यभिदधानेति बुवाणा तेनैवेन्द्रायुधेन सहात्मानं स्वमच्छोदसरस्येवाक्षिपच्चिक्षेप ।

गलज्जलबिन्दुसंदोवर्मयथाहलम्बिदीर्घशिखं मुखोपरिपरस्परासक्तेरसंस्कारमलिनतया
 सूचितचिरोर्ध्वबन्धं जटाकलापमुद्गच्छलार्द्रदेहासक्तेन विसतन्तुमयेनेव ब्रह्मसूत्रेणोद्भास
 म्लानान्तरविन्दनीलपलाशपृष्ठपाण्डुरेण जीर्णमन्दारवल्कलेनाबद्धपरिकरः करेणाननाव
 नीर्जटाः समुत्सारयन्नश्रुजलच्छलेनाच्छोदसरःसलिलमिवान्तःप्रविष्टमौताभ्यामुद्गह
 नाभ्यामुद्विग्नाकृतिस्तापसकुमारकः सहसैवोदतिष्ठत् । उत्थाय च दूरत एवोद्दाममवा
 निरोधपर्याकुलयाप्यलब्धलक्ष्यया दृष्ट्या विलोकयन्तीं महाश्वेतामुपसृत्य शोकगद्गदमवा
 'गन्धर्वराजपुत्रि, जन्मान्तरादिवागतोऽपि प्रत्यभिज्ञायतेऽयं जनो न वा' इति । स
 पृष्ट्वा शोकानन्दमध्यवर्तिनी संसंभ्रममुत्थाय कृतपादंवन्दना प्रत्यवादीत्—'भगवन्कपि
 अहमेवंविधा पुण्यवती या भवन्तमपि न प्रत्यभिजानामि । अथ युक्तैवेदृशी मय्यनात्म
 संभावना याहमेकान्तत एव व्यामोहहता स्वर्गं गतेऽपि देवे पुण्डरीके जीवामि । त
 केनासावुत्क्षिप्य नीतः, किमर्थं वा नीतः, किं वा वृत्तम्, क्व वर्तते, किं वा तवोपज
 येनैतावतापि कालेन वार्तापि न दत्ता, कुतो वा त्वमेकाकी देवेन विना संभागतः । स

विलभं शैवलोत्करमिव शैवालसमूहमिव गलक्षरज्जलबिन्दूनां संदोहो यस्मिन्स तथा । न यथास्थानम
 इत्येवंशीलं तत्तथा दीर्घायता शिखा चूडा यस्य तत्तथा । मुख्य वदनस्योपर्युपरिष्ठात्परस्परमन्योन्यमास
 श्लेषादसंस्कारेण केशमार्जनाभावेन मलिनतया चोपसूचितो ज्ञापितश्चिरकालीन ऊर्ध्वबन्धो यस्य तत्तथा
 कीदृशः । ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेनोद्भासमान उत्प्रावत्येन शोभमानः । कीदृशेन ब्रह्मसूत्रेण । जलेनाम्भसा
 देहः शरीरं तत्रासक्तेन संबद्धेन । अत एवोत्प्रेक्षते—विसतन्तुमयेनेव तन्तुलतन्तुनिष्पन्नेनेव । पुनः क
 जीर्णं चिरकालीनं यन्मन्दारस्य वल्कलं चोचं तेनाबद्धः परिकरो येन सः । कीदृशेन । म्लानान्यरति
 कमलानि तेषां नीलपलाशानि पत्राणि तेषां पृष्ठं पृष्ठिभागस्तद्वत्पाण्डुरेण श्वेतेन । किं कुर्वन् । करेण
 समुत्सारयन्दूरीकुर्वन् । काः । जटाः । जटाः कीदृशः । आननमवसन्धन्तीत्येवंशीला आननावरोधि
 अश्रुजलच्छलेन नेत्राम्बुमिषेणाच्छोदसरसः सलिलं पानीयमन्तःप्रविष्टमिवाताम्राभ्यामीषद्रक्ताभ्यां लोच
 नेत्राभ्यामुद्गहन्धारयन् । उद्विग्नोद्वेगं प्राप्ता आकृतिराकारो यस्य स तथा । अम्भसस्तापसकुमारक उद
 ल्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । उत्थाय चोत्थानं कृत्वा च दूरत एवोद्दाममत्युग्रं यद्वाष्पजलमश्रुपानीयं तस्य
 प्रतिबन्धस्तेन पर्याकुलयापि व्याकुलयाप्यलब्धमप्राप्तं लक्ष्यं वेध्यं यथैवंविधया दृष्ट्या दृष्ट्या विलो
 पश्यन्तीं महाश्वेतामुपसृत्य समीपे गत्वा शोकेन गद्गदमव्यक्ताक्षरं यथा स्यात्तथावादीदब्रवीत् । हे गन्
 जपुत्रि, जन्मान्तरादागतोऽप्ययं जनस्त्वया प्रत्यभिज्ञायत उपलक्ष्यते न वेति । सा तु महाश्वेता त्वे
 प्रश्रविषयीकृता शोकधानन्दश्च शोकानन्दौ तयोर्मध्यवर्तिनी ससंभ्रमं सादरं यथा स्यात्तथोत्थाय कृतं
 नन्दनं चरणनमस्कृतिर्यथा सैवंविधा प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । हे भगवन्कपिञ्जल, अहमेवंविधापुण्यवती य
 न्तमपि त्वामपि न प्रत्यभिजानामि नोपलक्षयामि । अथ मय्यनात्मज्ञायामात्माज्ञानवर्जितायामीदृशी सं

पृष्ठो महाश्वेतया विस्मयोन्मुखेन कादम्बरीपरिजनेन चन्द्रापीडानुगामिना च राजपुत्रलोके-
नोपर्युपरि पातिना वीक्ष्यमाणः प्रत्यवादीत्—‘गन्धर्वराजपुत्रि, श्रूयताम् । अहं हि
तथा कृतार्तप्रलापामपि त्वामेकाकिनीं समुत्सृज्य वयस्यस्नेहादावद्वपरिकरः ‘क मे प्रियसुहृ-
दमपहृत्य गच्छसि’ इत्यभिधाय तं पुरुषमनुबध्नञ्जवेनोदपतम् । स तु मे प्रतिवचनमदत्तवैव
गीर्वाणवर्त्मनि विस्मयोत्फुल्लनयनैरवलोक्यमानो वैमानिकैरवगुण्ठितमुखीभिरवमुच्यमानग-
मनमार्गो दिव्याङ्गनाभिरभिसारिकाभिरालोलतारकेक्षणाभिरितस्ततः प्रणम्यमानस्तारका-
भिरम्बरसरःकुमुदाकरमतिक्रम्य तारागणं चन्द्रिकाभिरामसकललोकं चन्द्रलोकमगच्छत् ।
तत्र च महोदयाख्यायां सभायामिन्दुकान्तमये महति पर्यङ्के तत्पुण्डरीकशरीरं स्थापयित्वा
मामवादीत्—‘कपिञ्जल, जानीहि मां चन्द्रमसम् । अहं खलुदयं गतो जगदनुग्रहाय
स्वव्यापारमनुतिष्ठन् । अनेन ते प्रियवयस्येन कामापराधाज्जीवितमुत्सृजता निरपराधःसंशप्तः
‘दुरात्मन्निन्दुहृतक, यथाहं त्वया करैः संतप्तोऽपि उत्पन्नानुरागः सन्नसंप्राप्तहृदयवल्गुभासमा-
गमसुखः प्राणैर्वियोजितस्तथा त्वमपि कर्मभूमिभूतेऽस्मिन्भारते वर्षे जन्मनि जन्मन्येवोत्प-

हाश्वेतयैवं पृष्ठो नियोजित उपरि चोपरि चोपर्युपरि पतितुं शीलं यस्य स तेनेत्युभयोर्विशेषणम् । विस्मयेना-
श्वयेंणोद्धर्षं मुखमाननं यस्यैवंभूतेन कादम्बरीपरिजनेन गन्धर्वपुत्रीपरिच्छदेन चन्द्रापीडमनुगच्छतीत्येवंशी-
लेन राजपुत्रलोकेन च वीक्ष्यमाणो विलोक्यमानः प्रत्यवादीतप्रत्यववीत् । हे गन्धर्वराजपुत्रि, श्रू-
यतामाकर्ण्यताम् । अहं हि तथा तेन प्रकारेण कृतो विहित आर्तो दीनः प्रलापः प्रियाश्रित-
काल्पनिकव्याहारो यथा सा तामपि त्वामेकाकिनीमसहायां समुत्सृज्य त्यक्त्वा वयस्यस्नेहान्मित्रप्री-
तेरावद्वः परिकरः कटिप्रदेशे येन सः । केति । कुत्र मे मम प्रियसुहृदं वल्लभवयस्यमिममपह-
त्यापहरणं कृत्वा गच्छसि प्रयासीत्यभिधायेत्युक्त्वा तं पुरुषमनुबध्ननुधावद्वञ्जवेन वेगेनोदपतमूर्ध्वमग-
च्छम् । स तु पुमान्मे मम प्रतिवचनं प्रत्युत्तरमदत्तवैवाकथयित्वैव गीर्वाणवर्त्मन्याकाशे विस्मयेनाश्वयेंणोत्फु-
ल्लानि विकसितानि नयनानि नेत्राणि येषां तैर्वैमानिकैर्विमानवासिभिः सुरैरवलोक्यमानो वीक्ष्यमाणोऽवगु-
ण्ठितान्याच्छादितानि मुखानि यासां तामिदिव्याङ्गनाभिरभिसारिकाभिर्याः स्वयमेव प्रियमभियान्ति ता अभि-
सारिकास्ताभिरवमुच्यमानस्त्यज्यमानो गमनमार्गो यस्य सः । आलोलाश्वबलास्तारकाः कनीनिका येध्वेतादृशे
ईक्षणे यासां तामिस्तारकाभिस्ताराभिरितस्ततः प्रणम्यमानो नमस्कियमाणः । अम्बरमेव सरस्तस्मिन्कुमुदा-
करमिव । कुमुदसमूहमिवेत्यर्थः । एवंविधं तारागणं तारकासमूहमतिक्रम्योल्लङ्घ्य चन्द्रिका ज्योत्स्ना तयाभि-
रामो रमणीयः सकललोकः सप्तप्रजो यस्मिन्नेतादृशं चन्द्रलोकमगच्छदगमत् । तत्र चेति । चन्द्रलोके
महोदय इत्याख्या यस्याः सा तथा तस्यां सभायां संसदीन्दुकान्तस्तेन निष्पन्न इन्दुकान्तमये महत्यायते
पर्यङ्के पत्यङ्के तत्पुण्डरीकशरीरं स्थापयित्वा न्यस्य मामवादीदवोचत् । हे कपिञ्जल, चन्द्रमसं ग्रहं

ज्ञानुरागोऽप्राप्तसमागमसुखस्तीव्रतरां हृदयवेदनामनुभूय जीवितमुत्सृक्ष्यसि' इति
 तु तेनास्य शापहुतभुजा झटिति ज्वलित इव निरंगाम् । किमनेनात्मदोषानुबन्धेन
 कबुद्धिना शप्तोऽस्मीत्युत्पन्नकोपस्त्वमपि मत्तुल्यदुःखसुख एव भविष्यसीति प्रतिश
 प्रायच्छम् । अपगतामर्षश्च विवेकमागतया बुद्ध्या विमृशन्महाश्वेताव्यतिकरमस्याधि
 नस्मि । वत्सा तु महाश्वेता मन्मयूखसंभवादप्सरसः कुलालब्धजन्मनि गौर्यामुत्पन्ना
 चायं भर्ता स्वयं वृतः । अनेन च स्वयंकृतादेवात्मदोषान्मया सह मर्त्यलोके वारद्वय
 मुत्पत्तव्यम् । अन्यथा जन्मनि जन्मन्येपा वीप्तैव न चरितार्या भवति । तद्यावद
 पदोषादपैति तावदस्यात्मना विरहितस्य शरीरस्य मा विनाशोऽभूदिति मयेदमुत्क्षि
 मानीतम् । वत्सा च महाश्वेता समाश्रासिता । तदिदमत्र मत्तेजसां प्रयायमानमा श्रा
 तिस्थितम् । अधुना त्वं गत्वैनं वृत्तान्तं श्वेतकेतवे निवेदय । महाप्रभावोऽसौ कद
 प्रतिक्रियां कांचिदपि करोति' इत्युक्त्वा मां व्यसर्जयत् । अहं तु विना वयस्येन
 गान्धो 'गीर्वाणवर्त्मनि धावन्नन्यतममतिक्रोधानं वैमानिकमलङ्घयम् । स तु तां
 रोषहुतभुजा शृकुटीविकरालेन चक्षुषा निरीक्ष्याब्रवीत्—'दुरात्मन्, मिथ्यातपोबल

संजातानुरतिरप्राप्तहृदयबलभासमागमसुखोऽलब्धप्राणप्रियामेलापकसौख्यस्तीव्रतरां वेदनामतिकठिन
 मनुभूय जीवितं प्राणितमुत्सृक्ष्यसि त्यक्ष्यसीति । अहं त्वस्य पुण्डरीकस्य तेन शापहुतभुजा श्रा
 झटिति शीघ्रं ज्वलित इव दग्ध इव निरगां निरगच्छम् । किमनेन पुण्डरीकेण । आत्मदोषस्यानुबन्ध
 यास्मिन्स तेन निर्विवेकबुद्धिना तत्त्वातत्त्वविचारवियुक्तमतिना शप्तोऽहमस्मीति हेतोस्तपन्नः प्रादुर्भू
 यस्य सोऽहं त्वमपि भवानपि मत्तुल्यदुःखसुख एव मत्सदृशकृच्छ्रसौख्य एव भविष्यसीति प्रति
 पुण्डरीकाय प्रायच्छमदासिषम् । अपगतो दूरीभूतोऽमर्षः क्रोधो यस्मात्स तथा । एवंविधश्चाहं विवेक
 त्मता तमागतया प्राप्तया बुद्ध्या प्रतिभया विमृशन्विचारयन्नस्य पुण्डरीकस्य महाश्वेताव्यतिकरं गान्ध
 त्तान्तमधिगतवाञ्छातवानस्मि । वत्सा तु महाश्वेता मन्मयूखसंभवान्मदीयकान्तिसमुत्पन्नादप्सरसःस्य
 कुलादभिजनालब्धजन्मनि प्राप्तोद्भवायां गौर्यामुत्पन्ना संजाता । 'सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि क
 लम्' इति विश्वः । तथा च महाश्वेतया चायं भर्ता पुण्डरीकः स्वयं वृतः । अनेन च पुण्डरीकेण
 कृतादेवात्मदोषादेव मया सह चन्द्रमसा सार्धं वारद्वयं मर्त्यलोके मनुष्यक्षेत्रेऽवश्यमुत्पत्तव्यम् । अ
 विपर्यये जन्मनि जन्मन्येपा वीप्तैव न चरितार्था कृतार्था भवति । तद्यावदयं पुण्डरीकः शापदोषाद
 भवति तावत्कालमस्य पुण्डरीकस्यात्मना जीवेन विरहितस्य शरीरस्य मा विनाशोऽभूदिति हेतोर्मया
 सेदमुत्क्षिप्योत्पाय समानीतम् । वत्सा च महाश्वेता समाश्रासिता । अत्र तल्पे तदिदं शरीरं मत्तेजसा

यदेवमतिविस्तीर्णं गगनमार्गे त्वयाहमुदामप्रचारिणां तुरंगमेणेवोपलङ्घितस्तस्मात्तुरंगम एव भूत्वा मर्त्यलोकेऽवतर' इति । अहं तु तमुद्गाष्पपक्ष्मा कृताञ्जलिखण्डम्—'भगवन्, वयस्य-शोकान्धेन त्वं मयोलङ्घितो नावज्ञया । तत्प्रसीद । उपसंहर शापमाशु त्वमिमम्' इति । स तु मां पुनरवादीत्—'यन्मयोक्तं तन्नान्यथा भवितुमर्हति । तदेतत्तं करोमि । कियन्तमपि कालं यस्यैव बाहन्तामुपयास्यसि तस्यैवावसाने स्नात्वा विगतशापो भविष्यसि' इति । एवमुक्तस्तु पुनस्तं महमवदम्—'भगवन्, यद्येवं ततो विज्ञापयामि । तेनापि मत्प्रियवयस्येन पुण्डरीकेण चन्द्रमसा सह शापदोषान्मर्त्यलोक एवोत्पत्तव्यम् । तदेतावन्तमपि भगवान्प्रसादं करोतु मे दिव्येन चक्षुषावलोक्य यथा तुरङ्गमत्वेऽपि मे तेनैव प्रियवयस्येन सहावियोगेन कालो यायात्' इति । सत्वेवमुक्तो मुहूर्तमिव ध्यात्वा पुनर्मामवादीत्—'अनया स्नेहलतया ते मर्माद्राकृतं हृदयम् । तदालोलितं मया । उज्जयिन्यामपेत्यहतोस्तपस्यतस्तारापीडनाग्नो राज्ञः सनिदर्शनं चन्द्रमसा तनयत्वमुपगन्तव्यम् । वयस्येनापि ते पुण्डरीकेण तन्मन्त्रिण एव शुकनासनाम्नः । त्वमपि तस्य महोपकारिणश्चन्द्रात्मनो राजपुत्रस्य बाहन्तामुपयास्यसि' इति । अहं तु तद्वचनानन्तरमेवाधःस्थिते महोदधौ न्यपतम् । तस्माच्च तुरङ्गीभूयैवोदतिष्ठम् । संज्ञा तु मे 'तुरंगमत्वेऽपि न' व्यपगता । येनायं मयास्यैवार्थस्य कृते किंनरमिथुनानुसारी भूमि-

पथि खया भवताहमुदामप्रचारिणोद्धतगमनशीलेन तुरंगमेणेवाश्वेनेवोपलङ्घितउलङ्घितास्तस्मात्त्वं मर्त्यलोके तु-रंगम एव ययुरेव भूत्वा मर्त्यलोके मनुष्यभूमाववतरावतारं गृहाणेति । अहं तु तं वैमानिकमुदूर्ध्वं बाष्पो य-स्मिन्नेतादृशं पक्ष्म यस्य स तथा कृताञ्जलिः संयोजितपाणिखण्डमब्रुवम् । हे भगवन्, वयस्यस्य मित्रस्य शोकः शुकैरान्धस्तेन मया त्वमुलङ्घितो नावज्ञयाशातनया । तदिति हेत्वर्थः । प्रसीद प्रसन्नो भव । त्वमिमं शाप-माशुपसंहर निवर्तय । स तु वैमानिकः पुनर्द्वितीयवारमवादीदब्रवीत् । यन्मयोक्तं कथितं तदन्यथा कथिताद-न्यद्भवितुं नार्हति । तत्तस्माद्धेतोरेतत्तं तव करोम्यनुतिष्ठामि । कियन्तमपि कालमनेहसं यस्यैव पुंसो बाहन्तां युग्यतामुपयास्यस्युपगमिष्यसि तस्यैव पुंसोऽवसानेऽन्ते स्नात्वा स्नपनं कृत्वा विगतशापः शापनिर्मुक्तो भविष्यसीत्येवमुक्तस्तु पुनस्तं वैमानिकमहमवदम्—हे भगवन्, यद्येवं ततो हेतोर्विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि । किं तदित्याह—तेनेति । तेनापि मत्प्रियवयस्येन पुण्डरीकेण चन्द्रमसा चन्द्रेण सह शापदोषान्मर्त्यलोक एवोत्प-त्तव्यं जन्म ग्रहीतव्यम् । तत्तस्मात्कारणादेतावन्तमपीयन्मात्रमपि भगवान्मे मम प्रसादं करोतु दिव्येन चक्षुषा ज्ञानलोचनेनावलोक्य निरीक्ष्य यथा तुरंगमत्वेऽप्यश्वत्वेऽपि तेनैव प्रियवयस्येन सहावियोगेन संयुक्तेन कालोऽ-नेहा यावद्गच्छेदिति । स त्वेवं पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तः कथितो मुहूर्तमिव ध्यात्वा ध्यानं कृत्वा पुनर्मामवादीदभ्य-धात् । ते तवानया स्नेहलस्य भावः स्नेहलता तयानार्द्रमार्द्रं संपन्नमित्यार्द्राकृतं मम हृदयं चेतः । तत्तस्मादालोकितं निरीक्षितं मया । उज्जयिन्यां विशालायामपत्यहंतोः संतानार्थं तपस्यतस्तपः कुर्वतस्तारापीडनाग्नो राज्ञः सनिदर्शनं

मेतामानीतो देवचन्द्रमसोऽवतारश्चन्द्रापीडः । योऽप्यसौ प्राक्तनानुरागसंस्काराद-
 न्नजानन्त्या त्वया शापान्निना निर्दग्धः सोऽपि मे वयस्यपुण्डरीकस्यावतारः' इति
 तच्छ्रुत्वा 'हा देव पुण्डरीक, जन्मान्तरेष्वविस्मृतमदनुराग, मत्प्रतिबद्धजीवित, म-
 मन्मुखावलोकित, मन्मयसकलजीवलोक, लोकान्तरगतस्यापि तेऽहमेव राक्षसी वि-
 योपजाता दग्धप्रजापतेरियदेव मन्निर्माणे दीर्घजीवितप्रधाने च प्रयोजनं निष्पन्नं य-
 पुनस्ते व्यापादनं स्वयं हत्वा च पापकारिणी कमुपालभे, किं ब्रवीमि, किमाक्र-
 कमुपयासि शरणम्, को वा करोतु मयि दयाम्, याचेऽहमात्मनैवाधुना । देव, प्र-
 कुरु दयाम् । देहि मे प्रतिवचनम् । इत्येतान्यक्षराण्युच्चारयन्त्यपि लज्जे । मन्ये च
 प्येवमुत्पन्नं मन्दभाग्यायां मयि वैराग्यं येनैवमपि विप्रलपन्त्यां न प्रतिवचनं दे-
 हा, हतास्म्यनेनैवात्मनो जीवितस्योपर्यनिर्वेदेन' इत्युन्मुक्तार्तनादा सोरस्ताडमवनाव-
 मपातयत् ।

कपिञ्जलस्तु तर्थात्कृतप्रलापां तां सानुकम्पमवादीत्—'गन्धर्वराजपुत्रि, कस्तवा-
 येनैवमनिन्दनीयमात्मानं निन्दापदैर्योजयसि । 'को नाम बाधुना सुखपाकेऽनुभ-

भूमिमानीतो देवचन्द्रमसोऽवतारश्चन्द्रापीडः । योऽप्यसौ वैशम्पायनः प्राक्तनः पूर्वभवसंबन्धी योऽनुर-
 रतिस्तस्य संस्काराद्भावनारूपादभिलषन्वाञ्छन्नजानन्त्याज्ञायमानया त्वया शापान्निना निर्दग्धो ज-
 सोऽपि मे मम वयस्यपुण्डरीकस्यावतारः । इत्येतच्छ्रुत्वा निशम्य । हा खेदे । हे देव पुण्डरीक, जन्मान्त-
 वान्तरेष्वविस्मृतो विस्मृतिमप्राप्तो ममानुरागो यस्य तस्य संवोधनम् । मय्येव प्रतिबद्धं जीवितं प्राणितं य-
 संवोधनम् । मम शरणं यस्य तस्य संवोधनम् । मन्मुखमवलोकत इत्येवंशीलस्तस्य संवोधनम् । मन्मयो म-
 मत्स्वरूप इति यावत् । सकलजीवलोको यस्य तस्य संवोधनम् । ते तव लोकान्तरगतस्यापि भवान्त-
 स्यापि विनाशाय मरणायाहमेव राक्षस्युपजाता प्रादुर्भूता । दग्धप्रजापतेर्भस्मीभूतविधातुर्मन्निर्माणे
 दीर्घजीवितप्रदाने च चिरंजीवितवितरणे चेत्येवैतावदेव प्रयोजनं कृत्यं निष्पन्नं संजातं यत्पुनःपुनस्य
 पादनं मारणं स्वयमात्मना हत्वा चाहं पापकारिणी कमुपालभे । कस्योपालम्भं ददामीत्यर्थः । किं ब्र-
 वन्मि । किमाक्रन्दाम्याक्रन्दं करोमि । कं शरणं त्राणमुपयासि गच्छामि । मयि विषये दयां कृपां को
 रेतु विदधातु । अधुना सांप्रतमहमात्मनैव याचं प्रार्थये । हा देव, प्रसीद प्रसन्नो भव । दयां कृप-
 मे मम प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं देहि वितर । इत्येतान्यक्षराणि वर्णानुच्चारयन्त्यपि कथयन्त्यपि लज्जे त्रपे ।
 जाने च मन्दभाग्यायां भाग्यरहितायां मयि वैराग्यं विरक्तत्वं तवाप्येवमुत्पन्नं संजातं येनैवं विप्रलप-
 विलापं कुर्वन्त्यामपि प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं न ददासि न प्रयच्छसि । हा इति खेदे । अहं हता व्यापादित-
 अनेनैवात्मनः स्वस्य जीवितस्य प्राणितस्योपर्यनिर्वेदेनास्वावमानेनेत्यन्मक्त आर्तनादः करुणस्वरो अ-

दुःखस्यावसरः, येनैवात्मानं शुचा व्यापादयसि । यदेसह्यतरं तत्त्वया निर्व्यूढं हतहृदयस्यैव समागमप्रत्याशया । यथा च शापदोषादिदमुपगतं भवत्योर्द्वयोरपि दुःखं तथा मया कथितमेव । चन्द्रमसोऽपि भारती भवतीभ्यां श्रुतैव । तदुन्मुच्यतामयमात्मनो वयस्यस्य चाश्रेयस्करः शोर्कानुबन्धः । द्वयोरेव श्रेयसे यदेव भवत्याङ्गीकृतं तदेवानुबध्यतां व्रतपरिग्रहोचितं तपः । तपसोर्हि सम्यक्कृतस्य नास्त्यसाध्यं नाम किञ्चित् । देव्या हि गौर्या तपसः प्रभावादतिदुरासदं स्मरारेरपि र्थावदासादितं देहार्धपदम् । एवं त्वमपि नचिरात्तथैव मे वयस्यस्याङ्गे निर्जैतपःप्रभावात्पदवाप्यसि' इति महाश्वेतां पर्यबोधयत् । उपशान्तमन्युवेगायां च महाश्वेतायां विषण्णदीनमुखी कादम्बरी कपिञ्जलमप्राक्षीत्—'भगवन्कपिञ्जल, पत्रलेखया त्वया चास्मिन्सरसि जलप्रवेशः कृतस्तत्किं तस्या पत्रलेखायाः संवृत्तमित्यावेद नेन प्रसादं करोतु भगवान्' इति । स तु प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि, सलिलपातान्नन्तरं न कश्चिदपि तद्वृत्तान्तो मया ज्ञातः । तदधुना क चन्द्रात्मकस्य चन्द्रापीडस्य किं पुण्डरीकात्मनो वैशम्पायनस्य जन्म किं वास्याः पत्रलेखाया वृत्तमिति सर्वथैवास्य वृत्तान्तस्यावगमनाय गतोऽहं प्रत्यक्षलोकत्रयस्य तातस्य श्वेतकेतोः पादमूलम्' इत्यभिधान एव गगनमुदपतत् ।

सति सुखफलस्य साक्षात्कारे कर्तव्ये सति दुःखस्य कृच्छ्रस्यावसरः प्रस्तावः । येनैव येन हेतुना शुचा कृत्वात्मानं व्यापादयसि शरीरात्पृथक्करोषि यदसह्यतरं तोदुमशक्यं तत्त्वया निर्व्यूढमतिक्रान्तं हतं हृदयं यस्यैवभूतस्यास्य पुण्डरीकस्य समागमो मेलापस्तस्य प्रत्याशया वाञ्छया च । यथा च भवत्योर्द्वयोः शापदोषादि दुःखमसातमुपगतं प्राप्तं मया कथितमेव निवेदितमेव । चन्द्रमसोऽपि चन्द्रस्य भारती वाणी भवतीभ्यां श्रुतैवाकर्णितैव । तदयमात्मनो वयस्यस्य चाश्रेयस्करोऽकल्याणकृच्छ्रोऽकानुबन्धः शोचनप्रबन्धः उन्मुच्यतां त्यज्यताम् । द्वयोरेव श्रेयसे शुभार्थं यदेव भवत्याङ्गीकृतं स्वीकृतं तदेव व्रतपरिग्रह उचितं योग्यं तपोऽनुबध्यतां क्रियताम् । हि यस्माद्धेतोः सम्यक्प्रकारेण कृतस्य तपसश्चान्द्रायणादेः । नामेति कोमलामन्त्रणे । किञ्चिदसाध्यमकर्तव्यं नास्ति । अत्रार्थे निर्दर्शनं प्रदर्शयन्नाह—गौर्याः पार्वत्यास्तपसश्चान्द्रायणादेः प्रभावान्माहात्म्यात्स्मरारेरपि महाश्वेतस्यापि अतिदुःखेनासाद्यत इति दुरासदम् । अर्थं देहस्य देहार्धः । 'अर्थं नपुंसकं' इति समासः । तदेव पदं स्थानमासादितं प्राप्तम् । एवं त्वमपि नचिरात्स्तोककालेन तथैवं वयस्यस्य पुण्डरीकस्याङ्गे क्रोडे निजतपःप्रभावात्पदमवाप्यसीति महाश्वेतां पर्यबोधयत्प्रतिबोधयामास । उपशान्तः प्रशान्तो मन्युवेगः शोकरयो यस्याः सा तस्यां महाश्वेतायां च सविषण्णा विलक्षा चासौ दीनमुखी च विषण्णदीनमुखी कादम्बरी कपिञ्जलमप्राक्षीदमपृच्छत्—हे भगवन्कपिञ्जल, पत्रलेखया त्वया चास्मिन् सरसि अच्छोदतटाके जलप्रवेशः पानीयावगाहः कृतः । तदिति हेत्वर्थः । तत्तस्मात्तस्याः पत्रलेखायाः किं संवृतं किं संजातमित्यावेदनेनेति प्रकथनेन भगवान्कपिञ्जलः प्रसादमनुग्रहं करोतु विदधातु । स तु मुनिः प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । किं तदित्याह—राजपुत्रि । हे राजपुत्रि तपसते सलिलपातान्नन्तरं जलपतनाद्यवदितं तद्वृत्तान्तः पत्रलेखोदन्तो न क-

अथ गते तस्मिन्विस्मयान्तरितशोकवृत्तान्ता चन्द्रापीडमालोक्य गलितनयनपयसि यथा-
 स्थानमपस्तृत्य स्थितवति सपरिजने राजपुत्रलोके कादम्बरी महाश्वेतामवादीत्—‘प्रियसखि,
 तुल्यदुःखितां त्वया सह नयता न खल्वसुखं स्थापितास्मि भगवता विधात्रा । अद्य मे शिरः
 समुद्धाटितम् । अद्य ते वदनं दर्शयन्ती प्रियसखीति चाभाषमाणा न लज्जे । तवाप्यहमद्यैव
 प्रियसखी संजाता । संप्रति मरणं जीवितं वा न दुःखाय मे । तत्कोऽपरः प्रष्टव्यो मया ।
 केन वापरेणोपदेष्टव्यम् । तदेवं गते यत्करणीयं तदुपादिशतु मे प्रियसखी । नाहमात्मना
 किञ्चिदपि वेद्मि किं कृत्वा श्रेयः’ इत्युक्तवती कादम्बरी महाश्वेता प्रत्यवादीत्—‘प्रियसखि,
 किमत्र प्रश्नोपदेशेन वा । यदेवेयमनतिक्रमणीया प्रियतमसमागमप्रत्याशा कारयति तदेव
 करणीयम् । पुण्डरीकवृत्तान्तोऽयं कपिञ्जलख्यानोत्फुटीभूतः । तत्कालं तु बाह्यात्रकेणैव
 समाश्रासितया मया न पारितमन्यत्किञ्चिदपि वक्तुम् । तत्त्वमन्यत्किं करोषि यस्याः प्रत्यय-
 स्थानमिदं चन्द्रापीडशरीरमङ्ग एवास्ते । तदेन्यथात्वेऽस्य करणीयचिन्ता । यावत्पुनरिदंम-
 विनाशि तिष्ठति तावदेव तस्यानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत्करणीयम् । अप्रत्यक्षाणां हि देवतानां

अथेति । उत्पत्तनान्तरं तस्मिन्कपिञ्जले गते याते सति विस्मयेनाश्वर्षेणान्तरितो व्यवहितः शोकवृत्तान्तो
 यस्याः सैवंविधा कादम्बरी महाश्वेतामवादीदवोचत् । कस्मिन्सति यथास्थानमपस्तृत्य संस्थितवति सपरिजने सप-
 रिच्छदे राजपुत्रलोके सति । कीदृशे । चन्द्रापीडमालोक्य निरीक्ष्य गलितं न्युतं नयनपयो नेत्रजलं यस्य स तस्मिन् ।
 किमवादीत्तदाह—प्रियेति । हे प्रियसखि हे वल्लभवयस्ये, त्वया सह भवत्या सार्धं तुल्यं सदृशं दुःखं विद्यते
 यस्याः सा तुल्यदुःखिनी तस्या भावस्तुल्यदुःखिता तां नयता प्रापयता भगवता विधात्रा । खलु निश्चयेन । अ-
 सुखं न स्थापितास्म्यसुखेन न रक्षितास्मि । अद्य मे शिरः समुद्धाटितम् । अद्य मया शिरः कर्षितमित्यर्थः । अद्य
 ते तव वदनं दर्शयन्त्यवलोकनं कारयन्ती प्रियसखि इति भाषमाणेति जल्पमाना न लज्जे न त्रपे । समदुःखत्वादि-
 ति भावः । तवापि भवत्या अप्यद्यैवाहं प्रियसखी वल्लभवयस्यया संजाता पूर्वं भवत्या एव दुःखितत्वेन वचनमात्रेण
 प्रियसखित्वमभूत्, सांप्रतं तु समदुःखसुखित्वेनेति भावः । संप्रतीदानीं मरणं जीवितं वा मे मम पूर्वाक्कहेतोरेव
 न दुःखाय दुःखहेतवे । तत्तस्मादेतोरपरोऽन्यः को मया प्रष्टव्यः पृच्छाविषयीकार्यः । केन वापरेणान्येनोपदे-
 ष्टव्यमुपदेशो दातव्यः । तदेवं गते प्राप्ते सति यत्करणीयं यदेव विधेयं तत्प्रियसखी मे ममोपादिशतु कथ-
 यतु । नाहमात्मना किञ्चिदपि वेद्मि किं कृत्वा श्रेयः कल्याणं स्यात् । इत्युक्तवती कादम्बरी महाश्वेता प्रत्य-
 वादीत्प्रत्यववादीत्—हे प्रियसखि, अत्रास्मिन्नर्थे प्रश्नेन पृच्छ्योपदेशेन वा किम् । यदेवेयमनतिक्रमणीयानुलङ्घनी-
 याप्रियतमसमागमप्रत्याशा वल्लभजनमेलापकसमीहा कारयति निष्पादयति तदेव करणीयं कार्यम् । भवत्या
 इति शेषः । पुण्डरीकस्य वृत्तान्त उदन्तोऽयं कपिञ्जलख्यानोत्फुटीभूतः प्रकटीभूतः । तत्कालं
 तदाहं बाह्यात्रकेणैव वचनमात्रेणैव समाश्रासितयाश्रयानं कारितया मयात्किञ्चिदपि वक्तुं कथयितुं न

मृदश्मकाष्टमध्यः प्रतिमाः श्रेयसे पूजासत्कारेणोपचर्यन्ते । किं पुनः प्रैत्यक्षदेवस्य चन्द्रा-
पीडनामान्तरितस्य चन्द्रमसो मूर्तिरनाराधितप्रसन्ना' इत्युक्तवत्यां महाश्वेतायां कादम्बरी
तूष्णीमेवोत्थाय तरलिकया मदलेखया चोत्थाप्य तामखेदार्हा चन्द्रापीडतनुमन्यतरस्मिच्छी-
तवातातपवर्षादिसर्वद्वन्द्वदोषरहिते शिलातले शनैःशनैरखेदयन्ती स्थापयित्वापनीतशृङ्गारवे-
षाभरणा मङ्गलमात्रकावस्थापितैककररत्नवल्या स्नानशुचिर्भूत्वा परिधाय धौतशुचिनी दुकूले
प्रक्षाल्य पुनःपुनर्गाढलग्नमधरकिसलये ताम्बूलरागमुपशुपरिनिमीलितागतबाष्पवेगोत्तरललो-
चनान्यदेव किमप्यचिन्तितमनुत्प्रेक्षितमशिक्षितमनभ्यस्तमनुचितमपूर्वं बाला बलाद्विलोभप्र-
कृतिनाकार्यपण्डितेन दग्धवेधसा कार्यमाणा यान्येव सुरभिक्षुसुमधूपानुलेपनानि सुरतोपभो-
गायानीतानि तैरेव देवतोचितामपचितिं संपाद्य चन्द्रापीडमूर्तौ मूर्तिमतीव शोकवृत्तिरितरूपा
रूपान्तरमिव क्षणेनेवागता विगतजीवितेन शून्यमुखी मुखावलोकिनी चन्द्रापीडस्य 'पीडितो-
त्पीडितहृदयापि रक्षन्ती बाष्पमोक्षमुद्दामवृत्तेः शोकादपि मरणादपि कष्टतमामवस्थामनुभ-
वन्ती तथैवाङ्गे समारोपितचन्द्रापीडचरणद्वया दूरागमनखिन्नेनापि बुभुक्षितेनाप्यप्रतिपन्न-

काष्ठं दारु, एतैर्निष्पन्ना मृदश्मकाष्टमध्यः प्रतिमा मूर्तयः श्रेयोहेतुलाच्छ्रेयसानि दधिदूर्वादीनि, पूजार्चा पूषादि-
भिः, सत्कारोऽभ्युत्थानादिः, एतेषां समाहारस्तेनोपचर्यन्ते पूज्यन्ते । किं पुनः प्रत्यक्षदेवस्य चन्द्रापीडनाम्नोऽन्त-
रितस्य व्यवहितस्य चन्द्रमसो मूर्तिः प्रतिमानाराधितप्रसन्नानासेवितप्रमुदिता । इत्युक्तवत्यां महाश्वेतायां काद-
म्बरी तूष्णीं मौनमेवोत्थायोत्थानं कृत्वा तरलिकया मदलेखया च तामखेदार्हा सुकुमारां चन्द्रापीडतनुमुत्थाप्य
तत उत्थानं कारयित्वान्यतरस्मिच्छीतं च वातश्वातपश्च वर्षा च शीतवातातपवर्षास्ता एवादौ येषामेवंविधाः
सर्वद्वन्द्वदोषास्तै रहिते वर्जिते । एतत्प्रतिपक्षग्रहणाद्वन्द्वता बोध्या । शिलातले शनैः शनैरखेदयन्ती सादमनु-
त्पादयन्ती स्थापयित्वा स्थापनां कृत्वापनीतो दूरीकृतः शृङ्गारवेष आभरणं च यया सा । केवलं मङ्गलार्थं
मङ्गलमात्रमवस्थापितमवस्थानं कारितमेककरे रत्नवलयं मणिकटकं यया सा । स्नानेनाप्लवेन शुचिर्भूत्वा धौते
क्षालिते शुचिनी पवित्रे दुकूले चोचे परिधाय परिधानं कृत्वा गाढलग्नमन्यतनुसंयुक्तमधरकिसलय ओ-
ष्ठपल्लवे ताम्बूलरागं पुनःपुनर्वारंवारं प्रक्षाल्य प्रक्षालनं कृत्वोपशुपरि निमीलिते मुद्रित आगतबाष्पवेगे
समगतनेत्राश्रुरये उत्तरललोचने चञ्चलनयने यस्याः सैवंविधा कादम्बरी बाला बलाद्विलोभप्रकृतिना
प्रतिकूलस्वभावेनाकार्यपण्डितेनाकृत्यविचक्षणेन दग्धवेधसा ज्वलितविधात्रान्यदेव किमप्यचिन्तितमविमृष्टम-
नुत्प्रेक्षितमतर्कितमशिक्षितमपठितमनभ्यस्तं पुनःपुनः कृतापरिवर्तनमनुचितमन्याग्र्यमपूर्वमभिनवं कार्यमाणा
विधाप्यमाना यान्येव सुरभिक्षुसुमधूपानुलेपनानि सुरभिक्षुसुमानि सुगन्धपुष्पाणि, धूपः प्रसिद्धः, अनुलेपनं विले-
पनं एतानि सुरतस्य मैथुनस्योपभोगायानीतानि तैरेव चन्द्रापीडमूर्तौ चन्द्रापीडस्य शरीरे देवतोचितां देवयोग्या-
मपचितिमर्चां संपाद्य विधाय मूर्तिमती देहधारिणी शोकवृत्तिरिवार्तरूपा पीडास्वरूपा क्षणेनेव समयेनेव रूपान्तर-
माकारान्तरमागतेव विगतजीवितेव गतप्राणेवात एव शून्यमुखी चन्द्रापीडस्य मुखमाननमवलोकते पश्यतीत्येवं-

स्नानपानभोजनेनापि मुक्तात्मना राजपुत्रलोकेन स्वपरिजनेन च सह निराहारा तमशेषं दिवसमक्षिपत् ।

यथैव च जीवसमशेषं तथैव तां गम्भीरमेघोपरोधभीमाम्नवरतगर्जितध्वानंकम्पित-
हृदयबन्धामाबद्धकलकलापिकुलकेकाकोलाहलकुलितचेतोवृत्तिमुद्दामदर्दुरारटितबधिरितश्रो-
त्रेन्द्रियां दुर्दर्शतडित्संपातपीडितदिशमैतिनिर्ह्रादापादितभुवनज्वरां ज्वलत्स्वद्योतनिकरज-
र्जरिततरुर्गहनतलतमःप्रसरभीषणतमां तमस्विनीमपि दूरीकृत्याबलासहभुवं भीतिमपरित्य-
क्तचन्द्रापीडचरणकमलाचेतितस्वशरीरखेदा जाग्रती समुपविष्टैव क्षणमिव क्षपां क्षपितवती ।
प्रातश्च तदुन्मीलितं चित्रमिव चन्द्रापीडशरीरमवलोक्य शनैः शनैः पाणिना स्पृशन्ती
पार्श्वस्थितां मदलेखामवादीत्—‘प्रियसखि मदलेखे, न वेद्मि किं रुचेर्वशादुत निर्विकार-
तयैवेति । अहं तु तादृशीमेवेमां तनुमवलोकयामि । तत्त्वमपि तावदादरतो निरूपय’ इति ।
एवमुक्ता मदलेखा तां प्रत्यवादीत्—‘प्रियसखि, किमत्र निरूपणीयम् । अन्तरात्मनो विर-
हान्क्रियापारमात्रकमस्यामुपरतम् । अन्यत्तादृशमेवेदं व्याकोशशतपत्राकारं मनागप्यनुमुक्तं

भोजनान्याह्वयपानभक्षणानि येन स तथा तेन मुक्त आत्मा येन स तथा तेनैवंविधेन राजपुत्रलोकेन स्वपरि-
जनेन च कादम्बरीपरिच्छेदेन च सह निराहारा निर्गतभोजना तमशेषं समग्रं दिवसं दिनमक्षिपन्निर्गमयामास ।

यथैव च येन प्रकारेण दिवसमशेषं क्षपितवती तथैव तेन प्रकारेण समुपविष्टैवासेदुष्येव क्षणमिव क्षपां
त्रियामां क्षपितवतीति दूरेणान्वयः । ‘शर्वरी क्षणदा क्षपा’ इति हेमः । अथ तां विशेषयन्नाह—गम्भीरो यो
मेघस्तेनोपरोधः प्रतिबन्धस्तेन भीमां भीषणाम् । अनवरतं निरन्तरं यो गर्जितध्वानः स्तनितशब्दस्तेन कम्पितो
हृदयबन्धो भुजान्तरबन्धो यया सा ताम् । आवद्धं मिलितं यत्कलं मनोज्ञं कलापिकुलं मयूरान्ववायस्तस्य केका
वाण्यस्तासां कोलाहलेन कलकलेनाकुलिता व्याकुलीकृता चेतोवृत्तिर्यया सा ताम् । उद्दामं भीषणं यद्दर्दुराणां
भेकानामारटितं पूकृतं तेन बधिरितं बधिरिकृतं भ्रोत्रेन्द्रियं यया सा ताम् । दुर्दर्शो दुर्निरीक्ष्यो यस्तडित्संपातो वि-
द्युत्पातस्तेन पीडिता दिशः ककुभो यया सा ताम् । अतिनिर्ह्रादिनातिगर्जितेनापादितो विहितो भुवनस्य ज्वरस्तापो
यया सा ताम् । ज्वलद्दीप्यमानो यः स्वद्योतानां ज्योतिरिङ्गणानां निकरः समूहस्तेन जर्जरितं शिथिलीभूतं
यत्तरुगहनानां तलेऽधोभागे तमोऽन्धकारं तस्य प्रसरो विस्तारस्तेन भीषणतमामतिभैरवाभेतादृशीं तमस्विनीं
तमोयुक्तामग्नबलया सहभुवं सहोत्पन्नां भीतिं भयं दूरीकृत्य निराकृत्य । कीदृशी कादम्बरी । अपरित्यक्तमनु-
ज्ज्ञितं चन्द्रापीडचरणकमलं यया सा । आचेतितोऽविचारितः स्वशरीरखेदो यया सा । जाग्रती जागरा क्षणमिव
क्षपां क्षपितवती । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **प्रातश्चेति ।** प्रत्यूपे तदुन्मीलितं विकसितं चित्रमिव चित्रकारा-
लेखितमिव चन्द्रापीडशरीरमवलोक्य निरीक्ष्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं पाणिना हस्तेन स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती
पार्श्वस्थितां मदलेखामवादीदम्बधात् । किमुवाचेत्याह—हे प्रियसखि मदलेखे, अहं न वेद्मि न जाने ।
किं रुचेर्वशादभिलाषवशात्, उत निर्विकारतया निर्विकृतितया वेति । अहं तु तादृशीमेव पूर्वविलोकितामेवेमां

श्रिया वदनम् । तथा च संवेष्टिताप्रभागः स्निग्धः कुन्तलकलापः । तथैवेयमिन्दुशकलानु-
कारिणः कान्तिर्ललाटस्य । तादृशमेवेदमामुकुलितनीलोत्पलद्युतिहारि कर्णान्तायतं लोचनद्व-
यम् । तथैव चेमावहसतोऽपि विर्कसिताविवोद्भासितकपोलमूलौ सूकोपान्तौ । तादृश
एवाभिनवकिसलयच्छविरधरः । तथैव चेदं विद्रुमालोहितनखाङ्गुलीतलं पाणिपादम् । तदेवे-
दमविमलितसहजलावण्यसौकुमार्याणां सौष्ठवमैङ्गानाम् । तत्सत्या सां भारती कपिञ्जलावे-
दितश्च शापवृत्तान्त इति संभावयामि' इत्युक्तवत्यां मदलेखायामानन्दनिर्भरा महाश्वेताय
दर्शयित्वा चन्द्रापीडचरणतलनिबद्धजीविताय राजपुत्रलोकयापि दर्शितवती ।

स तु विस्मयोत्फुल्ललोचनः सर्व एवावनितलनिवेशितशिराः प्राणम्य चन्द्रापीडचरणौ
रचिताञ्जलिर्जानुद्वयेनावनौ स्थित्वा कादम्बरीं व्यज्ञापयत्--'देवि, त्वत्प्रभावोऽयं यदेवास्मा-
नपुण्यवतः परित्यज्य दूरं गतस्यापि देवस्य तादृशमेवेदं प्रसन्नेन्दुमण्डलद्युतिहारि वीक्ष्यते
वदनम् । तथैव चेदं चरणयुगलमैवभाति पुरेव प्रोत्फुल्लतामरसच्छायम् । तथैव च पुनः

शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः । तथा च संवेष्टितश्चलोऽप्रभागो यस्यैवभूतः स्निग्धः सचिक्कणः कुन्तलकलापः
केशसमूहः । 'चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः । तथैव चेयमिन्दुशकलं चन्द्रखण्डमनु-
करोत्येवंशीलस्य ललाटस्यालीकस्य कान्तिद्युतिः । तादृशमेवेदमामुकुलितमाकुञ्जलितं यन्नीलोत्पलं नीलपत्रं तस्य
द्युतिं हरतीत्येवंशीलं कर्णान्तं यावदायतं विस्तीर्णं लोचनद्वयं नेत्रयुग्मम् । तथैव चाहसतोऽपि हास्यमकु-
र्वतोऽपीमौ विकसिताविव विनिर्झाविवोद्भासिते कपोलमूले याभ्यां तावुद्भासितकपोलमूलौ । एवंभूतौ सूक्-
योरोष्ठप्रान्तयोरुपान्तौ समीपौ । सूक्ष्मशब्दोऽदन्तः क्लीबश्च । 'प्रान्तावोष्ठस्य सूक्ष्मिणी' इत्यमरः । तादृश एवा-
भिनवो नूतनो यः किसलयः पल्लवस्तद्वच्छविः कान्तिर्यस्यैवभूतोऽधर ओष्ठः तथैव पूर्ववदेवेदं विद्रुमं हेमकन्द-
स्तद्वदालोहितं रक्तं नखा नखराः अङ्गुलयः करशाखास्तलमधोभागः । नखाश्चाङ्गुलयश्च तलं चेतीतरतरद्वन्द्वः ।
एतादृशौ पाणिपादौ यस्य तत् । 'द्वन्द्वश्च प्राणि-' इत्येकवद्भावः । तदेवेदमविगलितमच्युतं यत्सहजलावण्यं
स्वाभाविकलवणिमा तेन सौकुमार्याणां मृदूनामङ्गानां हस्तपादानां सौष्ठवं शोभनत्वम् । तत्तस्मात्कारणात्सा भा-
रती वाणी सत्या यथार्था, कपिञ्जलेनावेदितो निवेदितश्च शापवृत्तान्तः सत्य इति संभावयामि संभावनां क-
रोमि । इत्युक्तवत्यामिति प्रतिपादितवत्यां मदलेखायामानन्देन प्रमोदेन निर्भरा कादम्बरी महाश्वेतायै दर्श-
यित्वा दर्शनं कारयित्वा चन्द्रापीडस्य चरणतले निबद्धं जीवितं प्राणितं यस्य स तथा तस्मै राजपुत्रलोका-
यापि दर्शितवती दर्शनं कारितवती ।

स तु राजपुत्रलोको विस्मयेनाश्वर्येणोत्फुल्ले विकसिते लोचने यस्य सः । सर्व एव समग्र एवावनितले नि-
वेशितं स्थापितं शिर उत्तमाङ्गं येन स तथा । चन्द्रापीडचरणौ प्रणम्य नमस्कृत्य रचिताञ्जलिर्नियोजितकरो
जानुद्वयेन नलकीलयुगेनावनौ पृथिव्यां स्थित्वा कादम्बरीं व्यज्ञापयद्विज्ञप्तिमकार्षात् । कां विज्ञप्तिं चकारेत्या-

प्रसादानुभवप्रत्याशालालसं हृदयम् । अन्यच्चैतन्मनुष्यलोकेषु केन कदा वा दृष्टं श्रुतमनुभूतं वा यदस्माभिः पुण्यवद्भिः' इत्यभिहितवति राजलोके ससखीजना संपरिजना चोत्थाय स्वयमेवावचित्य देवतार्चनकुसुमानि स्नात्वा निर्वर्तितचन्द्रापीडशरीरपूजासंस्कारा शरीरस्थितिकरणायादिदेश सकलमेव राजलोकम् । निर्वर्तितस्नानाशने च तस्मिन्नात्मनापि महाश्वेतयोपनीतानि तथैव सह सपरिवारा फलान्युपभुक्तवती । कृताहारा च पुनस्तथैव चन्द्रापीडचरणार्वाङ्केनोद्वहन्ती तमपि दिवसमनयत् । अन्येद्युश्च संजातदृढतरप्रत्यया चन्द्रापीडशरीराविनाशं प्रति मदलेखामवादीत्—'प्रियसखि, देवस्य शरीरमिदमुपचरन्तीभिर्विशयाशयाशापक्षयादस्माभिरधुनात्र स्थातव्यम् । तदिदमत्यद्भुतं वृत्तान्तं तातस्याम्बायाश्च गत्वा निवेदय । येन नान्यथा मां संभावयतो दुःखेन वा मदीयेन न तिष्ठतः । यथा मामेवंविधां दुःखभागिनीमागल्य न पश्यतस्तथा करिष्यसि । न शक्नोम्यहं तातसम्भ्रां च दृष्ट्वा शोकवेगं धारयितुम् । मया चोपरतमेव देवमालोक्य न रुदितम् । सा किमपरमधुना निःसंशयितजीविते देवे प्रतिपन्ननियमा रोदिमि' इत्यभिधाय तां व्यसर्जयत् ।

गत्वागतया च तया 'प्रियसखि, सिद्धं तेऽभिवाञ्छितम् । एवं संदिष्टं तातेन चित्ररथेना-

नमर्त्यलोकेषु केन वा कदा वा कस्मिन्काले वा दृष्टमवलोकितं श्रुतमार्कणितं यदस्माभिः पुण्यवद्भिरनुभूतं साक्षात्कृतम् । इत्यभिहितवति कथितवति राजलोके सह सखीजनेन वर्तते या सा ससखीजना, सहपरिजनेन परिच्छदेन वर्तते या सा सपरिजना चोत्थायोत्थानं कृत्वा स्वयमेव देवतानामर्चनं पूजनं तदर्थं कुसुमानि पुष्पाण्यवचित्यावचयं कृत्वा स्नात्वा स्नानं विधाय निर्वर्तितो विहितश्चन्द्रापीडशरीरस्य पूजासंस्कारो यया सा । तत्र पूजार्चा, संस्कारोऽधिवासनम् । सकलमेव समग्रमेव राजलोकं शरीरस्य स्थितिर्यस्मात्तच्छरीरस्थितिर्भोजनं तस्य करणं विधानं तदर्थमादिदेशादेशं दत्तवती । निर्वर्तितो विहितो स्नानाशने येन स तथा तस्मिन् । तस्मिन् राजलोके सत्यात्मनापि स्वेनापि महाश्वेतयोपनीतान्यानीतानि तया महाश्वेतया सह तथैव सपरिवारा फलान्युपभुक्तवती । कृतो विहित आहारो ययैवंविधा च पुनस्तथैव पूर्ववदेव चन्द्रापीडचरणवङ्केनोत्तङ्गेनोद्वहन्ती धारयन्ती तमपि दिवसमनयद्यापितवती । अन्येद्युरन्यस्मिन्काले चन्द्रापीडशरीरस्याविनाशोऽविनश्वरत्वं तं प्रति संजातः समुत्पन्नोऽतिशयेन दृष्टो दृढतरः प्रत्ययो विश्वासो यस्याः सा तथा मदलेखामवादीदभ्यधात्—हे प्रियसखि, देवस्य जन्द्रापीडस्येदं शरीरमुपचरन्तीभिरुपचारं कुर्वन्तीभिरा शापक्षयाच्छापक्षयं यावदस्माभिरधुना सांप्रतमवश्यं निश्चितमाशया वाञ्छयात्राच्छोदसरसोऽभ्यर्णं स्थातव्यम् । तदिदमत्यद्भुतमत्याश्चर्यं वृत्तान्तमुदन्तं तातस्याम्बायाश्च गत्वा निवेदय कथय । येनान्यथान्यप्रकारेण मां कादम्बरीं संभावयतो विचारयतो मदीयेन दुःखेन वा तिष्ठतः स्थितवतः । यथा मामेवंविधां दुःखभागिनीमागल्य समेल्य न पश्यतो नालोकयतः मातापितराविति शेषः । तथा त्वं करिष्यसि रचयिष्यसि । अहं तातं पितरसम्भ्रां मातरं च दृष्ट्वावलोक्य शोकवेगं धारयितुं स्वम्भयितुं न शक्नोमि

स्वया च मदिरया गाढंगाढं पुनरालिङ्ग्य शिरस्युपाग्राय च वक्तव्यावयोर्वचनात् 'वत्से,
कालमेतावन्तं मनस्येव नैतदावयोरासीद्यथा जामातृसहिता वत्सा द्रष्टव्येति । तदयमेवावयोः
परमानन्दो यद्वत्सया स्वयं जामाता वृतः । तत्राप्यपरं भगवतो लोकपालस्य चन्द्रमसो-
ऽवतारः । तैत्कल्याणैः शापावसाने जामात्रा सहैवानन्दबाष्पेर्निर्भराननारविन्दं ते द्रक्ष्यावः'
इत्यावेदिते निर्वृत्तेनान्तरात्मना दैवतबहुपचरन्ती तच्चन्द्रापीडशरीरमतिष्ठत् ।

अथापगतवति जलदसमये घननिरोधोर्द्ध्वन्धादिवोन्मुक्ते जीवलोके प्रसरन्तीष्विवाशासु,
फलभारावनम्रकलमवनपिञ्जरासु ग्रामसीमासु, काशकुसुमधवलाखरण्यस्थलीषु, सेव्यतामु-
पगतेषु प्रासादतलेषु क्हारहारिषु पल्वलेषु, कुसुदामोदशीतलासु यामवतीषु, शेफालिकाप-
रिमलप्राहिषु निशावसानमातरिश्वसु, चन्द्रप्रभाभिरामेषु प्रदोषेषु, उद्दामफुल्लेन्दीवररजो-
वासुरभिषु वासरेषु, सलिलापसरणक्रमतरङ्ग्यमाणसु सुकुमारतीरसैकतरखासु सुखोत्तार-
तामापन्नास्वापगासु, पङ्कपरिहरणशुष्केष्वप्रहतरुद्धैर्तृणोलपच्छत्रेषु मन्दाश्यानकर्दमोद्भिद्यमा-

गाढमिति । गाढंगाढं पुनः पुनरालिङ्ग्योपगूहनं कृत्वा शिरस्युत्तमाङ्ग उपाग्राय तुभ्य चावयोर्वचनादस्मद्भा-
षिताद्वक्तव्या भाषितव्या । हे वत्से, एतावन्तं कालं मनस्येव नैतदावयोरासीद्यथा जामातृसहिता दुहितुः
पतियुक्ता वत्सा पुत्री द्रष्टव्या विलोक्येति । तत्स्मात्कारणादयमेवावयोः परम उत्कृष्ट आनन्दो यद्वत्स-
या पुत्र्या स्वयमेव जामाता वृतोऽङ्गीकृतः । तत्रापि वरणेऽप्यपरमन्यद्भगवतो लोकपालस्य चन्द्रमसोऽव-
तारः । तत्कल्याणैर्मङ्गलैः शापस्यावसाने प्रान्ते जामात्रा सहैवानन्दबाष्पेण निर्भरं यदाननारविन्दं मुखपद्मं
ते तद्वाचां द्रक्ष्याव आलोकयिष्यावः । इत्यावेदिते कथिते निर्वृत्तेन स्वस्थेनान्तरात्मना दैवतबहुवक्तव्यतच्चन्द्रा-
पीडशरीरमुपचरन्त्युपचर्या कुर्वन्त्यतिष्ठितवती ।

अथेति । कियाद्दिनानन्तरं जलदसमये मेघकालेऽपगतवति व्यक्तिकान्ते सति घनस्य मेघस्य निरोधोऽव-
ग्रहः स एव बन्धस्तस्मादिवोन्मुक्ते पृथग्भूते जीवलोके सत्याशासु दिशासु प्रसरन्तीष्विव प्रसर्पन्तीष्विव, फल-
भारेण सत्यवीवधेनावनम्राण्यवनतानि यानि कलमाः शालयस्तेषां वनान्वरण्यानि तैः पिञ्जरासु पीतरक्तासु-
ग्रामसीमासूपशल्येषु । 'पीतरक्तस्तु पिञ्जरः' इति हैमः । काशकुसुमैर्धवलासु श्वेताखरण्यस्थलीषु, सेव्यतामुप-
गतेषु प्राप्तेषु प्रासादतलेषु सौधानामग्रभागेषु, क्हारेण सौगन्धिकेन हारिषु मनोहरेषु पल्वलेष्वाखातसरः-
सु, कुसुदानां कैरवाणामामोदेन शीतलासु शिबिरासु यामवतीषु रात्रिषु, शेफालिका वल्लीविशेषस्तस्याः परिमल-
सामोदं गृह्णन्तीत्येवंशीलेषु निशाया रात्रेरवसानं प्रान्तस्तस्य मातरिश्वसु वायुषु सत्सु, चन्द्रप्रभाः शशिज्यो-
त्स्नास्ताभिरभिरामेषु मनोहरेषु प्रदोषेषु यामिनीमुखेषु । 'प्रदोषो यामिनीमुखम्' इति हैमः । उद्दामफुल्लानि
विकसितानि यानीन्दीवराणि नीलकमलानि तेषां रजः परागस्तस्य वासो गन्धस्तेन सुरभिषु सुगन्धिषु वासरेषु
विशेष गन्धः सलिलासु पानीयस्यापसरणं दरीयत्वं तथा कस्यस्तेन तरङ्ग्यमाणपङ्कलिकायामानासु सकुमारं

नाभिनवपदवीकेषु पुनरपि पार्थिवलोकेन प्रवर्तितेषु प्राञ्जलवर्त्मसु जम्बालविगमात्सर्वतस्तु-
 रगखुरसहोसु भूमिष्वेकदा चन्द्रापीडचरणमूलोपविष्टां कादम्बरीमुपसृत्य मेघनादो व्यजिज्ञ-
 पत्—‘देवो युवराजश्चिरयतीत्युत्ताम्यता हृदयेन देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्थ-
 शुकनासेन च वार्ताहराः प्रहिताः । ते च देव्या एव शोकशल्यघटनां परिहरद्विर्वैधायुत्तं
 सर्वमाख्यायास्माभिरभिहिताः भवतां हस्ते देवेन चन्द्रापीडेन न किञ्चित्प्रतिसंदेष्टव्यम् । नापि
 देव्या कादम्बर्या । तदकृतविलम्बा एव गत्वैवमखिलवृत्तान्तं लोकातिहरायावनितल-
 पतये देवदेवाय तारापीडयावेदयत्’ इत्येवमभिहितास्तु तेऽस्मान्मन्युनिर्भराः प्रत्यवदन्—
 ‘यथा भवद्भिः कथितं तत्तथा । तिष्ठतु तावत्कमागतस्नेहो भक्तिरनुवृत्तिर्वा । कार्यगौरवकृतं
 कुतूहलमेव देवावलोकनं प्रति बलात्प्रेरयत्यस्मान् । यदि भवतामपि वार्तामात्रकोपलभ्य
 एवायमर्थः, ततो युज्यतेऽस्माकं भवद्भ्यः समुगलभ्य प्रतिगमनम् । अथ नयनविषयगामी
 तदा वयमपि नेष्टुः एवापुण्यकर्माणो ये न पश्यन्ति देवम् । अस्माभिरपि चिरतरं चरण-
 परिचर्यया देवस्य पवित्रित एवात्मा । अस्माकमपि सर्वदा दर्शनगोचरावस्थानेन प्रसादं

ऽशुकः पङ्ककर्मस्तेनोद्दिद्यमाना प्रादुर्भूयमानाभिनवा प्रत्यग्रा पदवी मार्गो येषु तानि तेषु । पुनरपि पार्थिव-
 लोकेन राजलोकेन प्रवर्तितेषु क्षुण्णेषु प्राञ्जलवर्त्मसु सुकुमारमार्गेषु सत्सु । जम्बालविगमात्कर्मदापगमात्सर्वतो-
 ऽभितस्तुरगानामश्वानां खुराः शफास्तान्सहन्ते क्षमन्ते इति तुरगखुरसहास्तास्त्वेवंविधासु भूमिषु वसुधास्त्वेकदैक-
 स्मिन्समये चन्द्रापीडस्य चरणयोर्मूलं समीपं तत्रोपविष्टां स्थितां कादम्बरीमुपसृत्य समीपमागत्य मेघनादो व्यजि-
 ज्ञपञ्ज्ञापयामास । किं तदित्याह—देवेति । देवो युवराजश्चन्द्रापीडश्चिरयति विलम्बयतीत्युत्ताम्यतोऽप्रावत्येन
 खेदं कुर्वता हृदयेन चेतसा देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्थशुकनासेन च वार्ताहरा लेखहारकाः प्रहिताः
 प्रेषिताः । ते च वार्ताहरा देव्याः शोक एव शल्यं शरीरान्तर्गतलोहखण्डस्तस्य घटनां रचनां परिहरद्विर्वैजयद्विर-
 स्माभिर्यथावृत्तं यथाभूतं सर्वं समग्रमाख्याय कथयित्वाभिहिताः कथिताः । भवतां युष्माकं हस्ते देवेन चन्द्रा-
 पीडेन न किञ्चित्प्रतिसंदेष्टव्यं न प्रतिकथनीयम् । नापि देव्या कादम्बर्या । तत्तस्मात्कारणादकृतो विलम्बः काल-
 क्षेपो यैरेवंविधा एव गत्वा गमनं कृत्वैवाखिलं समग्रं वृत्तान्तमुदन्तं लोकानां जनानामार्तिः पीडा तस्या हराया-
 वनितलपतये भूतलखामिने देवदेवाय राजाधिराजाय तारापीडयावेदयत निवेदयत । इत्येवमभिहिताः कथि-
 तास्तु तेऽस्मान्मन्योः क्रोधस्य निर्भरो येष्वेतादृशाः प्रत्यवदन्प्रत्यूचुः । किं तदित्याशयेनाह—यथेति । यथा येन
 प्रकारेण भवद्भिः कथितमुक्तं तत्तथा तेन प्रकारेणास्तु।कमागतः परम्परायातः स्नेहः प्रेम, भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानम्,
 अनुवृत्तिरनुवर्तनं वा तिष्ठलास्ताम् । परं कार्यस्य कृतस्य गौरवं गुरुत्वं तेन कृतं विहितं कुतूहलमेव कौतुकमेव देवस्य
 चन्द्रापीडस्यावलोकनं वीक्षणं प्रत्यस्मान्बलाद्वात्प्रेरयति नोदयति । यदि भवतामपि केवलं वार्ता वार्तामात्रकं

कृतवानेव देवः । किमद्य जातं येन देवस्य पादारविन्दवन्दनाप्रसादेनासंविभज्य विसृज्यामहे । त एव वयं पादलम्नाश्चरणरेणवः । यद्विज्ञाप्य देवीं देवस्य युवराजस्य पादप्रणामेनास्माकं सफलयतु भवानागमनपरिश्रमम् । अन्यथा भूमिमेतावतीमागत्य संभवे सत्यप्रत्यक्षीकृतयुवराजशरीरां गताः सन्तः किं देवदेवेन तारापीडेन वक्तव्या वयम् । किं वास्माभिर्देवो विज्ञापयितव्यः' इत्यावेदिते 'देवी प्रमाणम्' इति विज्ञाप्य पुनस्तूष्णीं स्थितवति मेघनादे तत्कालं समुत्प्रेक्षितानाश्वास्य श्वशुरकुलवैकुण्ठ्याद्विलीयमानेव शुचान्तःसंचितं बाष्पमाकुलिततरलतारकाभ्यामापिबन्ती लोचनाभ्यामुद्गदिकयावगृह्यमाणकण्ठी कथंकथमपि चिरात्कादम्बरी प्रत्युवाच—'स्थान एव हि तैरगमनमङ्गीकृतम् । अनवलोक्य देवमेवमेव याताः सन्तः किमुच्यन्ताम् । अपि च वृत्तान्त एवायमेवंविधो लोकातीतो यत्नावलोकनेनापि न संप्रत्ययः समुत्पद्यते । किं पुनरनालोकनेनापि । कैतवमात्रकोपदर्शितप्रेमपल्लवा वह्नभतमजीविता वयमपि यावत्पश्यामस्तं तावदनपेक्षितप्राणवृत्तयः स्नेहसंज्ञावनया सद्गुत्था न पश्यन्तीत्यघटमानकमिदम् । तदपरिलम्बितं प्रवेश्यताम् । पश्यन्तु देवम् । सँकलयित्वागमनपरिश्रमेण सार्धं

किं जातं किं जज्ञे येन देवस्य चन्द्रापीडस्य पादारविन्दस्य चरणकमलस्य वन्दना नमस्कृतिः सेव प्रसादस्तेनासंविभज्यासंविभागीकृत्य विसृज्यामहे । ते तव वयं पादलम्नाश्चरणरेणवः पादधूलयः । यद्विज्ञाप्य विज्ञप्तिं कृत्वा देवीं कादम्बरीं देवस्य युवराजस्य पादप्रणामेनास्माकमागमनपरिश्रमं भवान्मेघनादः सफलयतु सफलीकरोतु । अन्यथोक्तवैपरीत्य एतावतीं भूमिमागत्य संभवे सति दर्शनयोग्यतायां सत्यामप्रलक्षीकृतं युवराजशरीरं यैस्तेऽप्रत्यक्षीकृतयुवराजशरीरास्ते च ते गताश्चेति कर्मधारयः । एवंविधा गताः सन्तो वयं देवदेवेन तारापीडेन किं वक्तव्याः किं कथनीयाः । अस्माभिर्देवस्तारापीडः किं विज्ञापयितव्यः किं वा निवेदयितव्यं इत्यावेदिते ज्ञापिते देवी प्रमाणं यदादिशति देवी तत्कर्तव्यमिति विज्ञाप्य निवेद्य तूष्णीं स्थितवति मौनं कृतवति मेघनादे तत्कालं समुत्प्रेक्षितं वितर्कितमनाश्वासमाश्वासनावर्जितं श्वशुरकुलस्य स्वपतिवंशस्य वैकुण्ठ्यं विह्वलता यया सा तथा । शुचा शोकेन विलीयमानेव विलयं प्राप्यमाणेवान्तःसंचितं मध्ये संघातीकृतं बाष्पमश्रवाकुलिते व्याकुलीभूते तरले चञ्चले तारके कनीनिके ययोरेवंभूताभ्यां लोचनाभ्यां नेत्राभ्यामापिबन्ती पानं कुर्वन्ती उत्प्राबल्येन गदिकया गद्गदस्वरेणावगृह्यमाणो निरुध्यमानः कण्ठो यस्याः सा तथा । कथंकथमपि महता कष्टेन चिराद्गुहाकालेन कादम्बरी प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । हि निश्चितम् । तैल्लखहारकैरगमनमयानमङ्गीकृतं स्वीकृतं तत्स्थान एव युक्तमेव । देवं चन्द्रापीडमनवलोकयानिरीक्ष्यैवमेव यथा गतं तथैव याताः पश्चाद्वलिताः सन्तस्तत्र तैः किमुच्यतां किं कथ्यताम् । अपि चेति युक्त्यन्तरे । अयमेवंविधो वृत्तान्त उदन्तो लोकातीतोऽनिर्वचनस्वरूपो यत्र यस्मिन्वृत्तान्तेऽवलोकनेनापि निरीक्षणेनापि न संप्रत्ययो न विश्वासः समुत्पद्यते संजायते । अनालोकनेनाप्यनिरीक्षणेनापि किं पुनर्भण्यते । सुतरामविश्वासो भवत्येवेति

लोचने ततो यास्यन्ति' इत्याज्ञानन्तरं च मेघनादेन प्रवेशितान्दूरत एव समं बाष्पपातेन पञ्चाङ्गालिङ्गितमहीतलं चन्द्रापीडचरणवन्दनसद्भावनिहितोत्पक्षमनिभृतहृष्टीस्तानन्यदृष्टि-
श्चिरमिवालोक्त्य कादम्बरी स्वयमेवाभाषत—'भद्रमुखाः, परित्यज्यतामयं क्रमागतस्नेहसद्भा-
वसुलभः शोकावेगः । यत्खल्वनालोचितावधि दुःखावसानमेव दुःखं तन्मरणभीरोर्भवतु नाम
शोकावेगाय । यत्पुनः सुखोदकं तत्पुरःस्थितया सुखप्रत्याशयैवान्तरितं नापतति हृदये । तदेष
वृत्तान्त एवंविधो येन न केवलमत्र निरवकाशता शोकस्य प्रत्युत सुदूरभिन्नवृत्तेर्विस्मयस्याव-
सरः । किमत्र परिबोधनेन । अन्यत्रादृष्टपूर्वो मनुष्येषु प्रत्यक्षीकृत एवायं वृत्तान्तः । भवद्भिरपि
दृष्टं च पुरेवाक्षततनोर्देवस्य वदनम् । संभाषणापि या देवेन विना न संभवति सापि संभा-
वितैव । तद्गम्यतामधुना वार्तोत्सुकमतेर्देवस्य पादमूलम् । न चायं प्रत्यक्षदृष्टोऽप्युपरतशरीरावि-
नाशवृत्तान्तः प्रकाशनीयः । दृष्टोऽस्माभिरच्छोदसरसि तिष्ठत्येतदेवावेदनीयम् । यतः कार-
णादुपरतिः खल्ववश्यं भाविनी प्राणिनां कथंचित्प्रत्ययमुत्पादयति । शरीरविनाशः पुनः प्राणै-
र्विनाकृतानां दृश्यमानोऽप्यश्रद्धेय एव । तदस्यावेदनेन सुदूरस्थितमपि गुरुजनं मरणसंशये

कृतार्थीकृत्य ततस्तदनन्तरं यास्यन्ति गमिष्यन्तीत्याज्ञा निर्देशस्तदनन्तरं च मेघनादेन प्रवेशितान्दूरत एव
दविष्टादेव बाष्पपातेनाश्रुपातेन समं द्वे जानुनी, द्वौ करौ, उत्तमाङ्गं चेति पञ्चाङ्गरालिङ्गितमाश्लिष्टं महीतलं
भूमितलं यैस्ते तथा तान् । चन्द्रापीडस्य चरणयोः पादयोर्वन्दनं नमस्करणं तस्य सद्भावेऽस्ति त्वे निहिताः
स्थापिता उर्ध्वं पक्षम नेत्ररोम यासामेवंविधा निभृता निश्चला दृष्ट्यो दृशो यैस्ते तथा तान् । न विद्यतेऽन्य-
स्मिन्दृष्टिर्याः सैवंभूता कादम्बरी चिरमिव चिरसदृशमालोक्य निरीक्ष्य स्वयमेवात्मनैवाभाषतावोचत ।
किं तदित्याह—भद्रेति । भो भद्रमुखाः शुभाननाः, क्रमागतः परम्परायातो यः स्नेहसद्भावः प्रेमसत्ता तेन
सुलभः सुप्रापोऽयं शोकावेगः शुभ्रयः परित्यज्यतां परिमुच्यताम् । अनालोचितोऽविमृष्टोऽविधर्मिर्थादा यस्य
तत्तथा दुःखमेवावसाने प्राप्ते यस्यैवं तदुःखमेव मरणभीरोः कातरस्य । खल्विति निश्चयेन । शोकावेगाय
भवतु । यत्पुनः सुखः सुखकृदुदकं आयतिजन्यं फलं यस्यैवंभूतं दुःखं पुरः स्थितयाप्रे वर्तमानया सुखप्रत्याश-
यैव सौख्यलिप्सयैवान्तरितं व्यवहितं हृदये चित्ते नापतति नागच्छति । 'आयतिस्तूतः काल उदकस्तद्भवं
फलम्' इति हैमः । तत्तस्माद्धेतोरेष वृत्तान्त उदन्त एवंविधो येन कारणेन केवलमत्र शोकस्य शुचो निरव-
काशता निःप्रवेशता प्रत्युत सुदूरं भिन्ना वृत्तिर्वर्तते यस्यैवंभूतस्य विस्मयस्याश्चर्यस्यावसरः प्रस्तावः । अत्रा-
स्मिन्विषये परिबोधनेन ज्ञापनेन किम् । न किमपीत्यर्थः । एतदेव विशिनष्टि—अन्यत्र मनुष्येष्वदृष्टपूर्वो-
ऽनवलोकितपूर्वोऽयं वृत्तान्तो भवद्भिरपि गुष्माभिरपि प्रत्यक्षीकृत एव । साक्षात्कृत एवेति भावः । अक्षत-
तनोरखण्डितशरीरस्य देवस्य चन्द्रापीडस्य वदनं पुरेव दृष्टमवलोकितम् । संभाषणाप्यन्योन्यालापोऽपि या
देवेन विना न संभवति नोपपद्यते सापि संभाषणापि संभावितैव संभावनाविषयीकृतैव । तदिति हेतुर्थः ।
तत्तस्मात्कारणाद्वार्तायां प्रवृत्तौ उत्सुकोत्कण्ठिता मतिर्विद्विर्यस्यैवंविधस्य देवस्य तारापीडस्य पादमूलं चरणस-

निक्षिप्य वर्तमाने प्रयोजनमेव नास्ति । प्रत्यागतजीविते जीवितेश्वरे स्वयमेवायमत्यद्भुतभूतोऽर्थो गुरुजनेष्वाप्रकटीभविष्यति' इत्येवमादिष्टाश्च ते व्यज्ञापयन्—'देवि, किं^३ विज्ञापयामः । द्वाभ्यामेवापरिज्ञानस्य वस्तुनः संभवेदगमनेनास्मदीयेनाकथनेन वा । तदस्माकं तु हँस्ते द्वय-
मप्येतन्नास्ति । युवराजवैशम्पायनयोर्वार्ता विना दुःखं तिष्ठता देवेन तारापीडेन देव्या विला-
सवत्यार्यशुकनासेन संभाव्य प्रेषितानामप्रोषितजीवितानामगमनं तु दूरापेतमेव । गत्वापि
दयिततमतनयवार्ताश्रवणलालसस्य राज्ञो देव्या आर्यशुकनासस्य दुःखमुताक्षीप्युद्धीक्ष्य मु-
खानि निर्विकारवदनानामस्माकमवस्थानमशक्यमेव' इति विज्ञापिता तैरेवमेतदित्युक्त्वा का-
दम्बरी मेघनादमवादीत्—'मेघनाद, वेद्मि संस्तुतजनस्यैतदनुचितमिति । तथापि गुरुणां चे-
तःपीडार्भवेक्ष्यमाणया मयैवमभिहितम् । इतरदपि दुःखमायाति । कीदृशं भवति किं पुन-
रिदं महावज्रपतनसदृशम् । तदेतदपि भवतु । एभिः सहापरः कश्चिच्छ्रेयवचाः प्रत्यक्षदृष्ट-
सकलवृत्तान्तः संप्रत्ययाय व्रजतु' इति । एवमादिष्टस्तु मेघनादो व्यज्ञापयत्—'देवि, राज-
लोके तु का कथा । भूत्यवर्गोऽपि सकल एवायं कन्दमूलफलाशी निश्चयं कृत्वास्थितो यथा-

माने प्रयोजनमेवार्थ एव नास्ति । प्रत्यागतं पश्चादागतं जीवितं यस्यैवंविधे जीवित ईश्वरे चन्द्रापीडे स्वयमे-
वायमद्भुतोऽर्थो गुरुजनेषु श्वशुरकुलेष्वासमन्तात्प्रकटीभविष्यति सर्वं विदितं भविष्यति । इत्येवमादिष्टाः
कथिताश्च ते व्यज्ञापयन्विज्ञप्तिं चक्रुः । हे देवि, किं विज्ञापयामः कां विज्ञप्तिं कुर्मः । अनिवेदनरूपस्यास्य वस्तुनो
द्वाभ्यामेवापरिज्ञानं संभवेत् । एतदेव स्पष्टयन्नाह—**अगमनेनेति** । अस्मदीयेनागमनेनायानेनाकथनेन वा निवे-
दनेन वा तद्वयमप्यस्माकं तु हस्ते पाणौ नास्ति । अस्मदधीनं न विद्यत इत्यर्थः । तत्प्रदर्शयन्नाह—**युवराजेति** ।
युवराजश्चन्द्रापीडो वैशम्पायनो मन्त्रिसुत एतयोर्वार्ता प्रवृत्तिं विना दुःखं तिष्ठता कृच्छ्रेण स्थितिं कुर्वता
देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन च संभाव्य विचार्य प्रेषितानां प्रहितानामप्रोषितजीविताना-
ममृतानामगमनं तु दूरापेतमेव दूरापास्तमेव । द्वितीयं पक्षं प्रतिक्षिपन्नाह—**गत्वेति** । तत्र गत्वापि दयित-
तमोऽतिवल्लभो यस्तनयः सुतस्तस्य वार्ता प्रवृत्तिस्तस्याः श्रवणमाकर्णनं तत्र लालसस्य सस्पृहस्य राज्ञो देव्या
आर्यशुकनासस्य दुःखेन पुतानि बुद्धितान्यक्षीणि येष्वेवंविधानि मुखानि वक्राण्युत्प्रावत्येन वीक्ष्य निरीक्ष्य नि-
र्विकारवदनानां शोकादिविकृतिवर्जितानामस्माकमवस्थानमशक्यमेव दुष्करमेव । तैल्लेखहारकैरिति विज्ञा-
पितेति निवेदिता एवमेतत्सत्यमेवेदमित्युक्त्वा कादम्बरी मेघनादमवादीदब्रवीत् । किं तदिह—**मेघना-
देति** । हे मेघनाद, अहं वेद्मि जानामि संस्तुतजनस्य परिचितजनस्यैतदनिवेदनरूपमनुचितमयोग्यमिति । तथापि
गुरुणां श्वशुरादीनां चेतःपीडार्भवेक्ष्यमाणया विलोक्यमानया मयैतत्पूर्वोक्तमभिहितं कथितम् । इतरदप्येतद्वि-
न्नमपि दुःखमायाति । तदा कीदृशं महावज्रपतनसदृशं महापविपाततुल्यं भवति । किं पुनरिदं दुःखम् । तदे-

स्माकं मध्यादेकेनापि देवपादान्विना न प्रतीपं गन्तव्यमिति । भृत्या अपि त एव ये संपत्तेर्विपत्तौ सविशेषं सेवन्ते । समुन्नम्यमानाः सुतरामवनमन्ति । आलाप्यमाना न समालापाः संजायन्ते । स्तूयमाना नोत्सिच्यन्ते क्षिप्यमाणा नापरागं गृह्णन्ति । उच्यमाना न प्रतीतं भाषन्ते । पुष्टा हितैप्रियं विज्ञपयन्ति । अनादिष्टाः कुर्वन्ति । कृत्वा न जल्पन्ति । पराक्रम्य न विकथन्ते । विकथ्यमाना अपि लज्जामुद्रहन्ति । महाहवेष्वप्रतो ध्वजभूता इव लक्ष्यन्ते । दानकाले पलाय्य पृष्ठतो निलीयन्ते । धनात्स्नेहं बहु मन्यन्ते । जीवितात्पुरो मरणमभिवान्छन्ति । गृहादपि स्वामिपादमूले सुखं तिष्ठन्ति । येषां च तृष्णा चरणपरिचर्यायाम्, असंतोषो हृदयराधने, व्यसनमाननावलोकने, वाचालता गुणग्रहणे, कर्पण्यमपरित्यागे भर्तुः । ये च विद्यमानेऽपि स्वात्मन्यस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयः पश्यन्तोऽप्यन्धा इव, शृण्वन्तोऽपि बधिरा इव, वाग्मिनोऽपि मूका इव, जानन्तोऽपि जडा इव, अनुपहतकरचरणा अपि पैङ्गव इव क्लीबा इवाकिंचित्कराः, स्वात्मनः स्वामिचिन्तादर्शे प्रतिबिम्बवद्वर्तन्ते । तत्सर्वमेवंस्थितो भूतैर्यलोकः ।

देकेनापि देवपादांश्चन्द्रापीडचरणान्विना न प्रतीपं विलोमं गन्तव्यं न व्यापुष्य यानमिति । भृत्या अपि अनुचरा अपि त एव ये संपत्तेः संपत्तितः विपत्तौ विपदि सविशेषं पूर्वतौऽधिकं सेवन्ते सपर्यां कुर्वन्ति । समुन्नम्यमानाः समुन्नतिं प्राप्यमाणाः सुतरामत्यर्थमवनमन्ति नम्रीभवन्ति । आलाप्यमानाः संभाष्यमाणाः सम आलापो येषां ते समालापाः सदृशभाषिणो न संजायन्ते न भवन्ति । स्तूयमाना नूयमाना नोत्सिच्यन्ते नोत्सेकं गच्छन्ति । क्षिप्यमाणास्तिरस्क्रियमाणा नापरागं विरक्ता गृह्णन्त्याददते । उच्यमानाः । विरूपमिति शेषः । भाष्यमाणा न प्रतीपं प्रतिकूलं भाषन्ते ब्रुवन्ते । पुष्टा अनुयोजिता हितं च तत्प्रियं च हितप्रियं विज्ञपयन्ति निवेदयन्ति । अनादिष्टा अकथिताः कुर्वन्ति । कार्याणीति शेषः । कृत्वा न जल्पन्ति न कथयन्ति । पराक्रम्य पराक्रमं कृत्वा न विकथन्ते न श्लाघन्ते । विकथ्यमाना अपि श्लाघ्यमाना अपि लज्जां त्रपासुद्रहन्ति धारयन्ति । महाहवेषु महारणेष्वप्रतो ध्वजभूता इव केतुभूता इव लक्ष्यन्ते विलोक्यन्ते । 'अभ्यामर्दः समाघातः सङ्ग्रामाभ्यागमाहवाः' इत्यमरः । दानकाले पलाय्य पलायनं कृत्वा पृष्ठतो निलीयन्ते निलीना भवन्ति । धनाद्व्यात्स्नेहं प्रेम बहु मन्यन्तेऽधिकं गणयन्ति । जीवितात्प्राणितात्पुरोऽग्रे । स्वामिन इति शेषः । मरणं मृत्युमभिवान्छन्त्यमिलषन्ति । गृहादपि सौधादपि स्वामिपादमूले स्वकीयाधीनचरणोपान्ते सुखं यथा स्यात्तथा तिष्ठन्ति । येषां च सेवकानां चरणपरिचर्यायां पादसेवायां तृष्णा स्पृहा । हृदयाराधने चित्तप्रसादनेऽसंतोषः । आननावलोकने मुखनिरीक्षणे व्यसनमासक्तिः । वाचालता मुखरता गुणग्रहणे परगुणानां शौर्यादीनामादाने । भर्तुः स्वामिनोऽपरित्यागेऽमोचने कर्पण्यं कृपणत्वम् । ये च सेवका विद्यमानेऽपि स्वात्मनि जीवति सत्यस्य स्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयोऽस्वाधीना अनायत्ताः सकलेन्द्रियाणां वृत्तयो येषां ते तथा पश्यतोऽपि विलोकयन्तोऽप्यन्धा इव गताक्षा इव । परच्छिद्वांशेष्वेणोऽन्धत्वमिति भावः । शृण्वन्तोऽप्याकर्णयन्तोऽपि बधिरा इव । परापवादश्रवण इत्यर्थः । वाग्मिनोऽपि वचस्विनोऽपि मूका इवावाच इव । परदणवक्तव्यतायामिति भावः । 'वाग्मी वाचस्पतौ पटौ' इति विश्वः । जानन्तोऽप्यवबध्यन्तोऽपि

देवस्य च स्थाने देवी वर्तते । तदाज्ञापितं कृतमवधारयतु देवी' इत्युक्त्वा मेघनादस्त्वरित-
कनामानं कुमारबालसेवकमाहूय तैः सह व्यसर्जयत् ।

अथ सुबहुदिवसापगमे वार्ता विनोत्ताम्यन्ती चन्द्रापीडस्यैवागमनायोपयाचितं कर्तुमव-
न्तीनामनगरीदेवतानामवन्तीमातृणामायतनं निर्गता विलासवती 'देवि, दिष्ट्या वर्धसे ।
प्रसन्नास्तेऽवन्तिमातरः । परागता युवराजवार्ताहराः' इति सहसैव संभ्रमप्रधावितार्परिज-
नादुपश्रुत्यानन्दबाष्पजलललितया जलाद्रैन्दीवरस्रजेव विक्षेपदीर्घया दृष्ट्याच्यन्तीव चिरं
दृष्ट्वा ककुभो मृगाङ्गनेव परिभ्रष्टबालपोता पूकृत्य प्राकृतेवार्ता 'केनेदममृतं मे वाक्छलाद्वृष्टम्,
कस्यानुकम्पास्मिज्जने जाता, केन दृष्टाः कियदूरे वर्तन्ते, किं वा तैः कथितं कुशलं मे वत्स-
स्य' इति पृच्छन्त्येवाद्राक्षीदितस्ततो यथादर्शनसंबन्धशः प्रधावितेन नरपतिप्रतिबद्धेनाप्रति-
बद्धेन चोज्जयिनीनिवासिना जनेर्नागतः, युवराजः कियदूरे भवद्भिः परित्यक्तः, दिवसेष्वेतेषु
क वर्तते, क वा भवद्भिर्यत्वा दृष्टः, क वातिकष्टस्तेनातिवाहितो वाहनमात्रसाधनेन धारा-

चन्द्रापीडस्य च स्थाने देवी वर्तते । तत्तस्मादाज्ञापितमादिष्टं कृतं निष्पादितं देवीकादम्बर्यवधारयतु जानातु ।
इत्युक्त्वेल्लिखितमाधाय मेघनादस्त्वरितकनामानं कुमारबालसेवकं चन्द्रापीडभृत्यमाहूयाह्वानं कृत्वा तैल्लेखहारकैः
सह व्यसर्जयत्प्राहिणोत् ।

अथेति । तत्प्रेषणानन्तरं सुबहूनामनेकेषां दिवसानामपगमे सति वार्ता प्रवृत्तिं विनोत्ताम्यन्ती खेदं कुर्वन्ती
चन्द्रापीडस्यैवागमनायोपयाचितं वाञ्छितं कर्तुं विधातुमवन्तीनामनगरीदेवतानां विशालापुरीदेवानामवन्ती-
मातृणां ब्राह्मयाद्या मातरः सप्त तासां चायतनं गृहं निर्गता निर्याता । इतश्च हे देवि, त्वं दिष्ट्या भाग्येन
वर्धसे वृद्धिं प्राप्नोषि । प्रसन्नास्ते तवावन्तिमातरः । युवराजवार्ताहराश्चन्द्रापीडकिंवदन्तीकथकाः । संदेश-
हरा इत्यर्थः । परागता समायाता इति सहसैवैकपद एव संभ्रमेणादरेण प्रधावितार्परिजनात्सेवकजनादुप-
श्रुत्याकर्ण्यानन्दबाष्पजलं हर्षाश्रुपानीयं तस्मिंलुलितया छुटितया जलक्रियया । नीलसाधर्म्यादुत्प्रेक्षते—
जलाद्रैन्दीवरस्रजेव जलनुन्नतीलपद्ममालयेवाच्यन्ती पूजयन्तीव विक्षेपेण दीर्घया दृष्ट्या दृशा चिरं चिर-
कालं ककुभो दिशो दृष्ट्वावलोक्य परिभ्रष्टो गतो बालो मूर्खः पोतः शिशुर्यस्याः सा तथा । 'बालोऽर्भके
च मूर्खे स्यात्' इत्यमरः । एवंविधा मृगाङ्गनेव हरिणीव पूकृत्योच्चै रटिला प्राकृतेव पामरेवार्ता पीडिता
केन वार्ताकेन वाक्छलाद्वचनोपधेरिदममृतं पीयूषं वृष्टम् । तेन वचनच्छलादमृतमेव वृष्टमिति भावः । अ-
स्मिज्जने कस्य पुंसोऽनुकम्पा दया जाता समुत्पन्ना । केन पुंसा दृष्टा अवलोकिताः । क वा दृष्टाः कुत्र दृष्टाः ।
कियदूरे दविष्टे वर्तन्ते । किं वा तैः कथितं प्रोक्तं मे मम वत्सस्य पुत्रस्य कुशलं कल्याणमिति तस्ततः पृच्छ-
न्त्येव प्रश्नं कुर्वन्त्येव तल्लेखहारकान्दूरत एवाद्राक्षीद्विलोकितवती । स्त्वरितकसमेतांस्तल्लेखहारकानालोक्य
निरीक्ष्य तस्मिन्नेव मातृगृहाङ्गणे स्थिता विलासवती तेषामाह्वानायाहूतायादिदेशाज्ञापितवती । कथंभूतां-
ल्लेखहारकाम् । इत्येतानि चान्यानि च प्रतिपदं चरणन्यासं पृच्छ्यमानानपि प्रश्नविषयीक्रियमाणानप्यदत्तव-

धरागमः । तुरगपृष्ठगतस्य मन्ये वहत एवास्यापक्रान्तस्त्वरितक एतद्वेति, किमनेन वेदिते-
नापि । एतत्कथयतु यदर्थमयं क्लेशः कृतो युवराजेन । स दृष्टो वैशम्पायनः प्रत्यानीतो वा ।
मिलितोऽस्य पत्रलेखासहितो मेघनादः । दत्तः कथं कश्चिदपि संदेशो देववर्धनेन । मे मित्र-
मेवासावधारभ्य राभसिकतयैव विनोशं बलाद्गतस्य बलधर्मणो वत्सस्य बिभेम्येव वार्ता
पृच्छन्नपि । जीवत्यसावस्य वाजी यो युवराजेन प्रसादीकृतः । प्रसीदत । सादिनां प्रथमस्य
पृथुवर्मणो मातुलस्य मे कथयत वार्ताम् । उत्प्रेक्षामहे महानश्ववारैरनुभूतः क्लेश इति । कुशलं
महाश्वपतेरश्वसेनस्य । श्वशुरोऽसावस्माकम् । विस्मयः कृतोऽस्मत्पित्रां, यन्निहकमपि
भवतां हस्ते न किञ्चित्प्रहितम् । आहितभर एवासौ युवराजभवने दृष्टो भवद्भिर्भ्राता मे भर-
तसेनः । सपरिजनस्य सेनापतेर्भद्रं भद्रसेनस्य । सेवाव्यसनी सूनुर्मे कुमारवर्मा । तत्र च-
लगतिर्बलाधिकृतस्य का वार्तावन्तिसेनस्य । रोषितस्तेनासीनासीरार्थं युवराजः राजकुले कः
प्रसादवित्तो वैर्धनो मान्यते वा । केन वा किं लब्धमेतावद्भिर्दिवसैः । राजनिका बहवः
खल्वभिनवसेवका जाताः । यातु तावत्सर्वमेवान्यत् । येन दृष्टः स कथयतु सर्वसेनसूनोर्वी-
रसेनस्य वार्ताम् । पितर्युपरते प्रथममेव स प्रविष्टो यात्राम् । मात्रास्य दुःखान्तरितप्रत्यग्र-

वातिवाहितः कुत्रातिक्रान्तः अहं च मन्येऽस्य युवराजस्य तुरगपृष्ठगतस्याश्वारूढस्य वहत एव व्रजत एवा-
पक्रान्तो गतो वर्षासमयः (?) खरितक एतत्पूर्वोक्तं वेत्ति जानाति । अनेन वेदितेनापि ज्ञातेनापि किम् । एत-
न्मदुक्तं कथयतु ब्रूहि यदर्थं यद्वेतोयुवराजेन चन्द्रापीडेनायं क्लेशः कृतो विहितः । स वैशम्पायनो दृष्टोऽव-
लोकितः प्रत्यानीतो वा पश्चादानीतो वा । अस्य युवराजस्य पत्रलेखासहितो मेघनादो मिलितः संघटितः ।
देववर्धनेन नाम्ना पुंसा कश्चिदपि संदेशो वाचिकं कथं दत्तो वितीर्णः । अद्यारभ्याद्यप्रभृत्यसौ मे मम मित्रं
वर्तते । राभसिकतयैवानालोचितवृत्त्यैव बलाद्धठाद्विनाशं बलात्पाथेयाद्गतस्य प्राप्तस्य बालधर्मणो वत्सस्य पु-
त्रस्य वार्ता किंवदन्ती पृच्छन्नपि प्रश्रयन्नप्यहं बिभेम्येव भयं प्राप्नोम्येव । असौ जीवति प्राणित्यस्य युवरा-
जेन चन्द्रापीडेन यो वाजी तुरंगमः प्रसादीकृतः प्रदत्तः । यूयं प्रसीदत प्रसन्ना भवत । सादिनां यन्तृणां
मध्ये प्रथमस्याद्यस्य पृथुवर्मणो मातुलस्य मातृप्रातुर्वार्तां प्रवृत्तिं कथयत । उत्प्रेक्ष्यामह आशङ्क्यामहेऽश्ववारैः
सादिभिर्महान्भूयान्क्लेशोऽनुभूत इति । महाश्वपतेर्महाश्वसाधनाधिपतेरश्वसेनस्य कुशलं भद्रं वर्तते । अस्माक-
मसौ श्वशुरो भवति । अस्मत्पित्राप्यस्य दीयजनकेनापि विस्मयः कृतः, भवतां हस्ते यत्किञ्चिच्चिह्नकमप्यभि-
ज्ञानकमपि न प्रहितं न प्रेषितम् । आहितः स्थापितो भरो भारो यस्मिन्नेवविधोऽसौ युवराजभवने भवद्भि-
र्भ्राता मे भरतसेनो दृष्टोऽवलोकितः । सपरिजनस्य सपरिच्छदस्य सेनापतेर्भद्रसेनस्य भद्रं वर्तते । सेवाव्यसनी
कुमारवर्मा मे मम सूनुः पुत्रः । तत्र चलगतिर्बलाधिकृतस्यावन्तिसेनस्य का वार्ता किंवदन्ती । तेनावन्तिसेनेन
नासीरार्थमग्रयानार्थं युवराजो रोषितः कोपित आसीत् । 'नासीरं लग्नयानं स्यादवमर्दस्तु पीडनम्' इति हैमः ।
राजकुले नपकुले को वा मान्यते पश्यते । प्रसादे प्रसन्नतायां वित्तं यस्यैवंभूतो वर्धमानो वर्द्धिं प्राप्यमाणः ।

पतिमरणशोकादशनक्रियैव परित्यक्ता । न विद्म एवं कथं सा जीवति' इत्येतानि चान्यानि च प्रतिपदं पृच्छ्यमानानप्येदत्तवचसो नासाग्रस्थितमन्युगर्भदृष्टीनाविष्टानिवाध्वश्रमनिःसहा-
ज्ज्ञानपि पदाकृष्टिसंभावितोद्यमायासितयागत्या गच्छतश्चातिमलिनपटच्चराच्छादितानसंस्का-
रमलिनकायानैकोद्बद्धाध्वधूलिपरुषमूर्धजानध्वजानिवाध्वक्लेशस्योश्रयामिव श्रमस्य पदन्या-
सानिव दौर्मनस्यस्यावासानिव प्रवासस्य संदर्भानिव सर्वदुःखानां दूरत एव त्वरितकसमेतां-
स्ताल्लेखहारकान् । आलोक्य तस्मिन्नेव मातृगृहाङ्गणे स्थिता तेषामाह्वानायादिदेशः । अनन्तरं
चातर्कितापतितदर्शनद्विगुणितदुःखावेगान्मुषितानिवोन्मुक्तानिवेन्द्रियैर्दारुमयानिव शून्यशरी-
रान्निर्जीवानिवोपसर्पतः पुरस्तार्पतन्तीव बाष्पान्धा साध्वसस्खलितचरणकमला कतिचिद्रत्ना
पदानि गृह्णदतरुचैरकृतप्रणामानेवावादीत्—'भद्राः, कथयताशु वत्सस्य मे वार्तामात्रम् ।
इदं त्वन्यथैव किमपि कथयति मे हृदयमप्रत्ययमेवाश्रयते । वत्सो दृष्टो वा न भवद्भिः'
इत्येवं पृष्टास्तु ते सहसागतबाष्पवेगमवनिनिवेशितोत्तमाङ्गाः प्रणामापदेशेनोत्सृज्य कृच्छ्रादि-
वाभिमुखमुन्नमितवदना व्यैज्ञापयन्—'देवि, दृष्टोऽस्माभिरच्छोदसरस्तीरे युवराजः। शेषमेव

नूतनः पतिमरणशोको भर्तृमृत्युशुक्तस्मादशनक्रियैव भोजनविधिरेव परित्यक्तोऽज्ज्ञता । न विद्म न जानीम ए-
वममुना प्रकारेण सा कथं जीवति कथं प्राणिति । आदिदेशेन्यवयस्तु पूर्वमेवोक्तः । इतो लेखहारकान्विशेषय-
न्नाह—नासेति । नासाग्रे नासिकाप्रान्ते संस्थितो मन्युः दैन्यं गर्भे यस्या एवंविधा दृष्टीर्दृशो येषां ते तथा
तान् आविष्टानि भूतग्रस्तानि वाध्वश्रमेण निःसहान्यसक्तान्यङ्गानि येषामेवंविधानपि पदानामाकृष्टिराकर्षस्तेन
संभावितोऽनुमितो य उद्यम उद्योगस्तेनायासितयायासं प्राप्तया गत्या गच्छतो व्रजतोऽतिमलिनं यत्पटच्चरं जीर्ण-
वस्त्रम् । 'पटच्चरं जीर्णवस्त्रं समी नक्तककर्पटौ' इत्यमरः । असंस्कारेणानधिवासनेन मलिनो मलाक्रान्तः कायो
येषां तान् । अनेका विविधा उत्प्रावल्येन वद्धा लग्ना अध्वधूलयो मार्गरेणवस्ताभिः परुषाः कठिना मूर्धजाः
क्लेशा येषां ते तथा तान् । लग्नधूलिसाम्यादुत्प्रेक्षते—अध्वक्लेशस्य मार्गखेदस्य ध्वजानिव चिह्नानिव । 'ध्वज-
चिह्ने पताकायां ध्वजः शौण्डिकशेफयोः' इति विश्वः । श्रमस्याश्रयानिवाधारानिव, दौर्मनस्यस्याप्रसन्नचित्तस्य
पदन्यासानिव, प्रवासस्य परदेशगमनस्यावासानिवालयानिव, सर्वदुःखानां संदर्भानिव गुम्फानिव । अनन्तरं
चेति । तदाह्वानानन्तरमतर्कितमचिन्तितमापतितं संजातं यद्दर्शनमवलोकनं तेन द्विगुणितो दुःखावेगो येषां
ते तथा तान् । मुषितानिव चौरैर्लुण्ठितानिव, इन्द्रियैः करणैरुन्मुक्तानिव त्यक्तानिव, दारुमयानिव काष्ठनि-
र्मितानिव, शून्यशरीरान्निर्जीवानिव विगतात्मन इव, उपसर्पतः समीप आगच्छतः पुरस्तार्पतन्तीव संसन्तीव
वाष्पेणाश्रुणान्धा गताक्षा साध्वसं भयं किं कथयिष्यन्त्येत इति वितर्कजनितं तस्मात्स्खलितं स्खलनं प्राप्तं
चरणकमलं यस्याः सा तथा कतिचित्पदानि गत्वा गृह्णदतरं यथा स्यात्तथा उच्चैर्बाह्वरेणाकृतप्रणामानेवा-
वहितनमस्कारानेव तानवादीत् । भद्राः, यूयमाशु शीघ्रं मे मम वत्सस्य वार्तामात्रं कथयत । इदं तु मे

त्वरितको निवेदयिष्यति ।' इत्यभिवदत एव तानुद्वाष्पमुखी प्रत्युवाच—'किमपरमयं तपस्वी निवेदयिष्यति । दूरतः प्रभृत्यैपसृतप्रहर्षेणैवोपसर्पणेन प्रतिलेखमालिकाशून्यैः शिरोभिराविषण्णदीनैराननैः प्रयत्नसंरक्षिताश्रुमोक्षदुःखिताभ्यां लोचनाभ्यां, मन्मुखसमक्षमधारणेन च दृष्टेयदावेदितव्यं तद्भवद्भिरेवावेदितम् । हा वत्स, जगदेकचन्द्र, चन्द्रापीड चन्द्रानन, चन्द्रशीतलप्रकृते, चन्द्राभिरामगुण, लोचनानन्दभूत, किं भूतं ते येन नागतोऽसि तात चन्द्रापीड ! पीडिता ब्रवीमि न कोपादुपालभमाना । न युक्तमेतत्तवाम्ब, न परिलम्बं मनागपि करोमीति तथा मे पुरः प्रतिज्ञायान्यत्र काप्यवस्थातुम् । वत्स, गच्छत एव ते मयास्य हृतहृदयस्य शङ्क्यैव ज्ञातं दुष्करं मे वत्सस्य पुनर्मुखावलोकनमिति । बलाद्गतोऽसि । किं करोमि । को वात्र दोषो वत्सस्य । मन्दभाग्याया समैवैतान्यपुण्यानां विलसितानि । भवन्त्यैपुण्यवत्योऽपि लोके न पुनर्मया सदृशी पापकारिणी । यस्यास्त्वमेक एवमकाण्ड एवौच्छिद्य कापि नीतोऽसि । विप्रलब्धास्मि दग्धवेधसा । वत्स, सुदूरस्यापि पादयोः पतामि ते । निवर्तस्वैकवारम् । अम्बेत्यालपतस्ते वदनमवलोकयितुमुत्कण्ठितं मे हृदयम् । जात

त्वरितको युवराजभृत्यो निवेदयिष्यति कथयिष्यति । इत्यभिवदत एवेति ब्रुवत एव तानुदूर्ध्व बाष्पो नेत्राम्बु यस्मिन्नेवंभूतं मुखमाननं यस्याः सा विलासवती प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । किमपरमन्यदयं तपस्वी वराकः । शोच्य इति यावत् । निवेदयिष्यति । दूरतः प्रभृति दूरादारभ्यापसृतो दूरीभूतः प्रहर्षो यस्मादेवंभूतेनोपसर्पणेन समीपागमनेन प्रतिलेखानां ततः प्रहितपत्राणां मालिकाशून्यैः सप्रहितैः शिरोभिस्तमात्रैरासमन्ताद्विषण्णानि विलक्षणानि च दीनानि दुःखितानि चाविषण्णदीनान्येवंभूतैराननैर्मुखैः प्रयत्नेनोद्यमेन संरक्षितमश्रुमोक्षणं तेन दुःखिताभ्यां लोचनाभ्यां नयनाभ्यां नेत्राभ्यां दृष्टेशो मन्मुखसमक्षं यदधारणमस्थापनं तेन च यदावेदितव्यं निवेदनाहं तत्सर्वं भवद्भिरेवेदितं कथितम् । हा इति खेदे । हे वत्स हे पुत्र, हे जगति लोक एकोऽद्वितीयश्चन्द्र, हे चन्द्रापीड । चन्द्रवदाननं मुखं यस्य तस्य संबोधनम् । चन्द्रवच्छीतला शिशिरा प्रकृतिः स्वभावो यस्य तस्य संबोधनम् । चन्द्रवदभिरामा उज्ज्वला गुणा यस्य तस्य संबोधनम् । लोचनानां नेत्राणामानन्दभूतः प्रमोदभूतस्तस्य संबोधनम् । ते तव किं भूतं किं जातं येन हे तात हे पुत्र, चन्द्रापीड, त्वं नागतो नायातोऽसि । 'तातः पितरि पुत्रे च' इत्यनेकार्थः । पीडिताहं ब्रवीमि । न कोपात्कोपादुपालभमानोपालम्भं ददामा । किं कथितवतीत्याह—**न युक्तमिति** । हे अम्ब हे मातः, न परिलम्बं विलम्बं मनागपि करोमीति तथा तेन प्रकारेण पुरोऽग्रे प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञां कृतान्यत्रान्यस्मिन्स्थले काप्येवमवस्थातुं न युक्तमेतत् । हे वत्स हे पुत्र, ते तव गच्छत एव व्रजत एव मयास्य हृतहृदयस्य हृतचेतसः शङ्क्यैवारोक्यैवेति ज्ञातमवगतम् । इतिज्ञाप्यमाह—**दुष्करमिति** । दुष्करं कठिनं मे वत्सस्य पुनर्मुखावलोकनमिति वक्रनिरीक्षणमिति । बलाद्गतात्वं गतोऽसि । किं करोम्यहम् । अत्र वत्सस्य पुत्रस्य को वा दोषोऽपराधः । मन्दभाग्यायाः स्वल्पदैवाया समैवापुण्यानामश्रेयसामेतानि विलासितानि विचेष्टितानि । लोकेऽपुण्यवत्योऽपि

दुर्लभक, न जानाम्येव किमा जन्मतः प्रभृति शैशवं ते स्मृत्वात्मानमनुशोचामि । उत यौवनभोगकारिणीं वर्तमानां रूपशोभाम् । आहोस्विदवष्टम्भधीरामुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्यागामिनीं प्रभुताम्' इति । एवं विलपन्तीं मामवलोक्य 'हृदयस्थितो मैवं कृथाश्चेतसि पुत्र, यथा विनापि मया जीवत्येव विलासवती । जात, त्वया विना जीवन्त्यापि पितुरेव ते कथं मया वदनं दर्शितम् । न वेद्मि किमपि । प्रियतया ते किमाकृतेः प्रत्ययादुत स्त्रीजनसहभुवो मूढभावादेवेत्यापि न श्रद्धान्ति मे हृदयमनिष्टं ते । येन न सहस्रधा स्फुटति । स्फुटीकर्तुं च वार्ता भीता ते त्वरितकोपनीतामेव नेच्छामि । वरमनाकर्ण्यैवाश्रवणीयमुपरतासीति । तात, किं ब्रवीषि यथा किममुना सुतस्नेहानुचिते लोकलज्जाकरेण वैकुण्ठ्येनेति । एषा स्थितास्मि ते वत्स, वचनात्तूष्णीम् । न रोदिमि ।' इत्यभिधानैवासन्नसखीजनावलम्बितशरीरा मोहमगमत् ।

अथानेकसहस्रसंख्येन प्रधावता विलासवतीपरिजनेनावेदिते तस्मिन्वृत्तान्ते मन्दरास्फालनोद्वेलं इव महाम्भोधिरुद्भ्रान्तचेताः ससंभ्रममुत्थायार्यशुकनासद्वितीयो यामावस्थितां

दुर्लभो दुःप्रापस्तस्य संबोधनं हे दुर्लभक, अहं न जानाम्येव न वेद्येव । किमाजन्मतः प्रभृत्युत्पत्तेरारभ्य प्रारभ्य ते तव शैशवं वाल्यं स्मृत्वा स्मरणं कृत्वात्मानं खमनुशोचामि शोकविषयीकरोमि पश्चात्तापं करोमि । उतेति पक्षान्तरे । यौवनस्य तादृश्यस्याभोगो विस्तारस्तं करोतीत्येवंशीला सा तथा तां वर्तमानां संप्रति समयवर्तिनीं रूपशोभां सौन्दर्यश्रियं स्मृत्यानुशोचामि । तथा । आहोस्विदिति वितर्कः । अवष्टम्भः प्रारम्भस्तेन धीरां स्थिरामागामिनीमेध्यत्कालभाविनीं प्रभुतामैश्वर्यमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य विमृश्य विमृश्यानुशोचामि । इत्येवं विलपन्तीं विलापं कुर्वन्तीं हृदयस्थितश्चित्तान्तर्गतो मां विलासवतीमवलोक्य निरीक्ष्य मामैवं चेतसि कृथा व्यधत्थाः । किं तदित्याह—यथेति । हे पुत्र, यथा मया विनापि चन्द्रापीडं विनापि विलासवती जीवत्येव । तर्हि मृता कथं नेत्याशङ्कयामाह—जातेति । जात हे पुत्र हे वत्स, त्वया विना भवद्यतिरेकेण जीवन्त्यापि जीवनं धारयन्त्यापि पितुरेव ते तव कथं मया वदनं मुखं दर्शितं दृग्विषयीकारितम् । अत्रार्थे हेतुमाह—न वेद्मि । अहमत्र कारणं किमपि न वेद्मि न जाने । संशयारूढत्वेन सम्यक्तया नावबुध्ये इत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयन्नाह—प्रियतयेति । ते तव प्रियतया वल्लभतया किमाकृतेराकारस्य प्रत्ययाद्विश्वासादुत स्त्रीजनस्य सहभुवः सहोत्पन्नस्य मूढभावादेवाज्ञानभावादेवेत्यापि सांप्रतमपि ते तवानिष्टमशुभं मे मम हृदयं न श्रद्धान्ति न श्रद्भत्ते । येन कृत्वा सहस्रधा सहस्रप्रकारेण न स्फुटति न स्फोटं प्राप्नोति । अहं भीता संती ते तव त्वरितकेनोपनीतां प्रापितामेव वार्तां प्रवृत्तिं स्फुटीकर्तुं प्रकटीकर्तुं नेच्छामि नाभिलषामि । अश्रवणीयं श्रवणायोग्यमनाकर्ण्यैव । धरमिति । उपरतास्मि हे तात, किं त्वमिति ब्रवीषि वदसि । यथा किं सुतस्नेहस्यानुचितेनायोग्येनामुना वैकुण्ठ्येन वैकुण्ठ्यं विह्वलत्वं तेनेति । एषा विलासवती हे वत्स, ते तव वचनात्तूष्णीं मौनं स्थितास्मि । न रोदिमि । इत्यभिधानैवेति ब्रुवाणैवासन्नः समीपवर्ती यः सखीजन आलिंगगस्तेनावलम्बितमवधृतं शरीरं

प्रजविनीं करेणुकामारुह्य रयादापिवन्निव पुरोराजमार्गं किं किमेतदित्युन्मुक्तार्तनादकलकलेन सर्वतः प्रधावता जनपदौघेनाकर्षन्निवोदैवासयन्निव पृष्ठतः सगोपुराट्टालकप्राकारभवनतोरणामुज्जयिनीं निर्जगाम नरपतिः । उपेत्य चावन्तीमातृगृहमवतीर्य तिर्यग्विषण्णोद्वाष्पवदनेन मलयजजलैश्च सिञ्चता, कदलीदलैश्च वीजयता, जलाद्रैश्च पाणिपल्लवैः संवाहनं कुर्वता, कथंकथमपि चेतनामापद्यमानां परिजनेनार्धोन्मीलितलोचनयुगामुष्णकालकमलिनीमिव विलासवतीमपश्यत् । दृष्ट्वा च सहसा प्रवृत्तेन नेत्राम्भसा मूर्च्छावशेषापनयनायैव सिञ्चन्समुपविश्य पार्श्वे स्पर्शामृतवर्षिणा करेण ललाटे चक्षुषि कपोलयोरुरसि बाह्वोश्च स्पृशञ्छनैः शनैर्वाष्पगद्गदवादीत्—‘देवि, यदि सत्यमेवान्यादृशं किमपि वत्सस्य चन्द्रापीडस्य ततो न जीव्यन्त एव । किमर्थमयमात्मा वत्सस्य कृते सकललोकसाधारणेनामुना वैकुण्ठ्योपगमेन तुच्छतां नीयते । इयन्ति शुभान्युपात्तानि कर्माणि । किमपरं क्रियते । नाधिकस्य भाजनं सुखस्य वयम् । अनुपातं हि हृदयताडनमपि कुर्वद्भिर्न लभ्यत एवात्रात्मेच्छया । विधि-

वस्थितां चतुष्किंकास्थितां प्रजविनीं प्रकृष्टवेगवतीं करेणुकां हस्तिनीमारुहारोहणं कृत्वा रयाद्वेगात्पुरोऽग्रे राजमार्गं श्रीपथमापिवन्निवापानं कुर्वन्निव । किं किमेतदित्युत्क्रान्त उत्थितो य आर्तनादकलकलः शब्दः कोलाहलस्तेन सर्वतोऽभितः प्रधावता जनपदौघेन नरसमूहेनाकर्षन्निवाकृष्टिं विदधन्निव । ‘भवेज्जनपदो देशे जने जनपदेऽपि च’ इति विश्वः । पृष्ठतः सगोपुराट्टालप्राकारभवनतोरणाम् । तत्र गोपुरं प्रतोली, अट्टालकं प्राकाराग्रस्थितरणगृहम्, प्राकारो वरणः, भवनानि गृहाः, तोरणानि प्रतीतानि, एतैः सह वर्तते या सा तामुज्जयिनीं विशालामुदवासयन्निबोद्धशीकुर्वन्निवैवविधौ नरपतिस्तारापीडो निर्जगाम निर्ययौ । नगर्या इति शेषः । अवन्तीमातृगृहमुपेत्य समीपमागल्य तिर्यगवतीर्योत्तीर्य विलासवतीं राजापश्यद्दर्श । अर्धोन्मीलितं लोचनयुगं नेत्रयुग्मं नयनद्वन्द्वं यथा सा ताम् । अर्धोन्मीलनसाम्यादुत्प्रेक्षते—उष्णकालकमलिनीमिव ग्रीष्मसमयपद्मिनीमिव । पुनः किं क्रियमाणाम् । कथं कथमपि महता कष्टेन चेतनां चैतन्यं सजीवत्वमापद्यमानामुत्पाद्यमानाम् । केन । परिजनेन परिच्छदेन परिवारेण । परिजनं विशिनष्टि—विषण्णेति । विषण्णाणि विलक्षाण्युद्वाष्पाण्युदश्रूणि मुखान्यास्यानि यस्य स तेन । किं कुर्वता । मलयजं मलयभवं चन्दनं तस्य जलैः पानीयैश्च सिञ्चता सेकं कुर्वता । पुनः किं कुर्वता । कदल्यो रम्भास्तासां दलैः पर्णैः पत्रैर्वीजयता वातं कुर्वता । पुनः किं विदधता । जलाद्रैः पानीयोन्नैः पाणिपल्लवैः करकिसलयैश्च संवाहनमङ्गमर्दनं कुर्वता । दृष्ट्वा च विलोक्य च सहसा सद्यः प्रवृत्तेन प्रादुर्भूतेन प्रकटीभूतेन नेत्राम्भसा नयनाम्भसा नेत्राश्रुणा मूर्च्छाया अवशेष उर्वेरितांशस्तस्यापनयनायैव दूरीकरणायैव सिद्धन्पार्श्वे समीपे निकटेऽन्तिके समुपविश्यावस्थानं कृत्वा स्पर्श एवामृतं पीयूषं वर्षतीत्येवंशीलेन करेण हस्तेन पाणिना ललाटेऽलिके भालस्थले; चक्षुषि नेत्रे, कपोलयोर्गलात्परप्रदेशयोः उरसि हृदये वक्षसि, बाह्वोश्च भुजयोश्च शनैः शनैः स्पृशन्स्पर्शं कुर्वन्वाष्पगद्गदं यथा स्यात्तथानादीन्लोलनलीन—हे देवि, यदि सत्यमेवान्यादृशं किमपि वत्सस्य चन्द्रापीडस्य ततो न जीव्यन्त एव । किमर्थमयमात्मा वत्सस्य कृते सकललोकसाधारणेनामुना वैकुण्ठ्योपगमेन तुच्छतां नीयते । इयन्ति शुभान्युपात्तानि कर्माणि । किमपरं क्रियते । नाधिकस्य भाजनं सुखस्य वयम् । अनुपातं हि हृदयताडनमपि कुर्वद्भिर्न लभ्यत एवात्रात्मेच्छया । विधि-

नर्मापरः कोऽप्यत्रास्ते । यत्तस्मै रोचते तत्करोति । नासौ कस्यचिदप्यायत्तः । एवं च परा-
धीनवृत्तौ सर्वस्मिन्न किं वास्यामिर्लब्धम् । वत्सस्यातिदुर्लभो जन्मोत्सवः संभावितः । अ-
ङ्कगतस्य मुखमवलोकितम् । उत्तानशयस्योच्चुम्ब्य चरणवुत्तमाङ्गे कृतौ । जानुसंचारिणो
रेणुधूसरशरीरस्याङ्गे लुलतः स्पर्शसुखमनुभूतम् । अव्यक्तमनोहारीणि प्रथमजल्पितानि
श्रोत्रे कृतानि विचेष्टमानस्य बालचाटवो दृष्टाः । गृहीतविद्यस्य गुणवत्तयानन्दितं हृद-
यम् । उपाखण्डयौवनस्यामानुषी रूपशोभा शक्तिश्च प्रत्यक्षीकृता । अभिषिक्तस्य यौवराज्ये
शिरः समाग्रातम् । दिग्विजयागतस्य प्रणमतः परिष्वक्तान्यङ्गानि । एतावदेव मनोरथशतवा-
ञ्छितस्य वस्तुतो न संपन्नं यद्वधूसमेतस्य निजपदे प्रतिष्ठां कृत्वा तपोवने न गतम् । सर्वा-
भिवाञ्छितप्राप्तिस्तु महतः पुण्यराशेः फलम् । अपरमपि किं वृत्तं वत्सस्यैतदद्यापि न परि-
स्फुटं केनचिदेव न कथितम् । एतावत्तु मयाव्यक्तमेव तदैव परिजनात्कथयतः कर्णे कृतम् ।
यथास्मत्प्रहितैल्लेखहारिभिः सहापरो वत्सस्य मे बालसेवकस्त्वरितकनामायातः । स वेत्ति

त्तमनागृहीतमनुपार्जितं न लभ्यत एव न प्राप्यत एव । नामेति कोमलामन्त्रणे । नाम निश्चयेन । विधिर्विधाता
ब्रह्मा अपरो द्वितीयः कोऽप्यत्रास्ते । यत्तस्मै विधये प्रजापतये रोचते रुचिविषयीभवति तत्करोति विदधाति
न निष्पादयति । नासौ विधिब्रह्मा कस्यचिदप्यायत्तः पराधीनः स्वायत्त एव । एवं च सर्वस्मिन्ने सर्वस्मिन्लोके
पराधीनवृत्तौ सत्यामस्माभिः किं न प्राप्तं किं न लब्धम् । अपि तु सर्वमेव सर्वस्वमेव प्राप्तं लब्धम् । एतदेव
प्रदर्शयन्नाह—वत्सस्येति । वत्सस्य पुत्रस्य सुतस्य चन्द्रापीडस्यातिदुर्लभोऽतिदुष्प्राप्तो जन्मोत्सव उत्पत्ति-
महः संभावितो विहितो निष्पादितः । अङ्कगतस्य मुखमवलोकितं वीक्षितं निरीक्षितम् । उत्तानशयस्योर्ध्वानन
उच्चास्यशयितस्योच्चुम्ब्योच्चुम्बनं कृत्वा चुम्बनं विधाय पादौ चरणवुत्तमाङ्गे शिरसि कृतौ विहितौ निष्पादितौ
जानुना नलकीलेन संचारिणो गमनशीलस्य गमनस्वभावस्य, अत एव रेणुधूसरस्य, धूलिमलिनस्य धूलिकर्द-
मितस्याङ्गे कोट उरसङ्गे लुलतो लुलतः स्पर्शसुखं संश्लेषसातमालिङ्गनसुखमनुभूतम् । अव्यक्तेनाप्रकटत्वेनास्फुट-
त्वेन मनोहारीणि चारुणि प्रथमजल्पितान्यायभाषितानि पूर्ववाक्यानि श्रोत्रे कर्णे कृतानि धारितानि । विचे-
ष्टमानस्य क्रीदां कुर्वाणस्य बालचाटवः शिशुचाटूनि दृष्टा दृष्टीविषयीकृताः । 'चटु चाटु प्रियप्रायम्' इति हेमः ।
गृहीतविद्यस्य स्वीकृतकलाभ्यासस्य गुणवत्तया गुणस्वभावतया हृदयमानन्दितं प्रसुदितं हर्षितम् । उपाखण्डयो-
वनस्य प्राप्ततारुण्यस्य प्राप्तयौवनस्यामानुषी मनुष्येष्वसंभाविनी रूपशोभा सौन्दर्यश्रीर्मनोहरश्रीः शक्तिश्च तद-
नुयायि सामर्थ्यं च प्रत्यक्षीकृता साक्षात्प्रत्यक्षादवलोकिता निरीक्षिता । यौवराज्ये कौमार्येऽभिषिक्तस्याभिषे-
कं कारितस्य शिरो मस्तकं समाग्रातं चुम्बितम् । दिशामाशां ककुभां विजय आत्मसात्करणमात्माधीनमात्म-
सात्तत्त्वादागतस्य प्रणमतः प्रणामं कुर्वतो नमस्कारं क्रियमाणस्याङ्गानि परिष्वक्तान्यालिङ्गितानि संश्लेषितानि ।
परमेतावदेवैतदेव मनोरथशतेनाभिलाषशतेन वाञ्छितस्य वस्तुनो न संपन्नं न जातम् । किं तदित्याह—य-
दिति । वधूसमेतस्यास्य निजपदे स्वपदे प्रतिष्ठां स्थापनां कृत्वा तपोवने मुनिजनाश्रमे न गतं न प्राप्तम् । सर्व

सर्ववृत्तान्तम् । सोऽपि त्वया न पृष्ट एवेति । तत्तं तु तावत्पृच्छामः । ततो जीवितमरणयो-
रन्यतरदङ्गीकरिष्यामः' इत्यभिवदत्येव राजनि परिजनान्तरितं त्वरितकमाहूय प्रतीहारस्त्व-
रितमारान्महीतलनिवेशितोत्तमाङ्गमालोकयतु देव इति दर्शितवान् ।

राजा तु तथा तमालोक्य चन्द्रापीडस्नेहात् 'एहोहि' इत्याहूय हस्तेनोत्तमाङ्गे स्पृष्ट्वादिष्ट-
वान्—'भद्र, कथय किं वृत्तं वैत्सस्य येनागमनाय मया तन्मात्रामात्येन च लिखितेऽपि ना-
यातः । अनागमनकारणं वा किञ्चिन्न प्रतिलेखितवान्' इति । स त्वेवमादिष्टो राजागमनतः प्रभृति
यथावृत्तं कथयितुमारेभे । राजा तु चन्द्रापीडहृदयस्फुटनवृत्तान्तं यावदाकर्ण्यतिक्षुभित-
शोकार्णवाक्रान्तिविक्रवः प्रसार्य करमार्तस्वरस्त्वरितकमवादीत्—'भद्र, विरम संप्रति । कथितं
त्वया कथनीयम् । मयापि श्रुतं यच्छ्रोतव्यम् । पूर्णो मे प्रश्नोद्दहः । निवृत्तं श्रवणकौतुकम् ।
कृतार्थीभूता श्रुतिः । आनन्दितं हृदयम् । उत्पन्ना प्रीतिः । सुखं स्थितोऽस्मि । हा वत्स, त्वयैका-
किना स्फुटतो हृदयस्यानुभूता वेदना । निर्व्यूढा त्वया वैशम्पायनस्योपरि प्रीतिः । वयं दुःख-
भागिनो निःश्लेशाः कर्मचाण्डालाः येषां तवापि हृदयस्फुटने 'निर्विकारमेव । देवि, वञ्च-

मप्रोदन्तं स वेत्ति स जानाति । सोऽपि त्वया भवत्या न पृथे न प्रश्नित एवेति । तत् तं तु तावदादौ पृ-
च्छामः प्रश्नयामः । ततस्तदनन्तरं जीवितमरणयोरन्यतरदङ्गीकरिष्यामः स्वीकरिष्यामः । तज्जीविते जीवितं
तन्मरणे मरणमिति भावः । इत्यभिवदत्येवेति कथयत्येव राजनि तारापीडे परिजनेन परिच्छेदनान्तरितं व्य-
वहितं खरितकनामानं कुमारभृत्यं कुमारसेवकमाहूयाह्वानं कृत्वा निमग्न्य कारयित्वा प्रतीहारो द्वारपालकस्त्व-
रितं शीघ्रमारात्समीपात् । 'आराहूरसमीपयोः' इति हैमः । महीतले वसुधाधोभागे । निवेशितं स्थापितमुत्त-
माङ्गं शिरो येनैवभूतमालोकयतु पश्यतु देवो भवानिति दर्शितवानवलोकनं कारितवान् ।

राजा तु नृपस्त्ववनीपस्तु तथा तेन प्रकारेण तं त्वरितकनामानं सेवकमालोक्य विलोक्य निरीक्ष्य चन्द्रापीड-
स्य स्नेहात्प्रेमणः प्रीतेः । एहोह्यागच्छागच्छेत्याहूयेति निमग्न्य हस्तेन करेणोत्तमाङ्गे मस्तके शिरसि स्पृष्ट्वा स्पर्शं कृ-
त्वादिष्टवान्कथितवानित्याह—हे भद्र, कथय ब्रूहि । वत्सस्य पुत्रस्य सूतोः किं वृत्तं किं जातं किमाचरणं निष्पन्नं
येन कारणेनागमनाय मया तन्मात्रामात्येव सचिवेन शुकनासेन मन्त्रिणा च लिखितेऽपि लिपीकृतेऽपि नायातो
नागतः । अनागमनकारणं वा न किञ्चित्प्रतिलेखितवानिति प्रतिलेखे लिपीकृतवानिति । स त्वेवमादिष्ट एव
कथितो राज्ञ आगमनं तस्मात्प्रभृति यथावृत्तं यथाचरणं यथाभूतं यज्जातं कथयितुं वक्तुमारेभे प्रारम्भं कृत-
वान् । राजा तु चन्द्रापीडहृदयस्फुटनवृत्तान्तं यावदाकर्ण्य सम्यङ्निश्चयं श्रुत्वातिक्षुभितः क्षोभं प्राप्नो यः
शोकार्णवः शोकसमुद्रश्चिन्ताजलनिधिस्तस्याक्रान्तिराक्रमणं कम्पनं तेन विक्रवो विह्वलः करं हस्तं प्रसार्य विस्तार्य
हस्तप्रसारणं कृत्वार्तस्वरः करुणस्वरो दीनस्वरस्त्वरितकं सेवकं प्रत्यवादीत् । हे भद्र, विरम विरतो भव । य-
त्कथनीयं कथनार्हं वक्तुं योग्यं तत्त्वया कथितमेव निवेदितमेव । यच्छ्रोतव्यं श्रवणार्हं श्रवणयोग्यं तन्मयापि
श्रुतमेवाकर्णितमेव । मे मम प्रश्नोद्दहोऽनुयोजनश्रद्धा पूर्णः परिपूर्णो जात इत्यर्थः । श्रवणे श्रोत्र आकर्षणे
कौतुकमाश्चर्यं निवृत्तं स्थितम् । श्रुतिः श्रवणं कृतार्थीभूता कृतकृत्या जाता । निष्पादितानि समग्रकृत्यानि । 'कर्ण-

सारतोऽपि कठिनतरमेवेदमावयोर्हृदयम्, यत्र स्वयं सहस्रधा स्फुटति । न चापि मरणदुःखभीरवोऽमी वत्समनुगच्छन्ति स्वयं प्राणाः । तदुत्तिष्ठ । यावदेवातिदूरं न प्रयात्येकाकी वत्सस्तावदेवानुगमनाय प्रयतामहे । सैशोकं शुकनास, किमद्यापि तिष्ठसि । अयं स कालः स्नेहस्य । महाकालायतनसमीपे समादिश सपदि परिचारकांश्चितारचनाय । रचयत झटिति काष्ठानि काष्ठिकाः । किं तिष्ठतैवं संकुचिताः कञ्चुकिनः । गत्वा निष्कामयत हुताशनप्रवेशोपकरणानि । निष्कारणरुदितेन किमधुना । उपरोधपरिलम्बाद्विना दापयाशेषं देवि, द्विजेभ्यः कोषम् । कस्य कृतेऽद्यापि पाल्यते । पालनादिकं कैरणीयमधुना क्षीणं क्षीणपुण्यस्य मे । यात यथाभूमि भूमिपतयः । उत्सृष्टाः स्थ, यथा च नाद्यैवास्त्य दुःखं जानन्ति प्रजास्तथा करिष्यथ । कथावशेषीभूतो मे वत्सः कैथमपरं संविधाय यामि' एवमर्तप्रलापिनं तारापीडमचेतितात्मपीडया विलासवत्यैव धृतशरीरमूर्तितरस्त्वरितको व्यैज्ञापयत्—'देव', स्फुटितेऽपि हृदये ध्रियते शरीरेण युवराजः । शाप्रदोषाद्वैशम्पायनस्य च यथा जन्म तथा निरवशेषं शृणोतु तावदेवः' इति ।

पद्मम् । हे देवि हे पट्टराज्ञि, वज्रसारतो पविमध्यतोऽप्यावयोरिदं हृदयं वक्षः कठिनतरमेव पुरुषतरमेव यत्र स्वयमात्मना सहस्रप्रकारेण स्फुटति द्वैधीभवति । मरणदुःखाद्धीरवो भीरुका भयसहिता अमी प्राणा असवो वत्स पुत्रं चन्द्रापीडं न स्वयं नात्मनानुगच्छन्त्यनुव्रजन्ति । तदिति हेत्वर्थः । उत्तिष्ठोत्थानं कुरु । यावदेवातिदूरमतिद्विष्टमनिकटं न प्रयात्येव न व्रजत्येव एकाकी वत्सस्तावदेवानुगमनाय पृष्ठे यानाय प्रयतामहे प्रयत्नं कुर्महे । सशोकं शोकेन सहवर्तमानं सशोकं यथा स्यात्तथा शुकनास, किमद्यापि तिष्ठस्ववस्थानं करोषि । अयं स कालः स्नेहस्य प्रीतेः । स्वयमात्मना महाकालायतनसमीपे महाकालान्नेश्वरचैत्यं शिवालयं तस्य समीपेऽभ्यर्णं निकटे सपदि शीघ्रं परिचारकान्मृत्यान्सेवकांश्चिताया रचनं करणं तदर्थमादिशाहां कुरु । झटिति शीघ्रं मो काष्ठिका दाहरक्षकाः काष्ठरक्षणकारकाः, काष्ठान्येधांसि रचयत रचनां कुरुत गृहाकारेण गृहवद्रचनां कुरुत । भो कञ्चुकिनः । 'सौविदग्धाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते' इति कोशः । एवं संकुचिताः संकोचं प्राप्ता यूयं किं तिष्ठत स्थितिं कुरुत । गत्वा गमनं कृत्वा हुताशने बह्वावग्नौ यः प्रवेशः पतनं तत्रोपकरणानि यन्त्राणि निष्कामयत बहिः कर्षणं कारयत । गृहाद्वहेः पूजासामग्रीमानयत समानयतेत्यर्थः । निष्कारणं निःप्रयोजनं रुदितेन विलपितेन किम् । न किमपीत्यर्थः । हे देवि, अनुनोपरोधेन यः परिलम्बो विलम्बस्तेन विनाशेषं समग्रं कोशं भाण्डागारं द्विजा ब्राह्मणास्तेभ्यो दापय वितरणं कारय । अद्यापि कस्य कृते पाल्यते रक्ष्यते । अधुना सांप्रतं क्षीणपुण्यस्य क्षामश्रेयसो मे मम पालनादिकं रक्षणादिकं क्षीणं रीणम् । भो भूमिपतयो वसुधाधीशा राजानः, यथाभूमिमात्मीयस्थलं यात व्रजत यूयसुत्सृष्टाः स्थ । लटि परस्मैपदे मध्यमपुरुषबहुवचनम् । यथा चाद्यैवास्त्य चन्द्रापीडस्य प्रजा दुःखं न जानन्ति नावबुध्यन्ते तथा यूयं करिष्यथ विधास्यथ । कथैव वातैवावशेष उर्वरितांशो यस्य स तथा एवंभूतो मे मम वत्सश्चन्द्रापीडः । ततः कमपरमन्यमधीश संविधाय कृत्वा यामि व्रजामि । एवंप्रकारेणार्तं च प्रलापिनं चार्तप्रलापिनं तारापीडम-

तारापीडस्तु तदद्भुतमाकर्ण्य कौतुकान्तरितशोकावेगो विगतनिमेषेण चक्षुषाविष्ट इव द-
त्तावधानस्तेन कथ्यमानं यथादृष्टं यथाश्रुतं यथानुभूतं च निरवशेषं तत्सर्वमश्रौषीत् । श्रुत्वा
च तमनेकचिह्नोत्पादितप्रत्ययमश्रद्धेयं च निरतिशयशोककारणं च विस्मयास्पदभूतं च दुः-
श्रवं च कौतुककरं च युवराजवैशम्पायनयोर्वृत्तान्तमीषदिव विवर्तिताननो विमर्शस्तिमित-
तारकां दृष्टिं निर्विशेषावस्थे शुक्नासमुखेऽभ्यपातयत् । सुहृदस्तु स्वयं दुःखिता अपि नि-
धानीकृत्यात्मदुःखं सुहृदुःखापनोदायैव यतन्ते । यतः शुक्नासस्तदवस्थोऽपि स्वस्थवद्वनिप-
तिमुवाच—‘देव, विचित्रेऽस्मिन्संसारे संचरत्सु, सुखदुःखमयेषु देवासुरतिर्यग्योनिर्मानुषेषु
त्रिगुणात्मनः प्रधानस्यापि परिणामात्परमाण्वादेर्ब्रह्माण्डपर्यन्तस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणस्ये-
श्वरस्येच्छया धर्माधर्मसाधनानामिष्टानिष्टफलसंबन्धकारिणां कर्मणां वा शुभाशुभानां विर्पाक-
भावाद्वा स्वयमेवानेकप्रकारमुत्पद्यमानस्य तिष्ठतो विनश्यतो वानियतवृत्तेः स्थावरजङ्गमस्य
न कदाचिदवस्था सा या न संभवति । तत्कुतोऽयं देवस्यात्र वस्तुनि विमर्शः । यदि युक्ते-

तारापीडस्त्वद्भुतं चित्रमाकर्ण्य श्रुत्वा कौतुकेनाश्चर्येणान्तरितो व्यवहितः शोकावेगो यस्य स तथा विगतनिमे-
षेण गतनिमेषोन्मेषेण चक्षुषा नेत्रेणात एवाविष्ट इव भूतप्रस्त इव दत्तमवधानं चित्तं येन सः । राज्ञो विशेषणम् ।
तेन खरितकेन कथ्यमानं निवेद्यमानं यथादृष्टं यथावीक्षितं निरीक्षितं यथाश्रुतं यथाकर्णितं यथानुभूतं साक्षा-
त्कृतं च निरवशेषं तत्सर्वमश्रौषीदाकर्णयामास । अनेकचिह्नैरनेकाभिज्ञानैरुत्पादितो जनितो निष्पादितः प्र-
त्ययो विश्वासो यस्य स तम् । अश्रद्धेयं श्रद्धालुमयोग्यं च निरतिशयो भूयान्यः शोकः शुक्तस्य कारणं निदानं
च विस्मयस्य कौतुकस्याश्चर्यस्यास्पदभूतं पात्रभूतं स्थानभूतं च दुःश्रवं च दुःखेन कष्टेनाकर्णनीयं च कौतुककरं
च विस्मयकरं चाश्चर्यकरं चैवंविधमेतादृशं युवराजवैशम्पायनयोर्वृत्तान्तमुदन्तं श्रुत्वा चाकर्ण्य चेष्टदिव विव-
र्तितं पराङ्मुखीकृतं पश्चान्मुखीकृतमाननं मुखं येन सः । राज्ञो विशेषणम् । विमर्शो विचारो वितर्कस्तेन स्ति-
मिता निश्चला तारका कनीनिका यस्यामेवंविधामेतादृशीं दृष्टिं दृष्टाम् । निर्गतो विशेषो यस्याः सा निर्गतविशेषा ।
एवंविधावस्था दशा यस्य स तथा तस्मिन् । स्वसदृशावस्थ आत्मसदृशावस्थे शुक्नासमुख आननेऽभ्यपात-
यदस्यापयत् । यतः कारणात्सुहृदयस्तु स्वयं दुःखिता अप्यात्मदुःखं निधानीकृत्य सुहृदां मित्राणां दुःखस्य सु-
हृदां कष्टस्यापनोदायैव दूरीकरणायैव यतन्ते यत्नं कुर्वन्ति । अतः शुक्नासस्तदवस्थोऽपि स्वस्थवन्निःशोकवदव-
निपत्तिं राजानमुवाच । किं तदित्याह—**देवेति ।** हे देव, विचित्रे बहुविधेऽस्मिन्संसारे संचरन्ति परिभ्रमन्ति
यानि यानि सुखदुःखानि तैर्निष्पेषेषु तन्मयेषु देवा भवनपत्यादयः, असुरादयोऽधोवासिनः, तिर्यग्योनिकाः शुका-
दयः, सृष्ट्युलोके मानवा मनुष्या नराः, एतेषां द्वंद्वः । तेषु त्रिगुणाः सत्त्वजस्तमोरोपास्त एवात्मा स्वरूपं यस्यैवंभू-
तस्य प्रधानस्यापि मूलप्रकृतेराद्यस्वभावस्यापि परिणामात्परिमनात्परमाणुनिरवयवोऽवयवरहितः क्रियावान्स
आदौ प्रथमं यस्यैवंभूतस्य ब्रह्माण्डपर्यन्तस्योत्पत्तिर्जन्म । ‘उत्पत्तिर्जन्मजनुषी’ इति हैमः । स्थितिरवस्थानं स्थिर-
भूतं प्रलयः क्षयो विनाश एतेषां सर्वेषां कारणस्य निदानभूतस्येश्वरस्य महादेवस्येच्छया कृत्यास्पृहया । धर्मोऽ-

विचारात्किञ्चन्यत्र युक्तिरहितान्यागमप्रामाण्यादेवाभ्युपगतान्यपि संवादीनि दृश्यन्ते । मुद्राबन्धाङ्गानाद्वा विषप्रसुप्तस्योत्थापने कीदृशी युक्तिः । अयस्कान्तस्य चायसः समाकर्षणे भ्रमणे वा, मन्त्राणां वैदिकानामवैदिकानां वानेकप्रकारेषु कर्मसु सिद्धौ नानाविधद्रव्यसंयोगानां वामरणमान्याद्युत्पादनापहरणवशीकरणविद्वेषणादिषु, शक्तेः समुत्पादनादन्येषां बहुतराणामेवंविधानां च तत्र तत्र सर्वस्मिन्नेवार्गमः प्रमाणम् । आगमेषु सर्वेष्वेव पुराणरामायणभारतादिषु सम्यगनेकप्रकाराः शापवार्ताः । तद्यथा । महेन्द्रपदवर्तिनो नहुषस्य राजर्षेरगस्त्यशापादजगता । सौदासस्य च वसिष्ठमुतशापान्मानुषादत्वम् । असुरगुरुशापाच्च ययातेस्तारुण्यं एव जरसा भङ्गः । त्रिशङ्कोश्च पितृशापाच्चाण्डालभावः । श्रूयते च स्वर्गवासी महाभिषो नाम राजास्मिन्नोके शान्तनुरुत्पन्नः । तत्पत्नीत्वमुपगताया गङ्गायाः शापदोषादुष्टानामपि वसूनां मनुष्येषूपत्तिः । तिष्ठतु तावदन्य एव । अयमादिदेवो भगवानजः स एव जमेदग्रेरात्मजतामुपगतः । श्रूयते च पुनश्चतुर्धात्मानं विभज्य राजर्षेर्दशरथस्य तथैव मथु-

वस्य निर्जरस्यास्मिन्वस्तुनि विमर्शो विचारो वितर्कः । यदि युक्तेर्विचारात्किञ्चन्यत्र युक्तिरहितानि तर्कवर्जितान्यागमप्रामाण्यादेवाभ्युपगतान्यप्यङ्गीकृतान्यपि संवादीन्यव्यभिचारीणि दृश्यन्ते विलोक्यन्ते निरीक्ष्यन्ते । मुद्रा शरीरं तस्या बन्धामन्त्रेण बन्धप्रदानाङ्गानाद्वा तादृशनागमन्त्रसर्पमन्त्रचिन्तनाद्वा विषप्रसुप्तस्य गरलमूर्च्छितस्य विषधारितस्योत्थापने सज्जीकरणे निर्विषीकरणे कीदृशी युक्तिः । अयस्कान्तस्य लोहस्य दृषदशुम्बकप्रस्तरस्यायसो लोहस्य समाकर्षण आकृष्टौ भ्रमणे वा शक्तेः समुत्पादनाग्निष्पादनात् तथा वैदिकानां वेदोक्तानामवैदिकानां शावराणां मन्त्राणामनेकप्रकारेषु बहुविधेषु बहुभेदेषु कर्मसु कृत्येषु सिद्धौ निष्पत्तौ शक्तेः समुत्पादनात् । तथा नानाविधा बहुप्रकारा बहुविधा ये द्रव्यसंयोगा द्रव्यसमुदायास्तेषां वामरणममृत्युं मरणं मृत्युः, मदो दर्पः, अहंकारो गर्वः, मान्द्यमपाटवमकुशलमादौ यस्य स मान्द्यादिस्तस्योत्पादनं निःपादनम्, अपहरणमपहतिः, वशीकरणं संवननम्, विद्वेषणं विद्वेषोत्पादनम्, एतेषां द्वन्द्वः । एतान्यादौ येषां कर्मणां तेषु शक्तेः समुत्पादनाग्निष्पादनादेवंविधानामेतादृशानामेवंप्रकाराणामन्येषां बहुतराणां तत्र तत्र स्थले सर्वस्मिन्नेवागमः प्रमाणं पुराणरामायणमहाभारतादिषु सर्वेष्वेवागमेषु शास्त्रेषु सम्यक्प्रकारेणानेकप्रकारा बहुभेदभिन्नाः शापपवार्ताः शापप्रदानकिंवदन्यः । श्रूयन्त इति शेषः । तदेव प्रदर्शयति—तद्यथेति । महेन्द्रपदवर्तिन इन्द्रस्थानस्थायिनः शक्रस्थानस्थायिनो नहुषनाम्नो राजर्षे राज्यावस्थायां मुनिकल्पस्य साधुसदृशस्यागस्त्यमुनेः कुम्भजन्मनः शापादाक्रोशवचनादजगता पारीन्द्रता । जातेति शेषः । ‘आक्रोशामिपङ्गक्षेपाः शापः सक्षारणा मता’ इति हैमः । सौदासस्य च वसिष्ठस्याहन्धत्तीजानेः सुतस्य पुत्रस्य शापान्मानुषादत्वं मनुष्यभक्षकत्वं नरादनत्वम् । असुरगुरुः शुक्रस्तस्य शापादाक्रोशावयते राज्ञस्तारुण्य एव यौवन एव यौवनावस्थायामेव जरसा विघ्नसा कृत्वा भङ्गो हानिः । त्रिशङ्कोश्च पितृशापाच्चाण्डालभावः । श्रूयते चाकर्ण्यते च स्वर्गवासी देवलोकवासी महाभिषो नाम राजास्मिन्नोके इहलोके शान्तनुर्नाम राजोत्पन्नोऽवतरितोऽवतारं प्राप्तः । शापदोषाच्छापप्रभावात्तत्पत्नीत्वं तत्पत्नी-

रायां वसुदेवस्य । तन्मनुष्येषु देवतानामुत्पत्तिर्नैवासंभाविनी । न च पूर्वमनुष्येभ्यो गुणैः परिहीयते देवः । न चापि भगवतः कमलनाभादतिरिच्यते चन्द्रमाः । किमत्रासंभावनीयम् । अपि च गर्भारम्भसंभवे देवेन देव्या वदने विशंश्चन्द्रमा एव दृष्टः । तथा ममापि स्वप्ने पुण्डरीकस्य दर्शनं समुपजातम् । तदुत्पत्तिं प्रति तयोर्नास्त्येव संदेहः । विनष्टयोः शरीरस्याविनाशः कैथं कथं वा पुनर्जीवितप्रतिलम्भ इत्यत्राखिललोकप्रत्याख्यातप्रभावममृतमेवैकं कारणमावेदितम् । तच्चन्द्रमसि विद्यत इत्येषास्त्येव वार्ता । तत्सर्वमेतदित्यमेवावगच्छतु देवः । अन्यच्च तादृशाकारकान्तेरखिललोकाह्लादकारिणोऽन्यत्र संभव एव नास्ति । तत्कल्याणैर्न चिराच्छापावसाने '०' निर्वर्तितगन्धर्वसुतोद्वाहमङ्गलस्य गलत्रयनपयसो वध्वा सह पादयोः पततः पुत्रत्वमुपगतस्य चन्द्रापीडनान्नान्तरितस्य लोकपालस्यैव चन्द्रमसो दर्शनेनैजन्मकृतमेव संतापं परित्यक्ष्यति देवः । तयोरेवं शापोऽस्माकं पुनर्वर एव । तदस्मिन्वस्तुनि मनागपि न देवेन देव्या वा शोकः कार्यः । मङ्गलान्यैभिर्धार्यन्ताम् । अभिमतदेवताराधनेन धनातिसर्जनेन चान्यजन्मोपार्जितं कुशलमभिवर्धयताम् । अकुशलमपि यमनियमकष्टव्रतोपवासादिना तपःक्लेशेन क्षयमुपनीयताम् । अपरमपि यैश्चदेवंगते श्रेयस्करं श्रूयते ज्ञायते वा तत्तदयैवा-

मनुष्येषु नरेषु देवतानां देवानामुत्पत्तिर्निष्पत्तिर्नैवासंभाविनी नासंभाव्यैव । न च पूर्वमनुष्येभ्यो देवो गुणैः परिहीयते परिहीनो भवति सामस्येन न्यूनो भवति । न चापि भगवतः सकाशात्कमलनाभाच्चन्द्रमाः शशाङ्कश्चन्द्रोऽतिरिच्यतेऽधिकीभवति । अतः किमत्रासंभावनीयमसंभाव्यम् । अपि चेति प्रकारान्तरे । गर्भारम्भसंभवे च प्रारम्भसमये देवेन भवता देव्या विलासवत्या वदने मुखे विशन्प्रवेशं कुर्वंश्चन्द्रमा एव दृष्टोऽवलोकितः । तथा ममापि स्वप्ने पुण्डरीकस्य दर्शनं समुपजातम् । ततस्तदुत्पत्तिं प्रति तयोर्द्वयोः पूर्वोक्तयोर्नास्त्येव संदेहो द्वापरः । विनष्टयोस्तयोः कथं शरीरस्याविनाशः । कथं वा पुनर्जीवितस्य प्रतिलम्भः प्राप्तिरिति । अत्रापीहाप्यखिललोकेषु समग्रलोकेषु प्रत्याख्यातः प्रसिद्धः प्रभावो यस्यैवभूतममृतमेव पीयूषमेव एकं कारणं निदानमावेदितं कथितम् । तदमृतं चन्द्रमसि चन्द्रे विद्यत इत्येषा वार्ता प्रवृत्तिः किंवदन्यस्त्येव । तत्तस्मात्कारणादेतत्सर्वमित्यमेवेति देवोऽवगच्छतु जानातु । अन्यच्च तादृशाकारकान्तेर्युतेरखिललोकस्य समग्रजनस्याह्लादकारिणः प्रमोदजननस्यानन्दकारकस्यान्यत्रैव संभव एव नास्ति । तदिति हेत्वर्थः । कल्याणैर्मङ्गलैर्नचिराद्बहुकालेन शापस्याक्षेपवचनस्यावसाने प्रान्ते सति विनिर्वर्तितं विहितं गन्धर्वसुतायाः कादम्बर्या उद्वाहमङ्गलं विवाहमाङ्गल्यं येन स तस्य गलत्रयनयोलोचनयोः पयो जलं यस्य स तस्य वध्वा सह पादयोश्चरणयोः पततोऽभिवादनं कुर्वतः पुत्रत्वं सुततामुपगतस्य प्राप्तस्य चन्द्रापीडनान्नान्तरितस्य व्यवहितस्य लोकपालस्येव सोमयमवरुणकुवेरस्येव चन्द्रमसश्चन्द्रस्य दर्शनेनावलोकनेन निरीक्षणेना जन्मनः कृतं जन्ममर्यादीकृत्य कृतमाजन्मकृतमेव संतापहेतुत्वात् । त्संतापं पापं देवः परित्यक्ष्यति दूरीकरिष्यति निष्पापो भविष्यति । विगतपापो भविष्यतीत्यर्थः । तयोर्द्वयोश्चन्द्रापीडपुण्डरीकयोरेवं शापोऽस्माकं पुनर्वर एव । तदस्मिन्वस्तुनि मनागपीषदपि स्वल्पमपि देवेन देव्या वा न शोकः कार्यः । मङ्गलानि श्रेयांस्यभिर्धार्यन्तामभिध्रियन्ताम् । युष्माभिरभिमतदेवताया इष्टवाञ्छितदेवता-

रभ्य क्रियतां कार्यतां च कर्म । न खलु वैदिकानामवैदिकानां वा कर्मणामसाध्यं नाम किंचिदपि । उत्पत्तिरपि च तयोः कृच्छ्रलब्धयोरीदृशेनैव प्रकारेणोपजाता ।' इत्युक्तवति शुक्रनासे सशोक एव राजा प्रत्यवादीत्—'सर्वमेतद्यदर्थेणामिहितं कोऽन्योऽवबुध्यते । केन वापरेण वयं परिवोधनीयाः । कस्य वापरस्यास्माभिर्वचनं करणीयम् । किंतु तद्वत्सस्य मे वैशम्पायनदुःखात्स्फुटनं हृदयस्याग्रतो दृष्टिलभं सर्वमेवान्यदन्तरयति । तदेव पश्यामि । तदेव शृणोमि । तदेवोत्प्रेक्षे । तदेवमप्रत्यक्षिते वत्सस्य वदने संस्तम्भमेवात्मनो न शक्नोमि कर्तुम् । यत्र च ममाथमीदृशः प्रकारस्तत्र देव्याः परिवोधनं दूरापेतमेव । तद्गमनाद्वत्सस्य उपाय एव नास्ति जीवितसंधारणायेत्येवमवधारयत्वार्थः ।' इत्युक्तवति तारापीडे चिरात्तनयपीडया तत्पुरः परित्याजितलज्जं विलासवती कृताञ्जलिरुच्चैर्जगाद—'आर्यपुत्र, यद्येवं तथापि किमपरं विलम्बितेन । निर्गता एव वयम् । दीयतां प्रयाणम् । उत्ताम्यति मे हृदयं वत्सस्य दर्शनाय । दुःखापनोदार्थं स्फुटनमङ्गीकृतमासीत् । तदपि संप्रति दर्शनकाङ्क्षया न रोचत एव । जानामि वैरं दीर्घकालमपि दुःखान्यनुभवन्ती सकृदपि वत्सस्य दर्शनाय जीवितास्मि । न पुनरसह्यदुःखोपशान्तये संप्रत्येव मृतास्मीति । तदस्य पुनराशानिर्बन्धनस्य सर्वात्ययनिवारणोपा-

जनकं शुभकारकं श्रूयत आकर्ष्यते ज्ञायतेऽवबुध्यते वा, तत्तद्देवारभ्याद्यदिनात्प्रभृति क्रियतां विधीयताम् । कार्यतां काराग्र्यतां च कर्म यज्ञादि शुभकर्मादि । खल्विति निश्चयेन निर्धारणेन । नामेति कोमलामन्त्रणे । वैदिकानामवैदिकानां वा कर्मणां किंचिदपि नासाध्यं वर्तते कष्टतरं वर्तते । अपि चेति युक्त्यन्तरे । तयोः कृच्छ्रलब्धयोः कष्टप्राप्तयोस्तत्पत्तिरपीदृशेनैव प्रकारेण पूर्वोक्तहेतुना उपजातोत्पन्ना । इत्युक्तवति शुक्रनासे सशोक एव राजा तारापीडः प्रत्यवादीत्प्रत्यवदीत् । सर्वमेतद्यदर्थेण भवतामिहितं प्रतिपादितं तत्कोन्योऽवबुध्यते जानाति । केन वापरेण लब्धयेन वयं परिवोधनीयाः परिवोधयितुं योग्याः समर्थाः । कस्य वापरस्य द्वितीयस्यास्माभिर्वचनं वाक्यं करणीयं निष्पादनीयम् । किंविल्यव्ययमङ्गीकारे स्वीकारे । तन्मे मम वत्सस्य वैशम्पायनदुःखाद्भृदयस्य स्फुटनमग्रतो दृष्टिलभमन्यत्सर्वमेवान्तरयत्याच्छादयति व्यवहितं करोति । तदेव हृदयस्फुटनमेव पश्याम्यवलोकयामि । तदेव शृणोम्याकर्णयामि । तदेवोत्प्रेक्षे वितर्कयामि । तदप्रत्यक्षिते परोक्षे च वत्सस्य वदने सत्यात्मनः संस्तम्भमेव कर्तुं न शक्नोमि न समर्थो भवामि । यत्र च ममाथमीदृशः प्रकारस्तत्र देव्या विलासवत्याः परिवोधनं दूरापेतमेव । मय्यप्रबुद्धे तस्याः प्रबोधः कुतः स्यादित्यर्थः । जीवितसंधारणाय तत्र गमनाद्वत्सस्योपर उपायो नास्ति । इत्येवमार्थोऽवधारयतु निश्चिनोतु । इत्युक्तवति तारापीडे चिराद्गुहाकालात्तनयपीडया सुतार्या तत्पुरस्तस्य शङ्कः पुरोऽपि परित्याजिता दूरीकृता लज्जा त्रपा यथा स्यात्तथा विलासवती कृताञ्जलिर्नियोजितकरमलोच्चैर्जगादोवाच । हे आर्यपुत्र, यद्येवं वर्तते तथापि किमपरं विलम्बितेन विलम्बकरणेन । वयं निर्गता एवेतो निःसृता एव । यतः प्रयाणं प्रस्थानं दीयताम् । वत्सस्य दर्शनायावलोकनाय मे मम हृदयं वक्ष्यताम्यत्युत्पत्तिदुःखान्यनुभवन्ती मृतास्मीति । तदस्य पुनराशानिर्बन्धनस्य सर्वात्ययनिवारणोपा-

यस्य वत्साननावलोकनोत्सुकस्य गमनमपि हृदयस्य तावद्विनोदतां व्रजतु ।' इति वेदन्तीमेव विलासवतीमासाद्यान्यतमः शुक्रनासस्यात्मसमः परिणतवयाः पद्मकर्मा समुपसृत्य स्वस्ति-पूर्वकं वैयापयत्—'देवि, सर्वत एवापरिस्फुटेन वार्ताकलकलेनाकुलीकृतहृदया मनोरमा स्वयमेव धावन्त्यागता । राज्ञो लज्जमाना नोपगता स्थानमिदम् । तदेवा मातृगृहस्य पृष्ठतस्तिष्ठति । पृच्छति च देवीम् । किमेभिः कथितम् । जीवति मे वत्सो वैशम्पायनः । स्वस्थशरीरो वा । ढौकितो वा पुनर्युवराजस्य । के वर्तते । तावागमिष्यतो वा कियद्भिर्दिवसैः' इति । राजा तु तदुपरतिवार्ताया अपि कष्टतममाकर्ण्य दीर्घं इव शुचा शतगुणीभूतशोकोर्तुताङ्गीं विलासवतीमवादीत्—'देवि, न श्रुतं किञ्चिदपि वत्सयोः प्रियसख्या ते । अन्यतश्च श्रुत्वा कदाचिज्जीवितेनैव वियुज्यते । तदुत्तिष्ठ स्वयमेव धैर्यमालम्ब्य सर्ववृत्तान्तानुकथनेन संस्थापय प्रियसखीं तथा यथार्थशुक्रनासेन सह यातव्यम्' इत्येवमुत्थाप्य सपरिजनां विलासवतीं व्यसर्जयन् । आत्मनापि शुक्रनासेन सह गमनसंविधानमकारयत् ।

अथ तथा प्रस्थिते राजनि राजानुरागाच्चन्द्रापीडस्नेहेन चाश्चर्यदर्शनकुतूहलाय प्रथमगतपि-

वत्साननस्यावलोकन उत्सुकस्य निरीक्षण उत्कण्ठितस्य हृदयस्य गमनमपि तावद्विनोदतां कौतुकतामा-ध्वर्यतां व्रजतु गच्छत्विति वदन्तीमेव जल्पन्तीमेव विलासवतीमासाद्य प्राप्यान्यतमोऽपरतमोऽनिर्दिष्टनामा शुक्रनासस्यात्मसम आत्मनुल्यः परिणतवयाः परिपक्ववयाः पद्मकर्मा विप्रः समुपसृत्य समागत्य स्वस्तिपूर्वकं यथा स्यात्तथा व्यापयत् । किं तदित्याह—देवीति । हे देवि, सर्वत एव परित एवापरिस्फुटेनाप्रकटेनाव्यक्तेन वार्ताकलकलेन प्रवृत्तिकोलाहलेन किंवदन्तीकोलाहलेनाकुलीकृतं व्याकुलीभूतं हृदयं यस्याः सा तथा मनोरमा वैशम्पायनप्रसूः स्वयमेव धावन्ती खरितगत्या शीघ्रगत्या गच्छन्त्यागता । राज्ञस्तारापीडाहज्जमाना त्रपां कुर्वाणैर्दं स्थानं नोपगता नागता न प्राप्ता । तदेवा मनोरमा मातृगृहस्य पृष्ठतः सदनस्य पृष्ठविभागतस्तिष्ठति स्थितास्ते । देवीं विलासवतीं च पृच्छति प्रश्नं करोति । एभिर्लेखहारिभिः किं कथितं किं प्रतिपादितं संदेशहारकैः किमुक्तम् । मे मम वत्सो वैशम्पायनो जीवति प्राणिनि । स्वस्थं नीरुजं शरीरं यस्यैवंभूतो वा । ढौकितो वा मिलितो वा पुनः पुनर्युवराजस्य चन्द्रापीडस्य । क वर्तते । कियद्भिर्दिवसैस्तौ द्वौ चन्द्रापीडवैशम्पायनावागमिष्यत आगमनं करिष्यत इति । राजा तु तदुपरतिवार्ताया मृतवार्तायाः किंवदन्त्या अपि कष्टतममतिकष्टं समाकर्ण्य शुचा दीर्घं इव शीर्णं इव शतगुणीभूतो यः शोकेस्तेनोत्तुतं व्याप्तमङ्गं यस्याः सैवविधां विलासवतीमवादीदब्रवीत् । हे देवि, ते तव प्रियसख्या मनोरमया वत्सयोः पुत्रयोश्चन्द्रापीडवैशम्पायनयोः किञ्चिदपि न श्रुतं नाकर्णितम् । अन्यतः परेभ्यः श्रुत्वाकर्ण्य कदाचिज्जीवितेनैव प्राणितेनैव वियुज्यते मुच्यते । तत्स्मात्कारणादुत्तिष्ठोत्थानं कुर्वन्भ्युत्थानं निष्पादय । स्वयमेवात्मनैव धैर्यमालम्ब्य सर्ववृत्तान्तस्य समग्रोदन्तस्यानुकथनेन पश्चात्कथनेन प्रियसखीं तथा संस्थापय संस्थापनां कुरु यथार्थशुक्रनासेन सह यातव्यं गन्तव्यं भवति । इत्येवंप्रकारेणोत्थाप्य सपरिजनां सपरिच्छदां सपरिवारां विलासवतीं व्यसर्जयत्तत्र गमनायाज्ञां दत्त्वान् । आत्मनापि शुक्रनासेन सह गमनसंविधानं प्रयाण-

तु पुत्रभ्रातृमित्रस्वजनदर्शनाय च गृहरक्षकवर्जमुज्जयिन्याः सकल एव लोको गन्तुमुदचलत् । राजा तु शीघ्रगमनविधातहेतून्समस्तानेव निर्वर्त्य प्रलघुपरिकरः पिबन्निव पन्थानमेकदिवसेनैव परापतितुमीहमानः स्तोकत एवाध्वनः प्रभृत्युत्ताम्यता हृदयेन कियत्पध्वन्यद्यापि वर्ताः महे कतिपर्यैर्दिवसैः परापताम इति मुहुर्मुहुस्तुरंगमारोपितं त्वरितकमाहूय पृच्छन्नैविच्छिन्नकैः प्रयाणकैर्वहन्नबहुभिरेव दिवसैराससादाच्छोदम् । आसाद्य च विकल्पशतदोलाधिरोहणदुःस्थितेनान्तरात्मना दूरस्थित एव प्रथममाप्ततमानश्च वारान्वार्तान्वेषणाय त्वरितकेन सार्धं प्रहितवान् ।

अथ तैः सार्धमागच्छन्तमुज्झितात्मसंस्कारमलिनकृशशरीरमवनितलनिवेशितोत्तमाङ्गमुद्वाष्पदीनतरदृष्टिं जीवितलज्जया रसातलमिव प्रवेष्टुमीहमानमहमहमिकया परस्परवरणेनैवात्मदर्शनमभिरक्षन्तमक्षतमपि हतमिव सपरिच्छदमपि मुषितमिव जीवन्तमपि मृतमिव ससंभ्रमकृतागमनमपि प्रतीपमाकृष्यमाणचरणमिवाङ्गैरेव सह गलितोत्साहं चापेनैव सह मुक्त्वात्मानं वैकुण्ठ्येनैव सहोपसर्पन्तं मेघनादपुरःसरं सकलमेव चन्द्रापीडचरणतलनिबद्धजीवितं राजपुत्रलोकमालोक्योल्लसितनयनः शोकोर्भिवेगाक्रान्तोऽप्युच्छ्वसित इव दृढीभूत-

सुताः, भ्रातरो बान्धवाः मित्राणि सुहृदः, स्वजना ज्ञातयः, तेषां दर्शनायावलोकनाय च गृहरक्षकवर्जं सभरक्षकान्विहायोजयिन्या विशालायाः सकल एव लोको गन्तुं गमनायोदचलदुपतत् । राजा तु वृषोऽपि शीघ्रं यद्गमनं तस्य विधातहेतून्गमनप्रतिबन्धकारिणः समस्तानेव सर्वानेव निर्वर्त्य विसर्ज्य प्रलघुपरिकरः स्वल्पपरिवारः पन्थानं मार्गं पिबन्निव पानं कुर्वन्निव । एकदिवसेनैव परापतितुं प्राप्नुमीहमानोऽभिलषमाणोऽभिवाञ्छमानः स्तोकत एवाध्वनो मार्गात्प्रभृति च हृदयेनोत्ताम्यतोत्तपता वक्षसोत्तपताद्यापि कियत्पध्वनि वर्तामहे कियति मार्गे वयं स्मः कतिपर्यैर्दिवसैः परापतामो गच्छाम इति च मुहुर्मुहुस्तुरंगमारोपितं न्यस्तमारूढं त्वरितकनामानं सेवकमाहूयाह्वानं कृत्वामन्त्रणं विधाय पृच्छन्प्रश्नं कुर्वन्नविच्छिन्नकैर्निरन्तरैरन्तररहितैः प्रयाणकैर्गमनैर्वहन् चलन्नबहुभिरेव स्तोकैरेव दिवसैर्वाससैरच्छोदं सर आससाद प्राप्तवान् । आसाद्य च प्राप्य च विकल्पानां संकल्पानां शतं तदेव दोला प्रेङ्गा तदधिरोहणमवस्थानं तेन दुःस्थितेन दुःस्थितेनैव विधेनान्तरात्मनान्तःकरणेन दूरस्थितो दविष्टस्थितः प्रथममादावाप्ततमानतिशयेन यथार्थोपदेष्टृन्क्षवारान्सादिनो वार्तान्वेषणाय वृत्तान्तज्ञयर्थं त्वरितकेन सार्धं प्रहितवान्प्रेषितवान् ।

अथेति । तैः पूर्वप्रेषितैः सार्धं ममागच्छन्तमायातमुज्झितस्त्यक्त आत्मसंस्कारः क्षालनादिरूपो येन स तम् । मलिनं कलुषं कश्मलं कृशं क्षामं शरीरं यस्य स तम् । अवनितले निवेशितानि स्थापितान्युत्तमाङ्गानि शिरसि येन स तम् । उद्वाष्पेणोद्गतनेत्राश्रुणा दीनतरातिदुःखिता दृष्टिर्यस्य स तम् । जीवितलज्जया प्राणितत्रपया रसातलमिव पातालमिव प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुमीहमानं स्पृहमानम् । अहमहमिकयाहं पूर्वमहं पूर्वमिति स्वरूपया । 'अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः' इत्यमरः । परस्परमन्योन्यमावरणमाच्छादनं तेनात्मदर्शनं नावलोकागमिष्यन्तं यथां कर्तुं न शक्यं यथां गच्छन्तमपि दूरेषु क्वचन स्थितं सपरिच्छदमपि सपरीवारमपि य-

चन्द्रापीडदेहाविनाशप्रत्ययान्तरात्मना निवृत्त्य सावरणपर्याणवर्तिनीं विलासवतीमवादीत्—
 देवि, दिष्ट्या वर्धसे । प्रियते सत्यमेव शरीरेण वत्सः । येन सकल एवायं तच्चरणकमलानु-
 जीवी राजपुत्रलोकस्तत्पादमूलादागतः' इति । सा तु तदाकर्ण्य किञ्चिदात्मपाणिनैवोत्सारि-
 तावरणसिचयाञ्चला निश्चलया दृष्ट्याचिरमिवाँलोक्य तनयनिर्विशेषं राजपुत्रलोकमविच्छि-
 न्नाश्रुधारापि धैर्यमुन्मुच्योच्चैरारटितवती—'हा वत्स, कथं सहपांशुकीडितस्यैतावतो राज-
 पुत्रलोकस्य मध्ये त्वमेवैको न दृश्यसे' इति । तथा रटन्तीं तु तां समाश्रास्य दूरत एव
 राजा समं सर्वलोकेनावनितलनिवेशितोत्तमाङ्गं मेघनादम् 'इतो ढौकस्' इत्यादिश्योद्दि-
 श्याप्राक्षीत्—'मेघनाद, कथय को वृत्तान्तो वत्सस्य' इति । स तु वैयज्ञापयत्—'देव, चेत-
 नाविरहाच्चेष्टामात्रकमेवापगतं शरीरे पुनर्ज्ञायते दिवसे दिवसेऽप्यधिका कान्तिः समुपजा-
 यते' इति । राजा तु तच्छ्रुत्वा जीवितप्रतिलम्भे समुपजातप्रत्याशः श्रुतं देव्या मेघनादस्य
 वचनम् । तदेहि । चिरात्पुनः कृतार्थयामो दर्शनेनात्मानम् । पश्यामो वत्सस्य वदनम्' इत्य-
 भिदधान एवामिबोधितगतिविशेषया करेणवा महाध्वेताश्रममगमत् ।

अथ सहसैव तच्चन्द्रापीडगुरुजनागमनमाकर्ण्य पुरैः प्रकीर्णतारमुक्तानुकारिनयनविन्दुसं-

न्तरात्मना निवृत्त्य सावरणं यत्पर्याणं पत्ययनं तत्र वर्तिनीं विलासवतीमवादीत् । किं तदित्याह—हे देवि,
 त्वं दिष्ट्या भाग्येनादृष्टेन वर्धसे एवमेव । येन कारणेन वत्सः सत्यमेव शरीरेण प्रियते धार्यते । येन हेतुना रा-
 कल एव समग्र एवायं तस्य वत्सस्य चरणकमलं पादसरोजमनुजीवीत्येवंशीलो राजपुत्रलोको नृपसुतजन-
 स्तस्य चन्द्रापीडस्य चरणमूलादागत इति । सा त्विति । सा विलासवती किञ्चिदात्मपाणिनैव स्वकीयकरे-
 ष्वोत्सारितमूर्ध्वाङ्कितमावरणसिचयस्याच्छादनस्य वस्त्रस्याञ्चलं प्रान्तं यया सा । 'सिचयो वसनं चिराच्छादाँ
 न्नचलवाससी । पटप्रान्ताञ्चलोऽस्यान्ते' इति हैमः । निश्चलया निर्निमेषया मेघोन्मेषरहितया दृष्ट्या दृष्ट्या-
 चिरमिवावहुकालसदृशं तनयनिर्विशेषं यथा स्यात्तथालोक्य निरीक्ष्याविच्छिन्नानुटिताश्रुधारा यस्यामेवंविधापि
 धैर्यं साहसमुन्मुच्य संलग्नोर्ध्वाङ्गदृष्टरेणात्यर्थमारटितवती रोदनं कृतवती । तदेव दर्शयन्नाह—हा इति ।
 हा इति खेदे । हे वत्स हे पुत्र हे सुत, कथं सहपांशुकीडितस्य सार्धं रजःकालितस्यैतावत् इत्यतो राजपुत्रलोक-
 स्य नृपसुतजनस्य मध्येन्तरा त्वमेव भवानेवैको न दृश्यसे त्वत्सदृशो न दृश्यसे न हंगिवपयीभवसि । इत्यमुना
 प्रकारेणानेकप्रतीकारेण तथा रटन्तीं रटन्तीं तु तां विलासवतीं समाश्रास्याश्वासनां कृत्वा राजा तारापीडो दूरत
 एव दविष्ट एव दूरस्थ एव सर्वलोकेन समं सर्वजनेन सार्धमवनितले वसुधातले निवेशितमुत्तमाङ्गं येनैवंभूतं
 मेघनादमितो ढाँकखेति आनीहीत्यादिश्येत्युक्तवोद्दिश्य नाममात्रग्रहणं कृत्वाप्राक्षीदपृच्छत् । तदेव दर्शयन्नाह—
 मेघेति । हे मेघनाद, कथय ब्रूहि । वत्सस्य पुत्रस्य कः कीदृशो वृत्तान्त इति । स तु मेघनादो विज्ञापय-
 दिज्ञप्तिमकार्षीत् । हे देव हे सामिन्, चेतनाविरहाज्ज्ञानाभावादज्ञानभावाच्चेष्टामात्रकमेव केवलं चलनादिक्रि-
 यामात्रं शरीरे देहे पुनरपगतं निवृत्तं ज्ञायते । दिवसे दिवसेऽप्यधिका कान्तिः प्रचरद्यतिः समुपजायते सम-

‘दोहा ‘हा, हतास्मि मन्दपुण्या दुःखैकभागिनी । न जानाम्येव विस्मृतमरणा कियथावद-
हमनेनानेकप्रकारं खलीकारदानैकपण्डितेन दग्धवेधसा परं दग्धव्या’ इत्यभिधानैव धा-
वित्वा हिया महाश्वेता गुहाभ्यन्तरमविशत् । चित्ररथतनयापि सत्त्वरोपसृतसखीकदम्बकाव-
लम्बितशरीरा तूष्णीमेव मोहान्धकारम् । तदवस्थयोश्च तयोः शुक्रनासावलम्बितशरीरो राजा
विवेशाश्रमपदम् । तदनु मनोरमावलम्बिता पुरःप्रधावितोत्पुतायततरदृष्टिः ‘क मे वत्सः’
इति पृच्छन्ती विलासवती । प्रविश्य च सह तयैव कान्त्याविरहितमुपरतसर्वप्रयत्नं सुममिव
तं पुत्रवत्सला तनयमालोक्य यावन्न परापतत्येव तारापीडस्तावद्विलासवती विधारयन्ती म-
नोरमामप्याक्षिप्य दूरत एव प्रसारितबाहुलताद्वया रयोन्मुक्तजर्जराभिर्नयनजलधाराभिः प्र-
सवेण च सिञ्चन्ती महीतलम् ‘एहोहि जात दुर्लभक, चिरादृष्टोऽसि । देहि मे प्रतिवचनम् ।
आलोक्य सकृदपि मामनुचितम् । तात, तवैतदस्थानम् । उत्थायाङ्कोपगमनेन मे संपादय
तनयोचितं स्नेहम् । न चानाकर्णितपूर्वं बाह्येऽपि त्वया मद्रचनमद्य किमेवं विलपन्त्या अपि
न शृणोषि । जात, केन रोषितोऽसि । एषा तोपयामि वत्सं पादयोर्निपत्य । पुत्र चन्द्रापीड,

विधो नयनविन्दुलौचनविन्दुसंदोहो यस्याः सा तथा । हा अहं हतास्मि पीडितास्मि । कीदृशी । मन्दं स्वरं पुण्यं
यस्याः सा । पुनः कीदृशी । दुःखमेकं केवलं भजतीत्येवंशीला सा तथा । अहं न जानाम्येव नावबुध्ये एव । विस्मृतं
विस्मरणतां गतं मरणं मृत्युर्यस्याः सा । कियथावदहमनेन दग्धवेधसा ज्वलितव्रह्मणानेकप्रकारं यथा स्यात्तथा
खलीकारस्य स्खलनविधेः प्रदान एकपण्डितेनात्यन्तचतुरेण दग्धव्या दहनीया ज्वालीनीया । इत्यभिधानैवेति
कथयन्त्येव हिया त्रपया धावित्वा धावनं कृत्वा महाश्वेता गुहाभ्यन्तरमविशद्दीप्तमभिवेशाचित्ररथतनयापि
कादम्बर्यपि सत्त्वरं शीघ्रमुपसृतं पार्श्वे समीप आगतं सखीकदम्बकं तेनावलम्बितं स्तम्भितं शरीरं यस्याः सा तूष्णी-
मेव मौनमेव मोहान्धकारमाविशन्मूर्च्छामगमत् । तदवस्थयोस्तादृशयोश्च तयोर्महाश्वेताकादम्बर्योर्द्वयोः सत्योः
शुक्रनासेनावलम्बितं धृतं शरीरं यस्यैवंभूतो राजाश्रमपदं विवेश प्राविशत्प्रवेशं चकारातदनु पश्चान्नमनोरमयावल-
म्बिता पुरोऽप्रे प्रधाविता चञ्चलायततरातिदीर्घा दृष्टिर्यस्याः सा क मे मम वत्स इति पृच्छन्ती प्रश्नयन्ती विलास-
वती तयैव मनोरमयैव सह प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वैव सहजया स्वाभाविकया कान्त्याविरहितं दीप्त्या सहितं कान्त्या
सहितमुपरतो निवृत्तः सर्वः प्रयत्न उद्यमो यस्मात्स तम् । अत एवोत्प्रेक्षतोऽसुप्तमिव कृतनिद्रमिव शयननिद्रावश-
मिव पुत्रे सुते सूनौ वत्सला हितकारिणी तनयं पुत्रं सुतमालोक्य यावन्न परापतत्येव पश्चादागच्छत्येव तारापीड-
स्तावद्विलासवती विधारयन्ती देहावष्टम्भं कारयन्ती मनोरमामप्याक्षिप्याक्षेपणं कृत्वा दूरत एव दविष्ट एव प्रसा-
रितं विस्तारितं बाहुलताद्वयं भुजवल्लीयुग्मं यथा सा रयेण वेगेनोन्मुक्तात एव प्रान्ते जर्जराः शिथिलास्ताभिर्नयन-
योर्जलधाराभिरश्रुसंतानैः प्रसवेण स्तनोद्गतदुग्धेन च महीतलं सिञ्चन्ती सेकं कुर्वन्ती सेचनं कुर्वन्ती । हे जात
हे पुत्र हे वत्स एहोहायान्तरागच्छ । हे दुर्लभक हे दम्बका चिरादृष्टोऽसि । देहि मे प्रतिवचनम् । आलोक्य सकृदपि मामनुचितम् । तात, तवैतदस्थानम् । उत्थायाङ्कोपगमनेन मे संपादय
तनयोचितं स्नेहम् । न चानाकर्णितपूर्वं बाह्येऽपि त्वया मद्रचनमद्य किमेवं विलपन्त्या अपि
न शृणोषि । जात, केन रोषितोऽसि । एषा तोपयामि वत्सं पादयोर्निपत्य । पुत्र चन्द्रापीड,

प्रणम तावत्प्रत्युद्गम्य त्वत्स्नेहादेवातिदूरमागतस्यापि पितुः पादौ । क सा गता ते गुरुभक्तिः ।
 क ते गुणाः । क स स्नेहः । क सा धर्मज्ञता । क तत्पितृपक्षपातित्वम् । क सा वन्धुप्रीतिः । क सा
 परिजनवत्सलता । कथमभाग्यैर्मै सर्वमेकपद एवोत्सृज्यैवमौदासीन्यमवलम्ब्यावस्थितोऽसि ।
 अथवा यथा ते सुखं तथा तिष्ठ । वयमुदासीनहृदयास्त्वयि' इति कृतार्तप्रलापा समुपसृत्य
 पुनः पुनर्गाढमालिङ्ग्याङ्गानि शिरः समाग्राय कपोलौ चुम्बित्वा चन्द्रापीडस्य चरणानुत्त-
 माङ्गे कृत्वोन्मुक्तकण्ठमरोदीत् । तथा रुदन्ती तु तामन्तरितनिजपीडस्तारापीडश्चन्द्रापीडम-
 परिष्वज्यैव सर्वप्रजापीडापहरणक्षमाभ्यां भुजाभ्यामवलम्ब्याब्रवीत्—'देवि, यैद्यथावयोः
 सुकृतैरपत्यतामुपगतस्तथापि देवतामूर्तिरेवायमशोचनीयः । तन्मुच्यतामयमिदानीं मनुष्य-
 लोकोचितः शोचितव्यवृत्तान्तः । अस्मिञ्छोके कृते न किञ्चिदपि भवति । केवलं गल-
 एव स्फुटति रटतो न हृदयम् । निरर्थकं प्रलपितमेव निर्याति र्ददनान्न जीवितम् । निरा-
 सङ्गं नयनजलमेव पतति न शरीरम् । अपि च वत्सस्यादर्शनमात्रमेवावयोः पीडाकरम् ।
 तच्चैवमालोक्यमाने मुखेऽस्य दूरापेतम् । अपरमस्यामवस्थायामावाभ्यामपि तावत्परमवष्टम्भं

एषा विलासवती पादयोश्चरणयोर्निपत्य निपतनं कृत्वा प्रणामं कृत्वा वत्सं पुत्रं तोषयामि संतोषयामि तुष्टिमु-
 त्पादयामि । हे पुत्र हे वत्स हे सुनो चन्द्रापीड, प्रत्युद्गम्य संमुखमागम्यभिमुखमागत्य तावदादौ त्वत्स्नेहा-
 त्तव प्रेम्णस्त्वप्रीतेरेवातिदूरमागतस्यातिदिविष्टमागतस्य पितुस्तारापीडस्य पादौ चरणौ प्रणम नमस्कुह । सा ते
 तव गुरुभक्तिः पितर्योराध्यत्वेन ज्ञानं श्रद्धा वा वासना वा क्व गता कुत्र याता । ते तव गुणा भवद्गुणाः शौ-
 र्यादयः क्व । स प्राक्तनः स्नेहः प्रेम क्व । सानिर्वचनीया वक्तुमशक्या धर्मज्ञता वृषवेत्ता धर्मज्ञावृता क्व । त-
 त्सर्वप्रसिद्धं पितृपक्षपातित्वं क्व जनकमताश्रयित्वं क्व । सा वन्धुप्रीतिः क्व खजनेषु स्नेहः क्व खजनेषु प्रेम क्व ।
 सा परिजने परिच्छदे वत्सलता हितकारिता क्व । ममाभाग्यैर्दुर्दैवैर्ममैकपद एव सर्वमुत्सृज्यैव त्यक्तवैव क-
 थमौदासीन्यं माध्यस्थ्यमवलम्ब्यालम्बनीकृत्यावस्थितोऽसि । अथवेति पक्षान्तरे । यथा ते तव सुखं तथा
 तेन प्रकारेण तिष्ठावस्थानं कुह । वयं तूदासीनमुदासतांगतं हृदयं चेतो येषां ते तथोक्तास्त्वयि विषये । इति कृत
 आर्तप्रलापो यया सैवंविधा विलासवती समुपसृत्य समीपे गत्वा पुनः पुनर्वारंवारमङ्गानि हस्तादीनि गाढं दृढमा-
 लिङ्ग्याश्लिष्य शिर उत्तमाङ्गं समाग्रायाग्राणं कृत्वा कपोलौ प्रसिद्धौ चुम्बित्वा चुम्बनं कृत्वा चन्द्रापीडस्य च-
 रणौ पादानुत्तमाङ्गे शिरसि कृत्वोन्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथारोदीद्भदनं चकार । तथाप्रकारेण रुदन्ती तु तामन्त-
 रिता व्यवहिता निजपीडा येन स एवंभूतस्तारापीडश्चन्द्रापीडमपरिष्वज्यैवानालिङ्ग्यैव सर्वप्रजायाः समग्रलो-
 कस्य सर्वप्रकृतेः सकलजनस्य पीडार्तिस्तस्या अपहरणे दूरीकरणे क्षमाभ्यां समर्थाभ्यां भुजाभ्यां बाहुभ्यामव-
 लम्ब्यालम्बनीकृत्याब्रवीदभ्यधादवोचत् । किं तदित्याह—**देवीति** । हे देवि, यदिति हेत्वर्थः । यथा येन प्र-
 कारेणावयोस्तारापीडविलासवल्लोः सुकृतैः पुण्यैरपत्यतां प्रसूतितामुपगतः प्राप्तः । 'सुकृती पुण्यवान्धन्यः' इति
 कोशः । तथाप्ययं देवतामूर्तिरेव देवस्वरूप एवाशोचनीयो न शोचनीयः शवं कर्तमयोग्यः । तत्तस्मादेतोऽपि-

कृत्वा मनोरमा शुक्नासश्च संधारणीयौ यथोर्लोकान्तरितो वैशम्पायनः । तिष्ठतां तावदे-
तावपि । यस्याः प्रभावात्पुनरनुभवनीयो वत्सस्य जीवितप्रतिलम्भाभ्युदयमहोत्सवः सैवेयं
गन्धर्वराजतनया वधूस्तेऽस्मदागमनशोकोर्मिसंक्रान्तिमूढा सनामग्रहणमुन्मुक्ताक्रन्दाभिः प्रि-
यसखीभिर्ग्राह्यमाणाद्यापि संज्ञां न प्रतिलभते । तदेनां तावदुत्थाप्याङ्के कृत्वा चेतनां लम्भय ।
ततो यथेच्छं रोदिष्यसि' इत्यभिहिता राज्ञा विलासवती 'क सा मे वत्सस्य जीवितनिबन्ध-
नवधूः' इत्यभिदधत्येव ससंभ्रममुपसृज्याप्रतिपन्नसंज्ञामेवाङ्केनादाय कादम्बरीं करेण मूर्च्छानि-
मीलनाहितद्विगुणतरनयनशोभं वदनमालोक्यानवरतनयनसलिलस्नानार्द्रमिन्दुशकलशीतलं
स्वकपोलं कपोलयोर्ललाटे ललाटे लोचनयोश्च लोचने निवेशयन्ती चन्द्रापीडस्पर्शशिशिरेण
च पाणिना हृदये स्पृशन्ती 'समाश्रसिहि मातः, त्वया विनाद्यैव प्रभृति केन संधारितं वत्सस्य
मे चन्द्रापीडस्य शरीरम् । मातः, त्वममृतमयीव जातासि येन वत्सस्य पुनर्वदनमालोकि-
तम्' इत्यवादीत् । कादम्बरी तु तेन चन्द्रापीडनामग्रहणेन तेन तैर्निर्विशेषवृत्तिना विलास-
वती शरीरस्पर्शेन लब्धसंज्ञापि लज्जावनम्रमुखी प्रतिपत्तिमूढा मदलेखयाङ्कावतार्य परवत्येव

वाभ्यामपि दम्पतीभ्यामपि परममुत्कृष्टमवष्टम्भं प्रतिबन्धं कृत्वा मनोरमा शुक्नासश्च संधारणीयौ । मृत्यो रक्षणी-
यावित्यर्थः । ययोर्द्वयोर्मध्ये लोकान्तरितो वर्तते वैशम्पायनः । तिष्ठतां वा तावदेतावपि मनोरमाशुक्नासावपि तिष्ठ-
तामित्यर्थः । यस्याः कादम्बर्याः प्रभावात्पुनर्वत्सस्य जीवितस्य प्रतिलम्भः प्रकर्षेण लाभस्तस्याभ्युदयस्तस्य मह-
उत्सवोऽनुभवनीयोऽनुभवविषयीकरणीयः सैवेयं गन्धर्वराजतनया ते तव वधूरस्माकमागमनेन यः शोकः शुक्त-
स्योर्मयस्तरङ्गाः कल्लोलास्तेषां संक्रान्तिः संक्रमणं तेन मूढा अज्ञा सनामग्रहणं नामग्रहणपूर्वं यथा स्यात्तथोन्मुक्त-
आकन्दो यामिरेवंविधाभिः प्रियसखीभिर्ग्राह्यमाणा प्रियमाणा अद्यापि सांप्रतमपि संज्ञां चेतनां न प्रतिलभते ।
तत्तस्माद्वेतोस्तावदादावेनामुत्थाप्याङ्क उतसङ्गे कृत्वा चेतनां संज्ञां लम्भय प्रापय । ततो यथेच्छं यथा स्यात्तथा
रोदिष्यसि सदनं करिष्यसि । इति राज्ञाभिहिता कथिता विलासवती मे मम वत्सस्य जीवितनिबन्धनं कारणं वधूः
केत्यभिदधत्येवेति कथयन्त्येव ससंभ्रमं संभ्रमेण सहितं ससंभ्रमं सादरं समर्थं वोपसृत्य समीपे निकटे गत्वा-
प्रतिपन्नसंज्ञामेवाप्राप्तचेतनामेवाङ्केनोत्सङ्गेनादाय कादम्बरीं मूर्च्छानिमीलनेनाहिता स्थापिता द्विगुणतरनयन-
शोभा यस्मिन्नेतादृशं वदनं मुखमालोक्य निभाल्यानवरतं निरन्तरं नयनसलिलेन लोचनजलेन स्नानमाग्रावस्ते-
नार्द्रमुग्रमत एवेन्दुशकलवच्चन्द्रखण्डवच्छीतलं शिशिरं स्वकपोलं कपोलयोर्ललाटे ललाटे लोचनयोश्च लोचने नि-
वेशयन्ती स्थापयन्ती । 'असिधस्तु (?) चिबुकं स्याद्गुलः स्रक्कणः परः । गल्लात्परः कपोलश्च परो गण्डः कपोलतः' इति
हेमकोशः । चन्द्रापीडस्पर्शशिशिरेण शीतलेन च पाणिना करेण हृदये वक्षसि स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । हे मातः,
यथा पुत्रे तात इति प्रयोगस्तथा पुत्रीसमायां सुतातुल्यायां सुबायामपि मातृशब्दप्रयोगः । त्वं समाश्रसिह्याश्रा-
सनां कुरु । यतस्त्वया भवत्या विनायप्रभृत्येतद्दिनादारभ्य मे मम वत्सस्य मे मम सुतस्य चन्द्रापीडस्य
शरीरं केन संधारितं धृतम् । हे मातः, त्वममृतमयीव पीयूषनिर्मितेव संजाता । येन कारणेन वत्सस्य वदनं

यथाक्रममकार्यत वन्दनां गुरूणाम् । 'आयुष्मति, दीर्घकालमविधवा भव' इति कृताशी
 च शनैरुत्थाप्यातिनिकटे विलासवत्याः पृष्ठतः समुपवेश्याधार्यत । अथ प्रत्यापन्नचेत
 चित्ररथतनयायां चन्द्रापीडमेवोज्जीवितं मन्यमानो राजा चिरमिवास्य गाढमङ्गमालिङ्ग
 म्बन्धश्च पश्यन् स्पृशन् स्थित्वा मदलेखामाहूयाहूयादिदेश—'दर्शनसुखमात्रकमस्माकं वि
 मानम्, तच्चास्माभिरासादितम् । तद्यादृशेनैवोपचारेणैतावतो दिवसानुपचरितवती क
 स्य शरीरं स एवोपचारो नास्मिदनुरोधालज्जया वा मनागपि परिहरणीयः । वयं निष्प्रय
 द्रष्टार एव केवलम् । किमस्माभिरिह स्थितैर्गतैर्वा । यस्याः करस्पर्शेनाप्यायितमेतद्दिविनामि
 वधूः पार्श्वेऽस्य तिष्ठतु' इत्यादिश्य निर्जगाम । निर्गत्य चोपकल्पितं निजावासमगतैव त
 वामोचितेऽन्यतमस्मिन्नासन्न एवाश्रमस्य शुचिशिलातलसनाथे तरुलतामण्डपे समुपविश
 विंशेषदुःखं सकलमेव राजचक्रमाहूयाहूय सबहुमानमवादीत्—'न भवद्विरवगन्तव्यं
 शोकावेगादेवैतदहमङ्गीकरोमि' इति । पूर्वचिन्तित एवायमर्थो यथा वधूसमेतस्य चन्द्रा
 वदनमालोक्य संक्रामितनिजभरेण मया कचिदाश्रमपदे गत्वा पश्चिमं वयः क्षपितव्यमि

तेन गुरूणां चन्द्रापीडमातृपितृणां यथाक्रममनुक्रमेण वन्दनामकार्यत व्यधाप्यत । 'उत्सङ्गचिह्न
 इत्यमरः । हे आयुष्मति हे चिरजीविते, दीर्घकालमविधवा वैधव्यरहिता भवेति कृत आशीर्वाद
 प्रदानं यस्याः सा तथा कृताशीर्वादा च शनैरुत्थाप्यातिनिकटेऽतिसमीपे विलासवत्याः पृष्ठतः पश्चाद्भ्रू
 वेद्य सखीजनैरधार्यत । अथेति । तदनन्तरं प्रत्यापन्नचेतनायां प्राप्तचेतन्यायां तु चित्ररथतनयाय
 म्वर्या चन्द्रापीडमुज्जीवितमेव मन्यमानो जानानः । तस्या उज्जीवनादिति भावः । राजा तारापीड
 चिरकालमिवास्य चन्द्रापीडस्य गाढं दृढमङ्गमालिङ्ग्य परिष्वज्य चुम्बन्धुम्बनं कुर्वन्पश्यन्बिलोकयन्स्पृ
 कुर्वन् स्थित्वा च कियत्कालं कतिपयकालं मदलेखामाहूयाहूयाह्वानं कृत्वादिदेशादिष्टवान् । दर्शनसुख
 केवलमवलोकनसुखमस्माकं विधायमानं क्रियमाणं तच्चास्माभिरासादितं प्राप्तम् । तदिति हेत्यर्थः ।
 उपोपचारेण प्रतिक्रियैतावतो दिवसान्वधूः क्षुषा वत्सस्य शरीरमुपचरितवत्युपचारं कृतवती स ए
 रोऽस्मदनुरोधादस्मत्प्रतिबन्धालज्जया त्रपया वा मनागपीषदपि न परिहरणीयो न परिहार्यः । वयं
 जना निरर्थकाः केवलं द्रष्टार एव विलोकयितार एव । अस्माभिरिह स्थले स्थितैरवस्थितैर्गतैर्वा किम्
 भवत्याः करस्पर्शेनैतद्विनाशयविनश्वरमाप्यायितं शीतलीभूतं सैव वधूः स्नुषास्य चन्द्रापीडस्य पार्श्वे
 वस्थानं करोतु । इत्यादिश्यानां दत्त्वा निर्जगाम निर्ययौ । निर्गत्य च निर्गमनं कृत्वा चोपकल्पितं विहितं
 वासं स्वकीयसौधमगतैव तत्र गमनमविधायैव तपस्विवासोचिते मुनिजननिवासयोग्य आश्रमस्य मह
 आसन्न एव समीपवर्तिनि शुचिभिः पवित्रैः शिलातलैः सनाथे सहितेऽन्यतमस्मिन्तरुलतामण्डपे तरु
 एव वल्ली एव मण्डपाकारेण मण्डपसदृशाकारेण व्यवस्थितास्तरवश्च लताश्च छत्राकारेण स्थिता

स चायं मे भगवता कृतान्तेन पुराकृतैः कर्मभिर्वा विरूपैरेवं समुपनमितः । किमपरं क्रियते । अनतिक्रमणीया नियतिः । अप्रापणीयं नानुभूतमात्मचेष्टाकृतं वत्सस्य सुखम् । प्रजापरिपालनफलं तु पुनर्भवद्भुजेष्वेवमक्षतेष्वविरहितमस्त्येव । अन्यथापि हि चेष्टमानेष्वस्मासु सर्वमेतेष्वेवावस्थितम् । तदिच्छामि चिरकाङ्क्षितं मनोरथं पूरयितुम् । धन्याश्च जरापीतसारतनवस्तनयेष्वात्मभरमासज्य लघुशरीराः परलोकगमनं साधयन्ति । यच्च बलाद्बले पादमाधाय यदा तदानिच्छतोऽप्याच्छिद्यत एव कृतान्तेन । तद्यदि पात्रे कचिदपि स्थापयित्वा निजपदं जरापरिभुक्तायुःशेषेण निष्प्रयोजनस्थितिना सर्वसुखवाह्येन मांसपिण्डेन परलोकसुखान्युपार्ज्यन्ते लाभ एवायम् । तदस्य वस्तुनः कृते भवन्तो मया प्रार्थिताः' इत्युक्त्वा संनिहिताभ्यपि परित्यज्योचितानि सर्वसुखान्यनुचितान्यङ्गीकृत्य वन्यानि । तथा हि । हर्म्यबुद्धिं वृक्षमूलेषु, अन्तःपुरस्त्रीप्रीतिं लतासु, संस्तुतजनस्नेहं हरिणेषु, निवसनरुचिं चीरवल्कलेषु, कुन्तरचनाभियोगं जटासु, आहारहार्दं कन्दमूलफलेषु, शस्त्रधारणव्यसनमक्षसूत्रेषु, प्रजापरिपालनशक्तिं समित्कुशकुसुमेषु, नर्मापां धर्मसंकथासु, समररसमुपशमे, जयेच्छां

लोकपालत्वाद्भगवता ज्ञानवता पूज्येन पुराकृतैः पूर्वभवाचीर्णैर्विरूपैरशुभैः कर्मभिर्वैवं पूर्वाक्तप्रकारेण समुपनमितोऽधरीकृतः । अपरं द्वितीयं किं क्रियते, यतोऽनतिक्रमणीयानुलङ्घनीया नियतिर्वद्वनिर्मितिरदृष्टं वा । आत्मचेष्टात्मप्रत्यक्षेन कृतं वत्सस्य चन्द्रपीडस्य सुखमप्रापणीयं प्राप्तुमयोग्यं नानुभूतं नानुभवविषयीकृतम् । प्रजापरिपालनसुखफलं तु पुनरक्षतेष्वखण्डितेषु भवद्भुजेष्वेव सत्स्वविरहितं न वियोगमापन्नमस्त्येव । अन्यथापि ह्यस्मासु चेष्टमानेषु क्रियमाणेषु सर्वमेतेष्वेव भवद्भुजेष्वेवावस्थितं स्थितिमापन्नम् । तदिति हेतुर्थे । इच्छामि चिरकाङ्क्षितं चिरवाञ्छितं मनोरथं पूरयितुं परिपूर्णकर्तुम् । धन्याश्च कृतकृत्याश्च जरया विह्वसया पीतमगृहीतं सारं बलं यासामेवंभूतास्तनवो येषां ते तथा तनयेषु पुत्रेष्व्वात्मभरमासज्य न्यस्य अतएव लघुशरीराः परलोकगमनं भवान्तरगतिं साधयन्ति निष्पादयन्ति । यच्च बलाद्बलाद्बले निगरणे पादं चरणमाधाय स्थापयित्वा दत्त्वा यदा तदा यस्मिंस्तस्मिन्कालेऽनिच्छतोऽप्यनभिलषितोऽपि कृतान्तेन यमेनाच्छिद्यत एवाकृत्यत एव । ततो यदि पात्रे आसे कचिदपि निजपदं स्वस्थानमात्मभारं स्थापयित्वा स्थापनां कृत्वा जरया परिभुक्त आयुषः शेषो यस्य स तेन निष्प्रयोजना निरर्थका स्थितिरवस्थानं यस्य स तेन सर्वसुखात्ममग्नसौख्याद्वाह्येन बहिर्भूतेन मांसपिण्डेन पललसंघातेन परलोकसुखानि पारभविकसौख्यान्युपार्ज्यन्त उपार्जनाविषयीक्रियन्ते । अयमेव लाभः फलप्राप्तिः । पुरुषार्थ इति यावत् । तत्सत्सात्कारणादस्य वस्तुनः कृते भवन्तो मया प्रार्थिता अभ्यर्थिताः । इत्युक्तवैलम्बिधाय संनिहिताभ्यपि समीपवर्तीन्यप्यनुचितानि योग्यानि सर्वसुखानि परित्यज्य विहाय त्यक्त्वानुचितान्ययोग्यानि नोचितान्ययोनिजन्यानि वनसंवन्धीनि सुखान्यङ्गीकृत्य स्वीकृत्य च । तदेव दर्शयति—तथादीति । तस्य गतो हर्म्यबुद्धिं गृहस्थिं वृक्षमूलेषु पादपत्रेषु, अन्तःपुरस्त्रीप्रीतिसवरोधवी-

परत्र, कोशस्पृहां तपसि, आज्ञां मौने, सर्वोपभोगरागं च वैराग्ये, तनयस्नेहं तरुषु, संक्रम्य यास्तपस्विजनोचिताः क्रियाः कुर्वन्गन्धर्वलोकोचितानहरहृरुपचारान्कादम्बर्या कथमपि समुत्सृष्टलज्जया महाश्वेतया च क्रियमाणाननिच्छन्नविच्छेदात्सायं प्रातश्चानुभूतचन्द्रापीडदर्शनसुखो दुःखान्यगणयन्नरपतिः सपरिवारः समं देव्या शुकनासेन च तत्रैवातिष्ठत् ।

इत्येवं च कथयित्वा भगवाञ्जाबालिर्जराभिभवविच्छायां स्मितं कृत्वा हारीतप्रमुखान्सर्वानेव तापसाञ्छ्रावकानवादीत्—‘दृष्टमायुष्मद्भिरिदमन्तःकरणापहारिणः कथारसस्याक्षेपसामर्थ्यम् । यत्कथयितुं प्रवृत्तोऽस्मि तत्परिखज्यैव कथारसात्कथयन्नतिदूरमतिक्रान्तोऽस्मि । तद्यः स कामोपहतचेताः स्वयंकृतादेवाविनयाद्विद्यलोकतः परिभ्रश्यन्मर्त्यलोके वैशम्पायननामा शुकनाससूनुरभवत् । स एवैष पुनः स्वयंकृतेनाविनयेन कोपितस्य पितुराक्रोशान्महाश्वेताकृताञ्च सत्याधिष्ठानादस्यां शुकजातौ पतितः’ इत्येवं वदत्येव भगवति जाबालौ बाल्येऽपि मे सुप्रबुद्धस्येव पूर्वजन्मान्तरोपात्ताः समस्ता एव विद्या जिह्वाग्रेऽभवन् । सकलासु च कलासु कौशिलमुपजातम् । उपदेशाय मनुजस्येव चैवं विस्पष्टवर्णाभिधाना भारती च संवृता । विज्ञानं च सर्ववस्तुविषयं स्मरणं च संवृत्तम् । किं बहुना । मनुष्यशरीरादृते सर्व-

वाञ्छां तपसि व्रते, आज्ञामनुशासनं मौनेऽभाषणे, सर्वैः समग्रः सकलो य उपभोगोऽङ्गनादिकस्तत्र रागं च वैराग्ये विरक्ततायाम्, तनयस्नेहं पुत्रप्रेमं सूनुस्नेहं तरुषु वृक्षेषु, संक्रम्य संक्रमणं कृत्वा यास्तपस्विजनोचितास्तपस्विजनयोग्याः क्रिया अनुष्ठानविशेषाः कुर्वन्निबद्धगन्धर्वलोकोचितान्योग्यानहरहः प्रतिदिनं कथं कथमपि महता कष्टेन समुत्सृष्टलज्जया त्यक्तप्रपया विगतलज्जया कादम्बर्या महाश्वेतया च क्रियमाणान्विधीयमानानुपचारान्भक्तिप्रकाराननिच्छन्नवाञ्छन्नभिलषन्नविच्छेदादव्यवधानात्सायं प्रातश्चानुभूतचन्द्रापीडदर्शनसुखं येनैवंभूतो नरपतिस्तारापीडो दुःखान्यगणयन्नजानन्सपरिवारः सपरिजनः सपरिस्कन्दः समं देव्या विलासवत्या शुकनासेन मन्त्रिणा च तत्र तस्मिन्सले स्थानेऽतिष्ठत् ।

इत्येवं च कथयित्वाख्याय भगवाञ्जाबालिर्जराया अभिभवेन विसृष्टापराभवेन विच्छायां वैलक्ष्यं स्मितं हास्यं कृत्वा सर्वानेव तापसाञ्छ्रावकानहारीतकप्रमुखानवादीदव्रवीत् । आयुष्मद्भिरिदमन्तःकरणं मनोऽपहरतीत्येवंशीलः स तथा तस्य कथायाः प्रबन्धस्य रसस्तस्याक्षेप आकर्षस्तस्य सामर्थ्यं बलं दृष्टम् । यदिति हेतुर्थं । कथयितुं वक्तुं प्रवृत्तो वक्तुमुद्युक्तोऽस्मि । तत्परिखज्यैव विहायैव कथारसात्कथयन्नुवन्नतिदूरमतिक्रान्तोऽतिवाहितोऽस्मि । तत्सात्कारणायः कामेन कंदर्पेणोपहतं पीडितं चेतो यस्य सः स्वयंकृतादेव सौवाचीर्णादेवाविनयात्प्रातिकूल्याद्विद्यलोकतः सुरसन्नतः परिभ्रश्यन्निपतन्मर्त्यलोके मनुष्यलोके वैशम्पायननामा शुकनाससूनुरभवत् । स एवैष वैशम्पायनः स्वयंकृतेनात्मना विहितेनाविनयेन कोपितस्य रोषितस्य पितुर्जनकस्याक्रोशादाक्षेपात्कठिनवचनान्महाश्वेता गन्धर्वपुत्री तथा कृताद्विहिताञ्च सत्यं सूतमेवाधिष्ठान-

मन्यत्तत्क्षणमेव मे^१ वैशम्पायनस्य स एव चन्द्रापीडस्योपरि स्नेहः, सैव कामपरवशता, स एव महाश्वेतायामनुरागः, सैव तदवाप्तिं प्रत्युत्सुकतेत्युपगतं सकलमेव । केवलमसंजातपक्ष-
तया मे तस्मिन्समये पूर्वजन्मोपात्ता शरीरचेष्टा नासीत् । तथा चाविर्भूतसकलान्यजन्मवृ-
त्तान्तः समुत्सुकान्तरात्मा किं मातापित्रोः, किं तातस्य तारापीडस्य, किमम्बाया विलास-
वत्याः, किं वयस्यस्य चन्द्रापीडस्य, उत प्रथमसुहृदः कपिञ्जलस्य, आहोस्विन्महाश्वेताया इति
नाज्ञासिपमेवं कैस्य कस्य कथं वा स्मृतवानस्मीति । तथा चोत्सुकान्तरात्मा महीतलनिवेशित-
शिराश्चिरमिव स्थित्वा भगवन्तं जाबालिं निजाविनयश्रवणलज्जया विलीयमान इव विशन्निव
पातालतलं कथमपि शनैः शनैर्व्यज्ञपयम्—‘भगवन्, त्वत्प्रसादाविर्भूतज्ञानोऽस्मि संवृत्तः ।
स्मृताः खलु मया सर्व एव पूर्वबान्धवाः । मूढतायां च यथैव तेषां स्मरणं नासीत्तथैव विरह-
पीडापि । अधुना पुनस्तान्स्मृत्वा स्फुटतीव मे हृदयम् । न च तान्स्मृत्वापि तथा यथा च-
न्द्रापीडं यस्य मदुपरतिश्रवणमौत्रकात्स्फुटितं हृदयम् । तत्तस्यापि जन्माख्यानेन प्रसादं
करोतु भगवान् । येनायं तिर्यग्योनिवासोऽपि मे तेन सहैकत्र वसतो न पीडाकरः सं-
जायते’ इति ।

एवं च विज्ञापितो मया सासूयमिव मामवलोक्य भगवाञ्जाबालिः सस्नेहकोपगर्भं प्रत्य-

क्त्वान्यदपरं सर्वमेव तत्क्षणमेव तत्समयमेव वैशम्पायनस्योपनतं स एव चन्द्रापीडस्योपरि स्नेहश्चन्द्रापीडस्यो-
परि प्रेम सैव पूर्वानुभूतैव कामपरवशता मदनयत्तता कंदर्पपरवशता, स एव पूर्वप्रतिपादित एव प्रथम-
प्रतिपादित एव महाश्वेतायामनुरागोऽनुरतिरनु पश्चात्प्रेम, सैव तस्या महाश्वेताया अवाप्तिं प्राप्तिं प्रत्युत्सु-
कतात्सुक्यमिति सकलमेव समग्रमेवोपगतं प्राप्तम् । असंजातपक्षतया प्रादुर्भूतवाजतया मे मम तस्मिन्समये
पूर्वजन्मोपात्ता शरीरचेष्टा चलनादिका नासीन्नाभवत् । तथा चाविर्भूतः प्रकटीभूतः प्रादुर्भूतः सकलः स-
मस्तोऽन्यजन्मवृत्तान्तो भवान्तरोदन्तो यस्यैवंभूतः समुत्सुकान्तरात्मात्कण्ठितान्तरात्मा किं शुक्रनास-
मनोरमयोर्मातापित्रोः, किं तातस्य तारापीडस्य, किमम्बाया विलासवत्याः, किं वयस्यस्य मित्रस्य चन्द्रा-
पीडस्य उत प्रथमसुहृद आद्यमित्रस्य कपिञ्जलस्य, आहोस्विन्महाश्वेताया इत्येवं कस्य कस्यैतन्मध्यव-
र्तिनः कथं वा केन प्रकारेण वा स्मृतवानस्मि स्मरणं कृतवानस्मीति नाज्ञासिपं नावबोधिमम् । तथा चो-
त्सुकान्तरात्मा महीतले पृथ्वीतले निवेशितं शिरो येन स चिरमिव बहुकालमिव स्थित्वास्थाय भगवन्तं
जाबालिं निजस्य स्वस्याविनयस्य श्रवणमाकर्णनं तस्माद्या लज्जा त्रपा तथा विलीयमान इव तामापाद्यमा-
नमिव पातालतलं रसातलं विशन्निव प्रवेशं कुर्वन्निव कथं कथमपि महता कष्टेन शनैः शनैर्व्यज्ञपयं विज्ञा-
प्तिमकार्षम् । हे भगवन्, त्वत्प्रसादात्त्वदनुग्रहादाविर्भूतं प्रकटीभूतं ज्ञानं यस्यैवंभूतोऽहं संवृत्तो निष्पन्नो-
ऽस्मि । खलु निश्चयेन मया सर्व एव पूर्वबान्धवाः स्मृताः प्रथमस्वजनाः स्मृताः स्मरणविषयीकृताः । मूढ-
तायां मूर्खतायामज्ञानतायां च यथैव तेषां स्मरणं नासीत्तथैव विरहपीडापि वियोगवाधापि नासीत् । अधुना

वादीत्—‘दुरात्मन्, यथैतावतीं दशामुपनीतोऽसि कथं तामेव तरलहृदयतामनुवध्नासि । अद्यापि पैक्षावपि नोद्विद्येते । तत्संचरणक्षमस्तु तावद्भव । ततो मां प्रक्षयसि’ इत्येवमुक्ते भगवता समुपजातकुतूहलो हारीतः पप्रच्छ—‘तात, महानयं विस्मयो मे । कथय कथमस्य मुनिजातौ वर्तमानस्य तादृशी कामपरता जाता । यया जीवितमपि न संधारयितुं पारितम् । कथं च दिव्यलोकसंभूतस्य तथा स्वल्पमायुः संवृत्तम्’ । इत्येवं च पृष्ठः सूनुना भगवाञ्जावालिरमलाभिः पापमलमिव प्रक्षालयन्दशनदीधितिसलिलधाराभिः प्रत्यवादीत्—‘स्पष्टमेवात्र कारणम् । वत्स, अयं हि कामरागमोहमयादल्पसारात्स्त्रीवीर्यादेव केवलादुत्पन्नः । श्रुतौ च पठ्यते एतद्यादृशाद्वै जायते तादृगेव भवतीति । लोकेऽपि च प्रायः कारणगुणभाज्येव कार्याणि दृश्यन्ते । तथा चैतदायुर्वेदेऽपि श्रूयते । यः किलाल्पसारात्स्त्रीवीर्यादेव केवलाज्जन्तुर्भवति स खल्वभावात्सारभूतस्य स्थैर्यहेतोः पुरुषवीर्यस्य यथासारं गर्भे वा विलयमापद्यते मृतो वा जायते जातो वा न दीर्घकालं जीवतीति । तदयमुत्पन्न एवेदृशो येनास्य तादृशी कामपरता जाता । मरणं च मदनवेगसंज्वरासहिष्णोस्तथोपैततम् । अधुनापि तादृश एवाल्पायुरयम् । शापावसानानन्तरकालं यदस्याक्षयेणायुषा योगो भविष्यति’ इति ।

यथैतावतीं दशामवस्थां त्वमुपनीतः प्रापितोऽसि कथं तामेव तरलहृदयतां चञ्चलचित्ततामनुवध्नासि करोषि । अद्यापि पैक्षावपि वाजावपि नोद्विद्येते नोद्विच्छतः । तत्तस्मात्कारणात्संचारणक्षमस्तु गमनसमर्थस्तु तावद्भव । ततस्तदनन्तरं मां प्रक्षयसि प्रधमिष्यसि । इत्येवं भगवतोक्ते कथिते समुपजातं कुतूहलमाश्चर्यं यस्यैवंभूतो हारीतः पप्रच्छ प्रथमकार्षात् । हे तात हे पितः, महानयं मे मम विस्मयो वर्तते । अस्य पुण्डरीकस्य मुनिजातौ वर्तमानस्य तादृशी कामपरता जाता कंदर्पपरवशता जाता । तत्कथय कथम् । यया कामपरतया जीवितमपि संधारयितुं धर्तुं न पारितं न शक्तम् । कथं च दिव्यलोके संभूतस्य तथा स्वल्पमायुः श्लोकमायुः संवृत्तम् । इत्येवं पृष्ठश्च सूनुना भगवाञ्जावालिरमलाभिर्निर्मलाभिर्दशनदीधितिसलिलधाराभि रदनकान्तिधाराभिः पापमलमिव प्रक्षालयन्नुज्ज्वलीकुर्वन्प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । किं तदित्याह—
स्पष्टमिति । अत्र कारणं निदानं स्पष्टमेव प्रकटमेव । हे वत्स हे पुत्र, अयं हि पुण्डरीकः कामरागो रताभिलापो मोहो मौढ्यं ताभ्यां निष्पन्नस्तन्मयस्तस्मादल्पसारादल्पबलात्स्त्रीवीर्यादेव केवलात्पुरुषवीर्यासंभिन्नादुत्पन्नः प्रादुर्भूतः प्रकटीभूतः तत्पूर्वखण्डे व्याख्यातमेव नेहोच्यते । इत्येतच्छ्रुतौ च वेदे च पठ्यते भण्यते । तदेवाह—
यादृशादिति । यादृशाद्विनिश्चयो जायते उत्पद्यते तादृगेव तादृश एव भवत्युत्पद्यते । लोकेऽपि च प्रायो बाहुल्येन न सर्वत्र कारणं समवायिकारणमिह गृह्यते न निमित्तकारणं व्यभिचारात्तस्य गुणाः शुक्लादयस्तान्भजन्तीत्येवंशीलानि कार्याणि जन्यानि दृश्यन्तेऽवलोक्यन्ते । तथा चैतदायुर्वेदेऽपि वैद्यकशास्त्रेऽपि श्रूयत आकर्ण्यते । किलेयाप्तवचने । योऽल्पसारात्स्त्रीवीर्यादेव केवलाज्जन्तुः प्राणी संभवत्युत्पद्यते । स खल्विति

एतच्छ्रुत्वा पुनरवनितलनिवेशितशिराः प्रणम्य भगवन्तं व्यज्ञापयम्—‘भगवन्, अहम-
पुण्यवानस्यां तिर्यग्योनौ वर्तमानः स्वयं सर्वस्यैवाक्षमः । वागपि मे भगवतः प्रसादात्संप्रत्ये-
वानने संभूता । भूतपूर्वं च ज्ञानमन्तरात्मनि । शरीरं पुनरायुःसंवर्धककर्मयोग्यं भगवतः
प्रसादादेन्यस्मिञ्जन्मनि यदि भवेत्, तत्केनै प्रकारेणाक्षयं तन्मे महाकर्मसाध्यमायुर्भविष्य-
तीत्येतदाज्ञापयतु भगवान्’ इत्येवं विज्ञापितस्तु मया दिक्षु विक्षिप्य चक्षुर्भगवानाज्ञापितवान्
‘एतदपि यथा तथा ज्ञास्यस्येव । तावदियं कथास्ताम् । रसाक्षेपादचेतितैवास्माभिः प्रभात-
प्राया रजनी । प्रभाविहृदनुन्मृष्टरजतकुम्भाभमिदमपरास्तावलम्बि वर्तते रजनिकरबिम्बम् ।
यथायथोद्गमविस्तारिणी जरत्तामरसपत्नारुणा पाण्डुच्छविरुलसति सीमन्तयन्ती तमःकेशसं-
घातमिव पूर्वस्याः ककुभोऽरुणाग्रकरालोकततिः । इमाः सशेषतिमिरतयाम्बराकर्ण्डकलुषं
भास्वत्प्रभालोकमारब्धाः क्रमेण यथासूक्ष्मं तारकाः प्रवेष्टुम् । एष पम्पासरःशायिनां प्रबो-
धांशंसी समुच्चरति कोलाहलः श्रोत्रहारी विहंगमानाम् । एते च निशीथिनीपरिमलशीतलाश्च-

एतच्छ्रुत्वा पुनरवनितलनिवेशितशिराः भगवन्तं प्रणम्य व्यज्ञापयं विज्ञप्तिं कृतवान्विज्ञप्तिं चकार अहम् । किं
तदित्याह—भगवन्निति । हे भगवन्, अहं लपुण्यवान् । अस्यां तिर्यग्योनौ वर्तमानः स्वयमात्मना सर्वस्यैव
कार्यस्याक्षमोऽसमर्थः । वागपि वाचापि मे मम भगवत्प्रसादात्संप्रत्येव सांप्रतमेवानने संभूता जाता । पूर्वं भूतं
भूतपूर्वं कचिदमान्यं तस्य परलमिति पूर्वशब्दस्य परप्रयोगः । एतादृशं ज्ञानमन्तरात्मनि संभूतम् । शरीरं पुनरा-
युषः संवर्धकानि यानि कर्माणि कृत्यानि तेषु योग्यं समर्थं भगवतः प्रसादान्माहात्म्यादान्यस्मिञ्जन्मनि यदि भवे-
त्स्यात्तत्तत्सात्कारणान्मे मम महाकर्मभिः साध्यं महाकर्माणि साध्यानि यस्मिन्निति वा आयुर्जावितं केन प्रकारे-
णाक्षयं भविष्यतीत्येतदाज्ञापयतु कथयतु भगवान् । इत्येवं मया विज्ञापितो विज्ञप्तिविषयीकृतः । तु पुनरर्थः । दिक्षु
चक्षुर्विक्षिप्य प्रेर्य भगवानाज्ञापितवान् । किं तदित्याह—एतदिति । एतदपि लघुक्तमपि यथा वर्तते तथा
त्वं ज्ञास्यस्येवापे ज्ञातं भविष्यत्येव । इयं कथा तावदास्तां तिष्ठतु । रसाक्षेपाद्रसाकर्षादस्माभिः प्रभातप्राया
रजनी निशा चेतितैवाज्ञातैव । प्रभाविहृदाह्व्युतेर्विरहात्कान्तेरभावादनुन्मृष्टोऽसंमार्जितो न स्फोटितो यो रज-
तकुम्भो रौप्यघटस्तद्वदाभा श्रीर्यस्य तत्तथा । ‘आभा राढा विभूषा श्रीः’ इति हैमः । इदमपरास्तावलम्बि
पश्चिमान्तावलम्बि पश्चिमाशावलम्बि रजनिकरविम्बं निशाकरप्रतिबिम्बं शशाङ्कमण्डलं वर्तते । यथायथमिति ।
यथा च यथा च यथायथम् । ‘निलवीप्सयोः’ इति द्विलम् । यथाप्रकारमुद्गमेनोदयेन विस्तारिणी विस्तरण-
शीला जरत्पक्वं परिपक्वं यत्तामरसं पद्मम् । रक्तकमलमित्यर्थः । तस्य पत्राणि दलानि दर्भाणि तद्वदरुणा रक्ता आ
ईषत्पाण्डुच्छविः । ‘रक्तोत्पलं तामरसम्’ इति हैमः । पूर्वस्याः ककुभुं ऐन्द्रा दिशस्तमोलक्षणं केशसंघातम-
लकसमूहं सीमन्तयन्तीमिव सीमन्तं कुर्वन्तीमिवोलसत्युल्लासं प्राप्नोति । अरुणस्य रविसारथिनोऽप्रकरणामा-
लोकः प्रकाशस्तस्य ततिः पङ्क्तिः । श्रेणिरित्यर्थः । ‘राजिलेखा ततिर्विधिः’ इति हैमे । इमाः प्रत्यक्षदृश्याः सह
शेषेण वर्तते तत्सशेषम् । स्वल्पमित्यर्थः । एतादृशं यत्तिमिरं ध्वान्तं तस्य भावस्तत्ता तयाम्बरे व्योम्याका-

लितवनकुसुमपरिमलप्राहिणो वातुं प्रवृत्ताः प्रभातपिशुना वायवः । प्रत्यासन्नाम्रिविहारवेला^१
इत्यभिदधान एव गोष्ठीं भङ्गोदतिष्ठत् ।

अथोत्थिते भगवति जावालौ वीतरागापि निष्कौतुकापि मोक्षमार्गावस्थानापि समस्तैव
सा तपस्विपरिपत्कधारसाद्विस्मृतगुरुचितप्रतिपत्तिः शृण्वतीवोत्कण्ठिततया विस्मयोत्फुल्ल-
मुखी युगपदागलितशोकानन्दजन्मनयनसलिला हाकष्टशब्दानुबन्धिनी स्तम्भितेव चिरमिव
स्थित्वा यथास्थानं जगाम । हारीतस्तु मां संनिहितेऽपि मुनिकुमारकजने निजकरेणैवोत्क्षि-
प्यात्मपर्णशालां नीत्वा शनैः स्वशयनीयैकदेशे स्थापयित्वा प्राभातिकक्रियाकरणाय निर्ययौ ।
निर्गते च तस्मिन्नेन सर्वकार्याक्षमेण तिर्यग्जातिपतनेन देहेन पीडितान्तरात्मा चिन्तां प्रा-
विशम् । अत्र तावदनेकभवसुकृतसहस्राधिगम्यं मानुष्यमेव दुर्लभम् । तत्राप्यपरं सकलजा-
तिविशिष्टं ब्राह्मण्यम् । ततोऽपि विशिष्टतरमासन्नामृतपदं मुनित्वम् । तस्यापि विशेषान्तरं

प्रसरति विस्तरयति। एते च प्रत्यक्षगम्या निशीथिन्यां त्रियामिन्यां परिगतो मलो यस्मात्स परिमलोऽङ्गरागस्तेन
शीतलाः क्षिशिराः। माघकाव्य उक्तमस्ति—“नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम्” इत्यत्र परिमलशब्देनाङ्गराग
एव विवक्षितः । अन्यथा गन्धशब्दस्य वैयर्थ्यं स्यात् । चलितानि कम्पितानि यानि वनानि तेषां कुसुमानां प-
रिमलो गन्धस्तं गृह्णन्तीत्येवंशीलास्ते तथा प्रभातस्य प्रत्यूषस्य पिशुनाः सूचका एवंविधा वायवः पवनाः समीरणा
वातुं यातुं प्रवृत्ताः प्रवर्तितवन्तः ‘व्युष्टं विभातं प्रत्यूषम्’ इति हैमः । प्रत्यासन्ना समीपवर्तिनी निकटस्थाधिनी ।
पदं कदेशे पदसमुदायोपचारात् अमिश्रशब्देनाभिहोत्रे तत्र विहारो विहरणम् । गमनमिति यावत् । तस्य वेलाव-
सरः समयः प्रस्तावः । ‘वेला वारामवसरे’ इति कोशः । इत्यभिदधान एवेतिश्रुवाण एव गोष्ठीं श्रवणार्थमिलित-
जनसमूहात्मिकां भङ्क्त्वा दूरीकृतोदतिष्ठदुत्थितो बभूव । ‘समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः’ इत्यमरः ।

अथोत्थिते भगवति जावालौ वीतरागापि नीरागापि निष्कौतुकापि विगतकुतूहलापि गताश्चर्यापि मोक्षमार्गे
निर्वाणमार्गं स्वस्थानभवस्थितिर्था एवंविधाप्येतादृशापि समस्तैव सर्वाणि तपस्विपरिषन्मुनिजनसभा कथाया
वार्ताया रसाद्विस्मृता विस्मरणं प्राप्ता । गुरावुचिता योग्या प्रतिपत्तिः सेवा यस्याः सा तथा । शृण्वतीवाकर्ण-
यन्तीवोत्कण्ठिततया रणरणकतया विस्मयेनाश्चर्येणोत्फुल्लं विकसितं मुखं यस्याः सा तथा । युगपदेकवारमा-
गलितं पतितं शोकानन्दाभ्यां जन्म यस्यैवंभूतं नयनसलिलं यस्याः सा तथा । हा कष्टमिति यः शब्दस्तमनु-
बन्धितुं शीलं यस्याः सा तथा । स्तम्भितेव क्रीलितेव चिरमिव स्थित्वा बहुकालमिव स्थित्वा यथास्थानं यथा-
स्थलं जगामागमत् । हारीतस्तु मां मुनिकुमारकजने तापसशिशुजने संनिहितेऽपि सगीपवर्तिन्यपि सति निज-
करेणैवात्मपाणिनैवोत्क्षिप्यात्पाद्यात्मपर्णशालां स्वकीयतृणकुटीं नीत्वा प्राप्य शनैः शनैर्भेदं गन्दं शयनीयस्य^२
शय्याया एकदेशेऽन्यतरप्रदेशे स्थापयित्वा संस्थाप्य प्राभातिकक्रियाकरणाय प्रत्यूषविधिविधानाय निर्ययौ निर-
गात् । तस्मिन्हारीतमुनौ निर्गते च सति तेन सर्वाणि समग्राणि यानि कार्याणि कृत्यानि तेष्वाक्षमेणासमर्थेन तिर्य-
ग्जातिपतनेन पक्षिजालान्तर्गतेन देहेन विग्रहेण शरीरेण पीडितोऽन्तरात्मा यस्यैवंभूतोऽहं चिन्तामार्तिं प्रा-

किमपि दिव्यलोकनिवासित्वम् । तद्येनैतावतः स्थानात्स्वदोषैरात्मा पातितस्तेन क्रथमधुना सर्वक्रियाविहीनेनास्यास्तिर्यग्जातेः समुद्भूतः स्यात् । कथं वा पूर्वजन्माहितस्नेहः सह समागमसुखमनुभूतम् । अननुभवतश्च तन्निष्प्रयोजनेनामुना जीवितेन किं मे परिरक्षितेन । पततु यत्र तत्र कापि यातनाशरीरम् । सुखं तु नानुभवितव्यममुना दुःखैकभाजनेन । तत्परित्यजाम्येनम् । पूर्यतामस्मद्व्यसनदानैकचिन्तादुःस्थितस्य विधेर्मनोरथः' इत्येवं च जीवितपरित्यागचिन्तानिमीलितं मां समुच्छासयन्निव विकासहासिना मुखेन सहसा प्रविश्य हारीतोऽभ्यधात्—'भ्रातर्वैशम्पायन, दिष्ट्या वर्धसे । पितुस्ते भगवतः श्वेतकेतोः पादमूलात्कपिञ्जलस्त्वामेवान्विष्यन्नायातः' इति ।

अहं तु तच्छ्रुत्वा तत्क्षणेनोत्पन्नपक्ष इवोत्पत्य तत्समीपमेव प्राप्तुमभिवान्छन्नुद्वीवावलोक्य 'कासौ' इति तमप्राक्षम् । स त्वकथयत्—'एष तातपादमूले वर्तते' इति । एवंवादिनं तु तमहं पुनरवदम्—'यद्येवं ततः प्रापयतु मां तत्रैव भगवान् । उत्ताम्यति मे हृदयं तद्दर्शनाय इत्येवं वदन्नेवाग्रतो गमनागमनवेगोद्यथास्थितजटाकलापम्, अनिलपथसंचरणचलितैकाञ्च-

विशेषान्तरं किंचिदाधिक्यं दिव्यलोकनिवासित्वं स्वर्गलोकस्थायित्वम् । तत्तस्मात्कारणाद्येनैतावतः पूर्वाक्तस्थानात्स्वदोषैर्निजदूषणैरात्मा पातितस्तेन मया सर्वाः समप्राः क्रियाः स्नानादिकास्तामिर्विहीनेन रहितैनाधुना सांप्रतमिदानीमस्यास्तिर्यग्जातेः कथमात्मा समुद्भूत उद्धारं प्रापितः स्यादिति शेषः । पूर्वजन्मनि पूर्वभवे गतजन्मन्याहितः स्थापितः स्नेहः प्रीतिर्येषु तैः सह समागमसुखं मेलापकसौख्यं कथमनुभूतं साक्षात्कृतम् । भवतीति शेषः । तत्समागमसुखमननुभूतवतः साक्षात्कृतवतश्च मे मम निष्प्रयोजनेन निरर्थकेनामुना जीवितेन परिरक्षितेन किम् । न किंचिदित्यर्थः । यत्र तत्र कापि यातनाशरीरम् । यातना नरकवेदना' इति हैमः । नरकवेदहम् । तीव्रवेदनाक्षममित्यर्थः । पततु पतनं करोतु । सुखं तु नानुभवितव्यमनुना दुःखस्यानेन कष्टस्यैकभाजनेनैकपात्रेण शरीरम् । अत एतत् शरीरं परित्यजामि मुञ्चामि । अस्माकं व्यसनदानं कष्टप्रदानं तस्यैकाद्वितीया या चिन्ता तथा दुःस्थितस्य दुःखितस्य विधेर्विधातुर्मनोरथोऽभिलाषः पूर्यतां परिपूर्णीभूयताम् । इत्येवं चेतीत्येवं प्रकारेण या जीवितपरित्यागचिन्ता तथा निमीलितं मुद्रितं मां विकासेन हसतीत्येवंशीलेन विकासहासिना मुखेनाननेन समुच्छासयन्निवाश्वासयन्निव । सहसातर्कितः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा हारितकोऽभ्यधादवोचत् । किं तदित्याह—'भ्रातरिति । हे भ्रातर्हं वन्द्यो वैशम्पायन, त्वं दिष्ट्या भाग्येन वर्धसे । ते तव भगवतो महाश्वेतकेतोः पितुः पादमूलाज्जनकचरणसमीपात्त्वामेवान्विष्यन्गवेपथ्यकपिञ्जल आयात इति ।

अहं तच्छ्रुत्वाकर्ण्य तत्क्षणेन तत्कालेनोत्पन्नपक्ष इव संजातवाज इवोत्पत्योद्वीय तस्य कपिञ्जलस्य समीपसम्यग् निकटं प्राप्तुमासादयितुमभिवान्छन्मिलषन्नुद्वीवः सन्नवलोकत इत्येवंशील उद्वीवावलोक्य कासाविति तं हारीतकमप्राक्षम् । स त्वं हारीतक एव तातस्य पादादौ वर्तते इत्याक्षयमितिभिधान् । एवंवादिनोऽहं

लोत्तरीयम्, तरुत्वचा दृढाबद्धपरिकरम्, अर्धवृटितयज्ञोपवीतसनाथास्थिशेषोरस्कम्, निःशेष-
पसुरपथावतरणश्रमोच्छ्वसितशरीरम्, समीरणार्पहतमपि मरुत्पथोत्थितनखेदसंभृतम्, उद-
कप्रवेशान्निस्यन्दमानस्वेदमाननेन, मँदवलोकनदुःखोद्भूतं च बाष्पजललवविसरमीक्षणाभ्यां
युगप्रदुत्सृजन्तम्, मुमुक्षुमपि मत्स्नेहेनाभुक्तम्, वीतरागमपि मत्प्रियहितरतम्, निःसङ्गमपि
मत्समागमोत्सुकम्, निःस्पृहमपि मदर्थसंपादनपर्याकुलम्, निर्मममप्युपारूढस्नेहम्, निरहं-
कारमप्यहमेवायमिति मां मन्यमानम्, समुज्झितक्लेशमपि मदर्थं क्लिश्यन्तम्, समलोष्टकाञ्च-
नतासुखितमपि महुःखदुःखितम्, कृतज्ञमकृतज्ञः, स्नेहलप्रकृतिं रूक्षचेताः, सुकृतिनमपुण्य-
वान्, अनुगतं वामस्वभावः, भावार्द्रहृदयमेकान्तनिष्ठुरः, मित्रं वैरी, वचनकरमनाश्रवः,
महात्मानं दुरात्मा, कपिञ्जलमहमद्राक्षम् । दृष्ट्वा च निर्भरगलितनयनपयास्तादृशोऽपि कृता-
भ्युद्गमनप्रयत्नः पूर्त्कृत्य तमवदम्—‘सखे कपिञ्जल, एवं जन्मद्वयान्तरितदर्शनमपि त्वां

प्राप्तो यस्यैवंभूतमुत्तरीयं संव्यानं यस्य स तम् । ‘प्रच्छादनं प्रावरणं संव्यानं चोत्तरीयकम्’ इति हैमः ।
तरुणां वृक्षाणां लक्षा कृत्वा दृढ आवद्धः परिकरो येन स तम् । ‘भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्र-
गाढगान्धिकावन्धे विवेकारम्भयोरपि’ इति विश्वः । अर्धवृटितं यद्यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं तेन सनाथं सहितम-
स्थिशेषं कीकसावशेषमुरो यस्य स तम् । निःशेषं समग्रं यत्सुरपथं तस्मादवतरणं तस्माद्यः श्रमः खेदस्तेनो-
च्छ्वसितं शरीरं यस्य तम् । ‘नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम्’ इत्यमरः । समीरणेन वायुनापहतमपि
पीडितमपि महत्पथे यदुत्पतनं तस्माद्यः खेदस्तेन संभृतं निश्चितम् । जलप्रवेशाद्भोगगन्ताजलान्तर्गमनादा-
ननेन मुखेन निस्यन्दमानः क्षरत्स्वेदो घर्मो यस्य स तम् । किं कुर्वन्तम् । बाष्पजललवविसरं नेत्रजलकणस-
गृहमीक्षणाभ्यां लोचनाभ्यामुत्सृजन्तं त्यजन्तम् । कीदृशं जललवविसरम् । ममावलोकनं तस्माद्यदुःखं त-
स्मादुद्भूतं प्रादुर्भूतं प्रकटीभूतम् । मोक्तुमिच्छुर्मुमुक्षुरेवंभूतमपि मत्स्नेहेन मत्प्रीत्यामुक्तमत्यक्तमखण्डितम् । वीतो
गतो रागोऽनुरागो यस्मादेतादृशमपि मत्प्रिय इष्टे रतमासक्तम् । निर्गतः सङ्गोऽन्यजनसंपर्कः परजनसंयोगो यस्य
स तमेतादृशमपि मम समागमो मेलापस्तत्र तस्मिन्नुत्सुकमुत्कण्ठितम् । निर्गता स्पृहा वाञ्छा यस्मादेवंभूतमपि
ममार्थो मदर्थस्तस्य संपादनाय निष्पादनकरणाय परि सामस्येनाकुलं व्याकुलम् । निर्मममपि निर्गतममत्व-
मपि ममत्वभावो नास्ति । मयि विषय उपाारूढः स्थापितः स्नेहः प्रेमा येन स तम् । निर्गतोऽहंकारो गर्वो यस्मादेतादृ-
शमप्यहमेवायं कपिञ्जल इति मन्यमानं ज्ञायमानम् । समुज्झितस्त्यक्तः क्लेशो यैर्नैवंभूतमपि मदर्थं मत्कृते क्लि-
श्यन्तं क्लेशं प्राप्नुवन्तम् । समे सदृशे तुल्ये लोष्टकाञ्चने यस्य स समलोष्टकाञ्चनस्तस्य भावस्तथा तथा सुखितं रू-
जातसौख्यमेवंविधमेतादृशमपि मम दुःखेन दुःखितं संजातदुःखम् । कृतं जानातीति कृतज्ञस्तं कृतज्ञमकृतज्ञः ।
स्नेहला प्रकृतिः स्वभावो यस्य स तं रूक्षं स्नेहवर्जितं प्रेमरहितं चेतो यस्य स तथा । सुकृतिनं सुकृतवन्तं
पुण्यवन्तं न विद्यते पुण्यं यस्य सोऽपुण्यवान् । अनगतमनकलं वामः गतिकलो वक्रः स्वभावो यस्य सः ।

दृष्ट्वा किं सरभसमुत्थाय दूरत एव प्रसारितभुजद्वयो गाढालिङ्गनेन सुखमनुभविष्यामि । किं करं करेणावलम्ब्यासनपरिग्रहं कारयिष्यामि । किं सुखासीनस्य गात्रसंवाहनं कुर्वेच्छ्रममपनेष्यामि' इत्येवमात्मानमनुशोचन्तमेव मां कपिञ्जलः करेणोत्क्षिप्य मद्विरहदुर्वले वक्षसि निवेश्य चिरमिवान्तःप्रवेशयन्निवालिङ्गनसुखं किल तथा मेऽनुभूय भूयसा मन्युवेगेनोत्तमाङ्गे कृत्वा मच्चरणावितरवदरोदीत् ।

तथा रुदन्तं च तं बाङ्गात्रप्रतीकारः पुनरवदम्—‘सखे कपिञ्जल, सकलक्लेशपरिभूतस्य पापात्मनो ममेदं युज्यते यत्त्वया प्रारब्धम् । त्वं पुनर्वालोऽप्यस्पृष्ट एवामीभिः संसारबन्धात्मकैर्निर्वाणमार्गपरिपन्थिभिर्दोषैः । तत्किमधुना मूढजनगतेन वर्त्मना । समुपविश्य तावत्कथय यथावृत्तं तस्य वार्ताम् । अपि कुशलं तातस्य । स्मरति वा माम् । दुःखितो वा मदीयेन दुःखेन । मद्भूतान्तमाकर्ण्य किमुक्तवान् । कुपितो न वा’ इति । स त्वेवमुक्तो मया हारीतशिष्योपनीते पल्लवासने समुपविश्याङ्गे मां कृत्वा हारीतोपनीतेनाम्भसा प्रक्षाल्य सुखमाख्यातवान्—‘सखे, कुशलं तातस्य । अयं चास्मद्भूतान्तःप्रथमतरेमेव तातेन दिव्येन

भवान्तरव्यवहितावलोकनमपि त्वां दृष्ट्वा विलोक्य निरीक्ष्य सरभसं सवेगमुत्थायोत्थानं कृत्वा दूरत एव द-
विष्ट एव प्रसारितं विस्तारितं भुजद्वयं बाहुद्वयं येन सः । गाढालिङ्गनेन तीव्रसंश्लेषेण किं सुखमनुभ-
विष्यामि साक्षात्प्रत्यक्षं करिष्यामि । करं हस्तं करेण पाणिना हस्तेनावलम्ब्यासनपरिग्रहं विष्टरस्वीकारं किं
कारयिष्यामि किं विधापयिष्यामि किं निष्पादयिष्यामि । सुखासीनस्य सुखोपविष्टस्य गात्रसंवाहनमज्जमर्दनं
कुर्वेच्छ्रमं खेदं परिश्रममपनेष्यामि दूरीकरिष्यामि । ‘संवाहनं मर्दनं स्यात्’ इत्यमरः । इत्येवमात्मानं स्वमनु-
शोचन्तमेव मां कपिञ्जलः करेण पाणिनोत्क्षिप्योत्पाद्य मम विरहो वियोगस्तेन दुर्वले कृशे वक्षसि चिरमिव
निवेश्य संस्थाप्यान्तर्मध्ये प्रवेशयन्निव प्रवेशं कारयन्निव मे ममालिङ्गनसुखम् । किलेति सत्ये । तथानुभूय
साक्षात्कृत्य मन्युः शोकः । ‘मन्युशोकौ तु शुक्लियाम्’ इत्यमरः । तस्य भूयसा बहुलेन वेगेन रयेण मच-
रणौ मत्पादौ मदङ्गी उत्तमाङ्गे मस्तके कृत्वा इतरवत्प्राकृतजनवत् । ‘इतरः प्राकृतो नीचः’ इति हैमः । अरो-
दीद्भुदनमकार्षात् । ‘विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः’ इत्यमरः ।

तथा रुदन्तं च तथा विलपन्तं च बाङ्गात्र एव प्रतीकारः प्रतिक्रिया यस्य सः । पुनरवदमश्रुवम् ।
सखे कपिञ्जल, सकलक्लेशेन समग्रदुःखेन कष्टेन परिभूतस्याभिभूतस्य परामवितस्य पापात्मनो मे ममेदं
युज्यत इदं घटते यत्त्वया भवता प्रारब्धम् । रुदनमित्यर्थः । त्वं पुनर्वालोऽप्यमीभिः संसारबन्धात्मकैः
संस्तुतिबन्धस्वरूपैर्निर्वाणमार्गस्य मोक्षमार्गस्य परिपन्थिभिः शत्रुभिर्दोषैर्दूषणैरस्पृष्ट एव । तत्तस्मादे-
तोर्मूढजनगतेन मूर्खजनाचीर्णेन वर्त्मना मार्गेण रुदनलक्षणेन । अधुना किम् । न किमपीत्यर्थः । उपवि-
श्यास्थाय तावदादौ तावत्पूर्वमादौ यथावृत्तं तथा तस्य वार्तां किंवदन्तीं कथय ब्रूहि । अपि तातस्य पितुः

चक्षुषा दृष्टः । दृष्ट्वा च प्रतिक्रियायै कर्म प्रारब्धम् । समारब्ध एव कर्मणि तुरगभावाद्धि-
मुक्तो गतोऽस्मि तातस्य पादमूलम् । गतं च मां दूरत एवोद्गाढपट्टिर्विषण्णदीनवदनं भया-
दनुपसर्पन्तमालोक्याह्वयाज्ञापितवान्—‘वत्स कपिञ्जल, परित्यज्यतां स्वदोषशङ्का । ममैवायं
खलु शठमतेः सर्व एव दोषः । येन जानताप्युत्पत्तिसमय एव वत्सस्य कृते नेदमौयुष्करं
कर्म निर्वर्तितम् । अधुना सिद्धप्रायमेवेदम् । न दुःखासिका भावनीया । मत्पादमूले ताव-
त्स्थीयताम्’ इत्येवमाज्ञापितस्तु तातेन विगतभीर्व्यज्ञापयम्—‘तात, यदि प्रसादोऽस्ति ततो
यत्रैवासावुत्पन्नस्तत्रैव गमनायाज्ञापयतु मां तातः’ इत्येवं विज्ञापितस्तु मया पुनराज्ञापित-
वान्—‘वत्स, शुकजातावसौ पतितः । तद्गत्वापि तमद्य नैव वेत्ति नाप्यसौ त्वां वेत्तीति तत्ति-
ष्ठतु तावत्’ इति । अद्य च प्रातरेवाहूय मामाज्ञापितवान्—‘वत्स कपिञ्जल, महामुनेर्जाबाले-
राश्रमपदं सुहृत्ते प्राप्तः । जन्मान्तरस्मरणं चास्योपजातम् । तद्गच्छ संप्रति तं द्रष्टुम् ।
मदीयया चाशिपानुगृह्य वक्तव्योऽऽसौ । वत्स, यावदिदं कर्म परिसमाप्यते तावत्त्वयास्मिन्नेव
जाबालेः पादमूले स्थातव्यमिति । अपि च त्वदुःखदुःखिताम्बा ते श्रीरपि तस्मिन्नेव कर्मणि प-
रिचारिका वर्तते । तथा तु शिरस्थुपाग्रायैतदेव पुनः पुनः संदिष्टम् । एवमुक्त्वाकठोरशिरीष-
कुसुमशिखासूक्ष्माग्रोद्धेदपक्ष्मलानि गात्राणि पुनः पुनः पाणिना परामृश्यान्तर्हृदयेनादूयत ।

वेव तातेन जनकेन पित्रा दिव्यचक्षुषा ज्ञाननेत्रेण दृष्टोऽवलोकितो निरीक्षितः । दृष्ट्वा च तत् प्रतिक्रियायै कर्म
प्रारब्धं कर्तुमारब्धम् । समारब्धे एव कर्मणि तुरगभावादश्रवापाद्विमुक्तोऽहं तातस्य पादमूलं जनकस्य चर-
णमूलं गतोऽस्मि । गतं च मां दूरत एवोद्गाढपट्टिरुद्धताश्रुनयनो भयाद्भीतेर्विषण्णं विलक्षं दीनं दुःखितं वदनं
मुखं यस्थेवंभूतं मामुपसर्पन्तमागच्छन्तमालोक्य निरीक्ष्याह्वयाह्वानं कृत्वाज्ञापितवान्कथितवान् । हे वतरा
कपिञ्जल, स्वदोषस्य निजदूषणस्य शङ्करेका परित्यज्यतां सुच्यताम् । खल्विति निश्चयेन । शठमतेर्मूर्खबुद्धे-
र्ममैवायं दोषः, येन कारणेन जानताप्यवबुध्यतापि मया श्वेतकेतुनोत्पत्तिसमय एव वत्सस्य पुण्डरीकस्य कृत
आयुष्करं दीर्घजीवितकारि कर्म न निर्वर्तितं न कृतम् । अधुना सांप्रतमिदानीमिदं कार्यं सिद्धप्रायमेव संजात-
मेव । अतो दुःखासिका न भावनीया । मनसि दुःखं नानेयमित्यर्थः । मत्पादमूले सच्चरणतले तावदवस्थी-
यतामवस्थानं कियतामित्येवं तातेनाज्ञापितस्तु कथितस्तु विगतभीरहं व्यज्ञापयं विज्ञप्तिमकरवम् । हे तात हे
पितः, यदि प्रसादः प्रसन्नतास्ति ततो यत्रैव यस्मिन्स्थलेऽसौ पुण्डरीक उत्पन्नस्तत्रैव तस्मिन्स्थले गमनाय
मामाज्ञापयलाज्ञां ददातु तातः इत्येवं विज्ञापितस्तु मया पुनर्मामित्याज्ञापितवानाज्ञां दत्तवान् । इतिद्योत्यमाह—
वत्स इति । हे वत्स हे पुत्र हे सूनो, शुकजातावसौ पतितस्तत्समाद्धेतोगलापि तत्र तमद्य त्वं नैव वेत्ति न
नाप्यसौ शुकस्त्वां भवन्तं वेत्ति । तावत्सांप्रतं तद्गमनं तिष्ठलास्ताम् । अद्य च प्रातरेव प्रत्युष एवाहूय मामाज्ञा-
पितवानाज्ञां दत्तवान् । हे वत्स कपिञ्जल, महामुनेर्जाबालेराश्रमपदं सुहृत्पक्षे सुहृत्ते प्राप्तः । अस्य शुकस्य जन्मा-

तथा दूयमानहृदयं च तमवदम्—‘सखे कपिञ्जल, किं दूयसे । त्वयापि मन्दपुण्यस्य मम कृते तुरंगमतामापन्नेन पराधीनवृत्तिना बहुतराण्येव दुःखान्यनुभूतानि । कथं सोमपानोचितेनामुनास्येन समुत्पादितसफेनरक्तस्रवाः खरखलीनक्षतयो विसोढाः । कथमयमकठोरकिसलयशयनीयैकसेवासुकुमारः सदा पर्याणितस्य न शीर्णः पृष्ठवंशः । कथमेपु कुसुमोच्चयापतितवालवनलतास्पर्शमैत्राक्षमेपु गात्रेषु कशाभिघाता निपतिताः । कथं च ब्रह्मसूत्रोद्वाहिनि देहेऽस्मिन्वध्रोत्पीडनकृताः पीडाः समुपजाताः’ इत्येभिरन्यैश्च पूर्ववृत्तान्तालापैस्तत्कालविस्मृततिर्यग्जातिदुःखः सुखमतिष्ठम् ।

उपारोहति च मध्याह्नं सवितरि हारीतः सह कपिञ्जलेन मां यथोचितमाहारमकारयत् । कृताहारश्च कपिञ्जलः क्षणमिव स्थित्वा मामब्रवीत्—‘अहं हि तातेन त्वां समाश्वासयितुं जाबालिपादमूलादा कर्मपरिसमाप्तेर्न त्वया चलितव्यम्’ इत्येतच्चादेष्टुं विसर्जितः । अन्यदहमपि तत्रैव कर्मणि व्यग्रतर एव । तद्व्रजामि संप्रति । अहं तु तच्छ्रुत्वा विषण्णवदनस्तं प्रत्यवदम्—‘सखे कपिञ्जल, एवंगते किं ब्रवीमि । किं च तातस्याम्वाया वा संदिशामि । सर्वं त्वमेव वेत्सि’ इति । स त्वेवमुक्तो मया पुनः पुनस्तत्रावस्थानाय मां संविधाय हारीतं

ना हस्तेन परामृश्य परामर्शनं कृत्वा हृदयेन चेतसादृत्याखिद्यत । तथा दूयमानहृदयं खिद्यमानचेतसं च तं कपिञ्जलमहमवदमकथयम् । किं तदित्याह—सखे इति । हे सखे कपिञ्जल, किं दूयसे किं खिद्यसे । त्वयापि भवतापि मन्दपुण्यस्य स्वल्पसुकृतस्य मम कृते तुरंगमतामश्वतामापन्नेन प्राप्तेन पराधीनवृत्तिना परायत्तवृत्तिना परवशवृत्तिना बहुतराण्येवानेकान्येव दुःखानि कृच्छ्राण्यनुभूतानि साक्षात्कृतानि । कथं केन प्रकारेण सोमवल्ली तस्याः पानं तत्रोचितेन योग्येनामुनास्येन मुखेन समुत्पादितो विहितः सफेनः सडिण्डीरो रक्तस्रावो रुधिरच्युतिर्यामिरेवंविधाः खरं कटिनं यत्खलीनं कविका कवियं मुखयन्त्रणं तस्य क्षतयो व्रणा विसोढाः क्षान्ताः । कथमकठोरं सुकुमारं यत्किसलयशयनीयं तस्यैकसेवयैकसपर्यया सुकुमारः सुको मलः सदा पर्याणितस्य संजातपत्ययनस्यायं पृष्ठवंशो रीढकः । ‘रीढकः पृष्ठवंशः स्यात्पृष्ठं तु चरमं तनोः’ इति हैमः । न शीर्णः शटितः । कथं कुसुमानामुच्चयोऽवचयस्तास्तादापतिताः सस्ता बालवनलतास्तासां स्पर्शमात्रेणाक्षमेष्वसमर्थेष्वेपु गात्रेषु कशाभिघाता वर्मदण्डप्रहारा निपतिताः । कथं च ब्रह्मसूत्रोद्वाहिनि यत्रोपवीतधारकेऽस्मिन्देहे शरीरे वस्त्रं वर्म तेन यदुत्पीडनं बन्धनं तेन कृता विहिताः पीडा बाधाः समुपजाताः समुत्पन्नाः । इत्येभिरन्यैश्च पूर्ववृत्तान्तालापैः प्राचीनोदन्तसंभाषणैस्तत्कालं तदात्वं विस्मृतं विस्मरणतामापन्नं तिर्यग्जातिदुःखं यस्यैवंभूतोऽहं सुखमन्वतिष्ठमस्थाम् ।

सवितरि सूर्यं मध्याह्नमहो मध्यमुपारोहल्यधिरोहणं कुर्वति सति हारीतः कपिञ्जलेन सह मां वैशम्पायनं यथोचितं योग्यमाहारं भोजनमकारयदकल्पयत् । कृताहारश्च विहितभोजनश्च कपिञ्जलः क्षणमिव स्थित्वा मामब्रवीदवोचत् । अहं हि कपिञ्जलस्तातेन पित्रा त्वां भवन्तं समाश्वासयितुमाश्वासनां कर्तुं जाबालिपादम-

चातुभूतास्मदालिङ्गनमुखो विस्मयोन्मुखेन मुनिकुमारकजनेनेक्ष्यमाणोऽन्तरिक्षमतिक्रम्य
काप्यदर्शनमगात् । गते च तस्मिन्हारीतः समाश्वास्य मां शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत् ।
उत्थाय चान्यं मुनिकुमारकं मत्पार्श्वे स्थापयित्वा निरगमत् । निर्वर्तितस्नानादिक्रियाकलाप-
श्चात्मनैव सहापराहसमये पुनर्माहाहारमकारयत् ।

एवं चावहितचेतसा हारीतेन संवर्ध्यमानः कतिपयैरेव दिवसैः संजातपक्षोऽभवम् ।
उत्पन्नोत्पतनसामर्थ्यश्च चेतस्यकरवम्—‘गमनक्षमस्तु संवृतोऽस्मि तत्र नाम चन्द्रापीडोत्प-
त्तिपरिज्ञानम् । महाश्वेता पुनः सैवास्ते । तत्किमुत्पन्नज्ञानोऽपि तद्दर्शनेन विनात्मानं निमे-
पमपि दुःखं स्थापयामि । भवतु । तत्रैव गत्वा तिष्ठामि’ इति निश्चित्यैकदा प्रातर्विहारनि-
र्गत एवोत्तरां ककुभं गृहीत्वावहम् । अवहुदिवसाभ्यस्तगमनतया स्तोकमेव गत्वावशीर्यन्त
इव मेऽङ्गानि श्रमेण । अशुष्यञ्चुपुटं पिपासया । नाडिधमेनाकम्पितकण्ठः श्लासेन । तद-
वस्थश्च शिथिलायमानपक्षतिरत्र पताम्यत्र पतामीति परवानेवान्यतमस्य तमस्विनीतिमिर-
संघातस्यैवार्ककरतिरस्कारिणो घनहरितपल्लवभरावनम्रस्यासन्नतरस्य सरस्तीरतरुनिकुञ्जस्यो-

स्थानाय हारीतं संविधाय नियुज्य चातुभूतं मदालिङ्गनमुखं येनैवंभूतो विस्मयोन्मुखेन कौतुकोर्ध्वीकृताननेन
मुनिमतारकजनेन तापसशिञ्जनेनेक्ष्यमाणो विलोक्यमानोऽन्तरिक्षमाकाशमतिक्रम्योद्धृत्य काप्यदर्शनमन-
वलोकनमगाद्यौ । गते च तस्मिन्कपिञ्जलेन हारीतो मां समाश्वास्याश्वासनां दत्त्वा शरीरस्थितिकरणाय स्ना-
नादिकृत उदतिप्रदुत्थितो बभूव । उत्थाय चान्यं मुनिकुमारकं तापसकुमारकं मत्पार्श्वे मदभ्यर्णं मत्समीपे
स्थापयित्वा संन्यस्य निरगमन्निर्धायौ निर्जंगाम । निर्वर्तितो विहितः स्नानादिकः क्रियायाः कलापः समुदायो
येन सोऽपराहसमये तृतीयप्रहरे पुनरात्मनैः सह स्वैनैव समं मामाहारमशनमकारयद्व्यधापयत् ।

एवं चावहितचेतसा सावधानचित्तेन हारीतेन संवर्ध्यमानो वृद्धिं प्राप्यमाणः कतिपयैः कियद्भिरेव दिवसैः
संजातो मुनिष्वन्नो पक्षौ वाजौ यस्यैवंभूतोऽभवमजनिषम् । ‘पक्षो गुरुच्छदश्चापि पिच्छं वाजस्तनुरुहम्’ इति
हैमः । उत्पन्नं संजातमुत्पन्नस्रोत्रयनस्य सामर्थ्यं बलं यस्यैवंविधश्च चेतसीत्यकरवसरचयम् । गमने चलने
क्षमः समर्थस्त्वहं संवृतो निष्पन्नोऽस्मि । नामेति कोमलामन्त्रेण । चन्द्रापीडोत्पत्तिर्जन्म तस्य परिज्ञानमवबो-
धः । चन्द्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञानं तु जातमेवास्तीत्यर्थः । महाश्वेता च पुनः सैवास्ते विद्यते । तत्तस्मात्कारणादुत्पन्न-
ज्ञानोऽपि संजातजातिस्मरणोऽपि तस्यादर्शनेनावलोकनेन विनात्मानं किं किमर्थं निमेषमप्यक्षिस्पर्शमात्रमपि
दुःखं स्थापयामि । भवतु जायताम् । तत्रैवाच्छोदोपान्ते गत्वा तिष्ठाम्यवस्थानं करोमीति निश्चित्य निर्णयं कृत्यै-
कदैकस्मिन्समये प्रातः प्रभाते विहारार्थं यात्रार्थं निर्गत एवोत्तरामुदीचीं ककुभं दिशं गृहीत्वावहमचलम् । अब-
हुदिवसैः स्तोकदिनैरभ्यस्तं प्रारब्धं गमनं येन स तस्य भावस्तत्तातया स्तोकमेव स्वल्पमेव गत्वा मे ममाङ्गानि ह-
स्तपादाहीनि श्रमेण प्रयासेनावशीर्यन्त इव स्फुट्यन्त इव । पिपासयोदन्यया शुष्यञ्चोषः प्रागुपचक्षुपुटं त्रोटिपुटं
यस्य सः । ‘चक्षुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ’ इत्यमरः । नाडिं धमतीति नाडिधमः । एवंविधेन श्लासेन श्रसनेनाकम्पितः प्र-

पर्यात्मानममुञ्चम् । चिरादिवोन्मुक्ताध्वश्रमकृमोऽवतीर्य शीतलतरुतलच्छायास्थितो दल-
हनसंरोधशिशिरमरविन्दकिंजल्करजोवाससुरभि विसरसकंधायमापीयमानमेवोत्पादितपुन-
रुत्कपानस्पृहमा तृप्तेः पयो निपीयं यथाप्राप्तैरकठोरकमलकर्णिकाबीजैर्वीरैरुत्कर्षाङ्कुरफलैश्च
कृत्वा क्षुधः प्रतीकारम्, अपराहसमये पुनः कियन्तमप्यध्वानं यास्यामीति मनसि कृत्वाध्वश्र-
मनिःसहान्यज्ञानि विश्रामयितुमन्यतमामविच्छिन्नच्छायां शाखामारुह्य तरोर्मूलभाग एवाव-
तिष्ठम् । तथास्थितश्चाध्वश्रमसुलभां निद्रामगच्छम् । चिरादिव च लब्धप्रबोधो बद्धमा-
त्मानमनुन्मोचनीयैस्तनुपाशैरपश्यम् । अग्रतश्च पाशविरहितमिव कालपुरुषमतिकठिनतया
कालिन्ना च वपुषः कालायसपरमाणुभिरिव केवलैर्निर्मितं प्रेतपतिमिवापरं प्रतिपक्षमिव पुण्य-
शशेरशयमिव पाप्मनो विनापि क्रोधकारणादावद्धभीषणभृङ्कुटिरौद्रतरेणाननेनारक्तकेकरत-
रकनीनिकेन च चक्षुषा सकलजनभयंकरस्य भगवतः कृतान्तस्यापि भयमिवोपजनयन्तमा-
शये केशेषु चास्त्रिगन्धमानने ज्ञाने चान्धकारितं वर्णे चरिते च कृष्णं निवसने कर्मणि

लयसंभारस्तेनान्नस्यावनतस्यासन्नतरस्यातिसमीपवर्तिनोऽतिनिकटवर्तिनः । चिरादिव चिरकालेन बहुवर्षेण
दिवसेनोन्मुक्तो गतः अध्वश्रमकृमः प्रवासखेदो यस्य सोऽवतीर्यावरोहणं कृत्वा शीतला शिशिरा या तरोश्छाया
आतपाभावस्तस्यां स्थितः कृतावस्थानः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्यमरः । दलैः पत्रैर्ग-
हनं निविडम् । अर्थाद्वनान्तरस्य । संरोधेनावरणेन शिशिरं शीतलमरविन्दं कमलं तस्य किंजल्कं केसरं तस्य
रजः परागस्तस्य वासो गन्धस्तेन सुरभि सुगन्धं विसरसेन तन्तुलमधुना कषायं तुवररसम् । 'तुवरस्तु कषायो-
ऽस्त्री' इत्यमरः । आपीयमानमेवास्वाद्यमानमेवोत्पादिता पुनरुत्कयोत्कण्ठया पानस्पृहा वाञ्छा येन तत् । यद्वा-
नुत्पादिता पुनः पानस्पृहा वाञ्छा येन तदित्यर्थः । आ तृप्तेः सौहित्यपर्यन्तं पयो जलं निपीय पानं कृत्वा जलं
पीत्वा यथाप्राप्तैर्यथालब्धैरकठोरा सुकुमाराकटिना या कमलकर्णिका वराटकस्तस्या बीजैः फलैर्वीरतरुहरश्कर्कः ।
'वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिपु' इत्यमरः । तस्य पर्णानि पत्राण्यङ्कुराः प्ररोहा नवाङ्कुराः फलानि सस्यानि
च तैः क्षुधो बुभुक्षायाः प्रतीकारं तत्प्रशमनोपायं कृत्वा विधायापराहसमये तृतीयप्रहरे पुनः कियन्तमप्यध्वानं
मार्गं यास्यामि गमिष्यामीति मनसि कृत्वेति चित्ते विचिन्त्य विचारयित्वाध्वश्रमेण मार्गखेदेन निःसहान्यशक्ता-
न्यसमर्थान्यज्ञानि विश्रामयितुं विश्रामं कारयितुमन्यतमामन्यतरामविच्छिन्नानुत्तिता छाया यस्यां निरन्तरा
छाया यस्यामेतादृशीं शाखामारुह्यारोहणं कृत्वा तरोर्मूलभाग एवावतिष्ठमुपविशम् । तथास्थितश्च तथावस्थ-
श्चाध्वश्रमेण मार्गखेदेन सुलभां सुप्रापां निद्रां प्रमीलामगच्छमप्रापम् । चिरादिव च चिरकालसदृशमिव बहु-
कालसदृशमिव । अत्रेवशब्दः सदृशार्थः । लब्धः प्रातः प्रबोधो जाग्रो येन सोऽनुन्मोचनीयैरनुमोचयितुम-
शक्यैस्तनुपाशैरात्मानं स्वं बद्धं संयमितमपश्यं व्यलोकयम् । अग्रतश्च पुरतश्च पाशविरहितं कालपुरुषमिव य-

अहं तच्छ्रुत्वा मुक्ताशनिनेव ताडितः शिरसि संविभ्रान्तरात्मा चेतस्यकरवम्—‘अहो मे मन्दपुण्यस्य दारुणतरः कर्मणां विपाकः । येन मया सुरासुरशिरःशेखराभ्यर्चितचरण-सरसिजायाः श्रियो जातेन जगन्नयनमस्यस्य महामुनेः श्वेतकेतोः स्वहस्तसंवर्धितेन दिव्य-लोकैश्रमनिवासिना भूत्वा म्लेच्छजातिभिरपि दूरतः परिहृतप्रवेशमधुना पक्वणं प्रवेष्ट-व्यम् । चण्डालैः सहैकत्र स्थातव्यम् । जैरन्मातङ्गाङ्गनाकरोपनीतैः कवलैरात्मा पोषणीयः । चण्डालबालकजनस्य क्रीडनीयेन भवितव्यम् । दुरात्मन् पुण्डरीकहतक, धिग्जन्मलामं ते । यस्य कर्मणामयमीदृशः परिणामः । किमर्थं प्रथमगर्भ एव न सहस्रधा शीर्णोऽसि । मातः, श्रीरशरणजनशरणचरणपङ्कजेऽतिगहनभीषणाद्रक्ष मामस्मान्महानरकपातात् । तात भुवन-त्रयत्राणक्षम, त्रायस्व कुलतन्तुमेकम् । त्वयैव संवर्धितोऽस्मि । वयस्य कपिशूल, यदि परापत्य त्वयास्मात्पापान्न मोचितोऽस्मि तदा जन्मान्तरेऽपि पुनर्मा कृथा मत्समागमप्र-त्याशाम्’ इति । एतानि चान्यानि च चेतसा विलप्य पुनस्तमभ्यर्थनादीनमवदम्—‘भद्र-मुख, जातिस्वरो मुनिरसि जाला । तत्तवापि मामस्मान्महतः पापसंकटादुद्धृत्य धर्मो

अहं वैशम्पायनस्तच्छ्रुत्वाकर्ण्य मुक्तो योऽशनिर्वज्रं तेन शिरस्युत्तमाङ्गे ताडित इव संविभ्र उद्विग्नोऽन्तरात्मा य-स्यैवंभूत इति चेतसि चित्तेऽकरवं व्यधामन्वतिष्ठम् । अहो इति खेदे । मे मम मन्दपुण्यस्य स्वल्पसुकृतस्य कर्मणां कृतशुभाशुभानां दारुणतरोऽतिभयावहो विपाकोऽनुभवनकालः येन कारणेन मया सुरासुराणां देवदैत्यानां शिरः-शेखरैर्मौलिमुकुटैरभ्यर्चितं पूजितं चरणसरसिजमङ्घ्रिपद्मं यस्या एवंविधायाः श्रियो लक्ष्म्या जातेनोत्पन्नं जगन्न-यनमस्यस्य त्रिभुवननमस्करणीयस्य महामुनेः श्वेतकेतोः स्वहस्तैर्निजपाणिभिः संवर्धितेन वृद्धिं प्रापितेन दिव्यो देवसक्तो य आश्रमो मुनिस्थानम् । ‘आश्रमस्तु मुनिस्थानम्’ इति हैमः । तत्र निवासिनावस्थानशीलेन भूत्वा । ‘पुलिन्दा नाहला निष्टाः शवरा वरुटा भटाः । माला मिलाः किराताश्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः ॥’ एतैर्म्लेच्छजा-तिभिरपि दूरतः परिहृतः परित्यक्तः प्रवेशो यस्मिन्नेतादृशमधुना सांप्रतं पक्वणं प्रवेष्टव्यं तत्र प्रवेशः कर्तव्यः । चण्डा-लैरन्तेवासिभिः सहैकत्रैकस्मिन्स्थाने स्थातव्यमवस्थानं कर्तव्यम् । जरल्यश्च ता मातङ्गानामङ्गनाः स्त्रियो युवत्यश्च ता-सां करोपनीतैर्हस्तीनातैः कवलेर्गण्डोलकैरात्मा पोषणीयः । चण्डालबालकजनस्य क्रीडनीयेन क्रीडां कर्तुं योग्येन भ-वितव्यम् । हे दुरात्मन् हे पापात्मन्, हे पुण्डरीकहतक हे पुण्डरीकमारक, ते तव जन्मलामं धिग्स्तु । यस्य कर्म-णामयमीदृशः परिणामो विपाकः । प्रथमगर्भे एव सहस्रधा सहस्रप्रकारेण किमर्थं न शीर्णः शटितोऽसि हे मातः, श्रीः अशरणजनानां शरणमाश्रयं चरणपङ्कजं चरणकमलं यस्यास्तस्याः संबोधनम् । अतिगहनं दुरवगाहनं च तद्भीषणं चेति कर्मधारयः । अतिगहनं भीषणं तस्मादस्मान्महानरकपातान्महादुर्गनिपतनात्वं मां वैशम्पायनं रक्ष पाहि त्राहि । तस्मात्कारणाद्दे तात हे पितः हे जनक, भुवनत्रयस्य विष्टपस्य त्राणं रक्षणं तत्र क्षम समर्थ, एकं कुलपांशुलं कुलतन्तुं वा मां त्रायस्व रक्ष । ‘पांसुलः पुंश्ले शंभोः खट्वाङ्गे पांशुला भुवि’ इति विश्वः । त्व-

भवेत्येवाहदृष्टसुखहेतुः । दृष्टेऽपि च केनचिदपरेणाहदृष्टस्य मन्मुक्तिकृतः प्रत्यवायो नास्त्येव । तन्मुञ्चतु मां भद्रमुखः' इत्यभिदधानश्च पादयोरपतम् । स तु विहस्य मामब्रवीत्—'रे मोहान्ध, यस्य शुभाशुभकर्मसाक्षीभूताः पञ्च लोकपालास्तवैवात्मशरीरस्थिता न पश्यन्ति सोऽन्यस्य भयादकार्यं नाचरति तन्नीतोऽसि मया स्वान्याज्ञया' इत्येवमभिदधान एव मामादाय पक्वणाभिमुखमगच्छत् ।

अहं तु तेन तद्वचसाभिहत इव मूर्ध्नि मूकतामापन्नः केषां पुनः कर्मणामिदं मे फलमित्यन्तरात्मनाभिध्यायन्प्राणपरित्यागं प्रति कृतनिश्चयोऽभवम् । नीयमानश्च तथा तेन तन्मोचनप्रत्याशयैवाप्रतो दत्तदृष्टिराविष्टैरिव बीभत्सविन्यासैर्व्यावृत्तैश्चावर्तकानायपरिभ्रमणानिभृतैश्च मृगावपाटितजीर्णवागुरासंग्रन्थनव्यग्रैश्चोद्धतितकूटपाशसंग्रन्थनायस्तैश्च हस्तास्थितसकाण्डकोदण्डैश्च प्रांसप्रचण्डपाणिभिश्च सेलैर्ग्राहिभिश्च नानाविधाग्रहकविहंग्मवाचालनकुशलैः

लोद्धारं कृत्वा तवाप्यहदृष्टासौ सुखहेतुश्चेति कर्मधारयः । एवंविधो धर्मो भवत्येव । दृष्टेऽपि दूषणं नास्तीत्याशयेनाह—दृष्टेऽपीति । अहदृष्टानवलोकितस्य मन्मुक्तिकृतो मन्मोचनकर्तृरपरेण केनचिदृष्टेऽपि वीक्षितेऽपि प्रत्यवायः प्रायश्चित्तं नास्त्येव । 'धर्मः क्षरति कीर्तनात्' इति स्मृतेः । तेन दृष्टदृष्टसुकृतसमाचरणेऽपि न दोष इति ध्वनितम् । तदिति हेत्वर्थः । एष भद्रमुखो मां मुञ्चतु त्यजत्वित्यभिदधान इतिब्रुवाणश्चाहं पादयोधरणयोरपतं पतितवान् । स तु भद्रमुखो विहस्य स्मितं कृत्वा मामब्रवीदभ्यधात् । किं तदित्याह—रे इति । रे हे मोहान्ध रे मोहेन गताक्ष, शुभाशुभकर्मयोर्यर्थाधर्मयोः साक्षीभूताः स्थेयीभूता इन्द्रियमवरोणसोमकुबेरादयाः पञ्च लोकपालास्तवैवात्मशरीरस्थिता यस्य न पश्यन्ति नावलोकयन्ति स पुमानन्यस्य भयादकार्यमकृत्यं नाचरति न करोति । अहं तु पञ्चभिर्विलोक्यमानोऽप्यकृतं करोमीति भावः । अतो मम दोषो नास्तीत्याशयेनाह—तदिति । तत्तस्मात्कारणान्मया स्वामिनोऽधीशस्याज्ञया निदेशेन न स्वातन्त्र्येण नीतोऽस्यत्र प्रापितोऽसि । अतो न दूषणं ममेति भावः । इत्येवमभिदधान एवेत्येवंब्रुवाण एव मामादाय गृहीत्वा पक्वणस्य शवरावासस्याभिमुखमगच्छदगमत् ।

अहं तु तेन भद्रमुखेन तद्वचसा तद्वाक्येन मूर्ध्नि शिरस्यभिहत इव ताडित इव मूकतामापन्नो मूकभावं प्राप्तः । इदं केषां कर्मणां फलमित्यन्तरात्मनाभिध्यायन्विचारयन्प्राणपरित्यागमसुमोक्षणं प्रति कृतनिश्चयो विहितनिर्णयोऽभवम् । तथा तेन प्रकारेण तेन चाण्डालेन नीयमानश्च तस्माद्यन्मोचनं मोक्षणं तस्य प्रत्याशा वाञ्छा तयैवाप्रतः पुरो दत्ता दृष्टिर्येन सोऽहं दूरत एव पक्वणं शबरनिवेशमपश्यं व्यलोकयमिति दूरेणान्वयः । इतः पक्वणं विशिनष्टि—आवेष्टव्यमानमिति । आवेष्टव्यमानं परिवेष्टनविपयीक्रियमाणम् । कैस्तदेवाह—आविष्टैरिव भूतग्रस्तैरिव । बीभत्सो रौद्रो विन्यासो रचना येषां तैर्व्यावृत्तैश्च । आवेष्टकानिवृत्तैः । आवर्त एवावर्तकः । 'आवर्तः पयसां ध्रुमः' । तत्रानायस्य मत्स्यबन्धनस्य परिभ्रमणमितस्ततः परिक्षेपणं तेनानतिभूतैश्चञ्चलैः । 'आनायो मत्स्यबन्धनम्' इत्यमरः । मृगैर्हरिणैरवपाटिता विदारिता द्विधाकृता जीर्णवागुरा मगधन्तनी तस्याः संग्रन्थनं मगधनं तेन जगैर्वाकृत्यैः । अत्रानि शिरसि ते

कौलेयकमुक्तिसंचारणचतुरैश्चण्डालशिशुभिर्वृन्दशो दिशि दिशि मृगयां क्रीडद्भिर्दूरत एवा-
वेष्ट्यमानम्, इतस्ततो विस्त्रगन्धिधूमोद्गमानुमीयमानसान्द्रवंशवनान्तरितवेश्मसंनिवेशम् ।
सर्वतः करङ्कप्रायवृत्तिवाटम्, अस्थिप्रायरध्यावकरकूटम्, उत्कृत्तमांसमेदोर्वसासृक्कर्मप्राय-
कुटीराजिरम्, आखेटप्रायाजीवम्, पिशितप्रायाशनम्, वसाप्रायस्नेहम्, कौशेयप्रायपरिधा-
नम्, चर्मप्रायास्तरणम्, सारमेयप्रायपरिवारम्, धवलीप्रायवाहनम्, स्त्रीमद्यप्रायपुरुषार्थम्,
असृक्प्रायदेवताबलिपूजम्, पशूपहारप्रायधर्मक्रियम्, आकारमिव सर्वनरकाणाम्, कारणमिव
सर्वाकुशलानाम्, संनिवेशमिव सर्वश्मशानानाम्, पत्तनमिव सर्वपापानाम्, आयतनमिव
सर्वयातनानाम्, स्मर्यमाणमपि भयंकरम्, श्रूयमाणमप्युद्वेगकरम्, दृश्यमानमपि पापजन-
नम्, जन्मकर्मतो मलिनतरजनम्, जनतो निर्विशितरलोकहृदयम्, लोकहृदयेभ्योऽपि
निर्घृणतरसर्वसंव्यवहारसंमत्सुपुरुषम्, अविशेषाचारबालयुवस्यविरम्, अव्यवस्थितगम्या-
गम्याङ्गनोपभोगम्, अपुण्यकर्मैकापणं पक्कमपश्यम् ।

नमभिवादनं तत्र कुशलैश्चतुरैः । कौलेयकानां शुनानां मुक्तौ जीवोपरिमोचने संचारण इतस्ततः परिभ्रमणे
चतुरैरभिज्ञैः । 'कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः' इत्यमरः । एतादृशैश्चण्डालशिशुभिः श्वपचदारकैः ।
वृन्दैश्च वृन्दैश्च वृन्दशः । दिशि दिशि मृगयामाखेटकं क्रीडद्भिः क्रीडां कुर्वद्भिः आवेष्ट्यमानमित्यनेन
संबन्धः । पुनः प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—इतस्तत इति । इतस्ततो यत्रतत्र विस्त्रगन्धिरामगन्धो यो
धूमोद्गमो दहनकेतनस्तस्योद्गमेनोर्ध्वगमनेनानुमीयमानं सान्द्रं निविडं वंशवनं वेणुकाननं तेनान्तरितो व्यव-
हितो वेश्मसंनिवेशो यस्य स तम् । करङ्कप्राया शरीरास्थिवहुला या वृत्तिरावेष्टकस्तस्यां वाटो निःसरण-
मार्गो यस्मिन्स तथा । 'वाटो वृत्तौ च मार्गे च वाटी च गृहनिष्कुटे' इति विश्वः । अस्थिनि प्रायो बाहुल्येन
यस्यामेवंविधा रथ्या मार्गस्तस्यामवकरकूटः संकरसमूहो यस्मिन् । 'संकरावकरौ तुल्यौ' इति हैमः । उत्कृत्त-
मुत्कल्पितं यन्मांसं पललं मेदोऽस्थिकृद्वा शुद्धमांसस्य स्नेहोऽसृग्गृहिरमेतेषां कर्मः पक्कः प्रायो बाहु-
ल्येन यस्मिन्नेवंभूतं कुटीराणामजिरमङ्गणं यस्मिन्स तम् । 'अजिरं चत्वरङ्गणम्' इति हैमः । आखेटकप्रायं
आजीवो जीवनं यस्मिन्स तम् । 'आजीवो जीवनं वार्ता जीविकावृत्तिचेतनम्' इति कोशः । पिशितं मांसं
प्रायो बाहुल्येनाशनं भोजनं यस्मिन्स तथा तम् । वसा मांसस्नेहः सैव प्रायः स्नेहो यस्मिन्स तथा तम् । कौशेयं
कृमिकोशोत्थं तदेव प्रायः परिधानमर्थोऽशुक्लं यस्मिन्स तथा तम् । 'कौशेयं कृमिकोशोत्थं परिधानं त्वधोऽशु-
कम्' इति हैमः । चर्माजिनं प्रायो बाहुल्येनास्तरणं यस्मिन्स तम् । सारमेयाः कुकुरास्त एव प्रायः परिवारो
यस्मिन्स तम् । धवली गौः सैव प्रायो वाहनं युग्यं यस्मिन्स तम् । स्त्रीमये एव प्रायः पुरुषार्थः पुरुषप्रयत्न-
साध्यः पदार्थो यस्मिन्स तम् । असृग्गृहिरं तदेव प्रायो देवतानां बलिपूजा यस्मिन्स तम् । पशूनामुपहारो बलिः
स एव धर्मक्रिया सुकृताचरणं यस्मिन्स तम् । सर्वनरकाणां सर्वदुर्गतानामाकारमिव स्वरूपमिव । सर्वेषामकु-
शलानामश्रेयसां कारणमिवाकल्याणानां कारणमिव निदानमिव । सर्वेषां श्मशानानां पितृतर्पणानां संनिवेशमिव
स्थानकमिव । सर्वेषां पापानामधर्माणामहसां पत्तनमिव पटभेदनमिव । सर्वासां यातनानां तीव्रवेदनानामत्यन्त-

दृष्ट्वा च तं तादृशं नरकवासिनोऽप्युद्वेगकरं समुत्पन्नवृणोऽन्तरात्मन्यकरवम्—‘अपि नाम सा चाण्डालदारिका दूरत एव मामालोक्योत्पन्नकरुणा मोचयेन्न जातिसदृशमाचरिष्यति । भविष्यन्त्येवंविधानि मे पुण्यानि । न निमेषमप्यत्र पदं कुर्याम्’ इत्येवं कृताशंसमेव मां नीत्वा स चाण्डालस्तदा दुर्दर्शनाकारवेपायै दूरतः स्थितः प्रणम्य ‘एष स मया प्राप्त’ इति तस्यै चाण्डालदारिकायै दर्शितवान् । सा तु प्रहृष्टतरवदना ‘शोभनं कृतम्’ इति तमभिधाय तत्करात्स्वकरयुगेनादाय माम् ‘आः पुत्रक, प्राप्तोऽसि । सांप्रतं कापरं गम्यते । व्यपनयामि ते सर्वमिदं कामचारित्वम्’ इत्यभिधानैव धावमानचाण्डालबालकोपनीतेऽर्धांश्यान् लोमशदुर्गन्धिगोचर्मवध्निकावनद्धे दृढवद्धदारुमयपानभोजनपात्रे मनागुद्धाटितद्वारे दारुपञ्जरे समं महाश्वेतावलोकनमनोरथैराक्षिप्यार्गलितद्वारा सा मामवदत् । ‘यथात्र निर्वृतः संप्रति तिष्ठ’ इत्यभिधाय तूष्णीमस्थान् । अहं तु तथा संरुद्धश्चेतस्यकरवम्—‘महासंकटे पतितोऽसि । यदि तावदावेदितात्मावस्थः शिरसा प्रणिपत्य मुक्तये विज्ञापयाम्येनां तदा य एव मे गुणो दोषतामापद्य बन्धायोपजातः स एव संवर्धितो भवति । साधुर्जल्पतीत्येवाहमनया ग्राहितः ।

येपावेवंभूता वालयुवस्यविराः पाकतरुणज्यायांसो यस्मिन्स तम् । अव्यवस्थितोऽनिश्चितो गम्यागम्याङ्गनायाः सेव्यासेव्यव्यग्र उपभोगो यस्मिन्स तम् । अपुण्यकर्मणामश्रेयसकृत्यानामेकमद्वितीयमापणं हृष्टमहं पक्वमपश्यमित्यन्वयस्तु पूर्वमुक्तः ।

नरकवासिनोऽपि दुर्गतिस्थायिनोऽप्युद्वेगकरमरतिकरं तं तादृशमुक्तस्वरूपं दृष्ट्वा निरीक्ष्य च समुत्पन्नवृणः संजातजुगुप्सोऽन्तरात्मनि चित्तेऽकरवमकल्पयम् । किं तदित्याह—अपीति । अपि नाम कोमलामन्त्रणे । सा चाण्डालदारिका म्लेच्छबालिका दूरत एव दविष्ट एव मामालोक्योत्पन्नकरुणा संजातक्राहण्या मोचयेन्मुक्तिं कुर्याज्जातिसदृशं कुलतुल्यं नाचरिष्यति न करिष्यति । एवंविधानि मे मम पुण्यानि श्रेयांसि भविष्यन्ति । निमेषमप्यक्षिप्यन्दनमात्रमप्यत्र पदं स्थानं न कुर्यां न विदध्याम् । इत्येवंप्रकारेण कृता विहिताशंसा स्पृहा वाञ्छा येनैवंभूतमेव मां नीत्वा स चाण्डालो दुर्दर्शन आकारो वेषश्च यस्याः सा तस्यै दूरतः स्थितः प्रणम्य नमस्कृत्य स एष मया प्राप्त इति तस्यै चाण्डालदारिकायै दर्शितवान्दृग्गोचरीकारितवान् । सा तु चाण्डालदारिका प्रहृष्टतरं प्रमुदिततरं वदनं मुखं यस्याः सा शोभनं शुभं कृतमिति तं भद्रमुखमभिधाय तत्करात्सत्पाण्येस्तद्वस्तात्स्वकरयुगेनात्महस्तयुगेन स्वीयपाणिद्वयेनादाय गृहीत्वा माम् । आः पुत्रक सुत, त्वं प्राप्तोऽसि । अतोऽस्मात्स्थानादिति गम्यम् । सांप्रतं कापरमग्रे गम्यते गमनं कियते । ते तव सर्वं कामचारित्वं स्वेच्छाविहारित्वं व्यपनयामि दूरीकरोमि । इत्यभिधानैवेति श्रुवाणैव धावमानस्त्वरितगत्या गच्छमानो यश्चाण्डालबालकस्तेनोपनीत आनीतेऽर्धांशाश्यान् शुष्कं लोमशं रोमयुक्तं दुर्गन्धिं विस्रगन्धिं यद्गोचर्म तस्य वध्निका नग्रीं तथावनद्धे बद्धे । ‘पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्रं स्यादामगन्धि यत्’ इत्यमरः । दृढं बद्धानि दारुमयानि काष्ठमयानि पानभोजनपात्राणि यस्मिन्मनागोषुद्धाटितमुन्मुदितं द्वारं यस्मिन्नेतादृशे दारुपञ्जरे काष्ठनिर्मितविहंगरक्षणे महाश्वेतावलोकनमनोरथैः महाश्वेतानिरीक्षणमनोरथैः सममा-

कस्या यदीयया बन्धपीडया पीडा । नाहमस्यास्तनयो न भ्राता न बन्धुः । अथ मौनमालम्ब्य तिष्ठामि, तत्रापि शास्त्रप्रकुपिता कदाचिदतोऽप्यधिकामवस्थां प्रापयति माम् । नृशंसतमा हि जातिरियम् । अथवा वरमितोऽप्यधिकमुपजातं न पुनश्चाण्डालैः सह वागपि विमिश्रिता । अपि च गृहीतमौनं निर्वेदात्कदाचिन्मुञ्चयेव । वदंस्तु पुनर्न मोक्तव्य एवाहमनया । अपिच यद्विव्यलोकभ्रंशो यन्मर्त्यलोके जन्म यत्तिर्यग्जातौ पतनं यच्चाण्डालहस्तागमनं यच्चेदमेवंविधं पञ्जरबन्धदुःखं सर्व एवायमनियतेन्द्रियत्वस्यैव दोषः । तत्किमेकया वाचा । 'सर्वेन्द्रियाण्येव नियमयामि' इति निश्चित्य मौनग्रहणमकरवम् । आलप्यमानोऽप्यातर्ज्यमानोऽप्याहन्यमानोऽपि वृत्त्यमानोऽपि च बलात् किञ्चिदप्यवदम् । केवलमुच्चैश्चीत्कारमेवामुञ्चम् । उपनीतेऽपि च पानाशने तं दिवसमनशनेनैवात्यबाह्यम् । अन्येद्युश्चातिक्रमत्यशनकाले मे दूयमाने हृदये च सा स्वपाणिनोपनीय नानाविधानि पकान्यपकानि च फलानि सुरभि शीतलं च पानीयमप्रतिपन्नतदुपभोगं मामारोपितलोचना स्निह्यन्तीवावोचत्— 'क्षुत्पिपासोर्दितानां हि पशुपक्षिणां निर्विचारचित्तवृत्तीनामुपनतेष्वाहरेष्वनुपयोगो न संभ-

दर्शयति—साध्विति । साधु जल्पति शुभं वदतीत्येवं हेतोरनयाहं ग्राहितो ग्रहणं कारितः । अस्याश्चाण्डालदारिकाया मदीयया बन्धपीडनया का पीडा । एतदेव विशेषतो दर्शयन्नाह—नेति । अहमस्यास्तनयः सुतो न, न भ्राता सहोदरः, न च बन्धुः स्वजनः । अथेति प्रकारान्तरे । यदि मौनमालम्ब्य तूष्णीं कृत्वा तिष्ठामि तत्रापि तत्कृतेऽपि शास्त्रेण प्रकुपिता रोषिता सती अतोऽप्यधिकां विशेषाधिकामवस्थां दशां कदाचिन्मां प्रापयति नयति । हि यस्मात्कारणादियं नृशंसतमा क्रूरतमा जातिः । अथवेति पक्षान्तरे । इतोऽप्यस्मादप्यधिकमुपजातं वरं शुभम् । तत्रार्थं हेतुमाह—न पुनरिति । चाण्डालैः सह वागपि विमिश्रिता प्रत्युत्तरप्रदानेन संसक्तीकृता । मौनावस्थायां गुणं प्रदर्शयन्नाह—अपि चेति । कदाचिदिति संभावनायाम् । निर्वेदात्स्वावमानाद्गृहीतमौनं स्वीकृतावचनव्यापारं मां मुञ्चत्येव मोचनं विदधात्येव । वदंस्तु जल्पंस्त्वहमनया चण्डालदारिकया न मोक्तव्य एव न त्यजनीय एव । अपि चेति युक्त्यन्तरे । यद्विव्यलोकभ्रंशः पातः, यन्मर्त्यलोके मनुष्यलोके जन्मोत्पत्तिः, यत्तिर्यग्जातौ पक्षिजातौ पतनं पातः, यच्चाण्डालस्य श्वपचस्य हस्ते गमनं यानम्, यदेवंविधमेतादृशं पञ्जरबन्धदुःखम् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह—सर्वेति । स सर्वोऽयमनियतेन्द्रियत्वस्यैवानियन्त्रितेन्द्रियस्यैव दोषो दूषणम् । तत्किमेकया वाचा स्यात् । सर्वाण्येवेन्द्रियाणि करणानि नियमयामि निमग्नयामीति निश्चित्येति निर्णयं कृत्वा मौनग्रहणमकरवम् । आलप्यमानोऽपि संभाष्यमाणोऽप्यातर्ज्यमानोऽपि तर्जनाक्रियमाणोऽप्याहन्यमानोऽपि ताड्यमानोऽपि बलाद्धटान्वृत्त्यमानोऽपि छिद्यमानोऽपि च न किञ्चिदप्यहमवदममुवम् । केवलमुच्चैस्तारस्वरं चीत्कारं पूकृतिविशेषममुञ्चम् । उपनीतेऽपि चानीतेऽपि च पानाशने जलभोजने तं दिवसमशेषं समग्रमनशनेनैवाभोजनेनैवात्यबाह्यं व्यतिक्रमम् । अन्येद्युश्चेति । अन्यस्मिन्वहमन-

वत्येव । तद्यद्येवंविधस्त्वं कोऽपि भोज्याभोज्यविवेककारी पूर्वजातिस्मरोऽस्मदीयमाहारं परिहरसि । तथापि तावद्भक्ष्याभक्ष्यविवेकरहितायां तिर्यग्जातौ वर्तमानस्य ते किं वाभक्ष्यम् । यन्न भक्ष्यसि । येन चोत्कृष्टतमां जातिं प्राप्यात्मनैवेदशं कर्म कृतं येन तिर्यग्योनौ पतितः स किमपरं विचारयसि । प्रथममेवात्मा न विवेके स्थापितः । अधुना स्वकर्मोपात्तजातिसदृशमाचरतस्ते नास्त्येव दोषः । अपि च येषामपि भक्ष्याभक्ष्यनियमोऽस्ति तेषामप्युपत्काले प्राणानां संधारणमभक्ष्योपयोगेनापि तावद्विहितम् । किं पुनस्त्वादृशस्य । न चेदृशं किंचिदप्याहाराय मयोपनीतं यादृशेन चाण्डालाशनशङ्का समुत्पद्यते । फलानि तु ततोऽपि प्रतिगृह्यन्त एव । पानीयमपि चाण्डालभाण्डादपि भुवि पतितं पवित्रमेवेत्येवं जनः कथयति । तत्किमर्थमात्मानं क्षुधा पिपासया वा पातयसि । यन्न भक्ष्यस्यमूनि मुनिजनोचितानि वनफलानि न पिवसि वा पानीयम्' इति । अहं तु तेन तस्याश्चाण्डालजात्यनुचितेन वचसा विवेकेन च विस्मितान्तरात्मा तथेति प्रतिपद्य शापनिघ्नो घृणां परित्यज्य जीविततृष्णया क्षुत्पिपासोपशमायाशनक्रियामङ्गीकृतवानस्मि । भौनं तु पुनर्नात्याश्रम् ।

एवमतिक्रामति च काले क्रमेण तरुणतामापन्ने मय्येकदा प्रभातायां च यामिन्यामुन्मी-

यस्या एवंविधा चित्तवृत्तिर्मनोवृत्तिर्येषां ते तथा तेषामुपनतेष्वानीतेष्वाहारेष्वनुपयोगोऽनाभोगो न संभवत्येव नास्त्येव । तद्यदि त्वं भवानेवंविध एतादृशः कोऽप्यनिर्वचनीयस्वरूपो भोज्याभोज्ययोर्भक्ष्याभक्ष्ययोर्विवेकः पृथगात्मतां करोतीत्येवंशीलः पूर्वजातिस्मरोऽस्मदीयमास्माकीनमाहारं भोज्यं परिहरसि त्यजसि, तथापि तथात्वेऽपि तावद्भक्ष्याभक्ष्यविवेकरहितायां भोज्याभोज्यविवेचनावर्जितायां तिर्यग्जातौ वर्तमानस्य स्थितवतस्ते तवाभक्ष्यमभोज्यं किं किमिव । यद्यस्मात्कारणान्न भक्षयति नास्ति । येन च कारणेनोत्कृष्टतमां प्रकृष्टतरामुत्कृष्टतरां जातिं प्राप्यासाद्यात्मनैवेदशं कर्म कृतं येन कर्मणा तिर्यग्योनौ पतितः । स त्वमपरमन्यत्किं विचारयसि किं विमर्शयसि । प्रथममेवादावेवात्मा न विवेके तत्त्वातत्त्वविचारे स्थापितः । अधुना सांप्रतं स्वकर्मणोपात्ता प्राप्ता या जातिस्तस्याः सदृशमनुकूलमाचरतः कुर्वतस्ते तव नास्त्येव दोषः । अपि चेति युक्त्यन्तरे । येषामपि पुरुषाणां भक्ष्याभक्ष्ययोर्भोज्याभोज्ययोनियमो विरतिरस्ति तेषामपि जनानामुपत्काले विपत्समये प्राणानां संधारणं रक्षणमभोज्योपयोगेनाप्यभक्ष्यग्रहणेनापि यावद्विहितं तदा त्वादृशस्य भवत्सदृशस्य किं पुनर्भज्यते । ईदृशं किंचिदपि ते तवाहाराय भक्षणाय मया नोपनीतं नानीतम्, यादृशेन चाण्डालस्याशनशङ्का श्वपचभक्ष्यारेका समुत्पद्यते संजायते । फलानि तु ततो गृह्यन्त एवादीयन्त एव । पानीयमपि जलमपि चाण्डालभाण्डादपि श्वपचपात्रादपि भुवि पतितं भूक्षितं पवित्रं पावनमेवमेवं जनः कथयति वक्ति । तदिति हेत्वर्थः । किमर्थं किंप्रयोजनं क्षुधया बुभुक्षया पिपासयोदन्यया वात्मानं स्वं पातयस्यात्मपातं करोषि । अमूनि मुनिजनोचितानि तापसयोग्यानि वनफलानि न भक्षयसि नास्ति । पानीयं वा न पातयसि नास्त्येव । अहं तु तेन तस्याश्चाण्डालजात्यनुचितेन वचसा विवेकेन च विस्मितान्तरात्मा तथेति प्रतिपद्य शापनिघ्नो घृणां परित्यज्य जीविततृष्णया क्षुत्पिपासोपशमायाशनक्रियामङ्गीकृतवानस्मि । भौनं तु पुनर्नात्याश्रम् ।

लितलोचनोऽद्वाक्षमस्मिन्कनकपञ्जरे स्थितमात्मानम् । चाण्डालदारिकामीदृशीं यादृशीं देवेनापि दृष्टैव । सकलमेव तत्पक्वणममरपुरसदृशमालोक्य चापगतचाण्डालवंसतिसंवेगो विस्मितान्तरात्मा किमेतदिति कुतूहलात्प्रष्टुकामो यावन्न परित्यजाम्येव मौनं तावदेषा मा-
मादाय देवपादमूलमायाता । तत्केयम् । किमर्थमनया चाण्डालतात्मनः ख्यापिता किमर्थं बाहं बद्धः । बद्धा वा किमर्थमिहानीत इत्यत्र वस्तुन्यहमपि देव इवानपगतकुतूहल एव' इति ।

राजा तु तच्छ्रुत्वा समुपजाताभ्यधिककुतूहलस्तदाह्वानाय पुरस्थितां प्रतीहारीमादिदेश । नचिरादेव तयोपदिश्यमानमार्गां प्रविश्य सा पुरस्तादूर्ध्वस्थितैव राजानमभिवन्ती धाम्ना प्रागल्भ्येन वभूषि—'भुवनभूषण, रोहिणीपते, तारारमण, कादम्बरीलोचनानन्दचन्द्र, सर्वस्त्वयास्य दुर्मतेरात्मनश्च पूर्वजन्मवृत्तान्तः श्रुत एव । अत्रापि जन्मनि यथायं निषिद्धोऽपि पित्रा कामरागान्धः पितुराज्ञामुलङ्घ्य वधूसमीपं प्रस्थितस्तथाप्यनेन स्वयमेव कथितम् । तदहमस्य दुरात्मनो जननी श्रीस्तथा प्रस्थितमेनं दिव्येन चक्षुषा दृष्ट्वास्य पित्राहं समादिष्टास्मि । 'सर्व एव ह्यंविनयप्रवृत्तोऽनुतापाद्विना न निवर्तते । तदयं ते तनयः कदाचिदस्यापि अपि तिर्यग्जातेरधस्तान्निपतति । तद्यावदिदं कर्म न परिसमाप्यते तावदेनं मर्त्यलोक

भातायां यामिन्यां रजन्यामुन्मीलितलोचनो विकसितनयनोऽहमस्मिन्कनकपञ्जरे स्थितमात्मानमद्वाक्षं व्यलोकयम् । चाण्डालदारिकामीदृशीं यादृशीं देवेनापि भवतैव दृष्टैवावलोकितैव निरीक्षितैव । सकलमेव समग्रमेव तत्पक्वणममरपुरसदृशं देवनगरतुल्यमालोक्य निरीक्ष्य चापगतो दूरीभूतश्चाण्डालेषु वसतिनिवासस्तस्याः संवेगः संप्रभो यस्य स विस्मितो विस्मयं प्राप्नोऽन्तरात्मा मनो यस्य सः । किमेतद्दृश्यमानमिति कुतूहलात्प्रष्टुकामः प्रश्नं कर्तुमना यावन्न परित्यजाम्येव न दूरीकरोम्येव मौनं तावदेषा मामादाय गृहीत्वा देवस्य पादमूलमायाता । तत्तस्मात्कारणात्केयम् । किमर्थं किंप्रयोजनमनयात्मनः स्वस्य चाण्डालता ख्यापिता कथितोक्ता । किमर्थं बाहं बद्धः संदानीतः । बद्धा वा बन्धनं कृत्वा वा किमर्थमिहानीत इत्यत्र वस्तुन्यहमपि देव इवानपगतं कुतूहलं यस्मात् एवेति ।

राजा तु वृषोपि तच्छ्रुत्वा समुपजातमभ्यधिकं कुतूहलमार्थं यस्य स तस्याश्चाण्डालदारिकाया आह्वानायामन्त्रणं कृत्वाहूतिकृते पुरःस्थितामप्रस्थितां प्रतीहारीं द्वारपालिकामादिदेशाज्ञां दत्तवान् । नचिरादेव स्तो-
ककालेनैव तयोपदिश्यमानमार्गां कथ्यमानपथा सा प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा पुरस्तादूर्ध्वस्थितैव धाम्ना तेजसा राजानमभिवन्ती तिरस्कुर्वन्ती प्रागल्भ्येन धार्ष्ट्येन वभाषेऽवोचत् । किं तदित्याह—भुवनेति । हे भुवनभूषण हे जगद्विभूषण हे विष्टपश्टङ्गार, हे रोहिणीपते हे रोहिणीनाथ हे चन्द्र, हे तारारमण हे तारकवि-
नोदक, हे कादम्बरीलोचनानन्द हे गन्धर्वकन्यकानयनप्रमोदक, हे रजनिकर हे चन्द्र कुमुदबान्धव, सर्वः सभग्रस्त्वयास्य दुर्मतेः पुण्डरीकस्यात्मनः स्वस्य च पूर्वजन्मवृत्तान्तः पूर्वभवोदन्तः श्रुत एवाकर्णित एव । अत्रापि जन्मनि यथायं पित्रा जनकेन निषिद्धोऽपि प्रतिषिद्धोऽपि कामरागान्धः कन्दर्परागान्धः पितुराज्ञां जनकादेशमलङ्घयतिक्रम्य वधूसमीपं पत्नीपार्श्वं युवतीनिकटं प्रस्थितश्चलितः, तथाप्यनेन स्वयमेव

एव वद्धा धारय । यथा चानुतापोऽस्य भवति तथा प्रतिविधेयमस्य' इति । तदस्य विनया-
येदं विनिर्मितं भैया । सर्वमधुना तत्कर्म परिसमाप्तम् । शापावसानसमयो वर्तते । शापा-
वसानेन च युवयोः सममेव सुखेन भवितव्यमिति त्वत्समीपमानीतो मयायम् । अत्रापि
यच्चाण्डालजातिः ख्यापिता तल्लोकसंपर्कपरिहाराय । तदनुभवतां संप्रति द्वावपि सममेव
जन्मजराव्याधिमरणादिदुःखबहुले तनू परित्यज्य यथेष्टजनसमागमसुखम्' इत्यभिदधानैव
सा झटिति रणद्रूपणारवबोधिरितान्तरिक्षमुत्फुल्ललोकलोचनोद्दीक्षिता क्षितेर्गगनमुदर्पतत् ।

अथ राज्ञस्तद्वचनमार्कण्यं संस्मृतजन्मान्तरस्य 'सखे वैशम्पायनाख्यपुण्डरीक, दिष्ट्या
तुल्यकालक्षयमेवावयोः शापावसानं संजातम्' इत्यभिदधत एवाकर्णाकृष्टकार्मुको मकरकेतु-
ग्रतः परमास्त्रं कादम्बरीं कृत्वा जीवितापहरणाय प्रतिरोधक इव निरुद्धसर्वांशोऽऽन्तरा पदं
चकार । तत्पदाक्रान्तिनिर्वासितमिव कादम्बरीशरणमुपजगामन्तःकरणम् । तन्मार्गणाभि-
हृतिभीता इव देहमुत्सृज्य निर्जग्मुरजडाः श्वासमरुतः । तद्गणपक्षवाताहतमिवाकम्पत तरलं
शरीरम् । तच्छरशल्यभ्रालसोत्कण्टकिनी तनुरजायत । तद्विशिखरजोरूपितमिव नयन-

न्धनं कृत्वा धारयावस्थापय । यथा चानुतापः पश्चात्तापोऽस्य भवति, तथा प्रतिविधेयं तथा करणीयमिति । तदस्य
वैशम्पायनस्य विनयाय मर्यादायै इदं मया सर्वं विनिर्मितं विहितम् । अधुना सर्वं तत्कर्म तत्कृत्यं परिसमाप्तं
परिपूर्णकृतम् । शापस्यावसानसमयः प्रान्तकालो वर्तते शापावसानेन च युवयोर्भवतोः सममेव सुखेन सातेन
भवितव्यमित्यतस्त्वत्समीपं त्वदभ्यर्णं मयायमानीतः प्रापितः । अत्रापि यच्चाण्डालजातिः ख्यापिता कथितोक्ता
तल्लोकानां जनानां संपर्कः संबन्धस्तस्य परिहाराय दूरीकरणाय । तत्संप्रतीदानीं द्वावपि शूद्रकवैशम्पायनावपि
सममेव समकालमेव जन्मोत्पत्तिर्जरा विषसा व्याधिरामयो मरणं मृत्युरेवंभूतं दुःखं तेन बहुले दृढेऽस्मिन्नोके
तनू शरीरे परित्यज्यानुभवतां यथेष्टजनानां समागमो मेलापकस्तस्मात्तस्य वा सुखं सातम् । इत्यभिदधानेति
ब्रुवाणैव सा चाण्डालदारिका झटिति शीघ्रं रणन्ति यानि भूषणान्याभरणानि तेषां रवः शब्दस्तेन बधिरौकृतम-
न्तरिक्षमाकाशं यथा स्यात्तथोत्फुल्लानि विकसितानि यानि लोकलोचनानि जननयनानि तैस्तप्रावत्येन वीक्षि-
तावलोकिता निरीक्षिता क्षितेः पृथिव्याः सकाशाद्गगनमाकाशमुदपतदुपतिता बभूव ।

अथेति । तदनन्तरं तद्वचनमार्कण्यं श्रुत्वा संस्मृतं स्मृतिगोचरीभूतं जन्मान्तरं भवान्तरं यस्य स तथा
तस्य । हे सखे हे वयस्य हे भ्रातः, वैशम्पायन इत्याख्यायतिनाम्ना पुण्डरीक, दिष्ट्या भाग्येन पुण्येनावयोः
पुण्डरीकचन्द्रमयोः तुल्यकालक्षयमेव समकालमेव युगपदेवैककालमेव शापावसानं संजातं शापमुक्तिः संजाते-
त्यभिदधत एवेति कथयत एव राज्ञः शूद्रकस्य मकरकेतुः कामः कन्दर्पोऽन्तरा मध्ये । अर्थाद्गुदयस्येति बोध्यम् ।
पदं निवासं चकार निर्ममे । कीदृशो मकरकेतुः । आकर्ण यावदाकृष्टं कर्षितं कार्मुकं धनुर्येन सोऽग्रतः पुरः
परमास्त्रमत्युत्कृष्टास्त्रं कादम्बरीं कृत्वा विधाय शापावसानत्वाद्यजीवितस्यापहरणं ग्रहणं तस्मै प्रतिरोधक इव
प्रतिबन्धक इव निरुद्धा आवृताः सर्वे अंशा अवयवा येन सः । अथवा संरुद्धा आशा दश दिशो येनेत्यर्थः ।

युगुलमश्रुजलमुत्ससर्ज । पाण्डुतां च वंदनलावण्यमयासीत् । तद्धनुर्गुणध्वानाकर्णनोद्वेजित-
मिव हृदयवेदनाकूणितत्रिभागं नयनयुगलमभवत् । अन्तर्ज्वल्लिख्यतो मदनदहनस्य धूमोपह-
तमिव वेपमानमधरकिसलयं शोषमगात् । तैत्तापविरसमाननान्निष्पीडितं सरागं हृदयमिव
ताम्बूलमपतत् । आर्द्रस्य दारुण इव दह्यमानस्याङ्गेभ्यो निरगमत्स्वेदः । मदनशरकीलितानीव
तावतैव क्षणेनाङ्गानि परवशान्यजायन्त । तथा च कादम्बरीं पुरस्कृत्य कुसुमधन्वनायास्यमा-
नस्य तदवयरूपशोभाविनिर्जितानि तापापहरणक्षमाप्यपि तस्याकिंचित्कराण्यभवन् । तथा
हि । कमलकिसलयानि पाणिपादेन, कुवलयदलस्रजो दृष्ट्वा, मणिदर्पणाः कपोलेन मृणा-
लानि बाहुलतिकया, शशाङ्करश्मयो नखमयूखैः, घनसारधूलिः स्मितप्रभया, मुक्तादामानि
दशनकिरणैः, अमृतकरविम्बं मुखेन, ज्योत्स्ना लावण्येन, मणिवेदिकाकुट्टिमानी नितम्बेन ।
एवं च विहृतसर्वाङ्गप्रक्रियस्य हृदयेऽप्यसुखायमानसकलान्यविनोदस्य तामेवाभिधायत-
स्तामेवोत्प्रेक्षमाणस्य तामेवाभिलषतस्तामेव पश्यतस्तामेवालपतस्तामेवाल्लिङ्गतस्तया सह ति-

रोमाञ्चिनी तनुरजायताभूत् । तस्य कामस्य विशिखा बाणास्तेषां रजो धूलिस्तेन रुषितमिव रुक्षमिव नयन-
युगुलं नेत्रयुगमश्रुजलं नेत्रपानीयमुत्ससर्जोत्प्राबल्येन तस्याज । वदनलावण्यं च पाण्डुतामीपच्छुक्तां चा-
यासीदगात् । तस्य कामस्य धनुश्चापं तस्य गुणः शिञ्जिनी तस्य ध्वानः शब्दस्तस्याकर्णनं श्रवणं तेनोद्वेजित-
मिवोद्वेगं प्रापितमिव हृदयवेदनयाकूणित ईषद्वकीकृतस्त्रिभागस्तृतीयांशो यस्य तदेवंभूतं नयनयुगलं नेत्रयुगम-
मभवद्बभूव । अन्तर्मध्ये ज्वल्लिख्यतः प्रज्वल्लिख्यतो मदनदहनस्य कामवद्वेधुमोपहतमिव दहनकेतनोपहत-
मिव वेपमानं कम्पमानमधरकिसलयं दन्तच्छदपल्लवं शोषमगाज्जगाम । तस्य कामस्य तापस्तेन विरसमानं वि-
रसतां भजमानमतिनिष्पीडितं सरागं हृदयमिव ताम्बूलमपतदस्सत । आर्द्रस्योनस्य दारुण इव काष्ठस्येव द-
ह्यमानस्य ज्वलमानस्याङ्गेभ्यो हस्तपादादिभ्यः स्वेदो धर्मजलं निरगमन्निरगात् । मदनशरेण कामबाणेन कीलिता-
नीव यन्त्रितानीव तावतैव क्षणेन खलपकालेनाङ्गानि परवशानि परायत्तान्यजायन्त समपद्यत । तथा चेति ।
कादम्बरीं पुरस्कृत्याग्रे कृत्वा कुसुमधन्वना कामेनायास्यमानस्य पीड्यमानस्य तस्यावयवा हस्तपादादयस्तेषां रूपं
सौन्दर्यं तस्य शोभा श्रीस्तया विनिर्जितान्यभिभूतान्यत एव तापस्य तप्तेरपहरणे दूरीकरणे क्षमाप्यपि समर्थान्यपि
निर्जितत्वात्तस्याकिंचित्कराणि निष्प्रयोजनान्यभवन्नासन् । तदेव दर्शयति—तथेति । कमलकिसलयानि पद्मनव-
पत्राणि । पाणी च पादौ च पाणिपादम् । 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' इत्येकवद्भावः । तेन निर्जितानीति सर्वत्र सं-
बन्धः । कुवलयानामुत्पलानां दलानि पत्राणि तेषां स्रजो माला दृष्ट्वा दृष्ट्वा । मणिदर्पणा रत्नादर्शाः कपोलेन गल्लतपर-
प्रदेशेन । मृणालानि तन्तुलानि बाहुलतिकया भुजबल्लवा । शशाङ्करश्मयश्चन्द्रकिरणा नखमयूखैः पुनर्भवरश्मिभिः
घनसारधूलिः कर्पूररजः स्मितप्रभया हास्यकान्त्या । मुक्तादामानि मुक्ताकलापा दशनकिरणैर्दन्तरश्मिभिः । अमृ-
तकरविम्बं चन्द्रमण्डलं मुखेनास्येन । ज्योत्स्ना चन्द्रिका लावण्येन कान्तिविशेषेण । 'मुक्ताफलस्य लायायास्तर-

प्रतस्तां प्रकोपयतस्तामनुनयतस्तस्याः पादयोः पततस्तया सह केलिं कुर्वतस्तां रममाणस्य मु-
क्तसर्वान्यक्रियस्य दिवाप्यनुन्मीलितलोचनस्य रात्रावप्यनुपजातनिद्रस्य सुहृज्जनमप्यसंभाष-
यतः कार्योपगतानप्यजानतो गुरुजनमप्यनमस्यतो धर्मक्रियामप्यकुर्वाणस्य सुखादप्यन-
र्थिनो दुःखादप्यनुद्विजमानस्य मरणादप्यविभ्यतो गुरुभ्योऽप्यपेतलज्जस्यात्मन्यपि विगलित-
स्नेहस्य किं बहुना कादम्बरीसमागमेऽप्यनुद्यमस्य केवलमस्य मुहुर्मुहुर्मूर्च्छोपगमच्छलेन जी-
वितोत्सर्गयोग्यामिव कुर्वतो विहस्तेनापि प्रतिपन्नविविधोपकरणेन गलितनयनपयसाप्यु-
च्छुष्काननेन मुषितवचनावकाशेनापि वैशम्पार्यनक्रोशनपरेणानवरतमा चरणाद्विकीर्णचन्द-
नचर्चेण चरणतलनिवेशितार्द्रविन्दिनीदलेन करार्पितकर्पूरक्षोददन्तुरतुषारखण्डेन हृदयवि-
निहितहिमार्द्रहारदण्डेन कपोलतलस्थापितैस्फटिकमणिदर्पणेन ललाटतटवटितचन्द्रमणिनां स-
देशावस्थापितमृणालनालेन कदलीदलव्यजनवाहिनानर्तिततालवृन्तेन जलार्द्रानिलसंचारिणा

स्पृहयतः । तामेव पश्यतो विलोकयतः । तामेवालपतः संभाषणं कुर्वतस्तामेवालपं कुर्वतः । तामेवालङ्गतः परि-
ष्वजत आलिङ्गनं कुर्वतः । तया गन्धर्वराजपुत्र्या सह तिष्ठतः स्थितिं कुर्वतः । तां प्रकोपयतो रोषयतः ।
तामनुनयतः प्रसन्नीकुर्वतः । तस्या गन्धर्वपुत्र्याः पादयोः क्रमयोश्चरणयोः पततः पतनं विदधतः । तया सह
केलिं रतिक्रीडां कामकेलिं प्रेमक्रीडां कुर्वतो विदधतः । तां रममाणस्य क्रीडां कुर्वतः । मुक्तास्यक्तास्याजिताः
सर्वाः समग्रा अन्यक्रिया इतरव्यापारा येन स तस्य मुक्तसर्वान्यक्रियस्य । दिवापि वासरेऽपि दिवसेऽप्यनुन्मीलिते
मुद्रिते लोचने यस्य स तथा तस्य । रात्रावपि निशायामपि यामिम्यामप्यनुपजाताप्राप्ता नागता निद्रा प्रमीला
यस्य स तथा तस्य । सुहृज्जनमपि मित्रजनमपि वृद्धभजनमप्यसंभाषयतोऽनालापयतः । कार्यार्थमुपगतं प्रा-
प्तमप्यजानतोऽज्ञातवतः । गुरुजनमपि पूज्यजनमपि वृद्धजनमप्यनमस्यतो नमस्कारमकुर्वतः । धर्मक्रियामपि
सुकृतकृत्यान्पि पुण्यकृत्यान्प्यकुर्वाणस्याविदधानस्य । सुखादपि सौख्यादप्यनर्थिनोऽनभिलाषुकस्य । दुःखा-
दपि कृच्छ्रादपि कष्टादप्यनुद्विजमानस्यानुद्वेगं प्राप्यमाणस्य । मरणादपि मृत्योरप्यविभ्यतो भयमकुर्वतः । गुरु-
भ्योऽपि धर्मोपदेशकेभ्योऽप्यपेतलज्जस्य विगतत्रपस्य त्यक्तलज्जस्य । आत्मन्यपि स्वस्मिन्नपि विगलितो गतः
स्नेहो हार्द यस्य स तथा तस्य । किं बहुना कथनेन । कादम्बरीसमागमेऽप्यनुद्यमस्यानुद्यतस्य गतोद्यमस्य के-
वलमस्य राज्ञो मुहुर्मुहुर्वारंवारं मूर्च्छाया मोहस्योपगमच्छलेनागमनमिषेण जीवितस्योत्सर्गस्यागस्तस्य यो-
ग्यामिव कुर्वतो विहस्तेनापि व्याकुलेनापि प्रतिपन्नमङ्गीकृतं विविधमुपकरणं तन्त्रं येन स तेन । अत्रापिश-
ब्दो विरोधालङ्कृतद्योतनार्थः । यो विहस्तो भवति स प्रतिपन्नोपकरणो न स्यादिति विरोधः । तत्परिहारस्तु
विहस्तो व्याकुल इत्यर्थात् । 'विहस्तव्याकुलो व्यग्रे' इति हैमः । गलितं स्रस्तं नयनपयो नेत्रजलं यस्यैवंभूतेना-
प्युच्छुष्कमाननं मुखं यस्य स तेन । मुषितो गृहीतो वचनस्यावकाशोऽवगाहः प्रवेशस्थलं यस्यैवंभूतेनाप्याक्रो-
शनं तत्र परेणासक्तं नानवरतं निरन्तरमा चरणाचरणौ मर्यादीकृत्य विकीर्णां विक्षिप्ता चन्दनचर्चां मलयजपूजा
येन स तेन । चरणतले निवेशितापि स्थापितान्गार्द्राण्यन्तरविन्दिनीनां वक्राणि कर्मास्तीनां पद्माणि येन स

कुसुमतल्पकल्पनाकुलेन धारागृहजलयन्त्रप्रवर्तनोद्घातार्तिना मणिकुट्टिमक्षालनाग्रहस्तेन च स-
जलकिञ्जल्कजलजोपचारप्रकरसंभ्रान्तेन च शिशिरभूगृहाभ्यन्तरप्रत्यवेक्षणदक्षेण चोद्यान-
दीर्घिकातटलतागहनमण्डपसेकतापहारिणा च मलयजरसचन्द्रार्द्रजलचन्द्राश्रयावधानदानो-
द्यतेन चाप्तपरिजनेनोपचर्यमाणस्यापि काष्ठीभूतदेहस्य दाहक्षमो ह्दित्येवारुरोह परां कोटिं
कामानलः । राज्ञ एव तुल्यावस्थस्य महाश्वेतोत्कण्ठया पुण्डरीकात्मनो वैशम्पायनस्य च ।

तस्मिन्नेव चान्तरे तत्संधुक्षणायेव प्रवर्तयन्सरसकिसलयलतालास्योपदेशदक्षं दक्षिणानि-
लम्, आलोलरक्तपल्लवप्रालम्बान्कम्पयन्नशोकशाखिनः, वाञ्छितमुकुलमञ्जरीभरेण नम्रय-
न्बालसहकारान्, उत्कोरकयन्कुरुबकैः सह बकुलतिलकचम्पकनीपान्, औपीतयन्किरातैः
कर्कुमान्, विकिरन्नतित्तकामोदम्, उद्दामयन्किशुकवनानि निरङ्कुशयन्कामिजनमनांसि,

म्भसाद्रो योऽनिलो वायुस्तं संचारयति प्रवर्तयतीत्येवंशीलः स तथा तेन । कुसुमैः पुष्पैर्या तल्पकल्पना
शय्याविरचना तेनाकुलेन व्याकुलेन । धारागृहस्य जलयन्त्राणां प्रवर्तनात्प्रक्षरणादा ईषद्भूता दूरीभूतार्तिर्यस्य स
तेन । मणिकुट्टिमस्य क्षालना धावनं तत्राग्रहस्तो यस्य स तेन । 'आयस्तेन' इति पाठ आयस्तेन खिन्नेनेत्यर्थः ।
सजलानि जलसहितानि किञ्जल्कजलजानि केसरोपयुक्तकमलानि तेषामुपचारः प्रकार उपचरणं तेन संभ्रा-
न्तेन मूढेन । शिशिरं शीतलं यद्भूगृहं भूमिस्थं सदनं तस्य अभ्यन्तरं मध्यं तस्य प्रत्यवेक्षणं गवेषणं तत्र दक्षेण
चतुरेण । उद्यानस्य दीर्घिका वापी तस्यास्तटं तीरं तस्य लतागहनमण्डपो जनाश्रयस्तत्र यः सेकः सिद्धं तेन ताप-
मपहरतीत्येवंशीलः स्वभावः स तथा तेन मलयजरसश्चन्दलद्रवश्चन्द्रः कर्पूर आर्द्र जलं चन्द्रस्य शशाङ्कस्या-
श्रय आश्रयणमेतैरवधानदानं समाधिदानं तत्रोद्यतेनोद्युक्तेन । 'अवधानसमाधानप्रणिधानानि तु समाधौ स्युः'
इति हैमः । आप्तो विश्वस्तो यः परिजनः परिच्छदस्तेनोपचर्यमाणस्योपचारविषयीक्रियमाणस्यापि काष्ठीभूता
देहस्य दासदाह्यमापन्नशरीरस्य दाहे क्षमः समर्थः कामानलो मदनवह्निः क्षणेन परां कोटिं ह्दित्येव
तत्कालमेवारुरोहारूढवान् । राज्ञ एव तुल्यावस्थस्य सहसावस्थस्य महाश्वेताया उत्कण्ठयोत्कलिकय-
पुण्डरीकात्मनो वैशम्पायनस्य च । मदनानलः परां कोटिमारुरोहेत्यत्रापि संयोज्यम् । तृतीयान्तानि
सर्वाण्याप्तपरिजनस्य विशेषणानि ।

तस्मिन्नेव चान्तरे विचाले तस्य संधुक्षणायेव तद्गृहीतनायेव सुरभिमासो वसन्तः प्रावर्तत प्रवृत्तो बभूव ।
'सुरभिश्चम्पके स्पर्धे जातीफलवसन्तयोः । गन्धोत्पले सौरभ्य्यां शल्लकीमातृभेदयोः ॥ सुगन्धे च मनोज्ञे
च वाच्यवत्सुरभि स्मृतम्' इति विश्वः । किं कुर्वन् । प्रवर्तयन्प्रवृत्तिं कारयन् किम् । दक्षिणा-
नि मलयमाहतम् । कीदृशम् । सरसानि रसोपयुक्तानि किसलयानि यासामेवंविधा लता वल्लयस्तासां
लास्योपदेशो नृत्योपदेशस्तत्र दक्षं चतुरम् । आलोलक्षपलाश्चलला रक्तपल्लवा लोहितकिसलयास्तेषां प्रालम्बाः
समूहा येषु तानशोकशाखिनः केसरवृक्षान्कम्पयन् । वाञ्छिते मुकुलमञ्जरीं कुञ्जलवल्लर्यौ तयोर्भरेण बाल-
सहकारावधीनचूतान्नयन्नयन्नतां नयन् । कुरुबकैर्वृक्षविशेषैः सह बकुलः केसरः, तिलको वृक्षविशेषः,

निर्मूलयन्मानम्, अपमार्जयँलज्जाम्, अपाकुर्वन्कोपम्, अपनयन्ननुनयव्यवस्थाम्, व्यवस्थो-
पयन्हैठचुम्बनालिङ्गनरतस्थितिम्, समुल्लासयन्मकरध्वजरक्तध्वजानिव किंशुकानि, सकल-
मेव महारजतमयमिव रागमयमिव मदनमयमिवोन्मादमयमिव प्रेममयमिवोत्सवमय-
मिवोत्सुक्यमयमिव जनयजीवलोकम्, किसलयितसकलकान्तारकाननोपवनतरुशृङ्खल-
चूतद्रुमामोदवासितदशाशान्तरो मधुमदमधुरकोकिलापदुःखिताध्वगजनश्रुतिरनवरतम-
करन्दसीकरासारदुर्दिनोन्मादितसकलजीवलोकहृदयो मदाकुलभ्रमरझंकारकार्तरितविर-
हातुरमनोवृत्तिरात्मसंभवैकोल्लासकारी भरात्परावर्तत सुरभिमासः । येन च कुसुमधन्वनः
परमाख्येण मधुना पर्याकुलितहृदया कादम्बरी संप्राप्ते भगवतः कामदेवस्य महे महता प्रयत्नेन
कथंकथमप्यतिवाहितदिवसा श्यामायमानदशदिशि सायाहे स्नात्वा निर्वर्तितकामदेवपूजा
तस्य पुरश्चन्द्रापीडमतिपुरभिशीतलैः स्नापयित्वाभोभिरा चरणाद्विलिप्य मृगमदामोदिना
हरिचन्दनेन सुरभिकुसुमस्रग्भिरुद्धृतं कुन्तलकलापं कुतैककर्णोपितसत्किसलयाशोकस्तव-

मानं गर्वं निर्मूलयन्बुध्नत उत्पाटयन् । लज्जां त्रपामपमार्जयन्फोटयन् । कोपं क्रोधम् । अर्थात् कामिजन-
कृतम् । अपाकुर्वन्दूरीकुर्वन्निराकुर्वन् । अनुनयव्यवस्थां प्रणिपातमर्यादामपनयन्निराकुर्वन् । हठेन बलेन चुम्ब-
नमाख्यलेहनम्, आलिङ्गनमुपगृह्णन्, रतिः संभोगः, एतासां स्थितिं मर्यादां व्यवस्थापयन्व्यवस्थां कुर्वन् । मकर-
ध्वजस्य कामस्य रक्तध्वजानिव किंशुकानि किंशुकपुष्पाण्यरुणवैजयन्त्य इव समुल्लासयन्प्रकाशयन् । महारजतमय-
मिव सुवर्णमयमिव, रागमयमिवानुरागमयमिव, मदनमयमिव कंदर्पमयमिव, उन्मादमयमिव चित्तविह्वलमयमिव
प्रेममयमिव स्नेहमयमिव उत्सवमयमिव महोमयमिव औत्सुक्यमयमिव रणरणकमयमिव, एवंविधं सकल-
मेव समग्रमेव जीवलोकं विष्टपं जनयन्विबधन् । किसलयिताः संजातकिसलयाः सकलाः समग्राः कान्तार-
काननोपवनतरवो येन सः । तत्र कान्तारशून्या देवी काननं निर्माणं वनमुपवनं नगरसमीपवर्तिनम् । उत्फुल्लाः
प्रफुल्ला ये चूतद्रुमा आश्रयस्थास्तेषामामोदः परिमलस्तेन वासितं सुरभीकृतं दशदिशामन्तरं विचालं येन सः ।
मधुनो यो मदस्तेन मधुरो मिथो यः कोकिलालापस्तेन दुःखिता अध्वगजनाः पान्थजनास्तेषां श्रुतिः श्रवणं
यस्मिन्सः । अनवरतं निरन्तरं यो मकरन्दसीकरासारो मकरन्दवातास्तविन्दुवेगवद्बुद्धिस्तदेव दुर्दिनं मेघजं
तमस्तेनोन्मादितान्युन्मादं प्रापितानि सकलजीवलोकहृदयानि येन सः मदाकुला ये भ्रमन्तो भ्रमराः शिलीमु-
खास्तेषां झंकारा झंकृतयस्तैः कारिता कातरीकृता विरहातुरजनानां मनोवृत्तिर्येन सः । आत्मसंभवा-
कामसंकोऽद्वितीय उल्लासकारी प्रकाशकारी सुरभिमासः प्रावर्ततेत्यन्वयस्तु प्रायुक्त एव । येन कुसुमधन्वनः
कंदर्पस्य परमाख्येणात्युत्कृष्टाख्येण मधुना वसन्तेन पर्याकुलितहृदया व्याकुलितचित्ता कादम्बरी भगवतः
कामदेवस्य मह उत्सवे संप्राप्ते समागते सति महता प्रयत्नेनोद्यमेन कथंकथमपि महता कष्टेनातिवाहितदिवसा
अतिक्रान्तवासाः श्यामायमानाः कृष्णायमाना दशदिशो यस्मिन्नेवंभूता सायाहे संध्यायां स्नात्वा स्नानं कृत्वा

ककर्णपूरं कर्पूरकुसुमप्रचुरैः प्रसाध्याभरणविशेषैर्विस्मृतनिमेषापिबन्तीव भावार्द्रया दृशा सुचिरमालोक्योत्कण्ठानिर्भरा पुनःपुनर्निश्चस्योत्कम्पमाना साध्वसेन खिन्नसर्वाङ्गी समुत्कण्ठकिततैन्नरुच्छुष्यदधरवदना महाश्वेतावलोकनभयान्मुहुर्मुहुर्दिक्षु विक्षिप्तोच्चकितदृष्टिरतिचिरमिवोपसृत्य पुनःपुनः स्थित्वाविष्टेव परवती परित्याजिता बलाल्लज्या सहाबलाजनसहजां भीतिं भगवता भुवत्रयोन्मादकारिणा मन्मथेनात्मानमपारयन्ती संधारयितुमेकान्ते निःसहा सहसा तमभिपद्य मुकुलितैन्नयनपङ्कजा जीवन्तमिव निर्भरं कण्ठे जग्राह ।

चन्द्रापीडस्य तु तेनामृतसेकाह्लादिना कादम्बरीकण्ठग्रहेण सद्यः सुदूरगतमपि कण्ठस्थानं पुनर्जीवितं प्रत्यपद्यत । दिवसकृमामीलितं कुमुदमिव शरल्लयोत्स्नानिपातादुच्छ्वसितमर्मा बन्धनाद्धदयम् । उषःपरामृष्टेन्दीवरमुकुललीलयोदमीलत्कर्णान्तायतं चक्षुः । अम्भोरुहविभ्रमेण वाजृम्भत वदनम् । एवं च सुप्रतिबुद्ध इव प्रत्यापन्नसर्वाङ्गचेष्टश्चन्द्रापीडस्तथा कण्ठलग्नां कादम्बरीं चिरविरहदुर्बलाभ्यां दोर्भ्यां गाढतरं कण्ठे गृहीत्वा वाताहतां बालकदलीमिव भयोत्कम्पमानाङ्गयष्टिमुद्राढतरामीलिताक्षीं वक्षस्येव प्रवेष्टुमीहमानां न मोक्षुं न प्रहीतुमा-

यस्मिन्नेवंभूतोऽशोकस्तवकः कङ्कल्लिगुच्छकः स एव कर्णपूरो यस्य स तम् । कर्पूरकुसुमप्रचुरैराभरणविशेषैः प्रसाध्य प्रसाधनं कृत्वा विस्मृतनिमेषा त्यक्तनिमेषोन्मेषापिबन्तीव । अत्यादरेणावलोकनं पानमुच्यते । भावेन चित्तसमुद्भवेनार्द्रया सजलया दृशा सुचिरं बहुकालं चिरकालमालोक्य निरीक्ष्योत्कण्ठाया निर्भरोऽतिशयो यस्यां सा । पुनःपुनर्निश्चस्य निश्वासे मुक्तवोत्प्राबल्येन कम्पमानातिवैपमाना साध्वसेन भयेन खिन्नं प्रखिन्नं सर्वाङ्गं यस्याः सा । समुत्कण्ठकिता तनूः शरीरं यस्याः सा । उच्छुष्यन्ती शोषं प्राप्यमाणेऽधरवदने दन्तच्छदमुखे यस्याः सा । महाश्वेताया अवलोकनं तस्माद्भयं भीतिस्तस्मान्मुहुर्मुहुर्वारिवारं दिक्षु विक्षिप्ता प्रेरितोच्चकितोन्नता दृष्टिर्यया सा । अतिचिरमिव बहुकालमिवोपसृत्य समीपमागत्य पुनःपुनः स्थित्वावस्थानं कृत्वा निश्ठा भूतप्रस्तेव । परवती परायत्ता बलाद्धाल्लज्या त्रपया परित्याजिता परित्यक्ता अबलाजनः स्त्रीजनस्तस्य सहजां सहोत्पन्नां भीतिं भगवता माहात्म्यवता भुवनत्रयस्योन्मादकारिणा चित्तविल्वज्जनकेन मन्मथेन कंदर्पेणात्मानं संधारयितुं धारणां कर्तुमपारयन्त्यसमर्था एकान्ते विजने निःसहा परिभ्रान्ता सहसा एकपदे तमभिपद्य गत्वा मुकुलिते संकुचिते नयनपङ्कजे यस्याः सा । जीवन्तमिव श्वसन्तमिव निर्भरं यथा स्यात्तथा कण्ठे निगरणे जग्राह गृहीतवती ।

चन्द्रापीडस्य तु तेनामृतस्य सेकः सिञ्चनं तद्वाह्लादिना प्रमोदजनकेनैवंविधेन कादम्बरीकण्ठग्रहेण सद्यः स्वतःकालं सुदूरगतमपि दृष्टिदेशप्राप्तमपि जीवितं प्राणितं पुनः कण्ठस्थानं निगरणदेशं प्रत्यपद्यत स्त्रीचक्रे । दिवसकृमं वासरसंबन्धि(?) आमीलितं संकुचितं शरत्कालीना या ज्योत्स्ना चन्द्रिका तस्या निपातात्पतनादाबन्धनादावृन्तात्कुमुदमिव कैरवमिवोच्छ्वसितमुल्लसितं हृदयं भुजान्तरम् । उषसा प्रत्यूषेण परामृष्टं कृतस्पर्शं यदिन्दीवरमुकुलं नीलसरोजकुङ्कुलं तस्य लीलयेवेति क्षुप्तोपमा । कर्णं यावदायतं विस्तीर्णं

त्मनापारयन्तीं श्रोत्रहृदयग्राहिणानुभूतपूर्वेण स्वरेणानन्दयन्नवादीत्—‘भीरु, परित्यज्यतां भयम् । प्रत्युज्जीवितोऽस्मि तवैवामुनाकण्ठग्रहेण । त्वं खल्वमृतसंभवादप्सरसां कुलादुत्पन्ना । किं न स्मरसि तन्मे वचनमिदम् । तत्तेजोमयं वपुः स्वत एवाविनाशि विशेषतोऽमुना कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायितमिति । तदेतावन्त्येव दिनानि पाणिना ते स्पृश्यमानोऽपि न यत्प्रत्युज्जीवितोऽस्मि तच्छापदोषात् । अद्य स तु मे द्वितीयवारं त्वदर्थमेवानुभूतदुःसहमदनज्वरदाहवेदनापरमदुःखस्य व्यपगतः शापः । परित्यक्ता सा मया त्वद्विरहदुःखदायिनी मानुषी शूद्रकाख्या तनुः । एषापि च तवास्यां रुचिरुत्पन्नेति त्वत्प्रीत्या प्रतिपन्ना प्रतिपालिता च । तदयं लोकश्चन्द्रलोकश्च ते द्वावप्यधुना चरणतलप्रतिबद्धौ । अपि च प्रियसख्या अपि ते महाश्वेतायाः प्रियतमो मयैव सह विगतशापः संजातः ।’ इत्यभिदधत्येव चन्द्रापीडशरीरान्तरितवपुषि चन्द्रमसि चन्द्रलोकावस्थानलग्नममृतपरिमलमेव केवलमधिकमुद्वहन्, अङ्गैरन्यतमस्तादृशेनैव वेषेण यादृशेनैव महाश्वेतौत्कण्ठ्योपरतस्तथैव कण्ठेनैकावलीं धारयन्, तथैवाकल्पनिःसहैरङ्गैस्तथैवापाण्डुक्षामकपोलवाहिना मुखेनाम्बरतलादवतरन्नदृश्यत कपिञ्जलकदावल्म्बी पुण्डरीकः ।

दृष्ट्वा च तं दूरत एवोन्मुक्तचन्द्रापीडवक्षःस्थला कादम्बरी स्वयमेव धावित्वा दैतकण्ठग्रह-

हमाना न मोक्षं लक्ष्मुं न ग्रहीतुमादातुमात्मना स्वेनापारयन्तीमप्रभवतीं श्रोत्रे कर्णे हृदयं भुजान्तरं ताभ्यां गृह्यत इत्येवंशीलेनानुभूतपूर्वेणार्कणितपूर्वेण स्वरेण शब्देनानन्दयन्नवादीदवोचत् । किं तदित्याह—**भीर्विति ।** हे भीरु हे कातरे, भयं त्रासं परित्यज्यतां दूरीक्रियताम् । तवैवामुना कण्ठग्रहेणाहं प्रत्युज्जीवितः पुनर्जावं प्रापितोऽस्मि । खल्विति निश्चये । त्वमभूतसंभवात्पीयूषोत्पन्नादप्सरसामुर्वशीप्रभृतीनां कुलादभिजनादुत्पन्ना संजाता । इदं तन्मे मम वचनं किं न स्मरसि न स्मृतिगोचरीकरोषि । इदं किमित्याशयेनाह—**तदिति ।** तच्चन्द्रापीडवपुस्तेजोमयं ज्योतिर्मयं स्वत एव स्वभावत एवाविनाश्यविनश्वरम् । विशेषतोऽमुना कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायितुं शीतलीकृतमिति । तत्तस्मात्कारणादेतावन्त्येव दिनानि ते तव पाणिना करेण स्पृश्यमानोऽप्याश्लिष्यमानोऽपि स्पर्शमानोऽपि यन्न प्रत्युज्जीवितोऽस्मि तच्छापदोषादेवेति मन्तव्यम् । अद्य त्वस्मिन्नहनि द्वितीयवारं त्वदर्थमेवानुभूतं दुःसह उत्कटो यो मदनज्वरदाहस्तस्य वेदना पीडा तस्याः परमदुःखं येनैवंभूतस्य मे मम स शापो व्यपगतो नाशं गतो दूरं गतः । त्वद्विरहदुःखदायिनी मानुषी शूद्रकाख्या तनुः सा मया परित्यक्तोज्झिता । तव भवत्या अस्यां चन्द्रापीडतनौ रुचिरुत्पन्ना । अत एषा मया प्रतिपन्नाङ्गीकृता प्रतिपालिता च रक्षिता च । तदिति हेत्वर्थे । अयं लोको मर्त्यलोकश्चन्द्रलोकश्च द्वावपि लोकावधुना सांप्रतं ते तव चरणतलप्रतिबद्धौ पादतलाश्रितौ । अपि चान्यच्च ते तव प्रियसख्या वल्लभवयस्या अपि महाश्वेतायाः प्रियतमो वल्लभो मयैव चन्द्रापीडेनैव सह विगतशापः संजात इत्यभिदधत्येव कथयत्येव चन्द्रापीडशरीरेणान्तरितं व्यवहितं वपुष्यस्य स तस्मिन्चन्द्रमसि सति चन्द्रलोके युदवस्थानं गतं तेन लग्न-

महाश्वेतां पुण्डरीकागमनमहोत्सवेन यावन्न वर्धयत्येव तावदवतीर्थे पुण्डरीकः परमोपकारिणे चन्द्रापीडवपुषे शशाङ्कायाढौकत । चन्द्रापीडस्तु तं कण्ठे गृहीत्वाब्रवीत्—‘सखे पुण्डरीक, यद्यपि प्राग्जन्मसंबन्धाज्जामातासि तथाप्यनन्तरजन्माहृतसुहृत्स्नेहसद्भावेनैव मया सह वर्तितव्यं भवता’ इत्येवं च वदत्येव चन्द्रापीडे चित्ररथहंसौ दिष्ट्या वर्धयितुं केयूरको हेमकूटमगमत् । मदलेखापि धावमाना निर्गत्य मृत्युंजयजपव्यग्रस्य तारापीडस्य विलासवत्याश्च पादयोः पतित्वा ‘देव, देव्या सह दिष्ट्या वर्धसे । प्रत्युज्जीवितो युवराजः समं वैशम्पायनेन, इत्यानन्दनिर्भरमुच्चैर्जगाद् । राजा तु तच्छ्रुत्वा शरीरसंस्कारविरहोद्भूताविरलदीर्घपरुषपलितलोमशप्रकोष्ठाभ्यां दोर्भ्यां परिष्वज्य तां तदनु हर्षपरवशो विलासवतीं कण्ठेऽवलम्ब्य जरामङ्गवलिपरिशिथिलितमूलेन बाहुनोत्क्षिप्तोत्तरीयांशुकाञ्चलः स्वयमेवाशिक्षितलयविसंश्रुलैः पदैर्नृत्यन्निवोत्फुलवदननरपतिसहस्रपरिवृतोऽम्भोजाकर इव मलयमारुतप्रेङ्खोलनाविवर्तितो मदलेखां ‘कासौ कासौ’ इति पुनः पुनः पृच्छन्पुनः पुनर्निर्विशेषहर्षवृत्तिं शुकनासं कण्ठे संभावयंस्तत्रैवागच्छत् । दृष्ट्वा च तथा पुण्डरीककण्ठे लग्नं चन्द्रापीडमानन्दनिर्भरः शुकनासमवादीत्—‘दिष्ट्या मया नैकाकिना तनयप्रत्युज्जीवितोत्सवसुखमनुभूतम्’ इति । चन्द्रापीडस्तु तथा हर्षपरवशं पितरमालोक्य ससंभ्रमोन्मुक्तपुण्डरीकः, पुर एव पृथ्वीतलनिवेशितशिराश्चरणयोरपतत् । अथ सत्त्वरोपसृतस्तं तथा प्रणतमुन्नमय्य तारापीडोऽभ्यधात्—‘पुत्र, यद्यपि पिताहं तव शापदोषात्स्वपुण्यैर्वा संजातः, तथापि जगद्वन्दनीयो लोकपालस्त्वम् । अपि च मय्यपि नमस्यो योऽंशः, सोऽपि मया त्वय्येव संक्रामितः । तदुभयथापि त्वमेव नमस्कार्यः’ इत्यभिदधदेव समं राजपुत्रलोकसहस्रैः प्रतीपमस्य पादयोरपतत् । विलासवती

भूता कादम्बरी स्वयमेवात्मनैव धावित्वा धावनं कृत्वा दत्तः कण्ठग्रहो यस्या एतादृशीं महाश्वेतां पुण्डरीकस्यागमनमहोत्सवस्तेन यावन्न वर्धयत्येव वर्धापनं न करोत्येव तावत्तस्मिन्समये पुण्डरीकोऽवतीर्थोत्तरणं कृत्वा परमोपकारिणे परमोपकृतिविधायिने चन्द्रापीडस्य वपुः शरीरं यस्य स तथा तस्मै शशाङ्काय चन्द्रमसे चन्द्रायाढौकत । चन्द्रापीडस्तु तं पुण्डरीकं कण्ठे गृहीत्वा कण्ठग्रहं कृत्वा कण्ठाश्लेषं गृहीत्वाब्रवीदवोचत् । एतदेव दर्शयन्नाह—सखे इति । हे सखे हे वयस्य पुण्डरीक, यद्यपि प्राग्जन्मसंबन्धाद्भवान्तरसंबन्धात्वं जामातासि, महाश्वेतायाश्चन्द्रवंशोत्पन्नेन चन्द्रमसः पुत्रीत्वादस्याः पतित्वेन चास्य जामातृत्वमिति भावः । तथाप्यनन्तरजन्मनि शूद्रकभव आहृतोऽर्जितो यः सुहृत्स्नेहो मित्रप्रेम तस्य सद्भावेनैव मया सह वर्तितव्यं चलितव्यं भवता । एवं च वदति कथयति चन्द्रापीडे चित्ररथहंसौ कादम्बरीमहाश्वेतापितरौ दिष्ट्या भाग्येन वर्धयितुं वर्धापनं कर्तुं केयूरको हेमकूटमगमयौ । मदलेखापि निर्गत्य धावमाना धावनं कुर्वाणा मृत्युंजयो महादेवस्तस्य जपो जापस्तेन व्यग्रस्य व्याकुलस्य तारापीडस्य विलासवत्याश्च पादयोश्चरणयोः पतित्वाभिवादनं कृत्वा हे देव, देव्या सह दिष्ट्या वर्धसे । समं वैशम्पायनेन युवराजः प्रत्युज्जीवित इत्यानन्दनिर्भरं यथा स्यात्तथोच्चैर्गाढखरेण जगादाल्यर्थमवोचत् । तच्छ्रुत्वाकर्ण्य शरीरस्य संस्कारविरहोऽधिवासनराहित्यं

तु तथा पित्रा प्रणते तस्मिन्परितोषेण स्वाङ्गेष्विवासंमान्ती तं पुनः शिरसि पुनर्ललाटे पुनः कपोलयोश्चुम्बित्वा गाढतरं सुचिरमालिलिङ्ग । उन्मुक्तश्च मात्रोपसृत्य पुनः पुनः कृतस्कारः शुकनासं प्रणनाम । आशीःसहस्राभिवर्धितश्च तेनात्मनोपसृत्य यथानुक्रमं पित्रोः शुकनासस्य मनोरमायाश्चैष वो वैशम्पायन इति पुण्डरीकं विनयविलक्षावनम्रवदनमदर्शय

तस्मिन्नेव च प्रस्तावे समुपसृत्य कपिञ्जलः शुकनासमवादीत्—‘एवं संदिष्टमार्यस्य भवता श्वेतकेतुना । अयं खलु पुण्डरीकः संवर्धित एव केवलं मया । आत्मजः पुनस्तस्मात्प्रसूतः अस्यापि भवत्स्वेव लग्नः स्नेहः । तद्वैशम्पायन एवायमिलेयेवमगत्याविनयेभ्यो निवारणीयः परोऽयमिति कृत्वा नोपेक्षणीयः । यच्चापगतशापोऽप्यात्मसमीपं नानीतस्तत्तवैवायम्’ इति । अन्यच्चात्मानमस्मिन्नाचन्द्रकालीनायुषि स्थापयित्वा कृतार्थः । संप्रत्यस्मादिव्यलोकदाद्युष्मिन् प्रष्टव्यं । ‘एतन्मुमुक्षुः सत्त्वाख्यं ज्योतिः’ इति । शुकनासस्तु विनयावनतं पुण्डरीकं पाणिनाऽवलम्ब्य कपिञ्जलं प्रत्यवादीत्—कपिञ्जल, सकलजगदाशयज्ञेन सता भगवता किमिदं दिष्टम् । सर्वथा स्नेहस्यायमसंतोषः’ इति । एवंविधैश्च पूर्वजन्मवृत्तान्तानुस्मरणालापैः पुराणरावलोकनसुखोत्फुल्ललोचनानां सर्वेषामेव तेषामचेतितैव सा क्षणदा प्रियाता । प्रातरेव सकलगन्धर्वलोकानुगतौ सममचिरागौरीभ्यां चित्ररथहंसौ गन्धर्वराजावपि तत्रैवाजगम

प्रकारेण पित्रा तारापीडेन प्रणते नते तस्मिन्प्रापीडे परितोषेण हर्षेण स्वाङ्गेष्विवासंमान्ती प्रवेशमभ्यर्चयन् माना । एतेन प्रमोदातिरेकः सूचितः । तं सुतं पुनः शिरस्युत्तमाङ्गे, पुनर्ललाटेऽलिके भालस्थले, पुनः कपोलयोश्चुम्बित्वा चुम्बनं कृत्वा गाढतरमितिदं सुचिरं बहुकालमालिलिङ्ग । आलिङ्ग्य उन्मुक्तश्च मात्रा विलासवलोपसृत्य समीपे गत्वा पुनः पुनः कृतनमस्कारो विहितनमस्कृतिः शुकनासं प्रणनाम नमस्कृत्य चक्रेतेन शुकनासेनाशीःसहस्रैर्माङ्गल्याभिवदनसहस्रैरभिवर्धितोऽभिनन्दितश्चात्मना स्वयमपसृत्यापसरणं यथानुक्रमं यथाक्रमं पित्रोः शुकनासस्य मनोरमायाश्चैष वो युष्माकं वैशम्पायन इति पुण्डरीकं विनयेन विस्मयान्वितम् । ‘विलक्षो विस्मयान्विते’ इत्यमरः । अवनम्रमवनतं वदनं यस्य स तमदर्शयद्दर्शयामास

तस्मिन्नेव प्रस्तावे समये समुपसृत्य पार्श्वं समागत्य कपिञ्जलः शुकनासमवादीदवोचत् । अतः भवतः श्वेतकेतुना भगवतैव संदिष्टं कथितं वर्तते । खल्विति निश्चये । अयं पुण्डरीकः केवलं संवर्धित एव वृद्धिं प्रापित एव । आत्मजः पुत्रः पुनः पुनस्तव भवतः । अस्यापि पुण्डरीकस्यापि भवत्स्नेहो लग्नः संबद्धः । तदिति हेत्वर्थः । वैशम्पायन एवायं पुण्डरीक इत्येवमवगम्य ज्ञात्वाविनये निवारणीयो दूरीकार्यः । अयं परोऽन्य इति ज्ञात्वा नोपेक्षणीयो नोपेक्षाविषयीकर्तव्यः । यच्चापगतः परोऽप्यात्मसमीपं स्वसविधं नानीतो न प्रापितस्तत्तस्मात्तवैव भवदीय एवायमिति । अन्यच्च चन्द्रकालश्चन्द्रावास्थानलक्षणस्तत्र भवमायुस्तस्मिन् । ‘आत्मा वै जायते पुत्रः’ इति श्रुतेः । आत्मानं पुत्रं स्थापयित्वा वावत्कालं चन्द्रापीडः स्थास्यति तावत्कालमयमिति भावः । अत एव कृतार्थः कृतकृत्यः । संप्रतीद

आगतयोश्च तयोर्लज्जितात्मजोपगममुदितहृदययोजमातृदर्शनसमुत्फुल्लनयनयोस्तारापीडशु-
कनासाभ्यां सहानुभूतसंबन्धकोचितसंवादकथयोः सहस्रगुण इव महोत्सवः प्रावर्तत ।

अथ प्रवर्तमान एव तस्मिंश्चित्ररथस्तारापीडमवादीत्—‘विद्यमाने स्वभवने किमर्थमय-
मरण्ये महोत्सवः क्रियते । अपि च यद्यप्यस्माकमयमेव परस्परामिहचिनिष्पन्नो धर्म्यो
विवाहस्तथापि लोकसंव्यवहारोऽनुवर्तनीय एव । तद्गम्यतां तावदस्मदीयमवस्थानम् । ततः
स्वभूमिं चन्द्रलोकं वा गमिष्यथ ।’ तारापीडस्तु तं प्रत्यवादीत्—‘गन्धर्वराज, यत्रैव निरति-
शयं संपत्सुखं तदेव वनमपि भवनम् । तदीदृशं कापरत्र संपत्सुखं प्राप्तम् । अन्यच्च संप्रति
सर्वगृहाण्येव मया जामातरि ते संक्रामितानि । तद्वयस्य, बधूसमेतं तमेवादाय गम्यतां गृह-
मुखानुभवनाय’ इति । चित्ररथस्तु तथाभिहितः ‘राजर्षे, यथा ते रोचते’ इत्युक्त्वा चन्द्रा-
पीडमादाय हेमकूटमगात् । गत्वा च चित्ररथः कादम्बर्या सह समग्रमेव खं राज्यं चन्द्रा-
पीडाय न्यवेदयत् । पुण्डरीकायापि समं महाश्वेतया निजपदं हंसः । तौ तु हृदयरुचितवधू-
लम्भमात्रकेणैव कृतार्थौ न किञ्चिदप्यपरं प्रत्यपद्येताम् ।

अन्यदा जन्माभिवाञ्जिततहृदयवल्लभलभमुदितसर्वस्वजनमध्येोपगमननिर्वृतापि काद-
म्बरी बाष्पोत्तरललोचना विषण्णमुखी वासभवनागतं चन्द्रापीडमूर्तिं चन्द्रमसमप्राक्षीत्—

नीभ्यां समं चित्ररथहंसौ कादम्बरीमहाश्वेतापितरौ गन्धर्वराजौ गन्धर्वनायकावपि तत्रैवाजगमनुराययतुः ।
आगतयोश्च तयोर्लज्जिते त्रपिते ये आत्मजे पुत्र्यौ तयोहपगमः प्राप्तित्तेन मुदितं हर्षितं हृदयं ययोस्तौ
तयोर्जामातृदर्शनेन दुहितुः पत्यवलोकनेन समुत्फुल्ले विकसिते नयने ययोस्तौ तयोः । क्वचित् ‘वदनयोः’
इति पाठः । तारापीडशुकनासाभ्यां सहानुभूतः संजातो यः संबन्धकस्तस्योचिता योग्याः संवादकथा य-
योस्तौ तयोः सहस्रगुण इव महोत्सवः प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत् ।

अथेति । तदनन्तरं प्रवर्तमाने संजायमान एव तस्मिन्महोत्सवे चित्ररथस्तारापीडमवादीदब्रवीत् ।
तदेवाह—विद्यमान इति । स्वभवने स्वकीयसद्गनि विद्यमाने वर्तमानेऽयं महोत्सवः किमर्थं किंप्रयोजन-
मरण्ये क्रियतेऽटव्यां विधीयते । अपि च प्रकारान्तरे । यद्यप्यस्माकमयमेव परस्परमन्योन्यं यामिहचिरभिला-
षस्तथा निष्पन्नो धर्म्यो विवाहस्तथापि लोकसंव्यवहारोऽनुवर्तनीय एव रक्षणीय एव । तदस्मदीयमास्माकीन-
मवस्थानमास्पदं तावद्गम्यताम् । तत्तत्तदनन्तरं स्वभूमिं चन्द्रलोकं वा गमिष्यथ यास्यथ । तारापीडस्तु तं चि-
त्ररथं प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत् । हे गन्धर्वराज, यत्रैव निरतिशयमधिकं संपत्सुखं तदेव वनमपि भवनं गृहम् ।
‘तदीदृशमपरत्रान्यत्र क कुत्र मया संपत्सुखं प्राप्तं लब्धम् । अन्यच्च संप्रतीदानीं सर्वगृहाण्येव मया ते तव
जामातरि दुहितुः पतौ संक्रामितानि संकल्पितानि । तत्तस्मादेतोर्हं वयस्य हे मित्र, बधूसमेतं तमेव वरमे-
वादाय गृहीत्वा गृहसुखस्यानुभवं साक्षात्करणं तस्मै गम्यतां ब्रज्यताम् । चित्ररथस्तु तथाभिहितत्वेन प्रकारे-

‘आर्यपुत्र, सर्वे खलु वयं मृताः सन्तः प्रत्युज्जीविताः परस्परं संघटिताश्च । सा पुनर्वराकी पत्रलेखास्माकं मध्ये न दृश्यते । न विद्वाः किं तस्याः केवलाया वृत्तम्’ इति । चन्द्रापीडमूर्तिः प्रीतान्तरात्मा तां प्रत्यवादीत्—‘प्रिये, कुतोऽत्र । सा हि खलु महुःखदुःखिनी रोहिणी शप्तं मामुपश्रुत्य कथं त्वमेकाकी मर्त्यलोकनिवासदुःखमनुभवसि’ इत्यभिधाय निवार्यमाणापि मया प्रथमतः मच्चरणपरिचर्यायै मर्त्यलोके जन्माग्रहीत् । इतश्च जन्मान्तरं गच्छता मया महुपरमसमुत्तुक्तशरीरा पुनरपि मर्त्यलोकमवतरन्ती बलादाववर्ज्यात्मलोकं विसर्जिता तत्र पुनस्तां द्रक्ष्यसि’ इति । कादम्बरी तु तच्छ्रुत्वा रोहिण्यास्तदोदारतया स्नेहलतया महानुभावतया संपतिततया पेशलतया च विस्मितहृदया परं लज्जिता न किञ्चिदपि वक्तुं शशाक ।

अत्रान्तरे जन्मद्वयाकाङ्क्षितं कालं प्रभोश्चन्द्रमसः कादम्बरीसंभोगसुखमिवोपपादयितुमपससार वासरः । अनुरागपताकेवोर्लसदपरसंध्यावधूत्रपावराणां वितस्तार वासतेयी । चन्द्रोदयाभिरामं च समग्रमेव जगदभवत् । एवं च भरेणावतीर्णयां रजन्यां चन्द्रापीडश्चिराभिलषितमुन्मीलितनयनकुवलयमुत्सस्तनीवीप्रसृतकरनिवारणानुबन्धमनुभूतप्रत्यालिङ्गनसुखमभिप्रायितसुरतपरिसमाप्तित्रपासुभगं कादम्बरीप्रथमसुरतसुखमनुभूयैकदिवसमिव दश-

मूर्तिं चन्द्रापीडशरीरं चन्द्रमसं शशाङ्कमप्राक्षीत्प्रश्रं कृतवती । इतिशेखमाह—आर्येति । हे आर्यपुत्र, सर्वे खलु वयं मृताः सन्तः प्रत्युज्जीविताः परस्परमन्योन्यं संघटिताः मिलिताश्च । सा पुनर्वराकी तपस्विनी पत्रलेखास्माकं मध्ये न दृश्यते न दृग्गोचरीक्रियते । न विद्वा न जानीमस्तस्याः केवलाया एकाकिन्याः किं वृत्तं किं जातम् । चन्द्रापीडमूर्तिः प्रीतान्तरात्मा संतुष्टात्मा तां कादम्बरीं प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत्—हे प्रिये हे वल्लभे, अत्र सा पत्रलेखा कुतः स्यात् । हि यस्मात्कारणात् । खल्विति निश्चये । मम दुःखेन दुःखिनी एवंविधा रोहिणी ब्राह्मी शप्तं शापप्रप्तं मामुपश्रुत्याकर्ण्य कथं त्वमेकाक्यसहायो मर्त्यलोकनिवासदुःखं मनुष्यनिवसनकष्टमनुभवसुखमनुभवविषयीकरोषि इत्यभिधायेत्युक्त्वा निवार्यमाणापि प्रतिविध्यमानापि मया चन्द्रमसा प्रथमतः मेवादावेव मम चन्द्रमसश्चरणपरिचर्यायै पादसेवायै मर्त्यलोके मनुष्यक्षेत्रे जन्माग्रहीत् । इतश्च जन्मान्तरं भवान्तरं गच्छता व्रजता मया चन्द्रमसा महुपरमेण सममुत्तुक्तं शरीरं यया सा पुनरपि द्वितीयवारमपि मर्त्यलोकमवतरन्त्यवतारं गृह्णन्ती बलाद्धटादाववर्ज्यावर्जनां कुलात्मलोकं चन्द्रलोकं विसर्जिता । प्रेषितेत्यर्थः । तत्र संप्रति पुनस्तां द्रक्ष्यसि विलोकयिष्यसीति । कादम्बरी तु तच्छ्रुत्वा तदाकर्ण्य रोहिण्यास्तदोदारतया स्नेहलतया वत्सलतया महानुभावतया महाप्रभावतया संपतिततया एकपतितया पेशलतया हृद्यतया च विस्मृतहृदया च स्मृतचित्ता परमुत्कृष्टं लज्जिता लज्जां प्राप्ता न किञ्चिदपि वक्तुं कथयितुं शशाक समर्था बभूव ।

अत्रान्तरेऽस्मिन्समये जन्मद्वयाकाङ्क्षितं भवान्तरद्वयामिलितं कालं प्रभोश्चन्द्रमसः कादम्बरीसंभोगसुखमिवोपपादयितुं निष्पादयितुं वासरो दिवसोऽपससारापसतो बभूव । अनुरागस्यानुरतेः पताकेव वैजयन्तीवोद्धसन्ती

स्थित्वा परितुष्टहृदयाभ्यां श्वशुराभ्यां विसर्जितः पितुः पादमूलमाजगाम । आगत्य च कालमेवानुभूतक्लेशं राजलोकमात्मसमं कृत्वा समारोपितराज्यभारः पुण्डरीके परित्यक्त-
स्वकार्ययोः पित्रोः पादावनुचरत्, कदाचिदत्यद्भुतोत्फुल्लनयननैगमजनावलोकितो जन्म-
मैस्नेहादुज्जयिन्याम्, कदाचिद्गन्धर्वराजगौरवेणानुपमरमणीयतममहिम्नि हेमकूटे, कदाचि-
नृपक्षिमलाधिवाससुरभिःशिरसर्वप्रदेशहारिणि रोहिणीबहुमाननेन चन्द्रलोके, कदाचि-
दहर्निशोत्फुल्लसहस्रपत्रनिर्वहोदकवाहिनि पुण्डरीकप्रीत्या लक्ष्मीनिवाससरसि, कादम्बरी-
रुच्या च सर्वत्रैवापरेष्वपि रम्यतरेषु तेषु तेषु स्थानेषु तथा सह जन्मद्वयाकाङ्क्षयैवापरिसमा-
प्तान्यपुनरुक्तानि च तानि तानि न केवलं चन्द्रमाः कादम्बर्या सह कादम्बरी महाश्वेतया
सह महाश्वेता तु पुण्डरीकेण सह पुण्डरीकोऽपि चन्द्रमसा सह परस्परावियोगेन सर्व एव
सर्वकालं सुखान्यनुभवन्तः परां कोटिमानन्दस्याध्यगच्छन् ॥

समाप्तिर्यस्यामेवंविधा या त्रपा लज्जा तथा सुभगं मनोहरमेतादृशं कादम्बर्याः प्रथमं सुरतस्य सुखं सातमनु-
भूय साक्षात्कलैकदिवसमिव दशरात्रं दशदिवसं स्थित्वास्थाय परितुष्टहृदयाभ्यां संतुष्टचित्ताभ्यां श्वशुराभ्यां चि-
त्ररथहंसाभ्यां विसर्जितो दत्ताज्ञः पितुस्तारापीडस्य पादमूलं चरणसमीपमाजगामाययौ । आगत्य चागमनं कृत्वा
च समकालमेवैकवारमेवानुभूतः क्लेशो दुःखं यैरेवंभूतं राजलोकं नृपजनमात्मसमं निजसदृशं स्वतुल्यं कृत्वा वि-
धाय पुण्डरीके समारोपितो न्यस्तो राज्यभार आधिपत्यभूयैनं सः । परित्यक्तमुज्जितं सर्वं स्वकार्यं सांसारिककृत्यं
याभ्यां तौ तयोः । माता च पिता च पितरौ । एकशेषः । तयोः पित्रोः पादौ चरणानुचरन्सेवयन् । कदाचि-
त्कस्मिंश्चिदवसरेऽत्यद्भुतोत्फुल्लनयना विकसितनेत्रा ये नैगमजना वणिग्जनस्तैरवलोकितो वीक्षितो जन्मभूमिस्ने-
हादुत्पत्तिवसुधाप्रीतेरुज्जयिन्यां विशालायाम् । कदाचित्कस्मिंश्चित्प्रस्तावे गन्धर्वराजस्य गौरवेणात्यादरेणानुपमो
मनोहरो रमणीयतमोऽतिशयेन रन्तुं योग्यो महिमा माहात्म्यं यस्मिन्नेतादृशे हेमकूटे । कदाचिद्रोहिणीबहुमानेन
ब्राह्मी...कारेणामृतस्य पीयूषस्य परिमल आमोदस्तस्याधिवासेन संस्कारेण सुरभिः सुगन्धो यः शिशिरः शी-
तलः सर्वप्रदेशः समग्रस्थलं तेन हारिणी मनोहरे चन्द्रलोके । कदाचिदहर्निशमहोरात्रमुत्फुल्लानि विस्मेराणि
सहस्रपत्राणि तेषां निवहः समूहो यस्मिन्नेतादृशमुदकं जलं वहतीत्येवंशीले । उदकस्योदादेशः । पुण्डरीकप्री-
त्या पुण्डरीकक्लेहेन लक्ष्म्या रमाया निवाससरस्यवस्थानसरसि कासारि । क्वचित् 'सहस्रपत्रामोदवाहिनि' इति
पाठः । कादम्बरीरुच्या च कादम्बर्याः स्पृहया चापरेष्वपीतरेष्वपि रम्यतरेष्वतिमनोहरेषु तेषु तेषु स्थानेषु प्रदे-
शेषु । सर्वत्रैव तथा कादम्बर्या सह जन्मद्वयाकाङ्क्षयैव भवान्तरद्वयवाङ्क्षयैवापरिसमाप्तान्यपि पूर्णान्यपुनरुक्तानि
च कदाचिदसेवितानि । प्रतिदिननवीनानित्यर्थः । तानि तानि च वक्तुमशक्यानि न केवलं चन्द्रमाः कादम्बर्या
सह, किं तु कादम्बरी महाश्वेतया सह, महाश्वेता पुण्डरीकेण, पुण्डरीकोऽपि चन्द्रमसा सह, परस्परमन्यो-
न्यविद्येनेत्यादयोः सर्व एव सर्वकालं सुखान्यनुभवन्तः परां कोटिमानन्दस्याध्यगच्छन् ॥